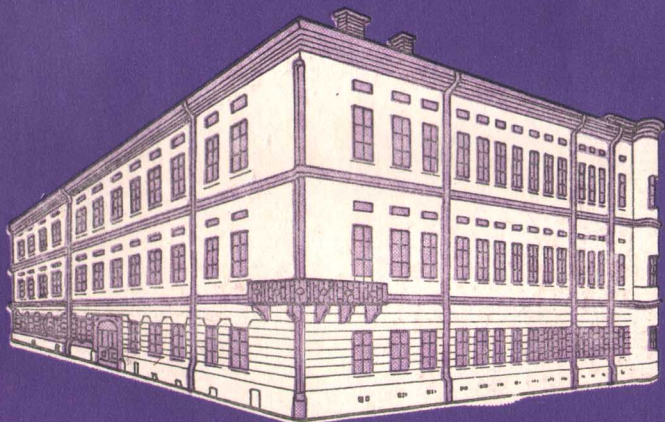

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XVIII

1981

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE
SOCIALISTĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

COMITETUL NAȚIONAL
ICOM

MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ-NAPOCA

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
XVIII

1981

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA (secretar de redacție); H. DAICOVICIU (redactor responsabil);
N. CORDOȘ; ȘT. FERENCZI; I. GLODARIU; I. KOVÁCS; GR. MARIAN;
I. MITROFAN; FR. PAP; ȘT. PASCU; C. POP; G. A. PROTOPOPESCU;
L. VAJDA; N. VLASSA

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Anuarul Muzeului de istorie
al Transilvaniei.

Orice corespondență se va adresa:

Muzeul de istorie al Transilvaniei,
3400 Cluj-Napoca,

str. Emil Isac nr. 2

Tel.: 2.26.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Annuaire du Musée d'Histoire
de la Transylvanie.

Toute correspondance

sera envoyée à l'adresse:

Muzeul de istorie al Transilvaniei,

3400 Cluj-Napoca (România),

str. Emil Isac nr. 2

60 DE ANI DE LA CREAREA PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN

„Făurirea Partidului Comunist Român, la 8 Mai 1921, a avut loc în condițiile puternicului avânt revoluționar din România creat în anii de după primul război mondial, ale creșterii rolului clasei muncitoare în viața social-politică națională din diferite țări, ca și pe plan mondial, precum și în împrejurările internaționale ale victoriei Marii Revoluții Socialiste din Octombrie care a deschis era revoluției proletare și a exercitat o puternică influență asupra intensificării luptelor revoluționare de pretutindeni.

Privind retrospectiv drumul parcurs de Partidul Comunist Român, rolul său în viața politică din România, precum și activitatea sa de întărire a solidarității internaționale cu forțele revoluționare și progresiste de pretutindeni, putem afirma cu îndreptățită mândrie că partidul nostru și-a îndeplinit întotdeauna cu cinste misiunea istorică ce și-a asumat-o, că a servit neabătut interesele clasei muncitoare, ale tuturor oamenilor muncii, fără deosebire de naționalitate, ale întregului nostru popor...

Se poate afirma că Partidul Comunist Român s-a identificat întru totul cu interesele vitale ale clasei muncitoare, ale întregului popor, că în istoria zbuciumată a poporului român nu a existat niciodată un partid politic care să fi servit cu atîta abnegație interesele întregii națiuni, ale bunăstării și fericirii ei, ale întăririi independenței și suveranității României. Tocmai de aceea Partidul Comunist Român și-a cîștigat încrederea și respectul întregului popor, care vede în el, în politica sa internă și externă garanția dezvoltării continue a țării, a ridicării gradului de civilizație și bunăstare materială și spirituală ale maselor, a făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate și a comunismului în România“.

NICOLAE CEAUȘESCU

STUDII

GH. LAZAROVICI — ÉVA LAKÓ, Săpăturile de la Zăuan — campania din 1980 și importanța acestor descoperiri pentru neoliticul din nord-vestul României	13
<i>Die Ausgrabungen von Zăuan — die Kampagne von 1980 und die Bedeutung der Entdeckungen für das Neolithikum Nord-West-Rumäniens</i>	43
MARIAN GUMĂ, O nouă contribuție arheologică la studiul manifestărilor religioase ale geto-dacilor	45
<i>Une nouvelle contribution archéologique à l'étude des manifestations religieuses chez les Géo-Daces</i>	58
HADRIAN DAICOVICIU — DORIN ALICU, Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)	59
<i>Edifices de culte à Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)</i>	84
DAN ISAC — ALEXANDRU DIACONESCU — CORIOLAN OPREANU, <i>Porta principalis dextra</i> a castrului de la Gilău	85
<i>Die porta principalis dextra des römischen Lagers in Gilău</i>	97
IOAN MITROFAN, Inscriptiile de la „Pîrîul Hotarului” (Sighișoara)	99
<i>Les inscriptions de „Pîrîul Hotarului” (Sighișoara)</i>	110
N. VLASSA, O categorie nesemnalată de pietre gravate magice	111
P. IAMBOR — ȘT. MATEI — A. HALASU, Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur	129
<i>Betrachtungen zum chronologischen Verhältnis zwischen Siedlung und Friedhof von Cluj-Mănăstur</i>	150
IOAN AUREL POP, Realități feudale în Transilvania în veacul XIV	151
<i>Réalités féodales en Transylvanie au XIVe siècle</i>	161
IOAN HAȚEGAN, Filippo Scolari și Iancu de Hunedoara, promotori ai latinității românilor în conștiința europeană a secolului al XV-lea	163
<i>Filippo Scolari et Iancu de Hunedoara, promoteurs de la latinité des Roumains dans la conscience européenne du XVe siècle</i>	170
FRANCISC PAP, Comerțul Clujului cu Viena între 1599—1637 (pe baza registrelor tricesimale)	171
<i>Der Handel von Cluj (Klausenburg) mit Wien im Zeitraum 1599—1637 (auf Grund der Dreißigst-Register)</i>	188

IOAN CIUPEA, Ajutoarele primite din România de școala capitală „Radu Negru” din Făgăraș (1869—1873)	191
<i>Les appuis prêtés par la Roumanie à l'école „Radu Negru” de Făgăraș (1869—1873)</i>	200
LUDOVIC VAJDA, Manifestările crizei economice din 1873 în industria minieră și siderurgică din Transilvania	201
<i>Les manifestations de la crise économique de 1873 dans l'industrie minière et sidérurgique de Transylvanie</i>	214
MIODRAG MILIN, Mișcarea națională română din Banat în contextul luptei naționale române antidualiste (1880—1894) (I)	215
EUGENIA GLODARIU, Opoziția față de proiectul legii votului plural — aspect al luptei pentru vot universal în anul 1908	227
<i>L'opposition faite au projet de loi du vote pluriel — aspect de la lutte pour le suffrage universel en 1908</i>	236
LUDOVIC BÁTHORY, Lupta muncitorilor de la Uzinele de fier ale statului din Hunedoara pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și de trai (1919—1940) (I)	237
<i>La lutte des ouvriers des Usines de fer de l'État, de Hunedoara, pour l'amélioration des conditions de travail et de vie (1919—1940) (I)</i>	254
DANIELA COMȘA, Reforma agrară din 1921 în viziunea lui Lucrețiu Pătrășcanu	255
<i>La réforme agraire de 1921 dans la vision de Lucrețiu Pătrășcanu</i>	263
DUMITRU TUȚU, Politica militară externă a României în perioada septembrie 1939 — iunie 1941 (II)	265
<i>La politique militaire externe de la Roumanie dans la période Septembre 1939 — Juin 1941 (II)</i>	280
CONSTANTIN UCRAIN, Contribuția batalioanelor fixe regionale „Cluj” și „Someș” la luptele duse pentru eliberarea părții de nord-vest a Transilvaniei (23 august — octombrie 1944)	283
GEORGE PROTOPOPESCU, O pagină de eroism românesc — Oarba de Mureș, 1944	291
<i>Une page de l'héroïsme roumain — Oarba de Mureș, 1944</i>	301

NOTE ȘI DISCUȚII

ZOIA KALMAR, Descoperiri eneolitice la Gilău (II)	305
<i>Découvertes énéolithiques à Gilău (II)</i>	308
IUDITA WINKLER — MATILDA TAKÁCS, Săpăturile arheologice de la Cicău — Așezarea Coșofeni —	321
<i>Die Coșofeni-Siedlung aus Cicău</i>	340
DIONISIE RADU — VICTOR MOLDOVAN, Așezarea eneolitică de la Aruncuta	341
<i>The Eneolithic Settlement of Aruncuta</i>	355

TUDOR SOROCEANU, Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (I)	357
VALENTIN VASILIEV, Despre: «Pumnale hallstattiene tîrzii sau „pumnale akinakes”»	367
<i>Sur Poignards hallstattiens tardifs, ou „poignards akinakes”</i>	375
MIHAELA STRÎMBU — IOAN GLODARIU, O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa	377
<i>Une nouvelle solution proposée pour la reconstitution du sanctuaire A de Sarmizegetusa</i>	384
GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI, Săpături noi în cetatea dacică de pămînt de la Porumbenii Mari (județul Harghita)	387
<i>Neue Ausgrabungen in der dakischen Erdfestung von Porumbenii Mari (Kr. Harghita)</i>	396
EUGEN IAROSLAVSCHI, Studiu comparativ asupra compoziției fierului antic (rezultate preliminare)	405
<i>Étude comparative sur la composition du fer antique (résultats préliminaires)</i>	408
ISTVÁN FERENCZI, Considerații în legătură cu castrele de marș romane din partea centrală a Munților Șurianului	409
<i>Betrachtungen über die römischen Marschlager der mittleren Șurianu-Gebirge</i>	411
CONSTANTIN ILIEȘ, Arme romane descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	413
<i>Armes romaines découverts à Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	424
DORIN ALICU, Instalații de hypocaustum la Sarmizegetusa	425
<i>Installations de hypocaustum à Sarmizegetusa</i>	435
RADU ARDEVAN, <i>Præfectus quinquennalis pro imperatore</i>	437
IOAN PISO, <i>Epigraphica</i> (XIII). Inscriptions de Apulum	443
EUGEN STOICOVICI, Metalografia unor diplome romane	451
<i>Die Metallographie einiger römischen Diplome</i>	454
MIHAI BĂRBULESCU, Relieful „narativ” în Dacia	455
<i>Le relief „narratif” en Dacie</i>	460
CONSTANTIN POP — DOINA BENEĂ, Un bronz roman de la Tibiscum	461
<i>Une bronze romain de Tibiscum</i>	463
CONSTANTIN POP — OVIDIU BOZU, O interesantă piesă romană descoperită la Pojejena	465
<i>Une intéressante pièce romaine découverte à Pojejena</i>	467
CONSTANTIN C. PETOLESCU, Un tipar pentru vase cu figuri în relief de la Romula	469
<i>Un moule pour vases à figures en relief de Romula</i>	473
EUGEN STOICOVICI — IUDITA WINKLER, Studiul metalografic al unor monede	475
<i>Metallographisches Studium einiger Münzen</i>	482

NICOLAE GUDEA, Tezaurul monetar de la Răcășdia (II) din secolul IV e. n.	483
<i>A fourth Century Coin Hoard from Răcășdia</i>	490
DUMITRU ȚICU, Cîteva considerații pe marginea unor podoabe medievale	491
<i>Einige Bemerkungen über mittelalterlichen Schmuckstücke</i>	500
MAGDALENA BUNTA, Obiecte de podoabă din inventarul unui mormînt descoperit la Cluj	501
<i>[Schmuckstücke aus einem in Cluj gefundenen Grab]</i>	
I. BRATU, Urbariul satului Dicănești (<i>possessio Decanyest</i>) la 1772	505
<i>L'urbair du village Dicănești</i>	508
MARIA MAGDALENA JUDE, Sigilii sătești bănățene pe un document din 1826	509
<i>Banater Dorfsiegel auf einem Aktenstück aus dem Jahre 1826</i>	511
IOANA BOTEZAN — ILEANA CUIBUS, Șase documente referitoare la activitatea lui Timotei Cipariu din anii 1849—1852	515
<i>Six documents referring to the activity of Timotei Cipariu in the years 1849—1852</i>	529
ANNA MĂRIA ARDOS — MARIA MIREL, Considerații privind înființarea societăților culturale transilvănene Astra și Asociația Muzeului Ardelean	531
<i>Betrachtungen über die Gründung siebenbürger kultureller Vereine: die „Astra“ und der „Siebenbürgische Museumsverein“.</i>	535
NICOLAE CORDOȘ — MARIA MAGDALENA JUDE, Petiția juriștilor români transilvăneni din 1880	537
<i>La pétition des juristes roumains de Transylvanie de 1880</i>	544
RAFIȚA FAUR — VIOREL FAUR, Demersurile pentru constituirea Reuniunii învățătorilor români din Bihor (1888—1891)	545
GHEORGHE ȘORA, Pagini inedite din jurnalul de tinerețe al lui Vasile Goldiș	555
<i>Vasile Goldiș' Jugendtagebuch</i>	573
LIVIU GROZA, Testamentul generalului Ion Drăgălina	575
<i>Le testament du général Ion Drăgălina</i>	579
N. LASCU, Români transilvăneni în lagărul de prizonieri de la Sulmona (Italia), în primul război mondial	581
PETRU BUNTA, Opinia publică despre marele proces muncitoresc din 1928 de la Cluj. (Aspecte din presa vremii) (III)	585

MUZEOLOGIE. RESTAURARE — CONSERVARE. OCROTIREA PATRIMONIULUI MUZEAL

VIORICA POP, Piese de interior orășenesc transilvănean din secolele XVI—XVIII (mobilier, covoare)	609
---	-----

ANA MARIA CIPĂIANU, Piese de interior orășenesc transilvănean din secolele XVI—XVIII (ceramică, metale, broderii)	626
<i>Pièces d'intérieur urbain transylvain des XVIe—XVIIIe siècles</i>	640
ADRIANA BUZILĂ, Biserica Adormirea Maicii Domnului din Lugoj — ctitorie a cnezilor români din Banatul secolului al XVIII-lea	641
<i>L'église de la Sainte Vierge de Lugoj — fondation des „cnezes” roumains de Banat du XVIII-ème siècle</i>	646
MIHAELA STRÎMBU, Arhitectura civilă secesionistă în Cluj-Napoca (II)	651
NICOLAE SABĂU, Cîteva proiecte pentru statuia ecvestră a lui Avram Iancu din Cluj (1924—1926)	661
<i>Some projects for Avram Iancu's statue in Cluj (1924—1926)</i>	670
GRAȚIANA ALICU, Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (IV)	681
TITUS FURDUI, O tipăritură românească veche, în care se află un autograf atribuit lui Popa Șapcă	695

RECENZII

IUDITA WINKLER, Virgil Mihăilescu-Bîrliba, <i>La monnaie romaine chez les Daces orientaux</i>	707
DORIN ALICU, Hans Bögli, <i>La Suisse à l'époque romaine</i>	713
DORIN ALICU, Sheppard Frere, <i>Britannia. A History of Roman Britain. Revised Edition</i>	714
DORIN ALICU — NICOLAE GUDEA, Note critice în legătură cu lucrarea lui Nicolae Branga, <i>Urbanismul în Dacia romană</i>	715
NICOLAE GUDEA, Eszter B. Vágó — István Bóna, <i>Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof</i>	733
I. WOLF, Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, <i>Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română 1701—1847</i>	737
I. WOLF, Csetri Elek, Imreh István, <i>Erdély változó társadalma (1767—1821)</i>	738
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	741

STUDII

SĂPĂTURILE DE LA ZĂUAN

— CAMPANIA DIN 1980 ȘI IMPORTANȚA ACESTOR DESCOPERIRI PENTRU NEOLITICUL DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI

Deși bogat în vestigii arheologice, ce se întâlnesc la tot pasul în luncele mănoase ale Someșului, Crasnei și Barcăului¹, istoria străveche a pământului sălăjan este mai puțin cunoscută. De aceea, de o importanță deosebită se bucură cercetările arheologice inițiate de Muzeul din Zalău în localitatea Zăuan, deja cunoscută prin unele piese deosebite cum sînt: statueta „Venus de Zăuan“, fragmentul de mască, vasul antropomorf, figurinele zoomorfe și antropomorfe, pintaderele, altărașele, fără a mai aminti de bogăția materialului ceramic².

Publicarea acestor piese excepționale a atras atenția specialiștilor, ceea ce a determinat apariția unor articole de sinteză referitoare la aceste părți ale țării, sau altele, care analizează descoperirile din aceste zone în context mai larg, carpato-pannonic³, punîndu-se accent pe descoperirile de la Zăuan sau din vecinătate, de la Suplacul de Barcău⁴. Importanța acestor zone pentru geneza neoliticului timpuriu din nordul Cîmpiei Pannonică, și mai spre nord, din Slovacia a fost recent subliniată.

În campania din 1980 la Zăuan au fost efectuate cercetări în două zone: A) Au fost continuate săpăturile sistematice pe *Dilma Cimitirului* și B) au fost deschise două casete, pe dealul *Dilma Spînzurătorii (Akasztó domb)*, unde arăturile de vară au deranjat unele complexe de locuit din neoliticul mijlociu și târziu. Cercetări de suprafață, tot în această campanie, au fost efectuate de colectivul șantierului⁵ în punctele: *Hangás*, unde a fost descoperit un fragment ceramic, foarte probabil de epoca bronzului (fig. 2/2); în lunca Barcăului, în punctul *Bánffy-tag* (Moșia lui Bánffy), unde a fost semnalată o așezare de epoca bronzului; precum și la Ip, în grădina cetățeanului

¹ E. Lakó, în *ActaMP*, I, 1977, p. 41—46; Idem, în *ActaMP*, II, 1978, p. 11—15.

² Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 13 și urm.; Idem, *Periodisierung der Starčevo-Criș-Kultur in Rumänien*, comunicare la al III-lea Congres Internațional de etnologie, Viena, 1980.

³ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 13 și urm.

⁴ D. Ignat, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 9—25; Idem, în *Crisia*, IX, 1979, p. 721—733; Idem, în *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 45 și urm.; N. Kalicz — J. Makay, în *A méhtekei agyagistenek*, II, în *JAM*, Nyíregyháza, 1974, p. 8, 28; Idem, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1977, p. 19, 28.

⁵ Din colectiv au făcut parte: E. Lakó, Gh. Lazarovici, precum și studenții Zoia Kalmar și Luca Adrian Sabin.

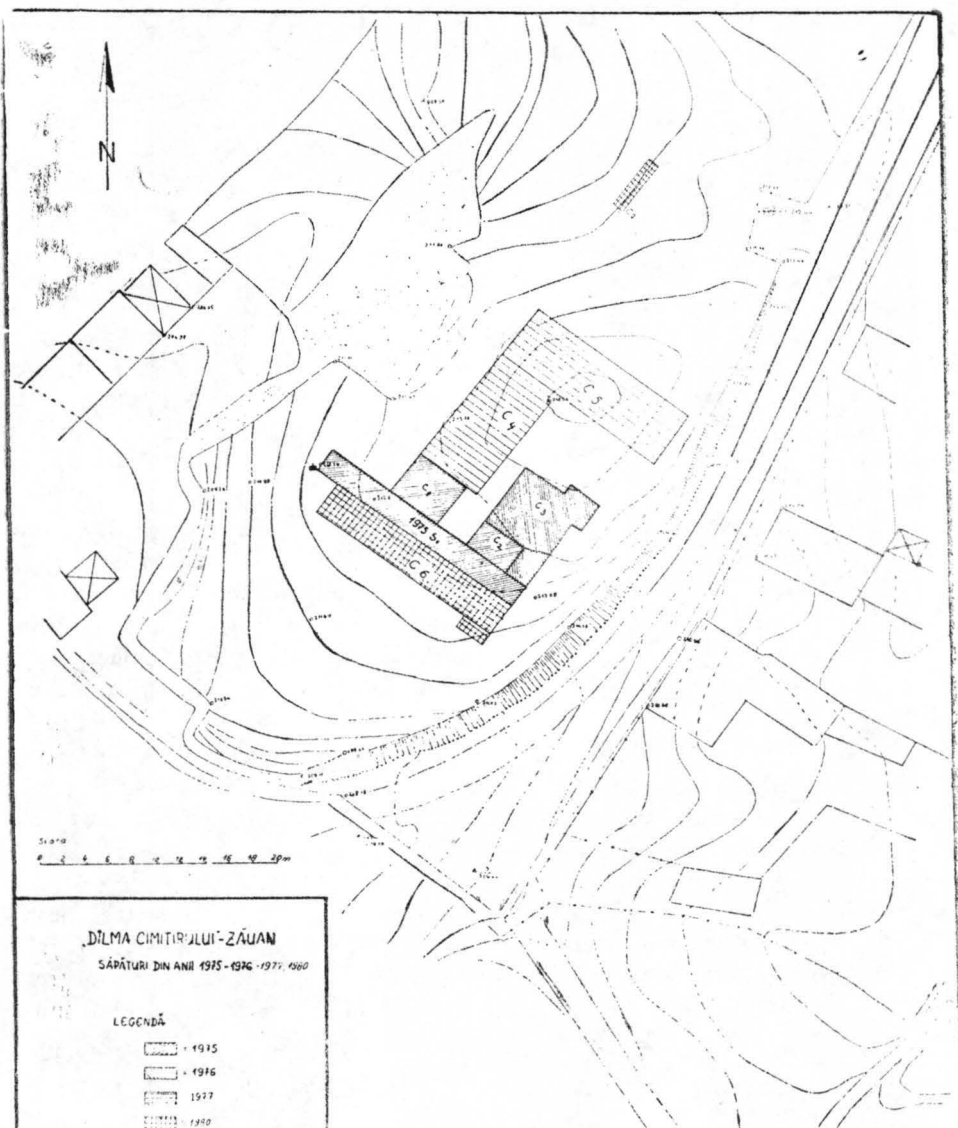

Fig. 1 — Harta aşezării neolitice de la Zăuan — *Dîlma Cîmîtirului*, cu amplasarea săpăturilor arheologice din anii 1975—1977, 1980.

Csepei (la casa cu nr. 477), pe o terasă deasupra unui fost curs al Barcăului, unde s-au găsit fragmente ceramice aparţinînd culturii Tiszapolgár⁶.

⁶ Materialele din acest punct au fost aduse la MIT de studentul Luca Sabin Adrian, în primăvara anului 1980. Alte materiale adunate în anii precedenţi se găsesc la Muzeul din Zalău.

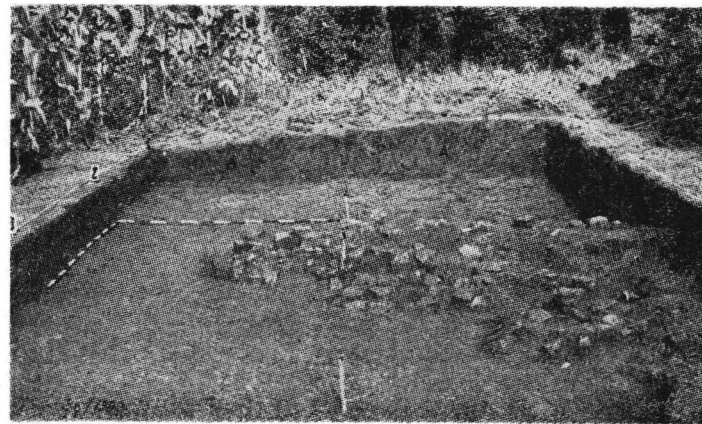
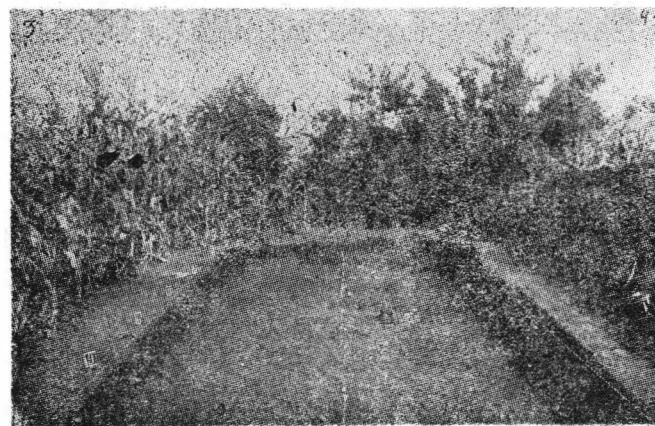
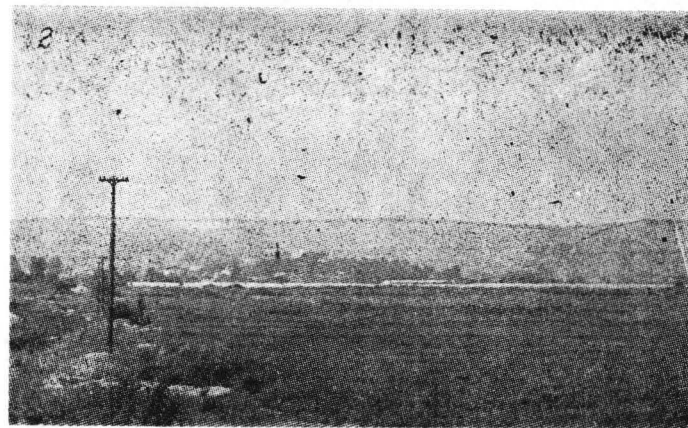
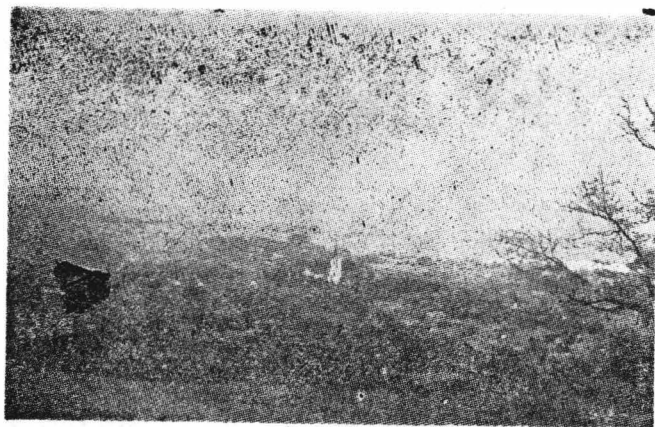

Fig. 2 — 1—2, Vederi spre *Dîlma Cimitirului*; 3—4, complexe de locuit neolitice din nivelul II.

A. DÎLMA CIMITIRULUI

Punctul este situat pe un promontoriu ce se ridică deasupra văii Barcăului. Aici a fost deschisă o secțiune, S_6 , cu dimensiunile de 18×3 m, plasată la nord de secțiunile anterioare, avînd drept scop delimitarea unor complexe depistate în anii precedenți (fig. 1). Spre capătul estic al secțiunii, în carourile 2—4, a fost delimitat colțul unei locuințe, situată la 0,30 m adîncime. În carourile 6—7 a fost semnalat un nou nivel de călcare, marcat prin fragmente ceramice și un idol cu steatopigie (fig. 3/2). Complexele de locuit au fost cu ușurință delimitate, pe baza răspîndirii materialului ceramic.

Stratigrafia. Sub stratul de humus recent, răscolit pe alocuri de lucrările agricole, la —0,30 m au apărut resturile a două complexe *in situ*. Stratul de pămînt este de culoare brună și are în amestec resturi mărunte de chirpici. La baza nivelului de călcare și sub acesta, în carourile 3—6B a apărut, la —0,45 m, un nivel de călcare format din pămînt mai închis la culoare, din care pornește o groapă (gr. nr. 2, fig. 3/4) ce aparține unui nivel de călcare anterior materialului din locuință, dar nu din cel mai timpuriu orizont. În caroul 11 au apărut resturile unui mormînt celtic. Stratul de cultură încețază pe la 0,55—0,60 m adîncime, nivel la care apare pămîntul galben, steril din punct de vedere arheologic.

Materialul arheologic. Pe nivelul de călcare al unei locuințe din caroul 7 (fig. 3/1—2) a fost descoperit un fragment de idol cu steatopigie (fig. 3/2, 4/1). Alte obiecte sînt două fragmente de topoare refolosite ca zdrobitoare: unul din rocă de rîu (fig. 4/10), altul din gresie (fig. 4/11, 10/7, 12); o greutate conică (fig. 10/2) și una, fragmentară, de formă sferică (fig. 10/10). În secțiuni, la diferite nivele, au fost descoperite numeroase așchii din obsidiană, unele din ele cu urme de lustru, dovadă că au fost folosite ca piese componente la seceri. Altele au urme de retușe pe capete de lame, formînd cunoscutele gratoare. Prezența unor deșeuri arată că uneltele au fost cioplite la fața locului.

Ceramica. Factura. Materialul ceramic descoperit a fost supus unor atente și amănunțite analize statistice, din care vom prezenta doar principalele concluzii. În nivelul II (cel superior, 0,15—0,35 m), la ceramica uzuală există următoarele categorii (exprimate în diferite proporții din totalul ceramicii): cărămidie, în proporție de 29%; brună (15%); neagră-cenușie (12%) și gălbuie (11%), restul fiind de culoare neagră. Din punctul de vedere al amestecului, cea mai numeroasă la acest nivel este ceramica avînd ca degresant nisip (43%), urmată de cea cu pleavă (27%), cu cioburi pisate (17%), nisip și pietricele (13%). La ceramica fină (din totalul ceramicii) există următoarea proporție, pe culori: 11% brună, 8% cărămidie, cîte 7% gălbuie și cenușie și 2% neagră, iar din punct de vedere al amestecului sînt următoarele proporții: 50% amestecate cu nisip, 25% cu pleavă, 15% cu cioburi pisate și 5% cu nisip și pietricele. Global, pe ambele categorii (uzuală și fină), la care predomină nuanțele cărămizii (35%), brune (25%),

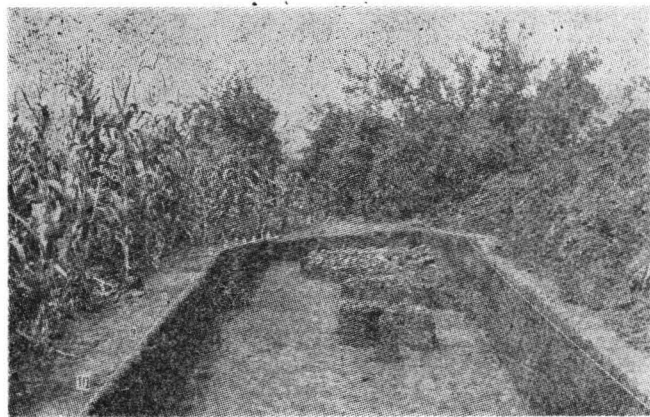
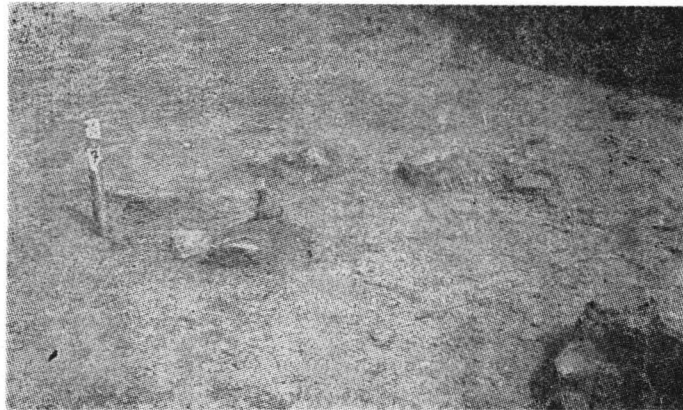
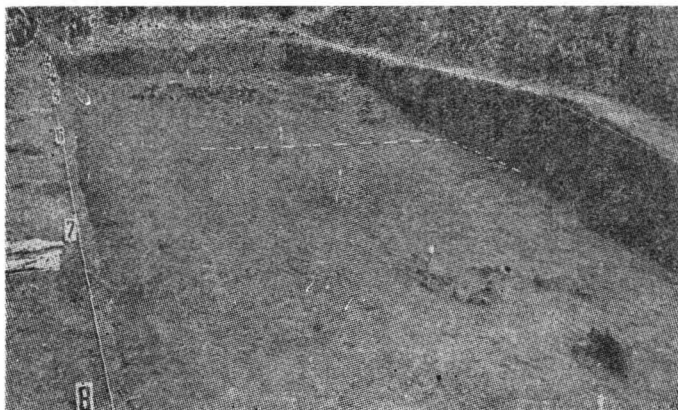

Fig. 3 — *Dîlma Cimitirului* : 1—3, Complexe de locuit din nivelul II; groapa 2 din nivelul I și complexe de locuit din nivelul II.

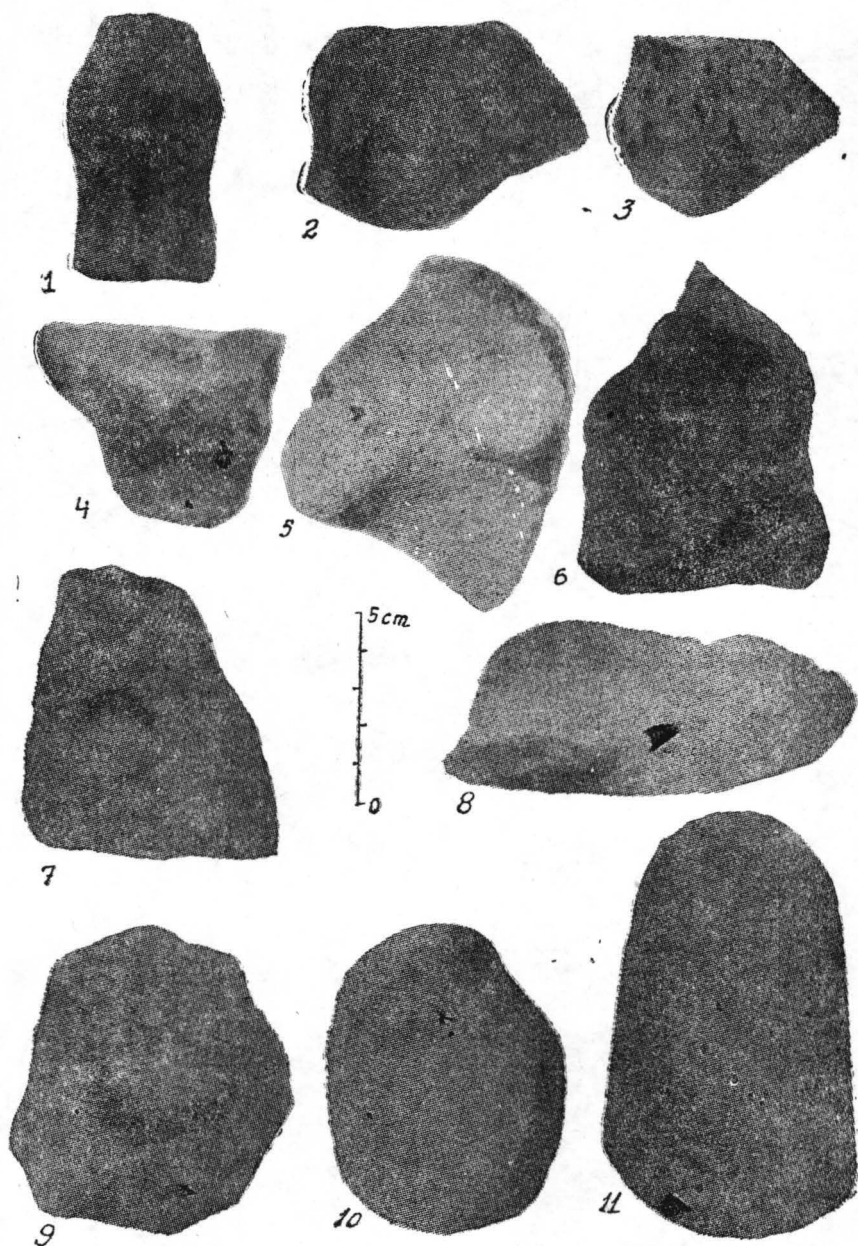

Fig. 4 — *Dîlma Cimitirului*. Cultura Starčevo-Criș, faza IVA. 1, Idol de lut; 2-3, 7, 9, fragmente ceramice cu proeminente; 4-5, 8, fragmente ceramice de la vase cu picioare; 6, fragment de picior de cupă cu proeminență; 10-11, zdrobitoare.

neagră-cenușie (18%), gălbuie (17%) și neagră (5%), din punct de vedere al amestecului predominant sînt cele cu nisip (48%), urmate de cele cu pleavă (26%), cioburi pisate (16%) și pietricele (10%).

Statisticile mai sus prezentate reflectă un fenomen cultural ce se petrece pe o arie foarte largă, din nordul Transilvaniei pînă în Macedonia și din Moldova în Bosnia, și anume preferarea unui degresant pe bază de nisip și pietricele, în locul celui din pleavă și paie tocate. Acest fenomen este pus în legătură cu influențele exercitate de chalcoliticul balcano-anatolian, mai precis, în regiunea carpato-dunăreană, de cultura Vinča. Fenomenul a fost sesizat de numeroși cercetători, dar cel care a atras în mod deosebit atenția asupra lui și l-a definit ca o trăsătură a fazei a IV-a a culturii Starčevo a fost Vl. Milojević⁷. A fost semnalat în Serbia⁸, Banat⁹, Transilvania¹⁰, Muntenia¹¹ și Moldova¹². Este întâlnit și în Oltenia¹³, dar nu a fost suficient de clar precizat, din cauza unor specii ceramice Dudești (încadrată prea de timpuriu¹⁴) ce se întîlnesc din belșug în orizontul ceramicii cu pictură policromă¹⁵.

Amestecul cu cioburi pisate, în proporție ridicată, ar trebui să rețină atenția cercetătorilor în studierea evoluției ulterioare a civilizațiilor neoliticului dezvoltat. Acest procedeu este cunoscut în alte zone, dar socotim că nu i s-a acordat încă suficientă atenție¹⁶, lipsind observațiile mai precise.

Formele. Numărul de forme reconstituite nu este prea mare (cca. 60%) din care cauză nu dispunem de analize statistice prea amănunțite. Observăm, totuși, că predomină oalele (tip C)¹⁷ care sînt în proporție de 33%, iar din acestea mai numeroase sînt oalele globulare (tip C 2) cu gîtul scund

⁷ Vl. Milojević, *Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 72, 94; Idem, în *BSA*, XLIV, 1949, p. 264.

⁸ *Ibidem*; Idem, în *Körös-Starčevo-Vinča*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 108 și urm. La Vinča, în *Jama H*, apare ceramică Starčevo-Criș cu Vinča A (materiale cercetate de noi în 1972).

⁹ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 9; *Ostrovu Golu*, III, P. Roman, V. Boroneanț, în *Drobeta*, I, 1974, p. 126; Dubova-Cuina Turcului III, Al. Păunescu, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 42; Gornea, Gh. Lazarovici, Gornea, în *Caiete Banatica*, 5, 1977, Reșița, p. 65; Idem, în *Banatica*, III, 1975, p. 12.

¹⁰ La Suplacul de Barcău, D. Ignat, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 10; *Fughiu*, Idem, în *Crisia*, IX, 1979, p. 722; *Balomir*, Iernut-Bideșcutul Mare, N. Vlăssă, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 407; Idem, în *Materiale*, IX, p. 167.

¹¹ D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România*, București, 1961, p. 33; V. Teodorescu, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 354.

¹² D. Monah, în *Carpica*, 1976, p. 15; E. Comșa, în *ActaArchCarp*, I, 1959, p. 176.

¹³ D. Berciu, *op. cit.*, p. 171; *Circea-La Hălță*, inf. M. Nica; de asemenea în orizontul cu ceramică policromă de la *Viaduct*, M. Nica, în *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 460 și urm.

¹⁴ Gh. Lazarovici, în *Pontica*, IV, 1971, p. 31 și urm.; Idem, în *Neoliticul Banatului*, în *BMN*, IV, Cluj-Napoca, 1979, p. 130—131, 65; M. Nica, în *Dacia*, N. S., XXIII, 1979, p. 64 și urm.

¹⁵ M. Nica, în *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 453—454; Idem, în *Dacia*, N. S., XXI, 1977, p. 28 și urm.

¹⁶ B. Cović, în *GlasZMS*, XV—XVI, 1961, p. 108 (*G. Tuzla VI b*); A. Benac, *Obre II*, Sarajevo, 1973, p. 406—410 (Protokakani); E. Comșa, în *ActaArchCarp*, I, 2, 1959, p. 176.

¹⁷ Tipologia pe care o folosim în această lucrare este conformă celei uzitate de Gh. Lazarovici în *Neoliticul Banatului*, p. 35 și urm., fig. 2, căreia i-am adus unele îmbunătățiri prin varietatea noilor materiale.

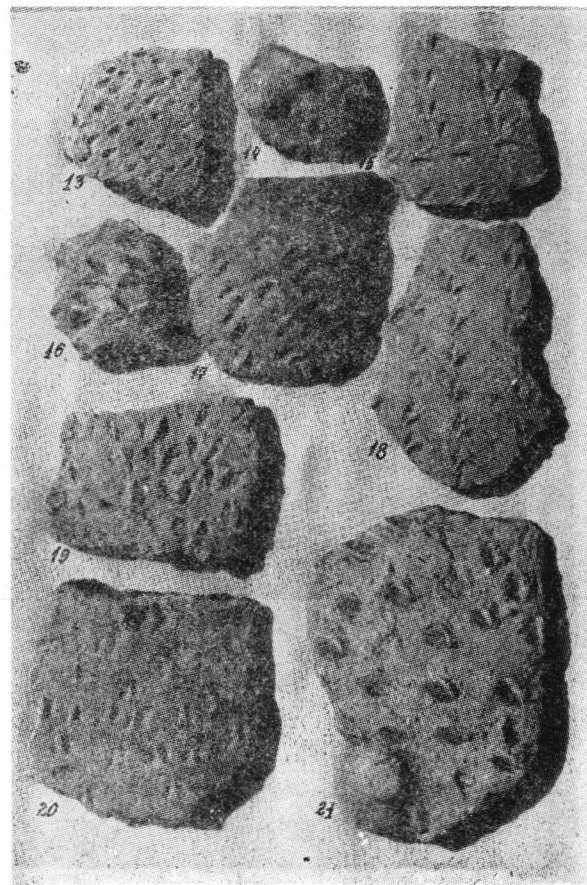
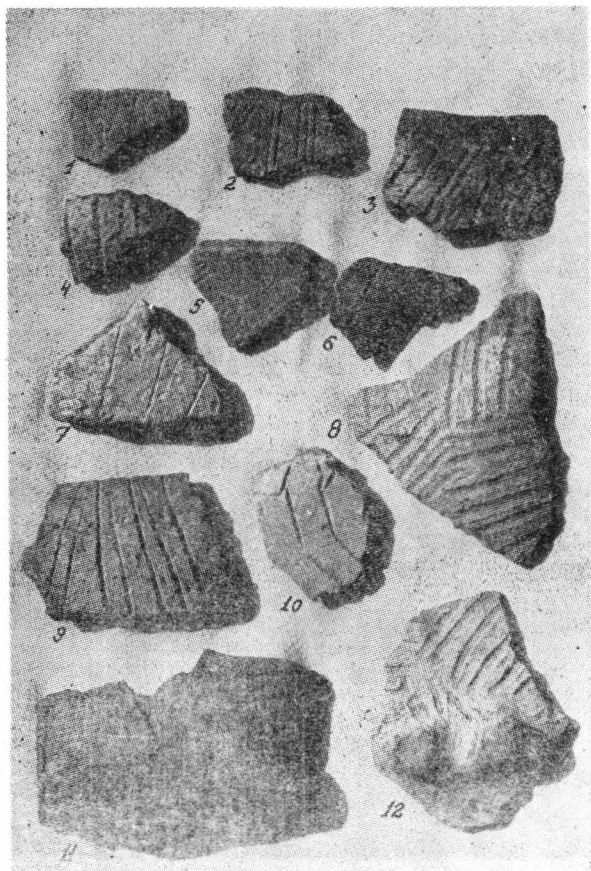

Fig. 5 — *Dîlma Cimitirului*. Cultura Starčevo-Criș, faza IVA. Materiale din nivelul II. 1—12, ornamente incizate; 13—21, ornamente din ciupituri și impresiuni.

(fig. 7/2) sau mai înalt (fig. 7/6, 9), uneori cu buza profilată (fig. 7/7), urmate de cele largi, globulare sau alungite, cu buza scurtă (tip C 5, fig. 6/4, 8/5, 7) sau cu *lippenrand* (fig. 13/1) și de amforele simetrice (tip C 6, fig. 12/8, 9/6—9). Ca proporție sînt urmate de vasele bitronconice (tip D și E). Dintre acestea amintim farfuriile sau castroanele cu partea superioară evazată, în formă de pîlnie (tip D 1, fig. 8/3—4, 11/3, 9/3), castronul cu umăr mai înalt (tip D 6a) sau mai scund (tip D 6b, fig. 13/4), castronul invazat, cu partea superioară scurtă (tip E, fig. 13/2, 7) sau mai înaltă (tip E 2, fig. 10/9, 11/6, 13/3), cu partea superioară verticală (tip E 3, fig. 8/2, 6, 10/11, 11/1—3, 5, 13/5—6), cu partea inferioară înaltă (tip E 4, fig. 11/4) și cu ambele părți egale, fără buză (tip E 5, fig. 8/8). În ordinea proporției în care apar, urmează străchinile tronconice (tip A, 22%) cu variantele: plată (tip A 1, fig. 6/3, 9/1—3), curbă, mijlocie ca înălțime (tip A 2, fig. 6/1, 10/2), de altfel și cea mai răspîndită formă (10%), fiind urmată de cele adînci, puțin largi (tip A 5, fig. 9/1, 4—5, 10).

Cupele (tipul B), cu destul de puține exemplare întregibile, sînt greu de reconstituit grafic. Se cunosc cîteva tipuri de picioare (fig. 7/6, 12/9), situație care credem că nu se repetă în restul suprafețelor cercetate. Reține atenția, în mod deosebit, un fragment de cupă (fig. 4/6) cu o proeminență alungită în interiorul piciorului, pentru care există analogii în vecinătate, la Fughiu¹⁸.

Alte forme caracteristice acestei etape sînt vasele cu picioare (fig. 4/4—5, 8, 12/11—12), vasele cu fund inelar (fig. 10/5—6, 12/3, 5, 10), cu fundul profilat (fig. 10/4, 12/2), cu fund drept (fig. 10/3) și altele. O formă rară este vasul cu trei picioare (fig. 12/7), care amintește de vasele de cult sau de opaite, precum și o toartă cu protomă animalieră (fig. 10/8), deasemeni o toartă cu canelură (fig. 12/1).

Ornamentele sînt destul de sărăcăcioase sub aspectul varietății. Cele mai numeroase sînt inciziile care au cunoscutele variante ale acestei faze: simple, oblice (tip d 1, fig. 5/3—4, 7, 9), întretăiate (tip d 2, fig. 5/1, 11), combinate (tip d 3, fig. 5/2) sau formînd romburi (tip d 4, fig. 5/5—6). Ciupiturile sînt rare, neregulate (tip a 9, fig. 8/9), grupate vertical (tip a 11, fig. 7/1, 5, 5/15, 18—20) sau oblice (fig. 7/2, 5/16—17). Alveolele sînt imprimate cu degetul și unghia (tip a 10, fig. 5/21). Barbotina este organizată, avînd motive ornamentale verticale, orizontale sau oblice etc. (tip b 5—10). Apare și o categorie cunoscută mai de timpuriu, cea netezită (tip b 2, fig. 8/3, 7). Ornamentele plastice sînt destul de numeroase și constau din butoni conici (tip C₃, fig. 4/2—3, 5/14, 21), plăți (tip C₂, fig. 4/7, 9) sau dubli (fig. 5/12), existînd și alte variante. Unele motive, nou apărute, sînt necunoscute în alte faze. Acestea constau din incizii late, realizate cu capăt de băț sau de os rupt, fiind organizate diferit (fig. 5/8, 12), amintind de cele cunoscute în faza a IV-a a culturii Starčevo-Criș, dar și în acel proces de sinteză culturală între Vinča și Starčevo-Criș numit „Starčevo IV^a” (sau *Starčevo IV*)¹⁹.

¹⁸ D. Ignat, în *Crisia*, 1979, p. 723 și urm., pl. I/1 (p. 724).

¹⁹ Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, p. 20 și urm., pl. III; Idem, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 409 și urm., fig. 1—2; Idem, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 52, fig. 5; Idem, în *Banatica*, III, 1975, pl. V; Idem, în *Festschrift für Richard Pittioni*, Viena, 1976, p. 226, fig. 5; Idem, *Gornea*, p. 65—68, pl. LI, LX, LXIII—LXIV; Idem, *Neoliticul Banatului*, p. 38, fig. 3/d7—d14, e, f3, p. 55—56.

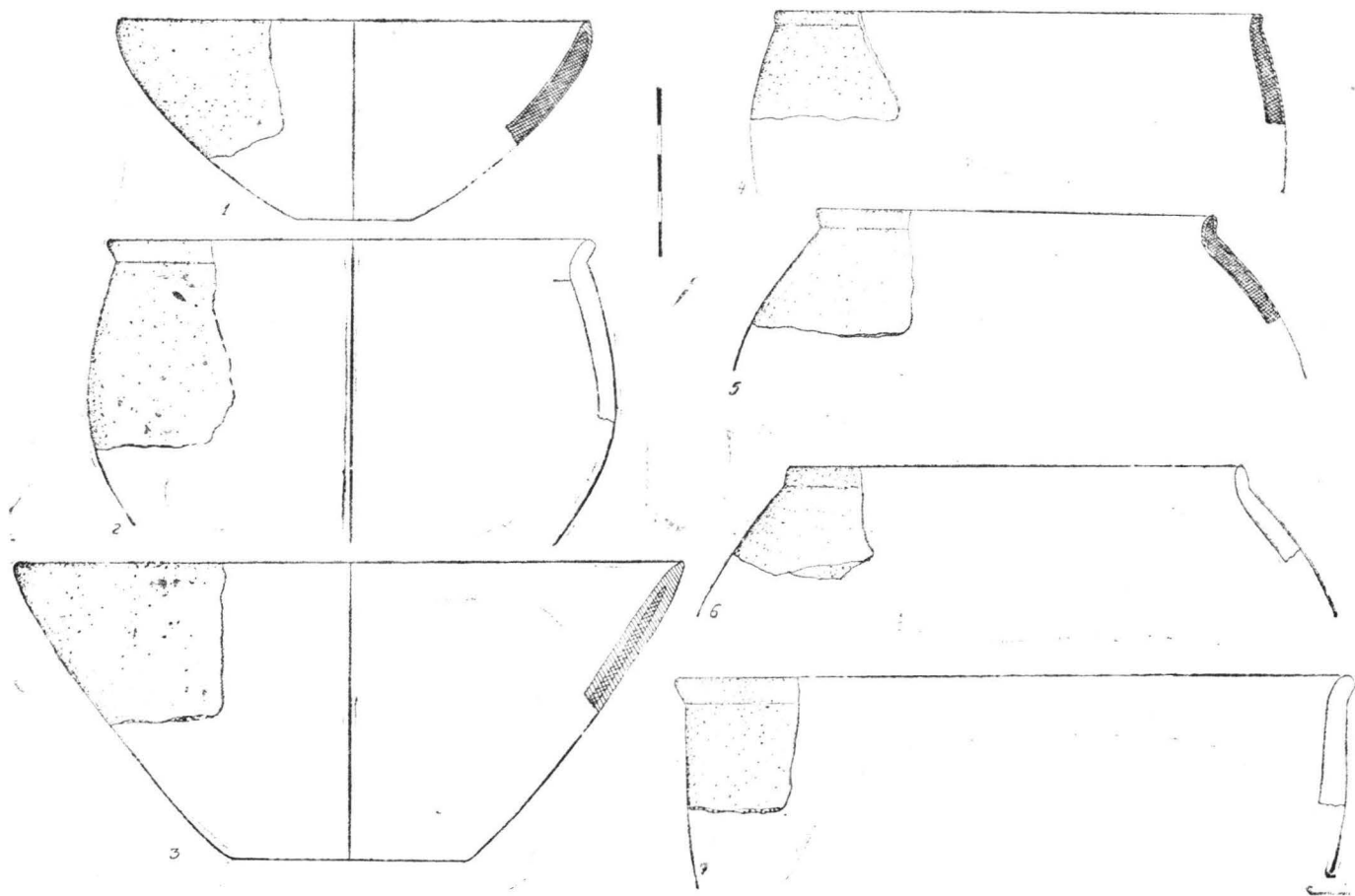

Fig. 6 — *Dîlma Cimitirului*. Cultura Starčevo-Criș, faza IVA.

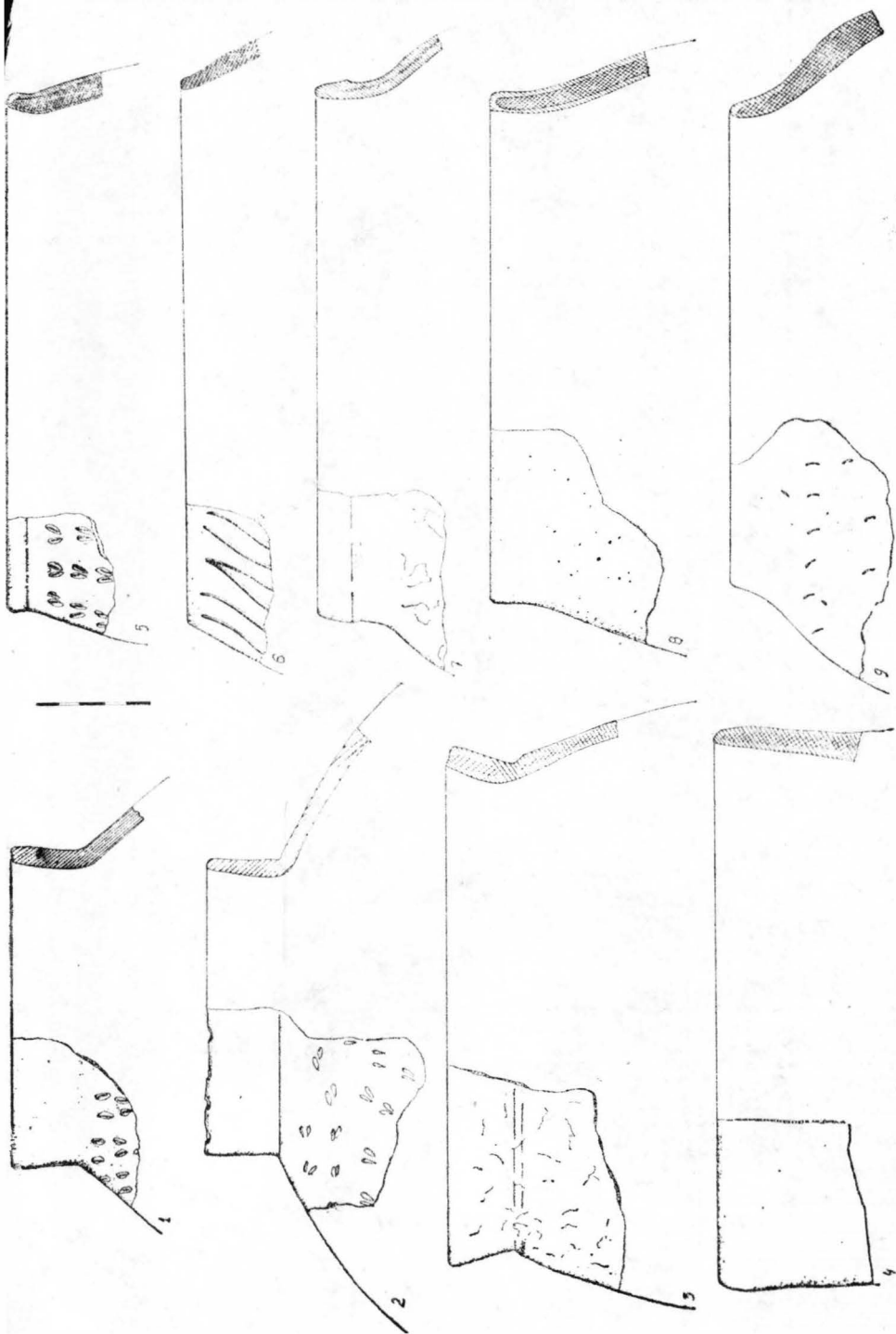

Fig. 7 — *Dîlma Cimitirului*, Cultura Starčevo-Criș, faza IVA.

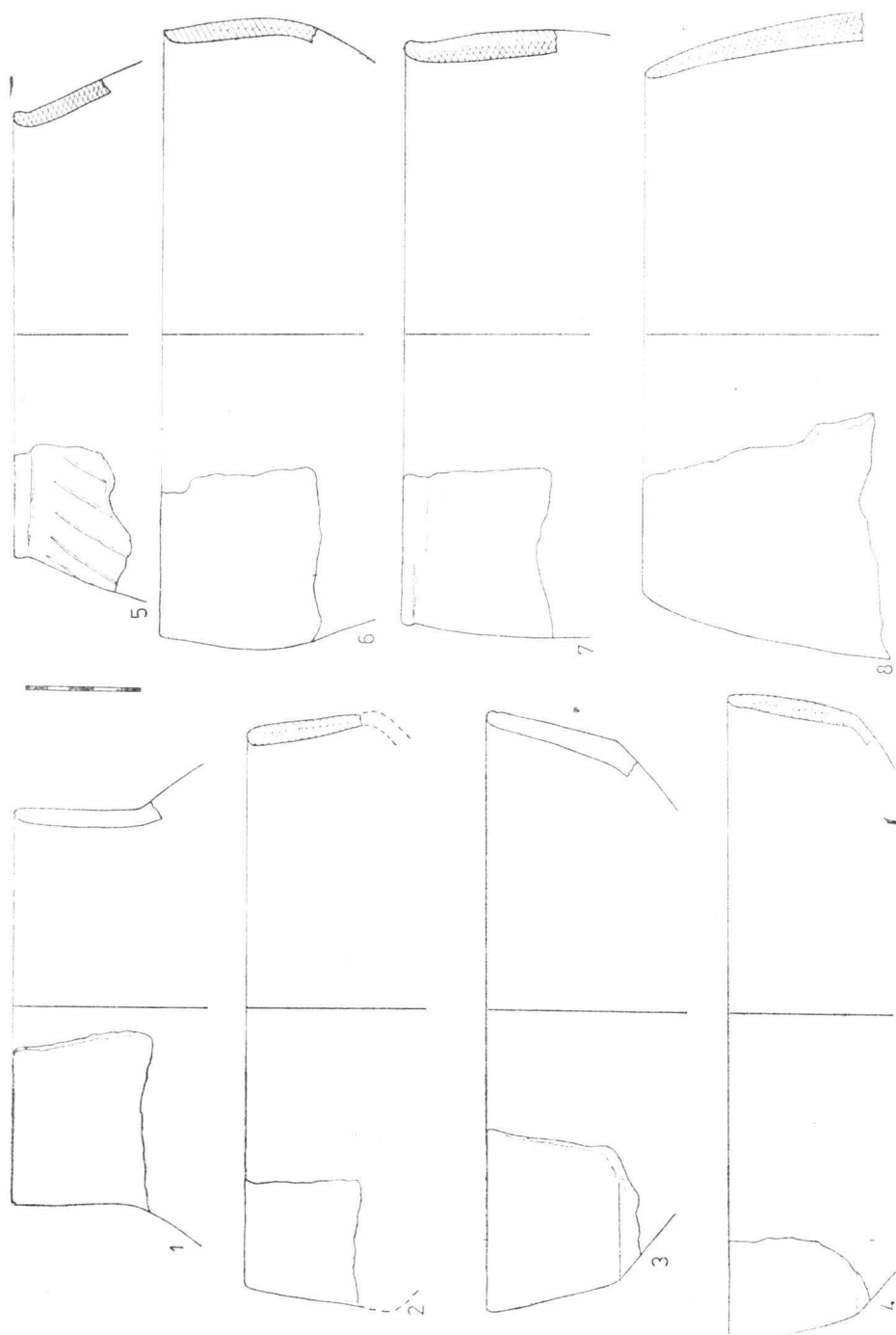

Fig. 8 — *Dâlna Cimitirului*. Cultura Starčevo-Criș, faza IVA.

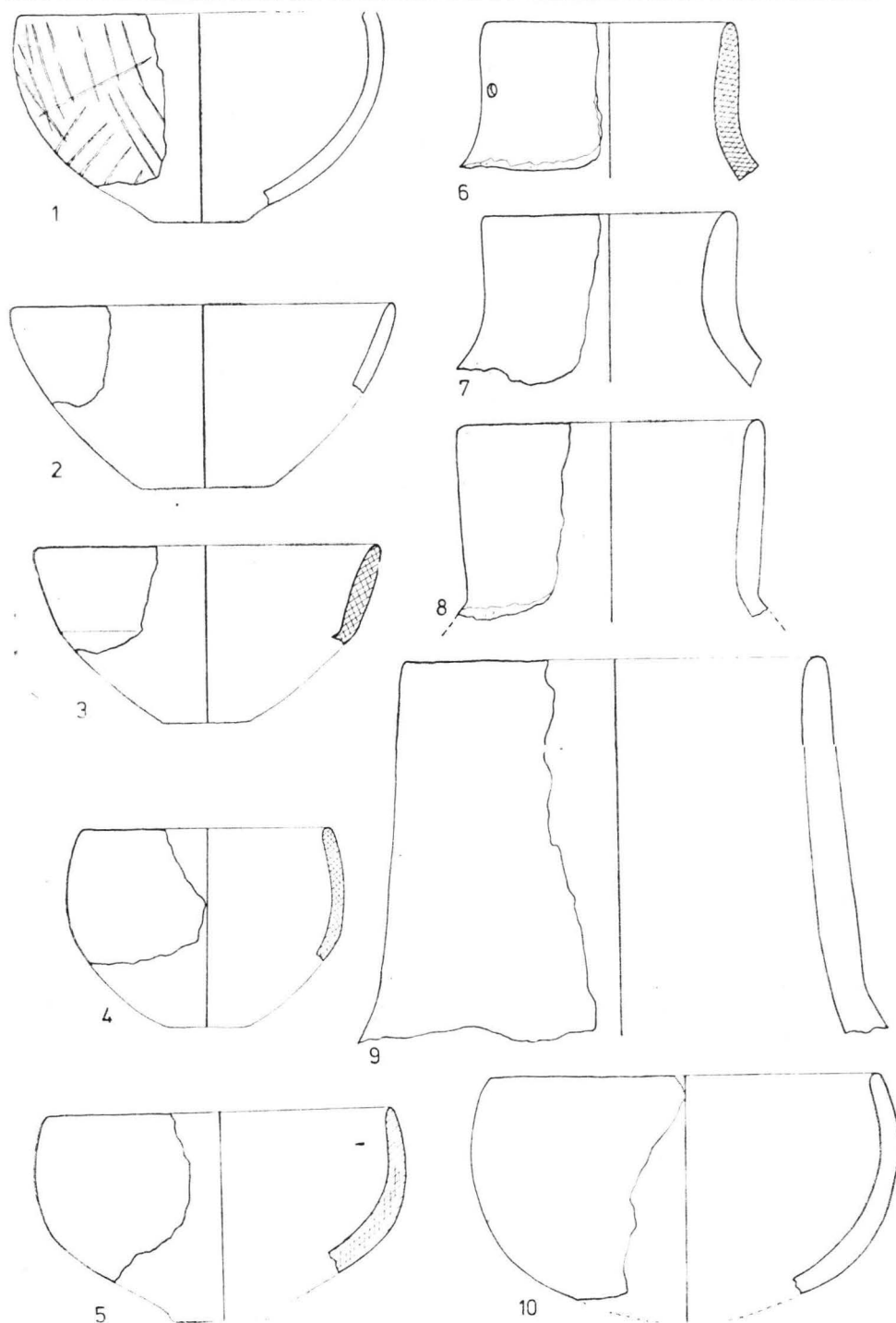

Fig. 9 — Dîlma Cimitirului. Cultura Starčevo-Criș, faza IVA.

Fragmente ceramice pictate nu au apărut în această campanie de săpături, se cunosc însă câteva din cercetările mai vechi. Pe un fond roșu s-a pictat cu alb, cu motive liniare, fragmentul fiind foarte bine lustruit.

Într-un studiu recent privind neoliticul timpuriu din nord-vestul României, a fost acordată o mare importanță descoperirilor de la Zăuan, pentru care au fost prezentate largi analogii ce permit o încadrare precisă a stațiunii. Tot aici au fost subliniate și o serie de probleme pe care le-au ridicat aceste cercetări²⁰. Pe baza acestui studiu se poate afirma că majoritatea materialului din cel de al doilea nivel se poate încadra în faza IVA a culturii Starčevo-Criș. O mare parte din materialele nivelului I arată însă că locuirea începe din etapa precedentă, IIIB, probabil un orizont foarte târziu. Materialele din acest prim orizont nu sînt prea numeroase și nici nu au fost prea amănunțit studiate.

Fragmentul de idol (fig. 4/1=10/1), prin formă se apropie de „Venus de la Zăuan”²¹, ca și de cei de la Homorod²² sau Ostrovu Golu²³, din faza IVA a culturii Starčevo-Criș. Spre aceleași orizonturi cronologice ne îndreaptă și un alt fragment de figurină, inedit, descoperit la Zăuan, la suprafață, în primăvara anului 1980, cu ocazia stabilirii locului pentru săpăturile din acel an, care are foarte bune analogii în vecinătate, în stațiunea de la Suplac-Lapiș²⁴, la Grădinile-Izlaz²⁵, la Starčevo și altele²⁶.

B. DÎMBUL SPÎNZURAȚILOR

Locul se găsește pe cealaltă parte a văii Barcăului, pe o lungă terasă ce are aspectul unui tell. Cu ocazia arăturilor de vară, executate foarte adînc, au fost scoase la lumină resturi de la locuințe cu chirpici și fragmente ceramice. În aceste zone, mai ales pe botul terasei, au fost descoperite, în anii precedenți, fragmente ceramice eneolitice aparținînd culturii Tiszapolgár²⁷.

În această zonă, în perimetrul în care au fost descoperite complexe de locuire, au fost deschise două casete. În una dintre acestea a fost descoperit un complex de locuire. Sub o depunere de chirpici mărunț, groasă de 15—20 cm, a fost găsită o groapă de bordei ce coboară pînă la 0,85 m, prinsă numai parțial în casetă. În afara bordeiului există un foarte subțire strat de cultură, care ajunge la cca. 0,45—0,50 m, de culoare brună, iar în amestec fragmente ceramice, chirpici și puține bucăți de cărbune.

²⁰ Idem, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 13 și urm.

²¹ E. Lakó, în *ActaMP*, I, 1977, p. 42—43, fig. 2/1—4.

²² T. Báder, în *ActaMN*, V, 1968, p. 382 și urm., fig. 2/6.

²³ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, fig. 10/10; Idem, în *ActaMN*, VIII, 1971, fig. 2/12; Idem, *Neoliticul Banatului*, pl. X/A 14.

²⁴ D. Ignat, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 25, pl. VIII/2—3.

²⁵ Inf. M. Nica, în *S₁*, gr. 2.

²⁶ D. Srejić, în *NCB*, Belgrad, 1968, p. XX, fig. 8; N. Kalicz, în *JPMevk*, XXII, 1978, p. 137 și urm., fig. 1/2—3 (p. 145).

²⁷ Materiale inedite în MIT și în Muzeul din Zalău.

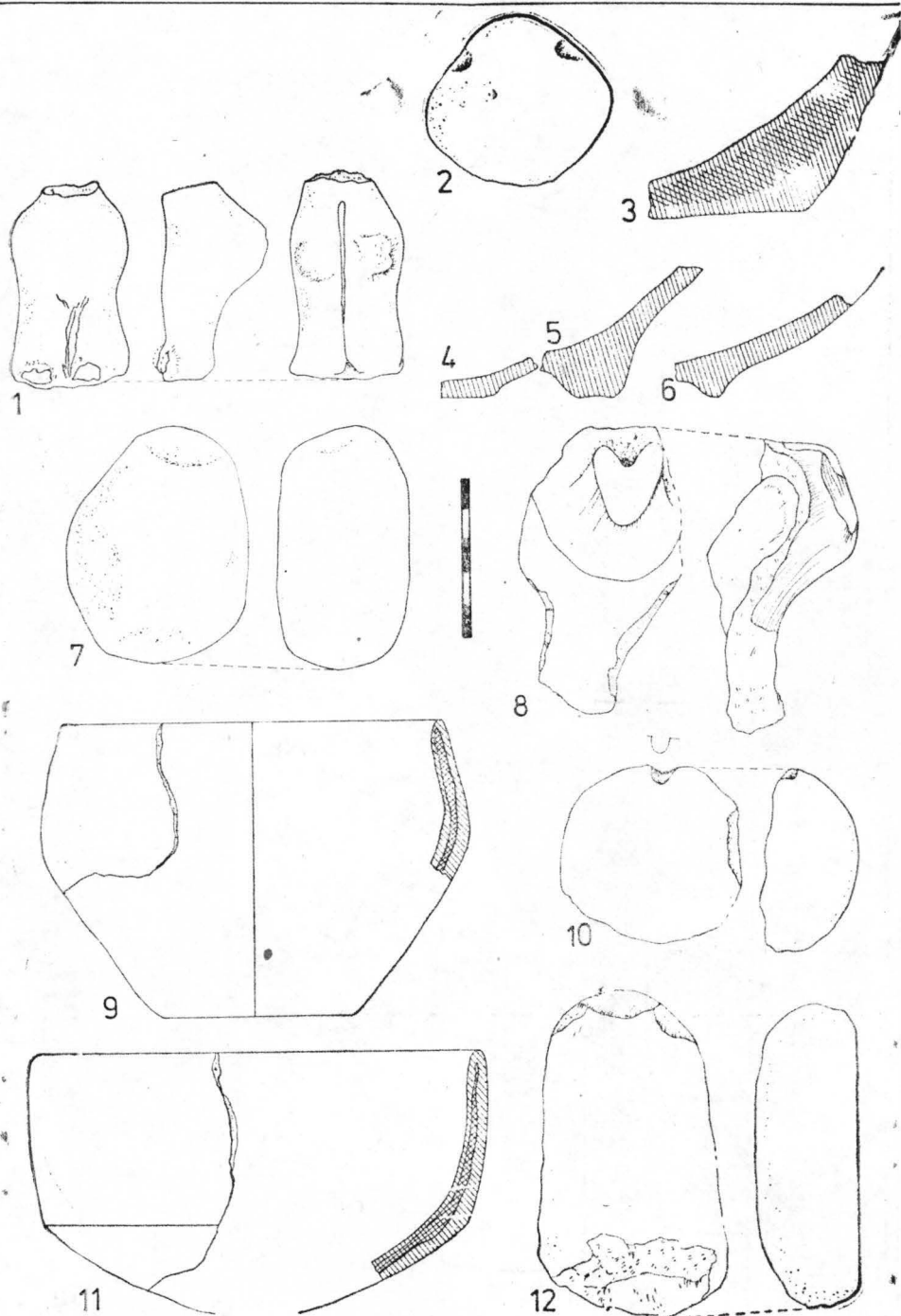

Fig. 10 — *Dîlma Cimitirului*. Cultura Starčevo-Criș, faza IVA.

1, Idol de lut; 2, 10, greutăți pentru plasa de pescuit; 7, 12, zdrobitoare; restul, fragmente ceramice.

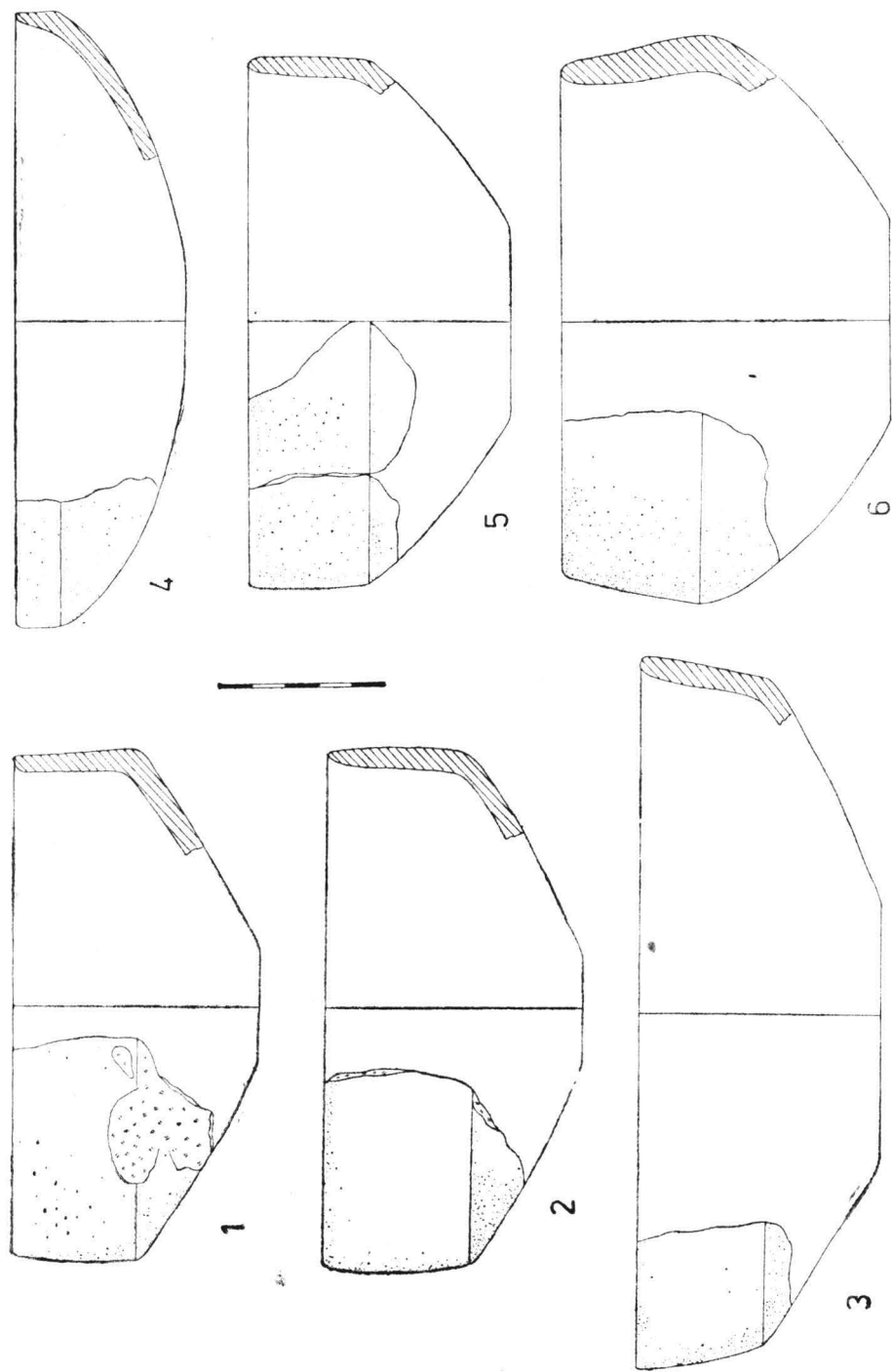

Fig. 11 — *Dîlma Cimitirului*. Cultura Starčevo-Criș, faza IVA.

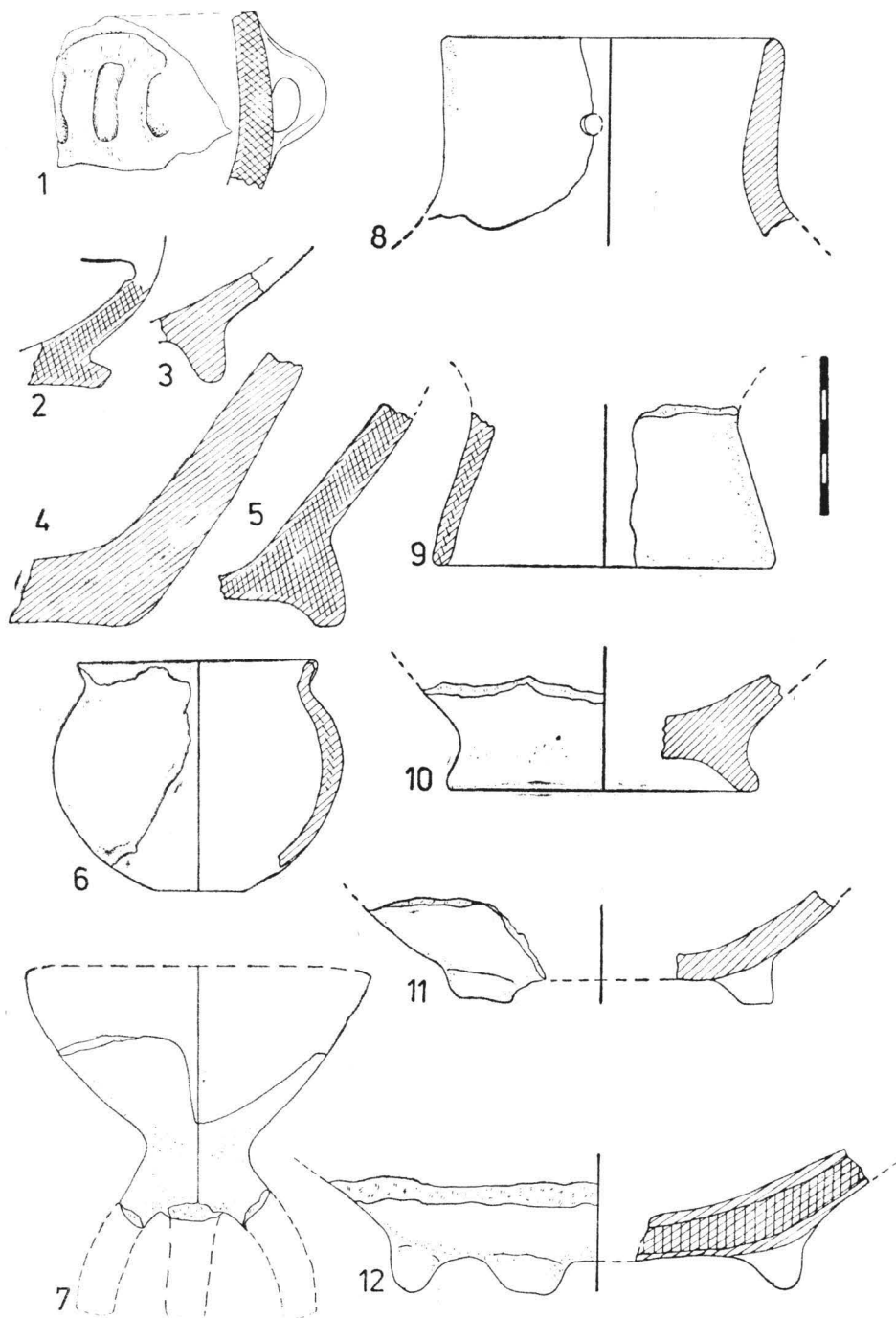

Fig. 12 — *Dîlma Cimitirului*. Cultura Starčevo-Criș, faza IVA.

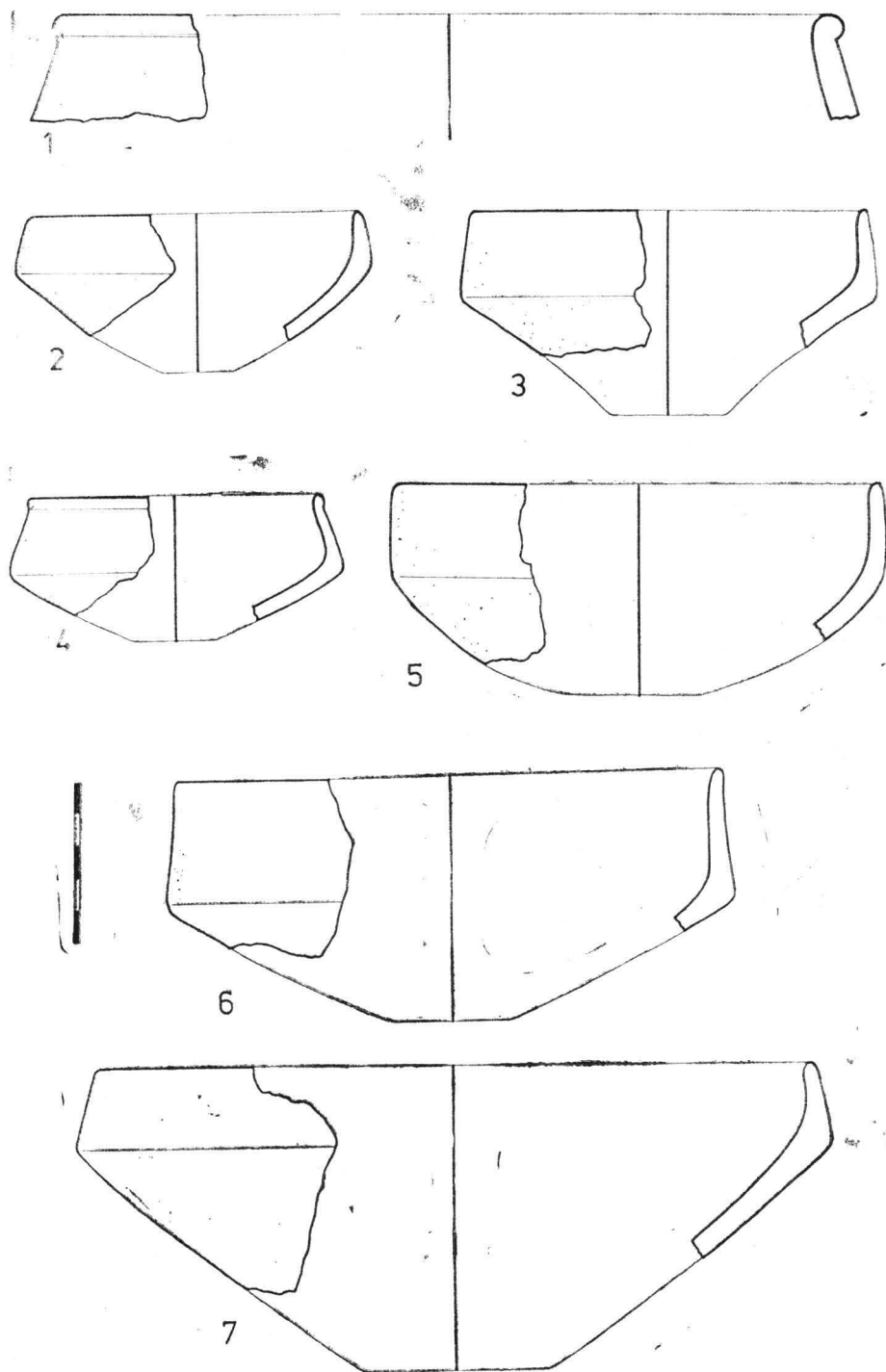

Fig. 13 — *Dîlma Cimitirului*. Cultura Starčevo-Criș, faza IVA.

Materialul ceramic este unitar și aparține unui singur nivel, din care face parte și complexul de locuire sus amintit. În ceramică se disting două categorii: A) Ceramica uzuală este cea mai numeroasă, avînd culoare brună și cenușie. După amestec, cea mai numeroasă este cea care are ca degresant nisip, urmată de cea cu pietricele și cioburi pisate, fiind în proporții egale. B) Ceramica fină are următoarele nuanțe de culori: gălbuie la exterior și interior, cu urme de pictură bituminoasă, pictate înainte de ardere; neagră-cenușie la exterior, cenușie la interior; cărămizie la exterior și cărămizie, gălbuie sau neagră-cenușie în interior, primele două grupe fiind pictate la exterior înainte de ardere. O a treia grupă este cărămizie, cu flecuri, avînd interiorul ca mai sus. Pictura este mai des întîlnită pe fragmentele care au urme de slip. O ultimă categorie are culori întunecate: negru-brun, brun și negru. La specia fină, cel mai des întîlnite sînt cele care au ca degresant nisip, fiind urmate de cele cu cioburi pisate și mîl.

Pictura se realizează, înainte de ardere, în trei feluri: a) cînd pictura este aplicată direct pe peretele vasului, care este de cele mai multe ori gălbui, cărămiziu sau cărămiziu cu flecuri, iar motivele pictate constau din dungi brune sau negru-brune; b) cînd se pictează pe un fond de angobă alb-murdar sau alb-gălbui, pictat cu motive negre sau negru-brun, cu o materie bituminoasă; c) cînd se pictează cu alb pe fond brun-gălbui (fig. 16/10). Motivele ornamentale constau din benzi înguste sau late, dispuse la interiorul sau exteriorul vaselor. Cel mai frecvent sînt pictate paharele tronconice (fig. 15/1—2) sau globulare (fig. 14/3) și străchinile (fig. 15/3—5, 16/11). Motivele constau din benzi late, dispuse sub buză (fig. 15/2), benzi late unghiulare (fig. 16/10a—10b), romburi late (fig. 14/2), benzi sau linii înguste, paralele cu buza (fig. 14/3), benzi verticale dispuse pe corpul vasului (fig. 16/8) sau pe picior (fig. 14/7), benzi înguste cu motive meandrice (fig. 15/1, 4—5, 16/2, 4, 6, 9, 11), benzi hașurate (fig. 16/7) și motive ceva mai complicate (fig. 16/10a).

După aspectul general al ceramicii, materialul se încadrează în etapele de sfîrșit ale neoliticului mijlociu, dar mai ales în neoliticul tîrziu. Pentru această încadrare pledează amestecul, netezirea și arderea ceramicii. Încadrarea culturală este însă dificilă de precizat, din cauza lipsei unor date clare și precise.

Această ceramică este ceea ce îndeobște se numește Tisa II, Tisa II — Herpály, Herpály sau Tisa-Herpály-Csőszhalom.

Noțiunea de Tisa II presupune existența unei etape Tisa I, care să fie mai timpurie. În ultima vreme descoperirile zise Tisa I, din partea sudică a Cîmpiei Pannonice, în zona în care intră în contact cu cultura Vinča, sînt încadrate tîrziu, post Vinča B₂²⁸.

²⁸ Pentru problemele culturii Tisa în Banat, vezi Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 155 și urm.; N. Kalicz, J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapest, 1977, p. 94/95, tabel 2.

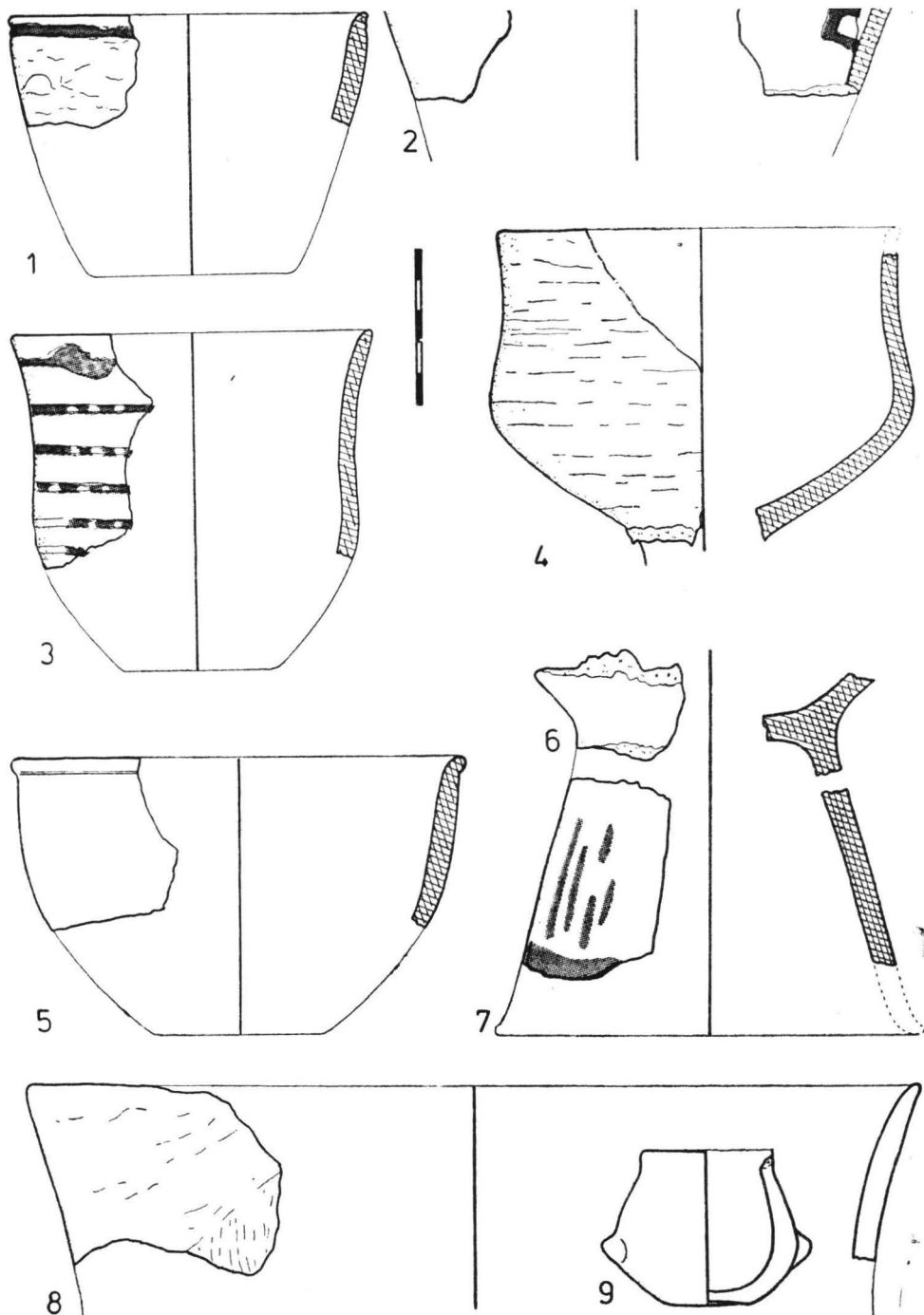

Fig. 14 — *Dîmbul Spînzuraților*. Cultura Tisa-Herpály.

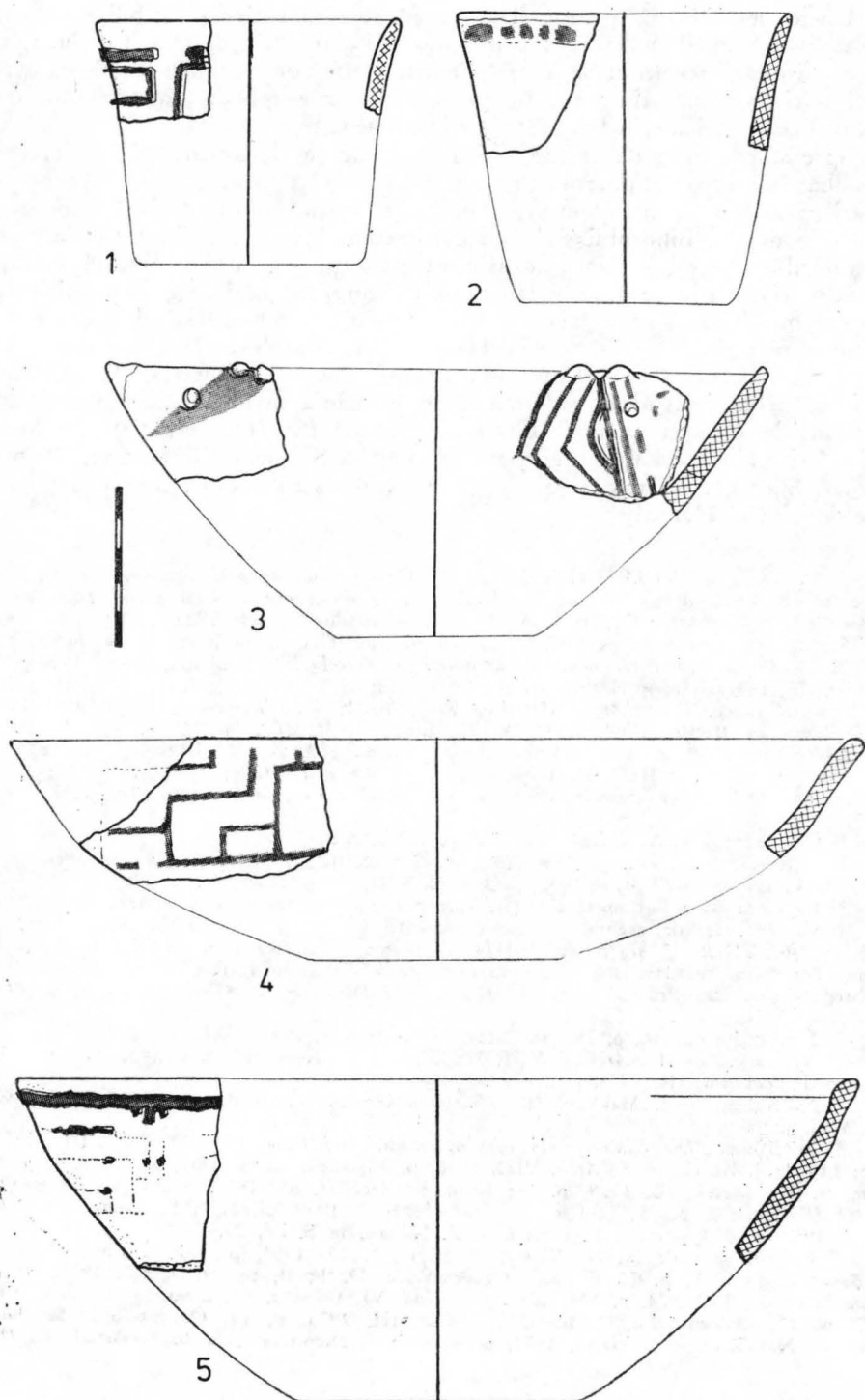

Fig. 15 — *Dîmbul Spînzuraşilor*. Cultura Tisa-Herpály.

Unele descoperiri, socotite Tisa I, au fost mai târziu atribuite culturii Szakálhát²⁹, Szakálhát-Lebő³⁰ sau Bucovăț³¹. Pentru cele din Banatul iugoslav se mai păstrează termenul de Tisa³². Pentru aceste zone se pune problema existenței unei faze mai timpurii, fie prezența unor grupe de sinteză culturală, în sensul celor sesizate la Bucovăț, dar insuficient precizate³³.

Spre nord, în zona dintre Crișuri și Barcău, legăturile dintre Tisa și Szakálhát sînt foarte puternice³⁴, deși mai nou se susține rolul genetic al culturii Szakálhát pentru cultura Tisa³⁵. În spațiul dintre Crișul Repede și Someș, în nordul Bihorului și în zonele imediat învecinate din Ungaria, spre vest, nord-est și est — încă insuficient precizat — este răspîndită cultura Herpály, civilizație ce face parte dintr-un complex mai larg al neoliticului târziu numit Tisa — Herpály — Csőszhalom³⁶. În Ungaria, descoperiri cu ceramică pictată sau pictură gen Herpály, în complexe Tisa se cunosc la: Herpály, Zsáka-Markó și Várdomb, Pocsaj, Paszab, Kismária, Tóciókvölgy, Kenézlő, Békés-Podvázdug și altele³⁷. În România asemenea descoperiri sînt cunoscute la Oradea-Salca I (Guttman), — Salca II (Ghețarie), — Ioșia, Vadul-Crișului (în mai multe puncte), Peștiș, Săcuieni, Sîntandrei, Peștera Meziad, Suceagu, Palatca și altele, cu mențiunea că acestea mai poartă numele de Tisa II-Herpály³⁸.

²⁹ N. Kalicz, în *NJAMÉ*, II, 1959, p. 15—17; la Vinča apar la adîncimea de 8—6 m, iar ceramică Tisa între 6—4 m; N. Kalicz, în *Zehn Jahre archäologische Forschungen 1958—1968*, Budapesta, 1970, p. 134—135; J. Lichardus, în *ArchRozhl*, XVI, 6, 1964, p. 875, unde sînt precizate legături cu stațiuni socotite Tisa timpurii, ca de ex. *Idjoș*, vezi T. Bregant, *Ornamentika na neolitiski keramiki u Jugoslaviji*, Ljubljana, 1968, Priloga 6, nr. 4—6, 17; I. Kutzián, în *ArchAust*, 40, 1966, p. 258.

³⁰ St. Foltiny, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 3; O. Trogmayer, în *MFME*, 1957, p. 60; Idem, în *MFME*, 1968, 1, p. 58—60; Idem, în *MFME*, 1968, 2, p. 38; N. Kalicz, în *NJAMÉ*, II, 1959, p. 15; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 262, fig. 2; J. Korek, în *FolArch*, XII, 1960, p. 48, pl. VIII; XIII, 1961, p. 25—26; Idem, în *MFME*, 1968, 2, p. 16; J. Lichardus, în *AFB*, Székesfehérvár 1972, p. 117; J. Makkay, în *ActaArchBp*, VIII, 1965, p. 15.

³¹ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 143 și urm. și bibl.

³² I. Kutzián, *op. cit.*, p. 256—258, fig. 2/5—8, 10; T. Bregant, *op. cit.*, Priloga 6; M. și D. Garašanin, în *RVM*, 6, 1957, p. 215, pl. VIII/7—8, 214, pl. VII/6—7.

³³ La Crna Bara sînt unele elemente care presupun un fenomen de sinteză similar celui din grupul Bucovăț, de exemplu: unele ornamente, cf. M. și D. Garašanin, *op. cit.*, pl. IV/9, VII/6, VIII/5, 7 și, poate, VIII/4. Mai sînt și alte motive, în alte stațiuni, din nordul Banatului iugoslav, din zisele faze timpurii ale culturii Tisa — după împărțirea T. Bregant (*op. cit.*, Priloga 6, nr. 1—17) și la *Idjoș*, vezi M. Girić, în *RVM*, 6, 1957, pl. II/1—4.

³⁴ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 258; P. Patay, în *FolArch*, 9, 1957, pl. I—II.

³⁵ N. Kalicz, în *ActaArchSz*, VIII, 1965, p. 36; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 265; Gh. Lazarovici, în *Banatica*, III, 1975, p. 21—22.

³⁶ N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik ...*, p. II, p. 94/95, p. 33, 101, 104, 116.

³⁷ Fr. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, în *ArchHung*, IV, 1929, pl. LIII, XLIII/1a-c; LIV/1; J. Korek, în *FolArch*, VIII, 1956, p. 38; Idem, în *ArchÉrt*, 97, 1970, 1, p. 18; Idem, în *RégFüzetek*, 10, 1958, p. 14; Idem, în *ArchÉrt*, 85, 1958, p. 84; O. Trogmayer, în *MFME*, 1968, 2, p. 35; L. Kiss, în *FolArch*, 1—2, 1939, pl. II/1; E. Comșa, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 217 și urm.; E. Comșa — Z. Nánási, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 14—15.

³⁸ Referiri generale la: N. Vlăsa, în *SCIV*, 15, 3, 1964, p. 351 și urm.; M. Rusu, în *Banatica*, I, 1971, p. 77 și urm.; Oradea-Salca, D. Ignat, în *Crisia*, III, 1973, p. 19; Idem, în *Crisia*, IV, 1974, p. 124; Idem, în *Crisia*, VI, 1976, p. 12; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 17; Oradea-Salca II, Idem, în *Crisia*, III, 1973, p. 19; Oradea-Ioșia, S. Dumitrașcu — N. Tăutu, în *Crisia*, I, 1971, p. 47—49; S. Dumitrașcu, în *In memoriam C. Dai-*

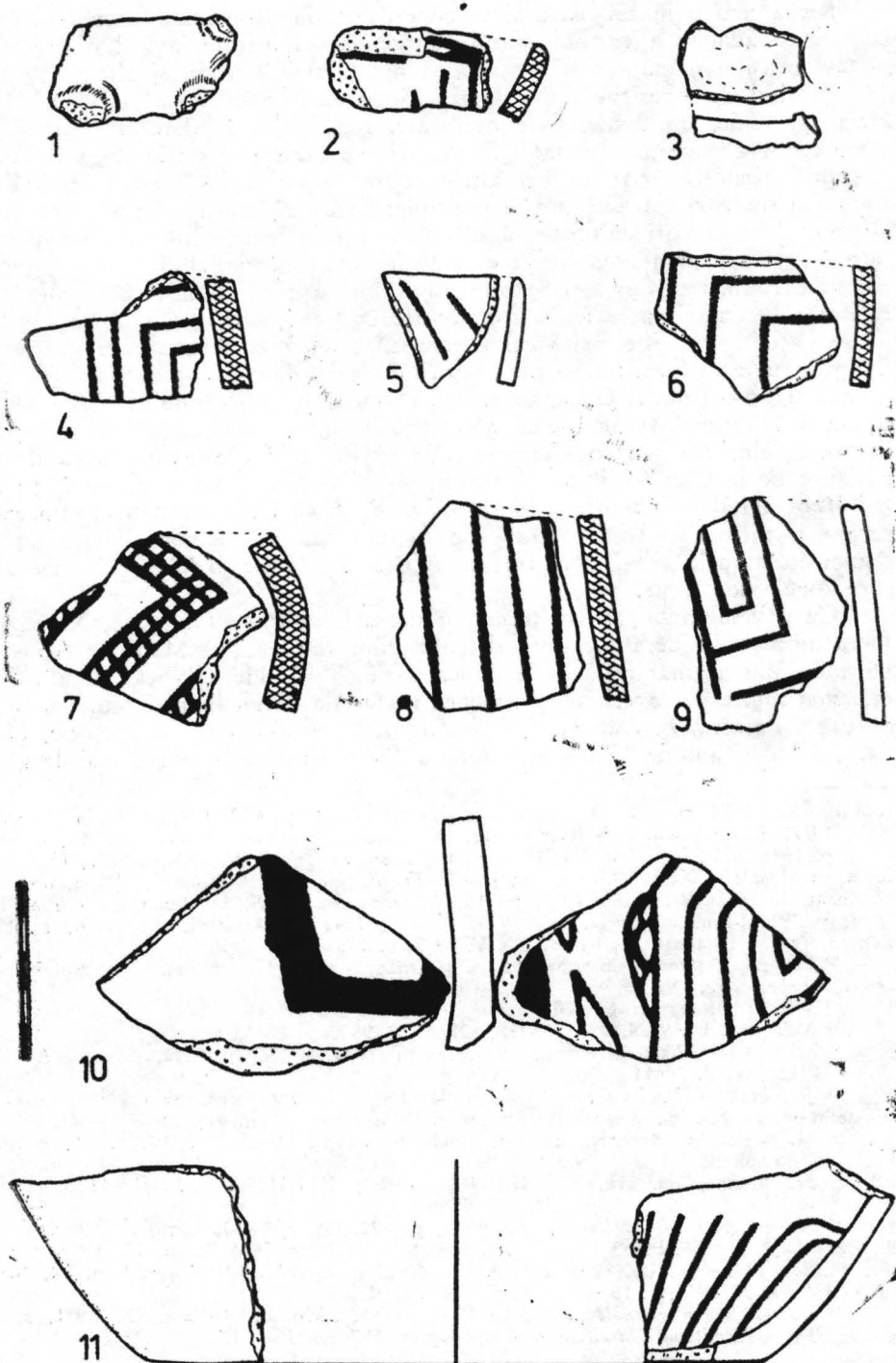

Fig. 16 — *Dîmbul Spînzurașilor*. Cultura Tisa-Herpály.

Remarcăm numărul mare al descoperirilor din România, sus menționate, la care se adaugă altele noi, puțin cunoscute sau inedite, avînd o ceramică pictată cvasi-asemănătoare: Tășad³⁹, Aiton⁴⁰, Cluj—Sf. Ion⁴¹ și altele⁴².

Privind descoperirile din Ungaria, constatăm că în afara stațiunii de la Herpály, unde, din materialele publicate, rezultă că predomină⁴³ (dacă nu este exclusivă) ceramica pictată, în vreme ce în celelalte stațiuni, ca Zsáka⁴⁴, Paszab⁴⁵, Kenézlő⁴⁶, Aszód⁴⁷ și altele apare ceramica incizată și pictată în proporții diferite. Cauzele pot fi multiple: a) un fenomen geografic de difuziune a două cercuri culturale, unul cu motive incizate, altul cu motive pictate; b) un fenomen cronologic; c) ambele situații. Analizînd însă descoperirile din România, din nord-vestul Munților Apuseni, constatăm lipsa sau raritatea ceramicii incizate în comparație cu cea pictată, sau absența ei în unele stațiuni. Nu este aici locul unei analize amănunțite a acestei probleme, dar pentru justa încadrare a descoperirilor de la Zăuan sînt necesare acestea.

În Transilvania și Crișana descoperiri cu asemenea ceramică pictată apar în jurul Munților Apuseni, mai ales spre nord, iar ceramica incizată apare în zona deluroasă sau spre cîmpie. Din observațiile efectuate asupra descoperirilor de la Cluj — *P.-ța Libertății*, — *Biblioteca Academiei*, — *P.-ța Șt. cel Mare*, Iclod — *Cimitir A*, — *Cimitir B*, *Zona C*, constatăm că asocierea ceramicii pictate cu cea incizată de factură sau în manieră Tisa I apare numai în etapele târzii; raportat la Vinča, în fazele B₂/C și C, mai ales spre zonele de cîmpie.

Cu prilejul publicării materialelor de la Cluj *P.-ța Libertății*, N. Vlăsa făcea ample considerații asupra descoperirilor din arealul Munților Apuseni, unitatea dintre manifestările „Lumea Nouă” — Herpály⁴⁸, semnalînd și cele mai multe descoperiri cu asemenea materiale (Cluj, în mai multe puncte, Suceagu, Palatca, *P. Devent*, *Cheile Turzii*, Oradea-Salca, — *Gheșărie*, Herpály, Iclod, Zaul de Cîmpie); totodată făcea (într-un context mai larg) și

covicu, Cluj, 1974, p. 130; D. Ignat, în *Crisia*, IV, 1974, p. 122, 124; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 14; *Vadul Crișului și Pestii*, D. Ignat, în *Centenar Muzeul Orădean*, Oradea, 1972, p. 164; Idem, în *Crisia*, III, 1973, p. 19; Idem, în *Crisia*, IV, 1974, p. 121, 123—124; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 14; *Cheile Turzii, Suceagu, Palatca*, N. Vlăsa, *op. cit.*; D. Ignat, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 15; *Săcuieni, Sintandrei*, D. Ignat, în *Crisia*, III, 1973, p. 19; Idem, în *Crisia*, IV, 1974, p. 122, 124; S. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 130; *Peștera Meziad*, D. Ignat, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 17.

³⁹ Punctul Cetățea, informații prof. Cernău; vezi și N. Chidioșan, în *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 85 și urm.

⁴⁰ Inf. T. Soroceanu. Materiale inedite în MIT.

⁴¹ MIT, inv. IV. 9824, 9825, 9823, 9821, 9822, 9820.

⁴² MIT: Cluj—*Piața Libertății*, 1944, inv. P. 72627—72638; *Gilău*, săpături A. Mozsolics, 1942, inv. P. 72611—72623.

⁴³ J. Korek — P. Patay, *op. cit.*, pl. II—IX, unde sînt numeroase ornamente pictate și extrem de rare cele incizate (pl. II/27); vezi și Fr. Tompa, *op. cit.*, fig. 2b, 2c.

⁴⁴ M. Roska, în *ArchErt*, ser. III, 1942, incizii: pl. IV A, fig. 17, p. 61; pictură: fig. 8—9, 15, pl. B.

⁴⁵ Fr. Tompa, *op. cit.*, pl. XLIII/1 (pictate); XLIII/2—6, XLII/1—11 (incizate).

⁴⁶ L. Kiss, *op. cit.*, p. 1, pl. II/1, II—III.

⁴⁷ N. Kalicz, în *JahrMittVorg*, 60, 1976, p. 120, fig. 3/6—10; Idem, în *MittArchInst*, 5, (1974—1975), 1976, p. 33 și urm., fig. 5/3, 8/1—7; Idem, în *StŽvesti*, 17, 1969, p. 177 și urm., fig. 13/1—3, 5, 10, 14, 10/5; Idem, *Aszód a kőkorban*, 1976—1977, p. 18; Idem, în *NJAMEvk*, II, 1959, p. 15 și urm., fig. 6—8 (p. 21).

⁴⁸ N. Vlăsa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 3—14; Idem, în *Apulum*, IX, 1971, p. 21 și urm.; Idem, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 161—172.

precizările cronologice relative și absolute raportate la Vinča B₁ și B₂, iar în date absolute 2700(?) 2600—2400 î.e.n.⁴⁹

Motivele pictate de la Zăuan au următoarele analogii: pentru fig. 14/2 cu Zăuan-Valea Miții⁵⁰; fig. 13/3 cu Oradea-Ioșia⁵¹; fig. 14/7 cu Debrecen-Táczokpart, grupul Esztár și Lucky, gr. Sátorajáúhely⁵²; fig. 15/2 cu Vadul Crișului⁵³; fig. 15/3 cu Herpály⁵⁴; fig. 5/5 cu Peștiș și Vadul Crișului⁵⁵; fig. 16/7 cu Herpály, Zsáka, Kenézlő, Paszab și Cluj⁵⁶; fig. 16/9 cu Cluj — Sf. Ion⁵⁷; fig. 10/10 a, 10 b cu Oradea-Ioșia, Somodor și Cața⁵⁸. Mai există și alte fragmente cu motive pictate în același stil, analogiile nu merg pînă la identitate, întâlnindu-se în stațiunile sau menționate, din aceleași grupuri și la aceleași orizonturi cronologice. Astfel de analogii sînt de amintit la: Oradea-Salca⁵⁹, Suplacul de Barcău-Corău II⁶⁰, Oradea-Ioșia⁶¹, Pestera Devent⁶², Cluj-Piața Libertății⁶³, Iclod⁶⁴, Aszód⁶⁵, Herpály⁶⁶, Paszab⁶⁷, Zsáka⁶⁸ și altele⁶⁹.

În legătură cu originea acestei picturi lucrurile nu sînt prea clare. Grupul Herpály se naște, după opinia colegilor maghiari, din elemente liniare de tradiție Szakálhát și elemente Esztár⁷⁰. N. Vlassa, în ultimele studii, socotea descoperirile din grupul Herpály ca una din extremele vestice ale unui complex cultural pe care îl definește ca „o cultură cu ceramică pictată”⁷¹. Această civilizație este bine cunoscută prin descoperirile de la Cheile

⁴⁹ Ibidem, p. 170, 172.

⁵⁰ E. Lakó, în *ActaMP*, V, 1981.

⁵¹ S. Dumitrașcu — N. Tăutu, în *Crisia*, I, 1971, p. 47 și urm., pl. II/8.

⁵² N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik...*, fig. 181/8, 12.

⁵³ D. Ignat, în *Crisia*, IV, 1974, p. 121 și urm., pl. VI/1b.

⁵⁴ Fr. Tompa, *op. cit.*, pl. LIII/4; J. Korek — P. Patay, în *FolArch*, VIII, 1956, p. 23 și urm., fig. 5/7, 12.

⁵⁵ D. Ignat, în *ActaMN*, X, 1973, p. 477 și urm., fig. 10/9; Idem, în *Crisia*, IV, 1974, pl. IV/2, VI/7.

⁵⁶ J. Korek — P. Patay, *op. cit.*, pl. II/5; Zsáka, M. Roska, în *ArchÉrt*, ser. 3, 1942, p. 63, C 1, 15/5; Kenézlő, L. Kiss, *op. cit.*, p. 11—12, pl. II/1; Cluj — Str. „23 August”, M. Roska, în *Közl. Cluj*, III, 1943, fig. 21/2 (p. 72); Paszab, Fr. Tompa, *op. cit.*, pl. XLIII/1a—c.

⁵⁷ Cluj-Sf. Ion, MIT, inv. IV. 9825.

⁵⁸ Fr. Tompa, *op. cit.*, pl. XLIV/1a; M. Roska, *op. cit.*, p. 71, fig. 20/1; S. Dumitrașcu — N. Tăutu, *op. cit.*, pl. II/7.

⁵⁹ D. Ignat, în *Crisia*, VI, 1976, p. 7—20, pl. I/1—7, 9, 12—13, 15, 17; II/1, 3—4, 6—7; III/1, 3, 6.

⁶⁰ Idem, în *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 45 și urm., pl. VII—VIII.

⁶¹ Idem, în *Crisia*, IV, 1974, p. 121 și urm., pl. II/3.

⁶² N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, p. 24, fig. 3.

⁶³ Ibidem, p. 168—169, fig. 5/2—3, 7/4—5, 6/1, 3.

⁶⁴ Gh. Lazarovici, în *StComCaransebes*, II, 1977, p. 215, fig. 3/5, 7/3.

⁶⁵ N. Kalicz, în *StZvesti*, 17, 1969, p. 177 și urm., fig. 8/1—2, 4, 6; Idem, în *Südliche Beziehungen im Neolithikum des südlichen Donaubeckens*, în *Evolution und Revolution*, Berlin, 1971, p. 156, fig. 6; N. Kalicz, *Aszód a kőkorbán*, p. 15; Idem, în *JPMévk*, XXII, 1978, p. 137 și urm., fig. 8/2b, 11b (p. 156).

⁶⁶ Fr. Tompa, *op. cit.*, pl. LIII/1.

⁶⁷ Ibidem, pl. XLIII/1a—c.

⁶⁸ M. Roska, în *ArchÉrt*, ser. 3, 1942, p. 63, C 2—4, 8/1, 4, 9/1, 4, 15/3.

⁶⁹ Fr. Tompa, *op. cit.*, pl. XLV/3; MIT, IV. 9820, IV. 9822—9824; Cața, M. Roska, *KözlCluj*, III, 1943, p. 71, fig. 20/1; L. Kiss, *op. cit.*, p. 11 și urm., pl. III/1; D. Ignat, în *ActaMN*, X, 1973, fig. 10/8, 12; Idem, în *Crisia*, IV, 1974, pl. VI/4, 10; IX/4, 7.

⁷⁰ N. Kalicz—J. Makkay, *op. cit.*, p. 116.

⁷¹ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 168; Idem, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 10—12.

Turzii⁷², unde, în peșterile Binder, Balica Mică și altele, au fost găsite mai multe straturi de cultură care arată existența unei îndelungate evoluții. La Cluj a fost semnalată, în mai multe locuri din zona centrală a orașului, o întinsă așezare cu câte două-trei nivele de locuire, în punctele: *Piața Libertății*⁷³, *Str. 23 August*⁷⁴, *Biblioteca Academiei*⁷⁵ și *Piața Ștefan cel Mare*⁷⁶, precum și două cimitire: unul în *Piața Victoriei*⁷⁷ și altul la *Arhive*⁷⁸. Un alt complex arheologic, aproape la fel de întins, a fost cercetat sistematic la Iclod, avînd trei zone (A, B, C), unde au fost cercetate 12 complexe de locuit și peste 60 de morminte din două cimitire⁷⁹. Un obiectiv nou cercetat, la Zaul de Cîmpie⁸⁰, arată, de asemenea, existența mai multor complexe și locuiri cu ceramică pictată ce aparțin grupului Iclod, care vin să completeze datele privind evoluția acestei civilizații cu ceramică pictată, rolul pe care aceasta îl joacă la explicarea evoluției neoliticului tîrziu și eneoliticului timpuriu cu ceramică pictată din zonele carpato-dunărene și care vor da naștere unor grupe culturale cum sînt *Herpály*⁸¹, *Suplac*⁸², *Iclod*⁸³ sau joacă

⁷² G. Téglás, în *ArchÉrt*, 1888, p. 92; M. Roska, *ErdRep*, p. 284—285, nr. 63, harta, VII, p. 325—326, nr. 56; N. Vlassa, *op. cit.*, p. 9, 11; N. Vlassa — H. Daicoviciu, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 12, 13—14; N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, p. 167; I. Paul, în *RevMuz*, 4, 1965, p. 300; P. Roman, în *RevMuz*, VI, 1, 1969, p. 68; D. Ignat, în *Crisia*, IV, 1974, p. 124.

⁷³ M. Rusu, în *Banatica*, I, 1971, p. 79—80; N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 3—14; Idem, în *Neoliticul Transilvaniei*, p. 24, 132, 161—172; D. Ignat, *op. cit.*, p. 124; Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 225—226.

⁷⁴ K. Herepey, în *Erdélyi Irodalmi Szemle*, IV, 1927, p. 212—216; M. Roska, în *Kolozsvári Szemle Könyvtára*, I, 1943, p. 5, fig. 1/1—2; Idem, în *ArchÉrt*, XLVII, 1934, p. 152; Idem, în *KözlCluj*, III, 1943, p. 68, fig. 21/1—12 (p. 72); M. Rusu, *op. cit.*, p. 79; N. Vlassa — H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 13, n. 34; N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, p. 132—133, n. 59.

⁷⁵ Materiale inedite în MIT. Săpături edilitare supravegheate de Gh. Lazarovici și T. Popescu.

⁷⁶ Materiale inedite în MIT. Săpături edilitare în 1980, supravegheate de Gh. Lazarovici și R. Ardevan.

⁷⁷ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 168, n. 20; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 226, n. 43; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 24—25, fig. 2.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 23—24, fig. 1 (p. 26); Idem, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 22.
⁷⁹ Săpături efectuate de Gh. Lazarovici între anii 1973—1980. Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 211—230; referiri N. Vlassa, *op. cit.*, p. 20, 168; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 25. Pentru descoperirile mai vechi, vezi M. Roska, *ErdRep*, p. 39—40, fig. 13—14.

⁸⁰ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 168, n. 20; Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 222, fig. 10. Săpături sistematice: M. Grozav și V. Lazăr, în 1979 și 1980. Există materiale inedite în Muzeul din Tîrgu Mureș. Raport preliminar la sesiunea de rapoarte — Brașov 1981.

⁸¹ J. Korek — P. Patay, *op. cit.*, p. 42, socotesc că originea picturii trebuie căutată în culturile Bükk, în cele din Thessalia și din Cucuteni-Tripolie. Față de această din urmă ipoteză avem rezerve, deoarece socotim că procesul nu este posibil, pentru că cultura Ariusz — Cucuteni — Tripolie îi trage originea tocmai din elementele care dau naștere grupului *Herpály*. În acest sens sînt de reținut rezultatele săpăturilor din Cluj, Iclod și, mai ales, Zaul de Cîmpie, care aparțin aceluiași grup cultural, unde se înîlnesc, la un orizont ceva mai timpuriu, mai toate elementele care se pot transmite atît spre vest, cît și spre est.

⁸² Săpături efectuate de D. Ignat între anii 1973—1980. Referiri la D. Ignat, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 17—18; Idem, în *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 45—54. Elemente care s-ar transmite ar fi: pictura cu negru, străchinile cu buza lobată, cupele cu picior înalt și gol în interior.

⁸³ La Iclod, în fazele II și III ale grupului Iclod, se constată un proces de separare față de cercul mai larg, vreme în care apare pictura după ardere, precum și o serie de ele-

un rol important la geneza culturilor Ariușd⁸⁴, Petrești⁸⁵, la care trebuie amintită influența șocului Vinča-Pločnik (Vinča C—D)⁸⁶.

Această civilizație cu ceramică pictată are o arie care cuprinde zona Munților Apuseni, văile de ieșire din aceștia, precum și văile Mureșului și Someșului Mare. La nord este mărginită de Someș, în vest se răspîndește în zona de cîmpie, fără a ajunge la Tisa, decît sub forma unor importuri. Grupe strîns înrudite sînt în nord-vest, pînă în Slovacia. În centrul acestei vaste arii se află stațiunile de la Cluj, Cheile Turzii și Iclod, în care s-au făcut cercetări recente. La Iclod sînt cunoscute mai bine, deocamdată, doar fazele tîrzii, cu o evoluție proprie, motiv pentru care am ales termenul de grup. La fel par a se petrece lucrurile la Suplacul de Barcău și la Herpály, care nu sînt decît grupe din neoliticul tîrziu. Maxima dezvoltare a acestui complex cu ceramică pictată are loc în neoliticul dezvoltat. Originea și componentele sînt încă greu de precizat. Se întrevăd însă puternice influențe sudice, începînd din orizont Vinča A⁸⁷, Dimini timpuriu⁸⁸ (Tsangli și

monte tisoide și lengyeloidle, care încep să deosebească acest grup de evoluția începută și petrecută la Cheile Turzii și Cluj, în nivelele timpurii. Vezi Gh. Lazarovici, în *St. om. Caransebeș*, II, 1977, p. 211 și urm., Idem în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 23—28.

⁸⁴ Săotim că pentru explicarea originii picturii cu alb din cultura Ariușd (vezi N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 22 — care pe bună dreptate arătase că cu greu s-ar putea explica originea ei din Izvoare I 1 și 2 sau din ceramica linară), un rol important îl joacă complexul cultural Cluj-Cheile Turzii, grupul Iclod și descoperirile care aparțin aceluiași complex cultural, de la Zaul de Cîmpie.

⁸⁵ N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 22; Idem, *Neoliticul Transilvaniei*, p. 135—136; D. Berciu, *Contribuții...*, p. 24—25, 28; Vl. Milojević, în *Germania*, 43, 1965, p. 263; I. Paul, în *RevMuz*, V, 1965, p. 296, 299; H. Dumitrescu, în *SCIV*, 17, 3, 1966, p. 440 (elementele la care se referă H. D. ca fiind Tisa pictate).

⁸⁶ Toate detaliile unui asemenea proces nu se cunosc, dar au apărut o serie de descoperiri noi, care impun o asemenea ipoteză. Ne referim, în mod special, la descoperirile lui I. Andrișoiu făcute în *Cimitirul reformat* de la Hunedoara; referiri: I. Andrișoiu, în *Sargeția*, XIV, 1979, p. 15 și urm., nr. 21 (materiale cu marcaj BR 2, 6, 9, ș.a.) și la *Șoimuș* (*ibidem*, p. 27). Un asemenea impuls sudic este de presupus și pe baza materialelor recent descoperite în Banat de Fl. Medeș la *Foeni, Pașta-Vest, Șag* (referiri Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 210, 98, 101, 137, 143, 153, 166, 204—205, 226, 228, 229).

⁸⁷ Gh. Lazarovici, în *Apulum*, 1977, p. 19—26; Idem, în *Tibiscus*, V, 1978, p. 57—66; Idem, *Gornea, Reșița*, 1977, p. 69—81; Idem, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 13—30.

⁸⁸ Colegul N. Vlassa adeseori a susținut existența unor relații, începînd cu cultura Sesklo. Dacă se va putea demonstra că începutul acestor fenomene are loc în neoliticul timpuriu, în etapele sale mijlocii, atunci multe opinii vor trebui revăzute. Credem că domina sa are dreptate cu privire la legăturile sudice, din mediul thessalian sau vest-macedonian sau chiar din alte părți ale Greciei. Pentru curiozitate, cităm analogiile din *Neolithic Greece*, 1973, fig. 46—51, 58—60, 62, 64, 66, pl. VI—XX. De altfel, toate sincronismele lui Vlassa din neoliticul dezvoltat sînt valabile pentru acest grup, ba chiar credem că se oferă și la alte elemente de cronologie, mai numeroase. Vezi N. Vlassa, în *Studia UBB*, ser. H., 2, 1962, p. 29—30; Idem, în *Dacia*, N.S., 1963, p. 485—494; Idem, în *Atti VI CISPP*, Florența, 1965, p. 267—279; Idem, în *StŽvesti*, 17, 1969, p. 513—540; Idem, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 3 și urm.; Idem, în *PZ*, 42, 2, 1974, p. 181—192; Idem, în *Apulum*, XV, 1977, p. 603—612; Idem, *Contribuții la problemele neoliticului Transilvaniei*, teza de doctorat, Cluj, 1977.

Arapii), precum și ale orizontului cronologic Starčevo-Criș IIIB—IVA, cu sau fără pictură policromă gen Cîrcea⁸⁹, Let⁹⁰, Trestiana⁹¹, Zăuan⁹² etc.

Evoluția acestui complex cunoaște mai multe etape, marcate de o sensibilă evoluție a ceramicii pictate, a stilului și formelor. Cunoașterea acestei civilizații ar permite explicarea genezei unor grupe cu ceramică pictată din Corul Tisei, iar mai târziu evoluția independentă și formarea grupului Turdaș, după contactul cu elemente Vinča evoluuate, precum și încadrarea justă a faciesurilor Tărtăria-Tăuľaș-Lumea Nouă⁹³.

Descoperirile de la Zăuan-Dîmbul Spînzuraților, prin trăsăturile și motivistica ceramicii pictate se leagă de evoluția fazelor târzii ale acestui mare complex din nord-vestul Transilvaniei. Noțiunea de Tisa II nu ni se pare potrivită, deoarece descoperirile sînt contemporane sau uneori mai timpurii decît cele Tisa I. Că este vorba de o evoluție spre o civilizație tisoică este foarte clar, dar lipsesc încă o serie de elemente pentru a putea da un răspuns clar. În vechea literatură de specialitate sînt amintite în bazinul Someșului o serie de descoperiri cu ceramică pictată, ce ar trebui reanalizate, cum sînt cele de la: Gilău, Bociu, Gîrbău, Șard, Viștea, Dorolt, Fizeșu Gherlii, Sîntejude⁹⁴, ca și cele din județul Sălaj de la Crasna, Moigrad-Măgură, Panic, Răstolțu Mare, Șoimuș și altele⁹⁵.

Că în Valea Barcăului este vorba de o continuitate culturală neîntreruptă din neoliticul târziu în eneoliticul timpuriu o arată și descoperirile de suprafață de pe același deal — *Dîmbul Spînzuraților* — unde locuirea se întinde pe cîteva sute de metri, găsindu-se fragmente ceramice tisoide (fig. 17/3—9). În vecinătate, pe malul opus al Barcăului, la cca. 2—3 km, la Ip, au fost descoperite materiale Tiszapolgár, dar și un topor de aramă, la *Pîncedomb*⁹⁶. Că și în această vale este o evoluție spre Tiszapolgár o arată descoperirile de la numai oțiva kilometri în aval, de la Suplacul de Barcău⁹⁷.

Data fiind importanța deosebită a descoperirilor de la Zăuan-Dîmbul Spînzuraților socotim necesară continuarea cercetărilor sistematice în această localitate.

⁸⁸ M. Nica, în *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 453—463; Idem, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 30—53.

⁸⁹ E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 5 și urm.; Idem, în *SCIV*, 15, 1, 1964, p. 19 și urm.

⁹¹ E. Păpușoi, în *RevMuz*, 1965, p. 412—413; Idem, *Sesiunea muzeelor de istorie*, decembrie 1964, București, 1971, p. 27—41.

⁹² *Supra*, textul și notele 7—26.

⁹³ N. Vlăsa anunțase anterior un studiu cu o temă deosebit de importantă „Secvența Turdaș-Lumea Nouă în Transilvania. O problemă de geneză și de cronologie”, vezi N. Vlăsa, *Neoliticul Transilvaniei*, p. 168, n. 20. De asemenea, publicarea rezultatelor săpăturilor de la Tăuľaș ale H. Dumitrescu (săpături 1944) și M. Macrea (30 IX—1 X 1947), la Alba Iulia-Lumea Nouă, cele vechi și recente, precum și cele de la Cluj din diferite puncte ar aduce importante contribuții reale la cunoașterea neoliticului din centrul Transilvaniei.

⁹⁴ M. Roska, *ErdRep*, p. 325, harta VII, nr. 17, 23, 26, 30—32, 38, 44, 59; M. Rusu, în *Banatica*, I, 1971, p. 79.

⁹⁵ E. Lakó, în *ActaMP*, V, 1981; N. Vlăsa, *op. cit.*, p. 26; Idem, în *SCIV*, XI, 1, 1961, p. 21.

⁹⁶ M. Roska, *ErdRep*, p. 112, fig. 134; Al. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, II, în *Prähistorische Bronzefunde*, IX, 5, München, 1975, p. 28, nr. 57, pl. 7/57.

⁹⁷ D. Ignat, în *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, p. 54.

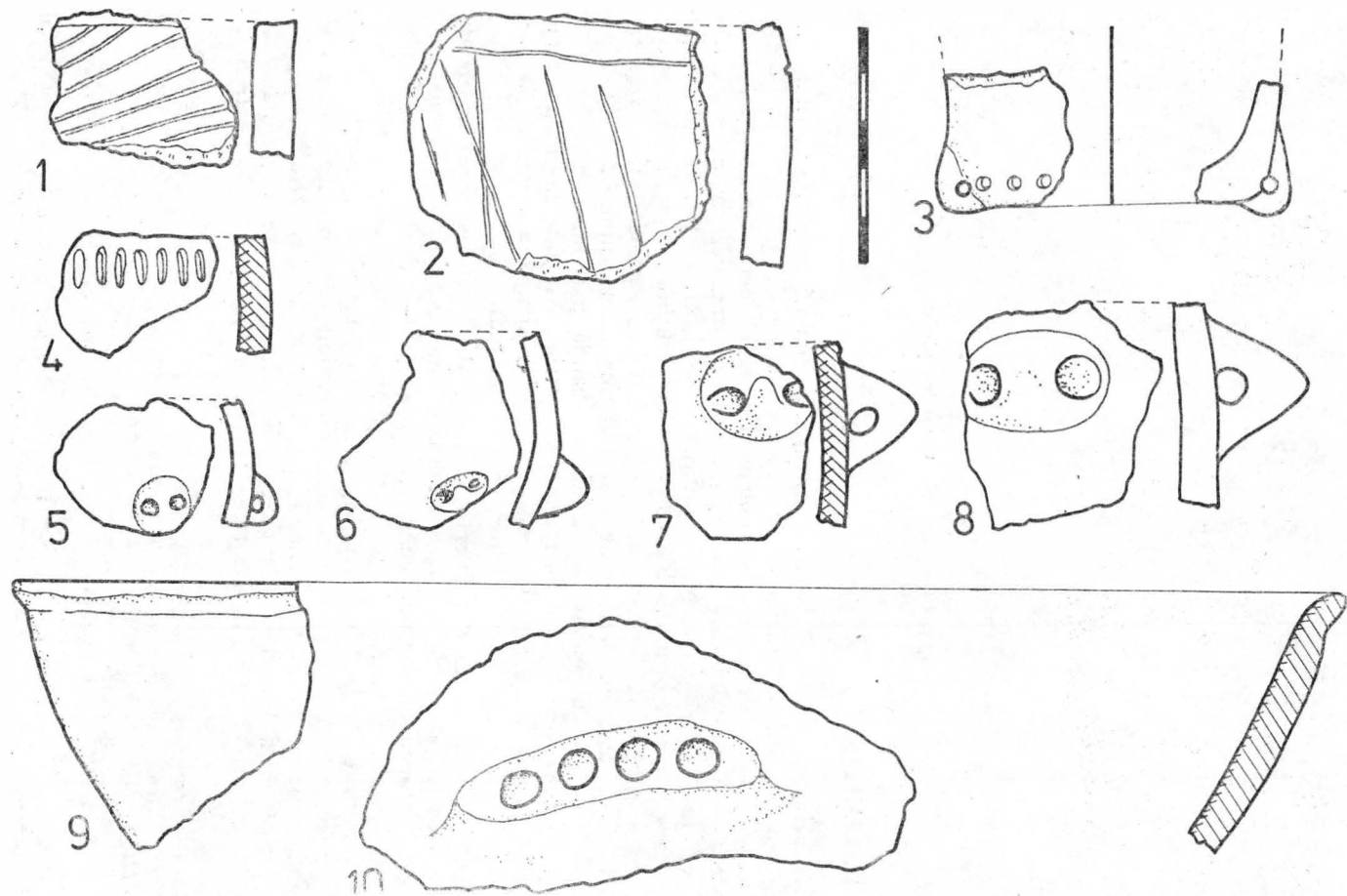

Fig. 17 — *Dîmbul Spînzuraților*. 1–2, 10, Cultura Tisa; 3–9, cultura Tiszapolgár.

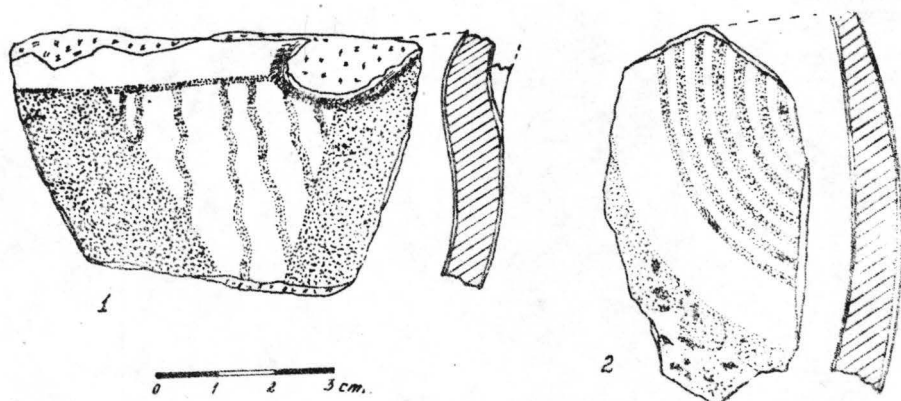

Fig. 18 — Cimitir. Ceramică pictată.

C. CIMITIR

În primăvara anului 1981, cu ocazia săpării unei gropi de mormînt, au fost scoase la lumină fragmente ceramice cu urme de pictură. Unul dintre fragmente provine de la un vas globular (fig. 18/1) lucrat dintr-o pastă fină, amestecată cu pleavă tocată mărunt și cu resturi organice; slipul este foarte subțire, fiind de culoarea pielii (galben), bine lustruit. Pe fondul vasului s-a pictat cu culoare brun-deschis, cu benzi late, crușind un spațiu triunghiular care a fost umplut cu linii în val. Cel de al doilea fragment (fig. 18/2) este dintr-o pastă asemănătoare, neagră în interior și lustruită, iar slipul este mai nisipos. Motivul pictat constă dintr-o bandă mai lată, dispusă în arc de cerc, și benzi mai înguste, în cercuri concentrice, realizate cu culoare brun-cenușie lustruită. Peste aceasta a fost aplicată o pictură bituminoasă, în cea mai mare parte picată. Spațiul dintre motive este mat.

Din păcate, nu există observații stratigrafice pentru aceste materiale. Ele nu pot fi puse în legătură cu materialul Starčevo-Criș — cum ar fi de presupus datorită amestecului cu materie organică — deoarece aparțin unui orizont mai târziu. Cele mai apropiate analogii pentru aceste materiale sînt în descoperirile de la Sátorajauhely aflate în Muzeul din Cluj⁹⁸ sau din cele publicate⁹⁹. Asemenea pictură apare începînd cu orizonturile tîrzii ale marelui complex Linienbandkeramik, la Tiszavasvári-Keresztfal¹⁰⁰, în asociere cu ceramică Tiszadob¹⁰¹; în fazele Bükk II, în asociere cu pictură caracteristică culturii Esztár, la Debrecen-Tácokpart¹⁰², la Szolnok-Elektrizitáts-

⁹⁸ Clișeu 83—6/1, 3, 6, 9 și 83—6/2, 14.

⁹⁹ Fr. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, în *ArchHung*, V—VI, 1929, pl. XLVII/2, 5; LI/2; XLVI/4; XLVIII/4; XLIX/1; J. Lichardus, *Studien zur Bükker Kultur*, Bonn, 1974, fig. 16/6—7; J. Korek — P. Patay, în *FolArch*, VIII, 1956, p. 37, 42.

¹⁰⁰ N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1977, pl. 56/1, 5—6, 70/7, 74/5.

¹⁰¹ *Ibidem*. De asemenea de la Sátorajauhely, între materialele din muzeul din Cluj, există un fragment ceramic care aparține grupului Tiszadob — clișeu 83—6/12.

¹⁰² N. Kalicz — J. Makkay, *op. cit.*

*werk*¹⁰³; Esztár¹⁰⁴; Zsáka-Vizesi-Gerőft¹⁰⁵, pînă în fazele tîrzii ale culturii Bükk (Bükk C, la Lichardus¹⁰⁶).

Între primele materiale publicate de É. Lakó se găsea un fragment de vas cu „rît de porc”¹⁰⁷, care are numeroase analogii în medii culturale înrudite și la orizonturi cronologice apropiate¹⁰⁸. Legături între Bükk tîrziu (Bükk C) și Sátorajújhely au fost precizate deja¹⁰⁹.

În zonele de nord-vest ale României, descoperiri cu asemenea ceramică pictată au fost semnalate la Săcuieni¹¹⁰, între materialele de la Oradea, Sîntandrei, din colecțiile mai vechi¹¹¹ și din cercetările mai noi ale D. Ignat¹¹² și Éva Lakó¹¹³, materiale și perioade care ar trebui amănunțit studiate.

GH. LAZAROVICI — ÉVA LAKÓ

DIE AUSGRABUNGEN VON ZAUAN — DIE KAMPAGNE VON 1980 UND DIE BEDEUTUNG DER ENTDECKUNGEN FÜR DAS NEOLITHIKUM NORD-WEST RUMÄNIENS

(Zusammenfassung)

A. DILMA CIMITIRULUI (Friedhofshügel) ist ein Höhenzug der sich über dem Barcău-Tal erhebt und von den Trägern der Starčevo-Criș-Kultur bewohnt war. In der letzten Kampagne wurde die Ecke einer schon bei den vorherigen Ausgrabungen angezeigten Wohnung erforscht, sowie Reste eines anderen Komplexes, eine Grube des ersten Niveaus und ein keltisches Doppelgrab aus dem IV—III. Jh.v.u.Z.

Die Tonware ist mit Sand, Steinchen, zerstoßenen Scherben und organischer Materie vermischt, kugelförmig oder platt, von kegelmuffförmigen oder bitronkonischen Schüsseln. Die Verzierungen bestehen aus Einritzungen, Zwickelnageleindrücken; die organisierte Barbotine ist besonders bezeichnend für die späteren Phasen der Starčevo-Criș-Kultur. Das erste Niveau gehört noch einer späten Zeitspanne der Phase III B an, während das zweite der Phase IV A angehört.

¹⁰³ *Ibidem*, pl. 123/2—5, 13, 15—17; 182/9, 15, 20, 25, 27—28.

¹⁰⁴ *Ibidem*, pl. 184/3—5, 8—10.

¹⁰⁵ *Ibidem*, pl. 183/5, 8—10, 18—21, 24.

¹⁰⁶ J. Lichardus, *op. cit.*, pl. 16/4, 7.

¹⁰⁷ É. Lakó, *op. cit.*, p. 45, fig. 5/2.

¹⁰⁸ J. Korek — P. Patay, în *RégFüzetek*, II, 2, 1958, pl. XII/3; XVI/14; XXIV/9; XXVII/18; XXXII/7, 12; N. Vlăssă, în *ActaMN*, I, 1964, p. 369, fig. 1/15; N. Kalicz — J. Makkay, *op. cit.*, pl. 43/14; 48/1—3; 58/11; 108/17; 124/14; J. Lichardus, *op. cit.*, pl. 18/1—6.

¹⁰⁹ J. Lichardus, în *AFB*, Székesfehérvár, 1972, p. 117. Între descoperirile Sátorajújhely aflate în muzeul din Cluj (clîșeu 83—6/13) există un fragment Bükk clasic.

¹¹⁰ E. Comșa, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 217—242; Idem — Z. Nánási, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 3 și urm.

¹¹¹ D. Ignat, în *Crisia*, IV, 1974, p. 124, pl. VIII.

¹¹² Informații D. Ignat, Brașov, 1981.

¹¹³ É. Lakó, în *ActaMP*, V, 1981; Zalău—V. Mișii și altele.

B. *DIMBUL SPINZURAŢILOR* ist eine Terasse gegenüber des *Dilma Cimitirului* auf der zwei spätneolithische Komplexe erforscht wurden, einer mit bemalter Keramik welche für die Tisa-Herpály-Kultur charakteristisch ist aber auch enge Anlehnungen an einen Komplex bemalter Keramik aufweist welcher rings um das Siebenbürgische Westgebirge vorkommt und die *Lumea Nouă*, *Tărtăria-Tăulaş*, *Tisa II*, *Cluj-Cheile Turzii*, *Iclod*, *Suplacul de Barcău*-Kulturgruppen oder Faziesen bildet.

C. *CIMITIR* (der gegenwärtige Friedhof). Auf derselben Terasse wie der Friedhofshügel wurden infolge zeitgenössischer Grabungen zwei bemalte Keramikbruchstücke entdeckt. Die Paste ist mit zerstoßenen Spreu vermischt, die Oberfläche ist gut poliert und die Bemalung ist mit durchscheinender brauner Farbe auf den einfarbigen, gelben, gut polierten Grund des Gefäßes aufgetragen. Die Tonfragmente weisen gute Analogien mit dem aus Sátoralyaújhely stammenden und im Historischen Museum von Cluj befindlichen Material auf, welches demselben chronologischen Horizont angehört.

O NOUĂ CONTRIBUȚIE ARHEOLOGICĂ LA STUDIUL MANIFESTĂRILOR RELIGIOASE ALE GETO-DACILOR

Conținutul specific și caracterul predominant al religiei geto-dacilor a constituit vreme îndelungată, și continuă să rămână încă, unul dintre cele mai pasionante subiecte de discuții și prilej de aprige controverse științifice, în cadrul mai larg al preocupărilor îndreptate spre o cât mai bună cunoaștere a istoriei și civilizației dacice. Interesul purtat acestui aspect este cât se poate de firesc, chiar dacă ținem cont numai de faptul că la majoritatea popoarelor antice domeniul manifestărilor religioase se constituie ca una dintre cele mai înalte expresii ale întregii lor culturi spirituale. Din nefericire, cu toate progresele notabile înregistrate pînă în prezent, o rezolvare definitivă a acestei probleme nu s-a putut realiza încă, și aceasta în primul rînd datorită faptului că puținele informații de care dispunem din izvoarele literare antice sînt adesea mai mult decît lacunare, iar în anumite cazuri de-a dreptul confuze¹.

Desigur, nu stă în intenția prezentei lucrări să porceadă la o nouă analiză a stirilor literare antice despre religia geto-dacilor, mai ales că aceasta s-a făcut deja în repetate rînduri și cu înaltă competență², în așa fel încît nu vedem ce noutăți s-ar mai putea aduce prin stricta limitare la aceste documente. În asemenea condiții, este cît se poate de firesc să se facă din ce în ce mai mult apel în ultima vreme la unele rezultate marcante obținute prin cercetarea arheologică de teren.

Firește, documentul arheologic în sine nu poate suplini total carențele mărturiilor literare, căci este cît se poate de evident că într-un domeniu atît de complex ca acela al spiritualității izvorul scris este uneori de neînlocuit. Este însă cert că, odată cu apariția unor încercări de reconstituire și stabilire a semnificației diverselor lăcașe de cult și sanctuare dacice³, a avut loc o amplificare a însemnătății acordate reprezentărilor plastice cu semnificație cultică sesizate pe o multitudine de produse ceramice, toreutice sau monetare,

¹ Dovadă și diversele interpretări emise pînă în prezent asupra acestora. A se vedea în special: V. Părvan, *Getica, O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 155—158; C. Daicoviciu, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 91—94; Idem, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 71—72; I. I. Russu, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 61—139; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 91—97; H. Daicoviciu, *Dacii*, ed. a II-a, București, 1972, p. 266 și urm.; Idem, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 204 și urm.; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1975, p. 416—424; M. Eliade, *De la Zalmoxis la Genghischan*, București, 1980, p. 38 și urm., toate cu majoritatea bibliografiei mai vechi.

² Un istoric mai mult decît substanțial al problemei, la I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 65—74. A se mai vedea, cu multe elemente comparative la celelalte populații indo-europene, și M. Eliade, *op. cit.*, p. 21 și urm.

³ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 205—218, 232 și urm.; I. Glodariu, în *Thraco-Dacica*, București, 1976, p. 249—259, cu bibliografia mai veche.

descoperite în majoritatea complexelor arheologice mai bine cercetate ale populației geto-dace⁴. În posibilitatea ca aceste mărturii arheologice să arunce o nouă lumină asupra carențelor sau confuziilor prezente în izvoarele literare, deși nu chiar pe deplin justificată pînă în prezent, constă și explicația faptului că ele au fost capabile să producă cel puțin o revitalizare a discuțiilor științifice purtate asupra fenomenului religios la geto-daci.

Prin subiectul tratat, lucrarea de față se înscrie în această ultimă categorie de contribuții arheologice la cunoașterea religiei geto-dace, deoarece se referă la o reprezentare umană cu evidente atribute cultice descoperită recent în așezarea dacică de pe „Stenca” Liubcovei, pe malul Dunării, în sudul Banatului.

Așezarea dacică fortificată de pe „Stenca” Liubcovei (com. Berzasca, jud. Caraș-Severin) reprezintă una dintre noutățile cercetării arheologice în domeniul civilizației geto-dace. Amintită, ca punct cu descoperiri de factură Latène, încă de la sfîrșitul secolului trecut de către L. Böhm, B. Milleker și M. Roska⁵, ea a făcut obiectul unor săpături arheologice sistematice încă din anul 1976⁶, cercetările fiind în curs de desfășurare. Atît prin posibilitățile oferite cercetării, cît și prin bogăția descoperirilor efectuate pînă acum, așezarea menționată se prezintă astăzi ca unul dintre cele mai importante situri arheologice dacice din întregul Banat. Din punct de vedere al situației în teren, cît și prin modul de realizare și dispunere a elementelor de fortificație, stațiunea de pe „Stenca” Liubcovei face parte din categoria așezărilor dacice fortificate în sistemul „promontoriu barat”, atît de bine reprezentate în aria de răspîndire a acestei civilizații⁷, fiind apărată din trei părți de pante abrupte și fortificată artificial numai în zona mai ușor accesibilă unui eventual atac. Observațiile stratigrafice și analiza ansamblului de vestigii arheologice scoase la iveală cu prilejul săpăturilor, au demonstrat existența a două faze succesive de locuire și fortificație în cadrul așezării, corespunzătoare secolelor III—II î.e.n. (cu precădere în ultimul)

⁴ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 553; D. V. Rosetti, în *PMMB*, II, 1935, p. 69, fig. 1, 2 a-c; K. Horedt, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 267, fig. 3; D. Popescu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 199; Idem, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 36 și urm.; Idem, în *SRIR*, I, 1954, p. 91 și urm.; N. Fettich, în *ActaArch*, III, 1953, I—4, p. 129 și fig. 1, p. 134 și fig. 4, p. 135 și fig. 5, p. 137 și fig. 6; C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 117—119, fig. 37—38; Idem, în *Materiale*, V, 1959, p. 396—397; Idem, în *IstRom*, I, București, 1960, p. 335; R. Vulpe, în *Materiale*, III, 1957, p. 234, 241 și fig. 23; Al. Vulpe, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 341—351; R. Florescu, *Arta dacilor*, București, 1968; E. Popescu, în *StComPitești*, 2, 1969, p. 109—116, fig. 1a, 1b; M. Gramatopol, în *RevMuz*, VI, 1969, 1, p. 23—32; V. Drămbocianu, în *SCIVA*, 30, 1971, 1, p. 95—100; M. Bărbulescu, *loc. cit.*, p. 97—101; N. Conovici, în *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 295—301; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 204 și urm.; D. Berciu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 615—618; L. Mărghitan, *Tezaur de argint dacice*, București, 1976, p. 31—34 și pl. II—III, V—VI; V. Căpitanu, în *Carpica*, VIII, 1976, p. 66, fig. 46—47; M. Babeș, în *SCIVA*, 28, 1977, 3, p. 319—352; M. Turcu, *Geto-dacii din Cimpia Munteniei*, București, 1979, p. 166 și urm.; Fl. Marinescu, în *SMIMM*, X, p. 30—31; S. Sanie, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, 174—195, cu bibliografia mai veche.

⁵ B. Milleker, *Délm.*, I, p. 75—76; Idem, *Délm.*, II, p. 43; M. Roska, *ErdRep*, p. 20, nr. 61.

⁶ Un raport preliminar de săpătură, cu rezultatele campaniei din 1976, la M. Gumă, în *Banatica*, IV, 1977, p. 69—103.

⁷ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 274—302; M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976, p. 14—16, 28.

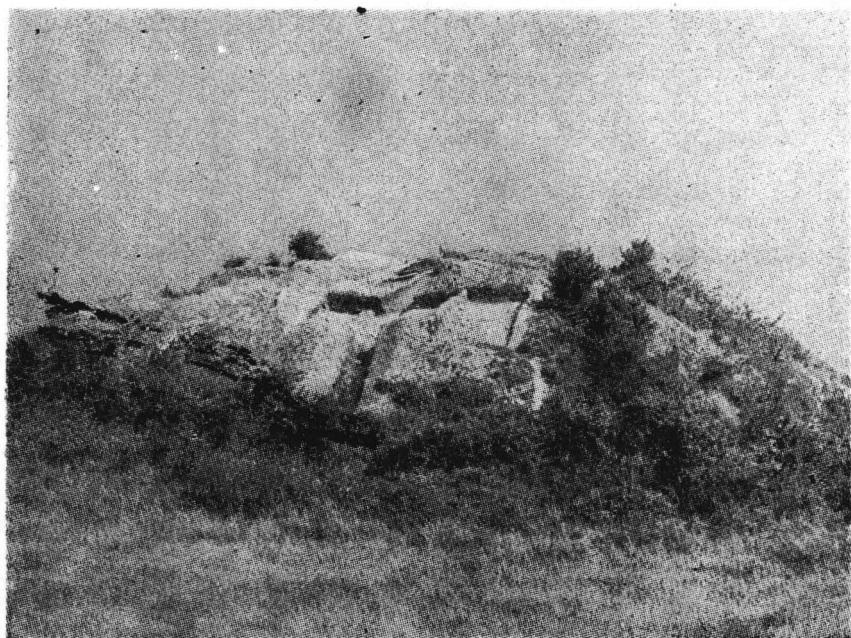

Fig. 1 — *Stenca Liubcovei* — Aspecte din timpul executării săpăturilor în aşezarea dacică

şi, respectiv, I î.e.n. — I e.n. În ambele faze au fost descoperite resturi ale unor locuinţe de suprafaţă şi ale unor bordeie, alături de numeroase vetre deschise şi gropi, majoritatea acestora din urmă considerate drept gropi de provizii, unele fiind refolosite ulterior ca loc de depozitare pentru deşeurile menajere sau de altă natură. Cea mai plauzibilă interpretare ce se poate da în prezent pentru încetarea violentă a ultimului nivel de locuire şi fortificaţie al aşezării, este aceea legată de o distrugere provocată în urma expediţiilor romane de pedepsire întreprinse la nordul Dunării în vremea împăratului Augustus, la începutul secolului I e.n., şi ar putea fi pusă — eventual — pe seama acţiunii militare condusă de Cn. Cornelius Lentulus⁸.

Obiectul la care ne vom referi mai pe larg în cele ce urmează a fost descoperit în una dintre gropile (Gr. 9) aparţinând ultimului nivel de locuire al aşezării de pe „*Stenca*” Liubcovei, şi poate fi datat cu precădere în secolul I î.e.n. Groapa este de formă rotundă, cu diametrul gurii de 0,80 m. Pereţii săi se largesc uşor către fund, zonă în care diametrul acesteia ajunge la 1 m. Adâncimea păstrată a gropii a fost tot de 1 m. În interiorul ei au fost descoperite mai multe fragmente ceramice de la diferite vase care nu au putut fi reîntregite, oase de animale, fragmente mici de chirpic şi bucăţele de cărbune. Pereţii gropii nu au fost arşi şi nici nu prezintă urme de la o eventuală lutuială arsă (cum s-a putut observa în cazul altor gropi din aceeaşi aşezare). În general, cu excepţia obiectului discutat

⁸ Florus, *Epitomae*, II, 28, 19. Cf. M. Gumă, *loc. cit.*, p. 103.

aici, nu există nici un fel de indicii sigure care să ne permită considerarea acestei gropi ca pe un complex de caracter ritual.

În interiorul gropii menționate a fost descoperit, în cursul campaniei din anul 1980, un fragment ceramic pe care a fost realizată — prin incizie adâncă înainte de ardere — o reprezentare umană stilizată (fig. 2). Deși, la prima vedere, întreaga realizare pare a se asemana din punct de vedere conceptual cu un medalion, trebuie să precizăm de la început că ne aflăm în fața unui fragment de vas spart încă din vechime, care nu a putut fi reîntregit și nici reconstituit în desen. După toate probabilitățile el a constituit fie fundul unei cești-opaiț, fie butonul unui capac de vas. Ca o simplă impresie personală, prima ipoteză pare a fi mai acceptabilă, dacă ținem cont de profilul fragmentului respectiv. În ambele cazuri trebuie avută în vedere posibilitatea existenței unei toarte, așa cum ne-o indică rupțura ce a putut fi observată pe ceea ce se mai păstrează din pereții propriu-ziși ai vasului. Fragmentul ceramic are o culoare brun-cărmăzie, fiind lucrat cu mîna dintr-o pastă relativ grosieră, în amestec cu pietricele destul de mari, și avînd pereții neteziți la exterior cu un instrument asemănător unei spatule. Atît modalitățile sale tehnice de realizare, cît și condițiile efective ale descoperirii care exclud existența unor deranjamente stratigrafice cît de cît observabile, ne determină să considerăm că apartenența acestui fragment ceramic la ultima fază de locuire a așezării dacice nu poate fi pusă la îndoială. Desigur, este regretabil că nu se poate preciza tipul de vas din care acesta făcea parte. Oricum, ni se pare un aspect de care ne putem totuși dispensa într-o discuție referitoare la semnificația reprezentării umane care se află incizată în zona sa centrală.

Trecînd la descrierea efectivă a fragmentului, trebuie să precizăm încă de la început că figura umană se află incizată în zona centrală a unei alveolări încadrată de un prag circular crestă oblic, care reprezintă de fapt marginea inelară a fundului sau butonului de vas. Ornamentarea sa prin creștături oblice se poate explica în acest caz tocmai prin intenția realizatorului de a pune mai mult în evidență reprezentarea umană incizată din centrul suprafeței alveolate. Această observație poate fi considerată ca un prim indiciu privitor la caracterul neîntîmplător al întregii reprezentări, și poate fi legată de intenția gravorului de a accentua o anumită semnificație aparte pe care a vrut s-o imprime obiectului.

Corpul propriu-zis al reprezentării umane este realizat deosebit de schematic, prin două triunghiuri cu vîrfurile opuse, mod de stilizare întîlnit frecvent în cazul reprezentărilor antropomorfe, nu numai la populația geto-dacică, ci și în majoritatea epocilor istorice anterioare, începînd cu cea neolitică. Faptul că partea de jos a corpului este realizată printr-o linie incizată semicircular ar putea fi pus în legătură cu intenția de a sugera rotirea poalelor veșmîntului, provocată de mișcările executate în timpul unui dans ritual. Poziția brațelor, îndreptate în jos și pîrînd ușor îndoite în zona cotului, ar întări impresia generală de mișcare. Nu se poate preciza cu destulă siguranță dacă cele trei incizii scurte prin care se termină fiecare din brațe vor să reprezinte palmele sau vor să indice ținerea în mîini a unor ramuri (brad ?). Interesante sînt cele cîteva incizii care se întretaie în stînga părții inferioare a corpului, ele puțin reprezentă, eventual, existența unui pumnal prins de centură, fie direct, fie prin intermediul unui lanț. În poziție oarecum

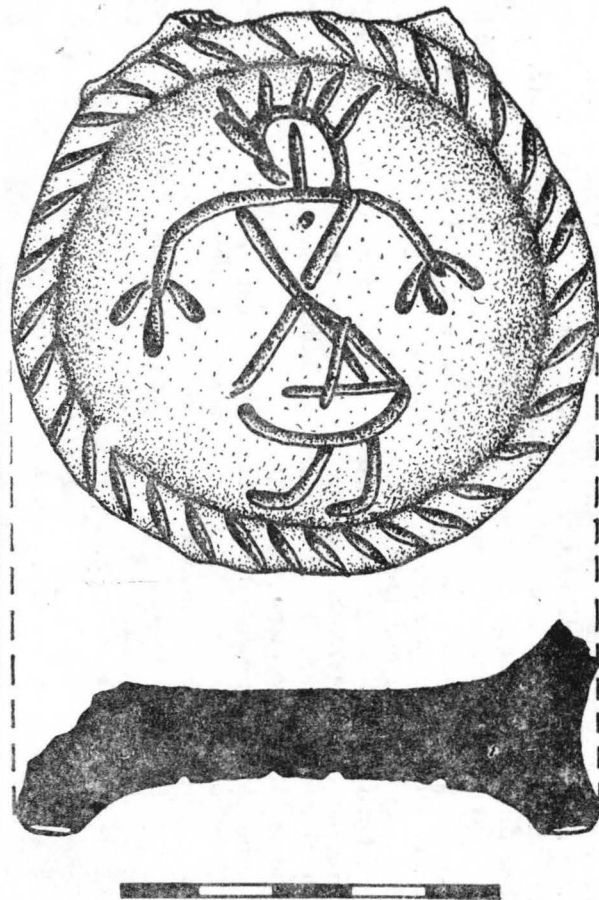

Fig. 2 — *Stenca Liubcovei* — Fragmentul ceramic cu reprezentare umană stilizată (fotografie și desen).

centrală, partea superioară a corpului prezintă o împunsătură a cărei semnificație ne scapă deocamdată, dacă nu cumva este vorba de intenția reprezentării unui medalion. Capul este realizat printr-o linie semicirculară, care pornește direct din umăr și este ușor deplasată spre partea dreaptă a corpului (în sensul anatomic, cel normal, de interpretare a oricărei reprezentări umane). Un grup de șase incizii scurte și drepte încadrează capul și intersectează ușor incizia prin care acesta este delimitat. Interpretarea lor ca atribut urano-solar ni se pare mai justă, decât aceea legată de intenția reprezentării părului. Greu de explicat este însă incizia verticală care secționează aproape în întregime fața reprezentării umane, și care nu-și găsește vreo explicație anatomică evidentă decât în cazul în care ar indica poziția nasului, ceea ce în cazul de față pare prea puțin probabil.

Ținând cont de ansamblul reprezentării, de dinamismul pe care-l degajă poziția corpului, picioarelor și brațelor, precum și de existența inciziilor în formă de raze care încadrează capul, considerăm că pe fragmentul ceramic discutat aici este ilustrată o scenă de cult sau o divinitate cu atribute urano-solare, constatare care ar putea fi întărită și de existența proeminenței inelare, crestate oblic, care înconjoară reprezentarea propriu-zisă.

Sigur, este greu să afirmăm cu siguranță dacă este vorba de o divinitate masculină sau de una feminină. Tot așa, nu putem preciza la care anume dintre divinitățile menționate în izvoarele scrise, sau numai presupuse că ar fi existat în religia geto-dacilor, se referă imaginea incizată pe fragmentul ceramic descoperit la „Stenca” Liubcovei.

Analogiile cele mai apropiate pe care le-am putut găsi în întreaga arie de răspîndire a populației geto-dace ne pot oferi câteva indicații în acest sens, fără a ne da însă un răspuns precis la aceste dificile întrebări.

Pentru o simplificare a discuției, am considerat necesară reproducerea în cadrul acestei lucrări a unora dintre reprezentările umane cunoscute pînă în prezent în lumea geto-dacică, a căror semnificație cultică a fost deja recunoscută sau care sînt considerate ca atare de autorul rîndurilor de față. Desigur, prin aceasta nu avem pretenția de a le prezenta aici ca noutăți — mai ales că unele dintre ele au fost în repetate rînduri reproduse și discutate în literatura de specialitate — și nici de a le epuiza, căci unele — bine cunoscute de altfel — au rămas în afara ilustrației anexate acestei lucrări. Reprezentările menționate, indiferent de natura obiectului pe care au fost realizate, au fost grupate în două categorii care pot fi atribuite cultului unor divinități distincte, în fiecare dintre ele piesa discutată putîndu-și găsi atît analogii tipologice, cît și apropieri simbolistice.

Din prima categorie (fig. 3) fac parte o serie de reprezentări dedicate unei divinități masculine cu evidente atribute solare, majoritatea fiind date în aceeași perioadă cu fragmentul descoperit pe „Stenca” Liubcovei, respectiv secolul I î.e.n.⁹ Excepție face fragmentul ceramic descoperit la București-Militari (fig. 3/6), care se datează în secolele II—III e.n.¹⁰, și demonstrează menținerea unui cult solar, combinat cu acela al fecundității sau fertilității, la populația geto-dacă necuprinsă în hotarele Daciei romane. Reprezentările

⁹ Al. Vulpe, *loc. cit.*, p. 345.

¹⁰ Catalogul expoziției „The Dacians”, Billingham Art Gallery, 11 aprilie—7 iunie, 1980, nr. 434.

Fig. 3 — Reprezentări umane cu atribute urano-solare: 1, medalion de aur de la Popești; 2, fragment de imitație după un bol delian de la Popești; 3—4, toarte șampilate ale unor imitații getice după amfore rhodiene, de la Popești; 5, ștampila de lut de la București-Tel; 6, fragment ceramic de la București-Militari (scări diferite).

umane care apar pe toarteale unor imitații autohtone după amforele rhodiene, descoperite în așezarea getică de la Popești (fig. 3/3—4), au fost legate de existența unui cult solar la geto-daci, mai ales că ele par a fi fost inspirate de reprezentări ale lui Helios existente pe amforele rhodiene originale (cu deosebirea că la acestea din urmă este ștampilat numai capul aureolat al divinității)¹¹. Dacă ținem cont de modul similar al dispunerii razelor în jurul capului, atât în cazul reprezentării descoperite la „Stenca” Liubcovei, cât și pe figurile ștampilate pe mânușile de amforă de la Popești sau pe cunoscuta reprezentare de la București-Tei (fig. 3/5)¹², ipoteza existenței unui cult solar la populația geto-dacă apare o dată mai mult ca perfect acceptabilă. Din aceeași categorie poate să facă parte și fragmentul unei imitații de bol delian (fig. 3/2), descoperit tot în așezarea de la Popești, pe care apar figuri umane cu brațele ridicate. Poziția lor, precum și micile proeminente care înconjoară capul acestor reprezentări umane, sugerează tot un gest de adorație solară¹³. Tot aici am inclus și un medalion din aur, care provine din aceeași stațiune de la Popești, reprezentând o figură umană interpretată ca ilustrând chipul Gorgonei solare¹⁴. Nu știm însă, în ce măsură poate fi susținută existența unei asemenea divinități la geto-daci, mai ales că nici nu apare menționată în vechile izvoare scrise. Interpretarea ei ca atare ar părea plauzibilă numai în situația în care considerăm medalionul respectiv ca pe o piesă de import. Or, stilul său de confecționare se apropie mai curând de reprezentările care apar pe fibulele din argint de la Bălănești și Coada Mălului, pe exemplarul similar descoperit într-un loc necunoscut din Transilvania, pe fragmentul ceramic de la Cîrlomănești sau pe falerele de la Herăstrău (fig. 4/1—4,9), indicînd — se pare — un produs autohton lucrat sub influență elenistică, și nu un import. Faptul că exemplarul de la Popești este realizat din aur, fiind una dintre puținele piese din acest metal cunoscute pînă acum în lumea geto-dacă, ne indică totuși legătura sa cu un cult solar, spre deosebire de analogiile citate mai sus, majoritatea din argint și legate de cultul unei zeițe feminine similară cu cea Bendis amintită de scriitorii antici printre divinitățile sud-trace¹⁵.

Concluzionînd asupra acestei prime categorii de reprezentări și evidențiind *posibilitatea* ca figura incizată pe fragmentul ceramic de la „Stenca” Liubcovei să fie dedicată unei divinități solare, putem considera că ea ar putea constitui un nou argument de natură arheologică în favoarea adorării de către geto-daci a unei divinități masculine cu atribute solare, cel puțin începînd din secolul I î.e.n.

Se pune însă întrebarea firească dacă aceste reprezentări se referă la existența în cadrul religiei geto-dace a unui cult solar separat de acela al divinităților deja cunoscute prin informațiile scriitorilor antici, sau este vorba numai de înfățișarea unuia dintre atributele esențiale ale principalei lor zeițe masculine, respectiv Zamolxis.

¹¹ Al. Vulpe, *loc. cit.*, p. 348.

¹² *Ibidem*, fig. 3; D. V. Rosetti, *loc. cit.*

¹³ Al. Vulpe, *loc. cit.*, p. 342—343 și fig. 1/1, 2/1.

¹⁴ R. Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966, fig. 13; I. Mică, R. Florescu, *Geto-Dacii*, Edit. Meridiane, 1980, p. 49, nr. 244.

¹⁵ M. Bărbulescu, *loc. cit.*

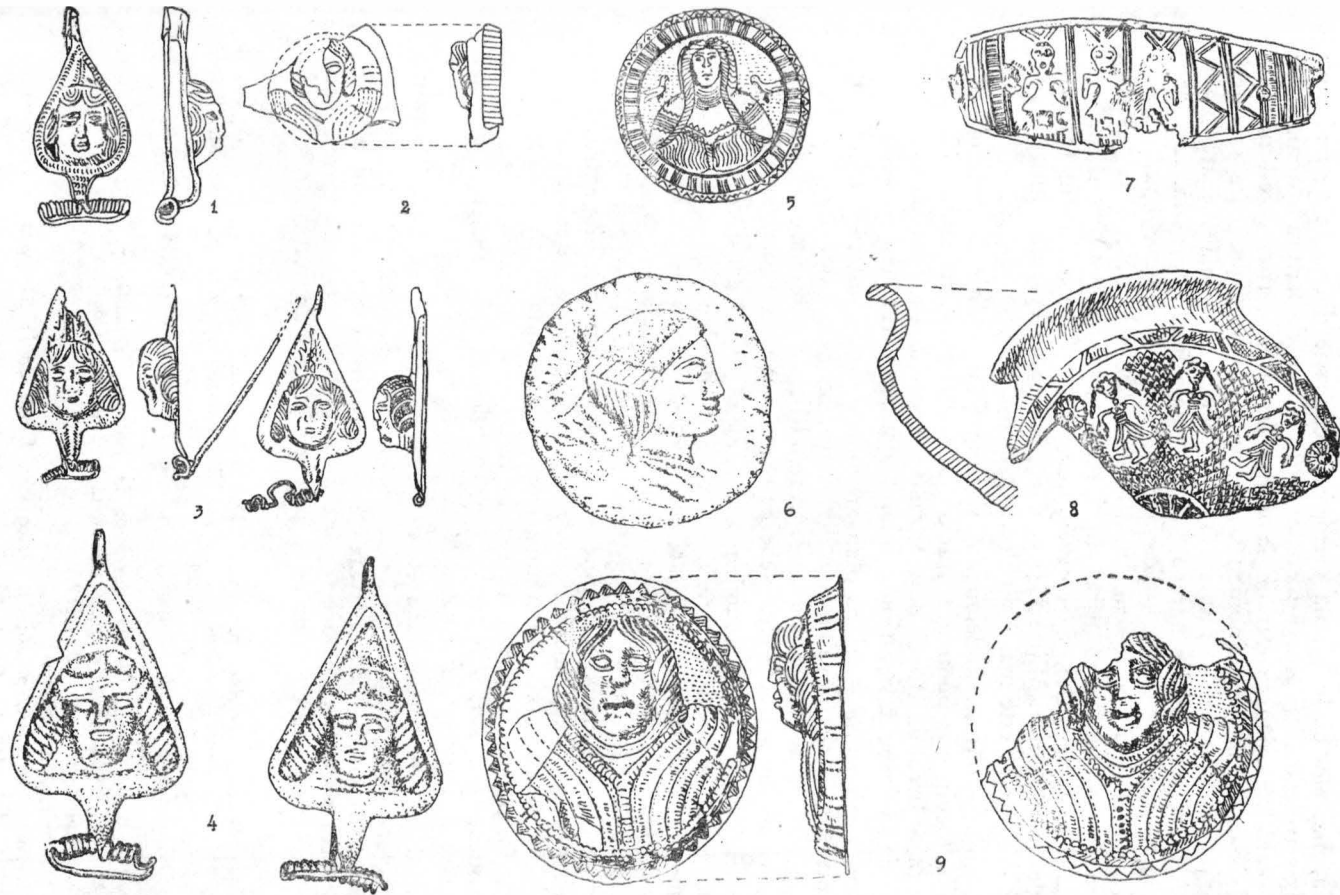

Fig. 4 — Reprezentări legate de cultul mării zeițe geto-dace: 1, fibulă prosopomorfă din argint descoperită în Transilvania; 2, fragment ceramic de la Cîrlomănești; 3, fibule de argint de la Bălănești; 4, fibule de argint de la Coadă Malului; 5, falera de la Galice; 6, medalionul de lut ars de la Sarmizegetusa Regia; 7, garnitura de centură de la Popești; 8, fragment de bol de la Popești; 9, falerele de la Herăstrău (scări diferite).

În ceea ce ne privește, considerăm că a doua ipoteză pare mult mai acceptabilă, mai ales că în ultima vreme se recunoaște din ce în ce mai mult că Zamolxis trebuie să fi fost nu numai o divinitate de natură chthoniană, ci și urano-solară¹⁶. Desigur, contradicția dintre izvoarele scrise, care-l prezintă pe Zamolxis ca pe un zeu chthonian, și mărturiile arheologice care se referă la existența unui puternic cult solar la geto-daci, a fost deja sesizată și discutată¹⁷. Această contradicție pare a fi, însă, mai curînd formală, căci dacă — așa cum o arată și numele — Zamolxis era o divinitate a pămîntului și fertilității agrare¹⁸, nu vedem cum dintre atributele sale puteau să lipsească cele solare, izvor fundamental al fertilității pămîntești. O confirmare a acestei relații este, de altfel, și reprezentarea existentă pe amintitul fragment ceramic de la București-Militari (fig. 3/6), în care legătura dintre cultul fertilității și cel solar este mai mult decît evidentă.

Dacă ținem cont de îndelungata și puternica tradiție a cultului solar în regiunile locuite de populația tracică, atît în epoca bronzului, cît și în prima epocă a fierului, atunci n-ar fi cu totul exclus ca Zamolxis să fi deținut încă de la început și atribute solare, alături de cele chthoniene¹⁹.

Oricum, se constată — și pe plan arheologic — o creștere a importanței acordate atributelor urano-solare ale divinității, cel puțin odată cu începutul secolului I î.e.n., așa cum o indică reprezentările care se pare că i-au fost dedicate, nici una cu atribute chthoniene, ci toate cu atribute solare.

Ca explicație a acestui fenomen s-ar putea lua în considerare realizarea unui eventual sincretism între Zamolxis și Gebeleizis (divinitate uranică, zeu al tunetului și fulgerului la tracii de nord)²⁰, fapt care ar fi condus la amplificarea semnificației urano-solare a principalei zeități masculine din cadrul religiei geto-dacilor²¹. Acest proces, mai degrabă o asimilare a lui Gebeleizis de către Zamolxis, ar putea constitui o explicație și pentru faptul că Gebeleizis nu mai este menționat de izvoarele literare ulterioare lui Herodot, în timp ce Zamolxis este amintit pînă în antichitatea tîrzie²². Fenomenul amintit își poate găsi analogii în chiar lumea sud-tracică în care, sub puternice influențe grecești, Zbelsurdos (corespondentul lui Gebeleizis la tracii de sud) apare deseori asociat cu Zeus²³.

În cazul în care procesul de contopire al celor două divinități a fost o realitate, avem toate motivele să credem că — deși începuturile sale ar putea fi mai timpurii — definitivarea lui s-a petrecut la începutul secolului I î.e.n. Un rol important în acest context pare să-l fi deținut marele preot Deceneu, pe care izvoarele literare îl prezintă ca pe un reformator religios

¹⁶ C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 72; H. Daicoviciu, *Dacii*, p. 277—279; Idem, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 218; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 417; M. Turcu, *op. cit.*, p. 168; S. Sanie, *loc. cit.*, p. 183—188.

¹⁷ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 218—220.

¹⁸ I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 87—95.

¹⁹ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 219; M. Eliade, *op. cit.*, p. 38 și urm. (a se vedea și prefața semnată de acad. Em. Condurachi).

²⁰ I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 103—112.

²¹ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 331.

²² I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 86; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 219; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 417.

²³ I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 110.

comparabil cu Zamolxis²⁴, motivația acțiunii întreprinse de acesta putându-se găsi în necesitatea sprijinirii pe plan religios a vastei opere de unificare politică condusă de către Burebista și în justificarea rolului conducător deținut de reprezentanții aristocrației în noul stat²⁵.

Bineînțeles, discuțiile purtate pe această temă pot fi deosebit de vaste, implicând atât elemente comparative cu celelalte religii indo-europene, cât și analiza manifestărilor rituale de mare tradiție în spațiul carpato-balcanic. Nu avem însă nici intenția, nici documentația completă și nici spațiul necesar pentru abordarea unei asemenea problematice complexe.

Revenind la obiectul concret al acestei lucrări, trebuie să recunoaștem că în spațiul locuit de către geto-daci i se mai pot găsi câteva analogii, având însă o semnificație diferită de cea a pieselor mai înainte discutate. Ele ne pot îndrepta spre integrarea fragmentului ceramic descoperit la „Stenca” Liubcovei și într-o altă categorie de reprezentări (fig. 4), care se pare că au fost cedate celeilalte divinități importante a geto-dacilor, și anume acea zeitate feminină cunoscută sub numele de Bendis în lumea sud-tracică și grecească²⁶. Printre acestea pot fi amintite: fragmentul unei imitații locale de bol delian (fig. 4/8) și garnitura de centură (fig. 4/7) de la Popești²⁷, bustul feminin din bronz de la Piatra Roșie²⁸, fibulele prosopomorfice din argint descoperite la Bălănești (fig. 4/4)²⁹, Coada Malului (fig. 4/3)³⁰ și undeva în Transilvania (fig. 4/1)³¹, falerile de la Herăstrău (fig. 4/9)³², fragmentul ceramic de la Cirlomănești (fig. 4/2)³³, medalionul din lut ars de la Sarmizegetusa Regia (fig. 4/6)³⁴, ca să nu cităm decât piesele cele mai frecvent atribuite acestui cult. O reprezentare a aceleiași divinități ar putea fi recunoscută și în personajul feminin care apare ilustrat, alături de eroul călăreț și o altă divinitate masculină, pe un kantharos fragmentar descoperit în cetățuia dacică de la Răcățoiu³⁵. Deși cu un grad și mai mare de nesiguranță privind atribuirea lor cultului menționat, în literatura de specialitate au

²⁴ Strabon, *Geogr.*, VII, 3, 13, în *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 239; Iordanes, *Getica*, XI, 67, 69, 71, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, București, 1970, p. 417—419; M. Eliade, *op. cit.*, p. 76—77.

²⁵ H. Daicoviciu, *Dacii*, p. 278; Idem, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 219.

²⁶ Cf., mai ales, M. Bărbulescu, *loc. cit.*, cu bibliografia.

²⁷ R. Vulpe, în *Materiale*, III, 1957, p. 234, 241 și fig. 23; Al. Vulpe, *loc. cit.*, p. 343, 346, fig. 1/2, 2/2.

²⁸ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, p. 117—119, fig. 37—38.

²⁹ E. Popescu, *loc. cit.*; M. Bărbulescu, *loc. cit.*, pl. II/1, 1 a; V. Drâmbocianu, *loc. cit.*, fig. 2/4.

³⁰ D. Popescu, în *SRIR*, I, 1954, p. 91—95, fig. 3; K. Horedt, în *Dacia*, XI—XII, p. 35—40; D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969, p. 197; M. Bărbulescu, *loc. cit.*, pl. II/3; V. Drâmbocianu, *loc. cit.*, fig. 2/1, 2.

³¹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 553; M. Bărbulescu, *loc. cit.*, pl. II/2; V. Drâmbocianu, *loc. cit.*, fig. 2/3.

³² D. Popescu, în *Dacia*, XI—XII, p. 35—40; D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, pl. XXXIV b; M. Bărbulescu, *loc. cit.*, pl. III/1; V. Drâmbocianu, *loc. cit.*, fig. 1/2.

³³ V. Drâmbocianu, *loc. cit.*, fig. 1/1.

³⁴ C. Daicoviciu și I. H. Crișan, în *Materiale*, V, 1959, p. 396—397.

³⁵ V. Căpitanu, *loc. cit.*

fost totuși luate în discuție și câteva reprezentări existente pe unele tipuri de monede geto-dacice³⁶.

O simplă trecere în revistă a tuturor acestor reprezentări demonstrează o destul de mare diversitate stilistică. Trebuie să remarcăm însă că această observație nu poate constitui un impediment major pentru atribuirea lor aceleiași cult, căci deosebirile stilistice se datorează mai curînd contactelor pe care geto-dacii le-au avut cu arta celtică, grecească și — mai târziu — romană, influențelor exercitate de acestea în modul de realizare a uneia sau alteia dintre piesele menționate, decît intenției exprese de a li se accentua o semnificație cultică deosebită de la caz la caz.

Firește, nu vom discuta aici fiecare dintre aceste reprezentări în parte, mai ales că acest lucru s-a făcut deja în repetate rînduri³⁷. Ceea ce dorim totuși să menționăm sînt apropiierile deosebite pe care le prezintă piesa descoperită la „Stenca” Liubcovei cu două dintre reprezentările de acest gen, provenind din așezarea de la Popești, în special în ceea ce privește poziția corpului și a membrelor superioare (fig. 4/7—8). Legarea lor de cultul mării zeițe geto-dace pare foarte probabilă. Astfel, pe fragmentul imitației de bol delian (fig. 4/8) sînt reprezentate personaje feminine care execută — se pare — un dans ritual, ținînd în mâini spice de grîu sau ramuri de brad³⁸. Acest lucru concordă cu spusele lui Herodot despre obiceiul femeilor din Tracia de a folosi paie de grîu în timpul executării jertfelor dedicate zeiței Artemis-Regina³⁹, cu care Bendis a fost adesea asociată la tracii de sud. De asemenea, plantele stilizate sau ramurile de brad apar, alături de conul de pin sau de șarpe (simbol chthonian), ca atribute specifice tipului de reprezentări dedicate zeiței Artemis-Diana-Bendis în lumea tracică sau traco-frigiană și grecească⁴⁰.

Asemănarea modului de redare a personajelor feminine de pe amintitul fragment de bol, cu acelea care apar pe garnitura de centură de la Popești (fig. 4/7), ne îndreaptă spre același tip de reprezentare. Considerate inițial ca ilustrînd zeitatea celtică Cernunnos⁴¹, iar mai apoi legate chiar de un cult solar⁴², ele au fost interpretate în ultima vreme — cu justete, credem noi — ca reprezentări legate de cultul Bendidei în regiunile nord-dunărene⁴³.

Inciziile în formă de raze care apar deasupra capului acestor personaje se deosebesc însă de cele care apar pe reprezentările dedicate cultului solar, mai sus amintite, deoarece nu înconjoară capul personajelor feminine, ci par a porni numai din creștet. Ele ar putea simboliza, mai degrabă, atributele lunare ale zeiței Bendis. În orice caz, trebuie să recunoaștem că modelul de dispunere al razelor care aureolează capul reprezentării de la „Stenca” Liubcovei se deosebește de acela existent pe garnitura de centură de la Popești, în primul caz fiind mult mai aproape de reprezentările inspirate după

³⁶ M. Gramatopol, *loc. cit.*

³⁷ Pentru bibliografia acestora vezi, mai ales: M. Bărbulescu, *loc. cit.*; V. Drâmbocianu, *loc. cit.*, care le interpretează ca reprezentînd chipul lui Burebista.

³⁸ Al. Vulpe, *loc. cit.*, fig. 1/2, 2/2.

³⁹ Herodot, *Ist.*, IV, 94, în *Izvoare privind istoria României*, I, 1964, p. 30—31; M. Bărbulescu, *loc. cit.*, p. 91—92.

⁴⁰ M. Bărbulescu, *loc. cit.*, p. 94.

⁴¹ R. Vulpe, *loc. cit.*

⁴² Al. Vulpe, *loc. cit.*, p. 346.

⁴³ M. Bărbulescu, *loc. cit.*; M. Gramatopol, *loc. cit.*

ștampilele grecești de tip Helios. Pe de altă parte, în ambele cazuri, atitudinea aproape identică a personajelor ilustrate ne permite să nu excludem cu totul nici posibilitatea ca pe fragmentul de la „Stenca” Liubcovei să fie reprezentat, totuși, un personaj feminin.

În ceea ce privește numele purtat de această importantă divinitate feminină din cadrul panteonului geto-dac, este greu de știut dacă era tot Bendis, ca la tracii de sud, sau diferit de acesta⁴⁴. Ultima ipoteză n-ar fi cu totul exclusă, dacă avem în vedere diferența existentă între numele lui Gebeleizis (la geto-daci) și Zbelsurdos (la tracii de sud), divinități uranice cu atribute identice la ambele ramuri ale populației tracice. Dacă ne poate fi permisă o ipoteză, ne gândim la posibilitatea ca numele acestei divinități feminine să fi fost destul de apropiat de acela al lui Zamolxis, la populația geto-dacă. Deși informația din Suidas, privitoare la existența unei soții a lui Zamolxis, purtând același nume la geto-daci, a fost considerată destul de improbabilă⁴⁵, credem că apropierea de nume dintre zeița Semele (divinitate a pământului la traco-frigieni) și Zamolxis⁴⁶, ar putea susține posibilitatea ca, și în regiunile nord-dunărene, zeitatea feminină corespunzătoare să fi purtat un nume destul de apropiat de al lui Zamolxis. O situație asemănătoare se constată, de altfel, și în cazul populației lituane, unde Zemyna sau Zemynede (zeiță a pământului) avea un nume foarte apropiat de acela al divinității masculine, Zemeluks sau Ziameluks, ambele fiind mult apropiate atât de geto-dacul Zamolxis, cât și de traco-frigiana Semele sau Zemele⁴⁷. S-a scris mult pînă acum în legătură cu faptul că principalul zeu al populației geto-dace apare sub forma Zalmoxis la Herodot⁴⁸, și Zamolxis în majoritatea izvoarelor literare ulterioare marelui istoric⁴⁹. Și, dacă forma corectă a numelui său pare să fi fost mai degrabă Zamolxis⁵⁰, este deosebit de tentant să ne gândim că — printr-o eroare — Herodot să fi folosit un radical caracteristic numelui zeiței pentru divinitatea masculină a geto-dacilor. În acest caz, n-ar mai fi vorba de explicarea formei Zalmoxis ca rezultatul unei metateze a numelui corect Zamolxis, mai ales că cea mai veche formă atestată a numelui este Zalmoxis. Pe de altă parte, radicalul *Zalm-*, *Zelm-*, cu semnificația „limpede, luminos” în limba tracică⁵¹, nu ar fi deloc în neconcordanță cu atributele lunare ale zeiței. O semnificație asemănătoare a fost discutată și în cazul numelui Bendis, pe baza legăturii sale cu epitetul Vanadis („luminoasă”, „alba”) folosit de popoarele nord-europene în cazul zeiței Freya⁵².

În ciuda tuturor acestor constatări, trebuie să subliniem încă o dată că nu putem depăși domeniul ipotezelor, care pot fi tot așa de bine confirmate

⁴⁴ M. Bărbulescu, *loc. cit.*, p. 95—97.

⁴⁵ G. I. Kazarov, *Zalmoxis*, în *Klio*, XII (1912), p. 363 (care-i acceptă existența, prin interpretarea lui Zamolxis drept divinitate androgină); I. I. Russu, *op. cit.*, p. 98; H. Daicoviciu, *Dacii*, p. 276; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 421.

⁴⁶ I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 92, 94, 96, 98; H. Daicoviciu, *Dacii*, p. 275.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 86; H. Daicoviciu, *op. cit.*

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, București, 1967, p. 96; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 219.

⁵² M. Bărbulescu, *loc. cit.*, p. 91, nota 7.

sau infirmate de eventualele noi elemente pe care arheologia, în primul rînd, le mai poate aduce în discuția acestei dificile probleme.

Dar, pentru a nu mări și mai mult numărul ipotezelor și a nu prelungi aici o discuție care poate deveni sterilă de la un anumit punct, ne vom mulțumi să prezentăm în final cîteva dintre concluziile ce pot fi trase în legătură cu reprezentarea umană incizată pe fragmentul ceramic descoperit în așezarea dacică de pe „Stenca” Liubcovei.

În primul rînd, s-a putut observa dificultatea de a stabili cu exactitate dacă această piesă era închinată cultului unei divinități masculine sau feminine. În ceea ce ne privește, interpretînd inciziile care încadrează capul drept atribut solar, înclinăm spre prima alternativă. Prin aceasta nu excludem însă cu totul și a doua posibilitate.

Referitor la sensul reprezentării, ni se pare, totuși, că intenția de a ilustra o scenă de cult nu poate fi negată. Desigur, este greu de spus dacă personajul incizat reprezintă o divinitate anume, sau un preot ori un alt practicant al cultului respectiv. Ceea ce pare cert este destinația rituală pe care a avut-o vasul din care făcea parte fragmentul discutat, concluzie valabilă și în cazul mării majorități a analogiilor ilustrate sau menționate aici.

Importanța acestei descoperiri derivă din faptul că, după părerea noastră, ea constituie o nouă dovadă referitoare la caracterul urano-solar, și nu numai ohtonian, al religiei geto-dacilor. Tot așa, ea reprezintă un argument în plus — dacă mai era nevoie de așa ceva — pentru combaterea tezei referitoare la aiconismul religiei geto-dace.

Deși reprezentarea descoperită la „Stenca” Liubcovei nu a reușit să aducă prea multe elemente de substanță în discuția privitoare la manifestările religioase ale geto-dacilor, sîntem îndreptățiți să sperăm că înmulțirea pe viitor a descoperirilor de acest gen va putea fi capabilă să contribuie cu multe elemente noi la o mai bună cunoaștere a culturii spirituale create de această populație, care a contribuit prin multe elemente de originalitate și progres la dezvoltarea istorică de ansamblu a civilizației Europei antice.

MARIAN GUMĂ

UNE NOUVELLE CONTRIBUTION ARCHÉOLOGIQUE A L'ÉTUDE DES MANIFESTATIONS RELIGIEUSES CHEZ LES GÉTO-DACES

(Résumé)

L'article présente un fragment céramique où l'on avait incisé, avant la cuisson, une représentation humaine stylisée (fig. 2). Découverte dans la site dacique fortifiée de „Stenca” Liubcovei (commune de Borzasca, dép. Caraș-Severin), la pièce peut être datée au premier siècle av. n. è. et représente une scène de culte ou bien une divinité géto-dace avec des attributs urano-solaires.

EDIFICII DE CULT LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(I)

Vestigiile capitalei Daciei romane se află în sud-vestul Țării Hațegului, pe locul actualei comune Sarmizegetusa (jud. Hunedoara), la 17 km spre vest de orașul Hațeg și la 8 km spre est de Porțile de Fier ale Transilvaniei (probabil antica Tapae¹), trecătoare care unește Transilvania propriu-zisă cu Banatul.

În acest punct din Țara Hațegului nu există urme arheologice dacice. Cele dintii vestigii romane datează, după cât se pare, din anul 102 e.n., când Traian, după încheierea păcii cu Decebal în urma primului război dacic, a lăsat acolo o legiune², probabil legiunea a IV-a Flavia Felix³, care și-a ridicat un castru cu val de pământ⁴. Ca oraș, Ulpia Traiana Sarmizegetusa se naște după cucerirea Daciei și transformarea ei în provincie, între 108—110; o inscripție păstrează amintirea întemeierii ei de către primul guvernator al Daciei, D. Terentius Scaurianus⁵, sub numele de *colonia Dacica*. Acest nume este dezvoltat în 118 e.n. de Hadrianus în *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*⁶. Ultimul epitet, care nu era altceva decât numele cetății de scaun a lui Decebal⁷, simbolizează politica promovată de noul împărat față de popoarele supuse: o politică de reconciliere și de integrare mai strânsă în viața provinciilor. Tocmai apelativul dacic, care deosebea colonia dacică de alte orașe din Imperiu purtând numele lui Traian, sfârșește prin a se impune și în majoritatea inscripțiilor orașul este numit *colonia Sarmizegetusa*⁸.

Din chiar momentul întemeierii sale, Sarmizegetusa devine centrul politic al provinciei, reședința guvernatorului consular al acesteia. Ea nu-și pierde această calitate nici atunci când, după reorganizarea Daciei efectuată de Hadrianus la 118/119⁹, Dacia Superioară, pe teritoriul căreia se afla Sarmizegetusa, este guvernată de un *legatus Augusti* de rang pretorian, comandantul legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum, și îl păstrează, desigur, după ce, printr-o nouă reorganizare (168/169), Marcus Aurelius reunește

¹ Cassius Dio, LXVII, 10 și LXVIII, 8; Iordanes, *Getica*, 74.

² Cassius Dio, LXVIII, 9; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucurest, 1945, p. 86—87; H. Daicoviciu, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 111—116; D. Alicu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 23—27.

³ Vezi I. Glodariu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 431; D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 64.

⁴ D. Alicu, *op. cit.*, p. 25—26.

⁵ CIL III 1443; N. Gostar, în *Apulum*, IX, 1971, p. 309—310.

⁶ CIL III 1445; H. Daicoviciu, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 101—104.

⁷ Ptolemeu, III, 8, 4.

⁸ Pentru întreaga istorie și viață a Sarmizegetusei romane vezi C. Daicoviciu, în *RE*, Suppl. XIV, 1974, 610—655.

⁹ Vezi C. Petolescu, în *Revista de Istorie*, 32, 2, 1979, p. 267—270.

iarăși cele trei provincii dacice (numite acum *Apulensis*, *Porolissensis* și *Malvensis*) sub comanda unică a unui *legatus Augusti pro praetore Daciarum trium* de rang consular¹⁰. Primatul Sarmizegetusei în raport cu celelalte orașe ale provinciei este exprimat fără echivoc de epitetul *metropolis* pe care-l dobîndește sub Severus Alexander; aici se întrunește periodic și *concilium Daciarum trium*, creat de același împărat și prezidat de marele preot al cultului imperial (*sacerdos arae Augusti, coronatus Daciarum trium*)¹¹. Altarul provincial al acestui cult se găsea la Sarmizegetusa, în curtea cea mare a Palatului Augustalilor¹².

Fără a atinge importanța economică a unui oraș ca Apulum, Sarmizegetusa a fost, totuși, un centru de producție meșteșugărească. Cercetări arheologice recente au început să pună în evidență un adevărat cartier meșteșugăresc, situat în afara zidurilor de apărare ale orașului. Capitala avea și un vast teritoriu rural, în care se dezvoltau așezări (*pagi*) ca Aquae¹³, Micia¹⁴ și, pare-se, Tibiscum¹⁵.

Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa a cunoscut o rapidă dezvoltare în prima jumătate de secol după întemeierea provinciei traiane. Orașul, ca și întreaga provincie, a avut însă mult de suferit de pe urma războaielor marcomanice (166—180). În anul 170, dușmanii au pătruns în Dacia, provocînd numeroase distrugerii. Ei au ajuns pînă sub zidurile Sarmizegetusei incendiind edificiile aflate *extra muros*, după cum mărturisesc atît descoperirile arheologice, cît și o inscripție ridicată de L. Apuleius Marcus, decurion și *quaestor* al coloniei¹⁶. De altminteri, încă de mai demult se cunoștea o inscripție¹⁷ care a fost pusă în legătură cu invazia marcomanilor¹⁸ și pe care capitala Daciei o închinase lui Marcus Aurelius drept mulțumire că o salvase dintr-un grav pericol.

Foarte curînd, probabil în epoca Severilor, edificiile distruse vor fi reconstruite și chiar amplificate. Pentru Sarmizegetusa epoca Severilor a însemnat o nouă perioadă de strălucită dezvoltare.

Retragerea aureliană (271 e.n.) a pus, firește, capăt rolului de capitală provincială pe care Sarmizegetusa îl jucase timp de mai bine de un veac și jumătate, dar nu și vieții romane din această așezare. O populație nevoiașă și redusă ca număr a continuat să locuiască în oraș, ducînd un trai modest în condițiile unei economii pe cale de a deveni naturală. Această populație construiește în basilica de vest a Palatului Augustalilor un zid de tehnică proastă, fără mortar, închizînd o cameră mică, și tot ea a lăsat în ambele basilici urmele unor vetre de foc¹⁹. Incinta orașului fiind greu de apărut, locuitorii rămași la Sarmizegetusa transformă amfiteatrul într-o fortăreață:

¹⁰ Vezi I. Piso, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XII, 6, 1973, p. 1008—1014.

¹¹ C. Daicoviciu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 153—171.

¹² C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, ed. a II-a, București, 1966, p. 36.

¹³ CIL III 1407.

¹⁴ CIL III 7847, 7852.

¹⁵ M. Moga, în *Tibiscus*, I, 1971, p. 41—50.

¹⁶ H. Daicoviciu și I. Piso, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 159—163.

¹⁷ CIL III 7969.

¹⁸ Th. Mommsen, în *Ephemeris Epigraphica*, IV, p. 188.

¹⁹ C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938,

săpăturile executate prin anii 1890—1893 au găsit poarta de vest baricadată²⁰, iar cele mai recente au pus în evidență aceeași situație la două dintre intrările la tribună²¹. Că este vorba de intervenții târzii, post-aureliene, o dovedește și descoperirea în anul 1890, într-una din lojile amfiteatrului, a unui mic tezaur de monede de bronz de la Valentinianus (364—375)²².

Merită menționată, în această ordine de idei, o descoperire făcută în anul 1973, în cursul dezvelirii sanctuarului închinat lui Aesculapius și Hygiei²³, într-o fântână de formă patrată. Este vorba de numeroase fragmente de marmură foarte dizolvate de apă, între care se mai pot recunoaște două statui decapitate și un relief deteriorat. Prezența lor în fântână nu poate fi interpretată ca o ofrandă adusă divinităților: este mai plauzibilă ideea că avem de-a face cu o profanare a imaginilor și a fântânii sacre într-o epocă de treptată impunere a creștinismului, adică tot în secolul al IV-lea e.n.²⁴

Nu se poate preciza, deocamdată, cât va fi durat această stare de lucruri. Probabil până ce, odată cu venirea hunilor și a neamurilor tirite de aceștia, dar mai ales după căderea „imperului“ lui Atila, ca o consecință a anarhiei ce izbucnește atunci, se sting și ultimele licăriri de viață urbană romană în Dacia.

Sarmizegetusa este așezată pe un teren deschis, cu o ușoară înclinare de la sud spre nord și de la vest spre est. O parte a orașului a fost înconjurată, după cât se pare chiar de la întemeiere, cu ziduri (fig. 1). Laturile paralele ale patruleterului format de incinta fortificată sînt, probabil, egale (cele de est și de vest măsurînd cîte 540 m, iar cele de nord și de sud cîte 600 m), suprafața *intra muros* fiind de 32,40 ha. Pe fiecare latură zidul era întrerupt de cîte o poartă, dar nici una din acestea n-a fost săpată. La întretărirea celor două străzi principale se afla piața cea mare a orașului cu forul, *basilica forensis* și Palatul Augustalilor, dar, desigur, și cu alte edificii publice care n-au fost încă dezvelite.

Săpăturile efectuate înainte de primul război mondial de către Societatea de arheologie din Deva și cele conduse, în perioada interbelică, de Constantin Daicoviciu au scos la lumină mai multe edificii (mai ales publice), dintre care cele mai importante sînt: amfiteatrul, templul lui Mithras, templul zeilor sirieni, templul lui Nemesis (toate *extra muros*), thermele, Palatul Augustalilor și forul cu *basilica forensis* (*intra muros*). Cercetările au fost reluate pe scară largă în 1973 de o echipă de arheologi de la Cluj-Napoca și Deva, descoperindu-se, în afara zidurilor orașului, noi edificii, mai ales de cult.

Sarmizegetusa a fost de la început colonizată cu numeroase elemente romanizate (cetățenii au fost înscrși în tribul *Papiria*, cel al împăratului Traian), unele venite direct din Italia, dar cele mai multe din provinciile occidentale (îndeosebi din Dalmatia și Pannonia). Elementele orientale propriu-zise sînt semnalate în capitala Daciei, după cât se pare, numai începînd

²⁰ P. Király, *Dacia provincia Augusti*, II, Nagybeskerek, 1894, p. 129.

²¹ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 52.

²² G. Téglás, în *ArchÉrt.*, XVIII, 1897, p. 288.

²³ Vezi H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 228.

²⁴ Vezi C. Daicoviciu, în *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire anciennes offerts à J. Marouzeau par ses collègues et élèves étrangers*, Paris, 1948, p. 120—122.

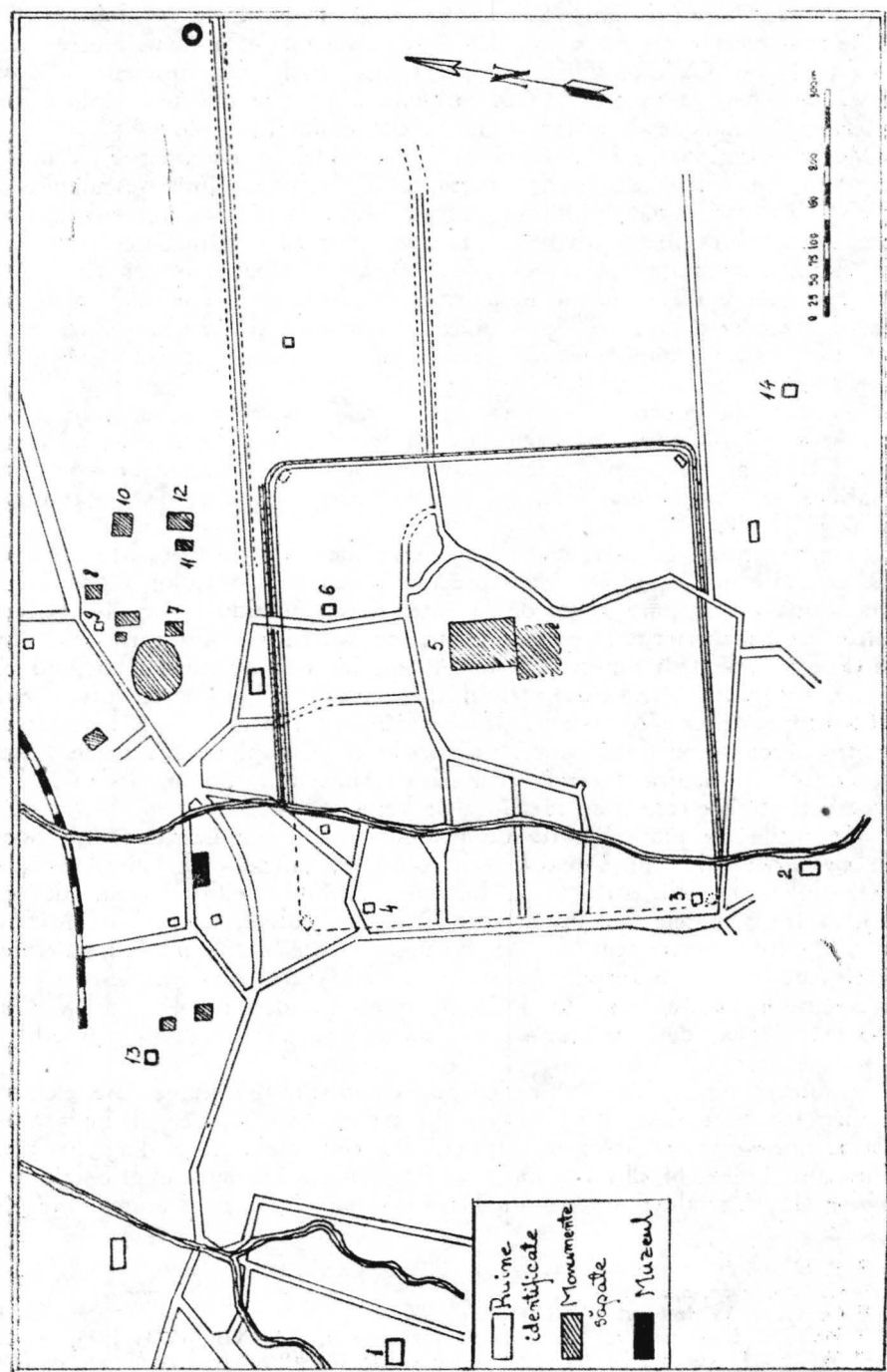

Fig. 1 — Plan general al coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

cu domnia lui Hadrian. Judecînd atît după limba inscripțiilor (peste 350 în latinește și numai 9 în limba greacă), cît și după antroponimele atestate epigrafic (circa 350 de nume romane, 65—70 de nume grecești, circa 20 de nume orientale, 10—12 illirice și celtice, 3—5 traco-dacice), elementul roman sau romanizat a constituit tot timpul majoritatea covîrșitoare a populației Sarmizegetusei²⁵. De această împrejurare trebuie să se țină seama atunci cînd se va aprecia semnificația variației cultelor practicate la Sarmizegetusa și a edificiilor de cult.

1. Edificii de cult săpate în anii 1973—1978

Începem prezentarea diverselor edificii de cult atestate la Sarmizegetusa cu cele săpate recent, deoarece în cazul lor datele arheologice și epigrafice sînt mai precise.

1. Templul lui Liber Pater

La sfîrșitul campaniei de săpături din anul 1973 s-a executat o secțiune (M₁₀) pentru cercetarea unui edificiu antic vizibil parțial și deteriorat cu prilejul construirii șoselei Hațeg—Caransebeș. Edificiul, care s-a dovedit a fi un templu închinat lui Liber Pater, se află la circa 300 m spre est de amfiteatru și este orientat N-S, intrarea fiind situată pe latura lui sudică²⁶.

Secțiunea M₁₀, orientată E-V cu o ușoară deviere spre nord, traversează templul și pune în evidență stratigrafia nivelurilor din edificiu. Din profil (fig. 2/1) se poate observa că nivelul de călcare în templu era cu circa 0,85 m mai ridicat decît în exteriorul său. Acest nivel, realizat printr-un strat de umplutură de pămînt galben bătut, diferă ca grosime în interiorul templului. Astfel, dacă între zidurile 3 și 4 stratul de umplutură are o grosime de 0,85 m, între zidurile 2 și 3 ajunge la 0,95 m, pentru ca între zidurile 1 și 2 să ajungă la 1,75 m. Acest strat a avut și un rol nivelator, templul fiind construit în pantă. Panta se poate observa în secțiunea M₁₂, trasată prin mijlocul curții, în care grosimea stratului de umplutură este de 0,50 m în extremitatea ei sudică și de 0,70 m în extremitatea ei nordică (fig. 2/2).

Datorită stratului de umplutură foarte dens, zidurile templului nu au o temelie prea adîncă. Ea pătrunde circa 0,50 m în solul antic și în pămîntul virgin. Temelia fără mortar este construită din piatră de rîu și micășist. Pentru zidul propriu-zis, construit în tehnica *opus incertum*, s-a folosit același material de construcție. Nivelul la care începe zidul legat cu mortar, gros de 0,70—0,80 m, se observă bine în profil (fig. 2/1) prin dunga de mortar vizibilă în jur la nivelul solului antic din momentul începerii construcției. Acest strat foarte subțire (0,02—0,05 m) certifică faptul că întii au fost construite zidurile și abia apoi s-a așternut umplutura de pămînt, lucru pe care îl considerăm logic. De aceea linia de mortar nu constituie un eventual prim nivel, ci doar un moment al construcției templului. Dife-

²⁵ C. Daicoviciu, în *RE*, Supl. XIV, 1974, 626—631.

²⁶ H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 229.

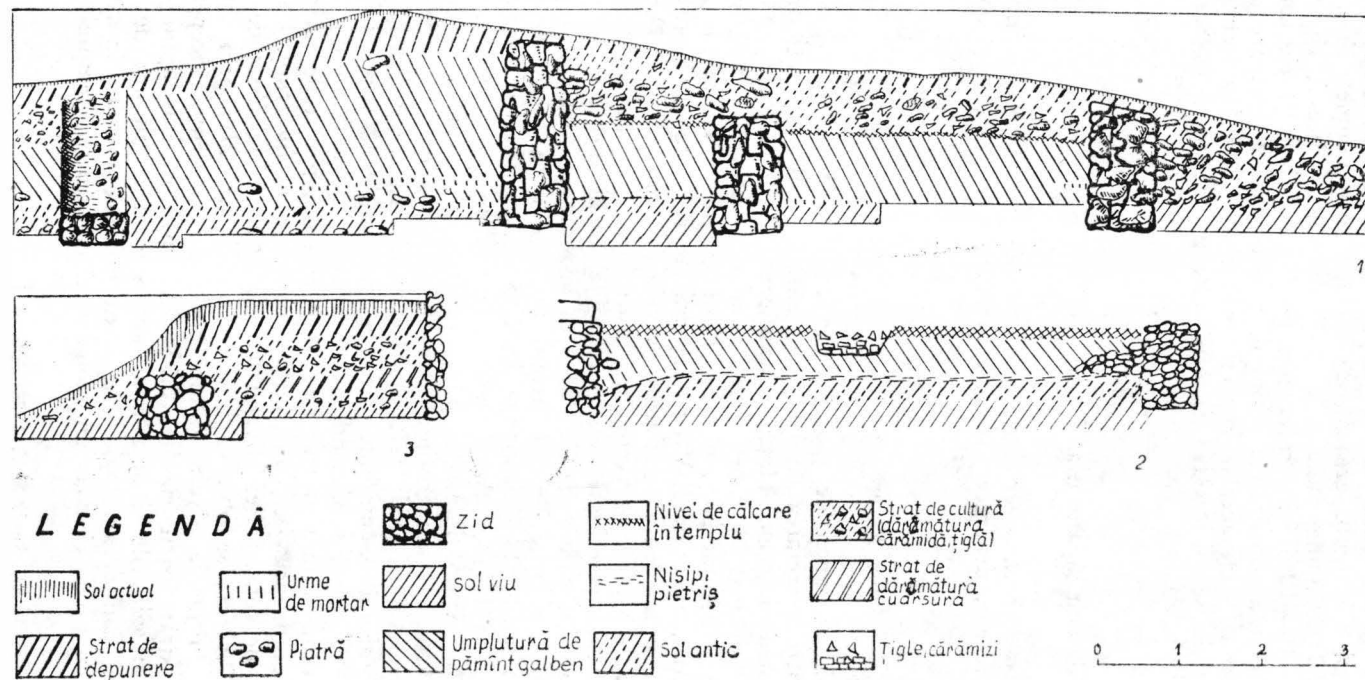

Fig. 2 — 1. Profilul secțiunii M_{10} prin templul lui Liber Pater; 2. Profilul secțiunii M_{13} prin mijlocul curții templului lui Liber Pater; 3. Profilul secțiunii M_{11} dintre templul lui Liber Pater și șosea.

rența de nivel între curte și portic este foarte mică, chiar neglijabilă (0,10 m). Curtea apare ușor înălțată datorită faptului că era nepavată, spre deosebire de pronaos care era probabil pavat cu lemn și căruia i se ridica astfel nivelul de călcare pînă la nivelul bazei porticului.

Dacă diferența între cele două niveluri este foarte mică, diferența între ele și nivelul probabil al umpluturii din mica încăpere traversată de M_{10} este foarte mare: 0,75—0,80 m. De fapt aici nu este vorba de o încăpere propriu-zisă. Zidurile care o înconjoară sînt bazele unei platforme înălțate, mărginită spre sud de trepte, iar umplutura era necesară pentru a susține pavimentul ei. În straturile superioare ale secțiunii M_{10} , în zona platformei, s-au găsit elemente paralelipedice de cărămidă folosite la pardositul încăperilor. Nu excludem ideea ca platforma să fi fost pavată cu acest tip de paviment, sau cu plăci subțiri de marmură ale căror fragmente s-au găsit în secțiune. Pe această platformă care, împreună cu treptele, forma *cella* templului, se afla altarul divinității principale.

Templul are o formă rectangulară (fig. 3/1) cu următoarele dimensiuni exterioare:

latura sudică	20,20 m
latura estică	25,30 m
latura vestică	25,50 m
latura nordică	20,40 m

La intrare se păstrează două blocuri de calcar de $1,25 \times 0,65 \times 0,29$ m, așezate pe o temelie din două rînduri de piatră cu mortar. Lățimea temelei este de 0,80 m. Coloanele de gresie erau așezate pe blocuri tot din gresie de $0,75 \times 0,75 \times 0,29$ m. Din coloana descoperită aici se păstrează doar partea inferioară a fusului (1,65 m lungime). Aflată imediat sub glie, ea a fost mult stricată de plug în timpul arăturilor. Dimensiunile exterioare ale temelei intrării sînt: $3,55 \times 4,95$ m. Înălțată cu circa 0,30 m, datorită blocurilor fasonate de calcar și gresie care o mărgineau, față de nivelul antic, pavată probabil tot cu lemn, marcată de două coloane cu capiteli corintice, ale căror sfărîmături s-au găsit în apropiere, intrarea dădea un spor de monumentalitate edificiului (fig. 3/3). Zidul exterior al templului era probabil plin pînă sus. Despre decorația sa exterioară avem puține informații, furnizate de fragmentele cîtorva blocuri de marmură fasonate, provenind cu siguranță din antablament, descoperite printre dărîmături, și de o colonetă de gresie descoperită în apropierea intrării.

Pronaosul templului, mărginit spre interior de un portic cu coloane din gresie, trebuie să fi fost pavat cu lemn, căci nu s-a găsit nici o urmă de alt tip de paviment. Pronaosul comunica cu două cubicule dispuse simetric față de un al treilea cubicul, central.

Cubiculului de est al templului nu i s-a putut surprinde nivelul de călcare antic. El are o suprafață de $6,5 \times 4,5$ m și este identic cu cel vestic ca dimensiuni. Toată zona de nord-est a templului a fost transformată în timpurile moderne în carieră de piatră, ceea ce a dus la desființarea unor ziduri, a unei porțiuni din treptele ce duc spre altar, și la deranjarea nivelurilor arheologice. Mult mai bine s-a păstrat încăperea vestică, afectată doar parțial de taluzarea șanțului cu prilejul construirii șoselei Hațeg—Ca-

TEMPLUL LUI LIBER PATER

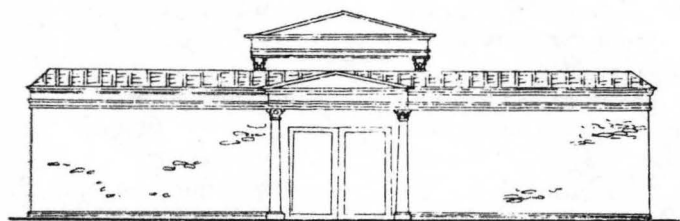
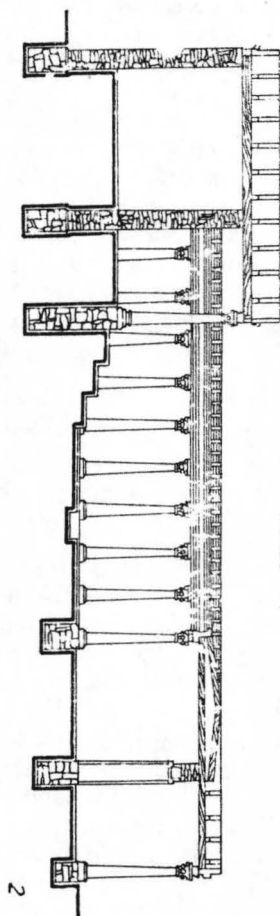
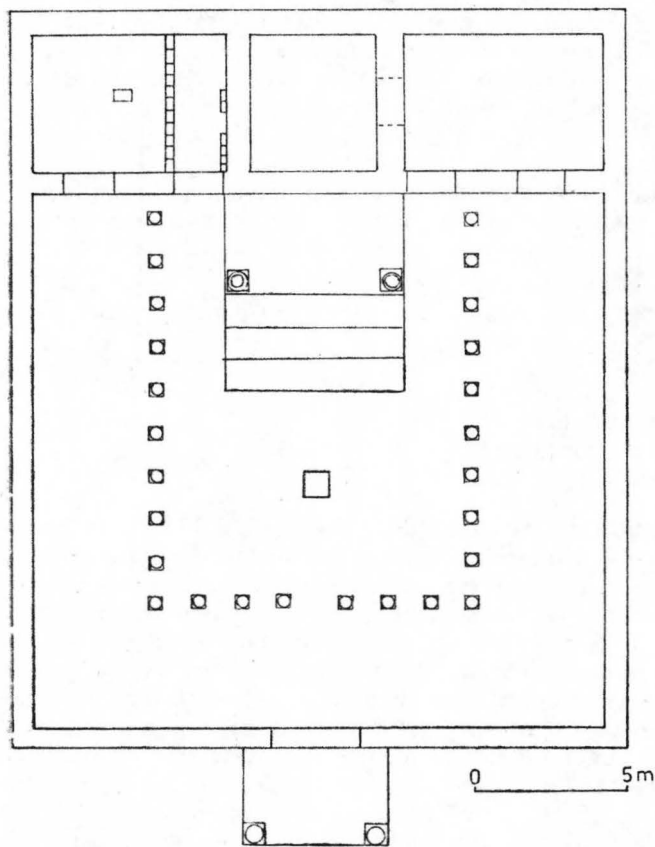

Fig. 3 — 1. Planul templului lui Liber Pater; 2. Reconstituirea templului lui Liber Pater (secțiune longitudinală); 3. Vedere frontală.

ransebeș. În centrul camerei s-a găsit baza unui altar de cărămidă (fig. 4/1) de $0,45 \times 0,60$ m, care consta dintr-o țiglă așezată pe lat și mărginită spre est, nord și vest de cărămizi, iar spre sud de o altă țiglă. Această bază nu era vizibilă în antichitate, poate doar marginile superioare ale cărămizilor. Nu avem nici o indicație arheologică cu privire la materialul și la modul de construcție ale altarului, dar lipsa urmelor de mortar pe cărămizi, înseși cărămizile care au aici rolul de a izola altarul de solul înconjurător (lucru care nu ar fi fost necesar în cazul unei construcții de piatră sau cărămidă) ne fac să credem că altarul era de lemn. Sub țiglă s-au găsit urme de arsură, ca și în jurul altarului. În partea de est a camerei, la 1,5 m de altar și la 0,20 m sub nivelul său, s-a găsit un șir de 11 cărămizi care împart camera în două părți egale pe axa N-S. La același nivel, lipite de peretele estic, s-au mai găsit câteva cărămizi dintr-un șir (?) paralel cu celălalt. Destinația acestor cărămizi nu s-a putut stabili cu certitudine; putem presupune doar că ele constituiau postamentul unui perete despărțitor de lemn, care crea astfel un coridor aflat în legătură directă cu incinta interioară a templului printr-o intrare a cărei urmă am găsit-o pe latura sudică a camerei. Prin acest perete camera cu altarul era izolată de camera din spatele celei. Spre această presupunere ne conduce și faptul că pe latura sudică a încăperii am găsit urmele a două intrări, prima dinspre pronaos, iar a doua dinspre curte. Al doilea șir de cărămizi putea fi baza unor scări de lemn, necesare pentru a ajunge în cubicul central, al cărui nivel era mai ridicat. Bineînțeles, toate aceste afirmații rămân ipotetice întrucât nu există dovezi arheologice destul de clare pentru a le considera certitudini. Faptul că șirul de cărămizi se află sub nivelul altarului din cubicul, deci cu circa 0,40 m sub nivelul de călcare antic din faza altarului, este o dovadă că ele aparțin unei faze anterioare și că s-a renunțat la ele atunci când s-a ridicat nivelul camerei, moment când, probabil, s-a desființat și accesul din coridor în cubicul central.

Încăperea a fost reparată și tencuită de mai multe ori, pe peretele estic constatându-se trei straturi de tencuială suprapuse.

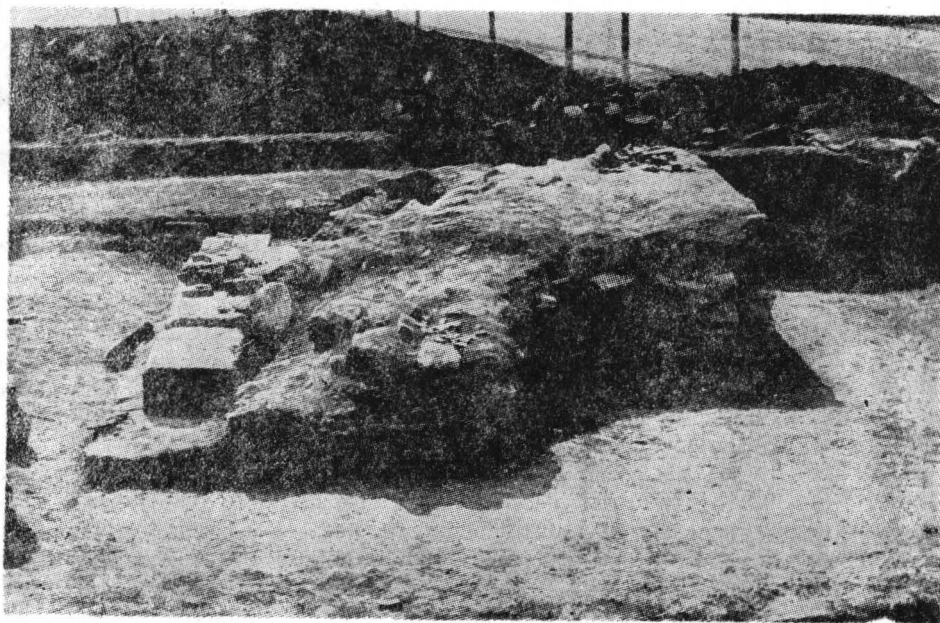
Numeroasele reliefuri reprezentând pe Silvanus (fig. 5/1) și un altar dedicat aceleiași zeități ne fac să credem că această încăpere era consacrată cultului lui Silvanus.

Cubicul central avea nivelul de călcare mai ridicat cu circa 0,50 m față de cubiculele laterale, dar mai coborât decât al platformei altarului. Nici în această cameră nu s-a surprins nivelul de călcare antic, deranjat atât de lucrările agricole, cât și de exploatarea pietrei. În straturile superioare s-au găsit fragmente de paviment de cărămidă, aflate în poziție secundară. Un probabil nivel de călcare, nivel corespunzător primei faze, fază contemporană cu șirul de cărămizi din cubicul vestic, cu aceeași diferență de nivel între cubicule, se poate deduce din lăcașurile pentru susținerea unor birne de lemn amenajate în zidurile camerei. În această fază, camera pare a fi fost pavată cu lemn. În faza corespunzătoare altarului cu baza de cărămidă, nivelul este înălțat și în această încăpere, pavajul fiind de cărămidă.

În ceea ce privește intrarea în cubicul central, nu avem nici o indicație arheologică. Cert este că prin spatele altarului nu se putea intra. Dacă în prima fază a existat o intrare dinspre cubicul vestic (mai exact dinspre coridorul dintre cele două șiruri de cărămizi), ea a fost închisă în faza a

1

2

Fig. 4. — 1. Cubiculul de vest al templului lui Liber Pater cu baza altarului; 2. Cella templului lui Liber Pater.

1

2

Fig. 5 — 1. Relief reprezentându-l pe Silvanus însoțit de două Silvane, descoperit în templul lui Lăber Pater; 2. Inscripția lui L. Apuleius Marcus din templul lui Lăber Pater.

două. Rămîne o singură posibilitate: aceea ca intrarea să se fi făcut dinspre încăperea estică. Urmele ei nu s-au putut identifica, deoarece zidul vestic al camerei a fost scos complet în epoca modernă.

Dacă în cubicule s-au găsit urme ale refacerilor templului, în pronaos și curtea interioară ele lipsesc. Aceste elemente rămîn, se pare, neschimbate pe întreaga durată de funcționare a edificiului de cult.

Porticul templului (fig. 3/2), așezat pe o puternică temelie, placată cu blocuri de gresie, avea pe laturile lungi (de est și de vest) cîte 10 coloane, iar pe latura de sud, deci spre intrarea în templu, 8 coloane de gresie. Din aceste 8 coloane s-au găsit o coloană păstrată în întregime (2,95 m lungime, cu un diametru de 0,45 m) și una fragmentară de 1,15 m lungime. Capitellurile corintice ale porticului erau tot din gresie. Porticul, cu laturile lungi de 13 m, iar cea scurtă de 9,55 m, înconjură din trei părți o curte interioară. În centrul acestei curți s-a găsit o groapă patrată cu latura de 0,90 m, pavată (?), mărginită (?) de țigle și cărămizi, adîncă de 0,25—0,30 m. Acest eventual bazin putea fi un loc pentru scurgerea apei de ploaie, dar și un loc amenajat pentru efectuarea sacrificiilor.

Cella (fig. 4/2) este destul de mică: 6,5×5,8 m. Spre altar se urca pe trei trepte, ultimele două în *opus incertum*, iar prima din blocuri de calcar. Nu excludem posibilitatea ca și celelalte trepte să fi fost placate cu plăci de marmură sau gresie. Platforma altarului, cu o suprafață de 3,4×5,8 m, era străjuită de două coloane corintice de marmură. Din ele s-au păstrat un fragment de fus, mai multe fragmente din baze și din capitelluri. Din altar nu s-a păstrat nimic, urmele sale dispărînd odată cu platforma de susținere.

Templul pare a fi fost împrejmuit de un zid sau de un portic, ale cărui urme s-au găsit la 2,60 m de zidul nordic al construcției. Secțiunea M₁₁ (fig. 2/3), trasată pentru controlul porțiunii dintre șosea și templu, a scos la iveală nu numai acest zid (mai precis, temelia zidului), ci și un strat de dărîmătură cu cărbune și arsură între zidul templului și zidul descoperit. Acest strat relativ subțire se află între stratul de cultură pigmentat cu mortar, cărămidă, fragmente ceramice, caracteristic pentru o perioadă de locuire neîntreruptă, și un strat asemănător cu acesta, în care însă apare și dărîmătura datorită ruinării clădirii, dărîmătură care trece și peste zidul înconjurător. Acest strat de arsură, coroborat cu celelalte aspecte observate în cubicul vestic și cel central, ne oferă o indicație arheologică cu privire la sfîrșitul primei faze a edificiului. Stratul de arsură și dărîmătură de aici, precum și cel de sub altarul de cărămidă, sînt dovada incendierii templului la un moment dat al existenței sale. Ca urmare a acestei incendieri, cu ocazia reparațiilor, s-a înălțat nivelul în cubicule și s-a ridicat altarul de cărămidă.

În ultima sa fază (fig. 6) templul avea pronaosul acoperit, acoperișul sprijinindu-se pe zidurile exterioare și pe șirul de coloane ale porticului (fig. 7). În centru rămînea o curte descoperită. Lățimea prea mare a acestei curți interioare nu permitea acoperirea ei decît printr-o supraetajare, lucrare care necesita soluții tehnice dificile, suprastructura devenind prea grea pentru dimensiunile coloanelor existente. Însăși lumînarea acestei încăperi vaste devenea o problemă. În timpul cercetării, un număr mare de țigle și olane s-au găsit mai ales în exteriorul zidurilor templului, în zona naosului și a

LIBER PATER

AXONOMETRIE IZOMETRICA

scara: 1/100

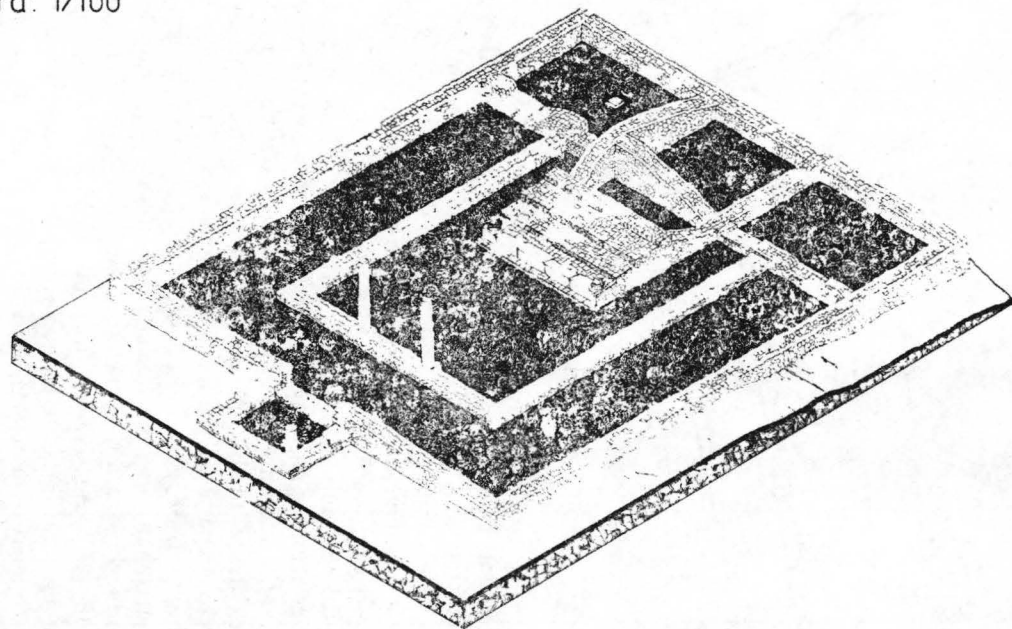

Fig. 6 — Templul lui Liber Pater după lucrările de consolidare și anastiloză.

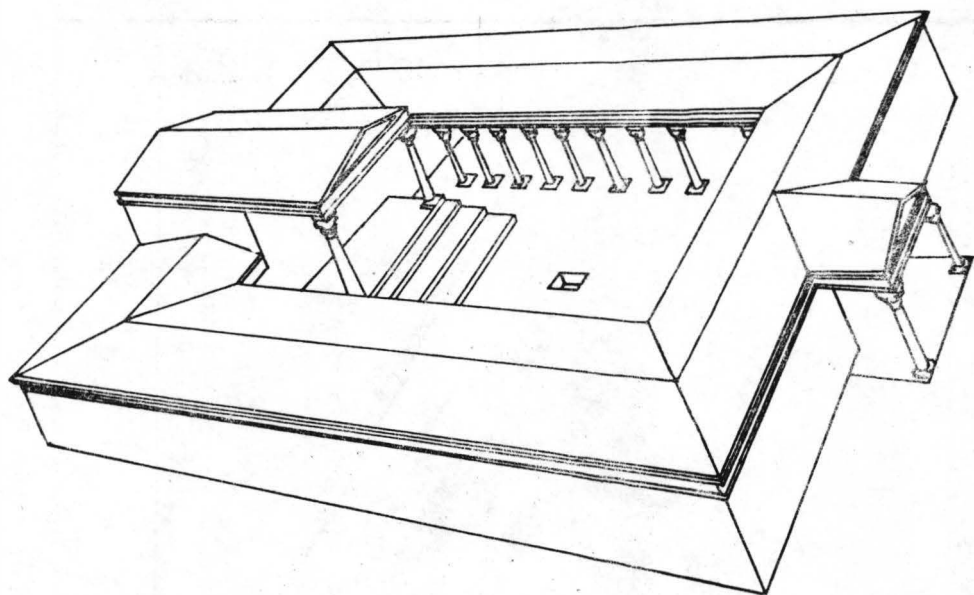

Fig. 7 — Templul lui Liber Pater (reconstituire).

cubiculelor, ele fiind cu totul sporadice în spațiul mărginit de portic. Altarul, înălțat datorită treptelor, avea și acoperișul mai înalt. Plafonul său se afla probabil pe aceeași linie cu plafonul cubiculului central. Templul impunea prin intrarea sa monumentală și prin coloanele înalte ale cellei, chiar dacă îi lipsea colonada exterioară caracteristică templului antic.

În interiorul templului s-a găsit o mare cantitate de material arheologic, sculptural²⁷, arhitectonic și epigrafic²⁸. De o deosebită importanță este o inscripție (fig. 5/2) care are darul să arunce o rază de lumină asupra unui moment din existența templului. Un decurion și cvestor al coloniei, Lucius Apuleius Marcus, repară cu banii săi porticurile și cubiculele templului, incendiate de dușmani. Se pare că această acțiune a fost întreprinsă în urma războaielor marcomanice, când barbarii au ajuns pînă sub zidurile Ulpiei Traiane, incendiind zona din exteriorul zidurilor²⁹. Așadar, sfîrșitul primei faze a templului se poate fixa în jurul anului 170; el a fost urmat de reparații care s-au efectuat însă în planul templului. Începuturile templului sînt situate de descoperirile monetare încă în primii ani ai orașului (perioada Traian—Hadrian). Templul a funcționat probabil pînă la sfîrșitul dominației romane, ruinîndu-se apoi treptat.

²⁷ D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *The figured monuments from Sarmizegetusa* (= British Archeological Reports, International Series, 55), London, 1979, nr. 59—69, 76.

²⁸ H. Daicoviciu și I. Piso, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 89—92.

²⁹ Idem, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 159—163.

2. Sanctuarul zeilor Aesculap și Hygia

Despre existența unui templu consacrat zeilor medicinei Aesculap și Hygia se știa încă din 1884, când G. Téglás îl identifica la nord de cetate și nord-est de amfiteatru, pe baza a două altare cu inscripție (CIL III 7897, 7898)³⁰. Din aceeași zonă provin o serie de alte monumente epigrafice sau sculpturale descoperite de-a lungul vremii și dedicate aceluiași zeități³¹.

Cercetările efectuate în anii 1973—1976 în zona respectivă au scos într-adevăr la iveală un mare complex cultural (fig. 8) consacrat divinităților vindecătoare³². Complexul comportă mai multe faze, pe care le vom trata separat.

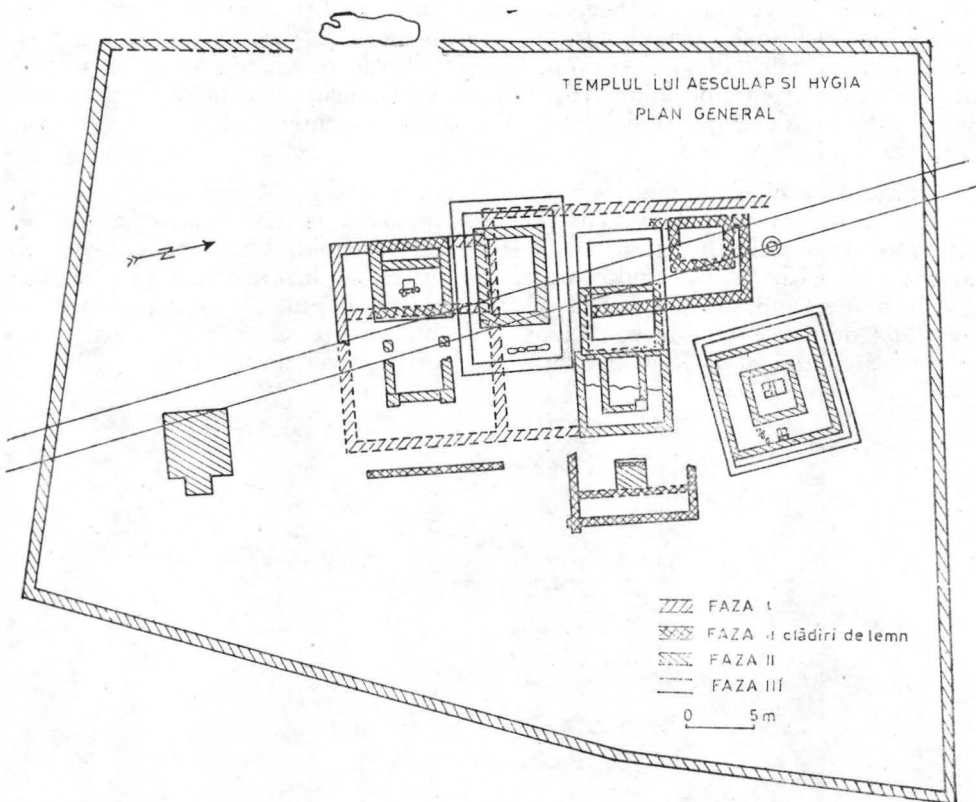

Fig. 8 — Planul sanctuarului lui Aesculap și al Hygiei.

³⁰ G. Téglás, în *Hunyadvármegye története*, I, p. 62.

³¹ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 230, cu indicațiile bibliografice.

³² H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 225—228.

Menționăm că modificările din textul nostru față de raportul publicat sînt rezultatul continuării săpăturilor vreme de încă trei ani, ele constituind o sinteză a concluziilor colectivului de cercetare de la Sarmizegetusa. În cele expuse ar putea interveni încă modificări determinate de viitoarele descoperiri în interiorul și exteriorul complexului de cult.

FAZA I (fig. 9). Din prima fază au fost surprinse urmele unei clădiri mari, căreia nu i s-au putut determina toate compartimentele. Această fază a fost în cea mai mare parte demolată, inclusiv temelia, cu excepția unor mici porțiuni unde s-au mai păstrat încă partea inferioară a zidului sau chiar ziduri refolosite în faza următoare.

Aripa de sud a clădirii se compunea din două încăperi mari; acestea ar mai fi putut fi compartimentate prin ziduri ale căror urme nu au fost însă surprinse. Spre nord, construcția continua cu o incintă de zid de piatră prinsă cu mortar. În interiorul acestei incinte, în partea de nord-vest a ei, am surprins urmele unei temelii superficiale, formată din două-trei rânduri de piatră rotundă de talie mijlocie sau mică, nelegată cu mortar, aflată imediat sub humusul antic. Diferența clară dintre acest zid și cel legat cu mortar aflat la vest de el, sugerează patul unei clădiri de lemn în interiorul incintei primei faze. Planul curios, surprins parțial, pare a indica un mic templu cu un *vestibulum* și o *cella*. Un tip identic de zid s-a găsit în partea de nord-est, în exteriorul incintei; el pare să fi închis o cameră și un coridor. Și la est de aripa sudică a clădirii a apărut un astfel de zid, păstrat doar pe o mică porțiune.

Faza I, a cărei destinație cu greu poate fi precizată, dar care e posibil să fi fost tot un templu, a avut o scurtă perioadă de existență, clădirile de lemn, poate și celelalte, fiind distruse de un incendiu. Urme de cărbune și arsură s-au găsit în mai multe locuri din interiorul incintei, atât în preajma clădirilor de lemn, cât și în zona celor de piatră. Faptul că au avut o scurtă perioadă de existență este confirmat și de materialul caracteristic pentru începutul secolului al II-lea descoperit în clădirile fazei următoare.

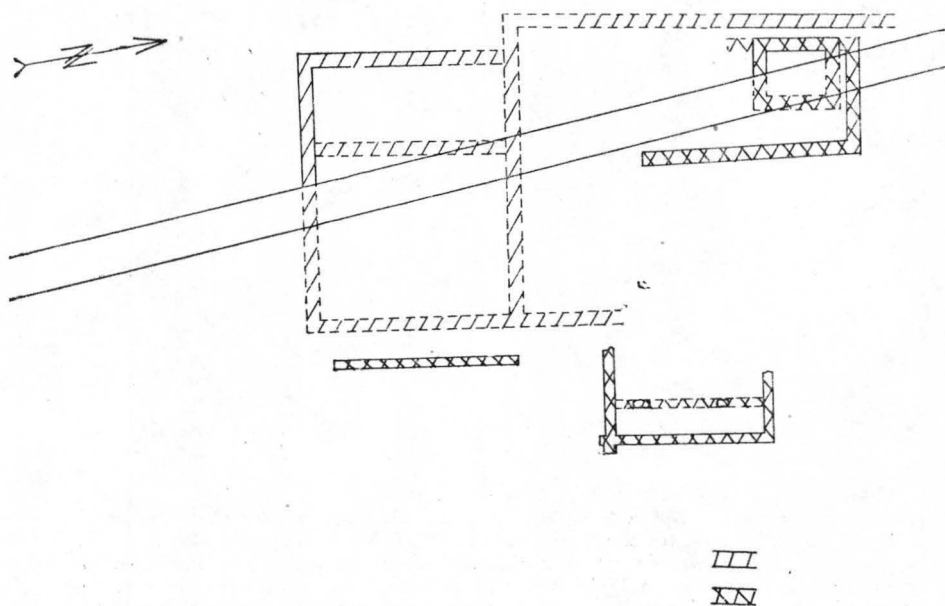

Fig. 9 — Planul construcțiilor din prima fază a sanctuarului lui Aesculap și al Hygiei.

FAZA a II-a (fig. 10 și 11). Clădirea din prima fază este demolată, iar terenul nivelat, anulându-se parțial panta naturală care are o înclinare sud-nord de 4‰. Se construiesc acum patru edificii independente, notate cu cifre romane de la I la IV.

I. Este un mic templu, constând dintr-o incintă patrulateră cu latura de 8,20 m, al cărei zid, lat de 0,50 m, este prins cu mortar. În centru se găsea *cella*, de aceeași formă, cu latura de 4 m. Zidurile celei, păstrate mai bine, sînt construite în tehnica *opus incertum*, din piatră de râu legată cu mortar, și tencuite. Ele au o grosime de 0,50 m, cu excepția celui de vest, gros de 0,60 m. În interior, *cella* era pavată cu cocciopesto gros de 0,05 m, foarte uzat în fața intrării și a unui altar din cărămidă de $1,5 \times 1$ m, adîncit cu 10 cm în nivelul celei. Intrarea era pe latura de est.

II. La sud de templul I s-a construit, în aceeași vreme, alt templu. El constă dintr-un naos de formă aproape patrată ($7 \times 6,5$ m), o *cella* rectangulară ($4,25 \times 3$ m) și un *cubiculum* în spate ($6,25 \times 4,25$ m). În fața naosului se păstrează, la 3,55 m distanță unul de celălalt, două postamente de cărămidă, patrate, cu latura de 0,50 m, baze probabil ale unor coloane ce flancau intrarea. Între ele s-a găsit un prag lung de 1,60 m. În naos s-au descoperit fragmente de altare profilate, unele cu inscripție.

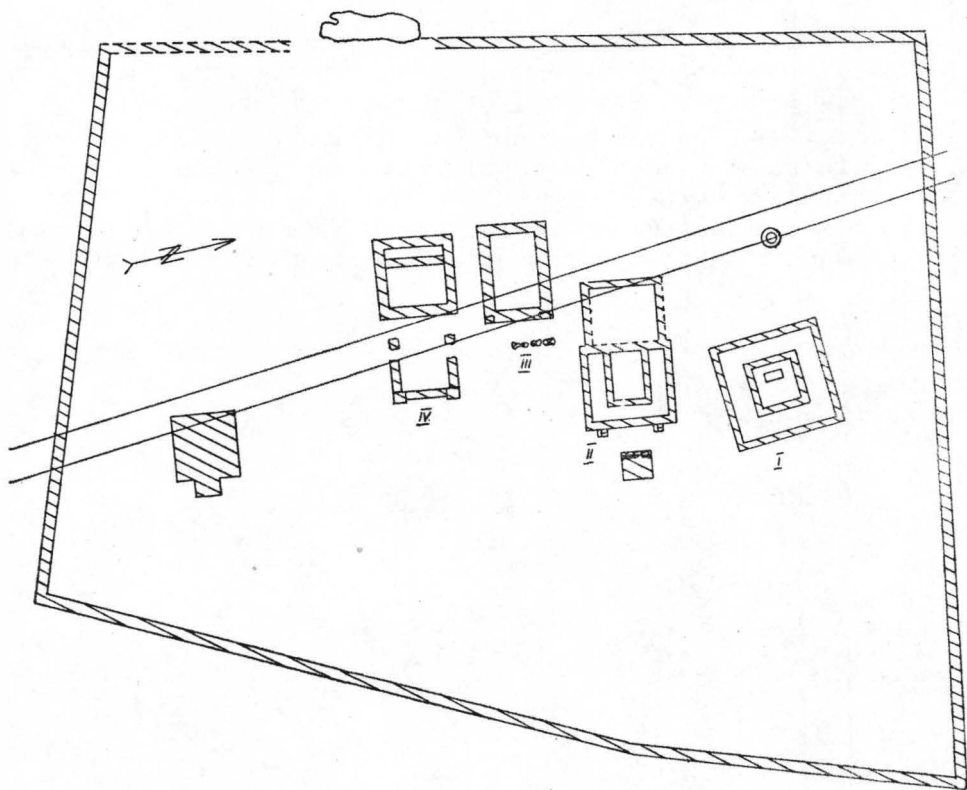

Fig. 10 — Planul construcțiilor din faza a II-a a sanctuarului lui Aesculap și al Hygiei.

În fața templului se afla o platformă de piatră, postament probabil al unui altar pentru sacrificii.

III. La sud-vest de templul II se construiește o clădire rectangulară, ($7,5 \times 5,1$ m) cu o temelie superficială, adâncită în stratul de dărâmtură și în cel de nivelare din faza I și puțin înfiptă în humusul antic.

Zidul în *opus incertum* are o lățime de 0,70—0,75 m. La colțurile laturii de est se mai păstrează încă două blocuri fasonate de gresie, baze probabil pentru ușorii uși. În fața intrării, la 1,5 m distanță, se găsea un prag din blocuri mari de gresie, lung de 3,15 m, așezat pe stratul de dărâmturi din prima fază. Este de remarcat cantitatea mare de tencuială pictată găsită în această clădire.

IV. La 2 m spre sud de clădirea III, se construiește, re folosindu-se pentru latura de vest un zid din prima fază, o altă clădire, de data aceasta cu rol sacru cert. Ea consta dintr-un portic spre est, din care s-au surprins 4 postamente pentru coloane și o cella de $5 \times 5,9$ m, având în centru bazele unui altar patrat de cărămidă. Un zid slab, cu fundament superficial, împarte cella pe direcția nord-sud în două părți inegale sau, mai bine zis, creează un coridor îngust (0,70 m) în spatele altarului. Este foarte posibil ca acest zid slab din două rînduri de piatră să fi susținut un lambriu de lemn.

Faza a II-a pare să fi sfîrșit în urma unui puternic incendiu în a doua jumătate a secolului al II-lea, probabil în timpul atacului marcomanic. Cele mai multe urme de arsură s-au descoperit în zona templului I.

FAZA a III-a (fig. 12). În această fază, trei clădiri din faza precedentă (I, II, III) suferă modificări substanțiale, templul IV, fără nici o modificare, continuînd să funcționeze.

I. După incendiu, templul I este reconstruit. Cella rămîne aceeași, comportînd doar reparații în exterior și tencuieli. Zona din exteriorul cellei este

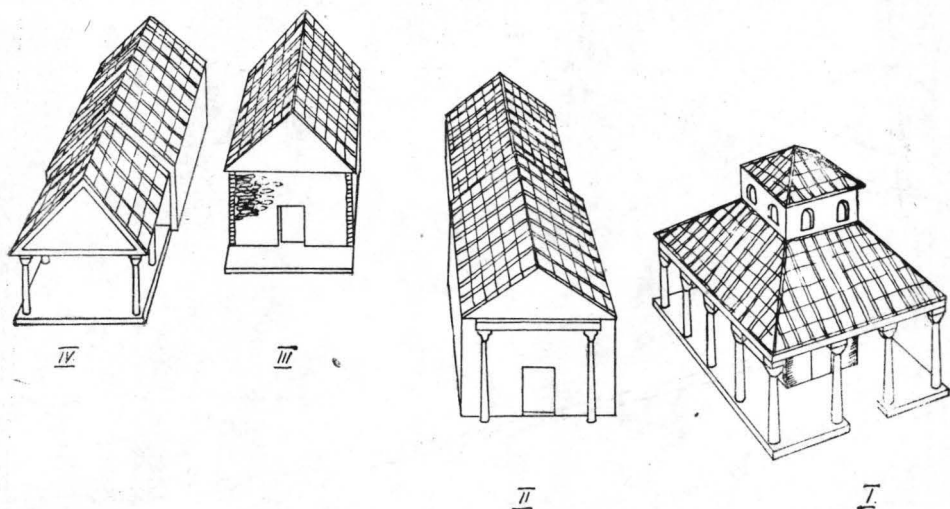
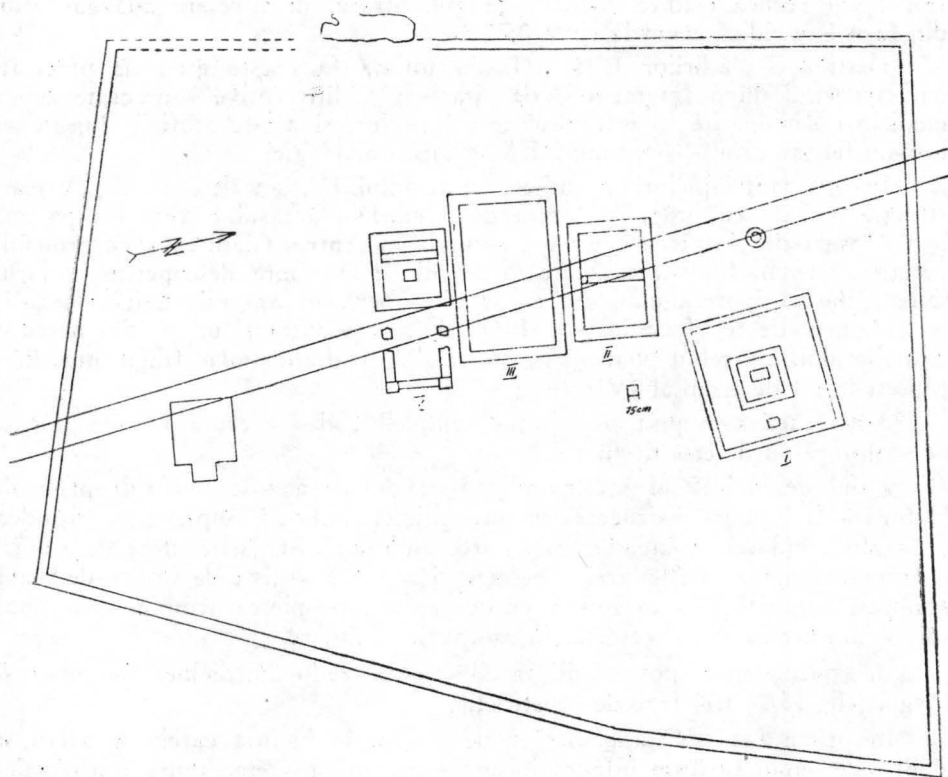

Fig. 11 — Reconstituirea edificiilor din faza a II-a a sanctuarului lui Aesculap și al Hygiei.

[Fig. 12 — Planul construcțiilor din faza a III-a a sanctuarului lui Aesculap și al Hygiei.

lărgită inegal față de vechea suprafață. Astfel, latura sudică a noii clădiri se suprapune parțial peste latura sudică a fazei anterioare. Laturile de nord și de sud măsoară acum 10,25 m, iar cele de est și vest 10 m. Nivelul interior se ridică cu circa 20 cm. În fața celei am surprins un pavaj slab de cocciopesto și baza unui mic altar de cărămidă.

II. Templul II dispare în urma catastrofei; el este demolat, peste cella și pronaosul său întinzându-se o curte pavată cu lespezi de gresie. În colțul de nord-est al ei se sapă o fântină de formă patrată cu latura de 0,75 m, adâncă de 4,5 m. Cubiculul din spate este inclus într-o clădire nouă, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 9,5×6,5 m (fig. 13/1). Este posibil ca în noua clădire să se fi refolosit zidul exterior vestic al templului precedent. Cantitatea mare de cărămidă în formă de pișcot descoperită în zona templelor II și III, în nivelul superior, imediat sub glie, presupune, cel puțin pentru aceste clădiri, un paviment de acest tip.

III. Clădirea III, cu temelii slabe, este dărâmată în această fază. Între clădirea II și templul IV se construiește acum un edificiu cu temelii puternice, late de 0,90 m, bine prinse în mortar. Edificiul este de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 12,80×8,10 m. El cuprinde cu totul în inte-

riorul său vechea clădire, inclusiv pragul. Stratul de nivelare adăugat celui din faza I se ridică acum la circa 0,70 m.

Destinația clădirilor II și III din ultima fază este greu de precizat, dar, judecând după fragmentele de altare și tăblițe votive consacrate zeilor medicinei descoperite în interiorul lor și în jur, și aceste edificii slujeau — într-un fel sau altul — cultului lui Aesculap și al Hygiei.

În incinta templelor, la sud-est de templul IV, s-a descoperit și o construcție patrată cu prag, cu latura de 5 m. Din această clădire s-a păstrat o platformă de piatră cu o groapă rotundă în centru. Clădirea avea probabil pereții de lemn. Cantitatea mare de aşchii de marmură descoperite în jurul său au dus la ipoteza unui atelier de pietrărie³³. În apropierea lui s-a găsit un fragment de relief dedicat lui Iuppiter³⁴, care putea fi un produs nereușit al atelierului. Un rebut poate fi constatat și în cadranul solar fragmentar descoperit la est de templul IV³⁵.

Acest atelier asigură necesitățile templelor, dar executa și alte lucrări de sculptură cu diverse destinații.

Zidul de incintă al întregului complex sacru a fost construit probabil în faza a II-a, după distrugerea incintei primei clădiri. Complexul se întindea și în afara zidului de incintă, spre nord, unde au fost găsite urme de ziduri, o frumoasă mască a Meduzei³⁶, obiecte și o placă votivă de bronz dedicată acelorași zeități³⁷. Nu excludem existența, în apropierea templelor, a unui spital care urmează a fi cercetat în campaniile viitoare.

În concluzie, se pot stabili la sanctuarul zeilor medicinei Aesculap și Hygia (fig. 13/2) trei faze de construcție.

În prima fază exista o clădire de piatră, în incinta căreia se aflau și clădiri de lemn, distruse într-un incendiu la puțină vreme după construcție.

În faza a II-a se demolează rămășițele primei clădiri și se construiesc patru edificii de cult cu planuri diferite. Trei dintre ele (I, II, III) sînt distruse mai mult sau mai puțin de un incendiu ce poate fi plasat în anul 170.

În faza a III-a urmează o reconstrucție constînd în amplificarea a două clădiri din faza anterioară (I, III) și în construirea unei noi clădiri peste templul II.

Fără intervenții esențiale, complexul de cult funcționează astfel aproape un secol. Stratigrafia orizontală realizată pe baza opaițelor găsite în mare cantitate în incinta templelor indică o deplasare a importanței clădirilor în timp, pentru oult, de la nord spre sud. Se pare că în ultima parte a intervalului templul I este mai puțin sau deloc utilizat, activitatea concentrîndu-se în cele două clădiri rectangulare și în templul IV.

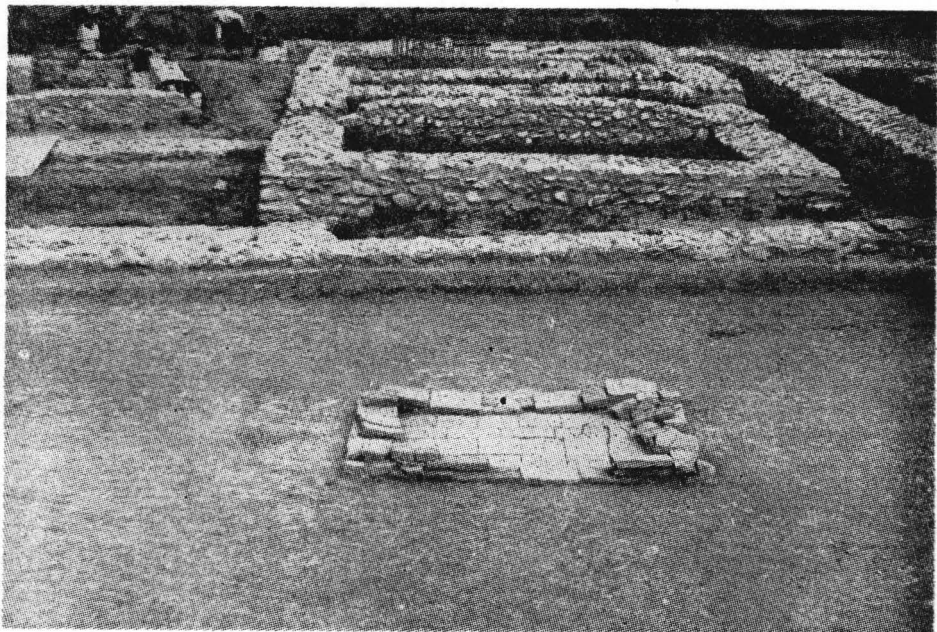
³³ D. Alicu, C. Pop, V. Cățănaș, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 125—126.

³⁴ I. Piso, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 57—58.

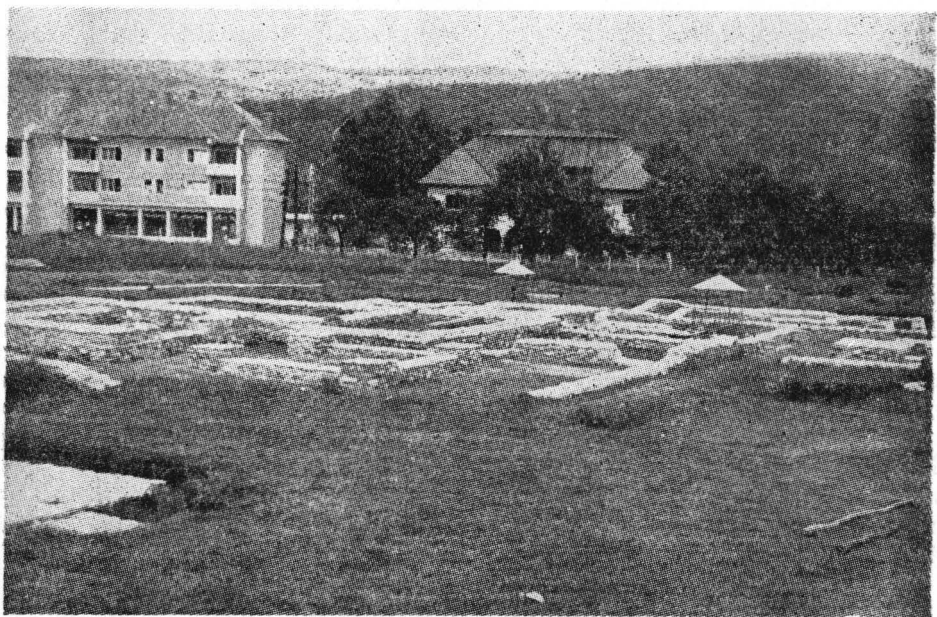
³⁵ D. Aliou și S. Alicu, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 263—265.

³⁶ D. Alicu și A. Rusu, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 95—97.

³⁷ I. Piso, *op. cit.*, p. 61—62.

1

2

Fig. 13 — 1. Clădirea rectangulară ridicată, în faza a III-a, în locul templului II din sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei; în fund — fântina patrată; 2. Sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei: vedere generală.

Complexul este părăsit după abandonarea Daciei și se ruinează de vechime. Mai mult, primii creștini devastează interioarele, aruncînd statui și table votive în fîntîna patrată, pe jumătate astupată, pe care acum o astupă complet.

3. Templul lui Silvanus

Templul a fost identificat în anul 1976³⁸, printr-o secțiune (M₁₃) într-o zonă în care se presupunea a fi templul zeului Malagbel³⁹, la sud-est de amfiteatru și la circa 50 m distanță de zidul orașului, în apropierea colțului nord-estic al acestuia.

Construcția dezvelită de noi s-a suprapus peste o clădire mai veche, ale cărei ziduri au fost în cea mai mare parte demolate complet și, într-o mică măsură, refolosite în noua construcție (fig. 14/1).

Edificiul sacru are o formă dreptunghiulară cu laturile de 28×12,8 m. Zidul, lat de 0,80 m, este construit în tehnica *opus incertum* din piatră de rîu legată cu mortar. La 14,80 m spre nord de latura sudică, unde se afla probabil intrarea, clădirea este împărțită în două de un zid median. Cele două compartimente ale clădirii se deosebesc între ele substanțial.

În primul compartiment, cel din partea de sud, s-au surprins două faze de existență ale edificiului. Din prima fază, distrusă în urma unui incendiu puternic care a afectat grav însuși pavajul de cocciopesto al încăperii, am surprins temeliile unei baze de altar, respectiv ale celei de 3,8×1,3 m, lipită de zidul nordic al camerei. Un zid aparținînd vechii clădiri, lat de 0,40 m, aflat la 3,60 m de latura de vest a camerei, a fost refolosit, el secționînd camera pe direcția nord-sud. Dacă el avea un pandant la aceeași distanță de latura estică, atunci încăperea era împărțită în trei nave, dar, din păcate, nu am găsit urmele aceluși zid. Cert este însă că exista o diferență de circa 0,30 m între nivelul de călcare din partea de est și cel din partea de vest a zidului refolosit.

În faza următoare se repară pavajul, care se înalță acum cu circa 10 cm în navele laterale, iar nava centrală este pavată cu lespezi de piatră așezate peste un strat de dărîmătură cu multă țiglă (fig. 15/1). Pavajul de piatră se păstrează mai bine lîngă cella, unde are o lățime de 2,65 m. La marginea de est a pavajului din lespezi de piatră s-a găsit o bază de coloană cu plinta neobișnuit de groasă (0,25 m), fracturată. Aceasta putea face parte dintr-un șir de baze paralele cu zidul din partea de vest a pavajului, împărțind astfel încăperea în trei nave. Nivelul navelor laterale este cu 0,25—0,30 m sub nivelul navei centrale. În nava estică s-a descoperit și un capitel doric, puternic ars. Cella este lărgită în faza a II-a, ajungînd acum la dimensiunile de 5,1×2,1 m.

La mijlocul secolului al III-lea, clădirea suferă un nou incendiu, după cum reiese din stratul gros de dărîmătură și arsură cu monede de la Gor-

³⁸ H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, C. Pop, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 149—150.

³⁹ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 229 cu bibliografia; p. 263, XV.

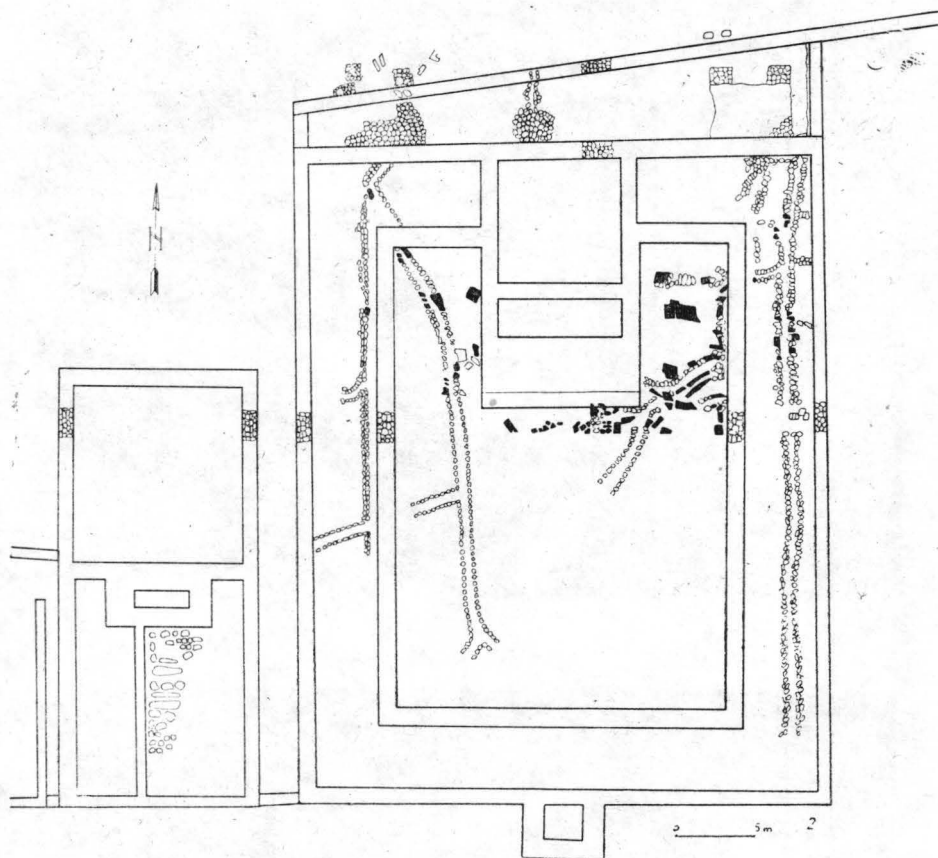

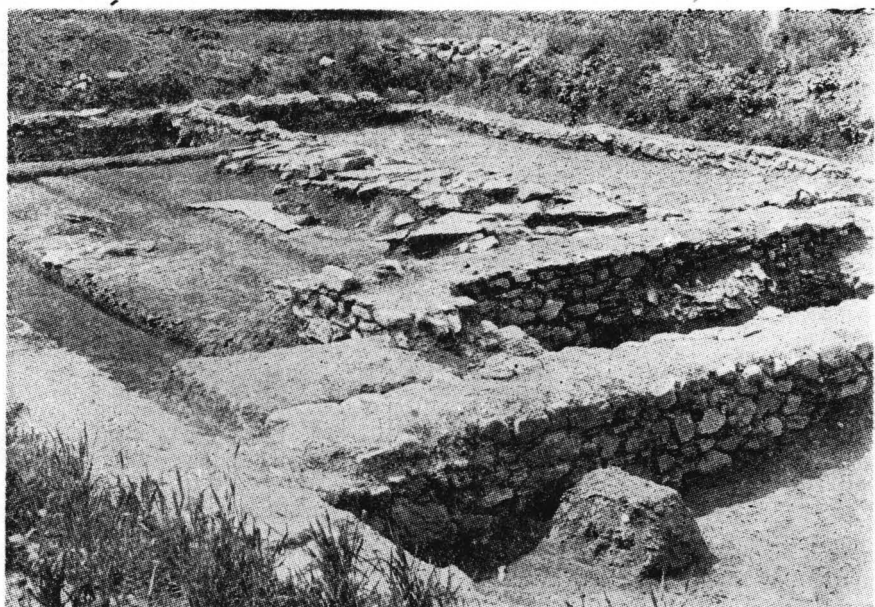
Fig. 14 — 1. Planul templului lui Silvanus; 2. Planul templului închinat probabil mai multor divinități.

dianus și Gallienus. Se pare că după ultimul incendiu clădirea nu mai este refăcută.

Încăperea mare din spate era mult mai simplă, necompartimentată. Și în interiorul ei s-au surprins urmele clădirii anterioare, precum și arsura și dărîmătură rezultate în urma celor două incendii. Cantitatea extrem de mare de oase de animale descoperite în ambele niveluri ale încăperii, lipsa pavajului și a legăturii cu încăperea din față, presupun o izolare a acesteia și ne oferă o sugestie în legătură cu utilizarea ei. Era probabil o curte acoperită (în stratul de dărîmătură predomină țigla) pentru animalele necesare sacrificiilor, aduse în templul prezentat cît și în cel din imediata apropiere.

Identificarea edificiului cu templul lui Silvanus se datorează unui *ex voto* descoperit în nava estică, în care apare sculptat Silvanus însoțit de 9 Silvanæ⁴⁰.

⁴⁰ I. Piso, A. Rusu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 155—158.

1

2

Fig. 15 — 1. Templul lui Silvanus; 2. Canale în templul consacrat probabil mai multor divinități.

4. Templul consacrat mai multor divinități

La 2,40 m spre est de templul lui Silvanus, prin două secțiuni perpendiculare s-au stabilit limitele unui imens edificiu de cult⁴¹. Menționăm că templul identificat în 1976 a fost cercetat doar în proporție de 75% în anul următor; de aceea, unele din ipotezele propuse de noi pot suferi modificări după cercetarea integrală a monumentului.

Templul (fig. 14/2), cu dimensiunile de 46,3×34 m, se compune dintr-un *vestibulum* marcat de două coloane corintice, un pronaos de forma unui coridor acoperit, cu colonadă pe laturile interioare care înconjoară *peribolul* și *cella*, întrerupt în partea de nord de o încăpere a celei. *Peribolul* constă dintr-o curte interioară, descoperită, de 21,3×31,2 m, mărginită de porticul pronaosului. *Cella* templului este construită în partea de nord a curții. Substrucțiunile ei se compun dintr-o platformă masivă de piatră de 10×3,3 m, un spațiu liber (8,1×2,3 m) în spatele platformei, în care s-a găsit un strat gros de pământ bine bățut, și o cameră mare în spate cu latura de 8,10 m. La un moment dat, postamentul de piatră este lărgit spre sud cu un zid construit în fața lui, lat de 1 m, platforma având acum dimensiunile de 10×4,3 m. Este de remarcat faptul că acest zid nu are o față regulată spre sud. El a putut fi adăugat într-o fază ulterioară, lărgind astfel *cella*, sau poate reprezenta fundamentul în fața celei. Din nefericire, cu puțini ani în urmă terenul a fost nivelat cu mașini grele, astfel încât nu se poate stabili relația pe verticală dintre el și platforma propriu-zisă. Știm doar că există o diferență de 0,35 m între temeliele lor. Această diferență, precum și calitatea inferioară a zidului, înclină balanța în favoarea ipotezei unei trepte existente de la început, căci zidul nu putea asigura rezistența necesară coloanelor masive de marmură care marcau *cella* (din raportul dintre lățimea celei și diametrele coloanelor reiese că postamentul de piatră susținea patru coloane corintice).

În spatele templului, oblic pe latura de nord, am surprins un zid cu totul diferit ca structură de zidul templului. El poate face parte din incinta comună (*temenos*) a celor două temple.

Edificiul de cult a fost construit pe o pantă nord-sud destul de pronunțată (3,5%). Nivelarea terenului s-a făcut prin umplerea spațiului interior cu moloz și pământ (în moloz, pe lângă alte materiale, s-au găsit chiar și cărămizi de la pile de hypocaustum). Rămîne o enigmă deocamdată pentru noi în ce consta pavajul edificiului.

Din păcate, nivelul de călcare în templu nu a fost surprins nicăieri.

În umplutura de pământ și moloz a fost descoperită o rețea de canale, construite din piatră de râu, din cărămizi și din piese arhitectonice și sculpturale de marmură (fig. 15/2). Canalele urmează panta naturală a terenului și ies din templu prin latura nordică a acestuia. Este probabil că aceste canale au fost construite odată cu templul, sau, dacă acesta are două faze, odată cu faza a doua.

Stratul de umplutură utilizat pentru nivelarea interiorului templului era destul de puțin consistent. Canalele au fost construite pentru a evita igrasia zidurilor și pentru drenarea stratului de umplutură.

⁴¹ H. Daicoviciu și colab., în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 146—149.

Canale asemănătoare au mai fost descoperite și în interiorul zidurilor orașului antic, fiind construite tot în stratul de moloz și datate, în genere, în fazele târzii ale zonelor respective. Această împrejurare, ca și elementele arhitectonice și sculpturale refolosite pentru canalele din templu, sugerează ca dată de construcție a acestuia (sau a celei de-a doua faze a lui) a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.

În pereții canalelor au fost așezate și câteva altare fragmentare. Trei fragmente de altar păstrează încă parțial numele divinității căreia le-au fost dedicate, respectiv Diana, Iuno și Hercules⁴². Confirmarea sculpturală a două dintre inscripții o aduc fragmentele din statuile în mărime naturală a lui Hercules și a Dianei, descoperite în umplutură⁴³.

Dacă templul a avut două faze de construcție, este de presupus că fragmentele epigrafice și sculpturale amintite au aparținut celei dintâi. În acest caz, el a fost închinat inițial mai multor divinități (printre care Iuno, Diana și Hercules) și nu există nici un motiv să-și fi modificat consacrarea în faza a doua. Dacă, dimpotrivă, templul are o singură fază de construcție (databilă, cum s-a văzut, în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.), atunci piesele descoperite în umplutură și în pereții canalelor trebuie să provină din alte construcții, învecinate. În acest caz, divinitatea căreia marele templu îi fusese închinat nu se poate stabili.

În zona templului, înainte de construirea acestuia, existase o clădire de lemn, ale cărei urme au fost surprinse în secțiunile efectuate. Ea a pierit într-un incendiu; în stratul de arsură s-a descoperit o monedă de la Traian.

HADRIAN DAICOVICIU — DORIN ALICU

EDIFICES DE CULTE A ULPİA TRAIANA SARMIZEGETUSA (I)

(Résumé)

Le texte intégral de cette étude sera publié en français dans la revue *Dacia*.

⁴² I. Piso, în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj*, XXI, 1978, p. 279—281.

⁴³ D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 24 a-c, 40 a-c.

PORTA PRINCIPALIS DEXTRA A CASTRULUI DE LA GILĂU

În cadrul campaniei de săpături din anul 1980, obiectivul principal a fost identificarea și dezvelirea porții *principalis dextra*. Cunoscând deja orientarea reală a castrului de la Gilău (cu *porta praetoria* spre est, unde se află castelul medieval)¹, am identificat *porta principalis dextra* (în continuare prescurtată *p.p.d.*) la 164 m de latura vestică, respectiv la 57 m de cea estică a castrului (fig. 25).

Articolul de față își propune prezentarea amănunțită doar a acestui obiectiv², întrucât săpătura a evidențiat existența mai multor nivele de locuire și mai multe refaceri succesive, reușindu-se, în final, o corelare a stratigrafiei verticale cu cea orizontală. Încercând depășirea vechii metodologii de lucru, ne propunem să abordăm cercetarea și prezentarea unei porți de castru nu numai prin prisma planului bastioanelor, ci și prin coroborarea acestui plan cu componentele unui element complex de fortificație. Astfel, diferitelor etape de construcție a zidurilor bastioanelor le corespund amenajări ale: *viei principalis*, ale *agger*-ului, șanțurilor și a spațiului din deschiderea porții. În acest scop a fost trasată o secțiune, S. XVI, paralelă cu incinta, care a intersectat bastionul estic, deschiderea porții și o parte din cel vestic. Perpendicular pe aceasta a fost practică S. XVII care a intersectat bastionul de vest, șanțurile, precum și o porțiune din interiorul castrului cu *via sagularis*. Săpătura a fost dezvoltată prin deschiderea unui număr de 13 carouri, denumite convențional „casetele A—M” (fig. 9 și 10). Sistemul de martori astfel rezultat a permis obținerea mai multor profile prin toată zona porții, orientate atât est-vest, cât și nord-sud (fig. 3 și 4). Prezența a numeroși arbori în întreaga zonă a reprezentat un impediment, mai ales pentru dezvoltarea săpăturii înspre sud și est.

Pentru prezentarea rezultatelor obținute am recurs la utilizarea unor culori strict convenționale în locul obișnuitelor hașuri, care în cazul nostru nu ar fi putut reda cele 39 de poziții din legendă (fig. 1). Coroborarea stratigrafiei verticale cu cea orizontală a impus utilizarea aceleiași culori atât pentru profile, cât și pentru planurile de situație. De asemenea, un

¹ D. Isac — Al. Diaconescu — C. Opreanu, *Săpăturile arheologice în castrul roman de la Gilău. Campaniile 1976—1979*, în *Potaissa*, II, 1980, p. 32 sq. și fig. 1 (cu bibliografia completă asupra vechilor și noilor săpături). Dintr-o regretabilă eroare, scara grafică de la fig. 1 nu este corectă. Îndreptarea o facem cu ocazia articolului de față, fig. 25.

² Un raport asupra întregii campanii de săpături 1980 a fost prezentat în cadrul celei de a „XV-a Sesiuni anuale de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1980”, Brașov, 26—28 martie 1981.

sistem unitar a fost adoptat și în cazul metrajului³. Totodată, pentru a evita o descriere a profilelor în text, am recurs la sistemul reprezentării grafice a diferitelor faze, în fig. 2, 3 și 4. În cadrul acestui sistem, deasupra segmentelor reprezentând diferitele elemente ale unui nivel am menționat doar componentele definitorii pentru faza respectivă.

Datorită faptului că stratigrafia de la Gilău n-a fost afectată niciodată de lucrări agricole, săpătura a avut șansa identificării atât a fazei de pământ, cât și a celei de piatră a *p.p.d.*

O serie de elemente care, prin poziția stratigrafică, preced nivelul porții de piatră pot fi atribuite fazei de pământ. Cu toate că suprafața cercetată a cuprins întreaga zonă a porții de piatră, totuși ea s-a dovedit prea restrînsă pentru a putea fi elucidate, în această fază a cercetărilor, problemele legate de poarta de pământ. În consecință, nu vom insista în articolul de față asupra fazei de pământ, rezervîndu-ne dreptul de a reveni cu precizări asupra acestei probleme în urma unor săpături viitoare.

Din faza de pământ am identificat două șanțuri paralele, un număr de 8 gropi de pari, precum și un drum de pietriș (fig. 5). Șanțul exterior, surprins în S. XVII (fig. 2), precum și pe profilele de est și vest ale casetei I (fig. 4), are forma unui „W”. Șanțul aparține fazei de pământ deoarece marginea escarpei sale interioare se află la un nivel inferior elevației bastionului de vest. El are o adîncime maximă de 1,70 m față de nivelul antic de călcare și o lățime de aproximativ 5,60 m. Escarpele șanțului au o înclinație diferită în punctele unde el a fost secționat, astfel încît în plan orizontal conturul său nu este regulat (fig. 5). Acest fapt se datorează, probabil, reamenajărilor succesive ale pantelor sale. Șanțul a fost săpat într-un strat impermeabil de argilă (1)⁴, lucru care îndreptățește presupunerea că în majoritatea timpului apa băltea pe fundul său. Avînd în vedere regimul ridicat de precipitații al zonei, escarpele șanțului sufereau un proces continuu de eroziune. De altfel, bolovanii de rîu care se scurg pe panta interioară a șanțului (fig. 2) provin din surparea progresivă a malului. Acești bolovani aparținuseră stratului preistoric (3), surprins de noi pe întreaga suprafață a castrului, și nu constituie deci o amenajare romană a escarpei șanțului. Din cele două icuri ale șanțului a fost recoltat un bogat material arheologic, din care o mențiune specială merită o frumoasă mască de bronz aparținînd căștii de paradă a unui cavalerist. Acest șanț a fost umplut cu un pământ lutos de culoare gri-gălbuie (10), foarte puțin tasat, și care nu pare a constitui un strat de amenajare în faza de piatră, dat fiind bogatul material arheologic pe care îl conține. Oricum, situația constatată în S. XVII nu poate fi generalizată pentru întreaga latură de sud a castrului, deoarece ea se referă strict la zona porții. Într-o secțiune trasată la circa 50 m mai la vest, printr-un bastion de curtină al aceleiași laturi, în 1951, s-au putut

³ Sistemul de axe a fost adoptat încă în cursul săpăturii, de aceea axa XX¹ apare numerotată de la dreapta la stînga, iar planurile de situație sînt plasate în cadranul IV. Cotele diferitelor nivele nu au fost trecute pe planurile de situație, adîncimile rezultînd din numeroasele profile prezentate.

⁴ În text vom renunța la descrierea amănunțită a diferitelor straturi, trimițînd direct la numărul de ordine din legenda de la fig. 1, număr trecut fără alte precizări în paranteză.

observa umpluturi diferite pentru cele două icuri ale șanțului, fapt care a dus la presupunerea existenței a două faze de pământ⁵.

Cel de al doilea șanț, care aparținuse tot fazei de pământ, este situat spre interiorul castrului, la 8,50 m față de primul. El a fost surprins în S. XVII (fig. 2), precum și pe profilul nordic al casetelor A și C (fig. 3). Șanțul are o formă albiată, fiind paralel cu cel în formă de „W”, dar nu este continuu, ci se întrerupe în dreptul *viei principalis* a castrului de pământ (vezi profilul de nord al casetelor A, B, C, fig. 3). Șanțul albiat are o lățime de 8,60 m și o adâncime de 1,50 m față de nivelul antic de călcare. Pe panta sa de sud se poate observa o dungă de pietriș (5) care s-a scurs din drumul aflat în imediata sa vecinătate. Acest fapt dovedește contemporaneitatea dintre șanțul albiat și drumul pe care l-am identificat cu *via principalis* a castrului de pământ. Șanțul a fost astupat cu un lut brun ou pete portocalii (7), foarte bine tasat și lipsit aproape complet de material arheologic (cu excepția câtorva fragmente ceramice romane atipice) (fig. 11). Probabil este vorba despre o umplere intenționată. Lipsa aproape completă a materialului arheologic, precum și a unui strat de depunere pe fundul șanțului în urma funcționării, a indicat faptul că acesta a fost mereu curățat înainte de umplerea cu lut. Astfel s-ar putea explica și forma sa albiată.

Tot fazei de pământ îi aparține și un număr de 8 gropi, care, cu excepția uneia singure, au un contur aproximativ circular, cu un diametru ce variază între 0,60—0,75 m. Ele marchează locul stîlpilor ce au aparținut unei construcții de lemn (fig. 5). În profil, aceste gropi au o formă ușor trapezoidală (S. XVI, fig. 4 și S. XVII, fig. 2). Ele au fost umplute cu un lut gri afînat (8) (fig. 13). În cazul a 4 gropi (două situate în bastionul de vest, una în caseta F și una în caseta C) conturul circular este dublat de unul dreptunghiular, de culoare galben citrin (9) (fig. 12). Este vorba despre două gropi suprapuse, dintre care cea cu umplutură gri (8) este mai recentă (fig. 2). Credem că este foarte puțin probabil ca ele să marcheze o refacere a *p.p.d.* în faza de pământ după exact același plan, ci, mai degrabă, gropile suprapuse marchează operațiunea de implantare și apoi de scoatere a stîlpilor. Cele cu contur rectangular și umplutură galbenă (9) ar putea proveni de la implantarea stîlpilor, pe cînd cele circulare și cu umplutură gri (8) ar reprezenta gropile rămase în urma demolării porții fazei de pământ. Această demolare s-a făcut prin scoaterea stîlpilor de susținere ai construcției, astfel putîndu-se explica și faptul că nu am identificat urme de lemn carbonizat în aceste gropi. Este clar că diametrul gropilor de scoatere este mult mai mare decît a fost, probabil, cel al stîlpilor. Dealtfel, gropile de implantare nu s-au păstrat tocmai în cazul în care au fost suprapuse de gropile de scoatere cu diametru mare (circa 0,75 m). Deși săpătura a identificat cele 8 urme de stîlpi (fig. 5), este prematur în stadiul actual al cercetărilor să încercăm o reconstituire a planului *p.p.d.* în faza de pământ.

Tot fazei de pământ îi aparține și un drum de pietriș (5), care a fost acoperit cu un strat lutos (7) reprezentînd amenajarea zonei porții în vederea ridicării ei în piatră (fig. 3 și 4). Acest drum aparține fazei de pământ, deoarece este străpuns de gropile de pari mai sus prezentate (S. XVII,

⁵ M. Rusu, în *Materiale*, II, 1956, p. 691, profilul secțiunii C; idem, în *StComCaransebeș*, 1979, p. 169, pl. V.

fig. 2). El poate fi deci identificat cu *via principalis* a fazei de pământ, peste care se așează *via principalis* a castrului de piatră (vezi profilul de nord al casetelor A, B, C, fig. 3). Dealtfel, cele două drumuri au același traseu și în interiorul castrului⁶. *Via principalis* a fazei de pământ (5) se termină în dreptul gropilor de pari ai porții (fig. 3), nemaifiind intersectată de S. XVI (fig. 4). Din ea se desprinde un drum de pietriș orientat est-vest, care trece prin spațiul dintre cele două șanțuri ale fazei de pământ (fig. 5). În faza de piatră, deasupra acestui drum a fost construit *agger*-ul (fig. 14 și 15). *Via principalis* a fazei de pământ, lată de 8,25 m în dreptul porții, precum și ramificația sa, lată de aproximativ 5 m, a fost alcătuită din pietriș de râu. Materialul arheologic recoltat de aici este extrem de sărac, deoarece nu există deasupra drumului un strat de depuneri rezultate în urma folosirii sale. Acest fapt nu înseamnă, neapărat, că faza de pământ ar fi avut o existență scurtă, ci, mai degrabă, întreaga zonă a fost nivelată cu ocazia amenajărilor în vederea construirii în piatră a porții. Pare să fie deci o situație similară cu cea a șanțului albiat. De fapt, același strat de lut brun cu pete portocalii (7) care umple șanțul respectiv acoperă și întreg spațiul afectat *p.p.d.*

Toate elementele discutate mai sus aparțin cu certitudine fazei de pământ, întrucât sînt anterioare construcției de piatră și, în consecință, am preferat să le reprezentăm pe un singur plan de situație, fig. 5. Cu toate acestea, nu este cert că ele au funcționat concomitent. Dealtfel, cele două șanțuri au umpluturi diferite: (7) și respectiv (10). Totuși, dacă am accepta contemporaneitatea tuturor acestor elemente, ar trebui să conchidem că ne aflăm în fața unei intrări de tip clavicular, în care *via principalis* ar coti printre două șanțuri care se petrec. Nu vedem însă cum s-ar putea realiza practic acest lucru, dată fiind amplasarea gropilor de pari din S. XVII și caseta A, care fac imposibilă circulația pe drumul dintre cele două șanțuri (fig. 5). Din păcate, profilul S. XVII nu este suficient pentru a preciza raportul stratigrafic dintre pari și drum, întrucât construirea în piatră a bastionului de vest a deranjat în parte stratigrafia anterioară. Se impune deci continuarea investigațiilor în zonă pentru a putea preciza eventuala existență a mai multor etape de construire și funcționare a fazei de pământ. O altă explicație posibilă ar furniza-o existența a două etape de pământ distincte. Inițial, probabil a existat un castru de dimensiuni mai reduse, căruia să-i fi aparținut șanțul albiat. În consecință, poarta sa s-ar afla în zona încă necercetată de noi, iar drumul care cotește și care este contemporan cu șanțul albiat, deoarece se scurge pe panta sa exterioară, s-ar găsi deja în afara castrului. Ulterior, castrul a fost lărgit cu aproximativ 20 m. Lui i-ar aparține șanțul în „W”, precum și gropile de pari surprinse de noi. O asemenea lărgire a castrului, cu circa 20 m spre sud, ar putea explica de ce *praetentura dextra* este mai lată cu exact 20 m decât cea *sinistra* (fig. 25).

În faza de piatră a porții au fost construite două bastioane de formă patrulateră, avînd între ele un pînten median. Bastionul de est măsoară 7,75×5,50 m, iar cel de vest 8×5,25 m, ambele avînd un ieșind de aproximativ 1,50 m față de zidul castrului. Deschiderea porții măsoară 8 m.

⁶ D. Isac — Al. Diaconescu — C. Opreanu, *op. cit.*, p. 46 și fig. 11 (profilul de sud S.XIII).

Cu ocazia ridicării porții de piatră pe locul celei de pământ, întreaga zonă a suferit o nivelare și o amenajare cu un strat de lut brun cu pete portocalii (7). Concomitent, incinta castrului a fost ridicată în piatră, lucru probat de legătura organică dintre zidurile bastioanelor și cel al castrului. Totodată, în spatele zidului de incintă a fost ridicat un *agger* (11), alcătuit din straturi de pământ lutos de culoare gri-deschis alternate cu fișii brun-închise (fig. 19 și 20). Zidul de piatră nu a fost implantat în *agger*, ci construit concomitent cu acesta. Faptul este dovedit de existența unei dungii de mortar și pietriș care pornește de la baza zidului spre miezul *agger*-ului, marcând nivelul de construcție al incintei (fig. 21). Această constatare nu poate fi deocamdată generalizată pentru întreaga latură de sud a castrului, construirea concomitentă a *agger*-ului și a zidului putând fi specifică doar zonei porții.

Deasupra șanțului în „W” al fazei de pământ, parțial umplut, funcționează acum un șanț de formă albiată, surprins și în secțiunea C din 1951⁷, și care în S. XVII, întrucât a fost trasată în zona porții, are escarpele mai puțin distincte. Primul șanț este dublat înspre exterior de un al doilea, în formă de „V”, lat de 4 m și adânc de 1,40 m față de nivelul antic de călcare (S. XVII, fig. 2). Aceste șanțuri au funcționat în faza de piatră, deoarece în ele se găsește mortar și dărâmtură din zid. În dreptul deschiderii porții șanțul în „W” a fost umplut complet cu un lut gălbui bine tasat (10) (fig. 17 și 18). Săpătura nu a putut fi, pentru moment, dezvoltată de așa manieră încât să se poată preciza dacă și al doilea șanț al fazei de piatră este întrerupt în dreptul deschiderii porții.

Bastioanele *p.p.d.* sînt alcătuite din două ziduri suprapuse, avînd dimensiuni diferite: la bază unul mai lat (12), peste care se așează altul mai subțire (27), întreg ansamblul avînd aparența unei zidării cu cant (fig. 13). În realitate însă nu este vorba despre un atare sistem constructiv, ci despre două etape distincte ale porții de piatră, zidul mai subțire marcînd o refacere completă a acesteia. Pentru o asemenea interpretare pledează faptul că cele două ziduri suprapuse nu se țin organic. Cantul rezultat nu are de fapt o lățime constantă. De exemplu, pe latura estică a bastionului de vest cantul interior are 0,50 m, pe cînd cel exterior este aproape inexistent. Pe latura vestică a aceluiași bastion cantul exterior are 0,25 m, în timp ce cel interior măsoară 0,15 m. Analiza profilului nordic al secțiunii S. XVI (fig. 4) poate furniza încă un argument pentru existența a două faze distincte de construcție și funcționare a porții de piatră. Astfel, la nivelul bazei zidului gros se găsește în deschiderea porții un drum de pietriș (18), peste care se așează un strat de amenajare (19). Noul drum, care se suprapune în acest loc, se găsește la nivelul bazei zidului subțire, lucru sesizabil mai ales în cazul pîntenului median unde zidul subțire (27) este bine păstrat. Aici, dealtfel, a fost amenajat și un trotuar (23), care se așează peste zidul gros. Din analiza diferitelor profile rezultă că distincția dintre cele două etape de construcție a porții de piatră constă nu doar în tehnica diferită de realizare a zidurilor, ci și dintr-o serie de amenajări ale deschiderii porții. În consecință, este necesară o prezentare separată a celor două etape, care, dealtfel, sînt imposibil de redat pe unul și același plan de situație.

⁷ Vezi *supra*, nota 5.

În prima etapă de construcție a porții, denumită convențional „faza de piatră I” (fig. 6), zidurile bastioanelor (12) sînt alcătuite din blocuri de calcar nefasonat, legate cu mortar și așezate pe o temelie din bolovani de riu (13). Zidurile bastionului de vest au în medie o lățime de 1,70 m, cu excepția zidului din spate, care are doar 1,30 m. În schimb, zidurile bastionului de est, a căror elevație se păstrează doar pe două dintre laturi, sînt în general mai subțiri. Zidul din față măsoară 1 m lățime, temelia celui din spate 1,50 m, cel dinspre *agger* 1,10 m, iar cel care flanchează deschiderea porții are 2 m lățime. Trebuie semnalat faptul că temelia zidurilor care flanchează poarta este mult mai îngustă decît elevația (1,30 m față de 1,70—2 m). Ea prezintă însă contraforți: trei la bastionul de est și unul la cel vestic. Elevația însă nu a urmat strict traseul temeliei, fiind continuă și acoperind atît contraforții, cît și spațiul dintre ei, unde se află lutul de amenajare (7). Prezența contraforților se poate justifica prin necesitatea asigurării unei rezistențe sporite a zidurilor, care, împreună cu pîntenul median, suportă sarcina construcției ridicate deasupra deschiderii porții. Ne scapă însă motivul pentru care temelia nu a fost pur și simplu îngroșată pînă la dimensiunile viitoarei elevații, preferîndu-se acest sistem al contraforților. Este, dealtfel, prea puțin probabil ca lipsa de concordanță dintre traseul temeliei și cel al elevației pe o latură să marcheze, de fapt, două etape de construire a bastioanelor. Primul drum al fazei de piatră, în deschiderea porții, se întinde pînă în dreptul zidurilor. Dacă temelia cu contraforți ar reprezenta o fază anterioară, atunci drumul ar trebui să ocupe și spațiul dintre acești contraforți, iar zidul s-ar așeza atît pe aceștia, cît și peste drumul dintre ei. În S. XVI (fig. 4) se poate vedea, între metrii 8—9, că porțiunea de zid dintre contraforți se așează direct pe pămîntul de amenajare (7), iar drumul pornește de la baza sa, ele nefiind deci contemporane.

Spre deosebire de zidurile bastioanelor, cel al pîntenului median nu are o temelie din bolovani de riu, ci din piatră prinsă cu mortar. Lățimea pîntenului variază între 1 și 1,50 m.

Interiorul bastioanelor este diferit. Cel de est a fost dotat cu o podea din mortar alb, turnat în straturi succesive (17), sub care se găsește un lut de aceeași factură cu *agger*-ul (11). Practic, acest bastion este așezat în *agger* (fig. 21). Bastionul vestic nu are o podea special amenajată. Primul său nivel de călcare se așează direct peste lutul de amenajare care urmează fazei de pămînt (7) (S. XVII, fig. 2). În interiorul său există un strat gros de depuneri, cu pigmenți de arsură și lentile de mortar, rezultat în urma unei folosiri intense (16).

În faza de piatră I, în deschiderea porții se găsește un drum de pietriș (18) care nu depășește înspre exterior extremitatea pîntenului median (fig. 6), drum identificat cu *via principalis* (S. XVI, fig. 4 și fig. 3). Lățimea sa, în deschiderea porții, este mai mare decît cea constatată pentru interiorul castrului (fig. 23)⁸.

Prin deschiderea estică a *p.p.d.* a fost amenajat un canal deversor al apelor reziduale, care are o lățime de 0,35—0,40 m (14). Pereții acestuia au o înălțime de 0,55 m, fiind alcătuiți din piatră prinsă cu mortar. În

⁸ Vezi *supra*, nota 6.

timp ce fața interioară a pereților este atent fasonată, cea externă se pierde în stratul de amenajare. Fundul canalului a fost podit cu tegule întregi (fig. 16), aflate pe un pat de bolovani de râu prinși cu mortar. Pe una din aceste tegule a fost identificată o ștampilă a *alei Siliama*, de un tip ce nu fusese încă întâlnit în castru. Tegulele cu ștampilă recoltate din săpăturile anterioare provin exclusiv din dărîmătura postromană. Ștampila identificată acum aparține unui nivel anterior acestei dărîmături, ceea ce întărește presupunerea că acest tip de ștampilă este mai timpuriu⁹. Canalul a fost amenajat în acest fel pînă în dreptul extremității sudice a pintenului, traseul său putînd fi urmărit în continuare datorită petei de culoare care a apărut la raderea fundului casetei F (15). Acest canal s-a umplut treptat cu aluviuni.

Săpătura a identificat și *via sagularis* corespunzătoare fazei de piatră I, între metrii 6,20—11,20 pe profilul de est al lui S. XVII (fig. 2 și fig. 11).

Materialul arheologic recoltat din nivelul corespunzător primei etape a fazei de piatră este foarte sărac, cu excepția celui provenit din interiorul bastionului de vest. Dealtfel, pe *via principalis* corespunzătoare acestei etape nu am observat depuneri rezultate în urma unei îndelungate folosiri. Fie că acestea au fost înlăturate la amenajarea drumului corespunzător etapei următoare, fie că faza de piatră I nu a avut o existență îndelungată.

Pe profilul S. XVI (fig. 4), între metrii 11—12, se distinge o groapă care străbate pietrișul *viei principalis* și a cărei semnificație nu o putem preciza.

Cea de a doua etapă a fazei de piatră, numită convențional „faza de piatră II a și b”, reprezintă o refacere, după aceeași plan, a bastioanelor și a pintenului median. Acum zidul subțire (27) folosește ca temelie vechiul zid mai gros (12). Concomitent, au putut fi sesizate reamenajări, atît ale *agger*-ului, cît și ale canalului și ale *viei principalis*. Etapa a doua a porții de piatră a funcționat pînă la părăsirea castrului. Trebuie făcută precizarea că în acest răstimp au fost efectuate o serie de amenajări ale canalului, ale trotuarelor din deschiderea estică a porții, construindu-se acum și un prag în deschiderea porții. Aceste modificări au un caracter secundar, întrucît nu afectează elementele principale ale porții: zidurile bastioanelor, *agger* sau *via principalis* și șanțuri. În consecință, aceste modificări nu pot fi considerate ca reprezentînd etape distincte de construcție a porții. Totuși, date fiind numeroasele amenajări ale celei de a doua etape de piatră, am considerat necesară prezentarea lor pe două planuri de situație distincte. În fig. 7 am redat planul porții la începutul funcționării ei în cea de a doua etapă de piatră. Acest răstimp a fost numit convențional „faza de piatră II a”. În schimb, în fig. 8 am redat amenajările aparținînd cu precădere ultimei perioade de funcționare a *p.p.d.* Acest interval de folosire a porții a fost numit convențional „faza de piatră II b”. Amenajările intermediare, imposibil de atribuit unuia din cele două planuri, pot fi însă sesizate pe profilul nordic al secțiunii S. XVI (fig. 4).

În vederea construirii celei de a doua etape a porții de piatră, peste nivelul anterior a fost așezat un strat de amenajare din lut gri (19). *Agger*-

⁹ D. Isac, în *ActaMN.* XVI. 1979. p. 55 sq.

ului din faza anterioară i se adaugă o manta alcătuită dintr-un pământ lutos de culoare gri (20). Aceste amenajări aparțin etapei a doua de piatră, întrucît pe profilul de nord al casetei C (fig. 3) se poate distinge o nouă pantă a agger-ului (vezi și fig. 19 și 20), care se prelungește pînă peste pietrișul *viei principalis* a fazei de piatră I. Stratul de amenajare (19) se așează direct pe mantaua agger-ului.

Din păcate, nu am reușit o corelare a stratigrafiei din poartă cu cea surprinsă în șanțurile fazei de piatră. Pe profilul S. XVII (fig. 2), între metrii 23—30,50, se disting două nivele de umplere a șanțurilor, nivele marcate prin lentile de lut brun-deschis și dărîmătură. Totodată, pe profilul de vest al casetei I (fig. 4), deasupra umpluturii șanțului fazei de pământ, apare o lentilă de lut brun-deschis (21) aparținînd probabil fazei II de piatră (fig. 18). Acest nivel reprezintă, se pare, o amenajare a porțiunii de teren aflată în fața deschiderii porții și în dreptul căreia șanțul este întrerupt. Nu putem însă preciza care din cele două lentile de lut observate în S. XVII (între metrii 23—26,50) reprezintă eventuala prelungire a amenajării surprinse în caseta I.

Din punct de vedere constructiv, în etapa a II-a de piatră bastioanele sînt realizate după același plan. Noile ziduri, construite într-o tehnică similară cu cele anterioare, sînt mai subțiri, măsurînd în medie 1,10 m. La bastionul estic elevația acestei etape s-a păstrat doar pe o mică porțiune. Totuși, este sigur că acest segment de zid aparține fazei a doua de piatră, întrucît a fost sesizat cantul format de acest fragment cu zidul mai gros. Fiind mai bine păstrat, la bastionul de vest a fost surprinsă o intrare plasată pe mijlocul laturii de nord (fig. 11). Intrarea, cu o lățime de 1,20 m, are pragul alcătuit dintr-un strat de mortar atent fasonat. Deși s-a conservat doar latura sa vestică, lățimea intrării poate fi măsurată tocmai datorită păstrării respectivului prag.

Pintenul median este alcătuit dintr-un zid mai subțire (lat de 0,65 m), folosind ca temelie tot zidul mai gros din faza anterioară (fig. 13, 22 și 23).

În faza de început a funcționării porții în cea de a doua etapă, numită convențional „faza de piatră II a” (fig. 7), interiorul bastioanelor continuă să se prezinte în mod diferit. În cel estic au fost turnate noi straturi de mortar alb (17). Aceste reamenajări corespund fazei a doua de piatră, întrucît noile straturi ale podelei acoperă cantul zidului descris anterior. În bastionul vestic au fost sesizate noi depuneri rezultate în urma folosirii sale (26). Pe nivelul superior al depunerii a fost observată o vatră neamenajată, cu bolovani (39), și de pe care s-au recoltat fragmente ceramice, inclusiv *terra sigillata*. Am considerat stratul respectiv drept urma unei vetre, și nu a unui incendiu, întrucît pământul s-a înroșit pe o grosime de circa 0,10 m, iar arsura are o formă aproximativ ovală.

Spre deosebire de etapa precedentă (faza de piatră I, fig. 6), acum *via principalis* nu se găsește decît în deschiderea vestică a porții (fig. 24). După cum indică profilul S. XVI (fig. 4) și profilul de nord al casetelor A și B (fig. 3), pietrișul *viei principalis* din „faza II a” se suprapune pe cel anterior, fiind despărțit de acesta prin stratul de amenajare (19). Totodată, pietrișul *viei principalis* se întinde mult dincolo de capătul sudic al pintenului median, spre deosebire de pietrișul celei anterioare (fig. 7 și profilele de vest și est ale casetelor E și I, fig. 4).

Deschiderea estică este amenajată diferit față de etapa anterioară, evidențiindu-se funcționalitatea sa distinctă în raport cu culoarul vestic. Acum, canalul parțial umplut cu reziduri aluvionare (25) este flancat de două trotuare. Trotuarul de lângă pintenul median (fig. 22) este alcătuit dintr-un strat compact de mortar alb (23), așezat peste lutul de amenajare (19) și vizibil pe profilul S. XVI (fig. 4), precum și pe profilele de nord și est ale casetei B. (fig. 3). Acest trotuar aparține „fazei de piatră II a”, întrucât a fost turnat direct pe cantul pintenului median, după cum se vede pe profilul S. XVI. Pe același profil se distinge un strat de depuneri în urma folosirii trotuarului (23), după care se poate remarca o nouă amenajare a acestuia. Pe latura vestică a pintenului median, tot în S. XVI, se mai distinge o altă dungă de mortar, mai puțin consistentă decât cea a trotuarului. La dezvoltarea săpăturii, prin caseta B, această dungă nu a mai continuat, fapt pentru care nu a fost trecută ca un trotuar în fig. 7. Trotuarul de lângă bastionul estic era alcătuit dintr-un strat similar de mortar alb, așternut însă pe o substrucție din bolovani de carieră prinși cu mortar (24). Profilul S. XVI (fig. 4) dovedește că trotuarul folosește ca substrucție o porțiune din latura bastionului estic. Este vorba despre porțiunea de zid ce se sprijină pe contrafortii temeliei, între care se află lut de amenajare (7). După cum se vede în profilul S. XVI, această porțiune aparține zidului bastionului, dar i-am dat o culoare diferită, având în vedere funcționalitatea sa deosebită în faza anterioară. Și în cazul de față, deasupra acestei porțiuni de zid se poate remarca o reamenajare similară cu cea constatată la trotuarul de lângă pinten. La bastionul nordic al porții *decumana* a fost identificat un trotuar similar¹⁰.

Canalul flancat de cele două trotuare s-a umplut treptat cu aluviuni (31). Deasupra trotuarelor a fost așternut un strat de nisip fin (30), vizibil pe profilul S. XVI (fig. 4) și pe profilul de est al casetei B (fig. 3). Pe aceleași profile se poate distinge amenajarea unui nou trotuar, care flanchează latura estică a pintenului. Nu au mai fost observate alte amenajări ale trotuarelor, deschiderea estică a porții fiind acoperită cu un strat de aluviuni (30) și (31) din canalul al cărui nivel a crescut printr-o astupare treptată. Spre sfârșitul perioadei de funcționare a *p.p.d.* canalul a fost amenajat cu o podea de mortar de formă albiată (33), vizibilă pe profilul S. XVI. Pe această rigolă am observat noi depuneri aluvionare.

În fața deschiderii vestice a porții, pe stratul de lut brun-deschis (21) care reprezintă amenajarea terenului în locul unde șanțul se întrerupe, am identificat un strat compact de tegule (fig. 18). Acest strat, gros de 0,35 m, este alcătuit din mai multe rânduri de tegule așezate orizontal (vezi și profilul de vest al casetei I, fig. 4). Cîteva din ele poartă obișnuita ștampilă *ALS*. Am remarcat că acest strat se află doar în dreptul culoarului de vest al porții (fig. 7). Observațiile făcute nu ne dau posibilitatea să precizăm cum se făcea circulația prin spațiul în care șanțul era întrerupt și unde am găsit doar un strat de lut, dar nu și pietrișul *viei principalis* (situație în care ar fi de presupus o zonă frecvent noroioasă). S-ar putea ca stratul de tegule mai sus menționat să fie legat de amenajarea acestui pasaj. De fapt, datorită

¹⁰ D. Isac — Al. Diaconescu — C. Opreanu, *op. cit.*, p. 37 și fig. 3.

difficultăților de corelare a etapelor de amenajare în deschiderea porții ou cele din exteriorul ei, ar fi posibil ca începuturile acestei amenajări să dateze încă din prima etapă de piatră.

În ultima perioadă de funcționare a *p.p.d.*, numită convențional „faza de piatră II b” (fig. 8), au avut loc alte câteva amenajări în deschiderea porții. În dreptul capătului sudic al pintelului median, perpendicular pe ambele culoare, a fost ridicat un prag alcătuit dintr-un rând de pietre de carieră (37), cu înălțimea medie de 0,30 m. După cum se vede pe profilul de vest al casetei E (fig. 4), acest șir de blocuri este așezat direct pe pietrișul *viei principalis* a celei de a doua etape de piatră. Acest șir de bolovani nu pare să aparțină unui zid de blocare a porții într-o fază târzie, întrucât el nu se leagă organic nici de pinte, nici de zidurile bastioanelor, lăsând un spațiu considerabil față de acestea (fig. 8). În plus, nu există deasupra acestui prag vreo urmă de scoatere a unor eventuale blocuri suprapuse.

În „faza II b” canalul a cunoscut o ultimă amenajare, sub forma unei podele de lut, ușor albiate (34), peste care se așează direct dărîmătura post-romană (S. XVI, fig. 4). În spatele bastionului de vest au fost sesizate depuneri aluvionare, precum și două trotuare suprapuse (35), care pe profilul de nord al casetei C apar sub forma a două lentile (fig. 3 și 19). Prezența acestor trotuare indică existența unei intrări pe latura din spate a bastionului de est, similară cu cea din bastionul vestic, dar nesesizată, datorită faptului că zidul a fost scos pînă la temelie.

În spatele bastionului de vest, S. XVII a intersectat *via sagularis* corespunzătoare celei de a doua etape de piatră, care se suprapune pe cea anterioară și care în „faza II b” este acoperită cu un strat de depuneri.

În această ultimă perioadă de funcționare a *p.p.d.* s-a depus un strat de pămînt nisipos, foarte bogat în materiale arheologice (22, 31, 36). Spre deosebire de faza de pămînt și prima etapă de piatră, acesta este singurul nivel de depuneri rezultate în urma folosirii în timp a porții. Acest strat a fost identificat și în cele două bastioane. Deși stratigrafic el reprezintă un singur nivel de folosire a porții, datorită aspectului sensibil diferit în unele zone am utilizat trei nuanțe diferite (22, 31, 36). Eventual, nuanța (31), aparținînd stratului găsit doar între capătul de nord al pintelului și prag, s-ar putea explica prin faptul că această zonă a fost acoperită. Pe acest nivel, în caseta B, a fost surprinsă o vatră de foc (39) (fig. 8 și 24). Marginile ei au fost amenajate cu pietre și tegule, dar urmele de cărbune depășesc această limită. Din profilul de vest al casetei B (fig. 3) rezultă că vatra, lîngă care s-a găsit un bogat material roman, nu poate fi pusă în legătură cu o incendiere prilejuită de distrugerea porții, întrucît stratul de dărîmătură nu se așează direct pe arsură, ci pe un nivel de depuneri ulterior acestuia.

În acest nivel de depuneri s-a găsit un bogat material arheologic, conștînd din ceramică provincială și de import, ceramică dacică și piese de fier și bronz. În cadrul ceramicii o mențiune specială merită fragmentele unor vase șampilate, similare celor descoperite la *porta decumana*, tot în ultimul nivel. Dintre obiectele din bronz se remarcă o protomă în formă de cap de leu și fragmente aparținînd mai multor vase. Printre alte descoperiri, mai putem aminti cîteva chei, precum și un zar complet, de la o casetă. Frecvența materialului arheologic recoltat este mult mai mare în șanțuri, precum

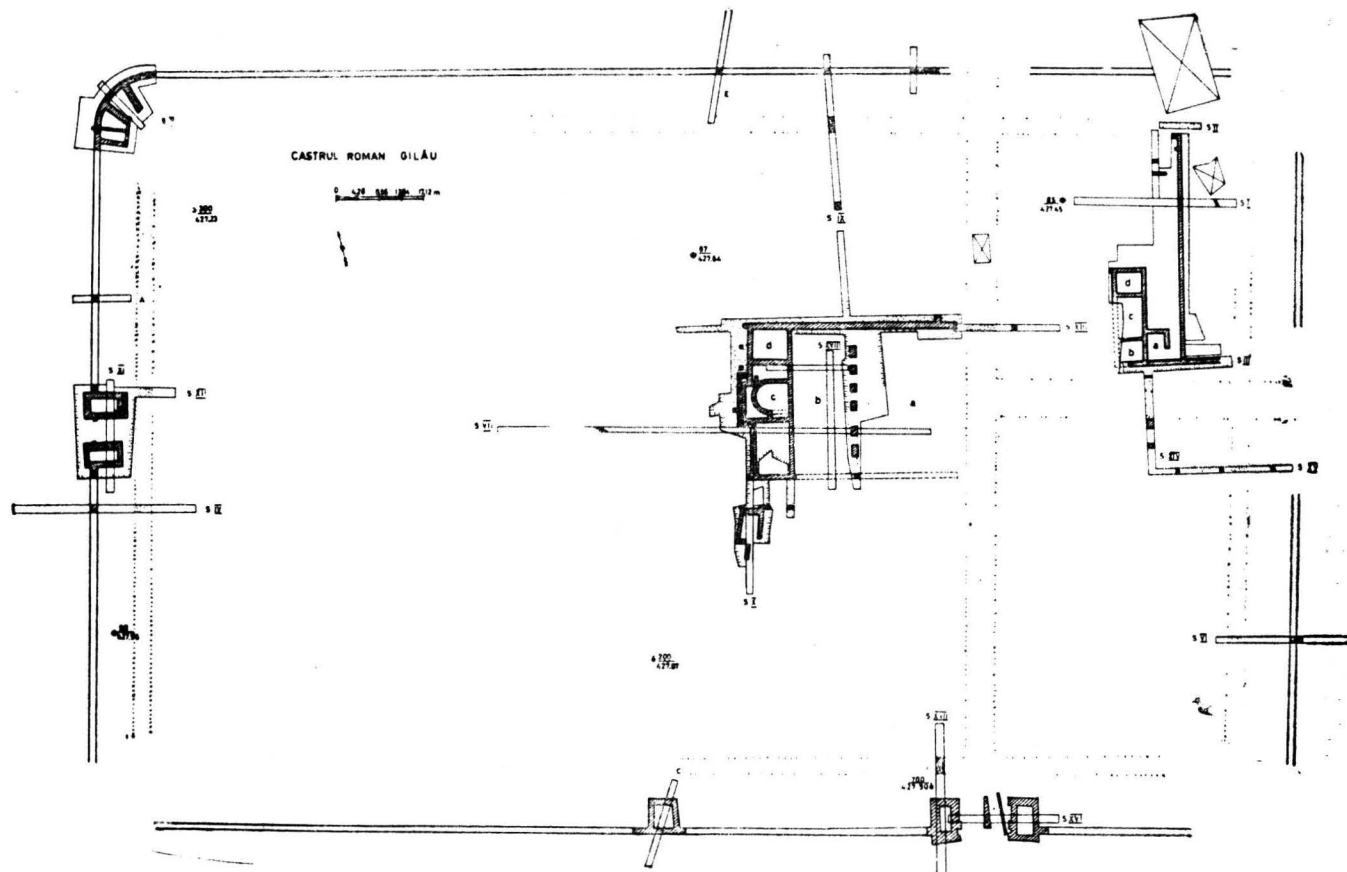

Fig. 25 — Planul castrului de la Gilău (ridicare topografică D. Ursuțiu).

și în deschiderea vestică a porții, pe unde se circula. Deși în canal am remarcat un strat gros de aluviuni, materialul arheologic din această zonă este sărac. Trebuie făcută precizarea că din poarta de lemn propriu-zisă nu am găsit nici piroane, nici alte părți ale armăturii sale. Situația este diferită de cea constatată la *porta decumana*, unde urmele porții de lemn propriu-zise au putut fi identificate în stratul compact de arsură care precede dărîmătura zidului. În cazul *p.p.d.* poziția porții propriu-zise ar putea fi stabilită după linia pragului, pînă la care, de altfel, ține pîntenul, precum și canalul amenajat cu tegule, și dincolo de care acesta continua sub forma unei simple rigole șăpate în lutul de amenajare.

Dărîmătura postromană constă din blocuri de carieră, mult mortar și relativ puține tegule. În zona șanțurilor au fost descoperite numeroase fragmente epigrafice și sculpturale ce fuseseră refolosite la elevația *p.p.d.* O piesă deosebită este un altar de mari dimensiuni, conținînd o dedicație lui *IOM* din partea unui *praefectus* al *alei Siliana*. Stratul de dărîmătură nu este foarte compact, exceptînd o porțiune din deschiderea estică a *p.p.d.* În schimb, la *porta decumana*, în deschidere, stratul de dărîmătură era foarte gros și compact. Se pare că *p.p.d.* a suferit o dărîmare mult mai lentă.

Săparea *p.p.d.* din castrul de la Gilău ne-a oferit o stratigrafie completă și complexă. Acest lucru a permis interpretarea fazelor și etapelor de construcție și funcționare a porții, prin coroborarea tehnicii de construcție a zidurilor cu amenajările celorlalte elemente din zona porții. În consecință, am reușit stabilirea existenței unei faze de pămînt și a uneia de piatră. Faza de pămînt, în curs de cercetare, s-ar putea să aibă, de fapt, două etape. În schimb, fazei de piatră am reușit să-i sesizăm două etape distincte, numite convențional „faza de piatră I și II a—b”. Din etapa a doua de piatră am putut distinge mai multe amenajări, pe care le-am redat în două planuri deosebite de situație.

Realizarea unei coroborări stricte între stratigrafia diferitelor profile a permis urmărirea fiecărui nivel în parte, în toate casele și secțiunile. Astfel, materialul arheologic, indiferent de locul și adîncimea de la care a fost recoltat, va putea fi în mod precis prelucrat, în funcție de fazele și etapele stabilite mai sus. Curățirea și determinarea monedelor aflate în diferitele nivele ale *p.p.d.* sperăm să ne confere repere cronologice precise.

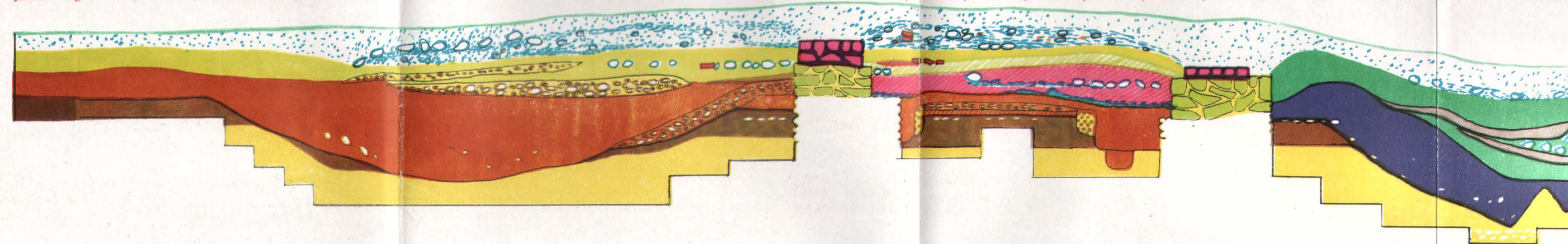
La săparea porții *principalis dextra* a castrului de la Gilău am pornit de la constatarea că simpla dezvelire a unei porți și întocmirea unui relevu al zidurilor sale nu este suficientă pentru formularea unor concluzii arheologico-istorice semnificative. Acest fapt a fost dovedit de analiza tuturor porților de castre șăpate în Dacia pînă în momentul respectiv¹¹.

DAN ISAC — ALEXANDRU DIACONESCU — CORIOLAN OPREANU

¹¹ D. Alicu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 107 sqq.

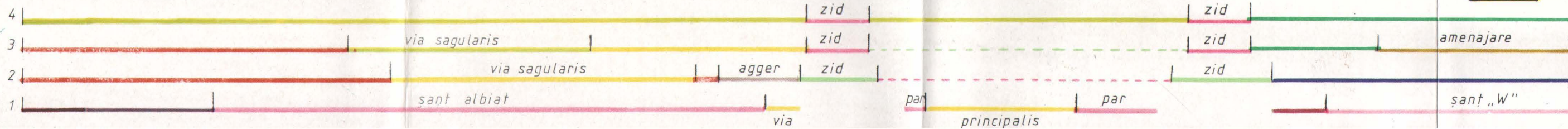
S·XVII· PROFILUL DE E

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26

LEGENDA

- 4 Faza de piatră II b
- 3 Faza de piatră II a
- 2 Faza de piatră I
- 1 Faza de pământ

S·XVII· PROFILUL DE E

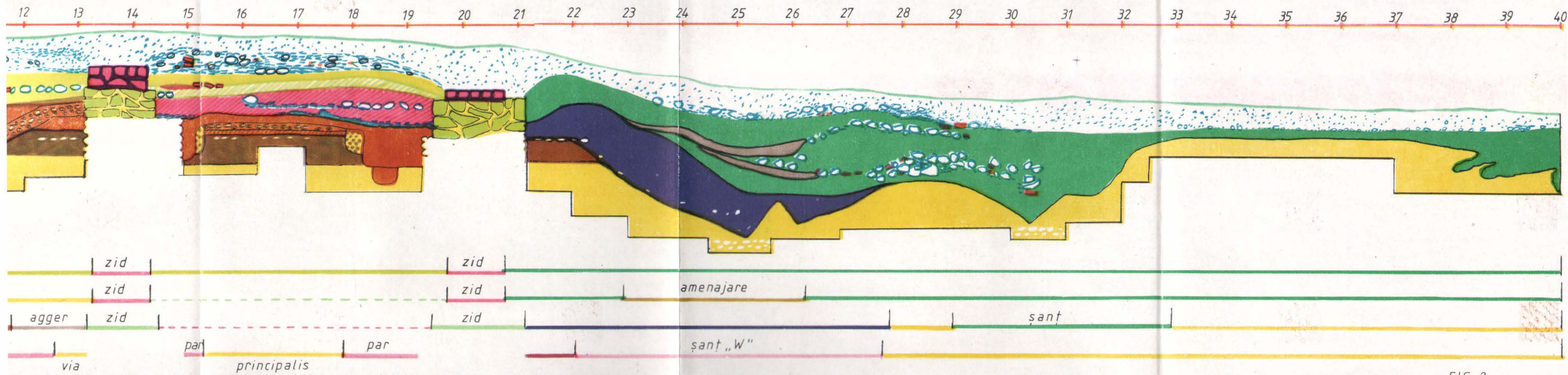

FIG. 2

1

Lut galben citron steril

5

Strat de pietriș (via principalis a fazei de pământ)

9

Lut galben citron (umplutura gropilor de pari)

13

Temelia zidului din faza de piatră I

17

Podea de mortar a bastionului

21

Lut brun-deschis (amenajare în fața porții în faza de piatră IIa) și strat compact de tegule

25

Canalul unei aluviuni

2

Pietriș geologic sub steril

6

Gropi de pari și șanțuri funcționând în faza de pământ

10

Pământ lutos gri (umplutura șanțului în W" a castrului de pământ, cu numeroase materiale arh.)

14

Canal

18

Strat de pietriș (via principalis și sagularis în fazele de piatră I și II)

22

Pământ afînat, cu bogate urme arh., pigmenți de arsură și mortar, dărîmătură (depunere în șanțuri și în fața porții în fazele de piatră)

26

Strat de cuire în băpiatră IIa

3

Pământ lutos brun-închis cu pigmenți roșiaici (cu material eneolitic)

7

Lut brun cu pete portocalii (amenajarea fazei de piatră I)

11

Lut brun-deschis cu dungi orizontale mai închise (aggar-ul fazei de piatră I)

15

Urma canalului fără tegule

19

Lut gri (amenajare a fazei de piatră IIa)

23

Strat compact de mortar și pământ gri de depuneri deasupra (trotuar din faza IIa)

27

Zidul fazei de piatră I și IIa, b

4

Pământ lutos negru cu pete portocalii (cu abundant material eneolitic)

8

Lut gri deschis (umplutura gropilor de pari)

12

Zidul fazei de piatră I

16

Pământ afînat, cu pigmenți de arsură, mortar și mult material arh. (amenajare, locuire a bastionului în faza de piatră I)

20

Lut gri deschis (mantaua aggar-ului în faza de piatră IIa)

24

Zidul fazei de piatră I folosit ca trotuar cu un strat compact de mortar deasupra

28

Traseul pământului fazei de piatră I

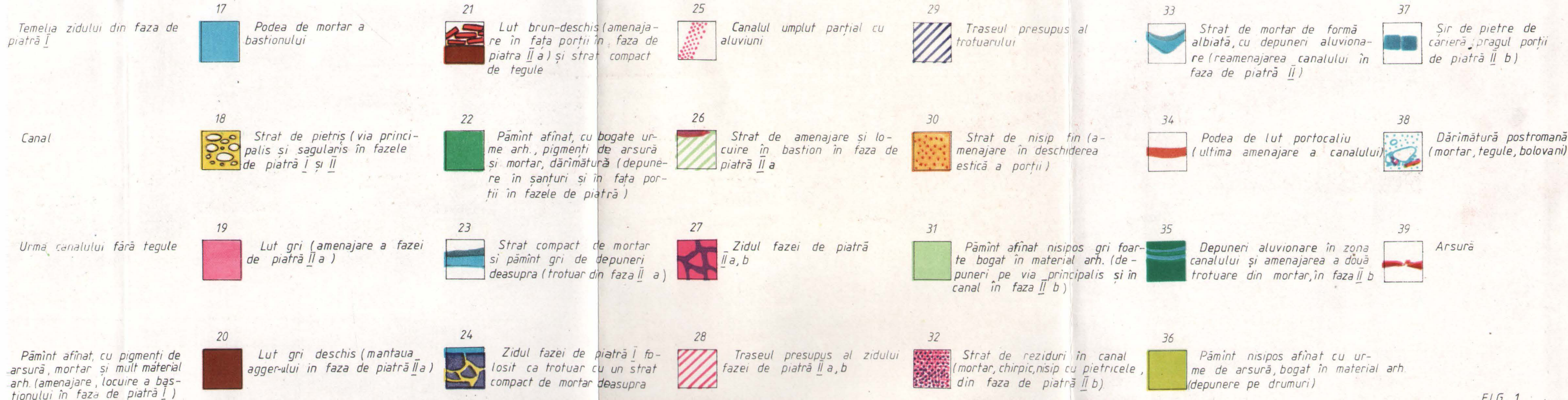
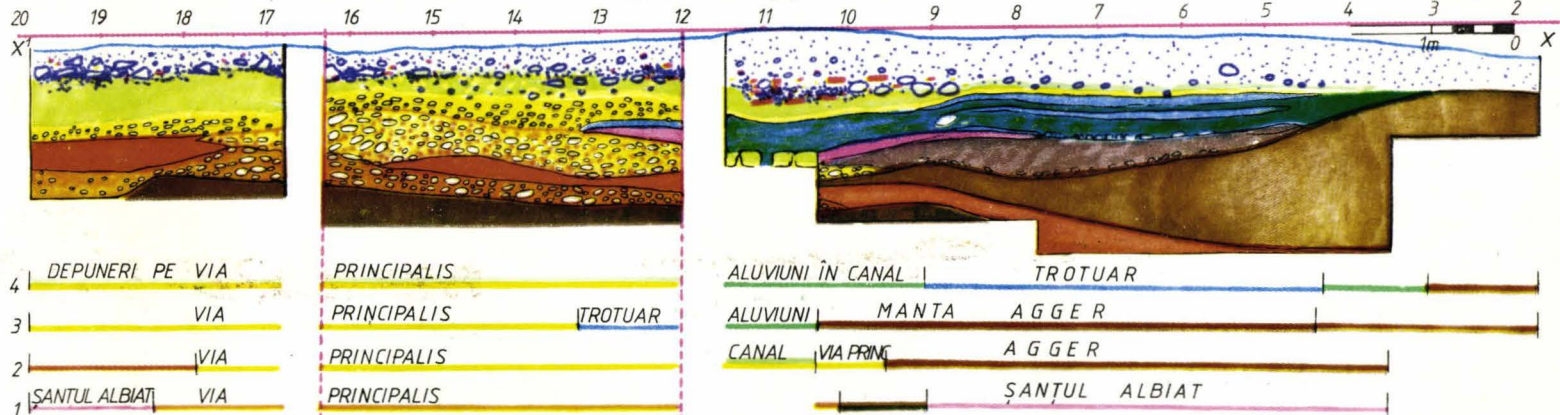
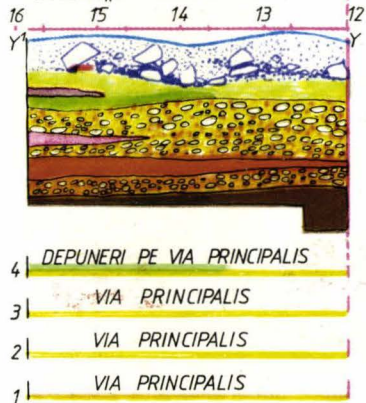

FIG. 1

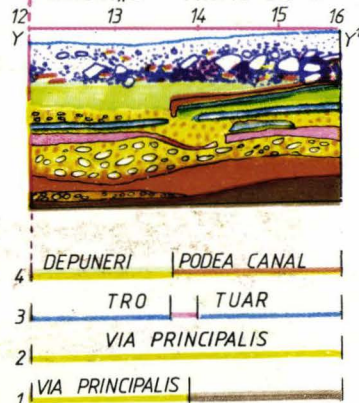
CASETELE A,B,C - PROFIL DE N

CASETA „B” - PROFIL DE V

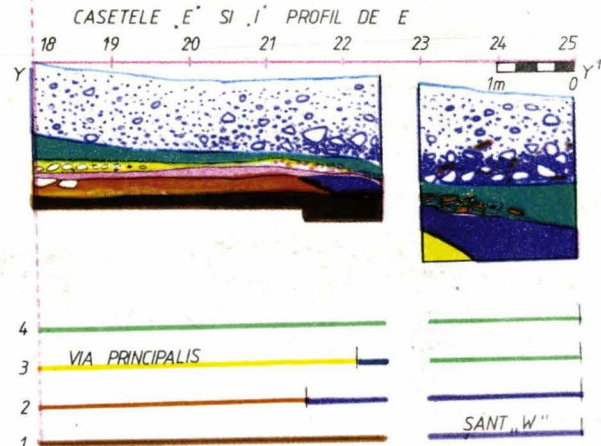
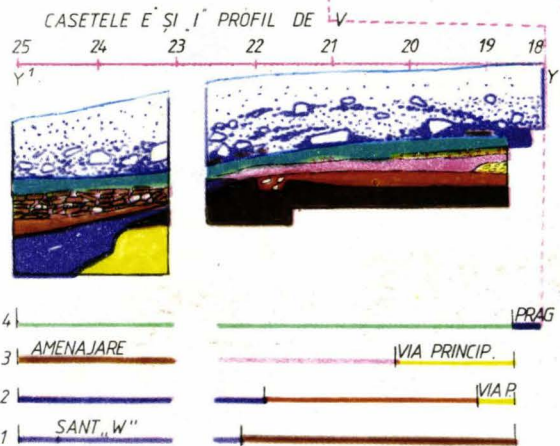
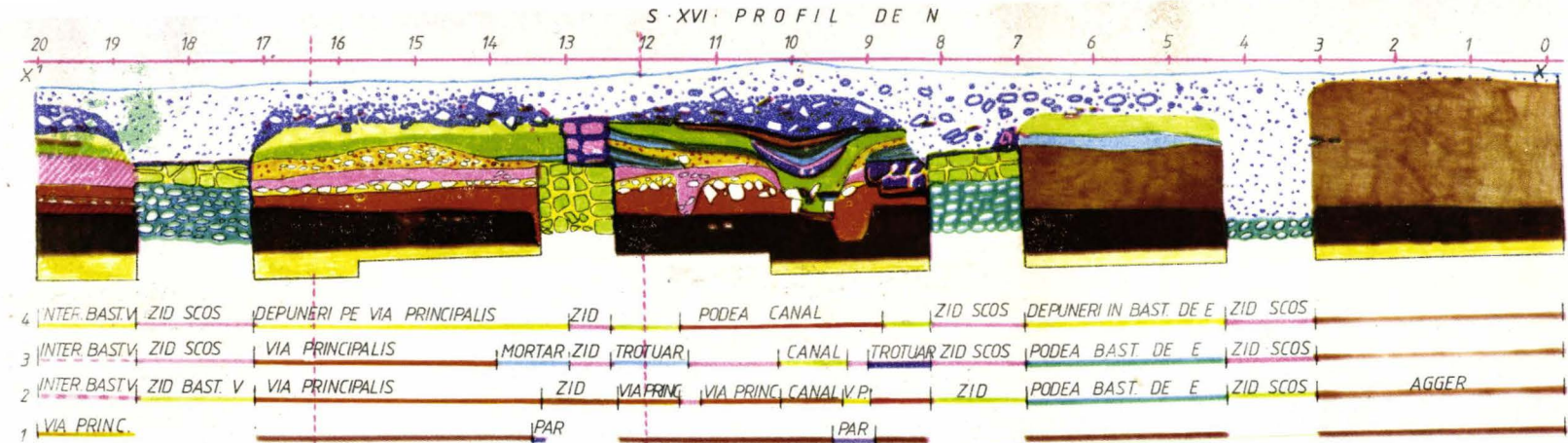
CASETA „B” - PROFIL DE E

LEGENDA

- 4 Faza de piatră II b
- 3 Faza de piatră II a
- 2 Faza de piatră I
- 1 Faza de pământ

FIG. 3

LEGENDA

- 4 Faza de piatră II b
- 3 Faza de piatră II a
- 2 Faza de piatră I
- 1 Faza de pământ

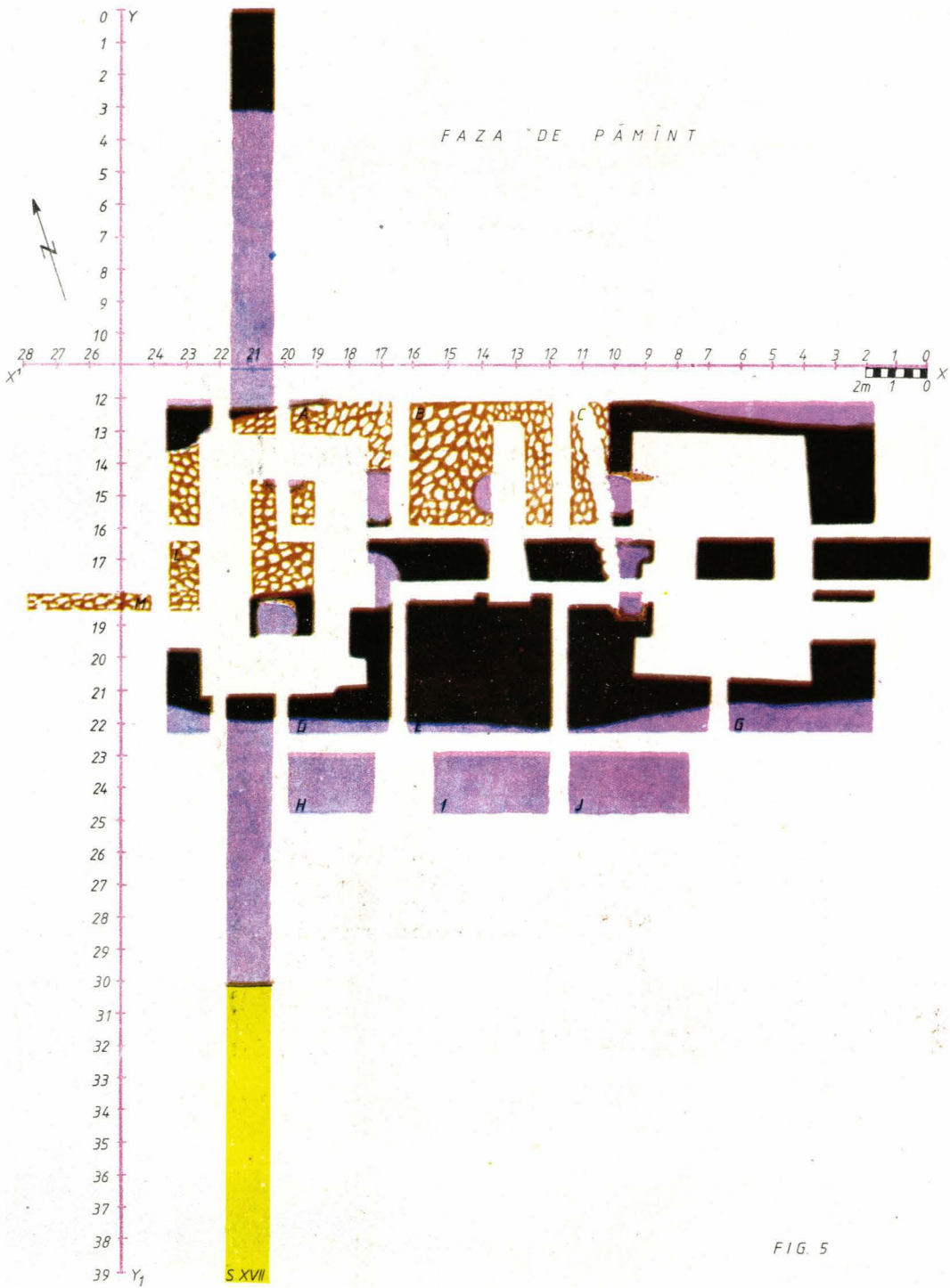

FIG. 5

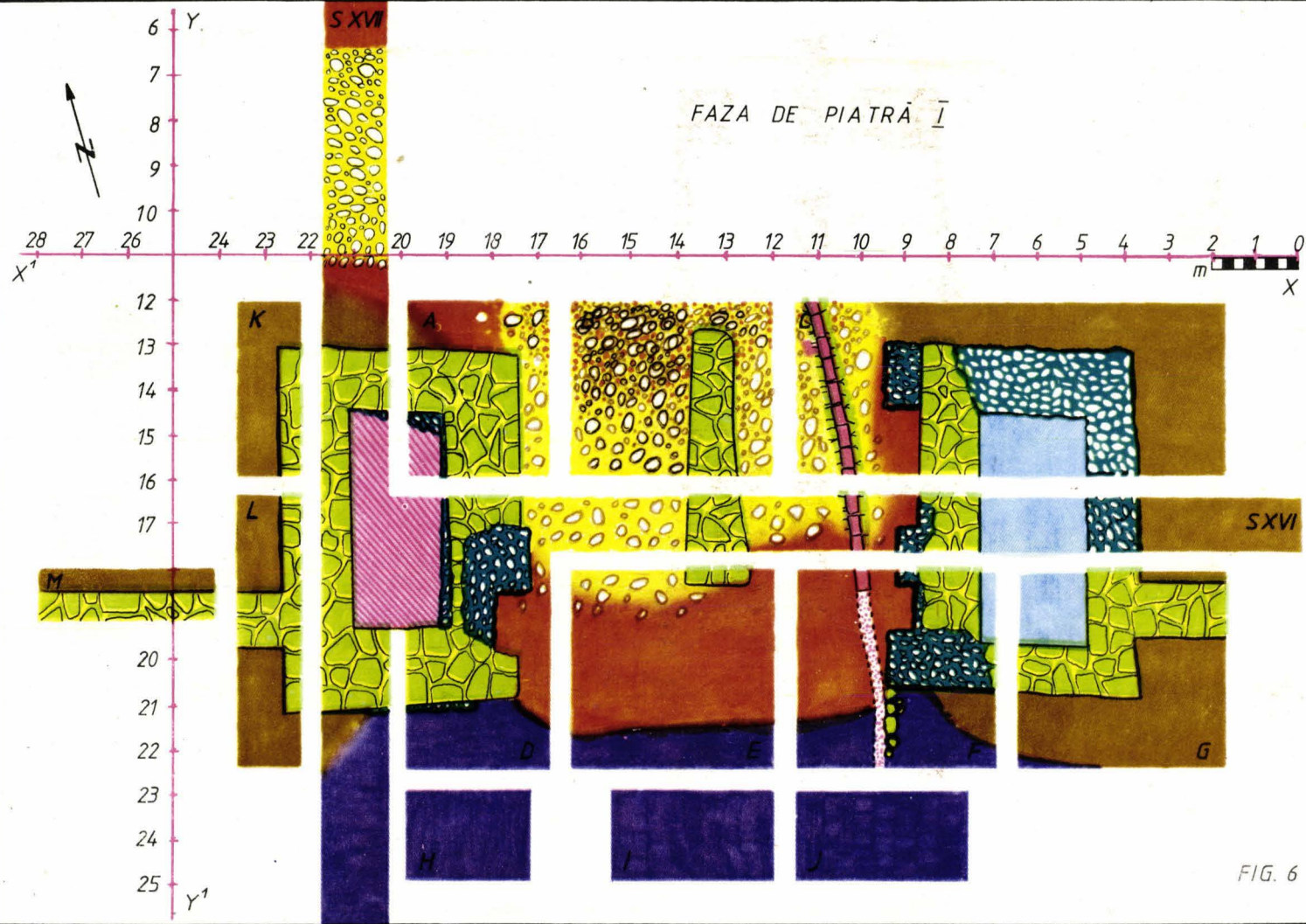

FIG. 6

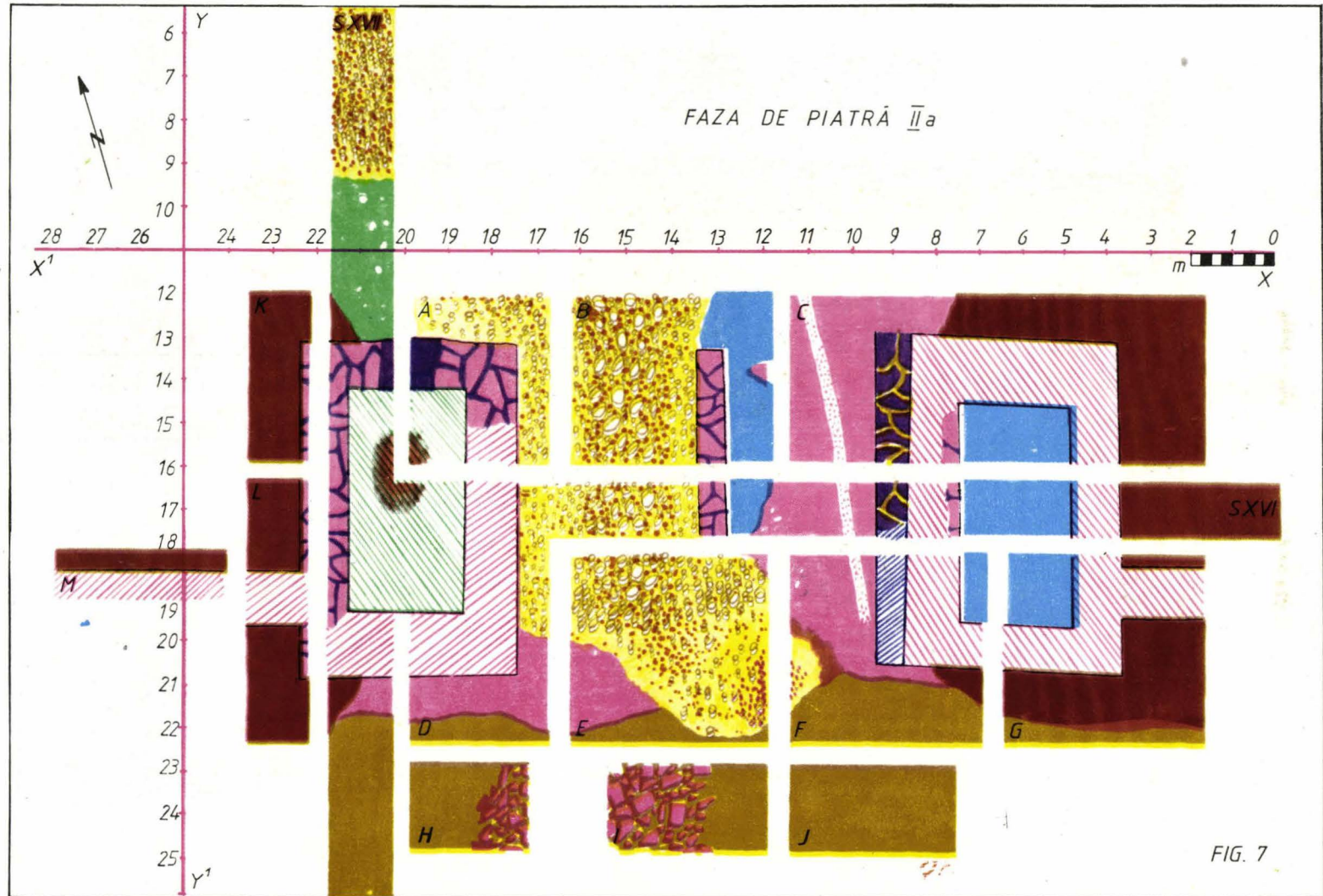

FIG. 7

FIG. 8

Fig. 9 — Vedere generală a săpăturii dinspre vest, cu S.XVI în centru și carourile A, B, C, la stînga.

Fig. 10 — Vedere generală a săpăturii dinspre vest, cu S.XVI în centru și carourile D, E și F.

Fig. 12 — S.XVI, cu temelia zidului vestic al bastionului de est, o porțiune din canal și conturul unei gropi de păr cu umplutură galbenă.

Fig. 11 — Porțiune din S.XVII, cu capătul sudic al șanțului albiat, *via sagularis* și zidul din spate al bastionului de vest, cu intrarea.

Fig. 13 — Caseta B, cu cantul pintelului median, profilul matorului de sud cu *via principalis* și conturul unei gropi de par cu umplutură gri.

Fig. 14 — Profilul de vest al casetei K, cu drumul din faza de pământ și *agger*-ul fazei de piatră.

Fig. 15 — Profilul de nord al casetei M, cu drumul din faza de pământ și *agger*-ul fazei de piatră.

Fig. 16 — S.XVI, cu canalul podit cu tegule.

Fig. 17 — Profilul de est al casetei G, cu începutul șanțului fazei de pământ.

Fig. 18 — Profilul de vest al casetei I, cu începutul șanțului fazei de pământ și stratul de regule de pe umplutura acestuia.

Fig. 19 — Profilul de nord al casei C, cu începutul șanțului albiat, *agger*-ul și mantaua sa, precum și cele două trotuare din „faza II b”.

Fig. 20 — Profilul de nord al casei C, cu detaliu al *agger*-ului.

Fig. 21 — Caseta C, cu podeaua și zidul scos al bastionului de est, precum și dunga de mortar din *agger* pe profilul de est al casetei.

Fig. 22 — Caseta B, cu pintelul median și trotuarul din „faza II a”.

Fig. 23 — Caseta B, cu pintelul median, trotuarul și *via principalis* din „faza de piatră I”.

Fig. 24 — Caseta B, cu *via principalis* din „faza de piatră II a” și vatra din „faza II b”.

DIE PORTA PRINCIPALIS DEXTRA DES RÖMISCHEN LAGERS IN GILÄU

(Zusammenfassung)

Die vorliegende Arbeit stellt die Ausgrabungen vom Jahre 1980 dar, deren Zweck die Identifizierung und Enthüllung der an der Südseite des Lagers liegenden *porta principalis dextra* war (sich Abb. 25, Plan des Lagers; hinsichtlich der vorhergegangenen Ausgrabungen siehe Anmerkung 1).

Durch Anwendung des adoptierten Ausgrabungssystems (Abb. 22, 23) wurden mehrere sowohl ost-west- als auch nord-südwärts gerichtete Profile erzielt (Abb. 2, 3, 4).

Unter den dem steinernen Tor entsprechenden Schichten wurde eine Reihe dortangelegter Bauelemente entdeckt (Schutzgräber, Kieswege, Pfostengruben), die von dem Standpunkt ihrer stratigraphischen Lage her betrachtet älter als die steinernen Mauern sind wodurch sie der Erdphase angehören.

Auf den in Abb. 2, 3, 4 vorgeführten Profilen wurden als dem ersten Niveau der sogenannten Erdphase („Faza de pământ“) gehörend diese Bauelemente aufgezeichnet. Ihre Lage wird auch im waagerechten Stellungsplan vorgeführt (Abb. 5). In der augenblicklichen Forschungsetappe kann man noch nicht genau feststellen ob alle diese Bauelemente auch gleichzeitig benutzt wurden und das vor allem weil es angebliche Zeichen einer Ausweitung des Erdlagers gibt. Wir vertreten vorläufig die Meinung, dass es doch besser ist, diese Bauelemente als der Erdphase gehörend vorzustellen, ohne dabei einen genauen zeitlichen Unterschied zwischen denselben zu machen.

Die Probleme gewinnen aber an Klarheit wenn von der steinernen Phase des Tores geredet wird. Die Tortürme erlebten einmal einen vollständigen Wiederaufbau, der durch die Anlage einer schmalen Mauer auf einer breiteren veranschaulicht wird. Wir haben gleichzeitig festgestellt, dass am *agger*, an den Wegen und an den Schutzgräbern mehrfach Wiederinstandsetzungen durchgeführt worden sind.

Folglich haben wir zwei voneinander ganz unterschiedene Bauetappen der steinernen Phase feststellen können, die sogenannten „Faza de piatră I“ und „II a—b“.

Aus den Zeiten der zweiten Bauetappe des Tores stammen mehrere Instandsetzungen im Bereich des Toreinganges. Sie weisen überhaupt nicht auf eine dritte Bauetappe des Tores hin — weil sie mit den vorherdagewesenen Hauptbefestigungsanlagen auf keine Weise in Berührung kommen — sondern auf eine bestimmte Betriebszeit.

Folglich werden in Abb. 6 die Bauelemente der ersten Bauetappe dargestellt, während die der zweiten in den Abb. 7 und 8 vorgeführt sind, und zwar die frühzeitigen Anlagen in der Abb. 7 und die späteren in der Abb. 8.

Obwohl es uns gelungen ist, eine Reihe von Phasen, Bauetappen und Verwendungsniveaus voneinander zu unterscheiden, da das den Ausgrabungen entnommene reichliche archäologische Material noch nicht gründlich überprüft wurde, können wir demselben vorläufig leider keine genaue Datierung einräumen.

INSCRIȚIILE DE LA „PÎRIUL HOTARULUI” (SIGHIȘOARA)

La circa 2 km spre sud-vest de Sighișoara, la poalele dealului Breite ce mărginește înspre vest valea Șașului, într-o zonă cu descoperiri romane cunoscute de peste 100 de ani¹ dar vag localizate, în locul numit la „Pîriul Hotarului”, situat în stînga pîriului cu același nume, în terenul agricol de la sud de liziera pădurii, prin anii 1933—1934, a fost descoperită o piatră cu inscripție a cărei urmă s-a pierdut².

Pe baza celor arătate mai sus, în terenul unde a fost aflată inscripția, Muzeul de istorie din Sighișoara împreună cu Muzeul Brukenthal din Sibiu au efectuat, în anul 1960, săpături arheologice descoperind un cimitir de incineratie³. Cercetările au fost reluate apoi, în 1969—1970, de către Muzeul de istorie din Sighișoara⁴ și continuate, în 1971—1973, de către Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca⁵ și Muzeul de istorie din Sighișoara.

Săpăturile din cea de a doua campanie, adică în 1969—1973, au fost efectuate prin sistemul de secțiuni și casete executate treptat dinspre sud spre nord, începînd de lîngă pîriu, cu excepția ultimului an, adică în 1973, cînd ele au fost concentrate din nou pe intervalele dintre secțiunile realizate în prima campanie, 1960, și în primul an al primei etape a celei de a doua campanii, adică în 1969.

Cu acest prilej, pe lîngă un bogat inventar funerar aflat în cea de a doua campanie și pe care îl vom prezenta altă dată⁶, în întîiul an al primei

¹ K. Fabritius, în *AVSL*, V, 1862, p. 287—314; N. Lupu și A. Mureșan, *Sondajul arheologic de la „Pîriul Hotarului” (Sighișoara)*, în *StCom*, 13, 1967, p. 175; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 50—51; idem, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 98—99.

² N. Lupu și A. Mureșan, *l.c.*

³ N. Lupu și A. Mureșan, *op. cit.*, p. 175—183.

⁴ Despre rezultatele cărora am luat cunoștință dintr-un raport înaintat acad. C. Daicoviciu de către Gh. Moldovan, directorul de atunci al Muzeului de istorie din Sighișoara, precum și din relatările participanților la săpături. Vezi, și D. Protase, *Riturile...*, p. 179, unde s-a grăbit să publice primul niște date insuficient verificate, dat fiind importanța pe care o pune pe seama descoperirii și în consecință să tragă niște concluzii pripite; de asemenea, E. Chirilă, N. Gudea și Gh. Moldovan, *Tezaur și descoperiri monetare din Muzeul municipal Sighișoara*, 1972, p. 25—30, pe baza acelorași date ajung la aceleași concluzii.

⁵ Din partea căruia a participat și condus cercetările semnatarul acestor rînduri. Au mai participat temporar colegii I. Hica Cîmpeanu și Gh. Lazarovici.

⁶ Mai exact numai pe cel descoperit în partea a doua a celei de a doua campanii, adică în anii 1971—1973, descoperit de noi, la celălalt din prima parte a celei de a doua campanii, adică din anii 1969—1970, pe baza raportului amintit, vom face numai referințe.

etape a celei de a doua campanii, adică în 1969, după raportul organizatorului săpăturii, printre alte multe și interesante materiale arheologice au fost aflate și două inscripții⁷ dintre care una a dispărut, de asemenea, de pe șantier, fiind copiat totuși de data aceasta textul, iar cealaltă, păstrată integral, se află la Muzeul de istorie din Sighișoara.

Prima dintre aceste două inscripții, cea dispărută, după relatările descoperitorilor, înscrisă pe o lespede mare de gresie, de $1,67 \times 0,80 \times 0,12$ m, găsită sub nivelul de călcare antic, în stratul cu urme materiale romane în poziție înclinată și spartă în trei bucăți, avea scrijelat pe 11 rînduri, după cum ne-a parvenit copiat, următorul text:

D. M
SABINA
DASMENI VIXI
ANIS L POSVIT
SENECI OCOIVSI
B M ET FILI
PRINADA ET
SVRILA ET SVRINI
ET SANILIS POSVE
RVNT TITLV MATRI
B M

pe care acad. Constantin Daicoviciu, căruia i-a fost prezentat, l-a întregit în modul următor:

D(ii)s M(anibus)
SABINA
DASMENI VIXI[T]
AN(n)IS L POSVIT
SENECIO COIVGI
B(ene) M(erenti) ET FILI
PRINADA (?) ET
SVRILA ET SVRINI[S ?]
ET SANILIS POSVE
RVNT TIT(u)LVM MATRI
B(ene) M(erenti)

concluzionînd: „Familia e, după cum arată numele, o familie de *pannoni* (*il-liri*). *Sabina* singură are un nume autentic *roman* (o localnică romanizată?)“. Mai adăugăm că antroponimul tatălui, *Senecio*, poate fi de asemenea *roman*⁸, dar patronimul mamei, *Dasmeni*, întâlnit în inscripții mai ales în *Pannonia*⁹

⁷ Ambele, nu trei, cf. D. Protase, *Riturile...*, p. 179, aflate în gropile unor mor-minte.

⁸ Cf. A. Holder, *Alt celtischer Sprachscrtatz*, I—T, Leipzig, 1904, c. 1473, *Senecio*, cognomen roman. În inscripții nume frecvent mai ales în *Noricum*, *Dacia* și cele două *Pannonii*.

⁹ CIL, III, 10212; XVI, 2, 97, dar și la *Roma*, CIL, VI, 31140 și *Gallia*, CIL, XIII, 7801, 2; cf. I. I. Russu, *Illirii*, București, 1969, p. 38, 123, 200.

și care certifică etnicul întregii familii, e sigur *illir*¹⁰, *illire fiind* sau putînd fi numele copiilor: *Prinada*¹¹, *Surila(?)*¹² și *Surinis*¹³ și *Sanilis*¹⁴.

Cea de a doua inscripție (fig. 1), existentă la Muzeul de istorie din Sighișoara, după aceleași relatări, aflată în același strat de cultură materială, de asemenea, înclinată și cam la 4 m de prima, cuprinde, încadrat pe laturi și la bază de un chenar simplu, scrijelat cu un vîrf ascuțit pe o lespede de gresie, de $1,60 \times 0,91 \times 0,08$ m, înserat pe 5 rînduri și cu litere neuniforme ca dimensiuni textul următor:

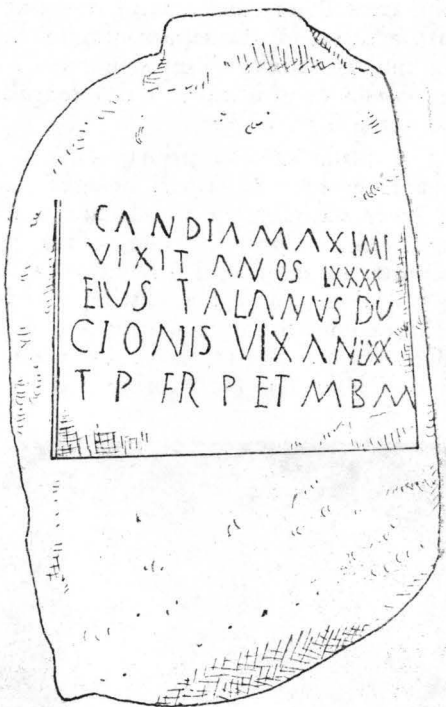

Fig. 1 — Lespede de gresie cu inscripție.

¹⁰ Cf. I. I. Russu, *op. cit.*; idem, *L'onomastique latine, colloques internationaux de Centre National de la recherche scientifique*, nr. 564, Paris, 1975, p. 359.

¹¹ Antroponim întîlnit pentru prima dată în această inscripție, amintit și de I. I. Russu, *L'onomastique ...*, l.c., fără precizările de rigoare.

¹² Cunoscut se pare sub această grafie o singură dată la *Virunum* în *Noricum*, CIL, III, 4834. Cu grafia *SVRILLA* de 4 ori în *Noricum*, de 2 ori în *Dacia*, cîteodată în *Moesia Inferior* și *Dalmatia*. Pentru obirșia numelui, vezi I. I. Russu, *Illiri*, p. 250; idem, *L'onomastique ...*, 359, dar și A. Holder, *op. cit.*, c. 1675.

¹³ Întîlnit sub forma de *SVRINI* pe o țiglă în *Raetia*, CIL, III, 12008. Pentru *Surinus*, cf. A. Holder, *op. cit.*, c. 1676; I. I. Russu, *Illirii*, p. 250 și *L'onomastique ...*, p. 359.

¹⁴ Se pare că sub această formă mai apare doar pe un vâscior tot în *Raetia*, CIL, III, 12014; vezi, și I. I. Russu, *L'onomastique ...*, p. 359, fără precizări. Pentru grafia *SANILLVS*, cf. A. Holder, *op. cit.*, c. 1349.

CANDIA MAXIMI

VIXIT AN(n)OS LXXXX

EIVS TALANVS DV

CIONIS VIX(it) AN(nos) LXX

T(itulum) P(osuit) FR(atri) P(iisimo) ET M(atri) B(ene) M(erentibus).

Din conținutul acestei epigrafe, deși ea funerară, remarcăm lipsa obișnuitei formule inițiale de închinare, *D(iis) M(anibus)*, cât și numele dedicantului care după cum rezultă din text e un fiu respectiv frate sau soră¹⁵. De data aceasta, în afara patronimului mamei, *Maximi*, care este latin, atât antroponimul ei, *Candia*¹⁶, cât și numele fiului său, *Talanus*¹⁷ *Ducionis*¹⁸ par să fie de obârșie celto-illiră¹⁹. Mai remarcăm longevitatea rar întâlnită atât a mamei cât și a fiului ei.

Tot din această primă etapă a celei de a doua campanii provin și câteva fragmente de lespezi de gresie, aflate răvășite în jurul secțiunilor, unele cu litere scrijelate pe ele și care printr-un studiu mai atent²⁰ par să provină din trei în scriptii. Din una, sa mai păstrat doar partea finală a unui registru, delimitat de două linii orizontale la bază și o linie verticală pe latura dreaptă, în cadrul căruia se mai disting înscrise distanțat litera X ori mai degrabă V și hasta unei litere ce ar putea fi I sau T, dacă nu cumva ambele sînt niște cifre, iar sub acesta, scrijelate tot distanțat, un P neclar, poate B și sigur litera B (fig. 2). Dacă primele două semne grafice nu le putem defini apoi

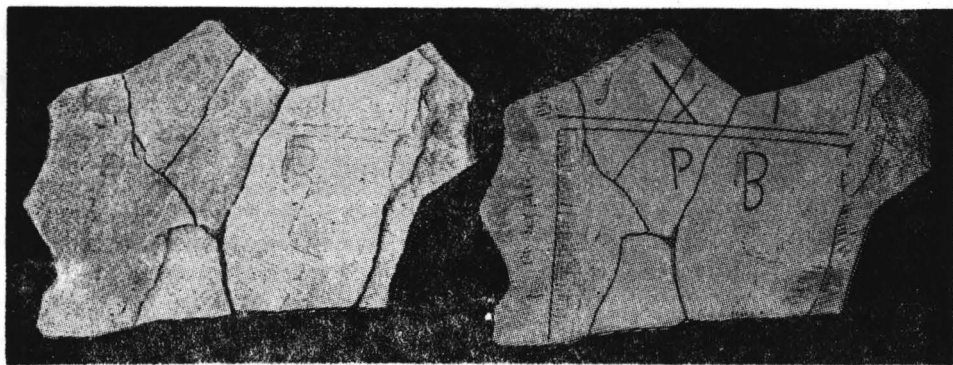

Fig. 2 — Fragmente de lespeze de gresie cu litere.

¹⁵ Dar puțin fi și mai mulți dedicanți.

¹⁶ Antroponim întâlnit, de asemenea, pentru prima dată în această inscripție, amintit de I. I. Russu, *L'onomastique...*, p. 359; de asemenea, fără precizări, are corespondentul cel mai apropiat în celticul CANTIA, pentru acesta cf. A. Holder, *op. cit.*, A—H, 1896, c. 751—752.

¹⁷ Antroponim prezent în inscripții în Belgica, CIL, XIII, 3541, și în Germania Superior, CIL, XIII, 7039; vezi, și A. Holder, *op. cit.*, I—T, 1904, c. 1707. Pentru grafia *Talanus*, vezi, I. I. Russu, *Illirii*, p. 252 și *L'onomastique...*, p. 359.

¹⁸ Cf. A. Holder, *op. cit.*, c. 1365, *Ducius*, *Dugius*, c. 1363, *Duccius*.

¹⁹ Vezi și I. I. Russu, *L'onomastique...*, p. 359—360.

²⁰ Compararea tuturor elementelor constitutive.

ultimele, ținând seama de caracterul descoperirilor de aici, ar putea fi lecturate: *P(ater) B(onus)* sau *P(arentes) B(oni) ori(?) B(onis) B(ene) (?)*. Din alta, nu s-a păstrat decât un mic fragment din partea stângă a epigrafei pe care se poate observa un chenar lateral, litera V de la începutul unui rând și litera S de la începutul altui rând, plasată ceva mai în interior (fig. 3),

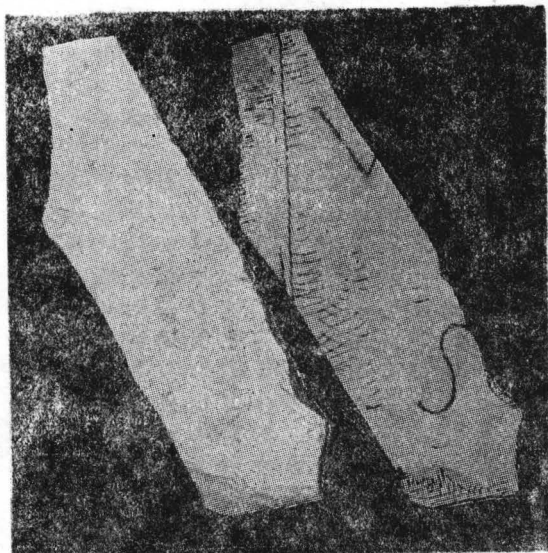

Fig. 3 — Fragment de lespede de gresie cu litere.

iar din cealaltă tot un mic fragment, din latura stângă, pe care distingem un chenar, o parte, se pare, din litera V și ceva mai jos semnele XI (fig. 4).

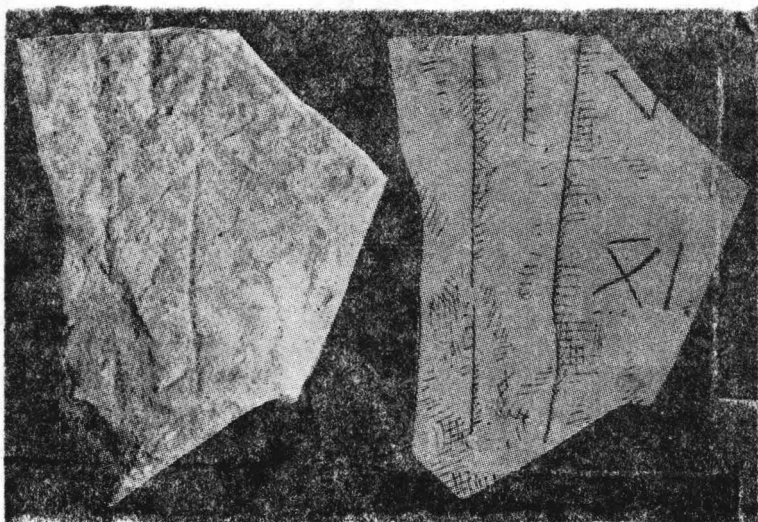

Fig. 4 — Fragment de lespede de gresie cu litere.

Tot cu acest prilej s-a dat de un fragment de lespede pe care nu s-a păstrat decît o linie laterală incizată (fig. 5), ce pare să corespundă chenarelor întîlnite pe celelalte inscripții, de un fragment de lespede pe care s-a

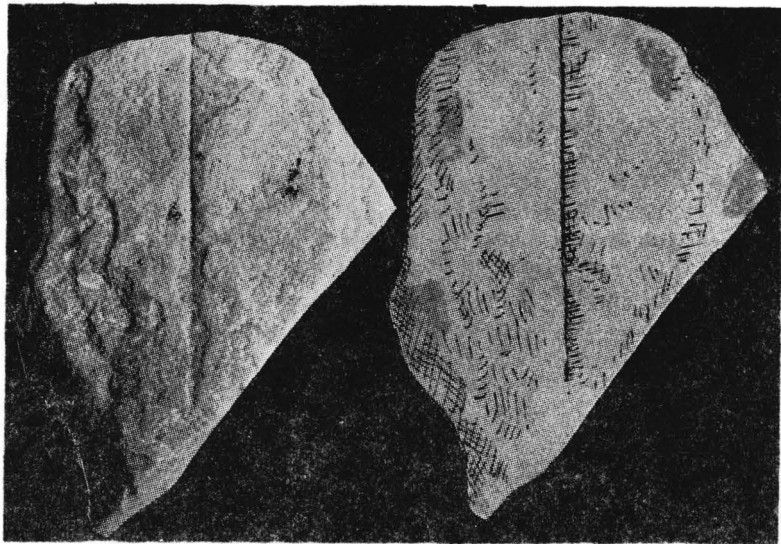

Fig. 5 — Fragment de lespede de gresie cu linie incizată.

păstrat parțial urmele a două cercuri concentrice (fig. 6), precum și de un fragment din frontonul unui monument din rocă cu totul diferită ca structură față de lespezile prezentate mai sus²¹.

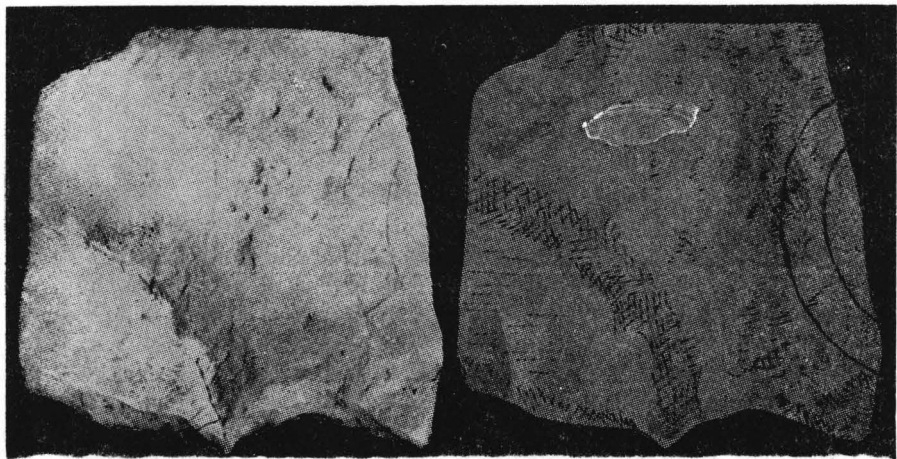

Fig. 6 — Fragment de lespede de gresie cu cercuri concentrice, păstrate parțial.

²¹ Dacă monumentele prezentate pînă aici ca și cele care vor urma în prezentarea noastră erau încropite din lespezi de gresie, rocă sedimentară mai mult sau mai puțin nisipoasă, existentă din belșug în valea Șaeșului, apoi, acesta era confecționat din rocă calcaroasă alb-gălbuie, rocă din care sînt lucrate obișnuit astfel de monumente atît în Dacia cît și în Imperiu.

În partea finală a celei de a doua etape din cea de a doua campanie, mai exact în ultimul an, adică în 1973, când s-au făcut cercetări, după cum s-a arătat, pe intervalele dintre secțiunile efectuate în anii 1960 și 1969, ultimul fiind anul în care s-au găsit două inscripții prezentate, și unde panta, pe care e situat cimitirul, e ceva mai lină, s-a dat iarăși de o inscripție și de un fragment din alta.

Inscripția (fig. 7), aflată în partea de sud-est a cimitirului, aproape de liziera pădurii, în poziție orizontală la 1 m adâncime față de solul actual și 0,40 m față de nivelul antic, în stratul de cultură, cu partea scrisă în sus, înscrisă tot pe o lespede de gresie de $0,85 \times 0,54 \times 0,08$ m, cu colțul din stînga sus rupt și detașat de aceasta la aproximativ 1 m, conține scrijelat, pe 4 rînduri, nu totdeauna prea lizibil, de data aceasta în cadrul unor spații dinainte trasate, textul de mai jos:

Fig. 7 — Lespede de gresie cu inscripție.

D(ii)s M(anibus) LICA ?

CVSIONI

VIX(it) AN(nis) XX

III P(arentes) M(emoriae) F(iliae) B(ene) M(erenti)

Observăm că formula *D(iis) M(anibus)*, spre deosebire de prima inscripție comentată, unde se află singură în primul rând (?), cum se obișnuiește și spre deosebire de a doua inscripție unde ea lipsește, aici, dacă nu cumva întregul rând ar exprima un antroponim în acest caz DANLICA²², e înscrisă în același spațiu cu antroponimul LICA, nume *illir*²³, de care e separat printr-o linie verticală²⁴.

Dacă în ambele ipoteze, fie într-un caz fie în altul antroponimul poate fi sau este *illir*, patronimul *Cusioni*²⁵ pare să se apropie mai mult de numele *celtice*²⁶.

Din fragmentul de inscripție (fig. 8), la fel o lespede de gresie ruptă în antichitate (de $0,59 \times 0,31 \times 0,03$ m), aflat la est de epgrafa de mai sus, între 0,54 și 0,97 m adâncime în stratul de cultură în poziție oblică, dea-

Fig. 8 — Fragment de lespede de gresie cu partea finală a unei inscripții.

²² Cum s-ar putea citi și cum ne sugerează prof. I. I. Russu, considerându-l nume *illyric*.

²³ Cf. I. I. Russu, *Illiri*, p. 123, 221, precum și p. 38, 187 și 222, pentru apelative similare cu bibliografia și o dezbatere substanțială.

²⁴ Linie care asemănându-se cu F, antipenultima literă din ultimul rând putându-se citi *D(ii) M(anibus) FLICA(?)*, o corupere a antroponimului roman FELICIA întâlnit în inscripțiile din *Dalmatia*, vezi și FELICA, CIL, III, 11001, întâlnit la *Brigetio* în *Pannonia Superior*.

²⁵ Nume, de asemenea, prezent pentru prima dată în această inscripție, pentru patronime echivalente, vezi, CIL, III, 4430, CVSIVS, *Brigetio* și CII, III, 10276, CVSIA, *Antiana, Pannonia Inferior*.

²⁶ Cf. A. Holder, *op. cit.*, CVS—ONIVS, c. 1207.

supra unui mormînt, cu partea scrisă înfipță în jos²⁷, s-a păstrat parțial din bara verticală a primei litere din antipenultimul rînd și formula de încheiere zgîriate la fel, neordonat c-un vîrf ascuțit și pe care îl lecturăm:

M(atri) C(arisimae) BE(ne) M(erenti)

Mai menționăm că tot acum spre marginea de est a cimitirului, nu departe de pîrîu, printre pietrele de deasupra unui mormînt s-a găsit un fragment de lespede de gresie cu urme de dăltuire pe bordură (fig. 9).

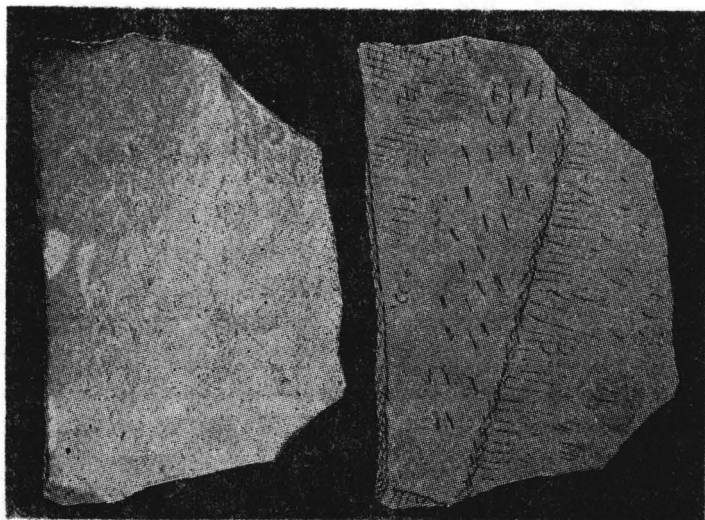

Fig. 9 — Fragment de lespede de gresie cu urme de dăltuire.

Din prezentarea celor de mai sus iese în evidență în primul rînd numărul mare de inscripții de care —, în afară de fragmentul de fronton și cele trei fragmente de lespezi de gresie cu linii scrijelate sau cu urme de dăltuire, care pot să provină tot de la inscripții —, știm deocamdată de 8, și acestea păstrate, — după cum ne este cunoscut din relatările făcute de descoperitorii unora și din observațiile făcute de noi, numai datorită faptului că au ajuns la un moment dat, din diferite motive sub nivelul de calcare antic²⁸. E o

²⁷ Deci, după ce a fost spartă inscripția, fragmentul descoperit, pus răsturnat, poate pentru a se ascunde rostul inițial, a devenit, ca atîtea alte fragmente de lespezi de gresie descoperite, semn protector, pentru alt mormînt.

²⁸ Vezi și nota anterioară. De fapt în cele mai multe gropi în care s-a depus inventarul unui mormînt, deasupra acestuia la cîțiva centimetri s-a aflat cîte un fragment sau chiar mai multe de lespezi de gresie, uneori acestea îngrădind inventarul, ce putea fi a unui mormînt sau chiar a mai multe, prin casete de formă patrulateră sau circulară. Dar de multe ori în stratul de cultură întîlnim morminte fără lespezi de gresie ca și lespezi de gresie ce nu indică un inventar, aceste fiind distruse de alte gropi ulterioare sau lespezile au fost deplasate din aceleași motive ulterior de la locul lor. Într-o asemenea situație s-a aflat, după cum s-a putut deduce, și lespeda cu inscripție găsită de noi.

cifră, putem spune nemaiîntâlnită de astfel de descoperiri dintr-o necropolă a unei aşezări, cu caracter, se pare, strict rural²⁹ din *Dacia*, aşezare neidentificată încă în zonă³⁰. Dar ceea ce ni se pare mult mai important şi se desprinde cu pregnanţă din studiul acestor inscripţii este faptul că membrii acestei comunităţi care s-au aşezat în zonă şi se înmormîntau aici nu erau *cives romani* cum ne-am fi aşteptat în primul moment, prezenţi în cele mai multe cazuri pe astfel de monumente³¹, ci peregrini de condiţie liberă, dar care vorbeau şi scriau latineşte. Nume sigur *illir* ca *Dasmenus*, sigur *roman* ca *Sabina* şi se pare celtic ca *Surinis* alături de altele ca *Prinada*, *Surila* ce pot fi *illire* şi *Senecio roman* le întâlnim, după cum s-a arătat în prezentarea primei inscripţii, toate în cadrul unei singure familii. O situaţie asemănătoare se desprinde şi din cuprinsul celorlalte inscripţii, în cea de a doua comentată, bună oară, mama poartă antroponim celtic, *Candia*, dar patronim *roman*, *Maximi*, în timp ce fiul *Talanus Ducionis*, antroponim *celto-illir* şi patronim celtic³².

Semnificativ ni se pare şi faptul că deşi scrise în limba latină şi după toate canoanele folosite în lumea romană³³, după unele aspecte ale acestor epigrafe, — materialul pe care sînt scrise, nişte lespezi de gresie neprelucrate, abundente în valea Şaeşului, simpla scrijelare a literelor, forma şi ordonarea acestor, distribuirea elementelor componente în oîmpul inscripţiei şi chiar lipsa unora —, bănuim că au fost întocmite nu de meşteri specializaţi, de lăpicizi *exersaţi*³⁴, ci de unii membri ai comunităţii mai pricepuţi dar nu familiarizaţi întru totul cu astfel de lucrări, dacă nu cumva de o rudă sau membru al familiei³⁵.

Cine sînt aceşti peregrini şi de unde vin? Din cele cunoscute deocamdată e greu de stabilit. Totuşi din studiul acestor inscripţii, a numelor, unele prezente şi pe alte epigrafe după originea şi frecvenţa lor în alte provincii ale Imperiului³⁶, am putea presupune că această comunitate în plin proces de romanizare a venit din zona de interferenţă *norico-pannonă*, dintr-o zonă

²⁹ Un mare număr de inscripţii, 7, au fost aflate şi într-o altă aşezare din mediul rural, dar într-o *villa rustica*, cf. A. Buday, în *DolgCluj*, II, 1911, p. 260—268; Z. Székely, în *StCom*, 14, 1969, p. 155—181 şi I. Mitrofan, în *ActaMN*, X, 1973, p. 133—136.

³⁰ Deşi D. Protase, *Rituri*..., p. 179, afirmă că a fost identificată, precizînd şi locul, atît sondajele efectuate tocmai în acel loc, adică între cimitir şi valea Şaeşului, pe terasa de pe malul stîng al acestei văii, unde, de fapt, s-a dat de urmele unei aşezări de la sfîrşitul primei epoci a fierului şi începutul celei de a doua vîrste a fierului şi care se întinde şi sub cimitir, cît şi periegezele făcute în împrejurimi, n-au dus, deocamdată, la nici un rezultat.

³¹ Nu întâlnim la nici unul *tria nomina* şi nici măcar nume complet romane.

³² Toate acestea, rezultat al unui amestec intens şi activ de neamuri şi semînţii în acea retortă uriaşă ce a fost Imperiul roman.

³³ Formula de început dedicatorie, textul propriu-zis şi formula de încheiere.

³⁴ Care deobicei, indiferent din ce rocă confecţionau monumentul pe care inserau textul căutau ca după tipic măcar, dacă nu puteau să execute unele elemente ornamentale, să-i dea cel puţin forma de hexaedru.

³⁵ Căroră în mediul ambiant în care îşi desfăşurau activitatea, totuşi nu erau străini de astfel de practici. Ba unii, în cazuri singulare, bănuim noi, chiar îşi procurau astfel de monumente confecţionate de meşteri calificaţi din altă parte, din rocă şi după tipicul uzitat în tot Imperiul, o dovadă în acest sens ar putea fi fragmentul de fronton aflat.

³⁶ Întîlnite din *Gallia* şi pînă în *Dacia*, dar mai frecvent în *Noricum*, *Raetia* şi cele două *Pannonii*.

de confluență activă între lumea celtă și cea illiră³⁷. Dar nu putem exclude, ca loc de venire a acestora nici sud-estul *Pannoniei Inferior* sau nordul *Pannoniei Superior* cu teritoriile locuite de breuci sau azali, ci din contră, cunoscute fiind de aici în inscripții cu antroponime illire alături de antroponime celtice³⁸, oricari dintre aceste localizări pot fi mult mai plauzibile.

Fie că vin dintr-un loc fie că vin din altul, ei vin dintr-un ținut cu un relief propice creșterii unor turme mari de animale, prielnic păstoritului și se așează într-unul asemenea, dedicându-se în continuare și se pare pe scară mai mare³⁹ acestor îndeletniciri. Ei vin, după cum rezultă din materialele descoperite și observațiile făcute în timpul săpăturii, cu obiceiurile lor⁴⁰ și într-o oarecare măsură chiar cu unele elemente de cultură materială⁴¹. Dar cu toată păstrarea unor elemente specifice, inerente și firești am spune în procesul de transformare a oricăror populații, contrar unor considerații făcute de unii cercetători în legătură cu slaba romanizare sau neromanizare a neamurilor illire⁴², mai ales a celor din mediul rural, considerații extinse apoi și aplicate și la celelalte populații din bazinul dunărean⁴³, descoperirile de aici ne demonstrează tocmai romanizarea acestora. Ele demonstrează cu pregnanță că membrii acestei comunități de origine illiră, într-o oarecare măsură celtizați și apoi pe teritoriul *pannon* supuși unui puternic proces de romanizare, în momentul când se așează aici folosesc din plin cultura materială romană⁴⁴ simțindu-se puternice înrîuriri chiar și asupra culturii lor spirituale⁴⁵. Și ceea ce ne apare și mai deosebit dacă nu chiar hotărîtor e faptul că ei, după cum s-a arătat prin prezentarea acestor inscripții, pentru a înțelege și a fi înțeleși vorbeau și scriau latinește și toate acestea se petrec într-o zonă din mediul rural cu pronunțat caracter agraro-păstoresc din estul provinciei, într-o zonă lipsită de viață orășenească, într-o zonă cu o populație preponderent dacică⁴⁶.

IOAN MITROFAN

³⁷ Unele nume din aceste inscripții conducându-le spre această zonă.

³⁸ Cf. I. I. Russu, *Illirii*, p. 38.

³⁹ Dacă ne gândim la bogăția inventarului aflat în unele morminte.

⁴⁰ După modul în care sînt depuse resturile cinerare în gropi ce se încăleacă, practicîndu-se numeroase înmormintări pe un spațiu redus, multe morminte de lespezi de gresie, uneori formînd casete, dar și foarte multe deranjate și toate acestea într-un strat de cultură, gros, de 0,85—1,50 m, se pare că ea practică, cel puțin pare se pentru Dacia, un sistem de înmormintare propriu. Pentru *Pannonia*, cf. F. Fulep, în *ActaArch*, IX, 1958, p. 371—394; A. Mocsy, în *ArchErt*, 81, 1954, p. 167. O situație asemănătoare nu mai întîlnim decât într-un singur caz, cercetat tot de noi la *Porolissum*, în cimitirul de la Ursoiești, cf. M. Macrea, D. Protase și M. Rusu, *Șantierul arheologic Porolissum*, în *Materialie*, VII, 1960, p. 382.

⁴¹ Ca, de exemplu, vase confecționate cu mîna, se pare, ca în locurile lor de baștină și pe care ce-i care s-au ocupat anterior de descoperirile de aici le atribuie populației dacice.

⁴² Cf. M. Rostowzew, *Storia economica e sociale dell'Impero romano*, p. 276.

⁴³ Idem, *op. cit.*, p. 281, 288.

⁴⁴ Inventarul aflat fiind covîrșitor de factură romană.

⁴⁵ Ne gândim tocmai la aceste inscripții.

⁴⁶ Cf. C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 231; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 120—133; D. Protase, *Problema...*, p. 15—84; idem, *Autohtonii în Dacia*, București, 1980, p. 34—157; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1968, p. 116—135, 145—149 și 251—269; I. Mitrofan, *Așezări ale populației autohtone în Dacia Superioară*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 141—161.

LES INSCRIPTIONS DE „PIRÎUL HOTARULUI“ (SIGHIȘOARA)

(Résumé)

S'appuyant sur de découvertes plus anciennes, en 1960 et entre 1969—1970 ont été poursuivis de recherches archéologiques au lieudit „Pirîul Hotarului“, environ 2 km vers Sud de la ville de Sighișoara, où, nombre d'années avant, a été déjà trouvée une inscription latine. Les recherches ont mis à jour un cimetière d'incinération de l'époque romaine. Mis à part un riche inventaire funéraire, ont été découvertes encore 3 inscriptions, tracées sur des dalles de grès, desquelles deux seulement se sont conservées (fig. 1, 7), puis des fragments de 4 autres inscriptions (fig. 2, 3, 4, 8), des fragments des dalles de grès qui portent seulement de lignes incisées (fig. 5, 6, 9) et un fragment de fronton d'un monument taillé en pierre calcaire blanche-jaunâtre.

L'étude de ces inscriptions montre qu'elles appartiennent à une communauté de *peregrini* d'origine illyro-celto-pannonique, romanisée, venue, paraît-il, du territoire pannonique. Les gens respectifs — comme la recherche la prouve — viennent avec leurs coutumes spécifiques et conservent même quelques éléments de leur culture matérielle. Ils arrivent et s'établissent ici, dans l'Est de la province de la Dacie, dans un territoire dépourvu de vie urbaine, dans un territoire d'un prononcé caractère agraire et pastoral, dans un territoire habité par une population prépondéramment autochtone, où, pour se faire comprendre, ils doivent parler et écrire en latin.

O CATEGORIE NESEMNALATĂ DE PIETRE GRAVATE MAGICE

Publicînd, în 1936, un lot de gеме provenind de la Romula și Sucidava, D. Tudor¹ se oprea și asupra unei camee de sardonyx aflată la Reșca, pe care o descria astfel:²

„*Camee de sardonyx*. Înfațișează o mînă umană, cea dreaptă, cu degetele răsfirate și purtînd o floare. Conturul mîinii e greșit modelat. Deasupra e o inscripție indescifrabilă și formată din caractere grecești tîrzii. Fără îndoială, o scriere gnostică.

Fotografiată de noi de la un țăran din Reșca. Înaltă 0,012 m și lată de 0,010 m. Înălțimea literelor: 0,001 m.”³

Cameea e reprodusă în fotografie, la pl. VII/26 din amintita revistă⁴, iar fig. c de la citata pagină 211 dă desenul mărit al inscripției.

Reținem, deci, că minusculele litere în relief (1 mm!) de pe camee erau socotite *indescifrabile* în momentul publicării (1936), ceea ce l-a și determinat pe D. Tudor să nu dea o transcriere a textului.

În anii ce au urmat piesa de la Romula (fig. 1) a avut parte de numeroase republicări, putîndu-se observa o interesantă „evolue” în interpretarea textului de pe ea:

În prima ediție din *Oltenia romană*, apărută în 1942, cameea romulensă era inclusă în „suplimentul epigrafic” și se dădea lectura — total lipsită de sens — VNNVONΘYЄ,⁵ fără a se face vreun comentariu, nici în text, nici în SE, iar obiectul nu era ilustrat.

În a doua ediție din *Oltenia romană* (apărută în 1958), cameea era din nou inclusă în SE, pentru inscripție dîndu-se, fără alt comentariu, lectura VNNVONΘYE (*sic!*)⁶. În același timp, în textul volumului, ea era calificată drept indescifrabilă⁷.

În 1967 D. Tudor publică un nou lot de pietre gravate de la Romula, în paginile revistei *Apulum*. Cu această ocazie revine — într-o notă de subsol — asupra cameei ce ne reține atenția, arătînd că în 1952 s-a descoperit la Carnuntum o piesă similară. D. Tudor socotește că exemplarul de

¹ D. Tudor, *Geme din Romula și Sucidava*, în CNA, XII, nr. 106—107, aprilie-septembrie 1936.

² *Ibidem*, p. 211, nr. 29.

³ Descrierea piesei e relativ corectă. Ne întrebăm numai ce va fi înțeles autorul sub termenul de *scriere gnostică*? După cîte știm, *textele* gnostice au fost redactate în scrierile uzitate în epocă: greacă, mai rar în egipteană (în caractere demotice) ori în siriană (în caracterele semite ale alfabetului sirian).

⁴ Nu la pl. I/26, cum afirmă D. Tudor!

⁵ D. Tudor, OR¹, București, 1942, SE, p. 340, nr. 113.

⁶ OR², București, 1958, SE, p. 400, nr. 138.

⁷ OR², p. 331.

la Carnuntum „recent publicat“ (în acest sens trimite la E. Swoboda, *Carnuntum*, ed. a IV-a, Graz-Köln, 1964!) „este mai bine păstrat“ și „se citește MNHMONEYE (= «amintește-ți de mine»)“. Tot pe baza piesei similare de la Carnuntum, D. Tudor se corectează, arătând că în obiectul ținut între degetele mâinii de pe cameea de la Romula este de văzut o ureche, nu o floare, și conchide că atât cameea de la Carnuntum, cât și cea din Reșca sînt de pus în legătură cu anumite „practici magico-erotice“⁸.

În 1968 cameea romulensă e republicată în micul volum *Romula*, cu o excelentă fotografie, spunîndu-se despre ea că poartă inscripția „adu-ți aminte de mine“⁹.

Tot în 1968 apare a treia ediție din *Oltenia romană*, într-al cărei „supliment epigrafic“ cameea de la Reșca este citită — corect — MNHMONEYE, fără vreo altă explicație¹⁰. În *textul* cărții piesa e calificată, mai întîi, ca avînd „inscripție neînțeleasă“¹¹ (reminiscență a părerii exprimate în edițiile anterioare — *n.n.l.*), apoi e reluată¹², spunîndu-se despre ea că poartă textul „adu-ți aminte“, că între degetele mâinii se află „o ureche, simbol al aducerii aminte“ și se precizează că un exemplar identic a apărut și la Carnuntum¹³. Fără a mai aminti faptul că piesa de la Carnuntum a fost cea care i-a dat corecta dezlegare a textului, traducerea și interpretarea¹⁴, D. Tudor se mulțumește să citeze, pentru invocata analogie, astfel: „E. Swoboda, *Carnuntum*, ed. IV, p. 102 și pl. XXV/2“¹⁵, — fără a indica locul și anul de apariție al respectivei cărți!

În 1977 cameea de la Romula apare în *IDR*, II, cu lectura (corectă) MNHMONEYE, fără alt comentariu, fără traducere în limba română¹⁶, indicîndu-se ca bibliografie: CNA, OR¹, OR², OR³.

În 1978 apare a patra ediție din *Oltenia romană*, de această dată fără „supliment epigrafic“. Cameea de la Reșca este ilustrată și în acest volum¹⁷. Despre ea se spune că ar purta inscripția „nu mă uita“¹⁸ și se trimite la *IDR*, II, 488. Peste numai o pagină traducerea inscripției devine „adu-ți aminte“¹⁹ — și iarăși se trimite la *IDR*, II, 488²⁰. Totodată este amintit exemplarul identic de la Carnuntum, citat astfel: „E. Swoboda, *Carnuntum*, ed. a IV-a, Viena, 1972, p. 102 și pl. XXV/2“²¹.

⁸ D. Tudor, *Pietre gravate descoperite la Romula*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 228, nota 72.

⁹ D. Tudor, *Romula*, Ed. Meridiane, București, 1968, p. 23 și fig. 16, piesa din stînga, jos.

¹⁰ OR³, București, 1968, SE, p. 506, nr. 184.

¹¹ *Ibidem*, p. 115. Ilustrația la p. 117, fig. 36/9.

¹² *Ibidem*, p. 118.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Cum se vădise clar din nota de subsol din *Apulum*, VI, 1967, p. 228, nota 72!

¹⁵ Vezi OR³, București, 1968, p. 118.

¹⁶ Vezi *IDR*, II, București, 1977, p. 193, nr. 488.

¹⁷ OR⁴, București, 1978, p. 109, fig. 33—34/9.

¹⁸ *Ibidem*, p. 111.

¹⁹ *Ibidem*, p. 112.

²⁰ Unde, cum am arătat, nu e dată nici un fel de traducere!

²¹ OR⁴, București, 1978, p. 112.

Ne îngăduim să afirmăm că cititorul ar putea să caute, mult și bine, respectiva carte, apărută, cică, în 1972 la Viena, — ea *neexistînd*! În realitate este vorba de pagina de text și de ilustrația din *Carnuntum*, ed. a IV-a, Graz—Köln, 1964!²²

*

Dacă ne-am oprit atît de amănunțit asupra „peripețiilor” descifrării textului de pe cameea de la Reșca și interpretării pietrei gravate, am făcut-o din dorința stabilirii unei *priorități* ce-i aparține, indiscutabil, lui E. Swoboda. Iată argumentele:

În săpăturile din 1952 de la Carnuntum a apărut o camee de agat albastru închis, cu un strat superficial alburui (fig. 2), — replică perfectă (scena figurată și inscripția) a cameei de la Reșca. E. Swoboda o amintește, pe scurt, în raportul asupra campaniei de săpături din 1952, raport apărut în 1956²³.

În 1958 cameea de la Carnuntum e publicată amănunțit, în ediția a III-a²⁴ a cărții lui Swoboda despre Carnuntum²⁵. Inscripția semicirculară de deasupra mîinii ținînd o ureche e citită de Swoboda: MNHMONEYE²⁶, tradus prin „amintește-ți (de mine)” (*sic!*). Acel „*de mine*”, pus, dealtminteri, în paranteză de Swoboda și necorespunzător traducerii *exacte* a cuvîntului MNHMONEYE, a apărut din pricina faptului că savantul austriac era persuadat de ideea că ansamblul text-figurație de pe cameea de la Carnuntum reprezintă un talisman de dragoste și stă în legătură cu anumite practici de magie erotică.

În 1964, în ediția a IV-a²⁷ a cărții sale *Carnuntum*, E. Swoboda repetă toate cele spuse și în ediția a III-a²⁸. Face însă — ce-i drept, nu în text, ci în amplele note explicative ce însoțesc fiecare capitol al cărții — o observație „revelatoare”: că de la Romula se cunoaște o camee identică celei de la Carnuntum, publicată de D. Tudor în CNA, XII/1936, textul de pe ea trebuind citit tot MNHMONEYE!²⁹

*

Rezultă, din toate cele arătate, că citirea inscripției, traducerea ei, ca și interpretarea mîinii ce ține o ureche între degetul mare și arătător drept „simbol al aducerii aminte”, drept „talisman magico-erotic”, aparțin — atît pentru cameea de la Carnuntum, cît și pentru cea de la Romula — lui E. Swoboda.

²² Citată *corect* (o singură dată) și de D. Tudor, anume în nota de subsol din *Apulum*, VI, 1967, p. 228, nota 72!

²³ În *Carnuntum-Jahrb.*, 1955, (1956), p. 15 sqq.

²⁴ De care D. Tudor n-a luat cunoștință!

²⁵ E. Swoboda, *Carnuntum*, ed. a III-a, Graz-Köln, 1958, p. 93 și pl. XXI/1.

²⁶ Deci în 1958, dată la care (în OR², București, 1958, SE, p. 400, nr. 138) D. Tudor mai citea pe exemplarul de la Romula: VNNVONÖYE!

²⁷ Cea cunoscută și lui D. Tudor și citată *corect* de el numai în *Apulum*, VI, 1967, p. 228, nota 72.

²⁸ E. Swoboda, *Carnuntum*, ed. a IV-a, Graz-Köln, 1964, p. 102 și pl. XXV/2.

²⁹ *Ibidem*, p. 275, nota 7.

Dacă ne-am oprit asupra celor două pietre gravate, n-a fost din simpla dorință de *suum cuique dare*, ci din convingerea că ele ascund o mult mai profundă semnificație, nesesizată de Swoboda (și, cu atât mai puțin, de către D. Tudor).

Înainte de toate, câteva observații de amănunt:

Mîinile ambelor camee prezintă o poziție *specifică* (am fi tentați să zicem: execută un *gest specific*): amîndouă redau mîna *dreaptă*, amîndouă țin trei degete (mijlociul, inelarul și degetul mic) ridicate în sus și amîndouă prind o ureche între degetul mare și arătător.

Cît privește vocabula MNHMONĖYE (mai precis — și în măsura în care redarea tipografică ne-o permite — MNHMONĖYE!), ea este dispusă, semicircular, deasupra mîinii, atât pe cameea de la Carnuntum, cît și pe cea de la Reșca. În ambele cazuri textul e dextrograd.

Ceea ce Swoboda n-a mai socotit de ouviință nici măcar să menționeze este faptul că pe cameea de la Carnuntum, după cuvîntul MNHMONĖYE, mai urmează un semn (vezi fig. 2). Respectivul semn, redabil tipografic aproximativ nu este, fără discuție, o *literă*. Îngrijita lui sculptare nu ni se pare însă lipsită de sens; socotim, mai degrabă, că semnul cu pricina va fi vrut să sugereze ceva. Ce anume, vom încerca să deslușim în momentul analizării simbolisticii acestor camee.

MNHMONĖYE, imperativ prezent al verbului *μνημονεύω*, se traduce prin „amintește-ți!” („adu-ți aminte!”), cuvîntul — în sine — neimplicînd, cîtuiș de puțin, sensul de *de cine ori de ce anume să-ți aduci aminte*. Tocmai de aceea, așa cum o remarcam mai sus, adaosul făcut de Swoboda: „amintește-ți (de mine)” nu se justifică gramatical, iar logic ar fi admisibil numai în cazul în care s-ar fi făcut dovada peremptorie că cele două camee se înscriu în seria pietrelor gravate ținînd de „magia de dragoste”. Dacă se caută, neapărat, o nuanță de sens pentru MNHMONĖYE, în românește s-ar potrivi, mai degrabă, „ține minte!”. Negînd deci legătura cameelor de la Carnuntum și Romula cu „magia de dragoste” — și în cele ce urmează vom încerca să argumentăm rezerva noastră —, reținem, ca perfect valabilă, observația lui Swoboda că anticii localizau centrul memoriei în ureche, mai exact în fundul urechii. În acest sens opinia lui Plinius este clară: *est in aure ima memoriae locus*³⁰.

Cît privește ideea lui Swoboda (preluată și de D. Tudor), că respectivele camee s-ar înscrie în seria pietrelor gravate ținînd de „magia erotică”, există întemeiate motive care ne determină să ne îndoim de justetea unei atare opinii. Într-adevăr, *motivele iconografice*, cît și *cuvintele magice* ce însoțesc diferitele manifestări ale „magiei” erotice au fost supuse unor minuoase studii referitoare la *textele magice*, la cele mai felurite *amulete și talismane* și, mai cu seamă, la *pietrele gravate* (geme și camee)³¹. Or, în niciuna dintre lucrările fundamentale în domeniul magiei antice nu se află

³⁰ *Natur. hist.*, XI (103), 251, ed. C. Mayhoff, Leipzig, 1875. Vezi și discuția din *DACL*, XII, 2, 1936, col. 2439—2441, s.v. *Oreille*.

³¹ Cu titlu de bibliografie cvasi-exhaustivă: K. Preisendanz, *Papyri Graecae magicae*, vol. III (conținînd index-urile), Leipzig, [1941]; C. Bonner, *Studies in magical Amulets*, Ann Arbor, 1950, University of Michigan Studies, Humanistic Series, XLIX; A. Delatte — Ph. Derchain, *Les intailles magiques gréco-égyptiennes*, Paris, 1964, mai ales p. 233—244, 183—189 și 351 sqq. („Index des mots”).

vreo mențiune asupra tipului iconografic reprezentat de cameele de la Carnuntum și Reșca, nici despre „aminteste-ți!”, ca vocabulă magică. În consecință, este definitiv de abandonat ideea apartenenței acestor pietre gravate la categoria „talismanelor de dragoste”.

În același timp (așa cum sugeram încă din titlul studiului), respectivele piese nu ni se par străine de conceptul general de *produe magico-religioase*, numai că le socotim a reprezenta o categorie *nesemnaltă încă* în acest context, „funcționalitatea” lor rămânând, pînă în prezent, nesesizată și neelucidată.

Înainte de toate, este de precizat că exemplarul de la Romula și cel de la Carnuntum nu sînt piese atît de rare și lipsite de analogii cum ar fi de înțeles din cele scrise despre ele de către D. Tudor și E. Swoboda. Dimpotrivă, ele se înscriu într-o serie tipologică ale cărei piese, deși amintite în literatura de specialitate, n-au constituit nicicînd obiectul unui studiu aparte.

Colecția de pietre gravate a bibliotecii din Ravenna păstrează un lot de cinci camee de cornalină, *identice* (ca temă iconografică și inscripție) cameelor de la Romula și Carnuntum. Ele au fost publicate, împreună cu alte pietre gravate, de către Edm. Le Blant³² și menționate, tangențial, de H. Leclercq³³.

Una dintre piese, păstrată întreagă (fig. 3)³⁴, are cuvîntul MNHMO-NEYE dispus, dextrograd și semicircular, deasupra mîinii ce ține o ureche, — aidoma cameelor din fig. 1 și fig. 2. Alte trei diferă doar prin faptul că, fiind fragmentare, din text se păstrează numai (M)NHMON(εYE), MNHMO(NεYE), respectiv MNHM(ONεYE)³⁵. În fine, al cincilea exemplar conservat în colecțiile bibliotecii din Ravenna constituie un *unicat*, în sensul că este singura camee de acest tip pe care grecescul MNHMONεYE e înlocuit de corespondentul latinesc MEMENT(O) (fig. 4)³⁶.

Tot de la Ravenna se cunoaște o a șasea camee de cornalină, înscriindu-se în același tip iconografic și purtînd, de asemenea, cuvîntul MNHMONεYE. Piesa, incastrată ca piatră ornamentală într-o mitră episcopală ce se află în sacristia bisericii S. Vitale, a fost semnalată încă în 1748 de Paciaudi³⁷ și amintită apoi de A. F. Gori³⁸.

În măsura în care bibliografia ne-a îngăduit-o, la cameele pînă acum pomenite mai putem adăuga un număr de trei *geme* de cornalină ce se înscriu în tipul iconografic și epigrafic ce ne reține atenția. Piese — astăzi pierdute — provin din Italia, neexistînd precizări asupra locului de descoperire sau păstrare. Ele au fost semnalate, cu foarte mulți ani în urmă, de

³² *Une collection de pierres gravées à la bibliothèque de Ravenne*, în RA, 1883, p. 299—308, pl. XII; Idem, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole française de Rome*, vol. III, 1883, p. 34—46, pl. I.

³³ *Vezi DACL*, XII, 2, 1936, col. 2439—2440, s.v. *Oreille*.

³⁴ Edm. Le Blant, în *Mélanges...*, vol. III, 1883, pl. 1/6; *DACL*, XII, 2, 1936, col. 2440, fig. 9132, stînga.

³⁵ *Vezi DACL*, XII, 2, 1936, col. 2440.

³⁶ Edm. Le Blant, în *Mélanges...*, vol. III, 1883, p. 36—37, pl. 1/7; *DACL*, XII, 2, 1936, col. 2440, fig. 9132, dreapta.

³⁷ *Osservazioni sopra alcune singolari e strane medaglie*, Napoli, 1748.

³⁸ *DACL*, XII, 2, 1936, col. 2440, nota 8 (unde se face trîmîtere la A. Gori, *Symbolae litterariae*, vol. III, p. 240, — nouă inaccesibilă).

Capello³⁹, care a și ilustrat unul din exemplare⁴⁰, — cel reprodus și de noi (vezi fig. 5 a). Textul celorlalte două, consemnat de Capello⁴¹, este MNHMOEYЄ și MNHMONЄY, de întregit — în mod evident — MNHMO(N)ЄYЄ, respectiv MNHM(O)NЄY(Є).

Inscripțiile celor trei geme de cornalină au fost amintite și de U. F. K. Kopp⁴², iar piesele sînt menționate, în treacăt, de H. Leclercq, care le consideră „gnostice”⁴³.

Din păcate, Capello a dat în desen — așa cum s-a arătat — numai una dintre cele trei geme, mulțumindu-se cu observația că celelalte două „sînt la fel”. Or, la prima vedere, am fi tentați să credem că pe gemă e reprodusă mîna stîngă (fig. 5 a), nu dreapta (ca pe totalitatea *cameelor* de acest tip). Dacă ne gîndim însă că piatra din fig. 5 a este o *gemă*, în care gravarea s-a executat — cum era firesc — în *negativ*, vom înțelege că *pozitivul* (realizabil prin apăsarea gemei într-un material moale) reda foarte corect *mîna dreaptă* (vezi fig. 5 b!), aidoma tuturor *cameelor* ce le-am discutat, cu unica deosebire că mîna este reprezentată cu *palma* spre privitor. Implicit, în pozitiv, literele nesimetrice ale inscripției (adică „N”-urile) apar în poziție normală (compară fig. 5 a cu fig. 5 b!).

Cuvîntul MNHMONЄYЄ a fost executat de gravorul gemei în trei „grupe” de litere: MNHM, O și NEYЄ.

O ultimă problemă ridicată de lotul celor trei geme semnalate de Capello o constituie faptul că, pe unicul exemplar ce l-a desenat, mîna ține între degetul mare și arătător *un inel*, nu o ureche. Ținînd seama de situația că — la 1702 — Capello era și el supus aceleiași „mode a epocii” care a făcut să apară, în zeci de cataloage descriptive din sec. XVIII ce ilustrau piese antice, o seamă de „bizarerii” rezultînd din încercarea de a reda piese ori simboluri neînțelese (și adăugînd posibila dificultate obiectivă de a distinge corect: ce anume prind degetele mîinii de pe măruntele geme în cauză), sîntem tentați a crede că ceea ce a desenat drept inel nu a fost, în realitate, decît tot o *ureche*. Spre această concluzie ne îndeamnă totalitatea *cameelor* pomenite, apartînătoare aceluiași tip iconografic, *camee* pe care, invariabil, mîna ține o ureche între degetul mare și arătător.

Rezultă, din toate cele arătate și discutate, o repetată și constantă *asociere* (pe care ne este greu s-o calificăm drept împlătoare și nesemnificativă) între vocabula MNHMONЄYЄ și o anume reprezentare iconografică: cea a mîinii (drepte) prinzînd o ureche între degetul mare și arătător și ținîndu-le pe celelalte trei ridicate în sus. Menționăm că, din parcurgerea atentă a bibliografiei, n-am putut afla decît o piesă în care cuvîntul MNHMONЄYЄ apare în *altă asociere iconografică*, numai că tocmai această piesă — ce va fi analizată la locul cuvenit — este de natură a preciza și a susține interpretarea ce o vom sugera pentru *camee* și *gemele* pînă acum menționate.

Ca atare, reprezentarea figurată pe seria de pietre gravate avute în vedere se compune din două elemente: *urechea* și *mîna*. Primul element sim-

³⁹ *Prodromus iconicus sculptarum gemmarum Basilidiani, amulectici atque talismanici generis*, Veneția, 1702, numerele 203, 205, 206.

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 203.

⁴¹ *Ibidem*, nr. 205 și 206.

⁴² *Palaeographia critica*, vol. IV, Mannheim, 1829, p. 372, nr. 883.

⁴³ *DACL*, I, 2, 1924, col. 2214, fig. 752, s.v. *Anneaux*.

bolic ne trimite, în mod firesc, la acei θεοὶ ἐπήκοοι cunoscuți din zeci de inscripții dedicatorii și — mai ales — din tăblițele votive pe care sînt redată urechile divinității (fie o pereche de urechi afrontate, fie o singură ureche).

Din mulțimea „zeităților care ascultă”⁴⁴ rugile muritorilor se detașează net *Theos Hypsistos*⁴⁵, supremă divinitate celestă, prin excelență ipostază a lui Yahve-Iao⁴⁶ și — pe linia tendințelor sincretiste din antichitatea tîrzie — cvasi-sinonimul zeilor „salvatori” al căror cult a tins spre „universalitate” și spre un (destul de lax) monoteism: Iupiter-Sabazios și Serapis⁴⁷.

Adorarea lui Theos Hypsistos, vehiculată de elementele etnice „orientale” în tot cuprinsul Imperiului, a avut o intensitate deosebită în provinciile răsăritene, cu precădere în Asia Mică (Siria, Bithynia, Cappadocia) și în Regatul Bosphoran. În mediul iudeo-elenistic și elenistico-iudaizant din aceste teritorii se vor închea acele „asociații” și „confrerii” religioase în cadrul cărora se va cristaliza secta *hypsistarienilor* (Ἱψιστᾶριοι), — sectă a cărei „ideologie” și activitate a fost analizată, în studii de referință, de către E. Schürer⁴⁸, Fr. Cumont⁴⁹, Chr. Blinkenberg⁵⁰.

În credințele lor hypsistarieni au adoptat o serie de elemente înrudite cu inițierea în „misterele” divinităților orientale: Iupiter Dolichenus, Iupiter Heliopolitanus și — mai cu seamă — Sabazios. În același timp, propovăduind pe unicul dumnezeu al bibliei (adică al vechiului testament), ținînd sabbatul, dar adorînd focul sacru și etern și lumina celestă și nepermițînd circumcizia, hypsistarieni se definesc ca avînd un cult în care se amestecă din plin elementele păgîno-elenistice cu cele iudaice.

Între piesele arheologice puse în legătură cu secta respectivă un loc aparte îl ocupă mai multe *mîini votive* de bronz. Respectivele piese, asemănătoare pînă la un anumit punct binecunoscutelor mîini votive sabaziace, se deosebesc de acestea prin puțînată ori chiar lipsa completă a simbolurilor alipite mîinii, dar mai ales prin poziția *diferită* a degetelor.

Cu alte cuvinte, în timp ce *totalitatea* mîinilor votive sabaziace sînt literalmente acoperite de simboluri (șarpe, broască, broască țestoasă, con de pin, vultur, bucraniu etc.) și execută un gest specific (adică țin ridicate: degetul mare, arătătorul și mijlociul, iar inelarul și degetul mic sînt pliate), există o serie de mîini votive ce țin toate cele cinci degete ridicate⁵¹.

⁴⁴ Enumerarea lor, ca și discutarea întregului substrat simbolistic, cultic și magic al problemei, în magistralul articol al lui O. Weinreich, Θεοὶ ἐπήκοοι, în *MDAI*, Athenische Abteilung, XXXVII, Athen, 1912, p. 1—68, cu vasta bibliografie pusă la contribuție.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 21—22.

⁴⁶ Vezi *RE*, IX, 1, col. 444—450, s.v. Ἰαεὺς și *ibidem*, col. 698 sqq. (mai cu seamă col. 715), s.v. Iao.

⁴⁷ *Ibidem*, col. 714.

⁴⁸ *Die Juden im Bosphoranischen Reiche und die Genossenschaften der σεβόμενοι θεὸν ὁψιστον*, în *Sitzungsberichte der Akad. der Wissensch. zu Berlin*, 1897, vol. XIII, p. 200 sqq.

⁴⁹ *Hypsistos*, în *Revue de l'instruction publique en Belgique*, 1897; Idem, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. a IV-a, Paris, 1929.

⁵⁰ *Archäologische Studien*, Kopenhaga-Leipzig, 1904. Vezi și *DACL*, VI, 2, 1925, col. 2945—2946, s.v. *Hypsistariens*.

⁵¹ Pentru o edificatoare comparație, vezi, pe de o parte: *AEM*, II, 1878, pl. IV/1—2 (mînă sabaziacă din colecția Trau, Viena); *ArchErt*, ser. III, vol. VII—VIII—IX, 1946—1947—1948, pl. XXXIV/3 (mînă sabaziacă de la Rumpst); „*Apulum*”, IV, 1961, p. 68, fig. 3 (mînă sabaziacă de la Jena); pe de altă parte: *AEM*, II, 1878, pl. III/3—4 (mînă

Deosebirea a fost sesizată de mai toți autorii ce s-au ocupat de atare piese arheologice⁵², numai că mîinile votive sabaziace au avut parte de o cu mult mai atentă cercetare și interpretare decît cele aparținătoare celeilalte categorii. Că toate aceste mîini votive — fie sabaziace, fie din categoria celor cu toate cinci degetele ridicate — sînt de înțeles ca simbol de *manus orantis vel voventis*, dacă nu chiar de *manus dei*, este, la ora actuală, un fapt elucidat definitiv. Mai mult, este clarificată descendența indiscutabilă a „binecuvîntării latine” (*benedictio Latina*) din gestul absolut identic al mîinilor votive sabaziace^{52a}.

Din mecanismul demonstrației ce ● încercăm — aflarea unei replici a gestului mîinii de pe pietrele gravate printre „mîinile votive” de bronz — se exclude, de la sine, mîinile sabaziace. În schimb, apare cu atît mai tentantă apropierea (ca temă iconografică) de acêl mîini votive ce țin toate degetele ridicate. Că și aceste mîini votive sînt fie *manus dei*, fie că execută un *gestus voventis* (evident, altul decît cele sabaziace!) s-a mai spus⁵³ și am amintit-o și noi.

Mîinile votive cu toate cinci degetele ridicate se împart, la rîndul lor, în două variante distincte:

În prima variantă se includ mîinile ce țin, efectiv, ridicate și întinse (observația ne aparține, N.V.!) toate degetele. În cazul că au dedicații scrise, ele sînt făcute, invariabil, către Iupiter Dolichenus. Poziția degetelor, deosebită (deși nu esențial) de a mîinilor de pe cameele și gemele de care ne ocupăm, dedicația pe care unele o poartă, ne îndeamnă a le defini drept mîini votive dolicheniene și a le exclude din argumentație.

A doua variantă include cinci mîini votive de bronz, aflate pe actualul teritoriu al Libanului și făcînd parte, cu ani în urmă, din colecția Péretié din Beirut⁵⁴. Tipologic li se alătură încă două piese: una descoperită la Bekaa și aflată în muzeul din Beirut⁵⁵, cealaltă în fosta colecție a contelui Giovanelli din Triest⁵⁶ (fig. 6 a-b).

Două dintre mîinile votive ale colecției Péretié poartă incizată dedicația expresă $\Theta\epsilon\omega\ \upsilon\phi\iota\sigma\tau\omega$ ⁵⁷ și au fost puse (dimpreună cu celelalte exem-

de bronz din colecția Trau, Viena); *ArchErt*, ser. III, vol. VII—VIII—IX, 1946—1947—1948, pl. XXXIV/1 (mînă de bronz din colecțiile muzeului național din Budapesta); *ibidem*, pl. XXXIV/2 (mînă de bronz de la Heddernheim).

⁵² Schürer, Cumont și Blinkenberg, în studiile citate *supra*, notele 48—50; K. Diltthey, *Drei Votivhände aus Bronze*, în *AEM*, II, 1878, p. 44—65; H. Leclercq, în *DACL*, X, 1, 1931, col. 1205—1207, s.v. *Main*; F. Láng, *Die Dolichenus Votivhand des Budapester Nationalmuseums*, în *ArchErt*, ser. III, vol. VII—VIII—IX, 1946—1947—1948, p. 184—185; M. Macrea, *Cultul lui Sabasius la Apulum și în Dacia*, în „*Apulum*”, IV, 1961, p. 74.

^{52a} Vezi discuția și bibliografia mai nouă la M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, vol. II, München, 1950, p. 631 și pl. 13/3 a—b.

⁵³ Discuția și bibliografia la F. Láng, *op. cit.*, p. 184—186.

⁵⁴ Publicate în *BCH*, III, 1879, p. 264 sqq.

⁵⁵ Publicată de H. Seyrig, în *Syria*, 20, 1939, p. 194, fig. 13; vezi și F. Láng, *op. cit.*, p. 185.

⁵⁶ K. Diltthey, în *AEM*, II, 1878, p. 57, n. 26, pl. III/1—2. Diltthey lasă să se înțeleagă (*ibidem*, p. 45) că piesa de la Triest ar fi identică cu cea descrisă în *Museo Bresciano illustrato*, vol. I, 1838, pl. 41/4, p. 146 sqq. ca provenind de la Trient. Neputînd decide asupra locului de proveniență, aminteste respectiva mînă votivă ca fiind cînd din Triest (*ibidem*, p. 57), cînd din Trient (*ibidem*, p. 58 și textul explicativ la pl. III/1—2).

⁵⁷ *BCH*, III, 1879, p. 265, nr. 20—21.

plare identice tipologic) în legătură, pe drept cuvânt, cu secta hypsistarienilor⁵⁸. Or, exemplarele acestei a doua variante se deosebesc de mâinile votive „dolicheniene“ nu numai prin dedicație (clar adresată lui Theos Hypsistos), ci și prin (sau: mai ales prin!) *poziția degetelor*. Într-adevăr (vezi fig. 6 a-b), mâinile aparținătoare variantei a doua „înaltă“ propriu-zis numai trei degete (mijlociul, inelarul și degetul mic), în timp ce degetul mare și arătătorul mimează clar un gest delicat de „prindere“, de „apucare“.

Se poate deci defini o variantă aparte de mâini votive, mâini pentru care cel mai potrivit termen ni se pare a fi cel de „hypsistariene“. Separarea față de mâinile votive „dolicheniene“ (ca să nu mai vorbim de cele „sabaziace“) se justifică nu numai prin textul dedicațiilor, ci, mai cu seamă, pe baza criteriilor tipologice. În același timp, asemănarea gestului schițat de mâinile „hypsistariene“ cu cel făcut de mâinile de pe pietrele gravate este atât de frapantă încît ne îndeamnă a vedea în respectivele camee și geste niște „produse magico-religioase“ ce se leagă — cu maximum de probabilitate — de cultul aceluiași Theos Hypsistos.

Dacă în gestul — atât de caracteristic — al mâinilor sabaziace a fost văzut, pe drept cuvânt, prototipul pentru *benedictio Latina*, gestul mâinilor dolicheniene ni se pare a întruchipa și el tot o „binecuvîntare“, atestată și ea în perioada creștinismului incipient și căzută apoi în desuetudine⁵⁹. Cît privește însă gestul mâinilor hypsistariene, dată fiind și paralela ce o oferă pietrele gravate ce le disoutăm, mai degrabă ar fi de interpretat drept un *gestus orantis*. Dealtminteri, dacă admitem — pe baza celor arătate — legătura acestor produse gliptice cu credințele hypsistarienilor, scena figurată pe ele sugerează, neechivoc, o „comuniune“ mistică între credincios și „prea-înaltul zeu“.

Rămîne să căutăm o cît mai plauzibilă explicare a semnificației intime a vocabulei MNHMONΕΥΕ. Cine o adresează, — și *cui*? Muritorul către divinitate (ceea ce ne pare destul de puțin probabil!) sau divinitatea către credincios? Are ea înțelesul că unul din partenerii „cuplului“ credincios-divinitate e dator să-și aducă aminte de celălalt: zeul de cel ce i se închină sau credinciosul de zeul pe care-l adoră? Sau, mai degrabă, MNHMONΕΥΕ este o „atenționare“ pe care divinitatea o face credinciosului, relativ la *un aspect al ritualului* ce trebuie „ținut minte“ și îndeplinit?

Personal, înclinăm spre această ultimă explicație. Opțiunea ne-o justificăm prin semnul — aparent misterios — ce urmează după MNHMONΕΥΕ pe cameea de la Carnuntum (vezi fig. 2!). Am arătat, la descrierea acestei piese, că ea este din agat albastru închis, cu un subțire strat superior de culoare alburie. Gravorul antic a cruțat din acest strat superficial, în relief, atît mîna cu urechea, cît și literele inscripției. Restul „cîmpului“ cameei e adîncit cu 1,5 mm și are o uniformă culoare albastră închisă, contrastînd artistic cu părțile mai înălțate, albe. Dacă gravorul n-ar fi intenționat să lase semnul cu pricina după ultima literă (Ε) din cuvîntul

⁵⁸ Vezi *DACL*, I, 2, 1924, col. 1834, s.v. *Amulettes* și F. Láng, *op. cit.*, p. 185 (cu bibliografia).

⁵⁹ Vezi *DACL*, II, 1, 1910, col. 746—758, s.v. *Bénir (Manière de)* și Fr. Cumont, *Les mystères de Sabazius et le judaïsme*, în *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1906, p. 63—70.

MNHMONΕΥΕ, nimic n-ar fi fost mai ușor decât să îndeapărteze și aici — ca și în alte părți — „coaja“ superioară de agat alburii, ajungînd pînă la stratul profund, albastru.

Semnul în discuție, așa cum se înfățișează privirii, e asemănător cu o „pală de foc“, cu o „flacăra“, și nu ni se pare exclus ca ceea ce credinciosul trebuia să *țină minte*, să-și *amintească*, să fi fost tocmai veghea ca flacăra adoratului *foc sacru* să nu se stingă (inclusiv în sensul transfigurării sale religioase de „flacăra a credinței“). O atare interpretare este pe deplin compatibilă cu rolul jucat de cultul *focului nestins* în religia hypsistarienilor⁶⁰ și cu grija adoratorilor lui Theos Hypsistos de a aprinde flacăra „lămpilor (opaițelor) sfinte“ la începerea sabbatului⁶¹.

Considerăm, în consecință, că imperativul MNHMONΕΥΕ poate fi înțeles în sensul ce l-am discutat, eventual cu o nuanță mai cuprinzătoare: de a urmă și a îndeplini preceptele respectivei secte religioase.

*

Am avut prilejul să arătăm că venerarea lui Theos Hypsistos se răspîndește în întregul Imperiu, cu multiple aspecte de detaliu ale cultului: de la adorarea *ca atare* a lui Yahve-Iao (în cadrul comunităților iudaice și iudaizante, — inclusiv de către secta hypsistarienilor), pînă la ridicarea *altor divinități* (Zeus, Serapis, Sabazios etc.) la rangul de supremă divinitate „prea-înaltă“. În acest context istoric măruntele pietre gravate de care ne-am ocupat se pot considera ca mărturii minore ale difuziunii cultului lui Theos Hypsistos, completînd informațiile oferite de texte și de inscripțiile dedicatorii.

Cît privește cameea de la Romula, ea poate fi înscrisă în seria monumentelor arheologice atestînd cultul lui Theos Hypsistos — inclusiv în ipostaza de *Theos Hypsistos epekoos* — pe teritoriul Daciei⁶². Datarea piesei romulense (ca, de altminteri, a tuturor pietrelor gravate de acest tip) este de fixat în sec. III e.n.

*

Pe parcursul studiului ni s-a oferit ocazia să amintim faptul că amestecul — în proporții variabile — de elemente păgîno-elenistice, iudaice și chiar gnostice a imprimat diverselor secte „hypsistariene“ coloraturi aparte, convergente însă, toate, în tendința de a adora o zeitate „unică“ (chiar dacă această „unicitate“ se dovedește a fi, la o mai atentă analiză, rezultatul unei amalgamări a funcțiilor mai multor divinități „supreme“).

În această ordine de idei merită a fi pomenită o piesă, demult cunoscută, însă neinterpretată — credem noi — la justa valoare a semnificației sale. Este vorba de placa rectangulară de calcar descoperită la Astorga, în provincia Leon din Spania (fig. 7). Pe placă se vede un fel de fațadă de

⁶⁰ Problema e discutată în toate lucrările citate *supra*, notele 44—50, 52—59. În mod special, *DACL*, VI, 2, 1925, col. 2946.

⁶¹ Vezi discuția (și bibliografia) în *RE*, IX, 1, col. 448 și 449.

⁶² Vezi C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 85—86; M. Macrea, *op. cit.*, p. 80; I. I. Russu, în *St. Com. Brukenthal*, 12, 1965, p. 53—55, nr. 6, 7, 8 (cu bibliografia), p. 76.

templu, mărginită de două coloane, avînd deasupra un fronton triunghiular, delimitat — de-a dreapta și de-a stînga — de două cercuri în relief (soarele și luna?). „Nișa” dintre cele două coloane este literalmente umplută de imaginea „uriașă” (în raport cu proporțiile construcției) a unei mîini, cu palma spre privitor și ținînd toate cinci degetele ridicate. Pe frontonul triunghiular o inscripție de două rînduri

€IC Z€YC

C€PAIIIC,

iar în palma mîinii

IA ω ,

adică:

ΕΙς Zeus Σεράπις 'Ιαώ.

Monumentul, datat în sec. IV, a fost pus în legătură cu adorarea lui Serapis în Hispania și, totodată, cu secta gnostică a priscillianistilor⁶³.

Or, Astorga figurează printre cele mai vechi sedii episcopale din Hispania, localitatea fiind atestată ca avînd această funcție deja la mijlocul sec. III e.n. Pe de altă parte, sînt cunoscute legăturile „ideologice” dintre secantii lui Priscillianus și dogmele acelor *caelicolae* ce constituie, în veacul al IV-lea, una din principalele secte „eretice” din zona nord-africană. Neuitînd faptul că doctrina numiților *caelicolae* era înrudită — uneori pînă la confundare — cu cea a hypsistarienilor⁶⁴, avansăm ipoteza că textul și figurația lespezii de calcar de la Astorga înscriu piesa respectivă în seria monumentelor religioase legate de cultul lui Theos Hypsistos.

Este destul de dificil de apreciat astăzi, din depărtarea atîtor secole, rolul exact pe care l-au jucat comunitățile hypsistariene (indiferent de „coloratura ideologică” avută) în marile transformări religioase ce s-au operat în antichitatea tîrzie (mai precis, între mijlocul secolului II și prima jumătate a secolului V e.n.). Cert rămîne faptul că monoteismul — mai mult sau mai puțin „pur” — ce l-au profesat și propovăduit, ca adoratori ai unicului zeu suprem al vechiului testament, a netezit mult (și în multe părți) calea prozelitismului creștin. În această privință opiniile savanților moderni sînt concordante cu părerile autorilor creștini antici, din scrierile cărora se poate urmări cum — în a doua jumătate a sec. IV și prima jumătate a sec. V — sectele hypsistariene (devenite „eretic”-creștine) sfîrșesc prin a se contopi în

⁶³ Fidel Fita y Colomé, în *Boletín de la real Academia de la historia*, X, 1887; H. Leclercq, în *DACL*, I, 2, 1924, col. 3003—3005, fig. 1028, s.v. *Astorga*.

⁶⁴ Vezi, în acest sens, documentatul articol al lui A. Torhout, în *RAC*, II, 1954, col. 817—820 (cu bibliografia), s.v. *Caelicolae* și *RE*, IX, 1, col. 449. Conceptele religioase ale sectei, tipic exemplu de amestec al credințelor iudaice, pseudo-creștine și gnostice, ne sînt bine cunoscute din scrierile sf. Augustin, mai cu seamă dintr-o epistolă datată în anul 397 sau 398, în care descrie o vizită făcută comunității de *caelicolae* din Thubursicum Numidarum, înfierînd „rătăcirile” și „sacrilegiile” la care i-a fost dat să asiste; cf. *RAC*, II, 1954, col. 817.

creștinismul de acum generalizat. Un exemplu concludent se poate desprinde din scrierile lui Grigore din Nazianz care, în 374, descrie pe 'Υψιστάρις din Cappadocia și povestește că propriul său tată fusese unul dintre acești „sectanți”, dar, după ce s-a „convertit”, a ajuns episcop creștin de Sasima (Cappadocia). Descrierea unor atare secte „pe cale de-a deveni creștine” ('Υψιστιανοί, Εὐφημίται, Μασσιλιανοί, θεοσεβεῖς), din Asia Mică ori din nordul Africii, apare în operele lui Grigore din Nyssa, ale sf. Epiphaneș și ale lui Cyrillos din Alexandria⁶⁵.

De bună seamă, reflectarea *arheologic sesizabilă* a unor stări de lucruri ce se operează, în nuanțe aproape imperceptibile, în domeniul ideologiei este un fapt rar și dificil de observat.

Am avut ocazia să arătăm, atunci când discutăm constanta asociere a cuvîntului MNHMON EYE cu motivul iconografic al pietrelor gravate din fig. 1 — fig. 5, că n-am putut afla decât o unică piesă în care vocabula în cauză apare în alt context iconografic. Este vorba anume de o gemă de cornalină, de aspect indubitabil *paleocreștin*, ce se află în colecțiile de la British Museum (fig. 8). Gema, publicată de Babington⁶⁶, apoi de O. M. Dalton⁶⁷ și de H. Leclercq⁶⁸, înfățișează o *mînă* (evident, a divinității) ce ține cunoscutul simbol al ramurii de palmier, executînd — considerăm noi — în același timp un gest de „binecuvîntare”. Într-adevăr, printre tipurile de binecuvîntări cunoscute de pe monumentele figurate vechi creștine, există un gest aparte, în care degetul arătător, mijlociul, inelarul și degetul mic sînt pliate, iar degetul mare se „închide” peste arătător. Rezervată exclusiv lui Hristos, „binecuvîntarea” respectivă apare pe un număr extrem de redus de reprezentări, iar gestul descris nu se mai întîlnește cu începere din sec. V⁶⁹.

Caracterul creștin și datarea în sec. IV a gemei din British Museum sînt asigurate de chrismonul *labarum*⁷⁰ de deasupra mîinii. Cuvîntul MNHMON EYE a fost gravat, pe două rînduri, dedesubtul „mîinii divine”. Pare stranie și inexplicabilă „săltarea” de la locul firesc a literei O și gravarea ei lîngă mîna-simbol, cu atît mai mult cu cît spațiul rămas liber după MNHM arată clar că O-ul ar fi încăput lesne în primul rînd al cuvîntului (vezi fig. 8!). Explicația acestei „ciudățenii” o vedem în faptul că s-a intenționat sugerarea *legăturii intime* dintre „cuvîntul magic” și chrismon în același timp obținîndu-se XPO, — una dintre cele mai cunoscute și mai frecvent uzitate abrevieri pentru XP(εστ)O(ς) sau XP(ιστ)O(ς)⁷¹.

Gema discutată prezintă o dublă importanță: dovedește, pe de o parte, „perpetuarea” asocierii dintre MNHMON EYE și simboluri religioase pînă

⁶⁵ Discuția și bibliografia în *DACL*, VI, 2, 1925, col. 2946.

⁶⁶ In Smith și Cheetham, *A Dictionary of christian antiquities*, London, 1875, s.v. *Gems*, vol. I, p. 716.

⁶⁷ *Catalogue of early christian antiquities and objects from the christian East in the department of British and medieval antiquities and ethnography of the British Museum*, London, 1901, p. 2, nr. 7, pl. II, fig. 7.

⁶⁸ *DACL*, VI, 1, 1924, s.v. *Gemmes*, col. 828, nr. 108, fig. 4996.

⁶⁹ Vezi *DACL*, II, 1, 1910, col. 758.

⁷⁰ Vezi *DACL*, VIII, 1, 1928, col. 927 sqq., s.v. *Labarum*.

⁷¹ Vezi *DACL*, I, 1, 1924, col. 155 sqq., s.v. *Abréviations*; *ibidem*, col. 240 sqq., s.v. *Acclamations*.

înt-o etapă cînd respectivele simboluri sînt deja incontestabil *creştine*; pe de altă parte, tocmai această asociere justifică opinia noastră că şi în cazul pietrelor gravate din fig. 1 — fig. 5 simbolurile sînt de natură *religioasă*⁷².

✻

Cîteva concluzii finale, menite să concretizeze rezultatele ce le putem desprinde:

— Cameea de la Romula, care a constituit punctul de plecare al studiului nostru, se înscrie într-o categorie de produse gliptice al cărei caracter *magic-religios* — nesositat până în prezent — ni se pare indiscutabil;

— Legătura acestei categorii de camee și geme cu credințele hypsistariene ni se pare suficient de dovedită:

— În contextul general al importanței sectelor hypistariene, ca „ferment ideologic“ para-creștin, apariția pietrei gravate de la Reșca își are valoarea sa aparte, ca mărturie a acelui complex de factori ce facilitează implantarea creștinismului în teritoriile nord-dunărene. Că, mai târziu, după retragerea aureliană, tocmai noua religie va constitui unul din elementele continuității, — este o problemă a cărei însemnătate nu mai e necesar s-o subliniem:

— Ca rezultate „colaterale”, obținute pe parcursul demonstrației, amintim: stabilirea unei *categorii aparte* de mâini votive de bronz, mâini ce le-am definit drept „hypsistariene”; o mai adecvată interpretare a monumentului de la Astorga și a gemei vechi creștine din British Museum.

N. VLASSA

ADDENDA. După încheierea acestui studiu, tov. Maria Coja — căreia îi mulțumim și pe această cale — ne-a atras atenția asupra încă unei piese ce se înscrie pe deplin în categoria discutată de noi. Este vorba de o camee de onyx albastru-negricios, cu strat superficial alb (fig. 9 a). Cameea, de formă trapezoidală (cu bazele ușor rotunjite) este prinsă într-un inel antic de aur, de o formă târzie (fig. 9 b). Inelul a fost aflat, împreună cu alte obiecte de podoabă (dateabile în sec. III—IV!), în 1866 la Mainz-Zahlbach.

⁷² N-am în les în argumentare două piese, tot din categoria pietrelor gravate, pe care vocabula MNHMON **EYE** nu apare *izolat*, ci în contextul unor propozițiuni. Este vorba, în primul rând, de o gemă aniconică de jasp roșu, de la British Museum (publicată de O. M. Dalton, *op. cit.*, p. 2, nr. 8 și de H. Leclercq, în *DACL*, VI, 1, 1924, col. 856, nr. 279), cu inscripția

MNI LMON
EYEMOVY
XAPINAK
AKON

Rămas nedescifrat de cei doi publicatori, textul se citește (după cum ne-o sugerează colegul I. Piso, cărui îi mulțumim și pe a. eastă cale): Μνημον/ῆς μου ψυχάρ(ο)ν ἄκ/ακον = „Amintește-ți de mine, sufletel neprihănit!” („...suflete! nevinovat”, „curat”, „pur”). A doua piesă, o camee-amulet de onyx, a fost publicată tot de Dalton (*op. cit.*, p. 16, nr. 103) și de Leclercq (*DACL*, I, 2, 1924, col. 1791, fig. 476) și poartă textul ΤΗC ΚΑΛΗC ΤΥΧΗC ΜΝΗΜΟΝΕΥΕ... Ni se pare limpede că nici una dintre cele două produse eliptice n-are nimic de-a face cu seria discutată de noi.

lîngă aqueductul roman, și publicat în repetate rînduri. Descoperirea e: re-luată, recent, de A. Krug, care discută amănunțit atît inelul, cît și cameea (*Römische Fundgemmen*, în *Germania*, 55/1—2, 1977, p. 78 și „Katalog“, p. 81—82, nr. 3, pl. 14/3. Bibliografia mai veche, referitoare la piesă, la p. 82).

În ordinea de idei care ne interesează reținem că A. Krug intuiește caracterul magic al cameei, fără a găsi însă o explicație a motivului iconografic și a asocierii acestuia cu vocabula MNHMON $\in Y \in$. În același timp, citează drept analogii două pietre gravate care au scăpat atenției noastre: o gemă de carneol de la Kassel și o camee de la München (*ibidem*, p. 82, cu bibliografia acestora). De deosebită importanță ni se pare *datarea* acestor camee în sec. III și chiar IV, asigurată prin stînsa analiză stilistică a inelului în care este incastrată cameea de la Mainz-Zahlbach (*ibidem*, pe 82, cu numeroase analogii și un larg aparat bibliografic).

La acestea se mai poate adăuga încă o camee, cu totul recent publicată, provenind de la Brigetio, intrată în Muzeul Național din Budapesta în 1890, dar rămasă inedită pînă în 1979. Tema iconografică și inscripția sînt absolut identice cu a celorlalte exemplare de care ne-am ocupat. (Vezi I. Bilkei, *Die griechischen Inschriften des römischen Ungarns*, în *Alba Regia*, XVII, 1979, p. 26, nr. 4).

Implicit, la ora actuală demonstrația ce am încercat-o se sprijină pe nu mai puțin de 15 piese, ce se repartizează astfel:

- Romula = 1 buc. (camee);
- Carnuntum = 1 buc. (camee);
- Ravenna = 5+1=6 buc. (camee);
- Italia = 3 buc. (geme);
- Mainz-Zahlbach = 1 buc. (camee);
- Kassel = 1 buc. (gemă);
- München = 1 buc. (camee);
- Brigetio = 1 buc. (camee).

N.V.

2

1

3

4

a

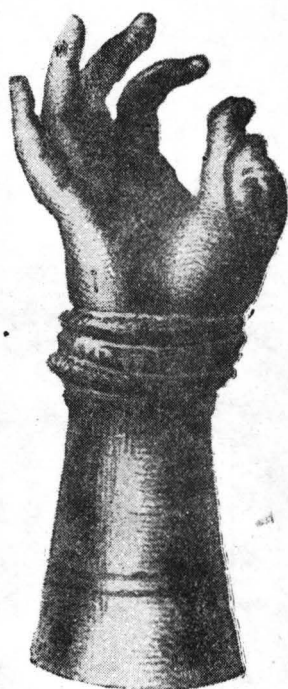

b

5

a

b

6

7

8

a

b

9

CONSIDERAȚII PRIVIND RAPORTUL CRONOLOGIC DINTRE AȘEZAREA ȘI CIMITIRUL DE LA CLUJ-MĂNĂȘTUR

Continuarea cercetărilor la complexul arheologic de la Cluj-Mănăștur a fost impusă de necesitatea urmăririi mai nuanțate a raportului cronologic dintre așezare și cimitir, situate în partea de vest a incintei, de raportul dintre cele mai vechi urme de locuire feudală și primele faze ale fortificației de pământ și lemn, precum și de dezvelirea celui mai vechi lăcaș de cult, a fortificației propriu-zise a mănăstirii și a unor anexe ale acesteia. În acest sens, o serie de elemente materiale și stratigrafice din S.X, S.XV, S.XVI, S.XVII, S.XVIII (1978, 1979, 1980) relevă câteva contribuții ce vin să confirme, în general, observațiile anterioare, aducând în același timp și date noi, semnificative, pentru cunoașterea acestui important complex¹.

Luând mai întâi în discuție complexele de locuire din interiorul incintei, notabil este bordeiul din S.XVII, situat între m 1,60—4,25, a cărui groapă a fost săpată începând de la adâncimea de 1,40 m (n.a.), de pe un nivel cu material ceramic din sec. X—XI și se adâncește cu 0,95—1 m. În interiorul bordeiului, în partea de vest, au fost surprinse resturile unui cuptor cu diametrul de 0,90 m, construit din pietre de râu, a cărui vatră se adâncește cu 0,10 m față de podea. Se poate aprecia — după cum rezultă din porțiunea săpată în S.XVII și caseta A, deschisă pe latura de sud a secțiunii între m 2,25—3,60 — că lungimea laturilor acestei locuințe era de 4—4,50 m (pl. II, 2). Ceramica găsită în umplutura și pe podeaua bordeiului, precum și pe vatra cuptorului, prezintă caracteristicile celei descoperite și cu ocazia campaniilor anterioare în câteva locuințe și anexe gospodărești, făcând parte din orizontul de locuire din sec. X, eventual începutul celui următor. Cea mai mare parte a ceramicii este lucrată la roata rapidă, de culoare neagră și cenușie, cu ardere incompletă, având pereții destul de subțiri și ornamentată cu linii paralele incizate, dispuse pe întreaga suprafață a vasului (pl. II, 2), sau cu mănunchiuri de linii ondulate (pl. II, 1, 4). O altă categorie, numeric mult mai redusă, o constituie ceramica de culoare cenușiu-gălbui, ornamentată cu împunsături succesive, începând imediat de sub buză, pînă la jumătatea va-

¹ Rezultatele cercetărilor arheologice începute în 1970 au fost publicate de către P. Iambor, Șt. Matei, în *AIIA*, XVIII, 1975, p. 291—304; idem, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 599—609.

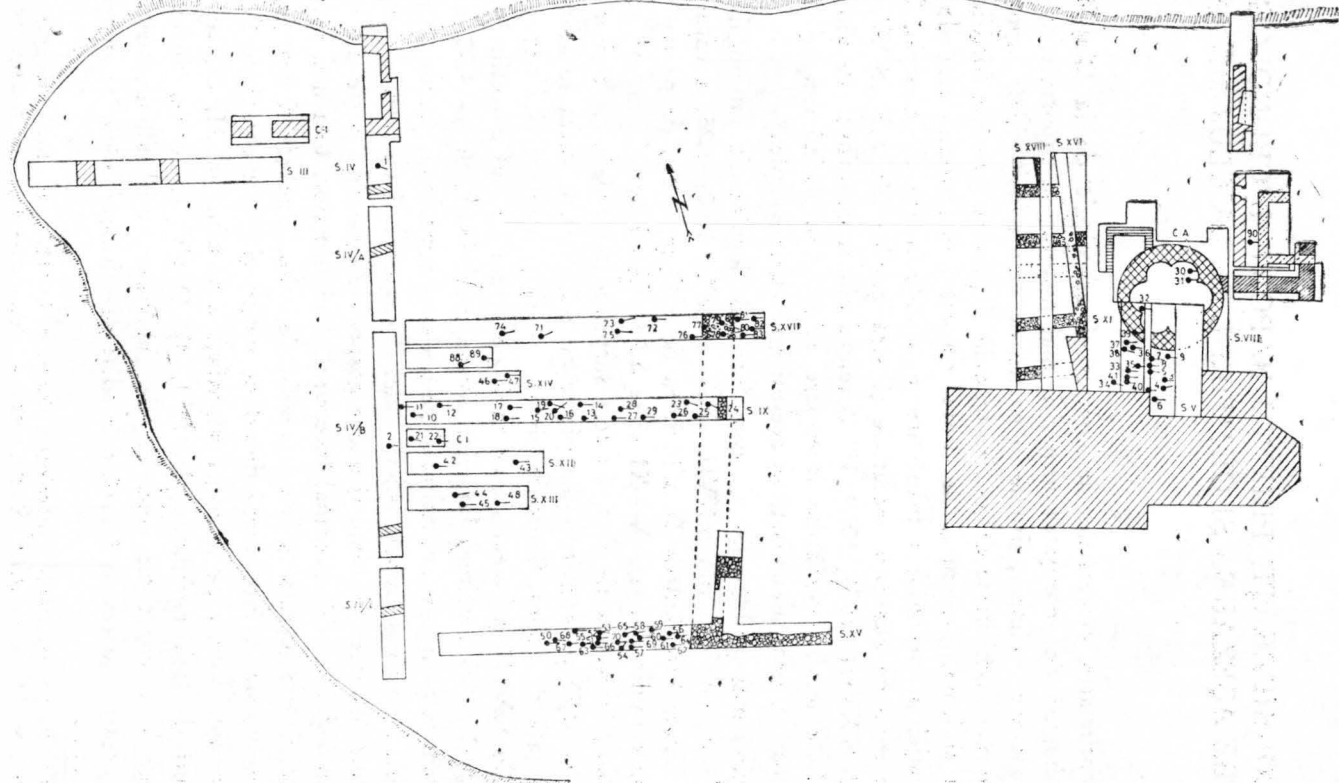

Fig. 1 — Planul general al săpăturilor, cu cimitirul și construcțiile mănăstirești.

sului (pl. II, 3). Pe lângă fragmentele a-părținând mai multor vase-borcan, s-au găsit câteva fragmente de străchini și cupe, precum și câteva fragmente de tipsii lucrate cu mâna (pl. I, 8, 9). Absența unor elemente (ca formă și decor), cum ar fi cazanele de lut (destul de frecvente în această secțiune, precum și în celelalte din campaniile precedente, dar în straturile superioare) și ceramica ornamentată cu „unghia” și roțița dințată, ne întărește convingerea asupra datării bordeiului în sec. X, mai cu seamă că în cercetările trecute, la sud de S.XVII, topografic pe aceeași linie (S.IV B, S.IV C, S.IX), au fost descoperite locuințe cu material similar². Pe podeaua bordeiului a fost găsit și un fragment de rîșniță, dintr-o piatră cu mult conținut de oxid de fier.

Spre est de acest bordei, la 2 m pînă la 2,75 m, pe nivelul de călcare din timpul funcționării acestuia, a fost dezvoltat un cuptor de piatră de formă ovală, a cărui vatră se adîncea cu 0,30 m în lutul galben, fiind captușită

² Printre multe alte lucrări tratînd astfel de ceramică, amintim: Șt. Pascu, M. Rusu și colaboratorii, *Cetatea Dăbica*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 153 și urm.; pl. IV, 11, 13; pl. V, 6, 8, 11; Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia*, I, București, 1972, p. 78 și urm.; M. Comșa, *Die örtliche Keramik aus den Siedlungen des 8.—10. Jahrhunderts von Bucov — Ploiești*, în *Dacia*, N.S., XXIII, 1979, pl. 7; D. Gh. Teodor, *Les établissements fortifiés des régions est-carpatiques de la Roumanie aux VIIIe—XIe siècles de notre ère*, în *Slovenska Archeologia*, XXVI, 1978, fig. 6/5, 9; J. Slama, *Mittelböhmen im frühen Mittelalter*, Praga, 1977, tab. III, 9, 10; IV, 6, 8; XL, 1; XLI, 11; XLIV, 4; XLVI, 10.

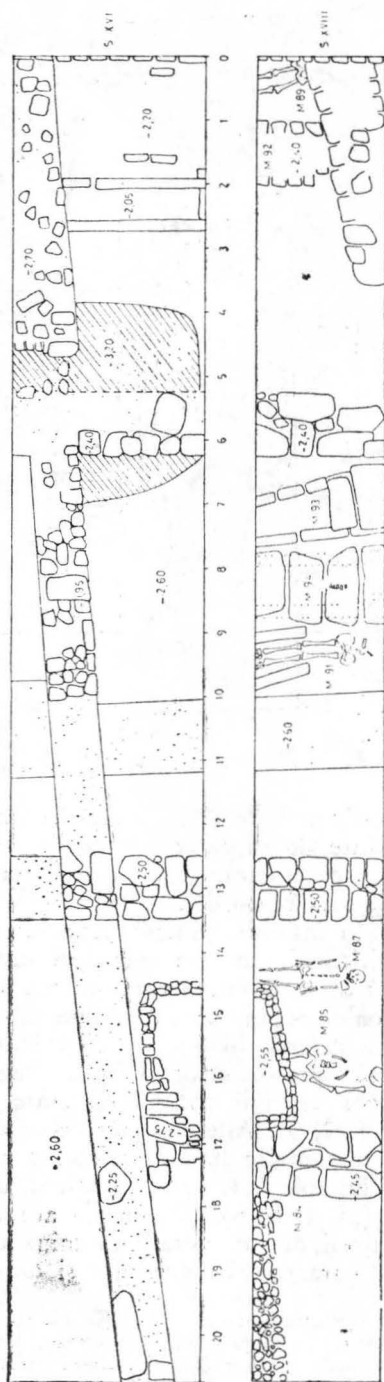

Fig. 2 — Planul secțiunilor XVI și XVII.

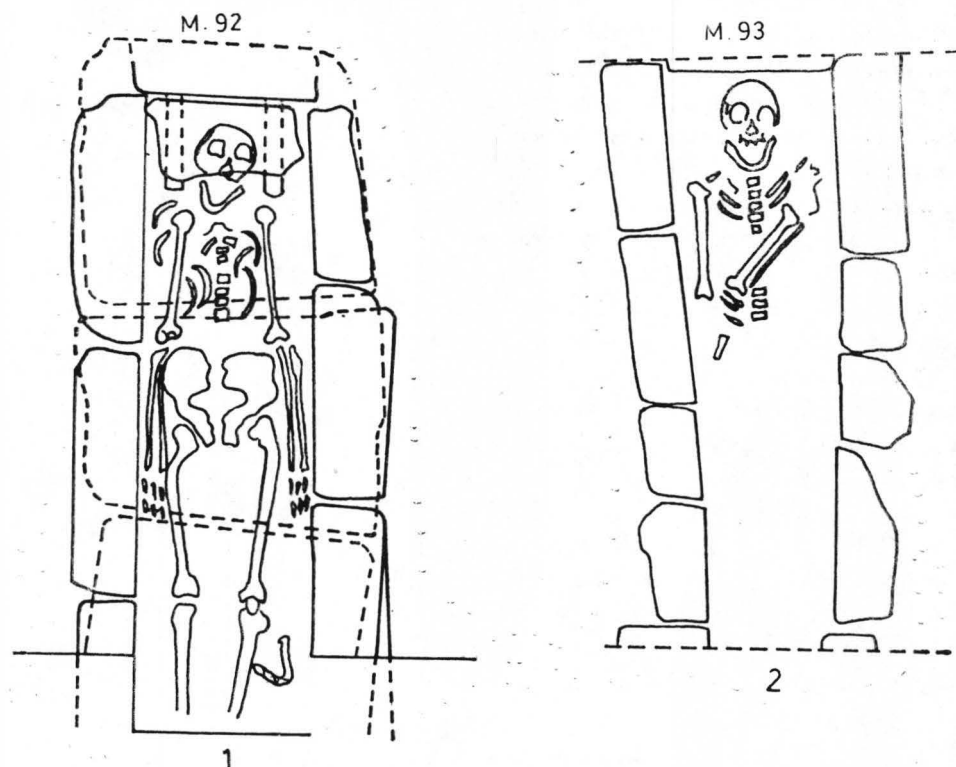

Fig. 3 — Plan de detaliu a M.92, M.93.

cu bolovani de râu. Foarte probabil boltit, cuptorul putea aparține fie unei locuințe de suprafață contemporană cu bordeiul amintit, fie acestuia, ca o anexă exterioară. În orice caz, ceramica din jurul cuptorului este identică cu cea găsită în bordei.

În interiorul incintei, pe latura sudică, în S.X, perpendiculară pe valul fortificației, au fost surprinse urmele unui bordei, dezvelit parțial între m 2—4 ai secțiunii, a cărui podea se află la 1,65—1,70 m (n.a.). Fragmentele de oale-borcan, de dimensiuni diferite, sînt lucrate în cea mai mare parte la roata rapidă, bine arse, de culoare cenușie și cenușiu-roșcată, cu buza răsfrîntă spre exterior. Cîteva fragmente sînt ornamentate cu cîte un mănunchi de linii paralele incizate, probabil pe întreaga suprafață a vasului (pl. I, 2, 3). Altele au un decor alcătuit din mănunchiuri de cîte două, trei sau mai multe linii ondulate, dispuse începînd de sub gît pînă spre fundul vasului (pl. I, 1, 4) și, în sfîrșit, altele sînt decorate cu o linie ondulată simplă (pl. I, 5, 6). Alături de această ceramică s-au găsit și cîteva fragmente de tipuri de lut lucrate cu mîna din pastă dură (pl. I, 7, 8). Avînd în vedere caracteristicile tehnice și de decor ale acestei ceramici³, precum și pre-

³ Pentru analogii, vezi: K. Horedt, *Voevodatul de la Bălgrad—Alba Iulia*, în *SCIV*, V, 1954, 3—4, p. 486; J. Kudrnác, *Vyzkum na Klukovském hradisti*, în *AR*, VI, 1954, p. 54—60; B. Horváth, *Árpádkori faépitkezés nyomai Fonyod — Bélátelepen*, în *FolArch*, XIX, 1968, p. 113—144.

Planșa I — Ceramică din sec. IX—X.

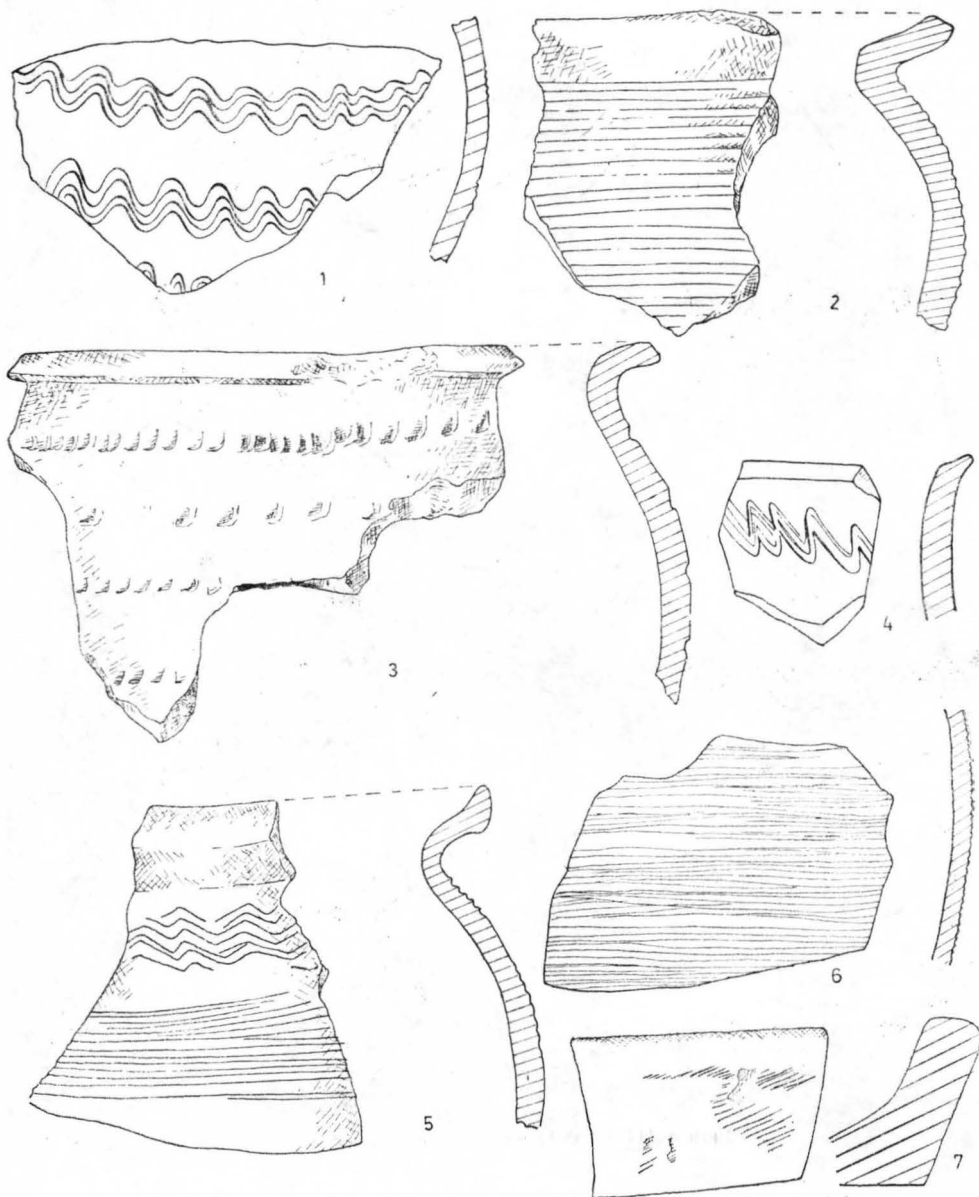
zența fragmentelor de tipsii, cât și poziția acestui bordei față de valul fortificației, considerăm că locuința în discuție datează din sec. IX—X, contemporană cu perioada de funcționare a primului val al cetății, cel îmblănit pe panta dinspre interior cu bîrne de lemn (cercetat în S. III din imediata vecinătate a S.X).

Din perioada imediat următoare, sec. X—XI, pare să dateze bordeiul descoperit în S.XVI (trasată în partea de nord a bisericii actuale), a cărui groapă a fost surprinsă între m 4—7 (fig. 2, zona hașurată), podeaua lui fiind la 3,20 m adâncime (n.a.). Bordeiul este suprapus de temelia unei construcții romane, asupra căreia vom reveni mai jos. Fragmentele ceramice din această locuință aparțin unor tipuri și oale-borcan și sînt lucrate cu mîna și la roată, avînd, în general, culoare cenușie și gălbuie. Ca decor, prezintă aceleași motive ca ceramica din alte locuințe: striuri incizate pe toată suprafața și linii ondulate, precum și combinația celor două motive (pl. II, 5, 6; pl. III, 1, 2). Ceramică de aceeași factură și cu decor similar a apărut și într-un bordei din S. VIII, caseta C (pl. III, 3), a cărui podea se află la adâncimea de 3,30 m (n.a.). Bordeiul este anterior mormîntului nr. 90, făcînd parte din orizontul de înmormîntări din sec. XI—XII și, cu atît mai mult, este anterior zidului aparținînd unei anexe mănăstirești care a deranjat și mormîntul respectiv. În general, s-au constatat mai multe urme de locuire, chiar destul de intensă în această parte a incintei, cu mult înainte de construcțiile eclesiastice (basilica, rotonda, încăperile mănăstirești), dar contururi mai clare ale unor locuințe (în afara celor menționate) n-au putut fi surprinse datorită repetatelor construcții și demolări, care le-au afectat de-a lungul timpului. Doar ceramica antrenată cu ocazia unor atare lucrări permite asemenea constatări.

Așezarea a continuat pînă către sfîrșitul sec. al XI-lea, fapt surprins în S.XV și S.XVII, atît stratigrafic, cît și printr-un nivel compact cu ceramică similară cu cea din locuința din S.IV B, pe a cărei podea s-au găsit și trei monede de la regele Solomon (1063—1072)⁴. La fel ca și în cazurile anterioare, acest nivel este deranjat de gropi de morminte. S-a păstrat totuși un cuptor, în S.XV, care trebuie să fi avut o capacitate mare, mai puțin distrus, construit din piatră de calcar și bolovani de rîu. Pietrele din bolta prăbușită păstrează urme de ardere la roșu, iar printre ele s-au găsit numeroase lupe de zgură, ceea ce n-ar exclude ipoteza ca el să fi fost utilizat pentru reducerea minereului. Pe latura nordică a cuptorului a fost dezvelită parțial o platformă din lut bătut, pavată cu fragmente de cărămizi și piatră, avînd o lungime de 5,20 m. Presupunem o legătură între cuptor și această platformă, care putea aparține unei barăci încăpătoare, mai cu seamă că ceramica descoperită, atît pe vatră, cît și pe platformă, prezintă caracteristicile celei din sec. al XI-lea, avînd buza puternic evazată și fiind decorată, în general, cu mănunchiuri de linii ondulate și cu roțița dințată (pl. III, 4, 5, 7).

Deasupra bordeiului din S.XVII, descris mai sus, a existat o locuință de suprafață între m 0—4,15, urmele ei fiind sesizate printr-un strat de arsură cu pietre, în grosime de 0,10—0,20 m, și printr-un pavaj sau podea de pietre în caseta de pe latura de sud a secțiunii, locuință care este ulterioară, după cum s-a putut observa atît stratigrafic, cît și în ceea ce privește ceramica, ornamentată în general cu roțița dințată și cu alveole (pl. III, 6). În orice caz, locuința respectivă este anterioară celor două morminte (M. 88, M. 89) descoperite în amintita casetă de pe latura sudică a secțiunii, gropile acestora distrugînd o parte a podelei.

⁴ P. Iambor, Șt. Matei, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 600 și pl. IV.

Planșa II — Ceramică din sec. X—XI.

Planșa III — Ceramică din sec. X—XI.

Atît din cercetările mai vechi, cît și din ultimele două campanii de săpături s-a putut constata, cel puțin în partea de vest a incintei, încetarea funcționării așezării în a doua jumătate a sec. al XI-lea, locul așezării fiind destinat cimitirului din preajma lăcașului de cult, construit foarte probabil de benedictinii așezați aici în vremea regelui Ladislau I (1077—1095). De altfel,

cele mai vechi monede, în funcție de care putem data începutul cimitirului, sînt emisiuni ale amintitului rege. Stratigrafic, s-a putut observa că majoritatea complexelor de locuire au fost căpăcuite de un nivel cu multe așchii de piatră, situat cam la 1,60—1,70 m (n.a.), rezultat de la cioplirea blocurilor și finisarea lor în vederea construirii primului așezămînt de cult și a complexului mănăstiresc adiacent. Acest nivel, în mod frecvent, a fost străpuns, în toate secțiunile săpate, de gropile mormintelor, fapt ce pledează în favoarea ideii că înmormîntările în cimitir au început abia după construirea mănăstirii.

Cimitirul. După cum este și firesc, mormintele din cimitirul de la Cluj-Mănaștur sînt, în totalitatea lor, de înhumație, orientate vest-est. Un număr de 49 de morminte descoperite în campaniile mai vechi au fost discutate mai mult din punct de vedere al inventarului⁵, urmînd ca în prezentul studiu să insistăm asupra celor descoperite în ultimele două campanii de săpături.

Mormîntul nr. 50. Schelet de adult, la adîncimea de 1,40 m, orientat V—E, întins pe spate cu brațul stîng pe bazin. Îi lipsesc oasele antebrațului drept. Lungimea: 1,40 m. S-au păstrat vagi urme de lemn putrezit, provenind de la sicriu. Inventar: un inel de tîmplă, din bronz, cu unul din capete aplatizat.

Mormîntul nr. 51. Schelet de adult, bine păstrat, la adîncimea de 2,61 m, orientat V—E, întins pe spate, cu brațele de-a lungul corpului, cu craniul turtit. Lungimea: 1,45 m. S-au păstrat resturi de la sicriu. Fără inventar.

Mormîntul nr. 52. Schelet de adult, întreg, la adîncimea de 2,20 m, orientat V—E, întins pe spate, cu brațele de-a lungul corpului, cu craniul turtit. Lungimea: 1,38 m. S-au păstrat urme de sicriu. Fără inventar.

Mormîntul nr. 53. Schelet de adult, la adîncimea de 2,15 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele de-a lungul corpului, cu craniul turtit. Lungimea: 1,56 m. S-au păstrat urme de sicriu. Inventar: două inele de tîmplă, din bronz, cu capetele răsucite în formă de S, și un obol de argint, emisiune a regelui Bela II (1131—1141)⁶.

Mormîntul nr. 54. Schelet de adult, întreg, la adîncimea de 1,49 m, orientat V—E, întins pe spate, cu brațele de-a lungul corpului (parțial sub M. 57). Lungimea: 1,61 m. Inventar: trei inele de tîmplă, din bronz, cu capetele răsucite în formă de S.

Mormîntul nr. 55. Schelet de adult, întreg, la adîncimea de 1,56 m, orientat V—E, întins pe spate, cu brațele de-a lungul corpului. Lungimea: 1,55 m. Inventar: două inele de tîmplă, din bronz, cu capetele răsucite în formă de S.

Mormîntul nr. 56. Schelet de copil, întreg, la adîncimea de 2,48 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele de-a lungul corpului. Lungimea: 0,73 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 57. Schelet incomplet de copil, la adîncimea de 1,40 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul stîng de-a lungul corpului. Lipsește

⁵ *Ibidem*, p. 602—605 și pl. VII—VIII.

⁶ CNH, I, nr. 79; E. Unger, I, nr. 45.

craniul, brațul drept, partea stîngă a bazinului și oasele din partea inferioară a picioarelor. Lungimea: 0,50 m. Inventar: un inel de tîmplă, din bronz, cu unul din capete răsucit în formă de S.

Mormîntul nr. 58. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,72 m, orientat V—E, întins pe spate. S-au păstrat: bazinul și oasele membrelor inferioare. Lungimea: 1,15 m. Inventar: patru inele de tîmplă, din bronz, cu capetele răsucite în formă de S, găsite în zona bazinului.

Mormîntul nr. 59. Schelet deranjat, de copil, la adîncimea de 2,70 m, orientat V—E, cu craniul găsit deasupra toracelui (a fost deranjat de M. 58). Lungimea: 1,12 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 60. Schelet întreg, de adult, la adîncimea de 2,77 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul drept întins de-a lungul corpului și brațul stîng pe bazin. Lungimea: 1,59 m. Inventar: un inel de tîmplă, din argint, cu capătul răsucit în formă de S, și un inel digital format din trei sîrme de argint împletite și lipite la cele două capete.

Mormîntul nr. 61. Schelet de adult, întreg, la adîncimea de 2,88 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele așezate de-a lungul corpului. Lungimea: 1,73 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 62. Schelet de adult, la adîncimea de 2,84 m, orientat V—E, culcat pe spate. A fost dezvelit craniul și jumătatea stîngă a toracelui, cu brațul stîng. Fără inventar.

Mormîntul nr. 63. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,35 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu ambele brațe pe bazin. Se păstrează craniul și scheletul pînă la bazin, restul fiind înlăturat cu ocazia înmormîntării lui M. 66. Lungimea: 1,30 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 64. Schelet incomplet, la adîncimea de 2,79 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lipsesc oasele din partea inferioară a picioarelor, fiind înlăturate cu ocazia săpării șanțului de fundație a zidului de fortificație a mănăstirii. Lungimea: 1,12 m. Inventar: un obol de argint, emisiune a regelui Géza II (1141—1161)⁷, găsit pe mandibulă.

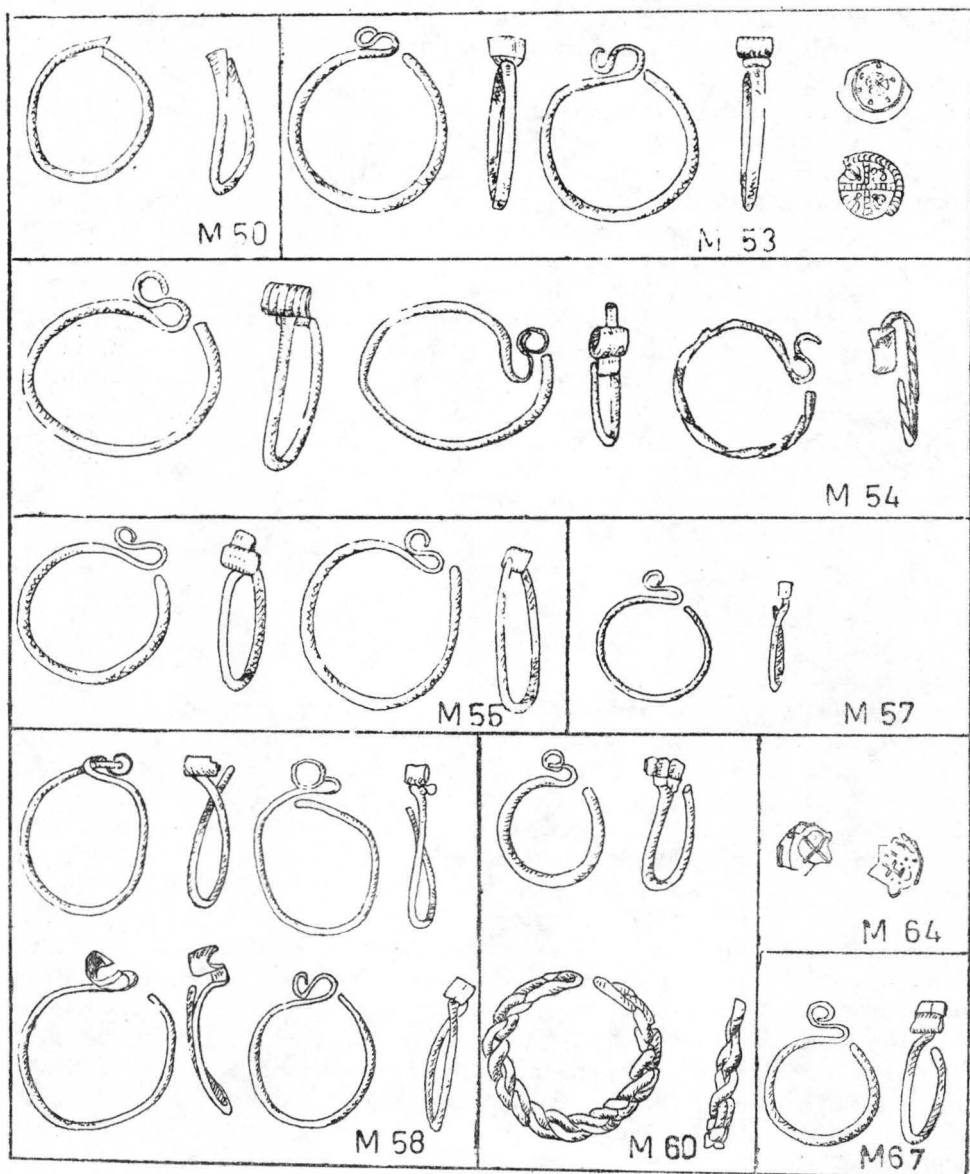
Mormîntul nr. 65. Schelet incomplet, de adult, la adîncimea de 2,40 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lipsesc oasele din partea inferioară a picioarelor. Lungimea: 1,36 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 66. Schelet întreg, de adult, la adîncimea de 2,45 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului, cu craniul aplecat spre stînga. Lungimea: 1,82 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 67. Schelet de adult, la adîncimea de 2,40 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Partea superioară a scheletului, pînă la bazin, a fost descoperită sub M. 50 și M. 68. Lungimea: 1,74 m. Inventar: un inel de tîmplă, din argint, cu unul din capete răsucit în formă de S.

Mormîntul nr. 68. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 1,70 m, orientat pe direcția V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul cor-

⁷ CNH, I, nr. 169; E. Unger, I, nr. 64.

Planșa IV — Inventarul mormintelor 50—67 (sec. XI—XII).

pului. Lipsesc oasele membrelor inferioare. Parțial a fost găsit sub M. 50 și deasupra lui M. 67. Fără inventar.

Mormîntul nr. 69. Schelet de adult, la adîncimea de 1,84 m, orientat SV—NE, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,66 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 70. Schelet de adult, întreg, la adîncimea de 1,89 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,62 m. Fără inventar.

Mormintele descrise mai sus au fost descoperite în S.XV din 1979. Urmează mormintele descoperite în S.XVII din 1980.

Mormîntul nr. 71. Schelet complet de adult, la adîncimea de 1,60 m, orientat, cu o ușoară deviere, SV—NE, întins pe spate, cu brațul drept îndoit pe bazin, iar cu stîngul de-a lungul corpului. Lungimea: 1,73 m. Inventar: în partea stîngă a craniului s-au găsit două inele de tîmplă, din bronz, unul întreg și răsucit, iar altul fragmentar.

Mormîntul nr. 72. Schelet de copil aproape nou născut, întreg, dar cu oasele foarte slab păstrate, la adîncimea de 1,85 m, orientat V—E, întins pe spate, cu brațele de-a lungul corpului. Lungimea: 0,52 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 73. Schelet de copil, dezvelit parțial, la adîncimea de 1,78 m, orientat V—E, întins pe spate, cu craniul aplecat spre stînga și cu brațul drept pe bazin. Lungimea pînă la bazin, cît a fost dezvelit, este de 0,65 m. Inventar: trei inele de tîmplă, din argint, îndoite la capete în formă de S, dintre care unul mai mare, iar celelalte două mai mici, aproximativ egale.

Mormîntul nr. 74. Schelet de adult, bine păstrat, la adîncimea de 1,90 m, orientat V—E, întins pe spate, cu craniul aplecat spre dreapta, cu brațul stîng îndoit pe bazin și cu cel drept de-a lungul corpului. Lungimea: 1,72 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 75. Schelet de adult, întreg, bine păstrat, la adîncimea de 1,92 m, orientat V—E, întins pe spate, cu craniul aplecat spre dreapta și cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,73 m. S-au păstrat urme vagi de sicriu. Inventar: pe ambele părți ale craniului s-a găsit oîte un inel de tîmplă, relativ mare, din argint, îndoit la capăt în formă de S; pe mandibulă un denar de argint, emisiune a regelui Ladislau I (1077—1095)⁸, iar pe o falangă din partea dreaptă, un inel digital din argint, format dintr-o verigă lamelară cu capetele îngustate și suprapuse, avînd pe suprafața exterioară un decor compus dintr-o succesiune de striuri oblice, în două sensuri, grupate în unghiuri cu vîrfurile spre cele două margini ale benzii, realizate cu ajutorul unei dălțițe dințate⁹.

Mormîntul nr. 76. Schelet de adult, incomplet și prost păstrat, la adîncimea de 2,10 m, orientat V—E, întins pe spate, cu mîinile de-a lungul corpului. Îi lipsesc vertebre, coaste, falangele și părți din bazin. Lungimea: 1,61 m. Inventar: pe ambele părți ale craniului s-au găsit oîte două inele de tîmplă, din argint, de mărimi diferite, îndoite la capete în formă de S.

Mormîntul nr. 77. Schelet de adult, incomplet, la adîncimea de 2,11 m, orientat V—E, întins pe spate, cu craniul aplecat spre stînga și cu brațele de-a lungul corpului. Lipsesc: antebrațul drept, partea superioară a bazinului și

⁸ CNH, I, nr. 26; E. Unger, I, nr. 16.

⁹ Inventarul acestui mormînt este identic, în ceea ce privește piesele găsite, precum și în tehnica de ornamentare a inelului digital, cu M. 41 descoperit în S.XI (*ActaMN*, XVI, 1979, pl. VIII).

falangele membrelor superioare. S-au păstrat urme de sicriu. Lungimea: 1,71 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 78. Schelet de adult, aproape complet, la adîncimea de 2,15 m, orientat V—E, întins pe spate, cu craniul aplecat spre stînga, cu brațul drept îndoit pe bazin. Lipsesc: antebrațul stîng, precum și o bună parte din coaste, vertebre și falangele. Lungimea: 1,63 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 79. Schelet de adult, complet și bine păstrat, la adîncimea de 2,25 m, orientat, cu o ușoară deviere, NV—SE, cu brațele pe bazin. Lungimea: 1,74 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 80. Schelet de copil, incomplet și prost păstrat, la adîncimea de 2,20 m, orientat V—E. Lipsesc părți din membrele inferioare și superioare, bazinul și vertebrele, iar craniul este turtit. Lungimea: 1,08 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 81. Schelet de copil, parțial dezvelit, la adîncimea de 2,00 m, orientat V—E, cu craniul aplecat spre stînga și cu brațul drept de-a lungul corpului. S-au păstrat urme de sicriu. Lungimea: 1,19 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 82. Schelet de copil foarte mic, prost păstrat și dezvelit parțial (partea stîngă a scheletului a rămas în profilul nordic al secțiunii), la adîncimea de 2,05 m, orientat V—E, cu craniul aplecat spre dreapta și cu brațul drept de-a lungul corpului. Lungimea: 0,52 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 83. Schelet de adult, dezvelit parțial (partea dreaptă a scheletului a rămas în profilul sudic al secțiunii) și bine păstrat, la adîncimea de 2,16 m, orientat V—E, cu brațul stîng îndoit pe bazin. Lungimea: 1,74 m. Fără inventar.

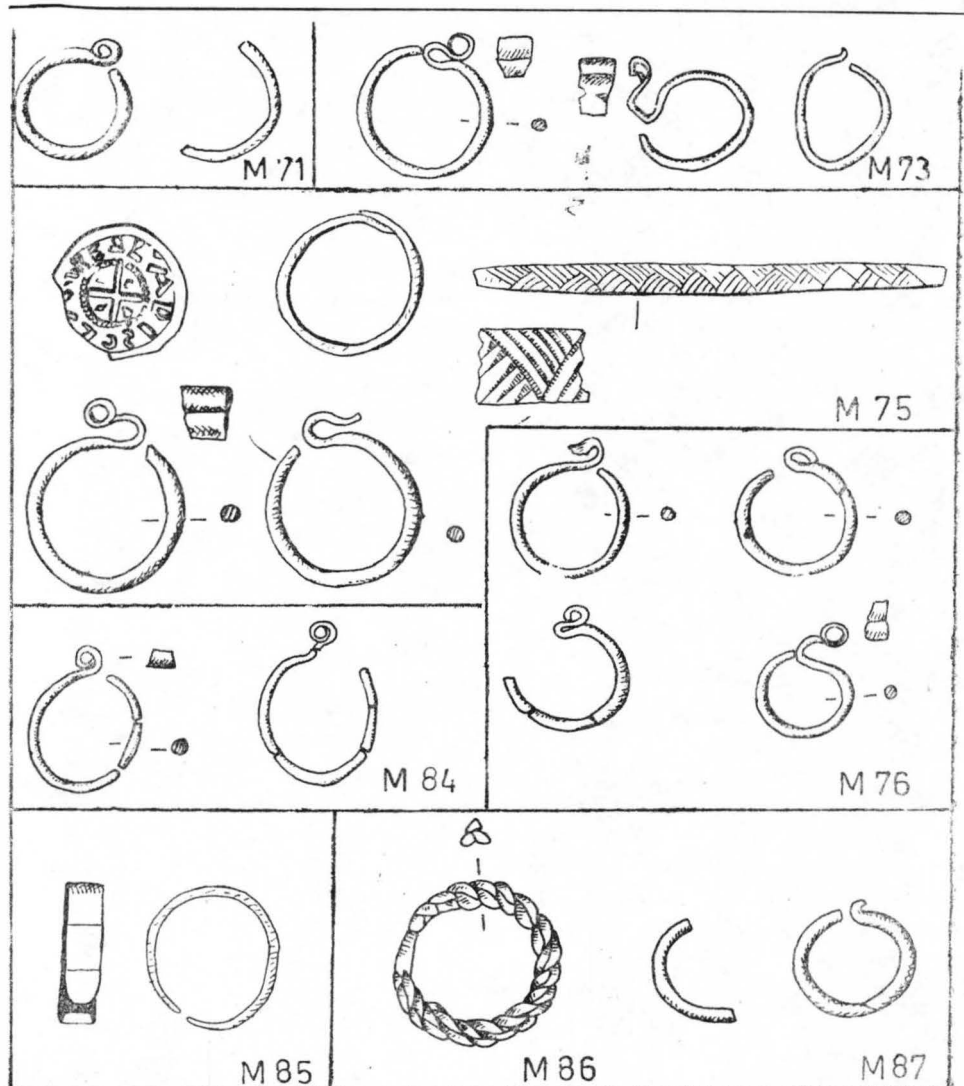
Următoarele morminte au fost dezvelite în S.XVIII, în caseta A a S.XVII și în caseta C a S.VIII, în 1980.

Mormîntul nr. 84. Schelet incomplet, păstrîndu-se doar craniul, restul fiind tăiat de șanțul de fundație al unui zid aparținînd construcțiilor mănăstirești. După poziția craniului, pare orientat V—E. Adîncimea la care s-a găsit este de 2,65 m. Inventar: de ambele părți ale craniului s-au găsit două inele de tîmplă, din argint, răsucite la capete în formă de S.

Mormîntul nr. 85. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,75 m, orientat V—E, avînd brațul stîng întins pe lîngă corp. Lipsește brațul drept, partea superioară a coloanei vertebrale, iar oasele picioarelor (de la femure în jos) au fost înlăturate de fundația unei construcții medievale. Lungimea: 1,30 m. Inventar: pe bazin s-a găsit un inel digital octogonal, cu capetele ușor subțiate și apropiate.

Mormîntul nr. 86. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,70 m, orientat V—E, oulcat pe spate. Se păstrează doar bazinul, femurele, jumătatea superioară a tibiilor și a peroneelor și cîteva falange de la brațul drept, ce fusese așezat pe bazin. Partea superioară a scheletului a fost tăiată de șanțul de fundație al contrafortului bisericii gotice. Inventar: un inel digital format din trei sîrme de argint împletite, cu capetele lipite și apropiate.

Mormântul nr. 87. Schelet întreg, de adult, la adâncimea de 2,73 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,72 m. Inventar: un inel de tâmplă, din bronz, cu unul dintre capete ușor applatizat și îndoit și un fragment de la un alt inel de tâmplă, de asemenea din bronz.

Planșa V — Inventarul mormintelor 71—87 (sec. XI—XII).

Mormântul nr. 88. Schelet de adult, dezvelit parțial în caseta A a S.XVII, la adâncimea de 1,75 m, orientat SV—NE, culcat pe spate. Au fost dezvelite doar tibiile și peroneele, restul rămânând în profilul sudic al casetei. Fără inventar.

Mormântul nr. 89. Schelet în aparență de adult, dezvelit parțial, tot în caseta A a S.XVII, la adâncimea de 1,80 m, orientat V—E. Au fost dezvelite: craniul, oasele humerus, omoplații și câteva vertebre, restul rămânând în profilul estic al casetei. Fără inventar.

Mormântul nr. 90. Schelet de adult, incomplet, la adâncimea de 2,25 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Partea inferioară a scheletului, de la bazin, a fost înlăturată de șanțul de fundație al unui zid aparținând construcțiilor mănăstirești, în caseta C a S.VIII. Lungimea: 0,76 m. Fără inventar.

În secțiunile nr. XVI și XVIII, din nordul bisericii actuale, au fost descoperite câteva morminte în ciste, construite din lespezi de piatră de calcar, refolosite, care, deși lipsite de inventar, fac parte dintr-o perioadă mai târzie (eventual începând cu sec. al XIII-lea)¹⁰, socotind atât după acest mod de înmormântare, cât și după faptul că unele dintre ele (M. 92) au fost așezate pe temelia unui zid al bisericii romanice, distrusă probabil cu ocazia invaziei tătare de la 1241.

Mormântul nr. 91. Schelet de adult, incomplet, la adâncimea de 2,48 m, orientat V—E, culcat pe spate. Partea superioară a scheletului, pînă la bazin, lipsește. S-au mai păstrat din cistă doar două lespezi paralele, de 0,80 m lungime, așezate la 0,45 m distanță una de alta, care încadrau picioarele defunctului.

Mormântul nr. 92. Schelet de copil, întreg, la adâncimea de 2,40 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 0,90 m. Scheletul a fost așezat pe temelia navei de sud a basilicii romanice. Cista a fost construită din lespezi de piatră refolosite, așezate câte trei pe fiecare latură. Lespdea care încadra picioarele pe latura de nord s-a dovedit a fi, de fapt, o sculptură romană martelată și adaptată dimensiunilor necesare pentru construirea cistei (pl. VII). Craniul a fost încadrat, suplimentar, de două jumătăți de cărămizi romane și acoperit cu un al treilea fragment de cărămidă romană, cu inscripția *R P N* săpată în pasta crudă¹¹. În-

¹⁰ Asupra câtorva morminte în ciste, descoperite în sudul Transilvaniei, la Sebeș-Alba și Cricău, vezi R. Heitel, Al. Bogdan, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 488.

¹¹ În decursul cercetărilor au fost descoperite destul de multe urme materiale romane (ceramică, cărămizi, țigle, pișcoturi de pavaj, elemente de hypocaustum, pietre fasonate etc.), pentru a putea presupune existența unei eventuale *villa rustica*, dacă nu chiar pe terasa fortificației, în orice caz într-un punct apropiat. Cîteva fragmente de monumente funerare sau altare (publicate de I. Piso, în *Potaissa*, II, 1980, p. 123—124), capiteli decorative cu ove, fragmente sculpturale, au fost refolosite în fundațiile construcțiilor medievale-timpurii. Piatra sculptată, martelată și utilizată la sarcofagul lui M. 92 merită să rețină atenția specialiștilor. Ea reprezintă, fără îndoială, statuia unui militar, poate a unui personaj de vază, în mărime naturală (în prezent dimensiunile ei sînt de 97×67×12 cm). Personajul este îmbrăcat cu o tunică pînă sub genunchi, ale cărei falduri sînt tratate cu deosebită îngrijire. Antebrațul drept este ridicat spre umărul stîng, fiind acoperit de faldurile veșmîntului. Mijlocul pare strîns într-un *cingulum*, de care este prinsă o piesă compusă în partea superioară dintr-o rozetă, prelungită cu o garnitură în formă de inimă, decorată cu striuri, pe care s-au

treaga cistă, la rîndul ei, a fost acoperită cu trei lespezi mari de piatră (fig. 3/1).

Mormîntul nr. 93. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,45 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul drept pe lîngă corp, iar cu cel stîng pe piept. S-a păstrat doar craniul, omoplații, oasele brațelor și cîteva vertebre. Defunctul a fost așezat de asemenea într-o cistă, construită din cîte patru lespezi de piatră de fiecare parte și acoperită, de asemenea, cu lespezi, din care s-au păstrat doar două, deasupra părții superioare a scheletului (fig. 3/2).

Mormîntul nr. 94. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,47 m, orientat V—E, culcat pe spate. S-au păstrat: craniul, cîteva vertebre, brațul drept și oasele membrelor inferioare. Cista a fost construită din cîte patru lespezi de fiecare parte, spațiul interior fiind de 0,50 m lățime. Craniul a fost încadrat, ca și în cazul lui M. 92, de trei cărămizi romane fragmentare. Capacul cistei era compus din patru lespezi late din piatră.

Se impun cîteva observații generale asupra părții din cimitir cercetată pînă în prezent. Firește, întinderea lui nu o putem deocamdată aprecia. Dar, în general, după cum se poate vedea din planul săpăturilor, în capătul dinspre vest al secțiunilor săpate mormintele sînt mai rare, ele îndesindu-se și chiar suprapunîndu-se pe alocuri, în partea de est a aceluiași secțiuni, spre biserică. Gropile mormintelor au fost săpate la adîncimi nu prea mari, cam la 0,45—0,65 m față de nivelul corespunzător de călcare. În cîteva cazuri s-au putut distinge urme de sicrie, precum și numeroase cuie provenind de la acestea. O altă observație interesantă ar fi aceea că deși cimitirul este legat de întemeierea mănăstirii benedictine, înmormîntările nu aparțin exclusiv comunității monastice, ci și populației din așezarea învecinată din afara incintei, după cum o dovedesc unele schelete de femei și copii. Cît privește inventarul mormintelor, acesta se compune din piese obișnuite de podoabă, caracteristice cimitirelor de la începutul mileniului II: inele de tîmplă, din argint și bronz, cu capetele răsucite în formă de S, inele digitale și monede. Unele morminte au un inventar mai bogat, compus din toate piesele menționate (M. 53, M. 75), altele au cîte trei sau patru inele de tîmplă (M. 54, M. 58, M. 76), altele au fie cîte unul, fie două inele de tîmplă, iar altele numai cîte o monedă sau inel digital. Din cele 90 de morminte aparținînd orizontului din sec. XI—XII, un număr de 37 au avut inventar funerar, ceea ce presupune un oarecare nivel economic, mai ridicat, al comunității din așezare.

păstrat urme vagi de vopsea roșie. La șoldul stîng avea un *pugio*, cu mînerul relativ lung. Teaca acestuia, precum și curelușa destul de îngustă, sînt decorate cu cîte un șir de romburi incizate. La gît purta probabil un medalion circular, din care s-a păstrat partea inferioară. Lăsînd pe seama specialiștilor încadrarea tipologică și cronologică a piesei, socotim că — în ceea ce privește garnitura sau echipamentul militar de la cîngătoarea personajului — nu ne putem îndepărta prea mult de încercarea de reconstituire a unui *balteus* făcută de Jürgen Oldenstein, în *Ber RGK*, 57, 1976, p. 226—234. Cît privește inscripția de pe cărămidă, neîncadrată în cartuș, ea s-ar putea întregi *R(es) P(ublica) N(apocensis)* (sugestie pentru care-i mulțumim lui I. Piso). Inscripții de acest gen sînt cunoscute de pe monumente litice de la Drobeta (*IDR*, II, București, 1977, p. 22—23), precum și din alte orașe romane, ca Porolissum, Napoca etc. În cazul unor proprietari particulari de ateliere, numele acestora apare frecvent pe cărămizi. Piesa în discuție, deocamdată unică pentru această parte a provinciei, pare să ateste faptul că la Napoca funcționa un atelier orășenesc (vezi I. Mitrofan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 212).

Revenind asupra unor piese de podoabă, cum ar fi inelele de tâmplă, o încadrare tipologică și cronologică mai restrânsă, după criteriul materialului și al dimensiunilor, ar fi lipsită de perspectivă, întrucât coexistă, la același individ, în numeroase cazuri, piese de mărime și materiale diferite. În stadiul actual al cercetărilor, cronologia cimitirului este asigurată de limitele impuse de monede, în cazul celor 41 de morminte tratate în prezentul studiu, între sfârșitul sec. al XI-lea și mijlocul sec. al XII-lea (moneda de la Ladislau I și cea de la Géza II), iar în cazul celor 49 morminte tratate anterior, între sfârșitul sec. al XI-lea și sfârșitul sec. al XII-lea (monedele de la Ladislau I și Béla III).

E de presupus că odată cu așezarea în incintă a unor membrii ai ordinului benedictin, poate chiar la sfârșitul secolului al XI-lea, în timpul regelui Ladislau I, conform și tradiției păstrate, aceștia, cum era firesc și binecunoscut din atâtea alte cazuri, să-și fi construit, în primul rând, un lăcaș de cult¹². Unele indicii, precum și descoperirea temeliilor rotondei în partea de nord a actualei biserici, ne-au îndemnat să continuăm cercetările în acest sector, cu scopul de a găsi substrucțiunile bisericii romanice inițiale. La vest de temeliile rotondei amintite, în S.XVI și S.XVIII, au fost dezvelite fundațiile a cinci ziduri, cu orientarea E—V. Rețin atenția în mod deosebit patru dintre ele, situate la aceeași adâncime, de 2,80 m, având aceeași grosime, între 0,95—1 m, fiind construite într-o tehnică identică, din blocuri de calcar legate cu mortar. Distanțele dintre temelii sînt deosebit de interesante: între cea mai de sud, situată la un metru față de fundația bisericii gotice (peste care se ridică, de altfel, nava bisericii actuale) și o altă temelie, mai la nord de ea, este o distanță de 3,25 m. Între aceasta și următoarea distanță este de 6,25 m. Spațiul dintre temeliile cele mai de nord este, de asemenea, de 3,25 m. Faptul că aceste temelii au fost surprinse în ambele secțiuni ne întărește presupunerea, deocamdată ca ipoteză de lucru, în acest stadiu al cercetărilor, că avem de-a face cu o construcție de tip bazilical, cele patru temelii corespunzînd celor două nave laterale și navei centrale. Fundația zidului orientat N—S, din S.XVI, închidea navele laterale pe latura de est și separa nava centrală de absida altarului. De la acest zid spre est continuă doar cele două temelii ale navei centrale, ceea ce ar indica dezvoltarea absidei altarului¹³. Cercetările viitoare, în spațiul de 3 m lățime dintre S. XVI și caseta în care a fost descoperită rotonda, vor confirma, eventual, existența presupusei abside.

¹² Prima mențiune documentară a mănăstirii de la Cluj, cunoscută pînă acum, se află în actul papei Honoriu al III-lea, din 21 iunie 1222, prin care se cere unor prelați să facă cercetări în litigiul dintre episcopul Wilhelm al Transilvaniei și abatele amintitei mănăstiri, arătînd, printre altele, că episcopul Adrian (1181—1202), „care pe vremuri, după ce a dăruit *pomenita mănăstire*”, s-a datat la persecuții împotriva călugărilor (*Documente privitoare la istoria României*, C, Transilvania, veac. XI—XIII, I, București, 1951, p. 186—187).

¹³ Cunoscute încă din sec. al IX-lea în apusul Europei, astfel de planuri se generalizează și în Europa centrală în secolele X—XI, ca analogii mai apropiate putînd fi amintite cele ale basilicilor din Augsburg, Lüttich, Magdeburg și Regensburg (Václav Richter, *Die Anfänge der Großmährischen Architektur*, în *Magna Moravia*, Praha, 1965, pl. LX/22 (II), LXXIX/227, LXXXI/235, XCI/337). În Transilvania se poate lua în considerare planul bazilical al catedralei romano-catolice I de la Alba Iulia, construită în jurul anului 1100 (V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările române*, București, 1959, p. 22—23 și bibl., fig. 33).

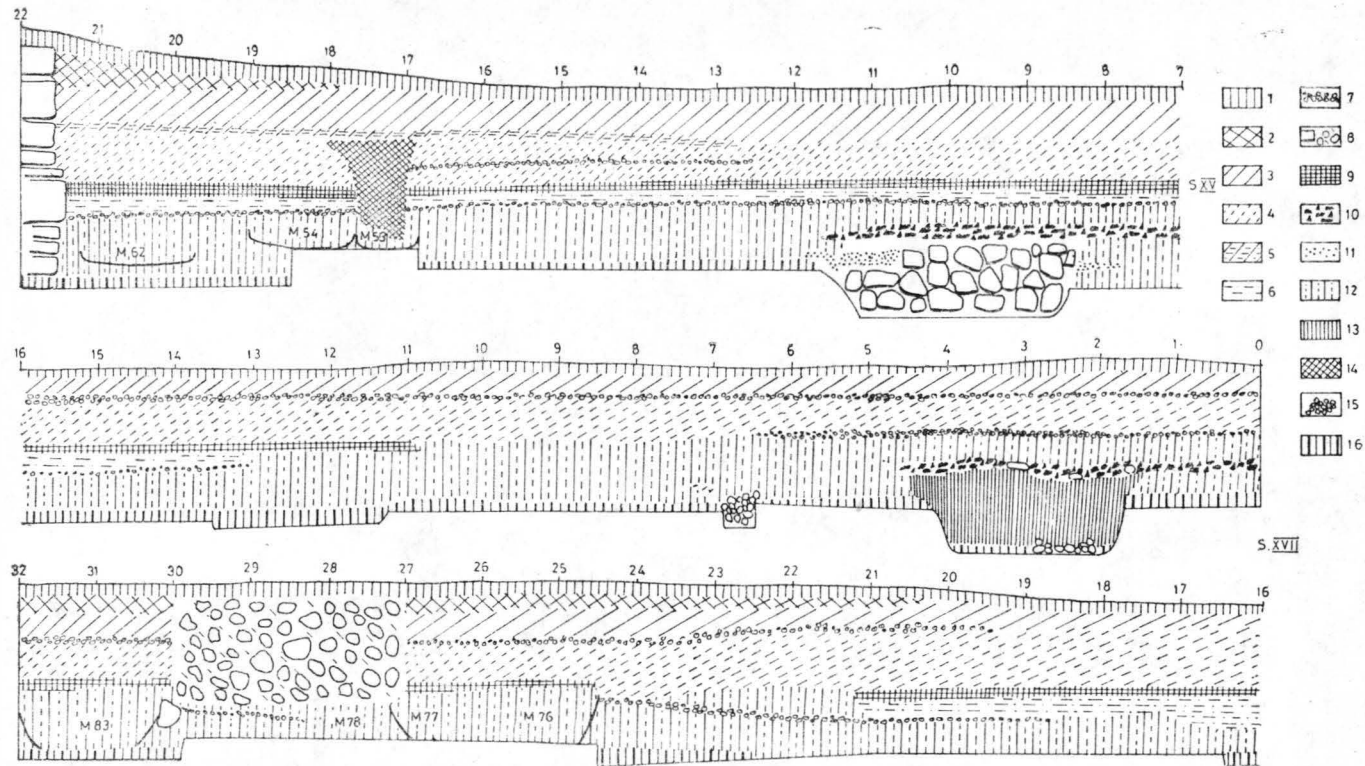
Datorită unor construcții și demolări în etape diferite, pe același loc, stratigrafia, în cea mai mare parte, nu ne poate oferi observații concludente și elemente sigure de datare. Totuși, construcția aceasta pare să fi fost distrusă destul de timpuriu, avînd în vedere cista găsită pe temelia de sud a navei laterale, între m 1—2, construită din blocuri refolosite, printre care și fragmentul de sculptură romană deja amintit, ce adăpostea scheletul de copil (M. 92), cu craniul încadrat de trei cărămizi romane, una avînd inscripția *R P N*. În orice caz, pe la mijlocul sec. al XIV-lea biserica romanică era distrusă, terenul nivelat, dovadă stînd atît stratigrafia, cît și o monedă a lui Ludovic I de Anjou (1342—1382)¹⁴ găsită într-un strat de nivelare situat deasupra temeliei de nord a navei centrale, în S.XVI, la m 13,20. Foarte probabil că în veacul al XIV-lea a început șantierul construcției bisericii gotice, a cărei temelie de nord, prevăzută cu contraforți, dintre care doi au fost dezveliți în cele două secțiuni, a distrus parțial fundația exterioară a navei laterale sudice, precum și numeroase morminte contemporane cu basilica romanică.

Fundația scoasă pînă la ultimul nivel, orientată E—V, care străbate, după cum se observă în plan, S.XVIII și S.XVI, depășind zidul orientat N—S ce închidea navele laterale pe latura de est, nu poate fi pusă în legătură cu cele patru temelii, nici ca grosime, nici din punct de vedere stratigrafic, ci, mai degrabă, pare a fi mai veche, poate romană, trebuind, eventual, corelată cu cele două fundații paralele, avînd aceeași orientare, descoperite sub substrucțiunile rotondei.

Ca și în cazul altor mănăstiri, și cea benedictină de la Cluj-Mănăstur trebuie să fi avut o fortificație proprie, foarte probabil de plan rectangular¹⁵. În S.XV, între m 21,25—24,00 și în caseta A a aceleiași secțiuni, a fost dezvelit colțul unei incinte de piatră, al cărei zid are o grosime de 2,75 m și este construit din blocuri mari, fasonate la exterior și legate cu mortar. Temelia zidului pătrunde pînă la 1,45 m adîncime, față de nivelul de construcție contemporan, astfel că înălțimea totală a zidului păstrat măsoară 3,30 m. Pe nivelul de construcție, situat la adîncimea de 2,40 m, lîngă zid, s-a găsit ceramică cenușie din pastă foarte fină, cu pereții subțiri, datată în general la sfîrșitul sec. al XIII-lea și în cel următor. De la colțul sud-vestic al incintei zidurile continuă spre est (a fost dezvelită fața interioară pe o distanță de 9 m) și spre nord. Latura vestică a fortificației a fost surprinsă atît în caseta A, cît și în S.IX și S.XVII, sub forma unui zid scos (în S.XVII zidul scos are o lățime de 3 m, între m 27—30). La distanța de 5 m de zidul sudic al incintei, în caseta A a S.XV, a fost dezvelită temelia unui zid paralel cu

¹⁴ CNH, II, nr. 189 A.

¹⁵ Cu ocazia atacului mongol din 1241 sînt amintite fortificațiile mănăstirii de la Igrîș, în spatele cărora s-a adăpostit o numeroasă populație (Rogerius, *Carmen miserabile*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, V—VI, București, 1935, cap. 37—38, p. 91—92. Asupra fortificației mănăstirii Cîrța, vezi V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 98—105 și bibl., fig. 88. Pe un portret votiv, păstrat la Muzeul de artă din Cluj-Napoca, principele Ștefan Báthori ține în mînă biserica de la Cluj-Mănăstur, care, văzută dinspre sud, apare cu un zid de piatră înconjurător și cu un turn în colțul de sud-est (vezi și J. Eszterházy, în *ArchKözl*, VII, 1868, p. 108—109).

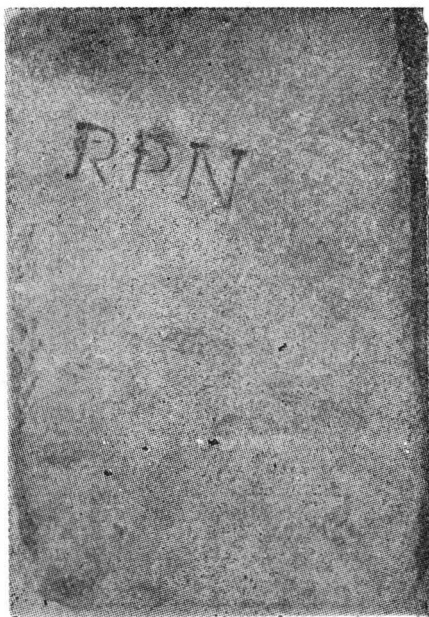
Planșa VI — Profilele sudice ale secțiunilor XV și XVII. 1 — sol vegetal; 2 — nivel de dărîmare a zidului de incintă; 3 — nivelare medievală tîrzie; 4 — depuneri și nivelări din sec. XIII-XIV; 5 — nivel de călcare din sec. XIV-XV; 6 — depuneri și nivelări din sec. XII-XIII; 7 — nivele cu așchii de piatră; 8 — fundația zidului de fortificație al mănăstirii; 9 — nivelul de construcție al zidului de fortificație al mănăstirii; 10 — nivel cu arsură și cărbune; 11 — strat de argilă; 12 — humusul antic, cu urme de locuire feudală timpurie, străpuns de gropi de morminte; 13 — bordei din sec. X-XI; 14 — groapă; 15 — cuptoare; 16 — sol virgin.

aceasta, lată de 1,75 m, care, în ansamblu cu celelalte două, putea constitui latura nordică a unui eventual turn de colț. Ulterior, în această porțiune, pînă în veacul nostru, au existat diferite amenajări¹⁶.

După cum se poate observa din profilele de sud ale S.XV și S.XVII (pl. VI), cel mai de sus nivel cu așchii de piatră provine, fără îndoială, de la atelierul pietrarilor ce activa în faza ridicării bisericii gotice și a construcțiilor mănăstirești, acest nivel fiind ulterior zidului de incintă al mănăstirii. Existența unei fortificații cu ziduri de piatră, propriu-zisă a mănăstirii, este atestată, destul de vag, ce-i drept, în veacul al XV-lea. În 1466 Matia Corvinul poruncește abatelui Petru Pécsváradi, implicat în complotul nobiliar împotriva sa și acuzat de orășenii din Cluj pentru acte de samavolnicie, să dărîme fortificația din jurul mănăstirii¹⁷.

1

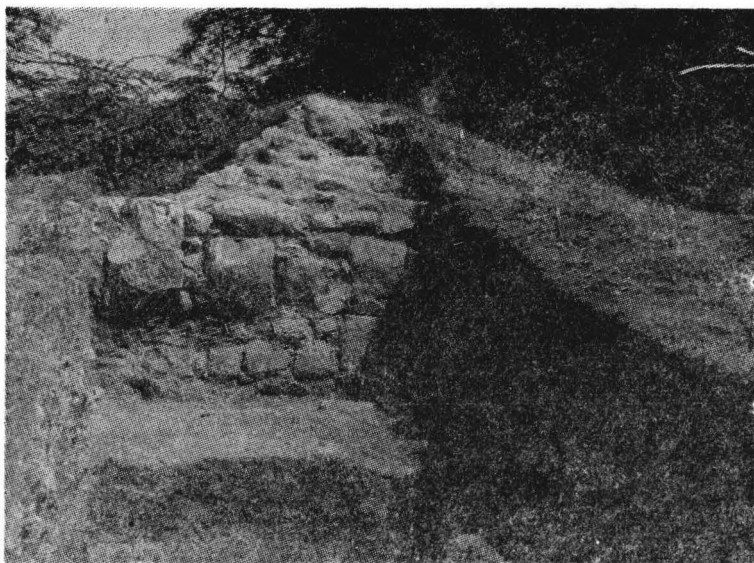
2

Planșa VII — 1 — fragment de sculptură romană; 2 — cărămidă romană cu inscripție.

Asupra cercetărilor din S.VIII caseta C și S.XIX, unde au fost descoperite o serie de ziduri construite (după cum s-a putut observa din punct de vedere stratigrafic) în etape diferite, deocamdată nu ne putem pronunța. Cu

¹⁶ Un peisaj din 1843, intitulat *Capela pe lângă Cluj*, semnat de Teodor Glatz, păstrat în Muzeul Brukenthal din Sibiu, înfățișează altarul bisericii gotice și ruina colțului de sud-vest a incintei, transformată într-o locuință (pl. VIII/2).

¹⁷ „dictum fortalitium distrabere et diruere debeatis” (E. Jakab, *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*, I, Buda, 1870, p. 216).

2

Planșa VIII — 1 — zidul vestic al fortificației mănăstirești, descoperit în S. XV; 2 — pictură înfățișând colțul de sud-vest al fortificației.

oazia cercetărilor viitoare în această zonă, când se va mări suprafața dezvelită, sperăm că se vor desluși mai clar unele planuri și succesiunea în timp a unor încăperi, care trebuie să fi aparținut mănăstirii, pe care, în momentul de față, doar le bănuim.

În concluzie, unele obiective nou descoperite în complexul de la Cluj-Mănăstur, mai ales cele aparținând perioadei medievale timpurii, contribuie substanțial la confirmarea ipotezei mai vechi enunțate, că, înainte de existența lăcașului mănăstiresc și a cimitirului adiacent, în interiorul incintei a funcționat o așezare cu locuințe semiîngropate și de suprafață, contemporană cu primele faze ale cetății de pământ și lemn. De asemenea, au fost obținute câteva date noi relative la existența și la planul bisericii romanice și a fortificației de piatră a mănăstirii, ridicată către sfârșitul veacului al XIII-lea sau la începutul celui următor, după ce mai vechea cetate de pământ cu palisadă și-a pierdut rolul, în mod sigur după invaziile tătarăști¹⁸ și odată cu dezvoltarea orașului medieval Cluj.

P. IAMBOR — ȘT. MATEI — A. HALASU

BETRACHTUNGEN ZUM CHRONOLOGISCHEN VERHÄLTNIS ZWISCHEN SIEDLUNG UND FRIEDHOF VON CLUJ-MĂNĂȘTUR

(Zusammenfassung)

Die archäologischen Forschungen in den vergangenen zwei Jahren gestatten neue Ausgangspunkte zur Deutung der chronologischen Aufeinanderfolge von Siedlung und Friedhof im nördlichen Abschnitt des Festungsvorwerks. Wie aus den aus Wohnungen herrührenden Funden hervorgeht, wurde die Siedlung vom 9. bis in die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts bewohnt und war demgemäß mit den ersten Phasen der Erd- und Holzburg zeitgleich. Am Ende des 11. Jahrhunderts wird die Siedlung aufgelassen und ihre Stelle von dem in unmittelbarer Nähe zur Benediktinerkirche angelegten Friedhof eingenommen. Bisher wurde die Grundmauer einer scheinbar dreischiffigen romanischen Basilika teilweise freigelegt, wie auch Abschnitte des gegen Ende des 13. und Anfang des 14. Jahrhunderts errichteten Mauerwerks, dass das Kloster umgab.

¹⁸ Distrugerea cetății Cluj de către tătari, la 1241, este menționată în două izvoare narrative: *Annales Frisacenses* și *Notitia monasterii Epternacensis*, în *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*, ed. A. F. Gombos, I, p. 131 și II, p. 1709. Cît privește atacul tătarilor asupra mănăstirii la 1285, cu oazia celei de-a doua invazii în Transilvania, s-ar putea cita un document din 1296, prin care abatele Henric cere regelui Andrei III repunerea într-o serie de drepturi asupra satului Mănăstur, motivînd că privilegiile mai vechi au fost pierdute cu oazia invaziei tătare din timpul regelui Ladislav IV („*villa Monostur, sub eodem monasterio existens... cum quibusvis utilitatibus, et decimis in toto, et integre, post plagam Tartarorum, temporis serenissimi principis Ladislai condam Regis Ungariae, recolendae memoriae factam...*”, în *Decreta et vitae regum Ungariae qui Transilvaniam possederunt*, ed. Johannes Szegedi, Cluj, 1753, p. 371—372).

REALITĂȚI FEUDALE ÎN TRANSILVANIA ÎN VEACUL XIV

Cucerirea Transilvaniei de către maghiari, desfășurată între secolele XI și XIII, a fost un proces istoric complex, care, prin însăși durata sa, indică înverșunarea confruntării dintre autohtoni și atacatorii veniți dinspre apus în „Țara de peste păduri”¹. Se cuvine remarcat de la început că impactul de peste trei secole înregistrat atunci în Transilvania nu a fost exclusiv și, pe alocuri, nici prioritar armat și că el a fost urmat, în secolele XIV—XV, de un alt tip de „cucerire”, nonviolentă, dar foarte tenace, de formă social-juridică-instituțională, însă cu finalitate politică. S-au aflat față în față două structuri de civilizație diferite din punct de vedere social-politic, etnic etc. Totuși au existat suficiente elemente analoage și chiar echivalente în cadrul confruntării. În prima parte a perioadei, înstăpânirea maghiarilor asupra Transilvaniei s-a făcut pe cale militară pentru că și rezistența românilor, generată de organizarea lor statală incipientă, a îmbrăcat un aspect militar. Ulterior, mai ales în secolele XIII—XIV—XV și cu precădere în „țările” românești de margine, căile cuceririi au devenit mai pașnice, dar și mai subtile și mai eficace, fiind demografice, social-politice, juridice, religioase etc. Ele nu mai vizau doar cucerirea pământului, ci și supunerea locuitorilor, încadrarea structurilor autohtone în modelul de civilizație alogen impus. Ultimele cercetări au relevat clar existența feudalității prestatale românești ierarhizate, în Transilvania (Maramureș, Banat, Hațeg etc.), feudalitate care, mai ales în veacul XIV, la venirea Angevinilor în Ungaria, a fost obligată să se încadreze normelor juridice de tip apusean². Organizarea feudală a Transilvaniei românești trebuia să ducă în chip firesc la desăvârșirea statală, prin întemeierea voievodatului de sine stătător, așa cum se va întâmpla în zonele extracarpătice.

Pentru a evita orice tendință în acest sens, orice manifestare centrifugală a unei țări preponderent românești, vecine cu alte două state românești și independente în raport cu „sfânta coroană”, regele Ludovic de Anjou lua la 1366, prin trei acte, o serie de măsuri ce statuau următoarele:

— stăpânirea legală asupra pământului se exercită exclusiv prin intermediul dreptului scris și al cancelariei regale, fapt din care rezultă crearea bazei juridice pentru manifestarea tendinței nobilimii maghiare de a depozeda pe cnezii români de dreptul lor asupra pământului și de privilegiile aferente acestui drept;

¹ Vezi Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 96—103.

² R. Popa, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 32—33 (cu trimiteri la bibliografia mai veche).

— nobilii necatolici sînt excluși de la dreptul de stăpînire asupra pămîntului: calitatea de nobil o presupune neapărat și pe cea de catolic, de unde rezultă că cnezii, adică feudații ortodocși, nu erau recunoscuți ca nobili și stăpînitori de pămînt;

— este începută prigoana organizată împotriva clerului ortodox³. Ultimele două măsuri urmăreau clar înlăturarea confesiunii ortodoxe, deci a românilor, din viața politică a țării, regele permițînd nobilimii, în eventualitatea unor reacții violente la aceste acte restrictive, chiar „să extermine sau să nimicească din această țară pe răufăcătorii de orice nație, îndeosebi români”⁴.

Realitățile feudale și confesionale românești pe care le vizau aceste acte erau compacte în veacul XIV, îndeosebi în zonele periferice, depresionare și montane, ale Transilvaniei, unde stăpînirea străină se instala anevoios. Cercetarea istorică a surprins mai ales realitățile din aceste teritorii⁵, stăruind în mai mică măsură asupra Cîmpiei Transilvaniei și Podișului Someșan. E drept că în aceste ultime locuri stăpînirea maghiară s-a impus mai de timpuriu și mai statornic, înăbușînd dezvoltarea realităților instituționale și, pe alocuri, etnice românești, dar în unele cazuri aceste realități mai răzbat și în documente pînă în veacul XIV. Studiul acestor fapte, al înstăpînirii feudaților străini peste satele de pe Cîmpie, al daniilor, cotropirilor, deposedărilor, vînzărilor-cumpărărilor, moștenirilor, confirmărilor de moșii etc. duce la importante concluzii de ordin istoric.

Se știe, de exemplu, dintr-un document dat la 1230 de Bela, fiul și coregentul lui Andrei al II-lea, regele Ungariei, că, pe la 1176, regele Bela al III-lea, pentru „slujbele credincioase și deosebite”, îl dăruiește pe un anume Lob și pe fratele său Toma cu nouă sate (posesiuni) din Transilvania, mai precis din comitatul Dăbica: *Vessel* (Ielciu), *Ombusteleke* (Imbuz, azi Mureșenii de Cîmpie), *Fizestelek* (Fizeșu-Gherlii), *Popteleke* (Popteleac), *Kundumart* (Codomarc), *Mohaly* (Măhal), *Devecher* (Diviciorii de Jos și de Sus), *Igalia* (Sîntu)⁶. Actul este important din mai multe puncte de vedere. În primul rînd, el pomeneste o danie de sate (posesiuni) în Transilvania la sfîrșitul secolului al XII-lea, poate prima de acest fel amintită în documentele păstrate, făcută unor feudați laici. Lob și Toma, beneficiarii daniei de la 1176, par să fie personaje de vază din anturajul regelui, străini prin origine de Transilvania și sînt răsplătiți de Bela al III-lea pentru meritele militare evidențiate, alături de banul Ompudin și de voievodul Leustachiu, în campania

³ Ș. Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, în *RevRHist*, XVII, 1978, nr. 3, p. 396—407; idem, *Țările române în lumea europeană a veacului XIV*, în *Magazin istoric*, XIV, 1980, nr. 4 (157), p. 54—55.

⁴ *Ibidem*.

⁵ M. Holban, *Deposedări și judecăți în Hațeg pe vremea Angevinilor*, în *Studii*, XIII, 1960, nr. 5, p. 147—163; idem, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361—1378)*, în *SMIM*, V, 1962, p. 57—132; idem, *Variations historiques sur le problème des cnèzes de Transylvanie*, în *RevRHist*, IV, 1965, nr. 5, p. 901—923; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; idem, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie aux commencentements du Moyen Age*, în *RevRHist*, XIV, 1975, nr. 2, p. 291—314; etc.

⁶ *Documente privind istoria României*, seria C. Transilvania, veacurile XI, XII și XIII, vol. I (1075—1250), p. 242—243, nr. 202. În continuare D.I.R., (*Codomarc* nu este o așezare dispărută, ci un cătun lângă Sintejude-Vale, jud. Cluj).

din Grecia (în vremea războaielor ungaro-bizantine). Este surprins începutul procesului de trecere a satelor în stăpînirea feudalilor maghiari, într-o vreme cînd realitățile medievale românești din Transilvania par să fi pășit ele însele pe drumul feudalizării. Pentru zonele marginale ale Transilvaniei există dovezi certe și numeroase ale vieții cnezimii românești ierarhizate, care percepea, după tipicul feudal, cota patrimonială din partea obștilor pe care le stăpînea⁷. În zona comitatului Dăbîca, chiar dacă dovezile nu sînt prea numeroase, ele există. De pildă, la 1219, este judecat în fața capitlului din Oradea un caz ce reflectă o cîntropire de obști: sătenii din *Kenesi* se judecă cu sătenii din *Pelenca* pentru un pămînt despre care cei din urmă spun că fusese al lor, înainte de a le fi fost luat de cetatea Dăbîca⁸. Este semnificativ numele satului *Kenesi*, ce derivă din cuvîntul cnez și din realitatea social-economică adiacentă.

Revenind la documentul din 1230, se mai cuvine remarcat că, deși acesta reflectă realități mai vechi cu peste cincizeci de ani decît data emiterii sale (dania regelui Bela al III-lea către Lob și Toma), momentul elaborării actului pune în lumină o etapă nouă în evoluția social-economică a voievodatului după cucerire. Pe la 1230 o a doua generație de nobili maghiari obține confirmarea stăpînirii posesiunilor dăruite de rege în deceniile anterioare. Lob, beneficiarul daniei de la 1176, a avut patru fii: Chama, Emich, Andrei și Petru⁹. Dintre aceștia, conform dreptului primului născut, Chama obține la 1230 întărirea și recunoașterea stăpînirii sale asupra celor nouă sate rezultate din dania regală către părintele său. Soarta ulterioară a acestui fiu al lui Lob, Chama, nu se mai poate urmări, întrucît documentele nu mai oferă genealogiei nici un fel de indiciu (apar mai tîrziu în acte fiul său Iacob și nepoții). Probabil, tăcerea documentelor trebuie pusă pe seama mării invazii tătaro-mongole din 1241—1242, în vremea căreia s-au înregistrat mari pierderi de vieți omenești, risipiri de sate, distrugeri de stăpîniri etc. Timp de cîteva decenii în urma invaziei, unii nobili, profitînd de tulburările produse, de nimicirea anumitor acte, obțin, de la rege sau voievod, confirmări pentru donații inexistente. Nu astfel pare să fi procedat Nicolae, castelan de Ciceu (alături de fratele său Ioan), cînd, la 1304, obține de la voievodul Ladislau Kán confirmarea stăpînirii pămîntului *Bizov* (așezare de lîngă lacul Țaga, azi dispărută), pe baza unor acte ale vicevoievodului Igan și ale conventului din Cluj-Mănăstur, din care reieșea că a dobîndit pămîntul respectiv pe cale judecătorească de la Karachin și Pethe¹⁰. Acești Nicolae și Ioan sînt fiii lui Emich, fratele lui Chama și fiul lui Lob. Deci este a treia generație de la 1176 încoace care se bucură de dreptul de stăpînire a unor pămînturi în Transilvania. Sîntem într-o vreme, la începutul secolului al XVI-lea, cînd locul comitatului regal este luat de comitatul nobiliar, în cadrul căruia nobilimea mică și mijlocie dobîndește oarecare preeminență economică,

⁷ R. Popa, *Premisele cristalizării...*, p. 33.

⁸ St. Pascu, *op. cit.*, p. 287—288.

⁹ Despre genealogia familiei Vass, vezi Kőváry L., *Erdély nevezetesebb családai*, Cluj, 1854, p. 251; Nagy I., *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, vol. XII, Pesta, 1865, p. 79—85. La Arhivele statului din Cluj-Napoca, în arhiva fam. Vass, se află un amplu istoric al acestei familii scris de istoricul Huszti András.

¹⁰ *D.I.R.*, veac. XIV, vol. I, p. 41, nr. 52.

socială și administrativă¹¹. Un exemplu tipic este acest *Nicolae zis Vos*, fiul lui Emich și nepotul lui Lob, personaj cu o vitalitate deosebită, dornic de demnitate, dar mai ales de noi posesiuni, ambițios și trufaș, chiar în fața amenințărilor regelui. Însăși dobândirea pământului Bizov semnifică, probabil, în spatele acelei „hotărîri judecătorești”, depozitarea unor cnezii români de drepturile lor patrimoniale străvechi (rezonanța numelui Karachin-Grăciun poate indica o astfel de apartenență etnică). De asemenea, acest Nicolae Vos este unul din primii castelani (la Ciceu)¹² amintiți documentar în Transilvania și aflat în slujba vajnicului voievod Ladislau Kán, acela care, vreme de peste un sfert de veac (1291—1315), la cumpăna dintre stingerea dinastiei arpadiene și venirea noii dinastii angevine, va pune în practică în mod strălucit ideea mai veche de „Regnum Transilvanum”. La 1315, acest Nicolae zis Vos apare într-un nou act de împărțire a unei moșii numite *Vasculteleke* (Sîntejude); două treimi din posesiune revin lui Ioan, fiul lui Tormach, iar restul revine amintitului Nicolae, fratelui său Ioan (ambii, fiii lui Emich) și vărului lor Iacob, fiul lui Chama (Choma)¹³. În finalul actului, Nicolae Vos Castelanul, în numele căruia se înfățișaseră înaintea voievodului fratele său Ioan și vărul său Iacob, este oprit să strice împărțirea făcută. Se pare că acest Nicolae, comite și castelan, era într-adevăr foarte dornic să-și mărească pe orice cale posesiunile. O vreme a fost însă împiedicat să-și pună în aplicare în continuare legal scopurile, deoarece a deținut cetatea Ciceului, contrar voinței regale, pentru fiii răzvrătitului voievod Ladislau Kán. Nicolae Vos a păstrat credință acestui voievod și familiei sale pînă la 1321, cînd, în sfîrșit, după cum reiese dintr-un document dat la 1 noiembrie lîngă cetatea Ciceului, a predat această cetate voievodului Toma, și, deci, regelui angevin Carol Robert¹⁴. Credincioși voievodului Ladislau rămăseseră și castelanii de la Lita, Deva, Codlea, fapt care l-a alertat pe rege, obligîndu-l să-și restabilească autoritatea prin preluarea unui număr suficient de mare de cetăți sau prin distrugerea altora, ce simbolizau puterea locală¹⁵. Supunerea lui Nicolae Vos și predarea Ciceului au însemnat noi avantaje pentru ambițiosul castelan. Prin actul amintit al voievodului Toma (1 nov. 1321), el primește ca danie satele românești Sucutard (*Scent Gotharth*), Țaga (*Chegue*) și Silivaș (*Zazsciluas*) din comitatul Dăbîca. De asemenea, voievodul Toma hotărăște „să dobîndească și să dăruiască” numitului comite Nicolae și partea din moșia *Sîntejude* ce nu aparținea comitelui, ci altora (probabil lui Ioan, fiul lui Tormach, pomenit în documentul de la 1315), care urmau să fie despăgubiți cu o stăpînire echivalentă sau cu bani pentru pierderea suferită. Nicolae mai primea satul Bonțida cu toate folosințele sale, plus morile și vama (*tributo*) pentru un an de la data emiterii documentului. În act sînt enumerate și moșiile despre care comitele spunea că sînt de moștenire (fără să dovedească), anume Sîntioana (*Zent Iwan*), Bichou, Codomarc (*Kondmadch*) și Sîntejude (*Zent Egjed*) sau de cumpărare, precum moșia Bonț (*Bontznyires*), toate în comitatul Dăbîca. La 28 noiembrie 1321, regele Carol Robert iartă

¹¹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 291.

¹² A. A. Rusu, *Castelani din Transilvania în secolele XIII—XIV*, în *AIAC*, XXII, 1979, p. 72, 85, 95.

¹³ *D.I.R.C.*, veac. XIV, vol. I, p. 243, nr. 235.

¹⁴ *Idem*, vol. II, p. 19—20, nr. 51.

¹⁵ A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 72—73.

pe fostul castelan de Ciceu pentru lunga „cale a necredinței“ sale și-i dăruiește posesiunile Sucutard, Țaga și Silivaș¹⁶, pe care le pomenea voievodul în precedentul act. Despre restul pretențiilor lui Nicolae Wos, pretenții pe care voievodul Toma era gata să le satisfacă, actul regelui nu amintește nimic, căci ele se bazau, probabil, doar pe afirmații și nu pe dovezi scrise. Satul Sintejude era de moștenire al lui Nicolae Wos, dar nu exclusiv și nici integral (doar în proporție de o treime), după cum rezultă din actul de la 1315. Cele două posesiuni *Bichou* și *Kondmardch* sînt într-adevăr ale lui Nicolae Wos, dacă le asimilăm cu pămînturile *Bizov* (vezi documentul din 1304) și, respectiv *Kundumart* (vezi documentul din 1230). Despre satul Sintioana, vecin direct cu Sintejude, nu se spune nicăieri că aparținea Wos-ilor, dar, probabil, Nicolae îl cîmpose și acum voia recunoașterea legală a uzurpării sale. Nici în legătură cu moșia Bont, așezată în vecinătatea celor două de mai sus, nu există act din care să reiasă cumpărarea sa de către comitele Nicolae. Chiar satele Sucutard, Țaga și Silivaș au fost probabil ocupate anterior anului 1321 de Nicolae Wos, din moment ce actul regal din 28 noiembrie 1321 spune că i se întorc și înapoiază acestuia, în sens că i se recunosc, desigur. O spune însuși documentul regal, care vorbește de dreptul de danie al regelui în raport cu aceste moșii, iar altă danie, înainte de 1321, nu s-a făcut. O spune și mai clar actul voievodului Toma de la 1 noiembrie 1321: „...dacă nu vom putea să dobîndim [aceste moșii] în numele domnului nostru, să-i dăm lui [comitelui Nicolae] din moșiile noastre de moștenire tot atîta, [adică] niște moșii de același preț“¹⁷. Deci regele nu făcuse încă dania, iar voievodul Toma nici nu era sigur că o va face, din moment ce promite lui Nicolae posesiuni echivalente, din patrimoniul voievodal. Comitele Nicolae ceruse însă în mod special aceste moșii pentru întregirea domeniului și pentru că, probabil, se înstăpînise în prealabil asupra lor. În privința părții din moșia Sintejude (două treimi) promise lui Nicolae Wos de voievodul Toma, cel dintîi nu obține satisfacție decît la 1331 și nu pe calea dorită, ci prin cumpărare cu cincisprezece mărci de argint de la fiii lui Ioan, nobil de Ciurnăfaia¹⁸ (probabil este vorba de Ioan, fiul lui Tormach, amintit în documentul de la 1315 și care stăpînea de drept și de fapt două treimi din moșie). În următoarele decenii, familia aceasta de nobili mijlocii a Wos-ilor va cunoaște o luptă înverșunată pentru lărgirea domeniului prin danii, uzurpări, vînzări-cumpărări, zălogiri, căsătorii etc., frații se vor judeca între ei pentru ieșirea din indiviziune, vor schimba pămînturi cu nobilii vecini, vor contesta autenticitatea unor documente care-i defavorizau ș.a. În fruntea acestei lupte nobiliare se află Nicolae Wos cel Bătrîn (*Senior*) cu fiii săi, Ioan și Ladislau, iar mai tîrziu, nepotul său, Nicolae Wos cel Tînăr (*Junior*), fiul lui Ioan, alături de frații săi Ladislau, Ioan, Laurențiu, Petru, Toma, Mihail și Dezideriu. Din aceste confruntări transpuse documentar, rareori răzbate ecoul muncii și al vieții iobagilor români ce locuiau aceste sate sau soarta cnezilor, reduși, desigur, cei mai mulți, la situația de țărani dependenți.

În prima parte a veacului al XIV-lea, conform practicilor apusene, actul juridic scris cu putere probatorie capătă o răspîndire deosebită. De

¹⁶ *D.I.R.*, C, veac. XIV, vol. II, p. 23, nr. 59.

¹⁷ *Idem*, p. 19, nr. 51.

¹⁸ *Idem*, vol. III, p. 14, nr. 23.

aceea, și de teama uzurpărilor vecinilor, a rudelor și, poate, a foștilor stăpîni de sate, Nicolae Wos solicită mereu noi confirmări și hotărniciri ale acelorași posesiuni din partea regelui, a locurilor de adevărire și a voievozilor Transilvaniei: la 1324, Carol Robert întărește dania moșiilor Sucutard, Țaga și Silivaș¹⁹; la 1326, capitulul din Alba Iulia hotărniciește aceste posesiuni, la care se adaugă, probabil fără vreo mărturie scrisă anterioară, satul Sîntioana²⁰, pretins de Nicolae Wos încă la 1321. La 1331, capitulul albens adevărește alte acte privind aceeași problemă, iar la 1340 regele reconfirmă dania acelorași sate, reamintind că Nicolae Wos a înapoiat suveranului cetatea Ciceu și precizînd că asupra celor patru posesiuni au dreptul doar urmașii direcți ai beneficiarului și nu rudele sale (în speță nepoții)²¹. Satul românesc Sîntioana, cotropit înainte de 1321, e trecut acum nu între posesiunile de moștenire, cum se susținea la 1321, ci între cele de danie, pentru a nu face obiect de împărțeală cu rudele. Măsura de prevedere era justificată, deoarece în același an (1340), nepoții de frate ai lui Nicolae Wos și vărul său Iacob cu fiii încep o vastă acțiune de ieșire din indiviziune; la început demersurile vizează doar moșiile de moștenire și de cumpărare²², apoi și pe cele de dobîndire (danie)²³: fiii lui Iacob (Iacob era fiul lui Chama și vărul lui Nicolae Wos cel Bătrîn) contestă împărțirea moșiilor de danie care s-a făcut fără ei, pentru ca, după ce obțin satisfacție, să vîndă cu 40 de mărci de argint fiilor lui Ioan (Ioan era văr cu Iacob) părțile cuvenite lor (1349)²⁴. La un moment dat (1344), doi dintre fiii lui Ioan, Petru cel Roșu și Ioan zis Acyl, ies unilateral din devălmășie, făcînd concomitent și un schimb de moșii, consfințit de regele Ludovic, dar, după zece ani, printr-un act al capitolului din Buda, toți frații (inclusiv Ioan) îl opresc pe Petru să înstrăineze respectivele moșii, în raport cu care ei se socoteau încă în devălmășie²⁵.

Deasupra acestor dispute între rude se află însă strădania necurmată a lui Nicolae Wos cel Bătrîn de a-și rotunji domeniul, de a acapara posesiunile mai mici ale unor feudali ce nu dispuneau de probe scrise, de a crea o stăpînire unitară și continuă de-a lungul văii rîului Fizeș, pe valea Sicului pînă la Someșul Mic. Lupta aceasta este continuată de Nicolae Wos cel Tânăr și de frații săi cu aceeași înverșunare.

La 1322, Nicolae Wos cel Bătrîn cumpără de la Gabriel, nobil de Tol-dala, părți din moșiile Puini (*Pwlyun*) și *Iwankateleke* (așezare azi dispărută)²⁶, situate aproape de Sucutard, Imbuz și Sîntejude; la 1326, același comite Nicolae se judecă cu oaspeții din Sic pentru un pămînt numit Zenasay (lîngă posesiunea Silivaș) și cîștigă²⁷. Tot el, la 1328, contestă valabilitatea hotărnicirii moșiei Ghiolt (azi parte a localității Țaga), acuzîndu-l pe stăpînul acesteia că și-a însușit o bucată de pămînt dintre Ghiolt și Sîntioana, care

¹⁹ *Idem*, vol. II, p. 116—117, nr. 256.

²⁰ *Idem*, p. 179, nr. 275; p. 180—181, nr. 379.

²¹ *Idem*, vol. III, p. 15, nr. 24; p. 524—525, nr. 460.

²² *Idem*, p. 534—535, nr. 476; p. 539—541, nr. 485.

²³ *Idem*, vol. IV, p. 124—126, nr. 138—140; p. 343—345, nr. 512.

²⁴ *Idem*, p. 468, nr. 675.

²⁵ *Idem*, p. 209, nr. 261; vol. V, p. 251—252, nr. 245.

²⁶ *Idem*, vol. II, p. 42—43, nr. 101.

²⁷ *Idem*, p. 180—181, nr. 379; p. 182—183, nr. 382.

ar fi aparținut Wos-ilor²⁸. La 1322, același Nicolae protestează contra vinderii moșiei Kyde (Chidea, lângă Dăbîca), fapt care s-ar fi făcut în paguba și spre dauna reclamantului²⁹. De asemenea, în 1334, în urma unui conflict, Nicolae Wos obține un sfert din moșia Bonț (*Bonchnirese*, pe valea Sicului)³⁰, pe care o solicitase integral încă în 1321. Între 1342 și 1347, preocuparea lui Nicolae Wos cel Tânăr și a fraților lui a fost să obțină moșia Cesariu (*Chazar, Chazartelege*), așezată între Sîntioana și Țaga, profitînd că stăpînii acesteia nu aveau dovezi „din vechime” despre dreptul lor³¹. După provocarea unor neînțelegeri cu stăpînul satului Diviciori (1341)³², Nicolae Wos cel Tânăr și frații săi, prin scrisoarea de întîmpinare și opreliște din 1347, interzic voievodului Ștefan să dea în stăpînire respectivul sat vicevoievodului Petru; actul pe care se bazau Wos-ii era probabil cel din 1230 al cărui beneficiar era Lob. De asemenea, membrii familiei Wos vor lua ca zălog pe diferite termene unele moșii precum *Kerestur* (comitatul Dăbîca) în 1351 (în 1353, Ioan zis Acyl o va primi în danie de la regele Ludovic)³³, Popteleac, Cernuc (comitatul Dăbîca), *Bolugyanustelke* (comitatul Cluj) în 1351³⁴, Deuș (comitatul Cluj) în 1353³⁵ etc.

Tuturor acestor danii, moșteniri, dispute, confirmări, reconfirmări, acapărări, opreliști, zălogiri etc. li se adaugă o necurmată strădanie de ieșire a membrilor familiei Wos de sub puterea jurisdicției locale. Un șir de acte din anii 1338, 1340, 1342 etc. vorbește despre scoaterea lui Nicolae Wos cel Bătrîn și a fiilor săi cu toate bunurile lor de sub autoritatea juridică a comiților comitatelor, a juzilor nobiliari și a celorlalți juzi, a vicevoievodului și chiar a voievodului Transilvaniei; Carol Robert rezervă doar voievodului dreptul de judecată asupra Wos-ilor, pe cînd regele Ludovic nu recunoaște, la un moment dat, nici chiar celui dintîi demnitar al Transilvaniei acest drept³⁶.

În afara puterii pe care i-o conferea stăpînirea pămîntului (întinsul domeniului cuprindea ape curgătoare, lacuri, păduri, pășuni etc.) și deținerea unor funcții administrative, această familie nobiliară a beneficiat și de autoritatea demnității de castelan. Tradiția a fost inaugurată de Nicolae Wos cel Bătrîn la Ciceu și continuată apoi de Nicolae Wos cel Tânăr la Hălchiu (1335) și Rupea (1358), de fratele său Ladislau la Hălchiu (1344), de alt frate Petru (cel Roșu) la Cetatea de Baltă (1352—1368, cu întreruperi), de alt frate Toma (cel Roșu) la Gogan-Varolea (1341) și la Ciceu (1359)³⁷ etc.

În deceniile 7, 8 și 9 ale veacului XIV vor continua goana după noi demnități precum și disputele între rude sau cu vecinii pentru dreptul de stăpînire a pămîntului. Vor avea loc judecăți între membrii familiei Wos și

²⁸ *Idem*, p. 261—262, nr. 510.

²⁹ *Idem*, vol. III, p. 262, nr. 75.

³⁰ *Idem*, p. 313—314, nr. 171.

³¹ *Idem*, vol. IV, p. 102, nr. 107; p. 340—342, nr. 510; p. 351—354, nr. 521.

³² *Idem*, p. 35, nr. 40.

³³ *Documenta historica Romaniae*, seria C. Transilvania, vol. X, p. 60—62, nr. 64; p. 201—203, nr. 184 (în continuare *D.H.R.*, C).

³⁴ *Idem*, p. 79—80, nr. 78; p. 190—191, nr. 177; p. 216—217, nr. 195.

³⁵ *Idem*, p. 185—188, nr. 170—172; p. 378—379, nr. 354.

³⁶ *D.I.R.* C, veac. XIV, vol. III, p. 441—442; nr. 366; p. 525, nr. 461; vol. IV, p. 108—109, nr. 119.

³⁷ A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 84—97.

alți nobili (Mihail de Elephant, Dominic de Chazar, Ioan de Usy ș.a.)³⁸, certuri între frați, între veri, între unchi și nepoți pentru stăpînirea unor moșii ca Sîntioana, Măhal etc.³⁹

În tot acest timp, viața și munca locuitorilor iobăgiți ai acestor sate din nordul Cîmpiei Transilvaniei au continuat să se desfășoare, chiar dacă ecourile documentare sînt minime. De la 1230 (actul din 1176, amintit doar, nu consfințește în mod cert o stăpînire la teritoriu a lui Lob și Toma), pînă la 1380—1390, în peste 150 de ani, familia venită pe pămîntul Transilvaniei prin grația regală s-a înstăpînit peste 10—15 sate, dobîndind putere și demnitate, reducînd la supunere pe simplii locuitori ai satelor (cei mai mulți români), ca și pe cnezii care începuseră a alcătui clasa feudală autohtonă. Actele regelui Ludovic de Anjou din 1366 găsesc zona din nordul Cîmpiei Transilvaniei inclusă complet în sfera dominației feudale, fapt care nu se întîmplă însă în țările românești de margine ale voievodatului, în Maramureș, în Banat etc., unde cnezii și voievozii români se mai bucurau încă de vechile lor stăpîniri. Totuși, după jumătatea veacului al XIV-lea, chiar în Cîmpia Transilvaniei se remarcă o agravare a asuprașii feudale cu efecte negative asupra oamenilor de rînd (iobagi, foști cnezii stăpîni de sate etc.).

Încă de la 1354 este pomenit un iobag român numit Cristian (supusul lui Nicolae Wos), de la care un meseriaș din Turda — Benedict Țesătorul — ar fi luat 200 de oi, 2 cai, 3 boi și 36 de porci⁴⁰. Locuitorii supuși ai satului românesc Măhal (*de possessione Olachali Mohal vocata*) vor plăti începînd din 1366 cincizecimea oilor, datorată în mod normal regelui, lui Dezideriu de Țaga și urmașilor lui, la porunca lui Ludovic de Anjou⁴¹. Peste un an, în 1367, juzii nobililor din comitatul Dăbâca atestă că Paul Wos de Sîntejude (fiul lui Nicolae cel Tînăr) a respectat înțelegerea avută „cu românii din Oșorhel, iobagii domnului rege, ținînd de cetatea Unguraș” (*cum Olachys de Wasarhel, iobagionibus domini regis ad castrum Baluanus pertinentibus*), în problema unui furt⁴². Aceiași români din Oșorhel (*populi Olachales de Vasarhel*), supuși ai cetății Unguraș, sînt reclamați vicevoievodului Transilvaniei (la Sîntimbru) în 1375, de către Ladislau de Țaga, care ar fi fost păgubit de 40 de oi, luate de amintiții români de pe moșia lui numită Sucutard⁴³. De asemenea, la 1369, Ioan, un cnez al românilor din Nicula, e acuzat că ar fi luat un cal de la Mihail, supusul lui Nicolae Wos cel Tînăr de Sîntejude⁴⁴. În anul 1379, pe lîngă pomenirea mai multor iobagi în documente⁴⁵, apar amintiți cinci români din Săcălaia (sat așezat tot pe valea Sicului, ca și

³⁸ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arh. fam. Vass, fasc. XXXVIII, nr. 6, 48, 50; fasc. XXXIX, nr. 195.

³⁹ *Idem*, fasc. XXXVIII, nr. 31, 32; fasc. VII, nr. 1, 4, 5; fasc. II, nr. 15, 56, 57.

⁴⁰ *D.H.R.*, C, vol. X, p. 269—270, nr. 26.

⁴¹ *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, partea a 2-a, ediție de N. Densușianu, București, 1890, p. 130; *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, ediție de A. Fekete Nagy și L. Makkai, Budapesta, 1941, p. 201. (În continuare *Documente* I/2, respectiv *Doc. Val.*).

⁴² *Documente* I/2, p. 142; *Doc. Val.*, p. 209.

⁴³ *Documente* I/2, p. 227; Nagy I., Deák F., Nagy Gy., *Hazai oklevéltár*, Budapesta, 1879, p. 302; *Doc. Val.*, p. 257.

⁴⁴ Kádár J., *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, vol. V, Dej, 1902, p. 177, *Doc. Val.*, p. 221.

⁴⁵ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arh. fam. Vass, fasc. XXXIX, nr. 195.

Nicula), dintre care cel puțin unul era cnez: Petru, fiul lui Ioan, Mihail zis Mona, Nicolae, fiul lui Cristian, Toma cnezul și George cel Mare (vezi anexa). Aceștia sînt acuzați de Ștefan Wos de Țaga (fiul lui Nicolae cel Tânăr) că ar fi luat 300 de oi, 8 burdufuri pentru brînză (*wlgo themlev*), 14 porci și un cal spre paguba lui Benedict, iobagul său român din Săcălaia (*Zekulay*)⁴⁶ — sat situat între Bonț și Sic. Prezența cnezilor în aceste sate este deci de necontestat. De sub controlul lor social-economic și politic (Ioan la Nicula, Toma la Săcălaia, alții la Țaga, Sîntioana, Silivaș, Sucutard etc.), satele respective ajung supuse feudalilor din familia Wos, cetăților sau altor stăpîni. Procesul de încadrare a structurilor sociale și instituționale autohtone în modelul de civilizație impus de cuceritori se accentuează în veacul XIV, odată cu venirea în Ungaria a dinastiei angevine⁴⁷. Cnezii români de pe Cîmpia Transilvaniei nu au nici măcar șansa celor din Hațeg, Maramureș, Banat etc. de a trece, o parte a lor, prin renunțarea la confesiunea ortodoxă, în rîndul clasei nobiliare. Ei vor dispărea în masa supușilor păstrînd o vreme titlul și poate chiar o parte din pămînt, ca reminiscențe ale vechilor preeminențe social-economice și politice. Devin cnezi supuși pe moșiile nobililor, aidoma juzilor de sate (*villici*)⁴⁸; nu vor putea cere titlu de donație pentru moșiile lor, căci acestea erau demult în atenția sau în sfera de interese a unor nobili veniți de timpuriu în Transilvania (cum erau Wos-ii). Dar, din cîte se vede, românii nu s-au resemnat definitiv în situația lor de supuși, s-au folosit mai departe, uneori prin abuz (încălcînd noile stăpîniri și rînduiri), de roadele muncii lor, provenite de pe fostele lor pămînturi. Noii stăpîni îi atrag pe români în judecăți pe care cei din urmă întotdeauna le pierd, micșorîndu-și prin aceasta treptat gradul de libertate. Cancelariile vremii ne-au transmis mai ales documente în care aceștia apar în postura de acuzați și de pedepsiți, datorită rigorilor justiției feudale a noilor stăpîni. Aceștia, mai ales în prima parte a veacului XIV, luptau pentru mărirea posesiunilor, uzurpau drepturi, ocupau sate, preținzînd apoi documente de danie, se atacau reciproc pe cale juridică și uitau de înrudiri etc.

Veacul XIV le aduce unora ieșirea din devălmășie și chiar imunitatea juridică pentru moșiile de danie. În ciuda acestor fapte petrecute în rîndul clasei stăpînitoare, munca pămîntului, creșterea animalelor etc. continuă a fi atribuțiile vechilor locuitori, care, chiar supuși din punct de vedere politic, juridic și social-economic, alcătuiesc marea masă a populației, fundamentală prin număr și prin producerea celor necesare traiului.

⁴⁶ Arhivele Statului Cluj-Napoca..., fasc. XXXVIII, nr. 51. Amintit la Kádár J., *Szolnok-Doboka*..., vol. IV, Dej, 1901, p. 374 (note) și regest în *Doc. Val.*, p. 285.

⁴⁷ M. Holban, *Deposedări și judecăți în Hațeg*..., p. 148.

⁴⁸ *Idem*, p. 158; *idem*, *Deposedări și judecăți în Banat*..., p. 65—66.

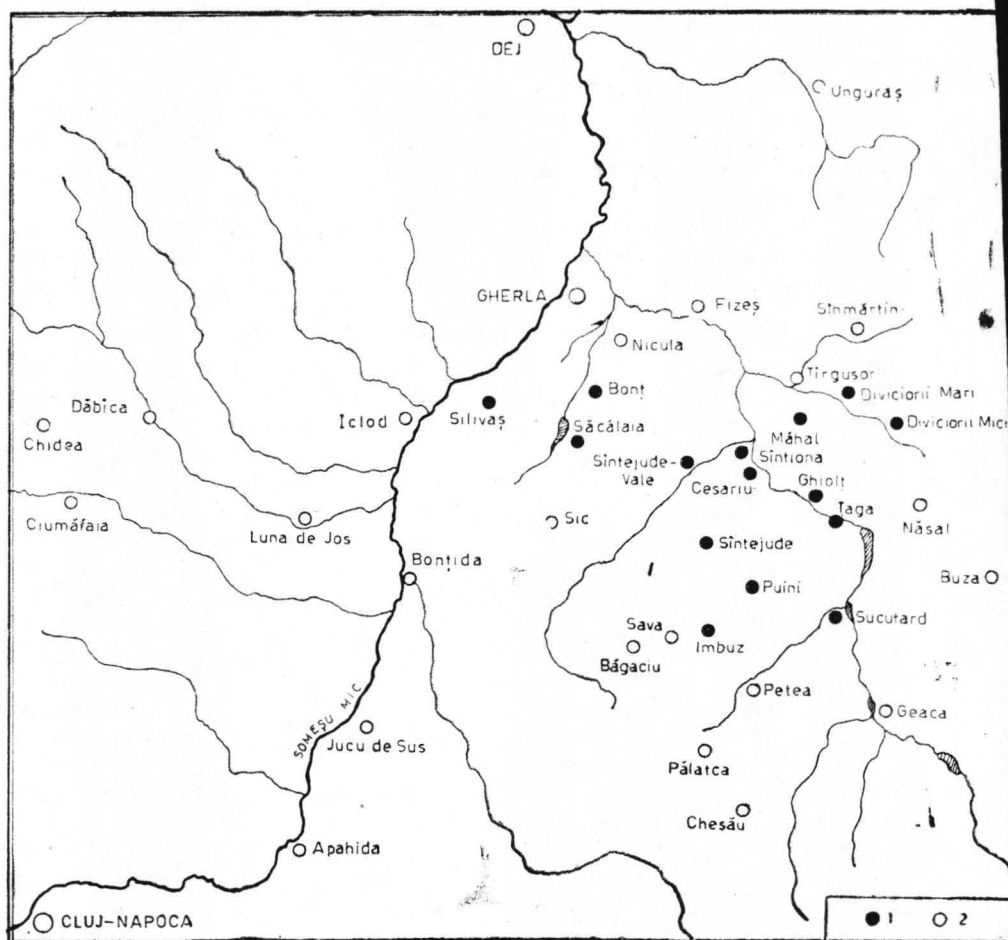

Fig. 1 — Harta localităților amintite în lucrare. 1. Localități aparținând domeniului Vass.
2. Localități menționate de documente de epocă.

ANEXĂ

1379 septembrie 27, Ineu (Jenő).

Nos magister Stephanus, comes de Doboka, Michael de Fermenes et Petrus de Kege, iudices nobilium/de eodem, memorie commendamus quod Stephanus dictus Vos personaliter in nostram veniendo presentiam/permodum protestacionis nobis significare curavit, quod ipse, a quodam iobagione suo Olacho, nomine/Benedicto, pro iusto birsagio suo, trecentas oves, octo cutes caseorum wlgo themlev/vocatas, vaccas decem et quatuor porcos et unum equum recepisset que singula apud Jacobum/dictum Baldi de Nyres ad servandum relinquisset Petrus, filius Iuan, Michael dictus Mona/Nicolaus, filius

Christiani, Thomas kenezius et Georgius Magnus, Olachy de Zekulay, poten/ tialiter ac propria ipsorum presumptione mediante ad domum ipsius Jacobi irruendo predicta/bona omnino abstulissent, unde ad petitionem eiusdem Petrum de Kege, iudicem nobilium,/hominem nostrum ad inquisitionem sue veritatis duximus transmittendum qui demum ad nos/reversus et per nos requisitus dixit nobis eo modo quod prenominati Olachy de Zekulay/predicta bona omnino de domo ipsius Jacobi propria eorum presumptione abstulissent/ et sic talem de premissis ab* omnibus quos diligenter investigasset rescivisset veritatem./

Datum in Jeneu, tertia feria proxima ante festum beati Michaelis archangeli, anno domini M^o CCC^{mo} LXX^{mo} nono.

/Pe verso:/ Super factis octo tumlev.

Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arh. fam. Vass, fasc. XXXVIII, nr. 51.

Original pe hîrtie, cu două peceti de ceară de culoare naturală (aplicate în document pe verso, una păstrată aproape integral, a doua fragmentar) și cu urmele celei de-a treia.

Regest: *Doc. Val.*, p. 285.

IOAN AUREL POP

RÉALITÉS FÉODALES EN TRANSYLVANIE AU XIV-ÈME SIÈCLE

(Résumé)

L'auteur met en évidence, conformément aux documents des archives, publiés et inédits, la soumission des habitants roumains de la plaine de Transylvanie (également hommes du peuple et cnèzes en cours de féodalisation) par les nobles hongrois qui étaient récompensés avec de domaines laissés comme don par les rois sur le territoire du voïvodate, pendant les XIII-ème et XIV-ème siècles. On a suivi de près trois générations de nobles de la même famille (*Wos*), en atteignant trois moments principaux (1176; 1230; après 1300), dont ce dernier est relevant par la formation complète du domaine, par les bornages, les envahissements, les héritages, sorties de l'indivision, usurpations des droits, nantissements, pour obtenir l'immunité fiscale et de jugement etc. Mais, à l'ombre de ces faits largement consignés dans les documents, on souligne aussi ce que les documents reflètent dans une moindre proportion: la situation des habitants soumis sur les propriétés nobiliaires — c'est-à-dire la classe paysanne, fondamentale en nombre et productrice des valeurs matérielles de la société.

* Urmează din nou *ab*. Exprimăm și pe această cale întreaga noastră grațitudine profesorului Jakó Zsigmond pentru competentele îndrumări paleografice și bibliografice.

FILIPPO SCOLARI ȘI IANCU DE HUNEDOARA, PROMOTORI AI LATINITĂȚII ROMÂNILOR ÎN CONȘTIINȚA EUROPEANĂ A SECOLULUI AL XV-LEA

Paradoxală doar la prima vedere, afirmația din titlul materialului de față își află deplină acoperire în fapte, odată derulate întâmplările la care au participat cei doi în deceniile 3 și 4 ale secolului al XV-lea. Cercetătorii care s-au ocupat pînă acum de diversele aspecte ale istoriei europene în acest secol au scăpat din vedere anumite similitudini, ilustrate de documente sau izvoare narative, care conduc spre o asemenea interpretare. Vom încerca o reconsiderare a datelor istorice și o analiză a contextului în care s-au desfășurat, a oamenilor care le-au înfăptuit, spre a înțelege, cînd și cum au putut cei doi, un italian și un român, ambii trăind în mediu românesc, să facă publice cunoștințele lor despre această problemă unor marcante personalități ale vremii lor, care le-au transmis posterității.

În ordine cronologică, Filippo Scolari deține prioritatea, în două sau trei ocazii, în deplină concordanță cu preocupările sale culturale¹. Unul dintre cele mai importante aspecte se referă la promovarea ideilor umanismului și Renașterii italiene în afara hotarelor Italiei. În această privință este primul care a deschis Alpii în fața noului curent artistic, iar prima zonă influențată nu a fost Europa vestică sau cea centrală, ci zona Dunării de mijloc și de jos. Ca teritoriu, ea cuprinde Ungaria și România de astăzi — în special părțile sale centrale și nord-vestice, adică Transilvania și Banatul. Scolari a fost ajutat în activitatea sa de sprijinitor și propagator al Renașterii de rude și concetățeni pe care i-a adus pe lîngă sine.

Din păcate, luptele antiotomane în secolele XV—XVI și dezechilibrul de forțe din secolul al XVI-lea care a permis turcilor să avanseze pînă la porțile Vienei schimbă și direcția de penetrație a Renașterii din aceste zone, îndreptînd-o spre apusul continentului. Majoritatea obiectivelor arhitectonice, culturale în general, a avut de suferit în decursul secolelor pierderi ireparabile. Din această cauză cercetătorul este obligat azi să reconstituie, din mărturii indirecte și foarte puține probe materiale, esența a ceea ce a însemnat pentru zona Dunării expansiunea și dezvoltarea umanismului și Renașterii italiene.

¹ În literatura istorică română figura lui Filippo Scolari a fost evocată, în afara unor sumare adnotări în diverse tratate de istorie, doar de Adolf Armbruster, *Pippo Spano, un aliat italian al domnilor români*, în *Magazin istoric*, an. XI, 1977, nr. 2(119), p. 42—44; de asemenea, în lucrările noastre *Pippo Spano și lupta antiotomană în Banat în primele decenii ale secolului al XV-lea*, în *Studii și comunicări de etnografie-istorie*, vol. II, Caransebeș, 1977, p. 389—402 și *Banatul și începuturile luptei antiotomane (1389—1426). Rolul lui Filippo Scolari*, în *Revista de istorie*, tom. 31, 1978, nr. 6, p. 1026—1039. Menționăm faptul că am predat Editurii Militare din București un manuscris intitulat „Filippo Scolari — un condotier italian pe meleaguri dunărene”.

Față de ansamblul și complexitatea fenomenelor care l-au avut inițiator, mediator și beneficiar pe Filippo Scolari, ne vom opri doar la două fapte care îl pun, indirect, de fapt, într-o lumină cu totul nouă. Ele se referă la rolul de mijlocitor și informator jucat de Scolari în cunoașterea de către doi oameni ai Renașterii italiene: un diplomat — Rinaldo degli Albizzi și un umanist — Gian Francesco Poggio Bracciolini, a unor elemente suplimentare despre originea poporului și limbii române. Iată în primul rând faptele care permit această reliefare a rolului său.

Conflictul politico-militar dintre Venetia și regatul Ungariei pentru Dalmatia a început în secolul al XIV-lea, dar cunoaște formele clasice de exprimare în timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg (1387—1437); ca elemente definitorii pot fi citate războiul din anii 1411—1413 și intensă activitate diplomatică care se întinde pe mai bine de trei decenii. Un rol important revine pe ambele planuri lui Filippo Scolari, consilierul preferat al lui Sigismund în problemele italiene. În urma unor repetate medieri papale, florentine, se ajunge la necesitatea unei păci durabile. Florența, care deține rolul de oficiu diplomatică europeană în acest timp, este cea care se însărcinează cu realizarea doritei păci. O solie compusă din Rinaldo degli Albizzi, cunoscut om de stat și diplomat de talie europeană, și Nello di Giuliano Martini, doctor în drept, pleacă spre curtea regală din Buda în februarie 1426².

Prima întâlnire cu regele-împărat Sigismund de Luxemburg are loc la Viena, în 16 martie. În cursul ei, Sigismund acceptă mediația florentină, dar pretinde ca discuțiile să fie purtate doar prin Filippo Scolari, în numele regelui. Acest lucru determină o nouă deplasare a florentinilor de la Viena la Buda, în căutarea lui Filippo Scolari, care se afla bolnav la una din posesiunile sale, Ozora. Cererea expresă a lui Sigismund de a se discuta doar cu Scolari, deși regele cunoștea bine starea deosebit de gravă a sănătății acestuia, ilustrează mai bine decât orice aprecierea de care se bucura acesta în fața regelui.

Același lucru îl fac și cei doi soli când mărturisesc că tratativele, care în mod obișnuit durează peste o săptămână, se scurtează doar la 2—3 zile în situația în care partener de tratative este Scolari; scrisoarea este trimisă din Buda în 27 martie și primită în zilele următoare de acesta la Ozora. În 31 martie le trimite solilor daruri bogate cu ocazia paștelor, odată cu rugămintea de a stabili datele tratativelor după trecerea acestor sărbători.

Toată luna aprilie este consacrată ameliorării sănătății comitelui Scolari și omogenizării punctelor de vedere ale celor două părți. O nouă întrevedere între florentini și rege are loc la 1 mai 1426 la Esztergom, când sînt amintite punctele discuțiilor ce se vor desfășura peste cîteva zile.

Deși se deplasează cu mare greutate, Filippo Scolari ajunge în 9 mai 1426 la Tata și începe imediat convorbirile cu cei doi soli. Întrucît părerile sînt diferite și nu pot fi puse în acord complet, se stipulează încheierea mo-

² Deoarece desfășurarea soliei florentine ne interesează doar dintr-un anumit punct de vedere, vom indica mai jos principală bibliografie folosită, renunțînd la a mai da trimiteri pentru această temă. G. Canestrini, *Discorso sopra alcune relazioni della Repubblica Fiorentina col Re d'Ungheria e con Filippo Scolari*, în *Archivio Storico Italiano*, Tomo IV, parte I, Firenze, 1843, p. 204—206 și 227—231; Domenico Mellini, *Vita di Filippo Scolari*, Firenze, 1570, p. 75—89; Wenczel Gusztáv, *Ozoraí Pipó*, Pest, 1863, p. 99—101.

mentană a unui armistițiu care să fie urmat încă în acest an de un tratat de pace durabil. Condiția de bază pusă de rege cerea venețienilor, în schimbul Dalmației cedate și „de jure” după ce fusese pierdută „de facto”, să-l ajute cu un număr de galere capabil să blocheze Bosforul și Dardanelele în cazul unei acțiuni regale masive în Balcani. Blocarea strîmtorilor și porturilor trebuia să împiedice trecerea contingentelor otomane în Europa și să asigure astfel succesul proiectatei cruciade creștine.

Întrerupte în zilele de 11 și 12 mai 1426 din cauza știrilor nefavorabile primite din Țara Românească, precum și a sosirii la Tata a despotului sîrb Ștefan Lazarević, convorbirile sînt finalizate la sfîrșitul ultimei zile cu prilejul unei audiențe finale acordate solilor de către Sigismund de Luxemburg. Purtătorul de cuvînt al acestuia este Filippo Scolari, ajutat, ca și pînă acum, de Giovanni Milanese do Prato, noul episcop de Oradea, care prezintă lista propunerilor regale la cele încredințate solilor de către dogele Veneției. Lista urmează să fie prezentată senatului serenissimei republici de către cei doi soli și acceptarea sau refuzul lor urmează a se anunța regelui la Buda.

Înainte de a pleca spre Italia, cei doi soli petrec cîteva zile la posesiunile comitelui Scolari din jurul Ozorei. Reținut în continuare la Tata de tratativele începute cu Serbia, comitele delegă ca însoțitori permanenți ai solilor pe cîteva dintre familiarii săi. La 14 mai 1426, solii ajung la Székesfehérvár, unde vizitează capela funerară a lui Scolari, recent terminată de pictat de către Masolino da Panicale. Peste o zi, la 15 mai, ajung la Ozora, unde sînt întîmpinați de frumoasa soție a lui Scolari, Barbara, acesteia revenindu-i oficiile de gazdă. Înnoptează în acest castel reconstruit și înfrumusețat de către comite și vizitează alte edificii civile și eclesiastice ridicate din temelii sau reconstruite de același om. Călătoria lor prin posesiunile lui Scolari se sfîrșește abia la 24 mai, cînd solii părăsesc Ungaria, plecînd spre Veneția.

Schimbul de scrisori dintre Rinaldo degli Albizzi și Filippo Scolari continuă în tot decursul verii, lunile iunie, iulie și apoi noiembrie cunoscînd reciprocitatea schimbului epistolar enunțat mai sus. În afara problemelor legate strict de planul tratatului de pace, corespondența lor mai cuprinde rezolvarea rugămînții comitelui către degli Albizzi, de a urgenta căsătoria ultimei nepoate de frate din Florența, trimiterea unor florentini care să rămîină în continuare pe lîngă Scolari, inclusiv a unuia dintre nepoți.

În afara preocupărilor sale diplomatice, Rinaldo degli Albizzi se dovedește și un atent observator al ținuturilor prin care trece. Cu prilejul acestei călătorii scrie și o relatare a misiunii sale, relatare extrem de interesantă³. În ea amintește popoarele care trăiesc și limbile ce se vorbesc pe cuprinsul regatului Ungariei, popoarele fiind: ungurii, slavii, românii, grecii, tătarii, cumanii, armenii și țiganii („egiptenii”).

Despre români Rinaldo degli Albizzi spune textual: „*Valachi habent quasi lingua Romanam*”. Aceasta este una dintre primele mărturii italiene aparținînd unui reprezentant al lumii laice care certifică faptul în sine.

³ P. Guasti, *Commissioni di Rinaldo degli Albizzi*, vol. I—II, Florența, 1867—1873; relatarea lui degli Albizzi publicată și de Vichentie Makușev, *Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum et tabularis et bibliothecis Italicis*, vol. I/1, Varșovia, 1874, p. 530

Înainte de el, doar buletinele papale din secolul XIV mai amintesc acest fapt; cronicile vechi ungurești și germane nu ating circulația europeană a actelor papale și astfel mărturiile lor, anterioare secolului al XV-lea, nu-și află deplină realizare în spațiu. Mărturia citată de noi vine din partea unuia dintre conducătorii de frunte ai Signoriei florentine — Rinaldo degli Albizzi —, diplomat de talie europeană care sosește în zona Dunării cu o misiune de cea mai mare importanță pentru situația politică a Europei centrale a veacului său. Acest om nu vizitează nici un ținut românesc. Lipsa legăturilor sale anterioare cu Ungaria și cu românii dintre Carpați și Dunăre, ca și scurtimea timpului petrecut la Buda, Esztergom și Tata, nu-i putea permite abordarea unei asemenea palete de informații obiective ca cele pe care le-a lăsat în relatarea călătoriei sale.

Cine au putut fi acei, sau acela, care — conștient sau inconștient — l-au informat pe florentinul Albizzi asupra acestor realități? În mod absolut sigur unul dintre ei a fost un alt florentin, Filippo Scolari, comite de Timiș de 22 de ani, om trăit între români cărora le-a învățat limba, vorbind-o atât de bine, încât părea limba sa maternă⁴. În același timp, Scolari este și unul dintre cei mai angrenați oameni în realitățile administrative, economice, politice, sociale și culturale ale regatului, datorită multitudinii activităților pe care le-a avut de îndeplinit.

Cunoscător și vorbitor al limbii române, Filippo Scolari a putut aprecia la fața locului asemănarea izbitoare a limbii române cu cea latină și cea italiană; toate cele trei limbi romanice erau vorbite și înțelese de către Scolari. Menționarea lui de către români sub același nume ca și de către italieni — Pippo Spano — întărește similitudinile. Când și cum i-a putut transmite Pippo cunoștințele sale de limbă română și mai ales ideea latinității limbii române? În primul rând, în cursul zilelor de tratative, timp în care originea comună florentină a lui Albizzi și Scolari, amintirile lor despre orașul natal, au nivelat drumul și spre alte întrebări ale iscoditorului Albizzi, întrebări pe care Scolari și le pusesese desigur cu multă vreme înainte și le aflase răspuns. Nu vom putea ști niciodată dacă discuțiile generale au depășit sau nu stadiul bunei înțelegeri, deși rugămintea lui Pippo către Rinaldo de a grăbi măritișul ultimei nepoate aflate la Florența presupune o înțelegere totală și un sprijin reciproc. Cert este că Albizzi s-a grăbit să o îndeplinească cât mai urgent și apoi raportează, într-o scrisoare, bucuria succesului. O altă certitudine, rezultată din analiza situației faptice respective, extinde aria posibililor informatori ai lui Albizzi și asupra cercului din jurul lui Pippo în care se aflau și destui români bănățeni. Mai mult chiar, acest cerc poate fi lărgit prin includerea unor prelați sau nobili de la curtea regală cunoscători ai faptului citat de Albizzi și care i-au completat și întărit prima impresie. Indiferent dacă Filippo Scolari este singurul sau doar unul dintre cei ce au furnizat informații despre situația etnică și lingvistică a regatului, el poate fi

⁴ Jacopo Bracciolini, *Vita di messer Filippo Scolari cittadino fiorentino per soprannome chiamato Spano*, în *Archivio Storico Italiano*, IV/1, p. 176; enumerând cunoștințele lingvistice ale comitelui Pippo, zice textual: „Fu di grande eloquenza, e d'ingegno in modo facile, che, oltre alla fiorentina ed unghera lingua, la tedesca, la pollacca e la boema (la quale chiamano sclavina) e la valacca lingua (nomi barbari a dire) così ben sapea, che qualunque proferia, quella la sua propria pareva”.

considerat unul dintre cei mai importanți și competenți informatori, dacă nu chiar principalul.

Mărturia lui Rinaldo degli Albizzi este anterioară datei la care Gian Francesco Poggio Bracciolini și-a scris lucrarea sa, anul 1452, și astfel mărturia diplomatului florentin este prima mărturie a unui laic despre latinitatea limbii române, ca afirmație globală.

Prezența unor celebri învățați italieni la diverse curți episcopale, nobiliare și în principal la cea regală trebuie pusă în directă legătură cu activitatea de mecenat cultural desfășurată de către Filippo Scolari. Remarcăm printre cei veniți pe cardinalul și legatul papal în Ungaria Branda Castiglione, invitatul lui Pippo în mai multe rânduri între anii 1410—1426; cu unul dintre aceste prilejuri îl cunoaște și pe Masolino da Panicale pe care-l va lua în slujba sa după moartea lui Pippo. Cunoscutul Pier Paolo Vergerio activează între anii 1417—1445 la curtea din Buda și apoi la curtea episcopală din Oradea în calitate de cunoscător și traducător al multor opere clasice din antichitatea greco-romană⁵. De familia Scolari l-a unit o strânsă legătură întrucât prin mijlocirea lor a putut veni și lucra atât pentru rege, cât și pentru Filippo și Andrea Scolari, ultimul — var al primului și episcop de Oradea. La 1424 ajunge la Buda Francesco Filefo, alt reprezentant de seamă al umanismului italian. Tangențele directe ale lui Pippo cu restul umanistilor pot fi doar presupuse în lipsa unor documente care să le certifice natura și intensitatea relațiilor. Știm însă că au existat și alte proiecte vizînd aducerea în preajma regelui Sigismund de Luxemburg a unor artiști și învățați italieni de faimă. Unul dintre aceștia era Giovanni da Ravenna și doar situația familiară dificilă a acestuia l-a împiedicat să-și realizeze proiectul.

Un alt proiect urmărea aducerea la curtea regală a lui Gian Francesco Poggio Bracciolini (1380—1459)⁶, istoric florentin de renume european. Cunoștința dintre Pippo Spano și Poggio Bracciolini s-a produs cu mult timp înaintea acestui proiect, în cursul anilor 1414—1415, cu prilejul conciliului ecumenic al bisericii creștine desfășurat în orașul Konstanz (Constanța) între anii 1414—1418. Filippo Scolari sosește aici în fruntea a 60 de persoane⁷ și se alătură regelui Sigismund de Luxemburg, iar Poggio Bracciolini este prezent în calitate de secretar al unuia dintre cei doi antipapi ai bisericii catolice, Ioan al XXIII-lea. Întrucât conciliul urmărește depunerea acestor papi și alegerea unuia singur, universal recunoscut, Scolari este intermediarul regelui pe lângă Ioan al XXIII-lea pentru a-i solicita renunțarea la tiara papală. Atunci cînd acest lucru se și întîmplă, Scolari devine omul care îl păzește pe fostul suveran spre a nu fugi; cu toate că acesta reușește să fugă în posesiunile austriece ale Habsburgilor printr-un șiretlic rămas de

⁵ Huszti József, *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete*, în *Filológiai Közlemények*, vol. 1, Budapest, 1955, p. 528 sqq; vezi de asemenea Banfi Flóris, *Filippo Scolari és Hunyadi János*, Pécs, 1930, p. 1.

⁶ E. Walser, *Poggius Florentinus, Leben und Werke*, Leipzig, 1914. În românește figura sa la George Lăzărescu și Nicolae Stoicescu, *Italia și țările române pînă la 1600*, București, 1972, p. 245—248; G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european*, București, 1979, p. 22.

⁷ C. I. Karadja, *Delegații din țara noastră la conciliul din Constanța (în Baden) în anul 1415*, în *Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii istorice*, seria a III-a, tom VII, București, 1930.

pomină⁸, Scolari nu-și pierde încrederea regelui său. Discuțiile cu Poggio Bracciolini se desfășoară așadar în intervalul decembrie 1414—aprilie 1415, data fugii fostului papă și au ca subiect realitățile florentine scumpe celor doi convivi, situația lui Scolari la curtea regală și etapele vertiginoasei sale cariere. În viitorii ani legăturile dintre ei continuă prin schimburi indirecte de informații și prin mesaje, mijlocite de negustorii, diplomații și artiștii florentini care ajung pe lângă Pippo. Începe să se cristalizeze deja în mintea lui Poggio ideea unei prime biografii a lui Pippo, lucru pentru care începe să adune informații.

Intr-una din lucrările sale, numită „*Descriptio convivales*”⁹, scrisă la 1451 și publicată la Strasbourg în 1513 și Basel în 1538, Poggio Bracciolini afirmă și demonstrează latinitatea limbii române. Lucrarea sa este cea mai veche lucrare care demonstrează cu exemple lexicale, cuvintele românești fiind sugerate cu ajutorul celor latine similare (ex.: oculum, digitum, manus, panem etc). Spre deosebire de contemporanul său Rinaldo degli Albizzi care se mulțumește doar a afirma acest caracter, Poggio Bracciolini îl și demonstrează. L-au ajutat în acest fapt temeinicele sale cunoștințe lingvistice de latină și italiană, cunoașterea istoriei imperiului roman, dar și informații de primă mână despre realitățile românești din secolul al XV-lea.

Aceste cunoștințe sînt în parte și rodul întîlnirii sale cu Filippo Scolari și al menținerii unei legături indirecte tot timpul vieții lor. În acest fel Filippo Scolari își leagă, indirect, numele și de cel de-al doilea contemporan al său care atinge problema discuției de față, putînd fi considerat unul dintre primii în ordine cronologică, dar și unul dintre cei mai importanți informatori, pentru motivele arătate în discutarea afirmației lui Rinaldo degli Albizzi. Susținem acest lucru întrucît Pippo nu este singurul care a putut să-i completeze concetățeanului său dorința de informare asupra realităților istorico-lingvistice de la Dunăre. Printre ceilalți trebuie să-i vedem în primul rînd pe florentinii ajunși în Ungaria și în țările române, care, reîntorși acasă, povestesc tuturor modul de viață al popoarelor întîlnite în cale, posibilitățile de extindere a comerțului florentin și de creștere a veniturilor; printre aceste știri se vor fi strecurat și cele privitoare la asemănarea izbitoră a limbii române cu cea latină și italiană. O altă categorie pot fi considerați reprezentanții nobilimii și clerului din regat care ajung la Florența sau întrețin diverse legături cu acest oraș.

⁸ Pe scurt este vorba despre legăturile fostului papă cu ducii Austriei care i-au trimis un servitor de încredere cu planul evadării. La vizitele pe care le făcea, zilnic, Filippo Scolari, papa stătea culcat cu fața la perete. În noaptea evadării lucrurile s-au petrecut la fel, iar Ioan al XXIII-lea, travestit în servitor, a reușit să străbată cu bine printre gărzile regale și să se adăpostească la protectorii săi austrieci.

⁹ Titlul întreg al lucrării sună astfel: „*Pogii Florentini oratoris Clarissimi ac secretarii apostolici, Historiae convivales disceptativae Orationes invectivae, Epistolae, Descriptiones Quaedam facetiarum liber, venundantur Parrhisii a Ioane Parvo sub ligno libri aurei*”; ea a fost scrisă la 1451 iar titlul prescurtat și utilizat este *Disceptationes convivales*. Fragmentul care se referă la români sună astfel: „*Apud superiores Sarmatas colonia est ab Traiano ut eiunt derelicta, quae nunc etiam inter tantam barbariem multa retinet latina vocabula, ab Italis, qui eo profecti sunt, notata. Oculum dicunt, digitum, manum, panem, multaque alia quibus apparet ab Latinis, qui coloni ibidem relictii fuerunt, manasse eamque coloniam fuisse latino sermone usam*”.

¹⁰ Csapodi Csaba, *Hunyadi János és Poggio Bracciolini*, în *Filologiai Közlemények*, an XI, Budapeșt, 1965, fasc. 1—2, p. 155—158.

Unul dintre cei ce l-au cunoscut în mod sigur pe Poggio Bracciolini — și acest lucru s-a întâmplat chiar la Florența¹⁰ — a fost Iancu de Hunedoara, supranumit de italieni „Giovanni Bianco”. Trecînd din serviciul lui Filippo Scolari în al diverșilor magnati și prelați, tînărul Iancu reușește să ajungă în suita regală, în preajma lui 1429—1430. Îl însoțește pe Sigismund de Luxemburg în călătoria sa de încoronare în Italia și este cedat ducelui de Milano pentru a se perfecționa în cunoașterea teoriei militare italiene, superioară la acea vreme celei clasice europene. Cu prilejul șederii în Italia timp de doi ani (1431—1433), Iancu de Hunedoara vizitează și Florența, de care-l leagă amintirile ce-i fuseseră detaliate de către Filippo Scolari în acei ani ai deceniului 3 (1423—1426) cînd Iancu îi era scutier în castelul de la Timișoara. În tot timpul vieții sale Iancu rămîne un fervent adorator al Fecioarei florentine, cult implantat de vechiul său mentor. Cu prilejul acestei vizite depune ofrande pe altarul fecioarei din Florența, vede partea familiei Scolari care rămăsese în oraș și discută cu mai mulți cunoscuți ai acestei familii.

Printre aceștia era și Poggio Bracciolini, căruia ideea de a scrie biografia dispărutului Filippo Scolari îi surîde tot mai mult. Cîte lucruri i-a spus Iancu lui Poggio nu vom ști precis niciodată, întrucît nu s-au păstrat relatări directe despre aceasta și nici Poggio nu a mai apucat să scrie proiectata biografie. Sigur rămîne faptul că s-au cunoscut și au discutat mult pe subiecte de interes comun, unul fiind Pippo Spano, altele fiind cele ridicate de situația tînărului oștean în Italia și de situația generală a conflictelor turco-creștine pe Dunăre.

Cunoscut fiind interesul umanistului față de zone mai puțin cunoscute direct și față de români în special, interes trezit foarte probabil înainte și de Pippo, este logic să gîndim că Poggio a folosit prilejul nesperat de a sta de vorbă cu un român pentru a-și completa cunoștințele generale și speciale despre limbă și popor. În mod sigur Poggio a auzit acum primele cuvinte și fraze românești rostite de un român și traducerea lor în italiană. Întîlnirea dintre cei doi a fost punctul de plecare pentru o corespondență întreținută sporadic, din care s-au păstrat pînă azi cîteva scrisori trimise de Poggio către Iancu, ajuns în vremea aceea la apogeul puterii sale. Nu găsim în ele vreo referire concretă la întîlnirea lor florentină, dar faptul nu trebuie să mire, întrucît între ei nu mai erau necesare explicații de detalii ale unor situații bine cunoscute.

Iată, așadar, că doi reprezentanți de seamă ai luptei antiotomane din prima jumătate a secolului al XV-lea, Filippo Scolari și Iancu de Hunedoara, se remarcă și ca posibili promotori ai unei idei ce va face obiectul atîtor și atîtor opere: latinitatea limbii și poporului român. Spunem doar posibili promotori, căci analiza contextului în care ei au putut furniza informațiile respective duce la concluzia logică că faptul în sine a fost perfect posibil ca timp și spațiu; doar lipsa unor mărturii documentare sau narrative directe despre acest fapt împiedică deplina dovedire a supozițiilor noastre.

FILIPPO SCOLARI ET IANCU DE HUNEDOARA, PROMOTEURS
DE LA LATINITÉ DES ROUMAINS DANS LA CONSCIENCE
EUROPÉENNE DU XVe SIÈCLE

(Résumé)

Conformément à de témoignages documentaires et narratifs indirectes, on tâche d'analyser et de prouver un fait très important: de reconnaître le rôle qu'ont joué Filippo Scolari et Iancu de Hunedoara pour la promotion de l'idée de la latinité de la langue et du peuple roumain.

Les informations fournies ont constitué d'éléments décisifs pour le diplomate italien Rinaldo degli Albizzi en 1426 d'affirmer et pour l'humaniste italien Poggio Bracciolini en 1451 de démontrer par d'exemples grammaticales la latinité de la langue roumaine.

COMERȚUL CLUJULUI CU VIENA ÎNTRE 1599—1637 (PE BAZA REGISTRELOR TRICESIMALE)

Registrele de percepere a taxei tricesimale la Cluj în anii 1599—1637 constituie sursa de bază a cercetărilor privitoare la comerțul efectuat de clujeni înăuntrul și în afara Transilvaniei, în perioada dată. Valorificând cele rezultate din activitatea productivă internă și, mai ales, fructificându-și poziția și tradițiile datorate situației într-o întinsă zonă geografic-economică cu specific de tranzit al mărfurilor, cei care se ocupau de comerț în înfloritoarea „civitas primaria” a Transilvaniei au întreținut — după mărturia registrelor tricesimale — vii și continue relații de schimb cu numeroși parteneri comerciali. Prelucrând integral materialul tricesimal, am publicat, până acum, câteva sinteze asupra relațiilor Clujului în domeniul schimbului de mărfuri, în perioada pe care o cuprind registrele¹. Comerțul cu Viena constituie o componentă esențială a acestor relații economice ale orașului.

*

În anii la care se referă înregistrările tricesimale clujene, Viena ocupa locul de frunte în rândul partenerilor comerciali ai negustorilor clujeni² (vezi, mai jos, datele statistice). Acest loc se justifică, pe de o parte, prin rolul Vienei în comerțul european al vremii, iar pe de alta prin rolul orașului Cluj ca centru al tranzitului de mărfuri, în cadrul zonei tranzituale Transilvania-Tara-Românească-Moldova integrate organic, prin relații de schimb directe, rețelei comerciale regionale ce se întindea din Marea Baltică, respectiv centrele austriece, până în inima Imperiului otoman, respectiv Veneția și litoralul adriatic-dalmatin.

Rolul Vienei ca nod comercial la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a celui următor este definit de așezarea sa la intersecția tuturor drumurilor europene care legau între ele marile artere comerciale cristalizate în procesul de încheiere a unui comerț pancontinental care, fructificând rezultatele economice ale descoperirilor geografice, introducea (pe căi vechi și pe altele noi) în circuitul comercial produsele americane și africane, valorifica produse manufacturiere din Europa apuseană și aproviziona, în schimb, piața apuseană cu produse ale economiei agrare și — mai puțin — orașenești din Europa răsăriteană, centrală și sud — sud-estică. În Europa

¹ A se vedea, mai cu seamă, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale*, I, în *ActaMN*, XI/1974, p. 169—184; II, în *ActaMN*, XII/1975, p. 237—250; *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599—1637)*, în *ActaMN*, XIV/1977, p. 371—400; *Comerțul Clujului cu orașele Slovaciei de astăzi (1599—1637)*, în *ActaMN*, XVI/1979, p. 235—249.

² Cf. și S. Goldenberg, *Der Handel Transsilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, în *Scripta mercaturae*, 11/1977, 1, p. 9.

centrală, Viena îndeplinea funcția de bazin colector al canalelor economice atlantice, mediteraniene și baltice. Marile case comerciale sud-germane (în primul rând casa Fugger), a căror forță economică se întemeia pe operațiunile bancare și un vast sistem de antrepriză ce răsplătea serviciile aduse de ele unei bune părți a capetelor încoronate din apusul Europei (dinastia de Habsburg fiindu-le deosebit de îndatorată), își aveau puternice rădăcini în Viena și erau primordial interesate în comerțul vienez. Lor li se datorea faptul că în cursul veacului al XVII-lea, deși ponderea Vienei în comerțul cu produse apusene a scăzut, ea a păstrat relații comerciale intense cu Italia, rămânând marele nod comercial pentru produsele italiene, mai ales venețiene, tranzitate în Boemia, Moravia, Silezia³. O analiză a provenienței numeroaselor soiuri de mărfuri înregistrate la Cluj ca aduse nu din Viena, ci din alte orașe sau zone ale Europei centrale ar avea toate șansele de a merge pe urmele unui comerț, de fapt, indirect cu marele emporiu austriac. Noi însă, pornind de la postulatul că relațiile comerciale între doi parteneri (în cazul nostru, între Cluj și Viena) sînt cele înregistrate expres ca atare, vom considera, în cele de față, doar pe acestea ca fiind concretizarea comerțului clujean-vienez.

În ceea ce privește cel de-al doilea factor care conferă amintitului comerț un loc de frunte, și anume, rolul orașului Cluj în comerțul regional, în decursul secolelor XVI—XVII, precizăm că, mai cu seamă după 1526, cînd partea centrală a regatului ungar de pînă atunci intră sub ocupație otomană, cînd ia naștere și principatul transilvănean, Transilvania, Țara Românească și Moldova pot fi considerate ca o zonă comercială europeană cu caracter de tranzit, mijlocitoare prin excelență a circulației bunurilor de consum dinspre centrul Europei în direcția Imperiului otoman, cît și a circulației în sens invers. În același timp, purtătorii comerțului aparținînd acestei zone valorificau și produsele naturale autohtone care prisoseau necesităților proprii de consum. Considerată în ansamblu, zona menționată se caracterizează printr-o producție agricolă complementară⁴, oglindită și în natura bunurilor valorificate. Fenomenul economic al complementarității s-a manifestat însă și în deosebirile de pondere ale orientării economice, nu numai între cele trei țări⁵, ci și chiar între oraș și oraș, între un centru comercial și altul în cadrul uneia și aceleiași țări. Asemenea deosebiri de pondere, explicabile prin specificul poziției geografice, prin tradițiile unor relații economice, au determinat și faptul că în relațiile de comerț exterior ale negustorilor clujeni Viena ocupa un loc de frunte, pe cînd orașele Brașov și Sibiu desfășurau cu precădere negoț cu Țara Românească, iar Bistrița se alimenta substanțial din comerțul cu Moldova. Registrele tricesimale oglindesc această realitate în privința Clujului.

*

³ Vezi, pe larg, Othmar Pickl, *Der Handel Wiens und Wiener Neustadts mit Böhmen, Mähren, Schlesien und Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*, Köln—Wien, 1971, p. 324—325.

⁴ Vezi R. Manolescu, *Unitatea economică a țărilor române în evul mediu (secolele XIV—XVI)*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, îndeosebi p. 147—150.

⁵ Pentru analiza detaliată a liniilor comerțului extern al celor trei țări, vezi Paul Cernovodeanu, *Comerțul țărilor române în secolul al XVII-lea*, în *Revista de istorie*, 1980, nr. 6, p. 1078—1083.

Surse documentare atestă vechimea relațiilor comerciale ale Clujului cu Viena. Se știe precis că, încă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ele fuseseră înlesnite prin privilegiile care acordau unor orașe transilvane dreptul de a desfășura schimb de mărfuri cu emporiul central-european prin intermediul orașului Buda, trecînd Dunărea⁶. Un privilegiu vamal din 1404 se referea la impunerea clujenilor la taxe suplimentare în comerțul pe care îl practicau cu Veneția, Viena, Boemia, Polonia și Moravia⁷. În cursul secolelor XIV—XV, o gamă variată de mărfuri meșteșugărești și produse naturale intra în circuitul comercial clujean-venez, după cum rezultă dintr-o serie de privilegii vamale și documente de altă natură⁸. După 1526, poziția geografică a Clujului, cel mai apropiat dintre centrele transilvane de marile emporii ale Europei centrale, a favorizat continuarea relațiilor sale comerciale cu Viena⁹, constînd în export de produse agricole și meșteșugărești, respectiv importul unor postavuri de calitate, precum și al altor mărfuri¹⁰. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea și pînă la finele veacului, relațiile de schimb cu Viena continuă, atît sub oblăduirea împăratului Ferdinand I, cît și a lui Ioan Sigismund¹¹, primele informații compacte furnizîndu-le, însă, registrul tricesimal din 1599¹². Informațiile continuă în registrele pe anii următori, pînă în 1637.

Rutele comerțului clujean cu Viena. În întreaga perioadă pe care o cuprind înregistrările tricesimale, lipsește orice fel de înregistrare ce s-ar referi la comerț al clujenilor cu orașul Buda. Așadar, reședința celui dintîi pașalic înființat pe teritoriul ocupat de turci al Ungariei nu mai constituie nici punct comercial final și nici etapă a comerțului cu Viena pentru clujeni. În schimb, localitățile, respectiv zonele specificate în înregistrări demonstrează că negustorii clujeni, ocolind orașul Buda, au găsit noi rute care le asigurau legătura de afaceri cu Viena. Acestea erau următoarele:

a) *spre nord-vest*, se urma linia văii Someșului, cu haltele Zalău-Satu Mare sau Baia Mare, se trecea peste râul Tisa, atîngîndu-se localitatea Újhely din comitatul Zemplén și se ajungea la Košice, de unde drumul continua deja pe teritoriul Ungariei regale de sub dominație habsburgică, pe văi de râuri mănoase cum sînt cele ale Ipelului (Ipoly) și Slanei (Sajó), prin Rožňava, Rimavská Sobota, mergînd apoi pe valea Dunării, prin Bratislava, pînă la punctul final al călătoriei;

b) de asemenea *spre nord-vest*, de la Zalău se străbătea calea, mai scurtă decît precedenta, a văilor Almașului și Crasnei, unde se atingeau localitățile Crasna, Tășnad, Carei, Bátor, apoi, dincolo de Kálló (comitatul Szabolcs), se urma valea Tisei, după care, prima dintre localitățile de pe teritoriul regatului, Rimavská Sobota și în continuare linia specificată la pct. a);

⁶ Cf. S. Goldenberg, în *Scripta mercaturae*, 11/1977, 1, p. 9.

⁷ S. Goldenberg, *Clujul*, p. 25.

⁸ S. Goldenberg, *Clujul*, p. 249; *Istoria Clujului*, p. 88.

⁹ S. Goldenberg, *Clujul*, p. 38, 294.

¹⁰ *Istoria Clujului*, p. 123.

¹¹ V. S. Goldenberg, *Clujul*, p. 271.

¹² Pentru schimbul de mărfuri între Cluj și Viena, oglîndit în acest registru, v., în special, *idem*, p. 253—264.

c) părăsindu-se Clujul *spre vest*, în direcția importantului centru economic-Oradea și îndreptându-se *apoi spre nord-vest*, se călătorea spre Debrecen, de unde drumul continua spre Kálló, iar de aici se unea cu ruta de la pct. b) (vezi Schița)¹³.

Circuitul fie că se încheia la Viena, fie continua pe densa rețea a căilor comerciale de uscat sau fluviale care integrau acest focar și nod comercial în comerțul european, atât în direcția Europei de sud, cât și înspre vestul Europei. Viena asigura astfel valorificarea (fie terminală, fie tranzituală, spre direcțiile menționate) mărfurilor duse acolo de clujeni, cât și piața pentru mărfurile (locale sau aduse mai ales din direcțiile menționate) cumpărate pentru piața Clujului cu destinația consumului local sau cu scop de tranzit.

Locul Vienei în comerțul Clujului (vezi tabelul I). Din punct de vedere al numărului transporturilor, locul Vienei în ansamblul numeric al transporturilor clujene pe anii 1599—1637 este mai puțin proeminent, decât sub aspectul valorii vămii taxate. Procentajul numărului cazurilor totale de transport (18,76%) urmează același al Neprecizatei și este imediat urmat de cel al cazurilor de transport în, sau din, „Ungaria”. Este adevărat, în rîndul cazurilor de aducere de mărfuri Viena se situează pe primul loc (cu 29,70% din totalul general), și la distanță apreciabilă de Neprecizate, dar din punct de vedere al numărului de cazuri aducerea de mărfuri la Cluj este relativ echilibrată față de situația valorică, astfel că acest prim loc asigură realmente Vienei aproape o treime din totalul numărului de cazuri la aducerea mărfurilor. În ceea ce privește exportul-scoaterea de mărfuri, Viena e situată pe locul al patrulea, rămînînd considerabil în urma Ungariei, a Neprecizatei și chiar a orașului Baia Mare: cazurile de export la Viena însumează mai puțin de a zecea parte (8,17%) din totalul de cazuri similare. Pe de altă parte, în ansamblul cazurilor de transport clujean-vienez și vienez-clujean de mărfuri, cazurile de import dețin o proporție de 77,88%, pe cînd cele de export se ridică la numai 22,12%.

Sub aspect valoric, rolul important al comerțului între Cluj și Viena este mai evident, Viena detașându-se mai puternic de celelalte locuri înregistrate. Aceasta se remarcă mai cu seamă la valoarea vamală globală (40,59% din totalul general) și la valoarea vamală a mărfurilor aduse (54,99% din respectivul total), dar putîndu-se sesiza și la valoarea vamală a mărfurilor scoase, în ciuda locului al doilea pe care îl ocupă aici, după Neprecizate (cu 24,15% din total). Sub aspect valoric, importul asigură, prin urmare, o netă prioritate Vienei în ansamblul traficului comercial clujean, el ridicîndu-se la peste jumătate din totalul importului — aducerii de mărfuri pe întreg traficul taxat în anii 1599—1637, pe cînd exportul înspre Viena constituie cca o pătrime din totalul similar. În ansamblul valoric al comerțului Cluj-Viena și Viena-Cluj, importul dă 72,22%, pe cînd exportul, 27,78%, o proporție apropiată de cea specificată la numărul de transporturi, și care indică rolul de seamă al marelui centru economic-politic al Imperiului romano-german în mijlocirea produselor apusene și central-europene (mai ales a unora relativ scumpe, cum erau postavurile și unele textile), dar și a produselor coloniale, spre Transilvania și mai departe, spre sud.

¹³ Cf. Francisc Pap, *Orientarea central-europeană a comerțului clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, XVII/1980, p. 215.

Examinînd evoluția anuală a intensității și valorii comerțului clujean cu Viena, constatăm că amintitul rol al Vienei s-a exercitat în mod diferit la importul și exportul de produse, iar în cadrul importului, el nu a fost de intensitate echilibrată de-a lungul celor patru decenii de înregistrări vamale.

Tabelul I

Repartizarea anuală a intensității și valorii comerțului între Cluj și Viena (1599—1637)

Anul	Import		Export		Total	
	val. vam. (fl., d.)	nr. cazuri	val. vam. (fl., d.)	nr. cazuri	val. vam. (fl., d.)	nr. cazuri
1599	2.389,37 ½	41	144,90	5	2.534,27 ½	46
1602	—	—	—	—	—	—
1610	856,09	6	6,00	1	862,09	7
1611	635,19 ½	22	289,69 ½	11	924,89	33
1612	1.310,59	39	244,92	16	1.555,51	55
1613	1.483,20	47	356,23 + x	21	1.839,43 + x	68
1614	1.283,13	25	462,60	14	1.745,73	39
1615	1.134,23	41	263,38	6	1.397,61	47
1616	1.227,69 ½	40	531,11 ½	23	1.758,81	63
1617	1.128,84 ½ + x	41	398,67 ½	19	1.527,52 + x	60
1618	1.784,69 ½	45	1.042,60	32	2.827,29 ½	77
1619	504,02 ½	13	501,20	12	1.005,22 ½	25
1621/22	—	—	—	—	—	—
1622	300,15	12	—	—	300,15	12
1623	159,13 ½	9	—	—	159,13 ½	9
1630	1.236,39 ½	59	3.865,12	26	5.101,51 ½	81
1632	744,22 ½	42	—	—	744,22 ½	42
1633	996,88 ½	38	—	—	996,88 ½	38
1634	807,40	29	—	—	807,40	29
1635	1.696,42 ½	61	9,00	1	1.705,42 ½	62
1636	1.284,93	49	10,50	1	1.295,43	50
1637	163,21 ½	7	—	—	163,21 ½	7
Total	21.125,83 + x	662	8.125,93 ½ + x	188	29.251,76 ½ + x	850

După cum se observă, dacă importul prezintă continuitate în întreaga perioadă amintită, exportul de produse spre Viena se efectuează fără întrerupere — relativ echitabil — doar pînă la sfîrșitul deceniului al doilea, iar în cel de al patrulea deceniu el reapare doar sporadic; e adevărat, în primul an al acestui deceniu se înregistrează valoarea maximă de export, și chiar maximum întregului trafic comercial cu Viena (valoare dată în măsură co-vîrșitoare de transporturile de boi, completate cu cele de alte animale și de ceară; v., mai jos, analiza exportului clujean spre Viena). După acest an însă, se pare că atenția clujenilor a fost foarte puțin reținută — și din considerente de rentabilitate — de perspectivele unui export continuu și masiv în direcția Vienei. Este posibil ca la aceasta să fi contribuit atmosfera agitată din primii ani de domnie ai lui Gheorghe I Rákóczi, atmosferă care îi orienta pe negustori spre găsirea unor căi și modalități mai puțin riscante în desfacerea mărfurilor lor.

În ceea ce privește linia evolutivă a importului clujean din Viena, ea prezintă echilibru în deceniul al doilea al secolului al XVII-lea și mai ales între anii 1612—1618, o scădere a volumului comercial de import în deceniul 3 și un nou, relativ, avînt în cel de al patrulea deceniu, fără însă a atinge media anuală din deceniul al doilea. Aceasta, paralel cu creșterea relativă a importului-aducerii de mărfuri din alte locuri de proveniență, mai convenabile clujenilor în deceniul al patrulea.

Conținutul comerțului Viena-Cluj și Cluj-Viena. Intensitatea și valoarea remarcabilă a schimbului de mărfuri clujean-venez se asociază cu o distribuție diferențiată a conținutului transporturilor: existau mărfuri — atît de import, cît și de export — care formau baza solidă și continuă a relațiilor de schimb, dînd anual cantitățile cele mai masive, și altele care constituiau obiect mai rar sau chiar sporadic al schimbului de mărfuri.

Tabelul II

Structura schimbului de mărfuri Viena—Cluj și Cluj—Viena

Marfa	I m p o r t		Marfa	I m p o r t	
	taxa vamală (fl., d.)	% din total		taxa vamală (fl., d.)	% din total
Pălării	4.374,42 ½	20,71	Obiecte de menaj	5,43 ½	0,03
Postavuri	4.100,81	19,41	Cărți de joc	5,21 ½	0,02
Pinzeturi	3.165,72	14,99	Șterse, indescifrabile	4,77	0,02
Mărunțișuri	2.236,36	10,59	Sticlărie	4,55	0,02
Blănuri	1.079,36	5,11	Accesorii pt. arme	3,91 ½	0,02
Cuțite	998,27 ½	4,73	Cărți	3,69	0,02
Art. mercerie	890,60	4,22	Nedeterminate	2,98	0,01
Catifea	808,68	3,83	Unelte meșteșug.	2,28	0,01
Coloniale	795,41	3,76	Instr. farmaceutice	1,50	0,01
Hirtie	768,77	3,64	Materii minerale	1,48 ½	0,01
Mătase	635,91 ½	3,01	Praf de pușcă	0,87	0,02
Unelte agricole	409,27	1,94	Sîdef	0,81	
Obiecte de metal	299,32 ½	1,41	Bice	0,72	
Chimicale	186,17 ½	0,88	Resturi(coajă ?)de lemn	0,60	
Diferite mărfuri taxate împreună	121,92	0,57	Săpun	0,50	
Metale	90,72 ½	0,43 ½	Obiecte de uz personal	0,45	
Piei	64,72 ½	0,30	Rachiu	0,40	
Covoare	41,24	0,19	Pește	0,12	
Arme	9,57	0,05	Tămîie	0,12	
Obiecte de lemn de uz casnic	7,95 ½	0,04	Gumă(?)	0,10	
			Tablouri, jucării	0,09	
			Total	21.125,83	100,00

În cadrul *importului de mărfuri*, cele mai ridicate valori le ating unele produse și materii prime necesare satisfacerii necesităților vestimentare. La toate aceste categorii de mărfuri se remarcă continuitatea și masivitatea transporturilor. Astfel, se aduc:

Fig. 1

pălării: în anii 1599, 1610—1619, 1622—1623, 1630, 1632—1637; în total 45 duzini, 2 perechi și 741.544 bucăți (în afară de transporturile unde nu se specifică numărul de piese);

postavuri: în anii 1599, 1610—1619, 1622—1623, 1630, 1632—1637; în cantitate totală de 565 $\frac{1}{2}$ baloturi, 4.973 $\frac{1}{2}$ valuri și 46 coți (pe lângă alte cantități nespecificate);

pînzeturi: în anii 1599, 1610—1619, 1622—1623, 1630, 1632—1637; în total 298 $\frac{1}{2}$ butoaie, 23 berbințe, 621 $\frac{1}{2}$ baloturi, 1901 $\frac{1}{2}$ valuri, 41 $\frac{1}{4}$ chintale, 40 funți, 32 „legături”, 100 bucăți (+ cantități nespecificate);

mărunțișuri: în anii 1599, 1610—1619, 1623, 1630, 1632—1637 (sortimentele și cantitățile, ca în general la această categorie de mărfuri, nu se specifică; rareori se menționează parțial cantități);

blănuri: în anii 1599, 1610—1619, 1622—1623, 1630, 1632—1637, cantitățile fiind: 1364 valuri, 784 $\frac{1}{2}$ funți, 33 $\frac{1}{2}$ perechi, 15 bucăți.

O cantitate și un volum de mărfuri ridicate constatăm și în importul produselor reprezentate cu 1—5% din totalul valoric:

cușite: se aduc în anii 1599, 1610—1619, 1622—1623, 1630, 1632—1636, în cantitățile următoare: 35 $\frac{1}{2}$ butoaie, 96 $\frac{1}{2}$ berbințe, 2679 rezervoare (?) („tehely”), 640.900 bucăți și cantități nespecificate;

produse de mercurie: în 1599, 1610—1619, 1622—1623, 1630, 1632—1637; 3 butoaie, 1 berbință, $\frac{1}{2}$ gira, 5 foi, 97 baloturi, 798 $\frac{1}{2}$ valuri, 20 coți, 370 funți, 804 „legături”, 103 $\frac{1}{2}$ duzini, 682 bucăți de diverse articole de mercurie, pe lângă alte cantități nespecificate;

catifea: în 1599, 1610—1619, 1622—1623, 1630, 1632—1637; 407 $\frac{1}{2}$ valuri, 403 coți, 2 valuri fără $\frac{1}{4}$ de val, 20 bucăți;

coloniale: în 1599, 1610—1619, 1622—1623, 1630, 1632—1637; 3 tone, 22 $\frac{1}{2}$ lăzi, 1 „ladă mică”, 3 berbințe, 437 $\frac{1}{2}$ chintale, 1 „chintal mic”, 2676 $\frac{3}{4}$ funți, 1 cutie, 2 căpățîni, 1 sticlă, 230 bucăți;

hîrtie: în 1599, 1610—1619, 1622—1623, 1630, 1632—1637; cantitățile sînt: 642 $\frac{1}{2}$ baloturi, 322 „legături”, 5 suluri, 27 bucăți, pe lângă cantități neprecizate;

mătăsuri: în 1599, 1610—1619, 1622—1623, 1630, 1632—1637; 4 baloturi, 510 valuri, 1070 coți, 919 funți, 2 „legături” și cantități neprecizate;

unelte agricole: în 1599, 1610—1619, 1622, 1632—1636, în cantitatea de 4 $\frac{1}{2}$ butoaie și 73.800 bucăți;

obiecte de metal: în 1599, 1610—1619, 1622, 1630, 1632—1637; 4 butoaie, 1 ladă, 57 berbințe, 135 chintale, 18 „tone”, 20 „legături”, 13 $\frac{1}{2}$ duzini, 87 bucăți + cantități neprecizate.

Deși de valoare mai redusă în ansamblul importului, continuă este și aducerea de chimicale-coloranți, metale. Celelalte produse se aduc cu întrepreri, respectiv — cele valoric slab reprezentate — sporadic.

Prin urmare, mărfurile aduse de la Viena care serveau nevoilor consumului local și tranzitului sînt, după cum se observă, în primul rînd produsele finite și materiile prime de calitate din domeniul textilelor, unele produse metalice superioare celor făurite în Transilvania, o mare varietate de produse coloniale și hîrtia. În cazul a multe din aceste articole, înseși înregist-

trările trădează originea apuseană sau central-europeană nevienenă, deci calitatea Vienei de transmitoare spre răsărit a mărfurilor (nemaivorbind de coloniale, pentru care Viena constituia una din principalele piețe europene de tranzit). Asemenea remarci putem face în primul rînd în cazul pălăriilor aduse de la Viena, de proveniență slovacă, cehă și moravă în cea mai mare parte: pălării de rînd, mari sau duble de Bratislava, pălării de Jihlava, Bardejov, Trnava, Prešov, pălării „cehe”, „morave”, ca să le menționăm numai pe cele cu proveniență specificată; dar și mulțimea pălăriilor „de rînd”, „duble”, „fodor” și „fodor duble”, „de orașeni” (*polgar süveg*), „cu boruri (?)” (*kalapos süveg*) puteau să fi fost aduse pe piața vieneză de negustori cehi, slovaci sau moravi.

În ceea ce privește postavurile aduse de la Viena, ele sînt — în măsura în care aceasta se poate determina pe baza înregistrărilor — de proveniență atît central-europeană, cît și apuseană.

Tabelul III

Postavuri importate din Viena între 1599—1637

Nr. crt.	Sortimentul	Taxa vamală (fl., d)	Cantitatea	Locul în ordine cantitativă	% taxei vamale din total
1	Jihlava (<i>igler</i>)	2.184,40	460b, 1178v*	1	53,27
2	Kersey (<i>karasia</i>)	458,57	29b, 853v	3	11,18
3	Wrocław (<i>barazlai</i>)	300,54	76½b, 509v	2	7,33
4	Meissen (<i>meixner</i>)	277,54	1119v	4	6,77
5	Stamet și saia**	205,50	172½v	7	5,01
6	Cimozin	135,50	59½v	12	3,30
7	Granat	109,05	32v, 34c	14	2,66
8	Tišnov (<i>kisnicer</i>)	79,50	319v	5	1,94
9	Rassa	64,40	27½v	15	1,57
10	Scarlăt	50,35	15½v	16	1,20
11	Kendale (<i>kentula</i>)	46,20	181v	6	1,13
12	Perpetuan (<i>perpeta</i>)	42,34½	70½v	11	1,03
13	Harnach (<i>hernacz</i>)	40,50½	71v	10	0,99
14	De Moravia (<i>morva</i>)	30,32	154v	8	0,74
15	Londonoz fin (<i>failondis</i>)	29,25	15v	17	0,71
16	Boller (<i>Voller</i>)	23,96	126v	9	0,58
17	De Lwów (<i>Lemberger, Leomberger</i>)	8,80	51v	13	0,21
18	Londonoz de rînd (<i>köz londis</i>)	3,00	1v	23	0,38
19	Postav negru	2,80	3½v	19	
20	Postav englez (<i>angliai pozto</i>)	2,00	1v	24	
21	Scheptuch	2,00	1½v	21	
22	Jihlava + Kendale	1,84	10v	18	
23	Tercenella	1,20	12c	25	
24	Berettles	1,08	2v	20	
25	Draj Zigler	0,16	1v	22	
Total		4.100,81	565¼b, 4973½v, 46c		100,00

* b = balot, v = val, c = cot.

** Încadrate de noi la același sortiment pe baza a repetate notații ale tricesimatorilor care echivalează „saia de rînd” (*köz saia*) cu sortimentul *stamet*; tot aici am încadrat și alte varietăți de saia (roșie, *harmasin*).

Postavuri mai scumpe sau mai ieftine — după cum lesne ne putem da seama, comparînd totalul taxelor vamale pe sortimente cu cantitățile totale ale fiecăruia din ele¹⁴ —, cele aduce de la Viena provin, așadar, cu preponderență, din Boemia (*igler*), Silezia (*barazlai, kisnicer*), Germania (*meixner*), Moravia, Polonia (*lemberger*), Austria¹⁵. Dar și sortimente engleze sînt prezente aici, unele în cantități și valori ridicate, cum este *karasia*, altele mai slab reprezentate: *kentula, perpetuan (perpeta)*, postavul londonez fin (*fai-londis*) și de rînd (*köz londis*), postavul englez (*angliai pozto*)¹⁶. Probabil de producție italiană este scarlatul¹⁷, poate și granatul¹⁸. De proveniență neclară sînt alte postavuri străine (*cimozin, rassa, barnach*, postavul negru¹⁹). Cît privește frecvența importului postavurilor, nu se pot face distincții de timp între aducerea celor central-europene și a sortimentelor engleze. Ceea ce putem doar presupune, este că, în rîndul postavurilor cunoscute ca apusene, vor fi fiind sortimente confecționate și în Europa centrală (mai ales în Silezia), după model apusean²⁰, cum este, de pildă, cazul amintitei „*karasii vieneze*“.

În comerțul de import de la Viena al Clujului, apar în secolul al XVII-lea sortimente de postav neîntîlnite în registrul din 1599. Ele sînt:

1. *Boller (voller, baller)*, adus în anii 1611—1613, 1618—1619, 1630, postav de categorie medie, un val costînd 6 florini, pe cînd un val de postav de Wrocław costa 3,60 fl, unul de *karasia* și unul de Meissen — 6 fl²¹;

2. *Scheptuch (septhuke)*, adus în mai multe rînduri în 1613 și 1630, sortiment scump, 45 florini valul²²;

3. *Draj Zigler*, poate o variantă a postavului de Jihlava, care în 1613 costa 4,80 fl²³;

¹⁴ Din cauza neuniformității unităților cantitative la postavurile de diverse sortimente, am renunțat să aducem la numitor comun cantitățile. Că pînă și unul și același sortiment suferă oscilații ale unității de măsură, dovadă stă, de pildă, faptul că în registrul din 1599 balotul de postav de Jihlava (*igler*) conține 20 valuri (cf. *idem*, p. 257, n. 2), pe cînd o înregistrare din 1636 specifică jumătatea de balot de *igler* egală cu 18 valuri (SOC, 20, VI, p. 28: 11 noiembrie 1636), deci un balot putea să conțină și 36 valuri de postav. Nu cunoaștem lățimea acestor materiale, în cele mai multe cazuri nici nuanțele calitative, ceea ce putea duce la diferențe din cele exemplificate aici.

¹⁵ În 1618 și 1619 se aduce *karasia* vieneză (*beczy karasia*) (SOC, 14a, XIV, p. 45—46: 3 noiembrie 1618; SOC, 15a, III, p. 57: 6 martie 1619).

¹⁶ V. P. Cernovodeanu, *England's trade policy in the Levant and her exchange of goods with the Romanian countries under the latter Stuarts (1660—1714)*, Bucharest, 1972, p. 110—113.

¹⁷ V. C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române. Secolele XIV—XVIII*. București, 1970, p. 35.

¹⁸ *Idem*, p. 49.

¹⁹ Cf. S. Goldenberg, *Comerțul, producția și consumul de postavuri de lînă în țările române (sec. XIV — jumăt. sec. XVII)*, în *Studii*, 1971, nr. 5, p. 885.

²⁰ În sec. XVI—XVII, imitarea postavurilor apusene se răspîndește în Cehia, Silezia, Moravia; cf. M. Wolański, în *Der Aussenhandel*, p. 129; S. Goldenberg, *Clujul*, p. 261, n. 2. Pînă și în Transilvania, la Brașov, s-au confecționat soiuri imitînd postavul apusean; cf. S. Goldenberg, în *Studii*, 1971, nr. 5, p. 891.

²¹ Aceasta în 1630 (SOC, 18b, IV, p. 83—84: 25 noiembrie 1630).

²² O jumătate de val se aduce în 1630 (SOC, 18b, IV, p. 86: 25 noiembrie 1630); adus și din Polonia, v. Fr. Pap, în *ActaMN*, XIV/1977, p. 382.

²³ SOC, 13a, XVI, p. 28: 22 mai 1613; se importa și din Polonia, v. Fr. Pap, *art. cit.*, p. 382.

4. *Perpetuan* (*perpeta*), postav englezesc²⁴, scump²⁵;

5. *Berettles*, poate identic cu *brethleist* care se importă din Cracovia în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea²⁶; sortiment de asemenea scump, un val costînd 18 florini²⁷;

6. *Tercenella*, un postav de valoare, de vreme ce un cot costa 3 florini²⁸; de culoare mai mult verde, întreșut cu argint; apare documentar, în alte surse, ca *tercelán*, *tarcolán*, *tercelen*²⁹.

Am văzut că scăderea generală a valorii și volumului importului vienez în deceniul al patrulea se manifestă și în domeniul aducerii de postavuri; în contrast cu aceasta, în al doilea deceniu constatăm nu numai intensitatea maximă a importului vienez de postavuri, ci și prezența aproape a tuturor soiurilor noi de postav mai sus amintite (cu excepția sortimentului *tercenella*, care apare în penultimul an de înregistrări); de asemenea, și a sortimentelor engleze (sau după model englez) absente — cu excepția *karasiei* — încă în 1599: după 1610 se înregistrează postav de Kendale, londonez fin și de rînd, *perpetuan* postav „de Anglia”. Iată deci că Viena a fost una din filierele de seamă ale pătrunderii postavului englez, pe lîngă cel silezian, boem, morav, polonez.

Același rol îl vedem concretizat și în celelalte compartimente ale importului de mărfuri din Viena, fie că este vorba de textile, articole de mercurerie, fie de metale și obiecte din metal, coloniale sau chimicale. Cercul se lărgeste chiar: prin mijlocire vieneză parvin Clujului țesături din Țările de Jos³⁰, mătăsuri din Germania³¹, Italia³² și Orient³³, fructe „italiene”³⁴.

În ceea ce privește importul de produse coloniale la Cluj, se pare că în condițiile cînd, după 1520, prin restructurarea rutelor comerciale înspre centrele austriece, orașul Linz, ca punct terminus al „rutei de jos” (*untere Strasse*) și centru de redistribuire a coloniialelor și chimicalelor de obîrșie venețiană, începu să eclipseze Viena³⁵, aceasta din urmă a profitat, totuși, de unele relații tradiționale, printre care cele avute cu orașul Cluj, menținîndu-și în această direcție rolul de debușeu pentru coloniale și chimicale, pe vechea „rută a Semmeringului” (*Semmeringstrasse*), prin intermediul lo-

²⁴ P. Cernovodeanu, *England's trade policy...*, p. 112; nu este de proveniență italiană, așa cum am presupus anterior (v. Fr. Pap, în *ActaMN*, XIV/1977, p. 382).

²⁵ În 1630, 1 val de *perpeta* costa 18 florini (SOC, 18b, IV, p. 42—43; 26 iulie 1630; idem, p. 43—44: un alt transport în aceeași zi; etc.).

²⁶ V. S. Goldenberg, în *Studii*, 1971, nr. 5, p. 884—885.

²⁷ SOC, 14a, XXV, p. 18: 26 februarie 1618 (un transport în care figurează 2 valuri din amintitul sortiment).

²⁸ SOC, 20, VI, p. 27: 11 noiembrie 1636 (se aduc, printre altele, 12 coți de *Tercenella*).

²⁹ I. Szamota—B. Zolnai, *Magyar oklevél-szótár*, Budapest, 1902—1906, col. 980.

³⁰ De exemplu: pînză (*Nederlandi vazony*; SOC, 8, XIV, p. 12: 16 aprilie 1599).

³¹ De pildă, într-un transport din 10 mai 1599 (SOC, 8, XIV, p. 17).

³² Astfel, diverse soiuri de atlas, tafta, printre care și „tafta venețiană de rînd” (*keoz Velenczej Tafota*; SOC, 13a, VI, p. 20—21: 21 aprilie 1612).

³³ Numeroase soiuri de mătăsuri sînt de proveniență nemijlocit orientală sau de fabricație italiană după model oriental: damascul, canuca, ori chiar atlasul sau taftaua (v. nota precedentă). Înregistrările referitoare la ele se repetă an de an.

³⁴ De exemplu, SOC, 12b, VIII, p. 7—8: 18 aprilie 1611 (*Olaz giwmeolczy*).

³⁵ Cf. O. Pickl, *op. cit.*, p. 326—327; H. Kellenbenz, *The Rise of the European Economy. An economic history of continental Europe from the fifteenth to the eighteenth century*. New York, 1976, p. 153.

calității Wiener Neustadt, al cărui rol continuă tocmai în domeniul medierii acestui comerț³⁶. Situația se ilustrează și prin aducerea de la Viena a unei considerabile cantități de coloniale, din care piperul se află pe primul loc, constituind valoric peste 50% din totalitatea coloniilor; urmează ghimbărul, cuișoarele, untdelemnul, zahărul din trestie, nucșoara, portocalele, scorțișoarele, migdalele, fructele zaharisite (*confreyt*), precum și — în cantități mai reduse, cu tricesime mai mici și importate mai rar — diverse alte produse sudice, fructe sau mirodenii (smochine, struguri „mari”, „mărunti” și „de mare”, stafide, castane, „fructe italiene”, lămâie și suc de lămâie, *kapporna*, anason, „semințe de iarbă miraculoasă” — *baifü mag* —, „iarbă vieneză” — *beczy fü* —); așadar, găsim atît acele „Halbgut”, cît și „Ganzgut” venețiene care se scurgeau masiv spre Boemia pe „untere Strasse”, dar la Cluj trebuie să fi venit în continuare prin intermediu vienez, comercializate fiind pe piața vieneză de marile case comerciale din Germania sudică³⁷. Aceeași filieră de valorificare o urmau — de bună seamă — și chimicalele; diversele genuri de șofran (venez, *ort*), coloranți, ca vopseaua de Brazilia, miniul, vopseaua „galben-aurie”; *crispan*-ul sau *grispan*-ul (vitriol), terebentina, alaunul, piatra vînată.

În domeniul metalelor brute, precum și al articolelor din metal, în mari cantități intrate, cum erau îndeosebi cuțitele și unelte agricole, Viena mijloca spre Cluj producția minelor de fier din Stiria și oțelul stirian³⁸, dar și cuprul extras în minele tiroleze ale financiarilor sud-germani³⁹, ca și argintul și aurul munților Erz, exploatat tot de acești oameni de afaceri în ciuda puternicei concurențe a metalului prețios spaniolo-american⁴⁰. Se remarcă zecile de chintale de oțel, unele cantități de „aur tras” (*vont arany*) și „cupru torsionat” sau „tras” (*vont rez*), dar și de cositor alb și negru aduse poate din minele Saxoniei și Boemiei⁴¹. Printre cuțite, găsim numeroase produse stiriene și germane (mai ales de Regensburg și Nürnberg). Marea cantitate de coase (73.800 bucăți și 4+2 butoaie)⁴², întrecînd cu mult cantitățile de produse similare aduse din alte părți, a fost produsă în ateliere din Austria de jos, foarte probabil în sud-estul acestei provincii, la Hainfeld, localitate unde se prelucra fierul stirian, comercializat în mare măsură pe piața vieneză⁴³.

Cele schițate referitor la proveniența mărfurilor aduse de clujeni de la Viena nu vor fi epuizînd toate posibilitățile de determinare a locului de proveniență al acestor mărfuri. Pînă și ceea ce a fost detectabil din proveniența mărfurilor, ilustrează însă elocvent faptul că Viena a fost pentru orașul Cluj nu numai o sursă primordială de aprovizionare cantitativă, ci și un colector de produse provenite din cele mai variate direcții, începînd chiar cu Austria și pînă în ținuturile de dincolo de mări. De aceea, balanța

³⁶ O. Pickl, *op. cit.*, p. 328.

³⁷ *Idem*, p. 325.

³⁸ *Idem*, p. 328.

³⁹ H. Kellenbenz, *op. cit.*, p. 109.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Idem*, p. 110.

⁴² F. Pap, *Unelte agricole în comerțul extern clujean* (prima jumătate a sec. XVII), ms. predat spre publicare în *Terra nostra*, p. 4—5.

⁴³ *Idem*, p. 7; F. Fischer, *Die Sensenausfuhr aus Österreich nach dem Norden und Osten 1450—1650*, în *Der Aussenhandel*, p. 306.

comercială Cluj—Viena nu se echilibrează — prin firea lucrurilor — prin exportul clujean înspre Viena, ci prin posibilitatea clujenilor de a desfășura comerț de tranzit spre sud și sud-est, spre Țara Românească și mai departe spre Balcani, până în inima Imperiului otoman, cu produse achiziționate la Viena.

Într-adevăr, deși *exportul* clujean la Viena este — față de alte localități — de relativ mare intensitate, prezentînd un volum masiv de mărfuri și o valoare ridicată a taxei vamale totale percepute, factori care îl situează la loc de frunte în cadrul exportului global al Clujului, totuși, el nu se ridică decît la mai puțin de o treime din frecvența cazurilor de aducere a mărfurilor și la ceva mai mult de această cîtîime, din punct de vedere valoric. În deceniul 4 nici nu se exportă decît doar în trei ani de înregistrare (1630, 1635, 1636), iar în 1599 și în deceniul al doilea — cînd mai există înregistrări de export —, exportul rămîne anual mult inferior frecvenței și valorii importului de mărfuri. Singurul an în care exportul întrece mult, din punct de vedere valoric (nu însă și al numărului transporturilor), importul, este 1630, și datorită, aproape în exclusivitate, exportului de boi.

Tabelul IV

Marfa	Export	
	taxa vamală (fl., d.)	% din total
Boi	4.446,00	54,71
Ceară	3.286,37 ½	40,44
Chimicale	264,68 ½	3,25
Piel	59,73	0,74
Art. mercurie	35,02	0,43
Cai	10,50	0,13
Plăpumi	3,75	0,05
Juncani	3,50	0,04
Pînzeturi	3,30	0,04
Sare	3,07	0,04
Miere	3,00	0,04

Marfa	Export	
	taxa vamală (fl., d.)	% din total
Covoare, tape- turi	3,00	0,04
Blănuri	1,27	0,02
Coloniale	0,87 ½	0,01
Mătăsuri	0,60	} 0,02
Încălțăminte	0,45	
Seu	0,40	
Hrișcă	0,25	
Funărie	0,16	
Total	8.125,93 ½	100,00

Ponderea cea mai mare, în cadrul exportului clujean spre Viena, o au unele articole de obîrșie autohtonă. Dacă exportul bovinelor, deși valoric primul în ordinea taxărilor vamale (cantitatea totală ridicîndu-se la 5.062 capete), se efectuează doar în cîțiva ani ai celui de al doilea deceniu (1612, 1613, 1617, 1618) și în 1630⁴⁴, valoric al doilea articol de export, ceara, se exportă cu remarcabilă continuitate: în 1599, 1611—1619, 1630 și 1635, la fel de remarcabil și cantitativ: 4.086 ½ chintale și o cantitate neprecizată. Articolul de export din rîndul chimicalelor îl constituie mercurul (133 ½ chintale și 82 funți, înregistrați în anii 1610—1613, 1615—1616, 1618—1619), a cărei exploatare, împreună cu metalele prețioase, cuprul, plumbul și alte metale, a stat în atenția specială a lui Gabriel Bethlen, care își cerea partea,

⁴⁴ Dispoziții dietale repetate și frecvente interziceau exportul a o serie de produse, în primul rînd al bovinelor, apoi, al cerii, mierei, pieilor etc. (cf. *Monumenta Comitialia Regni Transsylvaniae. Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (red. de Sándor Szilágyi), Budapest, vol. VI—VII, passim).

pe seama fiscului, din producția respectivelor minereuri și metale⁴⁵ și sprijinul îndemnat de același mobil exportul de mercur⁴⁶. Pieile, caii, juncanii, sarea, mierea, blănurile, și seul, prezente ca articole de export în Viena, erau scoase din Cluj în virtutea acelorași măsuri cu caracter protecționist care urmăreau valorificarea produselor autohtone în interesul de a spori veniturile principatului. Mărfuri autohtone vor fi fost și hrișca exportată în 1616⁴⁷, precum și chinga „secuiască” (*zekelj heueder*) prezentă în export în anul 1615⁴⁸.

Pe lângă această categorie de produse exportate la Viena, întâlnim în înregistrări și unele care pot fi mărfuri de tranzit, aduse dinspre sud. Este cazul articolelor de mercerie, al căror export se înregistrează între 1611—1615 și 1617—1619, constând aproape exclusiv din „fire roșii” (*veres fonal*), pe lângă care mici cantități de șnururi (*sinor*, în 1615) și nasturi (1618); la fel, plăpumile (în 1613, 1615), pînzeturile (parțial, puteau fi și autohtone⁴⁹; în 1613), fructele (în 1617)⁵⁰, eventual încălțăminte înregistrată în 1615⁵¹. Natura înregistrărilor de covoare⁵² și de mătăsuri⁵³ indică, în schimb, o proveniență cert apuseană în primul caz, poate central-europeană în al doilea, atestînd faptul că, uneori, negustorii clujeni efectuau și retransmiterea spre unele centre comerciale a unor mărfuri ce le vor fi parvenit, pe alte căi, din direcții similare. După cum vedem însă, în cazul traficului comercial din Cluj spre Viena asemenea cazuri sînt rare, întîmplătoare.

*

Revenind la structura comerțului de import și export al Clujului cu Viena, remarcăm că mobilul economic al acestui comerț îl constituia într-adevăr — așa cum se și cunoaște — aprovizionarea orașului cu materii prime și produse finite specifice nivelului productiv mai avansat al zonei pentru care capitala imperială constituia un redistribuitor spre răsărit, în schimbul unor produse ale economiei naturale autohtone cerute de nevoile de consum ale Europei centrale și occidentale. În același timp însă, succinta trecere în revistă pe care am efectuat-o demonstrează că imaginea nu se rezumă la asemenea raporturi de reciprocitate simplist văzute, ci — e drept, în aspecte ale ei neesențiale pentru întreg — se completează cu detalii ine-

⁴⁵ V. Mráz, în *Századok*, 1953, nr. 4, p. 523.

⁴⁶ V. încercările sale în acest sens, *idem*, p. 527—528. (Tot aici, și pentru exportul de ceară.)

⁴⁷ SOC, 14a, I, p. 15: 16 aprilie 1616.

⁴⁸ SOC, 13b, IX, p. 33: 11 septembrie 1615.

⁴⁹ SOC, 13a, XVI, p. 44: noiembrie 1613 (un transport conținînd, printre altele, „lințoliu de rînd”, *keoz patiolat*, în valoare de 60 florini și taxat cu 1,80 florini, precum și „velcz vechi” *regi velcz*, costînd 50 florini și pentru care s-a perceput 1,50 florini tricesimă; cea din urmă putea fi și autohtonă).

⁵⁰ Struguri și smochine într-un transport din 25 martie 1617 (SOC, 14a, XXII, p. 13); smochine exportate în același an, la 5 august (SOC, 14a, XXII, p. 29).

⁵¹ SOC, 13b, IX, p. 1: 3 ianuarie 1615.

⁵² SOC, 13a, XVI, p. 44 (în 20 noiembrie 1613 se exportă la Viena, printre altele, și „tapeturi din Țările de Jos” (*Niderlandi karpit*)).

⁵³ SOC, 13b, IX, p. 33: 11 septembrie 1615 (se scot, printre altele, 4 valuri [sau bucăți] de mătase *nitra*, cu taxa vamală de 0,20 florini); SOC, 14a, XXII, p. 33: în 16 septembrie 1617 se transportă la Viena 8 valuri (sau bucăți) tot de mătase *nitra*, plătindu-se tricesima de 0,40 florini.

dite. Astfel de detalii sînt, de pildă, importul de săpun (de bună seamă, de calitate deosebită, după cum lasă a înțelege înregistrările)⁵⁴, sau exportul unor pînzeturi și mătăsuri de obîrșie apuseană și central-europeană⁵⁵. Nici în primul caz și nici în al doilea, nu ne putem imagina că ar fi vorba despre desfășurarea unor operațiuni negustorești „în pierdere”; deci, trebuie să ne gîndim că respectivii transportori de mărfuri erau în bună cunoștință de cauză despre unele breșe de moment în necesitățile de consum, atît pe piața autohtonă, cît și pe cea a localității de destinație. Este un indiciu pentru ceea ce nu reiese, nu poate reieși din însemnările strict la obiect făcute de tricesimatori; și anume, că negustorii clujeni aveau întinse relații de afaceri, o „rețea informațională” funcționînd și printre ei, dar și în debușeele internaționale cu care întrețineau un comerț constant. Observația, raportată la cei cu care clujenii aveau legături de afaceri, la comercianții-financiari din Viena, se justifică prin însăși examinarea produselor de import, a sortimentelor, a provenienței lor. Aceasta relevă faptul că clujenii erau considerați parteneri comerciali constanți de către vienezzi, ceea ce — deși nu oferă cercetătorilor problemei decît un considerent, nu și date concrete — nu este de loc de neglijat în aprecierile asupra locului pe care îl ocupa comerțul Clujului în ansamblul relațiilor de schimb ale Vienei.

Negustorii, capital comercial. Considerentele de mai sus impun examinarea datelor tricesimale referitoare la cei care efectuau transporturi de mărfuri între orașele Cluj și Viena.

Tabelul V

Numărul clujenilor angajați în comerțul cu Viena⁵⁶

Anul	Nr. total	Din care		
		numai în import	numai în export	în import-export
1599	39	35	2	2
1610	7	6	1	—
1611	22	12	1	9
1612	38	22	6	10
1613	50	32	7	11
1614	32	18	8	6
1615	36	29	2	5
1616	41	21	4	16
1617	45	23	11	11
1618	59	23	24	12
1619	20	9	7	4

⁵⁴ La 24 octombrie 1599, se taxează cu 0,50 florini 2 chintale de „săpun vienez” (*Bechj Zapan*), aduse de Anton Vicei împreună cu alte, felurite mărfuri (SOC, 8, XIV, p. 38).

⁵⁵ La 20 noiembrie 1613, Ioan Stenczel duce la Viena, printre altele, „pînză veche de Venetia” (*Regi Velczt*) în valoare de 50 florini, plătiind tricesima de 1,50 florini (SOC, 13a, XVI, p. 44); la 16 septembrie 1617 se înregistrează exportul a 8 [bucăți ?] de „mătase nitra” (*nitra selyem*), taxate cu 0,40 florini (SOC, 14a, XXII, p. 33).

⁵⁶ Deosebirile față de cifrele menționate la numărul cazurilor de transport (tab. I) se datoresc repetării unor nume de clujeni care au efectuat mai multe transporturi în decursul unui an (în tab. I), pe cînd aici am consemnat fiecare nume aparte de transportor de mărfuri.

Anul	Nr. total	Din care		
		numai în import	numai în export	în import-export
1622	10	10	—	—
1623	9	9	—	—
1630	66	40	13	13
1632	39	39	—	—
1633	30	30	—	—
1634	24	24	—	—
1635	50	49	—	1
1636	43	40	2	1
1637	7	7	—	—
Total	667	478	88	101

Spațiul nu ne permite să reproducem aici listele nominale anuale ale celor care aduceau mărfuri de la Viena sau duceau într-acolo mărfuri. Urmărirea numelor (nu numai ale celor angajați în comerțul clujean-vienez, ci ale tuturor celor taxați, înregistrați de tricesimatori) relevă însă că:

a) numele a foarte mulți clujeni reapar nu numai în decursul unui an tricesimal, ci de-a lungul unui șir întreg de ani succesivi, chiar decenii;

b) unii și aceiași negustori pot fi întâlniți, în cadrul unui an sau al unui șir de ani, aducând și ducând mărfuri, din diferite localități, zone, țări, respectiv înspre diferite localități, zone, țări.

Prin urmare, o bună parte din clujenii aflați în relații comerciale cu negustori vienezi întrețineau relații similare și cu alți parteneri comerciali (din Polonia, orașele actualei Slovaciei, Ungaria, Țara Românească, Moldova, Imperiul otoman ș.a.). Aceste relații, desfășurate continuu și sistematic, sînt proprii unei păături sociale pentru care activitatea comercială constituia fie sursa principală, fie — măcar — una din sursele constante ale existenței materiale. Firește, există și transporturi care trebuie atribuite intenției de consum personal sau celei de asigurare cu materii prime pentru propriul meșteșug, ca și de valorificare a produselor propriului meșteșug. Purtătorii unor asemenea mărfuri nu sînt negustori de meserie, ci, de bună seamă, meșteșugari care tîrguiesc pentru necesități proprii. Dar majoritatea transporturilor se disting prin compoziția eterogenă a mărfurilor și sînt vehiculate de persoane care se ocupă de această activitate repetînd-o cu regularitate în decursul unor ani succesivi, în diverse direcții, dovedind că urmăresc atent cerințele pieței de consum interne și externe. Aceste persoane nu mai pot fi considerate meșteșugari, ci negustori specializați, fie dedicați dintru început acestei sfere de activitate, fie desprinși din familii de meșteșugari. Procesul de formare a păturii negustorești poate fi urmărit, dealtfel, încă din veacul anterior⁵⁷.

Activitatea negustorească sistematică va fi asigurat acestei păături, măcar în parte, capitalul rulant necesar continuității. Capitalul ei de bază

⁵⁷ Vezi S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 243—248.

putea proveni — de la oaz la caz — din activitatea comercială sau meșteșugărească anterioară personală sau a familiei, din veniturile de pe urma unor proprietăți de pământ (în oraș sau în afara lui), a unor imobile sau intravilane, a unor funcții administrative sau de altă natură în oraș. Ea dispunea, deci, neîndoielnic, de resurse bănești mai mari decât cele care reies din înregistrările de taxare tricesimală. (Altfel nici nu s-ar putea explica aparentul deficit al balanței import-export, considerate atât în ansamblul comerțului Cluj—Viena, cât și, de multe ori, în balanța comercială a cîte unui negustor.)

Natura izvorului pe care ne bazăm nu ne permite evaluarea precisă a investițiilor, și mai puțin, a câștigului individual. O atare operațiune ar necesita cunoașterea precisă a prețului de cumpărare și de revînzare al fiecărei mărfi, a cheltuielilor de regie a transportului, deci surse documentare interne și externe din cele mai complexe; or, ceea ce cunoaștem, este numai taxa vamală plătită și raportul ei față de prețul de cumpărare al mărfii; uneori (cînd aceasta se specifică anume), chiar prețul de cumpărare. De aici urmează că, deocamdată, pe baza datelor de care dispunem, putem aproxima doar suma minimă a capitalului investit, reieșind din însumarea taxelor tricesimale plătite de cîte un negustor în ani succesivi, pentru aducere și, respectiv, pentru scoatere de mărfuri. Un exemplu tipic este cel al patricianului Matei Vicei, proprietar de case și considerabilă avere mobilă⁵⁸, purtător a diverse magistraturi orășenești, care era și unul din marii comercianți clujeni ai perioadei. Cu Viena, el a avut legături comerciale în anii 1599 (un caz de export)⁵⁹, 1610 (un caz de import)⁶⁰, 1611 (cîte două cazuri de import și export)⁶¹, 1612 (două cazuri de import și unul de export)⁶², 1613 (un caz de export)⁶³, 1614 (un caz de import și două de export)⁶⁴, 1616 (două cazuri de import)⁶⁵, 1617 (două cazuri de import și unul

⁵⁸ Vezi András Kiss, în *Utunk* (Cluj), an. XXIX, nr. 39 (1352), 27 septembrie 1974; F. Pap, în *Potaissa*, 1978, p. 96.

⁵⁹ 25 chintale de ceară, taxate cu 37,50 florini (SOC, 8, XIV, p. 15: 23 aprilie 1599).

⁶⁰ Postavuri, coase, pînzeturi, cușite, pălării, coloniale, catifea, mătăsuri, argint „tras” (*wont Ezwst*), tapeturi, articole de mercerie, hîrtie, obiecte de uz casnic, chimicale, aur „tras” (*wont arani*), piei, fier pentru săbii, taxate cu 394,35½ florini (SOC, 12b, VII, p. 784—786: 26 mai 1610).

⁶¹ La 18 aprilie 1611 aduce postav și pînzeturi taxate cu 19,10 florini (SOC, 12b, VIII, p. 8), iar la 3 iunie același an, postav, pînză și pălării cu taxa de 14,20 florini (12b, VIII, p. 14). Duce la Viena, în 15 februarie, ceară taxată cu 59,25 florini (SOC, 12b, VIII, p. 2), iar la 1 aprilie, ceară și mercur taxate cu 18,00 florini (SOC, 12b, VIII, p. 6).

⁶² Aduce, la 9 februarie, tapeturi vieneze taxate cu 18,00 florini (SOC, 13a, VI, p. 8), iar la 21 aprilie i se aduc variate mărfuri cu taxa de 84,40 florini (SOC, 13a, VI, p. 19); la 9 februarie, se scoate din oraș, pe seama sa, ceară taxată cu 3,50 florini (SOC, 13a, VI, p. 6).

⁶³ Ceară taxată cu 20,00 florini, la 16 ianuarie (SOC, 13a, XVI, p. 11).

⁶⁴ I se aduc, la 14 martie, mărfuri cu taxa tricesimală de 181,09 florini (SOC, 13a, XXIII, p. 15—16), iar el trimite la Viena, încă în 28 decembrie 1613 (deja în exercițiul vamal 1614), ceară și „fire roșii” taxate cu 67,35 florini (SOC, 13a, XXIII, p. 8) și, la 16 septembrie 1614, ceară taxată cu 18 florini (SOC, 13a, XXIII, p. 38).

⁶⁵ La 24 martie, mărfuri taxate cu 47,17 florini (SOC, 14a, I, p. 10) și la 9 iunie un transport taxat cu 12,38 florini (SOC, 14a, I, p. 21).

de export)⁶⁶, 1618 (cîte două cazuri de import și export)⁶⁷, 1619 (un caz de import)⁶⁸. Tricesima totală plătită de el pentru aceste transporturi este de 304,60 florini la exportul de mărfuri, respectiv 989,59 florini la import, corespunzînd — pe baza calculului tricesimal de 1 : 30 din valoarea fiecărei mărfi în parte — prețului comercial de 9.138,00 florini (export), respectiv 29.687,70 florini (import). Este de neconceput ca negustorul în cauză să fi efectuat afaceri „în pierdere” (cum s-ar părea, dacă am face o simplă balanță a sumelor rulate de el în export și în import). Fără existența unui suport financiar stabil, nici Matei Vicei și nici ceilalți negustori în situații similare nu s-ar fi lansat în activitate comercială. Deci, existența unui *capital comercial ca bază a reproducerii simple* a activității comerciale constituie un postulat al acestei activități. Acest capital comercial era, în perioada percepției tricesimale analizate de noi, o realitate impusă de tradițiile activității meșteșugărești și comerciale, ca și de poziția favorabilă a orașului Cluj în cadrul zonei de tranzit comercial între Europa centro-răsăriteană și cea de sud — sud-est.

Deși la scară redusă, se pot desprinde totuși, din materialul tricesimal referitor la comerțul Clujului cu Viena, unele *forme de activitate comercială* care tind să răspundă cerințelor vremii. Acestea sînt:

a) *efectuarea personală* a călătoriilor de afaceri. O constatăm în majoritatea cazurilor înregistrate, cînd transportorii de mărfuri se prezintă ei înșiși spre a fi taxați;

b) *mandatarea*: unii negustori aduc sau duc mărfuri pentru alții, sau trimiși fiind de alții. Pot exista două situații: fie că aceia care se prezintă la percepția tricesimală vehiculează, pe lîngă propriul lor transport, și altul (sau altele) cu care sînt încredințați pentru că ei, oricum, au pornit pe drum⁶⁹, fie că vehiculanții transporturilor sînt persoane aflate în slujba unui negustor (*szolgája*) și efectuează transporturile în această calitate expresă⁷⁰;

c) *asocierea la drum*, care reducea întruoitva regia și marea siguranța transportului (în asemenea cazuri însă nu reiese din înregistrări partea ce revenea fiecăruia din asociați). Era o modalitate mai adesea practică în scoaterea de animale din oraș⁷¹. Existau, se pare, o serie de negustori dovediți ca parteneri încrecați, de vreme ce asocierea lor se repetă, chiar ani în șir. Nu se poate dovedi însă pe baza materialului tricesimal vreo comuniune comercială trainică între ei, o depășire a stadiului empiric, spontan,

⁶⁶ Mărfuri cu taxa vamală de 71,77½ florini aduse pentru el în 18 mai (SOC, 14a, XXII, p. 17—18) și un transport ce i se aduce în 8 noiembrie, cu taxa de 15,77 florini (SOC, 14a, XXII, p. 41); la 25 martie, trimite la Viena ceară cu taxa de 22,00 florini (SOC, 14a, XXII, p. 13).

⁶⁷ La 16 iulie, mărfuri aduse cu taxa vamală de 61,91 florini (SOC, 14a, XXV, p. 35—36); la 3 noiembrie i se aduc mărfuri taxate cu 0,99 florini (SOC, 14a, XXV, p. 47); trimite în 9 mai ceară taxată cu 17 florini (SOC, 14a, XXV, p. 25), la 31 decembrie 1617 ceară, cu taxa de 42 florini (SOC, 14a, XXV, p. 72—73).

⁶⁸ Aduce, la 6 martie, felurite mărfuri taxate cu 68,45 florini (SOC, 15a, III, p. 57).

⁶⁹ Un exemplu: Gaspar Igaz aduce, în 18 august 1618, pe lîngă propriul său transport, și postav pentru Nicolae Várady (SOC, 14a, XXV, p. 41).

⁷⁰ De pildă, „slujbașul” „diacului” (în sensul de „om instruit, cu școală”) Francisc Megyesi aduce stăpînului său, la 14 martie 1632, un stoc de variate mărfuri (SOC, 19, VII, p. 6).

⁷¹ Astfel, la 27 mai 1630, „diecii” Andrei Köpcsényi și Francisc Gyulai scoteau peste vama tricesimală spre Viena 328 boi (SOC, 18b, IV, p. 24).

în aceste relații de asociere. Ele constituie, totuși, un sîmbure al unor virtuale activități pe bază de companie comercială.

Comerțul clujean cu Viena în ultimul an al veacului al XVI-lea și în primele patru decenii ale veacului următor constituie un aspect de primă importanță al schimbului de mărfuri desfășurat de clujeni în perioada dată. Împreună cu comerțul clujean-polonez⁷², el oferă cele mai de seamă informații istorice referitoare la relațiile comerciale de *lung parcurs* ale orașului, relații prin care Clujul se integra, pe de o parte, în circuitul economic centrorăsăritean și, pe de altă parte (prin importul și tranzitul de mărfuri), făcea oficiile de transmitere a bunurilor de schimb — împreună cu celelalte centre transilvane, din Țara Românească și Moldova — spre peninsula balcanică, Imperiul otoman și (în mai mică măsură) zona mediteraniană. Totodată, aceste relații valorificau și o seamă de mărfuri datorate producției autohtone, îndeosebi animale și produse ale economiei agrare. Am relevat câteva din aspectele mecanismului de desfășurare a acestor relații, mecanism caracteristic condițiilor istorice date.

Cum se vor fi integrat negustorii clujeni și mărfurile lor în circuitul economic european prin intermediul pieței vieneze (și, la polul său opus, în piața otomană)? Pentru a se putea aborda acest domeniu al *recepției* de care se bucura Clujul (ca și celelalte mari centre din Transilvania, Țara Românească și Moldova) pe piața europeană, este nevoie de cercetări aprofundate, în numeroase arhive din țară și de peste hotare.

FRANCISC PAP

DER HANDEL VON CLUJ (KLAUSENBURG) MIT WIEN IM ZEITRAUM 1599—1637 (AUF GRUND DER DREISSIGST-REGISTER)

(Zusammenfassung)

Die Dreissigst-Register von Cluj (Klausenburg) welche die Eintragungen der Zollbehörde in den Jahren 1599—1637 enthalten, da Cluj berechtigt war die Dreissigsttaxe zu seinen Gunsten einzuhoben, enthüllen das Bestehen von intensiven und vielartigen Handelsbeziehungen der Bürger von Cluj mit Ortschaften und Gegenden in Siebenbürgen, sowie mit zahlreichen anderen Ländern in Mittel- und Osteuropa, mit Gegenden und Ortschaften der Balkanhalbinsel, des Ottomanischen Imperiums und des Mittelmeerbeckens. Aus diesem in den Staatsarchiven, Filiale Cluj-Napoca aufbewahrten Material, das vom Verfasser zur Gänze studiert und verarbeitet wurde, veröffentlichte er bis jetzt Studien, mit Bezug besonders auf den innersiebenbürgischen Handel von Cluj (*ActaMN*, XI/1974, S. 169—184 und XII/1975, S. 237—250), den Handel von Cluj mit Polen (*ActaMN*, XIV/1977, S. 371—400) und den Handel von Cluj mit den heutigen slowakischen Städten (*ActaMN*, XVI/1979,

⁷² Vezi F. Pap, în *ActaMN*, XIV/1977, p. 361—400.

S. 235—249), sowie auch Artikel über den Handel mit landwirtschaftlichen Produkten und Vieh, die Richtungen und Wege des Handels von Cluj u.s.w.

Der Handel mit Wien stellt einen wesentlichen Bestandteil des Warenaustausches der Bewohner von Cluj dar: einerseits war Wien das bedeutendste Wirtschaftszentrum für Mittel- und Osteuropa, welches die Produkte aus Übersee und dem Westen in Empfang nahm und weiterbeförderte und gleichzeitig die einheimischen, sowie die Erzeugnisse aus ganz Mittel- und Osteuropa verwertete. Andererseits war der Wiener Markt auch ein vielseitiger Umschlagplatz zum Sammeln und Weiterbefördern der von Cluj ausgeführten einheimischen und transitierten Waren.

Die Wege des Cluj — Wiener Handels änderten sich nach der Besetzung eines Teils der einstigen Ungarn durch die Türken (3tes — 5tes Jahrzehnt des XVIten Jahrh.). Die neuen, vom Verfasser aus dem Dreissigst-Material entnommenen Wege sind (siehe Karte):

a) nach Nordwesten von Cluj, im Someş-Tal, über den Theißfluss, das Tal der Flüsse Ipel und Slana — das Donautal — Bratislava (Pressburg) — Wien;

b) gleichfalls nach Nord-Westen, in den Tälern des Almaş und der Crasna — das Theisstal — die Linie von Punkt a);

c) nach Westen von Cluj — Oradea (Grosswardein) — Debreczin — das Theisstal — die Linie von Punkt b).

Der Platz Wiens im Handel von Cluj (siehe Tafel I): 18,76% aller Transporte, Wien hält den IIten Platz auf diesem Gebiet (die Verteilung auf Einfuhr und Ausfuhr ist: 29,70%, Iter Platz in der Gesamteinfuhr, und 8,17%, IVter Platz in der Gesamtausfuhr); 40,59% der Gesamteinnahme aus der Dreissigsttaxe, was Wien den ersten Platz im Clujer Gesamtbild zuweist (die Verteilung auf Einfuhr-Ausfuhr: 54,99% aus der für Einfuhr eingenommenen Gesamtsumme — Iter Platz — und 24,15% aus der für Ausfuhr eingenommenen Summe — IIter Platz). Das Verhältnis zwischen der Wiener Einfuhr und Ausfuhr, in dem ausschliesslichen Gesamtwert des Handels mit Wien, beträgt 72,22% (Einfuhr); 27,78% (Ausfuhr). Für die jährliche Entwicklung der Wiener Einfuhr und Ausfuhr von Cluj, siehe auch Tafel I.

Die Struktur der Waren (siehe Tafel II). In der Einfuhr, stehen an erster Stelle die Hüte, Tuche, Leinen und Kurzwaren. Die Hüte stammen grösstenteils aus der Slowakei, Böhmen und Mähren. Unter den Tuchen sind vorherrschend diejenigen mitteleuropäischer Herkunft (Böhmen, Schlesien, Deutschland, Mähren, Polen), aber man bringt in bedeutenden Mengen auch englisches, weniger italienisches Tuch (siehe Tafel III). Das Repertorium der Tuchsorten die im früher bekannten Dreissigst-Register von 1599 nicht begogen (deren Inhalt von S. Goldenberg in *Clujul în sec. XVI...*, Bucureşti, 1958 veröffentlicht wurde), umfasst 6 Sorten (siehe deren Liste auf S. 179—180). Für die Zufuhr von Kolonialwaren (vor allem Pfeffer) zeigt das Clujer Dreissigst-Material, dass Wien der hauptsächlichste Platz für die Versorgung von Cluj bleibt, obzwar in diesem Zeitraum der Kolonialwarenhandel mehr auf der „unteren Strasse“ mit Linz als wichtigem Markt vorsichging. Die Metalle und Gegenstände aus Metall sind vorwiegend steirischer und tiroler Herkunft (Stahl, Kupfer), sowie sächsischer und böhmischer Herkunft (Zinn). Die Sensen werden in den Werkstätten Niederösterreichs erzeugt, wahrscheinlich in Hainfeld.

Der Export (Tafel IV) zeigt ein deutliches Übergewicht der Ausfuhr von Ochsen, gefolgt von Bienenwachs. Die übrigen Exportwaren sind in bedeutend geringerem Masse vertreten. Also überwiegen die einheimische Erzeugnisse in der Ausfuhr von Cluj nach Wien und übersteigen mengenmässig die aus dem Süden herangebrachten Erzeugnisse (Kurzwaren, Bettdecken, einige Leinwandsorten, Früchte u. a.). Nach Wien werden Teppiche und Seidenwaren westlicher Herkunft ausgeführt, was einen Handelsumlauf in vielfacher Richtung andeutet.

Die Art der ein- und ausgeführten Waren beweist den Umstand, dass die Bürger von Cluj bewusst die Bedürfnisse des örtlichen Konsums und des Transithandels mit den Gegebenheiten des Angebotes von Konsumgütern am mitteleuropäischen Markt in Beziehung brachten. Das beleuchtet das Bestehen von ständigen Handelsbeziehungen von Cluj mit dem Wiener Platz.

Kaufleute, Handelskapital (Tafel V). Die alljährliche Wiederholung derselben Namen von Kaufleuten, nicht nur im Handel mit Wien sondern auch (betreffend das gesamte Dreissigst-Material) mit anderen Ortschaften und Ländern beweist, dass der Handel die Hauptbeschäftigung einer gewissen Schichte der Bürger von Cluj geworden war. Deren wirtschaftliche Stärke wird nur teilweise durch die mit Dreissigsttaxe verzollten Transporte beleuchtet; ihre Quellen sind auch die handwerkliche Tätigkeit, bewegliche und unbewegliche Güter, städtische Ämter. Das Vorhandensein des für eine kaufmännische Tätigkeit unerlässlichen Handelskapitals ist eine Tatsache, die sich — wenn auch nur mittelbar — aus dem Dreissigst-Material ergibt.

Man kann einige, dieser Bevölkerungsschichte eigenen Arten der Tätigkeit feststellen: a) persönliche Geschäftsreisen; b) Beauftragungen; c) Bildung von Reisegruppen (vorläufig aber ohne Charakter einer Handelsgesellschaft).

Gemeinsam mit dem Handel Cluj—Polen, bietet der in vorliegendem Artikel analysierte die getreuesten Informationen über den Handel *auf weiter Fahrt* der Kaufläute von Cluj in den ersten vier Jahrzehnten des XVII^{ten} Jahrhunderts. Die Klärung der Aufnahme, der sich die Kaufleute von Cluj und die von ihnen geführte Waren am europäischen Platz erfreuten, erfordert die Fortsetzung der Forschungen in inländischen und ausländischen Archiven.

AJUTOARELE PRIMITE DIN ROMÂNIA DE ȘCOALA CAPITALĂ „RADU NEGRU“ DIN FĂGĂRAȘ (1869—1873)

Îmbunătățirii situației învățământului românesc din Transilvania, confruntat cu serioase dificultăți în condițiile lipsei oricărui sprijin din partea statului, i-au fost consacrate, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o mare parte a energiilor fruntașilor românilor ardeleni, școala fiind considerată de aceștia drept unul din factorii de cea mai mare importanță în lupta pentru împlinirea idealurilor naționale și sociale ale poporului din mijlocul căruia s-au ridicat.

Stăruitoarelor strădanii ale transilvănenilor li s-au adăugat ajutoarele venite din Principate, și apoi din România, pentru înființarea și susținerea unor școli românești, a căror existență era amenințată în principal de lipsa fondurilor, dar și a altor condiții necesare asigurării bunei lor funcționări. Ajutorarea școlilor din Transilvania se înscrie ca un capitol însemnat al permanentelor legături dintre românii care trăiau de o parte și de alta a Carpaților, legături ce au înregistrat o importantă etapă după constituirea statului național român¹. Este cunoscut substanțialul sprijin de care au beneficiat școlile românești din Brașov, subvențiile acordate de statul român, sumele provenite din arendarea unor moșii și donațiile constituind principala sursă a susținerii lor de-a lungul celei de a doua jumătăți a veacului trecut și până la 1918². Îndemnați de ajutoarele primite de brașoveni, fruntași ai românilor din Turda și Făgăraș au solicitat și ei statului român subvenții anuale pentru așezămintele școlare din orașele respective³. Deși nu au ajuns să beneficieze de astfel de subvenții, școlile din localitățile amintite au fost sprijinite cu bani și cărți pe calea donațiilor și colectelor⁴, acțiuni în care alături de cunoscute personalități politice și culturale erau implicate și multe alte nume de mai mică rezonanță, numărul mare al celor ce au contribuit și modalitățile de colectare reprezentând o grăitoare expresie a uneia din formele de manifestare a puternicei solidarități dintre românii dinăuntrul și din afara arcului carpatic.

Referitor la școala populară din Făgăraș, devenită pentru scurtă vreme, prin înființarea a încă două clase, școală capitală, pas important în intenția

¹ Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968; V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român — legături politice și culturale între anii 1859—1918* —, București, 1979; V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968.

² V. Netea, *op. cit.*, p. 283—296, idem, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848—1881)*, București, 1974, p. 123—124 și 322—323.

³ Șt. Pascu, *Mihail Kogălniceanu și problemele epocii sale*, în *AISISP*, XIII, 1967, nr. 5, p. 75—76.

⁴ Pentru ajutoarele primite de școala din Turda, vezi G. Neamțu, *Mihail Kogălniceanu și Transilvania*, în *Studii*, tomul 20, 1967, nr. 5, p. 925.

fondatorilor ei spre întemeierea unui gimnaziu, datele consemnate de presa timpului și de alte surse sînt în măsură să evidențieze atît eforturile localnicilor, cît și aspectele concrete ale sprijinului primit din România, îndreptate către ridicarea pe o treaptă superioară a învățămîntului din oraș și ținut. Totodată sînt puse în lumină mărturii elocvente ale aspirațiilor naționale ale făgărășenilor ce se adaugă acelor care conturează impresionantul tablou al puternicelor tendințe și lupte general românești pentru unitatea națională din primii ani de după instaurarea, la 1867, a sistemului dualist.

*

Ideea înființării unui gimnaziu la Făgăraș este mai veche decît anii 1869—1873 cînd a funcționat acolo școala capitală „Radu Negru“, precognizată să devină instituția de învățămînt secundar a românilor din Țara Făgărașului. Încă din secolul al XVIII-lea episcopul Grigore Maior plănua transformarea „școlii normalicești“ din Făgăraș într-un gimnaziu pentru tinerimea din Țara Oltului, intervențiile sale, din anii 1774—1775, pe lângă împărăteasa Maria Tereza rămînînd însă fără rezultat. Scopul declarat al încercării episcopului unit a fost limitarea trecerii tinerilor de aici la învățatură în Țara Românească de unde se întorceau ca preoți și învățători, alimentînd astfel consistent rezistența pe care biserica, în fruntea căreia se afla, o întîmpina în această parte sudică a Transilvaniei⁵.

La mijlocul secolului al XIX-lea personalități proeminente ale vieții social-politice și culturale a românilor, preocupate de îmbunătățirea situației învățămîntului românesc din Transilvania, au elaborat planuri și au făcut propuneri cu privire la înființarea unei rețele de gimnazii românești pentru întreg teritoriul provinciei, unul dintre acestea urmînd a funcționa în Țara Făgărașului. Astfel, George Bariț, după ce în 1841 deplîngea starea precară a școlii din regiunile compact locuite de români⁶, situație în care se afla și Țara Făgărașului, în 1848 aprecia ca neapărat necesară înființarea unui gimnaziu și pentru acest ținut⁷. Același lucru era înscris, avît în memoriul privitor la organizarea bisericii și a învățămîntului românesc din Transilvania elaborat, în martie 1850, de studenții români de la Viena și înaintat sinodului bisericesc de la Sibiu, document al cărui prim semnatar a fost Al. Papiu Ilarian⁸, cît și în cadrul propunerilor lui Andrei Șaguna prin care, în iulie același an, se cerea autorităților deschiderea mai multor gimnazii pentru români⁹. Gîndul unei astfel de școli pentru făgărășeni și pentru cei din părțile Rupei îl frămînta și pe profesorul de la Cernăuți, Aron Pumnul, care o vedea realizabilă chiar în satul său natal, Cuciulata¹⁰.

Lipsa unei școli mai înalte i-a preocupat și pe oamenii locului, în mod deosebit pe intelectualii ce au activat acolo în diferite perioade din deceniile

⁵ N. Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj, 1944, p. 224.

⁶ *Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania*, de G. Em. Marica, I. Hajós, C. Mare, C. Rusu, București, 1968, p. 84.

⁷ *Idem*, p. 98, nota 239.

⁸ I. Pervain, I. Chindriș, *Correspondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, Cluj, 1972, vol. I, p. 206 și vol. II, p. 448.

⁹ V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania...*, p. 115—116.

¹⁰ *Luceafărul*, I, 1902, nr. 8, p. 126.

șapte și opt ale veacului trecut, răstimp care a grupat la Făgăraș un valoros mănunchi de personalități precum Ioan Pușcariu, Ioan Bran de Lemeni, Aron Densușianu, Nicolae Densușianu, Ioan Antonelli, Iosif Sterca Țuluțiu, Teofil Frîncu, Ioan Roman, Ioan Dima Petrașcu, Ion Codru Drăgușanu. Acesta din urmă, autor al unei cărți de notorietate, „Peregrinul Transilvan”¹¹, vicecăpitan al districtului Făgăraș între anii 1861—1876, avea să aibă contribuția principală la fondarea școlii capitale „Radu Negru”. Își adăuga astfel o altă notabilă înfăptuire la bogata sa activitate pe tărîmul slujirii școlii românești, începută cu două decenii înainte, după ce, în 1845, revenise la București din călătoriile efectuate prin țările Europei. În cei cîțiva ani de pînă la izbucnirea revoluției de la 1848, în timpul căreia a îndeplinit misiunea de comisar de propagandă în județul Prahova¹², Ion Codru Drăgușanu (1818—1884) s-a dovedit, prin preocupările și realizările sale, a fi fost unul dintre acei fruntași ai generației lui, care, în spiritul luminismului, acordau educației, școlii, un rol primordial în progresul general al societății românești. S-a afirmat în acest sens ca traducător al cărții lui G. F. Wilmsen, „Der deutsche Kinderfreund”¹³, important succes editorial al „Asociației Literare”¹⁴, ca autor al unei gramatici¹⁵, primă încercare de introducere în Țara Românească a tezelor lingvistice ale școlii latiniste¹⁶, și ca profesor al școlii publice din Ploiești¹⁷. Cuvîntarea rostită de el, la 15 noiembrie 1847, cu prilejul deschiderii anului școlar, este relevantă pentru concepția sa cu privire la rolul școlii în societate. Școala, considera tînărul profesor, este „sufletul națiunii”, învățătorul fiind „chemat a exercita unul din cele mai importante ministere publice, una din cele mai sînte funcțiuni sociale”. Exprimîndu-și convingerea că și românii au ajuns timpul luminării și al afirmării lor multilaterale adresa un patetic apel auditoriului — ulte-

¹¹ *Peregrinul transilvanu sau Epistole scrise den tiere straine unui amicu in patria, de la anulul 1835 pana inchisive 1848*, tom. I, Sabiu, 1865, reeditată de N. Iorga-C. Onciu în 1910 (reimprimată în 1923), Ș. Cioculescu în 1942, R. Munteanu în 1956, E. Bustya în 1973 și C. Albu în 1980.

¹² *Documente privind anul revoluționar 1848 în Țara Românească*, București, 1962, p. 55 și 659—661.

¹³ Foaia de titlu a *Prietenului tinerimii*, carte tipărită sub auspiciile *Asociației literare* la sfîrșitul anului 1846, menționează ca traducător pe I. K. P., or acestea sînt tocmai inițialele numelui *Jean Kodria Pleyaschou*, nume înscris în pașaportul cu care I. C. Drăgușanu a revenit la București din călătoriile sale efectuate în multe din țările Europei. Pașaportul cu care a intrat în Țara Românească, în august 1845, a fost studiat de I. Breazu în *Contribuții la biografia lui Ion Codru Drăgușanu*, în *Studii literare*, II, Sibiu, 1943, p. 216 și urm. Argumentul decisiv pentru atribuirea traducerii *Prietenului tinerimii* ne-a fost comunicat de dr. Radu V. Rațiu din Turda, în păstrarea căruia se află *Jurnalul* cu însemnările făcute de marele călător (primele pagini ale *Jurnalului* au fost publicate de Radu Rațiu și Flaviu Sabău în *Manuscriptum*, V, 1974, nr. 1, p. 95—99), între acestea fiind menționate și datele la care I. C. Drăgușanu a început și a terminat tîlmăcirea amintitei cărți. Mulțumim și pe această cale pentru bunăvoința cu care dr. Radu V. Rațiu ne-a oferit informațiile.

¹⁴ C. Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională. 1834—1849*, București, 1967, p. 75—76.

¹⁵ *Rudimentele gramaticii române. Estrase din „Tentamen Criticum”, cu adausu de regule simple și diverse anotațiuni pentru uzul școlarilor începători* de Ioanne Germaniu Kodru, București, 1848.

¹⁶ Ș. Cioculescu, *Ion Codru Drăgușanu*, în *Istoria literaturii române*, vol. II, București, 1968, p. 575.

¹⁷ C. M. Boncu, *Școala prahoveană. Secolele X—XIX*, București, 1976, p. 171—172.

rior și cititorilor „Universului”¹⁸ —: „O grea furtună a trecut preste noi, tare am căzut și mult am suferit. Dară ia să aruncăm un vâl preste toate cele trecute și să ne însuflețim cu suflare nouă, să ne renaștem încă o dată antici. Nu voim cucerința lumii, nu bătălii, nu popoare subjugate; virtutea străbună să ne fie țința tendințelor; pământul nostru să-l punem la contribuțiune prin industrie, negoț și cultură; pigritia și apatia ce ne domină să le învingem și să le subjugăm în fine. Însă armele pentru această luptă cine să le dea... Școala domnii mei, singură școala!”.

Aceleași convingeri l-au călăuzit pe I. C. Drăgușanu și în activitatea desfășurată în anii de după revoluție în condițiile social-politice ale Transilvaniei din vremea neoabsolutismului, a regimului liberal și dualismului. A avut rolul principal la înființarea școlii românești din Cincu unde, începând din 1854, a ocupat postul de adjunct de pretură. În cuvîntul de inaugurare a școlii sublinia necesitatea dezvoltării învățămîntului românesc prin funcționarea a cît mai multe „institute de creștere și cultivare” și prin stabilirea unui mod de remunerare potrivit pentru învățători și preoți. Cultura, arăta cu convingere oratorul, trebuie să ajungă „pînă în coliba celui de pe urmă sătean”¹⁹. Situația școlilor populare avea să constituie o constantă preocupare a sa și după ce, în toamna anului 1861, a devenit vicecăpitan districtual, funcție căreia i s-a adăugat o vreme și aceea de inspector școlar. În timpul unei revizii generale întreprinse prin comunitățile districtului, în scopul cercetării stării școlilor populare, a ținut o cuvîntare pe care o încheia cu îndemnul: „dați dară copilașii și copilele la școală, că numai învățătura și buna creștere vă poate smulge din amara sărăcie, dați-le tot felul de măiestrii, că singur plugăritul nu e de ajuns unui neam spre a putea fi mare și avut”²⁰. În același an, 1862, tot I. C. Drăgușanu a fost semnatarul documentului prin care comitetul districtual propunea „sistematizarea salariilor învățătorilor”, fondul de salarizare urmînd a fi constituit din contribuția întregii comunități, iar pentru satele cu locuitori de ambele confesiuni preconizîndu-se înființarea și susținerea unei singure școli populare²¹.

*

Aceleași abnegație cu care s-a îngrijit de buna funcționare a învățămîntului din întreg ținutul avea să-l caracterizeze pe I. C. Drăgușanu și în strădaniile depuse pentru înființarea școlii capitale din orașul de reședință al districtului. Hotărîrea deschiderii unei asemenea școli a fost luată într-o ședință a sinodului protopresbiteral ortodox din Făgăraș din octombrie 1865²². Era în discuție deschiderea unei școli capitale și în satul Viștea de Jos. Sinodul a decis înființarea școlii din Făgăraș ce urma a fi susținută din fonduri strînse de la comunele protopopiatului, din colecte și alte contribuții. Vicecăpitanul districtual a fost însărcinat de același for, în iulie 1866, cu întocmirea proiectului de statut. Prezentat sinodului, la sfîrșitul

¹⁸ *Universul*, 1848, nr. 1, p. 2—5.

¹⁹ *Telegraful român*, 1860, nr. 46 din 17 noiembrie, p. 184.

²⁰ *Amicul școlii*, 1862, nr. 26 din 30 iunie, p. 210.

²¹ V. Popeangă, *Presa pedagogică din Transilvania. 1860—1918*, București, 1966, p. 25.

²² N. Aron, *Monografia bisericilor, școalelor și reuniunilor române din Făgăraș*, Făgăraș, 1913, p. 77.

anului 1866, proiectul a fost apoi înaintat guvernului spre aprobare. Deși respins de guvern, printr-o rezoluție din decembrie 1867, școala avea să se deschidă totuși uzându-se de prevederile statutului organic al bisericii ortodoxe române²³. Tot I. C. Drăgușanu s-a ocupat în acești ani de problemele asigurării localului școlii²⁴, iar împreună cu Ion Dima Petrașcu, viitorul director, a întocmit programul de studii, aprobat de mitropolitul Șaguna²⁵.

Fondurile strânse din contribuția comunelor din protopopiat — fuseseră adunați pînă în vara anului 1868 cca. 9.000 florini — fiind insuficiente s-a recurs la solicitarea sprijinului românilor de dincolo de munți. Dacă pentru școala din Turda ajutoarele bănești au fost strînse pe listele de subscripție recomandate prefectilor județelor României de către ministrul de interne Mihail Kogălniceanu²⁶, cele pentru școala din Făgăraș au fost colectate de cercul cunoscuților fostului profesor de la Ploiești, emisarul cel mai potrivit al românilor din Țara Oltului într-o asemenea cauză. I. C. Drăgușanu a solicitat sprijinul material pentru școala din Făgăraș prietenilor, foștilor săi elevi și cunoscuților lui din România în timpul călătoriei efectuate în august-septembrie 1868. Rezultatele acestei acțiuni de colectare a ajutoarelor bănești au fost făcute cunoscute prin intermediul gazetelor „Telegraful român”²⁷ și „Federațiunea”²⁸ care au publicat corespondența cuprinzînd numele celor cărora li s-au înmînat listele de subscripție, tipărite gratuit de C. A. Rosetti, precum și contribuțiile înscrise. Între colectanți și donatori se aflau nume binecunoscute de oameni politici, de știință și de cultură: A. T. Laurian, V. A. Urechia, I. Eliade Rădulescu, Al. Papiu Ilarian, Cezar Boliac, Aron Florian, generalul I. Em. Florescu, dr. P. Iatropol, P. I. Cernătescu, Petru Suciu, C. Grădișteanu, Gr. Lahovari, C. Gr. Cantacuzino, I. Cantacuzino, D. Ghica, P. P. Carp, Gr. Heliade, C. Filipescu, Șt. Goleșcu — președintele Senatului —, At. Fătu — președintele Camerei Legislative — și mulți alții. Lunga listă a deputaților și a membrilor Curții de Casație indică o acțiune de colectare în cadrul instituțiilor respective așa cum un mare număr de profesori au contribuit pe listele aflate la directorii gimnaziilor Sf. Sava, Matei Basarab, Lazăr și ai seminariilor din București și Buzău. Oameni politici — foști miniștri sau șefi de guvern, deputați — profesori universitari și secundari, avocați, scriitori și ziariști, medici, fețe bisericești, funcționari, ofițeri, proprietari și comercianți din București, Buzău, Iași, Craiova, Cîmpulung Muscel, Curtea de Argeș, Botoșani, Huși, Ploiești, Tîrgoviște erau angajați în acțiunea de colectare a ajutoarelor pentru școala din Făgăraș. În mai 1869, „Federațiunea” aducea la cunoștința cititorilor ei numele craiovenilor care, în frunte cu prefectul Doljului și primarul Craiovei, s-au înscris pe lista de subscripție aflată la directorul gimnaziului de aici, Marin G. Fontanin²⁹. Numărul celor care au răs-

²³ Idem, *op. cit.*, p. 80.

²⁴ *Protocoloalele comitetului parohial ortodox Făgăraș*, p. 244—279. Registrul se află la biserica Sf. Treime din Făgăraș.

²⁵ N. Aron, *op. cit.*, p. 69.

²⁶ G. Neamțu, *op. cit.*, p. 925.

²⁷ *Telegraful român*, 1868, nr. 93 din 14/26 noiembrie, p. 370—371 și nr. 94 din 17/29 noiembrie, p. 375.

²⁸ *Federațiunea*, 1869, nr. 1 din 1/13 ianuarie, p. 3—4.

²⁹ Idem, nr. 55 din 18/30 mai 1869, p. 221.

puns apelului la „umanitate și românism“ a fost mult mai mare decât înșirarea făcută de-a lungul celor 151 poziții, câte cuprind corespondențele amintite, colecții înscrind și importante sume de bani adunate de la persoane rămase anonime — ex. V. A. Urechia care preda 2.000 lei, aproape jumătate din suma totală —. Au fost strinși pînă în mai 1869, 4.984,50 lei și primite, pînă atunci și ulterior, peste 300 de cărți. Alte contribuții urmau a fi expediate la Făgăraș sau la București, lui A. F. Nestor, directorul gimnaziului Matei Basarab.

Cu ajutoarele primite din România a fost întrunit minimul de condiții pentru deschiderea școlii, așa încît la 1/13 septembrie 1869 I. C. Drăgușanu avea din nou bucuria de a rosti o cuvîntare școlară inaugurală³⁰. Și de această dată a făcut a apologie a puterii transformatoare a educației, a culturii. În sprijinul ideii, dominantă a gândirii sale, în virtutea căreia atribuia culturii rolul precumpănitor în progresul general al societății, aducea teoria acelor „filosofi scrutați... uniți în părerea, cum că omul din natura sa este tiran, aplecat spre rău“ și „numai cultura bine înțeleasă, adică dezvoltarea intelectuală și morală a omului, prin împărtășirea științei și educațiunii, face din omul naturei om adevărat; numai cultura poate să-l ridice la demnitatea ființei sale, la primul rang asupra tuturor fapturilor“. Extinzînd judecata la popoare sau națiuni, aprecia că lipsa culturii le face „mai egoiste, mai asupritoare, mai disprețuitoare și mai neactive... /sau/... mai umile, mai neputincioase, mai asuprite, spre a-și ajuta și spre a se rădica“. Referindu-se apoi la situația poporului român, căruia „sau nu i-a fost iertat dezvoltămîntul spiritului, sau nu în sens național“, afirma necesitatea dezvoltării culturii, însă „omnilaterală și națională, nu importată din străinătate sau suptă de la străini“, aceasta avînd puterea de a pune în valoare „virtuțile ce decorează acest popor, chiar și în starea lui de rusticitate“. Își exprima credința că „piedicile ce încă ne mai stau în contra, sunt foarte trecătoare. Spiritul poporului nostru a învins tot și acum a ajuns un avînt îmbucurător“. În încheierea cuvîntului său, ca semn de recunoștință pentru ajutorul primit din România și de prețuire a tradiției istorice, anunța numele dat așezămîntului inaugurat, acela al legendarului voievod descălecător de „Țară“, „Radu Negru“.

Un nou ajutor venit din România, în toamna aceluiași an, a fost reprezentat de cărțile intrate în bibliotecile școlilor capitale din Făgăraș și Ohaba și a oficiului districtual, trimise de tipografia statului din București în Transilvania și Banat din ordinul lui Mihail Kogălniceanu³¹.

Făcînd parte din preocupările legate de asigurarea condițiilor unei bune funcționări a școlii, grija de a o dota cu o bibliotecă pe măsura dorințelor fondatorilor ei, i-a îndemnat pe aceștia să apeleze din nou la sprijinul conaționalilor. Prin apelul intitulat „O rugare în interesul românismului“, semnat de I. D. Petrașcu, publicat, în ianuarie 1870, de „Telegraful român“³² și „Federațiunea“³³ se cerea tuturor autorilor câte un exemplar din operele lor pentru îmbogățirea fondului bibliotecii școlii. Se arăta că începutul fusese fă-

³⁰ Idem, nr. 105 din 14/26 septembrie 1869, p. 418—419.

³¹ *Transilvania*, 1870, nr. 12 din 15 iunie, p. 147.

³² *Telegraful român*, 1870, nr. 3 din 8/20 ianuarie, p. 9—10.

³³ *Federațiunea*, 1870, nr. 5 din 11/23 ianuarie, p. 18—19.

cut de Mihail Kogălniceanu în timpul cînd a fost „ministru de interne al României libere“, aducîndu-i-se vii mulțumiri pentru cărțile trimise. Același apel a apărut și în gazetele din București „Românul“³⁴, „Trompetta Carpaților“ și „Pressa“³⁵, lărgindu-se astfel considerabil aria de unde aveau să sosească la Făgăraș ajutoarele pentru școala de curînd înființată. La puțină vreme după apariția în presă a apelului, „Societatea pentru învățatura poporului român“ era deja angajată în acțiunea de sprijinire a inițiativei lui I. D. Petrașcu prin repetate solicitări adresate autorilor și publicului pentru donarea de cărți ce urmau a fi trimise școlii din Făgăraș³⁶. În aprilie 1870 se primeau din partea „Societății“ 48 de cărți, între care și „Foia societății pentru învățatura poporului român“³⁷. Alte vreo 60 de cărți și mai mult de 90 de litografii, hărți și tablouri precum și ajutoare bănești ajung la Făgăraș, pînă în mai 1870, din partea lui Al. Papiu Ilarian, I. C. Massim, G. Sion, D. Papazoglu, G. Bariș, a profesorilor seminariului din București, G. Enăceanu, T. Scriban, P. Alessandrescu și a altora. S-au primit de asemenea gazetele „Trompetta Carpaților“ și „Pressa“. Mulțumind donatorilor, I. D. Petrașcu mărturisea că nu a avut nici o îndoială în privința rezultatelor apelului său, subliniind în continuare și semnificația adîncă a acestor ajutoare: „Numai ajutîndu-ne unii pre alții, se va putea produce neapărat simțul centripetal al întregii familii latine, unitare după sînge și omogeneitate“ (subl. în text)³⁸. Într-o altă notă, publicată în decembrie 1871, I. C. Drăgușanu mulțumea episcopului Dionisie al Buzăului pentru cele 132 de cărți dăruite școlii „Radu Negru“, lui G. M. Fontanin pentru banii trimiși de la Craiova, precum și redacțiilor „Pressei“ și „Semănătorului“ din Bîrlad de la care s-au primit colecții ale respectivelor gazete³⁹.

Problema cea mai dificilă pentru funcționarea școlii din Făgăraș rămînea aceea a fondurilor bănești. Încurajați de ajutoarele pe care corpurile legiuitoare din România le-au votat pentru școlile din Brașov și făgărașenii au solicitat aprobarea unei subvenții bănești. În acest scop, I. C. Drăgușanu și I. D. Petrașcu au redactat un memoriu ce avea să fie adoptat, la 13 martie 1870, de sinodul protopresbiteral I gr. or. al Făgărașului⁴⁰. Argumentînd cererea de acordare a unei subvenții anuale, memoriul adresat Camerei Legislative a României cuprinde cîteva pasaje ce exprimau elocvent gînduri și năzuințe ale autorilor și ale celor care l-au adoptat, aceleași, ațît la Făgă-

³⁴ *Românul*, 1870, 28 ianuarie, p. 83. Dată fiind rivalitatea politică dintre C. A. Rosetti și Mihail Kogălniceanu, în apelul publicat de *Românul* lipsea pasajul în care se aduceau mulțumiri acestuia din urmă pentru cărțile trimise în 1869.

³⁵ N. Aron, *op. cit.*, p. 72.

³⁶ Vezi *Românul*, 1870, nr. din 24, 25, 30 și 31 ianuarie.

³⁷ *Federațiunea*, 1870, nr. 58 din 21 iunie/3 iulie, p. 228—229.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Telegraful român*, nr. 102 din 23 decembrie 1871/4 ianuarie 1872.

⁴⁰ Ș. Cioculescu, *Ion Codru Drăgușanu după documente inedite*, în *Preocupări literare*, 1942, nr. 4, p. 196—205, unde sînt publicate memoriul adresat Camerei Legislative din București și scrisoarea către Ioan Cîmpineanu. Ș. Cioculescu recunoștea în conținutul memoriului gîndurile și pana lui I. C. Drăgușanu, deși numele acestuia nu figura printre semnatarii documentului. În relatarea privitoare la școala „Radu Negru“, întocmită de I. D. Petrașcu la 1913, publicată de N. Aron în *op. cit.*, p. 64—75, fostul director arăta că I. C. Drăgușanu și el au fost autorii memoriului. Că și I. D. Petrașcu a contribuit la redactare, o dovedește și fraza subliniată din apelul „O rugare în interesul românismului“ care se regăsește și în textul memoriului.

raș, cât și în celelalte părți ale Transilvaniei anilor de după încheierea pactului dualist.

În document se arată: „Multe și nenumărate au fost și sunt... calamitățile, ce iubita noastră națiune au îndurat și îndură încă, încât nu mai credem să ne poată arăta istoria vr-o națiune mai împilată. Cu toate acestea providența n-au lăsat-o să piară, ba ce e mai mult, azi se prezintă ea înaintea Europei, plină de vitalitate, plină de vigoare!... Dară ca o națiune să se rădăce la nimbul ce i se cuvine,... și să se poată socoti și susține între celelalte, este necesitate neapărată, de primă ordine, ca să se îmbrățișeze și să se încălzească la sinul său național toți fiii săi, afle-se ei sub oblăduire proprie, afle-se ei sub oblăduire străină, căci sacrul odor al naționalității pretutindeni trebuie conservat și înaintat spre a se produce simțul centripetal al întregii familii latine unitare după sînge și omogeneitate. Avem mîngîierea și ne mîndrim și noi românii cu un stat românesc. ... Acest stat este chemat a exercita tutelă națională — nu numai morală, ci și materială față cu conșingonii orfani de un asemenea regim... Cum că statul român, centrul României întregi, și-a înțeles misiunea și a început a și-o împlini, avem cele mai vii probe — și cum că va păși pe această cale îndegetată(?) de propria sa conservare, avem cea mai neclătită speranță”.

După această parte a memoriului, care se constituie într-o convingătoare expresie, afirmată la Făgăraș în 1870, a ideii importanței existenței statului național român, „centrul României întregi”, în lupta pentru împlinirea idealurilor de unitate națională, sînt prezentate în continuare eforturile depuse în etapele ce au premers înființarea școlii menite a asigura tinerilor din oraș și împrejurimi pregătirea necesară primirii lor în gimnazii. Progresul îmbucurător înregistrat după deschiderea celei de a treia clase și greutatea întîmpinate în pregătirea completării școlii cu clasa a patra, pentru anul școlar 1870—1871, au condus la hotărîrea de a se solicita aprobarea subvenției. Obținerea ajutorului — se arăta în încheiere — ar crea posibilitatea de a fi cuprinsă la învățătură „și tinerimea fraților noștri greco-catolici din vecinătate, ca și noi lipsiți și doritori de înaintare”⁴¹.

În sprijinul memoriului înaintat Camerei Legislative, I. C. Drăgușanu adresa, în decembrie 1870, o scrisoare către Mihail Kogălniceanu cu rugămintea de a fi „patron în cauza dotațiunii”⁴², și o alta fostului său discipol, Ioan Cîmpineanu, căruia, recomandîndu-i aceeași cauză, îi cerea să cîștige și alți susținători printre deputați pentru petiția făgărașenilor⁴³. Mulți dintre membrii Camerei cunoșteau încă din 1868 eforturile făcute pentru înființarea școlii din Făgăraș, cînd au contribuit și ei la subscripțiile amintite mai sus.

Camera Legislativă a votat o subvenție anuală de 5.000 de lei, dar aceasta nu a ajuns să fie operată, fiind anulată în cadrul măsurilor de reducere masivă a cheltuielilor de la bugetul statului luate de ministrul de finanțe

⁴¹ Și românii de confesiune gr. cat. erau preocupați de înființarea unei școli mai înalte la Făgăraș. Ioan Antonelli, vicarul Făgărașului, scria în 1869 lui George Bariț despre încercările lui pentru „redicarea unei școale reale aici în centrul și emporiul districtului”, încercări care nici ele nu s-au putut materializa; vezi *George Bariț și contemporanii săi*, Ediție de Șt. Pascu, I. Pervain, I. Chindriș, D. Suciu, M. Popa și G. Neamțu, vol. III, București, 1976, p. 258.

⁴² D. Popovici, *Din legăturile lui Mihail Kogălniceanu cu Transilvania*, în *Arhiva Românească*, IX, partea I-a, 1943, p. 136.

⁴³ Vezi nota 40.

P. Mavrogheni⁴⁴. În aceleași împrejurări au fost anulate și subvențiile votate, în urma intervențiilor lui I. C. Drăgușanu, de către consiliile județelor Muscel, Argeș, Prahova și Buzău⁴⁵.

Cu toate strădaniile depuse de I. C. Drăgușanu și I. D. Petrașcu, ajutați și îndemnați și de mitropolitul Șaguna, școala capitală „Radu Negru” nu a funcționat decât patru ani, cu o frecvență apreciată ca mulțumitoare (în anul școlar 1869—1870, 83 de elevi în trei clase, 1870—1871, 109 elevi în patru clase, 1871—1872, 93 elevi în patru clase, 1872—1873, 117 elevi în patru clase), cursurile fiind susținute de I. D. Petrașcu, directorul școlii, și de învățătorii Vasile Leicu, Ioan Buzea, Ioan Popovici, Candit Mușlea, Ioan Bărbat⁴⁶.

În intenția fondatorilor ei, școala urma să fie completată și cu alte clase pînă la nivelul unui gimnaziu inferior. Prin grija directorului școlii au fost deschise, în particular, primele două clase, elevii fiind apoi înscriși la gimnaziul din Brașov. A fost preocupat de asemenea de asigurarea unui corp de profesori ai proiectatului gimnaziu, scop în care obținuse promisiuni de colaborare de la Aron Densușianu, Ioan Antonelli și I. C. Drăgușanu, cărora le-ar fi revenit predarea limbilor clasice și străine⁴⁷.

Direct implicat în problemele ridicării pe o treaptă mai înaltă a învățămîntului din oraș și district a fost și George Bariț, în anii 1869—1871, membru al consiliului școlar din Făgăraș. Într-o ședință a acestui consiliu, în martie 1870, el făcea propunerea, mai apropiată de necesitățile timpului și locului, de înființare a unei școli cetățenești cu șase clase și nu a unui gimnaziu inferior, astfel că în locul limbilor clasice ar fi urmat să fie predate mai multe „cunoștințe reale (matematice și fizice) de care avem atîta nevoie”⁴⁸. Același consiliu școlar discutînd, în 1871, ideea unei școli de agricultură pentru districtul Făgărașului, a însărcinat pe parohul reformat Carol Pánczél cu elaborarea proiectului unei asemenea școli, proiect asupra căruia George Bariț avea să-și formuleze opiniile, dovedind același spirit realist, propriu multilateralei sale activități, în două articole apărute în „Transilvania”⁴⁹.

Nici unul din proiectele amintite nu au prins viață, mai mult decât atît nu a putut fi susținută nici școala capitală, nereușitele respective fiind determinate în principal de condițiile nefavorabile dezvoltării învățămîntului românesc din Transilvania anilor dualismului. Tot atît de adevărat este însă și faptul că românii înșiși din oraș și district nu au realizat acea unitate care să asigure posibilitatea finalizării unor asemenea inițiative⁵⁰. Disputelor con-

⁴⁴ N. Aron, *op. cit.*, p. 67.

⁴⁵ Idem, *op. cit.*, p. 68.

⁴⁶ Idem, *op. cit.*, p. 64.

⁴⁷ Idem, *op. cit.*, p. 70.

⁴⁸ *Transilvania*, 1870, nr. 8 din 15 aprilie, p. 92.

⁴⁹ Idem, 1872, nr. 4 din 15 februarie, p. 40—41 și nr. 7 din 1 aprilie, p. 77—80.

⁵⁰ Vezi aprecierile lui G. Bariț (*Transilvania*, 1870, nr. 8 din 15 aprilie, p. 93) și I. Bologa (*Transilvania*, 1871, nr. 16 din 15 august, p. 186) precum și discuțiile din *Telegraful român*, 1870, nr. 3 și 7, asupra soartei fondurilor grănicerești cărora nu li s-a dat o folosință ce ar fi putut duce la întemeierea unui gimnaziu așa cum s-a realizat la Năsăud. Sistarea contribuției comunelor din jurul Făgărașului a privat de asemenea școala „Radu Negru” de o importantă sursă materială pentru susținerea ei; vezi N. Aron, *op. cit.*, p. 41.

fesionale li s-au adăugat diferendele politice, generate de confruntarea pe acest teren a activismului și a pasivismului, liniile luptei politice a românilor transilvăneni, situație care a stîrnit rivalități și a creat o stare de confuzie⁵¹, improprie materializării unor astfel de încercări.

IOAN CIUPEA

LES APPUIS PRÊTÉS PAR LA ROUMANIE À L'ÉCOLE „RADU NEGRU” DE FĂGĂRAȘ (1869—1873)

(Résumé)

Parmi les nombreuses liaisons entre les Roumains des deux versants des Carpates à la deuxième moitié du XIX-e siècle, un rôle important a eu l'appui matériel prêté aux écoles des Roumains de Transylvanie.

L'article présente des données concrètes concernant l'aide reçue de la part de Roumanie par l'école „Radu Negru” de Făgăraș, école qui, dans l'intention de ses fondateurs, devait devenir un lycée pour les Roumains du Pays de Făgăraș.

⁵¹ Asupra stării de lucruri din districtul Făgărașului sînt edificatoare scrisorile lui I. Antonelli către G. Bariș (*George Bariș și contemporanii săi*, vol. III, p. 212—287) și numeroasele articole polemice care pot fi întîlnite în presa vremii. De pildă, numai în *Federațiunea* au apărut astfel de articole în nr. 6—15, 20, 42, 45 din 1869 sau în nr. 54, 72, 77, 79 din 1870.

MANIFESTĂRILE CRIZEI ECONOMICE DIN 1873 ÎN INDUSTRIA MINIERĂ ȘI SIDERURGICĂ DIN TRANSILVANIA

Conjunctura economică în Transilvania, după 1867, și care, datorită dezvoltării marii industrii, precum și necesităților crescînde ce se resimțeau în domeniul infrastructurii, a dus la un grad mai înalt de mobilitate a factorilor de producție în industria extractivă și siderurgică¹, a fost curmată, în 1873, de „criza cea mai amplă, cea mai profundă și cea mai devastatoare”² a veacului al XIX-lea. Întrucît criza — la fel ca în cazul țărilor capitaliste mai evolute — s-a făcut simțită în cea mai mare măsură pe tărîmul industriei grele, ea a anihilat în bună parte nivelul productiv atins pînă atunci în industria extractivă și siderurgică, devenind de-a dreptul fatală pentru un șir de întreprinderi mai puțin rezistente; în același timp, a paralizat pentru o perioadă îndelungată inițiativele de vitală însemnătate în activitatea extractivă.

„Niciodată — arată un specialist contemporan al problemei —, în țara noastră nu au fost atîtea prospecțiuni libere, ca în 1873, acest cel mai productiv an al producției luate în totalitatea ei, iar, pe măsură ce criza generală a afacerilor, începută încă în acel an și durînd fără încetare în anii următori, pînă în 1879, a descurajat inițiativa întreprinzătoare, se constată o scădere continuă și a numărului prospecțiunilor libere, ele începînd să crească din nou abia în 1880”³. În Transilvania, autoritățile miniere au înregistrat în anul 1873 un număr de 5562 prospecțiuni libere⁴. E drept, pînă în anul 1875, ele sporiră la 6775, fiind în mîna a 595 întreprinzători, dar apoi, pînă în 1880, au scăzut pînă la 5861 prospecțiuni libere⁵. În cazul unor anumite zone, această fază incipientă a activității de extracție avea o înfățișare și mai negativă decît imaginea generală. Astfel, dacă regresul în ansamblu fu de 14%, în schimb, de exemplu, în zona aparținătoare camerei de comerț și industrie din Cluj, prospecțiunile libere scăzură în anul 1876 la o treime din cele înregistrate în anul anterior, și anume, de la 1408 la 965 de prospecțiuni, iar în anii următori înregistrară creșteri lente: în 1877 la 1064, în 1878 la 1271⁶. Dacă mai adăugăm că o parte din prospecțiunile libere constituiau, de fapt, chiar în condiții economice favorabile, ocupări de teren cu scopul de a para concurența, ori — mînate de mobilul profitu-

¹ Vezi mai pe larg în L. Vajda, *Industria minieră și metalurgică din Transilvania în perioada de avînt capitalist 1867—1873*, în *ActaMN*, XVII/1980, p. 277—297.

² Fred Oelssner, *Die Wirtschaftskrisen*, Berlin, 1949, p. 244.

³ Konek Sándor, *Bányászatunk jelen állapota s teendőink annak sikeresebb kifejtésére*, în *Ertekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből*, II/1882—1883, p. 12.

⁴ Hivatalos Statisztikai Közlemények, anul VII, fasc. V, p. 88.

⁵ Magyar Statisztikai Közlemények, vol. III, p. 6; Magyar Statisztikai Évkönyv, vol. IV, p. 6.

⁶ A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1878, p. 95.

lui — urmăreau scopuri speculative, anii de criză au pus și mai mult sub semnul întrebării calitatea acestora de a reflecta realitățile, căci aici s-au împuținat simțitor lucrările efective de prospecțiune și extracție.

Donățiile de teren, care constituiau premisa activității de extracție, ilustrează și ele cu prisosință criza perioadei. Dacă în anii 1867—1873 creșterea perimetrelor ocupate era de 612%⁷, în schimb, în anii 1873—1880 această creștere atinse doar proporția de 28%⁸. Pretențiile la acceptarea unor noi donații de perimetre s-au redus mai cu seamă în anii 1875—1880 — în urma prelungirii crizei și a trecerii sale în depresiune —, ajungând aproape la zero: dacă în anii 1873—1875 creșterea era de 27%, același indice a scăzut în anii amintiți la numai 0,45%.

„Criza financiară din anul 1873, în urma căreia și-au încetat activitatea multe fabrici consumatoare de cărbune, a avut o influență nefastă asupra producției de cărbune a anumitor zone, mergând pînă acolo, încît această producție, în loc de a spori, suferi chiar o oarecare restrîngere“ — afirmă o relatare contemporană⁹. Tabelul de mai jos prezintă efectul de frînare exercitat de anii de criză asupra extracției de cărbune în Transilvania.

Criza s-a adîncit și prelungit cel mai mult în domeniul extracției de cărbune brun. Recesiunea se produse încă în cursul anului 1874, și anume, în cifre rotunde, cu 240 000 chintale, constituind totodată minima întregii

Producția de cărbune în Transilvania între 1873 și 1880

Anul	Cărbune brun	% (1873 =100)	Cărbune negru	% (1873 =100)	Total	% (1873 =100)
	în q		în q		în q	
1873	1 611 751	100	2 991 513	100	4 603 264	100
1874	1 371 712	85	2 697 152	90	4 068 864	88
1875	1 517 579	94	3 193 563	107	4 711 142	102
1876	1 505 572	93	2 782 865	93	4 288 437	93
1877	1 767 586	109	2 779 776	93	4 547 362	99
1878	1 570 467	97	2 476 181	83	4 046 648	88
1879	1 372 779	85	2 717 427	91	4 090 206	89
1880	1 620 785	100	3 100 819	103	4 721 604	102

perioade de criză (împreună cu rezultatul anului 1879 — ce urmă unor oscilații anuale de variată mărime —, rezultat mai mic și el cu 15% decît cel al producției din primul an de criză). Au trebuit să treacă șapte ani, pînă ce cantitatea producției de cărbune brun a atins din nou, respectiv a depășit în mod constant, nivelul anului 1873.

⁷ Hivatalos Statisztikai Közlemények, anul II, fasc. V, p. 147; idem, anul VII, fasc. V, p. 87.

⁸ Magyar Statisztikai Évkönyv, vol. IV, p. 5.

⁹ Hantken Miksa, *Magyarország széntelepei és szénbányászata*, Budapest, 1878, p. 4.

Dezvoltarea extracției de cărbune brun era legată în primul rînd de producția din Valea Jiului, pornită pe calea mării industrii, întrucît cca. 94% din media producției globale a anilor 1873—1880 erau date de această producție.

Producția de cărbune în Valea Jiului între 1873 și 1880

Anul	S.A. de mine și furnale din Brașov	% (1873 = 100)	Minele statului	% (1873 = 100)	Mina Hoffmann Rafael	% (1873 = 100)	Total	% (1873 = 100)
	în q		în q		în q		în q	
1873	809 200	100	793 907	100	952	100	1 604 059	100
1874	758 599	94	592 088	74	244	25	1 350 931	84
1875	701 101	86	744 096	94	—	—	1 445 197	90
1876	772 200	95	639 750	80	—	—	1 411 950	88
1877	870 256	107	602 310	76	—	—	1 472 566	92
1878	781 087	96	530 960	67	—	—	1 312 047	82
1879	931 824	115	248 320	31	—	—	1 180 144	73
1880	1 365 465	169	—	—	—	—	1 365 465	85

Datele înfățișate demonstrează faptul că industria carboniferă din Valea Jiului a avut de suferit de pe urma crizei economice peste media generală. În întreaga perioadă de criză, indicii de producție realizați aici sînt, față de cei din 1873, sub nivelul mediei generale transilvănene. Cauza rezidă în faptul că extracția de cărbune din Valea Jiului a ajuns, încă de ônd ea luă calea mării industrii, la un grad de concentrare deosebit de ridicat, grad pe care condițiile de criză l-au mărit și mai mult.

Pînă în anul 1873, avem cunoștință despre șapte întreprinderi miniere în Valea Jiului. Anii prelungiți ai crizei au rărit însă foarte mult șirul întreprinderilor. Din cauza „stagnării generale a comerțului” a survenit un repaos forțat în activitatea mai multor întreprinderi mai mici, printre care societatea minieră „Transylvania”, asociația minieră „Árpád-Terézia” care va trece la o producție continuă abia în anul 1881, mina Puj Zsigmond care se reface tot în 1881, asociația de exploatare a cărbunelui de piatră din Crivadia¹⁰. De pildă, S.A. Mina de Cărbune de Piatră din Jiu, formată în 1873 din întreprinderea Hoffmann Rafael, deși „multiple forțe financiare de peste hotare s-au alăturat acționarilor săi”¹¹, se plînge în 1877 că „...nici pînă azi nu a putut obține condiții favorabile pentru ca, în posesia lor, să înceapă exploatarea miniere”¹² și chiar în 1880 mai e nevoită să raporteze autorităților miniere superioare că „întrucît stagnarea economică generală mai ține și în prezent, a fost pînă acum cu neputință de înjghebat o întreprindere viabilă”¹³.

¹⁰ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 456/1877, 310/1878, 465/1879, 187/1882.

¹¹ Loc. cit., 300/1874, 713/1877.

¹² Loc. cit., 713/1877.

¹³ Loc. cit., 420/1881.

Povara crizei deveni fatală și pentru minele de cărbune ale statului, cea de a doua întreprindere, ca mărime, din Valea Jiului. Deoarece producția acesteia pe anul 1879 se ridica la numai 31% din producția anului 1873, guvernul, „sătul de marile pierderi în afaceri, ... a vrut mai întâi (1875) să vândă minele, dar cum pe atunci nu s-a găsit nici un cumpărător, ele fură date în 1879 în antrepriză Întreprinderii din Brașov”¹⁴. Conform contractului de antrepriză valabil din 1 august 1879, S.A. de Mine și Furnale din Brașov, în schimbul achitării sumei minime de antrepriză de 35 000 florini pe an, a obținut perimetre miniere — cu întreaga lor instalație și utilajul complet —, datorită cărora a ajuns pe ani de zile să dețină monopolul exclusiv al exploatarii carbonifere din Valea Jiului, recompensându-se cu vîrf și îndesat pentru pierderile suferite în anii de criză din cauza scăderii producției și a prețurilor pentru cărbune¹⁵. Prin noile perimetre cîștigate, încă în 1879 ea înregistrează o producție de cărbune mai mare cu 15%, iar în 1880 mai mare cu 69% decît în 1873.

În celelalte perimetre de cărbune brun din Transilvania, în cazul întreprinderilor cu capacitate de producție mai redusă, s-au resimțit de asemenea efectele crizei asupra producției, însă într-un grad mai puțin ridicat și cu trăsături caracteristice deosebite de la caz la caz.

Producția de 6000 pînă la 8500 chintale a S.A. Asociația Minieră din Pădurime înregistrată în anii 1873—1875 se explică prin dificultățile începutului, menționatele cantități rezultînd din prospecțiuni și nu din extracție. În schimb, saltul în producția de cărbune înregistrat în 1877 — de la 67 460 chintale în anul precedent, la 244 930 chintale — a fost posibil mai ales ca rezultat direct al contractului comercial încheiat cu Calea Ferată de Est, precum și al integrării, în acest an, a unor orașe în rîndul cumpărătorilor cărbunelui din Căpeni. Numai producția anului 1879 a înregistrat un regres, și anume, pînă la cantitatea de 175 440 chintale. În 1880, cantitatea de 238 720 chintale marca începutul unui nou avînt vremelnic¹⁶. Întreprinderea lui Czell și Artz, Concordia Gewerkschaft, fondată tot în 1872 și ai cărei cărbuni erau utilizați în propriile fabrici brașovene, după producția de 17 080 chintale a anului de pornire a producției, 1875, ca și cele 50 000 chintale în anul 1876, s-a stabilizat la cantitatea anuală de 20 000 chintale între 1877—1879, cantitate care în 1880 începu din nou să crească¹⁷. În schimb — conform datelor de care dispunem — producția minei „Segen Gottes” din Ilieni nu a fost influențată de criză; față de cele 168 chintale din anul 1872, în 1874 s-au extras 540 chintale, în 1875 840 chintale, în 1878 1680 chintale și în 1880 3000 chintale.

Evoluția producției de cărbune brun din Banat, legată de un șir de întreprinderi de mai mică capacitate, era și acum, ca și înainte, definită

¹⁴ Bukovinsky Arthur, *A Zsilvölgy szénbányászata és szénforgalma*, Budapest, 1884, p. 12.

¹⁵ Între anii 1872 și 1876, de pildă, valoarea producției în Valea Jiului a scăzut cu 39%. Cf. Lukács László, *Az erdélyi nemesfémányászat jelene és jövője*, Budapest, 1879, p. 38.

¹⁶ Cf. Kisgyörgy Zoltán — Vajda Lajos, *Mina Căpeni*, Sf. Gheorghe, 1972, p. 44—46.

¹⁷ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlarna, 450/1878, 455/1879; Erich Jekelius, *Cărbunii liasici din împrejurimile Brașovului*, în *Zăcămintele de cărbuni din România*, fasc. 1, București, 1923, p. 22.

în mod hotărât de fânîmîțarea activității productive, grevată și de urmările conjuncturale ale crizei¹⁸.

În exploatarea cărbunelui negru, criza și-a manifestat efectele negative în mai mică măsură și pe o durată mai scurtă, aceasta datorîndu-se în parte activității S.T.E.G.-ului. În anii discutați, această întreprindere, care dispunea de un capital substanțial, a utilizat în propriile sale uzine jumătate din cărbunele extras în minele ei, 3/10 din producție a transferat propriilor linii ferate și a pus în vânzare doar 2/10 din producția ei¹⁹. În acest fel, ea era mai puțin la discreția pieții ce și-a îngustat aria de cumpărare, ceea ce însă nu a scutit-o de urmările crizei, care avea un caracter general.

Producția de cărbune a S.T.E.G.-ului între 1873 și 1880

Anul	Producția în q	1873=100%
1873	2 645 480	100
1874	2 401 330	91
1875	2 327 410	88
1876	2 524 580	95
1877	2 451 740	93
1878	2 279 990	86
1879	2 472 570	93
1880	2 795 790	106

Pe de altă parte, reține atenția faptul că Întreprinderea Frații Guttmann, a doua ca mărime în rîndul unităților de extracție a cărbunelui negru, a realizat — după datele pe care le posedăm — o mărime de 42% a producției între anii 1874—1880. Cea de a treia unitate, mina de la Baia Nouă (Eibenthal), aflată în gestiunea lui Lyall et Comp., producea în 1880 numai 35% din cantitatea anului 1877.

Exploatarea și prelucrarea minereului de fier a fost și ea sensibil atinsă de criza de supraproducție, mai cu seamă datorită faptului că a încetat sporul în construirea de infrastructuri solid plămădite și aceste construcții se subrezeau vertiginos. Astfel, într-un domeniu de mare importanță cum au fost construcțiile de căi ferate, dacă, numai în Transilvania, s-a ajuns, în anii 1867—1873, la o lungime de cca. 1150 km, față de aceasta în perioada 1873—1880 s-a înregistrat o creștere de numai 326 km²⁰.

În 1878, datorită descreșterii continue a producției de minereu de fier, s-au produs doar 43% față de anul 1873, în cifre absolute numai 855 000 chintale, dar pînă și cantitatea de 1 205 132 chintale de minereu produsă în 1880 constituia doar 61% din rezultatele productive ale primului an al crizei.

¹⁸ Cf. L. Vajda, *Mineritul carbonifer în Banat între 1867 și 1900*, în *ActaMN*, X/1973, p. 348.

¹⁹ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 86.

²⁰ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, vol. 10, p. 131.

Producția de minereu de fier în Transilvania între 1873—1880

Anul	Producția în q	% (1873=100)
1873	1 960 035	100
1874	1 665 234	84
1875	1 343 682	68
1876	1 250 245	63
1877	1 200 522	61
1878	855 007	43
1879	947 247	48
1880	1 205 132	61

În Transilvania nici o întreprindere de extracție și prelucrare a minereului de fier nu a rămas scutită de consecințele crizei economice de durată și tot mai profunde. De pildă, S.T.E.G.-ul, proprietar al celui mai mare combinat siderurgic, care din 1867 pînă în 1873 — anul de apogeu al perioadei conjuncturale anterioare — a reușit să-și sporească cu de 3,7 ori cantitatea de minereu de fier extrasă, ajungînd la 822 184 chintale, în 1878 producea abia 36% din această cantitate, iar avîntul ce a urmat apoi înregistra și el un ritm mai lent, materializîndu-se în numai 56% din producția anului 1873. Dar această cantitate, deși ritmul a rămas în urmă față de nivelul general de creștere, de 61%, constituia 38,4% din producția totală a Transilvaniei, doar cu 3,4% mai puțin decît în 1873. S.A. de Mine și Furnale din Brașov, a doua întreprindere transilvăneană de extracție și prelucrare a minereului de fier, s-a resimțit mult mai grav de pe urma efectului paralizant al crizei, decît S.T.E.G.-ul. În principala sa unitate extractivă, mina din Teliucul inferior, a trebuit să se mulțumească în anul 1878 cu 21% din cantitatea produsă în anul 1873, dar nici anii următori nu aduseră, deocamdată, rezultatele productive corespunzătoare anului de referință, cu toate că s-au manifestat în repetate rînduri semne ale unui nou avînt. Rezultatele de pînă în 1880 rămaseră sub nivelul celor din primii cinci ani — excepție făcînd anul 1875 —, ele ridicîndu-se încă la numai 73% din cantitatea produsă în 1873. Regresul constatat la mina din munții Poiana Ruscăi a întreprinderii, încă înainte de izbucnirea crizei, se accentuă și mai mult în anii în discuție; mai mult, se pare că pînă în 1879 producția a și stagnat. În acești ani s-au exploatat aici 87 979 chintale de minereu de fier, cantitate care crescuse în anul următor la 113 419 chintale. Dintre minele din Sequime ale întreprinderii, în 1873 era activă numai cea de la Lueta aparținînd uzinei din Vlăhița; de aici se extrăgeau atunci 24 912 chintale. În 1874 rezultatele s-au concretizat în 27 230 chintale, în 1875 în schimb s-au extras numai 9 476 chintale; urmară trei ani de repaos productiv și, apoi, o schimbare de proprietari, ca urmare directă a crizei ce s-a abătut peste S.A. de Mine și Furnale din Brașov.

Producția de minereu de fier a S.T.E.G.-ului și a S.A. de Mine și Furnale din Brașov între 1873 și 1880

Anul	S.T.E.G.	1873 = 100%	S.A. de Mine și Furnale din Brașov	1873 = 100%
	în q		în q*	
1873	822 184	100	352 663	100
1874	681 707	83	265 498	75
1875	587 169	71	247 347	70
1876	599 905	73	337 207	95
1877	350 000	42	332 982	94
1878	300 000	36	73 782	21
1879	448 164	54	116 642	33
1880	463 154	56	258 959	73

* Datele se referă numai la exploatarea de la Teliucul inferior

Urmările crizei de supraproducție au degradat minele de fier ale statului din Ghelar pînă la nivelul unei întreprinderi cu producție minoră. Avîntul, început acolo de fapt în 1870, se întrerupe în 1874. După această dată, cantitatea de minereu de fier extrasă nici nu se apropie de 100 000 chintale, necum s-o depășească, așa ca înainte vreme. Cu excepția unui singur an, nu a fost atins nici măcar nivelul productiv de 5000 chintale. Cel mai coborît nivel s-a înregistrat în 1876, cînd s-au produs numai 16% din cantitatea anului 1873, și anume, 17 958 chintale. Deficitul minei s-a adîncit, ceea ce a dus, în repetate rînduri, la decizia ca statul să renunțe la uzinele sale siderurgice din împrejurimile Hunedoarei, transferîndu-le particularilor. În 1875, guvernul a anunțat, printre altele, tratative de ofertă pentru vânzarea sau darea în antrepriză a zăcămintelor de minereu de fier de pe domeniul Hunedoarei, însă pînă la expirarea termenului nu a intrat decît o singură ofertă, care nu a fost găsită corespunzătoare, încît, pînă la urmă, s-a renunțat la această propunere²¹. Nu a fost mult mai încununată de succes nici exploatarea minereului de fier în hotarul comunelor Răzoare și Budești, sub egida întreprinderii siderurgice de stat din Păduroi. Aici, anii 1877 și 1878 au marcat nivelul cel mai jos al regresului datorat crizei, cu rezultate productive foarte mici, de abia 8% din cele ale anului 1873. Exploatările, deficitare în continuare, nu atinseră nici în 1880 mai mult de 3/4 din cantitatea anului de referință, ritmul lor fiind însă de mai mult de dublu față de cel de la Ghelar.

Dintre exploatările mai mici de minereu de fier aflate în proprietate particulară, cunoaștem numai rezultatele întreprinderii de la Ploscabaia a lui Hoffmann Rafael. Aici, după mărturia datelor, efectele crizei s-au făcut

²¹ Sándor Vilmos, *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900*, Budapest, 1954, p. 176.

simțite mai târziu decât în cazul general, cel mai jos nivel fiind atins în 1880, când s-au produs numai 1200 chintale, reprezentând cu 86% mai puțin decât cantitatea de 8180 chintale a anului 1873.

Producția de minereu de fier a întreprinderilor de stat între 1873 și 1880

Anul	Minele de la Ghelar	1873 = 100%	Minele de la Răzoarea și Budești	1873 = 100%
	în q		în q	
1873	110 880	100	79 016	100
1874	88 200	79	42 868	54
1875	42 797	38	48 658	61
1876	17 958	16	13 791	17
1877	27 170	24	6 145	8
1878	62 416	56	6 341	8
1879	41 527	37	19 195	24
1880	38 734	35	57 806	73

Activitatea din domeniul siderurgiei a urmat, în mare, linia evolutivă a producției de minereu de fier; în consecință, și ea a suferit, în mod necesar, un regres.

Efectul crizei economice în activitatea furnalelor între 1874 și 1880

Anul	Total	Din care				Nr. săp- tă- minilor de lucru	% (1874 = 100)
		Active		Inactive			
		buc.	%	buc.	%		
1874	44	37	84	7	16	1229	100
1875	43	34	79	9	21	1088	88
1876	43	30	69	13	31	951	77
1877	43	29	67	14	33	645	52
1878	43	29	67	14	33	724	59
1879	44	27	61	17	39	1057	86
1880	44	27	61	17	39	1187	96

În 1874, din cele 44 furnale existente erau inactive numai un număr de 7 (15,9%), în schimb în 1877 de două ori pe atîta: 14 furnale din cele 43 existente (32,5%), iar furnalele active au fost în lucru și ele doar pe o durată totală de 645 săptămîni, reprezentînd numai 52% față de anul 1874.

Mersul mai sus prezentat al activității siderurgice comporta, firesc, o puternică descreștere a producției de fontă.

Producția de fontă în Transilvania între 1873 și 1880

Anul	Fontă	%(1873 =100)	Fontă turnată	%(1873 =100)	Total	%(1873 =100)
	în q		în q		în q	
1873	636 138	100	35 422	100	671 560	100
1874	631 443	99	39 919	112	671 362	100
1875	645 317	101	32 085	90	677 402	100
1876	550 667	86	36 980	104	587 647	87
1877	472 558	74	30 609	86	503 167	75
1878	489 343	76	48 981	138	538 324	80
1879	391 747	61	39 991	113	431 738	64
1880	474 450	74	53 951	152	528 401	78

După cum o indică datele tabelului, producția globală de fontă, după doi ani de stagnare, a scăzut în 1876 cu 13%, iar în anul următor cu 25%, pentru ca apoi — după o abia sesizabilă creștere temporară în 1878 — să atingă în 1879 un nivel atât de coborât, încât să nu ajungă la nici măcar 2/3 din cantitatea producției pe 1873.

Dacă defalcăm pe întreprinderi situația generală a producției după criza de supraproducție, constatăm că, datorită înaltului grad de concentrare deja manifestat în producția siderurgică, situația fusese hotărâtă de activitatea S.T.E.G.-ului și a S.A. de Mine și Furnale din Brașov, în privința schimbărilor cantitative, a mărimii oscilațiilor anuale.

Furnalele de la cele două întreprinderi dădeau 71,5% din producția medie a anilor menționați în Transilvania, S.T.E.G.-ului revenindu-i 53,6%, iar S.A. Brașov 17,9%. În acest fel, dacă urmărim rezultatele producției realizate la S.T.E.G., ne vom putea explica identitatea de nivel ce se vedește în rezultatele primilor trei ani ai ciclului general de criză. Urmărind, în schimb, evoluția producției la S.A. Brașov, reiese motivul — lămurit și de mărimea declinului producției S.T.E.G.-ului — pentru care anul 1879 a dat cel mai coborât nivel în cadrul crizei producției de fontă.

Producția de fontă a S.T.E.G.-ului și a S.A. de Mine și Furnale din Brașov între 1873 și 1880

Anul	S.T.E.G.	1873 = 100%	S.A. de Mine și Furnale din Brașov	1873 = 100%
	în q		în q*	
1873	360 000	100	127 392	100
1874	370 000	103	110 739	87
1875	410 000	114	116 933	92
1876	310 000	86	122 678	96
1877	250 000	69	115 187	90
1878	250 000	69	65 125	51
1879	250 000	69	52 731	41
1880	270 000	75	116 788	91

* Întrucât lipsesc datele privind celelalte unități ale întreprinderii, menționăm numai pe cele referitoare la producția uzinei siderurgice din Călan.

Un caz analog întâlnim și la furnalele de la Govăjdia ale statului, unde se ajunge, de asemenea, la rezultate de numai 48% față de 1873 și chiar la cealaltă întreprindere de stat, cea din Păduroi, unde tot anul 1879 marchează, după 1873, primul nivel de producție cel mai coborât.

Producția de fontă a întreprinderilor de stat între 1873—1880

Anul	Întreprinderea din Govăjdia	%	Întreprinderea din Păduroi	%
	în q		în q	
		(1873 = 100)		(1873 = 100)
1873	46 317	100	9247	100
1874	43 612	94	6232	67
1875	34 259	74	4269	46
1876	48 463	104	4053	44
1877	29 772	64	5276	57
1878	47 413	102	9808	106
1879	18 948	41	4013	43
1880	17 148	37	3212	35

Căutînd o explicație a acestui fenomen, trebuie să arătăm că pînă acum, chiar în pofida scăderii producției, mari stocuri neîndute se acumulasă în depozitele întreprinderilor siderurgice, deoarece „în răstimpul 1874—79, chiar cu prețurile deosebit de joase existente, fonta nu se vindea”²². Conform raportului din 1877 al camerei de comerț și industrie din Arad, „sînt deja patru ani de cînd situația e din an în an mai proastă, prețurile au scăzut atît de mult, încît cu asemenea prețuri industria nu prea va putea supraviețui. Ultimele prețuri au ajuns, pe chintal, de 4 florini 20 creișari la fontă, de 11—12 florini 50 creișari la fier forjat și de 13 florini la oțel”²³.

Afinăriile și uzinele siderurgice ale statului din Cugir și Sibiușelul Vechi, precum și întreprinderea în proprietate particulară de la Ploscabaia aveau, de pildă în 1876, „la un articol și chiar la două, stocuri acumulate de cîte doi ani”²⁴. Mai multe mine, respectiv uzine siderurgice, deoarece producția „putea să se susțină adeseori numai cu un deficit vădit”²⁵, au fost nevoite nu numai să-și reducă, ci chiar să-și sisteze cu totul producția. S.T.E.G.-ul, care dispunea de capital suficient, s-a folosit de regresul cererii de produse din fier și oțel, începînd din 1876 — fapt reflectat și de datele asupra producției —, în scopul de a trece la modernizarea uzinei sale din Reșița și, astfel, de a-i spori rentabilitatea. Cea de a doua ca mărime întreprindere din Transilvania, S.A. de Mine și Furnale din Brașov, a avut în schimb mult de suferit de pe urma consecințelor crizei de supraproducție. Prima sa unitate unde activitatea a fost cu totul sistată a fost cea de la Vlăhița, în 1875, unde, din 1873, s-au produs — în succesiune cronologică anuală — 9437 chintale, 7827 chintale, respectiv 7315 chintale de fontă, fiind sistată și activi-

²² Konek Sándor, *op. cit.*, p. 23—24.

²³ Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1877, p. 160.

²⁴ Idem, p. 155.

²⁵ Konek Sándor, *op. cit.*, p. 24.

tatea exploatărilor de minereu de fier din jur²⁶; urmă, în 1877, suspendarea temporară a producției la mina din Teliuc, lichidarea forței care funcționa tot aici, șirul fiind închis prin „restrângerea substanțială” a uzinei din Călan care lucra din anul 1875 cu două furnale. Mai mult chiar, după cum aflăm din raportul pe anul 1878 al camerei de comerț și industrie din Arad, „... terenul societății brașovene zăcea în paragină, iar furnalul ei [cel nou], de excelentă calitate, stătea de asemenea în repaos”²⁷. În ce privește cea de a treia unitate unde era investit capital austriac, S. A. Uzina siderurgică Nădrag, aceasta — după datele lacunare de care dispunem — a înregistrat cel mai coborât nivel productiv tot în 1879, producția sa de 9850 chintale constituind 50% din producția anului 1876.

Dintre întreprinderile aflate în proprietate particulară, care aveau un utilaj mai înapoiat și o capacitate de producție mai modestă, au supraviețuit încercărilor crizei economice de supraproducție cea a contelui Waldstein cu sediul la Sebiș, cea de la Dezna a familiei Török și cea a lui Zakariás András de la Bodvai. Aceasta din urmă, cu o producție ce nu depășea 1500 chintale pe an — căci, prin poziția sa izolată, se putea profila numai pe satisfacerea necesităților din împrejurimile imediate, mai ales pe furnizarea de fontă meșterilor fierari de la sate — după un regres în primii doi ani, întrecu până și indicii de producție ai anului 1873. Același fenomen, dar la un nivel cantitativ mai ridicat, se petrecu și la întreprinderea din Dezna. Conform informațiilor de care dispunem, după 1877, cu excepția unui singur an, cantitatea produsă a depășit-o pe cea din 1873. În schimb, date parțiale referitoare la furnalele lui Waldstein arată că întreprinderea producea în timpul crizei sub nivelul anului 1873.

Producția de fontă a unor întreprinderi siderurgice mai mici între 1873 și 1880

Anul	Sebiș în q	% (1873=100)	Dezna în q	% (1873=100)	Bodvai în q	% (1873=100)
1873	15 528	100	4403	100	1294	100
1874	—*	—	—	—	912	70
1875	—	—	—	—	862	66
1876	—	—	—	—	1333	103
1877	14 175	91	5613	127	1429	110
1878	15 246	98	4113	93	1404	108
1879	8 580	55	7104	161	1402	108
1880	13 492	87	5481	124	—	—

* Linile marchează lipsa de date pentru anii respectivi.

Au fost însă întreprinderi mici care nu au putut rezista concurenței marilor întreprinderi. Astfel, printre altele, la Ploscabaia, în județul Hunedoara, deși extracția minereului de fier a continuat, cu o puternică scădere

²⁶ L. Vajda, *Întreprinderea de fier Vlăbița în primele decenii de existență, în Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română*, vol. I, București, 1976, p. 330—331.

²⁷ Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1877, p. 160—161; idem, 1878, p. 100.

a cantității producției, activitatea uzinei de prelucrare, întrucât „ea nu mai rentă, din cauza reducerii prețului la fier și oțel“, încetă din mai 1877²⁸. Aceeași soartă au avut-o și furnalele din Pietroasa, Vașcău, Vața de Sus, Zimbru²⁹. Anton Kerpely, profesor la școala superioară de mine și siderurgie din Selmecbánya (Banská Štiavnica — azi în R.S.C.), arăta, în legătură cu furnalul de la Vașcău aflat în antrepriza întreprinderii contelui Waldstein: „Furnalul înalt de la Vașcău nu oferă o imagine prea înveselitoare. El se află în posesia unor proprietari dintre care puțini sînt deocamdată cei ce s-au distins prin promovarea industriei siderurgice. Numai un novelist plin de fantezie ar fi în stare să dea o imagine a acestor furnale“³⁰. Furnalul șubred era sprijinit în piloni de lemn, cît timp se mai află în funcțiune. O stare de părăsire vădea și furnalul de la Pietroasa al episcopului Papp Szilágyi József, în fruntea căruia se afla pădurarul domenal, lipsit de orice fel de cunoștințe de specialitate. Același Anton Kerpely constata că „despre proprietarul de astăzi se pot spune lucruri identice ca despre cei de la Vașcău“³¹. Așadar, declinul lor era obiectiv necesar în condițiile concurenței capitaliste tot mai ascutite, în situația unor asemenea înzestrări „tehnice“. În cazul furnalului din Zimbru, care, în 1873, mai producea încă 4313 chintale de fontă, s-a încercat un schimb de proprietari în 1877, dar uzina continua încă și în 1883 „să se mențină sistată“³².

În domeniul exploatării metalelor prețioase și neferoase, efectele crizei pe planul producției globale s-au resimțit în modul cel mai evident la exploatarea aurifere ale statului din împrejurimile orașului Baia Mare. În raportul său pe anul 1877, căpitănatul minier Baia Mare scrie, printre altele, și despre faptul că „întreprinderile de exploatare metalifere ale discului sînt nevoite tot mereu să restrîngă producția“, arătînd că una din cauze ar fi situația financiară nefavorabilă³³. Mai îurziu, această tendință de declin a producției a continuat, încît în 1880 s-a realizat numai 57% din producția de aur a anului 1873.

Consecințele pe plan social ale crizei capitaliste de supraproducție schitate au lovit în masele de muncitori minieri și siderurgiști, prin reducerea nivelului angajării lor în producție. În privința efectivului muncitoresc angajat, „saltul survenit în prima jumătate a deceniului al optulea a fost urmat după criză de un declin puternic“³⁴. În Transilvania, cota anuală a șomajului în industria extractivă și siderurgică — cu excepția exploatării sării — a atins media de 555 persoane, adică de 2,6%, iar în anul 1878, de cel mai coborît nivel din acest punct de vedere, numărul șomerilor trecea de 5740 oameni. Dacă adăugăm cifrelor prezentate în tabelul de mai jos marile mase de zileri, tăietori de lemne, cărbunari, căruțași, necuprinse în datele oficiale și care constituiau, peste efectivul muncitoresc din statistici, cea 1/3 din acest efectiv, vom constata că numărul muncitorilor mineri și siderurgiști rămași fără lucru în urma crizei a fost de peste 7600.

²⁸ Idem, 1877, p. 161; idem, 1879, p. 98, 120.

²⁹ Maderspach Livius, *Magyarország vasércfekhelyei*, Budapest, 1880, p. 111.

³⁰ Anton Kerpely, *Das Eisenhüttenwesen in Ungarn*, Schemnitz, 1872, p. 53.

³¹ Idem, p. 49.

³² Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1878, p. 103; idem, 1883, p. 103.

³³ Konek Sándor, *op. cit.*, p. 13.

³⁴ Ráth Zoltán, *Magyarország statisztikája*, Budapest, 1896, p. 275.

Producția de aur pe teritoriul căpitănatului minier Baia Mare comparativ cu producția totală din Transilvania între 1873—1880

Anul	Căpitănatul minier Baia Mare						Transilvania					
	Minele statului		Minele particulare		Total		Minele statului		Minele particulare		Total	
	în q	1873= 100%	în q	1873= 100%	în q	1873= 100%	în q	1873= 100%	în q	1873= 100%	în q	1873= 100%
1873	181,21	100	149,54	100	330,76	100	321,18	100	696,40	100	1018,38	100
1874	145,01	80	152,04	101	287,05	87	346,23	108	731,18	105	1067,41	105
1875	172,35	95	202,47	135	374,93	113	500,11	156	850,50	122	1350,61	132
1876	135,28	74	214,44	143	349,72	106	530,89	165	1101,85	158	1632,74	160
1877	122,15	67	225,17	150	347,33	105	482,20	150	982,02	141	1464,22	144
1878	119,99	66	217,50	145	337,49	102	475,17	148	1106,58	159	1581,77	155
1879	117,65	65	226,21	151	343,87	104	422,61	131	935,30	134	1357,91	133
1880	104,47	57	232,02	155	336,49	102	550,72	171	885,32	127	1436,04	141

Evoluția numărului muncitorilor mineri și metalurgiști
între anii 1873—1880

Anul	Numărul muncitorilor	1873=100%
1873	24 373	100
1874	22 764	93
1875	22 322	91
1876	22 114	91
1877	19 220	79
1878	18 627	76
1879	19 103	78
1880	19 934	82

Prin urmare, criza capitalistă de supraproducție a adus cu sine o puternică descreștere a numărului celor angajați în industria minieră și metalurgică din Transilvania. Criza nu a avut însă repercusiuni numai asupra numărului și proporției șomerilor, ci și a structurii lor interne, a compoziției sociale a șomerilor. Șomajul a lovit mai grav decât media generală în angajatele femei, din care o medie de 4,2% au fost nevoite să cunoască lipsa de muncă, pe când media respectivă la bărbați a fost de 2,6%, iar la copii de 2,5%.

O bună parte din povara anilor de criză apăsă pe umerii muncitorilor, a căror pauperizare a luat mari proporții. Experiența amară a acestor ani a contribuit însă la apariția conștiinței agravării situației lor, ceea ce va duce la o luptă din ce în ce mai conștientă a muncitorimii împotriva exploatatorilor ei.

LUDOVIC VAJDA

LES MANIFESTATIONS DE LA CRISE ÉCONOMIQUE DE 1873 DANS L'INDUSTRIE MINIÈRE ET SIDÉRURGIQUE DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

S'appuyant sur de dates archivistiques, l'ouvrage présente les conséquences négatives de la crise capitaliste de sousproduction, déclanchée en 1873, sur la branche la plus importante de l'industrie transylvaine. On aboutit à la conclusion que dans les industries minière et sidérurgique (lesquelles, dans la conjoncture économique favorable qui s'est manifestée en Transylvanie après 1867, ont arrivé à une grande mobilité) la crise a annihilé le niveau déjà atteint, par la diminution quantitative de la production — chose fatale pour une série d'entreprises peu résistantes —, et, d'autre part, par la paralisation des initiatives, qui étaient vitales dans les activités extractives et sidérurgiques. Sur le plan social, les conséquences de la crise se sont manifestées par la diminution de l'effectif ouvrier et par un processus de paupérisation des mineurs et des sidérurgistes.

MIȘCAREA NAȚIONALĂ ROMÂNĂ DIN BANAT ÎN CONTEXTUL LUPTEI NAȚIONALE ROMÂNE ANTIDUALISTE

(1880—1894)

(I)

În ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, mișcarea națională română se profilează în deplina sa maturitate; este vremea trecerii decisive la fapte, într-o epocă în care voința popoarelor tinde să devină lege. Unul dintre gânditorii români ai timpului pe drept cuvânt putea remarca că principiile dreptului își fac tot mai resimțit primatul asupra principiului forței; iar necesitatea istorică imperativă o reprezintă consacrarea ideii de naționalitate, întruchipată în plan instituțional prin forma statului național independent¹.

Dacă germanii, din principal element de susținere al imperiului, au decăzut în cadrul sistemului dualist la condiția uneia dintre națiunile care îl populează, dacă politicienii maghiari erau nevoiți să utilizeze metode repressive pentru a menține o supremație artificială, națiunile nemaghiare, în schimb, sînt cele care-și afirmă cu convingere dreptul la viață proprie, la o nouă rînduială².

În acest proces al afirmării conștiinței de sine, al trezirii la o viață națională proprie, se încadrează plenar și mișcarea națională română, căutările politice ale românilor bănățeni.

Angajați activ, bănățenii imprimă o trainică amprentă asupra fizionomiei întregii mișcări naționale românești, prin aportul personal, cu totul remarcabil, al elitei; nu întîmplător, activismul inspirat de bănățeanul Vincențiu Babeș reprezintă una dintre coordonatele intransigenței politice la români, alături de pasivismul barițian³.

Un moment de seamă al luptei naționale a românilor din Banat l-a constituit întemeierea foii „Luminătorul“, primul ziar politic românesc apărut în acest ținut, la Timișoara⁴. Ziarul a luat ființă formal în urma hotărîrii conferinței românilor din Timișoara, la 2/14 ianuarie 1880⁵. În fond însă, întreprinderea este rodul străduinței unor oameni inimoși, care și-au asociat mijloacele materiale modeste cu o nețărmurită pasiune, în vederea propășirii neamului românesc de la Mureș, Timiș și Crișuri. Este vorba de Meletie Drăghici, care a acordat asistența materială indispensabilă, și Pavel Rotariu,

¹ Alex. Mocioni, *Conștiința națională*, [Căpâlnaș], 1887, p. 7—10. Vezi și: Arhivele Statului București, Fond Mocsonyi, II/5, f. 57—60; T. Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, București, 1939, p. 442—443.

² J. Droz, *L'Europe centrale. Evolution historique de l'idée de „Mitteleuropa“*, Paris, 1960, p. 253—255.

³ Arthur J. May, *The Hapsburg Monarchy (1867—1914)*, Cambridge, Massachusetts, 1960, p. 263.

⁴ A. Cosma jr., *Istoria presei române din Banat*, ediția a IV-a, Timișoara, 1932, p. 40. Mai recent: *Independența României. Participări bănățene*, [Timișoara], 1977, p. 93—94.

⁵ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Vincențiu Babeș, nr. 19, f. 1.

avocat timișorean, condamnat la o existență modestă și nesfârșite privațiuni în slujba gazetariei, căreia i-a consacrat întreaga sa viață⁶.

În fruntea redacției „Luminătorului” stătea Pavel Rotariu, însă cel care a dat consistență programului politic al gazetei a fost Vincențiu Babeș⁷. Rotariu i-a trimis spre consultare proiectul de program pentru înființarea unui ziar românesc în Timișoara, conceput în manieră provincială, docil, într-un ton foarte „călduț”⁸.

Asupra acestui modest concept, Babeș va opera schimbări de fond, oferind conturul viitorului program politic⁹. Intervențiile sale¹⁰, de fapt o reelaborare, se axează în principal asupra problematicii solidarității, egalei îndreptățiri a națiunilor, asupra autonomiei locale și democrației — promovate pe calea reformelor, „în mod loial și legal”. Ziarul trebuie să fie condus, preciza Vincențiu Babeș, de principii democratice moderate, „adică treptat aplicînd”, fiind scutit de orice spirit de partid; aceasta, în scopul concentrării tuturor disponibilităților spirituale, spre luminarea poporului român.

Unui ziar-pionier, moderat, i se cuvenea (avînd în vedere probabil și valoarea colectivului redacțional) și un titlu mai modest, iar acesta trebuia să fie „Luminătorul”, Babeș excluzînd alte sugestii, considerate ca „prea pretenzive”¹¹.

Războaiele electorale au avut la rîndul lor o justificată însemnătate la înființarea acestui ziar bănățean, precum tot ele vor impune necesitatea reorganizării politice, preconizată de Vincențiu Babeș.

Acțiunea de reunire a tuturor forțelor politice românești într-un partid unitar, inițiată de fruntașii transilvăneni, a înregistrat ecoul scontat și în rîndurile bănățenilor; urmare a invitației lui Gheorghe Barițiu și Partenie Cosma¹², fruntașii reprezentativi bănățeni Vincențiu Babeș, Pavel Rotariu, Coriolan Brediceanu sînt de față printre cei 22 de bărbați convocați în conferința restrînsă de la Sibiu, din zilele de 17—19 octombrie 1880¹³. Conferința, după o matură analiză, a ajuns la consens în ceea ce privește „necesitatea, utilitatea și posibilitatea unei acțiuni comune politice-naționale pe baza solidarității”¹⁴. Pentru înfăptuirea acestui deziderat, din însărcinarea conferinței s-a instituit un „comitet de șapte”, avînd misiunea de a întocmi proiectul programului comun de acțiune, pînă la convocarea conferinței generale a reprezentanților tuturor alegătorilor români din cuprinsul statului dualist. În acest comitet restrîns, un loc de cinste revenea lui Vincențiu Babeș, care a deținut în continuare un rol de prim rang, atît la constituirea

⁶ A. Cosma jr., *Bănățeni de altă dată*, vol. I, Timișoara, 1933, p. 37—40.

⁷ G. Cipăianu, *Vincențiu Babeș și apariția presei politice românești din Banat*, în *AIIACN*, XX, 1977, p. 372—373. Vezi și idem, *Vincențiu Babeș (1821—1907)*, Timișoara, 1980, p. 136—137.

⁸ Arhivele Statului Cluj-Napoca, loc. cit., nr. 18.

⁹ Idem, nr. 19, f. 1—3.

¹⁰ Idem, nr. 18.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Idem, nr. 154. Documentul a fost publicat în: *Correspondența lui Vincențiu Babeș (scrisori primite)*, ediție îngrijită de Mihai P. Dan și George Cipăianu, Cluj-Napoca, 1976, documentul nr. XXXVII, p. 80.

¹³ Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, Arhiva G. Pop de Băsești, mss. 242/7, f. 29—31. Vezi și *Independența României. Participări bănățene*, p. 95.

¹⁴ B. Surdu, *Conferința de constituire a Partidului Național Român din Ungaria (1881)*, în *AIIIC*, XI, 1968, p. 315.

Partidului Național Român unitar, cât și la imprimarea orientării sale politice în perioada pre-memorandistă.

Din inițiativa comitetului celor șapte a fost adresat un apel de convocare a conferinței generale¹⁵. Aceasta urma să statornicească o conduită comună față de alegerile dietale, să decidă asupra constituirii Partidului Național Român și să elaboreze un program politic general de perspectivă.

Conferința generală electorală s-a desfășurat la Sibiu, în zilele de 12—14 mai 1881. Pentru elaborarea proiectelor de concluzii a fost alcătuită o comisie de 30, în cadrul căreia s-au purtat vii discuții în legătură cu tactica politică de urmat pe viitor¹⁶. Prin strădania inimosului Vincențiu Babeș, însărcinat cu prezentarea raportului comisiei de 30 în plen, divergențele au fost aplanate, optîndu-se în continuare pentru o tactică diferențiată, a rezistenței pasive pentru Ardeal și a celei active pentru Banat și părțile vestice ale Transilvaniei.

Raportul¹⁷, o amplă analiză a situației interne agitate, a nemulțumirii generalizate față de politica de stat, a persecuțiilor la care erau supuși românii în cadrul statului dualist, trasează obiectivele politicii naționale românești¹⁸: a) necesitatea unității politice a tuturor românilor din monarhia dualistă, pentru apărarea drepturilor și intereselor politice, economice, naționale și culturale proprii; b) necesitatea rezistenței pasive pentru românii din Transilvania „pe cît timp sustau acele legi nedrepte și acea administrațiune vitregă pentru ei” și c) oportunitatea participării active la viața politică pentru românii din Banat și vestul Transilvaniei „pe cît le permite legea”. Aceasta, spre a oferi o vie mărturie opiniei publice despre oprimarea națiunii române, stăruind pe baza programului național la revizuirea legilor nedrepte. În scopul îndeplinirii acestor obiective s-a hotărît alegerea unui comitet electoral permanent, de 9 membri, însărcinat cu întocmirea unui „memorand explicativ” asupra situației politice a națiunii române, destinat celei mai largi publicități¹⁹.

Raportul s-a bucurat de o entuziastă primire, impunînd prin clarviziunea politică imprimată de autor, ceea ce l-a și determinat pe fruntașul brașovean Manole Diamandi să exclaim: „Babeș este Bărnuțiu! nostru!”²⁰. Măgulișor epitet, exprimînd suprema recunoștință a elitei românești din Transilvania față de fruntașul bănățean, față de aportul constructiv la activitatea conferinței generale constitutive a Partidului Național Român — la trasarea hotărîrilor sale și la elaborarea Programului Partidului Național Român

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Idem*, p. 318—319. Vezi și L. Maior, *Constituirea Partidului Național Român. Conferința din 12—14 mai 1880*, în *Studia*, series Historia, fasc. I, 1970, p. 101—103.

¹⁷ *Luminătoriu*l, an. II, nr. 38, miercuri 13/25 mai 1881; nr. 39, sîmbătă 16/28 mai 1881; nr. 40, miercuri 20 mai/1 iunie 1881; nr. 41, sîmbătă 23 mai/4 iunie 1881. Vezi și T. V. Păcășian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 15—33.

¹⁸ T. V. Păcășian, *Cartea de aur...*, vol. VII, p. 31—33; E. Brote, *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Un memoriu politic*, București, 1895, anexa 35, p. 206—207. Ambele sînt reproduse după „*Memorial*” compus și publicat din însărcinarea conferinței generale a reprezentanților alegătorilor români, Sibiu, W. Krafft, 1883.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Luminătoriu*l, an. II, nr. 38, miercuri 13/25 mai 1881.

din Transilvania și Ungaria²¹. Cunoscut și sub numele de Programul național român de la 1881, acesta a avut un rol esențial în orientarea de ansamblu a întregii mișcări naționale române, păstrându-și actualitatea (cu modificările din 1905) până la evenimentele cruciale din toamna anului 1918²².

Actul de naștere al Partidului Național Român l-a reprezentat consacrarea, prin votul Conferinței generale electorale din 12—14 mai 1881, a Programului său.

Programul²³ prevedea că Partidul Național Român își va dirija activitatea spre îndeplinirea unor deziderate majore în viața națiunii:

- a) recuștigarea autonomiei Transilvaniei;
- b) introducerea limbii române în administrație și justiție;
- c) realizarea egalei îndreptățiri a naționalităților, prin revizuirea legii de la 1868;
- d) autonomie confesională și culturală;
- e) democratizarea legislației electorale, mergînd pînă la sufragiul universal;

f) lupta activă împotriva tendințelor de maghiarizare din partea instituțiilor statului dualist.

Programul suferă de un considerabil viciu; ezitățile în abordarea celei mai spinoase probleme a națiunii române — aceea a caracterului abuziv și neconstituțional al dualismului, care diminuează combativitatea mișcării. Omisiunea este intenționată, întrucît, procedîndu-se de asemenea manieră, se cîștiga mult în privința stabilității și trîinției luptei organizate.

Dincolo de aceste considerațiuni însă, conferința generală constitutivă a rămas în conștiința contemporanilor prin faptul că s-a realizat solidaritatea și unitatea tuturor românilor spre scopul general: „de apărare și de elupare a drepturilor naționale”²⁴.

Precum s-a decis prin hotărîrile conferinței generale de la Sibiu din 12—14 mai 1881, românii bănățeni trebuiau să participe activ în lupta electorală. Dar alegerile din 1881, marcate prin abuzuri fără precedent ale aparatului administrativ²⁵, au dus la un eșec evasi-total; în afara generalului Traian Doda, alesul românilor din Caransebeș²⁶, toți ceilalți candidați cu program național român au eșuat. Climatul de ostilitate declarată față de naționalitățile nemaghiare, tendințele spre transformarea unui stat poliglot într-unul național, ignorînd constatarea rezonabilă că „sistemele politice pier, popoarele rămîn”²⁷, au culminat în această perioadă, generînd o adevărată „politică de distrugere”²⁸. Aceste rațiuni au și determinat de altfel

²¹ V. Netea, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat*, Colecția „Transilvania”, Fundația Regele Mihai I, f. a. [1947], f. 1, p. 30; G. Cipăianu, *op. cit.*, p. 52—53.

²² V. Netea, *op. cit.*, p. 29.

²³ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 33—34; E. Brote, *op. cit.*, anexa 36, p. 208—209. După „Memorial”..., Sibiu, 1883.

²⁴ *Luminătorul*, nr. 38, 13/25 mai 1881.

²⁵ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 39.

²⁶ M. Dan, I. Uzum, *Din corespondența generalului Traian Doda cu Vincențiu Babeș, în Banatica*, nr. II, Reșița, 1973, p. 2.

²⁷ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 39—46 (Scrisoarea lui Alex. Mocioni către alegătorii din cercul electoral al Lugojului, 3 iunie 1881).

²⁸ *Ibidem*.

refuzul lui Alexandru Mocioni (căruia i s-a oferit candidatura în cercul electoral al Lugojului) de a participa la viața politică a statului maghiar.

Una din hotărârile finale ale conferinței prevedea întocmirea unui memorandum privitor la situația politică a românilor din monarhia dualistă, document destinat în special opiniei publice externe, prezentării în fața Europei a situației reale a românilor transilvăneni. Vincențiu Babeș a fost însărcinat din partea Comitetului permanent cu întocmirea acestui document²⁹. Babeș, deși nu era convins de eficiența tradiționalei metode petiționiste, formal a acceptat însărcinarea, refuzând însă să treacă la fapte, sub pretextul așteptării prilejului favorabil. Nu era un caz de șovăială, ci pur și simplu neîncredere în roadele unei asemenea metode de luptă, neîncredere insuflată mai ales de convingerile politice ale colaboratorului său de idei, Alexandru Mocioni.

Atitudinea aceasta duplicitară, care a avut în anii următori o înrîurire negativă asupra activității Partidului Național Român, i-a impus-o lui Babeș considerentul salvării solidarității mișcării și a unității partidului. Activitatea s-a politică concretă ne îndreptățește să afirmăm că nici el, și cu atât mai puțin Mocioni — ambii, dealtfel, buni cunoscători ai stării de spirit din sferele înaltei politici de stat — nu și-au făcut iluzii deșarte, n-au crezut niciodată sincer în soluționarea pe cale memorandumistă a revendicărilor naționale românești.

Babeș trăgând, cu întocmirea documentului cunoscut în publicitate sub denumirea de „Memorialul din 1882” a fost însărcinat Gheorghe Barițiu. Efectul scontat însă nu s-a realizat decât parțial, Barițiu având de înfruntat atât aripa bănățeană reprezentată de Vincențiu Babeș și Pavel Rotariu, din jurul „Luminătorului”, cât și opoziția unor fruntași transilvăneni³⁰.

Pe măsură ce se apropiau alegerile din 1884, mișcarea națională română s-a animat din nou. În rândul aderentilor bănățeni ai programului național român, o atenție vie a suscitat acțiunea inițiată de Iosif Gall și gazeta „Viitorul” de la Budapesta, privind întemeierea unui partid moderat român, axat pe ideea colaborării cu maghiarii pe baza unui program minimal, acceptând situația politică de facto³¹. Partidul Moderat Român s-a constituit în Conferința de la Budapesta din 14—15 martie 1884³², pe baza unor nepermise concesii în dauna programului național de la Sibiu. Moderații doreau un „modus vivendi” pe baza situației politice nou create, recunoscând fără rezervă dualismul și uniunea Transilvaniei cu Ungaria³³. Ei mergeau cu conciliatorismul în extrem, reproșând programului național din 1881 că este lipsit de actualitate, reprezentând un obstacol în calea împăcării și a realizării deplinei armonii de interese în hotarele statului dualist.

Sesizând primejdia acestei politici amăgitoare, „Luminătorul”, prin pana lui Vincențiu Babeș și Pavel Rotariu, a inițiat o adevărată campanie de

²⁹ L. Maior, *Le mémorial de 1882 et son écho en Europe*, în *RevRHist*, VIII, 1969, nr. 2, p. 284.

³⁰ G. Neamțu, *Din corespondența lui Pavel Rotariu privind ziarul „Luminătorul” (1880—1894)*, în *Banatica*, nr. II, 1973, p. 237.

³¹ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 142.

³² *Ibidem*. Vezi și *Luminătorul*, anul V, nr. 21, marți 13/25 martie 1884.

³³ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 142.

demascare a conciliatorismului „tufarilor”³⁴, cărora li s-a alăturat și mitropolitul Miron Romanul. Babeș, într-o serie de articole³⁵, demonstra că politica Partidului Național Român este continuarea tradițiilor autentice ale luptei naționale a poporului român, întruchipate de Supplex, de revoluția de la 1848, de activitatea lui Andrei Șaguna și Andrei Mocioni, de dezvoltarea ulterioară „logică și naturală” a mișcării naționale. Moderații, negînd intransigența politicii naționale românești (fie ea pasivă sau activă), preconizau calea bunei înțelegeri cu cei de la putere, înstrăinîndu-se de sfintele idealuri ale națiunii, amăgiți cu vorbe în vînt.

Pavel Rotariu, mult mai vehement, îi acuză pe moderați de dezbinarea și spargerea solidarității românilor³⁶, deși programul de la Budapesta, declarîndu-se pentru un minim al pretențiilor, nu conține de fapt absolut nimic, nici măcar minimul preconizat. Principiile, argumentele și experiența sînt armele politicii naționale și de aceea singura cale este solidaritatea tuturor în jurul programului național român; procedînd astfel, națiunea română va trebui să se îndoiască de bunele intenții ale moderaților — și-i va condamna³⁷.

Vehementa atitudine antimoderată era pe deplin justificată, avînd în special în vedere faptul că ei au reușit să cîștige o seamă de aderențe în Timișoara și împrejurimi, în acest oraș ținîndu-se și o conferință electorală moderată, în data de 12/24 aprilie 1884³⁸. Dar acest partid, sprijinit de autorități din motive de conjunctură — pentru a sparge, din rațiuni electorale, frontul național român —, a fost curînd abandonat de guvernanți, autodizolvîndu-se³⁹.

Paralel cu campania anti-moderată, „Luminătorul” a dezvoltat o vie activitate electorală, pe baza programului național de la 1881.

Din inițiativa lui Meletie Drăghici, Pavel Rotariu, Emanoil Ungureanu, Vincențiu Pop și a altor activiști bănățeni, a fost convocată pe data de 5/17 martie 1884 conferința electorală a comitatului Timiș⁴⁰, cu scopul organizării și coordonării campaniei electorale. Conferința, alegînd un comitet electoral permanent comitatens, a elaborat instrucțiuni pentru organizarea unor comitete electorale în cercuri. Totodată, la această întrunire, a fost înfierată gruparea moderată, acuzată de intenția distrugerii solidarității naționale⁴¹. Atacurile înverșunate ale presei guvernamentale la adresa lui Rotariu, etichetat drept „inamic de moarte al patriei”, i-au oferit acestuia prilejul să scrie un articol caustic⁴², dezvăluind adevăratele mobiluri ale demagogiei maghiare — intimidarea electoratului român, abaterea lui

³⁴ „Tufarii” — cei din tufe, care uneltesc pe ascuns. Termen de etichetare pentru moderați. (*Luminătoriu*l, nr. 17, 29 febr./12 martie 1884.)

³⁵ *Luminătoriu*l, anul V, nr. 3, miercuri 11/23 ianuarie 1884; nr. 6, sîmbătă 20 ian./2 febr. 1884; nr. 8, sîmbătă 28 ian./9 febr. 1884.

³⁶ *Luminătoriu*l, nr. 17, miercuri 29 febr./12 martie 1884.

³⁷ *Idem*, nr. 21, marți 13/25 martie 1884.

³⁸ Arhivele Statului București, Microfilme R.S.F. Iugoslavia, Arhiv Vojvodine Sremski Karlovci, Fond Tamiška Županija, Anexe I, 1770—1918, anul 1884, nr. 452, rola 102, cadrul 412.

³⁹ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 144.

⁴⁰ *Luminătoriu*l, anul V, nr. 14, sîmbătă 18 febr./1 martie 1884.

⁴¹ *Idem*, nr. 17, miercuri 29 febr./12 martie 1884; nr. 19, miercuri 7/19 martie 1884.

⁴² *Idem*, nr. 20, sîmbătă 10/22 martie 1884.

de la programul național —, iar pe de altă parte să ofere în ochii opiniei externe imaginea reală a pretinsului liberalism, îngăduitor cu un asemenea „agitator periculos”, cum e caracterizată a fi umila persoană a redactorului de la „Luminătorul”.

De însuflețitor entuziasm a fost animată activitatea electorală în cercuri, ziarul timișorean prezentînd ample corespondențe de la fața locului⁴³. În cercul electoral al Oraviței s-a ținut la 19 aprilie 1884 conferința electorală în prezența a 250 de alegători. Exprîmîndu-și aderența la principiile programului național din 1881, conferința a delegat cîte doi reprezentanți, în comitetul central comitatens și la viitoarea conferință generală, de la Sibiu. Conferința cercului electoral Sasca s-a ținut la Răcășdia, în 22 aprilie 1884. Și aceasta, dezaprobind orientarea moderată, și-a exprîmat adeziunea la programul național român. Au fost desemnați pentru conferința de la Sibiu 2 delegați: Vincențiu Babeș și Ion Roșu, din Biserica Albă. O mare conferință electorală s-a întrunit sub culorile programului național la Lugoj, adunînd laolaltă peste 800 de alegători din cercurile Lugoj, Zorlențul Mare și Făget. La 22 aprilie s-a desfășurat conferința electorală și în cercul Ciavcova; aici dezbaterile au fost ceva mai furtunoase, unii dintre participanți înclinînd spre moderațiune, combătuți însă energic de majoritatea fidelă programului național. Conferința alegătorilor din cercul electoral Cocota (Orțișoara) a fost și ea fidelă programului de la Sibiu, denumind pe Pavel Rotariu și Emanoil Ungureanu, delegați pentru conferința generală⁴⁴. Alegătorii din Torontal s-au întrunit la 4 mai în Comloșul Bănățean (Comloșul Mare) reprezentînd, deși în număr restrîns, cercurile Comloșului, Sînicolaului Mare, Jimboliei și Lovrinului. Și aceștia au aderat la programul sibian⁴⁵. Conferința alegătorilor români din Timișoara și din cercul Becicherecul Mic s-a ținut la 18 mai, întrunind 100 de persoane, care au delegat pentru Sibiu pe Alexandru Mocioni și T. V. Păcășian⁴⁶.

În toiul intensei activități electorale și-a ținut lucrările, în zilele de 1—3 iunie 1884, Conferința generală electorală, cunoscută ca a II-a Conferință națională română de la Sibiu. Ea apare „ca un moment de solidaritate, lipsind controversale”⁴⁷. Raportul Comisiei de 3C⁴⁸, prezentat din nou de Vincențiu Babeș, după ce face o analiză amplă și documentată a situației politice externe și interne, optează pentru menținerea în continuare, în totalitate, a programului național de la 1881, întruoît împrejurările politice, departe de a se ameliora, chiar s-au agravat. Opinia raportorului a fost însușită de conferință, rezoluția finală hotărînd: „a se susține și mai departe în

⁴³ *Supliment la Luminătorul* nr. 29 și 30, 1884 (sîmbătă 14/26 aprilie).

⁴⁴ *Luminătorul*, anul V, nr. 32, sîmbătă 21 aprilie/3 mai 1884.

⁴⁵ *Idem*, nr. 33, miercuri, 25 aprilie/7 mai 1884.

⁴⁶ *Idem*, nr. 37, miercuri 9/21 mai 1884.

⁴⁷ L. Maior, *Programul politic al mișcării naționale românești din Transilvania între 1881—1914*, Cluj, 1974 (teză de doctorat, în manuscris), p. 181. (B.C.U. Cluj-Napoca, cota 506975).

⁴⁸ *Luminătorul*, anul V, nr. 43, joi 31 mai/12 iunie 1884; nr. 47, miercuri 13/25 iunie 1884; nr. 48, sîmbătă 16/28 iunie 1884; nr. 49, miercuri 20 iunie/2 iulie 1884; nr. 50, sîmbătă 23 iunie/5 iulie 1884; nr. 51, miercuri 27 iunie/9 iulie 1884; nr. 52, vineri 29 iunie/11 iulie 1884; nr. 53, miercuri 4/16 iulie 1884; nr. 54, sîmbătă 7/19 iulie 1884; nr. 55, miercuri 11/23 iulie 1884; nr. 56, sîmbătă 14/26 iulie 1884; nr. 57, miercuri 18/30 iulie 1884. Vezi și T. V. Păcășian, *op. cit.*, vol. VII, p. 161—200.

întreg cuprinsul său programa adoptată la 1881, precum și politica de rezistență pasivă pentru românii din Transilvania, iară pentru cei din părțile bănățene și ungurene continuarea luptei opoziționale active⁴⁹. Dintre bănățeni, Vincențiu Babeș și Coriolan Brediceanu au fost aleși în noul comitet central al Partidului Național Român, format din 12 persoane.

În ședința sa plenară din 3 iunie, comitetul nou ales a revenit asupra chestiunii unui nou memorandum, de această dată de esență strict politică, destinat factorilor externi. Din partea comitetului, cu elaborarea a fost însărcinat Babeș⁵⁰.

În privința propagandei externe s-au realizat în perioada următoare remarcabile rezultate pe calea presei⁵¹. Aceasta prin scoaterea în 1885 de către bănățeanul Corneliu Diaconovici a publicației „Romänische Revue“, apărătoare și propagatoare a cauzei românilor și apoi a memorandumului, în fața opiniei publice europene⁵²; căci elaborarea documentului politic destinat să facă cunoscută peste hotare soarta vitregă a românilor transilvăneni întârzia din nou, Babeș invocând același argument al necesității alegerii momentului oportun⁵³.

Problema memorandumului era totuși (sau, mai bine zis, va deveni) de perspectivă; deocamdată, se aflau în curs de desfășurare alegerile dietale⁵⁴ și toate energiile din Banat și vestul Transilvaniei au fost canalizate pentru a impune, în măsura modestelor posibilități, deputați naționali în cel mai înalt for al țării. Au fost aleși Traian Doda la Caransebeș, Vincențiu Babeș în cercul Sasca și Petru Truția la Baia de Criș. Toți trei, candidați ai Partidului Național Român. Cinci români au mai reușit ca reprezentanți guvernamentali și unul reprezentând opoziția moderată⁵⁵. Scandaloase și presărate de ilegalități au fost alegerile la Bocșa, unde Coriolan Brediceanu, deși a întrunit majoritatea, a fost în cele din urmă declarat învins de către contele Tisza, fratele primului ministru, la o diferență de numai 6 voturi⁵⁶.

Comentînd alegerile, redactorul responsabil al „Luminătorului“ constată că ele au reprezentat un progres, întrucît, în ciuda samavolniciei și a persecuțiilor, bazați exclusiv pe modestele lor posibilități și pe puțină experiență electorală, alegătorii români s-au arătat combativi și fermi, fiind cu mare greutate depășiți. Aderenții programului național român nu au căzut, ci au progresat, trezind frumoase speranțe pentru viitor, „căci puterea morală de care dispunem, este mai valoroasă decît învingerea — produsul corupțiunii și al demoralizării!“⁵⁷.

⁴⁹ *Luminătorulu*, anul V, nr. 43, joi 31 mai/12 iunie 1884.

⁵⁰ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Vincențiu Babeș, nr. 121. Vezi documentul reprodus în Ș. Polverejan, N. Cordoș, *Miscarea memorandistă în documente (1885—1897)*, cuvînt înainte de prof. Ștefan Pascu, Cluj, 1973, p. 101.

⁵¹ L. Maior, *op. cit.*, p. 172—173.

⁵² M. Roșca, M. Mirel, „*Romänische Revue*“ (1885—1894), revistă pentru apărarea intereselor naționale, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 657—658. Vezi și *Independența României. Participări bănățene*, p. 100.

⁵³ Vezi nota 50.

⁵⁴ *Luminătorulu*, anul V, nr. 44, duminică 3/15 iunie 1884.

⁵⁵ *Idem*, nr. 46, sîmbătă 9/21 iunie 1884.

⁵⁶ *Ibidem*. Vezi și Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Vincențiu Babeș, nr. 126.

⁵⁷ *Luminătorulu*, nr. 45, miercuri 6/18 iunie 1884.

În primăvara anului 1884⁵⁸, apare la Sibiu „Tribuna”⁵⁹, publicație cu așinci rezonanțe în conștiința politică a românilor transilvăneni, care a avut un rol complex, de cea mai mare importanță în oțelirea spiritelor, în pregătirea marelui pas, de la principii la fapte, reprezentând nucleul în jurul căruia s-a fortificat generația memorandiștilor.

Opiniile asupra rolului „Tribunei” și al tribuniștilor în viața politică sînt dintre cele mai nuanțate, precum controversate au fost înseși personajele principale. Un fapt este totuși general recunoscut: tribuniștii au avut în acea perioadă rolul scînteii menite să aprindă spiritele închistate în limitele canoanelor unui gen de conformism⁶⁰, dealtfel deosebit de periculos, amenințînd cu stagnarea și chiar degradarea întregului proces.

În pofida afirmațiilor lui Ioan Slavici⁶¹, mai nou se încetățenește în istoriografia noastră (și nu fără teme!) ideea că tribuniștii nu au reușit să imprime o nouă orientare programatică mișcării naționale⁶². Ba mai mult, se consideră că e eronat a afirma apartenența „Tribunei” orientării de stînga; adeseori s-a exagerat în critică față de conducerea partidului și uneori, chiar fără îndreptățit teme⁶³. Într-adevăr, scînteia menită să declanșeze acțiunea, uneori a pîrjolit pe apucate; dar obiectiv — cînd posezi o impetuoasă energie și un țel mareț în față, iar obstacole întortochiate îți apar în cale, e greu să mai alegi calea înțelepciunii; mai ales cînd înțelepciunea este atît de ezitantă în fața adevărului!

A treia conferință națională de la Sibiu, care și-a desfășurat lucrările în zilele de 7—9 mai 1887, a fost confruntată cu apariția unor tendințe contradictorii în sînul mișcării naționale românești; începe să se contureze fizionomia celor două extreme ale mișcării, ambele dominate de personalități energice, obișnuite mai mult să decidă, decît să se supună disciplinei de partid.

Două mari probleme se cuprind în proiectul de rezoluțiune al conferinței⁶⁴: a) problema întocmirii memorandumului și b) generalizarea pasivității politice pentru toți românii din statul dualist.

Problema memorandumului, conceput a fi înaintat împăratului de către o delegație reprezentativă, în numele conferinței naționale a românilor, nu putea fi decît emanația grupării tribuniste, deținătoare deja a două locuri în comitetul executiv al partidului și avînd o serie de alți membri simpatizanți.

Pe de altă parte, bănățenii (respectiv Alexandru Mocioni și Vincentiu Babeș, apoi Coriolan Brediceanu, Pavel Rotariu și mai tîrziu, Traian Doda), după experiența electorală din 1884, au adoptat o atitudine sceptică față

⁵⁸ *Tribuna*, anul I, nr. 1, 14/26 aprilie 1884.

⁵⁹ D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, București, 1968, p. 274—279; L. Boia, *Eugen Brode (1850—1912)*, București, 1974, p. 155—157.

⁶⁰ I. Slavici, „*Tribuna*” și tribuniștii, Orăștie, 1896, p. 8—9; p. 19: „... solidaritatea se cimentase mai bine decît orișînd și guvernul era sigur că n-au românii să mai pornească nici o acțiune supărătoare pentru dînsul...”

⁶¹ *Idem*, p. 6: „Tribuniștii reprezintă o nouă direcțiune, un nou curent în luptele politice și în viața culturală a poporului român”.

⁶² L. Maior, *op. cit.*, p. 164.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 345—347.

de viața parlamentară, care le-a adus doar repetate dezamăgiri, pregătind terenul trecerii la pasivism⁶⁵. În acest context s-a realizat generalizarea pasivității, ca rezultat al unei intenții deliberate a liderilor netăgăduiți ai românilor bănățeni, iar nu ca emanație nemijlocită din cadrul dezbaterilor comisiei de 30 a conferinței. Alexandru Mocioni, retrăgându-se din activitatea politică la 1874⁶⁶, a sperat că gestul său simbolic, atrăgând atenția asupra politicii agresive maghiare, va îndrepta starea națiunii române. Dar situația s-a înrăutățit și mai mult în anii următori: în 1879 s-a procedat la maghiarizarea învățământului elementar, iar în deceniul al 9-lea totul lăsa să se întrevadă că cercurile guvernante au luat în serios ideea transformării Ungariei „milenare” într-un stat național. Refuzul lui Alexandru Mocioni din 1881, de a participa la viața politică maghiară⁶⁷, reprezenta de fapt o reacție la acest proces de maghiarizare.

De aceea, nu este întâmplător faptul că unul din punctele programului național din 1881 asupra căruia s-a accentuat în mod deosebit în cadrul conferinței naționale din 1887, a fost cel referitor la necesitatea intensificării luptei naționale române împotriva oricărei forme de maghiarizare⁶⁸.

Pasivitatea bănățenilor, prin urmare, a reprezentat mai mult decât un act de solidaritate cu cauza dreaptă a românilor ardeleni; ea simbolizează o reacție, un protest larg, național, față de orientările șoviniste ale politicii dualiste, care s-au constituit într-o directă amenințare a entității noastre naționale.

Fruntașii bănățeni și-au făcut cunoscute intențiile încă în preajma deschiderii conferinței generale, efectuând astfel o pregătire morală a electoratului în vederea aderării la pasivism; adunarea electorală de la Timișoara, din 3 mai 1887, a adresat către alegătorii din comitatul Timiș un apel⁶⁹ de aderare la hotărârile conferinței generale, de la Sibiu, oferind exemplul de urmat al lui Alexandru Mocioni. Mocioni, în scrisoarea deschisă publicată în „Luminătorul” și reprodusă de „Tribuna”, citită apoi și la deschiderea conferinței generale de către Vincențiu Babeș⁷⁰, afirma că activitatea parlamentară a devenit imposibilă pentru toți românii din Ungaria „parte prin legi, parte prin aplicarea lor”, exprimându-și în acest sens adeziunea fără rezerve la previzibilele hotărâri ale celei de-a treia conferințe naționale române.

Urmând hotărârile conferinței naționale, bănățenii s-au abținut de la activitatea electorală, cu excepția celor din cercul Caransebeșului, unde cu unanim entuziasm a fost votat generalul Traian Doda⁷¹. Doda, ales cu această ocazie pentru a șasea oară consecutiv deputat în cel mai mare cerc electoral al Ungariei, s-a solidarizat, conform unei înțelegeri prealabile⁷², cu fruntașii

⁶⁵ L. Maior, *op. cit.*, p. 65.

⁶⁶ V. Branisce, *Pagini reslețe*, Lugoj, 1910, p. 324—325.

⁶⁷ Vezi nota 27.

⁶⁸ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 345.

⁶⁹ *Luminătorul*, an. VIII, nr. 37, miercuri 13/25 mai 1887.

⁷⁰ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 334—335.

⁷¹ P. Bona, *Traian Doda, luptător pentru drepturile naționale ale românilor bănățeni*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 497—498. Vezi și M. Dan, I. Uzun, *op. cit.*, p. 221—222.

⁷² G. Cipăianu, *op. cit.*, p. 63. Vezi și T. Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, p. 270.

bănățeni. El a oferit publicității o scrisoare, în care declara că refuză să participe la activitatea dietei, fără a renunța însă la mandatul de deputat. S-a creat o situație fără precedent, o autoexcludere menită să dovedească lumii întregi „că poporul român nu are loc în constituția maghiară”⁷³. Ecoul a fost impresionant, din întreg Banatul sosind nenumărate adrese de aderență la gestul lui Doda, de apărare a demnității naționale⁷⁴. Acest episod, din toamna anului 1887, a semnat de fapt generalizarea pasivității și la românii bănățeni.

Din păcate, nu suficient de pregătiți pentru această nouă tactică, au perseverat în luptă legală: „încetul cu încetul tot vom ajunge acolo, ca în urma urmelor să se convingă lumea că merităm respectul și încrederea ce pretindem”⁷⁵; în consecință, s-au abătut treptat spre oportunismul politic, sugerînd, inevitabil, impasul*.

MIODRAG MILIN

⁷³ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 359. Vezi și *Tribuna*, anul XII, nr. 151, joi 6/18 iulie 1895 (Necrologul generalului Doda).

⁷⁴ *Luminătorul*, an. VIII, nr. 70, sîmbătă 24 oct./5 nov.; nr. 71, miercuri 28 oct./9 nov. 1887; nr. 72, sîmbătă 31 oct./12 nov. 1887; nr. 73, miercuri 4/16 nov. 1887; nr. 74, sîmbătă 7/19 nov. 1887; nr. 75, miercuri 11/23 nov. 1887; nr. 77, miercuri 18/30 nov. 1887; nr. 78, sîmbătă 21 nov./3 dec. 1887; nr. 79, miercuri 25 nov./7 dec. 1887; nr. 80, sîmbătă 28 nov./10 dec. 1887; nr. 81, miercuri 2/14 dec. 1887.

⁷⁵ *Idem*, an. VIII, nr. 37, miercuri 13/25 mai 1887.

* Continuarea studiului, în *ActaMN*, volumul următor.

OPOZIȚIA FAȚĂ DE PROIECTUL LEGII VOTULUI PLURAL

— ASPECT AL LUPTEI

PENTRU VOT UNIVERSAL ÎN ANUL 1908

Criza dualismului, declanșată la sfârșitul secolului al XIX-lea, s-a amplificat continuu în primul deceniu al sec. al XX-lea. În anul 1905, în urma conflictelor politice, coaliția opoziției din Ungaria a reușit să înlăture partidul liberal al lui K. Tisza care dominase timp de treizeci de ani viața politică. Noul guvern, avînd în frunte pe Géza Fejérváry, a încercat să rezolve criza prin inițierea unei politici democratice fluturînd în primul rînd lozincă votului universal¹.

Atare orientare politică a însemnat un impuls pentru mișcarea național-politică a românilor, care cunoaște la începutul sec. al XX-lea revirimentul impus de mersul obiectiv al evenimentelor social-economice și politice. Activismul parlamentar cîștigă tot mai mult teren, Conferința Națională din 1905 consfințind prin hotărîrile luate această orientare. Lupta pentru vot universal, egal, direct și secret reprezenta unul dintre cele mai eficace mijloace, menite să asigure drepturi politice populației românești, să proclame egalitatea între naționalități. De aceea dezideratul amintit era înscris în al 6-lea punct al hotărîrilor luate la Sibiu: „Cerem lege electorală pe baza sufragiului universal și arondarea cercurilor cu număr egal al alegătorilor, votare secretă în sediile notariale, înaintea unei comisii ambulante și reprezentarea minorităților în parlamentul țării”².

Rezultatul alegerilor parlamentare din 1905 a demonstrat că nu s-a schimbat nimic în practica sistemului electoral, inegalitatea de tratament fiind exprimată nu numai prin censul electoral și prin organizarea circumscripțiilor, ci mai ales prin măsurile organelor administrative de corupere, terorizare și amenințare în cerourile unde erau candidați români. Urmarea a fost alegerea doar a opt deputați români care, împreună cu deputatul slovac și sîrb, au constituit clubul parlamentar naționalist³.

Noul guvern de coaliție, venit la conducere în aprilie 1906, în frunte cu Sándor Wekerle, neangajat în luptele politice de atunci⁴, încearcă o apropiere de naționalitățile asuprite, în primul rînd față de români, înscriindu-și în program lărgirea unor libertăți cetățenești, aplicarea legii naționalităților, introducerea votului universal, asigurîndu-i pe deputații români că le va aplica. Faptele viitoare au infirmat promisiunile amintite, partidele maghiare

¹ A. May, *The Hapsburg Monarchy 1867—1914*, New York, p. 358; *Destrămarea monarhiei austro-ungare 1900—1918*, București, 1964, p. 126—127.

² T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, Sibiu, 1915, vol. VIII, p. 170; L. Maior, *Caracterul antimonarhic al mișcării pentru vot universal din anul 1908 și implicațiile sale*, în *Alia*, XIX, 1976, p. 368.

³ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 174.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 223.

renunțând la angajamentele de reformă făcute înainte de a ajunge la putere.

În ciclul parlamentar 1906—1910, deputații români au cerut respectarea vieții constituționale, reglementarea legii electorale prin introducerea votului universal și egala îndreptățire a naționalităților, combătând încălcarea constituționalismului de către guvernul maghiar. Obținerea votului universal constituia pentru naționalitățile asuprite o garanție a realizării activismului parlamentar. De aceea necesitatea reformei electorale și introducerea sufragiului general a constituit o permanență a luărilor de cuvânt și a interpelărilor în Dietă. Arătând necesitatea acordării unor largi drepturi politice pentru masele populare în general și pentru națiunile asuprite în special, deputații români își exprimă în parlament punctul lor de vedere, la 29 mai 1906, prin Iuliu Maniu, care cere să se respecte atât aplicarea legii naționalităților, cât și reglementarea legii electorale prin introducerea votului universal⁵. Un an mai târziu, Teodor Mihali, în cuvântul său din 20 oct. 1907, își manifesta neîncrederea în guvern, arătând că „guvernul a promis dreptul electoral universal și egal, dar în curs de 18 luni nu s-a făcut nimic. 80% din populațiunea țării reclamă votul universal”⁶.

Răspunzând discursului ministrului de interne Andrássy „în chestia naționalităților” la 30 oct. 1907, Vasile Lucaciu își exprima convingerea că „votul universal, secret, după comune va duce cu un pas mai departe cultul libertății publice și întărirea adevăratei vieți constituționale în Ungaria”⁷.

Combaterea legii „Apponyi” a constituit un prilej de a se readuce în atenția parlamentului votul universal. În presă, dar mai ales în cadrul zecilor de adunări populare de protest împotriva legii școlare a lui A. Apponyi, se insistă asupra necesității introducerii fără amânare a votului universal⁸.

Anul 1908 constituie un moment de vîrf al luptei pentru vot universal. Alexandru Vaida reamintește membrilor parlamentului la 7 martie 1908 pasajul din mesajul tronului unde se spunea că principala sarcină a guvernului era legea electorală cu votul universal și cere urgentarea elaborării ei⁹. De asemenea, deputatul Aurel Vlad face o interpelare în ședința din 23 septembrie privind votul universal. Arătând că circulă zvonuri despre introducerea pluralității votului, deputatul cere guvernului să-și precizeze poziția și să orienteze opinia publică asupra principiilor noii reforme electorale¹⁰. Ministrul Andrássy răspunde că în curînd proiectul de lege va fi depus spre dezbateri, dar refuză să dea detalii. Se pare însă că intențiile sale n-au fost atât de secrete, de vreme ce în presă, în primul rînd în cea socialistă¹¹, au apărut comentarii, mai precis, o analiză severă a principiilor proiectului de lege electorală. Datele statistice publicate de „Népszava”, preluate apoi în românește de „Lupta” și „Adevărul”, scot în evidență esența și scopul

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 230—235.

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 654.

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 668.

⁸ Vezi de ex. hotărîrea adunării naționale de la Blaj din 10 martie 1907, în *Revista literară și politică*, nr. 7, 1907, p. 205—206.

⁹ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 707.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 800; *Az 1906. évi május hó 19-ére birdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló*, vol. XXI, p. 24—29 (în continuare: *Országgyűlés...*).

¹¹ *Lupta*, nr. 191, 12/25 septembrie 1908, p. 1, 2.

pluralității: înlăturarea de la vot a celor mulți și săraci și în special a naționalităților.

Proiectul¹² făcea o netă deosebire în privința dreptului de a avea și de a exercita dreptul de alegător, impunând anumite condiții. Putea avea dreptul de vot orice bărbat care a împlinit 24 ani, era cetățean maghiar, avea locuință stabilă, ocupa un serviciu public compatibil cu dreptul de alegător și nu era exclus de la dreptul de vot. Proiectul preciza apoi condițiunile locuinței stabile, ale serviciului și cauzele ce puteau exclude pe cineva de la vot. Știutorii de carte puteau vota direct, iar analfabeții indirect, prin plenipotenți.

În privința votului, introducea sistemul pluralității. Conform acestuia, alegătorii erau împărțiți în trei categorii: cu dreptul la un vot, două și trei voturi. Alegătorii cu un vot erau cei ce îndeplineau condițiile pentru a li se acorda dreptul de vot și erau știutori de carte. Două voturi aveau absolvenții a 4 clase de școală medie sau de școli echivalente, serviciu public, 32 ani, cu serviciul militar satisfăcut, cu cel puțin trei copii și plăteau impozit direct de cel puțin 20 coroane. Trei voturi puteau avea funcționarii de stat și absolvenții de școală medie ce ocupau un post conform calificării și plăteau o dare de cel puțin 100 coroane. Cei analfabeți urmau să aleagă un reprezentant pentru 10 persoane.

Condiția exercitării dreptului de vot era deci censul pe avere și știința de carte, ceea ce excludea de la bun început majoritatea maselor de la cel mai elementar drept. Românii, între care se aflau cei mai mulți neștiutori de carte, tocmai ca urmare a politicii guvernelor, erau excluși de la vot, iar numărul alegătorilor lor scădea simțitor prin aplicarea acestui proiect. Datele statistice publicate dovedeau că la 3 voturi ar fi avut drept doar 3,7% români față de 71,7% maghiari; la 2 voturi 5% români față de 63,3% maghiari, iar la 1 vot 9,1% români față de 58,8% maghiari¹³. În privința votului analfabeților, pe națiuni, românii aveau cel mai mare procent: 38,8, urmați de maghiari cu 32,2, de slovaci cu 10,3, ruteni cu 5,7, germani cu 4,8, sârbi cu 3,8, croați cu 1, și de alte naționalități cu 3,4%¹⁴. De asemenea, calculul făcut pe categorii sociale scotea în evidență constatarea că țăranii și muncitorii, indiferent de naționalitate, erau excluși datorită condițiilor ce trebuiau întrunit¹⁵.

Cum era și firesc, dezvăluirea prevederilor proiectului și mai ales a consecințelor lui a stîrnit puternice reacții. Primii au protestat social-democrații. Denumind-o „reforma electorală neagră“, i-au declarat luptă fătîșă și au organizat o suită de adunări de protest împotriva introducerii ei¹⁶.

¹² *Idem*, nr. 192, 14/27 septembrie 1908, p. 2. Se menționează că datele au fost preluate din „Népszava“, iar proiectul purta data de 24 septembrie 1908. Un comentariu al proiectului îl face și R. Boilă, în *Votul Universal*, Diciosînmartin, 1909, p. 49.

¹³ *Lupta*, l. c., R. Boilă, *op. cit.*, p. 54.

¹⁴ *Lupta*, nr. cit., p. 3.

¹⁵ De ex. 30 de țărani aveau tot atâtea voturi cît un proprietar de pămînt (*Lupta*, nr. 193, 16/29 septembrie 1908, p. 4), iar muncitori cu trei voturi erau 0%, cu două voturi 34%, iar cu un vot 54,5% (*Lupta*, nr. 192, 14/27 septembrie 1908, p. 2).

¹⁶ Vezi articolul *Socialiștii contra reformei electorale negre*, în *Lupta*, nr. 4, 5/18 ianuarie 1908, p. 3; *Adevărul*, nr. 7, 19 iunie 1908, p. 1. Au loc numeroase adunări la Budapesta și în alte orașe din Ungaria și Transilvania (*Lupta*/1908/, nr. 191, 12/23 septembrie, p. 1, 2;

Dezvăluind urmările ce le-ar fi avut pentru români aplicarea acestei reforme, organul de presă al clubului naționalităților, „Lupta”, în articolul „Ce au românii de făcut în fața reformei electorale?”¹⁷ arată că sînt evidente intențiile îndreptate împotriva naționalităților. Astfel la români, conform noului proiect, alegătorii ar scădea de la 11,20% la 7,40%, iar cele 46 mandate românești la care aveau dreptul românii în cazul unor alegeri fără abuzuri s-ar reduce la cca 30 mandate. În schimb, o reformă de vot universal, conform procentului de 16,7 cît reprezentau românii din întreaga populație, ridica numărul mandatelor în parlament la 70¹⁸.

Date fiind intențiile proiectului, articolul propunea măsuri ce trebuiau luate imediat: „Fără îndoială că în primul rînd trebuie să facem să se reducă, ori chiar să dispară cu desăvîrșire analfabetismul din neamul nostru”¹⁹. Pentru aceasta apelează la întreaga „inteligentă” română de la sate și orașe de a contribui la răspîndirea scrisului și cititului, pentru neștiutorii de carte români, lucrul acesta impunîndu-se ca o „datorință națională”. În continuare se dă ca exemplu inițiativa coloniei române din Budapesta, care a depus la redacție suma de 1000 coroane drept remunerație pentru 25 învățători ce urmau să organizeze cursuri pentru analfabeții trecuți de 24 ani. Totodată se adresează „Astrei” pentru a porni o acțiune energică în această direcție.

O altă măsură a fost cea a convocării a cît mai multe adunări de protest în cît mai multe sate și orașe, organizate și conduse de deputați sau fruntași politici români, cu scopul de a împiedica punerea în discuție și votarea proiectului. În toată luna octombrie au loc asemenea adunări, presa consemnînd 90 de întruniri ale românilor și slovacilor²⁰. Prima amintită a fost la Sîncel, comitatul Tîrnava Mică, unde moțiunea adoptată de participanți cheamă la luptă energică împotriva reformei lui Andrassy²¹. Apoi, la Sebeș, în fața a 3000 de participanți, deputații Aurel Vlad și Iuliu Maniu au dezvăluit intențiile proiectului, arătînd că „e lipsă ca masele întinse ale poporului, cu toată cărturăria să stea în spatele deputaților, ca lupta lor cu atît mai puternică să fie...”²².

Asemenea adunări au mai avut loc la Caransebeș²³, la Sacul, în cercul electoral Zorlențul Mare²⁴, Dej²⁵, Lăpușul Unguresc²⁶, în mai multe comune

nr. 192, 14/27 septembrie, p. 4; nr. 193, 16/29 septembrie, p. 3). La adunarea socialiştilor din Budapesta, un vorbitor a spus: „Votul plural nu este altă decît nimicirea oamenilor săraci la alegeri. Proletariatul nicăieri nu poate primi un astfel de vot” (*Lupta*, nr. 191, 12/25 septembrie 1908, p. 2).

¹⁷ *Lupta*, nr. 200, 25 sept./8 oct. 1908, p. 1.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Idem*, nr. 213, 14/27 octombrie 1908, p. 4.

²¹ *Idem*, nr. 196, 19 sept./2 oct. 1908, p. 1.

²² *Idem*, nr. 201, 26 sept./9 oct. 1908, p. 2.

²³ Adunarea a fost organizată de social-democrații români (*Lupta*, nr. 205, 2/15 octombrie 1908, p. 4).

²⁴ Au vorbit Valeriu Braniste, Șt. Petrovici și țăranul Anania Voicu (*Lupta* [1908], nr. 206, 3/16 octombrie, p. 4; nr. 213, 14/27 octombrie, p. 4).

²⁵ A vorbit Teodor Mihali (*Lupta*, nr. 208, 7/20 octombrie 1908, p. 4).

²⁶ *Lupta*, nr. cit., p. 3.

din cercul electoral Vașcău și Beiuș²⁷, la Rășinari și Fofeldea în cercul Sibului²⁸, Hălmațiu²⁹ etc.

La sfârșitul lunii octombrie lupta împotriva pluralității a luat și mai mare amploare, antrenând nu numai alianța naționalităților din monarhie, ci și partidele opoziționale. Într-o declarație făcută ziarului „Pester Lloyd”, cunoscutul deputat slovac Milan Hodža spunea: „Blocul contra proiectului de lege Andrassy s-a format și de vreo câteva săptămîni lucrează intens... Ideea pluralității trebuie să piară”³⁰. În același scop George Pop de Băsești lansează la 25 oct. 1908 o chemare întregului popor de a ține în ziua de 1 noiembrie „numeroase adunări de protestare în contra votului plural și pentru vot universal, votare secretă și votare în comune”³¹. În cazul în care adunările erau oprite de autorități, se insistă să se trimită împăratului o telegramă în care pe lângă supunere să se pomenească și de opreliștea autorităților³².

Aceeași chemare a fost lansată cu câteva zile înainte, la 21 octombrie 1908, prin circulare emise de biroul central al partidului dietal național, secția română, tuturor cercurilor electorale românești, cerîndu-le să „se exprime impozant și cu toată demnitatea împotriva proiectului de lege compus de ministrul Andrassy care proiect-program știut este s-a făurit cu tendința de a împiedica meșteșugit posibilitatea validității popoarelor nemaghiare din patrie și peste tot de a pune stavile în calea dezvoltării democratismului. Proiectul lui Andrassy nu conține nici vot egal, nici vot secret și este numai o caricatură a adevăratului sufragiu universal”³³. Circulara cerea întregii populații să-și exprime protestul prin adunări organizate în aceeași zi, la începutul lunii noiembrie, ca în fiecare cerc electoral să aibă loc adunări în cel puțin 8—10 comune și, în total, numărul lor să ajungă la cel puțin 100—150 adunări. Poporul urma a fi convocat prin afișe și foi volante. Se cerea, de asemenea, ca dările de seamă și concluziile adunărilor să se trimită fie la Arad pe adresa lui Aurel Vlad, fie la redacție³⁴.

În adevăr, așa cum consemna și presa, în ziua de 1 noiembrie „sute de mii de români au declarat adevărat război politic contra încercărilor lui Andrassy”³⁵. În comitatul Bistrița-Năsăud s-au ținut șapte adunări, participînd locuitorii din 43 de comune; adunarea de la Sibiu a întrunit peste 2000 de participanți, cea de la Cugir peste 1000, la Băsești și Voivodinți aproape 2000 din 10 comune³⁶, iar la Pecica au participat peste 2000³⁷. Românii din comitatul Tîrnava Mică, în adunarea populară din 1/14 noiembrie, ținută în comuna Boziaș, „protestează solemn pentru atentatul ministrului Andrassy

²⁷ În ambele cercuri, la toate adunările a vorbit V. Lucaciu (*Lupta*, [1908], nr. 208, 7/20 octombrie, p. 6; nr. 212, 12/25 octombrie, p. 4, 5).

²⁸ Printre vorbitori a fost și Oct. Goga (*Lupta* [1908], nr. 210, 9/22 octombrie, p. 4; nr. 211, 10/23 octombrie, p. 3).

²⁹ Au participat și au vorbit Nicolae Oncu și Vasile Goldiș (*Lupta*, nr. 210, 9/22 octombrie 1908, p. 4).

³⁰ *Lupta*, nr. 207, 5/18 octombrie 1908, p. 4.

³¹ *Idem*, nr. 215, 17/30 octombrie 1908, p. 3.

³² *Idem*, p. 4.

³³ MuzIstTrans, nr. inv. 986, ms.

³⁴ *Lupta*, nr. 213, 14/27 octombrie 1908, p. 1.

³⁵ *Idem*, nr. 217, 21 octombrie/3 noiembrie 1908, p. 1.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Idem*, nr. 218, 22 octombrie/4 noiembrie 1908, p. 3—4.

îndreptat contra votului universal³⁸. Adunarea populară — spun participanții în proiectul de rezoluție — „cere și pretinde introducerea sufragiului universal, secret, fără restricțiuni și după comune. Aderează deputaților din dieta țării, aprobă punctarea lor bărbătească și-i roagă să insiste cu toate mijloacele legale pentru introducerea votului universal”. Se decide înaintarea rezoluției dietei țării, prezentarea ei fiind încredințată deputatului Vințului de Jos, Iuliu Maniu³⁹. Totodată hotărăsc să trimită la împărat o adresă prin care-i solicită sanționarea proiectului prezentat de ministrul Andrássy⁴⁰.

Totalizînd numărul adunărilor a căror desfășurare a fost consemnată în presă, reiese că în ziua de 1 noiembrie au avut loc 56, la care au participat zeci de comune⁴¹. Autoritățile le-au interzis pe acelea de la Cetatea de Baltă, Șomfalău, Feneșul Săsesc, Gilău, Cubin și Abrud-Sat⁴².

Șirul adunărilor a continuat și după 1 noiembrie, la 3 noiembrie la Dej, în 5 noiembrie la Nădlac, iar în 8 noiembrie la Glod⁴³, Ileanda Mare și Șomcuta Mare⁴⁴.

În semn de solidaritate cu lupta românilor din Austro-Ungaria, frații lor de peste munți, ca de atîtea ori în clipele grele pentru națiunea română, și-au manifestat azeziunea „prin întruniri organizate prin toate centrele mai mari” și au protestat „cu energie contra planului de asuprire a cetățenilor de altă limbă din acea țară” asigurîndu-i de solidaritate deplină⁴⁵. Astfel de mitinguri au avut loc la București în sala Dacia⁴⁶, la Ploiești (unde s-a editat și un apel tipărit pe hîrtie tricoloră prin care poporul era chemat la solidaritate), la Bîrlad, Corabia, Tîrgoviște, Rîmnicul-Vîlcea și Pitești; ultimii amintiți au trimis o scrisoare de aderență deputaților români din parlamentul maghiar⁴⁷.

Cu toată împotrivirea manifestată nu numai din partea naționalităților, ci și din cea a populației maghiare și a opoziției parlamentare, la 11 noiembrie⁴⁸, avînd sancțiunea prealabilă a împăratului, în mijlocul agitației gene-

³⁸ Proiect de rezoluție elaborat de adunarea populară din comuna Boziaș, în MuzIstTrans, nr. inv. 991 și 992 (*ms* și multiplicat).

³⁹ *Idem*.

⁴⁰ Telegrama trimisă de românii din comitatul Tîrnava Mică, prezenți la adunarea populară din Boziaș, MuzIstTrans, nr. inv. 993.

⁴¹ Din cele 56 menționăm cîteva în afara celor amintite: Ocna Sibiului, Viștea de Jos, Veneția de Jos, Șinca Veche, Roșia Montană, Nocrich, Cislădie, Cristian (Sibiu), Sebeș, Gilău, Alba Iulia, Cercul Dobra, Cercul Lugoj, Cercul Tîrnava Mică, Cacova (Sibiu), Rod, Gales, Apoldu de Jos, Ludoș, Topîrcea, Aciliu, Cîmpeni, Hunedoara, Sinmiclăușul Mare, Bocșa Română, Ilia, Dej, Ileanda Mare, Alibunar, Petruvasela, Șeica Mare, Cercul Bihor, Cercul Oravița (*Lupta* /1908/, nr. 214, 16/29 octombrie, p. 3—4; nr. 216, 19 octombrie/1 noiembrie, p. 3—4; nr. 217, 21 octombrie/3 noiembrie, p. 1—3; nr. 218, 22 octombrie/4 noiembrie, p. 2, 4; nr. 219, 23 octombrie/5 noiembrie, p. 1, 3—4).

⁴² *Lupta*, (1908), nr. 217, 21 octombrie/3 noiembrie, p. 1, 3; nr. 219, 23 octombrie/5 noiembrie, p. 1.

⁴³ *Idem* (1908), nr. 220, 24 octombrie/6 noiembrie, p. 3; nr. 221, 26 octombrie/8 noiembrie, p. 2—3.

⁴⁴ *Idem*, nr. 227, 4/17 noiembrie, p. 4.

⁴⁵ *Idem*, nr. 218, 22 octombrie/4 noiembrie 1908, p. 2.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Idem*, (1908), nr. 232, 12/25 noiembrie, p. 4—5; nr. 242, 27 noiembrie/10 decembrie, p. 2; *Tribuna*, nr. 244, 20 noiembrie/3 decembrie 1908, p. 2.

⁴⁸ *Országgyűlés...*, p. 32—38; *Lupta*, nr. 224, 30 octombrie/12 noiembrie 1908, p. 2—5.

rale prilejuite de anexarea Bosniei și Herțegovinei, ministrul Andrássy a înaintat parlamentului proiectul său de lege electorală atât de viu disputat.

În timp ce în Austria votul universal a fost introdus în 1907, în Ungaria reforma electorală impusă de spiritul vremii se încerca să fie rezolvată de către ministrul de interne, prin introducerea votului plural pentru ca „ideea de stat maghiar unitar să nu sufere nici o diminuare”, după cum recunoștea însuși Andrássy⁴⁹. Tot el menționează în expunerea făcută în parlament cu ocazia depunerii proiectului că nici vorbă nu poate fi despre introducerea votului universal, egal și fără restricțiuni, deoarece aceasta „ar însemna doliul Ungariei” și ar periclita dezvoltarea sănătoasă a vieții sociale⁵⁰. Camera a hotărât ca proiectul să fie transpus spre analiză unei comisii de 31 membri⁵¹.

Proiectul avea 8 capitole, cuprinzând 148 paragrafe⁵² și era același pe care l-au publicat și comentat ziarele. Primele capitole stabileau dreptul de alege. Al V-lea capitol, referindu-se la modul de alege a analfabeților, preciza că reprezentatul ales de ei putea fi în ultimă instanță cenzurat. Capitolul VI se referă la alegerea deputaților. Ea se făcea în cercurile electorale, fiecare cerc alegând un deputat. Cercurile electorale se împărțeau în cercuri de votare, unde avea loc votarea, urmând să fie împărțite astfel încât notariatele cercuale, precum și comunele mari să formeze un cerc⁵³. Reținem din acest capitol paragrafele prin care alesul comisiei de scrutin putea fi numai o persoană care cunoștea limba maghiară⁵⁴.

Punerea în discuție a proiectului a stîrnit o și mai puternică reacție. Deputații români întruniți într-o ședință a clubului dietal sub conducerea președintelui Teodor Mihali au decis să continue lupta împotriva acestui proiect electoral și să se alieze cu orice partid aderent al ideilor democratice⁵⁵. În comunicatul clubului, dat publicității, se exprimă mulțumirea față de deputați și pentru sprijinul întregului popor român, și se face un nou apel frățesc de a lupta pentru drepturile națiunii române⁵⁶.

În intervențiile lor în parlament, deputații români au dezvăluit caracterul antidemocratic al acestei legi. Împreună cu Alexandru Vaida-Voevod, Coriolan Brediceanu își exprima în ședința dietei din 18 noiembrie convingerea că „poporul maghiar nu consimte cu politica guvernului și... nu dorește pluralitatea”⁵⁷, iar Iuliu Maniu face un adevărat rechizitoriu în discursul său în parlament la 28 noiembrie. Își manifestă neîncrederea în guvern pentru că în locul „legii despre votul universal, egal, direct și secret a făcut

⁴⁹ A. May, *op. cit.*, p. 361.

⁵⁰ *Országgyűlés...*, p. 35.

⁵¹ *Idem*, p. 37. Din comisie nu făcea parte nici un membru al opoziției parlamentare, ceea ce a stîrnit vii dispute în ședința din 14 noiembrie (*Országgyűlés...*, p. 88).

⁵² Întregul proiect a fost publicat în *Lupta*, nr. 224, 30 octombrie/12 noiembrie 1908, p. 6.

⁵³ *Lupta*, nr. cit., p. 7; R. Boilă, *op. cit.*, p. 50—51.

⁵⁴ *Lupta*, l.c.

⁵⁵ *Idem*, p. 8.

⁵⁶ *Idem*, nr. 225, 31 octombrie/13 noiembrie 1908, p. 1.

⁵⁷ T. V. Păcășian, *op. cit.*, p. 801, 802; într-un interviu al lui Al. Vaida-Voevod, acesta spunea că deși proiectul este îndreptat împotriva naționalităților, există și între unguri un mare număr de analfabeți, chiar între țărani înstăriți, care erau nemulțumiți de excluderea lor din situația privilegiată (*Lupta*, nr. 238, 19 noiembrie/3 decembrie 1908, p. 3).

o lege pusă pe principii contrare. Partidul său va lupta însă mai departe împreună cu opiniunea publică a țării — spune el — pentru vot universal⁵⁸. Legea — arăta el în continuare — excludea de la drepturi nu numai poporul nemaghiar, dar și poporul maghiar⁵⁹. La fel o caracterizează Aurel Vlad în ședința parlamentului din 26 noiembrie: „Pluralitatea nu este altceva decât nimicirea voinței majorității”⁶⁰, iar Teodor Mihali în ședința din 12 decembrie 1908 sublinia că legea, așa cum e compusă, „e mai rea, mai reacționară decât cea din trecut și dacă va fi votată, asigură pe secole înaintea domnia feudală”. Protesta „în contra faptului că românii sînt prezentați ca dușmani ai poporului maghiar cu care românul împreună suferă, simțește și sperează... Când luptăm pentru drept de vot acesta este și pentru poporul maghiar, general, egal, secret”⁶⁰.

Presa întreagă se raliază deputaților români, exprimîndu-și dezacordul față de politica guvernului. Iată ce scria „Tribuna” a doua zi după prezentarea proiectului în dietă: „Planul de lege al contelui Andrassy este olopotul ce se trage la groapa politică a naționalităților”. Tot ea anunță că o mare adunare națională era în curs de organizare pentru a protesta din răspuseri, iar națiunea întreagă adunată să-și spună cuvîntul, cerînd schimbarea ori chiar desființarea legii lui Andrassy⁶¹. Adunare națională nu a putut avea loc; în schimb, numeroase alte adunări populare s-au ținut pretutindeni. Cea mai importantă a fost cea din 15 noiembrie de la Arad, unde au participat conducători ai Partidului Național Român și delegați ai secției române a Partidului Social-Democrat, consfințindu-se colaborarea în luptă pentru vot universal și împotriva acestui proiect calificat de un reprezentant socialist „cel mai rușinos plan de lege din Europa”⁶². În cuvîntul său, Vasile Gol-diș spunea printre altele: „Adunarea aceasta... nu este încheierea, ci este începutul adunărilor de protestare. Voim să auză capul încoronat și toată lumea, că pace nu va fi pînă ce nu se va face legea votului universal, direct și secret”. Tot el adăuga în continuare că „în luptă nu sînt singuri, ci împreună cu social-democrații care vor și ei egala îndreptățire”⁶³. Același lucru îl subliniază Vasile Lucaciu în dietă, la 25 noiembrie: „În contra pluralității din legea electorală a lui Andrassy luptă naționaliștii și luptă socialiștii”⁶⁴. Dealtfel această colaborare s-a realizat cu cîțiva ani înainte tocmai pe frontul luptei pentru vot universal și egala îndreptățire a naționalităților⁶⁵.

Urmare a crizei politice, guvernul Sándor Wekerle este nevoit să demisioneze în aprilie 1909 și odată cu el a căzut proiectul electoral al lui

⁵⁸ *Országgyűlés...*, p. 334—352; T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 813; *Lupta*, nr. 236, 17 noiembrie/1 decembrie 1908, p. 2—3.

⁵⁹ *Országgyűlés...*, p. 293.

⁶⁰ *Idem*, p. 340—341.

⁶¹ *Tribuna*, nr. 243, 31 octombrie/13 noiembrie 1908, p. 1.

⁶² L. Maior, *op. cit.*, p. 370. La adunare au participat circa 5000 persoane (*Lupta*, nr. 228, 5/18 noiembrie 1908, p. 3).

⁶³ *Lupta*, l.c.

⁶⁴ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 806.

⁶⁵ Nu vom insista asupra colaborării între P.S.D. și P.N.T., abordată în mai multe studii (I. D. Suciu, *Aspecte ale colaborării Partidului Național Român din Transilvania cu mișcarea socialistă*, în *Studii*, 1, 1968, p. 89—103; I. Cicală, *Mișcarea muncitorească și socialistă din Transilvania. 1901—1921*, București, 1976, p. 163—172; L. Maior, l.c.).

Andrássy. Noul guvern prezidat de Khuen-Héderváry este prezentat dietei la 24 ianuarie 1910. La această sedință a vorbit Teodor Mihali și, exprimând punctul de vedere al clubului parlamentar, arăta că declanșarea crizei a fost determinată de tăraganarea înfăptuirii votului universal de fostul guvern, care a „înduplecat coroana să dea sancționare prealabilă pluralității”⁶⁶. Totodată exprima neîncrederea față de noul guvern în ciuda înscrierii în programul lui a legii votului universal fără pluralitate și adăuga că va vota încredere guvernului doar la prezentarea proiectului de lege despre dreptul electoral⁶⁷.

Lupta pentru vot universal a continuat și în anii următori, dar fără succes. Nici legile electorale ulterioare nu vor legifera votul universal.

*

Opoziția față de promulgarea legii votului plural reprezintă în fond doar unul din aspectele luptei pentru vot universal, ce a dominat viața politică din Austro-Ungaria în primul deceniu al secolului al XX-lea.

Activismul adoptat ca tactică de luptă de către Partidul Național Român impunea o largă participare în viața parlamentară. Or, legea votului plural înlătura și puținele libertăți politice pe care le aveau naționalitățile nemaghiare din monarhie, procentajul alegătorilor români urmând să scadă simțitor prin aplicarea ei. Nu este deci întâmplătoare larga coaliție formată de forțele democratice din Austro-Ungaria împotriva sancționării legii.

Punerea în discuție a legii în parlament a declanșat o manifestare organizată a întregii opinii publice românești. Dacă la început, pe lângă mișcările adoptate, fiecare adunare trimitea împăratului o telegramă de exprimare a gratitudinii și supunerii, după sancționarea prealabilă a proiectului de către el se schimbă total atitudinea maselor, lupta lor luînd și un pronunțat caracter antimonarhic⁶⁸. În această situație nu lipsesc formulări ca aceea „voim să auză capul încoronat” și se ajunge chiar la proteste directe.

Același proiect de lege, anume prevederea sa referitoare la analfabeți, a determinat și o altă acțiune importantă, cea de înlăturare a analfabetismului.

Avînd în vedere constatarea că legea de vot plural lega știința de carte de obținerea votului, Partidul Național Român, în strînsă legătură cu „Astra”, a inițiat o intensă campanie de alfabetizare. În urma hotărîrii adunării generale a „Astrei” de la Șimleu, I. Sterca-Șuluțiu, în numele C.C. al „Astrei”, va emite circulara nr. 849 din 26 octombrie 1908⁶⁹, tuturor despărțămintelor cerîndu-le să inițieze cît mai multe cursuri de alfabetizare și instituie premii pentru învățătorii care reușeau să învețe carte pe cît mai mulți. Statisticile dovedesc că în anii 1908—1910, accentul principal s-a pus pe creșterea numărului știutorilor de carte. Dealtfel, această măsură s-a dovedit foarte binevenită, deoarece legea electorală din 1914⁷⁰ condiționa dreptul de vot de știința de carte.

⁶⁶ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 854—855.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ L. Maior (*l.c.*) evidențiază pe larg acest aspect.

⁶⁹ *Lupta*, nr. 225, 31 octombrie/13 noiembrie 1908, p. 2—3; E. Glodariu, *Despărțămîntul Cluj al „Astrei”*, în *ActaMN*. XII, 1975, p. 382—383.

⁷⁰ *Adevărul*, nr. 17, 16 septembrie 1914, p. 2—3.

Această măsură de largă popularitate, ca și organizarea numeroaselor adunări populare unde au participat și vorbit fruntași politici români, dovedesc accentuarea luptei politice a membrilor P.N.R. Totodată, din amploarea adunărilor și din rezoluțiile adoptate reiese că P.N.R. și-a lărgit considerabil audiența în masele populare, în special în rândurile țărănimii, că reușise să-și constituie din ele o bază solidă în lupta pentru emancipare națională, pentru realizarea unității naționale.

EUGENIA GLODARIU

L'OPPOSITION FAITE AU PROJET DE LOI DU VOTE PLURIEL — ASPECT DE LA LUTTE POUR LE SUFFRAGE UNIVERSEL EN 1908

(Résumé)

On y présente l'un des aspects de la lutte pour le suffrage universel, à savoir la position prise face au projet de loi électorale porté devant le parlement par le ministre de l'intérieur Andrássy le 11 novembre 1908.

La circonstance d'avoir fait dépendre le droit de vote de la condition de savoir lire et écrire, ainsi que l'introduction du vote pluriel, réduisait sensiblement le nombre des électeurs, ce qui a provoqué une forte réaction non seulement des peuples non-magyares de l'Autriche-Hongrie, mais aussi de la part des partis d'opposition, surtout du P.S.D. Chez les Roumains elle s'est faite ressentir par les discours des députés dans le parlement, mais surtout par de nombreuses et grandioses assemblées populaires de protestation qui eurent lieu dans tout le pays.

Une des actions provoquées par ce projet a été l'éradication de l'analphabétisme, où le rôle essentiel revint à l'„Astra“.

L'ampleur des assemblées et les résolutions y adoptées ont démontré de toute évidence que le P.N.R. a considérablement amplifié son influence sur les masses populaires, surtout parmi les paysans, ce qui lui a fourni une solide base de masse dans sa lutte pour l'émancipation nationale et pour la réalisation de l'unité nationale.

LUPTA MUNCITORILOR DE LA UZINELE DE FIER ALE STATULUI DIN HUNEDOARA PENTRU ÎMBUNĂTĂȚIREA CONDIȚIILOR DE MUNCĂ ȘI DE TRAI (1919—1940)

(I)

Dezvoltarea economică interbelică a centrului siderurgic hunedorean a fost însoțită de strădaniile neîntrerupte ale lucrătorilor de a impune statului-patron ameliorarea grelelor împrejurări de lucru și de viață oferite de orînduirea capitalistă. Paralel cu aceasta, muncitorii hunedoreni au dus o luptă dîră pentru recunoașterea drepturilor lor cu privire la organizarea politică și sindicală, pentru democrație, dreptate socială. Hunedoara a devenit astfel nu numai o importantă citadelă a industriei grele, ci și a mișcării muncitorești din România.

Evenimentele revoluționare din toamna anului 1918 au oferit minerilor și metalurgiștilor care deserveau complexul siderurgic hunedorean mult așteptatul prilej de a participa la lupta pentru eliberare națională și socială. Cuprinși de febra avîntului revoluționar, mai întîi muncitorii de la Ghelar, iar apoi și siderurgiștii hunedoreni și-au constituit organizații sindicale și politice¹. Luptînd împreună cu celelalte organizații social-democrate din Transilvania pentru unirea cu România, secția din Hunedoara s-a situat pe poziția revendicării unor largi reforme democratice care să însoțească procesul de desăvîrșire a statului național român². La 1 ianuarie 1919 delegații organizațiilor social-democrate din Hunedoara au participat la Congresul „fracțiunii socialiștilor internaționaliști” care s-au pronunțat pentru realizarea unității naționale în cadrul unei „republici democratice românești”³.

În anul 1919 urmările războiului au apăsas din greu asupra soartei muncitorilor hunedoreni. Instalațiile uzinelor funcționau doar parțial, lipsa de combustibil, dezorganizarea administrativă au dus la stingerea furnalelor. Comenzile nu erau suficiente pentru a da de lucru tuturor muncitorilor, astfel că majoritatea trăiau din ajutorul sărăcăcios pe care îl oferea statul⁴.

În pofida condițiilor vitrege, lucrătorii și-au păstrat organizația sindicală, în care vedeau o garanție a menținerii puterii lor de luptă. La sfîrșitul anului 1919, grupa sindicală din Hunedoara era afiliată Uniunii Muncitorilor Metalurgiști, care număra atunci 14 filiale cu 6600 membri cotizatori⁵. Concomitent, minerii de la Ghelar activau în cadrul Uniunii Muncitorilor Minerii și Topitori din Ardeal și Banat. Printre primele succese ale salariaților hunedoreni s-a numărat în anul 1919 introducerea zilei de muncă

¹ C. Cușnir-Mihailovici, Fl. Dragne, Gh. Unc. *Mișcarea muncitorească din România 1916—1921. Crearea P.C.R.*, București, 1971, p. 108.

² *Idem*, p. 120.

³ V. Liveanu, 1918. *Din istoria luptelor revoluționare în România*, București, 1960, p. 538.

⁴ *Tribuna Socialistă* (Cluj), XV, Nr. 47, 2 octombrie 1919.

⁵ *Metalurgistul* (Cluj), II, nr. 3, 1 martie 1921.

de 8 ore. Cu mult mai dificilă era obținerea măririi salariilor, deși în anul 1919 prețurile au făcut un salt mare. Gazeta „Minerul” sublinia că: „la minele statului, cu toată truda noastră, în chestiunea măririlor de salar foarte puține rezultate am putut să ajungem”⁶. Lucrătorii de la întreprinderile statului și-au continuat cu hotărâre lupta pentru salarii mai bune. În urma insistențelor muncitorimii, la 31 decembrie 1919 Consiliul Dirigent a dat dispoziție Direcției Generale a Minelor să mărească retribuția angajaților statului cu 30%⁷. Dispoziția nu a fost însă integral aplicată nici după câteva luni, datorită abuzurilor administrației locale⁸.

Ca urmare, hunedorenii au continuat eforturile depuse pentru ușurarea vieții lor, întărindu-și organizațiile în acest scop. În adunarea generală a grupei sindicale din 19 februarie 1920, în conducerea organizației au fost aleși Kázmér Feldmann, Nicolae Muntean și Petru Kratochwill, iar ca bărbat de încredere suprem Gheorghe Mitrosin⁹.

Metalurgiștii hunedoreni au continuat să activeze cu energie în cadrul Uniunii muncitorilor în fier și metal, care în raportul său din 27 martie constata că a ajuns să cuprindă 16.000 membri împărțiți în 34 de grupe sindicale. Datorită puterii lor organizate, în 1920 membrii grupați în această uniune pe ramură au făcut un pas important pe calea lărgirii drepturilor, pe calea introducerii contractelor colective de muncă în cele mai importante uzine. Raportul Uniunii muncitorilor în fier și metal pe anul 1919—1920 a consemnat că „Uniunea a dezvoltat o activitate mare spre îmbunătățirea stării economice a membrilor. S-au desfășurat o mulțime de mișcări pentru salarii și nici una n-a rămas fără succes. Rezultatele sînt asigurate prin contracte colective”¹⁰.

Fiind bine organizați, în prima jumătate a anului 1920 hunedorenii au obținut și ei importante succese în lupta pentru împiedicarea scăderii salariului real, în condițiile inflației generalizate. Grupa sindicală hunedoreană însuma 1.160 de membri, reușind să mobilizeze majoritatea lucrătorilor la acțiunile revendicative. O mișcare puternică a izbucnit la Hunedoara, Ghe-lar, Govăjdia în primăvara anului 1920, deoarece întreprinderile, neavînd monedă divizionară, nu achitaseră salariile. Alimentele de primă necesitate lipseau și ele. Pentru a preveni izbucnirea grevei, Consiliul Dirigent și-a trimis reprezentantul la Hunedoara, unde, cu sprijinul autorităților, al comercianților și al bancherilor, a obținut bani mărunți în valoare de un milion de coroane, achitînd astfel deașa muncitorilor¹¹. Nu cu mult după aceste evenimente, ei au obținut sporirea salariului de la 3 la 6 coroane pe oră¹². Combativitatea muncitorilor era mult sporită prin faptul că, alături de grupa sindicală, în Hunedoara activa și una din cele 44 secțiuni ale partidului socialist¹³.

⁶ *Minerul* (Sibiu), I, Nr. 10, 1 decembrie 1919.

⁷ MuzIstTrans, Inv. M. 168, Proces verbal din 31 dec. 1919.

⁸ *Minerul* (Cluj), II, nr. 3, 15 martie 1920.

⁹ *Tribuna Socialistă*, XVI, nr. 12, 21 martie 1920.

¹⁰ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1916—1921*, București, 1966, p. 323.

¹¹ *Pagini din trecutul de luptă al muncitorimii hunedorene*, Muzeul regional Hunedoara — Deva, [1966], p. 95; *Patria* (Cluj), II, nr. 72, 2 aprilie 1920.

¹² *Metalurgistul*, nr. 3, 1 martie 1921.

¹³ *Crearea Partidului Comunist Român*, București, 1971, p. 190.

Cu toate sporurile obținute, salariile muncitorilor nu făceau față creșterii prețurilor, după cum o dovedesc listele de plată ale muncitorilor de la Uzinele Hunedoara pe anul 1920¹⁴. Iată cum descriau situația lor salariații uzinelor de la Hunedoara: „Muncitorul sărac, cu 4—5 membri de familie, nu știe care gol să-l umple mai de grabă din cele multe, să cumpere ghetete pentru copiii desculți sau pentru el însuși și dacă ar vrea să-și cumpere o pereche de ghetete, toată familia lui ar trebui să rabde de foame cel puțin 1/2 lună și nici atunci n-ar putea să aibă suma necesară... sîntem zdrențuiți, înfățișarea muncitorilor este ca și a unor cerșetori”¹⁵.

O asemenea situație precară nu putea fi remediată decît pe calea luptei energice a clasei muncitoare. Pentru a-și spori forța, în acțiunile lor, muncitorii hunedoreni s-au unit cu ceilalți mineri și metalurgiști de la minele și uzinele de stat din Transilvania formînd o coaliție de cîteva mii de lucrători. Muncitorii de la Baia Mare, Abrud, Zlatna, Săcărîmb, Cugir și Hunedoara au întocmit un memoriu comun către Ministerul de Industrie și Comerț, care patrona întreprinderile de stat, exprimîndu-și doleanțele¹⁶. În memoriul lor, muncitorii cereau mărirea salariilor, aprovizionarea cu alimente, îmbrăcăminte la prețuri reduse, acordarea unor adaosuri la salarizare după numărul membrilor de familie, îmbunătățirea sistemului asigurărilor sociale etc.

Autoritățile economice de stat au tergiversat rezolvarea doleanțelor muncitorești. Aceasta a nemulțumit în foarte mare măsură pe muncitorii hunedoreni care s-au încadrat în mișcarea generală a proletariatului din România pentru drepturi și libertăți democratice, împotriva stării de asediu și a cenzurii, împotriva legii Trancu-Iași, împotriva înrăutățirii nivelului de trai. Ca urmare, ei au primit cu entuziasm vestea de a declara greva generală în semn de protest împotriva samavolniciei guvernului Averescu. Această știre le-a fost comunicată la 19 octombrie în cadrul adunării muncitorești de la Hunedoara de către Gheorghe Mitrosin, reîntors de la Cluj, unde a participat la consfătuirea organizațiilor socialiste și sindicale din Transilvania. La adunare au participat și delegații muncitorilor de la Ghelar, Govăjdia și Teliuc¹⁷.

Declararea grevei generale a fost temeinic pregătită de către organizațiile muncitorești aparținătoare de uzinele statului. Fiecare grupă sindicală și-a ales cîte 1—2 bărbați de încredere, care să coordoneze acțiunile. La data de 20 octombrie s-a ținut o nouă adunare la Uzină, în cadrul căreia primul bărbat de încredere a comunicat miilor de lucrători instrucțiunile privitoare la modul de desfășurare a grevei, primite de la Comitetul Executiv al Partidului Socialist. Muncitorii adunați au hotărît să înceteze lucrul la data de 21 octombrie¹⁸.

Intr-adevăr, în noaptea de 20/21 octombrie, de la orele 24 pînă la orele 8 dimineța, s-au pus în grevă lucrătorii celor mai importante întreprinderi de stat din județul Hunedoara, de la Atelierul C.F.R. Simeria, Uzinele de la

¹⁴ Arhivele Statului București, Arhiva Istorică Centrală, Fond. Ministerul de Industrie și Comerț, dos. nr. 670/1920.

¹⁵ *Greva generală din România — 1920*, București, 1960, p. 144.

¹⁶ Arh. St. București, Fond. Min. Ind. Comerț., dos. nr. 677/1920, f. 19.

¹⁷ *Greva generală din România — 1920*. Autori: N. Goldberger, Fl. Dragne, O. Matichescu, C. Mocanu, N. G. Munteanu, Gh. Surpat, Gh. Unc, [București], 1970, p. 205.

¹⁸ *Idem*, p. 265.

Hunedoara, Govăjdia și Ghelar¹⁹. După ce au încetat lucrul la ora 8 dimineața, muncitorii uzinei de fier și ai celei electrice s-au adunat la clubul muncitoresc, unde Gheorghe Mitrosin, Adalbert Kratochwill și Francisc Gulăcsi i-au îndemnat să continue cu hotărâre greva.

Autoritățile locale au dezlănțuit represii împotriva greviștilor imediat după începerea grevei. După adunarea de la clubul muncitoresc, o patrulă de polițiști a sosit la fața locului și a arestat o parte din muncitori, pe care i-a silit apoi să pună în funcțiune uzina electrică și cea de apă²⁰. Curând după aceasta, muncitorii au fost declarați mobilizați, înmânându-li-se ordine de chemare²¹. De asemenea, pentru a decapita organizațiile muncitorești, membrii secțiunii locale a partidului socialist și ai comitetului sindical din Hunedoara au fost închiși²².

Teroarea aplicată împotriva metalurgiștilor greviști din Hunedoara a fost deosebit de puternică. Direcțiunea întreprinderii a colaborat cu autoritățile polițienești și militare, punându-le la dispoziție liste cu numele și adresa greviștilor care au fost apoi lesne arestați și constrânși să reia lucrul. Mulți greviști au fost luați direct de pe stradă și duși la sediul poliției, unde erau amenințați și intimidați. Șeful poliției din Hunedoara a primit dealtfel ordin să îi ducă cu forța pe greviști la locul de muncă²³. Conformându-se indicațiilor primite de la propriii lor conducători, muncitorii au adoptat o atitudine pasnică, nu au răspuns cu violență molestărilor polițienești. „Ordinea nu e conturbată” — sublinia o telegramă a prefectului de Hunedoara către secretariatul de interne din Cluj²⁴.

Recurgând la măsuri drastice, autoritățile au reușit în data de 23 octombrie să constrângă o parte din muncitori să reia lucrul²⁵. Dar la 24 octombrie primul procuror al Devei informa că „greva continuă în liniște la uzinele Hunedoara, Ghelar, Govăjdia și Călan”²⁶. Rezistînd cu eroism valului de represii, muncitorii hunedoreni au prelungit greva cu câteva zile peste data de 28 octombrie, cînd s-a semnalat încetarea ei. Chiar și în data de 31 octombrie, a trebuit să fie folosită forța pentru ca un mic număr de lucrători, sub amenințarea baionetelor, să întrețină atelierele, minele și uzina electrică²⁷.

Atitudinea dîră a muncitorilor hunedoreni a îngrijorat în asemenea măsură autoritățile, încît și după reluarea lucrului ei au fost supravegheați în continuare de către autoritățile militare²⁸. Măsuri deosebit de brutale s-au luat împotriva organizațiilor sindicale: localul sindicatului a fost închis, iar conducătorii lui au fost aruncați în temniță.

¹⁹ *Documente hunedorene din istoria mișcării revoluționare, 1920—1944*. Editate de Ion Frățilă și Nicolae Wardegger. Deva, 1971, p. 13.

²⁰ *Greva generală din România — 1920*, București, 1970, p. 289.

²¹ L. Vajda, L. Fodor, V. Marin, F. Pircălab, *Greva generală din octombrie 1920 în Transilvania*, în *AIIP*, 1960, VI, nr. 5, p. 137.

²² C. Cușnir-Mihailovici, Fl. Dragne, Gh. Unc, *op. cit.*, p. 391.

²³ *Documente hunedorene...*, p. 12.

²⁴ *Documente privind desfășurarea grevei generale din 1920*, în *AIIP*, 1965, XI, nr. 5, p. 60.

²⁵ *Idem*, p. 59.

²⁶ *Documente hunedorene...*, p. 14.

²⁷ *Greva generală — 1920*, București, 1970, p. 339.

²⁸ L. Vajda, L. Fodor, V. Marin, F. Pircălab, *op. cit.*, p. 138.

În sfârșit, după ce rezistența muncitorilor a fost înfrântă, autoritățile au găsit cu cale să ia în considerare revendicările angajaților întreprinderilor de stat din Ardeal, cuprinse în memoriu. Ele au fost supuse autorității Comisiei de arbitraj care, în noiembrie 1920, a adus o serie de decizii cu privire la salarizarea muncitorilor²⁹. Pe baza acestora la 17 noiembrie 1920 s-a încheiat un contract colectiv, care numai în mică măsură a ținut cont de revendicările muncitorilor. Printre altele, ei au primit adausuri la scumpete, destul de importante³⁰.

Dar, după câteva luni, nici măcar acest contract n-a fost respectat; în martie 1921, după ce a expirat, prevederile lui au fost anulate printr-o simplă ordonanță ministerială, adausurile de scumpete au fost retrase, reducând astfel foarte mult salariile muncitorilor, deși în lipsa unui nou contract el urma să fie prelungit în mod automat³¹. Acest act a stîrnit nemulțumire între muncitorii hunedoreni, care, îndemnați de militanții social-democrați, au început să desfășoare acțiuni energice. Darea de seamă informativă a Corpului 7 armată din aprilie 1921 semna că „agitațiile muncitorilor continuă în așa mod că atelierele statului sînt în pericol... Au început din nou enervările și tulburările din trecut, a început iar o epocă de îngrijorare”. Autoritățile erau decise să împiedice pe toate căile reînființarea sindicatelor întemeiate pe principiul luptei de clasă în cadrul uzinelor de la Hunedoara, astfel că în anii următori singurele organizații profesionale tolerate de autorități au fost filialele sindicatelor naționale române.

Autoritățile nu permiteau, bineînțeles, nici activitatea comuniștilor. Totuși, impulsul pe care l-a dat dezvoltării mișcării muncitorești din România apariția Partidului Comunist pe scena istorică a țării a fost puternic resimțit și de mișcarea muncitorească din județul Hunedoara³². Treptat, muncitorimea s-a mișcat de pe urma rănilor suferite cu ocazia înfrîngerii grevei generale și a trecut la reorganizarea forțelor sale, la noi acțiuni în vederea apărării intereselor ei vitale.

Revendicările salariaților de la Uzinele de fier din Hunedoara, laolaltă cu ale celorlalți angajați de stat, au fost preluate în perioada următoare de către Uniunea Muncitorilor din Industria Minieră din România. Soluționarea energetică a acestor interese era cu atît mai necesară cu cît — așa cum recunoștea pînă și presa burgheză — s-a ajuns pînă acolo, încît salariații de la întreprinderile statului își primeau retribuția cu foarte mare întârziere³³. Pentru remedierea acestei situații, la 1 decembrie 1921, muncitorii mineri de la Uzinele metalurgice ale statului au întocmit un memoriu „avînd în vedere că salariul muncitorilor în contractul colectiv încheiat la 17 noiembrie 1920 s-a redus fără să se consulte muncitorimea și fără să se ia în considerare necesitatea de trai a muncitorimii”³⁴.

²⁹ Arh. St. București, Fond. Min. Ind. Comerț, dos. nr. 1428/1922.

³⁰ Arh. St. Deva, Fond. Inspectoratul General al Minelor de Cărbuni din Valea Jiului, Fasc. nr. 201/1923.

³¹ *Minerul*, IV, nr. 1, 15 martie 1922.

³² N. Ceaușescu, *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste*, vol. II, București, Ed. Politică, 1968, p. 56—57.

³³ *Patria*, III, 1921, nr. 120, din 4 iunie 1921.

³⁴ Arh. St. Deva, Fond. Insp. Gen. Mine Cărbuni, Fasc. nr. 718/1922.

La 12 decembrie 1921 muncitorii de la Uzinele de fier ale Statului de la Hunedoara au ținut să-și precizeze revendicările în mod detaliat, adresînd un memoriu Ministerului de Industrie și Comerț. Acest memoriu arăta printre altele: „Azi cînd viața este așa de scumpă noi primim plată așa de minimă încît, pe lîngă toate restricțiile ce le facem, nu este suficientă nici pentru acoperirea cheltuielilor strict necesare la procurarea alimentelor prime. Ceea ce înșă este și mai dureros, aceste plăți se fac în mod așa de neregulat, încît trec cîte două-trei luni pînă le vedem realizate. Bunăoară azi, în ziua de 12 decembrie, noi nu am văzut nici un ban pentru munca noastră nici pe luna octombrie. Este, credem, destul de evidentă mizeria noastră rezultată în lumina acestor anomalii. Nu mai e nevoie de alte dovezi pentru ca simțămîntele înaltului Guvern să fie înduioșate. Sîntem în plină iarnă; noi, soțiile și copiii sîntem pe jumătate flămînzi, parte mare din noi desculți și în special copiii noștri suferă mai mult, deoarece ei trebuie trimiși la școală, unde natural nu pot merge desculți”³⁵.

La 15 decembrie „muncitorii mineri și topitori de la uzinele și minele de fier ale statului din Hunedoara și Ghelar” au întocmit încă un memoriu, de astă dată adresat Direcțiunii Uzinelor, prin care cereau respectarea zilei de muncă de 8 ore, mărirea salariilor, plata unor adausuri familiare, asigurarea locuințelor, iluminatului și încălzirii de către întreprindere, îmbunătățirea aprovizionării cu alimente, îmbrăcăminte și încălțăminte, plata impozitului pe salarii de către patron, amenajarea unor băi pe lîngă locul de muncă, sistarea concedierilor etc.³⁶.

Dacă lucrătorii întreprinderilor de stat au sperat să-i înduioșeze pe cîrmuitorii țării evocînd situația lor dramatică, ei au avut în curînd ocazia să-și dea seama că și-au făcut iluzii zadarnice. Decepționați, în decembrie 1921, muncitorii de la Minele de metal ale statului au adresat Ministerului Muncii o scrisoare semnată de deputatul Iosif Ciser, prin care erau reamintite plîngerile muncitorilor, susținînd că „este o rușine pentru stat ca aceste stări să dăinuiască mai departe”³⁷. În încheiere se cerea delegarea unui inspector al muncii care să trateze cu reprezentanții lucrătorilor în vederea ameliorării situației lor.

Guvernării nu se grăbeau însă de loc să examineze dezideratele angajaților de stat. În martie 1922 gazeta „Minerul” readuce în atenția opiniei publice situația acestora, remarcînd că „acum 6 luni acești muncitori au înaintat un memoriu pentru îmbunătățirea salariului și nici pînă azi n-au început tratativele, deși Legea conflictelor de muncă prevede ca în termen de cel mult 3 zile de la anunțarea conflictului să se fixeze ziua tratativelor”³⁸. Concomitent, muncitorii din Ghelar au ținut să reamintească revendicările lor³⁹.

Între timp, Direcția Generală a Minelor l-a însărcinat pe inspectorul general minier Iosif Iancu ca, împreună cu delegatul Ministerului Muncii și Ocrotirilor Sociale, să înceapă tratativele pentru întocmirea unui nou contract colectiv. În acest scop, începînd din 21 februarie și pînă în 10 martie, el a

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ *Documente din istoria P.C.R. și a mișcării muncitorești revoluționare, 1921—1924*, București, 1966, p. 94.

³⁸ *Minerul*, nr. 2, 15 martie 1922.

³⁹ Arh. St. Deva, Fond Insp. Gen. Mine Cărbuni, doc. nr. 360/1922.

cutreierat toate întreprinderile miniere și uzinele statului, luînd contact cu reprezentanții muncitorilor și direcțiunile serviciilor⁴⁰. Documentîndu-se la fața locului, el a fost nevoit să constate că „plîngerile muncitorești relativ la condițiunile grele de trai, în cele mai multe cazuri, nu sînt exagerate, ci juste”. De asemenea, el a ajuns la concluzia cum că „este cert mai departe, că salariile acordate în cele mai multe cazuri nu sînt suficiente, nici măcar pentru trai, necum pentru îmbrăcăminte și încălțăminte”. Drept urmare, el a ținut să-și expună părerea „sincer și în mod deschis, că situația prezentă nu va putea fi menținută fără ca muncitorimea să-și piardă toată încrederea în conducerea întreprinderilor. Dacă momentan nu s-ar putea aranja chestia în mod definitiv, este inevitabilă o aranjare a chestiunii în mod provizoriu, cu atît mai vîrtos, că muncitorii sînt îngropați în datorii, din care numai prin îmbunătățirea salariilor vor putea scăpa”⁴¹.

Deși situația salariaților se prezenta în acest fel, propunerile direcțiunilor întreprinderilor pentru ameliorarea ei erau foarte modeste, rezumîndu-se în cazul Hunedoarei la ridicarea salariilor cu 50%, menținerea adausului de familie și de scumpete și îmbunătățirea sistemului de aprovizionare cu alimente. Pentru minerii de la Ghelar nici măcar nu se preconiza mărirea salariilor. Direcțiunea Generală a Minelor a formulat pe baza acestor propuneri poziția sa în vederea tratativelor cu muncitorii, constînd în mărirea salariilor muncitorilor de la Ghelar și Hunedoara la 1,40—2,80 lei pe oră, începînd cu data de 1 aprilie 1921 retroactiv, la care să se adauge un spor de 30%.

Tratativele pentru încheierea unui nou contract colectiv cu muncitorii de la minele și uzinele statului au decurs la Cluj între zilele de 8—12 aprilie 1922, într-o atmosferă încordată, deoarece reprezentanții administrației nu manifestau suficientă înțelegere față de doleanțele angajaților lor. În acest fel nici nu s-a ajuns la un acord în toate punctele, astfel că delegatul Ministerului Muncii, în ședința din 11 aprilie, a comunicat părților că asupra punctelor în litigiu va hotărî o comisie de arbitraj⁴².

Noua amînare a soluționării revendicărilor muncitorești nu făcea decît să sporească suferințele celor exploatați. Ziarul „Tribuna Socialistă” reamîntea opiniei publice progresiste „groaznica mizerie a minerilor din Ardeal”, angajați ai statului⁴³. Comisia de arbitraj n-a soluționat decît în luna iunie conflictul de muncă de la întreprinderile statului; pe această bază, la 8 iunie 1922 a fost încheiat un nou contract colectiv, valabil pînă în luna octombrie, care însă nu a corespuns nici pe departe așteptărilor legitime ale celor ce muncesc⁴⁴.

În consecință, spiritele muncitorimii au rămas agitate, iar în toamna anului 1922 a început o nouă campanie de revendicări, o dată cu expirarea contractului. Dealtfel, la 14 octombrie 1922, minierii din Ghelar au denunțat contractul, urmați fiind la 23 octombrie de tovarășii lor metalurgiști de la Hunedoara. În luna octombrie, muncitorii de la Minele Metalice și Uzinele Statului au convocat o conferință, sub egida Uniunii Muncitorilor din

⁴⁰ Idem, Fasc. nr. 718/1922.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ *Tribuna Socialistă*, XVIII, nr. 7, 1 mai 1922.

⁴⁴ Arh. St. Deva, Fond. Insp. Gen. Mine Cărbuni, Fasc. nr. 201/1923.

Industria Minieră din România, pentru a dezbate asupra căilor de urmat în lupta pentru „a-și îmbunătăți întrucîtva situația lor mizerabilă în care se găsesc“.

Într-o scrisoare adresată Inspectoratului General al Minelor ei au arătat că în conferința aceasta, „a fost reprezentată întreaga muncitorime prin delegații săi și de comun acord au stabilit noile cereri în proporție cu scumpețea de azi și necesitățile lor familiare...“⁴⁵. Aceste cereri au fost înmînate sub formă de memoriu, atît Ministerului Industriei și Comerțului, cît și Ministerului Muncii și Ocrotirilor Sociale în vederea reînceperii tratativelor de conciliere⁴⁶. Salariații Uzinelor de fier de la Hunedoara au cerut sporirea salariilor cu 120%, iar cei de la Ghelar într-o proporție asemănătoare⁴⁷.

Tratativele au demarat și de această dată foarte greoi. Ele au fost amînate succesiv, din decembrie 1922 pînă în martie 1923⁴⁸. La negocierile din 29 martie 1923 Comisia de arbitraj a admis principiul măririi salariilor⁴⁹. Încetineala cu care erau examinate doleanțele muncitorilor a determinat Uniunea Muncitorilor în Fier, Metal și Chimie să înainteze un voluminos memoriu Ministerului Muncii în care erau dezvăluite nevoile și neajunsurile de care suferea muncitorimea metalurgistă din țară. Cu această ocazie a fost reamintită și „mizeria de nedescris în care se zbat muncitorii de la minele de fier din Cugir, Hunedoara și Baia Mare“⁵⁰.

Cererile muncitorilor au fost soluționate de abia la 14 iulie, cînd ele au ajuns în fața Înaltei Curți de Casație din București, care a adus decizia mult așteptată. La insistențele Uniunii Muncitorilor Metalurgiști și ale Uniunii Muncitorilor Minieri, a fost acordat pînă la urmă un spor de salariu de circa 150% ce urma a fi calculat în mod retroactiv începînd cu data de 1 noiembrie 1922. În cadrul acestei majorări, salariile maxime ale muncitorilor metalurgiști de la Hunedoara au crescut și ele cu 68%. La acestea se adăugau unele alocații de familie⁵¹.

Decizia mai prevedea participarea muncitorilor la 10% din beneficiile întreprinderilor, în funcție de vechimea în serviciu și capacitatea lor de lucru. Noul contract colectiv, valabil pînă la 31 decembrie 1923, deși nu satisfăcea în întregime cerințele muncitorilor, a reprezentat un pas înainte pe calea ameliorării situației lor materiale.

Cu toate acestea, noul contract conținea o obligație împovărătoare pentru mineri, deoarece, conform articolului 4, stabilea timpul de lucru la 8 ore efective pe zi, fără a se mai lua în considerare timpul de coborîre și urcare la locul de muncă. De asemenea, minerii care lucrau în acord obțineau sporul de salariu numai cu condiția de a presta un randament mai mare cu 25%, ceea ce corespunde, de fapt, unui timp de muncă prelungit⁵².

Condiționînd plata salariilor mărite de prelungirea zilei de lucru efective, sporul obținut devenea de fapt iluzoriu. Această atitudine a statului-

⁴⁵ *Idem*, Fasc. nr. 718/1922.

⁴⁶ *Idem*, Fasc. nr. 201/1923.

⁴⁷ *Idem*, Fasc. nr. 824/1922.

⁴⁸ *Minerul*, V, nr. 6—7, iulie 1923.

⁴⁹ *Documente din istoria P.C.R. și a mișcării muncitorești revoluționare, 1921—1924*, p. 469—470.

⁵⁰ *Metalurgistul*, IV, nr. 8, 1 august 1923.

⁵¹ Arh. St. Deva, Fond Insp. Gen. Mine Cărbuni, Fasc. nr. 772/1923.

⁵² *Ibidem*.

patron a provocat noi agitații între salariații uzinelor în toamna anului 1923⁵³, cu atât mai mult, cu cât direcțiunile locale aplicau cu întârziere, sau de loc, hotărârile de sporire a salariilor. Ca urmare, lucrătorii uzinelor publice au cerut ca în noul contract colectiv să se prevadă garanții din partea statului pentru respectarea prevederilor lui.

La 30 noiembrie 1923 a fost înaintat noul memoriu al angajaților de la minele și uzinele statului, prin care se cerea, pe lângă mărirea salariilor, revenerirea la timpul de muncă de 8 ore, stabilirea acordului în prezența muncitorilor, locuințe pentru salariați sau adaus de chirie, lărgirea sortimentelor de încălțăminte, îmbrăcăminte și alimente distribuite la preț redus.

Convorbirile pornite în vederea semnării contractului colectiv au avut — ca de obicei — o desfășurare dificilă, astfel că s-a ajuns din nou la arbitrajul obligatoriu. Comisia de arbitraj s-a întrunit la 20 martie 1924 la București, sub președinția lui M. Balș. Principalii reprezentanți ai muncitorilor la negocieri au fost Pavel Buciumean, Gheorghe Grecu, secondati de E. Gherman; punctul de vedere al administrației uzinelor de stat a fost expus de Iosif Iancu și Gh. Oghină⁵⁴. Aceștia au susținut că din cauza deficitului pe care îl înregistrează uzinele de stat nu pot fi acceptate noi mărimi de salariu, amenințând că ele ar aduce cu sine nenumărate concedieri⁵⁵. Deoarece au apărut mari deosebiri în aprecierea stării materiale a muncitorilor, s-a hotărât ca o delegație condusă de însuși M. Balș să descindă la întreprinderile de stat din Transilvania pentru a cunoaște în mod direct situația reală. Delegația a vizitat Hunedoara și Ghelarul în data de 21—22 aprilie 1924.

Reprezentanții muncitorilor hunedoreni s-au plâns în cursul întrevederii în special de lipsa de operativitate a Casei cercuale care plătea pensiile și ajutoarele de boală cu mare întârziere. Nepăsarea care domnea în administrația Casei cercuale era într-adevăr exasperantă, fiind dealtfel demascată și de către presa comunistă. Ziarul „Socialismul” relatează că la Ghelar un muncitor accidentat a decedat din cauză că nu i s-au acordat îngrijirile necesare. „Muncitorii de la Ghelar se întreabă de ce mai plătesc atîția bani la Casa cercuală dacă nu primesc îngrijiri în caz de nevoie”, sublinia organul central al Partidului Comunist⁵⁶. De fapt, sumele încoasate în acest fel serveau la întreținerea unei birocratii inutile.

Informațiile culese în aprilie 1924 la Hunedoara au mai arătat că „față de salariul mic primit de muncitori, ei au datorii mari provenite din costul alimentelor trebuitoare și cari datorii nu le pot achita niciodată la sfîrșitul lunii”⁵⁷. În timpul vizitelor efectuate în diverse întreprinderi comisia a avut prilejul să constate că „muncitorii cer de asemenea să se intervină la organele în drept pentru a li se achita sumele datorate în virtutea hotărîrii noastre de arbitraj din iulie 1923, aceasta pe timpul de la 1 noiembrie 1922 pînă la 1 aprilie 1923. Unii dintre directori ai întreprinderilor ne-au semnalat starea de adîncă nemulțumire creată printre lucrători de faptul neachitării de

⁵³ *Tribuna Socialistă*, XIX, nr. 17, 16 sept. 1923.

⁵⁴ Arh. St. Deva, Fond. Insp. Gen. Mine Cărbuni, Fasc. nr. 483/1924.

⁵⁵ *Romániai Népszava*, XV, nr. 15, 13 apr. 1924.

⁵⁶ *Socialismul* (București), XIX, nr. 19, 20 februarie 1924.

⁵⁷ Arh. St. Deva, Fond Insp. Gen. Mine Cărbuni, Fasc. nr. 483/1924.

către Stat a sumelor ce se datorează muncitorilor în virtutea hotărîrii de arbitraj⁵⁸.

Pe baza constatărilor efectuate la fața locului, la 22 mai 1924 au început tratativele finale în vederea stabilirii clauzelor noului contract colectiv. Pavel Buciumean și Gh. Grecu au propus ca muncitorii de la Uzinele Hunedoara și din alte părți unde se lucrează cu ora să primească un spor de 100% în comparație cu vechiul contract; cererea lor nu a fost însă admisă⁵⁹. La 26 mai a fost pronunțată hotărîrea de arbitraj pe baza căreia a fost încheiat noul contract colectiv.

Fiind silită să accepte o serie de revendicări ale salariaților, administrația uzinelor de stat, care înregistra deficite considerabile, a trecut la o politică de concedieri, ceea ce a provocat multă amărăciune în rîndurile metalurgiștilor și minerilor⁶⁰.

La aceasta s-a adăugat creșterea deosebit de rapidă a prețurilor, inflația atingînd în cursul anului 1924 un nivel record, astfel încît puterea de cumpărare a salariilor muncitorești scădea vertiginos, fenomen ce a fost demascat de Partidul Comunist Român, apărătorul proletariatului, în presa centrală de partid. Ziarul „Socialismul” arăta că „de la 1920 încoace traiul s-a scumpit cu 50% pînă la 100% pe an. În timpul acesta salariile muncitorilor au continuat să stea pe loc, și dacă s-au mărit și se măresc cu ceva pe alocuri, această mărire trece neobservată din cauza iuțelii cu care se scumpesc articolele de primă necesitate”⁶¹.

În acest fel, metalurgiștii de la Hunedoara au fost nevoiți să pornească din nou lupta pentru dobîndirea unor condiții de viață omenești. Situația lor a devenit deosebit de grea în luna decembrie, deoarece „înaintea sărbătorilor uzina n-a avut în casă banii necesari pentru ca să facă plata muncitorilor pe noiembrie 1924, provocîndu-se mare agitație între lucrători și numai în urma marilor stăruințe depuse la București de delegatul nostru și de reprezentanța muncitorilor, s-a putut obține bani de la Ministerul de Finanțe, după care s-a făcut plata abia în ajunul crăciunului”⁶².

La 5 decembrie 1924 a fost declanșată o nouă acțiune colectivă a muncitorilor de la toate minele și uzinele metalurgice ale statului din Ardeal, prin înaintarea memoriului în vederea reînnoirii contractului de muncă. Noul memoriu a fost prezentat „din considerațiunea că prezentul contract colectiv nu asigură nici cel puțin minimul de existență față de împrejurările și scumpetea de acum, iar scumpetea incontestabil se urcă de la zi la zi, fapt ce îngreunează tot mai mult posibilitățile de existență [ale] muncitorilor, pentru a face față acestor greutăți, muncitorimea cere un spor de salar de 50% la salariile actuale”. Autorii memoriului dădeau ca exemplu concludent pentru ridicarea neconținută a prețurilor, costul făinii, care s-a scumpit cu 80%⁶³.

Noile revendicări ale salariaților statului au întâmpinat opoziția autorităților administrative. Tratativele de conciliere începute în cursul lunii ianua-

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Idem, Fasc. nr. 769/1924.

⁶⁰ *Minerul*, VI, nr. 11, 30 nov. 1924.

⁶¹ *Socialismul*, nr. 15, 10 febr. 1924.

⁶² Arh. St. Deva, Fond Insp. Gen. Mine Cărbuni, Fasc. nr. 1330/1924.

⁶³ Idem, Fasc. nr. 656/1925.

rie au dat prea puține satisfacții muncitorilor. Pentru a-i intimida pe lucrători, conducerea uzinelor a amenințat că închide întreprinderile, motivându-și intenția cu deficitul cronic pe care îl înregistrau⁶⁴. Noul contract încheiat în aceste împrejurări, pe baza hotărârii comisiei de arbitraj din 7 aprilie, nu putea reprezenta decât un scurt armistițiu între statul-patron și muncitorii exploatați. Într-adevăr, el a avut ca termen de valabilitate data de 30 iunie 1925.

Nu i-a fost însă dat muncitorimii să se bucure de liniște nici măcar în acest scurt răgaz pe frontul luptei de clasă, deoarece în primăvara anului 1925 administrația uzinelor și minelor de stat a trecut la o nouă serie de concedieri masive⁶⁵. De la uzinele Hunedoara au fost concediați 338 de muncitori, dintre care 150 aveau o vechime de câte 35—40 de ani în câmpul muncii, rămânând în pragul bătrâneții fără surse de subzistență. Muncitorii concediați în anii 1924—1925 fără nici o vină erau foarte agitați. De aceea, direcțiunea uzinelor metalurgice din Hunedoara a cerut jandarmeriei să țină sub observație pe muncitorii concediați, care îi îndemnau pe tovarășii lor de muncă să înceteze lucrul în semn de protest⁶⁶.

Între timp procesul inflaționist de pe piață continua să înrăutățească situația economică a oamenilor muncii. E drept că, pentru a preveni oît de oît efectele nefaste ale inflației, salariații hunedoreni aveau o cooperativă de aprovizionare denumită „Asociația de consum a personalului de la uzinele și minele de fier ale statului din Hunedoara”. Cei care controlau această instituție au transformat-o însă într-o sursă de profituri, astfel încît în curînd prețurile cu care se plăteau mărfurile cumpărate de la Asociația de consum le-au întrecut pe cele de pe piață. O anchetă efectuată în anul 1925 cu privire la gestiunea uzinelor de la Hunedoara a arătat că „prețurile de vînzare ale consumului erau cu mult urcate față de prețurile de pe piața locală, muncitorii fiind astfel speculați într-un mod cu totul nepermis”⁶⁷.

Din cauza prețurilor mari muncitorii se îndatorau la fiecare salar peste măsură; la acestea se adăugau diferite alte taxe, astfel încît li se opreau la fiecare salar circa 300 lei în contul datoriilor, ceea ce la un salar lunar de 1200—2000 lei însemna destul de mult. Reținerile făcute muncitorilor ajungeau în acest fel la circa 4.000 lei anual⁶⁸. În schimb, directorul întreprinderii primea anual ca „beneficiu pentru producție” o sumă de 100.000 lei, iar inginerii oîte 20.000 lei.

Multiplele neajunsuri întîmpinate de muncitorii de la Hunedoara și Ghe-lar i-au îndemnat ca, la 6 iunie 1925, cu puțin înainte de expirarea contractului în vigoare, ei să înmîneze un nou memoriu conducerii uzinelor. Ei cereau augmentarea salariilor, mărirea adausului de scumpete și a celui familiar, distribuirea unor articole de îmbrăcăminte, alimentație și combustibil cu preț redus, respectarea strictă a zilei de muncă de 8 ore. Le cereau toate acestea „pentru ca pe viitor pe de-o parte să se înlăture răfuiala dintre muncitori și întreprinderile statului, pe de altă parte să se asigure o existență mulțumitoare maselor muncitorești în proporție cu diferența prețurilor din

⁶⁴ *Tribuna Socialistă*, XXI, Nr. 5, 1 febr. 1925.

⁶⁵ *Romániai Népszava*, XVI, nr. 16, 19 apr. 1925.

⁶⁶ *Pagini din trecutul de luptă al muncitorimii hunedorene*, p. 129.

⁶⁷ Arh. St. Deva, Fond. Insp. Gen. Mine Cărbuni, Fasc. nr. 1330/1924.

⁶⁸ Arh. Centrală a C.C. al P.C.R. Fond. 16. Unir. păstrare nr. 21, (1925).

trecut și prețurile actuale ale tuturor articolelor de alimente și îmbrăcăminte strict necesare⁶⁹.

Acțiunile muncitorilor hunedoreni au fost coordonate cu cele ale celorlalți angajați ai minelor și uzinelor publice, care au înmănat concomitent un memoriu mai amplu cu revendicări asemănătoare. Direcțiunea Generală a Valorificării Bunurilor Statului, care administra aceste uzine, avea însă cu totul alte intenții. Ea a dat indicații reprezentantului ei în Comisia de arbitraj să ceară scăderea salariilor, motivînd cu lipsa de fonduri disponibile, amenințînd în caz contrar cu concedierea unei părți a lucrătorilor⁷⁰.

În acest fel tratativele au avut ca bază de pornire poziții cu totul opuse. De aceea, ele s-au prelungit din iulie pînă în septembrie 1925. În cursul convorbirilor, dîrzenia muncitorimii a dat pînă la urmă roade, astfel încît reprezentanții administrației au fost nevoiți să admită sporirea salariilor⁷¹. Conflictul de muncă a fost soluționat — în sfîrșit — prin arbitrajul Curții de Casație. Ca urmare, s-a încheiat un nou contract colectiv care prevedea timpul de muncă de 8 ore pe zi și de 6 ore în locurile periculoase sau nesănătoase ale minelor; sporirea salariilor, cu un adaus de 20—50% pentru orele suplimentare; plata mărită pentru lucrările dificile și periculoase precum și pentru cele efectuate în afara întreprinderii. S-au mai acordat muncitorilor alimente cu prețuri reduse, indemnizații de chirie, adaus de scumpete de 3 lei pe zi. S-a menținut prevederea privind împărțirea salariatilor cu 10% din beneficiul net al întreprinderilor⁷².

Dar, după cîteva luni de la încheierea noii convenții de muncă, muncitorii uzinelor statului au fost nevoiți să constate că „acest contract nici pînă în prezent nu asigură muncitorilor minimul de existență”. Ca urmare, în decembrie 1925, ei au întocmit un nou memoriu în care se cerea mărirea salariilor cu 40% și încheierea unui nou contract de muncă⁷³. Se mai cerea mărirea duratei concediilor, sporirea adausului de familie și de scumpete, acordarea de locuințe gratuite⁷⁴.

Presa muncitorească a sprijinit cu căldură acțiunile salariatilor statului, descriind situația grea în care se zbăteau aceștia, subliniind că „statul este cel mai rău patron”⁷⁵. Reprezentanții salariatilor erau hotărîți ca, la dezbaterele care urmau să înceapă la 28 ianuarie la Cluj, să ceară mărirea salariilor măcar în proporția cu care au fost sporite remunerațiile funcționarilor statului.

Ca de obicei, autoritățile administrative de stat au amînat mereu începerea tratativelor de conciliere, deși contractul colectiv urma să expire la sfîrșitul anului 1925. Încheierea unui nou contract avea deci o însemnătate vitală pentru metalurgiștii și minerii din uzinele statului. Presa sindicală de sub conducerea partidului comunist susținea cu fermitate ideea încheierii unor con-

⁶⁹ Arh. St. Deva, Fond. Insp. Gen. Mine Cărbuni, Fasc. nr. 836/1925

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ *Tribuna Socialistă*, Nr. 31—32, 9 aug. 1925.

⁷² *Conflictele colective de muncă*, 1925, p. 84.

⁷³ *Idem*, 1926, p. 82—83.

⁷⁴ Arh. St. Deva, Fond. Insp. Gen. Mine Cărbuni, Fasc. nr. 202/1926.

⁷⁵ *Arbeiter Zeitung* (Timișoara), XXXIV, nr. 15, 20 ian. 1926.

tracte colective cât mai avantajoase pentru muncitori, în scopul ameliorării condițiilor de trai⁷⁶.

Conducerea întreprinderilor de stat a trimis uzinelor locale revendicările salariaților pentru a fi studiate și a se pronunța asupra lor. Răspunzînd adresei primite în această chestiune, la 1 martie 1926 Direcțiunea Uzinelor de Fier Hunedoara s-a pronunțat împotriva măririi salariilor și a prelungirii concediilor. De asemenea, Ministerul Industriei și Comerțului a dat indicații reprezentanților săi la tratative să ceară din nou „reducerea avantajilor și a salariilor acordate prin ultimele două hotărîri de arbitraj, pe motivul micii rentabilități a întreprinderilor”⁷⁷.

În acest fel tratativele din cursul lunii martie 1926 nu au dat rezultat și a fost nevoie să se recurgă din nou la soluția arbitrajului. Prin hotărîrea Curții de Casație din 11 mai, pusă în aplicare cu începere de la 1 iulie 1926, convenția colectivă expirată a fost prelungită, cu unele modificări. Astfel, se stabilea o nouă majorare a salariilor, urmînd ca ele să fie plătite în data de 15 a fiecărei luni, pentru a evita întîrzierile obișnuite; s-au acordat concedii după vechime cu o durată de 3—15 zile pe an; s-a hotărît instituirea unui sistem de asigurare contra accidentelor și bolilor; procentul de participare al muncitorilor la beneficiile statului a fost mărit la 15% din venitul net al întreprinderii, conform art. 15 din legea minelor⁷⁸.

Convenția mai prevedea stabilirea de clase de salarizare în funcție de calificare și de vechime, ceea ce ar fi dus la mărirea veniturilor unor categorii de muncitori. Deoarece la Uzinele de la Hunedoara împărțirea muncitorilor pe clase de salarizare nu a fost îndeplinită nici pînă în miezul verii, la 10 august, 1514 muncitori hunedoreni (din totalul de 1609) au deschis un conflict colectiv. El a fost aplanat prin intervenția Inspectoratului muncii din Arad, care a dus la avansarea unor muncitori în categorii de salarizare superioare⁷⁹.

Administrația uzinelor de stat nu a respectat convenția, astfel încît nici la cîteva luni după intrarea ei în vigoare nu a majorat salariile celorlalți angajați. Presa sindicală aflată sub îndrumarea comuniștilor a condamnat cu hotărîre asemenea practici care stîrneau indignarea legitimă a muncitorimii⁸⁰. Gazeta „Viața muncitoare”, subliniind că „minerii ca și metalurgiștii sînt motorul economiei unui stat”, considera că „încheierea unui front unic al minerilor în vederea apărării intereselor lor imediate, precum și în vederea cuceririi de noi revendicări e condiția de căpetenie” pentru a-și îmbunătăți starea materială.

În anii 1926—1927 muncitorii hunedoreni au avut mult de suferit și de pe urma dezinteresării guvernului Averescu față de întreprinderile de stat, care au fost neglijate în foarte mare măsură, ceea ce a dus la concedierea unui număr însemnat de lucrători. Chiar și politicienii vremii au dezvăluit consecințele nefaste ale unei asemenea atitudini. Deputatul C. Bursan, în Camera Deputaților, a remarcat că „rezultatul este dureros: statul pierde, muncitorii

⁷⁶ *Viața Muncitoare* (București), III, nr. 20, 22 febr. 1926.

⁷⁷ Arh. St. Deva, Fond Insp. Gen. Mine Cărbuni, Fasc. nr. 202/1926.

⁷⁸ *Conflictele colective de muncă*, 1926, p. 82—83.

⁷⁹ *Idem*, p. 88—89.

⁸⁰ *Viața Muncitoare*, nr. 54, 6 nov. 1926.

mai ales și funcționarii suferă, fără să mai amintesc cortegiul celor concediați pentru lipsa de lucru⁸¹.

Îngrijorați de soarta uzinelor, precum și de înrăutățirea condițiilor de trai, în martie 1927 muncitorii din Hunedoara au întocmit un memoriu, pe care în aprilie l-au înaintat Consiliului de Miniștri⁸². În acest memoriu, semnat de totalitatea muncitorilor hunedoreni, ei s-au plîns în special de faptul că guvernul a retras comenzile pentru reparațiile de vagoane de la uzinele Hunedoara, ceea ce amenința locul de muncă a numeroși muncitori. De asemenea, administrația a rămas în restanță cu plata unei părți a salariilor de ani de zile: ca urmare, Ministerul de Industrie și Comerț datora încă din 1924—1925 suma de 7—9 milioane lei muncitorilor din Hunedoara și Ghe-lar⁸³. O altă plîngere din partea muncitorimii era legată de proasta funcționare a sistemului asigurărilor sociale, datorită cărui fapt cei vîrstnici nu-și primeau pensia ce li se cuvenea după o muncă de o viață.

Memoriul muncitorilor cerea să se deschidă un credit extraordinar pe seama uzinelor statului în vederea atribuirii unor noi reparații de vagoane, care să asigure de lucru tuturor angajaților. Mai cereau reînființarea și autonomia fostelor „Case frățești” în scopul unei bune administrări a fondului de pensii. Dar principala revendicare era aceea ca „să se oblige Ministerul de Industrie să-și țină angajamentele, respectînd drepturile cîștigate ale muncitorimii care sînt asigurate și cuprinse în contractele colective, plătiind toate restanțele care formează competența dreaptă și legală a muncitorilor și punînd capăt șicanelor, a concedierilor neumane și a ilegalităților practicate pînă acum în dauna muncitorilor”⁸⁴.

Nemulțumirile muncitorilor hunedoreni s-au adăugat acelor care lucrau la celelalte întreprinderi de stat, astfel încît, la începutul lunii septembrie 1927, au început demersurile în vederea încheierii noului contract colectiv⁸⁵. De abia în noiembrie au ajuns cererile muncitorilor în fața Comisiei de arbitraj. Reprezentanții Ministerului de Industrie și Comerț au cerut reducerea salariilor cu 14—50% la diferite categorii de angajați, ceea ce i-a scandalizat de-a dreptul pe reprezentanții lucrătorilor⁸⁶. Tentativa de scădere a salariilor dînd greș, administrația a obținut în schimb reducerea adausului de scumpete acordat membrilor de familie.

Conducătorii întreprinderilor miniere și metalurgice de stat erau însă ferm hotărîți să ciunească drepturile atât de greu cucerite de muncitori. Ca urmare, contractul colectiv intrat în vigoare la 1 ianuarie 1928 nu a fost respectat, dimpotrivă, Direcția Generală a Minelor a emis o serie de ordonanțe prin care salariile lucrătorilor statului au fost micșorate în mod abuziv. Drept urmare, lucrătorii au denunțat contractul colectiv⁸⁷.

Atitudinea statului-patron față de salariații săi s-a înăsprit și mai mult în toamna anului 1928, cînd a fost declanșată o adevărată ofensivă împotriva

⁸¹ Arh. St. București, Arh. Ist. Centr. Fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. nr. 21/1927, f. 62.

⁸² Idem, dos. nr. 4/1927, f. 21.

⁸³ Arh. cit. Fond U.D.R. dos. nr. 431/1927, f. 4.

⁸⁴ Idem, f. 5.

⁸⁵ *Socialismul*, XXI, nr. 34, 4 sept. 1927.

⁸⁶ *Minerul*, IX, nr. 12, 31 dec. 1927.

⁸⁷ Idem, X, nr. 3—4, 1 mai 1928.

drepturilor lor. La noile tratative în vederea încheierii contractului colectiv delegația Ministerului a cerut din nou reducerea salariilor cu 10% precum și a alocațiilor de familie, scăderea duratei concediilor cu plată, motivând toate acestea, ca de obicei, prin deficitul pe care îl înregistrau întreprinderile de stat. Hotărîrea de arbitraj pronunțată la 30 noiembrie 1928 la Tribunalul Ilfov a direcționat prevederile noului contract colectiv, încheiat pentru durata de 1.01—31.12.1929. Comisia de arbitraj a respins pretențiile Ministerului, acordînd un spor de 5 lei pe zi pentru unele categorii de muncitori.

Conform noului contract colectiv, lucrătorii de la uzinele de fier din Hunedoara primeau un salariu orar de 6—10 lei, adică 48—80 de lei pe zi; meseriașii cîștigau între 65—80 de lei pe zi; minerii de la Ghelar: 90 lei pe zi; ajutorii de mineri: 75 de lei; lucrătorii cu ziua în mină: 50—70 de lei pe schimb; cei de la suprafață: 38—45 lei pe schimb. Se mai acorda tuturor lucrătorilor după fiecare schimb de lucru cîte 7 lei adaus de scumpete fiecărui membru al familiei sale⁸⁸. Plata salariilor urma să se efectueze pînă la data de 20 a fiecărei luni, urmînd a se plăti o dobîndă de 9% în cazul unei întîrzieri de două luni de zile.

Întețirea ofensivei patronale a dus, spre sfîrșitul anului 1928, la creșterea conștiinței de clasă a muncitorilor din Hunedoara, la radicalizarea ei, la intensificarea acțiunilor revendicative. De asemenea, a sporit receptivitatea lor față de ideile răspîndite de partidul comunist, partidul social-democrat, Blocul Muncitoresc-Țărănesc, syndicatele bazate pe principiul luptei de clasă.

Elocvent este în acest sens ecoul stîmnit în rîndul populației muncitorești hunedorene de manifestul electoral al Blocului Muncitoresc-Țărănesc în toamna anului 1928, manifest care demasca „mizeria și nevoile maselor producătoare, lipsa de lucru, scumpetea ce crește zi cu zi, birurile apăsătoare, foamea care a prins în ghiare satele, abuzurile și nedreptățile de tot felul, camăta nemiloasă, salariile de foame, imoralitatea, jaful, teroarea pînă la asasinat și împiedicarea dreptului de organizare politică și sindicală pînă la desființarea tuturor organizațiilor de clasă ale muncitorimii, în frunte cu Partidul comunist...”⁸⁹.

Manifestul chema la luptă pentru desființarea legislației oligarhice antimuncitorești, desființarea stării de asediu, restabilirea și lărgirea drepturilor muncitorești, legalizarea Partidului Comunist, amnistia generală, sporirea salariilor, 8 ore de muncă în fabrici, contracte colective, legi de protecția muncii, ajutorarea șomerilor etc.

Lupta muncitorilor hunedoreni împotriva exploatării capitaliste era însă mult îngreunată de lipsa unei organizații sindicale bazate pe principiul luptei de clasă, care nu a putut fi reînființată din cauza neîncetărilor piedici și persecuții impuse de către autoritățile liberale. „Datorită acestei situații defavorabile, condițiile de muncă și de cîștig ale muncitorilor s-au înrăutățit, firește, din zi în zi, devenind cele mai mizerabile din întreaga țară” — arăta gazeta sindicală „Metalurgistul”, referindu-se la starea precară a muncitorimii de la Hunedoara⁹⁰.

⁸⁸ *Convențiile colective de muncă*, 1929, p. 12.

⁸⁹ *Documente hunedorene...*, p. 82.

⁹⁰ *Metalurgistul*, XXX, nr. 1, 1 ian. 1929.

După căderea guvernului liberal, profitînd și de atmosfera creată prin schimbarea de guvern, metalurgiștii hunedoreni „au hotărît reînființarea adevăratului sindicat metalurgist, stător pe baza luptei de clasă”⁹¹. În acest scop, la 22 decembrie a fost convocată adunarea de reconstituire a sindicatului ce urma a fi afiliat Uniunii în Fier, Metal și Chimică din cadrul C.G.M. Statutul noii organizații prevedea că scopul ei este acela de „a servi interesele economice, culturale și sociale ale membrilor săi, a dezvolta sentimentul de solidaritate între ei, a sprijini și susține năzuințele și revendicările lor, care tind la îmbunătățirea condițiilor de muncă, a dezvolta și răspîndi cunoștințele profesionale, culturale și sociale printre membri”⁹². În cursul anului 1929 numărul sindicaliștilor din cadrul Uzinelor Hunedoara s-a menținut în jurul cifrei de 260—300.

În 1929 s-a extins și influența sindicatelor unitare în județul Hunedoara, ele au fost însă sistematic persecutate, iar apoi interzise cu totul în cursul primăverii⁹³. Cu toate acestea, la 27 august 1929, Comitetul Executiv al grupelor femeilor muncitoare de pe lângă Consiliul Sindical Unitar din România transmitea femeilor muncitoare din jud. Hunedoara sarcinile ce le reveneau conform rezoluției Congresului General al C.G.S.U. ce a avut loc în aprilie 1929 la Timișoara⁹⁴.

În cursul anului 1929 guvernul a încercat să înființeze organizații profesionale pe care să le țină sub control, la Hunedoara și Govăjdia, fără prea mult succes însă⁹⁵.

Datorită răspîndirii spiritului revoluționar în rîndul clasei muncitoare din întreaga țară, influența și audiența de care se bucurau acțiunile comuniștilor au crescut tot mai mult și la Hunedoara, după cum s-a putut constata cu ocazia puternicei demonstrații de 1 mai 1929, la care muncitorii hunedoreni au răspuns apelului lansat prin manifestul editat de P.C.R. cu ocazia sărbătorii internaționale a proletariatului⁹⁶.

„Partidul Comunist din România și Uniunea Tineretului Comunist stau la postul lor glorios de frunte. Ei vă cheamă în ziua de 1 Mai în stradă. Toți în stradă! Demonstrați voința voastră de luptă! Să tremure clasele stăpînitoare în fața rîndurilor de oțel ale proletariatului!”

Combativitatea și dîrzenia muncitorilor hunedoreni au crescut și mai mult în cursul anului 1929, cînd înrăutățirea situației economice generale a influențat tot mai nefavorabil asupra nivelului de trai al salariaților publici. Dacă salariul mediu pe oră al muncitorilor hunedoreni era de 8 lei, unii dintre ei nu cîștigau decît 2,50 lei, ceea ce era cu totul insuficient pentru acoperirea celor mai elementare necesități de trai⁹⁷. Muncitorii de la întreprinderile statului cîștigau cîte 900—2.600 lei pe lună, atunci cînd, datorită scumpetei, costul articolelor de consum era în neconținută creștere.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Arh. Ministerului Sănătății, București, Fond Direcția Generală a Muncii, dos. nr. 100/1281, f. 8—17.

⁹³ *Documente hunedorene* ..., p. 90—91, 113—120.

⁹⁴ *Idem*, p. 140.

⁹⁵ *Socialismul*, XXII, nr. 37, 8 sept. 1929.

⁹⁶ O. Măteșcu, E. Georgescu, *1 Mai în România, 1890—1970*. București, 1970, p. 195, 198.

⁹⁷ *Inspecția Muncii, 1928—1929*, vol. II, p. 368.

Nici măcar pensionarii, care au trudit zeci de ani în întreprinderile de la Hunedoara, nu erau scutiți de griji, deoarece Ministerul Industriei și Comerțului a omis să-și achite cotizațiile ce-i reveneau la fondul de pensie. Deputatul social-democrat I. Mirescu, în ședința din 6 februarie 1929, a comunicat parlamentului că din cauza aceasta plata pensiilor a fost sistată⁹⁸.

În martie 1929 conducerea Uzinelor de la Hunedoara a redus salariile și a declarat că refuză să mai respecte ziua de muncă de 8 ore⁹⁹. A trecut apoi la o serie de concedieri, reprimind însă la lucru pe acei muncitori care renunțau la beneficiile decurgând din contractul colectiv¹⁰⁰. În acest fel, salariile unor muncitori au fost reduse în unele cazuri chiar și cu 40%.

Muncitorii hunedoreni au sperat să obțină ocrotirea forurilor centrale în fața abuzurilor direcțiunii. De aceea, la 20 august, cu ocazia vizitei lui V. Madgearu, ministrul de industrie și comerț, la Hunedoara, delegații muncitorilor, în frunte cu S. Gîrbovan, au încercat să-i înmîneze un memoriu cuprinzând plîngerile și revendicările lor. Dar ministrul a refuzat să-i primească¹⁰¹. Ca urmare, la 31 august 1929 muncitorii de la Hunedoara și Ghelar au declanșat un conflict de muncă¹⁰².

Valabilitatea contractului colectiv pe anul 1929 fiind în curs de expirare, muncitorii au sperat să găsească mai multă înțelegere din partea autorităților economice cu prilejul tratativelor de conciliațiune care au început la 25 septembrie 1929 la Inspectoratul muncii din Cluj, între reprezentanții Ministerului de Industrie și Comerț și reprezentanții salariaților. La aceste tratative muncitorii au cerut mărirea salariilor cu 50%, indemnizații de chirie, plata integrală a salariului convenit pe primele 7 zile de boală, concedii de odihnă plătite și altele.

Deoarece discuțiile nu au dus la rezultat, ele au continuat în cadrul Comisiei de arbitraj, iar apoi la Curtea de Casație, care la 9 decembrie a adus o decizie prea puțin favorabilă pentru muncitori. Ei au obținut totuși dreptul la concedii plătite, precum și achitarea salariilor pentru primele 7 zile de boală¹⁰³. Li s-a refuzat însă muncitorilor hunedoreni orice spor de salariu, în caz contrar Ministerul de Industrie și Comerț a declarat că va concedia un număr mare de lucrători.

Deci, statul — patron nu s-a dovedit a fi mai mărinimos decât capitaliștii particulari în relațiile cu angajații săi. În lunile următoare tendința Ministerului de a ciunti drepturile salariaților săi s-a accentuat, vrînd să abroge contractul colectiv, pe motiv că uzinele de la Hunedoara urmează să fie comercializate. De asemenea, a refuzat să recunoască dreptul muncitorilor la concediu retribuit și la plata primelor zile de boală, iar pensiile continuau să fie plătite cu neregularitate, deși cotizațiile de pensii au fost mărite prin ordonanță ministerială¹⁰⁴.

LUDOVIC BATHORY*

⁹⁸ *Socialismul*, XXIII, nr. 7, 10 febr. 1929.

⁹⁹ *Pagini din trecutul de luptă al muncitorimii hunedorene*, p. 138.

¹⁰⁰ *Socialismul*, nr. 37, 8 sept. 1929.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² Arh. St. Arad, Fond Inspectoratul Regional al Muncii Arad, Reg. nr. 1/1926, f. 8—9.

¹⁰³ *Metalurgistul*, XI, nr. 1, 1 ian. 1930.

¹⁰⁴ *Idem*, nr. 5, 1 mai 1930.

* Continuarea studiului: în *ActaMN*, vol. următor.

LA LUTTE DES OUVRIERS DES USINES DE FER DE L'ÉTAT, DE HUNEDOARA, POUR L'AMÉLIORATION DES CONDITIONS DE TRAVAIL ET DE VIE (1919—1940) (I)

(Résumé)

Le développement économique du centre sidérurgique de Hunedoara pendant l'entre-deux-guerres a été accompagné par les efforts continus des ouvriers d'imposer à l'Etat-patron l'amélioration des conditions difficiles de travail et de vie offertes par la société capitaliste. Parallèlement, les ouvriers de Hunedoara ont mené une lutte acharnée pour la reconnaissance du droit de s'organiser politiquement et en syndicats, pour la démocratie et la justice sociale. Hunedoara devint ainsi non seulement un important centre de l'industrie lourde mais aussi un centre du mouvement ouvrier de Roumanie.

Les ouvriers de Hunedoara ont participé activement aux grandes luttes de classe du prolétariat roumain. Ils ont joué un rôle particulièrement important pendant la grève générale d'octobre 1920. Par conséquent les autorités ont interdit l'activité de l'organisation syndicale et socialiste. Tout de même, les années suivantes, les organisations politiques social-démocrates et communistes ont renforcé leur influence parmi les ouvriers des Usines de l'Etat. En représentant les intérêts des ouvriers lors des pourparlers difficiles pour la conclusion des contrats collectifs, elles ont imposé, grâce à leur ténacité, l'inclusion de certaines stipulations favorables aux ouvriers. En 1928 on a récréé l'organisation syndicale social-démocrate des ouvriers métallurgistes de Hunedoara. Entre les années 1929—1930 la crise économique a aggravé la situation matérielle des ouvriers de Hunedoara.

REFORMA AGRARĂ DIN 1921 ÎN VIZIUNEA LUI LUCREȚIU PĂTRĂȘCANU

În opera sa științifică, Lucrețiu Pătrășcanu a abordat multe din problemele fundamentale cu care era confruntată istoriografia noastră interbelică, sociologia, economia politică, cultura în general. Analiza fenomenelor a fost făcută prin prisma ideologiei marxiste, valoarea incontestabilă a multora dintre studiile savantului constând în spiritul lor, chiar dacă datele vehiculate par astăzi sărace, iar unele încheieri caduce. Lucrețiu Pătrășcanu a încercat să închege într-un sistem de sorginte marxistă acele date și fenomene care au jalonat apariția și dezvoltarea României moderne, oferind explicații net diferite de opiniile curente în epocă, argumentându-le de pe poziția filozofului marxist și a luptătorului comunist preocupat de practica socială. Lucrările gânditorului comunist tind să se constituie într-un sistem, lucru evident, analiza devenirii socio-istorice a României începând din primele decenii ale secolului al XIX-lea și sfârșind cu anii răsturnării dictaturii militaro-fasciste, începutul unui nou ev în istoria națională. După 23 August, activitatea istoricului și a luptătorului din ilegalitate se vor estompa în fața muncii pline de abnegație și de răspundere pentru soarta națiunii, depusă de un mare conducător și om politic, paradoxal, atât de puțin înțeles de o parte din contemporanii săi.

La sfârșitul primului război mondial, societatea românească a trecut printr-o profundă transformare. Realizarea deplinei unități național-statale reclama prefaceri care să permanentizeze glorioasele înfăptuiri ale anului 1918, transformări care să permită României accelerarea ritmului modernizării. Alături de adoptarea votului universal, legiferarea reformei agrare a făcut parte din programul de înnoire a structurilor românești, măsura fiind justificată de o evoluție istorică specifică, precum și de incompatibilitatea dintre un sector economic înapoiat și propensiunea înspre modernizare a societății românești. *Reforma agrară din România Mare și urmările ei*¹ este titlul tezei de doctorat a lui Lucrețiu Pătrășcanu susținută la Leipzig în 1925. Aceasta este prima lucrare de anvergură concepută de gânditorul marxist și care i-a adus titlul de doctor în economie politică și statistică² al Universității din Leipzig. Importanța acestui studiu — care și-a găsit o binemerită reconsiderare într-unul din volumele care înmănunchează lucrări ale lui Lucrețiu Pătrășcanu — constă în valoarea interpretativă a datelor furnizate de primele statistici de după reformă, precum și în momentul elaborării lucrării, foarte apropiat de legiferarea reformei. Față de modul în care este văzută reforma

¹ *Reforma agrară în România Mare și urmările ei*, în Lucrețiu Pătrășcanu, *Studii economice și social-politice (1925—1945)*, Edit. politică, București, 1978, p. 9—130.

² Lucrețiu Pătrășcanu, *Texte social-politice (1921—1938)*, Edit. politică, București, 1975, p. 155.

agrare în *Problemele de bază ale României*³, teza de doctorat păstrează intactă speranța într-o înnoire radicală, accentele critice vizînd cu predilecție modul de aplicare a legilor din 1921. Peste 20 de ani nerealizările reformei agrare vor fi explicate prin compromisul de clasă intervenit între burghezie și moșierime în detrimentul țărănimii. Perspectiva istorică de care Lucrețiu Pătrășcanu a beneficiat în 1942 i-a permis să constate că o măsură luată de un regim burghez, oricît de radicală ar părea la prima vedere, este inevitabil limitată de considerentele economice și ideologice pe care se sprijină un astfel de regim. De unde și concluziile revoluționare cu care se încheie *Problemele de bază ale României*, rolul de a schimba întreaga societate revenind proletariatului, singura clasă capabilă să folosească revoluția în schimbarea structurilor, nu doar să o invoce. Analiza făcută agriculturii românești antebelice constată existența a trei factori care caracterizau relațiile agrare ale României vechi:

- a) „O proastă împărțire a proprietății funciare,
- b) Existența unei probleme țărănești nerezolvate,
- c) Cultivarea înapoiată a pămîntului din punct de vedere tehnic și economic (agricultura extensivă)”⁴.

Mergînd pe linia deschisă de Engels⁵, istoricul marxist distinge existența unor marcate diferențe între realitățile agrare din apusul Europei unde eliberarea țăranilor se încheiase la începutul secolului al XIX-lea și situația din Europa răsăriteană unde dependența țărănimii de marea proprietate generase în secolul XIX și la începutul secolului XX relații de „semiobăgie”⁶. Acest termen, sau acela de „neoibăgie” folosit de C. Dobrogeanu-Gherea, urmarea să evidențieze, chiar terminologic, existența unei situații anacronice în relațiile agrare din vechea Românie, situație generatoare de retardare economică și de mari convulsii sociale. Una dintre consecințele marii răscoală de la 1907 s-a manifestat în sensibila revigorare a studiilor de sociologie agrară, a cercetărilor vizînd lumea satului românesc. Lucrările lui G. D. Creangă⁷, R. Rosetti⁸, Ionescu-Sisești⁹, C. Garoflid¹⁰, Dobrogeanu-Gherea¹¹ stau mărturie acestui fapt.

Întreaga mișcare de schimbare a relațiilor din agricultura țărilor răsăritene avea ca scop înlăturarea aceluia decalaj, rezultat dintr-o evoluție istorică specifică, care le condamna la înapoiere și dependență economică. „Existența acestui sistem de semiobăgie, ale cărui caracteristici constau în amestecul de relații și instituții capitaliste cu acela de iobăgie . . . este cauza reală a întregii mișcări agrare est-europene. Adevăratul țel al mișcării — dincolo de o nouă împărțire a proprietății funciare — trebuie căutat în înlăturarea acestui în-

³ Idem, *Problemele de bază ale României*, Edit. Socec, București, 1944, 327 p.

⁴ Idem, *Reforma agrară în România Mare și urmările ei*, în op. cit., p. 21 (în continuare: *Reforma agrară* . . .).

⁵ F. Engels, *Războiul țărănesc german*, ed. a III-a, București, 1958, p. 182.

⁶ Lucrețiu Pătrășcanu, *Reforma agrară* . . ., p. 14.

⁷ G. D. Creangă, *Proprietatea rurală în România*, București, 1907.

⁸ R. Rosetti, *Pentru ce s-au răscolat țaranii*, București, 1907.

⁹ G. Ionescu-Sisești, *Rumäniens bäuerliche Landwirtschaft*, București, 1912.

¹⁰ C. Garoflid, *Noul proiect de lege pentru învoielile agricole*, studiu critic, București, 1907.

¹¹ C. Dobrogeanu-Gherea, *Neoibăgia*, București, 1910.

trei sistem¹². Avînd în vedere perioada în care a fost redactată lucrarea *Reforma agrară în România Mare și urmările ei* — 1925 — precum și puterile ecouri ale cercetărilor anterioare, folosite intens de L. Pătrășcanu ca surse informative, se resimte și în teza de doctorat acea absolutizare a elementelor feudale persistente în agricultura românească, idee dezvoltată de Dobrogeanu-Gherea în cunoscuta lucrare *Neoiobăgia* apărută în 1910. Meritorie este la Pătrășcanu treptata revenire în cuprinsul lucrării de la afirmațiile cu caracter general, inevitabil apodictice, spre cercetarea concretă, statistică, a problemei agrare, așa cum a rezultat ea după reforma din 1921. Dacă în prefața autorul afirmă că „reforma agrară... a fost porunca momentului”¹³, în primul capitol gînditorul marxist demonstrează concis, cu argumente irefutabile, justificarea istorică a reformei agrare din 1921, necesitatea imperioasă de schimbare în acest sector economic, scadența fiind, bineînțeles, grăbită de conjunctura internațională. Expunerea antecedentelor reformei începe cu anul 1917¹⁴, cu modificarea constituției, omîțindu-se proiectele liberale din 1913, amîinate de război, inițiative care i-ar fi permis lui Lucrețiu Pătrășcanu să acorde o mai mare importanță factorului intern în justificarea reformei, oferindu-i totodată și posibilitatea de a face o comparație între o soluție departe de a satisface așteptările țărănimii¹⁵ — cea din 1913 — și reforma din 1921, un rezultat al luptei maselor, ilustrînd totodată o altă etapă istorică, atît pe plan național cît și internațional.

Analizînd cei trei factori de înapoiere din agricultura țării, autorul ajunge la concluzia că retardarea este o consecință a agriculturii extensive, puțin productivă, mare consumatoare de teren în detrimentul productivității, constituind o cauză a lipsei cronice de pămînt pentru țărani. Loturile de teren care în cazul unei agriculturi moderne ar fi putut asigura subzistența unei familii de țărani, deveneau insuficiente în cazul agriculturii extensive¹⁶. Această situație explica insuficiența mijloacelor de trai, mijloace pe care țăranul căuta să le obțină de la moșier, angajîndu-se să cultive, într-o formă sau alta, părți din moșie. Apăreau și se perpetuau astfel relații agrare „semi-iobage”¹⁷. Reforma agrară din 1864 nu a rezolvat problema pămîntului, dimpotrivă, a agravat-o, punîndu-i pe țărani în situația de a fi legați de o anumită zonă prin pămîntul primit care era inalienabil, oferind astfel forță de muncă moșierilor, loturile țărănești fiind prea mici și neputînd asigura independența economică proprietarilor lor. A apărut astfel situația paradoxală în care țăranul fusese împroprietarit, anulîndu-i-se totodată libertatea de alegere și mișcare¹⁸. Legislația agrară ulterioară reformei din 1864 a accentuat dependența țărănimii de marea proprietate, introducîndu-se măsuri coercitive foarte dure în sprijinul intereselor moșierimii, legiferîndu-se execuția silită, cu ajutorul jandarmeriei, a obligațiilor asumate de țărani față de moșieri sau arendași¹⁹. Urmările acestei situații se reflectau în mizeria

¹² Lucrețiu Pătrășcanu, *Reforma agrară...*, p. 14.

¹³ *Idem*, p. 17.

¹⁴ *Idem*, p. 15—16.

¹⁵ D. Șandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, București, 1975, p. 38.

¹⁶ Lucrețiu Pătrășcanu, *Reforma agrară...*, p. 22.

¹⁷ *Idem*, p. 32.

¹⁸ *Idem*, p. 26—31.

¹⁹ *Idem*, p. 28—30.

sutelor de mii de țărani, în proliferarea bolilor sociale, a pelagrei în primul rînd, în condițiile subumane de existență cărora L. Pătrășcanu le face un tablou în tușe concise²⁰. Situația din agricultura României în ultima parte a secolului al XIX-lea se rezuma astfel: „pe de o parte țăranul era legat în fapt și parțial prin lege de ogorul marelui proprietar și era supus tot prin lege la munca obligatorie, existînd toate relațiile iobage de producție — arenda în dijmă, arenda în natură și arenda în muncă... În același timp însă exista proprietatea privată absolută și recunoașterea prin constituție a libertății persoanei... Se poate spune astfel că în România se dezvoltase un sistem de semiiobăgie, a cărei esență consta dintr-un amestec de instituții capitaliste cu acelea ale iobăgiei”²¹. Dezvoltarea relațiilor capitaliste din agricultura României este puțin cercetată în acest studiu. Această lacună ilustrează o tendință care predomina în acea perioadă în studiile agrare, accentuîndu-se în ele, uneori pînă la absolutizare, rolul nefast al rămășițelor feudale din cadrul relațiilor agrare. Retardarea agriculturii era privită de cele mai multe ori ca o consecință a trecutului, fără a se vedea lipsa de mobilitate în care se complăcuseră și timpurile mai noi.

Caracterul extensiv al agriculturii din vechea Românie era un foarte redutabil factor frenator, obligînd, pe de o parte, la o exploatare nerațională a pămîntului, iar pe de altă parte exacerbînd pînă la limită exploatarea țăranului pentru a se putea compensa cît de cît lipsa de dotare tehnică, randamentul scăzut al activităților agricole. Orice creștere a producției se realiza prin mărirea exploatării țăranilor, cantitățile de cereale exportate nefiind surplusuri obiective, ele rezultînd din restrîngerea consumului intern, al țăranilor în primul rînd. După cum just constată Pătrășcanu, efortul de modernizare a agriculturii românești făcut de moșieri și arendași a fost minim, și aceasta din mai multe cauze: lipsa de capital, inerția și dezinteresul marilor proprietari, fiind mult mai comod să se sporească exploatarea țăranilor prin îngreunarea condițiilor de contractare, decît să se depună o muncă susținută și costisitoare de raționalizare și modernizare a exploatării pămîntului²². La întrebarea: „Dar cum se poate explica marea rentabilitate a agriculturii românești — căci totuși arenzile și prețurile erau ridicate la pămînt — fără ca, în același timp, producția și prețul cerealelor să fi crescut substanțial?”, răspunsul nu comporta alternative: „Ea (rentabilitatea n.n.) se baza exclusiv pe exploatarea crescîndă a țăranului și a sărăciei sale”²³. Sistemul arendării moșilor, practicat pe scară largă pînă la primul război mondial, credea o verigă intermediară în relația țărani-moșieri, favorizînd abuzurile și goana după supraprofit a întreprinzătorilor care luau moșii în arendă. Dubla exploatare la care erau obligați țăranii, în favoarea proprietarilor și arendașilor, a fost demascată în lucrări rămase celebre de tribuni ai țăranimii în preajma sîngerosului an 1907. Nicolae Iorga, R. Rosetti, I. L. Caragiale, Octavian Goga, Arghezi, Coșbuc au demonstrat în limbajul științei, sau prin intermediul artei militante justetea revendicărilor țăranesti. Atitudinea înaintată a fost de multe ori considerată drept incitare la revoltă, atmosfera creată în jurul acestor străluciți reprezentanți ai culturii române demonstrînd imo-

²⁰ *Idem*, p. 37.

²¹ *Idem*, p. 39.

²² *Idem*, p. 43.

²³ *Idem*, p. 44.

bilismul anumitor structuri ale societății românești, rolul nefast, atât politic cât și economic, jucat de moșierime în istoria națională.

Încercînd să explice neajunsurile reformei agrare din 1921, vizibile încă din 1925, Lucrețiu Pătrășcanu incriminează neglijarea aspectelor economice în cadrul acestei reforme: „Cauza unei reforme agrare poate fi de natură economică, social-politică sau națională. Ori care ar fi motivul determinant care a dat naștere unei astfel de reforme agrare, ea rămîne potrivit caracterului intern, o reformă economică... De aceea trebuie să se dea precădere considerentelor economice, ori care ar fi fost cauza determinantă a reformei”²⁴. Acest argument, just formulat de Pătrășcanu, apare și la de-tractorii reformei din 1921, dar îmbrăcînd cu totul alt conținut. Neglijarea aspectului economic în cadrul reformei agrare — arată autorul tezei de doctorat — a afectat pe noii împroprietăriți, lipsiți de un sprijin eficient, atât din partea legiuitorului, cât și mai pe urmă a statului, pentru constituirea de gospodării viabile economic, capabile să întrețină familiile țărănești și să le asigure cantitățile necesare pieții²⁵. Deci, cu alte cuvinte, critica venea în sprijinul celor care beneficiaseră de reformă, dezvăluind limitele și inconsecvențele acestui act. Același argument, al neglijării aspectului economic, lua la denigratorii reformei aspectul de apologie a marii proprietăți funciare, văzută ca unitate economică ideală capabilă să asigure progresul agriculturii române. Acestor opinii Lucrețiu Pătrășcanu le-a dat o replică promptă, documentată. Criticile la adresa reformei abordau două aspecte: cel economic și cel cultural²⁶. Din punct de vedere economic era remarcată scăderea producției și a cantităților de cereale exportate. Datele statistice erau comentate tendențios, neținîndu-se seama de contextul economico-social radical schimbat după primul război mondial. Reforma agrară era prezentată în termeni categorici ca un factor dizolvant al unor vechi forme de cultură sprijinite și „impulsionate” de „rolul civilizator” al marii proprietăți. Cu victoria țăranilor „nivelul cultural al Europei de est scade” deoarece moșierimea, grav lovită de reformă, era purtătoarea „civilizației înaintate în mijlocul unei populații analfabete”²⁷. Și astfel de „argumente” apăreau curent în epocă, perioadă marcată de mari și înfrîncenate dispute ideologice. Absurda ple-doarie pro domo a unei clase condamnate de evoluția istorică, de impera-tivele progresului, este combătută de Lucrețiu Pătrășcanu cu argumente de domeniul evidenței: „Faptul că noile relații agrare din România ar duce la o scădere a nivelului economic și cultural poate fi contestat, pe bună dreptate. Întîi părerea că clasele marilor proprietari... ar fi jucat un rol atât de însemnat în domeniul economic și cultural în România nu poate fi demonstrată... Marile moșii nu erau un exemplu — nici în vechea Românie și nici în celelalte provincii — pentru cultura pămîntului iar extensivitatea și primitivitatea gospodăririi erau la fel de mari ca și pe proprietățile țărănilor... La fel și în celelalte domenii ale vieții culturale (literatură, artă, filozofie), nu marii proprietari erau purtătorii ideilor progresiste... Cona-cele, »în care un arendaș trecător și analfabet făcea averi mari fără preocu-

²⁴ *Idem*, p. 60.

²⁵ *Idem*, p. 79—81.

²⁶ *Idem*, p. 86.

²⁷ L. B. Namier, *Die Agrarrevolution*, în *Der Wiederaufbau in Europa* („Manchester Guardian Commercial”), nr. 6, p. 398, apud Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 88.

pare de cultură și civilizație» [citată din G. Ionescu-Sisești n.n.] erau, din păcate, departe de a fi centre de înaltă cultură²⁸. Opiniile lui Pătrășcanu aduc clarificări, anulând argumente, care vor apărea frecvent în lucrări ulterioare tezei de doctorat, studii exprimând luări de poziție antiprogresiste și anti-democratice. Cauzele reale ale scăderii producției agricole se află în imensele distrugerii provocate de război, în criza economică generală postbelică²⁹. Lipsa unui sprijin eficient din partea statului pentru noile gospodării țărănești a însemnat încă de la început un mare obstacol în calea consolidării lor³⁰. Reducerea cantităților de cereale destinate exportului se explică, în afară de cauzele arătate mai sus, printr-o sensibilă creștere a consumului intern, deci, implicit, datorită ridicării nivelului de trai³¹. „Reforma agrară a adus cu sine o schimbare fundamentală în relațiile agrare existente în România Mare. Ea înseamnă în primul rând lichidarea proprietății latifundiare; totodată mica proprietate țărănească, atât ca întindere totală, cât și ca importanță economică, trece pe primul plan³². Concluzia lucrării relevă caracterul progresist³³ al reformei, caracter ilustrat mai ales prin desființarea sistemului latifundiar, ale cărui consecințe nefaste asupra agriculturii românești au fost atât de vizibile până la reforma agrară. Caracterul progresist al reformei îi apare lui Lucrețiu Pătrășcanu și în măsura în care acest act putea fi perfecționat, lărgindu-i-se prevederile de sprijinire economică a țăranilor și punându-se capăt abuzurilor atât de frecvent apărute pe parcursul operațiunilor de expropriere și împroprietărire.

Remarcând caracterul „balcanic” al țării în toate domeniile³⁴, tânărul sociolog marxist încerca o explicație pentru multe din imperfecțiunile și neajunsurile evidente ale reformei agrare, mizând totodată, în speranțele lui sincere de perfectibilitate, pe modernizarea României în toate structurile, inclusiv cel cultural-mental, putându-se astfel obține mult mai mult de la măsuri juste, dar, de multe ori, rău aplicate. Pătrășcanu face aici o pledoarie pentru înțelegerea spiritului măsurilor progresiste, chiar dacă formularea lor, litera lor, este vizibil imperfectă, favorizând abuzurile.

Apărută în 1944 și redactată în condițiile foarte grele ale domiciliului forțat³⁵, lucrarea *Problemele de bază ale României* marchează etapa de maturitate din creația lui Lucrețiu Pătrășcanu, perioadă încununată și de alte valoroase studii care au însemnat o dată în cultura română: *Un veac de frământări sociale (1821—1907)*, *Sub trei dictaturi*, *Curenți și tendințe în filozofia românească*.

Lucrare dificilă atât ca cuprindere tematică cât și sub raport interpretativ, *Problemele de bază ale României* se prezintă astăzi ca o investigație incompletă³⁶ din punct de vedere documentar și criticabilă în unele aserțiuni

²⁸ Lucrețiu Pătrășcanu, *Reforma agrară...*, p. 89.

²⁹ *Idem*, p. 90, 93, 94.

³⁰ *Idem*, p. 91—92.

³¹ *Idem*, p. 97.

³² *Idem*, p. 98.

³³ *Idem*, p. 100.

³⁴ *Idem*, p. 105.

³⁵ Vezi „Cuvîntul înainte” la lucrarea *Problemele de bază ale României*, p. 6 (în continuare: *Problemele de bază...*).

³⁶ Vezi și Gh. I. Ioniță, *Lucrețiu Pătrășcanu, un om, o epocă, un cunosător și un iubitor de istorie*, în *Revista de istorie*, 1980, 33, nr. 11, p. 2166.

privind istoria contemporană a țării noastre. Lacunele informative își găsesc explicația în condițiile vitrege ale elaborării „în timpul domiciliului obligator la Poiana Țapului... , sub strictă pază jandarmerească”³⁷, iar pozițiile greșite adoptate în unele probleme istorice sînt o consecință a dogmatismului care a întunecat o anumită perioadă gîndirea noastră marxistă. Nu trebuie scăpate din vedere nici considerentele tactice avute în vedere de Pătrășcanu în promovarea unor ambiguități voite în limbajul lucrării³⁸.

Problemele de bază ale României se constituie ca o replică la adresa acelor teorii sociologice care — indiferent de argumentele vehiculate — negau dezvoltarea pe calea capitalismului a societății românești, susținînd o așa-numită „cale originală” pe care ar fi urmat-o în dezvoltarea ei economia românească. Desigur că în lumina cercetărilor istorice și economice actuale aprecierile lui Pătrășcanu cu privire la dezvoltarea impetuoasă a marii industrie în România interbelică apar ca exagerate, la fel ca și rolul pe care cercetătorul marxist îl atribuie procesului de monopolizare în economia română³⁹. Aceste minusuri ale analizei se explică prin marile greutăți de documentare pe care le-a întâmpinat autorul pe parcursul redactării lucrării, sau ele apărînd în virtutea demonstrației propuse de Pătrășcanu, justă în liniile ei generale, dar suferind de o lipsă de nuanțare. Un rol pozitiv în conturarea mai precisă și mai exactă a demersului socio-economic propus l-ar fi avut folosirea comparativă a datelor economice referitoare și la alte țări din acea perioadă. Încheierile la care ajunge Pătrășcanu în urma analizării situației economice a României din preajma celui de al doilea război mondial sînt de acceptat și astăzi, cu tot saltul cantitativ și calitativ imens făcut de cercetarea istoriografică în ultimele decenii: „Dacă nu poate fi vorba de identitate între economia românească, considerată în totalitatea ei și economia țărilor imperialiste propriu-zise, economia industrială, în sectoarele ei hotărîtoare, se mișcă în mod categoric pe linia și în cadrul relațiilor de producție capitaliste, cunoscînd toate formele de viață proprii capitalismului”⁴⁰.

Încercînd o analiză comparativă a opiniilor lui Lucrețiu Pătrășcanu privind reforma agrară din 1921, opinii exprimate în teza de doctorat și în *Problemele de bază ale României*, vom observa consecvența cu care cercetătorul marxist aplică aceeași metodologie în ambele studii, demersul istoric precedînd analiza fenomenului contemporan. Datele statistice au fost folosite intens și cu probitate științifică în reliefaarea principalelor caracteristici ale agriculturii românești, atît din perioada anterioară anului 1918, cît și pentru perioada interbelică. Deși trecuseră 20 de ani de la adoptarea legilor definitive de reformă agrară, agricultura își păstra caracterul extensiv și cerealier⁴¹. Această înapoiere se datora lipsei de pămînt, insuficienței inventarului viu și mort, randamentului scăzut la hectar, persistenței relațiilor precapitaliste, semiobage, în acest sector economic. L. Pătrășcanu dezvăluie inconsistența diferitelor explicații avansate de economiștii burghezi privind situația din

³⁷ Lucrețiu Pătrășcanu, *Problemele de bază...*, p. 6.

³⁸ Vezi pe larg tratarea acestor probleme la Vasile Ioța, *Concepția lui L. D. Pătrășcanu despre stadiul dezvoltării capitalismului în România interbelică*, în *Era socialistă*, 1980, 60, nr. 3 și 4.

³⁹ Lucrețiu Pătrășcanu, *Problemele de bază...*, p. 28, 36—40.

⁴⁰ *Idem*, p. 60—61.

⁴¹ *Idem*, p. 63.

agricultura României. „După un sfert de veac de la înfăptuirea reformelor postbelice, totuși în România continuă să existe o »problemă agrară«, în care momentele sociale se împletesc cu acele de natură economică, și nu simple insuficiențe tehnico-organizatorice, de natură agricolă”⁴². Cauza principală pentru această stare de lucruri trebuie căutată în opoziția dintre forțele de producție în continuu progres, și relațiile de producție din agricultură, conservatoare și ridicând numeroase obstacole în calea progresului⁴³. Spre deosebire de primul studiu, redactat în 1925 și care trata reforma agrară prin prisma posibilităților schimbări pe care ea le anunța, *Problemele de bază ale României* abordează același subiect reliefînd, de data aceasta, nerealizările evidente ale reformei, atât de vizibile între altele și datorită perspectivei istorice de care beneficia autorul în 1942. Menținîndu-ne pe linia demonstrației propuse, se poate conchide, alături de Pătrășcanu, că „reforma agrară nu desparte două epoci, structural diferite”, lucru dorit în 1925, dar care se dovedise mai târziu o speranță amînată. „Exproprierea și împroprietărirea țăranilor n-au fost măsuri revoluționare, înfăptuite pe căi revoluționare. Reforma a fost o soluție de compromis [subl.n.], sub un dublu aspect. Aici își au originea, limitele și insuficiențele ei”⁴⁴. Ținînd cont de consecințele pe care le-a determinat, reforma agrară cu greu mai poate fi prezentată acum ca rodul unui compromis între burghezie și moșierime. Ea a avut caracterul unui cataclism pentru destinele clasei moșierești, definitivînd cecăderea ei politică și economică. Limitele evidente ale legislației de reformă agrară își află explicația în spiritul burghez al acestei măsuri, spirit care a trecut prin grave frământări înainte de a se hotărî sacrificarea, în parte, a sacrosanctului principiu al intangibilității proprietății particulare și aici trebuie căutat compromisul care a permis „salvarea” — expresia este a lui Pătrășcanu — unei părți din proprietatea moșierească. Condamnată de evoluția istorică, moșierimea nu a avut mijloacele de a se opune unei măsuri care apărea în acele momente drept unica soluție posibilă, panaceul tuturor problemelor cu care era confruntată societatea românească de după primul război mondial. Explicația potrivit căreia reforma agrară a fost limitată intenționat de către burghezie, deoarece nu dispunea de mijloacele financiare care să-i permită exploatarea viitoarei piețe naționale lărgite, oferind astfel prilej de concurență capitalului străin, nu mai rezistă unei analize amănunțite. Reforma agrară din 1921 nu a luat forme mai radicale, deoarece a fost înfăptuită de burghezie care nu urmărea subminarea temeliiilor statului capitalist. A fost în primul rînd o măsură economică aplicată în limitele gîndirii economice burgheze. Pătrășcanu, cînd avansează aceste explicații le face de pe poziția gînditorului marxist, preocupat de echitate și de ridicarea nivelului de trai al maselor. Deosebirea este că reforma a pornit de la clasele conducătoare care vedeau în ea o soluție de ieșire din criză, nefiind aplicată în virtutea unei ideologii egalitare, reprezentînd o măsură impusă de realitățile economice și sociale ale țării. Cu totul altele sînt propunerile pe care L. Pătrășcanu le face în studiul *Problemele de bază ale României* în eventualitatea trecerii puterii politice în mîinile proletariatului. Ele reflectă marxismul

⁴² *Idem*, p. 73.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Idem*, p. 79.

militant al gînditorului comunist, preocuparea pentru rezolvarea radicală a problemelor agriculturii în spiritul unei ideologii umaniste: „Exproprierea totală a mării proprietăți de la 50 de ha în sus și desființarea tuturor relațiilor de muncă care poartă încă un caracter iobăgist. Improprietărirea țăranilor fără pămînt sau cu pămînt puțin. Înzestrarea țăranilor cu inventar, viu și mort, să fie făcută pe seama mării proprietăți expropriate și pe socoteala Statului. Stingerea tuturor datoriilor țăranilor către bănci și către Stat, de pe urma trecutei împroprietări și a conversiunii. Interzicerea relațiilor de muncă cu caracter iobăgist...”⁴⁵.

În studiul de față am încercat să redăm o imagine comparativă a opiniilor lui Lucrețiu Pătrășcanu legate de reforma agrară din 1921. Ne-am străduit să ilustrăm *evoluția* ideilor istoricului marxist față de această problemă, dialectică care trebuie văzută prin prisma radicalizării luptătorului pentru drepturile muncitorilor care a fost Lucrețiu Pătrășcanu. Dacă în teza lui de doctorat reforma agrară este tratată ca o măsură care ar putea avea profunde implicații, schimbînd în bine lumea satului românesc, ducînd la o ridicare economică a țăranului, în *Problemele de bază ale României* redactată la optsprezece ani după primul studiu, reforma este privită în toate neajunsurile ei, este aspru criticată ca un paleativ la care a recurs burghezia pentru a salva orînduirea capitalistă, grav amenințată de marasmul economic și de avîntul revoluționar din anii de după război.

Concluzia care se desprinde din ambele lucrări este că reforma agrară din 1921 a fost imperios reolamată de dezvoltarea României pe calea capitalismului, dar că modul ei de legiferare și de aplicare au lăsat nerezolvate multe dintre problemele care grevau asupra agriculturii românești. Se impunea deci o nouă reformă agrară, aceea înfăptuită în 1945, pentru care Lucrețiu Pătrășcanu a militat consecvent.

DANIELA COMȘA

LA RÉFORME AGRAIRE DE 1921 DANS LA VISION DE LUCREȚIU PĂTRĂȘCANU

(Résumé)

Notre étude se propose de donner une image comparative des opinions de Lucrețiu Pătrășcanu sur le problème de la réforme agraire de 1921, exprimées dans sa thèse de doctorat, rédigée en 1925 et dans l'ouvrage *Problèmes de base de la Roumanie* publié en 1944.

Si dans l'étude de 1925 la réforme agraire est envisagée comme une mesure qui aurait pu avoir des implications profondes et changer en bien la vie du village roumain, dans *Problèmes de base de la Roumanie*, la réforme est présentée dans une manière critique: on la considère un palliatif auquel a recouru la bourgeoisie pour sauver la société capitaliste

⁴⁵ *Idem*, p. 281.

gravement menacée par le marasme économique et par l'élan révolutionnaire des masses dans les années d'après la première guerre mondiale.

La conclusion qui se dégage des deux ouvrages est que la réforme agraire de 1921 a été réclamée par le développement de la Roumanie dans la voie du capitalisme, mais la manière dans laquelle elle a été légiférée et appliquée n'a pas permis de résoudre les grands problèmes qui intéressaient l'agriculture roumaine.

On relève encore une fois — par cette étude — la haute valeur interprétative et documentaire de l'oeuvre scientifique du combattant communiste qui a été Lucreţiu Pătrăşcanu.

POLITICA MILITARĂ EXTERNĂ A ROMÂNIEI ÎN PERIOADA SEPTEMBRIE 1939—IUNIE 1941

II. RELAȚIILE MILITARE EXTERNE ALE ROMÂNIEI — IULIE 1940—IUNIE 1941*

După prăbușirea militară a Franței, care a marcat desigur un mare succes pentru armata germană, soarta războiului al II-lea mondial nu era încă decisă. Cu toate că Anglia continua să ducă singură războiul cu puterile Axei, se mai aflau în expectativă mari puteri cu forțe umane și economice intacte, care, prin intrarea lor în acțiune, puteau schimba balanța războiului.

Înfrângerea rapidă a Franței a avut grave consecințe asupra situației politice și militare a Europei vestice. Germania hitleristă devenea stăpînul unei părți a teritoriului continentului european. Țările mici și mijlocii care își puseseră mari speranțe în forța militară a celor două mari puteri occidentale, Anglia și Franța, s-au trezit la discreția Germaniei hitleriste.

România, care militase pentru apărarea integrității teritoriale și a independenței naționale, situîndu-se prin politica sa în tabăra țărilor antirevizioniste, cădea pradă țărilor fascisto-revizioniste.

Împinsă de evenimentele externe într-o situație critică, România, lipsită de o bună parte din aliații săi, trebuia să găsească căi rapide de salvare.

Fără să se abată de la politica sa tradițională de păstrare a statu-quo-ului teritorial și a suveranității naționale, guvernul român a considerat că renunțarea la garanțiile acordate de Anglia și Franța (aprilie 1939), care practic nu mai aveau nici o valoare, și solicitarea garanției puterilor Axei asupra integrității teritoriale, era politica cea mai rezonabilă în acele grele împrejurări. În convorbirea pe care a avut-o cu reprezentantul Germaniei la București în ziua de 2 iulie 1940, Carol al II-lea a spus: „Eu recurg la ajutorul Führerului și-l rog să ne ajute și să ne protejeze în aceste vremuri de grea încercare”⁷⁹.

Alianța cu Germania a fost numai o manevră a guvernului român. El însă recurgea fără șanse la o politică de conjunctură. În raportul său din 1 iulie 1940, Legația germană din București informa Ministerul de Externe al Germaniei că „Abrogarea garanției anglo-franceze nu constituie după părerea mea decît un simplu gest: ea înseamnă o înfrîngere pentru Anglia și va lovi în francofilii care au aplaudat această garanție după discursul lui Gafencu în parlament. Pentru înțelegerea politicii există posibilitatea să se găsească o formulare potrivită care să nu ofenseze Rusia, de vreme ce sînt de așteptat și pretențiile Ungariei și Bulgariei (cererile Ungariei desigur că,

* Partea I a studiului a apărut în *ActaMN*, XVII/1980.

⁷⁹ Documents on Foreign Policy 1918—1945, Series D, Volume X, 23 june—august 1940, document 80.

dacă vor fi satisfăcute vreodată, în acest caz vor trebui reduse considerabil în interesul populației germane)⁸⁰.

Prin schimbarea de atitudine, guvernul român nu se aștepta decât numai la o ameliorare a situației sale externe. La 15 iulie 1940 Adolf Hitler îi scria lui Carol al II-lea că „Oferta României de a manifesta o atitudine prietenoasă față de Germania, desigur că a fost bine primită de Germania, mai cu seamă datorită faptului că în trecut, și chiar pînă foarte recent, după cum s-a stabilit fără putință de tăgadă, din documentele recent descoperite, atitudinea politicii oficiale române față de Germania [...] nu numai că nu a fost prietenoasă, dar a fost chiar ostilă”⁸¹.

Odată cu renunțarea la garanțiile anglo-franceze, guvernul român n-a rupt legăturile sale politice și militare cu statele care mai erau încă aliate cu România. Astfel, în ziua de 2 iulie 1940, Constantin Argetoianu, ministrul de externe al României, făcea cunoscut ambasadelor române din Atena, Ankara și Belgrad că „Schimbarea de curs care se pregătește în orientarea politicii noastre externe, nu atinge bazele tratatului nostru de alianță cu Iugoslavia și Pactul Înțelegerii Balcanice, precum și legăturile noastre de prietenie cu statele care compun această înțelegere”⁸².

Prin declarația sa din 4 iulie 1940, noul guvern al României de sub președinția lui Ion Gîruntu întărește cele de mai sus, precizînd că „guvernul înțelege să facă o politică de integrare succesivă în sistemul creat de Axă Berlin—Roma [...]. În același timp guvernul vrea în chip atît de hotărît să întretină relațiile cele mai bune și cordiale, cu toți vecinii, considerînd pacea în această parte a Europei, ca o condiție indispensabilă a unei ordini politice superioare. În acest sens, alianțele noastre regionale urmează a fi socotite drept etape pe calea unei asemenea politici”⁸³. Așadar, România n-a părăsit Înțelegerea Balcanică, alianță politică și militară, care, aflată sub presiunea marilor puteri, era ca și inexistentă. La mijlocul anului 1940, România era izolată practic din punct de vedere militar și politic și lipsită de sprijinul material și politic al oricărei puteri străine. În august 1940 Marele stat major român aprecia că „din punct de vedere politic ne considerăm înșelați și de către germani și de către ruși și de către bulgari, atît în tratativele existente, cît și în promisiunea vagă care ne-au făcut”⁸⁴.

La sfîrșitul lunii august 1940 România nu se putea bizui pe ajutorul militar al Germaniei, iar aliații din sud-estul Europei, de care mai era legată prin tratatul militar, practic n-o mai interesau, deoarece problemele în litigiu cu Bulgaria erau în curs de rezolvare. Ca atare, în această situație, Înțelegerea Balcanică nu mai putea juca nici un rol pentru România.

Împotriva revizionismului maghiar și a unei eventuale agresii a Germaniei hitleriste, România n-avea nici un aliat. După cum s-a relatat mai sus, alianța militară româno-iugoslavă împotriva Ungariei se destrămase odată cu căderea Cehoslovaciei sub ocupația Germaniei. Încercările României

⁸⁰ Documents on German Foreign Policy 1918—1945, Series D, Volume X, 23 june—august 1940, dos. nr. 68.

⁸¹ Idem, doc. nr. 171.

⁸² Arhiva MAE, fond Mica Înțelegere, an. 31, f. 48, Telegrama ministrului de externe al României din 4 iulie 1940.

⁸³ Idem, fond 71/Anglia, dosar 41, f. 21.

⁸⁴ Ibidem.

din toamna anului 1939 și din prima jumătate a anului 1940 de a încheia un protocol militar cu Iugoslavia de apărare comună împotriva unui atac din vest, au eșuat.

Nu este mai puțin probabil ca România să fi încercat să se sprijine pe ajutorul militar al U.R.S.S. într-un conflict cu Ungaria sau eventual cu Germania, ceea ce nu era posibil în condițiile funcționării pactului de neagresiune sovieto-german.

În orice caz, tatonări românești la Moscova au fost. La 24 august 1940, în timpul întâlnirii de la Viena, Ribbentrop a așezat pe masa lui Manoilescu o telegramă cifrată și traducerea instrucțiunilor date lui Gafencu de către guvernul român de a negocia cu Stalin un pact contra Germaniei⁸⁵. Nu dispunem de documente care să ateste intențiile guvernului român de a negocia cu Moscova, dar nici nu excludem ipoteza că, în acele împrejurări deosebit de grele, guvernul român nu s-ar fi gândit și la unele tratative cu U.R.S.S.

În septembrie 1940, Legația României din Washington, cu telegrama nr. 166/11—654, îi făcea cunoscut lui Ion Antonescu că în cursul tratativelor pentru arbitrajul de la Viena, din august 1940, i s-au prezentat lui Manoilescu anumite documente, din care reieșea intenția României de a încheia o alianță defensivă cu U.R.S.S. Întrebat, Manoilescu, la 8 decembrie 1941, dacă într-adevăr a văzut asemenea documente, el a dat un răspuns evaziv, nici n-a negat, dar nici n-a afirmat⁸⁶.

În momentul când se decidea soarta României la Viena, ea era lipsită de sprijinul marilor puteri, lăsată la discreția puterilor Axei. Pentru a evita vărsarea de sânge inutilă și ocuparea întregului teritoriu al țării, singura ieșire din acea situație grea era acceptarea de către guvernul român a odiosului dictat impus de cele două mari puteri.

După ce România a fost amputată teritorial și satisfăcute într-o anumită măsură pretențiile revizioniste ale Ungariei horthyste, Germania și Italia au garantat „integritatea și inviolabilitatea teritoriului național al României”⁸⁷.

În fața pericolelor ce amenințau din toate părțile, garanția germano-italiană i se prezenta ca singura soluție salvatoare. Primirea ei a însemnat însă schimbarea orientării politice și militare a României și intrarea sub dominația politică, militară și economică a Germaniei. Dintr-un stat neutru, devine un stat nebeligerant aflat însă în tabăra italo-germană.

Dintr-un memorandum al unui înalt funcționar al Ministerului de Externe al Germaniei rezulta că aceste garanții nu fuseseră acordate în mod dezinteresat. „Dându-și seama — se arată în memorandum — că sondele petroliere din România au o importanță hotărâtoare într-un război îndelungat, Führerul și Ducele au hotărât să apere ei înșiși această regiune prețioasă”⁸⁸.

⁸⁵ Arhiva MAE, fond 71/U.R.S.S., dosar nr. 95, f. 441.

⁸⁶ Idem, f. 445, Președinția Consiliului de Miniștri, cabinetul Dir. 2, nr. 4598/M către M. Af. Străine.

⁸⁷ D.Z.A. Potsdam, Ausw. amt. Ministerbüro, RAM, Band 58847, Mappe 454 B (Fotocopia la AISISP, fond 10, ds. 174, f. 2).

⁸⁸ D.G.F.P. 1918—1945, Series D, volume X, September 1, 1940, January 31, 1941, doc. 41.

Intențiile celor două mari puteri fasciste erau diametral opuse interesele României. Situația în care se afla țara noastră era foarte grea. Nu numai teritoriul, dar și independența sa națională erau amputate.

La cererea lui Carol al II-lea de la începutul lui iulie 1940, Hitler nu s-a grăbit să trimită în România o misiune militară germană. Dar, după 30 august, la cererea lui Ion Antonescu din 5 septembrie 1940, Hitler s-a grăbit să trimită la București pe generalul-locotenent Kurt von Toppelskirch, care a dus tratative cu reprezentanți ai guvernului român în zilele de 15—17 septembrie.

Din aceste discuții a rezultat că Misiunea militară germană din România urmează „să colaboreze cu comandamentul român la reorganizarea, dotarea și instruirea armatei române [...] după terminarea instrucției armamentului modern al acestor unități să rămână armatei române”⁸⁹.

În ziua de 19 septembrie 1940, Comandamentul suprem al Wehrmachtului a discutat propunerile de mai sus ale guvernului român, cuprinse în raportul prezentat de generalul-locotenent Kurt von Toppelskirch și a stabilit următoarele: „Contrar propunerilor române, vor fi trimise în România cât mai curând probabil trupe germane având aproximativ forța unei divizii. Pentru durata războiului un transfer de material de război german către România este exclus”⁹⁰.

Sarcina misiunii militare germane în România era cu totul alta decât aceea la care de fapt se gândise Antonescu. Din nota adresată la 21 septembrie 1940 de Înalțul Comandament al Wehrmachtului Ministerului de Externe al Germaniei rezulta că „Sarcina aparentă — a Misiunii militare germane — va fi de a instrui în România prietenă nouă [...] forțele ei armate” dar „sarcina reală care nu trebuie să devină evidentă nici pentru români, nici pentru propriile noastre trupe este: să apere câmpurile petrolifere românești împotriva unei terțe puteri care ar încerca să le acapareze sau să le distrugă; să dea posibilitate armatei române să efectueze sarcini definite, corespunzător unui plan efectiv, elaborat în favoarea intereselor Germaniei, în cazul când vom fi siliți la un război cu Rusia Sovietică să pregătească angajarea forțelor germane și române din direcția României”⁹¹.

Kurt von Toppelskirch, în lucrarea sa „Istoria celui de-al doilea război mondial”, susține că „La începutul lui octombrie s-a trimis în România o misiune militară germană care era oficial însărcinată să reorganizeze armata română”⁹².

Prin misiunea militară guvernul hitlerist urmărea realizarea unor scopuri economice și militare și anume: asigurarea exploatarei petrolului românesc pentru nevoile mașinii de război germane și pregătirea armatei române drept carne de tun pentru operațiuni viitoare preconizate de Hitler împotriva U.R.S.S. În asemenea condiții, din punct de vedere militar România nu mai putea să acționeze independent. Ca urmare a intrării sub dominația militară și economică a Germaniei, guvernul dictaturii militaro-legionare, la 25 septembrie 1940, a suspendat postul de atașat militar la Berna și Washington,

⁸⁹ Idem, vol. XI, doc. 80, vezi și Arh. MAI, pachet nr. 202, ds. 1482, f. 1—7.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Kurt von Toppelskirch, *Geschichte des Zweiten Weltkriegs* (Istoria celui de-al doilea război mondial), Bonn, 1956, p. 139.

la Londra rămânea numai un atașat naval și un secretar⁹³. Deci și cele mai slabe legături militare cu alte state fie că au fost întrerupte, fie că au fost diminuate și lichidate treptat. La 28 septembrie 1940, România a ieșit și din Înțelegerea Balcanică slăbită de presiunile exercitate de marile puteri din afară. În declarația ministrului de externe al dictaturii militaro-fasciste se arată că prin primirea garanțiilor germano-italiene „este evident că orice alte legăminte politice îndepărtate sau regionale au căzut de la sine”⁹⁴.

În toamna anului 1940 toate alianțele militare ale României, constituite pentru apărarea în comun a independenței și suveranității naționale, se destrămaseră. La 13 octombrie 1940, Ion Antonescu declara într-un interviu acordat ziarului german *Völkischer Beobachter* că Pactul Balcanic, ca și celelalte pacte europene, erau perimate și că nu se va mai preleva de ele⁹⁵.

Politica guvernului militaro-fascist de alianță cu puterile Axei a înrăutățit raporturile politice și economice ale României cu Anglia și Statele Unite ale Americii. La 25 septembrie 1940 și în zilele următoare a fost arestat un grup de supuși britanici din industria petroliferă și deferiți justiției militare pentru că „au săvârșit o serie de acte de sabotaj împotriva transporturilor de petrol către Germania. Cu începere de la 10 octombrie 1940, toate bunurile românești din Statele Unite ale Americii au fost blocate”⁹⁶.

În același timp în Germania se pregătea trimiterea în România a Misiunii militare. La 25 septembrie 1940, prin ordinul OKW, s-a stabilit ca misiunea militară ce urma să sosească în România să aibă un comandament compus din 11 ofițeri, 7 interpreți, 5 funcționari și 46 de subofițeri. La 10 octombrie 1940, grupul de ofițeri, sub comanda generalului-locotenent Erich Hansen, a plecat din Dresda spre București. Primele subunități ale Diviziei 13 infanterie moto au plecat din Viena spre România tot la aceeași dată⁹⁷.

Vînfurile armatei germane au sosit la București la 12 octombrie. Generalul-locotenent Erich Hansen era șeful misiunii, colonelul Arthur Hauffe era șeful de stat major. Transportul trupelor cu un efectiv de 22 430 de oameni (dintre care 701 ofițeri și 16 860 trupe terestre; 189 ofițeri și 4 680 trupe aeronautice) s-a încheiat la 14 noiembrie 1940⁹⁸. Trupele au fost cazate în localitățile București, Roman, Făgăraș, Sibiu, Mihai Bravu, Rîmnicul Vîlcea, Tîrgoviște, Brașov, Bod, Hălchiu, Codlea, Vulcan, Ghimbav, Rîșnov, Cristian, Cîmpina, Ploiești, Buzău, Rîmnicul Sărat, Focșani, Bacău și Giurgiu⁹⁹.

Armata germană ocupa puncte strategice în România. Ion Antonescu a încercat să diminueze puterea militară germană asupra României, cerînd, cu prilejul vizitei sale în Italia, un detașament alpin de tăria unei companii și 2—3 ofițeri marinari. Mussolini era înclinat să accepte cererea lui Antonescu, dar dorea să consulte mai întîi guvernul german în această

⁹³ Arh. MAE, fond 333, dosar 110, nota din 25 septembrie 1940.

⁹⁴ Arh. MAE, fond Înțelegerea Balcanică, dosar 39, f. 554.

⁹⁵ Idem, dosar 42, f. 85, vezi și DGFP 1918—1945, Series D, volume XII, Septembrie 1940—ianuarie 1941, doc. nr. 151.

⁹⁶ Arh. ISISP, fond 10, dos. nr. 90, f. 8.

⁹⁷ Bundesarchiv — Militärarchiv Freiburg R.H. 31—1/ V 166, doc. 27965.

⁹⁸ Arh. MAN, fond 948, dosar 1465, f. 216.

⁹⁹ Ibidem.

chestiune¹⁰⁰. Desigur, Hitler nu putea admite să împartă dominația sa cu Italia. În timpul celui de-al doilea război mondial Italia n-a avut o misiune militară în România. Nu s-a încheiat nici o convenție militară între guvernul român și cel italian. Acordul româno-italian din 3 decembrie 1942 n-a prevăzut înființarea unei misiuni militare italiene, ci a unui Comandament al forțelor italiene în România¹⁰¹. La 24 august 1943 se aflau în România 230 militari italieni, dintre care 136 din armata de uscat, 38 aviație și 56 echipajul unei unități navale aflate în apele teritoriale românești¹⁰². După aderarea guvernului militar-fascist la Pactul Tripartit, 23 noiembrie 1940, efectivele armatei germane pe teritoriul României au crescut. Dar aceasta n-a însemnat pentru statul român o alianță militară cu cele trei mari puteri, Japonia, Germania și Italia. Protocolul semnat la 23 noiembrie 1940 nu conține nici un articol din care să rezulte obligații militare din partea semnatarilor. Protocolul prevedea că România era consultată numai atunci „când comisiile tehnice prevăzute în articolul 4 al Pactului Tripartit vor trata chestiuni ce ating interesele României, reprezentanții României vor lua parte și ei la dezbaterile comisiei”¹⁰³. Față de Uniunea Sovietică, aderarea la Pactul Tripartit guvernul dictaturii militare n-a considerat-o ca un act ostil. În cursul unei convorbiri care a avut loc între Grigore Gafencu, ministrul plenipotențiar al României la Moscova și A. I. Vișinski, ministrul adjunct al Ministerului Afacerilor Externe al U.R.S.S.-ului, acesta din urmă a declarat că „Guvernul sovietic își dă seama de situația generală și nu consideră adeziunea României la Pactul Tripartit ca un act îndreptat împotriva U.R.S.S.”¹⁰⁴.

Gafencu a raportat la București conversația avută, de unde i s-a răspuns la data de 28 noiembrie că: „Adeziunea noastră la pact nu poate fi primită ca un act contra U.R.S.S. Când a dat această adeziune, România a avut în vedere și bunele relații dintre U.R.S.S. și Germania. Sintem gata și astăzi ca și în trecut a face totul pentru a normaliza raporturile noastre cu U.R.S.S.”¹⁰⁵. Desigur că nu România putea să dea tonul în realizarea dorinței sale. Era un stat mic și nu putea să-și hotărască singură drumul de urmat în politica externă. Statul legionar era însă legat de puterile Axei prin garanțiile pe care acestea le-au acordat în august 1940.

În urma discuțiilor ce au avut loc în ziua de 16 noiembrie 1940 la sediul Marelui stat major român cu generalul-locotenent Erich Hansen, a rezultat că „În cazul când armata sovietică sau orice alta ne va ataca, fără a fi fost provocată de noi, armata germană va interveni”¹⁰⁶.

Având în vedere pactul sovieto-german din 1939, Hansen a ținut să facă rezerva că „intervenția armatei germane va depinde într-o largă măsură de

¹⁰⁰ DGFP, Series D, Volume XI, p. 592.

¹⁰¹ A.M.A.N. fond 948, dosar 1521 — Nota nr. 872587 din 17 iulie 1943 a Secției a 7-a a M.St.M.

¹⁰² Arhiva MAN, fond 948 și 1527 (Tabel cu cheltuielile ce urmează a fi expuse M.U. la convocarea din 27 august 1943).

¹⁰³ Arhiva MAE, fond 71/U.R.S.S., dosar 92, f. 482.

¹⁰⁴ Idem, fond 71/1920—1944, dosare speciale, anul 1940 vol. 358, f. 275. Telegrama nr. 3187 din 27 noiembrie 1940 a lui Grigore Gafencu către MAE.

¹⁰⁵ Idem, dosar nr. 39, f. 307.

¹⁰⁶ Arhiva MAN, fond 948, rola 36 T, I 818 microfilm 494.

situația politică de moment¹⁰⁷. Așadar, garanțiile germano-italiene funcționau în limitele obligațiilor alianțelor pe care Germania le avea în perioada dată. În Directiva nr. 21 „Operația Barbarossa”, comandamentul german își călca angajamentele ce le asumase prin tratatele încheiate și hotărăște că „Wehrmachtul german trebuie să fie gata de a zdrobi Rusia Sovietică într-o campanie rapidă încă înainte de încheierea războiului împotriva Angliei”¹⁰⁸. Conform acestei directive, efortul principal în războiul împotriva U.R.S.S. al grupului sudic al armatei germane se făcea pe „direcția regiunii Lublin, în direcția generală Kiev”¹⁰⁹. În cadrul acestei operații armata română, „trezind cursul inferior al Prutului, va forma un braț larg de învăluire în mod separat. Armata română va avea sarcina de a neutraliza forțele rusești aflate la mijloc”¹¹⁰.

Din această directivă rezultă de fapt că forța armatei române era neglijată. Dealtfel, în calculul comandamentului german marile unități germane care atacau de pe teritoriul României erau minore. Grosul forțelor atacatoare germane s-a aflat în Polonia ocupată, care a constituit principala bază de atac a Germaniei împotriva U.R.S.S.

La 17 martie 1941, referindu-se la operația Barbarossa, Hitler a spus: „România nu trebuie luată în calcul. Marile unități române n-au putere ofensivă”¹¹¹.

În toamna anului 1940, Comandamentul german a luat măsuri pentru trimiterea de noi trupe în România. Astfel, la 18 noiembrie 1940 generalul-colonel Fr. Halder, șeful de stat major al armatei de uscat germane, nota că „noi trebuie să trimitem în România încă o divizie de tancuri”¹¹². La 2 decembrie 1940 notează lapidar „România o nouă divizie de tancuri”. Iar la 14 decembrie că „Personalul va fi trimis înainte”¹¹³.

La 21 decembrie 1940, Înalțul Comandament al Wehrmachtului făcea cunoscut Ministerului de Externe al Germaniei că „Misiunea Wehrmachtului în România [...] este în prezent întărită cu o altă divizie blindată (Transportă prin Ungaria spre România, începând de la 13 decembrie până la 25 decembrie)”¹¹⁴.

Această divizie nu făcea parte din Misiunea militară germană, însă ea trebuia să preceadă și să facă siguranța noilor trupe germane ce urmau să intre în România.

La 21 decembrie 1940, OKW a dispus „Constituirea unei mari forțe în sudul României [...] sarcina ei va fi de a înainta prin Bulgaria prietenă, dacă va fi necesar, fără a atinge teritoriile iugoslave sau turce, spre coasta Mării Egee și, depinzând de situație, chiar mai departe, în Grecia, eliminând prin aceasta pe englezi, din această zonă”¹¹⁵. Ca urmare, până la 9 ianuarie

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ DGFP Series D, volume XI, doc. nr. 532.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Fr. Halder, KTB, p. 346.

¹¹² Idem, p. 188.

¹¹³ Idem, p. 203.

¹¹⁴ DGFP, 1918—1945, Series D, volume XI, doc. nr. 556.

¹¹⁵ DGFP, Series D, volume XI, Circulara din 7 noiembrie 1941 a Ministerului de Externe al Germaniei către ambasadele și legațiile sale din Moscova, Ankara, Belgrad și Atena.

1941 a intrat în România cea de a doua divizie germană cu un efectiv de 547 ofițeri și 14 957 trupă¹¹⁶, ca apoi să înceapă prin Ungaria spre România transportul a numeroase trupe germane, care s-a făcut cu consimțământul ambelor guverne. Aceasta era de fapt consecința aderării celor două state la pactul tripartit. Trupele au fost cartiruite în sudul României. La 24 februarie 1941, după calculele Marelui stat major român, se aflau în România 12 847 ofițeri și 344 877 trupă, în total 367 744 militari germani¹¹⁷.

Prezența a numeroase trupe germane pe teritoriul statului român a dus la înrăutățirea relațiilor sale cu alte state. La 10 februarie 1941 membrii legației britanice au părăsit România, relațiile diplomatice dintre cele două țări fiind rupte la 15 februarie.

Cu Iugoslavia, relațiile erau corecte, dar reci, atât din cauza pactului de prietenie iugoslavo-ungar din 12 decembrie 1940, care ar fi putut conține clauze secrete ce ar fi lezau interesele României, cât și pentru faptul că statul român era semnatar al Pactului Tripartit și pe teritoriul său se aflau trupe germane ce îngrijorau Iugoslavia. Cu toate acestea, ambele state erau îngrijorate de situația militară și politică ce se crease în sud-estul Europei, și se temeau de noi complicații internaționale.

În februarie 1941 raporturile diplomatice ale României erau reduse la câteva state: Germania, Italia, Japonia, Ungaria, Bulgaria, Turcia, Elveția, Spania, Portugalia, U.R.S.S., Statele Unite ale Americii, Finlanda, Iugoslavia, Slovacia, Franța-Vichy, Vatican, Iran, Suedia, Grecia ș.a.

Relații militare n-avea decât cu Germania, nestabilite încă printr-un acord sau o convenție. Singura de acest fel, care de fapt s-a încheiat între Marele stat major român și Misiunea militară germană, a fost Convenția din 12 februarie 1941 care prevedea apărarea în comun a instalațiilor, rafinăriilor, conductelor și terenurilor petroliere. Apărarea integrală pe uscat, în aer și pe mare revenea Marelui stat major român sprijinit în această misiune de către trupe și comandamente germane. Șeful misiunii militare germane, generalul Hansen, avea dreptul, de comun acord cu Marele stat major român, de a controla personal apărarea integrală sau prin organe speciale¹¹⁸. Această convenție, prin conținutul ei limitat la o zonă ce interesa în mod exclusiv Germania, reflectă teama guvernului hitlerist ca nu cumva petrolul românesc să cadă în mâna altei puteri. La trecerea armatei germane peste Dunăre, împotriva Greciei, Hitler se aștepta la atacuri aeriene asupra Ploieștiului, ordonând în acest sens întărirea apărării spațiului aerian în regiunea petroliferă.

¹¹⁶ Arhiva MAN, fond 333, dos. 96, f. 177. La 14 decembrie 1940 situația efectivelor militare germane în România era următoarea: generali 5, ofițeri superiori 79, ofițeri inferiori 905, total ofițeri 989; trupă 24 260; care de luptă 163; autovehicule 5 313; moto-ciclete 1 797; cai 49; avioane 104. La 9 ianuarie se aflau în România: 5 generali, 80 ofițeri superiori, 935 ofițeri inferiori, total ofițeri 1020 și trupă 25 332 — erau trupe ale misiunii militare. Divizia de artilerie avea 547 ofițeri și 14 957 trupă; iar trupe care se concentrău în România intraseră pînă la 9 ianuarie 1941 = 856 ofițeri și 17 692 trupă. Așadar, la acea dată se aflau în România 5 generali, 2418 ofițeri și 57 981 trupă germană (Arhivele M.A.N. fond 948, dosar 1465 — Situația efectivelor misiunii militare germane în România la 9 ianuarie 1941).

¹¹⁷ Arhiva MAN, dos. nr. 457/674, f. 357.

¹¹⁸ Arhiva MAN, dosarul nr. 87, f. 41—42.

Tensiunea politică și militară din primăvara anului 1941 în sud-estul Europei îngrijora organul militar al României care, la 9 martie 1941, aprecia foarte lucid că „un război între Germania și Rusia este de prevăzut [...]”. Apreciez că un război cu Rusia este inevitabil și că dată foarte probabilă chiar în vara aceasta¹¹⁹. În continuare se aprecia că „Marea manevră politică-militară de încercuire a Angliei a fost însoțită de alta de separare a acesteia de Rusia. Ocuparea Poloniei, Danemarcei, Norvegiei, urmată apoi de pătrunderea în Balcani spre Suez, nu însemnează altceva decât interzicerea definitivă a drumului Rusiei spre Marea Nordului și Mediterană¹²⁰”.

În timpul convorbirilor de la Berlin din noiembrie 1940, Hitler nu l-a pus la curent pe Antonescu cu planurile sale în Balcani decât foarte vag, în sensul că România trebuia să-i ușureze sarcina de a lichida puterea militară a Angliei din Grecia¹²¹.

În una din declarațiile sale date în timpul cât s-a aflat prizonier în U.R.S.S., Ion Antonescu a afirmat că în cadrul convorbirii de la 14 ianuarie 1941 Hitler l-a informat cu privire la planul său de a ataca Grecia, pentru a degaja Italia¹²².

După cum s-a arătat mai sus, planul german de ocupare a Greciei a fost stabilit în toate detaliile sale prin Directiva nr. 20 cunoscută sub denumirea de operația „Mărița”, semnată de Hitler la 13 decembrie 1940. Directiva prevedea concentrarea de forțe în România de sud și odată cu începerea vremii favorabile „aceste forțe” vor fi trimise ca „să ocupe nordul coastei egeene prin Bulgaria și la nevoie să ocupe întregul teritoriu grecesc. Sprijinul Bulgariei este de așteptat¹²³”.

Pe baza acestei directive, la 21 decembrie 1940, Cartierul general al armatei germane a făcut cunoscut șefului Misiunii militare germane din România planul calendaristic al mișcărilor de trupe germane spre Dunăre. Totodată, șefului misiunii militare germane i s-a atras atenția că în timpul discuției pe care o va purta la Marele stat major român, să nu dezvăluie intențiile ofensive ale Germaniei (în direcția Bulgariei)¹²⁴.

Evenimentele din România din ianuarie 1941 n-au influențat pregătirile militare germane pentru Balcani.

Comandamentul german se temea și de un atac al forțelor maritime sovietice asupra Constanței. La 24 februarie 1941 a sosit în București statul major al misiunii marinei militare germane în România. La 1 martie, misiunea marinei militare a propus Ministerului Apărării Naționale a României un proiect de organizare a protecției și apărării coastelor maritime românești după modelul german¹²⁵. În proiect s-a prevăzut ca „în scopul unei conduceri unitare operative și tactice toate bateriile române și germane întrebunțate pentru controlarea ținutelor de pe mare se subordonează tactic unui coman-

¹¹⁹ Idem, S. 7, dosarul 332/63, f. 456, Memoriu M.St.M. român din 9 martie 1941.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Institut für Zeitgeschichtsarchiv N.G. 18 (Fotocopia în AISISP, fond XIII, dosarul 13).

¹²² Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române 1938—1940*. Franz Steiner Verlag, GMBH — Wiesbaden, 1965, p. 455.

¹²³ Institut für Zeitgeschichte N.G. 18 (Fotocopia în AISISP, fond. XIII, dosar 12, f. 126).

¹²⁴ DGFP, Series D, volume XI, London, 1961, dos. 556.

¹²⁵ Arh. MAN, S. 3, dos. 1591, f. 10.

dament german de artilerie al marinei¹²⁶. Comandamentul de artilerie al acestei zone era subordonat șefului misiunii navale germane în România, contraamiralul Fleischer*. Aceasta avea misiunea, pe lângă conducerea întregii apărări asigurate de către unitățile germane și române, să îndrume comandamentul marinei române. Șeful misiunii navale din România era subordonat amiralității „Balkan“, grupului de sub comanda amiralului Schueter¹²⁷.

În vederea declanșării atacului împotriva Greciei, Comandamentul german a avut în luna februarie convorbiri cu delegați ai marelui stat major bulgar în vederea stabilirii normelor de cooperare militară bulgaro-germană. Bulgaria se obliga să angajeze la granița cu Turcia șase divizii. La rândul său, Germania s-a angajat ca și în cazul unui atac al armatei turcești împotriva Bulgariei să intervină în modul cel mai rapid cu detașamente blindate și forțe aeriene în sprijinul armatei bulgare. La granițele bulgaro-iugoslave și bulgaro-grecești, Bulgaria a consimțit să angajeze forțe de acoperire a granițelor și în cazul declanșării atacului german, Bulgaria va menține aceste forțe în sectoarele din afara zonei în care acționau trupele germane. După încheierea convenției militare secrete ce cuprindea obligațiile militare de mai sus, Bulgaria a aderat la pactul tripartit la 1 martie 1941*. La 2 martie, cu acordul guvernului bulgar, trupele germane au trecut Dunărea.

Prin intrarea trupelor germane în Bulgaria, situația militară a Iugoslaviei s-a înrăutățit. Ea era încercuită și amenințată de trupele germane din trei părți.

Germania făcea presiuni asupra Belgradului pentru a adera la pactul tripartit, în scopul atragerii Iugoslaviei în sfera de influență germană. La 25 martie guvernul iugoslav a aderat la pactul tripartit, în schimb Germania garanta frontierele Iugoslaviei.

La 27 martie a avut loc lovitura de stat de la Belgrad, modificând în mod substanțial situația în Balcani.

Guvernul englez a depus eforturi susținute pentru menținerea neutralității Bulgariei și crearea unui front în Balcani cu participarea Turciei, Iugoslaviei și Greciei împotriva Germaniei. Turcia n-a acceptat propunerile engleze și prefera să rămână în continuare neutră. Noul guvern de la Belgrad nu era hotărât să acționeze împotriva Germaniei. De aceea generalul englez Dill, deși a stat mai multe zile la Belgrad, la data de 4 aprilie s-a înapoiat destul de decepționat la Atena. Noii miniștri de la Belgrad n-au voit să provoace un război cu Germania a cărei putere îi obseda ca un coșmar. Armata nu era pregătită de război, iar în ciuda tuturor străduințelor

¹²⁶ Idem.

* Succesorul lui a fost amiralul Tillesen, care în august 1944 a căzut prizonier la sovietici.

¹²⁷ A. Hillgruber, *op. cit.*, p. 464.

* În studiul său „Conséquences directes de l'adhésion de la Bulgarie au Pacte tripartite“, istoricul bulgar Dimităr Girkov susține că „Adeziunea Bulgariei la Pactul tripartit la 1 martie 1941 a fost un eveniment de importanță capitală pentru țară. Această adeziune schimba radical situația internațională, marca profund viața sa politică internă. Pe o perioadă lungă istoriografia bulgară era dominată de opinia că în timpul participării sale la Pactul tripartit, Bulgaria fusese o țară ocupată de nazism. În ultimul timp, totuși, opinia care s-a impus este că Bulgaria nu era o țară ocupată, ci satelit“. *Études Balkaniques*, nr. 4, Sofia, 1975, p. 27.

generalului Dill nu s-a putut ajunge la un acord militar ferm cu Iugoslavia.

În timp ce guvernul englez a făcut încercări zadarnice să determine Turcia și Iugoslavia la o acțiune comună contra Germaniei, guvernul hitlerist a decis ca agresiunea împotriva Greciei să fie extinsă și asupra Iugoslaviei.

Încă în seara loviturii de stat de la Belgrad a avut loc la cartierul general o convorbire cu comandanții supremi ai armatei de uscat și aviației militare și cu șefii lor de stat major. Cu acest prilej Hitler a anunțat că punerea în aplicare a directivei „Barbarossa” va trebui amânată cu cinci săptămâni¹²⁸.

La 28 martie 1941 Misiunea militară germană din București a fost înștiințată de OKW prin telegrama nr. 5473 despre atacul ce urma să se declanșeze împotriva Iugoslaviei și Greciei. În telegramă sînt arătate direcțiile de atac, precum și forțele germano-italiene atacatoare¹²⁹.

Armata română n-avea nici o misiune.

Misiunea militară germană din România raporta OKW la 1 aprilie 1941 că „Armata română are dispoziții să asigure securitatea României spre Iugoslavia începînd de la 29 martie 1941. Un batalion german, începînd din ziua de 30 martie, stă înapoia Orșovei și a Turnu-Severinului pentru asigurarea navigației pe Dunăre”¹³⁰.

Pentru cîștigarea Bulgariei și Ungariei la această operație, Hitler le-a dat perspectiva ocupării Macedoniei și respectiv a Banatului sîrbesc. Strădaniile politice ale lui Hitler au dus la o promisiune a Ungariei de a participa cu zece brigăzi începînd de la 14 aprilie la această agresiune și de a le subordona conducerii germane. Bulgaria nu s-a putut decide de la început pentru o participare activă la război. Dar la 10 aprilie Ungaria și la 18 aprilie Bulgaria s-au alăturat agresiunii germane împotriva Iugoslaviei.

În ceea ce privește România, în ordinul din 30 martie dat de Cartierul general al armatei de uscat, pentru executarea „operației 25” și în dispoziția suplimentară pentru operația „Marita”¹³¹ se indica că nu trebuie să se conteze pe participarea activă a României la războiul împotriva Iugoslaviei. Dealtfel, în întrevvedere pe care a avut-o în ziua de 31 martie 1941 cu ministrul Iugoslaviei în România, Ion Antonescu l-a asigurat că „România nu va întreprinde nici o acțiune menită a produce schimbări în structura politică actuală a Balcanilor”¹³². În memoriile sale diplomatul iugoslav K. St. Pavlowitch susține că Antonescu a spus: „România nu va ataca Iugoslavia și nici nu va lua parte la vreo acțiune militară împotriva ei”¹³³.

În audiența la Ion Antonescu din ziua de 31 martie, ministrul Italiei la București, i-a spus că „a sosit momentul ca România să joace un rol activ în Axă, ceea ce i-ar da posibilitatea să-și valorifice drepturile asupra Banatului iugoslav”¹³⁴.

¹²⁸ Kurt von Toppelskirch, *op. cit.*, p. 143.

¹²⁹ Bundesarchiv — Militäarchiv R.H. 31—1/V.12, dosar 26792/2.

¹³⁰ Idem. Telegrama nr. 301 din 1 aprilie 1941 — Misiunea militară germană către OKW.

¹³¹ Arhiva ISISP, fond XIII, dosar nr. 1262, f. 164—165.

¹³² Arh. MAE, fond 71/Iugoslavia, dosar 53, f. 45.

¹³³ K. St. Pavlowitch, *Yugoslavia and Romania in 1941*, în *Journal of Central European Affairs*, Nr. 4, p. 457.

¹³⁴ Arh. MAE, fond 71/Iugoslavia, dos. 53, f. 458.

Ion Antonescu a respins propunerea diplomatului italian, arătând că „România nu dorește să provoace sau să participe la răsturnarea situației politice a Peninsulei Balcanice”¹³⁵.

În legătură cu agresiunea împotriva Iugoslaviei, Legația germană a primit în ziua de 5 aprilie 1941 ordinul Ministerului de externe german să informeze „pe generalul Antonescu personal și strict confidențial, în dimineața zilei de 6 aprilie, asupra următoarelor:

Operațiunea germană împotriva Iugoslaviei și Greciei va începe duminică dimineața, la data de 6 aprilie¹³⁶.

După cum aprecia Halder în nota sa din 4 aprilie 1941 „Antonescu cunoaște puțin despre atacul nostru împotriva Iugoslaviei. Roagă ca Ungaria să nu intre în partea de est a Tisei”¹³⁷.

Manfred von Killinger fiind în concediu, Neubacher a fost acela care l-a informat pe Ion Antonescu în seara zilei de 5 aprilie. Dictatorul român n-a fost surprins de cele ce i s-au comunicat, dar a declarat că România nu ridică nici un fel de pretenții față de Iugoslavia, cu care a întreținut întotdeauna legături de prietenie. „De aceea în această campanie România va sta deoparte. Dacă însă trupe ungare ar intra în partea iugoslavă a Banatului va da ordin armatei române să izgonească pe unguri”¹³⁸. În ordinul său din 5 aprilie Ministerul de externe al Germaniei a atras atenția legației sale din România că în ziua de 4 aprilie a discutat cu șeful legației române din Berlin problema de mai sus, asigurându-l că trupele ungare nu vor intra în Banatul sârbesc¹³⁹.

Cu toate că avioane iugoslave au bombardat Orșova, ca răspuns la atacul aerian german asupra Belgradului, atac efectuat de avioane ce au decolat de pe aerodroame românești, guvernul român și-a reafirmat neutralitatea la 8 aprilie 1941.

România n-a participat la agresiunea dezlănțuită de puterile Axei în Balcani, dar guvernul antonescian a admis ca avioane germane să decoleze de pe aerodroamele românești și Corpul 41 german¹⁴⁰ să pătrundă în Iugoslavia de pe teritoriul românesc.

După ocuparea Peninsulei Balcanice s-a întărit dominația economică, politică și militară a Germaniei asupra României.

Prin prezența trupelor sale la sud de Dunăre, Germania avea posibilitatea să controleze toate căile de acces spre porturile maritime ale Iugoslaviei și Greciei, precum și întreaga navigație de pe Marea Adriatică și Marea Egee. Porturile maritime ale Iugoslaviei și Greciei aflându-se la discreția Germaniei, produsele românești puteau să răzbată greu spre apusul Europei sau spre alte părți ale lumii. De asemenea, canalele de aprovizionare ale României cu armament sau alte materiale de război au fost închise.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ DGFP. Series 1937—1945, Volume XII, februarie — 22 iunie 1941, doc. 276.

¹³⁷ Halder, KTB, p. 346.

¹³⁸ Andreas Hillgruber, *op. cit.*, p. 124. Istorioul german dă drept sursă comunicarea dr. Neubacher din 12 octombrie 1953.

¹³⁹ DGFP, dos. nr. 276, Arh. MAE, fond 71/Germania, dosar 82. Telegrama nr. 25798 din 4 aprilie (1941) a Legației române din Berlin.

¹⁴⁰ Arhivele statului, fond Ministerul propagandei, dosar 736/1939—1941.

După Campania din Balcani, Germania hitleristă a trecut la pregătirea directă a agresiunii împotriva Uniunii Sovietice.

Pregătirile militare ale Germaniei împotriva U.R.S.S. se pot urmări încă din vara anului 1940. La 21 iulie 1940 Hitler a dat sarcină Comandamentului suprem să abordeze problema rusă și să procedeze la elaborarea de studii de operații împotriva U.R.S.S. La 5 decembrie 1940 generalul-colonel Halder, șeful statului major al armatei de uscat, i-a expus lui Hitler rezultatele studiilor ce le efectuase pînă atunci.

La 18 decembrie 1940 Hitler a semnat Directiva nr. 21 cunoscută sub denumirea de operația „Barbarossa”. În planul operativ al Wehrmachtului, armatei române îi revenea „sarcina de a țintui pe loc în cooperare cu forțele noastre ce urmează să se desfășoare acolo, precum și de a efectua servicii auxiliare în spatele frontului”¹⁴¹. Armata română era desconsiderată de Comandamentul german. La 30 martie 1941 Hitler aprecia că „cu românii nu se poate face nimic”¹⁴². Cu o lună mai târziu, Hitler a hotărît „de a începe discuțiile cu românii cît mai târziu posibil”¹⁴³.

La 25 martie s-a hotărît ca comandamentul Armatei 11, de sub comanda generalului-colonel de armată Ritter von Schobert, să preia aripa de sud, în locul Armatei a 12-a care rămînea în Grecia. Dar dislocarea trebuia să aibă loc mai târziu. La 6 mai 1941 Comandamentul Armatei 11 ce se găsea în Germania a primit din partea comandamentului armatei de uscat dispoziția de a se deplasa în România. Comandantul Armatei 11 trebuia să pregătească operațiile contra U.R.S.S. în cel mai mare secret față de guvernul român. El a purtat denumirea de comandant șef al armatelor germane din România¹⁴⁴. Față de români poziția lui trebuia să apară „ca o măsură sporită de securitate, avînd în vedere acțiunile ofensive pe care Reichul le intenționează în vest și din cauza puternicelor concentrări de trupe rusești la frontiera română”¹⁴⁵.

În zilele următoare șeful statului major, colonelul Otto Wöhler, împreună cu colaboratorii săi, a sosit în România. La 23 mai 1941 s-a anunțat sosirea în România și a generalului de armată Ritter von Schobert, comandantul Armatei 11.

La sfîrșitul lunii mai 1941 a început dislocarea trupelor germane în România. Dacă în aprilie 1941 efectivele trupelor germane din România însumau 55 000 de oameni, numărul lor a crescut pînă la 4 mai la 105 000. În săptămînile următoare transportul de trupe a sporit, astfel încît la 21 iunie 1941 se aflau în Moldova 200 000 de soldați germani¹⁴⁶.

Între timp Misiunea militară germană din România a luat o serie de măsuri pe linia pregătirii armatei române. Astfel la 3 mai 1941 colonelul Hauffe, șeful statului major al Misiunii militare germane, a comunicat verbal

¹⁴¹ Arh. ISISP, fond XIII, dosar 1262, f. 127.

¹⁴² A. Hillgruber, *op. cit.*, p. 130. Jurnalul de război Halder, notița din 30 martie 1941.

¹⁴³ Halder, KTB, notița din 4 mai 1941.

¹⁴⁴ Peter Gosztanyi, *Hitlers fremde Heere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug* (Armatele străine care au luptat alături de Hitler. Soarta armatelor negermane în campania din răsărit), Düsseldorf, Wien, Erow Verlag, 1976, p. 75.

¹⁴⁵ Halder, KTB, notița din 5 mai 1941.

¹⁴⁶ Peter Gosztanyi, *op. cit.*, p. 75.

Marelui stat major român că între 4—8 mai va trimite detașamente de legătură la unele mari unități române aflate în Moldova.

Misiunea detașamentelor de legătură — mărturisește Hauffe — era „să ia contact cu comandamentele și trupele române să cunoască comandantul unităților, să se informeze la fața locului asupra situației, terenului, lucrărilor executate și în curs de execuție, în scopul de a fi în măsură, într-un caz real de cooperare, să-și poată executa misiunea de legătură, în cele mai bune condiții, între comandamente și între trupele române și germane”¹⁴⁷.

Marile unități la care s-au trimis detașamente de legătură au fost următoarele: Corpul 5 armată, Corpul de cavalerie, Corpul de munte, diviziile 5, 6 și 13 infanterie, divizia motomecanizată, brigăzile 5, 6 cavalerie, 1 mixtă-munte și 4 munte. Compunerea detașamentelor de legătură era, la corpurile de armată; 1 ofițer de stat major cu 2 ofițeri-ajutoare, 1 translator, 1 subofițer secretar-dactilograf, 3 grade inferioare, 1 conductor autovehicul cu autorism, 2 grupe de agenți transmisiune (fiecare câte 1 subofițer cu 1 autorism și 6 grade inferioare cu 5 motocicliști), deci în total 2 subofițeri, 2 mașini, 10 grade inferioare cu 10 motociclete. La divizii și brigăzi: 1 ofițer de legătură, 1 ofițer ajutor, 1 subofițer secretar-dactilograf, 2 grade inferioare secretari, 1 conductor autovehicule cu 1 autorism, 5 grade inferioare și cu 5 motociclete¹⁴⁸.

La 9 mai 1941, secția a 3-a a Marelui stat major a propus constituirea de detașamente de legătură române pe lângă marile unități germane, aflate în Moldova. Detașamentele de legătură române la corpurile de armată germane erau compuse din: 1 ofițer de stat major, 1 ofițer ajutor, 1 translator, 1 subofițer secretar dactilograf, 1 grad inferior-secretar, 1 grupă agenți de transmisiune cu 1 autorism, 1 camionetă și 2 motociclete¹⁴⁹. La 15 iunie 1941, erau detașamente germane atașate pe lângă următoarele mari unități române: comandamentele armatelor 3 și 4, corpurile 3, 5 și 11 infanterie, corpurile de cavalerie și de munte, Divizia de gardă, diviziile 5, 6, 7, 8, 13, 14, 15, 21, 35 infanterie, 1 grăniceri, brigăzi blindate, brigăzile 1, 2, 4 munte, 5, 6, 8 cavalerie, 1, 2 fortificații. Detașamente române de legătură au fost trimise la comandamentele corpurilor 11, 30 și 54 armată germană¹⁵⁰.

În decursul pregătirilor militare germane a avut loc și o schimbare în conducerea misiunii militare. În locul generalului Hansen, numit comandantul corpului 54 armată german, mutat în Moldova, la 1 iunie, șeful de pînă atunci al statului major al Misiunii germane, generalul-maior Hauffe, a preluat conducerea.

La 26 mai Comandamentul trupelor germane din România a emis un ordin de apărare a Moldovei pînă la terminarea desfășurării forțelor germane.

Pregătirile aveau loc fără ca Marele stat major român să fie pus la curent cu planul de atac. Firește, Marele stat major român, din îndemnul comandantului Armatei 11-a germane din România, a început în primele zile ale lunii iunie o mobilizare parțială. Generalul de armată Ritter von Schobert a motivat aceste măsuri ca o asigurare a frontierei române „împotriva unui eventual atac al rușilor”.

¹⁴⁷ Arh. MAN, 948/604, f. 59.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Idem, f. 135.

¹⁵⁰ Ibidem.

La 9 iunie, cu două săptămîni înainte de ora „H” în răsărit, von Schobert, în calitate de comandant al Armatei 11-a, a emis primul ordin sub numele de cod „operația München”. Se prevedeau aici obiectivele armatei în toate detaliile lor. Și în acest document se atrăgea atenția, cu toată severitatea, ca posturile de conducere românești să nu fie informate pînă cînd comandamentul armatei nu va da un ordin expres în acest sens. „Pînă atunci nu li se va vorbi în nici un fel de atacul plănuir”¹⁵¹.

Unitățile românești aflate în zona de frontieră erau subordonate comandamentului german, dat fiind că nu era stabilită o colaborare care să depășească sarcinile defensive ale armatei române, iar M.St.M. român nu avea nici o știre privitoare la planul de atac.

La sfîrșitul lunii aprilie Ion Antonescu l-a primit la reședința sa de vară de la Predeal pe generalul Ion Gheorghe, atașatul militar al României la Berlin. Acesta venea dintr-o călătorie de informare din Grecia, adînc impresionat de victoria germană. Antonescu a ascultat cu atenție raportul diplomatului său, după care l-a întrebat dacă știe ceva despre războiul contra U.R.S.S. Ion Gheorghe n-a putut spune nimic precis, dar a confirmat zvonurile potrivit cărora dislocarea unor forțe puternice armate înspre răsărit ar fi lăsat impresia că conducerea germană se gîndea, evident, cu toată seriozitatea, la o campanie iminentă.

La numai patru săptămîni după această convorbire, Ion Antonescu a cerut Marelui stat major român să întărească armata română care se afla în Moldova¹⁵².

În planul calendaristic german a fost prevăzut ca la 12 iunie Hitler să discute planul Barbarossa cu românii. Ca urmare, Ion Antonescu a fost invitat la o convorbire la München, unde a și sosit în ziua de 11 iunie, iar a doua zi a avut loc întîlnirea cu Hitler.

Întrevederea celor doi șefi de stat a durat mai multe ore și s-a desfășurat sub semnul evenimentelor iminente. Antonescu a fost informat în linii mari despre planul de agresiune al Germaniei împotriva U.R.S.S. Privitor la sprijinul pe care armata română urma să-l acorde, Hitler considera numai că românii trebuia să ia unele măsuri care să înlesnească atacul german.

Pregătirea propriu-zisă a armatei române pentru atac a început după ce Ion Antonescu, reîntors de la München, a prezentat raportul regelui și a informat guvernul. Din cele relatate de Antonescu s-a desprins ideea că el n-a negociat, respectiv n-a încheiat cu Germania nici o alianță militară și nici măcar un plan comun de colaborare militară cu Germania¹⁵³.

În ziua de 17 iunie Hitler a emis ordinul pentru începerea operației „Barbarossa”, iar la 18 iunie, printr-o scrisoare adresată generalului Antonescu, a expus motivele planului său de agresiune contra U.R.S.S.

La 22 iunie armata română nu era încă pregătită pentru a interveni. Antonescu a fost anunțat despre apropiatul atac contra U.R.S.S. la 12 iunie în timpul întîlnirii pe care a avut-o cu Hitler. Toate pregătirile armatei germane din România au fost făcute în secret. Ordinul dat la 26 mai de

¹⁵¹ Peter Gosztonyi, *op. cit.*, p. 76.

¹⁵² *Idem*, p. 78.

¹⁵³ Această idee este afirmată și în unele lucrări străine, ca Peter Gosztonyi, *op. cit.*, p. 78 și altele.

Comandantul trupelor germane din România, în care se cerea menținerea Moldovei ca viitoare bază de operații, era o măsură militară luată peste capul guvernului român și fără știrea lui.

Conducerea armatei române și germane din Moldova i-a fost atribuită lui Ion Antonescu de către Hitler ca o chestiune politică și psihologică, nu ca o problemă militară. Comandamentul Armatei a 11-a germane îi stătea la dispoziție ca stat major operativ, dar acest comandament exercita de fapt conducerea militară. Legătura dintre Antonescu și Comandamentul Armatei 11 urma să fie stabilită de către șeful misiunii militare germane, iar pentru legătura cu statele majore ale marilor unități române urma să se trimită detașamente de legătură.

Conducerea apărării aeriene în România a fost preluată, de la începutul atacului de comandantul misiunii aeriene, general-locotenent Speidel.

Asupra politicii militare a României din perioada septembrie 1939—iunie 1941 și-a pus amprenta situația militară și politică din Europa care a influențat în mod nemijlocit soarta țărilor din sud-estul Europei.

Alianța României cu puterile Axei a fost dictată de împrejurările politico-militare ale vremii și nu de interesele naționale ale poporului român.

La intrarea în război contra Uniunii Sovietice, România se afla sub dominația economică, politică și militară a Germaniei hitleriste. Între guvernul condus de Ion Antonescu și guvernul hitlerist nu s-au încheiat tratate sau convenții militare care să reglementeze cooperarea armatei române și germane pe frontul contra U.R.S.S. Aceste reglementări au avut loc pe baza schimbului de scrisori dintre Hitler și Antonescu sau a convorbirilor care aveau loc între aceștia. Declanșarea agresiunii a fost pregătită în secret de Comandamentul german, guvernul antonescian fiind informat în ultimul moment.

Atât politica militară din această perioadă, cât și intrarea României în război alături de Germania împotriva U.R.S.S., au fost consecințele politicii revizioniste și de conciliere a marilor puteri europene.

DUMITRU TUȚU

LA POLITIQUE MILITAIRE EXTERNE DE LA ROUMANIE DANS LA PÉRIODE SEPTEMBRE 1939 — JUIN 1941 (II)

(Résumé)

Sur le plan extérieur, dès le mois de septembre 1939 jusqu'au juillet 1940, la politique militaire de la Roumanie fut orientée vers la création d'un bloc des neutres au sud-est de l'Europe, qui devait inclure la Roumanie, la Yougoslavie, la Bulgarie, la Grèce, la Turquie et l'Hongrie. L'effort de la Roumanie dans cette direction échoua à cause de l'opposition des grandes puissances européennes et de la politique révisionniste de certains états de l'Europe de sud-est.

En même temps la Roumanie s'est appliquée à renforcer son alliance militaire avec la Yougoslavie afin d'assurer la sécurité de son indépendance nationale devant un éventuel

attaque non provoqué venant de l'ouest, ainsi qu'à resserrer ses relations avec les états signataires de l'alliance militaire du Pacte Balkanique. A cet effet on a fait diverses propositions et on avait lieu de rencontres entre le ministre des Affaires extérieures roumain Grigore Gafencu et ses homologues des états de l'Alliance Balkanique. On a discuté sur les problèmes de la défense en commun, ainsi que sur une collaboration amicale avec la Bulgarie et l'Hongrie à l'occasion de la Conférence des ministres des Affaires étrangères des pays de l'Entente Balkanique qui a eu lieu à Belgrade en février 1940. À cette conférence fut exprimé pleinement le désir de la Roumanie de vivre en paix avec tous ses voisins. Les décisions prises à cette conférence n'ont pas été mises en pratique à cause des événements survenus au printemps 1940.

Après la capitulation de la France, la Roumanie conserva toujours son état de neutralité, mais renonça aux garanties anglo-françaises qu'elle avait reçues le 13 avril 1939, vu qu'elles ne présentaient plus de valeur. En tant que membre de l'Alliance Balkanique, elle continua à maintenir ses relations militaires avec la Yougoslavie, la Grèce et la Turquie.

La situation militaire de la Roumanie devint extrêmement critique après le diktat de Vienne du 30 août 1940 et l'instauration à l'intérieur du régime de dictature militaro-fasciste. Isolée au point de vue politique, économique et militaire, la Roumanie fut poussée dans les bras de l'Allemagne hitlérienne qui ne tarda pas d'y instaurer sa domination économique et politique pour quelques années.

En octobre 1940, en Roumanie entraient des troupes allemandes sous le prétexte de l'assistance en instructeurs pour l'armée roumaine, mais en réalité elles avaient une autre mission — d'assurer la domination de l'Allemagne hitlérienne sur la Roumanie. Dès l'octobre 1940 jusqu'au 22 juin 1941 la Roumanie fut un Etat non-belligérant, dépourvu de tout appui d'une alliance militaire. L'Entente Balkanique s'est dissoute par soi-même en septembre 1940; avec l'Allemagne et l'Italie l'Etat roumain n'avait pas conclu de conventions ou traités militaires. L'adhésion du gouvernement de la dictature militaro-fasciste roumaine au pacte tripartite n'a pas signifié implicitement une alliance militaire avec les trois grandes puissances militaires fascistes.

Le déclenchement de l'agression de l'Allemagne hitlérienne contre l'Union Soviétique fut préparé par le gouvernement hitlérien à l'insu du gouvernement roumain qui n'en fut informé que le 12 juin 1940 — c'est-à-dire quelques jours avant le commencement de la guerre antisoviétique.

Ion Antonescu engagea l'armée roumaine dans la guerre menée par l'Allemagne hitlérienne sur la base de sa propre entente avec Hitler.

CONTRIBUȚIA BATALIOANELOR FIXE REGIONALE „CLUJ” ȘI „SOMEȘ” LA LUPTELE DUSE PENTRU ELIBERAREA PĂRȚII DE NORD-VEST A TRANSILVANIEI

(23 august—octombrie 1944)

Revoluția de eliberare socială și națională antifascistă și antiimperialistă începută la 23 august 1944 și luptele duse pentru eliberarea completă a nord-vestului Transilvaniei, pentru înfrângerea Germaniei fasciste, au găsit adevărată deplină în rîndul maselor largi populare din țara noastră.

Lupta împotriva Germaniei naziste a conferit istoriei noastre bimilenare încă cîteva exemple de dăruire, spirit de sacrificiu și eroism al miilor de muncitori și țărani de pe întreg teritoriul țării.

Ne vom referi în prezenta lucrare la lupta, abnegația și patriotismul muncitorilor forestieri, țăranilor, muncitorilor mineri și intelectualilor din comunele, satele, cătunele situate în apropierea orașului Cluj, care, în vara și toamna anului 1944, au luptat în cadrul Batalioanelor fixe regionale „Cluj” și „Someș” împotriva trupelor de ocupație horthyste și fasciste, pentru completă eliberare a părții de nord-vest a Transilvaniei.

La 23 august 1944, cele două batalioane făceau parte din grupul „Ardeal”, constituit încă din primele luni ale anului 1942, și care avea în subordine șapte batalioane de acest fel: „Cluj”, cu punctul de comandă la Petrești de Jos, „Someș” la Beliș, „Arieș” la Abrud, „Bihor” la Cîmpeni, „Codru” la Beiuș, „Criș” la Buteni¹.

Inițiativa înființării unor unități formate din localnici necuprinși în lucrările de mobilizare a unităților operative aparține generalului Iosif Iacobici, fost șef al Marelui cartier general și al Marelui Stat Major pînă la data de 18 ianuarie 1942. În memoriul său întocmit în anul 1945, aflat la arhivele statului din București, el arăta în acest sens: „Am început acea pregătire militară a fortăreții noastre naturale din vestul țării... (generalul făcea referiri la Munții Apuseni și Podișul Transilvaniei — n.n.) prin crearea batalioanelor fixe, adică a unităților formate în punctele importante numai din populația locală mai vîrstnică, unități care — conchidea generalul — au și dat în anul 1944 pe timpul operațiilor, roadele scontate”².

Batalioanele fixe regionale „Cluj” și „Someș”, ca dealtfel toate batalioanele Grupului „Ardeal”, au fost destinate să completeze forțele de pe frontiera impusă țării noastre prin dictatul de la Viena din 30 august 1940, dictat prin care marile puteri fasciste au cedat Ungariei horthyste o parte din teritoriul național.

Cele două batalioane fixe regionale erau organizate la 23 august 1944 pe 3 companii, în componența fiecărei companii intrînd 4 plutoane din care

¹ În Moldova se găseau deasemeni trei batalioane fixe regionale: „Bucovina”, „Neamț” și „Vrancea”, care formau de la 31 decembrie 1941 Grupul „Moldova” (Arh. M. Ap. N., dos. nr. 442, fila 208).

² Arh. Statului București, dos. nr. 105281, vol. IV, fila 94.

2 de pușcași, unul de mitraliere cu 2 grupe, și unul de aruncătoare de mine calibru 50 mm cu 2 grupe. La companie se mai găsea o grupă compusă din 20—30 de oameni, după cum specificau instrucțiunile M.St.M., în măsură să execute acțiuni în spatele inamicului sau acțiuni de distrugere în zona ocupată de inamic³.

Atât companiile, cât și plutoanele erau denumite după numele comunei de unde proveneau marea majoritate a luptătorilor, fiecare pluton avînd de altfel corespondent o comună. Astfel companiile Batalionului fix regional „Cluj” se numeau „Vălișoara”, „Vîlcele”, „Buru”, iar cele ale Batalionului fix regional „Someș”: „Răcătau”, „Mănăstireni” și „Călățele”⁴. În ceea ce privește încadrarea subunităților cu ofițeri și subofițeri, la ambele batalioane, în afara comandanților acestora care erau ofițeri activi, toți ceilalți erau ofițeri și subofițeri de rezervă⁵.

Instrucția locuitorilor cuprinși în subunitățile celor două batalioane fixe regionale se executa pe plutoane, duminicile și în zilele considerate sărbători legale, conform unor programe care cuprindeau 2—3 ore de pregătire militară, punîndu-se accentul îndeosebi pe mînuirea armamentului din dotare și acțiunea grupei în principalele forme ale luptei — ofensiva și apărarea.

O mențiune care trebuie reținută este aceea că locuitorii comunelor respective încadrați în subunitățile fixe regionale erau considerați în zilele de pregătire militară ca fiind sub arme și ca atare considerați supuși legilor și regulamentelor militare în vigoare.

Încă dinaintea zilei de 23 august 1944, luptătorii Batalionului fix regional „Cluj” s-au instruit în ideea apărării unui aliniament cuprins între Cojocna și Gilău pentru a bara direcția Dealul Feleacului, Turda, iar cei ai Batalionului fix regional „Someș”, în ideea apărării aliniamentului Gilău, Dămiș pentru a bara direcția Huedin, Beliș, Cîmpeni.

Acțiunile celor două batalioane fixe regionale care au luptat în împrejurimile orașului Cluj se înscriu în ansamblul acțiunilor desfășurate cu începere de la 23 august 1944 și pînă la mijlocul lunii octombrie 1944, de toate unitățile Grupului „Ardeal” și de restul unităților Armatei 1 române, pentru acoperirea și apărarea frontierei din nord-vestul țării⁶.

Conform Directivei M.St.M., dată în seara zilei de 23 august 1944, batalioanele fixe regionale „Cluj” și „Someș” au primit la orele 1,40 ordinul de mobilizare. În aproximativ 4—5 ore, respectiv pînă în zorii zilei de 24 august 1944, dispozițiile au ajuns la comandanții de companii și plutoane. Aceștia, la rîndul lor, au dat semnalele stabilite prin cod, unele dintre ele tradiționale, păstrate de secole, din vremea marii răscoale conduse de Horea, Cloșca și Crișan sau din timpul luptelor duse pentru apărarea

³ Arh. M. Ap. N., dos. nr. 442, filele 208—214.

⁴ Idem, dosarele nr. 208/2, filele 1—12 și 210/7, filele 1—9.

⁵ Cu privire la încadrare, Directiva M. St. M. nr. 58 000 din 1942 prevedea următoarele: „Comandanții de batalioane, 1—2 comandanți de companii, șefii birourilor de mobilizare și ofițerii cu armătura vor fi ofițeri activi, din cei care au fost pe front, cu stagiile necesare, putînd fi chiar invalizi cu un procent de invaliditate de maximum 20—30%. De asemenea, vor fi activi subofițerii cu administrația companiilor, subofițerii de la birourile mobilizării și subofițerii sanitari. Restul comandanților de companii și plutoane — preciza directiva — vor fi ofițeri de rezervă de preferință de infanterie, din cei care au făcut războiul, domiciliați în zonele companiilor”. (Arh. M. Ap. N., dos. 442, fila 208).

⁶ Arh. M. St. M., dosarul nr. 119/1, fila 5.

Munților Apuseni de lăncierii tribunilor lui Avram Iancu, respectiv prin su-nete de clopot, de buciume, de tobe, de cornuri de vânătoare. În cel mai scurt timp efectivele subunităților fixe regionale s-au aflat sub arme.

Unul dintre locuitorii orașului Cluj — Todea Enea Ludovic — era în vara anului 1944 locotenent de rezervă, comandant de pluton de aruncătoare de mine, pluton constituit din muncitori mineri dintr-un sat de pe Valea Arieșului. Evocând lupta subunităților batalionului fix regional din care a făcut parte, spunea: „Goarna de luptă a răsunat în lungul și latul Munților Apuseni. Ecoul ei a răscolit inimile urmașilor lui Horea, Cloșca și Crișan, ai lui Avram Iancu, însetați de libertate și dreptate socială. Pentru totdeauna a rămas în amintirea noastră elanul cu care populația s-a ridicat la luptă împotriva cotorpitorilor fasciști. Nici numărul mare al forțelor inamice, nici tancurile și tunurile lor, nimeni și nimic n-au putut clătina dragostea de patrie a muncitorilor, ceferiștilor și tăietorilor de pădure, a țărănilor, intelectualilor din această parte a țării, hotărârea lor nestrămutată de a apăra pînă la ultima picătură de sînge glia străbună, de a contribui la eliberarea patriei de sub jugul fascist”⁷.

Acum, cînd sărbătorim scurgerea a trei decenii și jumătate de la înfrîngerea Germaniei naziste, încercăm un sentiment de mîndrie patriotică, amintind ceea ce este consemnat în prima filă a jurnalului istoric al Batalionului fix regional „Cluj”: „24 august 1944. În conformitate cu ordinul M.St.M. nr. 78 50C, s-a făcut mobilizarea totală a batalionului și intrarea în dispo-zitiv conform planului de acțiune. Efectivul a fost prezent 100% din prima zi”⁸.

Conform situației de efective, întocmită de statul-major al batalionului, efectivele acestuia s-au ridicat la 22 ofițeri, 7 subofițeri (1 activ și 28 de rezervă) precum și 823 de soldați și gradați⁹. În dotarea batalionului se găseau 1 473 de arme, 1605 baionete, 150 pistoale, 12 mitraliere, 12 aruncă-toare de mine calibru 50 mm, 63 puști mitraliere, 3 400 grenade ofensive și 1 700 grenade defensive¹⁰.

O situație asemănătoare sub aspectul încadrării și dotării a avut-o și Batalionul fix regional „Someș”.

Deoarece forțele horthysto-fasciste au trecut succesiv la ofensivă, bata-lioanele fixe regionale din Transilvania au fost angajate în luptă la date și în condiții diferite. Pentru acest motiv, vom aminti cronologic principalele acțiuni desfășurate mai întîi de Batalionul fix regional „Someș” și apoi de Batalionul fix regional „Cluj”.

După o perioadă de cîteva zile de acalmie, la 5 septembrie 1944 au intrat în luptă subunitățile Batalionului fix regional „Someș”. În zorii acestei zile un pluton maghiar sprijinit cu foc de arme automate și aruncătoare a reu-șit să se strecoare prin tufișurile de pe botul Dealului Gilău, atacînd pichetul de grăniceri Someșul Rece și plutonul fix regional Someșul Rece instalat pe

⁷ AIIP, 1964, nr. 5, p. 107.

⁸ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 119/1, fila 1.

⁹ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 210/2, fila 15.

¹⁰ Ibidem. (Muniția aflată asupra subunităților acestui batalion se ridica la: 282 242 cartușe de pușcă, 9 501 cartușe perforate, 166 320 de pușcă mitralieră, 15 900 cartușe de pușcă mitralieră perforante, 6 400 cartușe trasoare, 6 000 cartușe pistol, 781 612 cartușe de mitralieră etc.).

poziție pe Dealul Stolna. Inamicul a fost respins. Deși pierderile acestuia n-au fost prea mari, doi morți și mai mulți răniți, schimbul de focuri a continuat pînă la căderea serii¹¹.

În întreg sectorul apărut de Batalionul fix regional „Someș” s-a instalat pe poziție pînă în seara zilei de 5 septembrie 1944 Batalionul 22 vînători munte. Compania 1-a a acestui batalion a fost puternic atacată în noaptea de 5/6 septembrie de forțe inamice numeroase. Pentru respingerea inamicului și restabilirea situației, compania 3 fixă regională denumită Călățele a contra-atacat cu plutoanele comandate de sublocotenentii Foia și Peter. Referindu-se la elanul de luptă al militarilor, comandantul batalionului consemnează în registrul istoric un fapt deosebit. Sergentul Bara Ilie, originar din comuna Călata, și-a găsit soția rănită grav. După ce a ajutat-o să se evacueze din comună la aproximativ 4 kilometri mai la sud, sergentul s-a reîntors la subunitate, unde s-a comportat ca un brav¹². Pe timpul contraatacului compania 3 fixă regională a avut pierderi minime, 1 mort și 3 răniți, iar compania 1 din Batalionul 22 vînători munte, 5 morți și 5 răniți¹³.

La 6 septembrie, subunități inamice au atacat puternic pichetul de grăniceri Lunca Vișagului, silind grănicerii români să se retragă mai la sud aproximativ 300 metri, după ce 3 dintre militarii români au căzut eroic apărînd pichetul. În sprijinul grănicerilor a intervenit plutonul fix regional din Lunca Vișagului comandat de sergentul Tamaș. După un contraatac viguros dat de luptătorii acestei brave subunități constituite din muncitori forestieri, inamicul a fost respins, pichetul a fost recucerit, iar jumătate din comuna Lunca Vișagului a fost eliberată de sub ocupația horthystă¹⁴.

În seara zilei de 6 septembrie, pe o ploaie torențială, inamicul a atacat prin surprindere pichetele de grăniceri nr. 5 și 6, silindu-le să se retragă aproximativ 800 metri mai la sud. În zorii zilei următoare, militarii celor două pichete, în cooperare cu plutonul fix regional Călata, au contraatacat, reușind să recucerească pichetele și să restabilească situația¹⁵.

Împ de aproape o săptămînă, în sectorul Batalionului fix regional „Someș” a domnit o liniște relativă, subunitățile acestuia fiind nevoite să respingă unele incursiuni executate de inamic. Cu începere de la 14 septembrie 1944, acțiunile de luptă au reînceput cu și mai mare intensitate. În ziua de 14 septembrie, o subunitate inamică de tăria unei companii a fost prinsă într-o ambuscadă organizată la cotul drumului care mergea de la Gura Rîșniței spre Răcățau. Ținută sub foc de la ora 8 pînă la ora 15,00 de luptătorii companiei fixe regionale Răcățau, comandată de sublocotenentul (r) Drînda, subunitatea inamică a fost nevoită să se predea¹⁶.

O zi mai tîrziu, la 15 septembrie 1944, inamicul a atacat pichetele de grăniceri Pipiligele și Rîmeți. Respingîndu-le aproximativ 7 kilometri, inamicul a reușit să cadă în spatele pozițiilor apărute de plutonul fix regional Lunca Vișagului. Sergentul Tamaș, comandantul acestui pluton, în strînsă legătură cu șeful pichetului Lunca Vișagului, au hotărît să treacă

¹¹ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 208/2, fila 1.

¹² Idem, fila 5.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 208/2, fila 5.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 208/2, fila 8.

la contraatac. Ocupînd o poziție favorabilă, luptătorii celor două subunități au acționat prin surprindere și cu elan. Punînd pe fugă inamicul, cele două subunități au reușit să recucerească pichetele Pipiligele și Rîmeți¹⁷.

În dimineața zilei de 18 septembrie 1944, inamicul, atacînd în forță, a pătruns pe văile pîraielor Poieni și Murdunului și a rîului Someșul Cald. Deși într-o situație grea, plutonul fix regional Someșul Cald a rezistat eroic timp de cîteva zile. În registrul istoric al batalionului se specifică că „lupta a fost pe viață și pe moarte, inamicul nereușind să pătrundă în comuna Someșul Cald”¹⁸. Un exemplu de bărbăție, spirit de sacrificiu și eroism au dovedit în seara zilei de 20 septembrie caporalul Ioan Ursuț și patru tineri din Compania 2 Mănăstireni. Cunoscători la perfecție ai terenului, cei cinci luptători, profitînd de bezna nopții și timpul ploios, s-au apropiat de cora 639 unde se afla un cuib de foc inamic. Cînd unul din soldații maghiari a întreat cine este, caporalul Ioan Ursuț a răspuns în limba maghiară, reușind să se apropie pînă la o distanță favorabilă, de unde a putut arunca grenada asupra inamicului. Prin această acțiune, cuibul de foc inamic a fost redus la tăcere, iar la pierderile acestuia s-au mai adăugat trei morți și mai mulți răniți¹⁹.

Ultimele acțiuni de apărare desfășurate de subunitățile acestui batalion au avut loc la 30 septembrie 1944 și la 4 octombrie 1944. În ziua de 30 septembrie, la orele 16,30, subunități maghiare și germane au atacat pichetele de grăniceri Dîngăul Mare și Poganul. La Dîngăul Mare atacul inamic n-a reușit, deoarece grănicerii, sprijiniți de plutonul fix regional Dîngăul Mare, au rezistat eroic și au contraatacat cu vigoare. La Poganul însă, inamicul fiind avantajat de o ceață groasă, a reușit să se apropie de pichet și să-l atace prin surprindere din toate părțile. Cu toată intervenția unei grupe din plutonul fix Dăganul, situația n-a putut fi restabilită. În împrejurările grele create s-a remarcat vitejia și sacrificiul de care a dat dovadă șeful pichetului, caporalul Vasile Beznea, care n-a vrut să părăsească pichetul, trăgînd asupra inamicului pînă la ultimul cartuș. Luat prizonier, a fost ucis mișelește, iar pichetul incendiat²⁰.

La 4 octombrie 1944, pe direcția Zămsîncrai-Călățele și-au făcut apariția aproximativ 20 de tancuri germane. Compania 2 fixă regională, cu ajutorul populației din satele apropiate sectorului de apărare, a baricadat comunicația, construind din copaci baricade și obstacole de netrecut. Deși lipsită de mijloace de luptă antitanc, compania a făcut față atacului inamic cu tancuri, folosind procedeele tradiționale²¹.

Între 9 octombrie și 18 octombrie cînd a avut loc dezechiparea luptătorilor și lăsarea lor la vatră, subunitățile Batalionului fix regional „Someș” au dus numai acțiuni ofensive. Astfel, compania 2 Mănăstireni, cu începere de la 11 octombrie, a trecut la atac reușind în trei zile și trei nopți, după o luptă grea pe Dealul Bediciului, să pună stăpînire pe pozițiile inamicului și să elibereze Ardeova, Bediciu, Dreta, Izvorul Crișului și altele. La rîndul

¹⁷ *Idem*, fila 6.

¹⁸ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 208/2, fila 7.

¹⁹ *Idem*, fila 6.

²⁰ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 208/2, fila 7.

²¹ *Idem*, fila 10.

său, Compania 3 Călățele, pornind la atac, a eliberat comunele Zamsîncrai, Aluniș, Bologa, Valea Drăganului, capturînd totodată și un număr de 42 prizonieri²².

Batalionul fix regional „Cluj” a intrat de la început în compunerea Detașamentului general Visarion, constituit, conform ordinului de operații nr. 2 din 24 august 1944, ora 21, al Diviziei 20 infanterie²³, aflîndu-se de la început în primul eșalon al acestuia și pe direcțiile principale de luptă Dealul Feleacului — Turda și Buru, Poiana Aiudului. Conform ordinului amintit, Compania 1 a batalionului a ocupat dispozitiv pe Dealul Feleacului cu efortul la vest de șosea, Compania 2, pe liziera nord Vlaha, avînd misiunea să interzică cu pichetele din sector comunicația Gilău, Lita, Băișoara, iar compania 3 a ocupat dispozitiv la est de Petreștii de Jos și pe boturile dealurilor de la est și vest Valea Mare, cu misiunea să interzică pătrunderea inamicului spre Buru²⁴.

Ofensiva inamicului din Podișul Transilvaniei în 5 septembrie 1944 a lovit în plin subunitățile Batalionului fix regional „Cluj”. Subunitatea cel mai greu încercată a fost compania 2, care apăra comunicația Gilău-Băișoara. În mod deosebit s-au distins luptătorii plutonului de mitraliere Hășdate de sub comanda sergentului T. R. Tăușan. Deși încercuit de inamic, plutonul a rezistat tuturor atacurilor, iar prin focul mitralierelor mînuite cu precizie, plutonul a produs mari pierderi inamicului. Deși copleșiți de superioritatea numerică a inamicului, deși din rîndul luptătorilor căzuseră 7 morți și mai mulți răniți, printre aceștia din urmă aflîndu-se în situație gravă însuși comandantul de pluton, această mîină de mitraliori, păstrînd tradiția mitraliorilor căpitanului Ignat Grigore de la Mărășești, au spus inamicului un hotărît „Pe aici nu se trece”.

Prin lupta acestui pluton, restul companiei a putut să se repleze pentru a ocupa o altă poziție pe comunicația Săvădisla, Iara, și a întîrziat înaintarea inamicului cîteva ore. În registrul istoric al Batalionului fix regional Cluj, găsim următoarea frază consemnată la fila 25: „În sectorul apărut de acest pluton și de compania 2, au fost ridicați de pe cîmpul de luptă peste 700 de morți și răniți”²⁵.

În cursul zilei inamicul a reușit să pătrundă pînă în Defileul Surduc. Aici se aflau plutoanele fixe regionale formate din locuitorii comunelor Muntele Băișoarei și Iara. Rezistența eroică opusă de aceste plutoane nu a putut opri trupele inamicului dotate în cea mai mare parte cu tancuri, autotunuri și mașini blindate — acest lucru a fost posibil și datorită faptului că nici în compunerea subunităților noastre nu au existat mijloace antitanc. Sesizînd că inamicul făcea încercări să manevreze pe la vest pozițiile apărute de plutonul Băișoarei, comandantul acestui pluton a trecut la contraatac. Deși nu s-a încununat de un succes deplin, totuși contraatacul a surprins pe inamic, plutonul reușind să se mențină pe poziție pînă la căderea serii. La adăpostul

²² Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 208/2, fila 10.

²³ În compunerea detașamentului au intrat următoarele unități: Batalionul 2 din Regimentul 7 grăniceri, Regimentul 8 infanterie (3 batalioane și 1 companie), Batalionul vînători munte, Batalionul 1 pionieri munte, Divizionul 5 tunuri munte, Regimentul 5 tunuri munte.

²⁴ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 210/7, fila 6.

²⁵ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 210/7, fila 25.

întinericului, atît plutonul Băișoara, cît și plutonul Iara au primit ordin să se replieze către Baia de Arieș. Găsind pe poziția ordonată cele două subunități, au cooperat cu batalioanele 5 și 16 vînători munte la zdrobirea ofensivei inamicului din zona Cacova Ierii²⁶.

În aceste zile, plutoanele fixe regionale Sălcea și Ciurila au opus o dîră rezistență inamicului pe linia pichetelor de grăniceri Sălcea și Ciurila. Aceste plutoane au putut să se replieze numai în urma unui contraatac executat cu compania 3 fixă regională, pentru a organiza apărarea pe comunicația Sălcea, Ciurila, Petrești.

Luptele din 5 septembrie 1944 s-au soldat pentru Batalionul fix regional „Cluj” cu 7 morți, 13 răniți și 450 dispăruți²⁷.

Datorită acestor pierderi, pînă la 10 septembrie batalionul a fost reorganizat pe două companii²⁸ și a ocupat poziția de apărare pe malul de sud al rîului Arieș, între Cornești și Cheia. De pe acest aliniament, în tot cursul lunii septembrie a respins incursiunile inamicului și a executat acțiuni de cercetare, în zona fabricii de ciment din orașul Turda sau în zona cimitirului ortodox al orașului.

Cu începere de la 4 octombrie 1944, subunitățile batalionului au luat parte la luptele duse pentru eliberarea orașului Turda și a părții de nord-vest a Transilvaniei, cooperînd în acest timp cu trupele sovietice. Referindu-se la luptele de la Turda, comandantul Batalionului fix regional „Cluj” consemna în registrul istoric: „Întrucît nici o trupă românească nu se găsea în dispozitiv ca să intre în oraș, am dispus ca o subunitate sub comanda căpitanului Crișan să participe la acest atac care să reprezinte simbolic armata română. Încadrat cu unitățile armatei sovietice, această subunitate a trecut Arieșul, intrînd în oraș pe la ora 17, ocupînd instituții importante”²⁹.

Fără a mai aminti și alte acțiuni ale acestui batalion, care pînă la 25 octombrie și-a adus o meritorie contribuție la eliberarea părții de nord a Transilvaniei, menționăm în încheiere cele consemnate în jurnalul de operații al unității: „Deși a avut de apărut un sector foarte mare... soldații acestui batalion au dat dovadă de mult curaj și mult spirit de abnegație. Deși s-a ajuns de multe ori la luptă la grenadă, nu au dat voie inamicului să cucească o palmă de pămînt. Mai mult încă, datorită unei rezistențe dîrze, trupele române și sovietice au putut înainta cu mai multă ușurință pentru a izgoni trupele inamice din Ardealul de nord. Veșnic în linia înfrîi, veșnic cu ochii de veghe la inamic, de multe ori pe timp de ploaie... și-au făcut datoria cu mult suflet și jertfe, uitînd de gospodăriile și familiile lor”³⁰.

CONSTANTIN UCRAIN

²⁶ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 210/7, fila 27.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Compania 1 cu 2 plutoane de pușcași și 1 pluton de aruncătoare și Compania 2 cu 3 plutoane de pușcași și 1 pluton de aruncătoare de mine.

²⁹ Arh. M. Ap. N., dosarul nr. 210/7, fila 36.

³⁰ Idem, dosarul nr. 208/2, fila 12.

O PAGINĂ DE EROISM ROMÂNESC

— OARBA DE MUREȘ, 1944

„Glorie eroilor români căzuți pentru patrie”.

(textul de pe monumentul eroilor căzuți
la Oarba de Mureș).

I

În ansamblul desfășurării operațiunilor militare ale celui de al doilea război mondial împotriva axei fasciste Berlin, Roma, Tokio, anul 1944 aduse importante clarificări în favoarea coaliției antihitleriste. După ce Italia fusese practic scoasă din război și obligată să încheie, la 3 septembrie 1943, armistițiu cu Națiunile Unite, operațiunile continuând în peninsula între forțele Națiunilor Unite și cele hitleristo-fasciste, lărgite însă prin participarea deosebit de dinamică a forțelor populare italiene de partizani la nimicirea fasciștilor, ce produsese debarcarea aliaților pe plajele Normandiei, la 6 iunie 1944 — Ziua cea mai lungă, cum o numește regretatul istoric american Cornelius Ryan —, deci se crease cel de al doilea front în Europa¹. Debarcarea normandă a fost urmată de cea de pe coasta provensală franceză la 15 august 1944, cleștele aliat strângându-se înspre Parisul eliberat la 25 august 1944 de răscoala populară a forțelor franceze din interior sprijinită de Divizia a 2-a blindată a Franței libere (G-ral Leclerc — din 1945, mareșal al Franței)². Aliații continuă operațiunile ofensive victorioase în vest, iar, la 6 martie 1945, vor trece Rinul la Remagen, înaintind spre arsenalul Ruhr-ului și inima Germaniei³.

În estul Europei, în ianuarie-septembrie 1944, forțele armate ale Uniunii Sovietice — care au dus greul războiului în Europa — eliberează Leningradul, Novgorodul, bazinul Donului, Ucraina, Odesa, Crimeea, Carelia, Bielorusia, Republicile baltice, ajungând în nord-estul României⁴.

În aceeași perioadă, militarismul japonez primește lovitură după lovitură în Extremul Orient. Forțele armate ale Națiunilor Unite au eliberat rînd

¹ Bodo Zimmerman, *France 1944*, în vol. *The Fatal decisions*, Londra, 1956, p. 175—193; G. A. Deborin, *Al doilea război mondial*, București, 1960, p. 462—480; A. Laureille, *La seconde guerre mondiale, 1939—1945. Essai d'analyse*, Paris, 1966, p. 259—271; B. H. Liddell Hart, *History of the second World war*, Londra, 1970, vezi cap. 31, p. 543—553; A. Tosti, *Storia della seconda guerra mondiale*, Milano, 1950, vol. II, p. 297; Al. Norman, *Die Invasion in der Normandie, 1944*, în vol. *Entscheidungsschlachten des zweiten Weltkrieges*, Frankfurt am Main, 1960, p. 399; D. D. Eisenhower, *Croisade en Europe*, Paris, 1951, p. 265—301; Ch. Alexander, *Histoire de la guerre 1939—1945*, Paris, 1965, vol. II, p. 282—289; Cornelius Ryan, *Ziua cea mai lungă*, Editura politică, București, 1977; General L. M. Chassin, *Histoire militaire de la seconde guerre mondiale*, Paris, 1951, p. 282 etc.

² *Ibidem*; v. și Charles de Gaulle, *Mémoires de guerre. L'Unité, 1942—1944*, Paris, 1965, p. 305.

³ *Ibidem*.

⁴ P. Bunta, G. Protopopescu, *Insurecția națională armată, antifascistă și antiimperialistă din august 1944 — eveniment cardinal în lupta poporului român pentru independență națională*, în *Marisia*, VII/1978.

pe rînd, după lupte grele, insulele Guadalcanal, Bougainville, Marshall, Marianae, creîndu-și astfel baze terestre de pe care se va putea trece la bombardarea aviatică nemijlocită a arhipelagului nipon, strîngînd în jurul lui un veritabil cerc de foc⁵.

Astfel, se creaseră premisele desfășurării operațiunilor finale favorabile zdrobirii forțelor armate ale fasciștilor. La 20 iunie 1944, are loc în însăși Germania nazistă atentatul nereușit împotriva lui Hitler. Era semnul disperării cadrelor de comandă superioare hitleriste, convinse de apropiata înfrîngere. Însă hitleriștii erau încă puternici, rezistența lor va continua provocînd omenirii noi distrugeri, noi valuri de sînge.

II

În vara anului 1944, în România, criza regimului dictaturii antonesciene se ascuțise la maximum. Aveau loc reorientări profunde în rîndurile claselor dominante și ale aparatului de stat; pe primul plan al vieții social-politice acționa contradicția dintre marea majoritate a poporului român și dictatura antonesciană.

În asemenea condiții, Partidul Comunist Român a reușit să realizeze — așa cum preconizase încă din anii 1940—1941 — o largă coaliție de forțe politice, care a reunit — din motive diferite — toate partidele, organizațiile și personalitățile nefasciste, de la clasa muncitoare și pînă la cercurile Palatului regal, pe platforma luptei pentru răsturnarea dictaturii antonesciene, înălțurarea dominației fasciste, scoaterea României din războiul hitlerist și alăturarea ei la coaliția antifascistă.

Insurecția națională, antifascistă, din august 1944 a constituit o puternică expresie a voinței poporului român de a-și hotărî singur soarta. Acest act de răscurce în istoria auit de zbuciumată a României va rămîne, așa cum sublinia președintele Nicolae Ceaușescu, „veșnic în conștiința poporului român, amintirea sa transmițîndu-se din generații în generații ca un simbol strălucit al eroismului maselor populare, al spiritului revoluționar al comunistilor, al tuturor militanților din țara noastră“.

Inițiată de P.C.R., organizată și înfăptuită în colaborare cu alte forțe antihitleriste, în condițiile favorabile create de ofensiva sovietică din nord-estul României, insurecția națională, antifascistă a răsturnat dictatura antonesciană, a scos România din alianța cu Germania nazistă și a alăturat-o Națiunilor Unite; ea a răsturnat planurile comandamentului militar german și ale lui Antonescu de a transforma arcul carpatic românesc într-un puternic bastion, pentru menținerea dominației hitleriste în sud-estul și centrul Europei; de a transforma orașele și satele, cîmpiile mănoase, munții și pădurile patriei noastre în teatrul unui nimicitor război, mărind jalea oamenilor și distrugînd tot ceea ce geniul harnicului și talentatului nostru popor crease de-a lungul veacurilor!

Insurecția a inaugurat epoca strălucită a revoluției naționale și sociale în România, a adus maselor largi muncitoare drepturi și libertăți publice, a

⁵ *Ibidem*.

deschis poporului român calea consolidării independenței și suveranității naționale, prin instaurarea unui regim democrat-popular și înfăptuirea unor profunde transformări revoluționare cu caracter economic și social.

Victoria insurecției a contribuit la prăbușirea sistemului de apărare german din Balcani, a deschis direcția strategică a văii Dunării spre Budapesta și Viena. Germania hitleristă a fost lipsită de peste o jumătate de milion de ostași români, de resursele petroliere și agroalimentare românești, crescând în aceeași proporție potențialul militar și economic al coaliției antihitleriste.

Este deci clar faptul că prin amploarea consecințelor militare, economice și politice, imediate și de perspectivă, insurecția poporului român a reținut atenția opiniei publice mondiale, a numeroase oficialități din țările coaliției antihitleriste, precum și din statele neutre, care au apreciat la superlativ acțiunea curajoasă a României; chiar și reprezentanți ai taberei adverse au trebuit să recunoască amploarea și forța insurecției din România, temeinicia cu care ea a fost pregătită și condusă.

Eliberarea României de sub dominația fascistă, urmată de eliberarea părții de nord-vest a Transilvaniei, Armata română luptând umăr la umăr cu Armata sovietică, participarea României cu întregul potențial militar și economic la lupta împotriva fascismului până la victoria finală, au creat premisele încrederii mereu crescînde a maselor largi populare în politica consecventă a P.C.R., fapt ce a generat un deosebit avînt revoluționar în ce privește înlăturarea claselor dominante de la conducerea țării și preluarea puterii politice de către forțele consecvent democratice în frunte cu clasa muncitoare, abolirea monarhiei și trecerea la construirea desfășurată a societății socialiste înspre o Românie modernă.

În acest larg context de probleme a căror geneză este de căutat în victoria insurecției din august 1944, se înscriu la loc de frunte bătăliile eroice duse împotriva forțelor hitleristo-horthyste de către Armata română cot la cot cu eroica Armată sovietică în faza a doua a insurecției, încheiate la 25 octombrie 1944, prin eliberarea completă a părții de nord-vest a Transilvaniei, răpită României prin dictatul fascist de la Viena (30 august 1940).

III

Despre marea înceștare ce a avut loc între forțele românești și cele hitleriste în așa-numita Cîmpie a Transilvaniei, de-a lungul văii Mureșului, s-a scris și s-a vorbit mult. S-a elogiat, și pe bună dreptate, eroismul românesc, care aici s-a desfășurat din plin, într-o dramatică apoteoză! Dar s-au creat și mituri!

Sînt unul din cei mulți care au luptat la Oarba de Mureș, pentru nimicirea fascismului, pentru eliberarea pămîntului scump al patriei. Nu doresc să dau prezentelor rînduri un caracter memorialistic, ci, pe cît posibil, științific, real. Nu pot însă trece cu vederea, acum, după aproape 37 de ani, ce am văzut cu ochii mei și tot ceea ce am simțit acolo pe dealurile mureșene.

Înainte de a scrie aceste rînduri (la 22 octombrie 1980), am călcat iarăși pămînturile pe care s-a desfășurat marea tragedie, am stat cu adîncă

pietate la monumentul-mausoleu de la Oarba de Mureș, în fața pietrelor evocatoare pe care sînt înscrise și numele multor eroi care au căzut aici sub comanda autorului acestor rînduri. Au fost momente evocatoare ale eroismului românesc din toamna aceluia an de neuitat — 1944!

IV

Proclamația regelui, difuzată la postul de radio București în seara zilei de 23 august 1944 (fusesse de fapt întocmită de reprezentantul P.C.R. Lucrețiu Pătrășcanu, de acord cu toți reprezentanții forțelor democratice), a rupt oficial cu o alianță ce i-a fost impusă României de evenimentele din vara anului 1940 și cu un război în care fusese împins poporul român împotriva voinței sale. „Alături de armatele aliate — se spune în proclamație — și cu ajutorul lor, mobilizînd toate forțele națiunii vom trece hotarele impuse prin actul nedrept de la Viena pentru a elibera pămîntul Transilvaniei noastre de sub dominația străină”⁶.

În atare condiții, sentimentul războiului drept, eliberator dus pentru eliberarea străvechiului pămînt românesc al Transilvaniei dinamiza armata română și întregul popor în luptă.

Intervenția factorului român — în urma insurecției victorioase — în peisajul militar al zonei sud-estului Europei a modificat considerabil raportul de forțe între Wehrmachtul nazist și adversarii săi, în primul rînd forțele armate ale U.R.S.S. Avalanșa de directive strategice germane (4 în curs de 6 zile) — documentele de acest gen erau pe atunci emise pentru săptămîni sau luni — era în fond o expresie a degringoladei germane pe care ridicarea armată a poporului român a produs-o în spațiul sud-est-european⁷.

După cum reiese din directiva OKH de la 29 august 1944, naștii do-reau ca noul front să fie pe creasta Carpaților românești (meridionali și estici), de aici ideea cuceririi întregului arc carpatic, respectiv a sudului Transilvaniei, Crișanei și Banatului, punînd stăpînire fermă pe trecătorile montane. La 27 august 1944 este numit și sosește (la 28 august) la grupul de armate Ucraina de sud — prezentîndu-se generalului Friessner —, obergruppenführerul SS Phleps Arthur, care era „general împuternicit pentru Transilvania” (numire făcută personal de Hitler, la propunerea reichsführerului S.S. Himmler), în scopul ca Phleps să recucerească spațiul Brașov și trecătoarea Predeal. O zi mai tîrziu, în cadrul menționatei directive, se mai arăta: „Șeful superior S.S. și de poliție al Transilvaniei [Phleps, n.n.] trebuie să capete misiunea de a chema la arme pe etnicii germani din Transilvania și cu ajutorul lor și al Diviziei a 8-a de cavalerie S.S., care e în curs de afluire, să zdrobească rezistența românească din Transilvania...”. La 30 august 1944, ora 18.45, într-o convorbire telefonică, obergruppenführerul S.S. Phleps informează statul major al grupului de armată că Divizia a 8-a de cavalerie S.S.

⁶ V. *România Liberă*, din 24 august 1944.

⁷ Eugen Bantea, *Insurecția națională antifascistă din România în jurnalul de război al Grupului de armate german „Ucraina de Sud” (partea a II-a)*, în *Revista de istorie*, nr. 7/1974, p. 1065—1069.

este în curs de afluire pe roate și că ea urmează să fie adusă cu viteza categoria a 12-a în spațiul Tg. Mureș.

Iluzii, nedumeriri, directive peste directive, toate mărturisesc neputința comandamentului german de a modifica situația în favoarea sa în spațiul transilvan. Totodată, am făcut cunoștință cu apariția în spațiul mureșan a lui Phleps și a Diviziei 8 cavalerie S.S. (formată în majoritate din voluntari valoni fasciști), viitorii adversari de la Oarba de Mureș⁸.

Dar trupele române (Armata 1-a, comand. gen. N. Macici) resping atacurile hitleristo-horthyste și păstrează, cu mici cedări inerente, marele cap de pod transilvan (circa 50.000 kmp) în care vor aflui și se vor concentra, în vederea ofensivei eliberatoare, trupele române și cele sovietice.

Ca urmare a luptelor desfășurate, către mijlocul lunii septembrie, situația în podișul Transilvaniei și în câmpia Tisei era net defavorabilă trupelor hitleristo-horthyste, care rămăseseră într-un dispozitiv suspendat pe un teren nefavorabil, în mare parte în câmpie deschisă. Pentru a face față situației, inamicul a împins pe front noi și noi mari unități, astfel că Frontul 2 ucrainean și Armatele 1 și 4 române aveau în față 27 divizii și brigăzi germane și ungare, dintre care 6 divizii de tancuri și motorizate.

În aceste condiții, Frontul 2 ucrainean a început la 15 septembrie pregătiri pentru o nouă operațiune strategică, menită să ducă la zdrobirea forțelor hitleriste și horthyste din nord-vestul României, la trecerea în estul Ungariei și ajungerea pe Tisa. În acest cadru lovitura principală urma să fie dată în podișul Transilvaniei, peste Munții Apuseni, pe direcția generală: Cluj—Debrețin.

Istoria Marelui Război pentru Apărarea Patriei al Uniunii Sovietice arată: „De la 16 la 24 septembrie au avut loc lupte îndirjite la aripa dreaptă a Frontului și în zona Cluj. Inamicul și-a întărit trupele în zona Cluj-Turda cu 4 divizii, dintre care 2 de tancuri. Atacurile repetate se succedau cu contraatacuri de o parte și alta. Totuși linia frontului n-a suferit aici schimbări însemnate”.

În acest cadru, la începutul operației, au avut loc regrupări de forțe, care au afectat și cele două armate române. Astfel, Armata 27 sovietică, care acționase în aceste zile cu diviziile sale intercalate între marile unități ale Armatei 4 române, a fost trecută la stînga acesteia, dispusă între Cîmpia Turzii și Buru, pentru a opera pe direcția Turda-Cluj. În fișia acestei armate au acționat, pe frontul dintre Luduș și exclusiv Cîmpia Turzii, Corpul 6 armată român și Divizia 2 munte, aflată în lupte cu inamicul la nord-vest de Buru în zona Băișoara. Iar Armata 4 română, care acționa pe Mureș și Arieș, și-a restrîns fișia de ofensivă, rămînînd cu aliniamentul cuprins între Pășăreni și exclusiv Luduș, avînd Corpul de munte pe Niraj, Corpurile 2 armată și motomecanizat pe Mureș, iar în rezervă, la sud de Tîrnăveni, Divizia 1 cavalerie. De pe acest aliniament, armata urma să acționeze ofensiv pe direcția generală Șăulia-Dej.

Așadar, la jumătatea lunii septembrie 1944, inamicul și-a dat seama că încercările sale de-a ajunge la trecătorile carpatine sînt sortite eșecului, ca atare, a renunțat la ofensivă, nemaidisponînd nici de forțe și mijloace pentru aceasta, trecînd la o apărare cît mai dinamică pe aliniamente de teren propice.

⁸ *Idem*, p. 1070—1079.

În acest cadru, forțele româno-sovietice, regrupate între timp, reiau ofensiva în Transilvania centrală la 22 septembrie 1944. Luptele cele mai importante din această perioadă s-au desfășurat în zona Chirileu-Iernut, în scopul ruperii apărării inamicului din aria capului de pod realizat anterior și cucerirea înălțimii Singeorgiu (cotele 463 și 495) precum și în zona Turda-Cîmpia Turzii, pentru forțarea râului Arieș⁹.

Pozițiile inamice de la nord de Mureș, pe care Armata a 4-a română hotărîse să le atace cu Corpurile 2 armată și motomecanizat, erau apărate de Divizia a 8-a cavalerie S.S. germană și de alte forțe din Armata 6 germană, întărite cu tancuri și o mare cantitate de artilerie, în special tunuri calibru 88 mm care trăgeau terestru, antiaerian și antitanc, avînd și o mare mobilitate, datorită autotractării lor.

Cheia întregului sistem de apărare inamică de pe Mureș era dealul Singeorgiu. Înălțimea, în formă de amfiteatru cu o deschidere de 5 kilometri și cu flancurile sprijinite pe Mureș, urca ușor de la apă pe o distanță de un kilometru, apoi panta creștea brusc, ridicîndu-se ca un zid pînă la creasta cu înălțimile 463 și 495, puternic fortificate de inamic. Mai mult, dincolo de înălțimile dominante era o pantă deosebit de abruptă, care oferea inamicului protecție față de focul artileriei noastre. Folosind cu abilitate avantajele oferite de teren, trupele hitleriste au transformat dealul Singeorgiu într-o puternică redută, reușind să opună o rezistență înversunată și prelungită în pozițiile organizate pe creasta înălțimii, atacurilor românești. În concepția inițială a comandamentelor româno-ruse, problema trecerii la nord de Mureș apărea ca o operațiune de mișcare, mai ales după alungarea inamicului de pe înălțimile nord Tîrnăveni. Ca atare, subunități române și sovietice, aflate în avangardă, au depășit Mureșul, ocupînd Iernutul și pantele sudice ale dealului Singeorgiu. Reacțiunea inamicului a fost promptă și masivă, contraatacînd și aruncînd în Mureș subunitățile române și sovietice. Apăruse în zonă Divizia 8 cavalerie S.S. germană, motorizată. În noua situație, concluzia era firească: pregătirea unei ofensive metodice, bine sprijinită de focul artileriei, pentru cucerirea înălțimii-cheie — dealul Singeorgiului¹⁰.

Pentru cucerirea acesteia, s-au dus lupte deosebit de îndârjite, care au ajuns de multe ori la încheierea luptei la baionetă. Au luptat aici unități din Corpul motomecanizat — este vorba în primul rînd de regimentul 115 infanterie moto —, Divizia 9 infanterie, care dădea lovitura principală în cadrul Corpului motomecanizat, Diviziile 11 infanterie și 8 cavalerie. Bătălia de pe dealul Singeorgiului, prin violența și caracterul ei necruțător, constituie unul dintre cele mai grele episoade ale luptelor duse de forțele noastre pentru eliberarea părții de nord-vest a Transilvaniei. În aceste lupte neasemuit de înversunate s-au manifestat din plin patriotismul fierbinte, vitejia și spiritul de sacrificiu al ostașilor români. În bătălia de la Oarba de Mureș, au căzut pentru patrie (10.800 eroi) mai mulți luptători decît în întreg războiul de independență (1877—1878) — 10.200 eroi. La 26 septembrie 1944, ostașii români (R. 36 inf., Btl. 3 din Divizia 9 infanterie și Corpul

⁹ *România în războiul antihitlerist — 23 august 1944 — 9 mai 1945*, București, 1966, p. 171—210.

¹⁰ *Idem*, p. 211—223.

motomecanizat — R. 115 moto —) au reușit să pună stăpînire pe înălțimea cu cota 463, menținînd-o cu toate încercările disperate ale inamicului de a o recuceri.

Lupte crîncene s-au dat în special pentru cucerirea înălțimii cu cota 495, care domina întreaga vale a Mureșului, pînă dincoîo de comuna Cucerdea. Aici, s-a distins prin eroismul său R. 34 inf. din Divizia 9-a, care pînă la urmă, după multe și îndîrjite eforturi, și-a asigurat succesul, inamicul fiind silit să se retragă. Aici, a căzut ca un erou în fruntea ostașilor săi maiorul Vasile Dumbravă, comandantul btl. 4.

Simultan, Corpul 2 armată aflat la dreapta (est) Corpului motomecanizat, a atacat cu Divizia 6 infanterie-instrucție de la flancul său drept, pe direcția Leordeni-Cristești. Cooperînd cu Corpul de munte, această divizie a respins inamicul de pe cursul inferior al Nirajului, eliberînd comunele Unghești și Cristești, și ajungînd pe Mureș, pînă la 23 septembrie 1944. Divizia 21 infanterie-instrucție, de la flancul stîng (vest) al Corpului 2 armată, a forțat Mureșul pe direcția Sînpaul-Dileul Nou, pentru a ușura ofensiva Corpului motomecanizat pe dealul Sîngeorgiului.

V

La 30 septembrie comandantul Corpului motomecanizat a fost scos din operații, diviziile sale intrînd în compunerea Corpului 2 armată, pînă la 5 octombrie au continuat luptele pentru lărgirea capului de pod de pe Mureș¹¹.

Așadar, forțele principale ale Armatei 4 române prin acțiunile executate între 22 septembrie și 5 octombrie în perimetrul Oarba de Mureș au angajat puternic inamicul din fișia armatei, ușurînd ofensiva marilor unități sovietice și române care acționau la est spre Tg. Mureș și la vest pe direcția Turda-Cluj.

Să vedem acum, în esență, unde sînt erorile și legendele!!

Am luptat la Oarba de Mureș, de la început pînă la sfîrșit, în calitate de comandant de companie și revăd, după aproape 37 de ani, fiecare episod al mării încleștări! În urma luptelor desfășurate în a doua jumătate a lunii septembrie și începutul lunii octombrie 1944, aliniamentul frontului din România — întins pe circa 800 km — forma mai întîi un mare arc de cerc cu intrîndul spre noi, în fața Munților Rodnei, Bîrgăului și Călimanului, de-a lungul Mureșului (superior și mijlociu), Arieșului, pantelor de nord ale masivului Bihor, sud Oradea și apoi, descriînd o buclă largă spre inamic, urma aproximativ traseul frontierei româno-maghiare, pe urmă al celei româno-iugoslave; după aceasta, linia de contact pătrundea pe teritoriul Iugoslaviei, ajungînd la Dunăre la est de Belgrad.

În acest context strategic, trupele Frontului 4 ucrainean erau angajate în luptele grele în zona trecătorilor Carpaților Păduroși. Trupele Frontului 3 ucrainean ajunseseră la frontiera bulgaro-iugoslavă. Iar trupele Frontului 2 ucrainean, însumînd 42 de divizii plus 8 corpuri mobile, aveau pe terito-

¹¹ *Idem*, p. 224—228.

riul României 5 din cele 6 armate ale lor (plus o armată aeriană). Forțele române din fișia de ofensivă a acestui Front însumau 22 de divizii grupate în 2 armate (1 și 4), un corp aerian, diferite mari unități și unități speciale.

Față de această situație, Comandamentul Suprem Sovietic a hotărât să dea o nouă lovitură de amploare care să ducă la zdrobirea grupărilor inamice din Ucraina Subcarpatică, din partea de nord-vest a României și din estul Ungariei. În acest cadru strategic, trupele Frontului 2 ucrainean au executat, între 6 și 28 octombrie operația Debrețin. În fața Frontului 2 ucrainean se apăra Grupul de armate hitlerist „Sud”, compus din Armatele 8 și 6 hitleriste și Armatele 2 și 3 horthyste, plus câteva M.U. din grupul de armate „F”. Forțele hitleristo-horthyste totalizau acum 32 de divizii și 5 brigăzi. În podișul Transilvaniei acționau Armata 8 germană și 2 maghiară, iar la vest de Munții Apuseni, Armata 6 germană și 3 maghiară. Concepția noii acțiuni consta într-o lovitură principală pe la vest de Munții Apuseni, grupînd majoritatea forțelor în Cîmpia Tisei, unde se putea utiliza largul spațiu de concentrare menținut de Armata 1 română în cursul operațiunilor de acoperire din luna septembrie și lărgit spre sfîrșitul acestei luni de forțele sovietice ajunse aici, în cooperare cu trupele române.

Desfășurarea favorabilă pentru trupele româno-ruse a planului ofensiv al operației Debrețin s-a concretizat în înaintarea trupelor Frontului 2 ucrainean spre Debrețin și a celor din Frontul 4 ucrainean din Carpații Păduroși spre Ujgorod, ceea ce amenința cu o largă încercuire gruparea fascistă din nordul Transilvaniei. În asemenea condiții, inamicul din Transilvania a căutat să se retragă pentru a nu fi încercuit și nimicit sau capturat, nu fără a opune însă în zone de teren favorabile o rezistență cu scopul de-a întîrzia urmărirea noastră¹².

Așadar, se poate vorbi de o operație Debrețin numai după 6 octombrie 1944. Pînă la această dată au avut loc acțiunile strălucite ale armatei române din zona Oarba de Mureș. În asemenea context real-istoric nu putem fi de acord cu acei istorici care au încadrat acțiunile de la Oarba de Mureș în cadrul operației Debrețin!

Oarba de Mureș a fost o operațiune specială, care, prin amploarea desfășurării de forțe și mijloace, prin numărul pierderilor suferite, prin eroismul trupelor și capacitatea manevrieră de care au dat dovadă comandamentele, rămîne o strălucită manifestare românească a luptei armate împotriva fascismului, o operațiune distinctă care nu se poate numi altfel decît operațiunea Oarba de Mureș! Ea s-a desfășurat în contextul general strategic al cooperării româno-sovietice și pe fundalul acesteia, dar a demonstrat, prin preponderența individualității românești, toate calitățile eroismului antifascist românesc. Desigur, un război de coaliție solicită îmbinări judicioase în plan strategic între eșaloanele de comandă ale participanților, cooperare și sprijin reciproc, însă aceste coordonate nu exclud individualitatea operativă și tactică a participanților. În 1917, de exemplu, coordonatele strategice impuneau unitatea colaborării româno-ruse, dar aceasta nu a exclus individualitatea românească în marile bătălii de la Mărăști, Mărășești și Oituz!

¹² *Idem*, p. 241—243.

După 6 octombrie 1944, situația se schimbă, odată cu inițierea planului operației Debrețin, se efectuează regrupări de forțe și se montează acțiunea ofensivă prevăzută pentru sectorul Mureș-Arieș a începe în dimineața de 9 octombrie 1944. Însă, în noaptea de 8/9 octombrie, trupele inamice încep retragerea, astfel că nu a mai avut loc ofensiva proiectată și s-a trecut direct la urmărire¹³. Desigur, după această dată este vorba de operația strategică Debrețin!

O altă problemă profund controversată o constituie „necesitatea obiectivă” a desfășurării operațiunii Oarba de Mureș! Istoriografia militară, inclusiv lucrările memorialistice apărute, au luat, până în prezent, în considerare problemele, desigur perfect reale, ale eroismului românesc, ale tributului de sânge pe care armata noastră a trebuit să-l plătească în lupta antifascistă de pe plaiurile mureșene. Dar nu s-au analizat implicațiile care au determinat comandamentele noastre să analizeze „à fond” operațiunea Oarba de Mureș, sacrificând aici adevărate hecatombe de morți și răniți!

În acest context de analiză istorică, să vedem faptele reale. Deja s-a precizat mai înainte faptul că, în cadrul operației Debrețin succesele obținute înspre nordul Transilvaniei de către trupele Frontului 4 ucrainean, care înainta din Carpații păduroși spre Ujgorod și de cele concentrate la vest de Munții Apuseni pe direcția loviturii principale a Frontului 2 ucrainean înspre Oradea Mare-Debrețin, au format o mare pungă strategică, în care forțele hitleristo-horthyste din Transilvania erau amenințate cu încercuirea și nimicirea, fapt care a determinat retragerea precipitată a acestora în noaptea de 8/9 octombrie 1944. Față de această situație strategică, pentru ce a fost nevoie de Oarba de Mureș?!! Un studiu cit de cit, chiar superficial, al terenului ocupat de inamic demonstrează vederile adânci în spatele românesc ale dealului Sîngeorgiu, în special cotele 463 și mai ales 495, abruptul pantelor acestui amfiteatru și mai ales tăietura adăpost antiartilerie dinapoia înălțimilor dominante. Bine țesută cu foc, înălțimea se prezenta aproape inexpugnabilă, aidoma redutelor Grivița 1 și 2 din sistemul de apărare de la Plevna din 1877!

Socotim că o „fixare” temeinică a inamicului se putea efectua cu mai mult foc și mai puține pierderi! De asemenea, dacă situația strategică de ansamblu favorabilă trupelor româno-ruse a determinat după 6 octombrie retragerea generală a inamicului, apoi trebuie subliniat și faptul că, în ce privește Oarba de Mureș, factorul strategic s-a coroborat cu cel tactic, deoarece înaintarea trupelor româno-ruse, după eliberarea Tg. Mureșului, spre vest, peste Mureș (înălțimile sub Sucutard, Palatca, Cămarăș — 30 km nord-est Turda), amenința direct spatele Diviziei 8 cavalerie S.S., interceptându-i comunicațiile. Ca atare, inamicul a părăsit complet dealul Sîngeorgiului, în

¹³ Arhiva M.A.N. — *M.St.M.*, dosarele: nr. 1/9, fila 145; nr. 3/26, fila 10; nr. 3/11, filele 373—375 și 391 — *Sinteza informativă a Armatei 4 pe decada 20—30 sept. 1944 cu schema anexă*; nr. 3/12, filele 145—147, 151 — *Sinteza informativă a Armatei 4 pe decada 1—10 octombrie 1944*; nr. 3/26, filele 9 și 10 — *Planul ofensivei trupelor Armatei 27 Sovietice pe direcția generală Cluj*; nr. 3/12, filele 114—117, 156 și 157 — *Ordinul de operații nr. 18 și nr. 308060 din 8 octombrie 1944 al Armatei 4 române*; nr. 457/207, filele 2—12 — *Instrucțiunile M. St. M., Secția 1, nr. 67000 din 29 septembrie 1944*; nr. 298/4, filele 108—109 — *Jurnalul de operații al Diviziei 9 infanterie pe luna octombrie*; nr. 3/12, fila 127 — *Ordinul de operații nr. 19 al Armatei 4 române*.

urma gravei amenințări cu încercuirea, desenată atât în plan strategic cât și tactic. Oare nu s-a putut aștepta acest moment, care ar fi crutat mii de vieți, sau era necesară acțiunea care s-a desfășurat pentru „spălarea păcatelor” unor comandanți români?! Departe de noi gândul unor incriminări, dar, la război este foarte bine cunoscut faptul că hotărârile de declanșare a unor operațiuni — mai ales de anvergura cazului nostru — se iau pe baza unei temeinice analize a situației, în cadrul căreia se aprofundează o serie de factori obiectiv necesari pentru tragerea concluziilor care determină, în ultimă esență, hotărîrea, cum sînt: tăria și amplasarea inamicului (detaliată), terenul, forțele proprii (efective și mai ales focul), stabilirea direcției lovirii principale, sprijinul vecinilor (foc și fixare), cooperarea armelor (perfect organizată), condițiile care facilitează sau îngreunează ofensiva, stabilirea funcției de toate acestea a datei și orei atacului etc. La Oarba de Mureș, tendința era atacarea inamicului și cucerirea celor două puncte-cheie: cotele 463 și 495. Unitățile române intrau direct, din mișcare, în ofensivă sub protecția citorva minute de foc artileristic, uneori tras chiar în unitățile noastre, fapt ce a făcut ca nu o dată să se audă pe întreaga vale a Mureșului strigătele repetate ale lanțurilor de trăgători: „Artileria să lungească tragerea!” Infanteriștii, uneori și cavaleriștii descălecați, porneau în iureș năvalnic spre înălțimile dealului Sîngeorgiu. Pe la jumătatea dealului, cînd pantele deveneau mai abrupte, începea țesătura focului aruncătoarelor inamice, iar oînd atacatorii ajungeau epuizați fizic la creastă, se declanșa contra-atacul inamic, care îi arunca înapoi. Acei comandanți de subunități care au studiat și înțeles „tehnica” de luptă a germanilor, au reușit să se infiltreze prin viroage și tăieturi de teren, odihnindu-și succesiv oamenii, ajungînd la creastă și respingînd inamicul, avînd aici în lupta corp la corp, totuși, pierderi simțitoare. Ne permitem să subliniem faptul că o întîrziere de cîteva zile — volens, nolens, a existat —, crua multe vieți, iar sfîrșitul era același — înfrîngerea cotropitorilor!

VI

Repet, notele critice privind concepția și desfășurarea operațiunii Oarba de Mureș nu diminuează cu nimic meritul miilor de ostași români care au luptat sau au căzut în lupta pentru cucerirea dealului Sîngeorgiu, eroismul, dîrzenia, sfidarea de moarte, pe care le-au demonstrat din plin. Notele critice reprezintă numai învățăminte din marea carte a istoriei militare românești, care nu ezită însă să evidențieze minunatul eroism al ostașilor români în cumplita încelestare cu fascismul. Note critice s-au făcut și pe marginea bătăliei de la Plevna (1877) și a celei de la Mărășești (1917) sau chiar pe marginea unor bătălii care au hotărît destinele omenirii (Leipzig, 1813; Waterloo, 1815; Marna, 1914 etc., etc.). Ceea ce a determinat însă intrarea lor în istoria popoarelor a fost eroismul trupelor și comandanților, minunatele exemple de jertfă de sine — individuală și colectivă!

Luptele au continuat cu aceeași mare intensitate și după Oarba de Mureș. Cot la cot cu eroica Armată Sovietică, trupele române — sprijinite de întregul nostru popor mobilizat de comuniști — au încheiat la 25 octom-

brie 1944 eliberarea străvechiului pământ românesc al Transilvaniei. Operațiunile au continuat, armata română participând cu eroism la eliberarea popoarelor prietene: maghiar, cehoslovac și austriac, încununându-și steagurile de luptă cu noi și strălucite victorii, până la zdrobirea finală a fascismului¹⁴.

Noi, cei care am luptat acum 37 de ani la Oarba de Mureș, păstrăm amintiri neșterse. Cu profundă aducere aminte privim monumentul pe care recunoștința patriei l-a înălțat pe meleagurile mării tragedii, dar și ale marelui eroim românesc. Acesta are darul să transmită generațiilor de astăzi sentimentul profund al iubirii de patrie, pe care generația noastră l-a concretizat în marile bătălii și victorii ale luptei antifasciste. Oarba de Mureș este un strălucit episod al acestui sentiment, demn de a străbate peste ani și ani, în vibranta sa chemare de-a te jerfi pentru patrie, iar, când ea se numește România Socialistă, valențele cresc, devenind mai obiectiv-educative. Să le urmăm!

GEORGE PROTOPODESCU

UNE PAGE DE L'HÉROÏSME ROUMAIN — OARBA DE MUREȘ, 1944

(Résumé)

L'auteur, qui a participé à la grande bataille pendant les mois de septembre-octobre 1944, de la zone Oarba de Mureș, relève, dans une optique réelle scientifique, l'entière problématique complexe liée de cette bataille.

En utilisant, dans une complexe synthèse, presque en totalité, le matériel documentaire — les journaux des opérations, les ordres de lutte, les appréciations historiographiques — et aussi sa vision personnelle, l'auteur fait quelques précisions, entièrement nouvelles, en regardant la grande bataille.

Tout d'abord, l'auteur souligne le fait que la grande bataille du milieu de Mureș n'appartenait pas à la vaste opération Debreczin, qui aura lieu après 6 octobre 1944, en restant une brillante action de l'armée roumaine, qui se déroula dans le contexte général stratégique qui a créé les conditions favorables pour le développement de l'opération Debreczin.

Un autre problème profondément controversé — l'opportunité de l'opération Oarba de Mureș — est élucidé par l'auteur. Dans son optique, l'auteur, en face des conditions stratégiques créées par l'avance orageuse de l'armée soviétique, montre que les pertes de l'armée roumaine sont plus grandes vis-à-vis des buts fixés et en spécial des réalisations obtenues. Par dessous des critiques scientifiques adressées à la conception de la bataille et de son organisation, l'auteur souligne avec grande force l'héroïsme roumain qui s'est manifesté en plein à Oarba de Mureș, en montant une éclatante lumière sur l'armée roumaine pendant la lutte menée avec l'armée soviétique contre le fascisme, en mettant avec justifiée fierté la bataille de Mureș autour de celles de Grivița (1877) et Mărășești (1917).

¹⁴ V. Programul P.C.R., București, 1975, p. 50—51.

NOTE ȘI DISCUȚII

DESCOPERIRI ENEOLITICE LA GILĂU (II)*

Săpăturile arheologice sistematice din vara anului 1980 de la Gilău-castru, conduse de D. Isac, au avut ca obiectiv decopertarea *praetorium*-ului și a *porta principalis dextra*. De aceea au fost deschise următoarele secțiuni: XVI, XVII, XVIII (fig. 1) din care, pe lângă materialul prefeudal, roman și dacic, au ieșit la iveală și fragmente ceramice aparținând culturilor Tiszapolgár și Coțofeni. Secțiunea XVI a fost trasată paralel cu latura de sud a castrului, secționând *porta principalis dextra*. Ulterior au fost deschise, de o parte și alta a secțiunii, câteva casete. Din această zonă au fost adunate materiale arheologice începând de la adâncimea de 1,30 m, care aparțin culturilor Tiszapolgár (97%) și Coțofeni (3%) (fig. 2B). Perpendicular pe S. XVI a fost deschisă S. XVII (fig. 2A), stratul eneolitic fiind între adâncimile de 1,30—2,73 m. În această secțiune, la metrii 15,27—17, au fost descoperite resturile unei locuințe aparținătoare culturii Tiszapolgár, ce constau dintr-o aglomerare de ceramică, chirpici și pietre de râu. Urme ale culturii Coțofeni au fost descoperite doar în proporție de 0,2%; numărul acestora sporește în secțiunea XVIII, ajungând la 3,5%.

Noile descoperiri Coțofeni nu au adus elemente noi față de cele apărute în anii 1976—1978. Ornamentele sînt cele obișnuite, realizate în relief, prin incizii, sau făcute cu unghia (fig. 3), înscriindu-se în registrul motivistic al fazei timpurii¹.

Descoperiri Tiszapolgár

Utilajul litic constă dintr-un vîrf de șist menilitic (fig. 5/1), o lamă din silex (fig. 5/4) și o așchie din silex (inv. P. 72640).

Materialul osteologic cu urme de prelucrare este relativ mare (inv. P. 72609, 72716, 72720, 72721, 72797, fig. 5/3 și un fragment de corn, inv. P. 72582). Obiectul de os (fig. 5/1), foarte frumos șlefuit, pare să fi fost în curs de prelucrare sau, poate, obiect finit cu o destinație necunoscută în prezent.

Un fragment dintr-o figurină zoomorfă (fig. 5/6) a fost găsit la adâncimea de 1,05 m, împreună cu ceramică Tiszapolgár. Poate că reprezintă un bovidu, fiind o apariție destul de rară în această civilizație.

Ceramica uzuală, în proporție de 26,6% în S. XVIII, 17,3% în S. XVII și 30,7% în S. XVI, are următoarele nuanțe: cenușiu cu slip roșcat (66,5%), cenușiu, cărămiziu și brun.

* Partea I-a în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 393 și urm.

¹ Tipurile de ornamente Coțofeni apar în următoarele proporții: a—4,6%, b—4,6%, c—22,7%, d—27,2%, e—9,1%, f—31,8%.

Ceramica semifină este cea mai numeroasă. Procentajul oscilează între 65% și 71%. La această categorie există următoarele specii: cenușie, cenușie cu slip roșcat și gălbui. Primele două sînt aproximativ în aceleași proporții.

Ceramica fină, foarte puțin numeroasă, are următoarele nuanțe: cenușiu, gălbui și negru.

În amestecul pastei, ca degresant, se foloseau: cioburi pisate, pietricele (mai ales la specia de uz comun), nisip, mică și materie organică².

În urma studierii statistice a materialului ceramic, din punct de vedere stratigrafic, s-a constatat în nivelul de jos (—2,73 m) o frecvență mai mare a ceramicii fine, în comparație cu cea uzuală. Urmează apoi o perioadă de involuție, în care se observă o creștere simțitoare a categoriei uzuale, în detrimentul celei fine și semifine (—1,90 m), după care se constată o fază în care ceramica fină se menține la cote joase (fig. 4B).

În această campanie de săpături, la fel ca și în celelalte, numărul fragmentelor de buze de vas (fig. 11/1—22, 24—28) și a fundurilor de vas este foarte mare. S-au putut reconstitui următoarele tipuri de vase: castroane (fig. 6/1—3, 5, 7), străchini (fig. 6/6) și un castronaș cu fundul aproape drept (fig. 6/4). Aceste forme au analogii în descoperirile aparținînd culturii Tiszapolgár de la Românești, Parța³, Fegyvernek⁴, Hódmezővásárhely-Népkert⁵, Hódmezővásárhely-Kotacpart⁶ etc. La Gilău există numeroase tipuri de pahare (fig. 7/6, fig. 9/1, 3, 7, 8, 11—12, 14)⁷. Forme asemănătoare, alături de cele amintite în studiul precedent, există la Românești și Bucovăț⁸, Hódmezővásárhely-Kotacpart⁹ etc. „Vasele de bucatărie” (fig. 7/1, 5) au forme diferite, avînd analogii în toate stațiunile culturii Tiszapolgár. Există unele vase, reprezentate prin cîteva fragmente (fig. 8/1—3), care sînt greu de încadrat tipologic în vreo formă anume. O altă categorie o formează cupele cu picior, care sînt destul de numeroase și diversificate (fig. 9/2, 4—6, 9—10, 13, 15). Amintim cupe cu picior scund neperforat sau perforat și cupe cu perforații mici, mijlocii sau „ferestre mari” (de formă circulară). S-au găsit și cupe miniaturale cu picior plin. Cupa cu patru picioare („cioc”) (fig. 8/4) are analogii în exemplare cu trei picioare la Bucovăț¹⁰ și în capacele de la Csépa-Csipsárpart și Tiszaug-Kisrétpart¹¹. Unele fragmente ceramice (fig. 10/1, 4) pot să aparțină unor castroane sau unor cupe cu picior.

² Situația statistică a degresantului se prezintă astfel: cioburi — 34,1%, nisip — 20,6%, mică — 19,80%, material organic — 13,80%, pietricele — 11,70%.

³ Gh. Lazarovici, în *Isarživanja*, 5, 1976, fig. 2/3, fig. 3/7.

⁴ I. Kutzián, *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*, Budapesta, 1972, pl. XXXI/4.

⁵ *Ibidem*, pl. XL/5.

⁶ *Ibidem*, pl. XLVI/30.

⁷ Acestea pot fi și capace, dar nu s-au găsit amfore cu gura atît de îngustă, care s-ar potrivi acestor capace.

⁸ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, fig. 2/1, 2 și fig. 2/15.

⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XLV/5.

¹⁰ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, fig. 2/17.

¹¹ I. Kutzián, *op. cit.*, fig. 1 și pl. LXXI/13.

Ornamentele constau din: proeminențe¹², diferite ca formă și dimensiuni (fig. 11/23, 29—52, fig. 4A); incizii pe buză (fig. 10/2—3); impresiuni cu un obiect rotund (fig. 5/5, 8) sau dreptunghiular (fig. 5/9, 10); impresiuni alveolare pe corpul (fig. 5/11) sau piciorul vasului (fig. 5/12); barbotină neorganizată; amprente pe fundul vaselor, provenind de la tipuri diferite de țesături, împletituri (fig. 12/1—10) sau de la frunzele pe care au fost așezate vasele pentru uscat (fig. 13/1—9).

Ca analogii pentru cele de mai sus, cităm: ornamente executate cu obiecte de formă dreptunghiulară la *Paszab-Éghalma*¹³; la *Debrecen-Nyulas*¹⁴ există impresiuni în jurul butonului; decorul alveolar, în două rânduri verticale, pe picior de cupă perforat, se întâlnește și la *Kiskunfélegyháza-Páka*¹⁵.

Noile cercetări de la Gilău au dus la îmbogățirea informațiilor ce provin din cercetările anterioare ale A. Mozsolics și M. Rusu. Identificarea în depozitele Muzeului de istorie al Transilvaniei a materialului descoperit în 1942 de A. Mozsolics¹⁶ ne lămurește în privința unor referiri privind existența unei faze mai timpurii, Tisa II, la Gilău¹⁷ sau privind referirile la ceramică pictată, făcute de M. Roska¹⁸. Aceste materiale aparțin, ca factură și forme, epocii neolitice mijlocii, care în bazinul Someșului a fost definită cu termenul de grup Iclod, faza I¹⁹. Aceasta presupune un orizont mai timpuriu decât Tisa II și chiar Tisa I²⁰.

Deci, între descoperirile neolitice de la Gilău și cele eneolitice aparținând culturii Tiszapolgár, se intercalează o serie de descoperiri cum sînt cele de la Cluj — *P-ța Libertății* (niv. II), Cluj — *Arhive*, Cluj — *P-ța Victoriei*, Cluj — *Biblioteca Academiei* (niv. II), Cluj — *P-ța Ștefan cel Mare* (niv. I și II), Iclod (niv. I—III)²¹ și cîteva fragmente ceramice descoperite la Gilău în această campanie de săpături (inv. P. 72825, 72859, 72926).

Din aceste motive revenim asupra unei trimeri a noastre, prin care acceptăm ideea Doinei Ignat privind legăturile fazei timpurii Tiszapolgár cu grupele Gorzsa și Desk A²², întrucît relația acestor grupuri și — mai ales — a grupului Gorzsa poate fi valabilă doar pentru descoperirile de genul celor din grupul Iclod II și, poate, Iclod III.

¹² Tipuri de proeminențe: A — în fig. 11/35—37, cu variantele: A₁ — în fig. 11/38—40, A₂ — în fig. 11/41—42; tipul B, în fig. 11/23, cu variantele: B₁ — în fig. 11/43, B₂ — în fig. 11/44; tipul C, în fig. 11/45—46; tipul D, în fig. 11/47; tipul E, în fig. 11/48; tipul F, în fig. 11/49; tipul G, în fig. 11/50; tipul H, în fig. 11/51, cu varianta H₂ — în fig. 11/52; tipul I, în fig. 11/31, cu varianta I₂ — în fig. 11/32; tipul J — în fig. 11/34, cu varianta J₁ — în fig. 11/29; tipul K — în fig. 11/30 și tipul L — în fig. 11/33.

¹³ I. Kutzián, op. cit., pl. IV/19.

¹⁴ Ibidem, pl. VII/2.

¹⁵ Ibidem, pl. XII/6.

¹⁶ Muzeul de istorie al Transilvaniei, inv. P. 72611—623.

¹⁷ M. Rusu, în *Banatica*, 1, 1971, p. 79.

¹⁸ M. Roska, în *Közl.*, III, 1943, p. 66.

¹⁹ Gh. Lazarovici, în *StudComCaransebeș*, II, 1977, p. 197; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 25.

²⁰ Idem, în *Banatica*, III, p. 22—23; Idem, în *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 155—161.

²¹ Idem, în *StudComCaransebeș*, II, 1977 (tabelul cronologic).

pra faunei (de P. Georocanu, C. Lisovchi-Cheleşanu, M. Georocanu), în *ActaMN*, XV,

²² Z. Kalmar, în *ActaMN*, XVII, 1980, notele 29—30.

Acceptînd ideea unor elemente sau origini locale pentru cultura Tiszapolgár, în Transilvania^{22a}, la care descoperirile de la Iclod și Suplacul de Barcău²³ ar constitui o bază locală, este firesc și logic ca descoperirile eneolitice de la Gilău să fie ulterioare fazei a III-a a grupului Iclod.

Menționăm încă o dată, pe baza materialului nou descoperit, încadrarea într-o etapă timpurie a culturii Tiszapolgár din stațiunea de la Gilău, conform comentariilor și încadrării propuse de N. Vlassa, la publicarea materialelor de la Dăbîca²⁴, dar într-o etapă ceva mai tîrzie decît cea reprezentată în așezarea de la Dăbîca.

Problemele pe care cultura Tiszapolgár le ridică necesită un studiu aprofundat asupra acestei civilizații și valorificarea numeroaselor descoperiri existente în muzeele Transilvaniei.

ZOIA KALMAR

DÉCOUVERTES ÉNÉOLITHIQUES À GILAU (II)

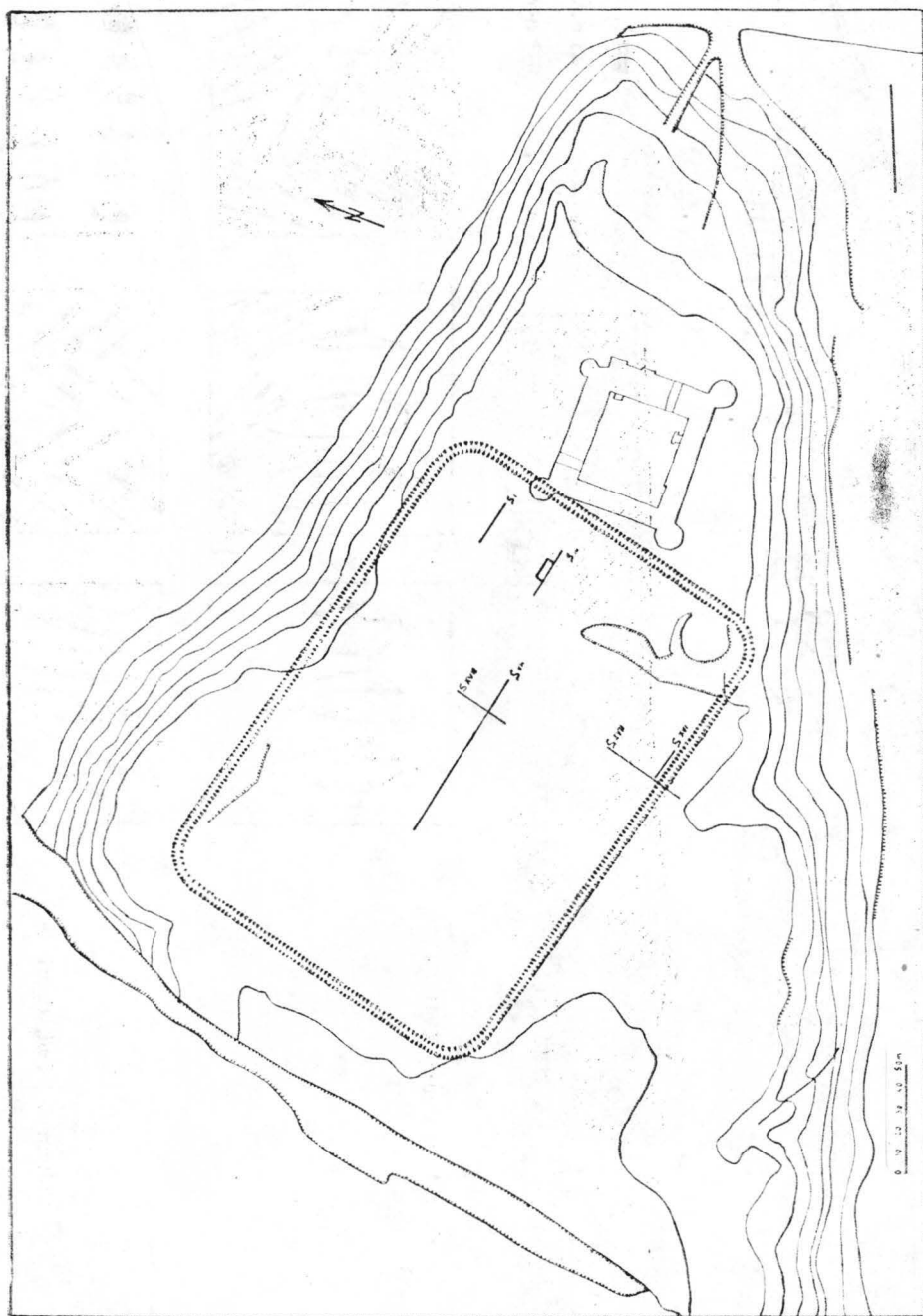
(Résumé)

Les fouilles archéologiques dans le camp romain pendant l'été 1980 ont mis à jour de nouveaux éléments des cultures Tiszapolgár et Coșofeni. Pour la première nous signalons le décor de petits trous circulaires et rectangulaires réalisés par impression. Les nouveaux motifs décoratifs ne changent pas d'aucune manière la datation de l'établissement énéolithique dans une phase ancienne de la culture Tiszapolgár. Quant à la culture Coșofeni, ont paru les mêmes catégories qu'ont été signalées dans notre article de *ActaMN*, XVII, 1980, pp. 393 sqq.

^{22a} Vezi N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 21 și *SCIV*, 15, 3, 1964, p. 360—361.

²³ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 155—161; D. Ignat, în *Materiale și cercetări arheologice* (rapoarte), Oradea, 1979, p. 54.

²⁴ N. Vlassa, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 30—31.

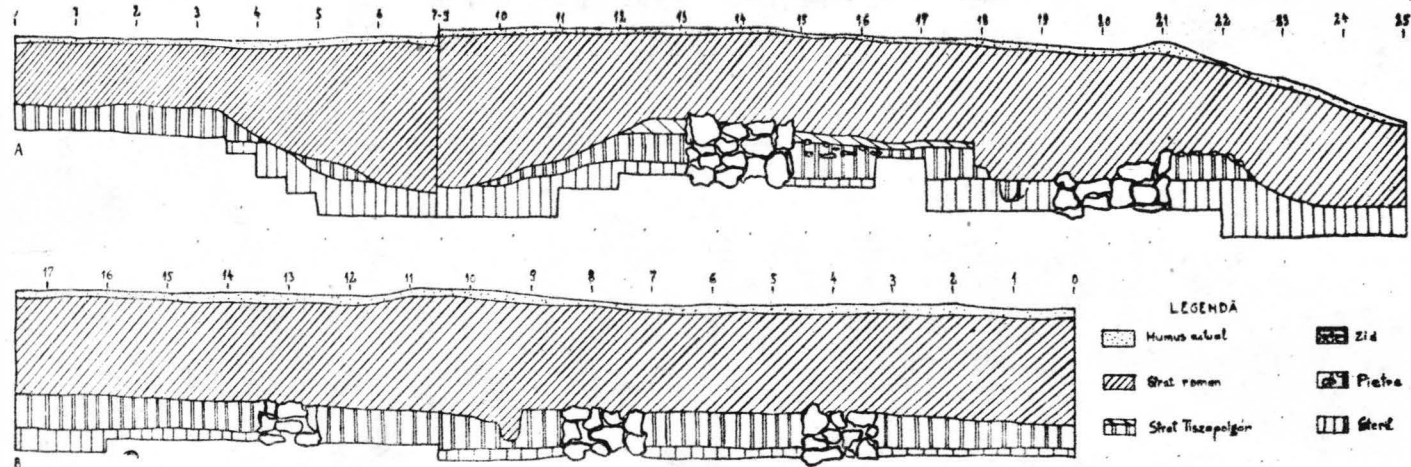

Fig. 2 — Profile: A, secțiunea XVII; B, secțiunea XVI.

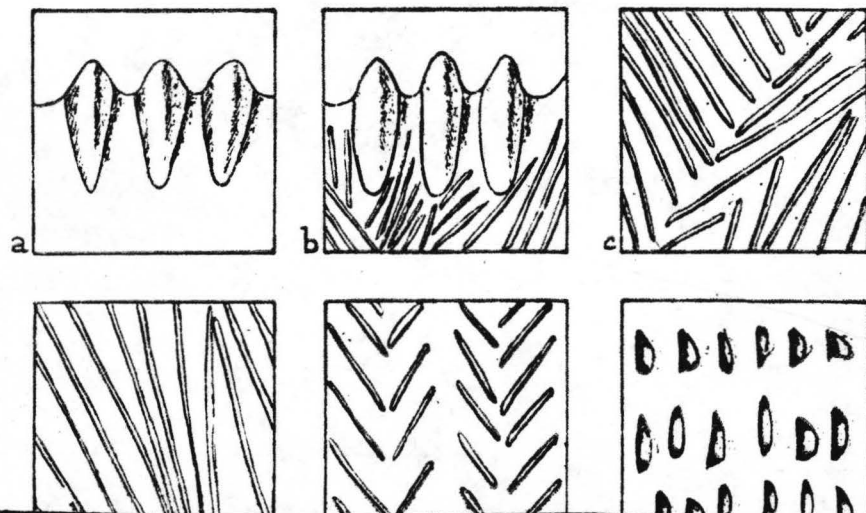
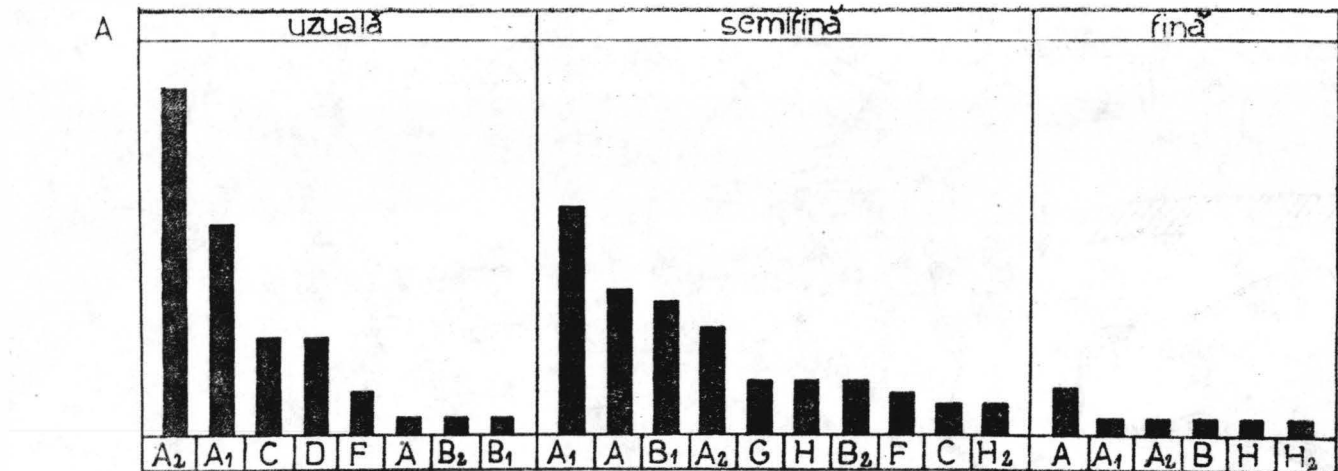

Fig. 3 — Cultura Coțofeni, tipuri de ornamente.

B.

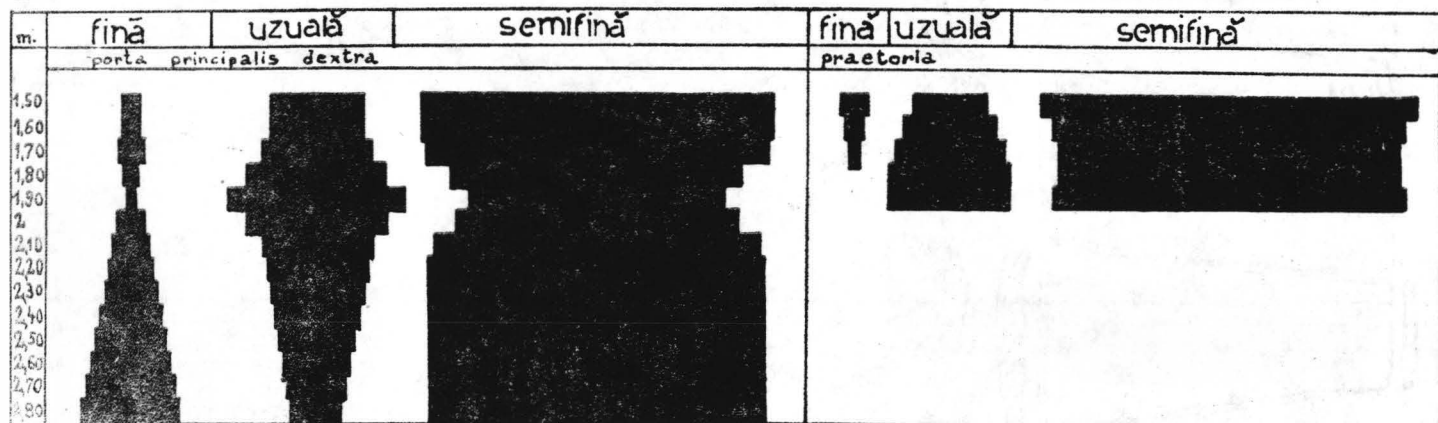

Fig. 4 — Cultura Tiszapolgár: A, Frecvența tipurilor de proeminențe; B, Evoluția principalelor categorii ceramice.

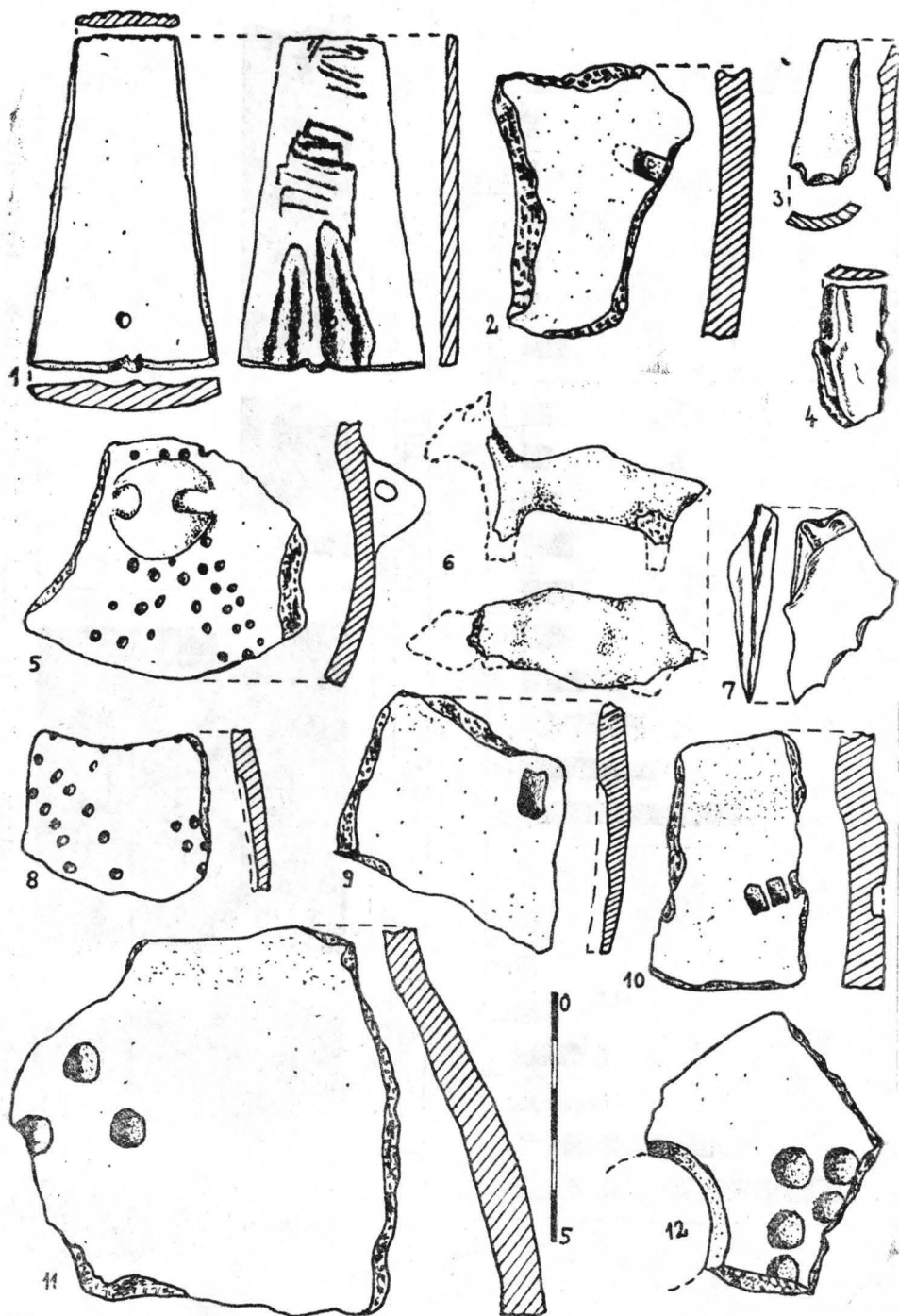

Fig. 5 — Cultura Tiszapolgár.

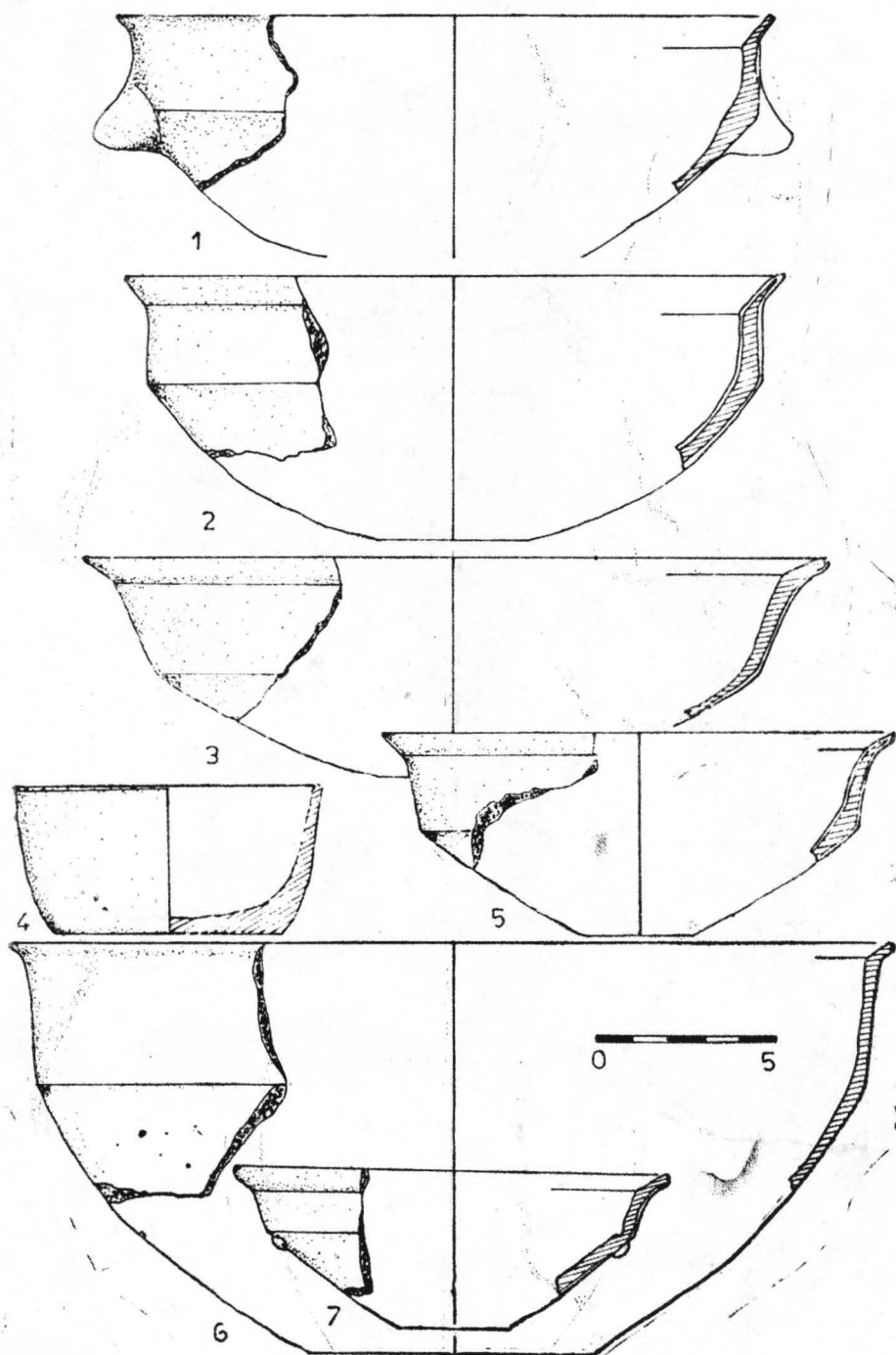

Fig. 6 — Cultura Tiszapolgár. Castroane și străchini.

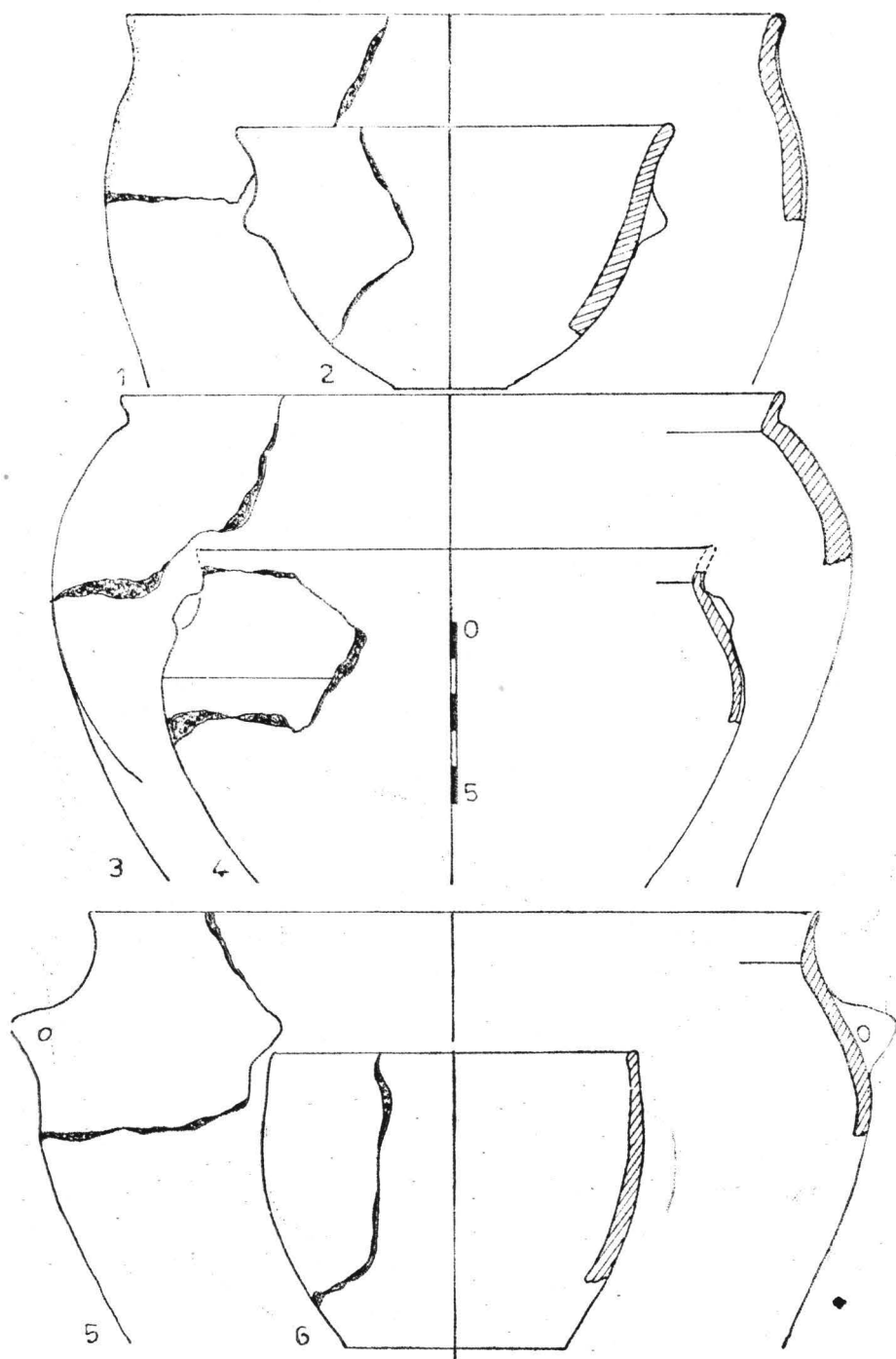

Fig. 7 — Cultura Tiszapolgár.

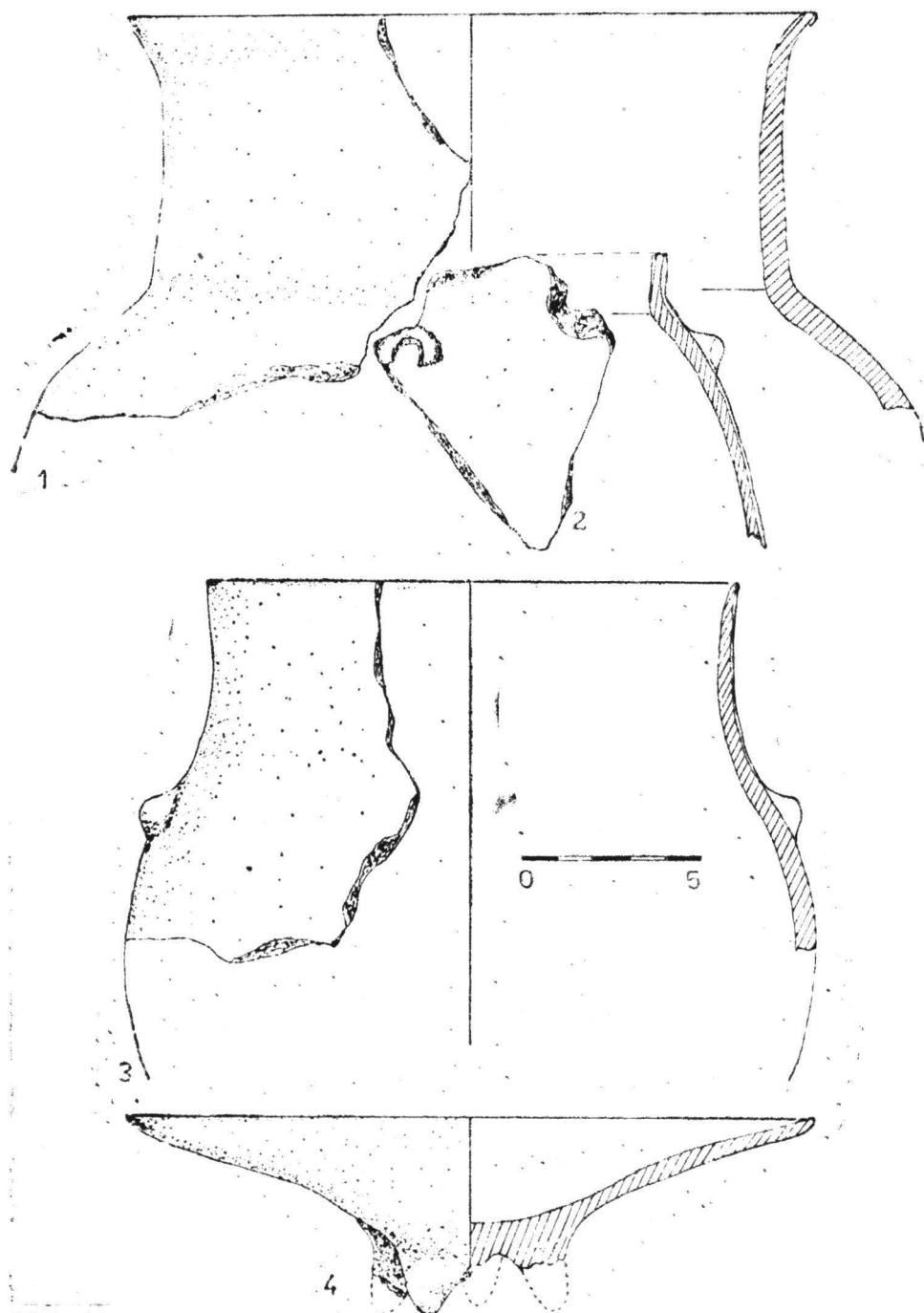

Fig. 8 — Cultura Tiszapolgár.

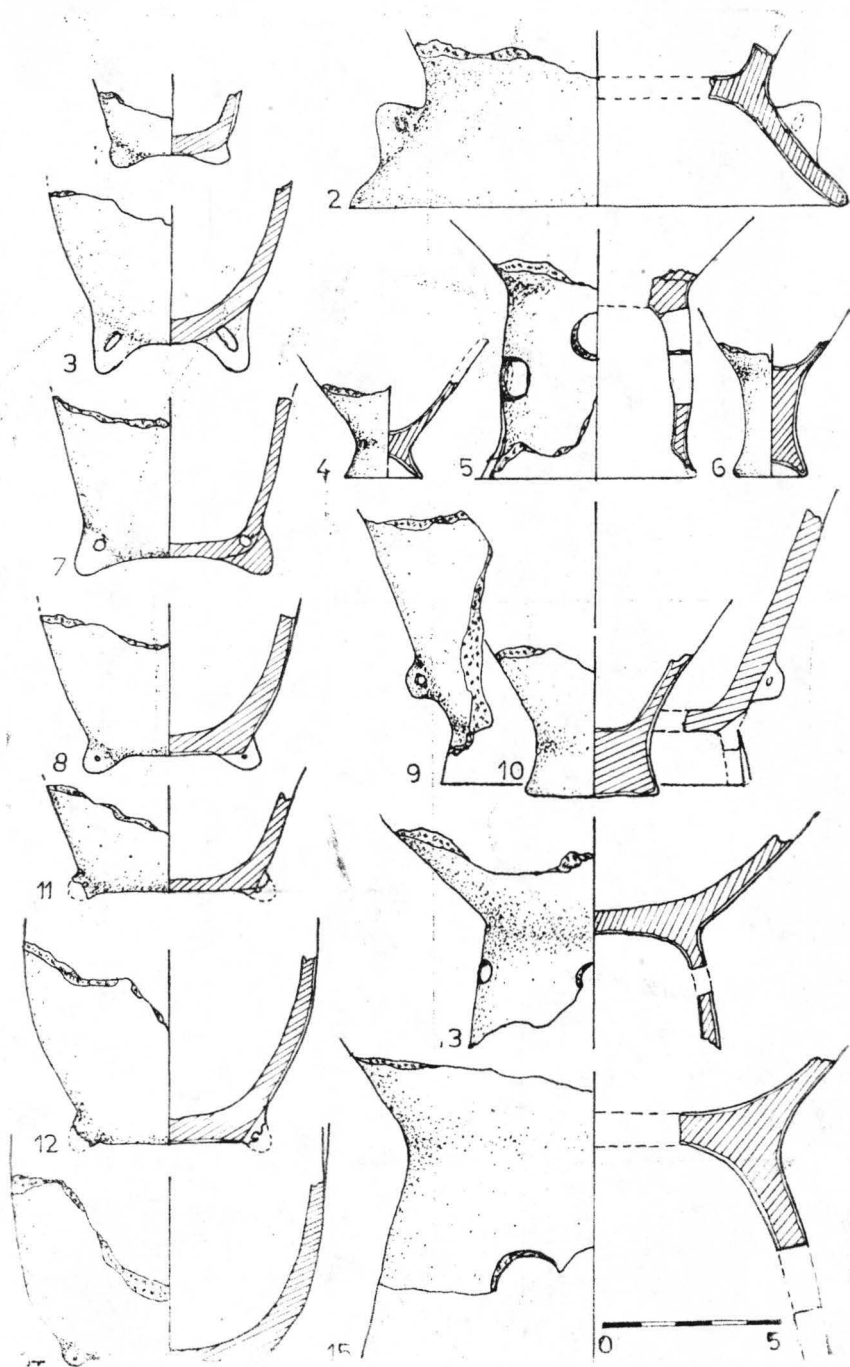

Fig. 9 — Cultura Tiszapolgár. Tipuri de pahare și cupe.

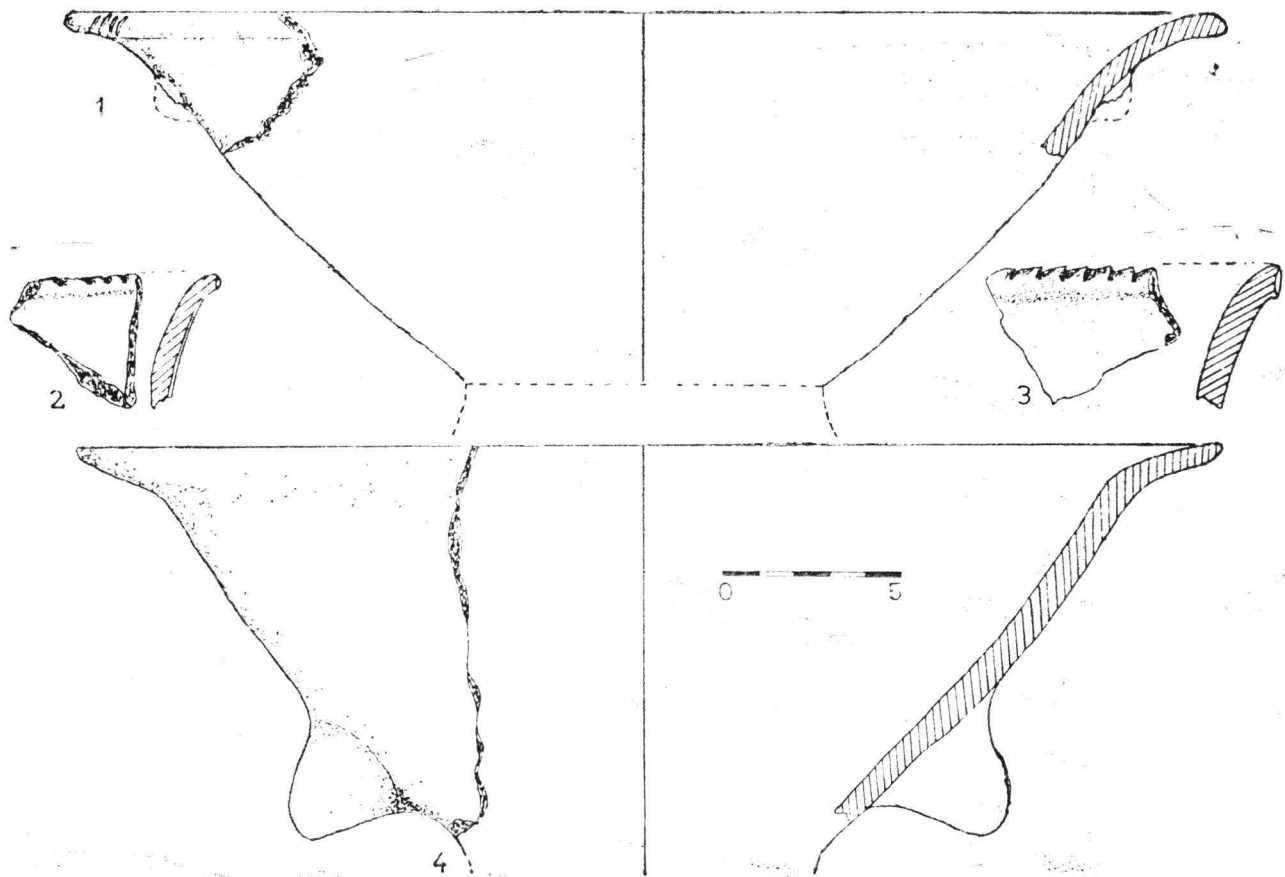

Fig. 10 — Cultura Tiszapolgár.

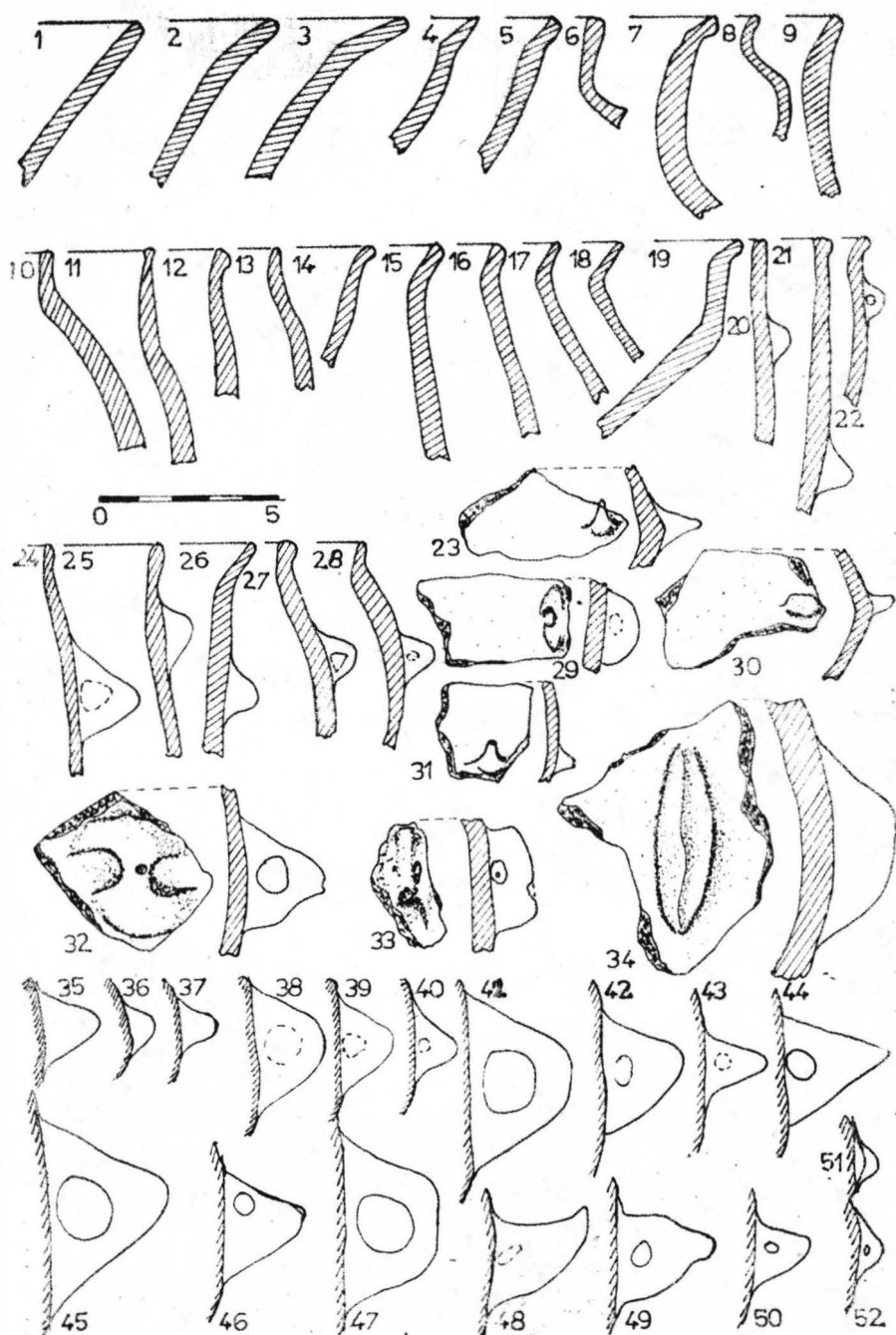

Fig. 11 — Cultura Tiszapolgár. Tipuri de buze de vase și proeminențe.

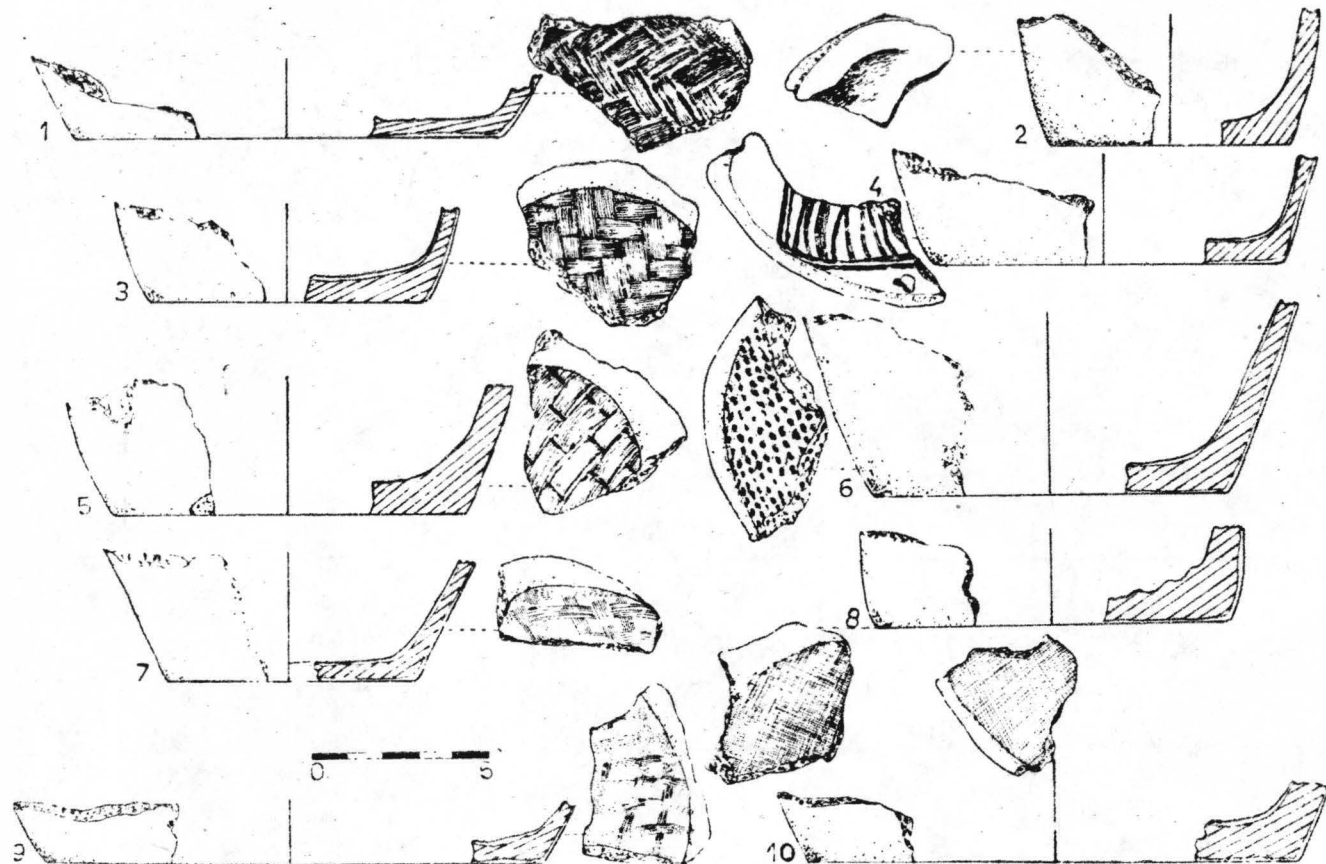

Fig. 12 — Cultura Tiszapolgár. Funduri de vase cu amprente de împletituri și țesături.

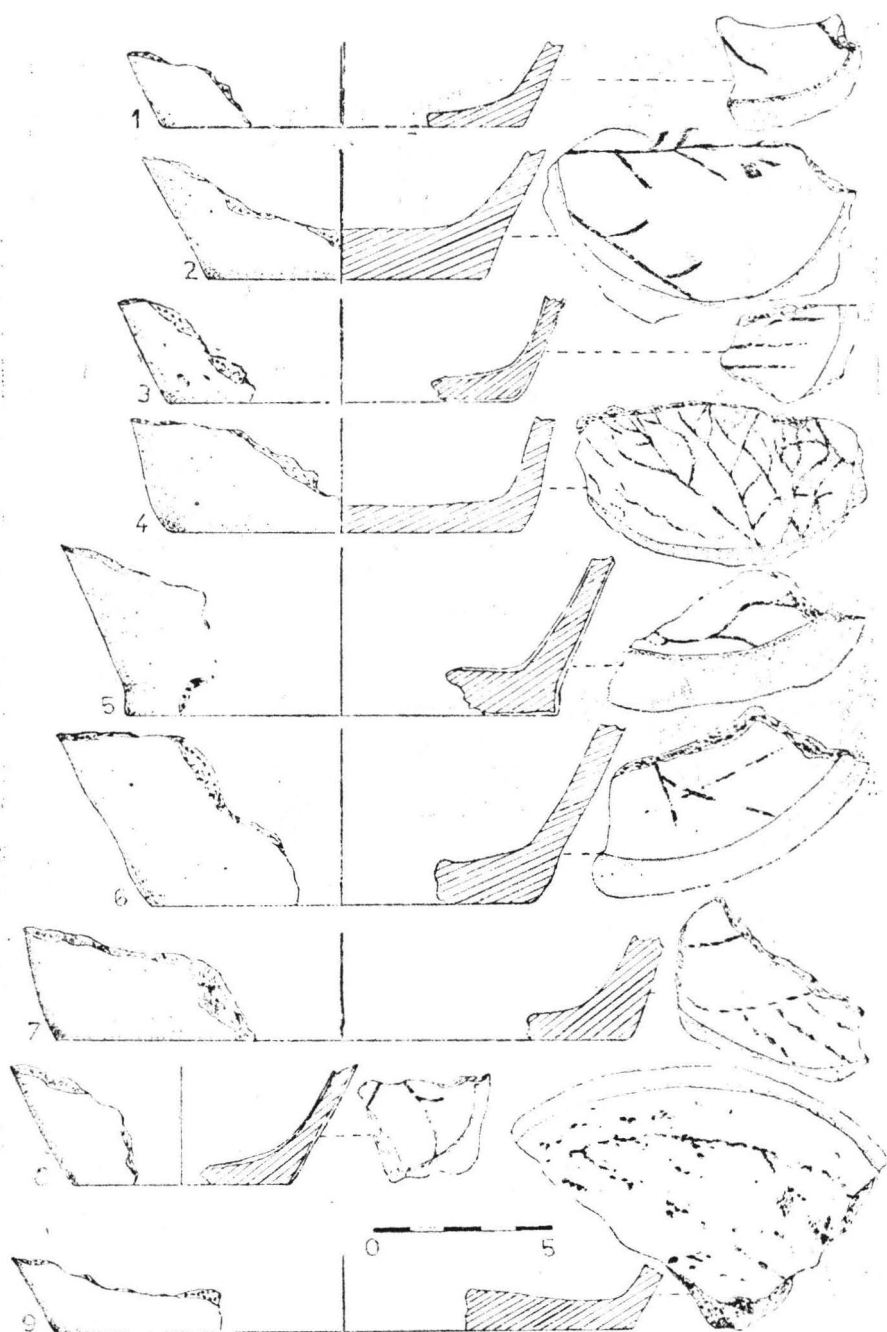

Fig. 13 — Cultura Tiszapolgár. Funduri de vase cu amprente de frunze.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE LA CICAŢU

— AŞEZAREA COŢOFENI —

Cercetările arheologice efectuate pe terasa „Sălişte” din hotarul satului CicaŢu (jud. Alba) au dus şi la descoperirea unei importante aşezări CoŢofeni, care reprezintă primul nivel de locuire constatată cu ocazia săpăturilor din anii 1969—1973¹.

Culturile premergătoare sînt reprezentate doar prin două vase: un castroaş din pastă fină, de culoare cafeniu-deschisă, cu buza trasă spre interior şi crestată pe muchie şi găuri de atîrnare sub ea; ornamentat cu benzi longitudinale de împunsături, care alternează cu benzi neornamentate² ($\bar{I}=4,4$; $Dg=9 \times 8,5$; $Df=5,5$ cm; fig. 1/2=13/1); descoperit în S. XII (sub mormîntul călăreşului avar)³, la 1,15 m adîncime; poate fi atribuit fazei tîrzii a culturii Turdaş, deşi existenţa, alături, a ceramicii tipice CoŢofeni îl încadrează în această cultură. Al doilea vas este în formă de trunchi de con, lucrat din pastă fină cărămizie, cu ardere uniformă; are doi butoni alungiţi sub buză şi este ornamentat cu şase rînduri orizontale de alveole neregulate, ce acoperă aproape tot peretele vasului⁴ ($\bar{I}=3,6$; $Dg=4,5$; $Df=2,5$ cm; fig. 1/1); descoperit în S. I de pe suprafaţa B. Pe baza pastei şi a ornamentului, acest vas nu poate fi încadrat precis în vreuna din culturile neo-eneolitice; el îmbină influenţe din Turdaşul final, cultura Petreşti şi Gumelniţa⁵.

Prezenţa izolată a acestor vase pe „Sălişte” se explică fie prin existenţa unei aşezări în apropiere (care nu a putut fi depistată din cauza stralutului gros de depuneri ulterioare), fie prin popasul pe acest teritoriu a unor purtători ai culturii Turdaş. Descoperirea are o importanţă deosebită, întrucît ea deschide perspectiva lărgirii ariei de răspîndire a culturii Turdaş spre zona estică a regiunii deluroase a Munţilor Apuseni.

¹ Din cercetările făcute, pînă în prezent au fost publicate: Istoricul cercetărilor, descrierea săpăturii şi a stratigrafiei, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 465—479; Aşezarea dacică şi daco-romană, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 129—193; Aşezarea prefeudală, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 263—272; Necropola avară, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 269—290; Cercetări asupra faunei (de P. Georoceanu, C. Lisovschi-Cheleşanu, M. Georoceanu), în *ActaMN*, XV, 1978, p. 273—286. Se află în curs de publicare: Descoperirile din epocile bronzului şi Hallstatt, în *Apulum*, XVIII, 1980, care, alături de materialul de faşă, constituie încheierea publicării descoperirilor făcute.

² M. Roska, *A Torma Zsófia-gyűjtemény — Die Sammlung Zsófia von Torma*, Cluj, 1941, pl. LXXXI/11.

³ Vezi pe planul necropolei avar, în *ActaMN*, XIV, 1977, fig. 2.

⁴ Cf. nota 2, pl. LXXXII/4, LXXXIV/15.

⁵ I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerichtRGK*, 22, 1932, p. 33—36; K. Horedt, în *Apulum*, III, 1946—1948, p. 1—16; *IstRom*, I, p. 47—48; N. Vlăssă, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 27; Idem în *Apulum*, IX, 1971, p. 22; D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti, 1961, pl. I, p. 45.

1

2

Fig. 1 — Vase „Turdaș”.

Prezența materialelor aparținând culturii Coțofeni a fost semnalată pentru prima dată de M. Roska, pe baza materialului păstrat în Muzeul de istorie Aiud. După opinia sa, toporașul de piatră din acest muzeu, provenit de la Cicău, ar face parte din cultura denumită „Corpadea I”, iar ceramica din „Corpadea II”⁶.

Divizarea în „Corpadea I” și „Corpadea II”, propusă de M. Roska pentru culturile Coțofeni și Wietenberg din Transilvania, după cum se știe, nu s-a încetățenit în literatura de specialitate, fiind menținută denumirea dată de I. Nestor (Coțofeni) pentru prima fază. Cercetările din ultimul timp și monografia lui Petre I. Roman⁷ au dus la stabilirea a trei mari perioade sau faze cronologice⁸, faze care însă la Cicău nu au putut fi delimitate stratigrafic.

Materialul aparținător culturii Coțofeni, reprezentat printr-un număr mare de piese, descoperit în multe puncte, uneori în straturi nederanjate, la adâncime de 0,90—1,10 m, 1,20—1,40 m și 1,40—1,60 m, mai rar între 0,70—0,90 m (grosimea stratului variind între 0,10 și 0,25 m), a fost găsit în suprafața A. De aici rezultă că așezarea s-a extins de la marginea sud-vestică spre nord-estul terasei, ocupând un spațiu de cca 60×40 m (dincolo de secțiunea XXI nemaigăsindu-se materiale Coțofeni).

Pe baza materialelor descoperite putem aprecia că pe „Săliște” au existat cel puțin de bordeie sau semibordeie, în următoarele puncte (de la SV spre NE):

Nr. crt.	Secțiunea	Situarea în cadrul secțiunii	Adâncimea
1	XXIX	m 8—12	0,80—0,90 m
2	XXIX	m 15—25	0,80—0,90 m
3	XXX	m 25—32	0,90 m
4	XXXI	m 21—27	0,70—0,90 m
5	XXXI	m 28—34	0,80 m
6	XXXIV	m 31—33	0,85 m
7	II	m 45—50	0,70 m
8	IV	m 16—17	1,00—1,20 m
9	IV	m 36—37	1,45 m
10	VIII	m 23—25	1,40—1,60 m
11	X	m 3—8	0,70—0,90 m
12	XI	m 32—36	1,10—1,35 m
13	XI	m 45—52	1,10—1,40 m
14	XIV	m 56—58	1,15—1,20 m
15	XV	m 49—54	1,00—1,20 m
16	XV	m 55—60	0,95—1,10 m
17	XIX	m 51—52	1,00—1,40 m
18	XXI	m 18—23	1,40 m
19	XXI	m 25—30	1,15—1,35 m
20	XXI	m 52—60	1,00—1,20 m

⁶ M. Roska, *Az aeneolitikum kolozskorpádi I. jellegű emlékei Erdélyben*, în *KözlCluj*, I, 1942, Cluj, p. 56, nr. 58; idem, *A kolozskorpádi II. jellegű kultúrfacies kerámiai emlékei Erdélyben*, în *KözlCluj*, IV, 1—2, 1944, p. 23, fig. 1; idem, *Repertórium*, I, Cluj, 1942, p. 55, nr. 11 — dintre numerele de inventar indicate, numai 1735, 1740, 1748, 1754, 1756, 1764, 1769, 1770, 1772—1774, 1780, 1782, 1785, 1788, 1793 sînt fragmente ceramice Coțofeni.

⁷ P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, Ed. Acad. R.S.R. — Biblioteca arheologică, XXVI, București, 1976.

⁸ *Ibidem*, p. 35. Autorul stabilește trei mari perioade: 1. Perioada de formare — faza I; 2. Perioada de cristalizare — faza II; 3. Perioada clasică — faza III.

Condițiile grele de muncă și lipsa mijloacelor materiale pentru dezvelirea unor suprafețe la mari adâncimi ne-au determinat să renunțăm la deschiderea unor casete speciale pentru a putea aprecia cu aproximație mărimea bordeielor⁹. Dealtfel, casele din S. II, XIV și XIX nu au permis surprinderea nici uneia din gropile în care erau fixați parii ce susțineau pereții lipiți cu lut și nici suprafețe mai mari cu chirpic. Au fost găsite numai câteva bucăți de chirpic în S. VIII, XIX și XXI, iar sub ceramica Coțofeni nu erau urme de padiment de lut bătătorit, care să ne permită delimitarea numărului exact, a formelor și dimensiunilor încăperilor, cum s-a procedat în așezarea de la Cilnic¹⁰.

Poziția terasei „Săliște” arată că așezarea nu a fost fortificată, după cum nu au fost fortificate nici alte așezări din Transilvania, cu excepția celei de la Boarta — „Cetățele” și a celei săpate la Șincai (jud. Mureș)¹¹.

Nu vom pune în discuție problemele legate de geneza și cronologia culturii Coțofeni, ele fiind dezbătute în diferite studii și în monografia lui Petre I. Roman¹², în cele ce urmează propunându-ne să prezentăm numai materialul descoperit la Cicău, care, prin bogăția și varietatea motivelor ornamentale, ilustrează aproape în întregime caracteristicile acestei culturi cu așezări atât de dense și bogate în România¹³.

Printre descoperirile ceramice, există numai două vase care ar putea fi considerate *unicate*: unul păstrat în întregime, altul fragmentar. Vasul întreg, de culoare cafenie, este lucrat din pastă nisipoasă, cu ardere uniformă, avînd corpul sferic, gîtul strangulat și buza puternic evazată, iar pe partea de deasupra diametrului maxim are trei tortițe aplicate ($\bar{I}=44-45$; $Dg=19,5$; $Dmx=35$; $Df=13$ cm; fig. 4/2). Avînd în vedere forma corpului, care este similară cu a unei amfore de la Deva¹⁴ și a unui vas descoperit la Slimnic¹⁵ — ambele cu decor tipic Coțofeni — este posibil ca și vasul descoperit la Cicău, deși neornamentat, să aparțină aceleiași culturi, fără să fie exclusă posibilitatea apartenenței sale uneia din culturile timpurii ale epocii bronzului.

⁹ Pentru alte așezări, vezi I. Kovács, în *DolgCluj*, IV, 1913, p. 2, 5—8, 13—14; K. Horedt, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 61—66; S. Dumitrașcu — G. Togan, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 423—427.

¹⁰ Fr. Roth, *Das nordische Steinzeitdorf von Kelling*, în *Deutsche Forschungen in Südosten*, I, 1942, p. 199—214; II, 1942, p. 440—459.

¹¹ Valeriu Lazăr, *Așezarea Coțofeni de la Șincai (jud. Mureș)*, în *Marisia*, VII, 1977, p. 17—56; VIII, 1978, p. 35—56.

¹² Bibliografia fiind foarte vastă, menționăm doar câteva studii, în care sînt discutate și lucrările mai vechi: I. Nestor, *op. cit.*, p. 61—65; H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 30—38; D. Berciu — I. Berciu, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 30—31, 42—43, 58—74; K. Horedt, *loc. cit.*, p. 63—66; *IstRom*, I, 77—82; M. Roska, *Repertorium*; idem, în *KözlCluj*, IV, 1—2, 1944, p. 23; D. Berciu, *op. cit.*, p. 131—133; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 133—137; I. Al. Aldea, *Așezarea Coțofeni de la Ripa Roșie — Sebeș*, în *Apulum*, VII, 1968, p. 100—101; S. Dumitrașcu — G. Togan, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 435—436; P. I. Roman, *op. cit.*, p. 59—74; Valeriu Lazăr, *loc. cit.*, VII, p. 17—56, VIII, p. 35—56.

¹³ Vezi lucrările citate la nota 12.

¹⁴ Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974, fig. 171.

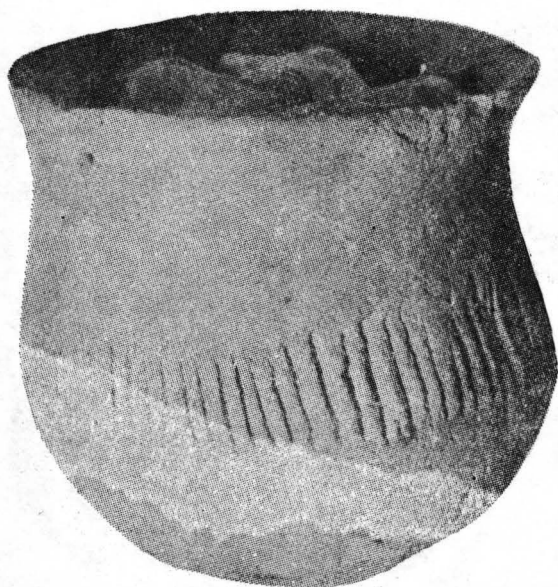
¹⁵ *Ibidem*, fig. 174; Fr. Roth, în *Deutsche Forschungen in Südosten*, 2, 1943, p. 443/K I 46—47, pl. IV/1, 3.

1**2**

Fig. 2 — Cesti.

1

2

Fig. 3 — Cesti.

Fragmentele păstrate arată că al doilea vas era probabil o amforă din pastă fină cărămizie, cu buza puternic răsfrântă spre exterior, ornamentată pe ambele fețe în tehnica împunsăturilor succesive de linii oblice, ce închid, din loc în loc, suprafețe triunghiulare (fig. 9/1, 2).

În afară de acestea, s-a mai găsit un fragment de perete cu buză, care provine tot de la un vas ornamentat în interior cu linii frânte și oblice, cu buza crestată pe muchie și evazată spre exterior; dedesubtul ei se află un buton alungit și rînduri de împunsături succesive (fig. 9/3).

Dintre fragmentele descoperite au putut fi reconstituite patru cești¹⁶, din pastă fină, cu diferite nuanțe de cenușiu și cărămiziu, dintre care trei cu toarta supraînălțată. Prima are corpul globular, gîtul drept, strangulat și este ornamentată cu linii oblice ce închid suprafețe unghiulare pe întregul corp ($I=6,5$; $Dg=5,3$; $Dmx=6,3$ cm; fig. 2/1). A doua este tot cu corpul globular, buza dreaptă, dar este ornamentată cu benzi de linii verticale, ce delimitează suprafețe umplute cu linii oblice ($I=6,00$; $Dg=5,2$; $Dmx=6,8$ cm; fig. 2/2). A treia, similară cu prima la corp și gît, are buza teșită, ușor evazată, corpul acoperit cu linii oblice ($I=5-5,5$; $Dg=4,7 \times 4,3$; $Dmx=5,5$; $Df=3$ cm; fig. 3/1). A patra, cu fundul globular, cu cîte două orificii de o parte și de alta a buzei, ușor evazată, este lucrată din pastă fină cărămizie, cu ardere uniformă, și este ornamentată pe diametrul maxim cu un rînd de linii verticale ($I=6,2$; $Dg=6,3$; $Dmx=6,4$ cm; fig. 3/2).

Din pastă similară, negricioasă, se păstrează: 1) un fragment de ceașcă cu corp globular și toarta supraînălțată (ruptă), ornamentat cu linii oblice succesive, în benzi opuse ce închid suprafețe unghiulare (fig. 6/6); 2) un fragment dintr-o ceașcă, tot cu corp globular și toartă supraînălțată (ruptă), avînd buza ușor evazată, îngroșată și crestată în exterior, ornamentat pe corp cu patru rînduri de liniuțe incizate (fig. 5/2); 3) un alt fragment dintr-o ceașcă, tot cu corp globular și cu buza evazată, ornamentată cu rînduri de incizii „cu unghia” (fig. 5/1). S-a găsit de asemenea un număr relativ mare de fragmente ale unor oale de dimensiuni mijlocii¹⁷, cu buza răsfrîntă și toarta supraînălțată (cu secțiune ovală, lată de 3—6,9 cm); lucrate din pastă poroasă, amestecată cu nisip și pietricele, de culoare cu diferite nuanțe de cărămiziu, puternic arse (majoritatea cu ardere secundară). Suprafața bine netezită este acoperită cu angobă. Multe au aceeași culoare în interior și exterior: diferite nuanțe de cenușiu și cărămiziu, iar mai puține negre sau cafeniu-deschise. La cîteva fragmente culoarea din interior diferă de cea din exterior: mai frecvent găsim cenușiu în exterior și cărămiziu în interior sau invers, combinațiile cu alte culori fiind rare.

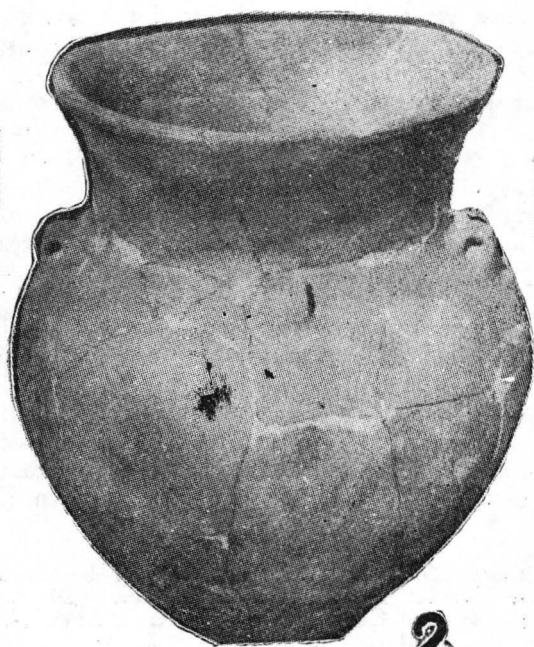
Analizînd materialul de la Cicău după criteriul stabilit de P. I. Roman referitor la tehnica folosită, s-a putut constata existența celor patru procedee tehnice, cu o predominanță netă a celei ornamentate „prin adîncire”, în ordine descrescîndă urmînd tehnicile: în relief, prin incrustație și prin pictură.

¹⁶ Între vasele Coșofeni, ceștile sînt frecvente; decorul lor diferă de la caz la caz, nemănuind două piese identice. Analogiile sînt numeroase. Vezi H. Schroller, *op. cit.*, pl. 26—27; Fr. Roth, *loc. cit.*, 1, 1942, pl. VIII, X; 2, 1943, pl. III; M. Roska, în *Közelaj*, 1, 1941, p. 45, 59, 61, 63, 70, 83; IV, 1—2, 1944, p. 24, fig. 2; K. Horedt, *loc. cit.*, p. 64, fig. 14/1—3, 5; S. Dumitrescu — G. Togan, *loc. cit.*, p. 431, pl. IV/1—6; VI. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 172—173 și îndeeșbi la P. I. Roman, *op. cit.*, p. 20—21.

¹⁷ Analogii se găsesc în lucrările citate mai sus.

1

2

Fig. 4 — Vas cu gurguie (1) ; amforă (2).

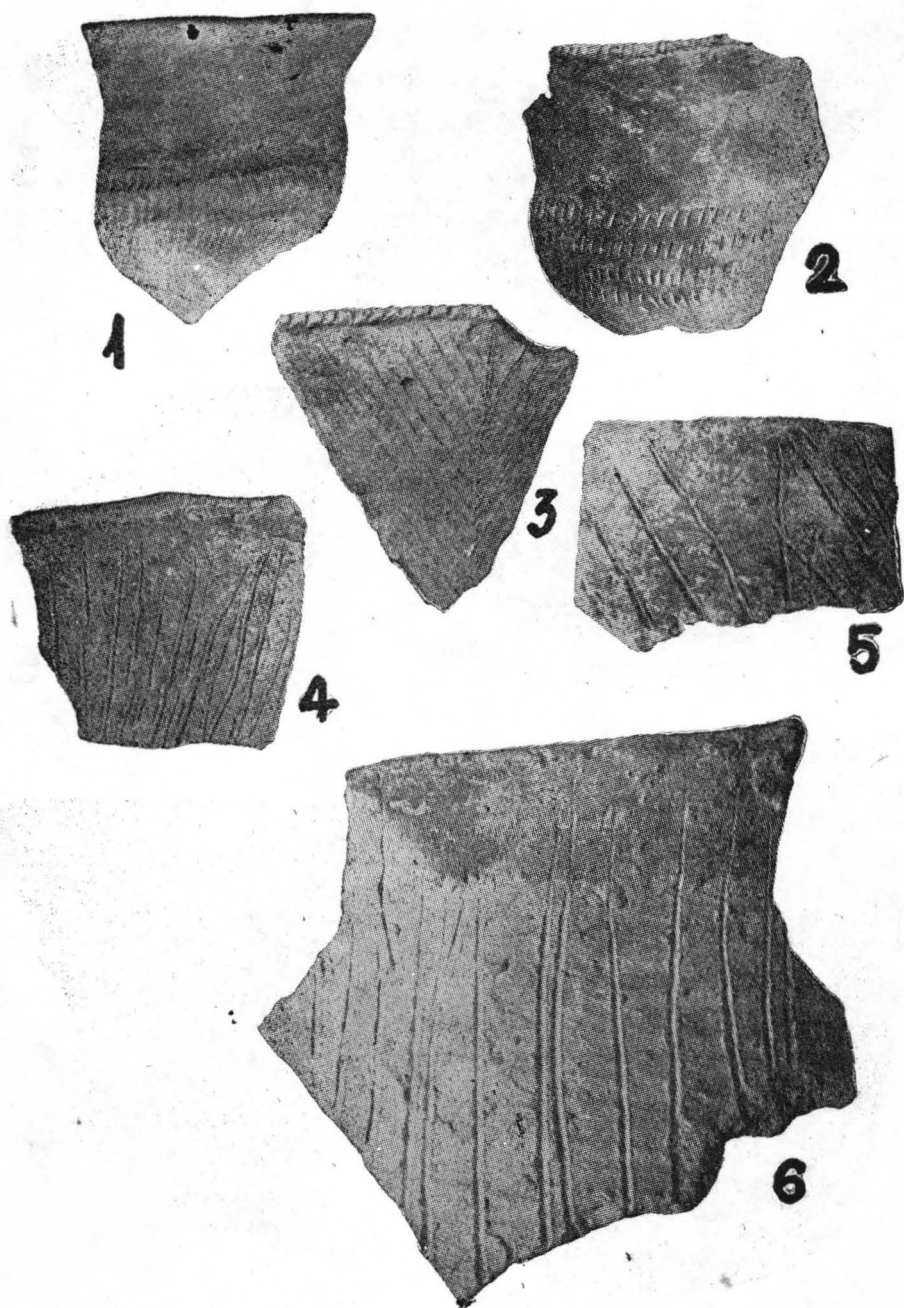

Fig. 5 — Fragmente ceramice ornamentate prin adâncire.

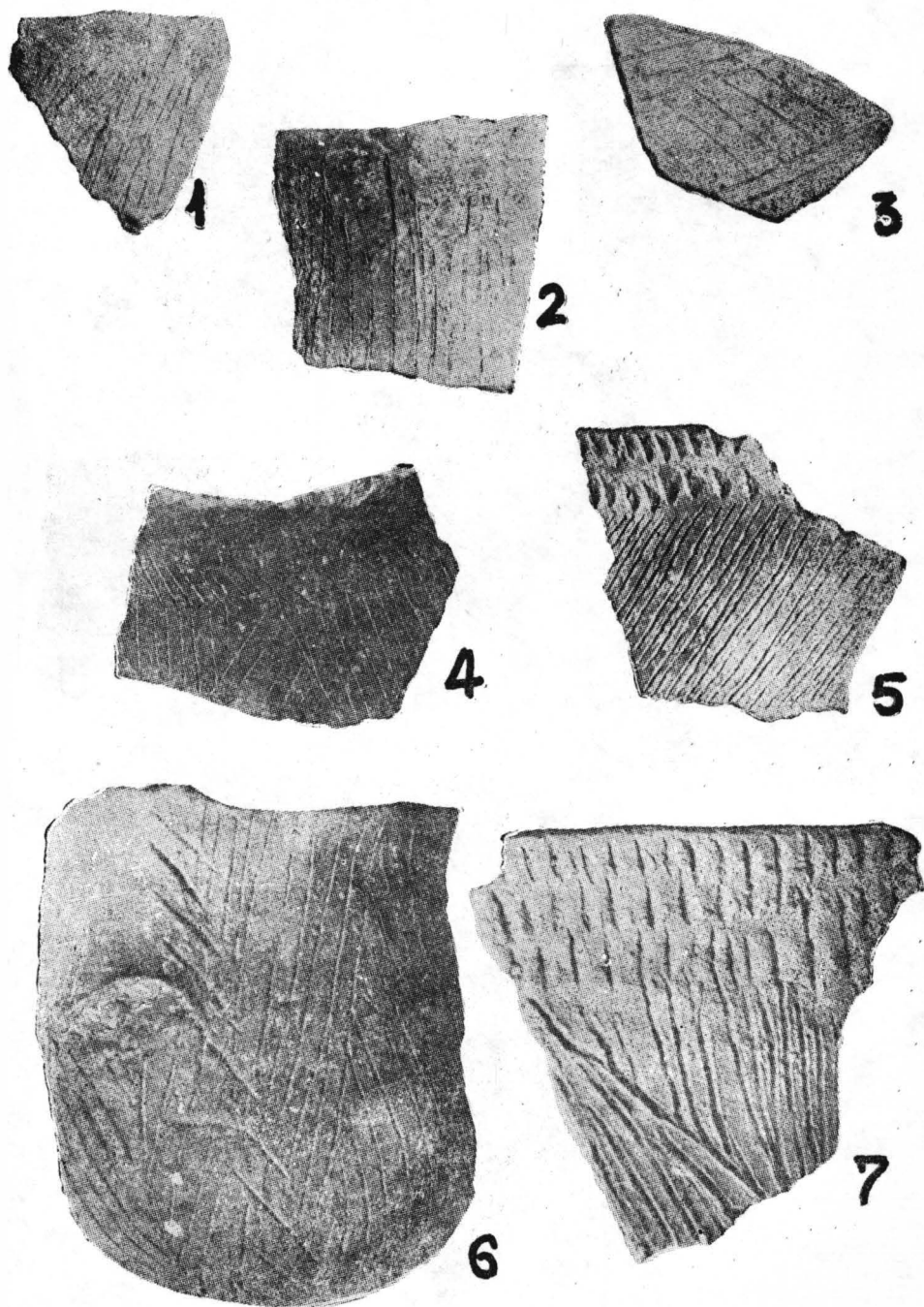

Fig. 6 — Fragmente ceramice ornamentate prin adîncire (1, 2, 4—7) și prin pictură (3).

Fragmentele ceramice ornamentate prin procedeul 1 conțin: linii incizate drepte sau oblice (fig. 5/4, 5, 6; 6/1, 2), cu șiruri paralele de segmente de arc (fig. 7/8; 10/6, 8; 11/1, 4, 5; 12/3) sau de poligoane mici de diferite forme, realizate prin incizie (fig. 7/7, 12, 13, 10); cu șiruri paralele de linii curbe, sub care se află linii oblice (fig. 6/5; 7/7); linii drepte și oblice (fig. 6/7) sau linii în formă de brăduț (fig. 7/3; 10/6, 7, 9, 10, 11; 11/8; 12/5, 7, 9).

Se întîlnesc, de asemenea sub buză, motive realizate prin combinarea unor rînduri de incizii paralele, iar pe corp linii oblice paralele (fig. 7/7), linii oblice ce închid suprafețe unghiulare (fig. 6/4), linii oblice alternînd cu linii drepte (fig. 7/1) sau formînd motive de brăduț (fig. 5/3; 7/3; 11/8; 12/5, 6).

Mai puțin frecvente sînt fragmentele ceramice cu benzi orizontale sau oblice, formate din incizii paralele (fig. 7/1, 2; 8/4; 12/2, 4); cele cu brîu alveolar, ca și cele crestate pe buză (fig. 5/2; 9/5; 10/2, 4), sub buză (fig. 9/6; 12/7) sau pe corpul vasului (fig. 9/5).

Din categoria 2 menționăm și cîteva fragmente cu nervuri longitudinale crestate (fig. 9/4; 10/1—5); ornamentările în formă de nervuri apar și pe unele torți (fig. 10/9; 11/5).

Este foarte rară ceramica cu „boabe de linte“, acestea fiind aplicate mai frecvent în șiruri, pe vase din pastă fină, bine netezită și lustruită, în nuanțe diferite de cafeniu sau cărămiziu în exterior și cenușiu în interior (numai două fragmente sînt negre). Trei dintre fragmentele ornamentate cu „boabe de linte“, deși nu au putut fi întregite, par să aparțină, după formă și dimensiuni, unor amfore (fig. 8/2, 3, 5).

Dintre piesele mai mari menționăm: 1. Fragment dintr-un vas cu buză ușor evazată, crestată pe marginea exterioară, ornamentat cu triunghiuri umplute cu linii oblice, iar pe umăr, un rînd de „boabe de linte“ (fig. 8/2). 2. Fragmente de pereți, care demonstrează folosirea unor motive ornamentale foarte complexe, ele prezentînd diferite îmbinări de motive: a) benzi de incizii verticale, separate la distanțe cvasi-egale prin șiruri orizontale de „boabe de linte“, dedesubtul cărora porțiuni cu model vertical (constituit din benzi de incizii oblice) alternează cu un model orizontal (format din rînduri de creștături verticale) (fig. 8/5); b) benzi de linii orizontale, întrerupte de spații neornamentate, pe gîtul vasului, iar pe corp incizii fine oblice paralele, pe care sînt aplicate rînduri de „boabe de linte“ (fig. 8/3); c) benzi verticale paralele, realizate prin incizii oblice, avînd dedesubt trei rînduri de „boabe de linte“, după care urmează benzi orizontale paralele umplute cu incizii oblice (fig. 8/1). „Boabe de linte“ aplicate izolat se găsesc pe fragmente de vase de mărime mijlocie din pastă nisipoasă, de culoare cărămizie (diferite nuanțe), ornamentate cu linii în unghiuri succesive (fig. 10/7).

Din categoria ceramicii ornamentate „prin incrustație“ la care se folosește numai pastă albă, fac parte cîteva fragmente cu benzi de creștături oblice, dispuse diferit (fig. 8/1, 4, 6; 9/3) și șiruri paralele de segmente de arc și creștături pe buză, încrustate cu alb, care pe fața interioară (sub buză) au linii oblice de puncte succesive, cu urme de vopsea albă.

Cîteva fragmente se încadrează în categoria pieselor ornamentate prin pictură, la care s-a folosit albul, aplicat peste benzi scrijelate acoperind întreaga suprafață (fig. 6/3; 7/1, 2).

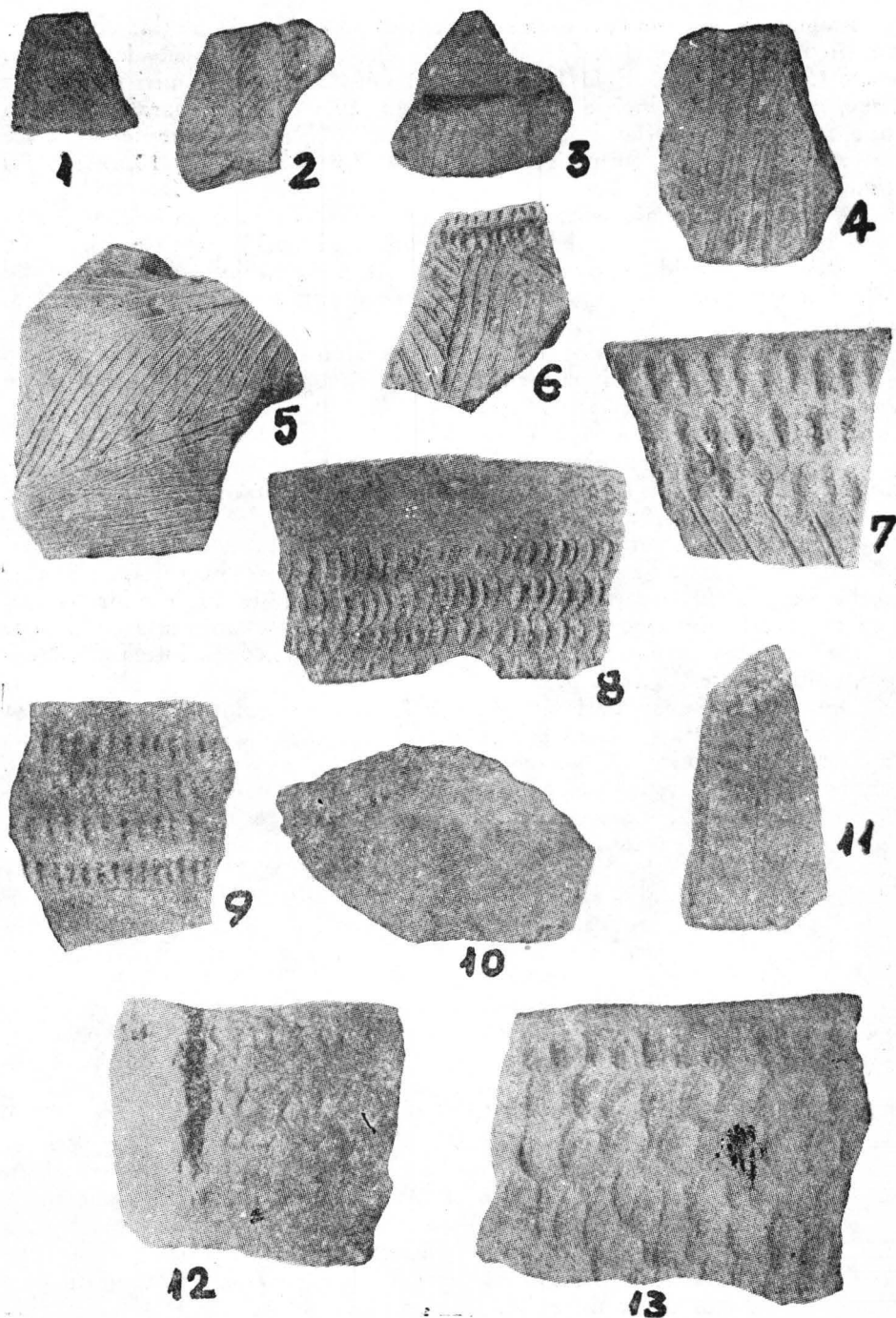

Fig. 7 — Fragmente ceramice ornamentate prin adîncire (3—13); prin pictură (1, 2).

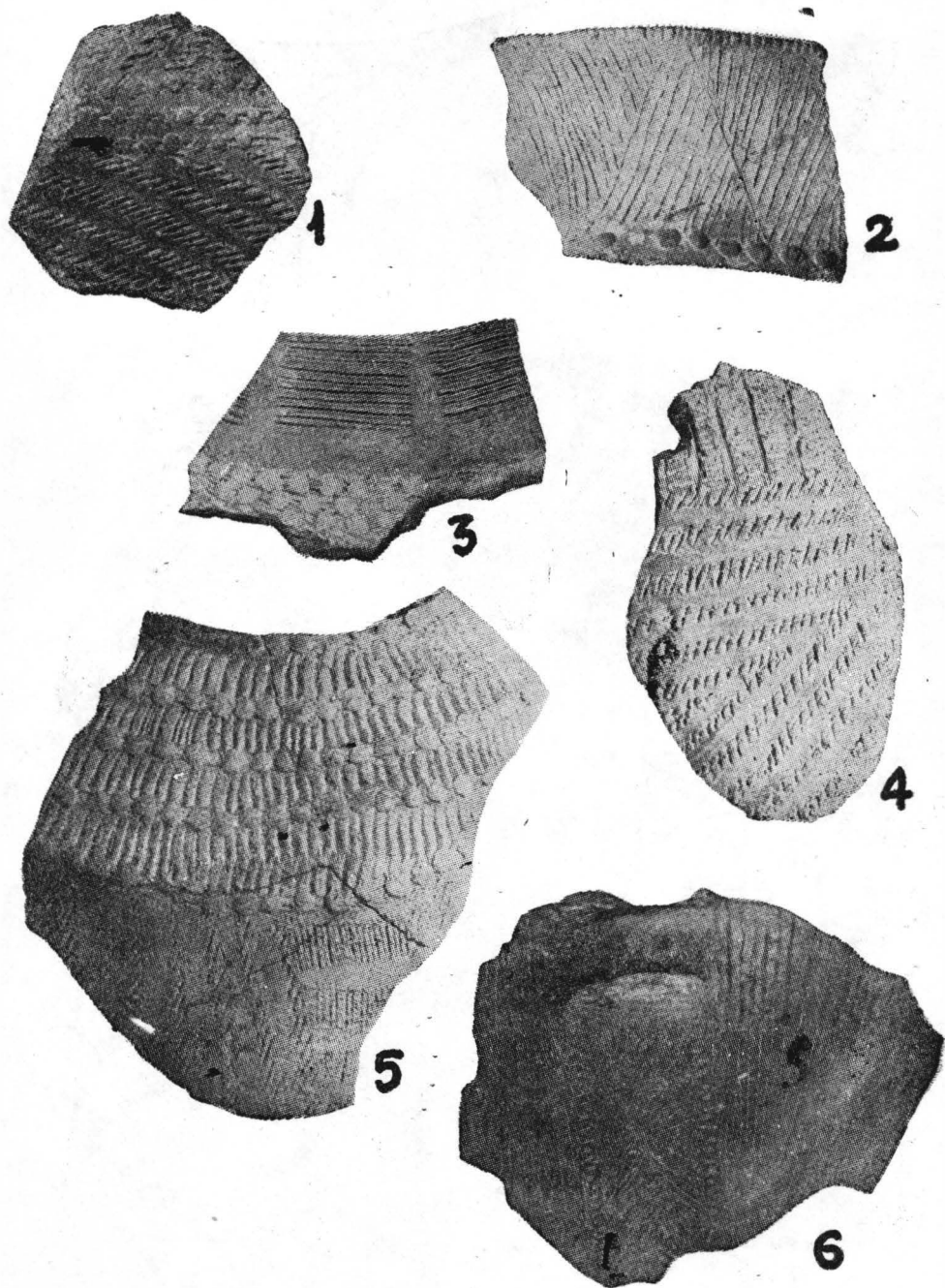

Fig. 8 — Fragmente ceramice ornamentate cu „boabe de linte” (1—3, 5); prin adincire (4, 6); prin incrustație (1, 4, 6).

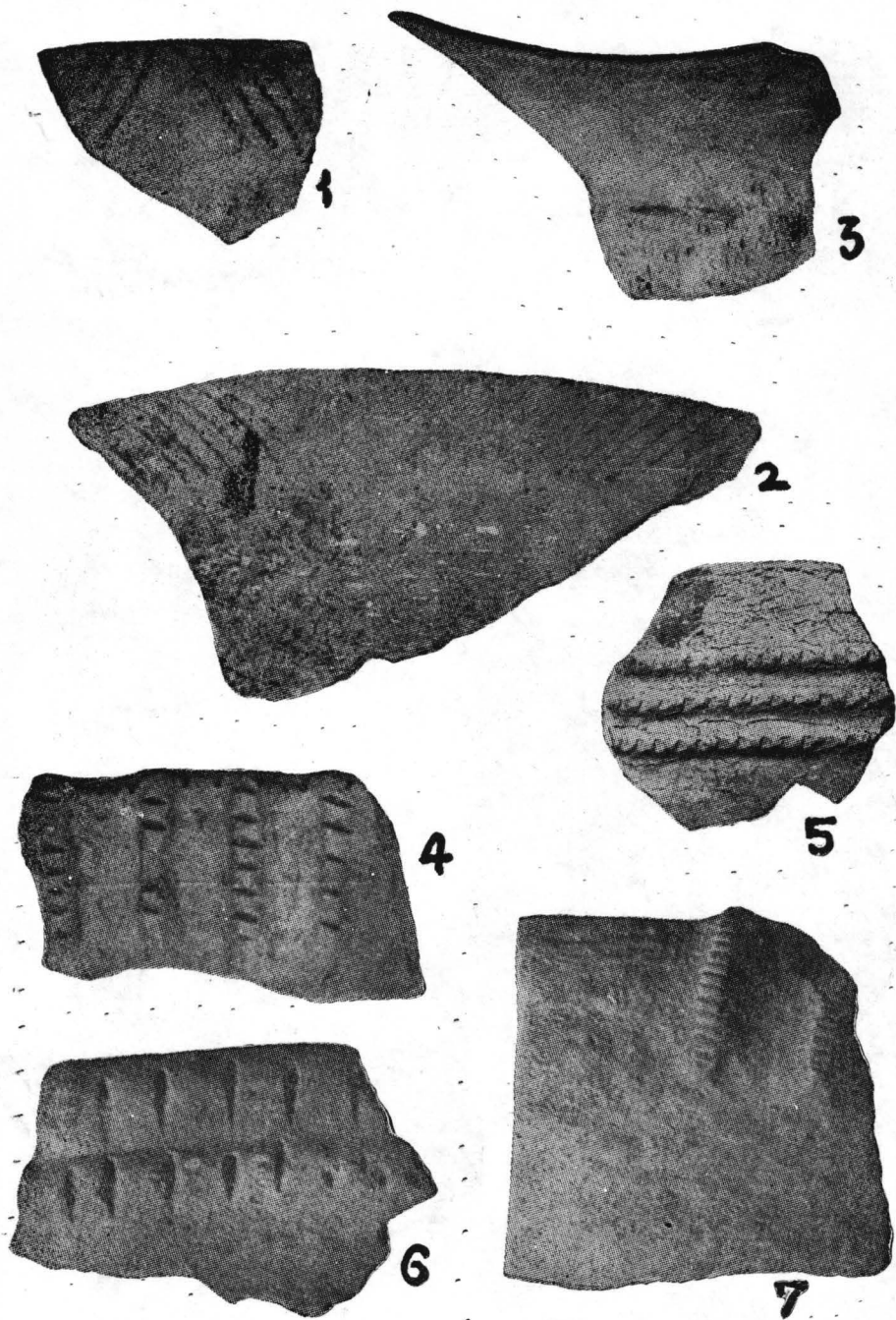

Fig. 9 — Fragmente ceramice ornamentate cu împunsături succesive (1—2); incrustație (3); briuri în relief (4—6); toartă cu proeminență sub formă de potcoavă (7).

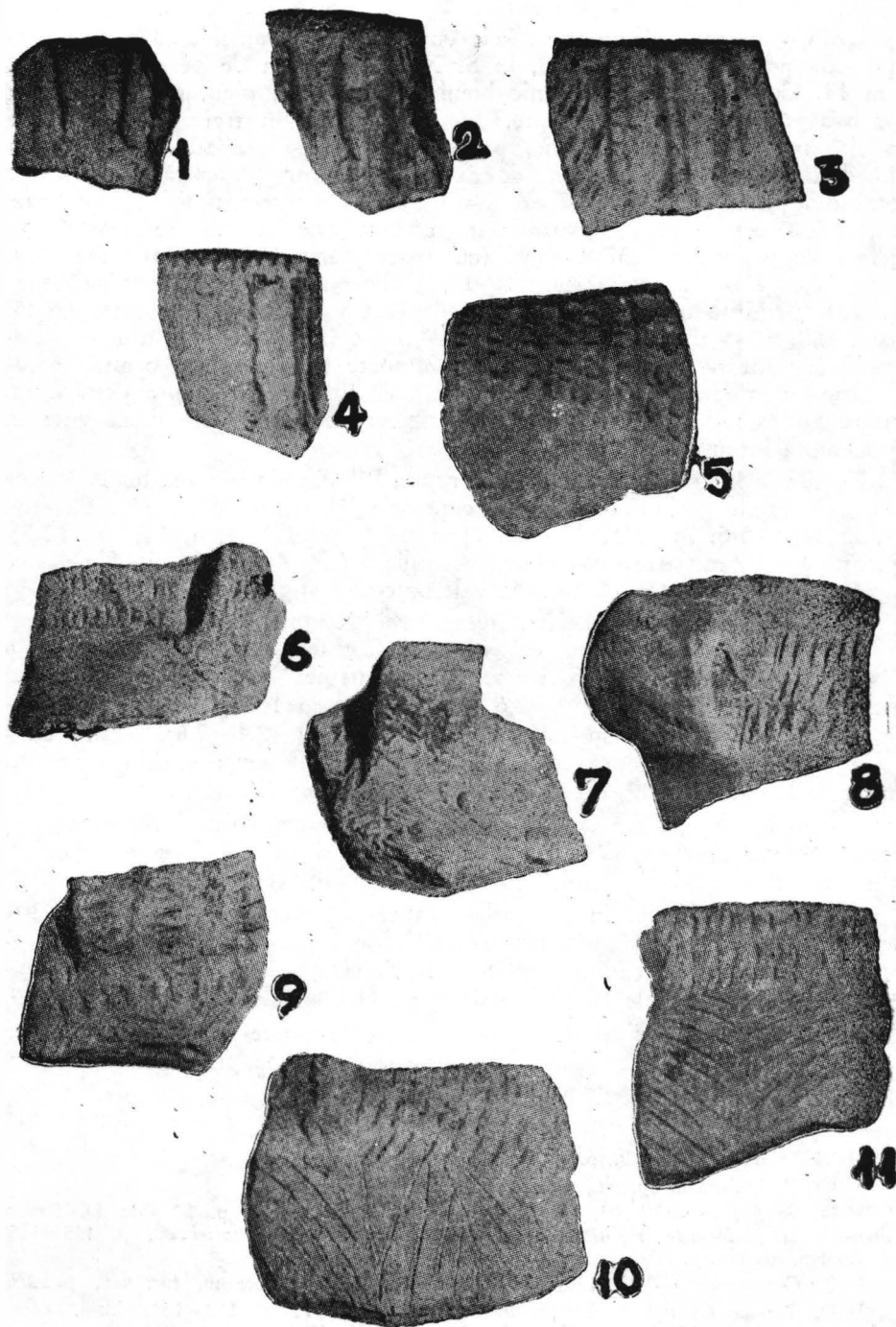

Fig. 10 — Fragmente ceramice cu briuri în relief (1—5) ; torți (6—9).

Un vas cu totul deosebit de cele cunoscute în Transilvania a fost descoperit la adâncimea de 1,30 m, în S. XXI, în caseta de pe malul nordic, în m 14. Corpul vasului, puternic bombat, cu fundul plan, gâtul strangulat ușor evazat, buza și toarta rupte, este ornamentat în trei registre, fiecare din câte trei rânduri de gurguie; primul registru este separat de al doilea prin două benzi, iar al doilea de al treilea printr-o singură bandă; este lucrat din pastă fină, pentru care s-a folosit ca degresant nisipul; puternic arsă, având pereții groși, lustruiți; în secțiune este de culoare negricioasă, pe fețe cu angobă cafeniu-închisă (cu ardere secundară) ($I=16$; $D_g=8,9$; $D_{mx}=17,8$; $D_f=7,2$ cm; fig. 4/1=13/2). Forma vasului și tehnica ornamentației prezintă analogii cu un vas de la Căscioarele — executat de un meșter dibaci — din cultura Gumelnița¹⁸, care în faza finală este contemporană cu cultura Coțofeni, așa încît se poate presupune că acesta reprezintă fie un import, fie o influență de tehnică folosită în cultura Gumelnița. Nu putem exclude însă nici ideea că asemănarea între cele două vase să fie o simplă întâmplare.

Torțile se înscriu cu predilecție în grupa B¹⁹ din clasificarea lui P. I. Roman, printre ele găsindu-se cele din categoria B1 (fig. 12/2, 4, 5), B2 (fig. 2/1, 2; 3/1; 10/6, 7; 11/1, 2, 7, 8, 9) și B4 (fig. 11/3, 4, 6, 10, 11; 12/8). Din grupa A1 fac parte doar câteva exemplare (fig. 4/2; 10/8, 9). Un exemplar face parte din categoria în formă de potcoavă (fig. 9/7).

Dintre prîsnele descoperite, numai trei exemplare întregi și un fragment au fost găsite împreună cu ceramică Coțofeni și pot fi atribuite, în consecință, acestui strat de cultură: 1. Un prîsnel în formă de disc, din pastă fină cărămidie ($D=4$; $I=2,6$ cm); 2. Tot în formă de disc, dar îngroșat în jurul găurii, din pastă fină neagră ($D=2,4-2,6$; $I=2,8$ cm); 3. Ca mai sus, de culoare cenușie ($D=4,7$; $I=3,5$ cm); 4. Un fragment similar cu 1. (Vezi fig. 17/6 și 16/3, 7, 10 din *Apulum*, XVIII).

Unele dintre unelte de os și corn — străpungătoare și răzuitoare — aparțin desigur nivelului Coțofeni, dar nefiind găsite în asocieri cu ceramică, nu le-am inclus în acest capitol, ci în cel din *Apulum*, XVIII.

Ocupația populației în perioada culturii Coțofeni era, după cum este cunoscut, predominant agraro-păstoraască²⁰, pe lângă care era practică și vînaștoarea, regiunea Cicăului fiind foarte prielnică acestor îndeletniciri. Mulțimea oaselor de animale domestice și vînaște este concludentă în acest sens²¹.

Stratul Coțofeni fiind destul de subțire, se poate deduce că așezarea a avut o durată scurtă, cu toate că ea este reprezentată prin materiale aparținînd celor trei faze ale acestei culturi²².

¹⁸ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 89, fig. 81.

¹⁹ Cf. P. I. Roman, *op. cit.*, p. 24.

²⁰ D. Berciu, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 60—62; *IstRom*, I, p. 80—81; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului...*, p. 134; Idem, *Zorile istoriei...*, p. 135—155; P. I. Roman, *op. cit.*, p. 77.

²¹ P. Geoeroceanu — C. Lisovski-Cheleşanu — M. Geoeroceanu, *loc. cit.*, p. 276.

²² D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului...*, p. 132—133; idem, *Zorile istoriei...*, p. 134—155; I. Al. Aldea, în *Apulum*, VII, 1968, p. 91—101; Gh. I. Petre, în *SCIV*, 21, 1970, p. 481—486; vezi și lucrările citate la notele 10 și 12.

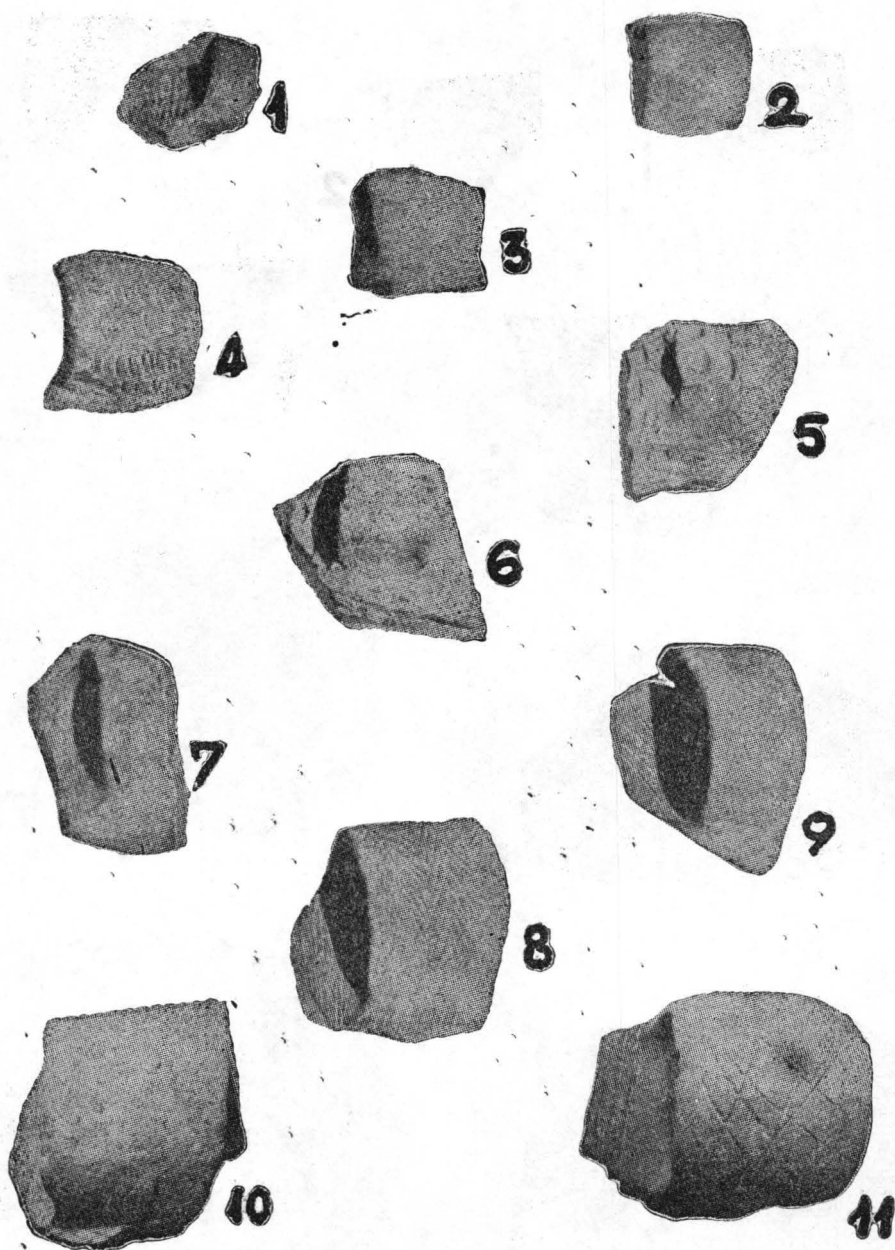

Fig. 11 — Torți.

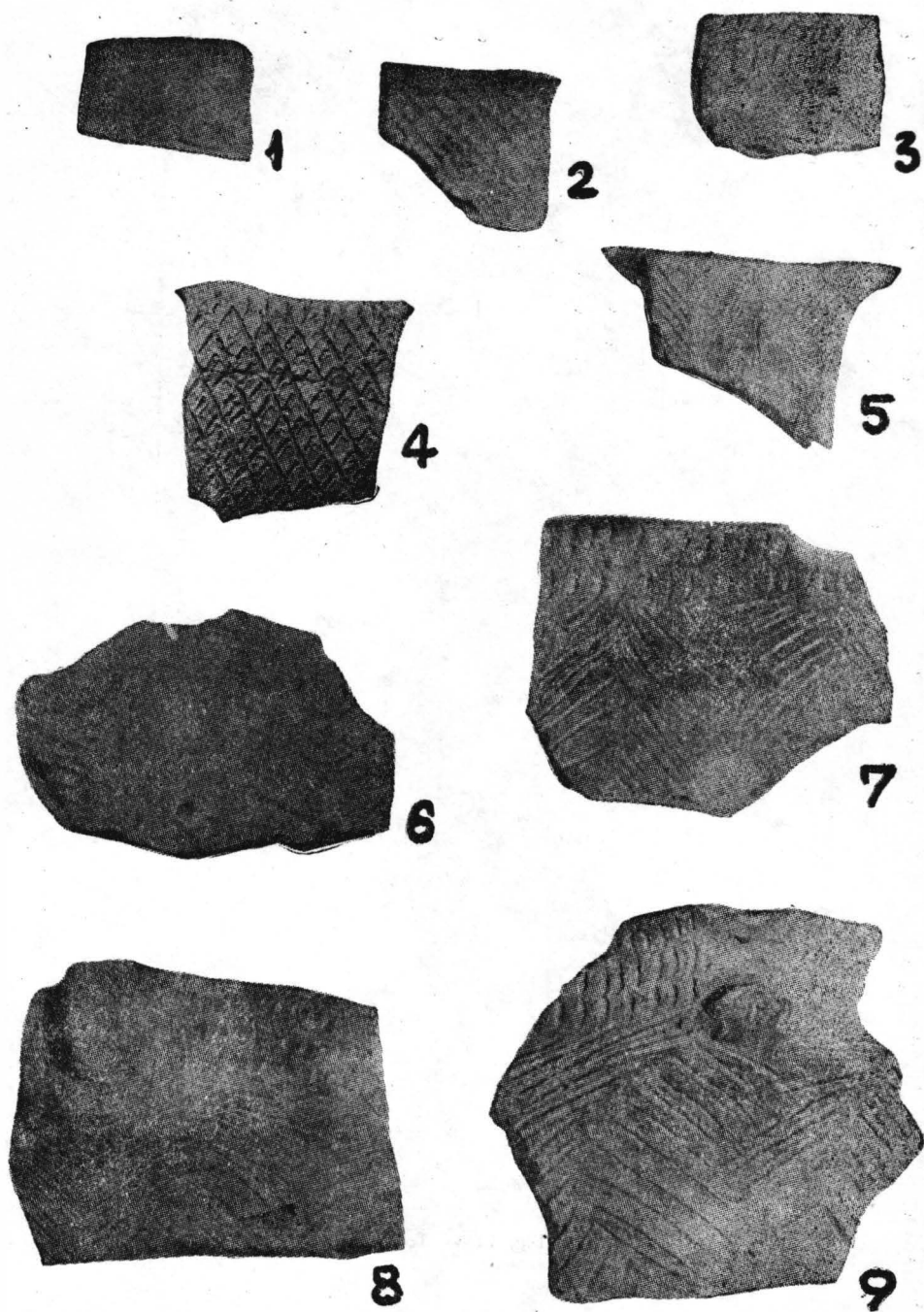

Fig. 12 — Torți (1—5, 8); pereți de vase, cu ornamente prin adîncire.

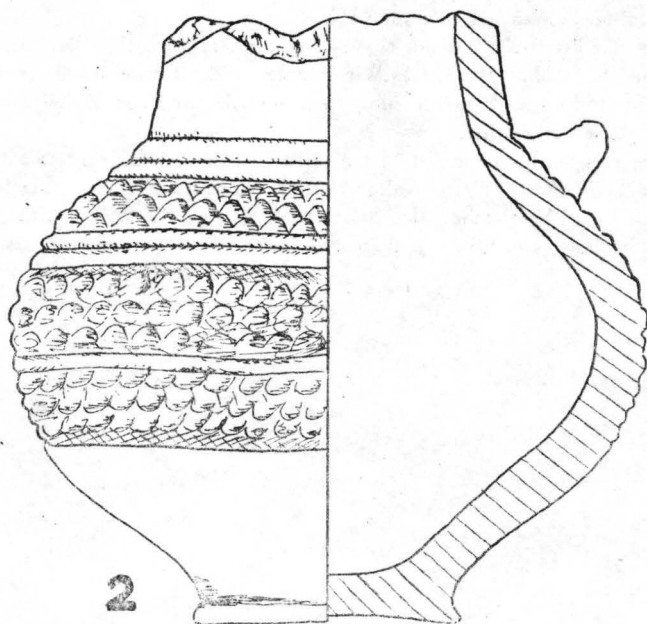
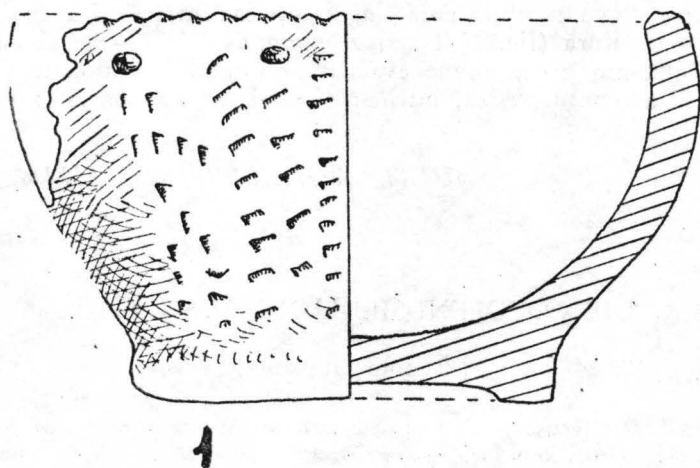

Fig. 13. — Castronașul „Turdaș” = fig. 1/2; vasul cu gurguie = fig. 4/1.

Numărul mic de vase întregibile și de prîsnele, precum și lipsa uneltelor de piatră — cu excepția unui singur toporaș întreg²³ și a unui fragment descoperit în săpătură (fig. 17/1 din *Apulum*, XVIII) — arată că așezarea a fost părăsită, am putea spune evacuată, în mod intenționat, din motive pe care nu le-am putut sesiza, întrucît nicaieri nu s-a constatat vreun strat de arsură.

IODITA WINKLER — MATILDA TAKACS

DIE COȚOFENI-SIEDLUNG AUS CICAU

(Zusammenfassung)

In den auf der Terasse „Săliște“ unternommenen Ausgrabungen wurden in mehreren Sektionen, in ungestörten Schichten grosse Mengen Keramik mit Verzierungen die für die Coțofeni-Kultur charakteristisch ist, aufgefunden. Von den vorausgehenden Kulturen unter der Coțofeni-Schicht wurden nur zwei Gefässe entdeckt von denen das eine der Turdaș-Kultur zugeschrieben werden kann, während das andere Einflüsse der Endphase Turdaș und der Petrești- und Gumelnița-Kultur aufweist.

Unter den entdeckten Materialien können nur zwei als Unikate in Betracht kommen (siehe Fussnote 14—15, Abb. 4/2; 9/1, 2). Der Rest ist aus den anderen, in Siebenbürgen entdeckten Coțofeni-Siedlungen gut bekannt (Abb. 9—12).

Ein einziges Gefäss weist Analogien mit einem der Gumelnița-Kultur angehörenden auf (siehe Fussnote 18, Abb. 4/1=13/2). Wir konnten nicht feststellen ob es sich um einen Import handelt, um technische Einflüsse oder ganz einfach um einen Zufall der die Ähnlichkeit der beiden Gefässe verursachte.

Da die Coțofeni-Schicht dünn ist, kann man annehmen dass die Siedlung kurzlebig war, obzwar alle drei Phasen dieser Kultur vertreten sind. Die kleine Anzahl der ergänzbaren Gefässe sowie die Abwesenheit der Steinwerkzeuge, mit Ausnahme einer einzigen Axt, zeigen dass die Siedlung absichtlich aufgegeben wurde. Spuren einer Brandschicht wurden nicht aufgefunden.

²³ M. Roska, în *KözlCluj*, I, 1942, p. 56, nr. 58.

AȘEZAREA ENEOLITICĂ DE LA ARUNCUTA

Descoperirile arheologice efectuate cu ani în urmă și consemnate în literatura arheologică atestă locuirea teritoriului satului Aruncuta, comuna Suatu, județul Cluj, din vremuri străvechi, în epoca bronzului și în perioada stăpânirii și conviețuirii cu romanii.

Faptul este confirmat de câteva vestigii, provenite din hotarul satului, constând din o seceră de bronz cu buton, un celt de bronz cu plisc, un fragment de picior de vas de lut, datate la sfârșitul epocii bronzului. În punctele la „Cremenîș”, „Cînepiști” și la „Rîtul Jii” (viei) au fost descoperite, în anii 1846—1847, mai multe obiecte din epoca romană, cuprinzînd: un capitel de coloană, cărămizi cu ștampila Leg. V Macedonica, țigle, fragmente ceramice și un inel de aur; toate pledînd pentru existența pe teritoriul Aruncutei a unei așezări din epoca romană¹.

La acestea se adaugă acum o nouă descoperire arheologică, efectuată în anii 1976—1977 de către Victor Moldovan, pe atunci profesor de istorie la Școala generală din Aruncuta, descoperire care, prin conținutul ei, vine să îmbogățească repertoriul arheologic al așezărilor eneolitice cu ceramică specifică culturii Coțofeni.

Așezarea eneolitică de la Aruncuta, pusă în evidență de urmele de locuire, ieșite la iveală cu ocazia lucrărilor agricole, este situată la vest de satul actual, la o distanță de 1,5 km, în locul numit „La Cremenîș”, pe un tumul aplatizat (fig. 1), aflat într-un complex de șase mameloane naturale (fig. 2).

Investigațiile efectuate de către prof. Victor Moldovan pe suprafața platoului mamelonului, avînd o formă alungită, o lungime de 250 și lățime de 100 m, o înălțime de cca. 10 m (fig. 3), precum și săpătura de suprafață², au scos la iveală un bogat material ceramic, urme de chirpic, material litic și podoabe ale populației eneolitice.

Materialul ceramic al acestei așezări, în totalitate fragmentar, cu excepția unei fusaiole și a unui lustruitor, provine, probabil, de la vase de diferite mărimi, ca: farfurii (fig. 8/3, 6); cești (fig. 6/2, 4, 7, 8, 9); străchini (fig. 9/5); castroane (fig. 8/4, 8); strecurătoare (fig. 6/1); ulcior (fig. 10/4), frecvent întîlnite în așezările Coțofeni.

¹ Informație *Repertoriul arheologic al României* (ms.).

² Cercetarea de suprafață a fost efectuată cu sprijinul elevilor Cozma Alexandru, Cherecheș Ana, Corpodean Alexandru, Băraian Cornel și Roman Olimpia, de la Școala generală Aruncuta, conduși de profesorul Victor Moldovan, căruii îi aducem mulțumiri pentru materialul arheologic pus la dispoziție și informațiile date în vederea întocmirii comunicării. Materialul rezultat din cercetarea arheologică se află în muzeul școlar de la Liceul industrial nr. 6 din Cluj-Napoca.

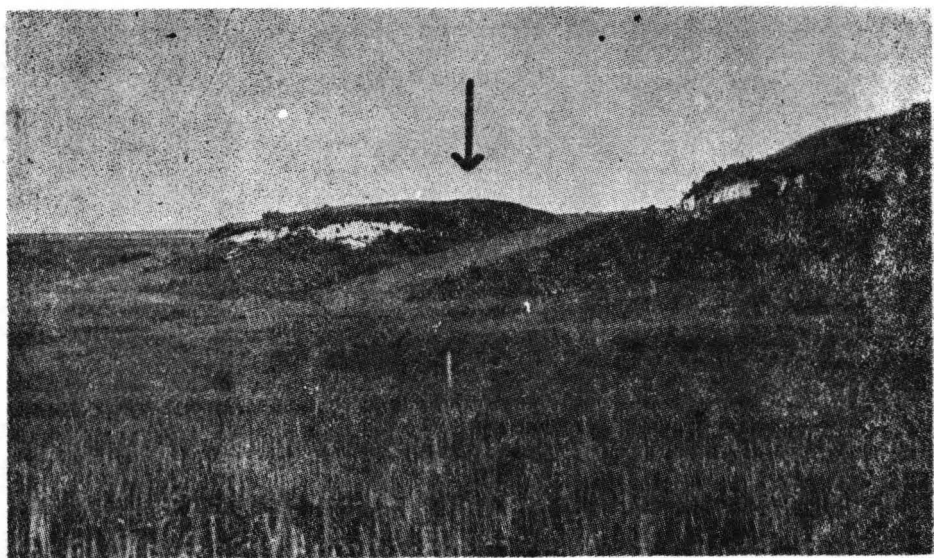

Fig. 1 — Aruncuta. Tumulul cu așezarea neolitică, vedere dinspre sud.

Fig. 2 — Aruncuta. Vedere de ansamblu a unor tumuli din hotarul „La Cremenîș”.

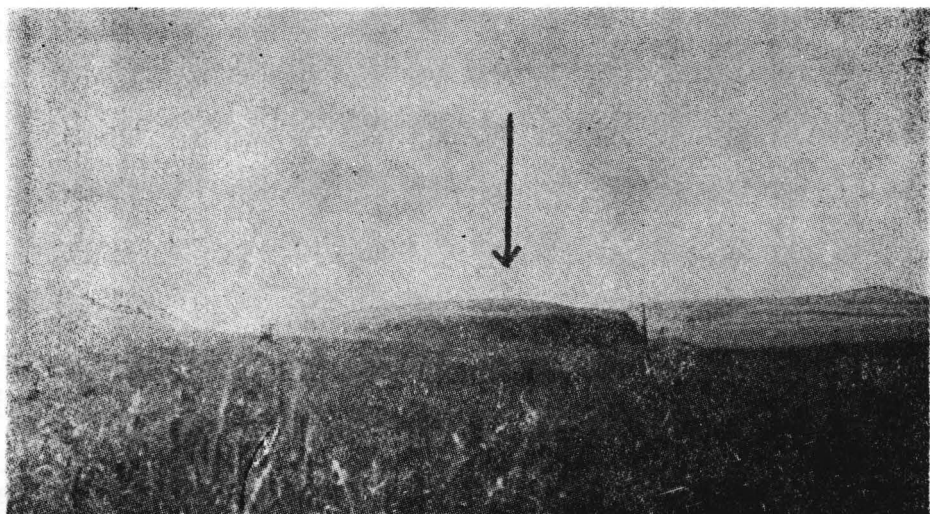

Fig. 3 — Aruncuta. Extremitatea nordică a tumulului cu așezarea eneolitică Coțofeni.

Din formele unor fragmente ceramice mai desprindem o serie de torți de vase (fig. 5/1; 7/4; 9/2; 10/3—4); o fusaiole (fig. 8/2) și un lustruitor de vase, din pământ ars (fig. 8/1).

Referindu-ne la compoziția pastei din care au fost confecționate vasele se constată că, în general, aceasta este grosieră, poroasă, incomplet arsă, conținând pietricele și bucăți de mică și numai câteva fragmente sînt din pastă fină, compactă, bine lucrată și arsă (fig. 6/1, 2, 4, 5, 7—9; 8/2, 3; 9/1—2).

În ansamblu, ceramica eneolitică este de calitate inferioară, lucrată cu mîna, prezentînd aspectul exterior în diferite culori, ca: cenușie-negricioasă (fig. 4/1, 2, 6; 5/4, 7; 6/7, 11, 12; 7/2, 5, 7, 8; 9/3; 10/3); castanie-cărămizie (fig. 4/3—5; 5/2, 3, 5, 6; 6/5, 6, 8, 9; 7/1, 6; 8/2, 4, 5, 7, 8; 9/4—8; 10/4) și bej (fig. 6/2, 10, 13; 7/3; 8/1, 3, 6; 9/2). În majoritatea cazurilor fragmentele ceramice au miezul de culoare negricioasă, ca rezultat al arderii reductoare. Suprafețele unor vase păstrează urme de lustru (fig. 4/2; 6/2; 7/2; 9/3), efectuat cu lustruitorul de formă discoidală, din pământ ars (fig. 8/1), avînd diametrul de 8 cm și grosimea de 3,5 cm. Pe un fragment ceramic (fig. 9/8), pe suprafața interioară, se păstrează urme de culoare albă, iar pe altele (fig. 4/2—5; 5/2, 4, 6; 7/5, 8; 9/4, 5, 6, 8; 10/1, 2) asperitățile vaselor au fost acoperite cu slip de culoare bej sau castanie.

Este de remarcă că ceramica din această așezare, pe care o prezentăm, este ornamentată cu variate motive decorative, specifice culturii Coțofeni și executate în tehnica inciziei caracteristice acestei perioade istorice.

În primul rînd distingem, ca motiv ornamental, benzile incizate, cu marginile marcate, paralele, oblice sau verticale, formate din șanțulețe incizate succesive, realizate cu ajutorul unei spatule late (fig. 4/1, 2, 5, 6; 5/1—4)³.

³ Petre I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 28; pl. 72/8, 12.

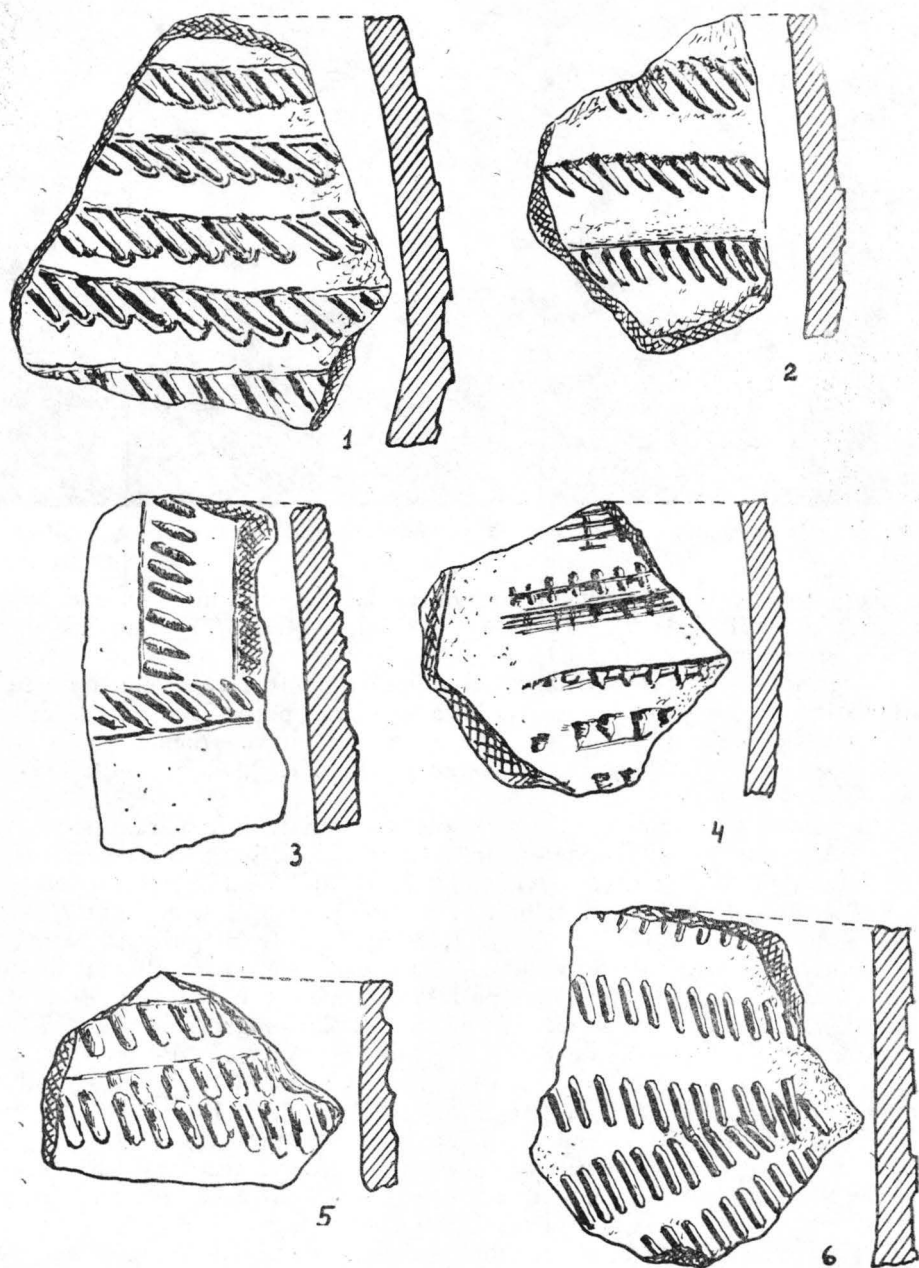

Fig. 4 — Aruncuta. Fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni.

Se mai evidențiază, ca ornamente caracteristice acestei culturi, șiruri de linii incizate orizontale, sub forma unor portative, întretăiate de incizii verticale în formă de note muzicale (fig. 4/4)⁴ sau de gard (fig. 5/5)⁵, ornamente care au o răspândire generală în cadrul culturii Coțofeni.

O altă categorie de motive ornamentale întâlnite pe ceramica eneolitică de la Aruncuta o formează liniile paralele, oblice, verticale și incizate, obținute prin împunsături succesive sau impresiuni (fig. 5/6, 7; 6/3, 4, 6, 8; 8/3, 6)⁶. De asemenea, s-au utilizat ca ornamentație șiruri paralele de împunsături, constituind așa zisul „oolț de lup” (fig. 6/9), adâncituri de formă dreptunghiulară executate cu un vârf bont (fig. 6/5)⁷ sau șiruri de linii incizate realizate cu un instrument lat și bine ascuțit (fig. 6/2)⁸.

Un motiv aparte, dar nu străin culturii Coțofeni îl găsim pe un singur fragment ceramic, constând din benzi dispuse în unghi, hașuri cu șiruri de linii verticale incizate prin împunsături punctiforme cu un vârf ascuțit (fig. 6/7)⁹. Acest motiv ornamental îl întâlnim și în decorația ceramicii Wietenberg—Sighișoara și a contribuit, în largă măsură, la crearea sintezei acestei culturi¹⁰.

Un număr de 17 fragmente ceramice (fig. 6/10—13; 7/1—3; 8/5; 9/3—8; 10/1—4) prezintă motive ornamentale simplificate, sub formă de rețea, redată prin linii incizate orizontale, oblice, întretăiate de alte linii incizate, specifice fazei a III-a a culturii Coțofeni¹¹.

Un fragment dintr-o farfurie (fig. 8/6) prezintă ca ornament un triunghi realizat din șiruri de împunsături succesive, cu marginile nemarcate, motiv întâlnit frecvent în așezările Coțofeni, îndeosebi în Transilvania¹².

De remarcat că și în așezarea de la Aruncuta se întâlnește motivul ornamental în relief constând din aplicații plastice în forma „boabelor de linte” (fig. 7/6—8) aplicate peste liniile încrustate sau pe un grund scrijelat și asociat cu alte ornamente ale vaselor¹³.

În preocuparea pentru ornarea vaselor, meșterii olari n-au neglijat nici buzele vaselor, pe suprafața cărora au adâncit alveole, caneluri incizate (fig. 8/3—5; 9/8; 10/1)¹⁴.

Un loc aparte printre materialele arheologice recoltate de pe suprafața tumulului îl ocupă șapte mărgel, perforate, sferoidale, cu diametrul variind între 0,7—1,5 cm, din pământ (humus) ars, de culoare negricioasă (fig.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 28; pl. 47/4.

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 28; pl. 47/6, 11, 12.

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 47; pl. 106/8; 117/1, 4, 10; N. Harțuche, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 447, pl. 5/6, 12, 15; S. Dumitrașcu—G. Togan, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 433, pl. VI/2 a; 2 b; O. Floca, *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, 1956, p. 13, fig. 3.

⁷ Petre I. Roman, *op. cit.*, pl. 70/12; 74/1; 78/5; 72/15.

⁸ Idem, *op. cit.*, pl. 68/22; 72/15; 73/12; 105/3, 10.

⁹ Idem, *op. cit.*, pl. 82/19; 83/1; 88/5.

¹⁰ D. Berciu — I. Berciu, în *Apulum*, II, p. 68; N. Vlăsa, în *ActaMN*, X, 1975, p. 28, fig. 10/1, 3, 9.

¹¹ Petre I. Roman, *op. cit.*, p. 45; pl. 69/14—16; 76/5—6; 100/4—7, 9—10; 103/1; 106/13—15; O. Floca, *op. cit.*, p. 12, fig. 2; S. Dumitrașcu — G. Togan, *op. cit.*, p. 429, pl. II/1, 3.

¹² Petre I. Roman, *op. cit.*, p. 26; pl. 36/8, 9, 12, 19.

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 27—28; pl. 42/18—20; 82/2, 4, 5, 17, 21; S. Dumitrașcu — G. Togan, în *ActaMN*, VIII, p. 435, pl. VII/1—3.

¹⁴ Petre I. Roman, *op. cit.*, pl. 48/2, 6, 8, 10, 11; 53/10; 69/20—21.

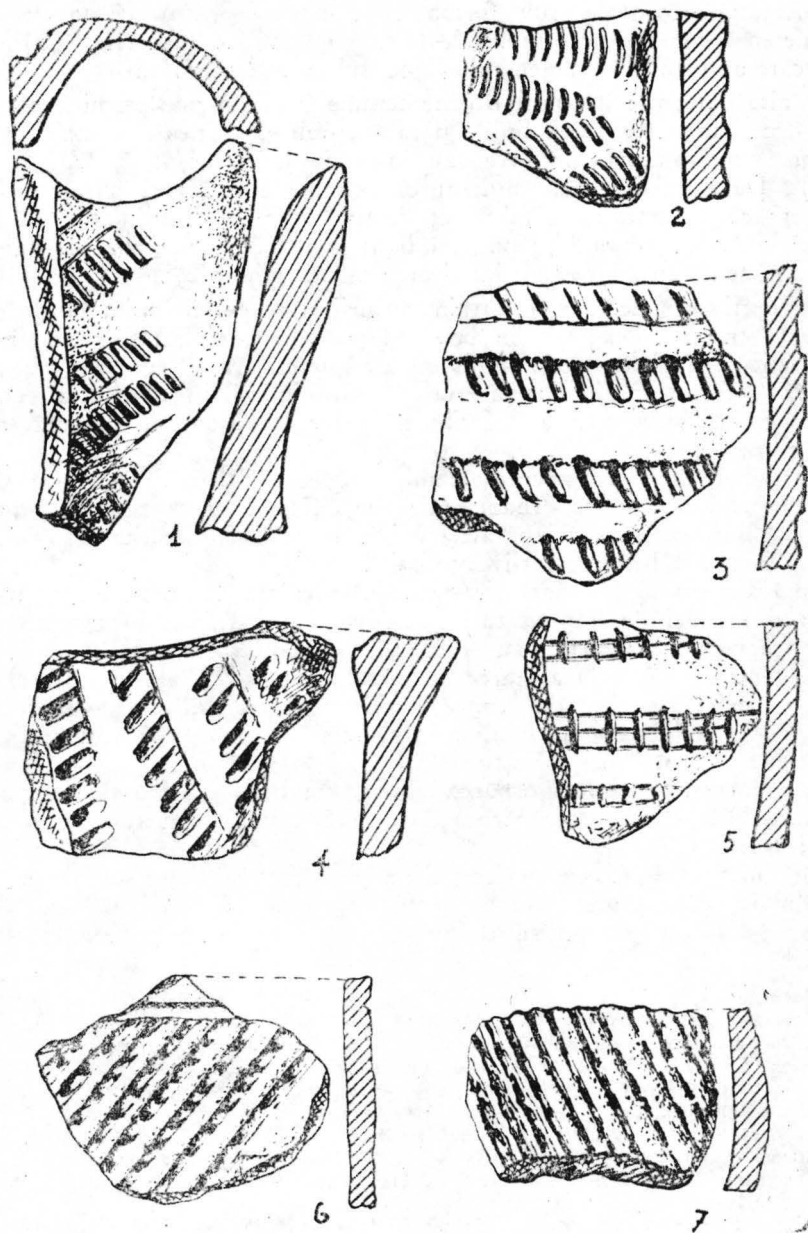

Fig. 5 — Aruncuta. Fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni.

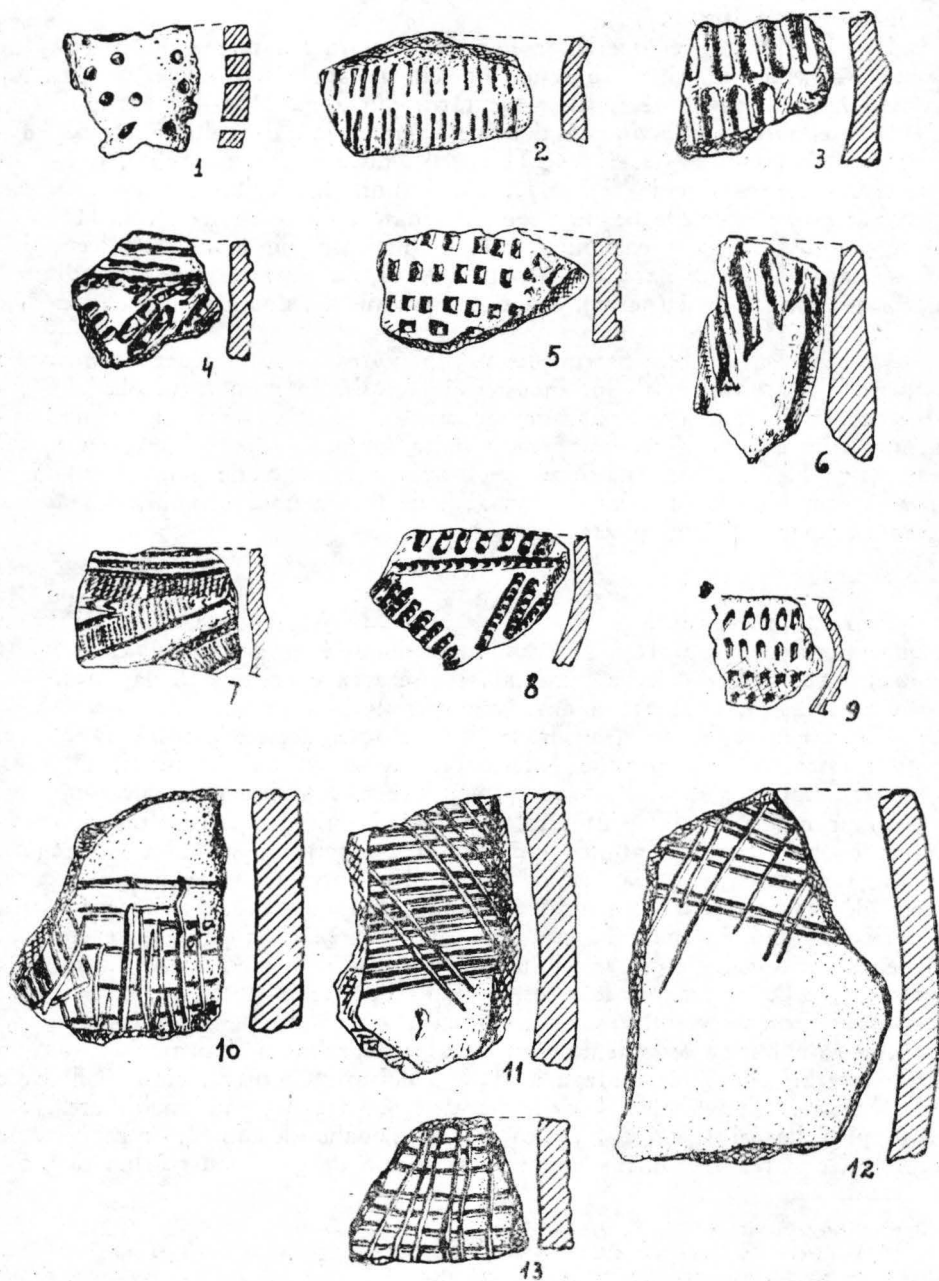

Fig. 6 — Aruncuta. Fragmente ceramice aparținând culturii Coșofeni; 1, fragment de strecurătoare.

10/5—11) și o mică mărgea de formă circulară din jasp castaniu, cu diametrul de 5 mm (fig. 10/12).

Din inventarul descoperirilor făcute pe suprafața mamelonului mai fac parte: o așchie desprinsă dintr-un nucleu de sticlă vulcanică (perlit), de proveniență din regiunile nordice ale țării, din zona Munților Oașului (fig. 10/13); trei lame confecționate din același material, de culoare cenușie, lucrate în fețe ascuțite (fig. 10/14; 11/1, 4)¹⁵; două așchii, microlite, din obsidian cenușiu, translucid (fig. 11/2, 3), întâlnit în regiunile muntoase din Ungaria; patru ustensile de olar sau de vânător, din care trei (fig. 11/5—7) confecționate din jasp castaniu, o rocă silicioasă din familia calcedoniei, provenită, după oț se pare, din Munții Drocea, iar a patra (fig. 11/8) dintr-o rocă riolitică, sticloasă (perlit), având compoziție și culoare identică cu așchia din fig. 10/13¹⁶.

De remarcat că cele patru obiecte din piatră cioplită poartă amprente prelucrării și transformării lor în ustensile folosite în meșteșugul olăriei, pentru executarea benzilor, a liniilor incizate, a adânciturilor sau a împunsăturilor. Dintre acestea recunoaștem o dală lucrată în patru fețe, cu vârful bont (fig. 11/7), o spatulă lată de forma unei nicovale (fig. 11/6) și o unealtă romboidală, cu o latură concavă, de forma unui compas, probabil o săgeată ce putea fi înmănușată¹⁷.

*

Prezentarea succintă a vestigiilor arheologice rezultate doar în urma unei explorări de suprafață a terasei mamelonului nu are pretenția de a fi epuizat totul despre cultura materială și așezarea eneolitică de la Aruncuta. Cu toate acestea, o atentă analiză a materialului ceramic, litic, a uneltelor din piatră confecționate și utilizate de locuitorii acestei așezări, raportate, toate acestea, la descoperirile anterioare, făcute cu ani în urmă, în zona comunei Suatu și a satului Aruncuta, conduce la desprinderea unor concluzii.

În primul rând, din conținutul prezentării ceramicii a rezultat cu certitudine că pe teritoriul satului Aruncuta, în punctul numit „La Cremeniș”, pe lângă așezarea romană semnalată în literatura arheologică mai veche, avem de-a face cu o comunitate umană cu o cultură materială specifică culturii Coțofeni. În sprijinul încadrării acestei așezări în perioada eneolitică, elementul de referință l-a constituit tipul de vase și, în mod deosebit, motivele ornamentale de pe fragmentele ceramice descoperite în acest loc, care conțin o serie de elemente specifice acestei culturi¹⁸.

Aceleași motive ornamentale au o valoare probantă și pentru încadrarea acestei așezări eneolitice în faza a III-a a culturii Coțofeni, când rețelele de linii incizate, triunghiurile, benzile paralele, în zig-zag sau unghiulare, realizate prin hașuri și incizii, aplicațiile de „boabe de linte”, împunsăturile succesive, ornarea ceramicii cu motive în formă de gard sau scărițe, se întâl-

¹⁵ Idem, *op. cit.*, p. 18; pl. 9/14—15.

¹⁶ Analizele de laborator au fost făcute de către Virgil Giurcanu, șef de lucrări la catedra de geografie-mineralogie de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, căruia îi mulțumim și pe această cale.

¹⁷ Petre I. Roman, *op. cit.*, p. 18; pl. 9/13.

¹⁸ Idem, *op. cit.*, p. 24—25; K. Horedt, în *Apulum*, III, p. 62; D. Berciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 81.

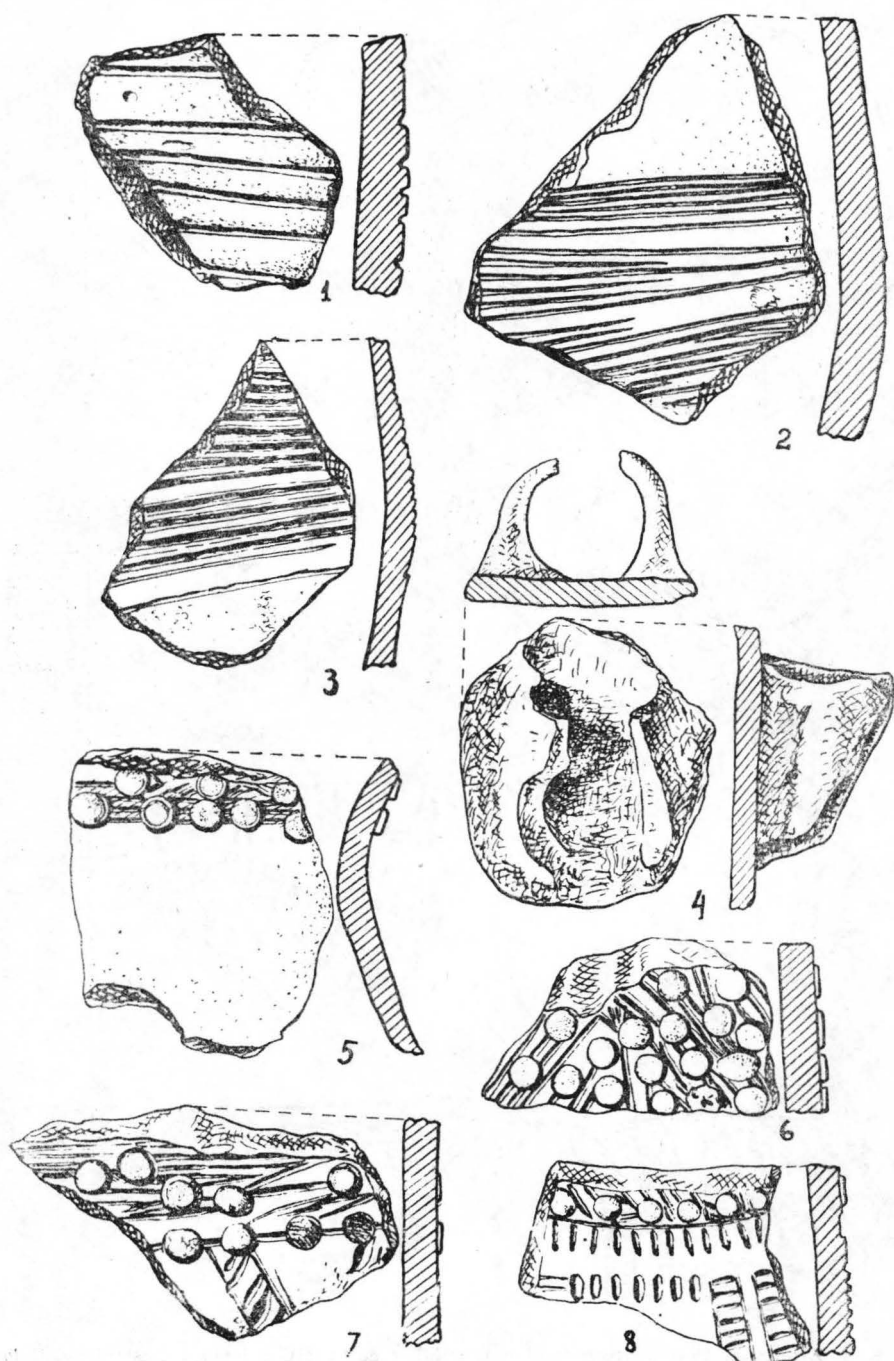

Fig. 7 — Aruncuta. Fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni; 4, fragment de toartă.

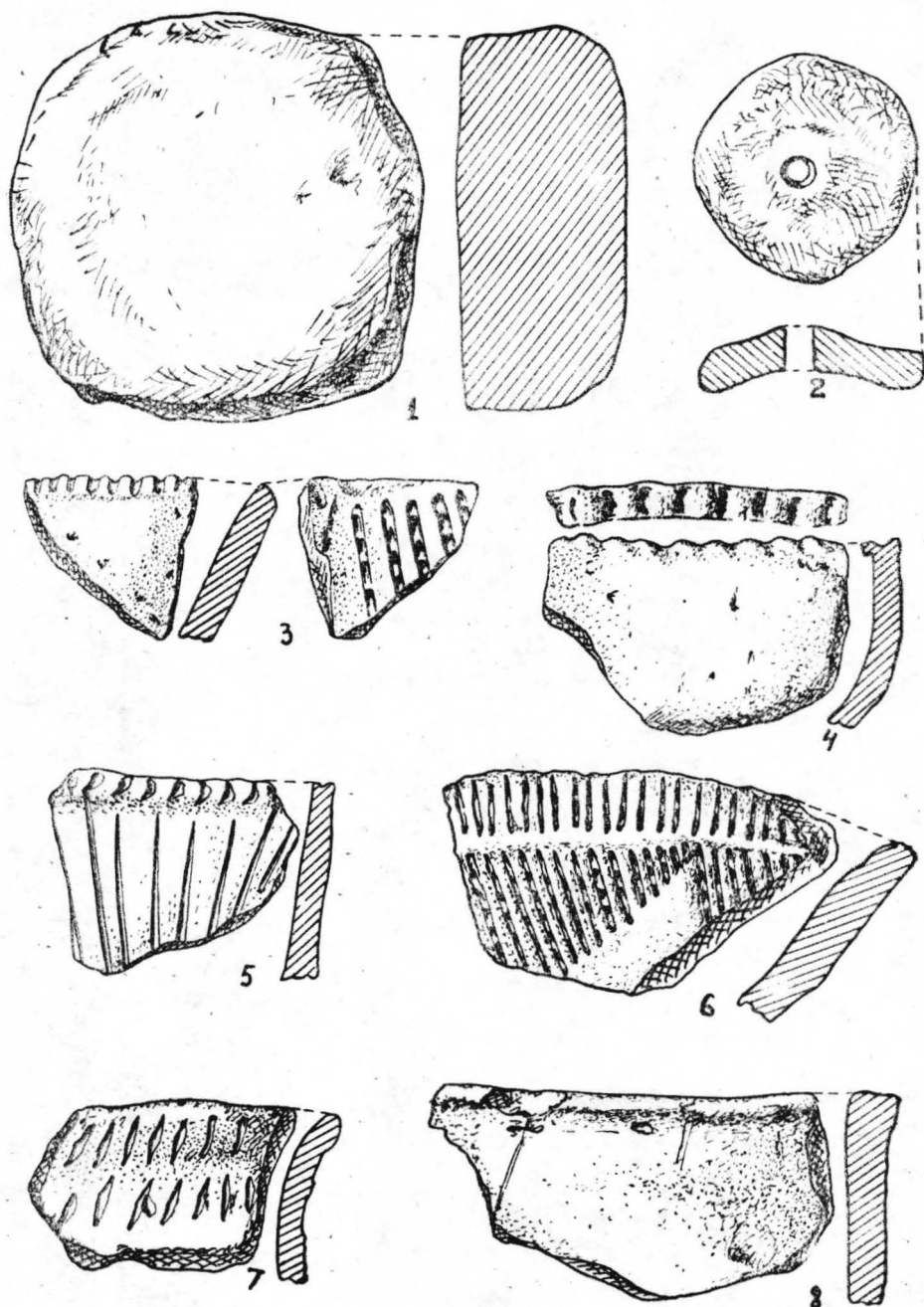

Fig. 8 — Aruncuta. Fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni; 1, lustruitor; 2 fusa-iolă; 6, fragment de farfurie evazată.

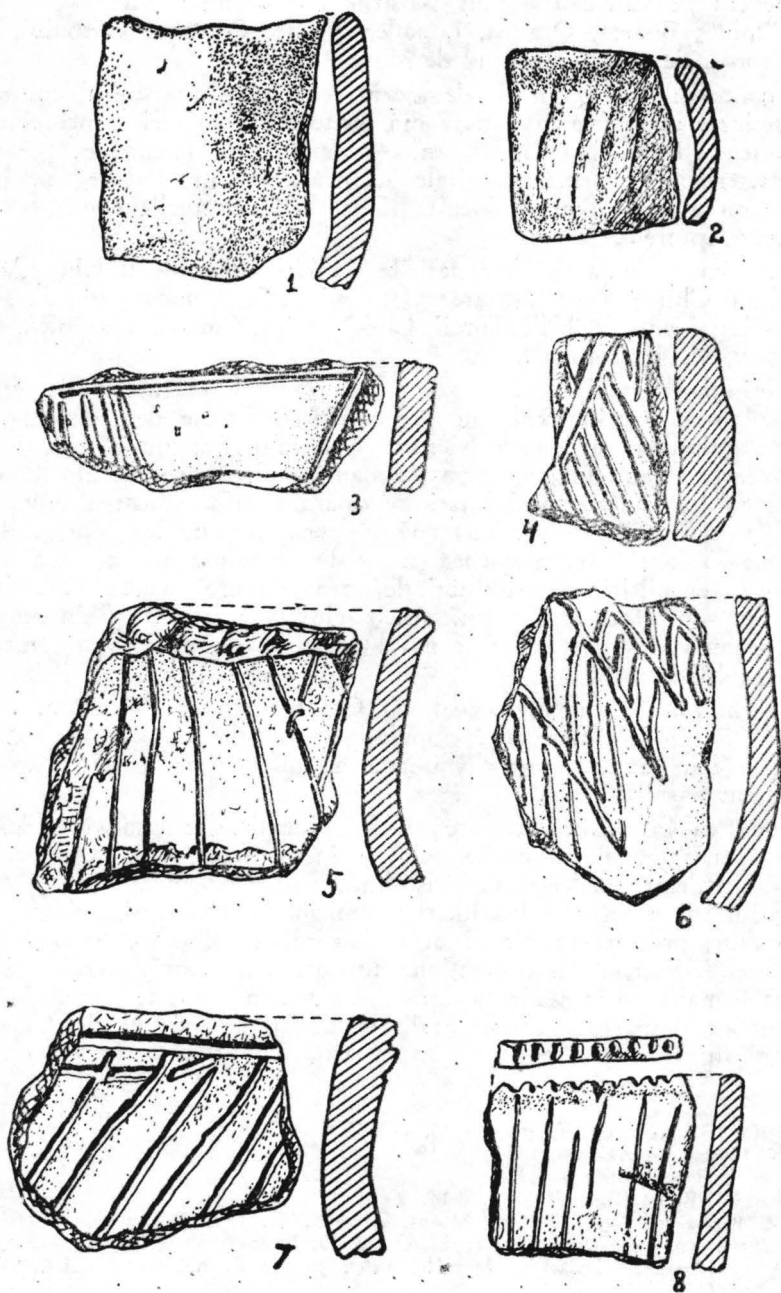

Fig. 9 — Aruncuta. Fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni.

nesc frecvent pe vasele aflate în așezările aparținând acestei faze¹⁹, ca cele de la Cîlnic²⁰, Boarta, Oradea, Lopadea Veche, Ostrovul Corbului, Românești, Gîrbova de Sus, Sîngeorgiul de Mureș²¹.

În contextul descoperirilor de așezări eneolitice aparținând culturii Coțofeni, sesizate pe o arie însemnată din teritoriul României, cuprinzînd Oltenia, Muntenia, Banatul și Transilvania²², comunitatea umană de la Aruncuta, prin caracteristicile culturii materiale, se încadrează în mod organic în zona de nord-vest a Transilvaniei, locuită și ea, la începuturile epocii bronzului, de triburile Coțofeni.

Dacă ținem seama de descoperirile similare din județul Cluj, din jurul municipiului Cluj-Napoca, așezarea Coțofeni de la Aruncuta se adaugă celor de la Apahida, Baciul, Cheile Turzii, Cluj-Napoca, Corpadea, Dăbîca, Gherla, Gilău, Lacu, Mociu și Țaga²³.

Referindu-ne la tipul de așezare, precizăm că el face parte din seria celor implantate pe înălțimi sau proeminente dăltuite de vreme. Alegerea tumulului aplatizat ca loc de viață a eneoliticilor nu a fost întâmplătoare. Aceasta cu atât mai mult cu cît mamelonul, flancat de alte două înălțimi, oferea locuitorilor posibilități de apărare prin ridicarea unui val de pământ în marginea terasei, asemănător așezărilor de la Boarta, Tărtăria și Căstrele Traiane²⁴. De asemenea, zona din imediata apropiere a mamelonului oferea eneoliticilor posibilități de aprovizionare cu apă. Datorită faptului că nu s-au efectuat săpături arheologice sistematice, nu sîntem în măsură, deocamdată, să precizăm forma locuințelor și stratigrafia stratului de cultură eneolitică.

Referindu-ne la purtătorii culturii Coțofeni de la Aruncuta, se poate aprecia că avem de-a face cu o populație autohtonă indoeuropenizată²⁵, făcînd parte din ramura nord-dunăreană a tracilor²⁶, a cărei ocupație era predominant păstoriească.

Faptul că în această așezare au fost identificate lame de silex (rocă vulcanică-perlit), unele ustensile folosite în confecționarea vaselor sau la vînarea animalelor, pledează, cu prisosință, pentru practicarea de către membrii comunității a unor îndeletniciri complementare păstoritului, ca cele de olar, vînător, prelucrarea pietrei prin cioplire sau șlefuire. Această preocupare a eneoliticilor, de a confecționa topoare din piatră, șlefuite și perforate, iese și mai bine în evidență dacă ținem seama că pe teritoriul Aruncutei, pe dealul ce desparte această localitate de satul Soporul de Cîmpie, cu cîțiva ani în urmă, s-a găsit un topor-pană șlefuit și perforat, cu dimen-

¹⁹ Petre I. Roman, *op. cit.*, p. 44—46, 49—73.

²⁰ K. Horedt, în *Apulum*, VII/1, p. 106—108; 113—114.

²¹ Vezi mai sus, notele 4—13.

²² Petre I. Roman, *op. cit.*, p. 13—14.

²³ M. Roska, *ErdRep*, 1941, p. 24, nr. 92; 124, nr. 131; 284, nr. 63; 134, nr. 231; 254, nr. 28; 85, nr. 15; 184, nr. 247; 52, nr. 2; D. Popescu, în *SCIV*, IV, 1968, p. 679; III, 1967, p. 523; N. Vlăssă, în *ActaMN*, 1969, p. 29; Z. Kalmar, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 405—416.

²⁴ K. Horedt, în *Apulum*, III, p. 46, 61, fig. 10—11; D. Berciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 79—82; Șt. Ferenczi, în *Apulum*, V, p. 116.

²⁵ D. Berciu, *op. cit.*, p. 81—82; D. Berciu — I. Berciu, în *Apulum*, II, p. 64.

²⁶ K. Horedt, *op. cit.*, p. 65—66; Petre I. Roman, *op. cit.*, p. 78.

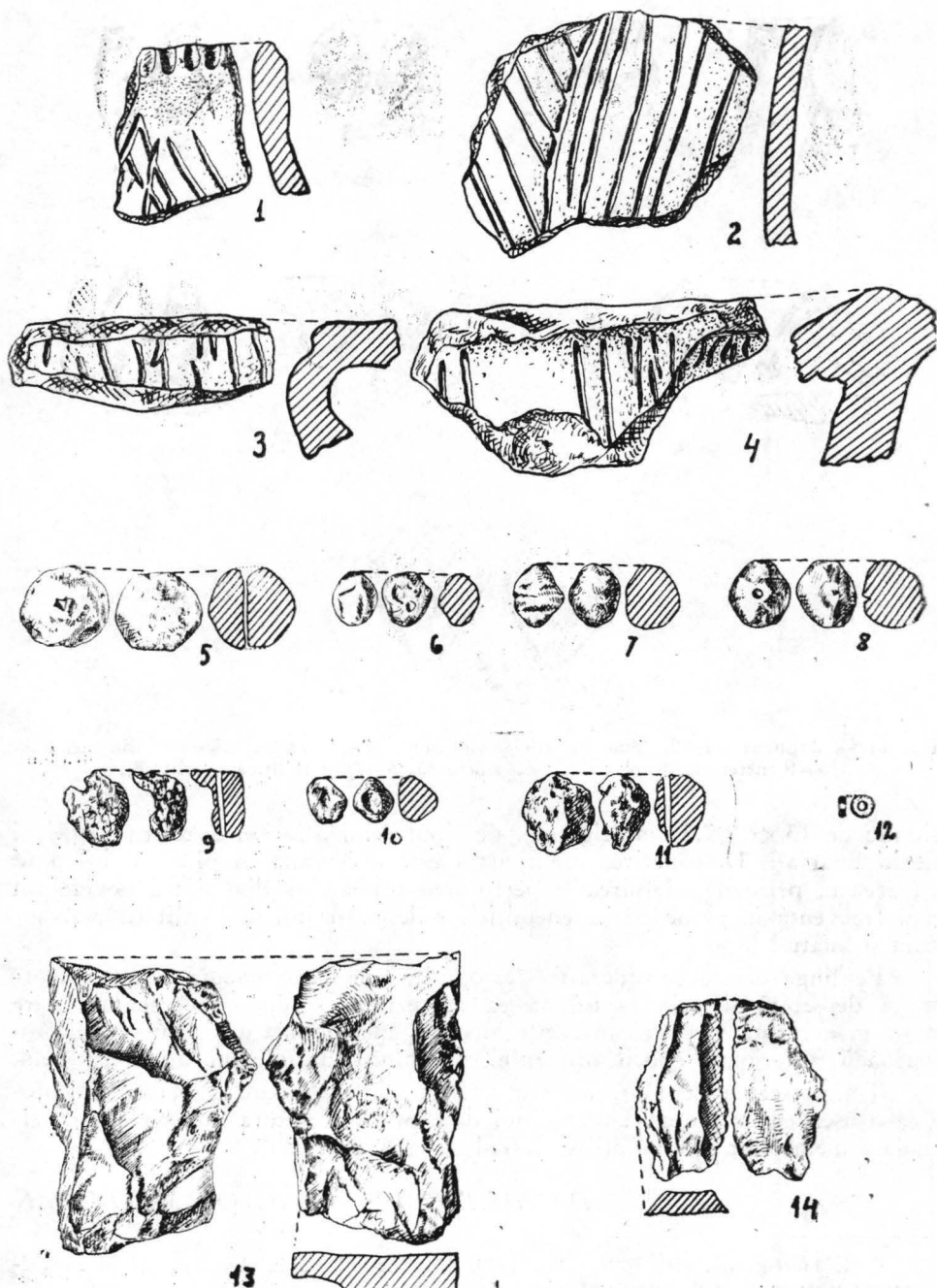

Fig. 10 — Aruncuta. 1—4, fragmente ceramice Coțofeni; 5—11, mărgăle din pământ; 12, mărgălea din jasp; 13—14, așchii de sticlă vulcanică (perlit).

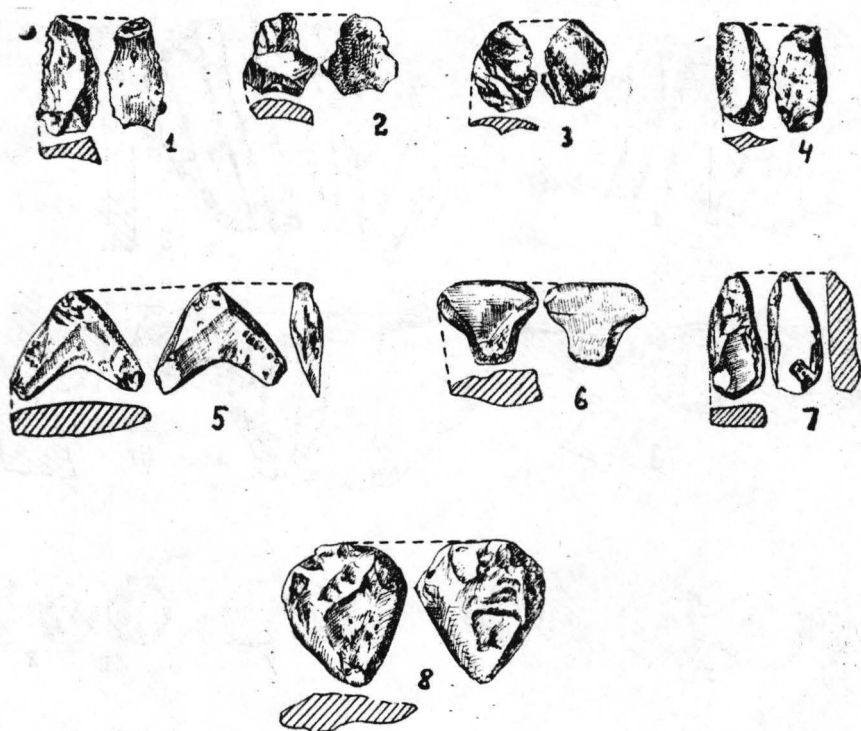

Fig. 11 — Aruncuta. 1—2, lame de sticlă vulcanică; 3—4, așchii microlite din obsidian; 5—8, ustensile de olar din rocă silicioasă (5—7) și riolitică—perlit (8).

siunile de $13 \times 6 \times 7,5$ cm (fig. 12), de tipul celui aflat în așezarea Coțofeni de la Boarta²⁷. Descoperirea menționată este o dovadă în plus că, începând cu această perioadă, șlefuirea și perforarea topoarelor din piatră devine tot mai frecventă în preocupările eneolitice de pe teritoriul localităților Aruncuta și Suatu²⁸.

Pe lângă aceste considerații, descoperirea de la Aruncuta are o importanță deosebită și prin faptul că ea reprezintă o sursă documentară care pune în evidență viețuirea în aceste locuri a unei populații autohtone, dintr-o perioadă anterioară epocii bronzului, începând cu mileniul al II-lea î.e.n.

Ținând seama de toate acestea, credem că o viitoare cercetare arheologică a așezării ar putea să aducă noi date privind cultura materială și spirituală a membrilor comunității Coțofeni de la Aruncuta.

DIONISIE RADU — VICTOR MOLDOVAN

²⁷ K. Horedt, *op. cit.*, p. 63, fig. 14/9, 10. Toporul de la Aruncuta a fost achiziționat de la un localnic de către prof. Grădinaru Veceslav.

²⁸ K. Horedt, *op. cit.*, p. 49, 63, fig. 14/9—10. Un ciocan din piatră, șlefuit și perforat, aflat în Muzeul de istorie al Transilvaniei, descoperit pe teritoriul comunei Suatu, M. Roska îl atribuie culturii Coțofeni (cf. *Repertoriul arheologic al României*, ms.).

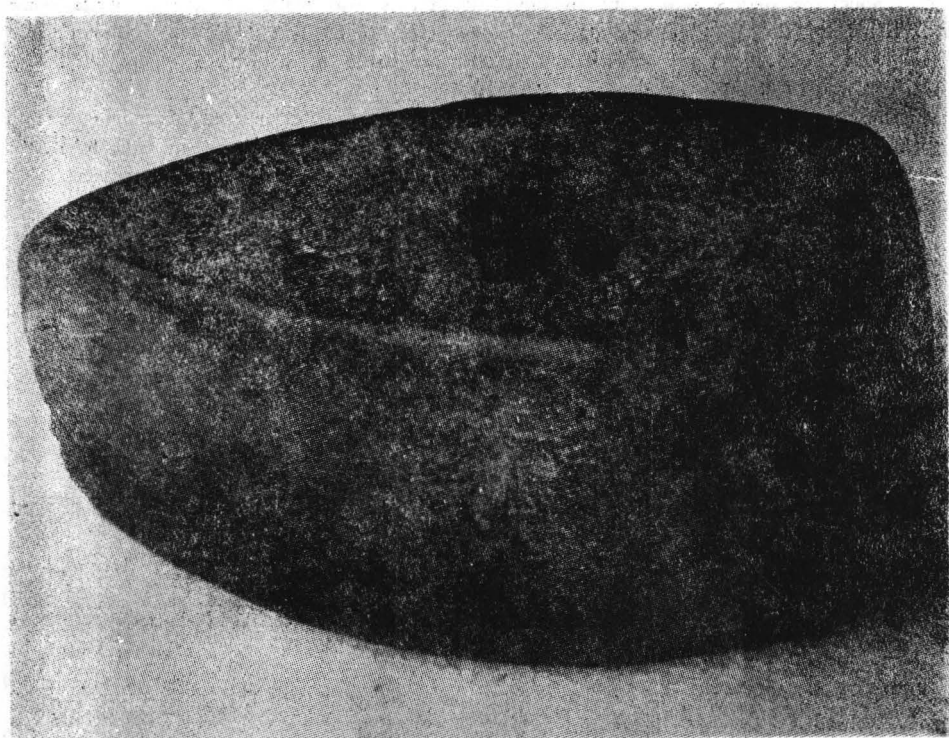

Fig. 12 — Aruncuta. Topor din piatră, șlefuit.

THE ENEOLITHIC SETTLEMENT OF ARUNCUTA

(Summary)

The authors of this study records the discovery of a new settlement related to the Coțofeni Culture situated on a natural, flat tumulus on the territory of the village of Aruncuta, county of Cluj (fig. 1—3).

Several ornamental motifs described here prove, as arguments, that this settlement can be connected with this culture: incised lined patterns (fig. 4/1, 2, 5, 6; 5/1—4), rows of incised lines similar to staves and to musical notes (fig. 4/4) or fence-like marks (fig. 5/5), incised lines formed of successive stitches (fig. 5/6, 7; 6/3, 4, 6, 8; 8/3, 6), rectangular grooves (fig. 6/2), herring-bone patterns (fig. 6/7), incised straight lines arranged under the form of a network (fig. 6/10—13; 7/1—3; 8/5; 9/8; 10/1—4), triangle forming rows of successive stitches (fig. 8/6), as well as „lentil seed“-shaped appliqués.

Taking these ornaments into consideration the authors concludes that this settlement dates from the 3rd phase of the Coțofeni culture, in the second half of the 3rd millennium B.C.

Among the materials brought to light mention is also made of several beads, some of baked clay (fig. 10) and one of brown jasp (fig. 10/13, 14; 11/1, 4), obsidian chips (fig. 11/2, 3), four potter's or hunter's implements made of brown jasp (fig. 11/5—7), which can also be found in other Coțofeni settlements.

The authors estimates that the bearers of the material culture of Aruncuta are an autochthonous Indo-Europenized population, belonging to the North-Danubian branch of the Thracians, whose main occupation was grazing, together with hunting, pottery or stone carving to make the tools required by these occupations.

MATERIALIEN ZUR BRONZE- UND HALLSTATTZEIT SIEBENBÜRGENS (I)

Die vorliegende Mitteilung ist der Beginn einer Artikelserie sehr verschiedenen Umfanges, durch die der Verfasser beabsichtigt, vor allem möglichst viel unveröffentlichtes, für das Studium der Geschichte des zweiten und den Anfang der folgenden Jahrtausends vor der christlichen Zeitrechnung notwendiges Material in wissenschaftlichen Umlauf zu bringen. Nicht immer wird die Vorlage der Objekte von einem sehr umfassenden Kommentar begleitet sein; manchmal wird es wegen der Kenntnisse, ander-mals wegen des Charakters der Gegenstände beschränkt sein.

*Das Brandgräberfeld von Ocna Sibiului — Zmițe*¹. Entdeckt anlässlich der Grabungen der Jahre 1964—1965², weisen die vorläufig 16 Gräber der Nekropole³, in mehrfacher Hinsicht interessante Elemente auf, deren Studium nicht aussichtslos sein dürfte. Das Material ist in den Depots des Museums für die Geschichte Siebenbürgens in Cluj aufbewahrt und unter Inv. Nr. P. 72766 — P. 72794 eingetragen.

Grab Nr. 1. Entdeckt in S I. Die Tiefe ist nicht verzeichnet. 1. *Die Urne* ist ein leicht gewölbtes Gefäß mit vier Knubben auf der Schulter. Braunschwätzliche, im Profil verschieden gebrannte, fast grobe, mit Sand gemagerte Paste; schwache Spuren von poliertem Slip. H 11,8; M m 12,6; größter Dm 14,6; Bdm 8,5. Inv. Nr. P. 72766 (Abb. 3/6). 2. *Miniatur-Schüssel* — Beigefäß. Schwätzlich-gelbliche, im Profil verschieden gebrannte, mittelmäßige, mit Sand gemagerte Paste. Schwache Spuren von poliertem Slip. H 4,4; Dg=größter Dm 8,2; Bdm 3. Inv. Nr. P. 72767 (Abb. 3/4). 3. *Fragmente*, vermutlich vom Deckel der Urne, oder vom Gefäß, das als Deckel diente. Die Form ist nicht wiederherstellbar. Rötlich-braune, mittlere, mit Sand gemagerte Paste; Spuren von geglättetem Slip. Inv. Nr. P. 72768. Nicht illustriert. 4. *Fragment* kleinen Umfangs (gefunden zwischen den Scherben des Deckels) im Aussehen der kannelierten Keramik aus der Frühhallstattzeit

¹ Die Erlaubnis zur Veröffentlichung und Verfügbarkeit der Grabungsprotokolle danken wir der Freundlichkeit des a. ö. Univ. Prof. D. Protase, Leiter der Ausgrabung. Das kleine Gräberfeld, das wir vorlegen, wurde durch die Forschungen der Jahre 1964—1965 nicht ausgeschöpft; wir veröffentlichen diese vorläufigen Ergebnisse um ein unserer Meinung nach sehr interessantes Material in wissenschaftlichen Umlauf zu bringen und um das Interesse derjenigen zu erwecken, welche die Ausgrabungen fortsetzen wollen. Einzelheiten über die Beschreibung der Grabungen bei D. Protase, *O aşezare dacică din epoca romană la Ocna Sibiului*, in *Apulum*, 7/1, 1968, S. 229—231.

² Grab Nr. 1 in Schnitt I, ausgegraben am 16—17 Juli 1964, Grab Nr. 2—13 in den letzten vier Metern Nordende der Sektion III und Grab Nr. 14—16 in Schnitt IV, beide am 20—21 Juli 1965 durchgeführt. Alle Ausmaße der Gefäße sind in Zentimetern angegeben.

³ Leider wurde die Lage der Gräber am Plan nicht vermerkt, aber das verhindert nicht die Bildung einer allgemeinen Ansicht über die Gruppierung der Gräber.

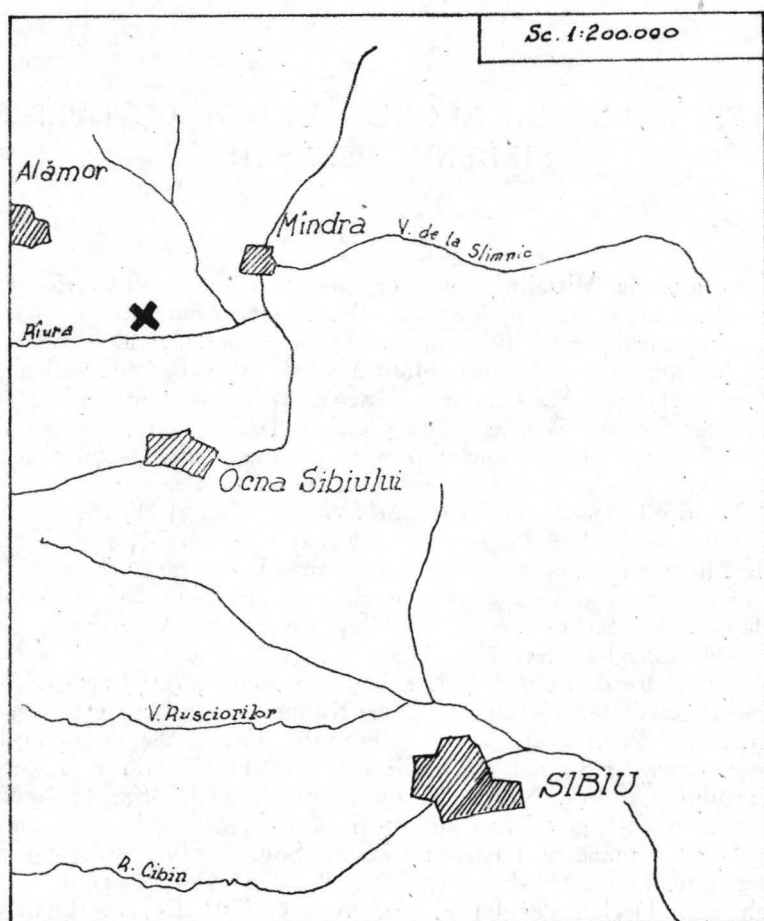

Abb. 1 — Die Lage der Ortsflur „Zmițe“ (nach D. Protase).

sehr ähnlich. Wegen seiner beschränkten Dimensionen ($4 \times 3,4$) lassen sich keine Überlegungen bezüglich seiner Zugehörigkeit zum Grab oder zu einer Kultur machen: Schwärzliche, im Profil verschieden gebrannte, mittlere, mit Sand und Steinchen gemagerte Paste; gut geglätteter Slip. Inv. Nr. P. 72769 (Abb. 3/5).

Grab Nr. 2. Entdeckt in S III. Tiefe 30 cm. 1. *Die Urne.* Rötlich-braune, im Profil verschieden gebrannte, mittlere, mit grobkörnigem Sand gemagerte Paste. Er litt einen recht starken Sekundärbrand, was ihre Farbe beeinflusste, der geglättete Slip ist größtenteils abgeblättert; die Verzierung war nicht sehr tief eingeritzt. H 7,3; Mdm 7,4; größter Dm 12,2; Bdm 6. Inv. Nr. P. 72771 (Abb. 3/2).

Grab Nr. 3. Laut Ausgrabungsprotokoll in S III, in der Tiefe von 25 cm aufgedeckt. „Die Urne ist eine Schüssel mit geraden Wänden, am Rand

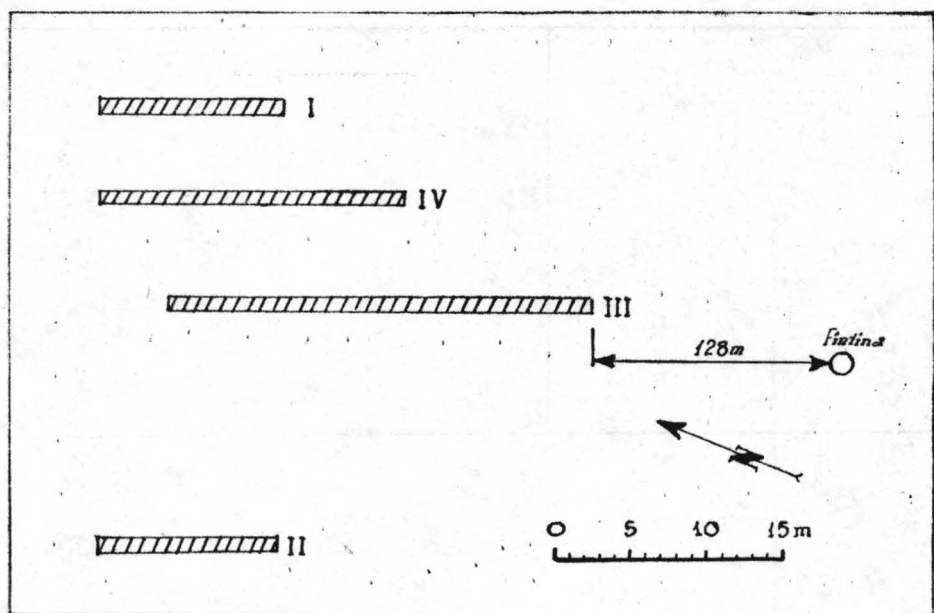

Abb. 2 — Die Ausgrabungen von Ocna Sibiului — Zmîțe (nach D. Protase).

verziert mit einer Kerbleiste und bedeckt mit einer gleichartigen Schüssel und den Scherben eines henkellosen Töpfchens. Die Deckel-Schüssel ist mit kleinen Kreisen und tannenförmigem Muster sowie mit Kerben verziert; in der Urne befanden sich einige Fragmente der Schädeldecke eines Kindes und nichts weiter“. Wir konnten kein einziges der erwähnten Inventarstücke auffinden.

Grab Nr. 4. Nach dem Ausgrabungsprotokoll wurde es in S III, in 25 cm Tiefe entdeckt. „Die Urne ist ein kleines Töpfchen, bedeckt mit einigen Scherben von anderen Gefäßen; enthält Knochen von der Schädeldecke eines Kindes, mit Erde vermischt, und sonst nichts“. Wir konnten kein einziges der erwähnten Inventarstücke auffinden.

Grab Nr. 5. Entdeckt in S III, in 30 cm Tiefe. „Knochen vom Schädel eines Kindes gelegt auf einen Gefäßscherben“. 1. *Der Unterteil* eines schlecht erhaltenen Gefäßes. Ziegelrot-gelbliche Paste mit grau-schwärzlichen Flecken, im Profil verschieden gebrannt; fein, mit Sand gemagert. Schwache Spuren von schwärzlichem geglättetem Slip. Vom verzierten Teil ist die untere Partie einiger vertikalen Kannelüren, eines tannenförmigen Musters, sowie zwei Zeichen in Form der Buchstaben D und U erhalten. Größter Dm 12,6; Bdm 5,6; Inv. Nr. P. 72773 (Abb. 3/3).

Grab Nr. 6. Nach dem Ausgrabungsprotokoll wurde es in S III, in 25 cm Tiefe entdeckt. „Einäscherung in der Urne; völlig zerstört. Es wurden weder Scherben, noch Knochen genommen. Das Bestehen des Grabes ist außer Zweifel“.

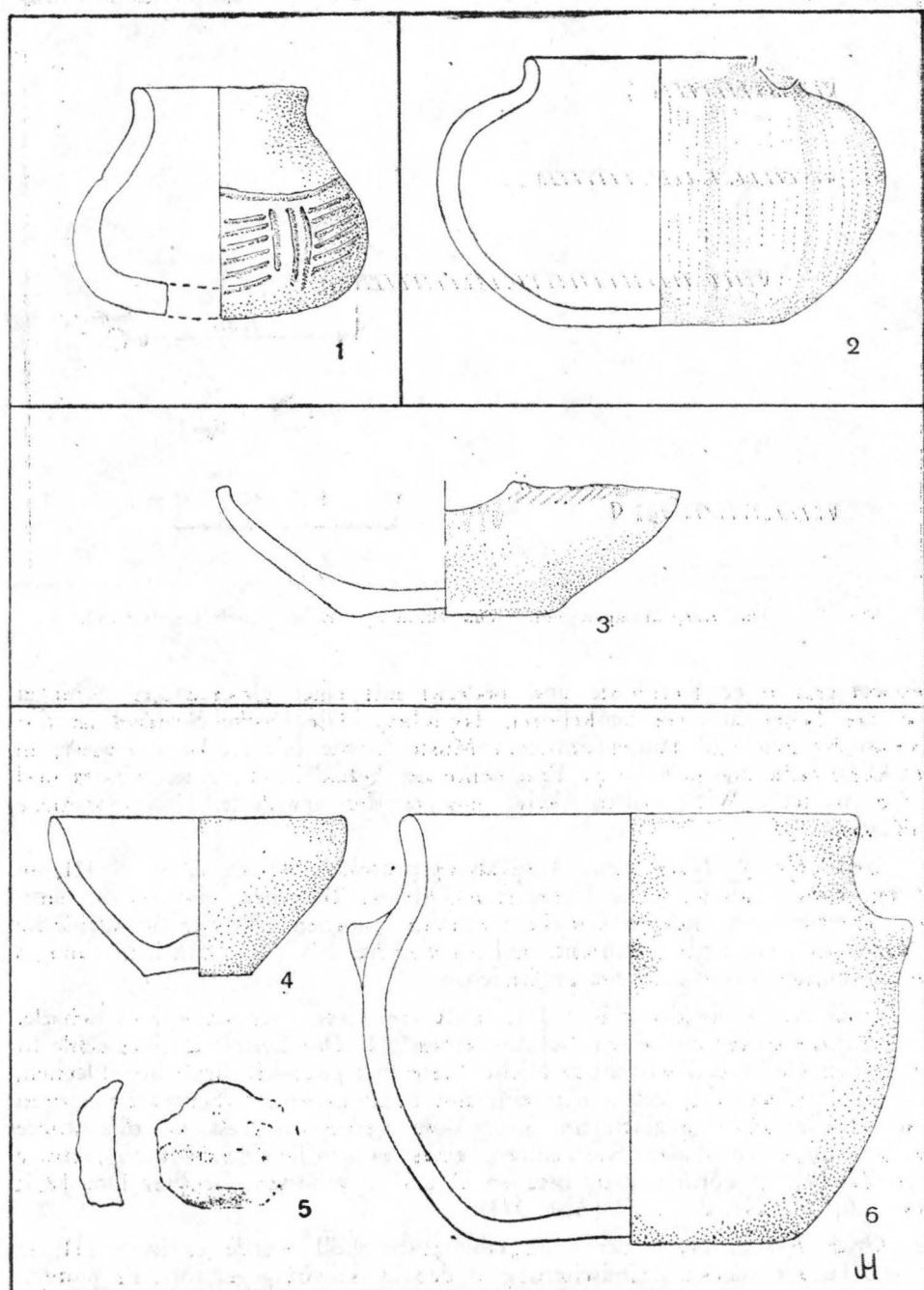

Abb. 3 — Ocna Sibiului — Zmițe. 1 = Gr. 7; 2 = Gr. 2; 3 = Gr. 5; 4 — 6 = Gr. 1.

Grab Nr. 7. Entdeckt in S III, in 25 cm Tiefe. „Knochen vom Schädel eines erwachsenen Menschen, bedeckt mit einigen Scherben direkt auf der Erde“. 1. *Fragmente* eines nicht wiederherstellbaren Gefäßes mittlerer Größe. Ziegelrot-gelbliche, im Schnitt verschieden gebrannte, mittlere, mit Sand und Steinchen gemagerte Paste. Geglättete, aber nicht polierte Oberfläche. Inv. Nr. P. 72775. Nicht illustriert. 2. *Beigefäßchen*, bruchstückhaft. Grauschwätzliche, fast feine Paste, gemagert mit grobkörnigem Sand. Wegen des schlechten Erhaltungszustandes, sind bloß schwache Spuren von poliertem Slip erhalten. Erhaltene H 6,3; Mdm 4,7; größter Dm 8. Inv. Nr. P. 72776 (Abb. 3/1).

Grab Nr. 8. Laut Ausgrabungsprotokoll, ähnlich zu Grab 7 „mit dem Unterschied, daß der Tote ein Jugendlicher zu sein scheint“. Wir nehmen an, daß keine Inventarstücke genommen wurden, wahrscheinlich sehr fragmentarisch; jedenfalls fanden wir im Depot nichts vor.

Grab Nr. 9. Laut Ausgrabungsprotokoll, ähnlich zu Grab Nr. 7; „es wurden weder Scherben, noch Knochen genommen, denn es waren sehr wenige“.

Grab Nr. 10. Gefunden in S III, in 30 cm Tiefe. 1. „*Die Urne* ist ein kugelförmiges Töpfchen, ohne Deckel, in vertikaler Lage. Enthält eingeäscherte Knochen eines Kindes“. Der Körper der Urne ist durch vier breite, vertikale Kannelüren in vier Teile abgeteilt. Jedes derartige Teilstück ist von schmälere vertikalen Kannelüren bedeckt, in einem gewissen Abstand zu den vier hauptsächlichen Kannelüren. Braun-rötliche, im Profil verschieden gebrannte, fast feine, sandgemagerte Paste. Der polierte Slip ist fast gänzlich abgefallen. H 7,7; Mdm 6,6; größter Dm 9,7; Bdm 3,6. Inv. Nr. P. 72778 (Abb. 4/1).

Grab Nr. 11. Entdeckt in S III, in 30 cm Tiefe. „*Die Urne* ist ein schwätzliches Töpfchen, bedeckt mit zwei Scherben, deren einer eine abgeflachte Knubbe hat“. 1. *Die Urne.* Braun-schwätzliche, im Schnitt verschieden gebrannte, fast feine, sandgemagerte Paste. Der polierte Slip ist zur Gänze abgeblättert. Erhaltene H 6; größter Dm 9; Bdm 7,9; Inv. Nr. P. 72780 (Abb. 4/5). 2. *Fragment* vom Boden (?) eines Gefäßes. Schwätzlich-braune, im Schnitt verschieden gebrannte, fast feine, sandgemagerte Paste. Vom Fragment ist der polierte Slip zur Gänze abgefallen, desgleichen zum Teil die weiße Paste, welche die Ritzlinien und Einstiche der Verzierung ausfüllte. Erhaltene H 4,2; Bdm 7,9. Inv. Nr. P. 72781 (Abb. 4/3). 3. *Keramikfragment.* Ziegelrot-gelbliche, im Schnitt verschieden gebrannte grobe Paste, gemagert mit Sand, zerstoßener Keramik und Steinchen. Die Oberfläche wurde mit einem Instrument geglättet das neben der Knubbe eckenförmige Spuren zurückließ. Nicht poliert. Maße: 7,5×7,1. Inv. Nr. P. 72782 (Abb. 4/4).

Grab Nr. 12. Entdeckt in S. III. „Brandknochen vom Schädel eines Kindes, in der Tiefe von 30 cm unmittelbar auf die Erde gelegt und mit zwei-drei Scherben bedeckt“. Obzwar im Ausgrabungsprotokoll vermerkt ist, daß nichts eingepackt wurde, fanden wir im Depot mehrere Keramikfragmente, mit denen wir teilweise einen Behälter wiederherstellten. 1. *Schüssel*, wahrscheinlich gelappt, was einen kleinen intakten Teil des Randes un-

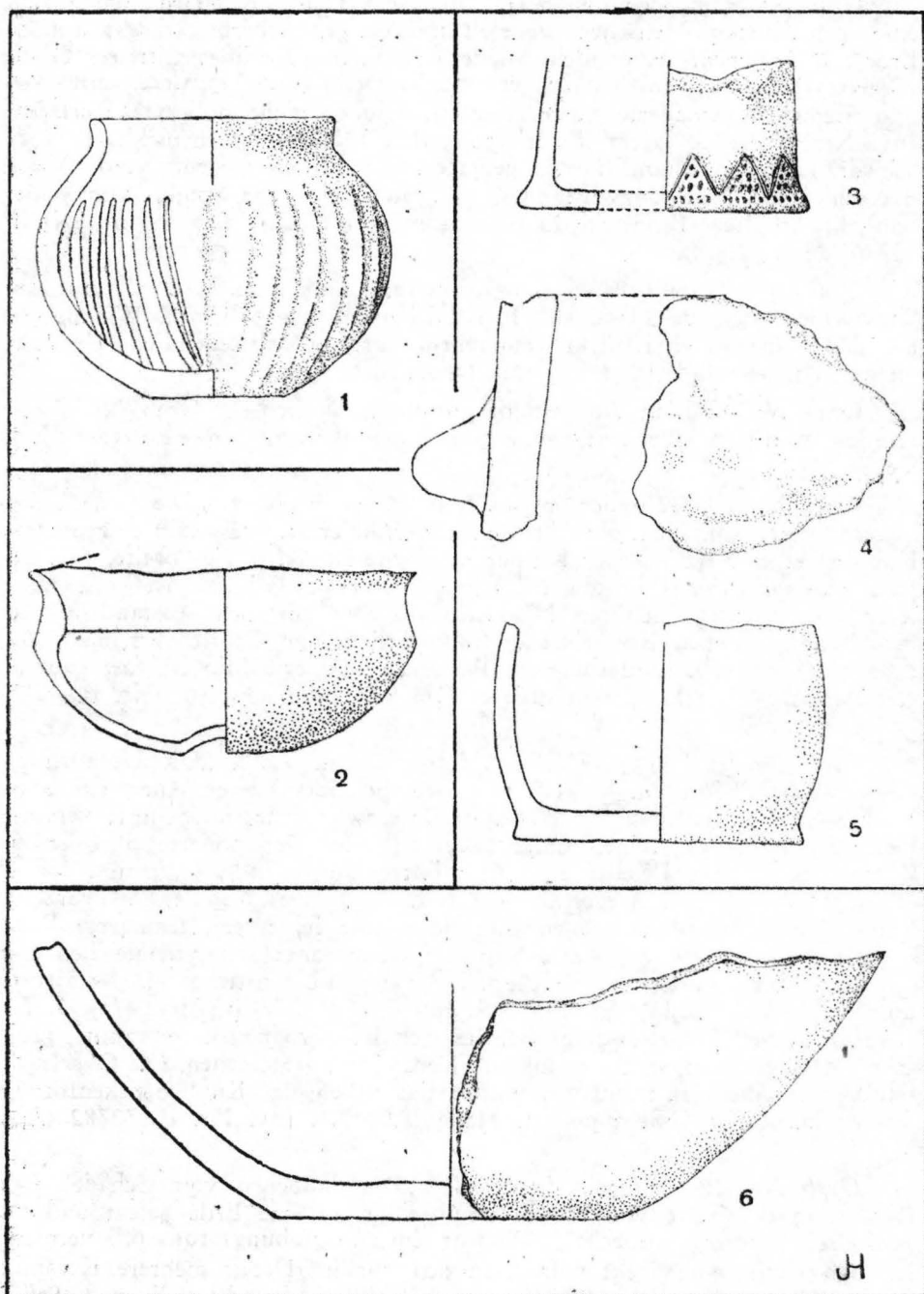

Abb. 4 — Ocna Sibiului — Zmițe. 1 = Gr. 10; 2 = Gr. 12; 3 — 5 = Gr. 11; 6 = Gr. 13.

ter dem Niveau des Bruches anzudeuten scheint. Schwärzliche, im Schnitt verschieden gebrannte, feine, sandgemagerte Paste. Polierter Slip. Größte erhaltene H 5,1; D an der Schulter 10,4; Bdm=Omphalos-Dm 2,4. Inv. Nr. P. 72784 (Abb. 4/2).

Grab Nr. 13. Entdeckt in S III, in 25 cm. Tiefe. „Die Urne ist ein Gefäßboden (Schüssel) der eingäscherte Kinderknochen enthält; wir bemerken daß hier, im Gegensatz zu den anderen Gräbern, sich nicht bloß Schädelknochen, sondern auch lange Knochen vorfinden“. 1. *Fragment* vom Boden einer Schüssel oder Terrine. Außen schwärzliche, innen gelbliche, mittlere, mit grobkörnigem Sand gemagerte Paste. Ohne Slip, ungeglättet. Erhaltene H 7,5; Bdm 9,5. Inv. Nr. P. 72786 (Abb. 4/6).

Grab Nr. 14. Entdeckt in S IV, in 30 cm. Tiefe. „Knochen vom Schädel eines Kindes, wahrscheinlich in die Urne gelegt“. 1. *Kugelförmige Urne.* Ziegelrot-braune, im Schnitt verschieden gebrannte, fast feine, sandgemagerte Paste. Ein großer Teil der Oberfläche des Gefäßes ist stark korrodiert, so daß auch der etwaige Slip und die etwaigen Verzierungen nicht mehr sichtbar sind. Das Phänomen ist die Folge eines verhältnismäßig starken Sekundärbrandes. H 7,3; Mdm 5,7; größter Dm 9,5; Bdm 4,9. Inv. Nr. P. 72788 (Abb. 5/1).

Grab Nr. 15. Entdeckt in S IV, in 25 cm. Tiefe. 1. *Die Urne,* ganz erhalten, ist ein vierfach gelapptes Gefäß, das zwischen zwei Lappen je einen Tupfen und unter jedem Tupfen je ein Relieffeld, verziert mit Reihen von Einstichen, aufweist. Ziegelrot-gelbliche, fast feine, sandgemagerte Paste. Wegen starken Sekundärbrandes, ist der Slip fast gänzlich abgeblättert. Er war braun-schwärzlich und, wahrscheinlich, poliert. Größte H 7,7; Mdm (über den Lappen) 8,3; größter Dm über den Relieffeldern 10,2; Bdm 7,3. Inv. Nr. P. 72789 (Abb. 5/2).

Grab Nr. 16. Entdeckt in S IV, in 25 cm. Tiefe. „Knochen von Schädel eines Kindes, unmittelbar auf die Erde gelegt und mit Scherben bedeckt. Das Grab befindet sich neben einem Feuerherd, dargestellt durch eine Einzäunung von gebrannten Erdklumpen. Wir wissen nicht, ob das ein echter Feuerherd oder ein *ustrinum* ist“. 1. *Gefäßfragment* mit hochgezogenem Henkel. Schwärzlich-braune, im Profil verschieden gebrannte, feine, sandgemagerte Paste. Mit Ausnahme einer kleinen Fläche im Gefäßinneren, ist der übrig polierte Slip abgefallen. Ungef. Mdm 10. Inv. Nr. P. 72792 (Abb. 5/4). 2. *Gefäßfragment.* Schwärzliche, fast feine, mit Sand und Glimmer gemagerte Paste. Polierter Slip. Ungef. größter Dm über die Rippe 10,2. Inv. Nr. P. 72793 (Abb. 5/3).

*

Zum Schluß scheinen uns einige kurze Bemerkungen angebracht.

1. Alle bis jetzt entdeckten Grabstätten sind ausnahmslos Brandgräber. Die eingäscherten Knochen wurden entweder in die Urne oder unmittelbar auf den Erdboden gelegt und mit einigen Scherben bedeckt.

2. Die Tiefe der Gräber, gerechnet von der jetzigen Erdoberfläche, beträgt höchstens 30 cm.; selbst wenn die Erosion des Bodens groß war, konnte der Boden der Grabgruben nicht in sehr großer Tiefe sein.

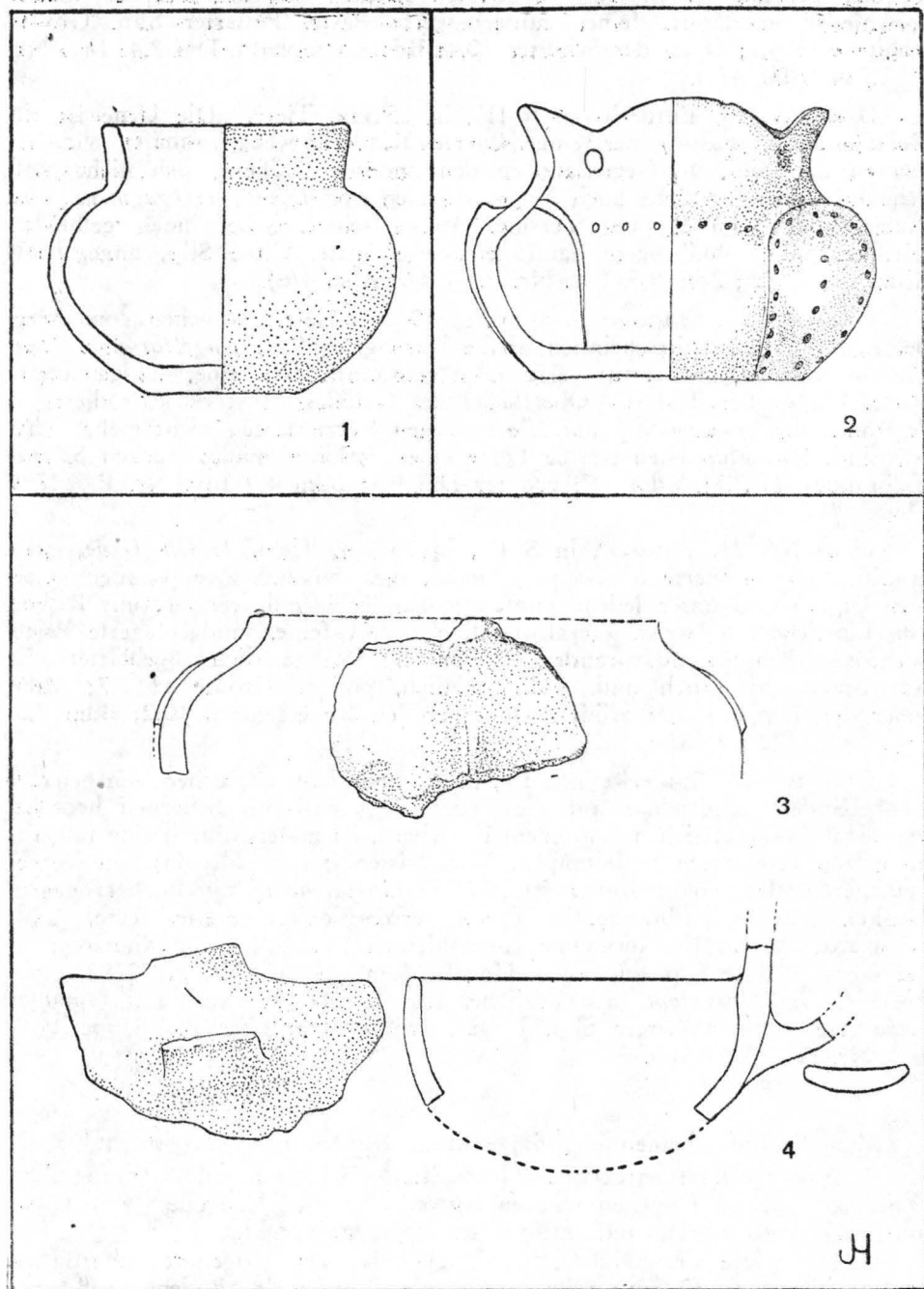

Abb. 5 — Ocna Sibiului — Zmițe. 1 = Gr. 14; 2 = Gr. 15; 3 — 4 = Gr. 16.

3. Obzwar keine anthropologische Analyse gemacht wurde, scheint es, daß wir es mit einer Nekropole zu tun haben, in der hauptsächlich Kinder bestattet wurden. Da sie nicht zur Gänze ausgegraben wurde, können wir nicht feststellen, ob es sich um ein unabhängiges Monument oder um den Teil einer größeren Nekropole handelt.

4. Die Datierung und der Kulturkreis scheinen uns sehr unbestimmt. Es gibt eine Reihe von Verzierungs- und Formelementen, die im Kupferzeitalter (besonders in der Badener-Kultur) Entsprechungen zu haben scheinen, während andere mit Wahrscheinlichkeit auf die Blütezeit der Hallstattzeit hinzuweisen scheinen. Diese Probleme könnten nur durch umfassende Grabungen in der Nekropole von Ocna Sibiului — Zmițe oder einem ähnlichen Denkmal geklärt werden, besonders da die Möglichkeit von zwei ganz verschiedenen Kulturhorizonten besteht.

TUDOR SOROCEANU

Restaurierung des Materials:

Mária Lukács

Zeichnungen:

Judith Wrábel-Halász

Übersetzung aus rumänisch

Paul Alaci

DESPRE: «PUMNALE HALLSTATTIENE TÎRZII SAU „PUMNALE AKINAKES”»

Într-o notă accentuat critică, apărută în *ActaMN*, 15, 1978, p. 101—106, îmi exprimam opinia față de unele puncte de vedere și interpretări eronate, pe care C. Buzdugan le emitea în articolul — *Pumnale hallstattiene tîrzii pe teritoriul României* — publicat în *Cercetări arheologice*, II, București, 1976, p. 239—273. În *SCIVA*, 31, 4, 1980, p. 623—628, la rubrica *Discuții*, a văzut lumina tiparului răspunsul lui C. B. la observațiile noastre, răspuns intitulat — *Pumnale hallstattiene tîrzii sau „pumnale akinakes”* —¹.

De la început trebuie menționat faptul că, la inadvertențele flagrante dintre realitatea arheologico-istorică și punctele de vedere exprimate în lucrarea din *CA*, autorul menționat reușește să adauge, prin răspunsul său, altele noi. În același timp găsim în răspuns și afirmații ce se află în totală contradicție cu unele din punctele de vedere susținute în lucrarea din *CA*, afirmații prin care C.B. însuși reușește să ne absolve (sau ne oferă argumente pentru a ne „apăra”) de învinuirile de „subiectivism” pe care ni le aduce. Și, firește, vom folosi din plin aceste argumente ce ni se oferă cu atîta generozitate. Apoi, răspunsul său este astfel formulat încît, acceptînd și chiar mulțumindu-ne pentru unele observații la aspecte minore, să creeze totuși cititorului impresia că în problemele majore criticile noastre sînt nejustificate și deci subiective. Tocmai din acest motiv, adică pentru a păstra imaginea reală asupra întregii discuții ivite, considerăm că e nimerit să prezentăm exact fiecare aspect asupra căruia ne formulam dezacordul, precum și conținutul răspunsului său din *SCIVA*.

Plecînd de la constatarea că în lucrarea din *CA* se discută numai categoria de pumnale de tip akinakes descoperite pe teritoriul României, în nota noastră îi imputam eludarea termenului de akinakes — prin care în literatura de specialitate se designează această categorie — cu atît mai mult cu cît acest termen include în sine și o semnificație ce nu poate fi ocolită. La această observație C.B. răspunde următoarele: „Cît privește obiecția lui V.V. că am eludat folosirea cuvîntului akinakes, ea tradează un proces de intenție care ne este străin” (p. 623). În felul său, C.B. are dreptate cînd afirmă că prin obiecția noastră i-am făcut un proces de intenție căci, de fapt, D-sa nu a rămas nici un moment (în lucrarea din *CA*) numai la stadiul de

¹ Pentru a nu încălca inutil lucrarea cu note, pe parcursul expunerii vom face adeseori trimiterile direct în text. În acest caz, cînd ele se referă la răspunsul lui C.B. din *SCIVA*, se va indica în paranteză numai pagina la care facem trimiterea. Cînd ne referim la articolul D-sale din *Cercetări arheologice*, II, 1976, vom utiliza prescurtarea *CA*. Din dorința de a elimina orice dubii și a oferi cititorului posibilitatea unei verificări rapide a autenticității afirmațiilor, vom indica adesea — contrar uzanțelor — nu numai pagina, ci și rîndul la care ne referim.

intenție, deoarece eludarea termenului îi servea mai departe (vezi CA, p. 265) la enunțarea teoriei proprii (și absolut „originală”!) prin care afirmă, nici mai mult nici mai puțin, decât originea locală a acestui tip de pumnale, cu filiație în „epoca bronzului și etapele hallstattiene anterioare” și că, de pe teritoriul României ele se extind în Ha. târziu „pe vaste spații din Europa centrală și de sud-est”.

Înainte de a arăta în ce măsură în nota de răspuns C.B. își mai menține această teorie — ce s-a dovedit a nu fi de fericită inspirație pentru D-sa — să urmărim răspunsul său la obiecția noastră privind eludarea terminologiei. După C.B., denumirea de *akinakes* pentru această categorie de pumnale „nu este nicidecum obligatorie” (p. 623, r. 14). Pentru a-și susține afirmația, menționează mai întâi faptul că V. Pârvan folosește pentru această categorie denumirea de spade scurte sau pumnale (se citează *Getica*, p. 340—350). Dacă n-ar practica cu atîta consecvență și în răspunsul din SCIVA (ca și în articolul din CA) metoda trunchierii citatelor, C.B. putea să citească — și să citeze — cel puțin următoarele două pagini, adică 351—352 din *Getica*. Ar fi văzut atunci că pentru V. Pârvan aceste spade scurte sau pumnale „sînt obiecte de caracter tipic scitic”, ca și „ritul... înhumării” etc., ceea ce ni se pare că sună cu totul altfel decât originea locală a acestor pumnale, cu filiație în epoca bronzului, cum afirmă C.B.² Ne aflăm deci în fața unei încercări de denaturare deliberată a tezelor lui V. Pârvan, fapt ce poate fi interpretat cel puțin ca o impietate față de memoria marelui istoric.

În continuare (p. 623, r. 15—16) C.B. scrie următoarele: „Preluînd cuvîntul din limba greacă, H. Daicoviciu denumește corect aceste pumnale *akinakai*”. Rezultă din această frază două aspecte foarte importante, pe care le vom evidenția cum se cuvine, deoarece ele oferă tot atîtea exemple de raționament și exprimare contradictorie, ce-i sînt atît de caracteristice lui C.B. În primul rînd e de reținut faptul că D-sa se vede nevoit a recunoaște — abia acum, după apariția notei noastre critice — că termenul corect pentru această categorie de pumnale este cel de *akinakai*. Pentru a respecta însă întregul adevăr, trebuie spus că termenul de *akinakes* (sing., *akinakai* pl.) avea o semnificație foarte precisă în antichitate, vechii greci utilizîndu-l numai pentru designarea acestei categorii de armă de origine și caracter scito-iranice³. Utilizarea unui termen special dovedește că în concepția vechilor greci acest tip de pumnal se individualiza clar, împreună cu originea și caracterul său scito-iranian și din acest motiv l-au designat prin denumirea aparte — cea de *akinakes* — și nu prin termenul general grecesc pentru pumnal, respectiv *μαχαίρα, το μαχαίριδιον*⁴. Cunoșcînd ideea lui C.B. despre originea locală a pumnalelor de tip *akinakes*, devine foarte clar de ce pentru el termenul de *akinakes* „nu este nicidecum obligatoriu”, deși — cum e nevoie pînă la urmă a recunoaște — tocmai acest termen este, totuși, cel corect. Chiar de la începutul răspunsului său C.B. reușește deci să ne convingă, încă

² De altfel, cine a citit articolul lui C.B. din CA și-a putut lesne da seama de faptul că nu există idee emisă de D-sa care să nu fie în totală contradicție cu tezele lui V. Pârvan. Dar despre această contradicție C.B. are grijă să nu scape nici cea mai mică aluzie.

³ Vezi de exemplu A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, p. 59 s.v. *ακινάκης*.

⁴ Vezi *Dictionnaire français-grec*, de Planche — Alexandre — Defauconpret, Paris, 1826, p. 629, s.v. *poignard*.

o dată, de faptul că ceea ce este corect, pentru D-sa „nu este nicidecum obligatoriu“.

Ne vom referi acum la al doilea aspect din care rezultă tot atât de clar modul în care C.B. eludează adevărul. Pentru aceasta redăm încă o dată fraza pe care am citat-o mai sus: „Preluând cuvântul din limba greacă, H. Daicoviciu denumește corect *aceste arme akinakai*“. Rezultă deci din textul citat că *aceste arme* (cărora le recunoaște acum și C.B. denumirea corectă de *akinakes*) au constituit obiectul investigației sale și nu „toate descoperirile de pumnale hallstattiene tîrzii de pe teritoriul României...“ cum afirmă la p. 239 a articolului său din *CA* (în orice caz, nu menționează pumnalele de tip illiric descoperite pe teritoriul României, din care unele se datează și în Ha. D). În răspunsul din *SCIVA* găsim deci (contrar afirmației de la p. 623, r. 7—11) confirmarea justetii obiecției noastre, în care subliniam faptul că eludarea termenului de *akinakes* este cu atât mai gravă cu cît C.B. se ocupă numai de această categorie de pumnale.

În răspunsul din *SCIVA* găsim numeroase alte afirmații, prin care C.B. intră în contradicție, cînd cu realitatea istorică, cînd cu propriile sale postulate din articolul ce-l publică în *CA*. Vom încerca, în limita spațiului disponibil, să ne referim la cît mai multe din ele. Astfel, trimițînd la articolul său din *CA*, el afirmă în răspuns următoarele: „Pe de altă parte, din considerente ce apar limpede în cuprinsul studiului nostru, acestor arme nu le-am zis nici scitice, dar nici getice. *Indiferent de originea lor general iraniană...*“ (p. 624, r. 1—4; sublinierea ne aparține). De fapt această afirmație este total inexactă, deoarece în *CA* (vezi p. 265, r. 7—9) afirmă contrariul, anume originea locală a acestui tip de pumnal. Răstălmăcindu-și acum propriile sale idei, pentru a le da o formă cît de cît credibilă, C.B. nu face decît să se dedice tacit de punctele de vedere exprimate anterior în *CA*. Ne punem deci întrebarea: care din părerile lui C.B. trebuie luată drept bună? Cea din *CA*, unde afirmă originea locală a *akinakes*-urilor, sau pe cea din *SCIVA*, unde vorbește (ca și cînd nici n-ar fi auzit de propria-i idee anterioară) despre „originea lor general iraniană“, recunoscînd totodată că și denumirea corectă este cea de *akinakes*? Și — legat de recunoașterea originii scito-iranienne a *akinakes*-urilor — ne întrebăm în continuare, citîndu-l tot pe C.B.: cum rămîne atunci cu acel *nou* punct de vedere (pe care pretinde că l-a exprimat în *CA*) și cine-și revendică, de fapt, paternitatea lui, dacă însuși C.B. afirmă (p. 624, r. 16) că „nu-i o creație a sa“?⁵

Mai departe (dar tot pe p. 624) C.B. ține să ne ofere un scurt instructaj despre progresele considerabile înregistrate de arheologia românească, mai ales în ultimii ani. Că arheologia românească a înregistrat, mai ales în ultimii ani, progrese considerabile — și adăugăm noi, unanim apreciate în străinătate — este un fapt notoriu și nu era cazul ca C.B. să-și fi luat

⁵ Cine să-i fi sugerat, într-adevăr, acest *nou* punct de vedere? A. Vulpe, cu siguranță, folosește primul pentru acest tip de pumnale denumirea de *akinakes*-uri (a se vedea *MA*, II, 1970, p. 199, r. 3; bazați pe acest considerent, nutrim speranța că nu este împotriva originii lor general iranice). Termenul de *akinakes*-uri (pentru plural), care nu-i pe placul lui C.B., pîrîndu-i-se greoi pentru limba română, îl folosim și noi. Nu ne rămîne deci decît regretul tardiv de a avea numai acum ocazia să-i cerem scuzele de rigoare lui C.B. (bineînțeles și în numele lui A. Vulpe) pentru greutățile de limbă ce i le-am provocat fără intenție.

osteneala să le pună în evidență. Ceea ce pare a-i fi însă mai puțin clar lui C.B. este faptul că nu pe idei și postulate de natura — și valoarea — celor enunțate de D-sa și-a clădit prestigiul, mai vechi și mai nou, arheologia românească. Și pentru a termina cu acest aspect, menționăm că C.B., arătându-se îngrijorat (p. 626, ultimul aliniat), afirmă că i se pare „originală prin paradoxul ei” preocuparea mea de a contribui la mai buna cunoaștere a civilizației autohtone traco-dacice, prin încercarea de a distinge clar aspectele culturii sale materiale, de cele ale enclavei scitice intrusive. Desigur, i-aș putea da un răspuns foarte pe larg la această problemă (prin care pare a-mi oferi lecții de patriotism), și cu siguranță nu i-ar fi pe plac. Mă rezum totuși la o singură observație care, oricum, plăcere tot nu-i va face. Dacă C.B. crede că va reuși să contribuie la mai buna cunoaștere a civilizației traco-dacice, atribuindu-i, de-a valma și fără nici un discernământ, elemente ce se dovedesc străine specificului ei (și care în lumea științifică sînt cvasi-unanim apreciate ca fiind intrusive), atunci se înșală amarnic. A etala idei cel puțin năstrușnice, și a oscila în „susținerea” lor pînă la limita extremă a ridicolului, așa cum procedează C.B., numai act de probitate științifică nu se cheamă că realizezi (poate doar unul de diletantism trecător). Nefiindu-i la îndemînă argumentele științifice, D-sa a încercat să ne dea lecții de altă natură. Dar, dat fiind tocmai specificul problemei, nu am putut să nu-i dăm răspunsul cuvenit.

Trecem peste pasajele în care C.B. se declară de acord cu unele din observațiile noastre (p. 624, 625, 627). Nu putem trece însă peste maniera în care încearcă să se disculpe. Aflăm astfel că unele erori se datorează dactilografierii (p. 625, r. 6—9), iar altele (piese date greșit sau lăsate... fără datare) „neatenției desenatorului” (p. 627, r. 27) etc. Pînă la urmă își asumă totuși răspunderea pentru erori. Și, plin de delicatețe, ne apare acest gest prin care ia asupra-și greșelile comise de alții în propria-i lucrare.

Ne oprim acum asupra răspunsului privind piesele de la Ciumbud și Archita. În *ActaMN*, 15, 1977, p. 102, observăm că la Ciumbud s-a aflat un akinakes și nu două, cum dorește cu tot dinadinsul C.B. (*CA*, p. 241, nr. 16). În răspunsul său (p. 625) se afirmă că aș fi „în dezacord cu unele informații”⁶. Înainte de a pleda încă o dată, împotriva realității, pentru două akinakes-uri de la Ciumbud, D-sa putea să consulte sau să revadă studiile lui Șt. Ferenczi⁷. Ar fi văzut atunci că, contrar informațiilor și afirmațiilor sale (ale lui C.B.), trimerterile noastre sînt cele exacte. Dealtfel, dacă dorea să fie convingător și obiectiv, C.B. trebuia să indice unde menționează Șt. Ferenczi, autorul cercetărilor, două akinakes-uri la Ciumbud. N-o face însă, pentru simplul motiv că Șt. F. nu face nicăieri o astfel de mențiune.

Să vedem acum, încă o dată — și nu numai pentru C.B. — cum e cu cele două akinakes-uri de la Archita. Dacă urmărea mai atent (și pînă la capăt!) aserțiunea lui M. Roska din *ESA*, 11, 1937, p. 169—170, ar fi văzut

⁶ Curios, dar pentru aceste informații se trimite la A. Vulpe, *Ferigile*, p. 59, n. 114 și nu la lucrarea lui Șt. Ferenczi care, ca autor al cercetărilor, rămîne sursa directă de informare (aceasta trebuia s-o știe și C.B.), A. Vulpe reprezentînd, în acest caz, sursa de mîna a doua.

⁷ Din *ActaMN*, 2, 1965, p. 77—104 (unde se publică tot materialul) și *ActaMN*, 4, 1967, p. 38—39 (unde se eratează această categorie, reprezentată de o singură piesă la Ciumbud).

atunci că, după acest autor, certă e numai descoperirea unei singure piese⁸. Rezultă deci că însuși C.B. ține cu tot dinadinsul să mărească nejustificat, cu două piese, numărul akinakes-urilor descoperite în cadrul grupului scitic din Transilvania. În acest context acuzația strecurată discret de D-sa, cu privire la o pretinsă tendință a mea de a amplifica numărul descoperirilor scitice din Transilvania, apare cu totul gratuită. Ne permitem în consecință a-l asigura, à propos de originalitate și paradox (cum se exprimă la p. 626), că pentru orice cercetător obiectiv și avizat, descoperirea originalului, dar mai ales a paradoxului, în lucrările care-l cultivă, nu constituie o problemă de netrecut.

În legătură cu sabia de tip akinakes de la Dobolii de Jos, ne-am exprimat pe larg părerea⁹ care, firește, este cu totul alta decât cea a lui C.B. Cît despre akinakes-ul de la Brașov, D-sa afirmă că imputându-i atribuirea lui grupului Ferigile, i-aș fi recunoscut „un merit mult mai mare decât este el în realitate” (p. 626, r. 2—3). Remarcăm că, deocamdată, extinderea grupului Ferigile la nord de Carpați este, cum o aflăm chiar de la C.B. (p. 626, n. 20; citat după Vulpe) ipotetică. Pe de altă parte, descoperirea și a altor materiale de caracter scitic la Brașov (unele încă din secolul trecut) este certă. Cît despre meritele pe care și le presupune (bănuim că face aluzie la cele științifice!), să fie sigur D-sa că fiecare le are pe acelea care și le-a câștigat.

Acum despre akinakes-urile de la Ploiești — Triaj. Arătînd (p. 626, r. 15—17) că în raportul lui I. Nestor¹⁰ cu privire la cercetările din acest punct „nu se află nici o mențiune despre vreo descoperire hallstattiană”, constatăm în primul rînd (și subliniem această constatare) că, de fapt, C.B. infirmă total afirmația lui A. Vulpe și anume că aceste pumnale „provin tot din morminte tumulare de incinerare” de tip Ferigile¹¹. În același timp, C.B. uită să mai adauge faptul că I. Nestor menționează în raport cercetarea a opt morminte de înhumare chirchite eneolitice, în restul de tumul nedistrus¹². Dacă va consulta încă o dată, cu atenție, cele două rapoarte, C.B. va găsi cu siguranță și această afirmație a lui I. Nestor (cu atît mai mult cu cît de data aceasta i-am indicat și rîndurile). Plecînd deci de la mențiunea lui I. Nestor, că la Ploiești — Triaj cercetările din 1942—1943 au indicat morminte de înhumare chirchite, eneolitice, presupunem — credem, cu temei — faptul că pumnalele trebuie să fi aparținut unei sau unor înhumări scitice, făcute cu ocazia unui raid, în care scop s-a folosit mantaua tumulilor eneolitici mai vechi. Dealtfel, presupunerea ne e sprijinită de situații analoge (în-

⁸ Pentru a-și susține punctul de vedere, în afară de M. Roska, citează pe A. Vulpe (*Ferigile*, loc. cit.), obligîndu-ne să menționăm astfel încă o dată — contrar voinței noastre — că în lucrarea sa, A. Vulpe, perpetuînd o eroare a lui W. Ginters, menționează acest akinakes de la Archita (singura piesă certă), din nou, și la Sighișoara.

⁹ În *ActaMN*, 16, 1979, p. 33—34.

¹⁰ Se trimite, fără să se indice nici o pagină, la: *ACMI*, 1943; *Raport asupra activității științifice a Muzeului național de antichități în anii 1942 și 1943*, București, 1944.

¹¹ *Ferigile*, p. 58. De altfel, după această afirmație, ce se află în contradicție cu cea făcută de C.B., Al. Vulpe însuși recunoaște mai jos (pe aceeași pagină) că „Asupra condițiilor de găsiră a pieselor de la Ploiești-Triaj nu cunoaștem amănunte”. Cf. *MA*, 2, 1970, p. 195.

¹² Vezi *Raport asupra activității științifice a Muzeului național de antichități în anii 1942 și 1943*, București, 1944, p. 30, r. 5—9, p. 56 și *ACMI*, 1942, [1943], p. 160.

humări scitice în tumuli mai vechi) ce se cunosc atît la nordul Pontului, cît și pe teritoriul României, la Gurbănești (Ilfov) și în Transilvania la Cipău și Cîmpia Tuzii¹³. Constatăm deci, după C.B., că Al. Vulpe menționează eronat aici morminte de incinerare și, în plus, ambii nu menționează mormintele de înhumare chiruite eneolitice (sau de epoca bronzului, după I. Nestor), care arată clar de cînd datează tumuli.

Aserțiunea lui C.B., că „într-un loc neidentificat“ (p. 626, r. 18) din zonă s-ar fi aflat, anterior săpăturilor lui I. Nestor, și ceramică de tip Ferigile, nu poate constitui un argument în favoarea tezei sale, din simplul motiv că I. Nestor nu menționează în raportul său nici ceramică de tip Ferigile, nici mormintele de incinerare. Cît privește pomenita (de C.B.) ceramică de tip Ferigile, constatăm că singurul lucru cert e că nu se știe de unde provine și că, în orice caz, I. Nestor n-a amintit astfel de ceramică. Și o ultimă mențiune: dacă I. Nestor ar fi avut cel mai mic indiciu despre vreun mormînt de incinerare, cu siguranță că nu avea nici un motiv sau interes să-l tînuiască, așa cum n-a tînuit nici mormintele de înhumare. Dar I. Nestor nu numai că nu afirmă acest fapt, dar nici măcar nu-l presupune. Spre deosebire deci de I. Nestor, care, neavînd vreo dovadă, nu face nici măcar presupuneri, C.B., tot fără dovezi, lansează „certitudini“.

Referitor la tipologie, C.B. recunoaște — firește parțial și numai la erorile prea evidente — justetea observațiilor noastre. Dacă ne oprim totuși și asupra acestui aspect o facem pentru a arăta că D-sa nu scapă nici aici prilejul pentru a denatura realitatea. De altfel, prezentîndu-și atît de contradictoriu propriile sale puncte de vedere, nu ne putem aștepta să le prezinte loial pe ale noastre. Astfel, în răspuns afirmă că i-am fi imputat neclasificarea pieselor ce nu-i erau cunoscute, inclusiv cele pierdute. De fapt îi imputăm cu totul altceva, și anume *excesiva tipologizare*, reflectată în „performanța“ de a fi reușit să obțină 20 (!) de variante din clasificarea a numai 52 piese (din cele 73 pe care le menționa), fapt ce mă făcea să presupun că dacă i-ar fi fost cunoscute toate piesele, ne-ar fi oferit un număr și mai mare de variante. Iată deci pînă unde merge „respectul“ lui C.B. pentru adevăr.

Că tipologia, așa cum a conceput-o (fără să țină cont de elementele operante) nu-i oferă nici măcar lui C.B. un suport cronologic, o dovedesc chiar datările eronate pe care le propune, cum de altfel am arătat în nota din *ActaMN*, 15. Și n-am mai fi revenit asupra „contribuției“ sale la cronologie, dacă n-am fi fost îndemnați de răspuns. Astfel, la p. 627 afirmă că datarea akinakes-ului cu antene de la Cipău, în secolele V—IV, este justă deoarece e conformă cu cea presupusă de N. Vlassa¹⁴. Referitor la această datare a sa, care coboară akinakes-ul de la Cipău pînă la 300 î.e.n., remarcăm că ea contravine nu numai opiniei noastre, ci și a altor cercetători. Astfel, A. Vulpe, în tabelul cronologic din *Ferigile*, p. 99, situează între cca. 580—450 î.e.n. ceea ce denumeste, mai întîi — *Perioada „scitică“*, apoi

¹³ Pentru trimiterile bibliografice necesare vezi V. Vasiliev, în *Apulum*, 14, 1976, p. 29.

¹⁴ Se trimite la *Apulum*, 4, 1961, p. 40. În realitate, necropola de la Cipău, de un evident caracter arhaic, se datează în secolul VI î.e.n. cu precădere în prima lui jumătate.

*Cimitirele „scitice”*¹⁵. Deoarece prin frecvența citatelor C.B. se arată a cunoaște bine cele două lucrări ale lui A. Vulpe, ne miră că n-a observat acest flagrant decalaj cronologic. Cât privește articolul lui N. Vlassa, el reprezintă o lucrare a sa din studenție, elaborată în 1956, care a apărut apoi în *Apulum*. Cunoscând acest fapt, facem constatarea că ceea ce afirma N. Vlassa (ca student) în 1956, afirmă, în 1976 (și 1981) și C.B. În această situație, orice alt comentariu asupra valabilității considerațiilor lui C.B., referitoare la tipologia și cronologia pumnalelor de tip *akinakes*, mi se pare de prisos.

Referitor la modul în care se repartizează *akinakes*-urile pe teritoriul României, arătăm în nota din *ActaMN*, 15, p. 104—105¹⁶ că, spre deosebire de necropola de la Ferigile, unde s-au aflat numai patru exemplare, în cadrul enclavei scitice din Transilvania (unde numărul mormintelor este aproximativ egal cu cel din necropola de la Ferigile) sînt cunoscute 32 piese certe. Faptul că în grupul scitic din Transilvania s-au aflat de opt ori ($32:4=8$) mai multe *akinakes*-uri decît la Ferigile arată clar căruia facies cultural îi este caracteristică această armă. Între timp, prin descoperirea altor patru exemplare (unul în necropola de la Budești, alte trei în cea de la Mărișelu, ambele de caracter scitic)¹⁷, numărul *akinakes*-urilor din cadrul grupului scitic intracarpatic crește la 36, iar raportul se ridică la 9:1. Pentru C.B. însă (p. 627, r. 3 de jos) aceste „date statistice (exprimate absolut clar prin raportul matematic de 9:1) nu au decît o valoare pur formală”. Încercînd să-și justifice repulsia față de datele reale care, firește, îi infirmă teoriile, D-sa arată că cele patru *akinakes*-uri de la Ferigile s-au aflat numai în tumuli ce țin de o anumită fază a acestei necropole (p. 628). Trimițînd pentru această afirmație la A. Vulpe¹⁸, C.B. „uită” însă să mai menționeze (deși Al. Vulpe precizează în articolul respectiv) că la Ferigile *akinakes*-urile apar numai în faza a doua și că ele lipsesc cu desăvîrșire în faza I-a — de început — și a III-a a necropolei, faze cărora le aparțin (chiar după afirmația lui C.B.) peste trei pătrimi din mormintele cercetate. Rezultă deci, din chiar constatarea lui C.B., că la Ferigile *akinakes*-urile (doar 4 la număr) s-au aflat numai în faza a II-a a necropolei și că lipsesc în faza I-a și a III-a. Și, plecînd chiar de la constatarea lui C.B., îl întrebăm tot pe D-sa: în ce măsură consideră că această foarte justă și excelentă observație pe care o face (recunoaștem că această situație de la Ferigile ne-a scăpat pînă acum¹⁹) arată că *akinakes*-urile sînt „la ele acasă” la Ferigile? Am dori de asemenea să știm în ce măsură apariția a, doar, 4 *akinakes*-uri și numai în faza de mijloc a necropolei de la Ferigile — cum ne spune în răspunsul său C.B. — vine să-i confirme propria-i idee despre originea locală („cu filiație în epoca

¹⁵ Orizont cultural căruia, cu trei ani mai tîrziu, în *MA*, 2, 1970, p. 198, îi dă un alt nume, acela de „Grupul Ciunbrud” și, odată cu schimbarea denumirii, îi schimbă și apartenența „etnică”, considerîndu-l prescitic, dar tot iranian (?!), modificîndu-i deci și data de început în Transilvania, dată care, astfel, nu poate fi mai tîrzie de a doua jumătate a secolului VII î.e.n.

¹⁶ Pentru discuția mai largă la această problemă și trimerile bibliografice, vezi *ActaMN*, 16, 1979, p. 11—16.

¹⁷ Cercetări G. Marinescu; Vezi *ActaMN*, 16, 1979, p. 21, nr. 8 și p. 25, nr. 19.

¹⁸ Anume la articolul din *Dacia*, N.S., 21, 1977, p. 84, inclusiv informații verbale.

¹⁹ Datorită și inversării fazelor de la Ferigile, făcută de Al. Vulpe, inversare despre care nu știm dacă va fi și ultima.

bronzului și etapele hallstattiene anterioare”) a pumnalelor de tip akinakes, idee pe care o etala în articolul din CA²⁰. În orice caz, pentru a-i ușura răspunsul, menționăm că, spre deosebire de necropola de la Ferigile, unde — cum ne-o spune chiar C.B. — akinakes-urile (în număr de patru) apar numai într-o singură fază, *anume cea de mijloc*, în grupul scitic intrusiv din Transilvania ele apar începând cu necropolele cele mai timpurii (Cipău, Aiud, Cristești) și își continuă existența pînă la asimilarea grupului (necropola de la Băița). Prin însăși constatarea sa, C.B. ne scutește deci de necesitatea de a arăta din nou, mai pe larg, faptul că pe teritoriul României akinakes-urile se dovedesc caracteristice numai mormintelor scitice (cum sînt cele din Transilvania intracarpatică și Moldova centrală) și că această categorie general iranică (cum recunoaște în răspuns și C.B.), deci străină, pătrunde numai incidental și pentru foarte scurt timp în cadrul culturii autohtone traco-dacice. Iată deci că atunci cînd încearcă și reușește (sau e obligat!) să privească mai în profunzime unele fenomene, C.B. ajunge uneori și la constatări selective, din care apoi putem desprinde și mai clar ce anume este și ce *nu* este caracteristic culturii autohtone. În orice caz, din această constatare a lui C.B. rezultă absolut clar *un singur* fapt, susținut de noi, și anume că akinakes-urile *nu sînt* caracteristice în cadrul necropolei autohtone de la Ferigile.

Afirmînd în răspunsul său că denumirea corectă a acestui tip de pumnal este cea de akinakes (p. 623, r. 16) și că ele au o origine *general iraniană* (p. 624, r. 4), C.B. recunoaște *de fapt*, chiar de la început, că premisele pe care și-a întemeiat concluziile din articolul publicat în CA sînt eronate, așa cum de altfel îi imputam în nota noastră critică. Iar din premise eronate (bazate și pe raționamente eronate) nu pot rezulta decît concluzii eronate. Dar acest adevăr elementar, la îndemîna oricui, pare a-i fi încă străin lui C.B. sau, în orice caz, dacă nu-i este străin, l-a ignorat cu desăvîrșire, așa cum o dovedesc înseși concluziile sale.

Cît privește considerația sa (p. 623, r. 4—5) că observațiile noastre sînt „vrednice oricînd de dat uitării” (considerație ce sună mai mult a dorință personală), îi răspundem următoarele: firește, dorința D-sale ar avea sorți de împlinire, dar pentru realizarea ei ar trebui să existe, *neapărat*, o condiție, și anume ca lumea științifică să fi uitat deja sau (și acesta este cazul cel mai fericit pentru C.B.) nici măcar să nu fi luat în considerare „postulatele” sale. Numai așa observațiile noastre ar deveni lipsite de obiect și ar fi „vrednice ... de dat uitării”.

După toată discuția²¹, considerăm că e foarte nimerit a încheia această notă cu o observație la pasajul final al răspunsului lui C.B. (p. 628). În

²⁰ Așteptăm deci cu nerăbdare ca C.B. să publice și acele akinakes-uri din epoca bronzului și etapele anterioare ale Hallstatt-ului, pe care le „cunoaște” de pe teritoriul României.

²¹ De fapt, regretăm sincer că C.B. ne-a obligat să luăm din nou atitudine împotriva punctelor sale de vedere. Din parte-ne considerăm discuția încheiată. Totuși, dacă D-sa este de altă părere, îl asigurăm că nu vom comite impolitețea de a nu da curs unei eventuale noi solicitări. Ne exprimăm în același timp speranța că pînă la apariția acestei note, C.B. va avea ocazia să consulte SCIVA, 32, 1, 1981, p. 161—164 și să afle și alte păreri cu privire la felul cum am tratat grupul scitic din Transilvania, inclusiv categoria în discuție.

acest pasaj D-sa își exprimă credința că, după apariția răspunsului său, îmi voi „revizui părerea” (nu precizează care!). Până una alta, am constatat — și am arătat — că, deși o face în mod tacit, C.B. este acela care și-a revizuit, pe ici, pe colo (chiar dacă nu în toate punctele esențiale) „concepția” sa exprimată în CA. Revenind însă la această frază finală a răspunsului din SCIVA, trebuie să acceptăm totuși ideea că nu i se poate nega un anumit umor. Ne vedem obligați totuși a face observația că, într-o lucrare, fie ea și de arheologie, umorul, chiar admitând că ar fi de o ireproșabilă calitate, nu poate suplini lipsa unei minime argumentații științifice, așa cum e cazul la C.B.

VALENTIN VASILIEV

SUR «POIGNARDS HALLSTATTIENS TARDIFS,
OU „POIGNARDS AKINAKES”

(Résumé)

Dans une note (*Sur l'interprétation des poignards akinakes découverts sur le territoire de la Roumanie*, parue dans *ActaMN*, XV, 1978, p. 101—106) ont été formulés plusieurs observations critiques sur la manière dans laquelle C. Buzdugan (dans son article, *Poignards hallstattiens récents dans le territoire de la Roumanie*, publié dans *Cercetări arheologice*, II, Bucarest, 1976, p. 239—273) présente l'encadrement typologique, chronologique et l'attribution éthno-culturelle de ce type de poignards.

La présente note, rédigée à la suite de la réponse de C. Buzdugan (*Les poignards hallstattiens tardifs, ou „poignards akinakes” — sic ! —* paru dans *SCIVA*, 31, 4, 1980, p. 623—629), signale une série de nouvelles contradictions entre les points de vue soutenus par C.B. et la réalité archéologique-historique.

O NOUĂ PROPUNERE DE RECONSTITUIRE A SANCTUARULUI A DE LA SARMIZEGETUSA

Monumentele Sarmizegetusei, cu deosebire acelea din „incinta sacră”, impunătoare și enigmatice, descoperite cu decenii în urmă prin eforturile susținute ale colectivului condus de C. Daicoviciu, au trezit încă de atunci interesul arheologilor și al celor cu preocupări pentru civilizația dacilor. El avea să crească constant, dacă nu progresiv, pe măsura cunoașterii monumentelor de cercuri tot mai largi de specialiști și amatori aplecați asupra descifrării tainelor materializate în elementele lor componente. Nu lipsesc, desigur, nici încercările de reconstituire, chiar dacă adesea unele păreri sînt diametral opuse.

Asemenea nete diferențe de opinii sînt explicabile mai ales prin starea incompletă de păstrare a monumentelor pînă la descoperirea lor prin cercetări sistematice. Unele dintre monumente au fost demontate integral sau aproape integral de daci: înșiși pentru a ridica alte construcții pe același loc și o parte a materialelor provenite din demontări au avut apoi întrebuințări parțial sau total diferite de cea inițială, altele erau în fază de construcție la izbucnirea războaielor și toate cele păstrate pînă la 106 au fost distruse sistematic de romani. Distrugerea romană a implicat incendierea construcțiilor, tăierea cu dalta a elementelor lor componente din piatră, demontarea parțială a unora sau în măsură să facă astăzi imposibilă precizarea destinației inițiale a altora, ca și utilizarea blocurilor de piatră, a pilastrilor, a tamburilor de coloană etc. pentru refacerea zidului cetății menit să adăpostească o vreme garnizoana ce supraveghea zona fostei capitale a Daciei.

Împrejurările amintite au avut ca urmare conservarea inegală a monumentelor și rareori păstrarea indiciilor absolut indispensabile unor reconstituiri sigure.

Intenția noastră nu este însă aceea de a intra în detalii privitoare la construcțiile din „incinta sacră” a Sarmizegetusei și, ca atare, ne rezumăm să revenim asupra unuia dintre sanctuare, care, în ultimul timp, a constituit obiectul oîtorva studii, anume sanctuarul A*, situat la extremitatea sud-vestică a terasei a XI-a.

* Denumirea de *sanctuar A* a fost propusă și utilizată de H. Daicoviciu (*Le sanctuaire A de Sarmizegetusa regia*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 65; cf. idem, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 207). Acceptarea ei este recomandabilă pentru preciziunea ce o implică și pentru că evită întrebuințarea în continuare a cunosutei fluxuații de denumiri existente pînă acum în literatură („sanctuarul vechi de calcar de pe terasa XI”, „sanctuarul vechi de calcar”, „sanctuarul vechi cu 60 de coloane de pe terasa a XI-a” etc.).

În acest context reluarea, chiar succintă, a observațiilor de ordin arheologic înregistrate în timpul investigației sale se dovedește a fi absolut necesară.

Semnalat mai întâi în raportul asupra săpăturilor de la Grădiștea Muncelului, apărut în 1952¹, sanctuarul a fost cercetat apoi în câteva campanii succesive² și investigarea sa s-a reluat în 1980, prilejuită fiind de lucrările de restaurare³.

Pe acea porțiune a terasei a XI-a, unde se află resturile sanctuarului acum în discuție, s-a constatat existența a patru niveluri distincte de construcții, corespunzătoare la tot atâtea adâncimi diferite față de nivelul de călcare modern, toate ridicate fiind pe o terasă artificială (asupra fazelor de înălțare a acestora din urmă se va reveni cu detalii).

Stratigrafia (de sus în jos) se prezenta astfel⁴: sub stratul de *humus* modern se afla:

— *nivelul 1*, la adâncimea de 1 m, pe care s-au descoperit patru blocuri de calcar dispuse oarecum în pătrat, reprezentând temelia unei construcții romane (posibil temelia unei construcții de lemn) căreia îi aparțineau și cărămizile patruletate de mozaic găsite tot acolo;

— *nivelul 2*, la adâncimea de 1,35 m, pe care se aflau urmele unui sanctuar cu stâlpi de andezit, toți decapitați la distrugerea romană (fig. 1). Amintii stâlpi de andezit se sprijineau pe un fundament masiv, construit din piatră de râu și piatră locală nefasonată, legată cu lut, care încinge o suprafață rectangulară de 30×15,60 m. Pe mijlocul acestei suprafețe, anume în axul longitudinal al ei, se aflau șapte plinte de calcar, cu diametrele variind între 1,10—1,50 m și grosimea de 0,20—0,25 m, identice — după cum se va vedea — ca formă și dimensiuni cu plintele din următorul nivel. În apropierea șirului de stâlpi de andezit de pe latura de sud-est s-au descoperit numeroase cuie și cinci ținte de fier;

— *nivelul 3*, la adâncimea de 2,85 m, pe care s-au descoperit patru șiruri de plinte de calcar, fiecare dintre ele având 13 piese *in situ* (fig. 2). În spațiul existent până la zidul de nord-est mai încăpeau pe fiecare șir încă două plinte (marcate cu puncte în desen), foarte probabil cele șapte din nivelul superior (și încă una pierdută sau distrusă), reutilizate la construirea sanctuarului de andezit din nivelul 2. Plintele descoperite *in situ* aveau dimensiuni ce variau între limitele amintite pentru acelea din nivelul 2 și pe unele dintre ele s-a constatat existența unor adâncituri circulare, cu diametrul de 0,50—0,80 m, ca și, uneori, urmele stâlpilor de lemn. Pe latura de nord-vest se mai aflau urmele a șapte stâlpi de lemn, cu diametrele de 0,50—0,80 m, iar pe cea de sud-est doi astfel de stâlpi, toți sub nivelul

¹ C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, III, 1952, p. 290 și fig. 8—9.

² C. Daicoviciu, I. H. Crișan, în *Materiale*, V, 1959, p. 395—399; C. Daicoviciu, N. Gostar, H. Daicoviciu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 399—341; C. Daicoviciu, I. H. Crișan, în *Materiale*, VII, [1961], p. 304—305.

³ H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Raport asupra lucrărilor de la Grădiștea Muncelului* (1980), prezentat la a XV-a Sesiune anuală de rapoarte privind cercetările arheologice, Brașov, 1981.

⁴ Datele privitoare la stratigrafie reprezintă sinteza observațiilor și a constatărilor din lucrările citate în notele 2—3, cărora li se adaugă aceea a lui H. Daicoviciu (în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 65—72) și observațiile din campania anului 1980 (pentru nivelurile 3 și 4).

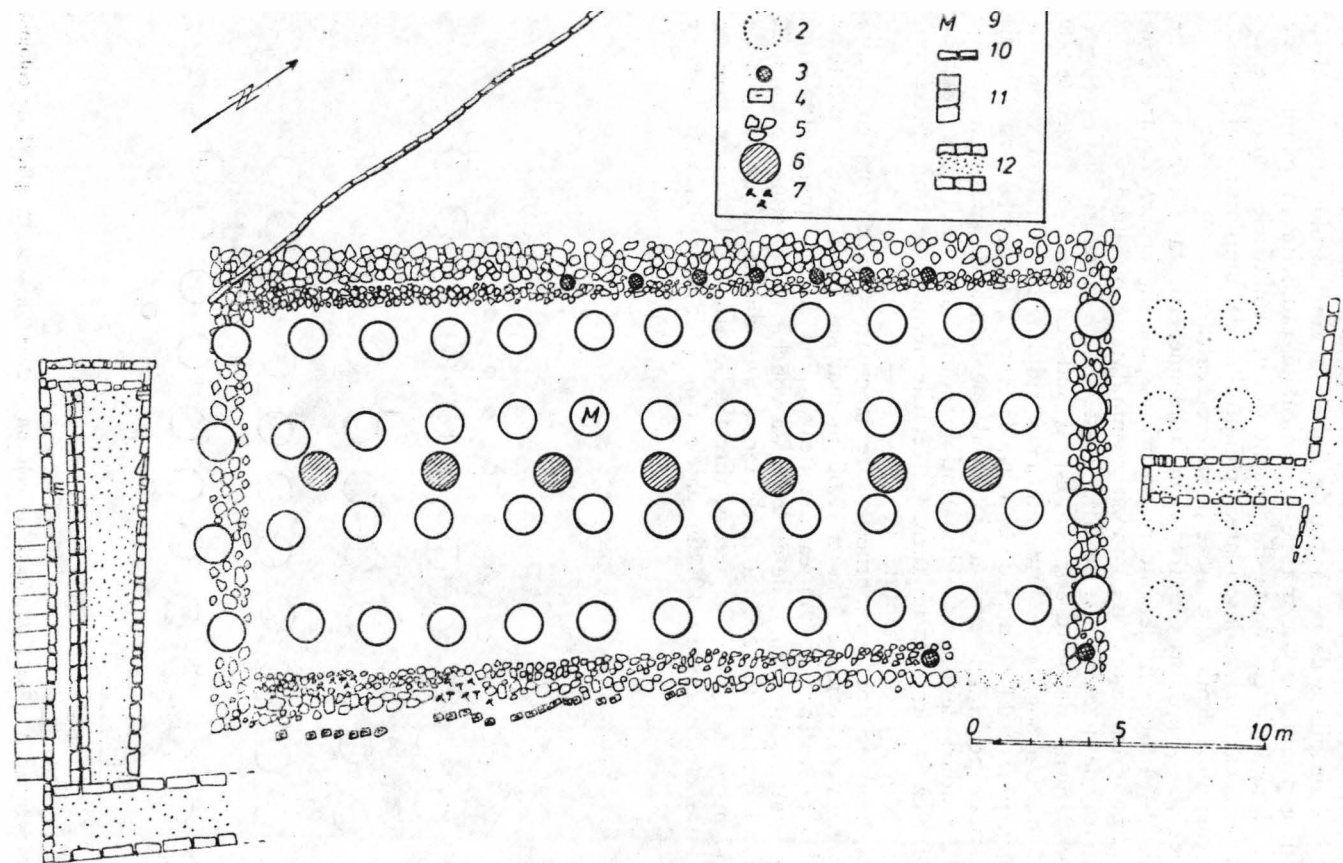

Fig. 1 — Descoperirile din porțiunea de sud-vest a terasei a XI-a (plan): 1. plintă de coloană (calcar) *in situ*; 2. plintă de coloană demontată; 3. stîlp de lemn; 4. stîlp de andezit; 5. substrucția stîlpilor de andezit; 6. plintă de coloană (calcar) refolosită la sanc-tuarul de andezit; 7. cuie de fier; 8. monedă; 9. medalion de lut; 10. conductă de apă; 11. dalele scării de calcar; 12. zid (desen după C. Daicoviciu, N. Gostar, H. Daicoviciu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 338, fig. 7).

fundamentului din piatră și lut al stîlpilor de andezit, deci aparținînd sigur sanctuarului A. În cercetările din 1980, săpătura a înaintat dinspre vale pînă sub șirul de plinte de pe latura de sud-est a sanctuarului constatînd că fiecare dintre plinte era așezată pe o semicalotă (adîncită în pămîntul de umplutură al terasei), ce consta din piatră și lut. Amintitele semicalote nu reprezintă altceva decît consolidarea pămîntului de umplutură al terasei în acele locuri unde urma să se așeze plintele de calcar;

— *nivelul 4*, la aproximativ 4 m adîncime, consta dintr-un șir de grupuri de 3—4 blocuri de calcar, uneori dispuse în cruce, fiecare grup așezat fiind pe o semicalotă cu compoziția semnalată în *nivelul 3*.

Porțiunea de terasă unde se află aceste patru niveluri distincte este încinsă pe laturile de nord-est, sud-est și sud-vest de ziduri groase de 2,30—2,50 m. Un sondaj pe fața internă a zidului de pe latura de nord-est a coborît pînă la 11 rînduri de blocuri, dar fără a ajunge la baza zidului, iar săpătura de pe fața internă a zidului de pe latura de sud-est a coborît pînă la 12 rînduri de blocuri. Urmărimd în continuare zidul spre nord-est s-a constatat că el formează un turn. Cercetările nefiind încheiate, preciziuni în acest sens sînt abia de așteptat.

De la zidul de nord-est pornește spre sanctuare o platformă construită în aceeași manieră, care se afla cu 0,60 m mai sus decît *nivelul* plintelor sanctuarului de calcar și, cum ea înaintea pînă în apropierea fundației de piatră și lut a sanctuarului de andezit, s-a conchis că aparține *nivelului 2*. Pe latura opusă, la sud-vest, zidul de terasă este dublat de altul, gros de numai 1,30 m și, la 2,55 m în aceeași direcție, se află unul similar, gros de 1,08 m. Între ele se găseau 10 din dalele (lungi de 0,62—1,08 și late de

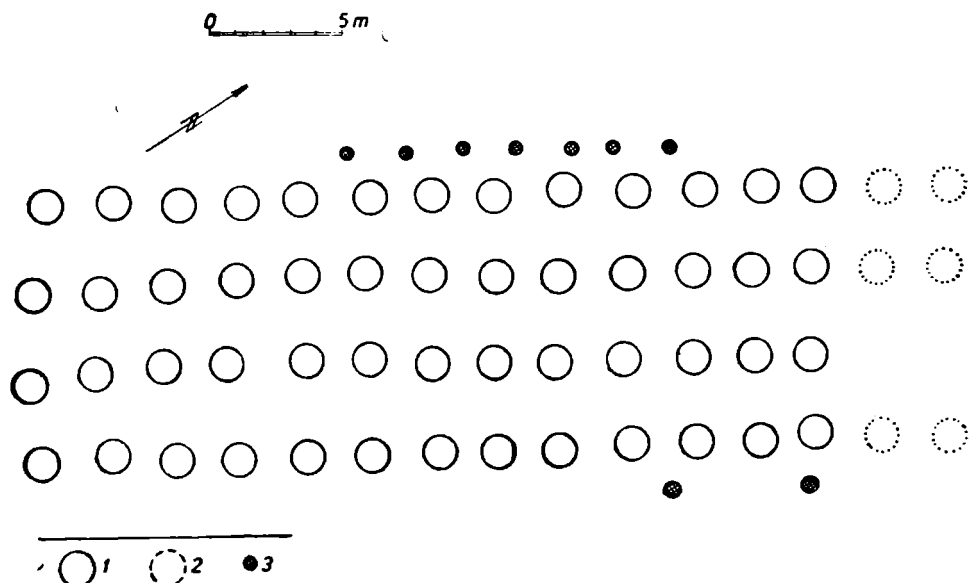

Fig. 2 — Sanctuarul A (plan): 1. plintă de coloană (calcar) *in situ*; 2. plintă de coloană demontată; 3. stîlp de lemn.

0,46—0,60 m) unei scări de piatră care urca dinspre vale spre platforma perpendiculară pe capătul de nord-vest al amintitului zid. Nivelul înalt al platformei în raport cu sanctuarul de calcar o racordează tot la acela de andezit.

În sfârșit, relația dintre conducta de apă ce coboară dinspre nord și sanctuare este posibilă, dar încă nedovedită de situația de pe teren, așa încât ea putea coborî, eventual, și la alte construcții, situate în aval.

Pentru datarea nivelurilor existente pe terasa a XI-a, din porțiunea aflată acum în discuție, dispunem de trei repere cronologice. Primul este cunoscutul medalion de lut ars cu bustul zeiței Diana (Bendis), care ar imita aversul unui denar al lui Tiberius Claudius Nero, din anul 80 î.e.n. Găsirea sa pe a șasea plintă din șirul al doilea (fig. 1) poate constitui un indiciu pentru datarea sanctuarului în prima jumătate a secolului I î.e.n.⁵ Al doilea constă dintr-o monedă, anume un as de la Claudius, din anul 41 e.n., descoperit pe nivelul sanctuarului A, ceea ce dovedește existența lui „încă pe la sfârșitul primei jumătăți a sec. I e.n.”⁶. În sfârșit, al treilea este reprezentat de nivelul roman, datat din anul 106 înainte⁷. Din punctul de vedere al valorii lor pentru cronologia absolută a diferitelor faze de construcție, certe sînt ultimele două repere amintite, cît timp medalionul de lut ars poate fi interpretat și altfel decît o imitație a denarului din 80 î.e.n. Sigur este, deci, că sanctuarul A exista înainte de circa 41 e.n. și că sanctuarul de andezit de deasupra lui a fost distrus la cucerirea romană a Sammizegetusei.

Cît privește amenajarea terasei, ea s-a făcut — după cum rezultă din cercetările de pînă acum — în patru etape diferite. Mai întîi a fost înălțată pînă la nivelul corespunzător șirului cu grupuri de 3—4 blocuri și încinsă pe trei laturi cu ziduri puternice menite să susțină apăsarea pămîntului de umplură. În etapa următoare, după dezafectarea construcției căreia îi aparținea amintitul șir de grupuri de blocuri, terasa a fost înălțată pînă la nivelul corespunzător plintelor sanctuarului A, în a treia pînă la nivelul sanctuarului de andezit și în ultima, superficială, rezultată de fapt din nivelarea dărîmăturilor, pînă la nivelul construcției romane. Etapelor a doua și a treia le-a corespuns probabil înălțarea pe potrivă a zidurilor de sprijin, implicit dezafectarea, în timpul lucrărilor în vederea construcției sanctuarului A, a turnului de pe zidul de sud-est.

*

Mult timp după descoperirea lui, sanctuarul A nu a intrat în preocupările specialiștilor, dacă ne referim strict la reconstituire, pentru că, altminteri, s-a bucurat de toată atenția ca unul ce putea fi datat în vremea lui Burebista. S-a admis, probabil prin analogie cu propunerea de reconstituire pentru sanctuarul de andezit de pe terasa a X-a⁸, că era tot descoperit, *sub caelo*, coloanele sale de lemn nedepășind 1,20—1,50 m înălțime. Carac-

⁵ C. Daicoviciu, I. H. Crișan, în *Materiale*, V, 1959, p. 396.

⁶ C. Daicoviciu, N. Gostar, H. Daicoviciu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 341.

⁷ C. Daicoviciu, I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 398—399.

⁸ C. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 295, fig. 13; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista* ..., p. 210.

terul urano-solar al religiei dacilor nu numai că nu se împotrivea, dar sprijinea propunerea că sanctuarele puteau fi lipsite de acoperiș.

Pornindu-se apoi în primul rând de la considerente ce priveau clima aspră și cu precipitații abundente din zona montană (cota 1200) unde se află situată Sarmizegetusa, s-a avansat o propunere de reconstituire a sanctuarului, de astă dată cu acoperiș⁹. Fără a intra acum în detalii, sanctuarul era socotit drept o construcție pe două niveluri — subsol și parter —, cu portic, *cella* și acoperiș, cel din urmă susținut de coloane de calcar¹⁰. Întreaga construcție ar fi fost inspirată din tipul de templu grecesc „dipter”, combinat cu cel „pseudodipter” și avînd proporții apropiate stilului ionic.

A doua propunere de reconstituire¹¹, care admite, de asemenea, existența acoperișului, aduce mai întîi în discuție argumentele potrivnice existenței subsolului și a parterului cu portic și *cella* din prima reconstituire, negînd posibilitatea covedirii unor influențe grecești în concepție. În continuare, se optează pentru o construcție cu coloane și acoperiș, dar fără pereți și înconjurată de o „împrejmuire” ce constă din stîlpi de andezit, care, după cum s-a văzut, aparțin sanctuarului din nivelul 2. Este de observat că indiferent cum ar fi fost legate coloanele în partea superioară, cu grinzi transversale și longitudinale, rezistența edificiului în fața vînturilor era imposibilă, cu atît mai mult cu cît coloanele de lemn nu se legau în nici un fel de bazele de calcar, ci se sprijineau doar pe ele. Dealtmînteri, astăzi încă vînturile smulg acoperișuri de pe construcții cu pereți, atunci cînd timparele nu sînt închise.

Ultima opinie exprimată în legătură cu sanctuarul A¹² aduce argumente ce se împotrivesc existenței subsolului, a coloanelor de calcar și se îndoiește de aceea a pereților și acoperișului. Se preferă admiterea unei construcții de cult descoperite — evident fără nici un fel de influență grecească în concepție —, cu coloane de lemn (înalte de 1,50—1,60 m) sprijinite pe discurile de calcar (ce puteau fi plinte sau bare de coloană), înconjurată de o împrejmuire de lemn ale cărei resturi constau din cei 9 stîlpi descoperiți pe laturile de nord-vest (7) și sud-est (2). Problema existenței sau absenței unui perete rămînea, în ultimă instanță, deschisă din moment ce coloanele de lemn din axul longitudinal al sanctuarului de andezit de deasupra susțineau acoperișul lui.

Aceasta fiind situația în privința reconstituirilor posibile ale sanctuarului A, avansate pînă acum, înainte de a face o nouă propunere de reconstituire, socotim necesară amintirea cîtorva observații de ordin general referitoare la construcțiile dacice de suprafață: toate sînt ridicate pe sol și,

⁹ I. H. Crișan, M. Moldovan, *Influente grecești în arhitectura sacră a dacilor*, în *Tibiscus*, IV, Istorie-arheologie, 1975, p. 91—106; cf. I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, 1977, p. 414—423.

¹⁰ Este de observat în acest context că „tamburii” de calcar, întregi și fragmentari, descoperiți în emblectonul zidului cetății de la Sarmizegetusa, refăcut de romani, au forma și dimensiunile extrem de apropiate ou ale bazelor de calcar ale coloanelor de lemn din sanctuarele de la Costești, ceea ce îndeamnă spre presupunerea existenței la Sarmizegetusa, într-un loc deocamdată neidentificat, încă a unui sanctuar patrluter.

¹¹ D. Munteanu, *Arhitectura sanctuarelor patrluterare dace. Comentarii și propuneri*, în *Revista muzeelor și monumentelor*, 1, 1980, p. 69—76.

¹² H. Daicoviciu, *Le sanctuaire A de Sarmizegetusa regiu*, p. 73—79 (pentru stratigrafie și detalii de ordin arheologic, p. 65—72).

cu excepția gropilor, dintre care unele pot fi socotite rituale, dar ele nu intră acum în discuție, nu au încăperi sub nivelul acestuia; podeaua construcțiilor laice și religioase era din pământ, adesea făcut cu lut, uneori cu ornamente incizate și extrem de rar din scândură; pereții din lemn, lipiți sau nu cu lut, erau fie sprijiniți pe o bază de piatră, fie, mai des, susținuți de stâlpi înfipti în pământ; acoperișul, impus de climă, era din paie, stuf, șindrilă, mai rar din țiglă.

Revenind la sanctuarul A, elementele certe de care dispunem constau din 60 de plinte de calcar, dispuse în patru șiruri de câte 15 fiecare și 9 stâlpi de lemn, dintre care 7 pe una din laturile lungi și 2 pe cealaltă. Nesigur este dacă amintitele plinte pot fi socotite ca atare (presupunând că pe ele se așeza baza de lemn a coloanei¹³) sau drept baze de coloană (mai degrabă). Este sigur, în schimb, că ele nu se vedeau, din moment ce diametrele lor nu sînt egale și unele au pe partea superioară o adîncitură circulară, un locaș, anume făcut pentru coloană. Cît despre coloane, posibilitatea ca acestea să fi fost din piatră, fiecare constînd din cîteva tamburi, este dintru început exclusă. Numărul mare al coloanelor (60), chiar dacă ele nu depășeau în înălțime 3—4 m, duce la o cifră impresionantă de tamburi și aceștia ar fi fost imposibil să nu se găsească, indiferent ce întrebuintare au primit după demontarea sanctuarului. Sîntem obligați, așadar, să admitem existența unor coloane din lemn, trunchiuri fasonate de copaci, cu diametrul la bază de 0,50—0,80 m. Oricît de rezistente ar fi fost însă astfel de coloane, stabilitatea lor — din moment ce nu erau fixate cu nimic de bazele de calcar — poate fi socotită în cel mai bun caz precară și nu este de admis că numai ele susțineau acoperișul. Dar acceptarea existenței acestuia din urmă impune totodată prezența pereților, ale căror urme nu par să se fi găsit.

S-au menționat de cîteva ori cei nouă stâlpi, cu diametrele de 0,50—0,80 m (întocmai ca ale coloanelor), aflați pe laturile de nord-vest și sud-est ale sanctuarului și interpretarea lor ca făcînd parte din împrejmuirea construcției. Mai întîi este de observat că pentru o împrejmuire grosimea acestora este cel puțin neobișnuită. În al doilea rînd, existența unei astfel de împrejmuiți nu este dovedită la toate sanctuarele patrulatere și, ca urmare, nu poate fi socotită ca un element constant repetabil, cum s-a susținut¹⁴. Mai mult, astfel de împrejmuiți există în sanctuarele circulare de la Sarmizegetusa, la două patrulatere și la sanctuarul de andezit de deasupra celui aflat acum în discuție. Ele lipsesc însă la sanctuarul de andezit de pe terasa a X-a, la sanctuarul patrilater mic aflat la nord-vest de sanctuarul A și la toate sanctuarele patrulatere de la Costești, pentru a nu mai vorbi de altele din părți diferite ale Daciei. În sfîrșit, existența unei astfel de împrejmuiți se poate admite în cazul sanctuarului A, dar cu stâlpi de dimensiuni rezonabile. Ei au putut foarte bine să dispară fără urmă la demontarea sanctuarului A și scoaterea lor chiar se impunea oît timp suprafața delimitată de ei era mai mare decît aceea a sanctuarului următor (întocmai ca ale coloanelor). Considerentele tocmai expuse ne îndeamnă, deci, să credem că aceiași 9 stâlpi, cu diametre considerabile, erau menși să sus-

¹³ Cf. H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 78.

¹⁴ D. Antonescu, *op. cit.*, p. 69.

tină pereții tot de lemn ai sanctuarului A. Împrejurarea că s-au păstrat doar 9 poate fi explicată perfect prin aceeași demontare a sanctuarului. Existența unor astfel de stâlpi masivi pe toate laturile conduce spre evaluarea dimensiunilor sanctuarului la circa $38,50 \times 13,50$ m (exterior).

Reconstituirea de față pornește de la aceste considerente, propunând o închidere perimetrală cu pereți de lemn. Distanțele între coloanele de lemn variază între 2,40—2,70 m, asigurând o circulație relativ comodă. Mai mic (aprox. 60 cm) rămâne spațiul liber între pereți și primul șir de coloane, care permite totuși o circulație, nefiind exclusă nici ipoteza unei alte destinații.

Întrarea putea fi amplasată pe latura scurtă a edificiului, într-una din travele laterale, prin analogie cu alte sanctuare patrulatere de la Sarmizegetusa.

Șirurile de coloane ce divizează spațiul interior nu permit perceperea lui în ansamblu, ci treptat, pe măsura deplasării dintr-o deschidere într-alta.

Dimensiunile relativ mari ale edificiului presupun existența unor goluri care să permită luminarea interiorului. Dimensiunile mici și amplasarea imediat sub streșină a acestor goluri se justifică prin intenția unei pierderi mici de căldură și a protejării de intemperii.

Invelitoarea, după toate probabilitățile, putea fi din paie sau din șindrila, stuful fiind exclus din pricina zonei montane, iar țigla nedovedită de nici o descoperire, nu numai la sanctuarul A, dar nici la celelalte. În ce ne privește, preferăm acceptarea șindrilei pe o fermă de căpriori, întocmai ca la locuințe, unde există indicii în acest sens. Invelitoarea din țiglă, rezistentă și aspectuoasă, a ieșit probabil din vederea constructorilor din pricina greutateii sale considerabile și a deschiderilor mari ce trebuiau acoperite.

Desigur reconstituirea de acum (fig. 3—4) nu trebuie privită ca singura soluție posibilă și nici ca fiind definitivă. La fel ca și soluțiile avansate anterior, ea poate constitui doar un punct de plecare pentru cercetările viitoare menite să contribuie la clarificarea și aprofundarea unora dintre aspectele încă insuficient cunoscute ale civilizației dacice.

MIHAELA STRIMBU — IOAN GLODARIU

UNE NOUVELLE SOLUTION PROPOSÉE POUR LA RECONSTITUTION DU SANCTUAIRE A DE SARMIZEGETUSA

(Résumé)

Les découvertes de la partie sud-ouest de la XIe terrasse de „l'enceinte sacrée” de Sarmizegetusa et particulièrement celles du niveau 3, à savoir le sanctuaire A, ont suscité le dernier temps des discussions dans la littérature de spécialité.

Succinctement, la situation stratigraphique se présente là (d'en haut en bas) comme il suit (fig. 1): dans le niveau 1 une construction romaine (peut-être une tour); dans le niveau 2 un sanctuaire aux pilastres en andésite, placés sur un fondement en pierre liée

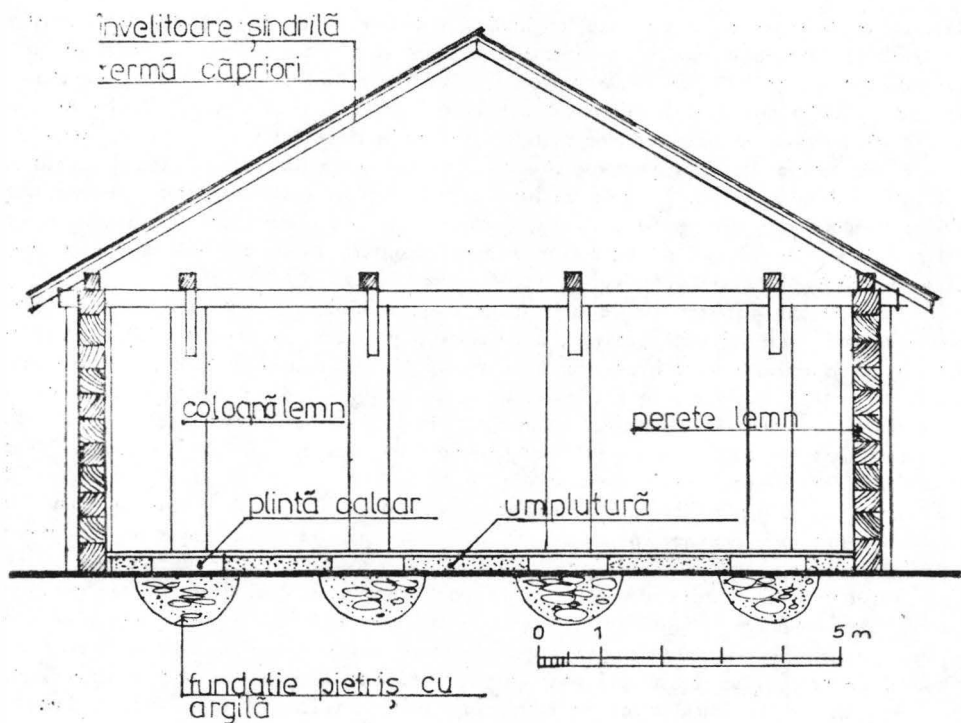

Fig. 3 — Sanctuarul A, reconstituire (secțiune transversală).

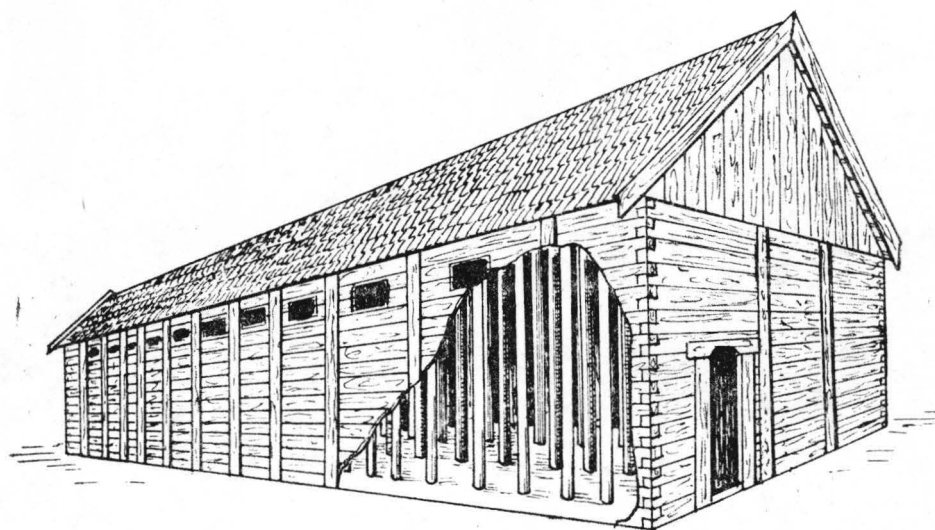

Fig. 4 — Sanctuarul A, reconstituire (perspectivă).

avec de la glaise, et ayant sur l'axe longitudinal des colonnes en bois placées sur des bases de calcaire; dans le *niveau 3* un sanctuaire à bases en calcaire et aux colonnes en bois (initialement 60 dont 7 ont été employées une deuxième fois au sanctuaire du niveau 2 et une est disparue); dans le *niveau 4* une autre construction en cours de recherche. La terrasse est pourvue de trois côtés de murs qui la soutiennent et a sur le côté sud-ouest un escalier en calcaire et sur les côtés courts deux murs perpendiculaires appartenant au niveau 2.

Le sanctuaire A (fig. 2) avait les bases en calcaire des colonnes placées, chacune, sur des semi-calottes en terre glaise et pierre, quelques unes ayant des creux aux diamètres de 0,50—0,80 m. Sur le côté nord-ouest on a aussi découvert les traces de 7 piliers en bois, ainsi que deux autres sur le côté sud-est aux diamètres de 0,50—0,80 m.

Les opinions diffèrent sur ce qui est de l'aspect initial du sanctuaire, qu'on a considéré comme ayant été soit découvert, à colonnes trapues en bois (notes 8, 12), soit ayant un toit. Dans cette dernière hypothèse on a avancé l'existence d'un sous-sol (n. 9) ou qu'il aurait en un toit soutenue uniquement par des colonnes (n. 11). La première variante à toit a été écartée, en vertu du manque des arguments archéologiques (les travaux cités au n. 11—12), et l'autre n'est pas soutenable du fait que les seules colonnes en bois n'étaient pas à même d'assurer la stabilité de la charpente et du toit.

La variante de reconstitution que nous proposons (fig. 3—4) a comme point de départ: le fait que les bases en calcaire ne se voyaient pas (ce qui explique les dimensions inégales de leurs diamètres ainsi que l'existence des creux de sur leur surface supérieure), la supposition qu'il y avait des colonnes en bois (on n'a pas découvert de tambours en calcaire pour colonnes à Sarmizegetusa) et la circonstance qu'il n'y a que 9 piliers en bois ayant appartenu au squelette des parois qui se soit conservés (7 sur l'un des côtés et 2 sur l'autre). En conséquence on a opté pour un périmètre clos, à parois en bois (environ 38,50 sur 13,50 m en extérieur), avec une entrée pratiquée dans le côté court (par analogie à d'autres sanctuaires), des ouvertures dans la partie supérieure des parois et un toit en échandoles.

SĂPĂTURI NOI ÎN CETATEA DACICĂ DE PĂMÎNT DE LA PORUMBENII MARI (JUDEȚUL HARGHITA)

Cu cîțiva ani în urmă, într-un studiu scurt, am prezentat rezultatele principale ale săpăturilor noastre efectuate pe teritoriul cetății dacice de pămînt de la Porumbenii Mari în anul 1966¹. În introducerea acestei lucrări am făcut o descriere destul de amănunțită a condițiilor de geografie fizică, trăind, de asemenea, poziția, precum și natura elementelor de fortificație, complexe (șanțuri și valuri de apărare). Ele formează mai multe „briuri”, mai ales în partea estică a întăriturii, și înconjoară așezarea propriu-zisă. Tot atunci am precizat — în linii mari — și dimensiunile acestora², fapt care ne scutește de reluări.

În vara anului 1967 au fost continuate lucrările de dezvelire care s-au soldat cu o serie de observații și constatări demne de remarcat. Săpăturile au avut un scop cvadriplu, și anume: *a*) precizarea dacă diferitele elemente de apărare, al căror număr și dimensiuni sînt destul de neobișnuite la alte așezări fortificate similare, aparțin unei și aceleiași epoci; *b*) dacă, în afara epocii dacice, teritoriul așezării a mai fost utilizat pentru sălășluire și în alte perioade istorice; *c*) dacă în interiorul ei se pot constata urmele unei locuiri mai intense și de durată și *d*) depistarea, prin săpătură, a unei eventuale extinderi a așezării, în afara incintei fortificate.

I. Elementele de întăritură

1) Valul de apărare imens, din vest, ridicat pe direcția aproximativă nord-sud (fig. 1), flancat pe ambele laturi cu oîte un șanț de apărare adînc, a fost tăiat pînă la solul neumblat cu secțiunea nr. VI (fig. 2), racordată, în sens transversal, secțiunii nr. III din anul 1966. Ea are o lungime de 22 m și o lățime de 1,2 m. Este demn de menționat faptul că fragmente ceramice apar, în cantitate destul de mare, nu numai în prima vatră de hîrleț, între m 20—22 (în profil), deci, spre interiorul așezării, dar și chiar și cîn suprafața, respectiv stratul subțire de humus al corpului valului, mai ales de pe panta de est al acestuia. În schimb, pe suprafața pantei de vest a valului, aceea care coboară spre șanțul exterior, adică spre cel de apus, s-au găsit foarte multe fragmente de lipitură arsă (chirpic), de dimensiuni mai mici sau mai mari, cu amprente de nuiile groase pe o față și cu fețuială îngrijită pe cealaltă parte. Între m 9,6 și 18 corpul valului

¹ G. Ferenczi—I. Ferenczi, *Cetatea dacică de pămînt de la Porumbenii Mari*, în *OmD*, p. 137—150.

² *Idem*, *op. cit.*, p. 137—142.

este căptușit de un strat mai mult sau mai puțin gros (grosimea maximă în partea cea mai înaltă a valului alternează între 0,5—0,6 m, iar spre cele două șanțuri se subțiază treptat, coborîndu-se mai mult spre șanțul de est). Această masă de pământ aruncat, foarte probabil, din ambele șanțuri laterale, este rezistentă, poate, bătătorită. Sub acest strat compact, urmează un altul de culoare mai închisă care provine, pare-se, prin deplasarea unei cantități mai mari de sol brun de pădure, amestecat cu stratul de humus antic, ambele fiind aruncate dintr-o fișie mai lată sau mai îngustă paralelă, vecină cu valul în curs de construcție. Ulterior, când cele două șanțuri au fost adâncite (în minus), în gresia moale de origine (geologică) pannoniană, din adâncuri a ajuns în coroana valului acea masă de pământ galben, pe care am pomenit-o mai sus și care plachează acest ultim strat. În masa relativ omogenă a pământului fără vreo urmă arheologică, ce formează stratul al doilea, între m 15—16, apar două nivele compacte de cărbune în formă de lentile, așezate aproape orizontal, suprapuse una peste alta, dintre care cel superior are o întindere mai mare, iar cel inferior zace pe suprafața pământului neumblat. Între ele, pe verticală (pe orizontală între m 12,6—17) în formă de linte, se observă un strat de pământ bogat în fragmente ceramice dacice, gros de 20—35 cm care provine, fără îndoială, din aruncarea, respectiv transportarea unei oarecare cantități de pământ din dărâmăturile locuințelor dacice, ce se aflaseră în nemijlocita vecinătate răsăriteană a supraînălțatului val. Partea opusă celui de-al doilea strat ce formează corpul valului, deci, cea de vest, abundă în fragmente de lipitură arsă, cu amprente de nuiile, care ating, în general, grosimea unui braț omenesc. La baza corpului valului, în jurul m 13 (socotit pe orizontală) pe pământul neumblat, zace o lentilă de pământ, bogată în bucăți mai mari sau mai mici de cărbune.

În ce privește cele două șanțuri de apărare, laterale, inițial cu o deschizătură largă (m 2—9 și 17—21,5), în legătură cu ele s-au putut constata următoarele: pe panta exterioară (apuseană) a șanțului interior au ieșit la iveală mai multe grămezi mici de ceramică dacică. Cavitățile șanțului în formă de U în secțiune, adâncită ulterior, este umplută de un pământ negru (humus) foarte bogat în materii organice și în fragmente ceramice. În axul lung al șanțului, la o adâncime de 80 cm, apare un vas întregibil din secolele XI—XII, ornamentat cu linii ondulate, paralele.

Șanțul exterior, similar celui interior, este umplut cu pământ de culoare închisă, în compoziția căruia intră multe fragmente de lipitură arsă cu amprente de crengi groase; multe dintre ele fiind scurse spre partea cea mai adâncă, formează un fel de arc concav. Tot în partea inferioară a șanțului apar din ce în ce mai multe pietre, respectiv bolovani. În raport cu stratificarea foarte simplă a șanțului interior, în cel exterior situația este puțin mai complicată. Aici se alternează trei straturi de origine deosebită. În nivelul cel mai de jos se observă un pământ foarte bogat în materii organice, amestecat cu bolovani și cu pietre. Deasupra acestuia se așează un sol brun de pădure, gros de circa 50 cm în a cărei parte inferioară sînt mulți bolovani și pietre. Pe partea piezișă ce coboară de pe movila care se înalță imediat la vest de elementele de apărare în discuție (fig. 1), această masă de pământ mai este suprapusă de un alt strat de pământ brun de pădure, scurs pe poviș, probabil, cu ocazia săpării unei gropi de către căutătorii de comori, gropi de dimensiuni considerabile, ce există în vârful co-

linei. Această masă de sol de pădure, în profil în formă de „limbă”, așezată oblic pe versant, ce conține în abundență bucăți de lipitură arsă, este interesant, nu ajunge până la axul lung al șanțului, ci la un moment dat se oprește, continuarea ei fiind preluată de un humus recent, de culoare foarte închisă, aproape neagră, omogen, fără nici o pătră! Conform observațiilor făcute cu ocazia curățirii complete a părții cele mai adânci a șanțului s-a constatat că „albia” acestuia a fost săpată, cu mare greutate, în stînca vie, într-un conglomerat dur, grosier, pannonian, fiind o lucrare ulterioară, legată de refolosirea șanțurilor într-o perioadă mai târzie. Șanțurile originale cu o deschizătură mult mai largă, ulterior, deci, par să fi fost adâncite cu 0,6—0,8 m în plus (adică în minus), fiind săpate, totodată, mai înguste.

2) Secțiunea n.r. VII (fig. 3), lungă de 29 m, lată de 1,2 m, a fost trasată pe latura de nord-est a cetății de pământ, traversînd elementele de mijloc, triplete ale „cercurilor concentrice” ce apărare (val-șanț-val), cam în dreptul terminației micului lac, care se îndreaptă cu un „golf” ascuțit, orientat spre vest și care, pe vremuri, după cum se va vedea din profilul secțiunii, avea, o suprafață cu o extindere aproape triplă față de cea actuală. Secțiunea a fost începută în ideea că se va putea prinde, eventual, elementele unei intrări (porți), presupuse, idee ce a fost infirmată cu ocazia lucrărilor.

Profilul secțiunii făcute pe latura de sud se prezintă în felul următor: între m 0—15, la bază, se poate observa un pământ neumblat, un fel de sol brun de pădure cu infiltrații de hidroxid de fier, dovada unei mai mari extinderi a lacului în timpuri străvechi (poate în timpul ultimei glaciațiuni?). Între m 0 și 1,5 acest strat intact este suprapus de un mîl de culoare argintie-albăstruie, formînd, fără doar și poate, o depunere lacustră relativ recentă (epoca dăcică cu climatul său atlantic?), depunere destul de groasă ce are în continuare, pînă la m 8 un humus antic, format tot sub influențe acvaticе. Acesta, la rîndul său, este acoperit de un sol brun de pădure amestecat cu pietriș care provine, în parte, din aruncarea unor cantități de pământ din partea superioară a „albiei” viitorului șanț de apărare. În jurul m 4 apare o mică lentilă de cărbune stratificat.

Șanțul a fost prea puțin adîncit în solul brun de pădure cu infiltrații de hidroxid de fier în forma de U, deschizătura lui largă (trecînd peste 4 m) fiind foarte asemănătoare cu cele două șanțuri de apărare de pe latura de vest a cetății de pământ, fără a ține însă seama de adîncirea în minus a acestora. În profilul peretelui de nord al secțiunii șanțul originar este așa de puțin adînc (vezi între m 13—17), încît abia se mai poate observa. Tocmai din această cauză, într-o perioadă ulterioară s-a săpat un șanț nou (între m 13,5 și 15,7) cu o adîncime mai mare și cu o lățime mai mică, profilul lui apropiindu-se foarte multe de forma literei U, ascuțit în partea ei joasă.

La m 15 se termină solul brun de pădure cu infiltrații de hidroxid de fier, cedînd locul unui strat de gresie moale, neumblat, de culoare galbenă închisă, după care în sus urmează humusul antic. Acesta este urmat de un altul, format din sol brun cu piatră. Corpul valului, foarte aplatizat, se poate observa între m 14—19. Suprafața de astăzi este alcătuită dintr-un strat relativ subțire de humus actual.

În partea răsăriteană a secțiunii nr. VII, cam în dreptul valului exterior din complexul de mijloc al elementelor de apărare, la o adâncime de 0,5 m, iese la iveală o grămadă curioasă de resturi de lipitură arsă de perete, de fragmente ceramice dacice și de pietre de râu, grămadă a cărei destinație, deocamdată, nu o putem explica. În rândul resturilor ceramice putem aminti mai multe bucăți de la vase-fructiere de culoare cenușie, făcute la roata olarului, dintr-o pastă fină, precum și fragmente de ceramică pictată dacică (fig. 9). Apare și o brățară de bronz deschisă, cu capete în formă de șarpe, împreună cu fragmentul superior al unei fibule de bronz cu arc.

3) Secțiunea nr. VIII (fig. 4), săpată în porțiunea de nord-est a așezării, traversează în sens oblic aproape în întregime cele trei valuri interioare de apărare, ridicate în porțiunea de nord a așezării întărite. Ea are un profil relativ foarte simplu. După cât se pare, valul interior este prea puțin ridicat din masa de pământ, constructorii folosind mai mult avantajele oferite de panta naturală a părții centrale, celei mai de sus a cetății. Șanțul corespunzător, umplut cu un pământ de culoare închisă, bogat în materii organice, pământ în a cărui compoziție intră și pietre mai mici sau mai mari rostogolite de pe pantă (să nu uităm că roca de bază este un conglomerat panonian cimentat din pietriș de râu adus în era geologică respectivă din Carpații Orientali!), are o deschizătură largă. Al doilea val, socotit dinspre „acropola” așezării, a fost ridicat, conform mărturiei profilului, mai ales din masa de pământ provenit din șanțul din fața ei (adică din șanțul situat la est de acest al doilea val). Și el are o deschizătură largă, o parte din masa de pământ fiind aruncată și spre est, pentru a ridica corpul valului cel mai de răsărit, val care actualmente este destul de aplatizat, pierzându-și treptat din înălțime spre est. Dunga humusului antic constatat arăt în corpul valului din mijloc (între m 7,5—15), cât și din valul exterior (între m 21—37) arată înclinația originală a suprafeței terenului cetății din această parte.

Trebuie să menționăm în plus că șanțul lat inițial, ce se află între valul de mijloc (mai puternic) și cel răsăritean (mai aplatizat), într-o perioadă mai recentă de locuire, a fost adâncit în minus, în maniera șanțurilor săpate ulterior mai adânc, observate în secțiunile nr. VI și VII (în profilul peretelui de nord).

4) Suprafața nr. 6 (fig. 1) a fost deschisă cu scopul de a se depista eventualele urme de poartă, presupusă din cauza deschizăturii ce se observă în ductul valului de sud. Ea a intrat cam pînă la jumătatea nordică a terminației de est a corpului de val exterior, care avea destinația de a apăra dinspre sud interiorul așezării. Așa cum s-a constatat încă cu ocazia lucrărilor din anul precedent, în coama valului sudic exterior a fost construită și o palisadă din trunchiuri groase de lemn³. Între terminația de est a acestuia și ultimul val al „briului” de apărare dinspre est se observă o întrerupere, o deschizătură, un spațiu de aproximativ 10 m lățime⁴. Acest loc, pînă nu demult, a fost folosit și ca singura posibilitate de acces în vederea tăierii pădurii. Deși s-a săpat peste tot pînă la pământul viu, nu s-a

³ Idem, *op. cit.*, p. 140, fig. 3/b, p. 143, fig. 4/d.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 142.

putut constata nici o urmă arheologică pe baza căreia s-ar putea presupune existența unei porți construite în mod special. S-a putut doar observa în partea de sud a suprafeței dezvelite existența unui pământ foarte moale, pestriț, masă de pământ care, în linii mari, se așează cam în dreptul, mai bine zis, în continuarea liniei de trunchiuri groase de copaci. În toată această suprafață au apărut cioburi foarte puține la număr, aflându-se, probabil, în loc secundar. Socotit pe axul longitudinal, cam la mijlocul suprafeței (lungă de 10 și lată de 3,5 m), după înlăturarea stratului de humus au apărut două-trei pete circulare de pământ (cu diametre de 30—45 cm) de altă culoare, cu pigmenataje de cărbune, suspecte de a fi urme de sulpi, pete care au dispărut însă în al treilea rînd de hîrleț. Deci, în cel mai bun caz, ele puteau servi ca sprijin destul de precar al unor trunchiuri de copaci cu care apărătorii, eventual, au încercat să bareze intrarea în caz de primejdie.

5) Secțiunea nr. IX, lungă de 5, lată de 1,5 m, a fost săpată în extremitatea de nord-est a teritoriului așezării fortificate. Rezultatul acesteia a fost constatarea existenței unui val de pământ ridicat chiar deasupra marginii râpei „Pîrului Vagaș”, val ce leagă „brîul” exterior de apărare cu cel de mijloc, situat în partea de est a așezării, deși sub el urmează o pantă aproape imposibil de urcat. Menționăm tot în această ordine de idei că acest val lateral se unește cu valul exterior al „brîului” de mijloc de apărare, și că elementele „brîului” exterior de apărare se continuă și pe o distanță foarte scurtă la nord de micul lac; prin șanțul lor, luat la mijloc, apărătorii aveau posibilitatea de a regla nivelul apei din mărunțul bazin lacustru.

II. Urme de locuire

1) În partea de vest a cetății, cu ocazia racordării (prin săpătură) în sens transversal a secțiunii nr. VI (pentru întretărirea valului uriaș de la capătul vestic al întăriturii), s-au constatat slabe urme de locuire. Ca să se poată prinde ceva în acest sens, s-a trecut la dezvelirea suprafeței nr. 3 (fig. 1). În interiorul așezării s-a mai trecut la dezvelirea a încă două suprafețe [nr. 5 care se racordează secțiunii nr. III, din anul precedent și suprafața nr. 4 (fig. 5) care a fost dezvelită mai spre răsărit, adică mai aproape de mica „acropolă” a cetății]. În toate acestea s-a putut observa urme de locuire, aparținând unor locuințe de suprafață, locuințe ale căror contururi și fel de construcție, cu toată strădania noastră, nu le-am putut preciza. Pe lângă foarte numeroase fragmente ceramice neîntregibile, lucrate cu mîna sau la roată (mult mai puține la număr, cu totul similare celor aflate cu ocazia săpăturilor din anul 1966⁵), s-a descoperit și fragmentul unei brățări

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 145—146, fig. 5—6. Trebuie să precizăm cu regret că după plecarea în 1974 a unuia dintre semnatarii acestui articol, de la direcția Muzeului din Odorheiu Secuiesc, din cauza noilor conducători, de atunci, destituiți mai vîrziu din funcțiune, materialele au fost tratate în mod necorespunzător, ba chiar neglijent, amestecându-se cu cele provenite din alte săpături efectuate de noi, iar unele s-au pierdut. Nimeni din personalul actual al muzeului respectiv nu ne-a putut da vreo lămurire asupra existenței lor. Tocmai din această pricină trebuia să renunțăm la ilustrarea pieselor celor mai remarcabile.

simple, subțire de bronz, precum și o mărgea de sticlă în formă inelară, de culoare albastruie.

O brățară deschisă, plată, cu terminații în formă de capete de șarpe, o fibulă fragmentară, din care nu s-a păstrat decât partea superioară cu arcu și începutul acului, trecută prin foc, de tip nedeterminabil, au fost aflate nu în interiorul locuințelor pomenite mai sus, ci, în mod curios, în apropierea capătului de est al secțiunii nr. VII, la o mică adâncime, nu departe de „golful” vestit al micului lac care, pe vremuri, după cum se desprinde din profilul secțiunii respective, s-a întins până la cel de-al doilea „brâu” de apărare, acesta fiind compus din două valuri aproape paralele și un șanț de apărare intermediar (fig. 1). Brățara simplă, subțire de bronz, aflată în locuință a ieșit la iveală nu departe de un grup de fragmente de ceramică, fragmente care au făcut parte însă din vase diferite.

În afară de acestea, mai trebuie să amintim că în interiorul locuinței dezvelite în suprafața a 4-a, locuință fără contururi „palpabile”, sub un strat subțire, dar compact și rezistent de pietriș (care s-a format prin aruncarea lui din șanțul de apărare ce se află alături), s-a dezvelit o suprafață acoperită cu un strat subțire de cioburi. După înlăturarea lui a apărut o vatră de foc fără nici un aranjament special. În apropierea acesteia a ieșit la lumină lama unui cuțit de fier.

Precizăm că secțiunea a X-a, efectuată în jumătatea răsăriteană a micului platou superior („acropolă”), contrar așteptărilor noastre, nu ne-a oferit nimic important.

În schimb, secțiunile nr. XI și XII, executate în afara elementelor de întăritură, la sud-sud-vest față de terminația vestică a valului de apărare sudic (fig. 1), dincolo de albia, aici deja, relativ adâncită a torentului, pe o suprafață cu mică înclinație spre apus, secțiuni care au fost trasate perpendicular una față de cealaltă, au scos la iveală prezența unor locuințe de suprafață, tot din epoca dacică, cu o ceramică destul de abundentă și variată, contemporană. Acest fapt ne obligă oarecum să presupunem extinderea — deocamdată neprecizată — a așezării și în afara elementelor complexe de apărare, pe malul opus, din ce în ce mai abrupt al viroagei, puțin înclinată, ce formează poalele pantei de sud-vest al „Dealului Leș” (727 m). Trebuie menționat că aceste urme de locuințe, care fac parte, probabil, din așezarea propriu-zisă (?), civilă, nu sînt identice cu cele observate cu circa 800 m mai jos, cam pe la mijlocul dintre valea Tîrnavei Mari și platoul cetății, pe unele terase naturale, joase ale „Pîinului Vagaș”, situate pe malul drept al lui⁶.

Stratul de cultură, depistat în secțiunile nr. XI și XII, are o grosime între 5—10 cm, observație ce denotă o locuire nu prea îndelungată în această zonă a poalelor „Dealului Leș”. Din partea lărgită a secțiunii nr. XII au ieșit la iveală urmele unei mici clădiri, adâncită cu 10—18 cm față de suprafața antică, construită din material lemnos, cu plan dreptunghiular, locuință (?) a cărei dimensiuni sînt de 2,3×1,5 m. În interiorul ei, în afara unei cantități de fragmente de ceramică care provin, în majoritatea lor covârșit-

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 147. Menționăm că așezarea din porțiunea inferioară a văii „Pîinului Vagaș” nu a fost cunoscută în literatura de specialitate pînă la efectuarea cercetărilor noastre pe teren din anul 1966.

toare, de la niște vase făcute cu mâna, s-a găsit și un corn de fier cu urmele unei folosințe de lungă durată. Contuurile acestei clădiri modeste ca dimensiuni s-a putut observa numai în forma unei pete de culoare mai închisă față de pământul galben înconjurător. Nu am putut constata nici pietre de la o bază mai solidă, nici urme de stâlpi sau măcar de pari.

Nu este exclus, ci, dimpotrivă, pare a fi foarte probabil ca pe restul terenului, a cărui suprafață este relativ puțin piezișă față de „valea” (albia) torentului, să fi existat, pe cele trei-patru formațiuni geomorfologice, de dimensiuni reduse, și alte locuințe, ateliere (?) și sanctuar(e) (?). În tot cazul, toate locuințele dezvelite de noi cu ocazia săpăturilor din anii 1966 și 1967 par a fi fost construite din bîrne de lemn, deoarece cantitatea fragmentelor de lipitură — în afara zonei restrînse a valului de apărare din partea vestică a cetății de pămînt — a fost relativ redusă. Bucățile de chirpic uneori poartă amprente de nuiiele, respectiv de crengi groase, altele sînt „triangulare” în secțiune, ele servind, desigur, pentru astuparea interstițiilor dintre grinzile prea puțin cioplite.

III. Urme de sălășluire și morminte din perioada timpurie a feudalismului

În cursul lucrărilor, pe lângă numeroase vestigii provenite din perioada clasică a epocii dacice, au ieșit la iveală și vestigii din perioada feudalismului timpuriu. Deși ele, ce-i drept, sînt în număr redus față de cantitatea de material ce provine din epoca dacică, s-a constatat prezența lor pe toată suprafața așezării întărite. În număr mai mare ele apar pe jumătatea relativ netedă, vestică a cetății, apoi pe suprafața valului de vest cu dimensiuni considerabile, în cele două șanțuri de apărare, laterale, dar mai ales, în vîrfurile colinei (un mamelon mic), de origine naturală, cu versanți pieziși, un punct foarte potrivit pentru supravegherea unei porțiuni lungi a văii „Pîrîiașului Vagaș” spre valea Tîrnavei Mari. Trebuie precizat că mica movilă atît spre apus, cît și spre miazănoapte se termină cu cîte un abrupt spre scurtul și îngustul defileu al „Pîrîului Vagaș”. Atît pe suprafața movilei (acoperită înaintea începerii săpăturilor cu un tufăriș aproape de nepătruns), dar, și mai ales, în suprafața nr. 7, deschisă în ultimele zile ale campaniei de săpătură din anul 1967, au ieșit la lumină în abundență materiale arheologice (fragmente ceramice) caracteristice pentru secolele XI—XIII. (Este vorba de ultimul pătrar al primului secol pomenit.) În ciuda atenției sporite, nu am reușit să depistăm urmele sau contururile vreunei locuințe.

Pe lângă aceste vestigii, pe teritoriul întăriturii au mai fost descoperite patru morminte de înhumatie, dintre care trei (notate cu M 2—4, vezi fig. 1 și 6) au fost observate cu ocazia adîncirii în minus a secțiunii nr. III, la o adîncime medie de 0,8 m, fără nici un fel de anexă. Scheletele erau culcate pe spate, în poziție întinsă, cu brațele așezate lângă trunchi, orientate vest-sud-vest — est-nord-est, cu picioarele spre acest ultim punct cardinal secundar. Al patrulea mormînt (M. 1, vezi fig. 1 și 7), cu aceleași caracteristici a fost aflat relativ foarte departe față de celelalte trei, și anume, la capătul secțiunii nr. II, de la porțiunea de vest a acesteia, la o adîncime de 60 cm. În calota craniană a celui îngropat (craniul fiind de caracter brachycran) s-a găsit un vîrf de arbaletă (?) sau de săgeată (?);

din fier, cu patru muchii și cu vârful ascuțit, în formă piramidală, cu o prelungire asemănătoare unui spin pentru a-l aplica la nuia sau la coada de lemn. Vârful (de arbaletă sau de săgeată) a străpuns din spate peretele craniului și a pricinuit moartea instantanee a defunctului.

Nu ne stau la dispoziție dovezi în legătură cu determinarea epocii de care aparțin aceste morminte. Luînd în considerare faptul că în timpul săpării gropilor pentru așezarea cadavrelor stratul de cultură dacică (este vorba de M 2 și 3) a fost străpuns, aceasta demonstrează că ele, în orice caz, sînt mai recente față de perioada secolelor I î.e.n. — I e.n. Poate nu greșim prea mult dacă momentul îngropării îl atribuim tot secolelor XI—XIII. În această privință un obiect călăuzitor ar fi vârful de arbaletă sau de săgeată, obiect ale cărui analogii, deocamdată, nu le cunoaștem⁷.

După impresiile noastre, obținute la fața locului, teritoriul cetății dacice de pămînt nu a servit însă ca vatra unei așezări permanente, ci numai ca loc de refugiu în vreme de bejenie pentru populația locală din așezările din apropiere sau antecedentelor acestora din perioada feudalismului timpuriu, cum ar fi, de pildă, Porumbenii Mari⁸ etc. Această părere pare să întărească și observațiile — la prima vedere inexplicabile —, conform cărora în suprafața a patra, mai precis în colțul de sud-vest al acesteia, stratul de cultură dacică este placat de un strat steril de pietriș, provenit din adîncirea în minus a șanțului interior de apărare; în profilul nordic al secțiunii nr. I (fig. 8), între m 13,5 și 15,7, în șanțul de apărare original, cu pante relativ line, ulterior a fost săpat un al „doilea șanț“, mai adînc și, totodată, mai îngust, cu o secțiune foarte asemănătoare literei U, care în partea lui inferioară formează aproape un fel de „ic“, un element neobișnuit la restul șanțurilor de apărare secționate în partea de est a întăriturii. Aceeași situație poate fi constatată și în cazul șanțului exterior al „brîului“ de apărare tăiat cu secțiunea nr. VIII. Toate aceste observații converg spre concluzia că elementele neobișnuite, complexe ale cetății de pămînt dacice au fost refolosite, respectiv, măcar în parte, „renovate“ într-o perioadă mai târzie, con-

⁷ Vârful de săgeată din fier masiv, cu o greutate considerabilă (din nefericire, din cauza motivelor pomenite în nota 5, nu îi putem da dimensiunile, greutatea și desenul), a fost tras, poate, dintr-un arc oriental de tip greu sau dintr-o arbaletă. Întrucît aceste tipuri de arme ce bat departe (mai ales ultimul tip, care la rîndul său avea și el „calibre“ diferite, în sensul că se utilizau arbalete ușoare, mijlocii și grele), fuseseră inventate și folosite de către chinezi încă începînd din secolul al XII-lea î.e.n. [în secolul al VI-lea î.e.n. existaseră deja divizii (în stricto sensu) de arbaletieri; cf. M. Jähns, *Entwicklungsgeschichte der alten Trutzwaffen*, Berlin, 1899, p. 334]. Nu-i deloc exclusă posibilitatea, ci dimpotrivă este aproape sigur că această armă de mare eficacitate și de precizie a fost utilizată masiv în campania din 1241—1242, deși arcuri grele, de tip oriental, confecționate în ateliere turce și tătare, au fost folosite pe teritoriul Transilvaniei pînă tîrziu, pînă în secolele XVII—XVIII. (Vezi: J. Kalmár, *Régi magyar fegyverek*, Budapesta, 1971, p. 135). Dealtfel, este cunoscut faptul că unitățile de armată mongolă ale lui Batu în bătălia de la Liegnitz din 15 aprilie 1241, au folosit și rachete primitive, preluate tot de la chinezi, care le cunoșteau încă în anul 1225 î.e.n. (Cf. S. J. Romocki, *Geschichte der Explosivstoffe*, I. Berlin, 1895, p. 47; J. Kalmár, *op. cit.*, p. 155).

⁸ Numele localității apare prima dată în anul 1333: *villa Salonib* (=Galomb), 1334: *sacerdos de villa Galomb*. (Cf. *Documente privind istoria României*, Seria C, *Transilvania*, b III, p. 170, 200); C. Suciu, *Dictionar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1969, p. 57). Localitatea figurează în listele decime papale, deci, avea oarecare importanță, pondere economică. Vezi, și G. Ferenczi, *Néhány kora-középkori székely falu keletkezési idejéről*, în *Korunk*, XXXVII/11, 1978, p. 947—954.

form mărturiei ceramicii feudale timpurii ce se poate lega, probabil, cu aceste lucrări de reînnoire, în secolele XI—XIII. (Am fi prea îndrăzneți, poate, ca toată această sălășluire vremelnică s-o legăm de marea invazie mongolă din anii 1241—1242.)

*

Întorcându-ne la prima problemă, trebuie să precizăm, încă odată, că așezarea întărită de la Porumbenii Mari este o cetate (de gîntă sau de trib?) dacică [deși nu avusese ziduri de piatră, ci numai valuri — numeroase — de pămînt și palisadă (aceasta ultimă numai pe latura de sud)] care datează din epoca clasică (secolul I î.e.n. — secolul I e.n.) a istoriei poporului dac. Dacă în privința materialului arheologic nu încapă nici o îndoială referitoare la cronologie și atribuirea etnică a primei faze de folosință a cetății, în schimb, sînt neobișnuite elementele puternice și complexe de apărare (inclusiv micul lac încadrat în rîndul acestora!) în jumătatea de est, cea mai vulnerabilă a cetății care sînt „înmănunchiate” în trei linii (mai bine zis „brîuri”) defensive consecutive, mai mult sau mai puțin paralele și între care există un spațiu ori o fîșie de teren destul de mare. Deoarece în timpul săpăturilor nu am găsit urme sigure de locuire în fîșia dintre liniile I și II și dintre II și III — în general urmele fiind foarte sporadice — și luînd în considerare că „brîul” al doilea de apărare este întrerupt chiar în fața colțului de vest al lacului (odinioară mai extins, așa după cum ne dovedește stratigrafia capătului de vest al secțiunii nr. VII, cu depunerile sale lacustre), înclinăm să credem că aceste spații au fost folosite pentru adăpostirea, în caz de primejdie, a unui număr oarecare de animale domestice, apa de băut necesară fiind asigurată prin prezența micului lac.

Analogii din Dacia liberă pentru o asemenea situație nu cunoaștem. În schimb, se poate spune că un tip caracteristic a celor mai vechi orașe — în cursul general al dezvoltării — este locul de refugiu. Pe litoralul muntos al Mării Adriatice, de exemplu, mai ales în zona actualului oraș portuar Trieste, sînt cunoscute în număr mare astfel de așezări străvechi, denumite de populația locală actuală *castellieri*. Acestea, de obicei, se compun, ca și cetatea de pămînt de la Porumbenii Mari, din două părți bine distincte, și anume, dintr-o parte mai redusă ca dimensiuni, locuită continuu, și dintr-o altă parte, cu o întindere considerabilă, nelocuită în mod permanent, unde în vremuri de restriște populația din zona înconjurătoare putea să se refugieze. În Grecia preistorică sînt cunoscute, de asemenea, astfel de așezări întărite (cum ar fi de pildă: *Aegina*, *Orchomenos*, *Tiryns*, *Mycene* etc.) care, în starea lor primitivă, inițială, „repetau” cazul de la Porumbenii Mari. Mai mult, ele sînt prezente în aproape întreaga lume mediteraneană⁹, pre-

⁹ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romain*, II₂, Paris, 1913; p. 693—713; II₃, p. 1540, 946 și urm., 981 și urm.; A. Della Seta, *Italia antica dalla caverna preistorica al palazzo imperiale*, Bergamo, 1922, p. 62; V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 299, 323, 370, 594; idem, *Dacia. Civilizațiile antice în țările carpato-danubiene*, ed. a V-a, București, 1972, p. 49, 121, 234; E. Fabricius, *Städtebau der Griechen*, în *RE*, III A₂, 1929, col. 1982—2016; Lehmann-Hartleben, *Städtebau Italiens und des römischen Reiches*, în *RE*, III, A₂, 1929, col. 2016—2124, dar mai ales col. 2016—2042; C. Schuchhardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Leipzig, p. 89, pl. IV, p. 116—117, fig. 100 (Heiligenberg-Heidelberg, R. F. a Germaniei), p. 124—125, fig. 109 (Lossow, Germania), p. 134—135, fig. 121 (Burnswark-Hill, Scoția); idem, *Alt-*

cum și în vestul Europei. În vremuri de grea cumpănă și în cazuri excepționale aceste așezări fortificate, pentru un timp mai mult sau mai puțin îndelungat, ajung orașe (*oppida*).

În cazul așezării de la Porumbenii Mari evenimentele s-au petrecut însă nu tocmai după acest „model”. Lipsa, până acum, a oricăror urme mai vechi decât ultima fază a celei de a doua vîrste a fierului dovedește că așezarea a luat naștere în epoca de înflorire a puterii și culturii dacilor. Faptul că ceramica romană lipsește sau este prezentă într-o proporție foarte redusă, ne silește, în schimb, să presupunem că viața cetății de pămînt și-a încetat existența imediat înaintea cuceririi romane sau odată cu înaintarea trupelor romane și ocuparea acestor zone răsăritene ale Depresiunii Transilvaniei.

Teritoriul cetății nu a mai fost locuit, decât vremelnic, în secolele XI—XIII, dar mai degrabă în timpul marelui invazii mongole din 1241—1242 (?), după care acest loc și-a pierdut orice importanță pentru înființarea aici a unei așezări durabile, deși condițiile favorabile de geografie fizică și economică nu s-au mai schimbat de loc.

GÉZA FERENCZI — ISTVAN FERENCZI

NEUE AUSGRABUNGEN IN DER DAKISCHEN ERDFESTUNG VON PORUMBENII MARI (KR. HARGHITA)

(Zusammenfassung)

Die Verfasser setzten in Laufe des Jahres 1967 die archäologischen Ausgrabungen zwecks besserer Kenntnis der Erdfestung von Porumbenii Mari fort. Die Arbeiten verfolgten einen vierfachen Zweck: a) Die Feststellung, ob die verschiedenen Verteidigungselemente, deren Anzahl und Dimensionen bei anderen befestigten Dakersiedlungen recht ungewöhnlich sind, ein und derselben Epoche angehören; b) ob ausser der dakischen Epoche das Gebiet der Ansiedlung noch in anderen historischen Zeiten bewohnt war; c) ob in ihrem Inneren Spuren eines intensiven und andauernden Bewohnens ersichtlich sind; d) das Aufspüren — durch Grabungen — einer etwaigen Ausdehnung der Ansiedlung, jenseits der Befestigung. Die während der Arbeiten gemachten Beobachtungen können wir folgt zusammengefaßt werden:

europa. Kulturen-Rassen-Völker, Berlin—Leipzig, 1935, p. 249; P. Teleki, *A gazdasági élet földrajzi alapjai*, II, Budapest, 1936, p. 593. Din Europa de vest și cea centrală menționăm încă următoarele exemple mai bine cunoscute și mai elocvente din a doua vîrstă a fierului: Manching (R. F. a Germaniei; cf. Fr. Schubert, W. Krämer, *Die Ausgrabungen in Manching 1955—1961. Einführung und Fundstellenübersicht...*, Wiesbaden, 1970; John Collis, *Town and Market in Iron Age Europe*, p. 6—7, fig. 2—3), Hradiště Závist lângă Praga (R. S. Cehoslovacă; vezi Jiří Břeň, *Earliest Settlements with Urban Character in Central Europe*, p. 86, fig. 2) și Colchester (Anglia; cf. Warwick Rodwell, *Coinage, Oppida and the rise of Belgic Power in South-Eastern Britain*, p. 340, fig. 50), toate aceste localități fiind pomenite în volumul de studii, *Oppida: the Beginnings of Urbanisation in Barbarian Europe*, Papers presented to a Conference at Oxford, 1975, redactat de Barry Cunliffe și Trewor Rowley, în *BAR Supplementary Series*, II, Oxford, 1976. Numerele paginilor și ale figurilor citate mai sus la diferiți autori se referă la cele din volumul de studii amintit.

Das Gebiet der befestigten Siedlung war — nach dem archäologischen Material, im Zeitraum 1. Jahr. v.u.Z. — 1. Jahr. u.Z., in der Blütezeit der dakischen Kultur, bewohnt. Im Inneren der Erdfestung wurden Wohnspuren (und Wohnungen, ohne deren genauen Plan feststellen zu können) aufgedeckt, die eine recht dünne Kulturschichte bilden. Die Ansiedlung hatte mehr den Charakter eines Zufluchtsortes und umfaßte te auch einen befestigten Raum zur Beherbergung der Haustiere. Sie konnte das Werk einer Sippe (?) oder eines Stammes (?) sein. Im Laufe der Zeit dehnte sich die Ansiedlung auch außerhalb der Erdfestung aus, in eine verhältnismäßig wenig geneigte Zone am Fuß einer benachbarten Anhöhe. Das Leben in der dakischen Ansiedlung hörte gleichzeitig mit der Besetzung des östlichen Transilvanien durch die römischen Truppen auf.

Sie blieb lange Zeit unbewohnt, bis ins XIte — XIIIte Jahr. u.Z., da einige Befestigungs-
werke „renoviert“ wurden und das Gebiet der Ansiedlung als Zufluchtsort in Zeiten der Bedrängnis von der örtlichen Bevölkerung verwendet wurde, die sich aus dem benachbarten Tal der Großen Kokel in diesen weniger zugänglichen Punkt zurückzog. Die Verfasser vertreten die Ansicht daß besonders der große mongolische Kriegszug der Jahre 1241—1242 den traurigen Anlaß gab für ein späteres, nicht langdauerndes Wohnen an diesem Platz. Die Zeitsetzung der vier ohne Grabinventar aufgefundenen Gräber, scheint auch mit dem Feldzug der großen mongolischen Militäreinheiten zusammenzuhängen; in der Schädelhöhle eines der Begrabenen fand man eine massive eiserne Pfeilspitze mit vier Kanten, mit Dorn und pyramidenförmigen Kopf, die entweder von einem schweren Bogen orientalischen Typs, oder von einer Armbrust abgeschossen sein konnte.

PORUMBENII MARI

PLANUL CETĂȚII DACICE

1858 Săpături: E. Székely, I. Molnár 1957

1922 Săpături: 1966-1967

SCARA

0 5 10 20 40

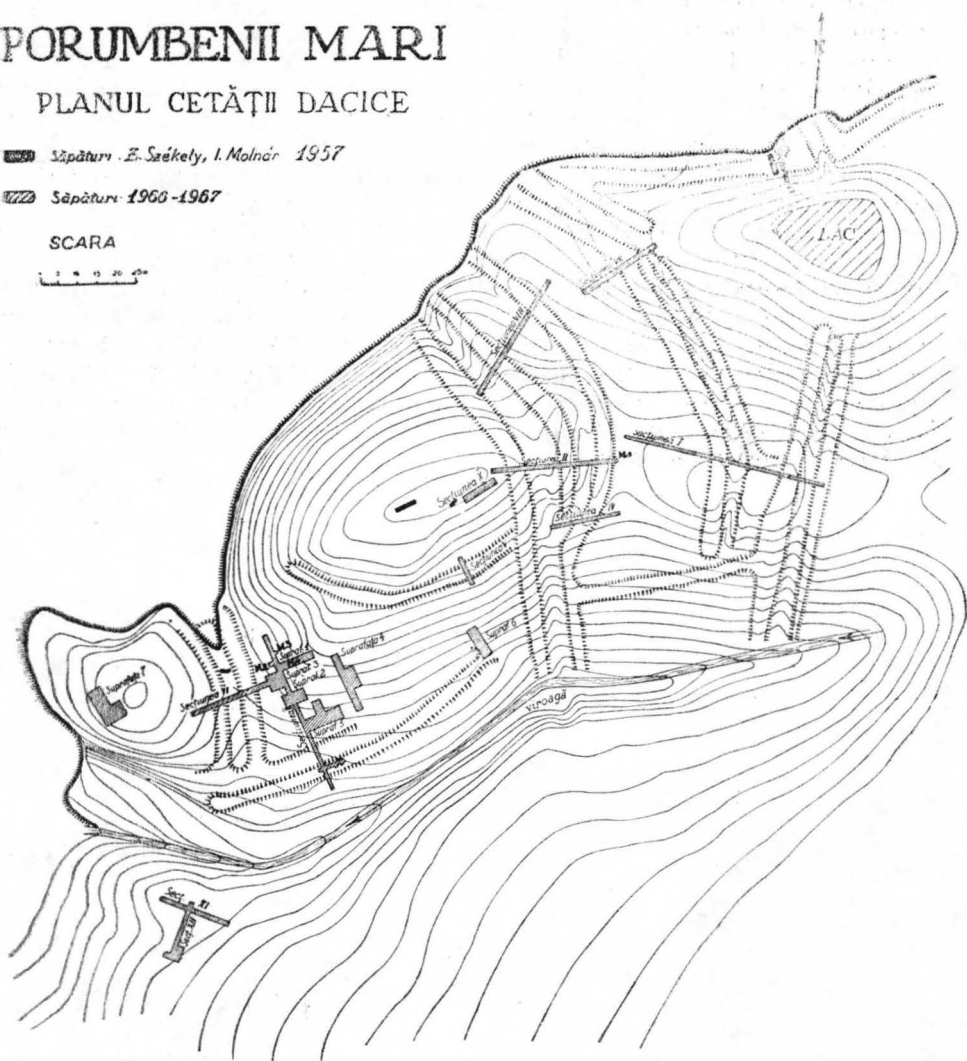

Fig. 1 — Planul cetății dacice de pământ de la Porumbenii Mari (ridicat cu teodolitul).

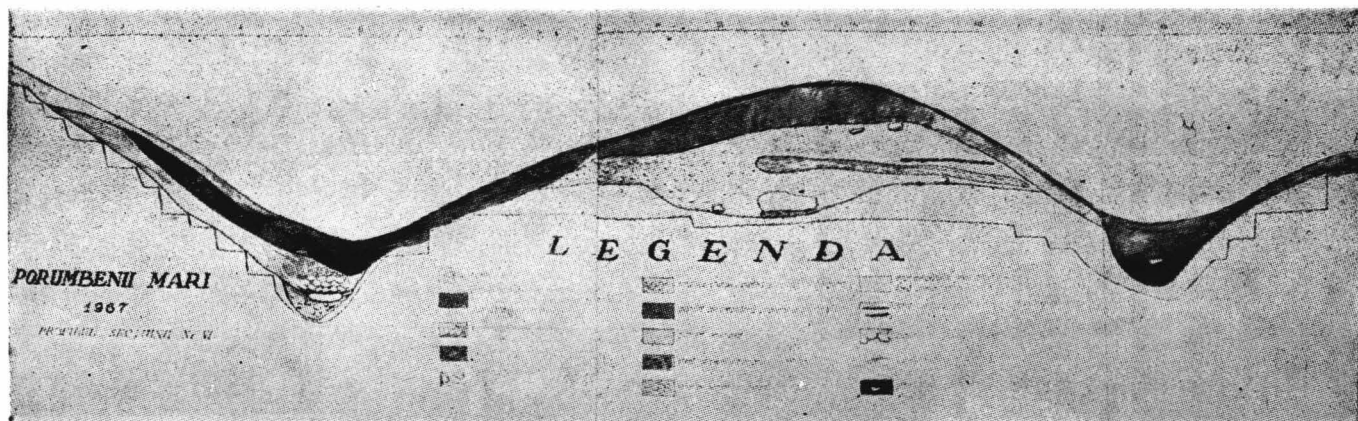

Fig. 2 — Profilul secțiunii nr. VI, trasat prin elementele vestice de apărare (fotografie făcută după desenul profilului original).

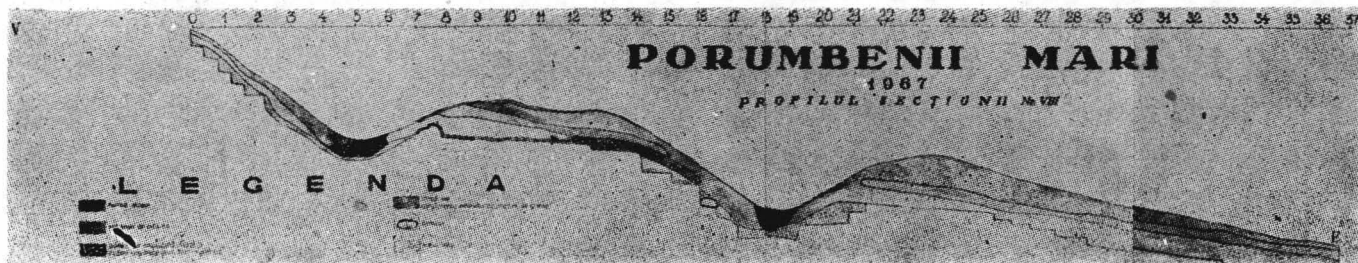

Fig. 4 — Profilul secțiunii nr. VIII (fotografie făcută după profilul original).

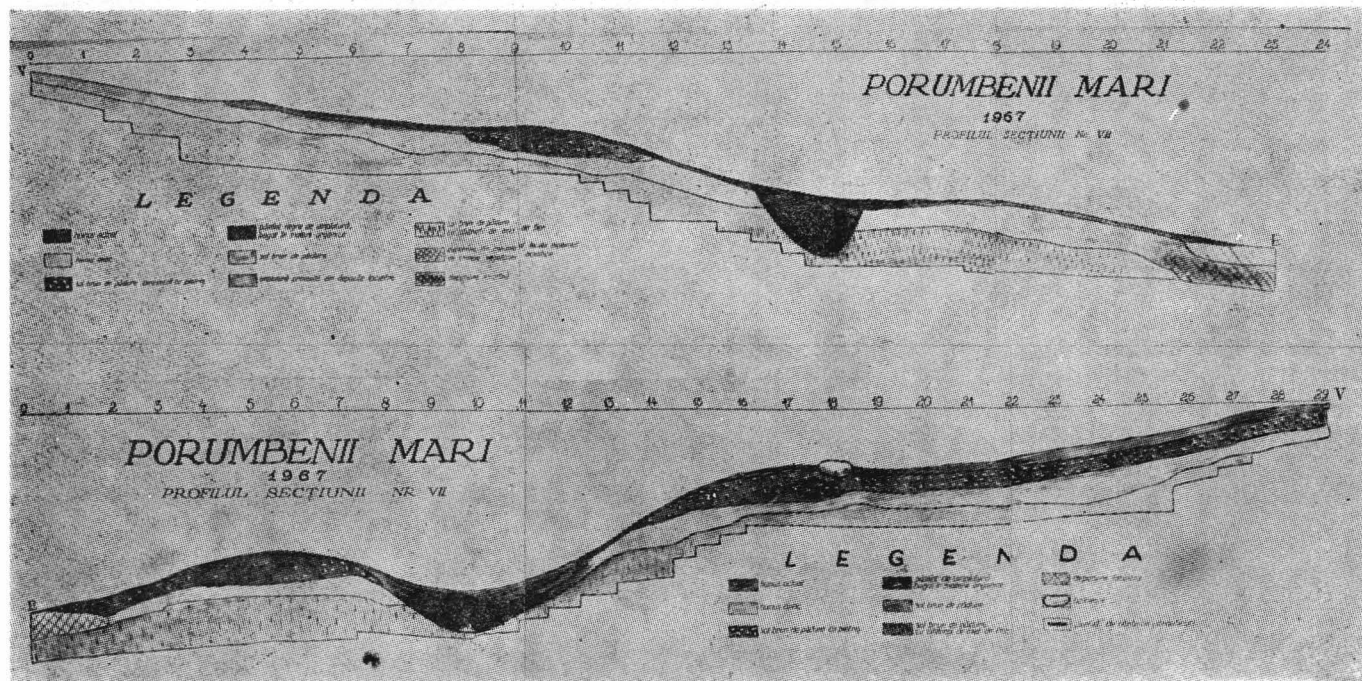

Fig. 3 a—b. Profilele de sud și de nord ale secțiunii nr. VII (primul nu este desenat pe toată lungimea secțiunii; fotografie făcută după profilele originale).

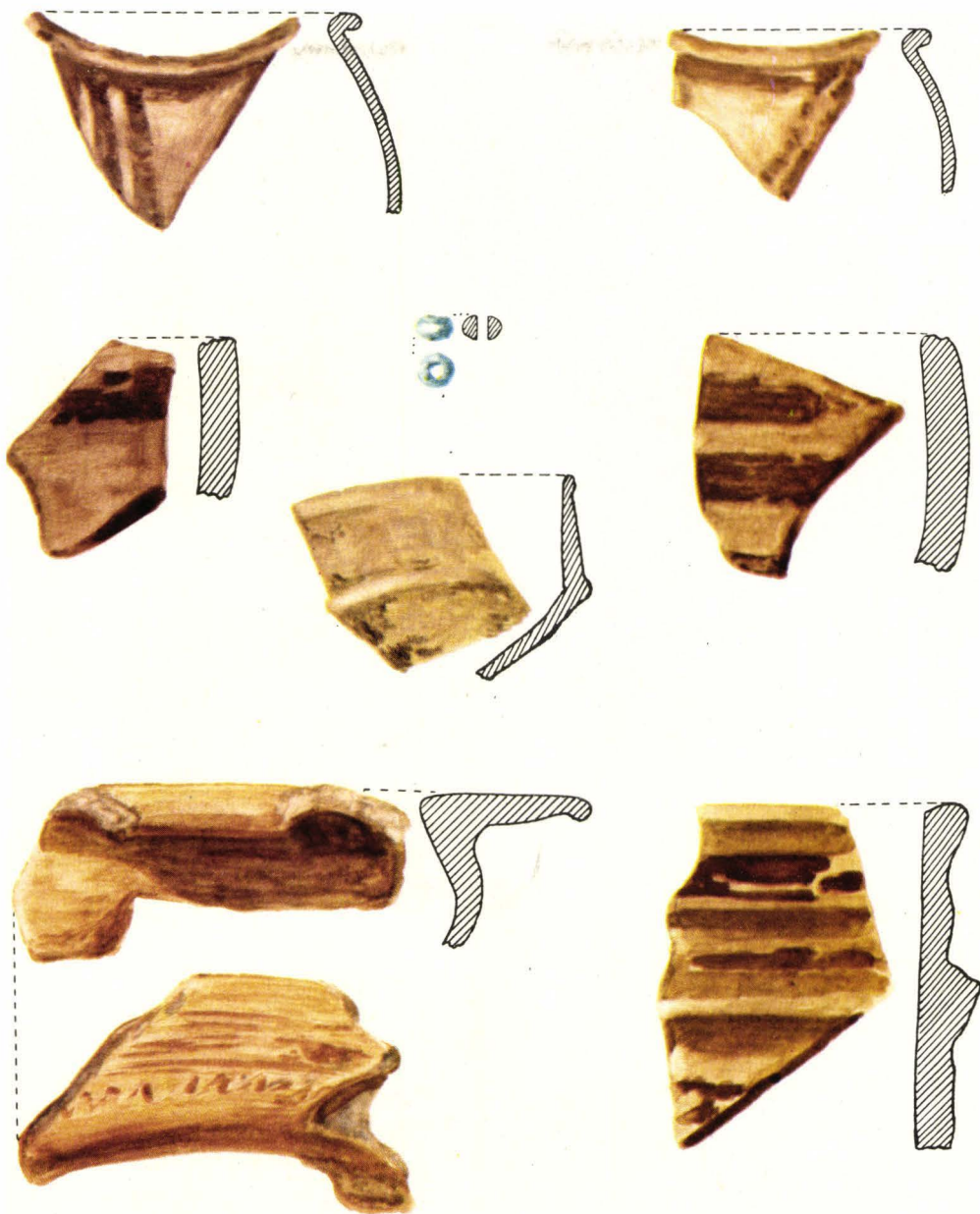

Fig. 9 — Fragmente de ceramică dacică pictată, precum și o mărgea de sticlă.

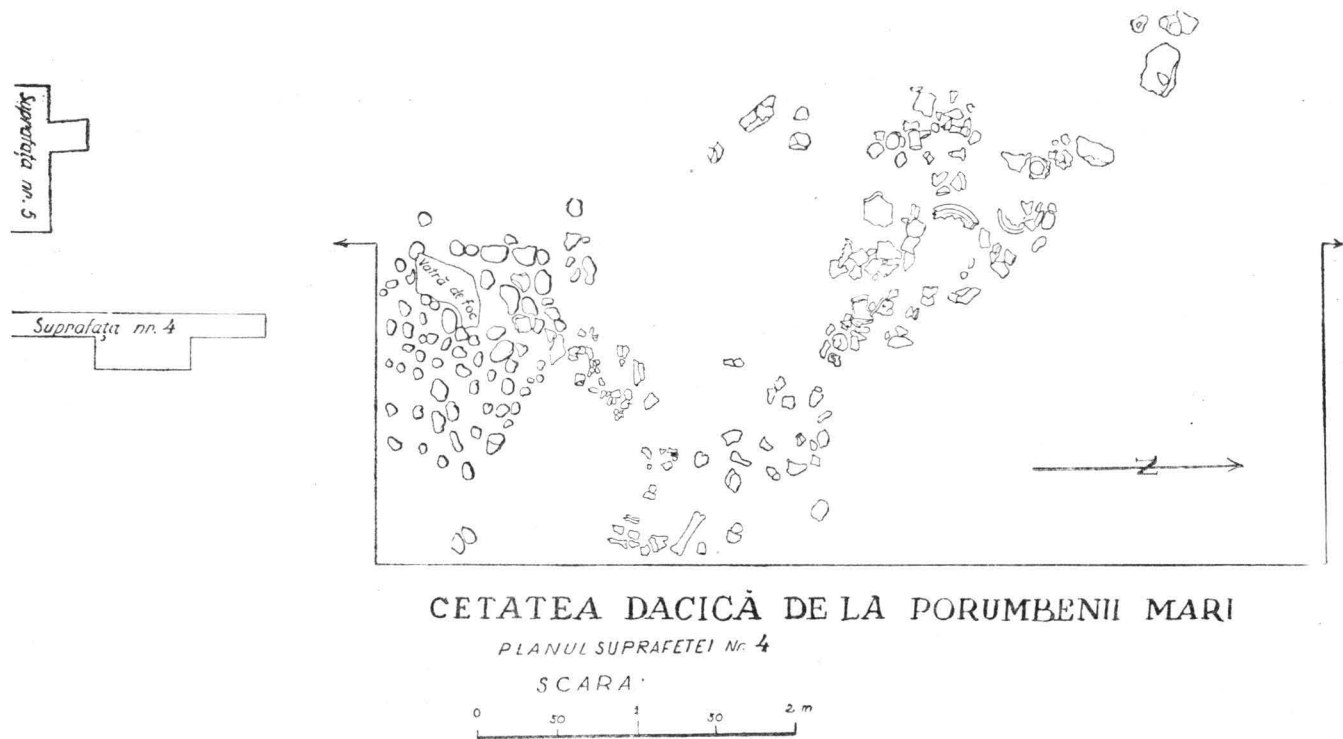

Fig. 5 — Vatra de călcare a locuinței dezvelite prin suprafața nr. 4, cu fragmentele ceramice și resturile menajere împrăștiate.

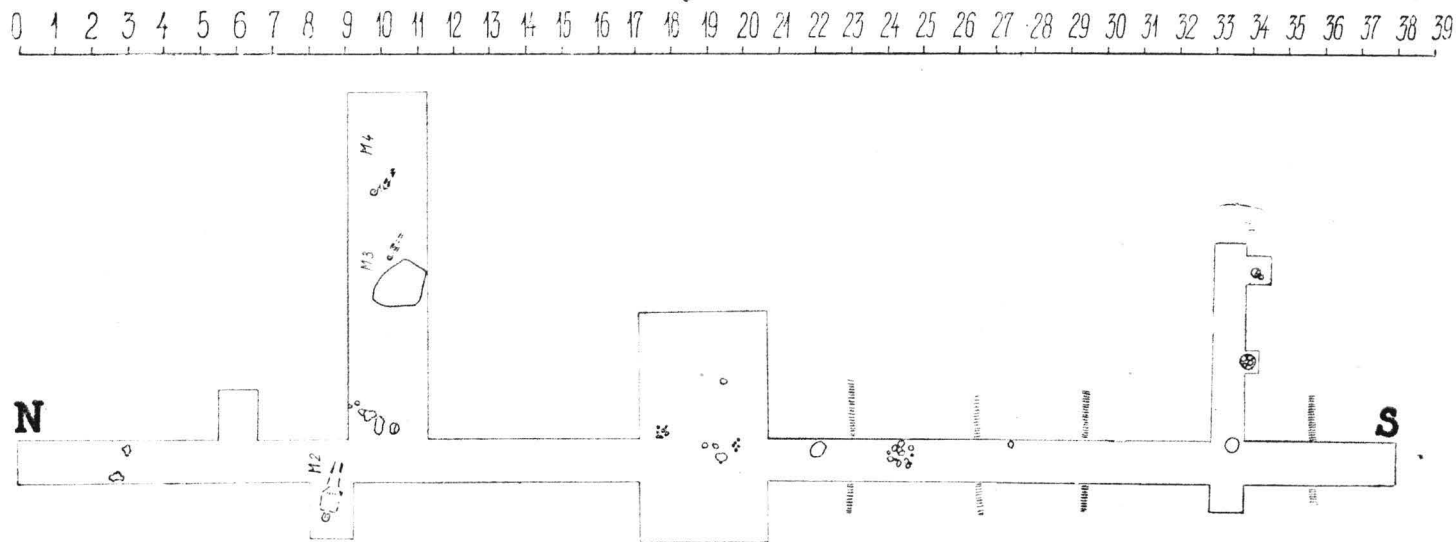
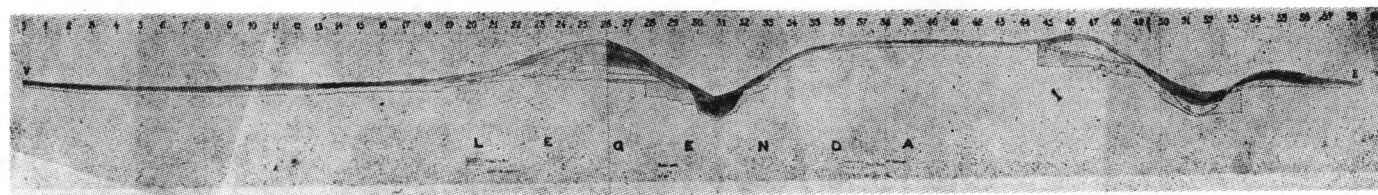
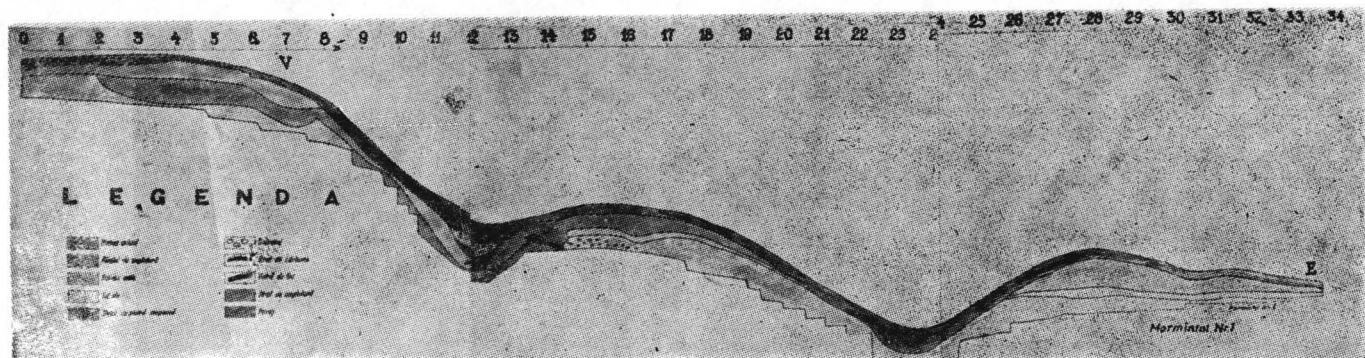

Fig. 6 — Planul secțiunii nr. III în starea ei inițială, cu cele trei morminte de înmuție, dintre care M 3 și 4 este de copil.

STUDIU COMPARATIV ASUPRA COMPOZIȚIEI FIERULUI ANTIC

(rezultate preliminare)¹

Popoarele antice, firește ne referim în primul rând la cele ce au avut legătură directă cu spațiul geografic ocupat în prezent de țara noastră, au avut — fiecare dintre ele — câteva tipuri de unelte sau arme specifice, a căror simplă descoperire într-un context arheologic, chiar dacă nu datează foarte precis complexul respectiv, îl atribuie etnic și permite încadrarea lui în niște limite cronologice ceva mai largi. Așa sînt, de pildă, toporul-tîr-năcop și pumnalul cu garda cordiformă (akinakesul) pentru sciți, cuțitul de luptă curb cu lama lată și mîner îndoit terminat în buton, sau spada lată, cu două tășuri, pentru celți, ori sabia scurtă, îndoită, temuta *sica*, la daci. Dar, pe lângă aceste arme tipice, o largă gamă de arme sau unelte, folosite curent, aveau o formă foarte asemănătoare la mai toate popoarele antice, ba, mai mult, forma lor nu s-a schimbat prea mult nici în veacurile următoare, unele perpetuîndu-se sub aceeași înfățișare pînă în zilele noastre. Descoperind asemenea obiecte de inventar în complexe închise, în asocieri cu alte piese de ceramică, bronz, argint etc., ne este ușor să le datăm, ba, uneori, chiar să le atribuim etnic; nu la fel de simplu este însă a le data ori atribui în cazul unor descoperiri izolate, întîmplătoare, ba chiar și în cazul unor depozite².

Am crezut că un ajutor în această direcție l-ar putea constitui analizele relevînd compoziția exactă a metalului cuprins în piesele respective³. Au fost supuse analizelor 62 de mostre⁴, dintre care prezentăm acum rezultatele a 20, ultimul lot, pe care am folosit două dintre cele mai moderne metode

¹ Comunicare prezentată la simpozionul „In memoriam Constantini Daicoviciu”, Caransebeș, 21 martie 1981.

² Poate și dificultățile de informare, dar, credem noi, și forma asemănătoare a unor unelte ce compun inventarul depozitului de pe terasa a VIII-a de la Grădiștea Muncelului cu cele descoperite în mediul celtic au dus la afirmații eronate în legătură cu aceste piese (cf. R. Pleiner, *Staré evropské kovarství*, Praha, 1962, p. 266, unde produsele de fier descoperite în capitala dacilor sînt socotite depozite ale unor negustori celți).

³ Rezultatele obținute de diverși cercetători din mai multe țări s-au dovedit încurajatoare pentru continuarea investigațiilor de această natură. Dăm, spre exemplificare, doar cîteva studii: I. R. Selimhanov, *Unele probleme ale istoriei metalurgiei vechi din Caucaz în lumina celor mai recente rezultate ale analizei spectrale*, în *RevMuz*, 1, 1966; S. Piaskovski, *Metaloznawcze badania wirobow zelaznych i probek zuzla ze slaska Opolskovo z okresu wplywow rzimskich*, în *Przegled Archeolog.*, 15, nr. 37/1964; Idem, *Metaloznawcze badania przedmiotow zelaznych z osady w Nowej Hucie-Mogile z okresu rzymskiego*, în *Materialy Starozytne*, 10, 1964; M. Radwan, *Nowelles experiences sur la reduction du fer dans des jours primitifs*, în *Kwart.Hist.Kult.Mat.*, XII, 2, 1967, Warszawa, p. 783—784.

⁴ O parte dintre aceste analize au fost prezentate și foarte sumar comentate ceva mai înainte (vezi I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, 1979, tab. I și II, p. 32—34).

de investigare: analiza spectrală de emisie și spectrofotometria de absorbție atomică⁵. În cazul primei metode, mostra, în stare solidă, transformată în pulbere și amestecată cu praf de cărbune ce are rol de excitant, se introduce într-un electrod de cărbune care, apropiat de un altul din același material și racordat la rețeaua electrică, va duce la crearea unui arc voltaic. Sub influența temperaturii foarte ridicate, elementele diferite cuprinse în mostră se volatilizează, fiecare la o altă temperatură. În funcție de temperatura de volatilizare și cantitatea elementului respectiv, pe o placă sensibilă se înregistrează un spectru de linii care este apoi citit cu ajutorul unor instalații speciale, dându-ne, cu un coeficient de exactitate destul de mare, componența mostrei⁶.

În cazul spectrofotometriei de absorbție atomică, mostra pisată în mojar este adusă în stare lichidă prin atacarea cu HCl sau HNO₃. La această a doua metodă se obțin rezultate chiar mai exacte decât prin spectrografia de emisie, doar că procentul foarte ridicat de fier îngreunează oarecum determinarea foarte precisă a plumbului, după cum se știe foarte fuzibil.

În tabelul pe care-l prezentăm (vezi fig. 1) elementul major, fierul, nu a mai fost trecut, procentul rezultând din scăderea celorlalte elemente componente, care sînt în număr de 14: Al, Pb, Zn, Cu, Cr, Mn, Mg, Ca, Co, Ni, Na, K, Ti, Si.

Dintre acestea, prezente în toate probele în cantități mai mici sau mai mari sînt: Pb, Zn, Cu, Mg, Na și K.

Prezența în toate mostrele a Na și K și procentul extrem de scăzut de Ca, ba uneori chiar absența acestuia, credem că sînt o confirmare a unei supoziții pe care o făceam cu altă ocazie⁷, că în cuptoarele de redus minereu antice, nu calcarul era folosit drept fondant, ci mai degrabă anumiți carbonați, folosiți și în furnalele moderne, conținînd Na și K.

Foarte mic este și procentul de siliciu, care în mod normal ar fi trebuit să fie prezent în mai mare cantitate, oricît de îmbogățit ar fi fost minereul înainte de introducerea în cuptor. Probabil însă că temperatura obținută de metalurgiști era suficient de ridicată pentru a antrena aproape în întregime impuritățile în zgură. Analize făcute pe zguri dacice indică un procent de pînă la 70% SiO₂ și aproape cîte 2% de K₂O și Na₂O⁸.

Foarte rar apar în componența mostrelor analizate metalele mai rare: Cr, Co, Ti, azi aproape nelipsite din structura oțelurilor (vezi, de pildă, proba 20 luată dintr-un oțel modern).

În tabelul pe care-l prezentăm am încercuit unele poziții în care elementul respectiv se găsește într-un procent destul de mare. Se poate observa de la prima privire, în acest fel, că fierul sciților era mai „impur” decât cel dacic și chiar decât cel al celților.

⁵ Ne face plăcere să amintim aici ajutorul primit din partea cercetătorilor de la Institutul de cercetări și proiectări miniere din Cluj-Napoca: fizicienilor Ivan Ioan, Vera Herman și Miklós Rácz, cărora le mulțumim încă o dată.

⁶ Elementele ce se volatilizează foarte rapid, la temperaturi relativ mici, cum este de pildă fosforul, nu pot fi determinate prin această metodă.

⁷ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 29.

⁸ *Ibidem*, p. 32, tabel 1.

Nr crt	Denumirea probei	Δ so	Fe		Zn		Cu		Cr		Mn		Mg		Ca		Sr		Na		K		Al		Alte tutire
			AAs	Sp	AAs	Sp	AAs	Sp	AAs	Sp	AAs	Sp	AAs	Sp	AAs	Sp	AAs	Sp	AAs	Sp	AAs	Sp	AAs	Sp	
1	Topor-tîrnăcop	0.003 0.003	0.06 0.03	0.03	0.045	0.01	0.028	-	-	-	0.207 0.01	0.05 0.1	0.003 0.01	-	0.001 0.01	-	0.003 0.01	-	0.001 0.01	0.023 0.0225	urme	urme	-	-	S
2	Lance III 884	0.003 0.03	0.03	-	0.03	0.01	0.037	0.03	0.004	-	0.17 0.3	0.03 0.03	0.003 0.03	-	0.03	-	0.003 0.01	-	0.003 0.01	0.07 0.065	0.001	-	-	-	S
3	Zăbala Cristești	0.003	0.025	-	0.03	0.01	0.17	0.03	-	-	0.013	0.03	0.001 0.03	-	0.03	-	0.003 0.01	-	0.003 0.01	0.193 0.025	0.001	-	-	-	S
4	Cușt curb IN 1903	0.003 0.03	0.041	-	0.049	0.01	0.025	0.01	-	-	0.0047 0.01	0.008 0.03	0.001 0.03	-	0.03	-	0.003 0.01	-	0.003 0.01	0.046 0.039	-	-	-	-	S?
5	Cușt curb Apahida	0.003	0.187 0.1	0.03	0.096	?	0.086	?	0.011 0.01	0.010	0.01 0.01	0.007 0.01	0.001 0.01	-	0.03	-	0.001 0.01	-	0.001 0.01	0.07 0.052	-	-	-	-	C
6	Buterolă IV 1905	0.003	0.041	-	0.045	0.01	0.025	0.03	-	-	0.019 0.01	0.009 0.01	0.001 0.01	-	0.03	-	0.001 0.01	-	0.001 0.01	0.030 0.026	-	-	-	-	C
7	Lance IN 2227	-	0.033	-	0.045	-	0.053	?	-	-	0.025	?	0.009 0.03	-	0.001 0.01	-	-	-	-	0.058 0.028	-	-	-	-	C
8	Cușt curb P7873	-	0.06	-	0.043	-	0.061	-	-	-	0.0081	-	0.012	-	-	-	-	-	-	0.042 0.046	urme	-	-	-	C
9	Belciug IN 8132	-	0.041	-	0.043	-	0.054	?	0.002	-	-	0.0057 0.03	0.001 0.03	-	0.001 0.01	-	-	-	-	0.051 0.028	-	-	-	-	D
10	Dorn V 18087	0.003 0.03	0.071	0.003	0.037	0.01	0.025	0.03	-	-	0.045 0.01	0.008 0.03	0.003 0.03	-	0.001 0.01	-	0.003 0.01	-	0.001 0.01	0.043 0.035	urme	-	-	-	D
11	Topor IN 8325	0.003 0.03	0.06	?	0.045	-	0.046	?	-	-	0.087 0.01	0.009 0.03	0.001 0.03	-	0.001 0.01	-	-	-	-	0.258 0.035	-	-	-	-	D
12	Testă-caciu IN 8083	0.003 0.03	0.05	0.003	0.041	0.01	0.022	0.03	-	-	0.0205 0.01	0.0077 0.03	0.001 0.03	-	0.001 0.01	-	0.003 0.01	-	0.001 0.01	0.056 0.056	0.001	-	-	-	D
13	Crampen V 18173	0.003	0.033	-	0.038	0.01	0.036	?	-	-	0.0255 0.01	0.0045 0.01	0.001 0.03	-	0.03	-	0.001 0.01	-	0.001 0.01	0.037 0.042	0.001	-	-	-	D
14	Topor II: 8085	0.001	0.033	-	0.045	0.01	0.048	0.03	0.002	-	0.137 0.01	0.013 0.03	0.003 0.03	-	0.001 0.01	-	-	-	-	0.019 0.0255	0.001	-	-	-	D
15	Topor G4	-	0.050 0.003	0.003	0.041	0.01	0.025	0.03	-	-	0.017 0.01	0.009 0.03	0.003 0.03	-	-	-	-	-	-	0.042 0.037	0.001	-	-	-	D
16	Umbu Căpîna f.n.	0.003 0.03	0.0082	-	0.056	0.01	0.014	0.03	0.017 0.01	0.008	urme	0.004 0.03	0.003 0.1	-	0.001 0.01	-	0.001 0.01	-	-	0.186 0.0103	0.001	-	-	-	D
17	Sabie Căpîna f.n.	-	0.033	-	0.045	-	0.037	-	-	-	0.097	-	0.015	-	-	-	-	-	-	0.023 0.0315	-	-	-	-	D
18	Boară Căpîna f.n.	-	0.050 0.003	0.003	0.043	0.01	0.037	0.03	-	-	0.0027 urme	0.005 0.03	0.003 0.001	-	-	-	0.001 0.03	-	0.001 0.01	0.060 0.067	0.001	-	-	-	M
19	Piton V17975	0.003	0.041	-	0.045	0.01	0.027	0.03	-	-	0.003 urme	0.006 0.001	0.001 0.03	-	0.03	-	0.01	-	0.003	0.025 0.025	-	-	-	-	?
20	Fier carner	0.03	0.03	-	0.041	?	0.223	0.2	0.129	0.01	0.269 0.1	0.002 0.003	0.003 0.003	-	0.001	-	0.003 0.01	-	0.001	0.024 0.020	urme	-	-	-	M

Fig. IVAN IOAN

Fig. VERA HERMAN

Fig. MIKLÓS RÁCZ

Sp = spectragrafie de emisie
AAs = spectratometrie de absorbție atomică

În piesele scitice procentul de Zn, Pb, Al, Mn, Mg, Na și K este mult mai mare decât în cele dacice. De asemenea, se observă cu ușurință cantitatea mai mare de cupru conținută de piesele celtice, precum și prezența sporadică ori absența aluminiului în aceleași piese.

Poate surprinde pe unii absența din tabelul prezentat a carbonului, a cărui prezență este obligatorie atâta vreme cât mangalul era combustibilul utilizat atât în cuptoarele de redus, cât și în cele de forjă.

În adevăr, toate mostrele analizate conțin carbon, procentul însă e nedeterminabil, datorită faptului că metodele de cercetare utilizate, folosind praf de cărbune și electrozi din același material, alterează rezultatele. Pe câteva piese dacice însă am reușit să facem analize chimice care au remarcat un procent de aproximativ 0,71% C. În acest fel, prin însumarea elementelor identificate și eliminarea lor, constatăm că procentul de fier este ceva peste 98%.

Desigur, ne grăbim să spunem că aceste constatări făcute nu reprezintă concluzii definitive. Ar fi hazardat ca pe baza a patru probe scitice și tot atâtea celtice să declarăm că știm caracteristicile fierului acestor neamuri.

În același timp, deosebirile constatate între compozițiile pieselor analizate ne încurajează să continuăm investigarea începută, amplificând-o, folosind eventual, în momentul în care ne va fi posibil, și analiza metalografică. Cîștigul ar fi mare pentru mai mulți cercetători, noi sperînd să putem dovedi pe baza acestor analize locul de aprovizionare cu minereu, respectiv de confecționare a obiectelor de fier în discuție.

EUGEN IAROSLAVSCHI

ÉTUDE COMPARATIVE SUR LA COMPOSITION DU FER ANTIQUE (résultats préliminaires)

(Résumé)

L'on y discute les résultats des analyses de certains échantillons provenant d'outils et d'armes antiques, ayant appartenu aux Scythes (4), aux Gaulois (4), aux Daces (9) et de pièces modernes. Les méthodes employées: spectrographie d'émission et spectrophotométrie d'absorption atomique.

On remarque une nette différence entre la composition des pièces antique et modernes.

On remarque la présence sporadique ou l'absence du calcium dans la composition des pièces antiques, à cause, peut-être, de l'utilisation dans les fours à réduire de certains carbonates de sodium et de potassium comme fondant.

On distingue facilement le fer scythique du fer celtique, le premier ayant dans la composition beaucoup plus d'éléments (plomb, cuivre, aluminium), ce qui le rendait moins pur.

Pour formuler des conclusions définitives l'auteur trouve que de nombreuses analyses supplémentaires, qu'il a l'intention de faire bientôt, sont encore nécessaires.

CONSIDERAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU CASTRELE DE MARȘ ROMANE DIN PARTEA CENTRALĂ A MUNȚILOR ȘURIANULUI

După cum este cunoscut specialiștilor, Gabriel Téglás, în urma cercetărilor de topografie arheologică pe care le făcuse în anul 1906, a descoperit și a semnalat trei întărituri de pământ de dimensiuni apreciabile pe vârful Comărnichelului, respectiv în jurul acestei înălțimi, nod oro-hidrografic care cade nu departe spre vest de vârful Șurianului (2 061 m). Arheologul amator, care a activat multă vreme în orașul Deva ca profesor de liceu, afirmase¹ că aici s-ar găsi trei castre romane de marș dintre care unul ar fi dublu. Cu puțin înainte de izbucnirea primului război mondial, cercetătorul englez G. A. T. Davies vizitase și el acest loc, dar aflase numai două fortificații de pământ, cărora le dădea și dimensiunile². Pomenind și el mai târziu, numai două întărituri de pământ, C. Daicoviciu arăta³ că ele sînt despărțite de o distanță de aproximativ jumătate de km, socotită în linie dreaptă. Situat între Comărniceș și Grușoara Mare, primul este un patruleter cu colțurile rotunjite și dimensiunile de 300×195 m, cu *tituli* în fața celor patru intrări, avînd aspectul unui lagăr dublu. Al doilea, așezat mai spre sud, puțin mai slab conturat pe teren, măsoară aproximativ 300×260 m.

Fără a putea cerceta, cu ocazia investigațiilor sistematice din 1956 întreaga culme a „Dealului Comărnichelului“, H. Daicoviciu a reușit să identifice⁴ a treia întăritură de pământ care nu seamănă cu nici una dintre cele pomenite, respectiv descrise de G. A. T. Davies și de C. Daicoviciu. Sub rezerva unei verificări ulterioare, H. Daicoviciu a presupus că este vorba de cea de-a treia fortificație, amintită numai, dar nu și descrisă de G. Téglás.

Această ultimă fortificație — conform afirmației lui H. Daicoviciu — se găsește tot între Comărniceș și Grușorul Mare, mai aproape însă de prima culme, pe locul numit „La fîntîna lui Grușor“, chiar pe cumpăna apelor care curg spre riul de munte Apa Mare (Apa Cugirului) către nord și celor care se îndreaptă spre văile Comărnichelului și cea a Sasului, afluenți de stînga a Văii Petrosului (a Streiului superior), către vest.

Întăritura descrisă de H. Daicoviciu este de formă octogonală, neregulată, dimensiunile date de acest cercetător corespunzînd întocmai realității.

¹ G. Téglás, *Decebal végső menedékhelye s a Traianus-oszlop képei*, în *Akadémiai Értesítő*, XXV, 1914, p. 521—524.

² G.A.T. Davies, *Trajan's first Dacian war*, în *JRS*, VII, 1917, p. 77; idem, *Topography and the Trajan Column*, în *JRS*, X, 1920, p. 1 și urm.

³ C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 311—312; C. Daicoviciu—Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951, p. 44.

⁴ H. Daicoviciu, *Addenda la „Așezările dacice din Munții Orăștiei“*, în *Acta MN*, I, 1964, p. 118.

Cu ocazia unor cercetări de topografie arheologică efectuate de către subsemnatul în toamna anului 1979, acoperind toată suprafața așa-zisului „Deal al Comărnichelului” (1 896 m), am putut vizita toate aceste trei elemente care figurează în literatura de specialitate, amintite de predecesorii noștri în investigație. În urma observațiilor făcute la fața locului putem spune categoric că fortificația dublă, cea mai puternică în privința elementelor de apărare, contrar afirmațiilor de pînă acum, se află chiar pe vârful pleșuv și puțin bombat al Dealului Comărnichelului, borna de triangulație căzînd în interiorul castrului. Amplasarea lui se aseamănă foarte mult cu situarea castrului roman de marș de pe Jigoru Mare, mai precis de pe pîscul numit „Vîrful cu Ocol” (1 501 m), ultimul găsindu-se în apropierea Cetății (dacice) a Bolii de la Bănița. Trebuie să mai adăugăm că de pe vârful Comărnichelului se deschide o priveliște minunată care asigură o legătură vizuală în aproape toate direcțiile, din acest vîrf putînd privi — între altele — Culmea Polatiștei⁵, cu vîrfurile Reli și Gropu, apoi Pasul Vîlcan, Jigoru Mare, Vîrful lui Pătru, Aușelu, ba și Godeanu care se ridică chiar deasupra cetății mari de la Grădiștea Muncelului. Dealul Comărnichelului are, deci, oarecum o poziție centrală, dominantă, ceea ce a asigurat mari avantaje acelor trupe romane care se aflaseră în curs de înaintare spre *Sarmizegetusa Regia*.

A doua fortificație de pe Dealul Comărnichelului cade la sud de vîrful propriu-zis, pe un platou întins, neted, în direcția castrului de pe Jigoru Mare, elementele lui de apărare fiind încă și acum relativ puternice.

A treia întăritură, descrisă mai detaliat prima dată de H. Daicoviciu, se află pe panta de nord-nord-vest a Dealului Comărnichelului, îndreptată spre Vîrf (sau Dealul) Negru (1 866 m), parte din teritoriul fortificației căzînd pe panta de nord a Comărnichelului, parte pe interfluviul în formă de sa între bazinul hidrografic al Petrosului, pe de o parte și bazinul hidrografic al Apei Cugirului, pe de altă parte. Ea se află, deci, în acel loc de unde pornește singura cale mai ușoară spre *Sarmizegetusa*, trecînd pe lîngă culmile: Vf. (Dealul) Negru, Vf. Rovinii (1 750 m), Vf. Mlăcile (1 798 m), Vf. Șinca (1 723 m), Vf. Șteaua Mare (1 729 m), Vf. Șteaua Mică (1 650 m), Vf. Zeburu (1 606 m) și, în sfîrșit, Godeanu (1 659 m), folosind toate avantajele geomorfologice oferite de complexul sculptural Rîu Șes.

Primele două castre de pe Dealul Comărnichelului corespund întru totul regulilor castrametației romane, pe cînd întăritura de pămînt cu plan octogonal neregulat se abate în multe privințe de la acestea, înainte de toate fiind amplasată la poalele de nord ale Dealului Comărnichel. Făcînd o comparație, conform aspectului lor, trebuie subliniat faptul că pe cînd primele două fortificații au elemente de apărare romane obișnuite, puternice, bine distincte de la relativ mari depărtări, cea de a treia nu numai că nu are un plan obișnuit (să nu spunem reglementar), dar șanțul și valul ei înconjurător, aproape în toate locurile, este mult mai puțin pronunțat. Cu toate acestea — acceptînd opinia celor care le-au descris mai de mult —, sîntem de părere că toate trei sînt de origine romană și sînt castre de marș. Deose-

⁵ Vezi, mai pe larg, I. Ferenczi, *O posibilitate de înaintare a trupelor romane, cu ocazia celor două războaie dacice (101—102, 105—106), pînă acum necunoscută, prin Carpații Meridionali*, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 117—126.

birea simțitoare dintre cele cu plan reglementar și cel cu plan mai puțin obișnuit, poate, se datorează unei diferențe de timp (?), precum, și mai ales, a unei alte concepții de fortificare. (Am merge prea departe — deocamdată — dacă construirea întăriturii cu plan octogonal i-am atribui-o — chiar și în lipsa a celor mai neînsemnate dovezi arheologice — caveriei maure a lui Lusius Quietus, iar construirea celorlalte am datora-o unor trupe romane regulate).

Prezența celor trei castru pe culmea Comărniceului, în nemijlocita apropiere a celor trei castru de marș, așa cum arată ultima dată, pe bună dreptate I. Glodariu⁶, demonstrează că în acest loc s-a făcut joncțiunea a cel puțin două coloane de marș romane venind dinspre castrul de la Jigoru Mare, pe de o parte și dinspre castrul amplasat în șaua (puțin mai joasă) dintre Vîrfu lui Pătru (2 133 m) și vîrfu Așeu (2 015 m), pe de altă parte.

„Plaiul“ ce se întinde între Vîrfu lui Pătru și „Dealul Comărnice!“ are o singură porțiune scurtă ce ridică unele dificultăți de înaintare, și, anume, pe latura sudică a Muntelui Șurianu. Din direcția opusă, dinspre castrul de la Jigoru Mare, un obstacol similar, un loc de trecere obligatorie se impune pentru înaintarea trupelor romane pe creasta stîncoasă, sudică a muntelui „Dealul Taia“ (1 707 m).

Cîr privește problema amplasării castrului de marș din șaua dintre Așeu și Vîrfu lui Pătru, pe lîngă observațiile foarte juste de caracter de topografie arheologică ale lui I. Glodariu⁷, mai trebuie să ținem cont și de posibilitatea de acces dinspre Depresiunea Brezoi, cu alte cuvinte dinspre Țara Loviștei, pe porțiunea mai joasă a văii Lotrului și pe urmă peste plaiurile munților, aflați între porțiunile superioare ale văilor sălbatice ale riurilor de munte Lotru și Latorița. Această problemă însă va face obiectul unei alte lucrări.

ISTVÁN FERENCZI

BETRACHTUNGEN ÜBER DIE RÖMISCHEN MARSCHLAGER DER MITTLEREN ȘURIANU-GEBIRGE

(Zusammenfassung)

Im Mittelteil der Șurianu-Gebirge, ein Bergmassiv, das der mittleren Partie der Siebenbürgischen Alpen (=der „Südkarpaten“) angehört, sind schon seit Beginn unseres Jahrhunderts vier römische Marschlager bekannt, von denen drei sich auf dem Berge „Comărnice!“ (1 896 m), der vierte aber auf dem Sattel von etwa 2 000 m absoluter Höhe zwischen dem Berge „Așeu“ und dem Berge „Vîrfu lui Pătru“ (2 133 m) befinden. — Im Jahre 1979 machte der Verfasser systematische Untersuchungen des Terrains in diesem Bergland, auf der Suche nach Spuren und der Möglichkeiten für den Vormarsch der römischen Truppen

⁶ I. Glodariu, *Itinerarii posibile ale caveriei maure în războaiele dacice*, în *In memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 153—155, 158, 160.

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 158—162.

in den Dakerkriegen (101—102, 105—106) und aus diesem Anlaß besuchte er alle diese Lager.

Mit Bezug auf sie werden einige Richtigstellungen und Korrekturen der bisherigen archäologischen Topographie gemacht und unter anderem festgestellt, daß die drei Römlager vom Berge „Comărnicele“ eine beherrschende und — gleichzeitig — zentral Position haben, was den im Vormarsch auf *Sarmizegetusa Regia* befindlichen römischen Truppen bedeutende Vorteile sicherte.

Während die ersten zwei *Castra* vom „Comărnicele“ (von denen eines doppelt ist) in allem dem römischen Lagerbauplan entsprachen, weicht der dritte, mit unregelmäßigem achteckigem Plan in vieler Hinsicht davon ab, erstens durch den Umstand, daß er auf einem hohen Sattel an den Hängen des Berges „Comărnicele“ angelegt ist und sich teilweise an ihnen hinaufzieht. Trotzdem vertritt auch der Verfasser die Ansicht, daß alle drei römischen Ursprungs sind. Der fühlbare Unterschied zwischen denen mit reglementärem und denjenigen mit einem weniger gewohnten Bauplan ist vielleicht auf einen zeitlichen Abstand (?) sowie auf eine verschiedene Auffassung der Befestigung zurückzuführen. Es ist nicht ausgeschlossen, daß die Anlage der Erdbefestigung mit unregelmäßigem, achteckigem Bauplan — selbst bei Fehlen der mindesten archäologischen Beweise — der maurischen Kavallerie des *Lusius Quietus* (Dio Cassius, LXVIII, 8, 3) zuzuschreiben ist, während die anderen drei von regulären römischen Truppen errichtet wurden.

ARME ROMANE DESCOPERITE LA ULPİA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Cele mai vechi urme arheologice romane la Ulpia Traiana datează, după cît se pare, încă din anul 102 e.n., oînd Traian, după încheierea păcii cu Decebal, în urma primului război dacic, a lăsat acolo o unitate militară care și-a ridicat un castru cu val de pămînt¹, ale cărui urme au fost puse în evidență și de recente cercetări arheologice². Unitatea militară care a staționat în acest castru, peste care se suprapune viitorul oraș, a fost *Legio IIII Flavia Felix*³. Castrul a funcționat pînă după cucerirea Daciei, oînd se naște, ca oraș, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, între anii 108—110⁴.

Cercetările arheologice de la Ulpia Traiana, atît cele mai vechi, întreprinse de către Societatea de istorie și arheologie pentru Comitatul Hunedoara, înainte de primul război mondial⁵, și de către C. Daicoviciu, în perioada interbelică⁶, cît și cele mai noi, începute în anul 1973 de către o echipă de arheologi din Cluj-Napoca și Deva, sub conducerea prof. H. Daicoviciu⁷, au dus la dezvelirea a numeroase monumente publice și private, precum și a unui bogat material arheologic în care se înscriu și piesele de armament.

În secolul trecut și la începutul veacului nostru, cînd se încerca întocmirea unei tipologii a armamentului roman, elementul documentar primordial era oferit de monumentele figurate, completate de rarele piese rezultate din săpături arheologice⁸. Acestea erau piese mai bine conservate, care au permis stabilirea cîtorva tipuri socotite caracteristice, cu diferențe de la caz la caz, dar pentru care nu se prevedea făurirea și încadrarea lor după tipare precise. Unele din aceste caracteristici constatate au rămas valabile și au fost confirmate cu mai mult temei astăzi. Cercetările mai recente, cu rezultate

¹ *TransAnt*, p. 86—87; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romana)*, București, 1966, p. 6; M. Rusu, în *AlIA*, XXII, 1979, p. 49—50; D. Alicu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 23.

² Vezi H. Daicoviciu și colab., *Zona sacră și incinta de vest de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, jud. Hunedoara*, comunicare la cea de a XV-a Sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1980, Brașov, 26—28 martie 1981.

³ I. Glodariu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 431; *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, 1967, p. 338; N. Gostar, în *Apulum*, IX, 1971, p. 305—320; H. Daicoviciu, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 111—117; D. Alicu, *op. cit.*, p. 24.

⁴ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 60; N. Gostar, *op. cit.*, p. 317.

⁵ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 225—234; *IDR*, III, 2, p. 10—21; *Monuments*, p. 1—2.

⁶ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 234—260; idem, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 516—556.

⁷ H. Daicoviciu și colab., în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 225—231; idem, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 139—154; idem, în *Materiale*, Oradea, 1979, p. 231—233.

⁸ Cităm selectiv: *DA*; R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, II, Paris, 1920; P. Couissin, *Les armes romaines*, Paris, 1926.

concludente, permit încercări de reasezare tipologică, uneori cu analogii perfecte ale armelor, făurite după tipare bine stabilite.

Armamentul roman rezultat din săpături arheologice sau din descoperiri întâmplătoare pe teritoriul Daciei romane este publicat, în majoritatea cazurilor, fără indicații tipologice, prezentându-se doar locul descoperirii, dimensiunile și, uneori, datarea după observații stratigrafice.

În cele ce urmează ne-am propus să prezentăm o tipologie a armamentului roman de la Ulpia Traiana, pe baza unui material arheologic inedit în mare parte, aflat în colecțiile Muzeului de arheologie din comuna Sarmizegetusa și ale Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Armele romane de proveniență ulpiană se împart în două categorii: arme de luptă apropiată și arme de luptă la distanță⁹. Această clasificare își găsește echivalent în limba latină, care cunoaște termeni deosebiți pentru lupta apropiată, corp la corp, și lupta la distanță: *cominus* și *eminus pugnare*¹⁰. Din prima categorie de arme fac parte pumnalele și lăncile, iar din cea de a doua sulite, săgețile și proiectilele de praștie și balistă.

O redutabilă armă de tăiere și împungere o constituie pumnalul, desemnat cu termenul latin de *pugio*¹¹. Folosirea sa în legiunile romane, probabil încă din epoca republicană, este sigur stabilită pentru epoca Imperiului. Începînd cu secolul I e.n. el este atestat în texte, pe monumente figurate, și prin exemplare reale descoperite în săpături arheologice¹². De la Ulpia Traiana provine un singur exemplar (pl. 1/7). Piesa are axa rectilinie, cu secțiune triunghiulară, prelungită cu o limbă pentru mîner. Lama este relativ scurtă, dar lată și puternică. Analogiile sînt frecvente¹³.

Alături de această piesă, care este evident o armă, la Ulpia Traiana au fost descoperite și un număr mare de lame de cuțit, întregi sau fragmentare, despre care este greu de precizat dacă reprezintă exclusiv arme sau ustensile. Foarte probabil, ele puteau fi folosite atît ca arme, cît și ca unelte, după împrejurări.

Printre armele ofensive de care se serveau romanii și, în general, toate popoarele din antichitate, se înscrie și lancea. Aceasta, ca și sulita dealtfel, era constituită dintr-un vîrf metalic, de forme și dimensiuni variabile, destinat să străpungă inamicul, și dintr-un călōi, de asemenea metalic. Deși termenul de *hasta*¹⁴ desemnează la modul general toate categoriile de lănci și sulite, în literatura arheologică, într-un sens mai restrîns, el este utilizat doar pentru a designa lancea, armă mai lejeră, caracteristică legionarilor din organizarea armatei serviene și veliților (*hasta velitaris*), după introducerea *pilum*-ului în armamentul legiunii¹⁵. În chip firesc, din această categorie de arme nu s-au păstrat decît părțile metalice. Clasificarea ei este posibilă în primul rînd pe baza vîrfului, pentru că cealaltă parte metalică, călcîiul, este

⁹ P. Couissin, *op. cit.*, p. XIII (Introducere).

¹⁰ A. Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*, s.v. *cominus*, p. 306; s.v. *eminus*, p. 855.

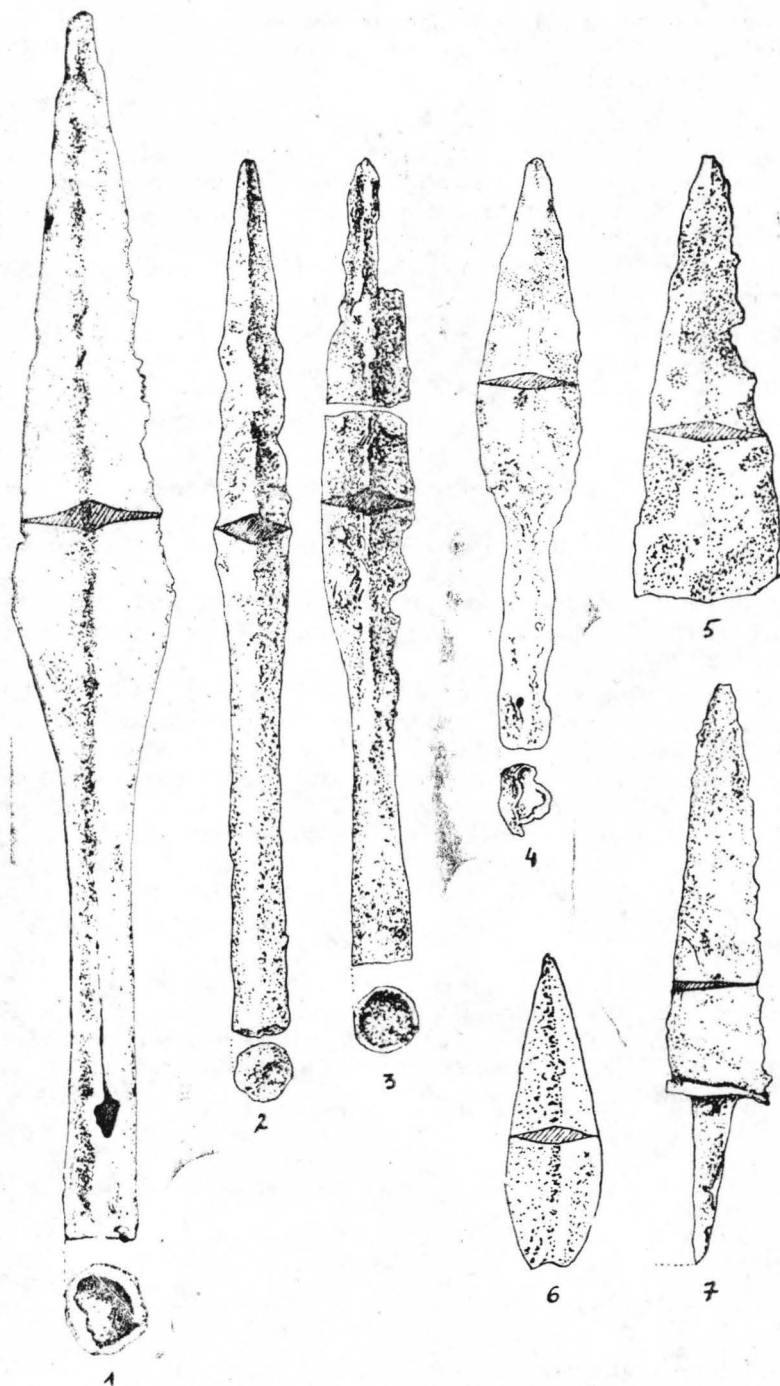
¹¹ A. J. Reinach, în *DA*, IV, 1, s.v. *pugio*, p. 761—765.

¹² P. Couissin, *op. cit.*, p. 379.

¹³ D. Tudor, în *Apulum*, V, 1965, p. 242, fig. 4/3; P. Couissin, *op. cit.*, p. 380, fig. 135—138, 140—141 (toate în teacă); C. Blümlein, *Bilder aus dem römisch-germanischen Kulturleben*, München—Berlin, 1918, p. 52, fig. 133 c; H. Schönberger, în *Saulburg Jahrbuch*, XXI, 1963—1965, p. 83, pl. 19.

¹⁴ E. Beurlier, în *DA*, III, 1, s.v. *hasta*, p. 33—40.

¹⁵ R. Cagnat, V. Chapot, *op. cit.*, p. 330.

Pl. I — Arme romane descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

aproape întotdeauna la fel, cu diferențe nesemnificative. Având în vedere acest criteriu, vîrfurile de lance descoperite la Ulpia Traiana pot fi împărțite în trei tipuri principale:

1. Tipul lanceolat, cu corpul lat, rotunjit la bază și lent ascuțit spre partea superioară (pl. 1/4—6). Pieseile aparținătoare acestui tip prezintă nervură mediană și tub de înmănușare ușor evazat la bază, prevăzut cu orificiu pentru cuiul de fixare. Lungimea lor este cuprinsă între 16 și 18 cm. Cea de a treia piesă, din care se păstrează doar vîrfurile propriu-zise, putea fi folosită și ca vîrf de suliță. Tipul are analogii atît în Dacia¹⁶, cît și în alte provincii ale Imperiului¹⁷.

2. Tipul rombic (pl. 1/1). Singura piesă descoperită la Ulpia Traiana ce ilustrează acest tip este masivă, ascuțită la partea superioară, tăiată oblic la bază și prevăzută cu orificiu pentru cui. Lungimea piesei este de 40,3 cm. Analogiile sînt numeroase¹⁸.

3. Tipul filiform alungit (pl. 1/2—3). Acest tip prezintă un vîrf mare, prelung, ușor lătit la bază și nervură mediană triunghiulară sau plată. Manșonul este lung, ușor evazat la bază și prevăzut cu orificiu pentru cui. Lungimea lor variază între 29 și 34 cm. Analogiile sînt frecvente, atît în Dacia¹⁹, cît și în restul Imperiului²⁰.

Este dificil, în stadiul actual al cercetărilor, să prezentăm cronologic formele de lănci provenite de la Ulpia Traiana. Ele pot fi datate, larg, în secolele II—III.

În arsenalul armelor ofensive romane se încadrează și sulița. Desemnată tot prin termenul de *hasta*²¹, deosebirea dintre suliță și lance este clară doar din punct de vedere teoretic, prima fiind o armă de aruncat la distanță, iar cea de a doua o armă de luptă corp la corp²². Practic însă ele au de multe ori o formă asemănătoare, singurul criteriu de delimitare, la care ne raliem și noi, fiind cel al dimensiunii. Ca atare, ele sînt studiate, de obicei, împreună, fără ca, deseori, să se poată opera distincții clare între ele. Clasificarea acestei categorii de arme se poate face tot numai pe baza formei vîrfului. Tipurile de suliță de la Ulpia Traiana, ce pot fi distinse pe baza acestui criteriu, sînt următoarele:

1. Tipul piramidal (pl. 2/1—7), cu patru muchii inegale, măsurate la bază, sau egale, ascuțit la vîrf și terminat printr-un tub de înmănușare conic și scurt, realizat prin răsucirea foii la cald. Lungimea lor este cuprinsă între 6 și 8 cm. Majoritatea pieselor păstrează orificiul pentru cuiul de fixare. Analogiile sînt frecvente²³.

¹⁶ N. Gudea, în *Apulum*, XV, 1977, p. 201, fig. 22/9.

¹⁷ P. Couissin, *op. cit.*, pag. 361, fig. 108; S. S. Frere, St. J. K. Joseph, în *Britannia*, V, 1974, p. 75, fig. 40/4, 6.

¹⁸ D. Tudor, *op. cit.*, p. 240, fig. 3/20, 21; P. Couissin, *op. cit.*, p. 361, fig. 111; C. Blümlein, *op. cit.*, p. 53, fig. 137.

¹⁹ N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, p. 146, fig. 19/2.

²⁰ P. Couissin, *op. cit.*, p. 361, fig. 109; C. Blümlein, *op. cit.*, p. 53, fig. 37.

²¹ Vezi nota 14.

²² P. Couissin, *op. cit.*, p. 14.

²³ G. Marinescu, Al. Retegan, în *SCIVA*, 2, 1979, p. 254, fig. 1/6; D. Tudor, *op. cit.*, p. 240, fig. 3/14, 16; S. S. Frere, St. J. K. Joseph, *op. cit.*, p. 77, fig. 41/9.

Cel de al *doilea* tip se deosebește de primul doar prin gîtuirea mai mult sau mai puțin accentuată existentă între vîrfu propriu-zis în patru muchii și tocul pentru coadă (pl. 2/8—12). Lungimea lor variază între 9 și 12,5 cm.

3. Tipul conic (pl. 2/13). Piesa prezintă o gîtuitură ușoară între vîrfu propriu-zis, cu secțiune circulară, și tocul pentru coadă, ușor evazat spre bază. Lungimea piesei este de 8 cm.

4. Tipul de suliță cunoscut sub denumirea latină de *pilum*²⁴ și pe care romanii o considerau arma lor națională (pl. 2/14). În literatura noastră arheologică acest termen, ce în accepțiune antică se aplica doar unei anumite categorii de suliță, caracterizată printr-o tijă metalică foarte lungă armată cu un vîrf de diferite forme, s-a generalizat și este utilizat pentru a desemna sulița în general. La Ulpia Traiana a fost descoperită o singură piesă de acest tip. Ea are formă piramidală cu patru muchii egale. Tijă metalică ce continuă vîrfu propriu-zis se păstrează doar fragmentar. Lungimea vîrfului este de 10 cm. Analogiile sînt frecvente²⁵.

Tipurile de suliță se datează tot în secolele II—III. În ceea ce privește cealaltă piesă metalică, specifică atît lancei, cît și suliței, călcîiul, el avea un rol întreit: de a fixa arma în pămînt pe timp de repaus, de a face posibilă utilizarea armei la nevoie, în luptă, cu ambele capete, și de a echilibra centrul de greutate al armei²⁶. Călcîiele pot fi distinse, aproximativ, după mărime. Cele de lance sînt mai mari și mai masive (pl. 2/15—16), iar cel de suliță este mai subțire și mai scurt (pl. 2/17). Ambele categorii de călcîie sînt ascuțite spre vîrf și au o formă conică, cu secțiune circulară. Sînt ușor evazate la bază și prevăzute cu perforație de fixare la baza cozii de lemn. Analogiile sînt, de asemenea, frecvente²⁷.

O altă armă de luptă la distanță utilizată de romani era arcul cu săgeți. Această armă nu era mînuită decît în mod excepțional de către legionarii. În mod normal ea era încredințată specialiștilor, arcașii orientali, ce formau corpuri distincte în armata romană²⁸. Săgețile²⁹, în funcție de vîrfurile metalice cu care erau prevăzute, se împart în două categorii distincte: săgeți de arc și săgeți grele, aruncate cu arme mai puternice decît arcul de mînă. Săgețile de arc de la Ulpia Traiana, în funcție de forma vîrfului metalic, se împart în trei tipuri:

1. Tipul triunghiular (pl. 3/1—2), cu aripioare laterale în unghi, de sub care pornește, îngustat, pentru a se evaza la bază, tubul de înmănușare. Lungimea lor variază între 4 și 5,8 cm. Analogii există atît în Dacia³⁰, cît și în alte provincii³¹.

²⁴ A. J. Reinach, în *DA*, IV, 1, s.v. *pilum*, p. 481—484.

²⁵ N. Gudea, *op. cit.*, p. 145, fig. 18/12; P. Couissin, *op. cit.*, p. 364, fig. 114/a; idem, p. 366, fig. 117; S. S. Frere, St. J. K. Joseph, *op. cit.*, p. 77, fig. 41/10.

²⁶ *DA*, III, 1, s.v. *basta*, p. 40; R. Cagnat, V. Chapot, *op. cit.*, p. 335.

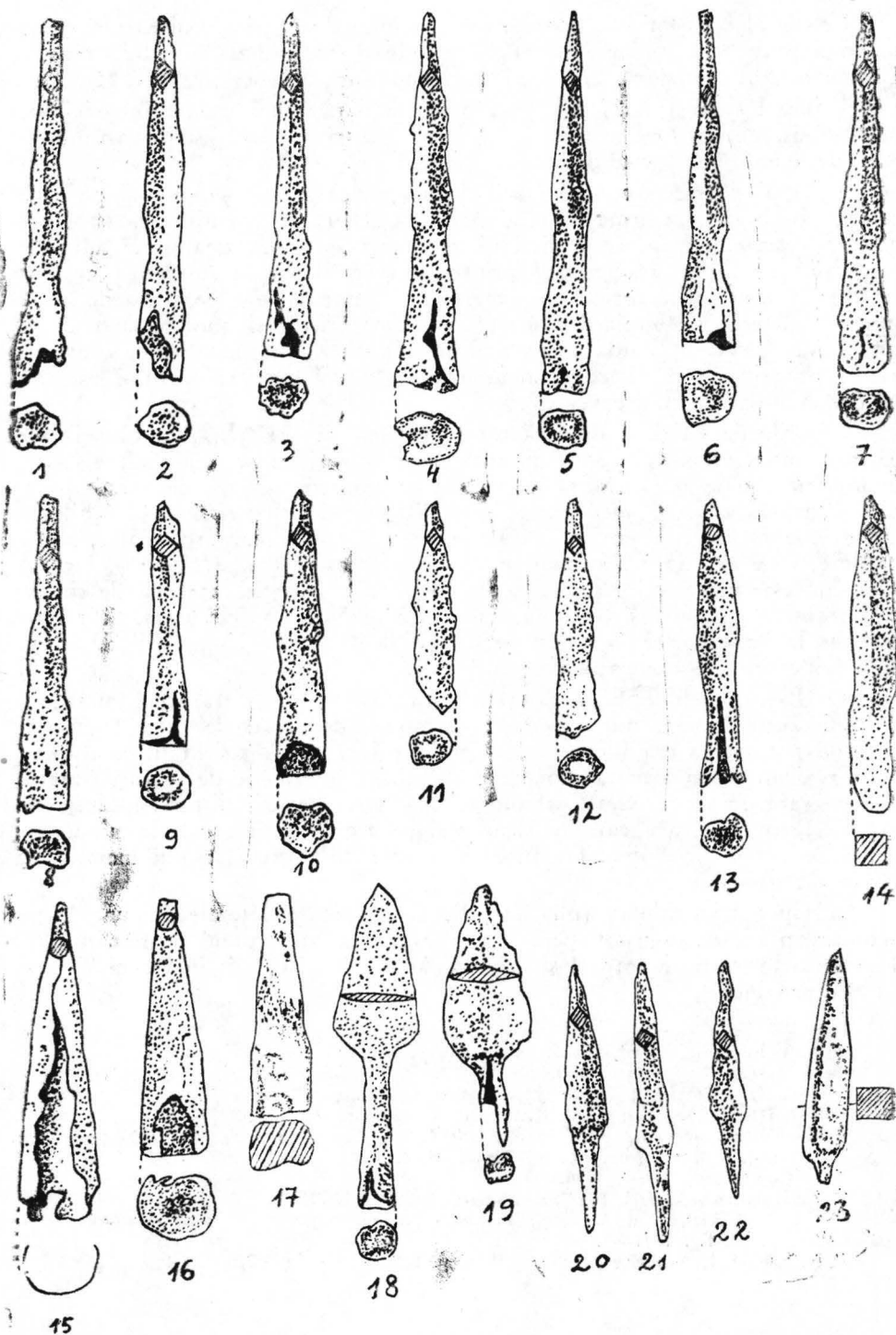
²⁷ N. Gudea, *op. cit.*, p. 145, fig. 18/17; D. Tudor, *op. cit.*, p. 240, fig. 3/25; S. S. Frere, St. J. K. Joseph, *op. cit.*, p. 77, fig. 41/12.

²⁸ P. Couissin, *op. cit.*, p. 486.

²⁹ A. J. Reinach, în *DA*, IV, 2, s.v. *Sagitta*, p. 997—1000.

³⁰ C. M. Vlădescu, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 7—8, 1974—1975, p. 30, fig. 18/1—3.

³¹ K. Böhner, în *Saalburg Jahrbuch*, 1956, p. 119, pl. 13, fig. 60/61.

Pl. II — Arme romane descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

2. Tipul piramidal, cu trei și patru muchii (pl. 2/20—23 și pl. 3/6). Au corpul lătit la bază și ascuțit spre partea superioară. Înmănușarea este pedunculară, iar lungimea lor oscilează între 3,6 și 7,5 cm. Analogiile sînt frecvente³².

3. Tipul sirian, cu patru muchii, avînd silueta mult alungită și prevăzută cu peduncul (pl. 3/5). Lungimea lor este cuprinsă între 5 și 6 cm. Analogiile sînt, de asemenea, frecvente³³.

Vînfurile de săgeată din a doua categorie, descoperite pînă în prezent la Ulpia Traiana, se încadrează în tipul triunghiular plat cu manșon (pl. 2/18—19). Cele două piese de acest tip au baza mult lătită și rotunjită la colțuri. Manșonul este lung, reprezentînd o treime din lungimea totală a pieselor. Acestea variază între 7,5 și 9,1 cm. Acest tip de săgeți, masive în raport cu cele din prima categorie, erau lansate, probabil, cu ajutorul balistelor cu arc (*arcuballista*) sau a balistelor de mină (*manuballista*) mînuite de *tragularii*³⁴.

Tot între armele pentru lupta la distanță se încadrează și proiectilele de praștie (*glandes*)³⁵ și proiectilele de balistă³⁶. Existența proiectilelor de praștie implică faptul că o parte a unității militare staționate la Ulpia Traiana folosea ca armă de luptă praștia (*funda*)³⁷ mînuită de *funditores*³⁸. *Glans*-urile (pl. 3/9) de proveniență ulpiană sînt făurite din argilă arsă și au dimensiuni reduse (diametrele între 3 și 4 cm). În ceea ce privește proiectilele de balistă, ele sînt lucrate din calcar moale, au o formă aproximativ rotundă și dimensiuni reduse, cu diametre cuprinse între 8 și 12 cm. Acest fapt dovedește întrebuințarea lor la baliste de putere mijlocie, relativ mobile, deservite de *ballistarii*³⁹. Pentru ambele categorii de proiectil analogiile sînt frecvente⁴⁰.

Cercetările arheologice de la Ulpia Traiana au dus și la descoperirea unor elemente caracteristice pieselor de echipament. În rîndul acestora se încadrează și *lorica squamata*⁴¹, tip de platoșă atestată arheologic și la Ulpia Traiana prin pendentivele care se atașau la partea inferioară a cuirasei, printr-un dispozitiv intermediar, cu scopul de a da un spor de protecție ab-

³² D. Tudor, *op. cit.*, p. 240, fig. 3/16—18; Gr. Florescu și colab., în *Materiale*, IV, 1957, p. 119, pl. III, fig. 8; G. Webster, *The Roman Imperial Army of the first and second Centuries A.D.*, London, 1969, p. 236, fig. 52.

³³ H. Bonnet, *Die Waffen der Völker des Alten Orients*, Leipzig, 1926, p. 163—164, fig. 71/b și 72/c; O. Floca, V. Vasiliev, în *Sargetia*, V, p. 147, fig. 19; D. Tudor, *op. cit.*, p. 240, fig. 3/19.

³⁴ P. Couissin, *op. cit.*, p. 487.

³⁵ G. Fougères, în *DA*, II, 2, s.v. *glans*, p. 1608—1611.

³⁶ G. Lafaye, în *DA*, V, 1, s.v. *tormenta*, p. 362—372.

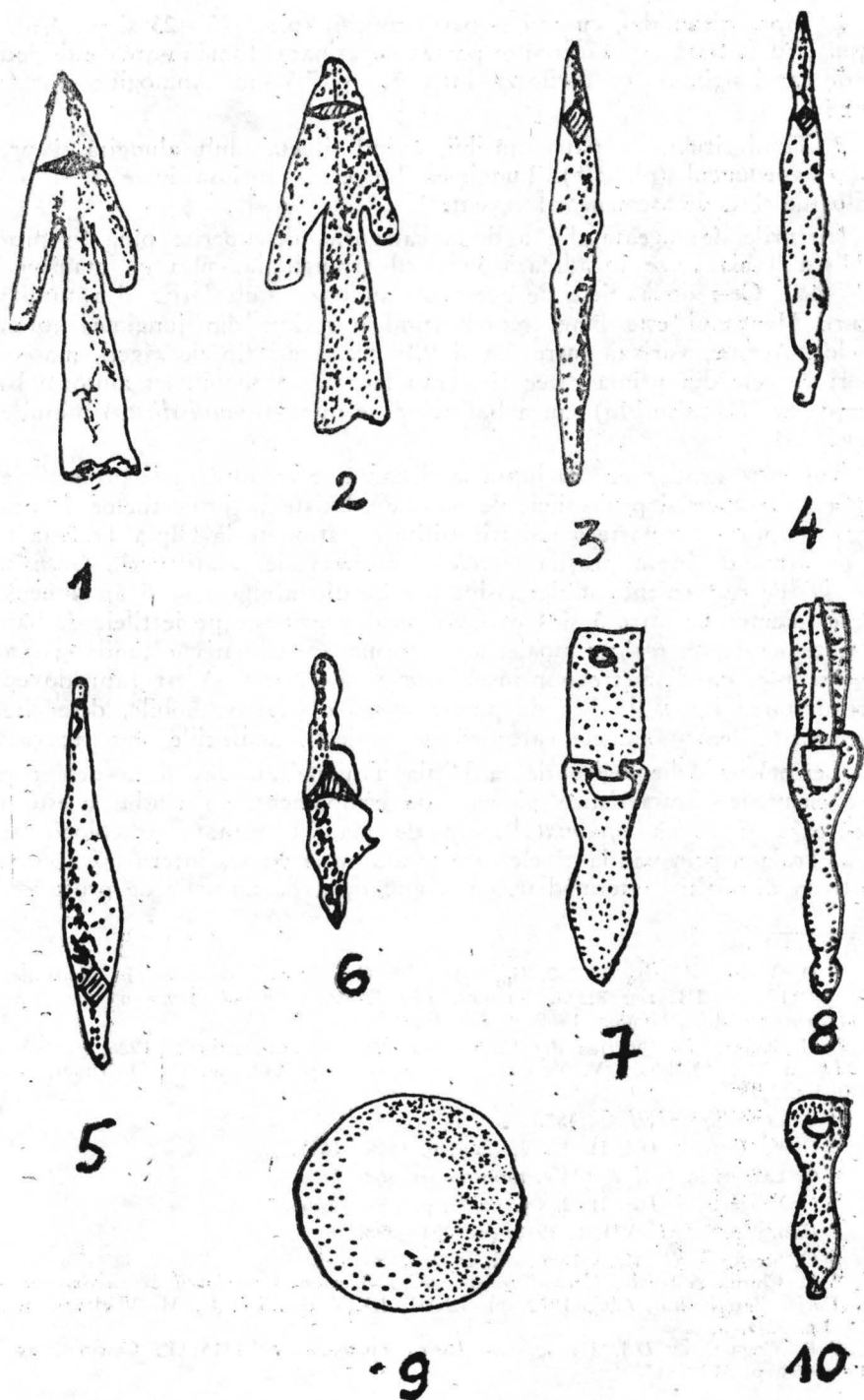
³⁷ G. Fougères, în *DA*, II, 2, s.v. *funda*, p. 1363—1366.

³⁸ Lieberman, în *RE*, VII, 1, 1910, col. 294—296.

³⁹ O. Seeck, în *RE*, II, 2, 1896, col. 2832—2896.

⁴⁰ E. Chirilă și colab., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cunoașterea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, pl. LXIII, LXIV și LXV; C. M. Vlădescu, *op. cit.*, p. 53, fig. 32/a, b, c.

⁴¹ R. Cagnat, în *DA*, III, 2, s.v. *Lorica squamata*, p. 1315; P. Couissin, *op. cit.*, p. 456—458, p. 512—517.

Pl. III — Arme și piese de echipament militar roman, descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

domeniului. Pandantivele de cuirasă de la Ulpia Traiana se încadrează în două tipuri principale⁴²:

1. Tipul terminat cu bumb. Pieseile au lăcaș inelar de prindere a tubului de legătură cu lorică (pl. 3/1,10).

2. Tipul ascuțit la vîrf. Deschiderea semicirculară în partea superioară a piesei e continuată cu subțiere, lățire spre bază, și terminată în unghi ascuțit (pl. 3/7).

Ambele tipuri au bune analogii în Dacia⁴³.

La finalul trecerii în revistă a armamentului roman descoperit pe teritoriul Ulpiei Traiana Sarmizegetusa constatarea ce se impune este că, deși relativ puține la număr, piesele de armament sînt, totuși, diverse și făurite după un tipar întocmit la dimensiuni exacte, corespunzînd mai multor variante din cadrul aceleiași categorii tipologice. Aceasta dovedește că armele, chiar provinciale, nu erau făurite la întîmplare, ci după tipare bine stabilite, ce respectă o anumită nuanță regulamentară.

CATALOG

1. Vîrf de lance⁴⁴ cu corp lat, rotunjit la bază și lent ascuțit spre partea superioară. Manșonul, realizat prin răsucirea foi la cald, reprezintă o treime din lungimea totală a piesei și păstrează orificiul pentru cuiul de fixare. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 328; L=19,4 cm; l=3,4 cm. Pl. 1/4.

2. Vîrf de lance de același tip cu cel precedent. Piesa, păstrată fragmentar, îi lipsește manșonul. Vîrful propriu-zis are nervură mediană triunghiulară. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 329; L=14,6 cm; l=4,7 cm; Inedit. Pl. 1/5.

3. Vîrf de lance de același tip cu cele precedente. Piesa, fragmentară, păstrează doar vîrful propriu-zis cu rotunjire la bază și nervură mediană triunghiulară. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 330. L=10,5 cm; l=3,1 cm; Inedit. Pl. 1/6.

4. Vîrf de lance masiv, cu silueta mult alungită și cu baza îngustată prin tăiere oblică; prevăzut cu nervură mediană rotunjită. Manșonul este prelung, ușor evazat la bază, și păstrează orificiul pentru cui. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 3135. L=40 cm; l=4,4 cm; Inedit. Pl. 1/1.

5. Vîrf de lance⁴⁵, mult ascuțit la partea superioară, ușor rotunjit la bază și prevăzut cu nervură mediană unghiulară. Manșonul, evazat și prevăzut cu orificiu pentru cui, reprezintă aproximativ jumătate din lungimea totală a piesei. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 286. L=29 cm; l=2,5 cm. Pl. 1/2.

6. Vîrf de lance⁴⁶, de același tip cu cel precedent. Vîrful, rupt aproximativ la mijloc, este rotunjit la bază și are nervură mediană îngustă, dar proeminentă. Manșonul, fragmentar, este evazat la bază. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 287. L=26,5 cm; l=3 cm. Pl. 1/3.

⁴² C. M. Vlădescu, *op. cit.*, p. 50.

⁴³ Idem, p. 50, fig. 28—29.

⁴⁴ O. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa (ghid)*, Deva, 1967, p. 22.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

7. Vîrf de suliță de formă piramidală, cu vîrful martelat în patru muchii și continuat cu tub de înmănușare realizat prin răsucirea foi la cald. Piesa prezintă o gîtuitură accentuată între vîrful propriu-zis și manșon. Omogen corodat. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 315. $L=10,4$ cm; $l=0,7$ cm. Inedit. Pl. 2/1.

8. Vîrf de suliță de același tip cu cel precedent. Tubul de înmănușare se păstrează fragmentar. Omogen corodat. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 316. $L=10,3$ cm; $l=0,7$ cm. Inedit. Pl. 2/2.

9. Vîrf de suliță de același tip cu cele precedente. Manșonul conic este realizat prin răsucirea foi la cald, fără ca aceasta să se petreacă complet la răsucire. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 326. $L=9,7$ cm; $l=0,8$ cm. Inedit. Pl. 2/3.

10. Vîrf de suliță de același tip cu cele precedente. Manșonul păstrează, în interior, resturile cozii de lemn. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 321. $L=10,8$ cm; $l=0,8$ cm. Inedit. Pl. 2/4.

11. Vîrf de suliță de același tip cu cele precedente. Piesa prezintă vîrf în patru muchii și manșon conic cu orificiu pentru cui. Manșonul păstrează, în interior, resturile cozii de lemn. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 314. $L=10,9$ cm; $l=0,8$ cm. Inedit. Pl. 2/5.

12. Vîrf de suliță de același tip cu cele precedente. Piesa prezintă gîtuitură accentuată între vîrful în patru muchii și manșonul păstrat fragmentar. Omogen corodat. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 318. $L=9,8$ cm; $l=0,7$ cm. Inedit. Pl. 2/6.

13. Vîrf de suliță de același tip cu cele precedente. Manșonul păstrează, în interior, resturile cozii de lemn. Nedeterminat. Inv. nr. Sarmiz. 327. $L=10,4$ cm; $l=0,9$ cm. Inedit. Pl. 2/7.

14. Vîrf de suliță cu gîtuitură atenuată între vîrful piramidal în patru muchii și manșonul conic realizat prin răsucirea foi la cald. Vîrful propriu-zis se păstrează fragmentar, iar manșonul prezintă, în interior, resturile cozii de lemn. Omogen corodat. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 324. $L=7$ cm; $l=0,4$ cm. Inedit. Pl. 2/3.

15. Vîrf de suliță de același tip cu cel precedent. Piesa prezintă gîtuitură atenuată între vîrful propriu-zis și manșonul ce păstrează orificiul pentru cui. Omogen corodat. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 322. $L=9,2$ cm; $l=0,8$ cm. Inedit. Pl. 2/8.

16. Vîrf de suliță de același tip cu cele precedente. Piesa prezintă manșon fragmentar și este omogen corodată. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 323. $L=8,2$ cm; $l=0,9$ cm. Inedit. Pl. 2/10.

17. Vîrf de suliță de același tip cu cele precedente. Piesa păstrează doar vîrful propriu-zis în patru muchii și o mică parte din manșon. Omogen corodat. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 325. $L=6,1$ cm; $l=0,4$ cm. Inedit. Pl. 2/11.

18. Vîrf de suliță de același tip cu cele precedente. Piesa păstrează integral vîrful propriu-zis în patru muchii și fragmentar manșonul conic. Omogen corodat. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 339. $L=6,8$ cm; $l=0,8$ cm. Inedit. Pl. 2/12.

19. Vîrf de suliță în formă de con, cu secțiune circulară. Manșonul, de asemenea circular în secțiune, se păstrează fragmentar și era ușor evazat spre bază. Foaia tocului nu se petrece complet la răsucire. Nedeterminat. Inv. nr. Sarmiz. 2615. $L=8,2$ cm; $l=1,4$ cm. Inedit. Pl. 2/13.

20. Vîrf de suliță de tip *pilum*. Vîrful, cu secțiunea patrulateră, este martelat în patru muchii. Tița, cu secțiune circulară, se păstrează fragmentar. Templul lui Aesculapius și Hygia. Inv. nr. Sarmiz. 320. $L=9$ cm; $l=0,9$ cm. Inedit. Pl. 2/14.

21. Vîrf de săgeată. Piesa prezintă două aripioare laterale și manșon evazat la bază. Nedeterminat. Inv. nr. Sarmiz. 2306. $L=5,4$ cm. Inedit. Pl. 3/1.

22. Vîrf de săgeată de același tip cu cel precedent. Nedeterminat. Inv. nr. Sarmiz. 2055. $L=5,7$ cm. Inedit. Pl. 3/2.

23. Vîrf de săgeată. Piesa prezintă vîrf martelat în patru muchii și peduncul. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 3188. $L=7,5$ cm; $l=0,8$ cm. Inedit. Pl. 2/20.

24. Vîrf de săgeată de același tip cu cel precedent. Omogen corodat. Palatul Augustalilor, Inv. nr. Sarmiz. 3189. L=6,8 cm; l=0,7 cm. Inedit. Pl. 2/22.

25. Vîrf de săgeată de același tip cu cele precedente. Templul lui Liber Pater. Inv. nr. MuzIstTrans. V. 2882. Inedit. Pl. 2/21.

26. Vîrf de săgeată de același tip cu cele precedente. Piesa păstrează pedunculul fragmentar. Templul lui Liber Pater. Inv. nr. MuzIstTrans. V. 2890. L=8 cm; l=0,7 cm. Inedit. Pl. 2/23.

27. Vîrf de săgeată. Piesa prezintă vîrf în trei muchii și peduncul fragmentar. Puternic corodat. Templul lui Liber Pater. Inv. nr. Sarmiz. 675. L=3,7 cm. Inedit. Pl. 3/6.

28. Vîrf de săgeată. Piesa prezintă silueta mult alungită, iar vîrful este martelat în patru muchii. Omogen corodat. Templul lui Liber Pater. Inv. nr. Sarmiz. 668. L=5,9 cm; l=0,5 cm. Inedit. Pl. 3/3.

29. Vîrf de săgeată de același tip cu cel precedent. Puternic corodat. Templul lui Aesculapius și Hygia. Inv. nr. Sarmiz. 667. L=5,2 cm; l=0,6 cm. Inedit. Pl. 3/5.

30. Vîrf de săgeată de același tip cu cele precedente. Puternic corodat. Templul lui Aesculapius și Hygia. Inv. nr. Sarmiz. 463. L=5,2 cm. Inedit. Pl. 3/4.

31. Vîrf de săgeată. Piesa prezintă baza lătită și rotunjită la colțuri. Manșonul este ușor evazat spre bază. Templul lui Liber Pater. Inv. nr. Sarmiz. 285. L=7,4 cm; l=2,4 cm. Inedit. Pl. 2/19.

32. Vîrf de săgeată⁴⁷ de același tip cu cel precedent. Nedeterminat. Inv. nr. Sarmiz. 1126. L=9,3 cm; l=2,4 cm. Pl. 2/18.

33. Călcîi de suliță. Piesa, realizată prin răsucirea foi la cald, are formă conică, cu secțiune circulară. Templul sincretist. Inv. nr. Sarmiz. 582. L=7,3 cm. Inedit. Pl. 2/16.

34. Călcîi de lance. Foaia nu se petrece complet la răsucire. Templul sincretist. Inv. nr. Sarmiz. 2670. L=9,1 cm. Inedit. Pl. 2/15.

35. Călcîi de suliță. Piesa se păstrează fragmentar. Templul lui Silvanus. Inv. nr. Sarmiz. 2683. L=6,5 cm. Inedit. Pl. 2/17.

36. Pumnal de fier, bine păstrat. Piesa are axa rectilinie, cu secțiune triunghiulară, prelungită cu limba pentru mâner. Nedeterminat. Inv. nr. Sarmiz. 288. L=13,2 cm; l=3,8 cm. Inedit. Pl. 1/7.

37. Proiectil de praștie. Piesa este făurită din argilă arsă și are formă aproximativ rotundă. Clădirea 002. Inv. nr. MuzIstTrans. V. 28921. D=3 cm. Inedit. Pl. 3/4.

38. Pandantiv de cuirasă. Piesa are lăcaș de prindere a tubului de legătură cu *lorica*. Sub acest lăcaș inelar piesa prezintă două aripioare spre exterior, continuate prin subțiere, o lățire și din nou îngustare, terminată cu bomb. Tubul simplu, semicircular, are o îndoire care realizează atașarea la inel printr-o foaie subțire la capătul opus. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 283. L=5,5 cm. Inedit. Pl. 3/8.

39. Pandantiv de cuirasă de același tip cu cel precedent. Palatul Augustalilor. Inv. nr. Sarmiz. 284. L=2,8 cm. Inedit. Pl. 3/10.

40. Pandantiv de cuirasă ascuțit la vîrf. Deschiderea semicirculară în partea superioară a piesei este continuată cu subțiere, lățire spre bază și terminată în unghi ascuțit. Templul lui Liber Pater. Inv. nr. Sarmiz. 2135. L=4,8 cm. Inedit. Pl. 3/7.

CONSTANTIN ILIEȘ

⁴⁷ *Ibidem*.

ARMES ROMAINES DÉCOUVERTS À ULPİA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Résumé)

On y décrit et interprètes un nombre de 40 pièces d'armement, découverts sur le territoire de la commune de Sarmizegetusa (ancienne Ulpia Traiana Sarmizegetusa), qui sont gardés dans les collections du Musée d'archéologie de la commune de Sarmizegetusa et du Musée d'histoire de la Transylvanie de Cluj-Napoca.

Elles sont: 6 points de lance, 14 points de pique, 3 talons de lance et de pique, 12 points de flèche, une lame de poignard, 3 pendants de cuirasse et un projectile de fronde.

INSTALAȚII DE HYPOCAUSTUM LA SARMIZEGETUSA*

Cercetările arheologice întreprinse la Ulpia Traiana au pus în evidență existența și utilizarea frecventă a instalației de *hypocaustum*. Pentru cercetările mai vechi, efectuate mai ales de Societatea de istorie de la Deva, între anii 1882—1900, informațiile păstrate sînt lacunare și schematice¹. Situația se schimbă între cele două războaie mondiale, cînd săpăturile intră sub egida Comisiunii Monumentelor Istorice; atît săpăturile cît și publicarea lor primesc acum un caracter științific². Cercetările au fost reluate în anul 1973, urmînd a fi continuate pînă la dezvelirea integrală a orașului antic³.

Din atestările, destul de numeroase în literatura arheologică consacrată Ulpiei Traiane, a instalațiilor de *hypocaustum*, am selectat doar pe acelea care conțin informații exacte privind dimensiunile pieselor componente, amplasarea instalației și contextul descoperirii.

1. *Termele*. Una din băile Sarmizegetusei a fost dezvelită integral în anul 1883 de doi arheologi de la Deva și publicată 10 ani mai tîrziu⁴. Descrierea edificiului este destul de confuză și incompletă. Aflăm că 5 din încăperile clădirii erau dotate cu instalație de încălzire. Pentru una dintre camere avem următoarea descriere: „Baza hypocaustului era formată de un paviment de cărămizi de 40×28×6 cm. Pe acesta la o distanță de 40 cm, în rînduri, erau așezate 7 cărămizi de 20×20×6 cm una peste cealaltă, fiind apoi acoperite cu cărămizi de aceleași dimensiuni ca cele de la bază. Deasupra acestui strat era turnat cimentul gros de 15 cm care forma pavimentul caldariumului”⁵ (pl. I, 4).

Observăm că lipsește din descriere cărămida de legătură dintre *pilae*, necesară în cazul în care distanța dintre stîlpi era de 40 cm.

Clădirea era înzestrată cu trei *praeefurnia* dintre care două se aflau în aceeași încăpere. Pe un al treilea, de mari dimensiuni s-a găsit un vas mare

* Studiul prezent a fost comunicat într-o altă formă sub titlul *Römische Heizungssysteme in Ulpia Traiana Sarmizegetusa* la Simpozionul cu tema *Heizung in roemischer Architektur* din Augst în 1980.

¹ Referitor la activitatea Societății de istorie din Deva, vezi C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 225—234.

² C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 516—556; C. Daicoviciu, O. Floca, în *Sargetia*, I, 1937, p. 1—18; O. Floca, în *Sargetia*, I, 1937, p. 25—43; idem, în *Dacia*, IX—X, 1946, p. 431—440.

³ H. Daicoviciu și colab., în *Sargetia*, XI—XII, 1975, p. 225—231; idem, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 139—154; idem, în *Materiale*, Oradea, 1979, p. 231—233; idem, în *Materiale*, Tulcea, 1980.

⁴ P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, II, Nagybecskerek, 1894; G. Téglás, *Hunyadvármegye története*, Budapest, 1902, p. 62—64.

⁵ G. Téglás, *op. cit.*, p. 63.

de lut. Trei dintre încăperile încălzite aveau pereții căptușiți cu tuburi de ceramică în secțiune patrată prin care ciroula aerul cald. Interesantă este amintirea unor orificii verticale, patrute, în ziduri, utilizate în concepția autorilor pentru evacuarea fumului⁶.

2. *Palatul Augustalilor*. În impozantul edificiu doar o singură încăpere a fost dotată ulterior cu instalație de încălzire⁷. Suspensura nu ocupă întreaga suprafață a camerei, păstrându-se în partea de nord, la intrare, o zonă neîncălzită, de asemenea, pe lângă pereții laterali. În partea de sud s-a construit prefurniul (?) de formă absidală. Pilaștrii instalației sînt de cărămidă. La bază a fost așezată o cărămidă de $26 \times 26 \times 7$ cm peste care urmau apoi 6 bucăți de $18 \times 18 \times 7$ cm și o cărămidă mai mare de $18 \times 36 \times 9$ cm. Pilaștrii erau uniți prin cărămizi mai mari de $42 \times 42 \times 9$ cm (*sesquipediales*) (pl. I, 3). Suprafața rezultată era izolată cu un strat subțire de mortar și unul mai gros de 15 cm de *cocciopesto*. Pavajul camerei consta din elemente hexagonale de ceramică. O cantitate însemnată de *tegulae mammatae*, descoperită în săpături, presupune încălzirea zidurilor cu ajutorul lor.

3. *Villa suburbana*. În anul 1936, la nord de amfiteatru a fost dezvelită o clădire cunoscută în literatura de specialitate ca *villa suburbana* de la Sarmizegetusa⁸.

Villa a avut două faze de construcție; într-una din camerele primei faze s-a descoperit o instalație de încălzire. Această încăpere nu a fost dotată de la început cu *hypocaustum*, unul din zidurile sale fiind tencuit și pictat pînă jos. La un moment dat însă pereții camerei sînt izolați pînă la înălțimea de 75 cm cu niște ziduri late de 40 cm; între aceste ziduri, adăugate, se construiesc stîlpii instalației. Pilaștrii de cărămidă erau dispuși cîte 7 în 6 rînduri. Deasupra cărămizii de la bază de $27,5 \times 26,5 \times 6,5$ cm urmau 11 cărămizi mai mici de $21 \times 21 \times 6$ cm. Stîlpii erau legați între ei cu cărămizi mari de $42,5 \times 41,5 \times 6$ cm (pl. I, 2). Distanța între ei nu depășea 35 cm (fig. 1). Cuptorul nu a fost descoperit dar se presupune că se afla în partea de vest a încăperii, în exterior. În faza a doua a clădirii instalația nu a mai fost utilizată.

4. *Schola gladiatorum* este o clădire de mari dimensiuni, cu mai multe faze de construcție, aflată la nord-est de amfiteatru⁹. În faza a doua a clădirii se adaugă o aripă nouă, în care s-au găsit camere încălzite cu *hypocaustum*. Tot acum se intervine într-o cameră aparținînd aripii vechi, adaptîndu-se pentru încălzire.

Aripa nouă este compusă din 6 camere dintre care trei încălzite de 2 *praefurnia*. Prefurniul din partea de vest (fig. 2) era delimitat de un zid în formă de L cu latura lungă de 3,25 m și cea scurtă de 1,80 m, lat de 0,75 m. Interiorul cuptorului a fost împărțit în două sectoare inegale — cel de sud aflat în legătură cu încăperea ce trebuia încălzită, pavat cu gresie calcinată, și cel de nord, nepavat. Cele două sectoare sînt despărțite de un zid a cărui înălțime inițială nu a putut fi stabilită. Mult prea larg pentru a fi o simplă gură de tiraj, compartimentul de nord a cuptorului a putut fi

⁶ *Ibidem*.

⁷ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 534—535.

⁸ O. Floca, în *Sargetia*, I, 1937, p. 25—43.

⁹ H. Daicoviciu și colab., în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 139—142.

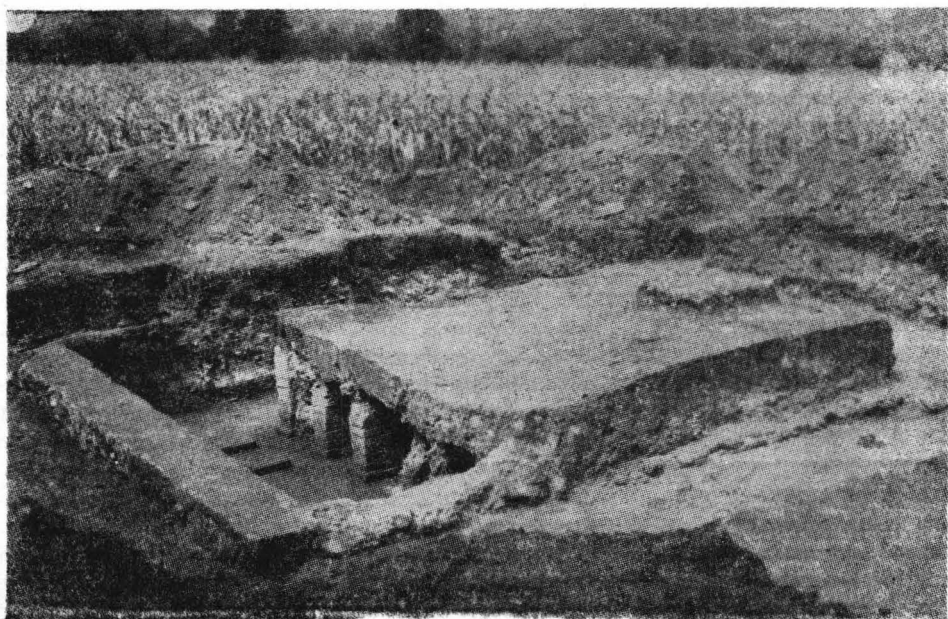

Fig. 1 — *Hypocaustum* la villa suburbana.

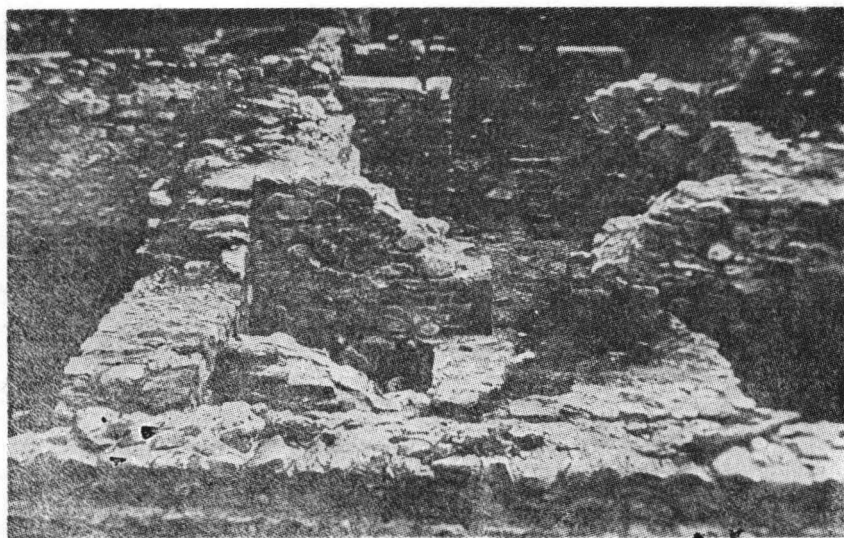

Fig. 2 — Prefurniul din partea de vest de la *schola gladiatorum*.

utilizat drept sobă pentru gătit. Magazia de combustibil s-a amenajat într-un spațiu rămas liber între aripa veche și cea nouă. Cuptorul comunica cu încăperea printr-o deschidere largă de 58 cm căptușită cu cărămidă. Nivelul inferior al zidurilor camerei era protejat cu un parament de cărămidă, sau pe alocuri, cu țigle și olane înfipite în structura zidului. Din nefericire pilonii instalației de încălzire nu au rezistat, astfel încît nu cunoaștem aspectul lor; știm doar că ei susțineau un paviment gros de 24 cm din *opus signinum*. Pe acest suport a fost așezat un mozaic de marmură și gresie cu un decor geometric și vegetal¹⁰. La nivelul subsolului camera comunică spre est cu o altă încăpere prin două canale largi de 40 cm și lungi de 84 cm. Cele două canale sînt despărțite de un pilon de cărămidă lat de 60 cm. Marginea din cărămidă a canalelor se întretese cu zidul de piatră; deschiderile erau boltite. Hypocaustul încăperii avea 63 de stîlpi (cîte 7 în 9 rînduri). Pilaștrii aveau la bază o cărămidă de $28 \times 28 \times 5,5$ cm, deasupra 8 cărămizi de $20 \times 19 \times 6$ cm, din nou o cărămidă cu latura de 28 cm și apoi o alta de $42 \times 29 \times 6$ cm (pl. I, 1 și fig. 3). Legătura dintre stîlpi era realizată cu o cărămidă de $58,5 \times 58 \times 7,2$ cm, peste care s-a turnat pavajul în *opus signinum*.

Zidul sudic al acestei încăperi este întrerupt la bază pe o lățime de 35 cm. Este vorba de un prag podit și mărginit cu cărămizi puternic arse. În exterior acest spațiu era mărginit la vest de un zid de cărămidă de 75×54 cm care se adosează la un picior de zidărie în *opus incertum*, orientat la fel ($1,34 \times 0,58$ m). La 2,15 m est de acest zid există altul similar ($1,24 \times 0,59$ m). Înclinăm să credem că avem de a face cu un mic *praefurnium*, mai de grabă, decît cu o gură de tiraj (fig. 4). Acesta a fost construit mai tîrziu, pereții săi laterali adosîndu-se zidului clădirii. Camera aflată la est de cea descrisă mai sus era, de asemenea, prevăzută cu *hypocaustum*. Legătura dintre cele două camere se făcea prin două canale de 31×65 cm, despărțite de un pilon central de 88×65 cm. Camera fiind săpată înainte de 1973 ne lipsesc detaliile privind instalația.

În timpul săpăturilor în moloz și dărîmătură s-au găsit niște tuburi de ceramică de 12×8 cm, cu suprafața arouită spre interior și diametrul orificiului de $2-2,5$ cm (pl. I, 9). Nici una din piese nu a fost găsită *in situ*. Deoarece uneori tuburile au fost aflate pline cu mortar, considerăm că aceste piese nu erau utilizate drept conducte pentru transportul aerului cald prin pereți, ci jucau mai degrabă rolul mameloanelor de la *tegula mammata*¹¹, lăsînd să treacă nu prin ele, ci printre ele aerul cald sau fumul.

Contemporan cu instalațiile descrise pare a fi și hypocaustul dintr-o încăpere de aripii vechi. În zidul estic al camerei se practică, la un moment dat, o deschidere de 38 cm cu margini de cărămidă și fundul pavat cu piatră pusă în dungă. Aceasta este gura unui cuptor ale cărui urme nu au mai putut fi găsite, cu excepția unei gropi de cenușă. În același timp se construiesc la 60 cm spre sud, respectiv 33 cm spre nord, de gura cuptorului, două ziduri care închid un culoar în formă de T. Zidurile au înălțimea de 50 cm și au fost construite pe pavimentul inițial al încăperii. Între cele două ziduri s-au găsit urmele instalației de *hypocaustum*. Cei patru stîlpi păstrați se compuneau din 7 cărămizi de $21 \times 21 \times 7$ cm avînd deasupra o cărămidă de

¹⁰ D. Alicu, în *SCIVA*, 28, 1, 1977, p. 111—117.

¹¹ *DA*, III, 1, p. 348.

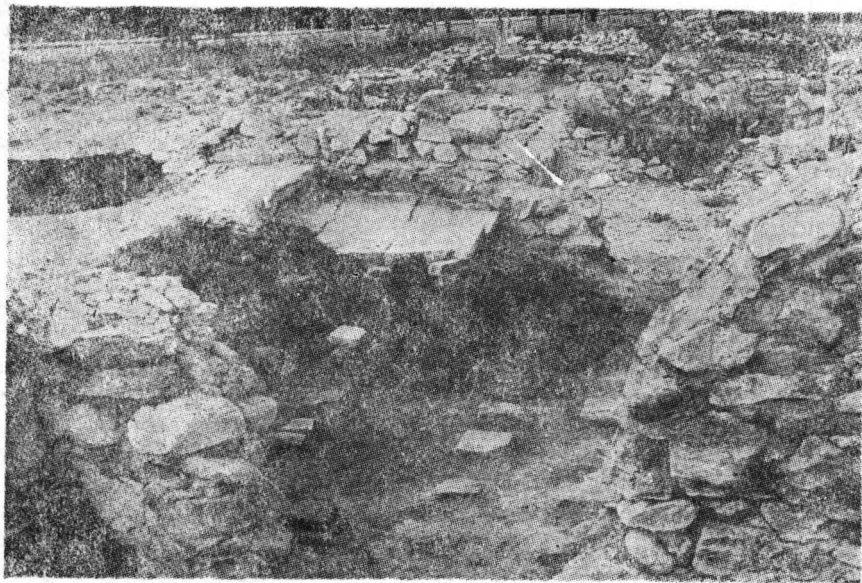

Fig. 3 — *Hypocaustum* la *schola gladiatorum*.

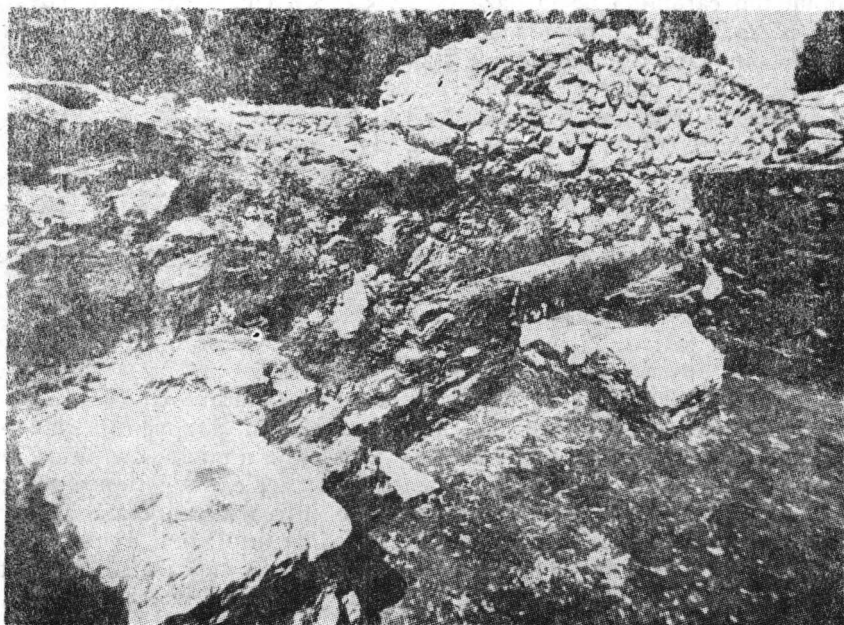

Fig. 4 — Prefurniul din partea de sud de la *schola gladiatorum*.

41×28×5 cm. Peste toate acestea urmau cărămizile mari, cu latura de 59 cm, groase de 6,5 cm și un paviment de *opus signinum*. Destinația încăperii reamenajate este greu de precizat. Dacă luăm însă în considerare faptul că în aripa veche a clădirii există trei bazine de apă rece, putem presupune că aici a fost așezat, pe zidurile de sprijin construite în acest scop, un bazin pentru apă caldă.

5. *Clădirea 002*. În anul 1979 au început săpăturile sistematice în interiorul zidurilor orașului. Cu acest prilej s-a dezvelit parțial o clădire notată 002. Mai multe camere ale parterului aveau instalație de încălzire¹². Clădirea fiind în curs de cercetare, unele elemente privind stratigrafia și cronologia construcției, precum și unele detalii strict tehnice au rămas neelucidate.

Camera nr. 1 a clădirii este foarte lungă (33,25 m) și foarte îngustă (3,35 m). Subsolul camerei este împărțit în trei sectoare; primul sector de 2×3,35 m cuprinde pe întreaga sa suprafață 30 de stâlpi așezați în 6 rânduri de câte 5 la o distanță de 16—19 cm unul de celălalt. Din stâlpii hypocaustului s-a păstrat doar cărămida de la bază de 27×28×5 cm. Spre est a fost dezvelită gura unui cuptor foarte prost conservat. De remarcat că stâlpii instalației erau așezați direct pe pământ. Aspectul deosebit al acestei porțiuni, primitivismul execuției par să indice o lărgire făcută în grabă a suprafeței încălzite a camerei. Al doilea sector este cel rece. Camera longitudinală este despărțită prin două ziduri, unul mai vechi, altul mai nou, aflate unul în prelungirea celuilalt, într-o zonă rece și una caldă. Ne vom ocupa mai ales de al treilea sector al încăperii, zona caldă. Stâlpii hypocaustului sînt așezați pe un strat dur de *opus signinum*. În partea de est stâlpii se compun din cărămida de la bază de 28×27×6 cm, 8 cărămizi patrute de 16×16×6 cm, o altă cărămidă cu latura de 20 cm și o cărămidă de mari dimensiuni din care din păcate nu s-au păstrat decît fragmente. În centru stâlpii din cărămizi patrute se amestecă cu stâlpi din cărămizi rotunde, bineînțeles de aceeași înălțime. În partea vestică a încăperii suspensura constă din tuburi și cărămizi (pl. I, 7, pl. II și fig. 5). În această porțiune, la 11,6 m de latura vestică zona rece este traversată de un canal ce leagă un al doilea prefurniu de suspensură. Canalul este lat de 62 cm și este captușit cu cărămizi înguste de 14 cm. Extremitatea dinspre cuptor se lărgeste treptat. Din cuptor s-au mai păstrat resturile zidurilor laterale, foarte asemănătoare cu cele de la cuptorul nr. 2 al schlei. Peretele nordic al încăperii era placat cu *tegulae mammatae* (pl. II).

Camera 4 a fost de la început dotată cu instalație de încălzire. Cuptorul ei trebuie să fi fost la vest de camera 3. Această ipoteză este susținută de descoperirea unui canal lat de 63 cm, placat pe o latură cu cărămidă care traversează pe direcția est-vest încăperea nr. 3. Din pavimentul camerei 4 și din stâlpii care-l susțineau nu s-a păstrat aproape nimic. S-au putut determina doar amprente și cîteva fragmente *in situ* ale unor tuburi de ceramică ce jucau rolul stîlpilor de susținere. Pe întreaga suprafață a camerei s-au putut observa 3 șiruri de câte 5 tuburi și începutul unui al patrulea șir. Tuburile cu diametrul de 24 cm au fost așezate pe suprafața neîntărită a pavajului astfel încît amprenta lor a rămas bine imprimată. Centrul tu-

¹² H. Daicoviciu și colab., în *Materiale*, Tulcea, 1980.

Fig. 5 — *Hypocaustum*, clădirea 002, camera 1.

burilor se afla la o distanță de 40—58 cm unul de celălalt. În moloz s-au găsit și fragmente de *tegulae mammatae*.

Camera 8 a suferit trei reamenajări consecutive dintre care două legate de instalația de încălzire. În prima fază prefurniul se afla pe latura de nord, în exteriorul clădirii. Un zid de piatră lung de 2,20 m, paralel cu zidul vestic al clădirii și aflat la 2,8 m de acesta, putea fi unul din pereții prefurniului. Într-o fază ulterioară, după ce se va renunța la încălzirea camerei 8 și se va construi o nouă aripă, în spațiul delimitat spre vest de zidul amintit se va amplasa un prefurniu pentru camera 4. Gura cuptorului camerei 8 avea o deschidere de 46 cm și era căptușită cu cărămizi de $36 \times 20 \times 6$ cm. Stâlpii instalației erau confecționați din cărămizi rotunde așezate pe un pavaj din cărămizi și țigle sparte. La un moment dat subsolul camerei este umplut cu pământ galben pe o înălțime de 60 cm, peste care a fost turnat un strat subțire de *opus signinum*. La nivelul pavajului, în extremitatea sudică a zidului estic al camerei, se deschide acum o gură de foc de 77×91 cm, construită din cărămizi de $37 \times 26 \times 6$ cm sau de $39 \times 14 \times 6$ cm.

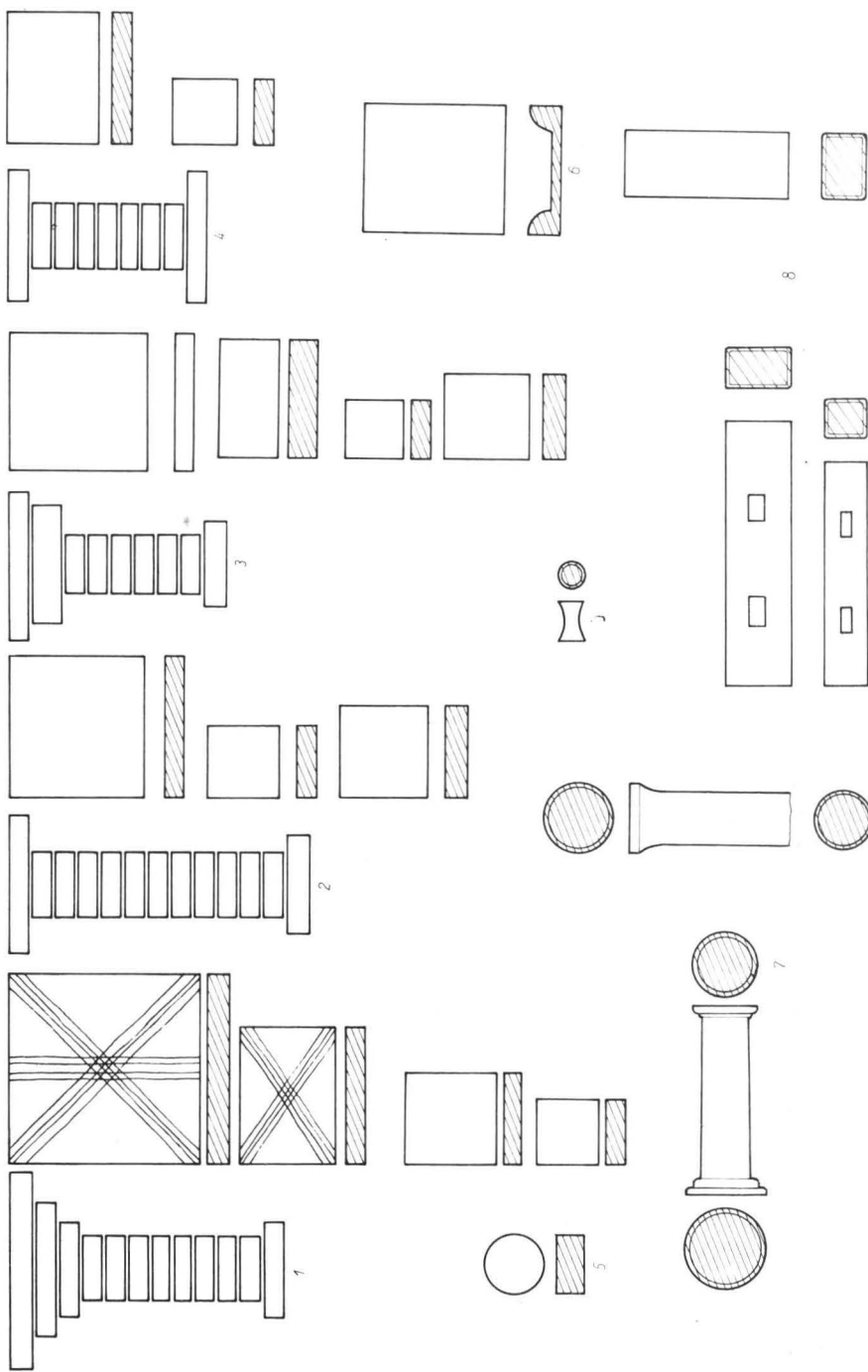
Cei 35 de stâlpi care susțineau pavajul camerei, aranjați în 7 șiruri de câte 5, aveau la bază câte o cărămidă de $28 \times 28 \times 7$ cm pe care era așezat un tub cu diametrul de 24 cm. Tuburile erau prinse de cărămizi cu mortar. Nu au fost găsite tuburi întregi *in situ* ci doar fragmente și cărămizile de la bază care poartă clar amprenta lor în mortar.

Cu prilejul ultimei reamenajări a camerei se renunță la *hypocaustum*; gura cuptorului este obturată de un zid de calitate inferioară, adosat zidului estic al camerei. Camera este apoi lărgită spre est prin demolarea până la nivelul pavajului a zidului vechi și extinderea pavajului deasupra sa.

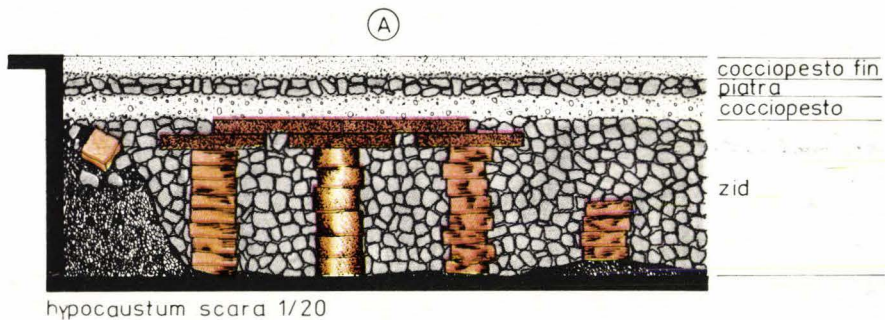
Pentru o anumită perioadă a funcționat un *hypocaustum* și în camera 1C. Cuptorul se afla în partea de vest a încăperii și era legat de subsol prin intermediul unui canal boltit din cărămidă, lat de 35 cm. Nici unul din stâlpii instalației nu s-a păstrat integral și mulți au dispărut complet. Știm doar că erau construiți din cărămizi patrate. Și această încăpere a suferit mai multe transformări, astfel la un moment dat ea este lărgită, renunțându-se la *hypocaustum*, spre vest, adică peste cuptor, acesta fiind distrus de pavajul camerei extinse.

Numărul destul de mic al edificiilor cercetate atent și dotate cu *hypocaustum* nu ne oferă decât o imagine parțială asupra sistemelor de încălzire utilizate la Ulpia Traiana, mai ales că în nici una din clădirile studiate nu s-a găsit o instalație completă, începînd cu prefurniul și sfîrșind cu orificiile de tiraj. Vom încerca să analizăm totuși fiecare element al instalațiilor de încălzire dezvelite, cu toată informația sumară de care dispunem, pentru a obține o vedere de ansamblu la nivelul cercetării actuale.

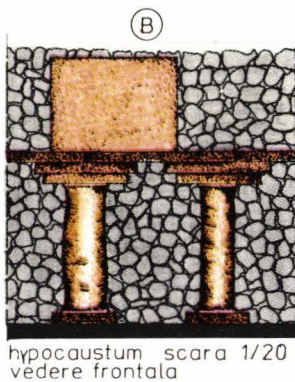
Prefurniul era construit atît în exteriorul clădirii (*villa suburbana*, *schola gladiatorum*, 002, *Aedes augustalium*) cît și într-o cameră din interiorul clădirii (*schola gladiatorum*, terme, 002) care avea probabil și rol de bucătărie sau cameră pentru combustibil. Din structura cuptoarelor s-a păstrat destul de puțin. Mai bine păstrate au fost cele de la terme dar lipsește o descriere a lor. La *schola gladiatorum* au putut fi determinate perimetrele cuptoarelor și cîteva elemente de construcție. Cel exterior era simplu și avea doar o singură destinație de a încălzi camerele. Celălalt *prae-furnium* mai complex, juca și rolul de sobă, la fel ca cel descoperit în terme. Destul de interesant ni se pare cuptorul în formă de absidă de la Palatul Augustalilor. Într-o fotografie veche, din timpul săpăturilor, se poate observa canalul de legătură între cuptor și subsol, obturat astăzi dintr-o greșală de restaurare. Aceste *prae-furnia*, solide, cu ziduri de piatră, contrastează cu cel descoperit în partea de est a camerei nr. 1 din clădirea 002, care a avut, probabil, o cupolă de lut sprijinită pe cîteva pietre prinse într-un mortar slab, sau cel bănuît la *schola gladiatorum*, din aripa veche, ale cărui urme, cu excepția unei gropi cu cenușă, nici nu au mai putut fi sesizate. Dimensiunile și arhitectura cuptoarelor depindeau în mare măsură de suprafața de încălzit, de temperatura care trebuia s-o creeze și de durata în timp a utilizării lor. Uneori un singur cuptor nu putea să facă față suprafeței de încălzit, astfel încît era necesară construirea unui al doilea, ca în cazul prefurniului de pe latura de sud de la cazarma gladiatorilor ori cel de est din camera 1 de la 002. La primul, zidurile sale laterale sînt adosate zidului clădirii după a doua tenuire a edificiului. Se știe că aripa nouă a fost construită după

Pl. I. Material ceramic utilizat în construcția instalațiilor de încălzire de la Sarmizegetusa.

SUSPENSURA . TIPURI

stud arh. ovidiu eugen stanescu

războaiele marcomanice¹³, ceea ce permite datarea instalației la sfârșitul secolului al II-lea, iar a cuptorului de pe latura de sud la începutul celui următor.

Mult mai bine păstrate sînt canalele de legătură între cuptor și camera de încălzit. Lărgimea lor variază între 34 și 63 cm. În general canalele sînt pavate cu cărămidă pusă pe lat cu excepția canalului din aripa veche a cazarmei gladiatorilor, pavat cu piatră așezată în dungă. Pereții laterali erau din cărămidă obișnuită întrepesută cu zidul sau porțiunea străbătută de canal. Excepție fac canalele din zidul estic al camerei 8 și cel sudic al camerei 1 din clădirea 002, ai căror pereți sînt construiți din cărămizi lungi și înguste (descoperite la Sarmizegetusa, în general, în construcții tîrzii, din secolul al III-lea) nelegate organic de peretele canalului. Cu totul deosebit este canalul care străbate camera 3 a aceleiași clădiri pentru a conduce aerul cald necesar încălzirii camerei 4. Unul din pereții săi a fost placat cu cărămidă îngustă, pusă în dungă, iar celălalt tencuit cu *opus signinum*. Acoperișul canalelor era boltit și era confecționat din cărămidă adecvată ca formă. Într-un singur caz, la *schola gladiatorum*, s-a observat prelungirea pereților canalului în interiorul camerei cu piloni.

Pilele instalațiilor de la Ulpia Traiana, descoperite pînă acum, sînt construite din material ceramic, predominant fiind cărămida groasă de 5,5—7 cm, cu latura de 18—21 cm, așezată pe cîte o cărămidă patrată ou latura de 26—28 cm. Uneori cărămida de deasupra este mai mare, ca, de exemplu, la Palatul Augustalilor sau peste cărămida analoagă celei de la bază, care încheie șirul cărămizilor mai mici, se mai așează încă una de dimensiuni mai mari, cum s-a procedat la *schola gladiatorum*. În timpul săpăturilor din diverse perioade au fost descoperiți și stîlpi din cărămizi rotunde ou diametrul de 16,5—18 cm, groase de 7—8,5 cm. (pl. I, 5). Atît cărămizile patrate cît și cele rotunde erau legate între ele cu pămînt galben. Uneori stîlpii au fost tencuiți tot cu pămînt galben, urme ale acestui gen de tencuială găsindu-se într-una din camerele cazarmii gladiatorilor. Mai rară este utilizarea tuburilor drept piloni ai instalației de *hypocaustum*. Situația a fost întîlnită în 3 camere ale clădirii 002, ușor diferită de la o cameră la alta. Diferența constă în modul de așezare a tuburilor de ceramică; în camera 4 ele sînt așezate direct pe pavajul subsolului, iar în camera 1 și 8 pe cîte o cărămidă. Primele au fost montate imediat, în mortarul neîntărit suficient, fără a mai fi necesară utilizarea altui liant; celelalte sînt prinse de cărămizi cu mortar.

Legătura dintre pile se făcea ou cărămizi patrate de mari dimensiuni cu latura de 42—59 cm. Pavajul era așezat peste aceste cărămizi, asigurînd, prin grosime sau consistență, izolarea perfectă a instalației.

Uneori structura pereților încăperilor prevăzute ou *hypocaustum* este diferită la nivelul subsolului față de restul înălțimii lor. Constructorii antici au căutat să izoleze zidurile de acțiunea directă a focului și căldurii, folosind pentru aceasta mai multe metode. O primă metodă, observată la *villa suburbana*, a constat din lipirea de pereții inițiali ai camerei a unui zid de protecție ridicat pînă la nivelul suspensurii. În cazul în care instalația de încălzire este contemporană cu construcția zidurilor, acestea au fost izolate

¹³ Ibidem, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 143.

prin ridicarea unui parament de cărămidă întretesut cu zidul propriu-zis (o parte din subsolul de la *schola gladiatorum*). Tot la clădirea amintită s-a putut observa o a treia tehnică de izolare, aplicată cu ocazia unor reparații, și, anume, înfigerea în miezul zidului în *opus incertum* a unor fragmente de olane și țigle. Materialul respectiv devenea refractar, asigurând astfel o viață mai îndelungată zidului. O ultimă metodă utilizată la clădirea 002 în camera 1 constă în simpla tencuire a pereților cu *opus signinum*.

Nu întotdeauna încăperile erau încălzite pe întreaga suprafață. Porțiuni reci au fost găsite la Palatul Augustalilor, *schola gladiatorum*, terme, clădirea 002. Încă nu ne putem explica mulțumitor de ce au fost păstrate astfel de zone. Luând în considerare faptul că suprafețele neîncălzite nu aveau un spațiu liber, gol, la subsol acesta fiind umplut cu moloz sau pământ prins între ziduri de piatră care asigurau o delimitare precisă a zonei neîncălzite, ar fi posibil ca în cameră, pe suprafața respectivă, să fi fost așezată o mobilă sau un obiect greu. Explicația nu este mulțumitoare pentru camera 1 din 002 unde este încălzit doar un coridor îngust și camera din Palatul Augustalilor unde, de asemenea, pe lângă pereți este câte un coridor îngust. În ambele cazuri instalația este ulterioară și ea a avut, probabil, încă un rol, acela de a usca igrasia pereților. Astfel, absida din camera de la Palatul Augustalilor este transformată într-un cuptor de formă curioasă, fiind adaptată unor necesități de moment. Într-una din încăperile școlii porțiunile reci sînt paralele cu zidurile camerei și este încălzită zona centrală, ceea ce ne sugerează prezența unui bazin de apă caldă susținut de zidurile interioare.

În ce privește modul de încălzire a zidurilor, informațiile ne sînt oferite în cea mai mare măsură de obiectele folosite în acest scop și mai puțin de descoperirile *in situ*. *Tegulae mammatae* (pl. I, 6) montate au fost descoperite numai în camera 1 din 002, iar tuburi verticale în secțiune patrată montați la nivelul superior al suspensurii s-au descoperit la terme (pl. I, 8). Nu întotdeauna era încălzit întreg perimetrul zidurilor. De exemplu, în camera 1 din 002 era încălzit peretele nordic, iar la terme pereții exteriori sau cei învecinați cu camere neîncălzite. Se poate spune că avem de-a face cu un sistem logic de încălzire, bazat pe economia de căldură.

Mai rar utilizat este sistemul de la *schola gladiatorum* unde s-au folosit concomitent *tegulae mammatae* și tuburi mici așezate transversal pe perete (pl. I, 9). Aceste tuburi permiteau crearea unor spații libere pentru circulația aerului cald. Ele au mai fost descoperite la Romula¹⁴, Slăveni¹⁵, Mercurea-Albe¹⁶ în Dacia, la Champlieu¹⁷ în Gallia etc. Cele de la Sarmizegetusa au fost găsite cu mortar în interior, iar la Slăveni cu un piron de prindere. Este o dovadă clară că nu au fost utilizate în calitate de tuburi pentru trans-

¹⁴ OltR³, p. 331, fig. 95/F.

¹⁵ Gh. Popilian, în *Apulum*, IX, 1971, p. 631, fig. 4.

¹⁶ N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980, p. 56.

¹⁷ DA, III, 1, p. 348.

portul aburului cum încearcă să ne convingă N. Branga într-una din lucrările sale¹⁸.

Tirajul prefurniilor era asigurat de o parte a canalelor din pereți, iar în cazul termelor, de niște orificii create în acest scop în interiorul zidurilor.

DORIN ALICU

INSTALLATIONS DE *HYPOCAUSTUM* À SARMIZEGETUSA

(Résumé)

On présente et on discute les installations de chauffage dans un nombre de 5 édifices à Sarmizegetusa (les thermes, l'*Aedes Augustalium*, *villa suburbana*, *schola gladiatorum*, l'édifice no. 002), qui sont mieux conservés. On analyse puis, à part, chaque pièce de l'*hypocaustum*, en relevant les ressemblances aussi que les différences entre elles.

¹⁸ N. Branga, *op. cit.*, p. 98.

PRAEFECTUS QUINQUENNALIS PRO IMPERATORE

La législation municipale romaine prévoyait la possibilité de remplacer les magistrats municipaux suprêmes, en cas d'absence, par des *praefecti* nommés par ceux-là¹. Une telle *praefectura*, qui ne durait qu'aussi longtemps que les deux *duumviri* ou *quattuorviri iure dicundo* étaient absents de la ville, n'était pas considérée comme *honor*, n'apportait les avantages qui résultaient de l'exercice d'une magistrature ordinaire et — par conséquent — apparaît très rarement dans les inscriptions². Dans la Dacie romaine on ne détient aucune attestation de ce genre³.

Cependant, dans la vie des villes romaines, il y avait aussi une autre catégorie de *praefecti*, à savoir ceux qui exerçaient la fonction municipale suprême à la place de l'empereur. Au I-er et II-e siècle de n.è. les villes choisissaient parfois l'empereur dans la fonction de *duumvir*, *quattuorvir* ou *quin quennalis*. Evidemment, celui-ci ne pouvait remplir en personne la fonction offerte, de sorte qu'il désignait un habitant de marque de la ville comme *praefectus iure dicundo* à sa place. Ces préfets jouissaient d'une considération toute particulière. Ils détenaient toutes les prérogatives des magistrats suprêmes élus, y inclus la possibilité de mandater temporairement le pouvoir. En outre, la fonction était *sine collega*. Un tel *praefectus iure dicundo* dirige seul la ville sans être l'élu de ses concitoyens, mais par la suite d'une décision impériale⁴.

Dans la Dacie romaine on ne connaît que trois attestations de cette promagistrature municipale. Toutes les trois proviennent de Ulpia Traiana Sarmizegetusa et se rapportent à des *praefecti quinquennales*⁵. À son caractère insolite dans la province carpatique s'ajoute sa dénomination moins usuelle: tandis que dans l'Empire le titre de *praefectus* est suivi par le nom de l'empereur au génitif, dans la Dacie — et seulement ici — nous rencontrons la formule *praefectus quinquennalis pro imperatore*. Loin de représenter une

¹ W. Liebenam, *RE*, V, 2, [1905], 1818; W. Ensslin, *RE*, XXII, 2, [1954], 1313—1314; E. Sachers, *RE*, XXII, 2, [1954], 2390—2391; *Lex Salpensana*, R XXV, dans F. Abbott, A. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926, p. 370; W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2.—4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*, Steiner, Wiesbaden, 1973, p. 63.

² W. Ensslin, *op. cit.*, 1314 sq.

³ I. Piso, *StCl*, XVI, 1974, p. 242—243, no. 5.

⁴ W. Ensslin, *op. cit.*, 1318—1320; E. Sachers, *op. cit.*, 2391; W. Langhammer, *op. cit.*, p. 64, 213.

⁵ CIL III 1497 = ILS 7133 = IDR III/2, 107; CIL III 1503 = ILS 7134 = IDR III/2, 112; I. I. Russu, *ActaMN*, VII, 1970, p. 519—521.

erreur de grammaire, cette formulation constitue un trait de spécifique local, daco-romain⁶.

Certainement, trois simples attestations d'une telle préfecture ne peuvent pas nous en dire trop long sur son spécifique. Nous apprécions cependant que l'on peut mieux comprendre la raison d'être et l'importance de cette promagistrature dans la Dacie en utilisant nos connaissances sur les trois préfets connus.

Notre attention est retenue tout d'abord par le préfet anonyme con-signé sur une inscription qui semble provenir de Germisara. On remarque dès le début que la préfecture est *sine collega*: un seul préfet nommé à la place de deux empereurs, Marcus Aurelius et Lucius Verus. La mention de leurs noms nous permet une datation plus précise: entre 161 et 169⁷. Il y a de nombreuses ressemblances — mais aussi des différences — entre la carrière de l'anonyme de Germisara et celle du chevalier C. Aelius Domitianus Gaurus de Puteoli⁸. Nous inclinons toutefois à croire qu'en fait il s'agit de la même personne. Les fonctions détenues par C. Aelius Domitianus Gaurus à Puteoli n'interdisent pas l'exercice de magistratures à Sarmizegetusa, surtout si l'on remarque que dans la capitale de la Dacie il ne parcourt pas un *cursus honorum* complet (il est seulement édile et décurion, puis les empereurs le désignent comme *praefectus quinquennialis*).

Un autre *praefectus quinquennialis pro imperatore* connu à Sarmizegetusa est Q. Ianuarius Rufus⁹. Le personnage n'est plus attesté dans d'autres sources. On observe cependant qu'il n'a pas détenu les magistratures municipales ordinaires; il a été encore seulement *flamen*, ce qui le rattache toujours à la personne de l'empereur¹⁰. Il est originaire de Tavium (Galatia) et appartient à la tribu Collina. Non seulement que c'est l'unique mention de la tribu Collina à Ulpia Traiana Sarmizegetusa (et d'une autre tribu que l'omniprésente Papiria)¹¹; la tribu Collina est insolite même à Tavium¹². Par conséquent, l'important personnage a dû être un coloniste italique (ou le descendant d'un tel coloniste) qui jouissait d'un état matériel et social très bon. Sa famille n'a dû habiter que temporairement en Galatie, puis Q. Ianuarius Rufus arrive à Sarmizegetusa et obtient la citoyenneté locale, probablement bénéficiant tout le temps de la confiance des autorités et de la protection impériale. Nous ne lui connaissons pas des descendants; mais une famille de Ianuarii, membres du collège des fabres de la ville, pourrait provenir de ses affranchis¹³.

De l'inscription dressée par l'*ordo coloniae Sarmizegetusae* en l'honneur de Q. Ianuarius Rufus il manque le terme de *praefectus*. Pourtant, sa qualité

⁶ W. Ensslin, *op. cit.*, 1320.

⁷ I. I. Russu, *loc. cit.*

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 522—523.

⁹ CIL III 1503 = ILS 7134 = IDR III/2, 112.

¹⁰ J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, I, Leipzig, 1881, p. 173; P. Riewald, *RE*, 2, Reihe, I, 2, [1920], 1652.

¹¹ G. Forni, *Omd*, p. 238—240. Les membres d'autres tribus sont de hauts fonctionnaires impériaux, ne se trouvant que temporairement à Sarmizegetusa.

¹² CIL III Indices, p. 2524; W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Prag—Wien—Leipzig, 1889, p. 254—255. Aussi ne pouvons-nous pas être d'accord avec l'opinion de W. Ruge, *RE*, IV A, 2, [1932], 2525. Il serait possible que la mention de la tribu indique dans ce cas une provenance de Rome (L. Piso, *op. cit.*, p. 236₁₇).

¹³ CIL III 1504 = IDR III/2, 413.

résulte clairement de la formule employée: *quinquennalis primus pro imperatore*. Le mot *primus* ne peut être compris qu'en sens chronologique¹⁴. Il ne peut avoir d'autre sens pour les collèges de magistrats ordinaires non plus (puisqu'ils avaient *par potestas*¹⁵). Cette constatation s'impose d'autant plus pour un promagistrat *sine collega*. L'expression *quinquennalis primus pro imperatore* doit donc être comprise comme désignant le premier remplaçant de l'empereur dans la haute dignité de censeur municipal à Sarmizegetusa. Assurément Q. Ianuarius Rufus a exercé cette promagistrature avant C. Aelius Domitianus Gaurus, donc au plus tard à l'époque d'Antoninus Pius.

Le troisième *praefectus quinquennalis pro imperatore* connu à Sarmizegetusa est M. Cominius Quintus¹⁶. Cet important personnage de la vie de la métropole dacique, à vieux gentilice italique¹⁷, est attesté également en quelques autres inscriptions¹⁸. Membre de l'ordre équestre, il est devenu quinquennal, pontife de la colonie, patron du collège des fabres et même *sacerdos arae Augusti*. Cette fonction semble offrir un repère chronologique. Pourtant, la formule *praefectus quinquennalis pro Antonino imperatore* a engendré des opinions diverses, la promagistrature de Cominius Quintus étant placée soit durant le règne d'Antoninus Pius¹⁹ soit à l'époque de Marcus Aurelius²⁰, Commodus²¹, Caracalla²² ou même Élagabal²³. Une nouvelle discussion sur ce problème devient nécessaire.

Dès le début nous devons rejeter l'opinion plus ancienne selon laquelle M. Cominius Quintus pourrait être le gendre de M. Antonius Valentinus, chevalier et *sacerdos arae Augusti* du temps de Gordianus²⁴. Dans cette appréciation, on est parti du fait que la femme de Cominius Quintus s'appelle Antonia Valentina et sa belle-mère — Claudia Valentina²⁵. Mais, avec certitude, ce n'est là qu'une simple coïncidence de noms. Même si M. Cominius Quintus avait été *praefectus quinquennalis* pour Élagabal, il aurait pu devenir difficilement le gendre d'un *sacerdos arae Augusti* en fonction quelque deux décennies plus tard; on devrait admettre qu'il soit devenu *sacerdos*

¹⁴ Th. Mommsen, CIL III 1051; H. Dessau, ILS 7201, 9414; V. Christescu, *Viata economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 85; C. Daicoviciu, *ActaMN*, III, 1966, p. 158; idem, *Dacica*, (Cluj), (1970), p. 390; H. Wolff, *ActaMN*, XII, 1974, p. 148; V. Moga, *ActaMN*, XIV, 1977, p. 148. On retrouve une opinion contraire chez M. Macrea, *Viata în Dacia romană*, București, Ed. științifică, 1969, p. 138—139 (cf. pourtant page 320, où il interprète le même terme de CIL III 1051 et 1208 dans un sens chronologique).

¹⁵ W. Langhammer, *op. cit.*, p. 63.

¹⁶ CIL III 1497 = ILS 7133 = IDR III/2, 107.

¹⁷ W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 108, 560.

¹⁸ CIL III 1473 = IDR III/2, 371; CIL III 1513 = ILS 7131 = IDR III/2, 108; CIL III 7907 = IDR III/2, 19.

¹⁹ Th. Mommsen, CIL III Indices, p. 1111, 2426 (avec certaines réserves); H.-G. Pflaum, *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino*, (Paris), Hachette, (1966), p. 722—723, 731—732; J. Trynkowski, *Przegląd Historyczny*, LVI, 3, 1965, p. 376; M. Macrea, *op. cit.*, p. 139.

²⁰ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 521; IDR III/2, 107 (p. 111).

²¹ W. Ensslin, *op. cit.*, 1320.

²² D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*, București, Ed. științifică, 1968, p. 99; N. Branga, *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 84.

²³ C. Daicoviciu, *ActaMN*, III, 1966, p. 156—157; idem, *Studien zur Geschichte Osteuropas*, 3. Teil, 1966, Graz—Köln, p. 12; idem, *Dacica*, (Cluj), (1970), p. 389—390.

²⁴ CIL III 1433 = ILS 7129 = IDR III/2, 266.

²⁵ F. Studniczka, *AEM*, VIII, 1884, p. 44—45, nr. 1.

provincial avant son beau-père, ce qui n'est guère vraisemblable. D'ailleurs, on connaît aussi d'autres familles d'Antonii à Sarmizegetusa²⁶.

Quelques repères chronologiques nous sont offerts par la parenté de M. Cominius Quintus avec la famille des Varenii. Une soeur à lui était mariée avec T. Varenius Probus, duumvir et quinquennal de Sarmizegetusa²⁷. Malheureusement, les attestations épigraphiques de T. Varenius Probus n'apportent pas d'éléments pour la datation — leur placement temporel étant fait à partir de la carrière de M. Cominius Quintus. On sait seulement que le fils de celui-là, T. Varenius Pudens, est mentionné comme patron des municipes Apulum et Porolissum²⁸, ce qui le situe au plus tôt pendant le règne de Septimius Severus²⁹. Ce T. Varenius Pudens avait détenu antérieurement aussi bien la dignité de *flamen coloniarum*³⁰. Le titre semble insolite, pourtant il n'est pas dépourvu d'analogies dans le monde romain³¹. On peut supposer, à juste titre, qu'elle ne se rapporte qu'à deux colonies, probablement rapprochées et se trouvant en des relations étroites; la plus vraisemblable hypothèse nous indique Sarmizegetusa et *Colonia Aurelia Apulensis*, ce qui placerait le milieu de la carrière de Titus Varenius Pudens à l'époque de Commodus et au commencement du règne de Septimius Severus³². On peut apporter à l'appui de cette datation l'observation que dans l'inscription de T. Varenius Pudens il manque le titre *Metropolis* pour Sarmizegetusa, bien qu'il y ait assez d'espace pour qu'il ait pu y être inclus; la même remarque est valable pour toutes les inscriptions se rapportant aux Cominii et Varenii³³. Sans doute, si T. Varenius Pudens vit et agit du temps de Commodus et Septimius Severus, son père — T. Varenius Probus — devrait avoir détenu des magistratures municipales deux ou trois décennies plus tôt, ce qui peut nous conduire même jusqu'aux années du règne de Marcus Aurelius. Son collègue de génération, M. Cominius Quintus, serait donc placé dans le même intervalle de temps. Il est donc absolument certain que celui-ci ne pouvait déployer son activité à l'époque d'Antoninus Pius.

Cette datation bénéficie encore d'un argument indirect, à savoir le fait que les *praefecti iure dicundo* ou *quinquennales* comme remplaçants de l'empereur ne se rencontraient dans le monde romain qu'au I-er et au II-e siècle de n.è. La dernière attestation absolument certaine date des années du règne de Commodus³⁴.

Contre cette hypothèse on peut toutefois invoquer un argument assez fort: M. Cominius Quintus est aussi *sacerdos arae Augusti*. Sans doute, il doit avoir rempli cette fonction vers la fin de sa carrière. De sorte que son

²⁶ Cf. par exemple I. Piso, *op. cit.*, p. 237—239.

²⁷ CIL III 1482 = ILS 7132 = IDR III/2, 129; CIL III 1513 = ILS 7131 = IDR III/2, 108.

²⁸ CIL III 1486 = IDR III/2, 128.

²⁹ Voir d'autres arguments en ce sens chez J. Trynkowski, *op. cit.*, p. 378, 383.

³⁰ CIL III 1482 = ILS 7132 = IDR III/2, 129. Ce n'est pas une faute de lapicide (cf. CIL III 1069: T. Claudius Anicetus, *Augustalis coloniarum*).

³¹ J. Trynkowski, *op. cit.*, p. 374³⁵.

³² Idem, *op. cit.*, p. 375; M. Macrea, *op. cit.*, p. 143.

³³ A une seule exception près: CIL III 13779 = IDR III/2, 322. Elle se rapporte toutefois à un membre du collège des fabres, affranchi ou descendant d'un affranchi de la famille Varenia. De sorte qu'elle peut être ultérieure d'une ou deux générations.

³⁴ CIL X 1658 (apud W. Ensslin, *op. cit.*, 1320).

exercice du temps de Severus Alexander permet la présence de Cominius Quintus en tant que *praefectus quinquennalis pro Antonino imperatore* pendant le règne de Caracalla. Mais il serait impossible de situer sa carrière à l'époque de Marcus Aurelius et Commodus. En fait, la réponse correcte ne nous serait donnée que par une datation précise de l'existence de l'institution *Concilium Daciarum trium* et — implicitement — du sacerdoce provincial. Or, on le sait, leur existence ne peut être prouvée avec certitude qu'à partir de Severus Alexander³⁵, bien qu'en principe ils aient pu être fondées (ne serait-ce qu'avec une existence latente) déjà sous Marcus Aurelius, en même temps que l'institution du commandement unifié des trois provinces transdanubiennes³⁶. En dépit de toutes les objections d'autre nature, la carrière de M. Cominius Quintus ne peut offrir, à elle seule, une preuve péremptoire pour l'existence du sacerdoce provincial avant l'année 222 de n.è. La réponse décisive revient aux recherches futures. Jusque-là, nous pouvons dater la promagistrature municipale de Cominius Quintus également entre les années 211—217.

En marge des questions établies plus haut on peut tenter quelques conclusions. Tout d'abord nous remarquons le caractère sporadique de cette promagistrature dans la Dacie romaine: elle apparaît dans une seule ville, et là même elle n'est pas devenue une pratique fréquente. Ses détenteurs sont des personnes aisées, à grande influence dans la vie de la ville; de trois *praefecti* connus, deux sont chevaliers. On n'a aucun indice pour associer l'institution d'un tel *praefectus quinquennalis* à une situation difficile pour la ville; au contraire, ils semblent déployer leur activité dans des périodes de calme et de prospérité. Par conséquent, nous ne pouvons accepter l'opinion plus ancienne qui voyait dans ces préfets une première forme d'ingérence de l'état dans l'administration municipale³⁷. Leur présence n'était imposée en aucune façon, elle ne dépendait que de l'initiative de l'oligarchie municipale locale d'offrir la magistrature suprême à l'empereur³⁸. Le fait même que les ingérences gouvernementales dans l'autonomie municipale ont usé d'autres institutions (*curatores rei publicae*, puis *defensores*) nous montre que les *praefecti pro imperatore* n'ont jamais fonctionné dans ce but³⁹.

La présence de tels préfets seulement pour la fonction de *quinquennales* (jamais pour le simple duumvirat) ne soulève, selon notre opinion, de questions particulières. La quinquennalité était supérieure au duumvirat, et l'on ne doit pas être surpris par la tendance de l'ordre des decurions d'offrir à l'empereur la plus haute des magistratures locales. La façon dont on encadre dans le temps — dans n'importe quelle variante — les trois préfets connus dans la métropole de la Dacie romaine ne nous permet non plus de voir dans le choix de l'empereur une tendance masquée de laisser sur les épaules de la Cour impériale la responsabilité d'établir le cens et les candidats potentiels à la magistrature. Car, bien que les difficultés dans le fonctionnement

³⁵ C. Daicoviciu, *ActaMN*, III, 1966, p. 154—163; idem, *Dacica*, (Cluj), (1970), p. 387—396.

³⁶ M. Macrea, *op. cit.*, p. 69, 383—384; I. Piso, *ActaMN*, IX, 1972, p. 467²⁹.

³⁷ C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, Paris, 1921, IV, p. 361_g.

³⁸ W. Ensslin, *op. cit.*, 1321.

³⁹ F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 63.

de l'administration municipale apparaissent dès le I-er siècle de n.è.⁴⁰, nous n'avons nulle preuve qu'elles se manifestent à cette époque également dans les provinces latinophones du Danube. Dans la Dacie il n'y a pas d'attestations de la répulsion des membres de l'oligarchie municipale pour les magistratures.

Nous apprécions donc que l'élection de l'empereur dans la magistrature municipale la plus haute — la quinquennalité — représentait à Sarmizegetusa une forme de manifestation du dévouement politique, de la fidélité envers le pouvoir central. Une forme qui coexiste avec beaucoup d'autres, bien connues. Et ce n'est pas par hasard que, dans la Dacie de Trajan, elle apparaît justement à Sarmizegetusa, la métropole prestigieuse de la province et la ville la plus romaine, la plus „classisante“ du Nord du Danube⁴¹.

RADU ARDEVAN

⁴⁰ *Lex Malacitana*, R LI, dans F. Abbott, A. Johnson, *op. cit.*, p. 374.

⁴¹ I. Piso, *RevRHist*, XIII, 5—6, 1974, p. 728—733; L. Țeposu-Marinescu, *Sargetia*, XIV, 1979, p. 160.

EPIGRAPHICA (XIII)*

INSCRIPTIONS DE APULUM

1. — Seize fragments d'une même plaque funéraire inédite en marbre (fig. 1 a) se trouvent dans le dépôt du Musée de Alba Iulia. Bien que les conditions de la découverte soient inconnues, la pièce provient sans doute d'une nécropole de Apulum. La plaque mesurait $131 \times 66,5 \times 3$ cm. Les lettres de 6,5 cm, tracées avec soin et, dans la partie droite de l'inscription un peu inclinées, ne sont pas à dater forcément au deuxième siècle. On rencontre un point de séparation à la 2e ligne, après VLP, mais non pas à la 4e ligne, après C. Le dernier mot de l'inscription se trouve entre deux *hederae*. Une seule ligature, A+E, a été utilisée dans l'inscription, à la 2e ligne. En voilà le texte (fig. 1 b):

[D(is)] M(anibus) | Ulp(iae) Victorinae omni | obsequ[io] mar[it]ali |
C(aius) Iul(ius) Iul[ianu]s [a] m[i]lit(iis) | maritus [et Iulia] Ursula | fi[lia].

On manqua d'indiquer l'âge de la défunte. On remarque ensuite la formule elliptique *omni obsequ[io] maritali* = *soumise en tout à son mari*, à la place de, disons, *omnibus rebus marito obsequentissimae*. L'époux, C. Iulius Iulianus, qui avait accompli les trois milices équestres, était inconnu pour nous jusqu'ici. Il n'est pas à identifier à C. Iulius Iulianus, connu à Inlăceni en qualité de *praef. coh. IIII Hisp. eq.*¹, car celui-ci était *dom(o) Rom(a)*. Le personnage de notre inscription surgit, selon toutes les apparences, de l'aristocratie municipale de Apulum. Le cognomen *Ursula* appartenant à sa fille me détermine à dater l'inscription plutôt au IIIe siècle.

* Pour *Epigraphica* (I—XII) v. *ActaMN* XVII, 1980, p. 81.

¹ CIL III, 946=I. I. Russu, *Emlékkönyv Kelemen Lajos*, Cluj, 1957, p. 536, n. l=H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum* I, Leuven, 1977, p. 462, nr. 71.

2. — Autel en marbre, inédit (fig. 2 a), dont il s'est conservé partiellement la base et les dernières lignes de l'inscription. Dimensions: 31×15×15 cm; hauteur des lettres: à la 2e ligne — 2 cm; à la 3e ligne — 1,8 cm; à la 4e ligne — 1 cm. On distingue à la première ligne la partie inférieure des trois premières lettres, où il s'agit, peut-être, de .IO. À la 2e ligne, à droite, on constate la ligature M+A. Le cognomen n'appartient donc pas au personnage, dont les dignités et position sociale sont indiquées à la 4e ligne, mais bien à la fille ou à l'épouse de celui-ci. Il est important que AVGVSTI

Fig. 2b.

est suivi par un bout d'une A. Puisque le cognomen *Augustianus* est très rare, on a très probablement à faire au personnage mentionné de la manière suivante à la fin d'une inscription de Sarmizegetusa: *sacerd(otio) Tib(erii) Cl(audii) Augustiani eq(uo) p(ublico)*². L'identification est soutenue par l'argument que le *sacerdos arae Augusti*, président du concile provincial, a toujours été choisi parmi les chevaliers qui avaient accompli d'importantes charges dans les villes de la province³. À cette occasion on apprend que

² IDR III, 2, 79 (=AnnEp, 1903, 69).

³ v. C. Daicoviciu, *ActaMN* III, 1966, p. 153—163 = idem, *Dacia*, Cluj, 1970, p. 386—396; J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit*, München, 1965, p. 118—119.

Tib. Claudius Augustianus avait été augur dans le *municipium Apulense*, qui au troisième siècle n'était autre que le *municipium Septimium Apulense*⁴. Si l'interprétation de l'inscription ne comporte pas de grands problèmes, c'est la restitution du texte dans la partie droite des lignes 2—4 qui reste incertaine. Je propose la lecture suivante:

..... / IO... [Cl(audia)?] / Maxima [Ti(berii) Cl(audii)?] / Augus-
tia[ni] / augur(is) m(unicipii) Ap(ulensis) eq(uo) p(ublico) [fil(ia)]?

Si l'identification est juste, l'inscription est datable pendant le règne de Sévère Alexandre, avant que Augustianus soit accédé à la charge de *sacerdos arae Augusti*.

3. — Les fragments *a*, *b*, *c* (fig. 3 a) ont été publiés pour la première fois par B. Cserni⁵. J. Jung, ayant mis à contribution aussi les fragments *d*, *e*, *f*, *g*, offrit un texte cohérent de la pièce⁶, republié dans la même forme dans CIL III, 14469:

APOLLINI • AVG
C IVL • LYSIAS)
LEG XII • GEM SE
ueriana E IVS
su numi NIS • E
① CVM PE
CVM su fecit

La lecture des lignes 6—7 resta pourtant incertaine à cause du fragment *e*, que J. Jung avait renversé et où il avait lu une A à la place d'une N. Aussi, la haste visible sur le fragment *d* représente-t-elle une I. La formule *ius/[su] nu[mi]nis e/i[us]*, sûre dorénavant, est suivie, en jugeant d'après l'O du fragment *e* et d'après les espaces intermédiaires, par *[p]o[r]ti[cum]* (fig. 3 b). Je propose la lecture suivante:

⁴ v. C. Daicoviciu, *SCIV* I, 2, 1950, p. 225—228; H. Daicoviciu, *Apulum* XIII, p. 90; Al. Popa, *Apulum* XIV, 1976, p. 68.

⁵ *ATE* X, 1899, p. 67 = *AFM* II, 1, p. 313, 370, nr. 99.

⁶ *JOAI* III, 1900, Bbl., p. 191.

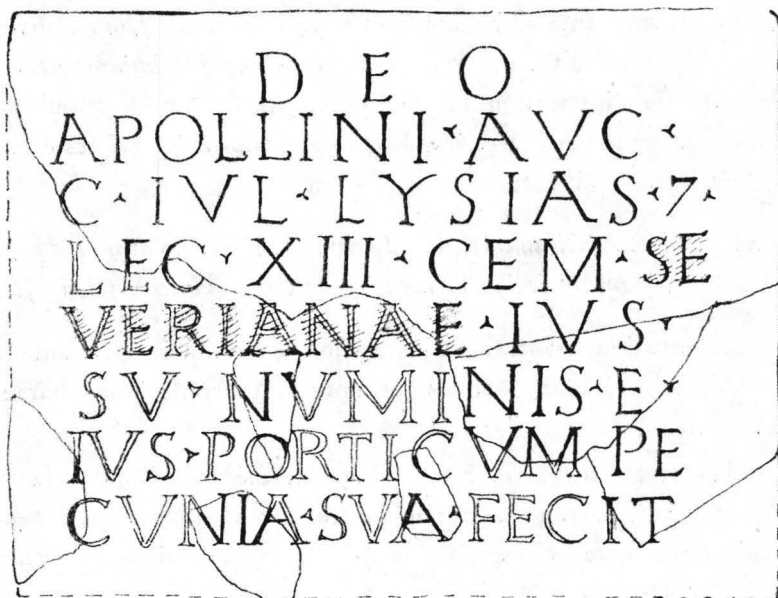

Fig. 3b.

*Deo / Apollini / Aug(usto) / C(aius) Iulius Lysias (centurio) / [l]eg(io-
nis) XIII Gem(inae) Se[[veriana]e ius/[su] nu[m]inis eli[sus p]o[r]ti[cum] pe-
c[u]nia [su]a [fec]it.*

C. Iulius Lysias, centurion de la *leg. XIII Gemina Severiana*, portant un cognomen grec, dédia dans la *colonia Aurelia Apulensis* (l'inscription fut trouvée dans le quartier Partos) un portique à *Deus Apollo Augustus*. Une question à laquelle on ne peut pas répondre est si le portique a été ajouté à un sanctuaire indépendant d'Apollon ou bien s'il allait appartenir à l'*Asklepieion*, qu'on connaît par de nombreuses découvertes⁷ et où le culte d'Apollon devait tenir une grande place.

4. — L'inscription d'un autel en calcaire de Apulum a, d'après CIL III, 1044, le texte suivant:

I O M
C · IVLIVS
CELERIS A
V LEG III SCV
ET XVI FF
ET XIII GM
V S S L M

⁷ v. I. H. Crișan, *Apulum* IX, 1971, p. 341—346; I. Piso, *ActaMN* XVII, 1980, p. 86.

La première ligne, lue par Thalsen, n'existait plus à l'époque où Mommsen examinait la pièce. La seule incertitude est soulevée par le nom du dédicant, lu par Mommsen *C. Iulius Celeris*, avec l'observation *errore opinor pro Celer vel Celerinus*⁸. La lecture *Celeris* pourrait être acceptée si après S il ne se trouvait pas un signe qui, selon moi, est une A. Il me semble aussi que, toujours à la 3e ligne, l'espace entre R et I est plus grand que celui entre I et S, sans pouvoir décider, à cause de l'état de conservation de la pierre, s'il y avait eu ou non signe de séparation. Toujours est-il que dans ISA il faut voir la patrie du personnage. *C. Iulius Celer* est donc d'origine isaurienne. Il est pourtant difficile à dire si c'est la région *Isauria*⁹ ou bien la ville *Isaura*, appelée chez *Geogr. Ravenn.* II, 17 *colonia Isauria*¹⁰, qu'on ait abrégée en ISA. Voilà le texte de l'inscription:

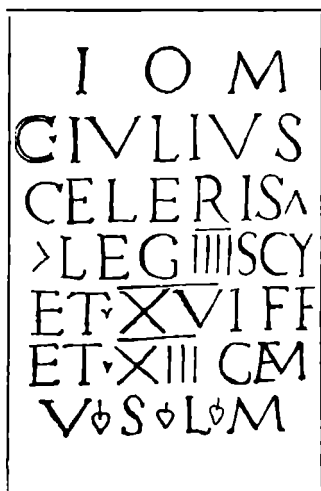

Fig. 4b.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Iulius / Celer Isa(uria sive -ura) / (centurio) leg(ionis) IIII Scy(thicae) / et XVI F(laviae) F(irmae) / et XIII Gem(inae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Il est facile à comprendre que *C. Iulius Celer* préféra le service militaire dans la légion la plus rapprochée à l'Isaurie, la *legio IV Scythica*, près de l'Antiochie, faisant partie de l'armée de la Syrie et, depuis Septime Sévère, de l'armée de la Syrie Coele¹¹. *C. Iulius Celer* aboutit dans la même légion à la charge de centurion et, au cours de son avancement vers les centurionats supérieurs, il fut transféré dans la *legio XVI Flavia* appartenant à la même province¹², avant d'accéder, à Apulum, dans la *legio XIII Gemina*. Je suis

⁸ Ad CIL III, 1044.

⁹ Ruge *RE* IX, 2 [1916], 2055—2056.

¹⁰ Strabo XII, 6, 2 mentionne deux *Isauria*, l'ancienne et le nouvelle, v. Ruge, *loc. cit.*; A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford, 1937, p. 556—557.

¹¹ E. Ritterling, *RE* XII, 1, [1925], 1560.

¹² *Op. cit.*, 1765—1766.

enclin à dater l'inscription, d'après l'écriture, vers la fin du deuxième siècle de n.è.

5. — L'inscription d'un autel en calcaire de Apulum (fig. 5 a) a été lue dans CIL III, 7742 comme suit:

DIANE AVG
C·IVL·VALE
RIVS·VET
sic LEL·XIII G
DEC·COL
SARMIS
EXPF COS

L'écriture est négligeante, ce qu'on remarque surtout à la 4e ligne, où la troisième lettre est, au lieu d'une G, un signe difficile à définir. C'est pourquoi accepterais-je aisément à la 6e ligne la lecture *Sarmis(egetusae)*, bien qu'on la rencontre pour la première fois, si on ne distinguait clairement, entre R et M, un signe de séparation (fig. 5 b). Si on lit à la 6e ligne, tel qu'il est préférable, *Sar(mizegetusae) mis(sus)*, le texte prend la forme suivante:

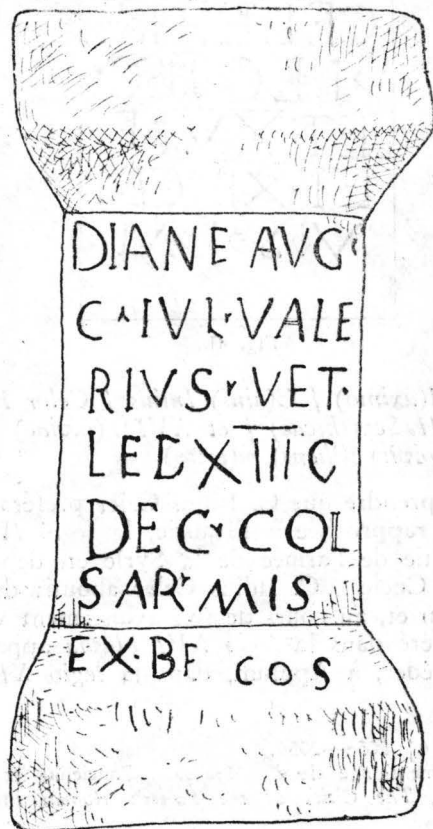

Fig. 5b.

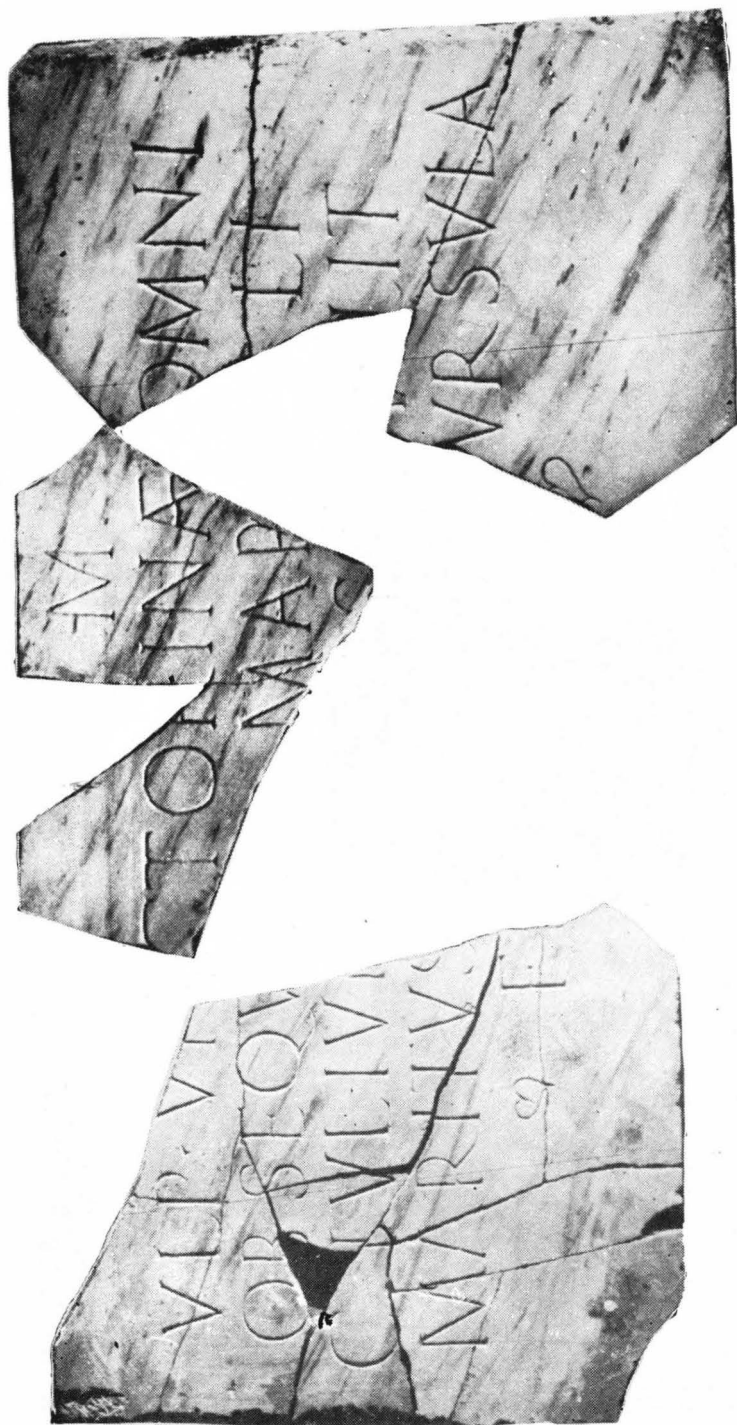

Fig. 1a

D M

VLP-VICTORINÆ OMNI
OBSEQVIO MARITALI
CIVLIVLIANVS AMILIT
MARITVS ET IVLIA VR SVLA

♀ FILIA ♀

Fig. 1b.

Fig. 2 a

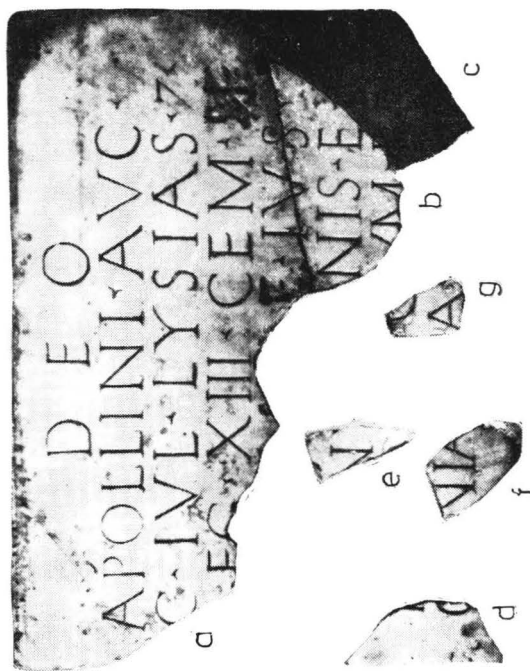

Fig. 3 a

Fig. 4 a

Fig. 5 a

Dian(a)e Aug(ustae) / C(aius) Iul(ius) Vale(r)ius vet(eranus) / le[g(ionis)] XIII G(eminae), / dec(urio) col(oniae) / Sar(mizegetusae), mis(sus) / ex b(ene)-f(iciario) co(n)s(ularis).

Il reste néanmoins surprenant qu'entre *vet. le[g]*. XIII.G. et l'indication très précise *mis. ex bf. cos.* soit intercalée la qualité de décurion. Quant à la datation de l'inscription de Apulum, c'est l'inscription d'un autel érigé à Sarmizegetusa en mémoire du même personnage, qui pourrait servir¹³:

C(aio) Iul(io) C(ai) fil(io) Pap(iria) Valerio / vet(erano) leg(ionis) XIII G(eminae) Sev(eriana) ex b(ene)f(iciario) / co(n)s(ularis), dec(urioni) et Il(virali) col(oniae) / Sarmiz(egetusae) metropol(is), / Cc(ai) Iulii Valerianus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), / Carus frum(entarius) et dec(urio) col(oniae) s(upra) s(criptae), / Fronto mil(es) coh(ortis) I praet(oriae), / scriniarius praef(ectorum) / praetor(io) et dec(urio) col(oniae) / eiusdem, / Valeria et Carissima / fili(i) / memoriae patris / l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum).

Depuis son *honesta missio*, suivie de près par l'accession à l'*ordo decurionum*, l'ancien bénéficiaire parcourut à Sarmizegetusa toute une carrière municipale culminant avec le duumvirat. L'épithète *Severiana*, portée par la *legio XIII Gemina* sous Sévère Alexandre, indique la date où le monument a été érigé et non pas celle où C. Iulius Valerius avait reçu son congé. Bon nombre d'années se sera écoulé depuis l'*honesta missio* jusqu'à la mort du personnage. À ce moment ses trois fils aînés, le premier *beneficiarius consularis* dans la même légion, le deuxième *frumentarius*, le troisième *scriniarius praefectorum praetorio* ne pouvaient pas être très jeunes. À tout ceci s'ajoute le fait que dans CIL III, 7742 la *legio XIII Gemina* ne porte ni l'épithète *Severiana* ni l'épithète *Antoniniana*. L'autel de Apulum fut donc, très probablement, érigé sous Septime Sévère.

IOAN PISO

¹³ C. Daicoviciu, *Dacia* III—IV, 1927—1932, p. 549—551 = *AnnEp*, 1933, 248 = IDR III, 2, 113; v. encore C. Daicoviciu, *ActaMN*, 1966, p. 157, n. 21 = idem, *Dacica*, p. 390, n. 21.

METALOGRAFIA UNOR DIPLOME ROMANE

La propunerea tov. prof. I. I. Russu¹⁻² de la Institutul de Arheologie din Cluj-Napoca, de-a studia metalografic cele două diplome de lăsare la vatră și de împrăștiere funciară a veteranilor romani, s-au executat analizele microscopice aferente, obținându-se unele rezultate interesante care merită să fie consemnate.

1. Diploma de la Gherla

Tăblița de cupru de la Gherla are o structură granulară, omogenă, cu dimensiunile granulelor variind în limitele de la 0,02 la 0,4 mm. Din acest fond de cupru metalic se detașează, din loc în loc, pe întreaga suprafață a tăbliței, sferule formate dintr-un agregat de oxizi de cupru (cuprit, Cu_2O și tenorit, CuO) în asociație cu granulele amintite de cupru metalic (fig. 1 și 2).

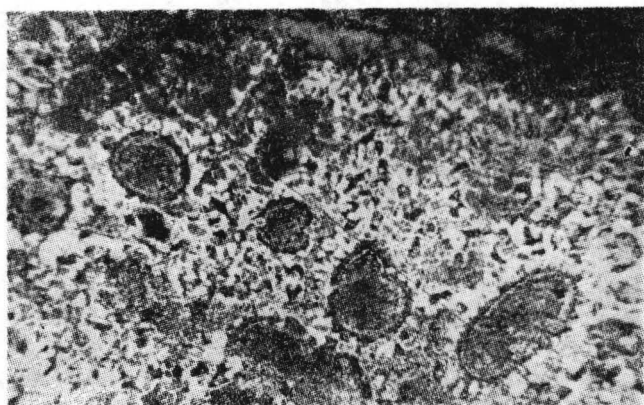

Fig. 1 — În fondul (matricea) de cupru granular (alb) se observă numeroase granule de oxizi de cupru (Cu_2O + CuO) (gri și negri), după cum și sferule zonale de oxizi și de cupru, răspândite intermetalic. Mărit de 50 $\times$. Diploma Gherla.

¹ Ioan I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Edit. Acad. R. S. Rom., Buc., 1973 (123 pagini). Diploma de la Gherla, Dipl. D VII, p. 19—81 și diploma de la Herculan (Mehadia), Dipl. D XVII, p. 95—99.

² Ioan I. Russu, *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. I, Edit. Acad. R. S. Rom., Buc., 1975 (285 pagini). Diploma de la Gherla, Dipl. VII, p. 88—92 și diploma de la Herculan (Mehadia), Dipl. XVII, p. 122—126.

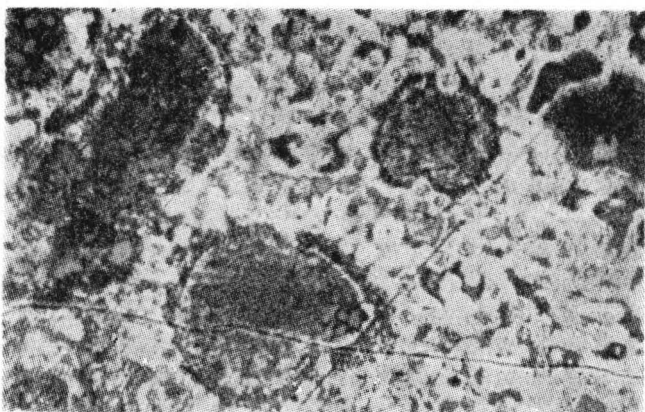

Fig. 2 — Detaliu mărit din fig. 1, pentru a se vedea mai clar structura și compoziția sferulelor primare formate dintr-o succesiune de granule de cuprit (gri), cupru (alb) și tenorit (negru), dispuse concentric, după cum și prezența aceluiași oxizi de cupru, răspândiți cu o regularitate statistică, în masa de cupru granular. Mărit $120\times$.

La o observare mai atentă a microfotografiilor se poate vedea o dispoziție concentrică a oxizilor și a cuprului metalic din sferule și o dispoziție uniformă, cu o regularitate statistică a aceluiași oxizi în restul masei de cupru (fig. 2).

Oxizii de cupru se formează în topitura de cupru, ca urmare a reacției acestuia cu oxigenul din aer, contribuind la coborîrea temperaturii de topire a cuprului de la 1083°C la 1064°C , zisă și temperatura eutectică a celor două faze $\text{Cu} - \text{Cu}_2\text{O}$, căreia îi corespunde și un anumit conținut de Cu_2O (3,4%, zis și conținut eutectic). Prin creșterea conținutului de cuprit din topitură crește și temperatura de topire a sistemului. În placa analizată, a diplomei de la Gherla, acest conținut de cuprit este mult depășit, obținându-se amestecuri supraeutectice de cupru și cuprit, ultimul în proporție de 29,6%, în volume. Un conținut de cuprit supraeutectic, ca și în cazul tăbliței de la Gherla, contribuie la înrăutățirea proprietăților fizice ale metalului, cum ar fi, de ex., scăderea maleabilității, a ductilității, a rezistenței mecanice, a rezistenței chimice etc.

Tehnologia îndepărtării oxizilor de cupru din topitură era cunoscută și aplicată în numeroase cazuri în antichitate, ea constând, în principiu, în realizarea unui mediu reducător în masa topiturii. Practic, se proceda la introducerea în topitura de cupru a unei anumite cantități de șpanuri de lemn și de bețe de lemn verde, se amesteca energic și astfel se realiza reducerea cupritului la cupru metalic, după care se trecea la turnarea obiectelor dorite. În funcție de timpul de reacție și de cantitatea de reducător introdusă, se obținea un metal mai pur, cu un conținut subeutectic de cuprit ($<3,40\% \text{Cu}_2\text{O}$).

Cu timpul, sub influența intemperiiilor (a oxigenului din aer, a vaporilor de apă și a bioxidului de carbon din aer și din ape) se produc la suprafața tăbliței alte transformări, ca de ex. oxidarea cuprului monovalent din cuprit în cupru bivalent, cu formare de tenorit, sau transformarea oxizilor în carbonați, cu formare de azurit (vînaț) și de malachit (verde).

2. Diploma de la Herculane (Mehadia)

Metalografia fragmentului de placă a pus în evidență — și în acest caz — prezența cuprului metalic fin-granular, aflat într-un amestec intim cu sferulele de oxizi: cuprit (Cu_2O) și tenorit (CuO). Răspîndirea uniformă în toată matricea de metal a acestor oxizi și păstrarea intactă a sferulelor indică folosirea procedeului turnării la confecționarea acestor plăci metalice (fig. 3).

Și în cazul diplomei de la Herculane se formează, datorită aceleiași tehnologii de turnare în condiții identice, o oxidare supraeutectică a cuprului. Conținutul în cuprit și tenorit al plăcii de la Herculane este de 26,9%, în volume.

Asupra acestei tăblițe intemperiiile au acționat cu mai multă vigoare, transformînd o parte din sferulele de oxizi în suprafețe insulare cu conturul neregulat și cu tendința manifestă de a invada toată matricea metalică (fig. 4). Se observă, astfel, cum se răspîndesc — începînd de la sferula primară de oxizi înspre matricea metalică — noi apofize de oxizi de cupru și cum aceste sferule dispar pe alocuri pentru a face loc unor suprafețe întinse de oxizi de cupru (fig. 4).

Fig. 3 — Cuprul fin-granular (alb) formează matricea metalică în care apar numeroase granule primare de cuprit (Cu_2O) (gri) și de tenorit (CuO) (negre), după cum și speciificele sferule cu textura zonă-lă, formate din aceiași oxizi de cupru. Diploma Herculane (Mehadia). Mărit 50 $\times$.

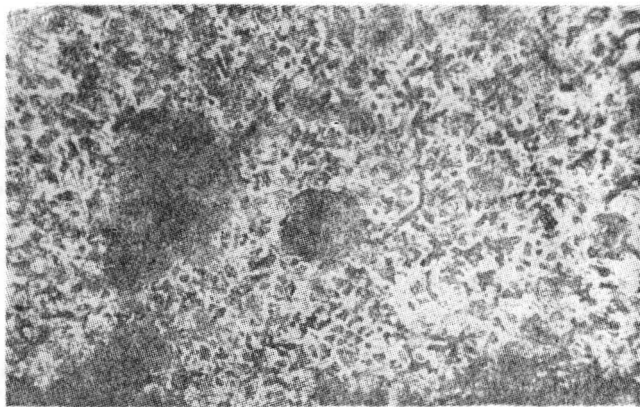
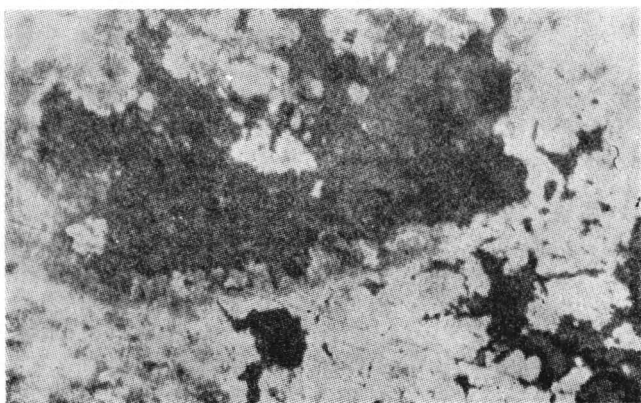

Fig. 4 — Sferule primare de cuprit-tenorit (jos) cu apofize secundare de aceeași compoziție (negru și cenușiu în fig.), care se răspîndesc în matricea metalică de cupru (alb), după cum și plăgi largi de oxizi de cupru secundari, datorati intemperiiilor (pata mare, cu contur neregulat, cenușie-negru). Diploma Herculane (Mehadia). Mărit de 120 $\times$.

Din cauza suprafețelor mari de oxizi, rezistența mecanică a acestui fragment de diplomă este scăzută, putându-se desprinde din ea, cu destulă ușurință, minuscule părți sferoidale sau cu conturul neregulat, de oxizi de cupru.

Din datele metalografice expuse mai sus se constată că în atelierul metalurgic de confecționare a plăcilor de cupru pentru diplome se aplica metoda turnării, fără reducerea oxizilor de cupru rezultați în fluxul tehnologic sub cele două forme structurale: sferoidală și difuz-ordonată.

Identitatea de compoziție binară și de structură a metalului celor două diplome găsite, după aproape două milenii, în sudul și în nordul Daciei, indică, pentru amândouă diplomele, același atelier de origine.

EUGEN STOICOVICI

DIE METALLOGRAPHIE EINIGER RÖMISCHEN DIPLOME

(Zusammenfassung)

Auf Grund metallographischer Untersuchungen bezüglich die Zusammensetzung, Struktur und Textur der beiden kupfernen römischen Diplome aus Gherla und Herculane in Rumänien, es lässt sich feststellen dass diese aus dieselbe Werkstelle entstammen.

RELIEFUL „NARATIV“ ÎN DACIA

Publicarea, mai ales în ultimele două decenii, a unui bogat material sculptural descoperit pe teritoriul Daciei, permite și reclamă, totodată, pasul următor în cercetarea antichităților romane: sintetizarea unor aspecte ale artei provinciale. Acestui deziderat încearcă să-i răspundă și articolul de față, urmărind o categorie specială a reliefulilor romane.

În colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara (inv. nr. 175) se păstrează o placă de marmură (înălțime 27 cm, grosime 4 cm) acoperită cu reliefuli săpate adânc, dispuse în două registre (registrul superior înalt de 9,5 cm, iar cel inferior înalt de 10 cm; fig. 1¹). Piesa a aparținut fostului muzeu al județului Severin din Lugoj și provine, probabil, din săpăturile întreprinse la Tibiscum prin anii 1923—1924 de G. G. Mateescu. Monumentele romane păstrate la Lugoj, actualmente în Muzeul de istorie și etnografie, au fost publicate ori rediscutate²; acesta însă — intrând în patrimoniul muzeului ti-

Fig. 1

¹ Adresăm cuvenitele mulțumiri colegei Doina Benea pentru ilustrația și datele privitoare la această piesă.

² D. Isac—I. Stratan, în *Banatica*, II, 1973, p. 117—130.

mișorean — a rămas puțin cunoscut, tot ceea ce s-a scris despre el reducându-se la sumara precizare „basorelief cu isprăvile lui Hercules”, care împreună cu o fotografie figurează în prezentarea mai veche a colecțiilor de la Lugoj³. Ulterior relieful a fost abia amintit⁴, deși, după cum vom dovedi în cele ce urmează, merită mai multă atenție, fiind unul din puținele monumente sculpturale care reprezintă în Dacia genul reliefului „narativ”.

Se observă cu ușurință că în ambele registre au fost înfățișate isprăvile lui Hercules. Din păcate, starea de conservare mediocră, la care se adaugă stângăcia lapidului, produce dificultăți în identificarea unor scene.

În registrul superior, prima imagine din stînga este cea mai ușor și mai sigur de identificat, lupta lui Hercules cu leul din Nemeea. Episodul este subiectul de predilecție al sculptorilor din Dacia, printre cele 12 cunoscute munci. El mai apare într-un relief de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁵, un altul de la Cioroiul Nou⁶, pe un altar funerar de la Germisara⁷ și un perete de ediculă funerară din loc neprecizat în Transilvania⁸, ca și pe bolta unei construcții funerare de la Porolissum⁹. Subliniem că momentul luptei este redat foarte asemănător pe relieful din Ulpia Traiana Sarmizegetusa și pe altarul de la Germisara, spre deosebire de imaginea de la Porolissum, care surprinde eroul într-o altă poziție.

A doua imagine îl înfățișează pe Hercules cu *exuviae leonis* pe cap și peste umeri, cu *clava* ridicată în mîna dreaptă, iar peste antebrațul stîng atîrnă o mantie (?). Similar este înfățișat eroul de un monument din Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹⁰ și de o statueta din bronz¹¹.

Scena următoare din registrul superior îl înfățișează purtînd în spate un animal. În această ipostază Hercules apare, de obicei, în episodul prezentării mistrețului de pe muntele Erymanthus lui Eurystheus. Aici însă animalul pare să fie mai degrabă taurul cretan. În luptă cu acesta Hercules nu este înfățișat în Dacia. Nu este exclus ca la extremitatea dreaptă a registrului superior să înceapă o a patra scenă.

În registrul inferior, prima „ispravă” înfățișată în stînga este greu de identificat. Ea reprezintă, poate, obținerea merelor de aur din grădina Hesperidelor. Personajul înfățișat în mers spre un pom păzit de un șarpe¹² poate fi Atlas, în timp ce Hercules ținea pe umeri bolta cerească. La marginea stîngă a registrului inferior credem că putem observa bolta cerească, redată sub forma unui glob și un braț al eroului, susținînd-o¹³. Dacă identifi-

³ T. Simu, *Indicatorul obiectelor mai importante păstrate în Muzeul Județului Severin*, Lugoj, 1943, p. 21, fig. 25.

⁴ D. Tudor, *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 39; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 181, nr. 24; idem, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 227.

⁵ M. Bărbulescu—E. Nemeș, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 317—322.

⁶ D. Tudor, în *Omăgiu lui Petre Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 111.

⁷ M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 187, nr. 77, fig. V/1—2 (cu bibliografia mai veche).

⁸ O. Floca—W. Wolski, în *BMI*, XLII, 3, 1973, p. 21, nr. 23, fig. 34.

⁹ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 187—188, nr. 79, fig. IX/1.

¹⁰ V. Wollmann, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 213, nr. 12, fig. 14.

¹¹ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 184, nr. 49, fig. XI/2.

¹² Pomul din grădina Hesperidelor păzit de un șarpe: S. Reinach, *RépStat*, I, 1897, p. 463, nr. 1966.

¹³ Poziție asemănătoare a lui Atlas (sau Hercules?): S. Reinach, *RépStat*, p. 468, nr. 1999 A.

carea este corectă, înseamnă că ne aflăm în fața unei reprezentări din Dacia a momentului obținerii merelor de aur din grădina Heperidelor. Episodul, deși apare deja în arta secolului al VI-lea î.e.n.¹⁴, rămâne rar reprodus de sculptorii antici¹⁵. Cu cele trei mere în palmă Hercules e înfățișat frecvent în ambele tipuri iconografice întâlnite în Dacia, Masta-Giustiniani și Farnese.

Relieful următor prezintă eroul în tovărășia unui animal. Pare să fie mai curînd scena aducerii boilor lui Geryon, decît îmblînzirea cailor lui Diomede.

În cea de a treia imagine din registrul inferior Hercules, cu măciuca ridicată în mîna dreaptă, apare însoțit de un animal — probabil, Cerberul. Cu paznicul Infernului Hercules mai este figurat în Dacia, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹⁶ și Drobeta¹⁷.

În continuarea registrului, dintr-o a patra scenă se mai păstrează brațul drept al eroului cu măciuca.

Un singur relief din Dacia se poate asemui monumentului din Tibiscum: cel descoperit de Constantin Daicoviciu într-o încăpere din așa-numitul „Palat al Augustalilor” din Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Dintre numeroasele fragmente ale acestui relief, păstrate la Muzeul din Sarmizegetusa, am reușit să identificăm cîteva scene: lupta cu leul din Nemea, aducerea boilor lui Geryon (sau a taurului cretan?), prezentarea mistrețului de pe muntele Erymanthus lui Eurystheus și, poate, episodul uciderii păsărilor stimfalide¹⁸. Și alte fragmente de relief¹⁹, păstrate în același muzeu ori în Muzeul județean Hunedoara din Deva, ar putea să provină din acest monument de mari dimensiuni; o încercare de reconstituire ar fi necesară.

Trimiterile frecvente pe care le-am făcut prin analogii la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, sau la localități din teritoriul acesteia, Micia și Germisara, conduc spre ipoteza producerii altoreliefului descoperit la Tibiscum într-un atelier din capitala Daciei sau, cel puțin în maniera artistică din Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Diferitele episoade sînt realizate cu minimum de elemente, strict necesare identificării scenei de către privitorul antic. Prin juxtapunerea scenelor se acoperă în întregime suprafața plăcii, degajîndu-se impresia de îngrămădire dictată de *horror vacui*, caracteristică semnalată deja la unele monumente lucrate în metropola Daciei²⁰.

Cele două monumente se detașează printre numeroasele reliefuri cunoscute în Dacia. Avînd în vedere clasificarea generală a reliefului roman (decorativ, religios, funerar și istoric), cele două piese ar trebui încadrate — prin conținut — în categoria reliefului religios. Totuși, ele sînt diferite de ceea ce constituie prin excelență relieful religios în provincie: plăcile votive

¹⁴ F. Brommer, *Herakles. Die zwölf Taten des Helden in antike Kunst und Literatur*, Münster—Köln, 1953, p. 54.

¹⁵ A. Baumeister, *Denkmäler des klassischen Altertums*, I, München—Leipzig, 1884, p. 653, fig. 721 (printre „muncile” reprezentate pe soclul unei statuete înfățișîndu-l pe Hercules copil).

¹⁶ V. Wollmann, *loc. cit.*

¹⁷ M. Gramatopol—V. Crăciunescu, în *Rev. Roum. Hist. l'art*, IV, 1967, p. 150, nr. 160.

¹⁸ M. Bărbulescu—E. Nemeș, *loc. cit.*; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 226.

¹⁹ *Monuments* nr. 36 f (pl. X), 37 (pl. IX), 70 (pl. XVII), 274 (pl. XLVI), 298, 299 (pl. L), 300 (pl. LIII), 388, 389 (pl. LXVIII), 391 (pl. LXIX).

²⁰ L. Țeposu-Marinescu, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 252.

înfățișând o singură scenă, sau o simplă imagine a divinității. Aici avem de-a face cu o succesiune de scene, fără puncte de legătură între ele; fiecare în parte ar fi putut constitui subiectul unui obișnuit relief votiv. Observând însă *totalitatea* episoadelor se dezvăluie cu ușurință intenția de *narare* a *legendei* herculeene, desfășurată în asemenea reliefuri poliscenice. Abstracție făcând de reliefurile mitriace în registre²¹, reliefurile narative se dovedesc a fi foarte rare. Mitologia lui Hercules se pretează dealtfel la această modalitate de transpunere artistică²², dar în întreaga Dacie nu cunoaștem, deocamdată, vreun alt relief pe care l-am putea circumscrie genului „nativ”, nici referitor la Hercules, nici la vreo altă divinitate.

Originea reliefului nativ în Dacia, gen reprezentat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și la Tibiscum, trebuie căutată, probabil, în Italia, unde o serie de sarcofage, datate, în general, în prima jumătate a secolului al II-lea, prezintă compoziție narativă²³ prin derularea scenelor liturgice sau legendare, mai mult sau mai puțin izolate între ele. Sarcofagele de la Villa Borghese²⁴ și Velletri²⁵ sînt poate cele mai bune exemple de ilustrare completă a mitului lui Hercules prin scene succesive, bine individualizate. Și alte particularități artistice din metropola Daciei au o origine asemănătoare. Așa de pildă, stelele aniconice, specifice Ulpiei Traiana Sarmizegetusa în prima jumătate a secolului al II-lea, se datorează unor meșteri veniți din nordul Italiei²⁶. Pe de altă parte, s-a remarcat mai demult că elementele etnice italice dețin în capitala Daciei o pondere mai însemnată decît, în general, în provincie²⁷. În aceeași ordine de idei putem adăuga și răspîndirea unor culte la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. După părerea noastră, favoarea deosebită de care se bucură cultul lui Silvanus, dovedită prin descoperiri recente²⁸, trebuie pusă pe seama unei componente italice în vehicularea acestui cult în provincie, cel puțin la fel de consistentă ca cea panonică și dalmată²⁹.

Cele două reliefuri narative sînt, prin raritatea genului, piese de excepție în Dacia. De aceea apare justificată întrebarea: care era destinația lor? Erau *ex-voto*-uri, ori constituiau *obiecte de cult* destinate adorației credincioșilor? Distincția pe care o face V. Müller între „Kultbild” și „Götterbild”³⁰ este, în general, greu de acceptat. Tehnica rondo-bosso era, după concepția lui Müller, modalitatea prin excelență a realizării imaginilor de cult, reliefului fiindu-i rezervat doar rolul de „Götterbild”. Referindu-ne la reprezentările lui Hercules descoperite în Dacia, o imagine care însemna cu siguranță „Kult-

²¹ E. Will, *Le relief culturel gréco-romain*, Paris, 1955, p. 395, 415; Al. Popa, în *Acta Iranica. Textes et mémoires*, IV. *Etudes mithriaques*, Téhéran—Liège, 1978, p. 328—330.

²² A se vedea, de pildă, un relief din Napoli, unde scena centrală (Hercules și Omphale) e înconjurată lateral de episoade cu muncile eroului (E. Will, *op. cit.*, p. 435).

²³ R. Turcan, *Les sarcophages romains à représentations dionysiaques. Essai de chronologie et d'histoire religieuse*, Paris, 1966, p. 136—139, 165—170.

²⁴ A. Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961, p. 294, 296; J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London, 1970, p. 141—142.

²⁵ Bernard Andreae, *Studien zur römischen Grabkunst*, Heidelberg, 1963, p. 49 sqq.

²⁶ L. Țeposu-Marinescu, *loc. cit.*

²⁷ *TransAnt*, p. 162; C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1966, p. 24.

²⁸ A. Rusu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 697—698; I. Piso—A. Rusu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 155—157.

²⁹ St. Tóth, în *Acta Class. Univ. Scient. Debrecen*, III, 1967, p. 77—84.

³⁰ *RE, Suppl.*, V, s.v. *Kultbild*, 472.

bild" (în accepțiunea dată de Müller termenului) ar fi statuia colosală ale cărei fragmente s-au descoperit recent în templul sincretist (așa-zis al lui Malagbel) la Ulpia Traiana Sarmizegetusa³¹. Ne raliem opiniei lui E. Will potrivit căreia nu numai statuile pot fi imagini de cult, ci și reliefurile; prin urmare, limitele între „Kultbild“ și „Götterbild“, pe care V. Müller le credea foarte clare sînt de fapt confuze³². Există mai multe culte unde modalitatea de redare artistică a divinității este relieful prin excelență (Mithras, cavalerii danubieni, cavalerul trac etc.). Apoi, să nu uităm că dacă o statuie e operă de artă, ea este în același timp mai costisitoare, ceea ce poate deveni un impediment în procurarea ei. De aceea, reliefurile cu scene multiple, „narrative“, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Tibiscum, modele de „Götterbild“ prin mișcare și prezentarea acțiunii, puteau constitui obiecte de venerație, adică „Kultbild“, suplinind imagini tridimensionale. La sfîrșitul secolului al II-lea și la începutul celui următor mai mulți împărați (Commodus, Septimius Severus, Caracalla), prin devoțiunea lor specială au revitalizat cultul eroului³³. În această epocă se plasează, probabil, și reliefurile care „povestesc“ mitul lui Hercules. Dacia se conforma politicii religioase imperiale: act de loialism politic mascat de veșminte religioase, situație în care am găsit și cultele abstracțiunilor personificate³⁴.

Reliefurile „narrative“ fac dovada anumitor cunoștințe în domeniul mitologiei clasice. Ele constituiau, dealtfel, una din modalitățile de preluare în provincie a unui cult larg răspîndit în epoca imperială. Este știută importanța reprezentărilor pentru formarea ideilor religioase la marea majoritate a credincioșilor; rolul educativ deține în acest caz primatul și adesea calitățile artistice sînt subordonate conținutului narativ. Faptul că pe relieful de la Tibiscum nu apare nici o inscripție explicativă este semnul familiarizării privitorilor cu conținutul scenelor. Amintim că pe unul din celebrele mozaicuri de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa³⁵ apare Achile, în fața căruia se prosternă Priam, implorînd corpul lui Hector; în spate se află Hermes și Automedon. Ni se pare deosebit de semnificativ faptul, neobservat pînă acum, că înscrinduse numele lui Achile, Priam și Automedon, lipsește cel al lui Hermes-Mercurius. Dar nu întîmplător: înfățișarea acestuia era binecunoscută tuturor, orice numire ar fi fost superflua. Similară este situația de pe așa-numita *arca* lui Cipselos. În descrierea pe care i-o face, Pausanias menționează că reliefurile arcei sînt însoțite de inscripții. Într-un caz însă, Pausanias explică lipsa acestor scurte texte astfel: „Întruoît Heracles nu este greu de recunoscut, datorită isprăvii pe care o săvîrșește și înfățișării, numele nu i s-a menționat alături“³⁶.

³¹ I. Piso, în *Alia*, XXI, 1978, p. 279—280.

³² E. Will, *op. cit.*, p. 19—22.

³³ L. Preller, *Römische Mythologie*, Berlin, 1865, p. 657—658; *LexMyth*, I, 2, s.v. *Hercules*, col. 2980—3002 [R. Peter]; *DA*, III, 1, s.v. *Hercules*, p. 128 [F. Dürnbach]; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1912, p. 94; *RE*, VIII, 1, s.v. *Hercules*, col. 580—582 [Boehm]; Fr. Altheim, *La religion romaine antique*, Paris, 1955, p. 290; K. Laute, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 321, 418; Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, p. 415; J. Ferguson, *op. cit.*, p. 41.

³⁴ B. Bărbulescu, în *Alia*, XX, 1977, p. 284—285.

³⁵ I. Berciu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 157 sqq. (cu bibliografia mai veche).

³⁶ Pausanias, *Călătorie în Grecia*, V, 17 (trad. M. Marinescu-Himiu, București, 1974).

Dacă astăzi nu putem identifica unele scene ale reliefurilor narative, este interesant de observat că lipsa oricărei precizări epigrafice dovedește că locuitorul Daciei romane nu avea nevoie de asemenea explicații. Cu alte cuvinte, reliefurile „narrative“ — adevărate „cărți de imagini în piatră“³⁷ — atestă și în Dacia, ca în oricare provincie a lumii romane, transmiterea vizuală și preluarea unui mit larg răspândit, o părticică din comoara spirituală greco-romană.

MIHAI BĂRBULESCU

LE RELIEF „NARRATIF“ EN DACIE

(Résumé)

Le relief „narratif“ est représenté en Dacie à Tibiscum (fig. 1) et à Ulpia Traiana Sarmizegetusa par deux monuments qui déploient la légende d'Hercule dans une succession d'épisodes, la narrant au spectateur. L'origine de ce type de relief doit être cherchée probablement en Italie où, d'une manière semblable, les exploits d'Hercule sont figurés sur des sarcophages. L'existence des reliefs „narratifs“ éprouve des connaissances de mythologie classique en Dacie.

³⁷ E. Will, *op. cit.*, p. 418.

UN BRONZ ROMAN DE LA TIBISCUM

În anul 1979, în grădina casei cu nr. 2 din Jupa (anticul *Tibiscum*, astăzi sat aparținând orașului Caransebeș, jud. Caraș-Severin), proprietatea lui Vasile Bereșnic, a fost descoperită întâmplător o splendidă statueta din bronz romană. Piesa, păstrînd patina antică, din păcate se conservă fragmentar, personajului reprezentat lipsindu-i picioarele (stîngul deasupra genunchiului, celălalt sub fesă) și antebrațul drept. Pe întreg corpul figurinei se observă lovituri, datorate plugului cu care ea a fost atinsă din greșeală în timpul lucrărilor agricole. Dimensiuni: înălțimea 7 cm, lățimea maximă 3,4 cm, înălțimea feței 1,3 cm.

Statueta înfățișează un efeb (fig. 1 a—1 d), nud, cu capul întors spre dreapta și fața ușor aplecată spre umărul respectiv. Figura imberbă, prelun-

Fig. 1 a — Statueta efebului de la *Tibiscum* (vedere frontală).

Fig. 1 b — Aceeași (vedere dorsală).

gă, de un realism impresionant, are particularități bine distincte. Fruntea înaltă, ochii mari marcați prin incizii circulare și irisul punctat (desigur, locul unor pietricele colorate sau emailuri, astăzi căzute), nasul drept, gura potrivită, bărbia și urechile mici, gâtul zvelt, sugerează perfecțiunea. Părul este scurt, buclat, fiind legat cu o *taenia* (panglica se remarcă mai bine în regiunea cefei, fig. 1 b și 1 c). Corpul bine proporționat, cu musculatura dezvoltată, dar nu excesivă, reliefată prin linii anatomice adânci (coloana vertebrală, triunghiul inghinal etc.) prezintă imaginea clasică a canonului elin. Areolele mamare perforate amintesc de împodobirea lor prin placare cu un alt material, acum dispărut (amănuntul este vizibil, în special, în fig. 1 a și 1 d). Deși, cum aminteam, picioarele personajului sînt rupte, resturile păstrate permit stabilirea centrului de greutate a trunchiului, plasat pe piciorul drept, celălalt fiind relaxat (fig. 1 b). Brațul stîng este îndoit, iar mîna adusă la spate, cu pumnul strîns (fig. 1 b). Pe același umăr efeful poartă o hlamidă făcută sul, veșmînt ce se înfășoară de încheietura mîinii stîngi. Orificiul larg ce se observă pe veșmînt în regiunea claviculei pare a indica locul unei fibule (fig. 1 a), distrusă, probabil, de unealta agricolă care a scos la iveală statueta din pămînt. Celălalt braț (fracturat de la cot) atîrnă puțin lateral pe lîngă corp.

Fig. 1 c — Aceeași (privire laterală stînga).

Fig. 1 d — Aceeași (privire laterală dreapta).

Măiestria artistică a acestei mici opere sculpturale ne pune, fără îndoială, în fața unui import de excepție, pe care îl încadrăm cronologic la mijlocul secolului al II-lea e.n., cunoscută epocă de prosperitate a Imperiului din timpul dinastiei antoniniene. La început am fost tentați să considerăm figurina un produs al veacului precedent, dar caracteristica punctării irisului nu apare încă în arta tridimensională a secolului I e.n., când este știut faptul că pupilele personajelor statuare sînt oarbe.

Deosebit de dificilă este însă identificarea personajului. Starea de conservare destul de precară a piesei, cu fracturarea unor părți din membre, care nu mai păstrează attributele, face imposibilă această determinare precisă. Personaje nude fără nume sînt des întîlnite în torentica clasică greco-romană¹, dar indicii vagi, ca poziția corpului, coafura, și, în sfîrșit, hlamida de pe umărul efedului ar putea indica fie pe Apollo², fie, mai degrabă, pe Mercurius³ (nu este obligatoriu să aibă specificul *petasus* pe creștet⁴), dar în nici un caz figura unui atlet⁵. Oricum, poate nu atît această identificare de rutină este importantă, cît faptul că statueta semnalată, adevărată capodoperă a bronzurilor antice, a fost descoperită în anticul *Tibiscum*, deci pe teritoriul fostei provincii traiane, ea îmbogățind astfel repertoriul artistic al Daciei romane cu o piesă de o valoare deosebită.

CONSTANTIN POP — DOINA BENEĂ

UNE BRONZE ROMAIN DE TIBISCUM

(Résumé)

On décrit et on interprète une statuette de bronze romaine, découverte à Jupa (l'ancienne cité *Tibiscum*, fig. 1 a — 1 d), qui représente un éphèbe. L'identification du personnage est difficile à cause de l'état fragmentaire de la pièce (on ne se conserve pas aucun attribut), le personnage pouvant être Apollo ou Mercurius.

La figurine (un produit d'importation), datée au milieu de IIème siècle de n.e., a une remarquable valeur du point de vue artistique.

¹ S. Reinach, *RépStat*, II, 2, 1898, p. 590, nr. 10; III, 1904, p. 165, nr. 2 etc.

² S. Reinach, *RépStat*, II, 1, 1897, p. 87, nr. 5; III, 1904, p. 28, nr. 9 ș.a.

³ S. Reinach, *RépStat*, II, 1, 1897, p. 149, nr. 10, p. 151, nr. 1; III, 1904, p. 42, nr. 3; IV, 1910, p. 80, nr. 2 etc.

⁴ *Ibidem*.

⁵ În arta statuară antică atleții nu purtau veșminte, nici măcar o mantie strînsă pe umăr, ca în cazul statuetei de față.

O INTERESANTĂ PIESĂ ROMANĂ DESCOPERITĂ LA POJEJENA*

Săpăturile arheologice în castrul roman de la Pojejena (jud. Caraș-Severin) din campania anului 1978¹ au permis descoperirea, în Secțiunea XLIII, caroul 19,20, la 75 cm adâncime, în spatele vestigiilor unui *horreum*, a unei interesante piese romane (fig. 1).

Este vorba de o plăcuță triunghiulară din fier, cu dimensiunile: lungimea bazei 7 cm, lungimea celor două laturi 5,5 cm, grosimea plăcii propriu-zise 0,3 cm și grosimea maximă (cu bust) 1,2 cm. Spatele este ușor concav. Starea de conservare este acceptabilă, capul celui reprezentat fiind însă rupt.

Scena figurată înfățișează un bust-pectoral al unui personaj masculin, după cum am spus acefal. Dimensiunile bustului sînt: înălțimea 3,4 cm și lă-

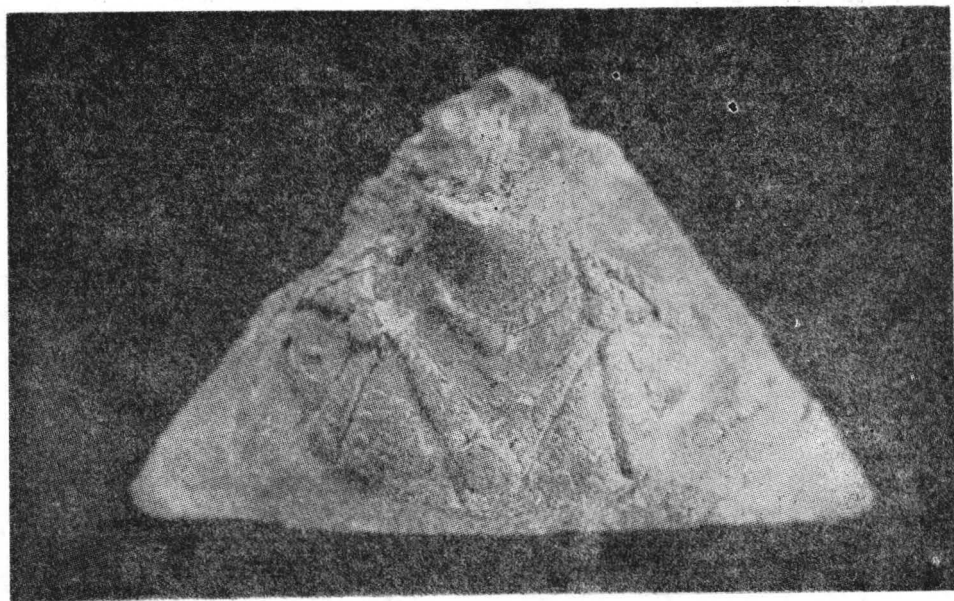

Fig. 1 — Plăcuță dolicheniană de la Pojejena (jud. Caraș-Severin).

* Comunicarea ținută la Simposiul „In memoriam Constantini Daicoviciu” (Caransebeș, 21 martie 1981).

¹ Săpăturile arheologice au fost executate de colectivul Muzeului județean Reșița condus de Ovidiu Bozu.

țimea lui 3,8 cm. Personajul, un militar după caracteristicile îmbrăcăminții, este înveșmîntat într-o *lorica squamata*, sugerată prin incizii mărunte în formă de solzi, purtînd pe umeri o mantie (*sagum*, pelerină specifică militarilor) drapată (se pot observa pe umeri inciziile faldurilor, sub înfățișarea unor epoleți, sau în regiunea claviculelor), mantie prinsă cu cîte o fibulă rotundă, podoabe ce leagă între ele curelele ori lambrachiile armurei, împreună cu lanțul gros ornamental de care atîrnă în mijloc un masiv pandantiv circular. Pe gîtul lung al celui reprezentat se observă un lanț decorativ, avînd în centru un medalion.

Din punct de vedere a tehnicii de prelucrare a plăcuței sînt de remarcant două detalii interesante: a) Bustul este din plumb și a fost lipit, probabil la cald, de placa triunghiulară; b) Capul personajului (astăzi distrus) a fost confecționat din alt material, posibil bronz sau argint, și a fost prins de corp cu un ac (lungimea 0,7 cm), ce se observă în gît (numai așa se poate explica prezența lui aici) și fixat cu sulf topit, procedeu des întrebuintat în arta antică, în special la fixarea gemelor și cameleor în montura, inelelor². Mai puțin verosimilă ni se pare ideea atașării capului, în cazul confecționării lui tot din plumb, datorat unei fracturi în timpul execuției sau cîndva ulterior.

Formatul plăcuței (triunghiulară) și personajul loricat, fără dubii un militar, ne pune în fața unui *ex voto* dedicat divinității orientale *Iuppiter Dolichenus*. Această ipoteză se bazează pe o analogie mai îndepărtată (forma este aceeași, dar dimensiunile și personajele sînt altele), și anume placa triunghiulară provenită de la Url (Austria)³, pe care autorul, R. Fleischer, o consideră un așa-zis „Bronzerelief aus Mauer”⁴. Identificarea personajului ca fiind zeul din Doliche am făcut-o după însemnele militare (*lorica squamata*, „solzoasă” și *sagum*-ul), asemănătoare ca execuție cu cele de pe placa votivă dedicată aceleiași divinități, pe un monument votiv descoperit în castrul de la Răcari (jud. Dolj)⁵ sau după îmbrăcămintea personajului dolichenian din grupul statuar de bronz provenit tot din amintita localitate Url⁶. Însuși faptul că pe sculptura de la Pojejena cel înfățișat avea capul confecționat dintr-un alt metal decît corpul, pentru a ieși în evidență pe cine a dorit artistul să-l reprezinte (artificiu de prelucrare cunoscut în arta acelor timpuri⁷), întărește ipoteza noastră privind identificarea importantului personaj. Dimensiunile mici ale plăcuței și faptul că nu se observă pe partea ei posterioară nici o urmă de încastrare într-un zid sau fixare pe altceva, ne îndeamnă să o considerăm, probabil, un ornament ce decora poate armura de paradă a unui oștean de vază.

Pentru Dacia — pare-se și pentru Imperiu — acest fragment sculptural constituie, în toreutică, deocamdată, un unicat (zeul apare singur, fără taur și toporul bipen). Din punct de vedere artistic monumentul vădește un

² Pentru detaliile tehnice mulțumim și pe această cale colegului Nicolae Vlăssă, șef de secție la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca.

³ R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967, p. 99, nr. 119, pl. 64—67.

⁴ Idem, *op. cit.*, pl. 64—67.

⁵ D. Tudor, în *Apulum*, III, 1961, p. 145—150, fig. 1.

⁶ R. Fleischer, *op. cit.*, p. 34—36, nr. 18, pl. 10—12.

⁷ De exemplu, pupilele statuetelor de bronz aveau în multe cazuri irisul marcat cu argint, pietricele colorate ș.a., iar ochii, buzele, vopsite etc.

deosebit simț al frumosului, detaliile anatomice și vestimentare ale personajului fiind reușit redată, dacă ținem seama că turnarea în matrițe necesită o operație destul de delicată. Aceste constatări artistice permit încadrarea cronologică a fragmentului de la Pojejena la mijlocul secolului al II-lea e.n., în epoca de prosperitate și avânt cultural a dinastiei Antoninilor.

În încheiere, ținem să reamintim ineditul tehnicii de prelucrare a piesei, și anume, o placă din fier pe care s-a fixat un bust-pectoral din plumb, având capul, la rîndul lui, confecționat dintr-un alt metal (probabil bronz sau argint). Toate aceste detalii le-am subliniat pentru că ne aflăm în fața unui monument sculptural cu o manieră de execuție nemaiîntîlnită, care face dovada — dacă mai era nevoie — a inventivității meșterilor antici.

CONSTANTIN POP — OVIDIU BOZU

UNE INTERESSANTE PIÈCE ROMAINE DÉCOUVERTE À POJEJENA

(Résumé)

On décrit et on interprète une plaquette triangulaire de fer (fig. 1), découverte dans le camp fortifié romain de Pojejena (dép. de Caraș-Severin), qui représente *Iuppiter Dolichenus* (le personnage est acéphale, mais les insignes militaires *lorica squammata* et le *sagum* l'ont identifié sans équivoque). Le pectoral représentant le bust de la divinité est confectionné en plomb et la tête (aujourd'hui disparue) a été travaillée, paraît-il, d'un autre métal, probablement bronze ou argent. La pièce est datable au milieu de IIème siècle de n.è.

UN TIPAR PENTRU VASE CU FIGURI ÎN RELIEF DE LA ROMULA

După cum au arătat cercetările arheologice (reluete cu un deceniu și jumătate în urmă), Romula reprezintă, și din punct de vedere al producției ceramice, centrul cel mai de seamă al Daciei Inferior (Malvensis)¹. Între descoperirile de acest gen, un loc aparte dețin aici vasele cu figuri în relief².

În această notă ne reține atenția un tipar de lut ars, păstrat în muzeul din Caracal (fig. 1). El a fost publicat cu mai mulți ani în urmă de G. Popilian și Gh. Poenaru Bordea (primul fiind autorul mai multor studii și al unei valoroase monografii asupra ceramicii romane din Oltenia³). Pentru a reda cât mai exact opinia autorilor, reproducem în continuare prezentarea și comentariul lor pe marginea acestui obiect⁴: «Tiparul are forma unui trapez isoscel, baza mică jos, 4,5 cm, baza mare sus, 6 cm, laturile 7,4 cm, înălțimea 7,7 cm. Scena reprezentată se încadrează într-un pătrat cu latura de 5 cm. Spre bază tiparul are o margine de 2,5 cm nedecorată. Scena pe care o descriem după pozitivul realizat din material plastic... reprezintă un copilș nud, în picioare, din față privind spre stînga. În mîna dreaptă ține o frunză pe care o îndreaptă spre un miel sau ciine, în picioare, cu capul în sus și privirea îndreptată spre acesta. În mîna stîngă probabil un fruct cu frunze. Scena mai cuprinde și un copac aflat în partea stîngă. O analogie apropiată o aflăm pe o placă votivă dedicată lui Men, pe care se află o scenă foarte asemănătoare cu cea de pe vasul nostru. S-ar putea, deși nu putem fi absolut siguri, ca prin aplicarea și a altor tipare să se fi realizat pe vasul produs în atelierele de la Romula-Malva, o decorație mai complexă. Analogia ducîndu-ne spre cultul lui Men, am avea un început de atestare al acestuia, destul de rar de altfel în Dacia, în Oltenia romană, deși nici o

Fig. 1 — Tipar de lut de la Romula (desen după un pozitiv).

¹ G. Popilian, în *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 221—250.

² G. Popilian, Gh. Poenaru Bordea, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 239—257; C. C. Petolescu, în *StCl*, 17, 1977, p. 155—157, nr. 3.

³ G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

⁴ G. Popilian, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 255, pl. V/2; G. Popilian, *Ceramica...*, p. 77—78 și p. 178, nr. 303.

altă interpretare n-ar fi cu totul de exclus, mai ales în cazul în care s-ar vâdi că imaginea care ne preocupă nu face parte organică din cele firești la acest cult, ajungând în cadrul lor prin sincretism. Ținem de altfel să precizăm că, după părerea noastră, atribuirea unei imagini unui cult sau altuia este de multe ori mai delicată decât poate părea la prima vedere și mai complexă decât rezolvarea prin simplă analogie formală.⁵

Descrierea este corectă, dar animalul reprezentat nu este un câine, ci *sigur* un miel. De asemenea, analogia invocată⁶ nu are nimic comun cu subiectul de pe tiparul de la Romula, astfel că orice discuție cu privire la cultul lui Men în Dacia sudică este fără obiect.

Calitatea artistică a reprezentării ne-a pus însă în fața problemei dacă nu este cumva vorba de o imitație după un vas de bronz. Dealtfel, chiar profilul părții interioare a tiparului trimite spre un anume tip de vase globulare de bronz cu figuri în relief⁷.

Pe un asemenea vas, păstrat în Rijksmuseum G. M. Kam din Nijmegen (Olanda), sînt reprezentați patru copilași — doi îmbrăcați cu tunică scurtă, încinsă, ceilalți doi nuzi⁸. Unul este aproape identic cu cel de pe tiparul de la Romula, doar cîinele este întrucîtva diferit (dacă nu cumva diferența se datorează înghiului din care au fost realizate fotografiile vasului de la Nijmegen⁹) (fig. 2—3). Dimensiunile nu par să difere prea mult¹⁰. Se poate afirma deci că tiparul de la Romula a fost confecționat după un vas asemănător cu cel aflat în muzeul din Nijmegen. Este o atestare indirectă a prezenței în Dacia a unor asemenea vase de bronz, aduse tocmai din provinciile occidentale¹¹; de curînd, dealtfel, un asemenea tip de vas a apărut și în Dacia, în cursul săpăturilor din castrul de la Gilău¹².

După opinia lui A. de Ridder, copilașii de pe vasul de la Nijmegen reprezintă cele patru anotimpuri¹³; în arta antică (de exemplu în mozaicuri)

⁵ Mulțumim lui Gh. Poenaru Bordea care ne-a pus la dispoziție pozitivul realizat după acest tipar, în vederea studierii reprezentării figurate. Menționăm, de asemenea, că desenul este reprodus după studiul celor doi autori.

⁶ E. Lane, *Corpus monumentorum religionis Dei Menis*, I, Leiden, 1971, p. 64—65, nr. 99, pl. 43 (vezi G. Popilian, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 255, nota 86).

⁷ Maria H. P. den Boesterd, *The bronze Vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen*, Nijmegen, 1956, p. 88—89, nr. 310—311, pl. XVII; *Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln*, 1974, p. 138, fig. 269; Suzanne Tassinari, *La vaisselle de bronze romaine et provinciale au Musée des antiquités nationales*, Paris, 1975, nr. 204, pl. XXXIX.

⁸ Maria H. P. den Boesterd, *op. cit.*, p. 89, nr. 311, pl. XVII.

⁹ Fotografiile, împreună cu unele date tehnice, ne-au fost trimise de Antoinette Gerhardt-Witteveen (Rijksmuseum G. M. Kam din Nijmegen), pentru care îi aducem și aici mulțumirile noastre.

¹⁰ Vasul de la Nijmegen are 8,7 cm înălțime; comparînd fotografiile (realizate la scara 1:1) cu tiparul de la Romula, am constatat că dimensiunile sînt aproape identice.

¹¹ Pentru legăturile comerciale ale Daciei romane, vezi studiul nostru din *Revista de istorie*, XXXIV, 1981, 4.

¹² D. Isac, comunicare la sesiunea Muzeului de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, mai 1980.

¹³ A. de Ridder, *Bronzes antiques du Louvre*, II, pl. 105, 2970 (apud M. H. P. den Boesterd, *loc. cit.*).

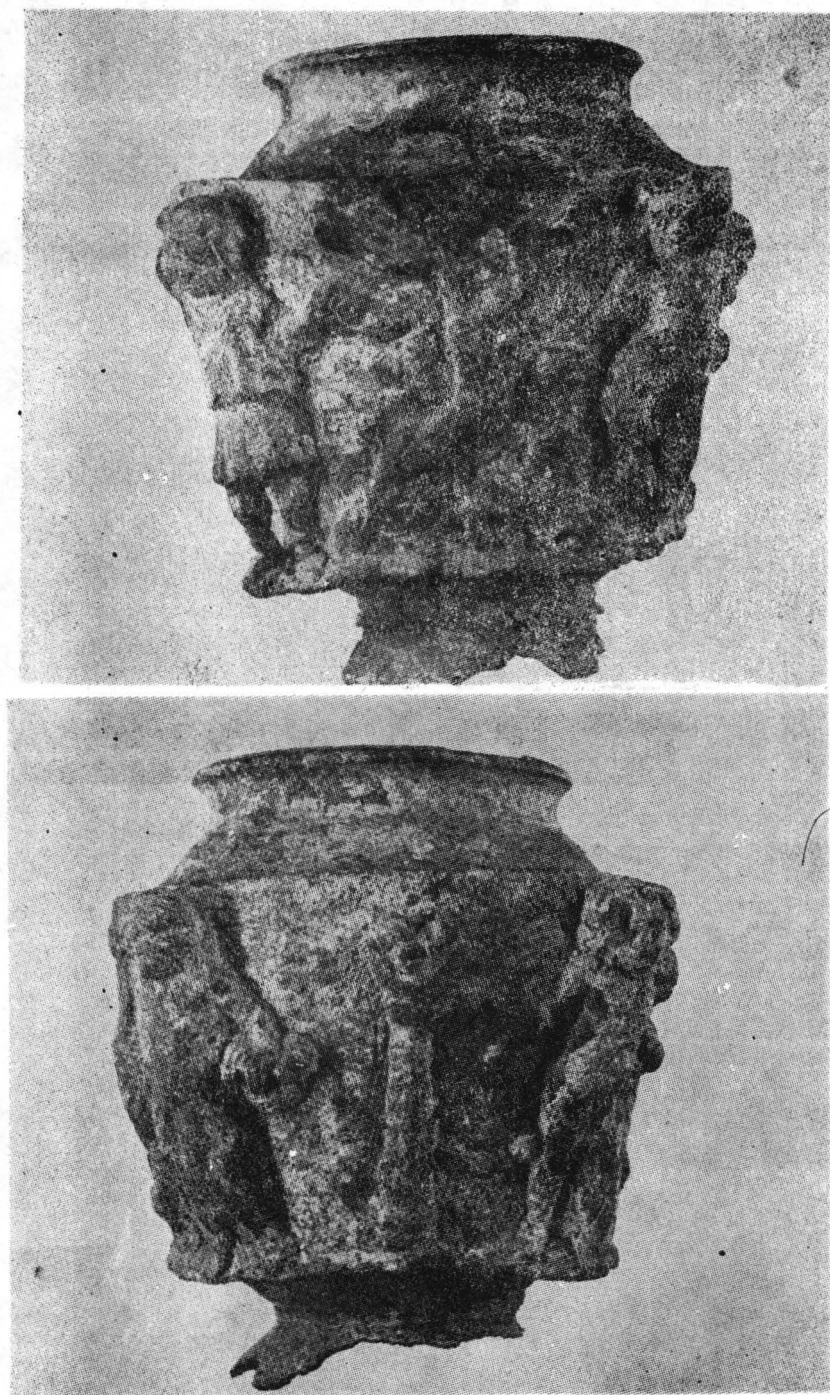

Fig. 2 — Vas mic de bronz cu reprezentarea anotimpurilor (Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen).

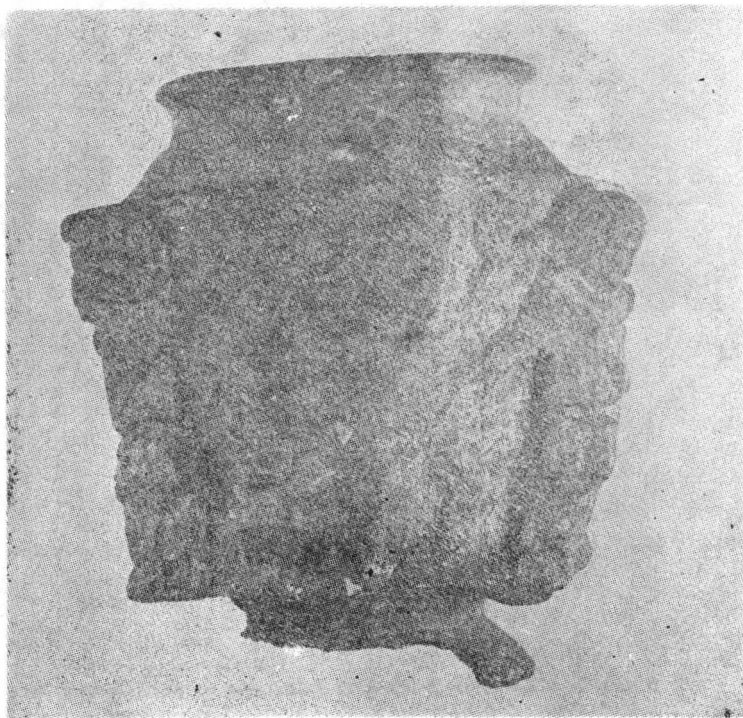

Fig. 3 — Același vas de bronz din Rijksmuseum G. M. Kam.

există numeroase reprezentări ale acestora¹⁴. În Dacia însăși, oinoastem reprezentări sculpturale ale primăverii¹⁵, verii¹⁶ și toamnei¹⁷. Scena bucolică de pe tiparul de la Romula (a se compara cu reprezentările de pe vasul de la Nijmegen, în succesiunea lor firească) arată că este vorba de o imagine alegorică a primăverii.

Importanța acestei descoperiri este deosebită pentru problema importurilor și legăturilor cu provinciile occidentale, precum și pentru studierea unei categorii speciale a ceramicii provinciale — cea imitată după vasele de bronz¹⁸.

Nu credem că vasele realizate cu asemenea tipar erau obiecte de cult, astfel încât nu pot fi avute în vedere în studiul vieții religioase a provinciei. Amintim însă că două vase de bronz cu figuri în relief au fost descoperite în necropola tumulară de la Noviodunum¹⁹, iar altul într-un mormânt de la Capidava²⁰ — probabil cu rol de *balsamaria*; având în vedere acestea, imaginea celor patru anotimpuri (reprezentate inițial și pe tiparul de la Romula), prefigurare a etapelor vieții (copilărie, tinerețe, maturitate și bătrânețe), poate să fi avut și un caracter simbolic²¹.

CONSTANTIN C. PETOLESCU

UN MOULE POUR VASES À FIGURES EN RELIEF DE ROMULA

(Résumé)

L'auteur reprend l'étude d'un fragment de moule en terre cuite mis au jour à Romula (en Dacie Inférieure); le positif réalisé en plâtre nous présente un enfant nu avec un agneau près d'un arbre (fig. 1). Nous connaissons une scène identique sur un petit vase en bronze représentant les quatre Saisons (fig. 2—3), conservé dans le musée de Nîmègue (Pays-Bas) (Maria H. P. den Boesterd, *The bronze Vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen*, Nijmegen, 1956, p. 89, nr. 311).

Sans doute, à l'aide d'un tel moule on coulait des vases en terre cuite imitant un vase en bronze d'importation.

¹⁴ A. Rapp, în *LexMyth*, I, 2, 1886—1890, col. 2712 și urm., J. A. Hild, în *DA*, III, 1, s.v. *Horae*, p. 249—256; G. M. A. Hanfmann, *The Season Sarcophages in Dumbarton Oaks*, I—II, Cambridge Mass., 1951 (inaccessibilă; vezi darea de seamă publicată de R. Horn, în *Gnomon*, 28, 1955, p. 351—359); Fr. Matz, *Ein römisches Meisterwerk. Der Jahreszeitenarkophag Badminton—New York*, Berlin, 1958; E. Simon, *Stagioni*, în *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, Roma, 1966, p. 468—473.

¹⁵ CIL, III, 7783 (Apulum); «Amor ad truncum arboris stans, facis inversae innixus, d. ramum cum fructibus tenens»; dedesubt inscripția: *Prima vera*.

¹⁶ D. Tudor, în *BCMI*, XXVIII, 1935, 83, p. 41, nr. 50 (Romula).

¹⁷ Idem, *op. cit.*, p. 119, nr. 138 (Romula): mică divinitate înaripată, șezând, cu poala plină de fructe; D. Tudor o identifică drept *Pomona*.

¹⁸ Oct. Floca, în *Materiale*, I, 1954, p. 768—772.

¹⁹ G. Simion, în *Peuce*, VII, 1977, p. 129—130, pl. IX; cel de-al doilea este inedit în Muzeul Deltei Dunării, Tulcea.

²⁰ Informație Valeriu Georgescu (Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța).

²¹ Pentru această problemă, vezi F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, p. 529 (index, *Saisons*).

STUDIUL METALOGRAFIC AL UNOR MONEDE

Ca urmare a solicitării tovarăsei cercetător principal Iudita Winkler, de la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca, au fost studiate metalografic opt monede de argint, bronz și cupru, în vederea stabilirii particularităților lor de compoziție, structură, și de tehnologie a confecționării.

1. Moneda emisă după un denar de la Traianus

Se caracterizează prin natura deosebită a aliajului, format din argint și staniu sub formă de soluție solidă (în proporție de 79%), din cupru și cuprit — ca dezamestec dispersat în fondul de aliaj Ag—Sn — în proporție de 10%, la care se adaugă agregatele de acid metastanic (11%) (fig. 1)¹⁻².

Densitatea relativ mică a monedei, de numai 6,5, se datorește în primul rând compoziției aliajului alb-strălucitor, maleabil, cu un important conținut de staniu ($d=6,98$).

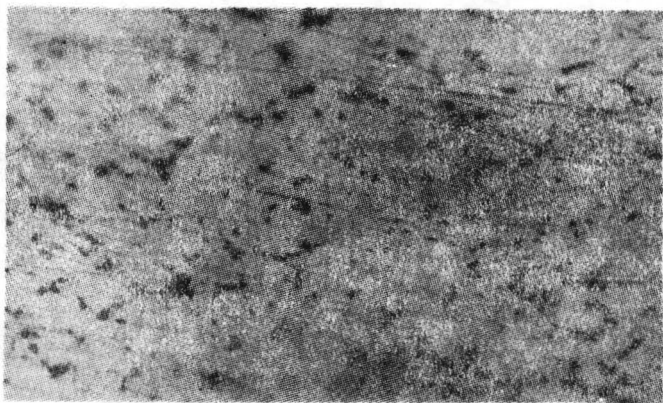

Fig. 1 — Moneda Traianus. Aliaj ternar format din argint-staniu-cupru, care pune în evidență o matrice de Ag—Sn (alb-cenușie), în care se văd dispersate neregulat granule sferoidale de cupru și granule xenomorfe de acid metastanic (negru). Mărit de 500 ×.

¹ G. I. Petrenko, *Zeitschrift für anorganische Chemie*, 53, 1907, p. 210.

² Heycock-Neville, *Philosophical Transactions*, Seria A, 184, 1897, p. 40.

Pe reversul monedei apare o suflură de formă lenticulară care îngroașă moneda de la 1,5 mm la 3,7 mm în această zonă a ei. Formarea suflurii se datorește proprietății argintului și a aliajelor sale de a absorbi oxigenul din aer când sînt topite și de a-l elimina apoi prin răcire, lăsînd în urmă goluri sau forme veziculare, ca de exemplu în cazul acestei monede.

În microfotografia din fig. 1 se observă repartitia în fondul format de soluția solidă Ag—Sn a granulelor micronice, sferoidale, de cupru și a agregatelor de acid metastanic (H_2SnO_3), cu contur neregulat și cu reflexe negre, dispuse neorientat în raport cu planele (suprafețele) monedei. Rezultă astfel o tehnologie de turnare a monedei.

Pentru a confirma experimental această tehnologie a confecționării monedei prin turnare, moneda a fost încălzită la 500°C în mediu oxidant și, printr-o laminare (batere) ușoară, s-a eliminat aproape complet suflura lenticulară de pe revers. Totodată s-a constatat că la această temperatură și în condiții de mediu oxidant, se degajă un fum alb de SnO_2 și de oxizi roșii și negri de cupru ($\text{Cu}_2\text{O} + \text{CuO}$), care se depun pe suprafața monedei. Observînd la microscop suprafața monedei, după tratamentul termic descris, se constată formarea unei structuri poroase, ca rezultat al eliminării parțiale a componentilor staniu și cupru din aliajul de argint; primul, ca mai volatil, iar al doilea ca fiind mai puțin rezistent la oxidare, în comparație cu argintul.

O analiză chimică calitativă a monedei confirmă prezența celor trei elemente Ag—Sn—Cu, coroborînd astfel datele de analiză metalografică.

Întrucît elementele componente ale aliajului monedei erau foarte bine cunoscute și folosite în mod curent în monetăriile din antichitate, este greu de hotărît dacă moneda Traianus a fost turnată în antichitate sau dacă ea reprezintă un fals modern.

Totuși, compoziția monedei reprezintă un caz aparte, ea deosebindu-se categoric de compoziția normală a monedelor de argint din antichitate, tocmai prin acest adaos de staniu. Pînă la găsirea altor monede de aceeași compoziție și cu o origine sigură dintr-un atelier sau dintr-un tezaur din antichitate, denarul Traianus analizat rămîne, după părerea noastră, un fals modern.

2. Moneda cu două efigii

Moneda cu două efigii: Postumus și Diocletianus este formată din două runde de bronz lipite cu un aliaj de alamă. Din microfotografia din fig. 2 rezultă clar că atît structura, cît și compoziția rondelor identice de bronz (care poartă efigiile) diferă față de compoziția, structura și proprietățile materialului folosit la sudarea rondelor și este o alamă pentru lipit, mai ușor fuzibilă.

Datorită faptului că alama este un aliaj modern, piesa în chestiune nu putea fi confecționată în antichitate. Ea reprezintă deci, cu siguranță, un fals modern.

Densitatea monedei este 8,44.

Fig. 2 — Moneda cu 2 efigii: Postumus și Diocletianus. Bronz lipit cu alamă. Rondelele de sus și de jos, din bronz, sînt sudate între ele printr-un aliaj de alamă mai ușor fuzibil (în mijloc). La contactul celor două metale se observă o zonă de reacție foarte slabă. Mărit de 250 $\times$.

3. Moneda avînd ca prototip un denar de la Elagabal

Aceasta este o monedă argintată, cu miez de cupru, pe care, după cum se vede și în microfotografia din fig. 3, au mai rămas doar părți din pojghița acoperitoare de argint, cu grosimea inițială de 0,2 mm. Această pojghiță acoperitoare de argint este de fapt și ea un aliaj de argint cu cupru, ultimul în proporție de 40%.

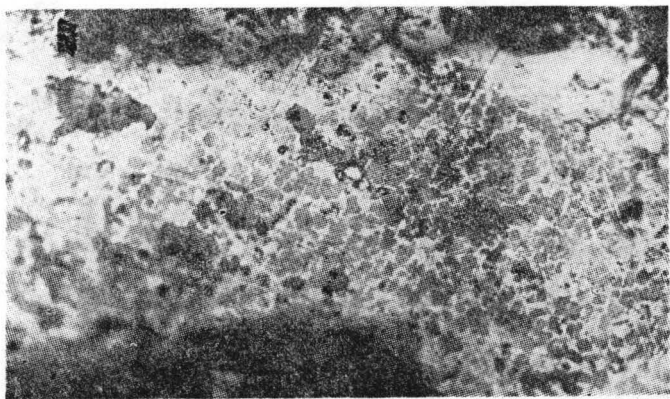

Fig. 3 — Elagabal. Cupru argintat. Miezul de cupru (cenușiu și negru, sus) este placat cu o pojghiță subțire de aliaj de argint-cupru (care ocupă aproape toată figura). În aliajul de argint (alb) se văd numeroase granule de cupru (cenușiu) și de cuprit (cenușiu-negru). Marginea monedei este erodată (golul de jos). Mărit de 125 $\times$.

Tehnica de confecționare constă în aplicarea a două rondele argintate pe ambele fețe și baterea (imprimarea) lor la cald. Pojghița de aliaj de argint-cupru din interior servea totodată ca lipitură între cele două rondele de cupru argintat.

Densitatea monedei Elagabal este 8,55.

4. Moneda de argint Antoninus Pius

Are un conținut de argint neegal în ansamblul ei: mai mare pe margini (85—94%) și mai mic în partea centrală a piesei (75%).

Acest procedeu indică o tendință de economisire a metalului nobil.

O altă particularitate a monedei, determinată de conținutul diferit de cupru al aliajului în cele 3 zone ale monedei, o constituie fragilitatea mărită a centrului. Moneda este incompletă, lipsind aproximativ o șesime din ea. Moneda s-a rupt în timpul baterii, ea fiind solicitată în două rînduri, probabil la temperaturi mai joase (decît temperatura optimă). Grosimea miezului, mai rigid, predomină: 0,8—1,2 mm, față de grosimea celor două straturi marginale de 0,1—0,2 mm, fiecare parte.

Microfotografia (fig. 4) indică structura lamelară a cuprului din dezamestec sau a cupritului din partea de miez a monedei, la care se observă o dispoziție dirijată, atît a particulelor izolate, cît și a agregatelor dendritice, deformată în urma baterii. Dirijarea se poate urmări în cel puțin două direcții (fig. 4).

În păturile externe, aceste dezamestecuri de cupru și cuprit nu apar sau sînt într-un număr foarte mic.

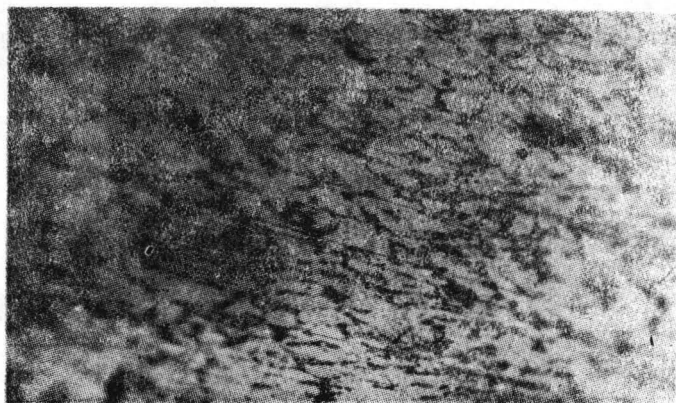

Fig. 4 — Antoninus Pius. Aliaj de argint-cupru. Miezul este format dintr-un aliaj cu 78 % Ag și 22% Cu. Se observă un fond de argint (alb-cenușiu) în care apare un dezamestec de cupru și cuprit (cenușiu închis și negru), cu orientări vizibile în mai multe direcții. Mărit de 500 ×.

În concluzie, deci, temperatura *optimă* la batere și compoziția *omogenă* a aliajului au un rol hotărâtor în tehnologia confecționării monedelor și determină calitatea execuției acestor monede.

Compoziția aliajului din miez este de 78% Ag, iar la margini de 94% Ag. Densitatea monedei Antoninus Pius este 9,19.

5. Monedă emisă de Marcus Aurelius

Monedă de argint cu structura omogenă (fig. 5). Cele două faze de dezamestec, formate din cupru elementar și din cuprit, sînt repartizate diferit și apar în proporții diferite, cuprul ocupînd zona centrală, iar cupritul marginile și fisurile monedei, fisuri apărute în urma traumatizării monedei.

Conținutul în argint al aliajului este de 77,27% și densitatea 8,13.

6. Monedă emisă de Marcus Aurelius

Prezintă aceleași particularități structurale și de compoziție. Dezamestecul de cupru și cuprit se repartizează neuniform, primul mai mult în centrul monedei, iar oxizii de cupru mai mult la margine.

Conținutul de argint: 76,4%, iar densitatea 9,04.

7. Monedă emisă de Marcus Aurelius

Aliaj de argint, cupru și cuprit, cu repartiția cuprului înspre centrul monedei și a cupritului predominant înspre margini. Cupritul poate forma și vinișoare dispuse în lungul fisurilor de la marginile monedei.

Conținutul în argint: 72,85%, iar densitatea 8,49.

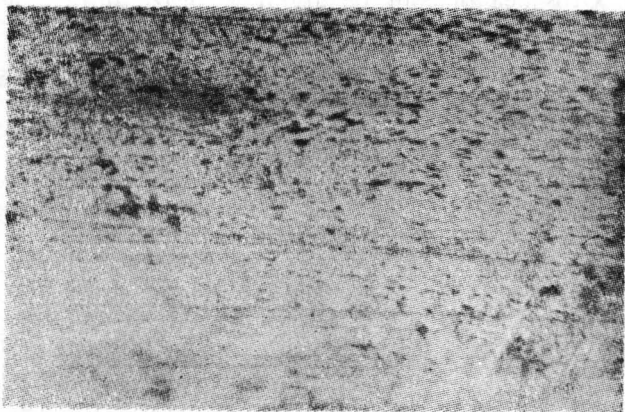

Fig. 5 — Marcus Aurelius (deformat). Aliaj de argint-cupru (cuprit), cu dezamestec uniform repartizat în interiorul monedei, cu textura stratificată. Conținutul de argint este de 77,27%. Mărit de 500 ×.

8. Monedă emisă de Marcus Aurelius pentru Faustina Iunior

Moneda se caracterizează printr-un conținut aproape total de cuprit, cu excepția unei zone centrale în care se mai păstrează încă dezamestecul de cupru elementar. Apar și aici vinișoare de cuprit, pe marginile sau în lungul fisurilor monedei de argint.

Conținutul în argint: 71,41%, densitatea 7,66.

Recapitulând, constatăm că din cele 8 monede cercetate metalografic:

Două sînt falsuri sau imitații moderne: una făcută dintr-un aliaj ternar: Ag—Sn—Cu, și alta din bronz cu sudură de alamă pentru lipit;

— patru sînt monede de argint cu un conținut omogen de argint (72—78%) și de cupru plus cuprit (28—22%), dar cu grade de oxidare diferite a fazei disperse de cupru din interiorul aliajului;

— una din monedele de argint are o structură zonală, cu zonele externe mai concentrate în metal nobil (94%), iar miezul mai sărac (78%);

— o piesă cu miez de cupru și argintată doar la suprafață, cu un aliaj de Ag—Cu sărac (60% Ag) și cu o grosime de numai 0,1—0,2 mm, ceea ce reprezintă mai puțin de 10% din grosimea monedei.

Ca o constatare cu caracter general, care se desprinde atît din studiul de față, cît și din cercetările anterioare³, este faptul cert că în antichitate se umbla des și pe diferite căi la conținutul în argint al monedelor de argint emise.

Procedeele aplicate constau în:

1) Adausuri mai mici sau mai mari de cupru (28—40%) la aliajele de argint și cupru destinate baterii monedelor.

2) Aplicarea unor plăci de aliaj de argint cu finețe mare (80—94% Ag) pe miezuri mai sărace în argint (72—78%).

3) Aplicarea unor plăci de aliaje sărace de argint (60—70% Ag) pe miezuri de cupru. Grosimea plăcilor de argint oscilează între 0,05 și 0,25 mm, ceea ce reprezenta mai puțin de 10% din grosimea monedei.

EUGEN STOICOVICI

NOTA

Monedele studiate de prof. E. Stoicovici corespund următoarelor tipuri:

1. Denar emis de Traian în 114 e.n., 3,10 g (fig. 6/1); P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, I, *Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, Stuttgart, 1931, nr. 212.

Probabil un fals antic, deoarece, după cum au arătat H. Țintea — C. Kovács (în *ActaMN*, I, 1964, p. 469—472), aliajul unora dintre monedele dacice cuprinde de asemenea staniu. Moneda ar putea fi, așadar, un indiciu privitor la contrafacerea acestui tip în Dacia.

2. Fals modern, după aversul descris de Cohen, ed. II, nr. 5 (Postumus) și nr. 29 (Dioctetianus) (fig. 6/2).

³ E. Stoicovici, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 93.

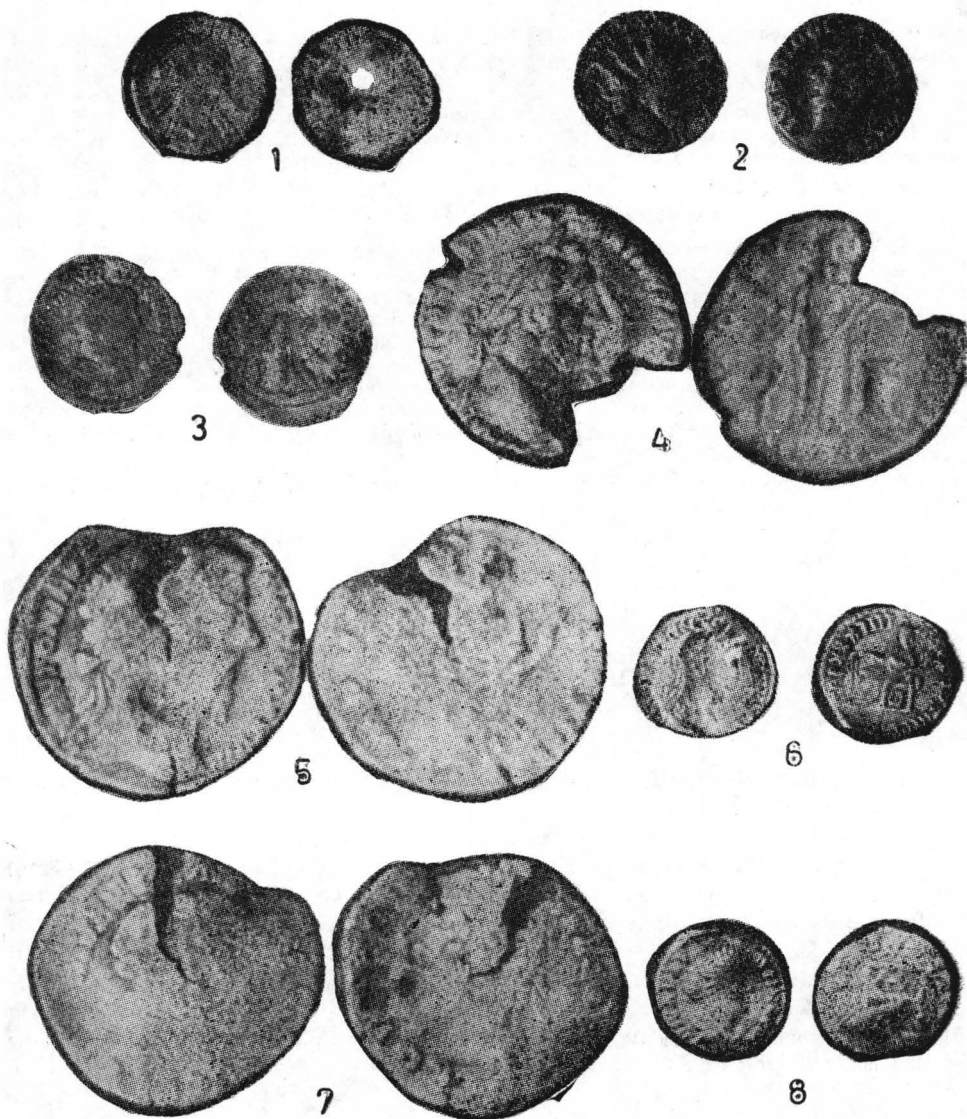

Fig. 6 — 1—3, în colecția Muzeului de Istorie Aiud, locul descoperirii necunoscut; 4—8, în colecția Muzeului de Istorie Satu Mare (fac parte din al II-lea tezaur de denari romani descoperit la Ghirișa, vezi Satu Mare, *Studii și Comunicări*, 1980, p. 110/859, 863—865); 4, 5, 7, mărite.

3. Fals antic după un aureus emis de Elagabal; cf. RIC, 86, 4,37 g (fig. 6/3), dar avînd greutatea foarte apropiată de a denarului, și cu un strat subțire de argint; era, desigur, destinat să cîrcole ca denar.

4. Denar emis de Antoninus Pius la Roma, 151—152 e.n., RIC, 217, 2,75 g (fig. 6/4); în partea stîngă, literele din legendă sînt confuze și slab reliefate; T din Antoninus lipsește. Între N și O se observă un semicerc, imprimat dintr-o primă batere, din care s-au păstrat și urme ale profilului: o linie ce indică fruntea și nasul împăratului. Pe revers nu se observă

nici o urmă că moneda ar fi fost ștanțată de două ori, dovadă că prima imprimare a fost foarte slabă.

5. Denar, emis de Marcus Aurelius la Roma, 174 e.n., RIC, 304, 2,63 g (fig. 6/5).

Moneda e deformată și prezintă o crăpătură — asemenea unei incizii — în urma izbirii ei cu un ciocan sau o daltă. Pe avers se observă o mică adâncitură, iar pe revers amprenta obiectului pe care a fost așezată moneda în timpul baterii.

6. Denar emis de Marcus Aurelius la Roma, 179—180 e.n., RIC, 409, 2,65 g (fig. 6/6).

7. Denar emis de Marcus Aurelius la Roma, 161 e.n., cf. RIC, 22—23, 2,95 g (fig. 6/7).

Se constată o crăpătură și deformări similare ca și pe piesa nr. 5. Dar această monedă fiind lovită pe revers, amprenta obiectului pe care a stat în timpul lovirii se găsește pe avers. Într-un articol precedent am ajuns la concluzia că „inciziile” ce se observă pe unele monede imperiale se datoresc condițiilor termice în care s-a executat ștanțarea lor (Satu Mare, *Studii și comunicări*, IV, 1980, p. 115). V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Mitrea (*Tezaurul de la Măgura*, în seria *Biblioteca Carpicae*, II, [Bacău], 1977, p. 25—27) presupun că „inciziile” de pe monedele din tezaurule îngropate la sfîrșitul secolului II — începutul secolului III e.n. se datoresc sustragerii intenționate a unor particule de metal nobil din corpul monedei. Devine astfel utilă reexaminarea monedelor cu „incizii”, pentru a stabili în ce condiții au survenit acestea.

8. Denar emis de Marcus Aurelius pentru Faustina Iunior, la Roma, 167—180 e.n.; RIC, 745, 2,70 g (fig. 6/8).

IUDITA WINKLER

METALLOGRAPHISCHES STUDIUM EINIGER MÜNZEN

(Zusammenfassung)

Die metallographische Untersuchung einer Gruppe von 8 „antiken“ Münzen führte zu den nachstehenden Folgerungen:

- zwei sind moderne Nachahmungen antiker Silber- und Bronzemünzen;
- vier sind Silbermünzen mit einem relativ homogenen Gehalt an Silber (72—78%) und Kupfer + Cuprit (22—28%) aber mit verschiedenen Oxydierungsgraden der dispersen Kupferphase die als Einschlüsse in der Legierungsmasse Ag—Cu enthalten ist;
- eine der Silbermünzen hat eine zonale Struktur mit unterschiedlichem Silbergehalt: grösser am Rande (94%) und kleiner im Kern der Münze (78% Ag);
- eine Münze hat einen Kupferkern und ist nur an der Oberfläche mit einer schwachen Ag—Cu—Legierung (mit 60% Ag) versilbert. Die Stärke der Silberschicht an der Oberfläche ist zehn mal geringer als die Stärke des Kupferkernes.

Anmerkung

Die von prof. E. Stoicovici metallographisch studierten Münzen sind, mit zwei ausnahmen (Nr. 2—3) römische Denare (siehe Abb. 6). Nr. 1 muß nicht unbedingt eine moderne Fälschung darstellen, es kann ebenso eine antike Nachahmung sein, da Stannium auch in römischen und dakischen Münzen vorkommt (siehe *ActaMN*, I, 1964, S. 469—472; II, 1965, S. 288—293). Der Avers der Münze Nr. 4 weist die Charakteristika einer Doppelprägung auf.

Die Ritzten der Münzen Nr. 5 und 7 scheinen durch nachträgliche Hammerschläge — vielleicht auf demselben Amboss — entstanden zu sein. Die Ursache dieses Verfahrens ist uns unbekannt.

TEZAURUL MONETAR DE LA RĂCĂȘDIA (II) DIN SECOLUL IV E.N.

În colecția numismatică a Muzeului Banatului din Timișoara se află, sub numărul de inventar 211, un grup de 725 piese de bronz romane provenind dintr-o descoperire făcută la Răcășdia (jud. Caraș-Severin)¹. Piesele ar putea proveni din marele tezaur descoperit în anul 1963, care a fost împărțit între descoperitori, o parte pierzându-se, alte părți ajungând sub forma unor grupuri de piese izolate în diferite muzee sau la diferiți colecționari din țară². Prin amabilitatea prof. Marius Moga mi-a fost încredințat spre publicare acest grup de monete.

Pentru că numărul de piese cuprins în acest grup este mare, și pentru că nu avem certitudinea apartenenței lui la marele tezaur descoperit în anul 1963, îl vom trata aici ca pe un tezaur aparte³.

Distribuția monetelor pe împărați se prezintă în felul următor :

Constantinus I	26 piese
în numele lui Constantinus I	7 piese
Helena	1 piesă
Constantinus II	2 piese
Constantius II	167 piese
Constans	224 piese
Constantius II sau Constans	185 piese
Urbs Roma	4 piese
Urbs Constantinopolis	3 piese
Totalul pieselor la care se poate determina împăratul este de 619.	

Distribuția pieselor pe monetării este următoarea (fig. 1) :

Roma	3 piese
Lugdunum	2 piese
Aquileia	12 piese
Siscia	79 piese
Thessalonica	56 piese
Heracleea	9 piese
Constantinopolis	11 piese
Nicomedia	24 piese
Cyzicus	15 piese
Antiochia	19 piese
Alexandria	3 piese

¹ Pentru Răcășdia, vezi D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatice*, București, 1966, p. 183; cf. N. Gudea, *Tezaurul de la Răcășdia, secolul IV*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 183—190.

² N. Gudea, *op. cit.*, p. 183, nota 4; recent a mai fost descoperit un tezaur la Răcășdia, care a fost înscris în colecțiile Muzeului județean din Reșița.

³ N. Gudea, *op. cit.*, p. 183—184.

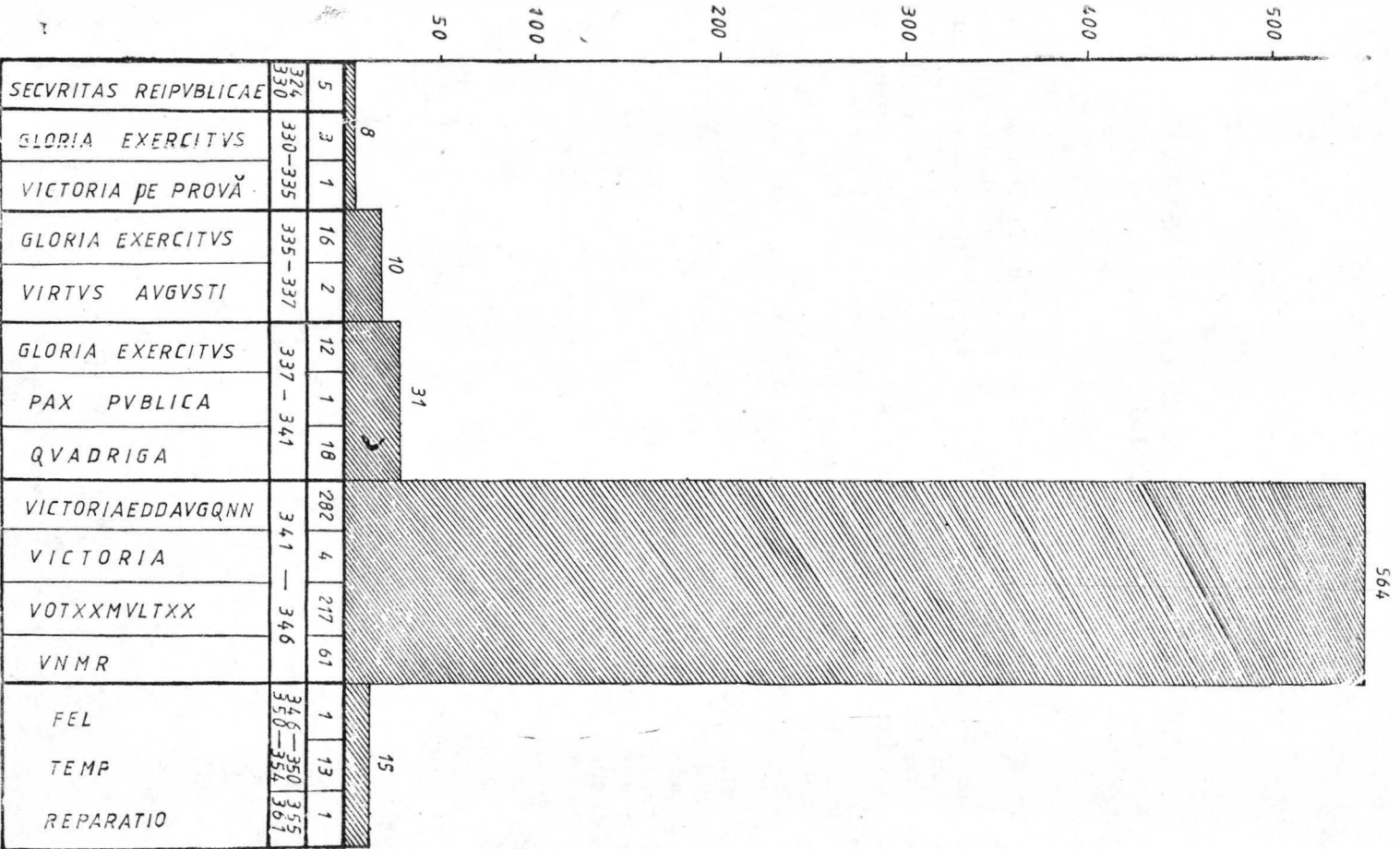

Fig. 1.

Totalul pieselor la care s-a putut determina monetăria este de 233.

Distribuția monetelor pe tipuri este următoarea (fig. 2):

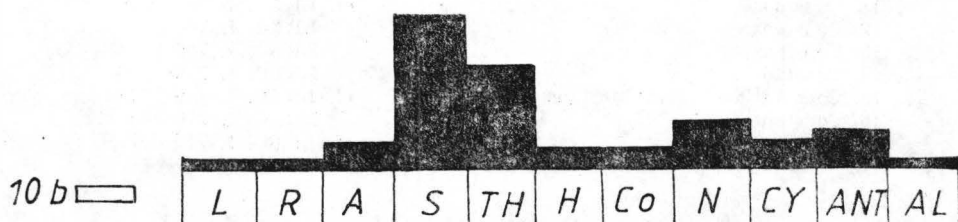

Fig. 2

Securitas Reipublicae	324—330	5 piese
Gloria exercitus	330—335	3 piese
Victoria pe provă	330—335	1 piesă
Gloria exercitus	335—337	16 piese
Virtus	335—337	2 piese
Gloria exercitus	337—341	12 piese
Pax publica	337—341	1 piesă
Quadriga	337—341	18 piese
Victoriadddauggqnn	341—346	282 piese
Victoria	341—346	4 piese
VotXXXMultXXX	341—346	217 piese
VNMR	341—346	61 piese
FelTempReparatio	346—350	1 piesă
FelTempReparatio	350—354	13 piese
FelTempReparatio	355—361	1 piesă

Totalul pieselor la care s-a putut determina tipul reversului este de 636.

Lista monetelor este următoarea:

LU G D U N U M

Gloria exercitus. 335—337. AE 3

1. Constantinus

LRBC, I, 222

Victoriadddauggqnn. 341—346. AE 3

2. Constantius

LRBC, I, 256—258

ROMA

Gloria exercitus. 330—335. AE 3

3. Constantinus

LRBC, I, 542

Virtus Augusti. 335—337 AE 3

4. Constantinus

LRBC, I, 566

Victoriadddauggqnn. 341—346. AE 3

5. Constantius

LRBC, 631—633

AQUILEIA

Victoriadadauggqnn. 341–346, perioada IV. AE 3

6–16. Constantius II sau Constans

11. Constans

12. Constans

13. Constans

14. Constans

15. Constantius II sau Constans

16. Constantius

17. Constans

LRBC, I, 701–702

cf. LRBC, I, 702, dar S

LRBC, I, 704

LRBC, I, 706

LRBC, I, 708–709

cf. LRBC, I, 710–711

LRBC, I, 710 sau 712

cf. LRBC, I, 713 dar S

SISCIA

Gloria exercitus. 335–337. AE 3

18. Constantius

19. Constans 337–341

20. Constans

cf. LRBC, I, 755, dar E, fără
chrismon în cimpcf. LRBC, I, 772, dar fără chris-
moncf. LRBC, I, 784, dar B; fără
chrismon în cimp*Victoriadadauggqnn.* 341–346

21. Constantius

22–23. Constans

24. Constans

25–27. Constans

28–30. Constans

31–31a. Constantius

34–36. Constantius

37–38. Constantius

39–40. Constans

41–43. Constans

44. Constans

45. Constantius

46–47. Constantius

48. Constans

49. Constantius

50–51. Constantius

52–54. Constantius

55. Constans

56. Constans

57–58. Constans

59–60. Constans

61. Constans

62–66. Constantius

67. Constantius

68. Constantius

69–70. Constantius

71–72. Constans

73–80. Constans

LRBC, I, 790

cf. LRBC, I, 791, dar în cimp
punctcf. LRBC, I, 791, dar A; în
cimp punct

cf. LRBC, I, 791, dar B

cf. LRBC, I, 791

cf. LRBC, I, 792, dar Δ

cf. LRBC, I, 792, dar E

cf. LRBC, I, 792, exerga parțial
lizibilăcf. LRBC, I, 793, dar în cimp
punct

cf. LRBC, I, 793, dar Γ

cf. LRBC, I, 793, dar E

cf. LRBC, I, 796, dar Δ, în cimp
punctcf. LRBC, I, 796, dar E, în cimp
punctcf. LRBC, I, 797, dar B, în cimp
punct

LRBC, I, 798

cf. LRBC, I, 798, dar în cimp
punct

cf. LRBC, I, 798, dar E

cf. LRBC, I, 799, dar B

cf. LRBC, I, 799, dar Δ

cf. LRBC, I, 799, dar B, în cimp
punctcf. LRBC, I, 799, dar Γ, în cimp
punctcf. LRBC, I, 799, dar în cimp
punct

LRBC, I, 800

cf. LRBC, I, 800, dar B

cf. LRBC, I, 800, dar Δ

cf. LRBC, I, 800, dar E

LRBC, I, 801

cf. LRBC, I, 801, dar B

- 81—89. Constans
 90. Constans
 91. Constans
 92—93. Constantius sau Constans

FelTempReparatio. FH 3. 351—354. AE 2

94. Constantius
 95. Constantius. FH 3. AE 3.

THESSALONICA

Victoriaddaugqnn. 341—346. perioada III b

- 96—98. Constantius
 99. Constantius
 100—102. Constantius sau Constans
 103—107. Constans
 108. Constans
 109. Constans
 110—113. Constans
 114—115. Constans
 116. Constans
 117—118. Constans
 119—124. Constans
 125—127. Constans
 128—129. Constans
 130—132. Constantius
 133—135. Constantius
 136—137. Constans
 138. Constans
 139. Constans
 140—151. Constans

cf. LRBC, I, 801, dar I
 cf. LRBC, I, 801, dar E
 cf. LRBC, I, 801, exerga ilizibilă
 cf. LRBC, I, 800 sau 801; exerga ilizibilă

cf. LRBC, II, 1214, dar I
 cf. LRBC, II, 1222, dar B

cf. LRBC, I, 859
 cf. LRBC, I, 859, dar în cimp punct
 cf. LRBC, I, 859 sau 860, în cimp punct
 LRBC, I, 860—861
 cf. LRBC, I, 860—861, dar B
 cf. LRBC, I, 860—861, dar D
 cf. LRBC, I, 860—861, dar I
 cf. LRBC, I, 860—861, exerga parțial ilizibilă
 cf. LRBC, I, 861; exerga parțial ruptă
 cf. LRBC, I, 860—861; în cimp punct
 cf. LRBC, I, 860—861; în cimp punct, exerga parțial ilizibilă
 cf. LRBC, I, 860—861, dar B; în cimp punct
 cf. LRBC, I, 860—861, dar Δ, în cimp punct
 cf. LRBC, I, 862, dar Δ
 cf. LRBC, I, 862; exerga parțial ruptă
 LRBC, I, 863—864
 cf. LRBC, I, 863—864, dar B
 cf. LRBC, I, 863—864, dar D
 cf. LRBC, I, 863—864; exerga parțial ruptă

HERACLEEA

Quadriga. 337—341; perioada III b

152. Constantinus

LRBC, I, 943; exerga parțial ruptă

Gloria exercitus. 337—341; perioada III b

153. Constantius sau Constans

LRBC, I, 948—954

Vot XX Mult XXX. 341—346; perioada IV

154. Constantius sau Constans
 155. Constantius sau Constans
 156—157. Constans

cf. LRBC, I, 958—959
 cf. LRBC, I, 958—959
 cf. LRBC, I, 959; exerga parțial ruptă
 LRBC, I, 963; exerga parțial ruptă
 cf. LRBC, I, 965, dar B
 cf. LRBC, I, 965; exerga parțial ruptă

158. Constantius

159. Urbs Roma
 159a Urbs Roma

CONSTANTINOPOLIS

Gloria exercitus. 335—337; perioada III a

160. Constantinus

LRBC, I, 1024

161. Urbs Roma

cf. LRBC, I, 1037—1038

162. Constantinopolis

cf. LRBC, I, 1039—1040; exerga
parțial ruptă*Quadriga.* 337—341

163. Constantinus

LRBC, I, 1041

Gloria exercitus. 337—341; perioada III b

164. Constantius sau Constans

cf. LRBC, I, 1043—1044

165. Constans

cf. LRBC, I, 1056—1057, dar Γ

Vot XX Mult XXX. 341—346; perioada IV

166—167. Constantius sau Constans

cf. LRBC, I, 1064—1065; exerga
parțial lizibilă

168. Constantius

cf. LRBC, I, 1064, dar Γ

169. Constans

LRBC, I, 1069

169a. Constans

cf. LRBC, I, 1069; exerga parțial
ruptă

NICOMEDIA

Quadriga. 337—341; perioada III b

170. Constantinus

cf. LRBC, I, 1132, dar B

Gloria exercitus. 337—341

171. Constantius sau Constans

LRBC, I, 1137—1138

172. Constantius

cf. LRBC, I, 1140, dar Γ

173. Constantius

cf. LRBC, I, 1140; exerga parțial
lizibilă*VN—MR.* 341—346; perioada IV

176—178. Constantius

cf. LRBC, I, 1148, dar A sau Δ

Vot XX Mult XXX. 341—346; perioada IV

179—183. Constantius

LRBC, I, 1149

184. Constantius

cf. LRBC, I, 1149, dar Γ

185. Constantius

cf. LRBC, I, 1149, dar E

186. Constantius sau Constans

cf. LRBC, I, 1149—1150; exerga
parțial lizibilă

187. Urbs Roma

LRBC, I, 1151

188—193. Constans

cf. LRBC, I, 1157, dar Γ

CYZICUS

Quadriga. 337—339; perioada III b

194. Constantinus

cf. LRBC, I, 1287; exerga parțial
lizibilă*Gloria exercitus.* 337—341

195. Constantius sau Constans

cf. LRBC, I, 1288—1289, dar Δ

196. Constantius sau Constans

cf. LRBC, I, 1288—1289, dar S

VN—MR. 341—346; perioada IV

197. Constantinus

cf. LRBC, I, 1304, dar B

198—199. Constantinus

cf. LRBC, I, 1304, dar E

Vot XX Mult XXX. 341—346; perioada IV

200—201. Constantius sau Constans

cf. LRBC, I, 1305 sau 1307

202. Constantius sau Constans

cf. LRBC, I, 1305, dar Γ

203—206. Constans

LRBC, I, 1308—1308 a

207. Constans

cf. LRBC, I, 1309; exerga parțial
lizibilă

208. Constans

LRBC, I, 1318

ANTIOCHIA

Victoria. 330—335; perioada II

209. Constantinopolis

LRBC, I, 1360

Gloria exercitus. 330—335; perioada II

210. Constantinus

cf. LRBC, I, 1363, dar F

Quadrige. 337—341; perioada IV

211. Constantinus

LRBC, I, 1374

212. Constantinus

cf. LRBC, I, 1374, dar S

213. Constantinus

cf. LRBC, I, 1374, dar F

VN—MR. 341—346; perioada IV

214—220. Constantinus

cf. LRBC, I, 1397, dar F

Vot XX Mult XXX. 341—346; perioada IV

221. Constantius

cf. LRBC, I, 1398, dar S

222—224. Constantius

cf. LRBC, I, 1398; exerga parțial
ilizibilă

225. Constans

cf. LRBC, I, 1399, dar O

226—226a Constans

cf. LRBC, I, 1399, dar I

ALEXANDRIA

227. Constantius

LRBC, I, 1474—1475

228—229. Constantius

cf. LRBC, I, 1474—1475, dar F

Urmează restul pieselor din tezaur, la care nu mai pot fi precizate atelierile de emisie, dar care pot fi datate pe baza tipului de revers, completat cu unele elemente ale aversului: *Securitas reipublicae*. 324—330

230—231. Constantinus

232—233. Aversul șters; probabil emis la Aquileia?

234. Aversul șters; probabil emis la Constantinopolis?

Gloria exercitus. 335—337

235. Aversul șters

236. Constantinus; elementele reversului șterse

237. Constantinus

Gloria exercitus. 337—341

238. Constantinus II

239. Constantius

240—252. Constantius sau Constans; legenda aversului ilizibilă

Quadrige. 337—341

253—263. Constantinus

Pax publica. 337—341

264. Helena

VN—MR. 341—346

265—307. Constantius

Victoria. 341—346

308—311. Constantius sau Constans

Victoriadadauggqnn. 341—346

312—356. Constantius sau Constans

357—366. Constantius

367—382. Constans

383—387. Constantius; în cîmpul reversului brad

388—406. Constans; în cîmpul reversului brad

407—430. Constantius sau Constans; în cîmpul reversului brad

431—443. Constans; în cîmpul reversului punct

444. Constans; în cîmpul reversului HR; probabil emis la Siscia

445. Constantius sau Constans; în cîmpul reversului M; emis probabil la Arelate?

446. Constantius sau Constans; în cîmpul reversului A; emis probabil la Aquileia?

447. Constantius sau Constans; în cîmpul reversului frunză; emis probabil la Treveri?

448. Constans; în cîmpul reversului F; emis probabil la Aquileia?

449. Constans; în cîmpul reversului M; emis probabil la Siscia?

450. Constantinopolis?

Vot XX Mult XXX. 341—346

451—488. Constantius

489—520. Constans

521—625. Constantius sau Constans; legenda aversului ștearsă

FelTemp Reparatio. Galley. 346—350

626. Constans

FelTemp Reparatio. FH 4. AE 2. 352—354

627. Constantius

FelTemp Reparatio. FH 3. AE 2. 352—354

628. Constantius; în cîmpul reversului S; probabil emis la Cyzicus?

FelTemp Reparatio. FH 3. AE 3. 355—361

629. Constantius; în cîmpul reversului M; emis probabil la Siscia?

Piese care nu se pot determina

630—724.

725. Piesă dublu frapată.

NICOLAE GUDEA

A FOURTH CENTURY COIN HOARD FROM RĂCĂȘDIA

(Summary)

The author presents a fourth century roman coin hoard of about 728 bronze pieces. The coin hoard was discovered at Răcășdia (Caraș-Severin county). In this place several isolated roman coins and other hoards were found dating from the same period. The hoard in discussion is listed under the number 211 in the collections of the Muzeul Banatului from Timișoara.

The coins cover the period of about 40 years. They were issued by the emperor Constantinus (The Great) and his sons: Constantinus II, Constantius and Constans. The distribution over the emperors was as follows: Constantinus (or in his name) — 33; Helena — 1; Constantinus II — 2; Constantius — 167; Constans — 224; Constantius or Constans — 185; Urbs Roma — 4; Urbs Constantinopolis — 3. The distribution of coins according to the mints shows the following: Lugdunum — 2; Roma — 3; Aquileia — 12; Siscia — 79; Thessalonica — 56; Heraclea — 9; Constantinopolis — 11; Nicomedia — 24; Cyzicus — 15; Antiochia — 19; Alexandria — 3. The bulk on mints from Empire are represented, prevailing those from Siscia and Thessalonica and the oriental ones (Nicomedia, Cyzicus, Antiochia). Concerning the revers, the distribution over types was as follows: Securitas rei-publicae — 5; Gloria exercitus — 31; Victory on the prow — 1; Virtus — 2; Pax publica — 1; Quadriga — 18; Victoriaduggqnn — 282; Victory — 4; Vots — 217; VN-MR — 61. The prevailing types are Victoriaduggqnn and Vots from 341—346 followed by VN-MR and Quadriga. The earlier coin dates from the period 355—361 and belongs to the FelTempReparatio FH type.

CITEVA CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNOR PODOABE MEDIEVALE

Cercetări arheologice recente ori mai vechi au identificat în spațiul dintre Dunăre și Mureș aproape 30 de necropole medievale și tot atâtea așezări contemporane lor. Dintre podoabele diverse găsite în așezări, dar îndeosebi în necropole, ne rețin atenția, în primul rând, brățărilor. Această situație le este conferită de originea și răspîndirea lor în mediul feudal din Banat¹.

I. *Brățărilor din sticlă*. Aceste podoabe au apărut în așezările de la Gornea — *Zomonită*² și de la Gornea — *Țărnușuri*³, precum și din necropolele de la Caransebeș — *Măhala*⁴ și Cuptoare — *Sfoge*⁵. La Muzeul Banatului din Timișoara se găsesc mai multe brățări de sticlă provenind din descoperiri întâmplătoare din zona de nord a Banatului⁶. Brățărilor de sticlă erau purtate îndeosebi de copii și femei — ne îndreptățește această observație diametrul mic al podoabelor, cuprins între 3,5 și 6 cm.

Marea majoritate a podoabelor au fost confecționate dintr-o sticlă de culoare verde închis ori albastră, arareori din sticlă transparentă. În necropola de la Caransebeș și în cea de la Cuptoare brățărilor au fost făcute dintr-o sticlă de culoare albastru închis. Una din brățărilor descoperite în necropola de la Cuptoare este ornamentată cu două nervuri paralele, în relief, de nuanță roșie. În așezările de la Gornea predomină brățărilor de culoare verde, însă tot aici apar și brățări din sticlă transparentă. În general, brățărilor din așezările și necropolele din sudul Banatului au pastă monocromă și sînt unitare ca aspect. Brățărilor din Muzeul Banatului au o pastă sticloasă diferită și o cromatică mult mai variată, comparativ cu cele descoperite în sudul Banatului. Sticla din care au fost confecționate are o culoare verde închis, brun-roșieatică, albastru de nuanță deschisă, alteori de nuanță închisă. Ornamentele policrome sînt aplicate în relief sau încrustate în corpul brățării (fig. 6). Dintre ornamentele aplicate în relief distingem mici butoni de culoare galbenă, aplicați pe fond verde, alteori pete de culoare galbenă și verde alternează pe fondul albastru ori verde închis al corpului brățării. Sigur se întil-

¹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj, 1972, ed. II, p. 62; Răzvan Teodorescu, *Bizant, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, p. 113 și urm.; Idem, *Itinerarii medievale*, 1979, p. 104 și urm., P. Iambor, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 167—168.

² I. Uzum, în *Banatica*, V, 1979, p. 224, fig. 6.

³ Idem, în *Banatica*, IV, 1977, p. 220, fig. 1/5—6.

⁴ E. Iaroslavski, în *Banatica*, III, 1975, p. 361—362, fig. 10.

⁵ I. Uzum, *op. cit.*, p. 220.

⁶ Datorită reorganizării secțiilor nu am avut posibilitatea de a verifica exact, după inventar, locul de proveniență al brățărilor. Se pare că acestea ar proveni din săpăturile mai vechi de la Cenad. Aducem mulțumiri călduroase și pe această cale arheologilor Florin Medeș și dr. Doina Benea pentru amabilitatea cu care ne-au pus la dispoziție întregul lot de brățări.

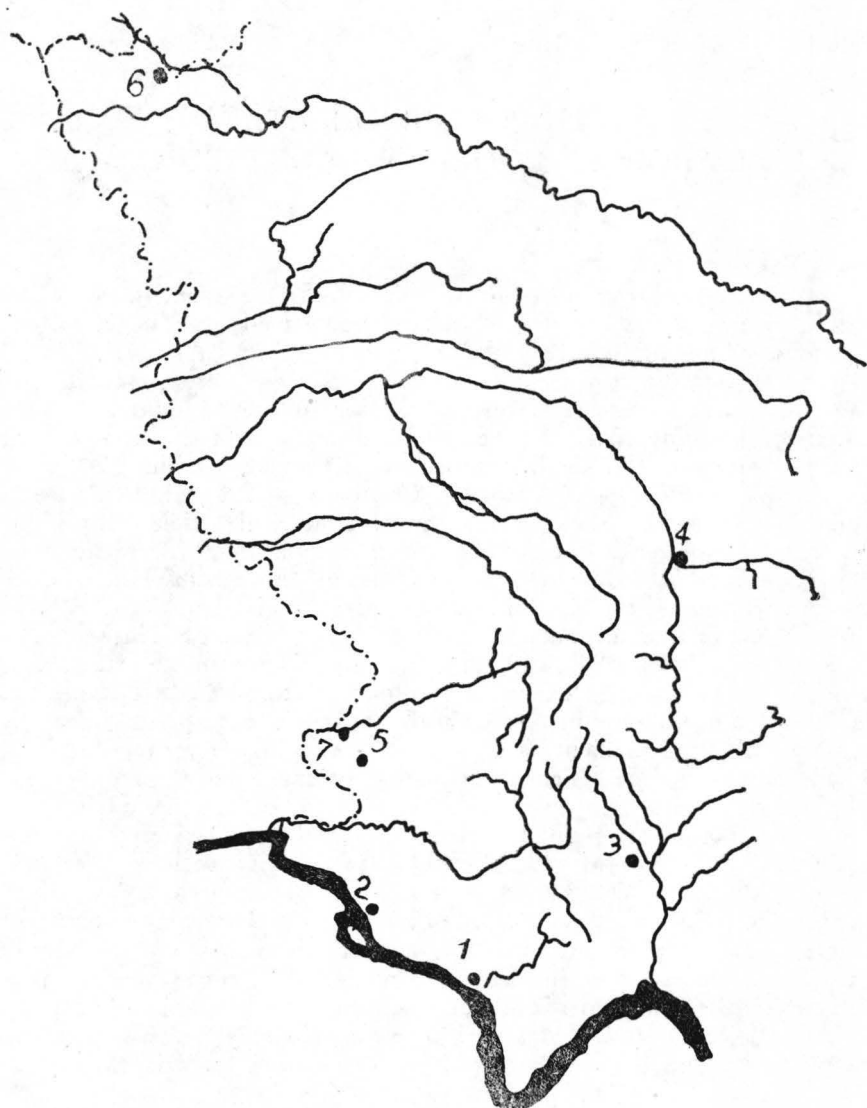

Fig. 1 — Harta descoperirilor cu brățări din Banat: 1, Gornea; 2, Moldova Veche; 3, Cup-toare; 4, Caransebeș; 5, Ilidia; 6, Cenad; 7, Greoni.

nesc și brățări lucrate din sticlă de culoare monocromă, în acest caz predomină culoarea albastru sau verde.

Criteriile care sînt folosite de obicei în prezentarea tipologică a brățărilor sînt forma barei, în secțiune, ori aspectul suprafeței brățării⁷. După

⁷ P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păcuil lui Soare*, I, București, 1972, p. 150; E. Comșa, în *Dinogetia*, București, 1976, p. 302.

forma barei, în secțiune, distingem brățări de formă circulară, semiovală și elipsoidală (fig. 2). Avînd în vedere aspectul corpului brățării, se disting următoarele tipuri: a) brățări cu corpul neted; b) brățări cu corpul răsucit; c) brățări cu ornamente aplicate în relief. Brățările cu corpul neted sînt comune întregului spațiu dintre Dunăre și Mureș, întîlnindu-se atît în necropole, cît și în așezări. Acest tip de brățări este făcut de obicei din sticlă de culoare albastră, verde închis sau transparentă, iar bara are o formă circulară, semiovală sau elipsoidală. Doar în așezarea de la Gornea — *Zomoniță* a fost descoperit un fragment de brățară răsucită (fig. 4). Aceasta a fost executată dintr-o bară rotundă, de nuanță verde, peste care s-au răsucit fire de nuanță verde închis. Brățări cu ornamente în relief sînt cunoscute din necropola de la Cuptoare și din descoperirile mai vechi de la Muzeul Banatului.

Brățări din sticlă au circulat în zona de sud a Banatului încă din veacul al IV-lea. Au apărut astfel de podoabe în zona unor așezări de secol IV e.n.

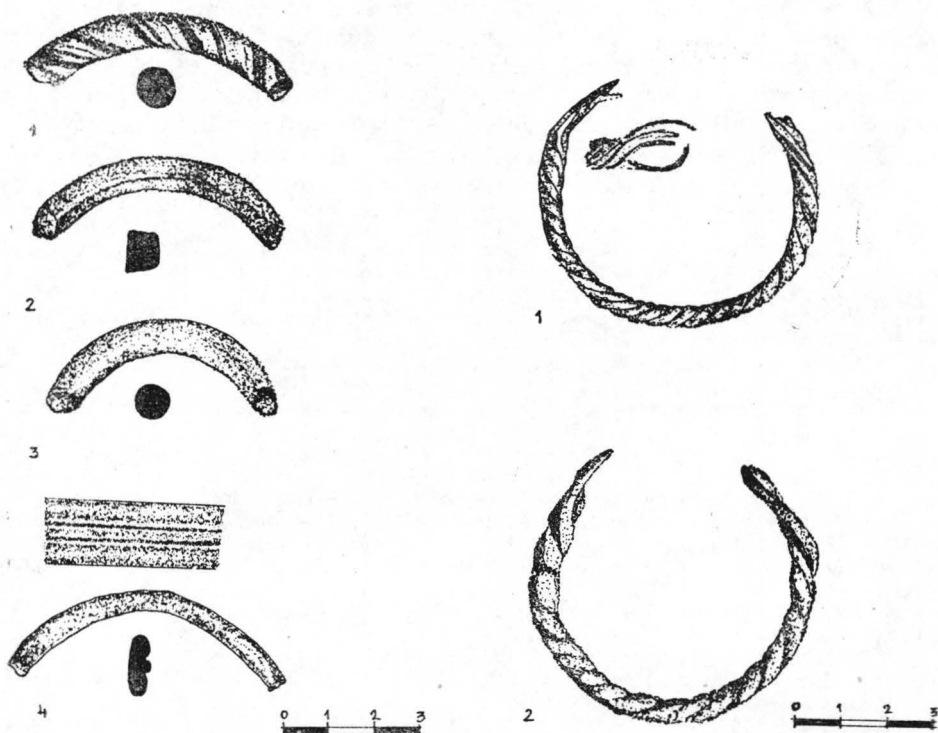

Fig. 2 — Brățări de sticlă. 1, Gornea-Zomoniță; 2—3, Cuptoare; 4, Gornea.

Fig. 3 — Brățări împletite, cu capetele în formă de bucle. Muzeul Banatului, colecția Pon-grățz.

la Greoni, în depresiunea Oravița și pe valea Dunării, la Moldova Veche⁸. Cercetările recente de la Tibiscum au identificat chiar un atelier de sticlărie din secolul IV e.n.⁹ După sec. IV e.n. astfel de podoabe nu mai apar în regiunile noastre decât în veacul al XI-lea. Tradiția brățărilor din sticlă n-a dispărut întrutotul în aceste veacuri, căci în regiunile vecine, de la sudul Dunării, ele sînt cunoscute din nou în secolele VIII—IX¹⁰. În spațiul nord-dunărean brățărilor din sticlă se găsesc iarăși în așezări și în necropole, începînd cu veacul al X-lea, fiind cu mult mai frecvente în următoarele două secole¹¹. De altminteri, în aceste veacuri brățărilor cunosc o răspîndire pe vaste spații din Europa, din zonele de est și sud-est europene și pînă spre centrul continentului¹². În regiunile învecinate cu Banatul, de la sudul Dunării, brățărilor de sticlă sînt cunoscute din cimitirele din sec. XI—XIII, din valea Dunării, de la Ribnica¹³, Bostaniște¹⁴, Brza Palanka¹⁵, din valea Moravei, de la Lesje¹⁶, Mirijevo¹⁷, Niš¹⁸ și pînă în zonele dalmatine¹⁹.

Brățărilor de la Gornea, pe baza unor analogii cu descoperirile similare de la Dunărea de Jos, au fost datate în secolele XI—XIII²⁰. Brățara din cimitirul de la Caransebeș a fost găsită fără alt inventar arheologic și încadrată cronologic pe baza descoperirilor de la Gornea²¹. Brățărilor de la Cuptoare au fost datate, pe baza unei monede de la Manuel Comnenul, în secolul XII²². Încadrarea cronologică, mai restrînsă și mai nuanțată, a brățărilor impune o cercetare aprofundată o contextului arheologic în care au fost găsite și a analogiilor cu zonele vecine. Desigur că cele mai multe elemente le oferă necropola de la Cuptoare, căci în așezările de la Gornea ceramica este singurul element de datare, alături de care au apărut podoabele.

Tipologic, forma brățării în secțiune, așa cum au dovedit-o descoperirile din așezările și cimitirele din Dobrogea, nu poate constitui un element crono-

⁸ Brățara de la Greoni a fost găsită în 1963 cu ocazia cercetărilor de suprafață de pe valea Budovița. Brățara de la Moldova Veche provine din colecția Simici și a fost găsită pe terasa joasă a Dunării, în zona unei așezări de secol IV e.n. Informație primită cu amabilitate de la O. Bozu. Podoabe similare din această perioadă sînt cunoscute în Dobrogea, cf. P. Diaconu, în *Glasul bisericii*, XXIII, 1964, p. 715.

⁹ D. Benea, *Locuirea daco-romană de la Tibiscum*, comunicare la sesiunea Muzeului Banatului, 8—10 mai 1980.

¹⁰ B. Babić, *Srednovekovno kulturno bogatstvo na SR Makedonija*, Prilep, 1974, p. 50.

¹¹ P. Diaconu, *op. cit.*, p. 152—153; *Idem*, în *SCIV*, XIV, 1, 1963, p. 213—215; E. Comșa, *op. cit.*, p. 309.

¹² P. Diaconu, *op. cit.*, p. 152; K. Grebe, în *Ausgrabungen und Funde*, 1963, 8, p. 158, fig. 27 b; D. Petrović, în *Starinar*, XIII—XIV, 1962—1963, Beograd, 1965, p. 285, fig. 31, 33; S. Ercegović-Pavlović, în *Starinar*, XXVII, 1976, p. 88—89 și pl. II/3—7, pl. III/4—5, pl. V/9, pl. VII/4—6—8; *Idem*, în *Starinar*, XVII, 1966, p. 147—148, pl. II/8—10, pl. III/8—11; D. Milošević, în *Zbornik Rad. Narod. Muz.*, III, 1960—1961, Beograd, 1973, p. 153—154.

¹³ *AP*, 11, 1969, p. 107—109; *AP*, 12, 1970, p. 64—66; *Comori arheologice în regiunea Porților de Fier*, p. 268, categ. I, 279.

¹⁴ R. Nikolić, în *Rad Vojvod. Muz.*, 2, 1953, p. 44.

¹⁵ S. Ercegović-Pavlović, *op. cit.*, p. 147—148.

¹⁶ D. Milošević, *op. cit.*, p. 153—154.

¹⁷ *Ibidem*, p. 154.

¹⁸ S. Ercegović-Pavlović, *op. cit.*, p. 88—89.

¹⁹ B. Babić, *op. cit.*, p. 50—51.

²⁰ I. Uzum, *op. cit.*, p. 220.

²¹ E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 362.

²² I. Uzum, *op. cit.*, p. 221.

logic²³. Brățara din sticlă transparentă, de formă oval-alungită, își află cele mai apropiate analogii în necropola de secol XII de la Potkuli, de lângă Prilep²⁴. Brățări răsucite se cunosc din necropola de la Doničko Brdo²⁵, din zona Moravei, și de la Ribnica²⁶, din așezările de la Garvăn și Păcuilui lui Soare. Oarecare asemănări se pot face între brățara de la Gornea și un exemplar de la Doničko Brdo, ea diferențându-se față de cele cunoscute din așezările amintite. Brățările monocrome, de culoare verde închis ori albastru, de la Gornea și Cuptoare își află analogii apropiate în descoperirile similare din necropolele de la Brza Palanka²⁷, Niš²⁸, Lesje²⁹, Doničko Brdo³⁰ și altele. Dealtminteri, se pare că acest tip de brățară este cel mai frecvent în descoperirile din necropolele din sec. XI—XIII de la sudul Dunării, valea Moravei și pînă în zona Ohridei. Brățările din așezările și necropolele bănațene provin probabil dintr-un atelier comun cu cele sud-dunărene, cu care își găsesc mai multe asemănări decît cu descoperirile similare din Dobrogea. Brățările monocrome din necropolele de la sudul Dunării sînt datate începînd cu veacul al XI-lea, fiind cu mult mai frecvente în veacul următor³¹. Analogiile cu brățările monocrome din Banat, cît și pentru brățara din pastă transparentă și cea răsucită, converg spre o datare a acestora în secolul XII. Provenind dintr-un centru sud-dunărean, brățările din sticlă au fost difuzate în așezările din Clisură, apoi, prin vechile căi de comunicație, culoarul Timiș—Cerna, Valea Carașului și Valea Bîrzavei, sînt difuzate în zonele din centrul și nordul Banatului. Drumul acestora este jalonat de descoperirile de podoabe de factură ori de influență bizantină din zona vailor amintite: tezaurul de podoabe de la Macoviște³², inelele și cerceii din necropolele de la Ilidia³³, inelul descoperit la Vărădia³⁴ și podoabele din necropola de la Cuptoare și din zona Mehadii³⁵.

Brățările de sticlă au circulat în mediul feudal din Banat cu precădere în veacul al XII-lea. Această constatare se sprijină pe analogiile cu podoabele similare de la sudul Dunării, cît și pe datarea cerceilor granulați, a celor globulari și a celor de tip Tokai, care au fost găsiți alături de brățări³⁶.

²³ P. Diaconu, *op. cit.*, p. 152.

²⁴ B. Babić, *op. cit.*, p. 50, categ. 119.

²⁵ D. Petrović, *op. cit.*, p. 285, fig. 33/2.

²⁶ *Supra*, nota 13.

²⁷ S. Ercegović-Pavlović, *op. cit.*, p. 147—148, pl. II/8—10, pl. III/8—11, pl. IV/8—9.

²⁸ Idem, *op. cit.*, p. 88—89.

²⁹ D. Milošević, *op. cit.*, p. 154, pl. I.

³⁰ D. Petrović, *op. cit.*, p. 285.

³¹ *Supra*, nota 12.

³² Descoperire inedită, informații I. Uzun, căruia îi mulțumim și pe această cale.

³³ La Ilidia—Cetate, în nivelul cu morminte din sec. XI—XII s-a găsit, printre celelalte podoabe, un inel cu granulații. Săpături 1979 I. Uzun și D. Țicu.

³⁴ R. Florescu, I. Miclea, *Tezaurul transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, Buc., 1979, p. 82, categ. 228, 230—231, 234—235, 236, 237.

³⁵ În Muzeul stațiunii Băile Herculane se păstrează cîteva podoabe provenind din colecția generalului Cena, care au fost adunate din zona Mehadii.

³⁶ Cerceii globulari, granulați, ori de tip Tokai, găsiți în morminte, atît la Cuptoare, cît și la Gornea — *Cănuța de Sus*, își găsesc analogii pînă la identitate în descoperirile de la sudul Dunării. Pentru cerceii de tip Tokai, amintim descoperirile de la Prahovo și Korbovo, vezi M. Jančović, *op. cit.*, pl. XI/5—6; pl. VI/4. Pentru cerceii globulari și cei granulați, vezi G. Marianović, în *Starinar*, XVIII, 1967, p. 217—220, pl. I/5; Idem, în *Starinar*, XXVII, 1976, p. 101—109, pl. II/2; S. Ercegović-Pavlović, *op. cit.*, p. 152; B. Babić, *op. cit.*, p. 31, categ. 29.

Sigur că, vorbind de răspîndirea și cronologia acestui tip de podoabe, nu este lipsit de interes să menționăm rezultatele obținute în acest sens pe calea unor analize fizico-chimice³⁷. Cercetările efectuate în acest sens de către Muriel Parmentier pe un lot mai mare de brățări au impus cîteva criterii de determinări cronologice. Rezultatele acestei cercetări interdisciplinare ajută la o cunoaștere mai nuanțată și mai exactă a problemei³⁸.

II. *Brățări împletite, cu capetele în formă de buclă*. Brățările de acest tip sînt lucrate din cîte patru sîrme împletite, care se termină la capete cu cîte o buclă. Mai multe exemplare de acest fel au apărut în necropola de la Cuptoare și în cea de la Gornea — *Căunița de Sus*. La Muzeul Banatului, provenind din colecția Pongrátz, se păstrează cîteva brățări împletite, din sudul Banatului. În secolele XI—XIII brățările împletite sînt răspîndite pe un spațiu larg, cuprinzînd Peninsula Balcanică și pînă spre centrul Europei³⁹. În așezările și necropolele feudale timpurii de la nordul Dunării acest tip de brățări este cunoscut din cimitirul de la Vărșand⁴⁰, de la Orlea⁴¹ și de la

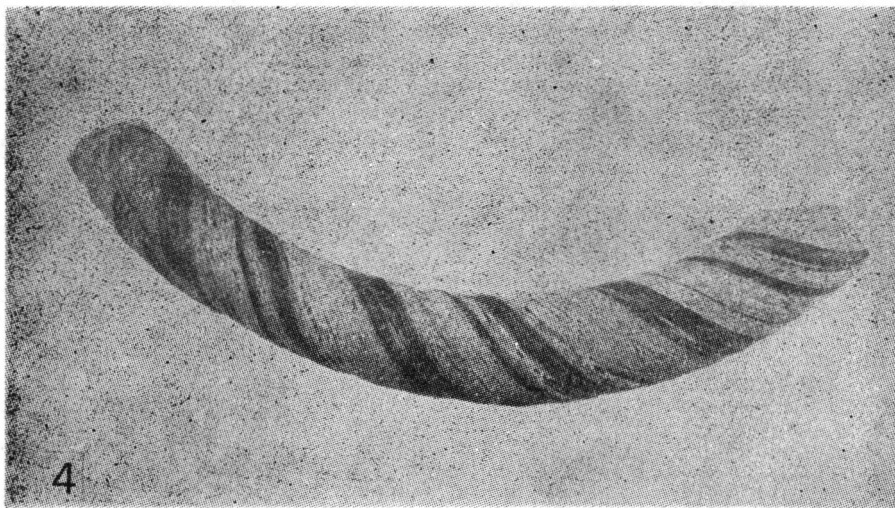

Fig. 4 — Gornea-Zomonița. Brățară din sticlă răsucită (după I. Uzum).

³⁷ Muriel Parmentier, *Analyses physico-chimiques de verre ancienne (Ire—XIIIe s.)*. *Determinations de critères chronologiques et géographiques*. Recenzia acestei teze de doctorat în *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, X, 1977, p. 299—300.

³⁸ Despre cercetările fizico-chimice ale brățărilor de la Gornea și Cuptoare, vezi studiul lui E. Stoicovici, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 495—497.

³⁹ M. Széll, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 231—265; D. Milošević, *op. cit.*, p. 129; S. Ercegović-Pavlović, *op. cit.*, p. 151—152; I. Barnea, în *Dinogetia*, p. 292; B. Babić, *op. cit.*, p. 44, categ. 93, 94.

⁴⁰ D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 132, fig. 88.

⁴¹ O. Toropu, *Romanitatea tirzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, p. 178 și pl. 17/7.

Fig. 5 — Cuptoare. Brățară din sticlă. (Colecția Muzeului Banatului).

Dinogetia⁴². În necropolele din sec. XI—XII de la sudul Dunării ele apar frecvent alături de brățările din sticlă și celelalte podoabe. Asemenea brățări sînt cunoscute din necropolele de la Brza Palanka⁴³, Prahovo⁴⁴, Korbovo⁴⁵, Ribnica⁴⁶, Mirievo, Popovac⁴⁷.

Și în cazul brățărilor împletite credem că întîlnim o situație identică cu aceea a cerceilor de umplă. Simplu de confecționat, astfel de podoabe au putut fi imitate și executate în mediul local. Brățările împletite de la Vârșand au fost datate, pe baza descoperirilor monetare, în secolul XI⁴⁸, cea de la Orlea a fost datată, larg, în secolele X—XIII⁴⁹, iar descoperirile de la sudul Dunării sînt datate în secolele XI—XII⁵⁰. Brățările de la Cuptoare, găsite în morminte alături de moneda de la Manuel Comnenul și de cerceii globulari, se datează sigur în a doua jumătate a secolului XII. De asemenea și brățările de la Gornea, găsite într-un context arheologic asemănător, le putem circumscrie în aceeași perioadă.

⁴² I. Barnea, *op. cit.*, p. 292, fig. 172/8.

⁴³ S. Ercegović-Pavlović, *op. cit.*, p. 147, pl. II/12.

⁴⁴ M. Jančović, *op. cit.*, pl. IV/1—2, pl. VI/12, pl. VII/9.

⁴⁵ *Ibidem*, pl. XII/7.

⁴⁶ *Comori arheologice în regiunea Porților de Fier*, p. 269.

⁴⁷ D. Milošević, *op. cit.*, p. 120.

⁴⁸ D. Popescu, *op. cit.*, p. 133.

⁴⁹ O. Toropu, *op. cit.*, p. 178.

⁵⁰ D. Milošević, *op. cit.*, p. 120; S. Ercegović-Pavlović, *op. cit.*, p. 147; G. Maria-nović, *op. cit.*, p. 217.

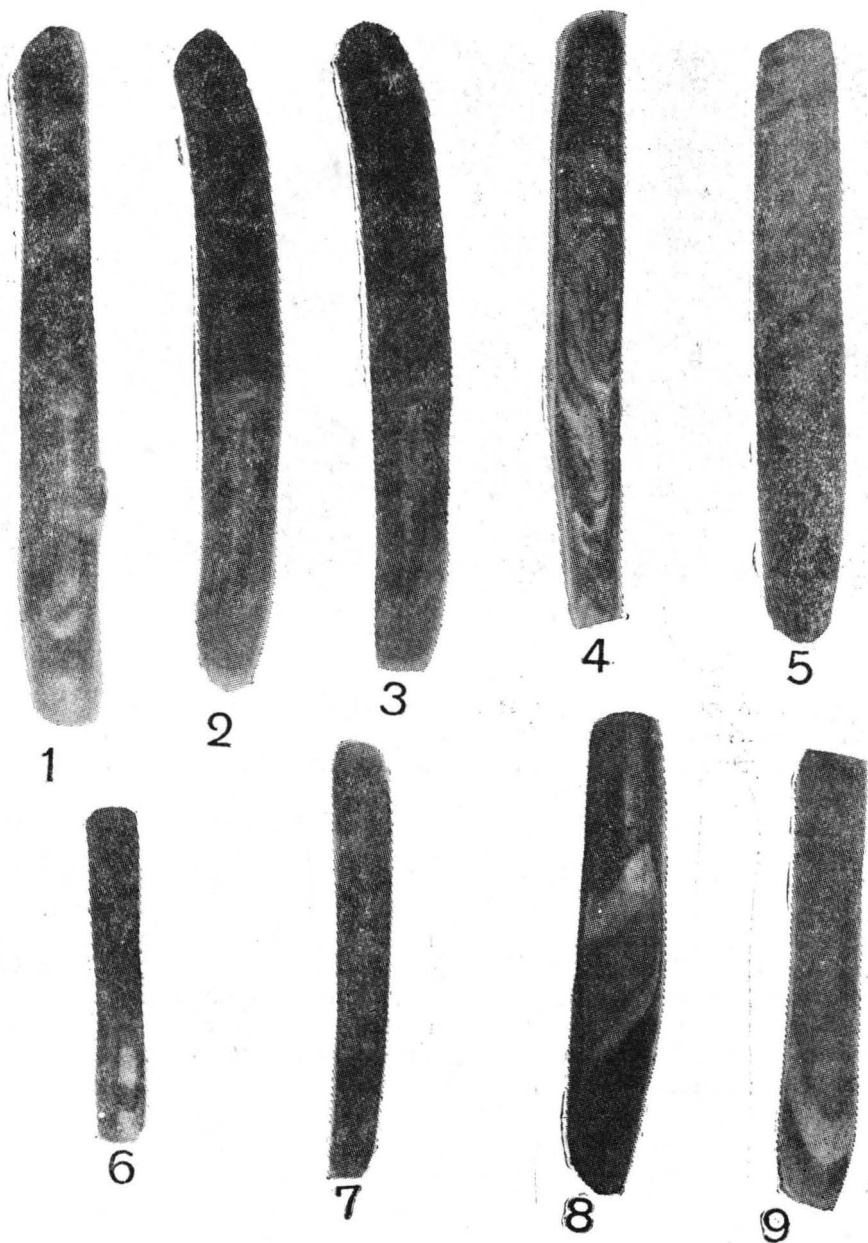

Fig. 6 — Brățări de sticlă din colecția Muzeului Banatului (Cenad?).

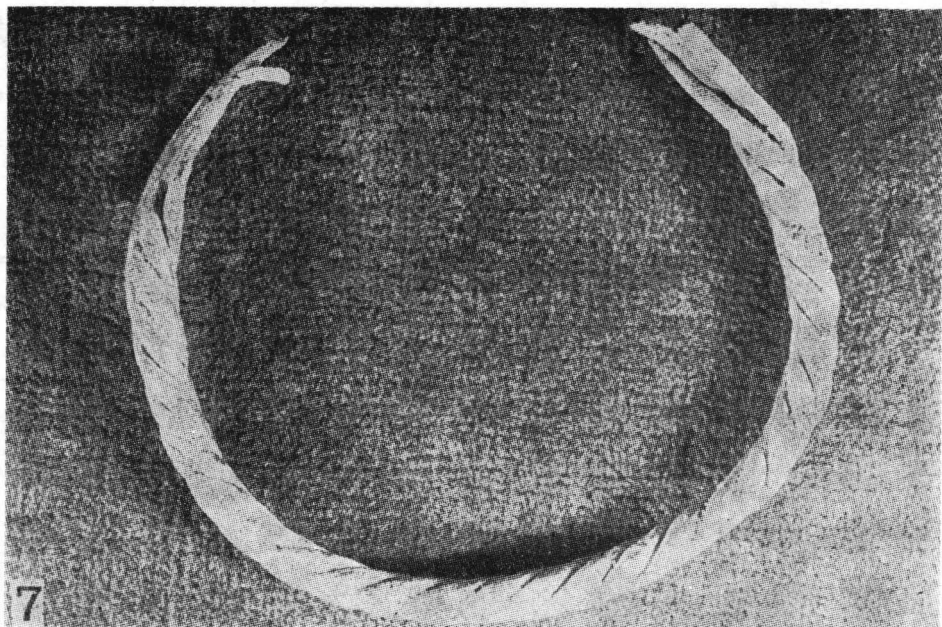

Fig. 7 — Brățară împletită, cu capetele în formă de buclă. Muzeul Banatului, colecția Pongrátz.

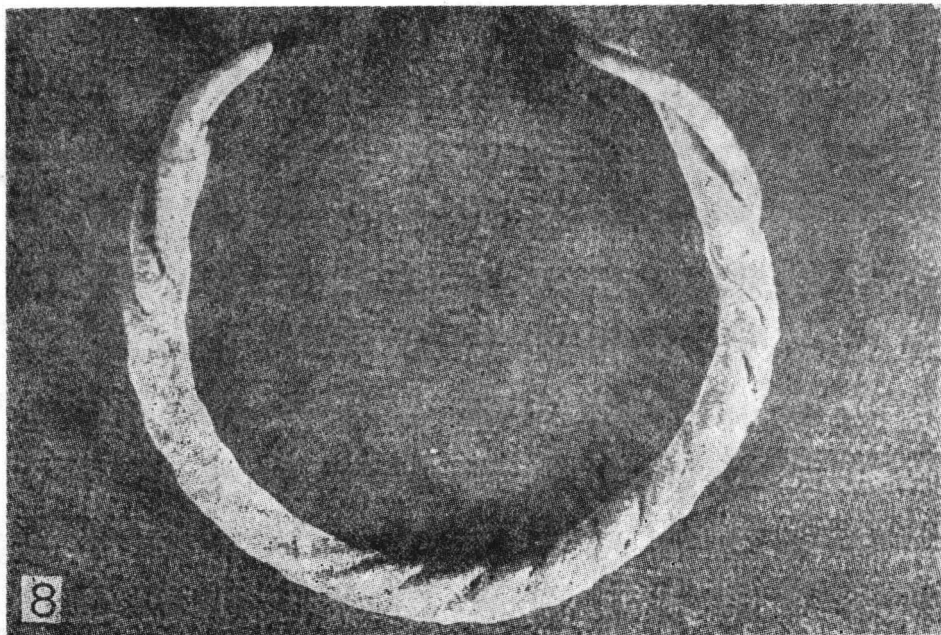

Fig. 8 — Brățară împletită, cu capetele în formă de buclă. Muzeul Banatului, colecția Pongrátz.

III. *Brățări metalice din platbandă*. În necropola de la Ilidia — Cetate și în cea de la Gornea — *Căunița de Sus*⁵¹ au apărut două brățări de acest tip. Brățara de la Ilidia este fragmentară și are în secțiune o formă semi-ovală. Brățara de la *Căunița de Sus* este confecționată dintr-o placă care se lățește mult la capete. Această brățară își găsește asemănări în descoperirile similare de la Arad⁵², Orlea⁵³, Moldovenesti⁵⁴, Niș⁵⁵, Prahovo⁵⁶ și Do-ničko Brdo⁵⁷. Brățările de acest tip sînt datate în secolele XI—XII, brățara de la Gornea înscriindu-se cronologic în această perioadă.

Descoperirile arheologice, coroborate cu puținele informații scrise referitoare la teritoriul Banatului, largesc orizontul cunoștințelor noastre asupra istoriei românilor bănațeni în această perioadă. Influența civilizației bizantine pătrunde adînc, pînă dincolo de Mureș. Legăturile politice, culturale și religioase ale feudalilor nord-dunăreni cu Imperiul sînt deja bine cunoscute. Publicarea monografică a așezărilor și necropolelor feudale românești din Banat, a căror cercetare s-a inițiat cu un deceniu în urmă, va constitui o solidă sursă de informații pentru istoria Banatului în aceste secole.

DUMITRU ȚEICU

EINIGE BEMERKUNGEN ÜBER MITTELALTERLICHEN SCHMUCKSTÜCKE

(Zusammenfassung)

Archäologische Forschungen über frühfeudaler Zeit, in Ansiedlungen und Friedhöfe, ergaben zahlreiche Funde. Der Verfasser interessiert sich insbesondere um die Armbänder. Armbänder aus Glas wurden in der Ansiedlung von Gornea und in den Friedhöfen von Cuptoare und Caransebeș gefunden. Die Armbänder sind einfach oder gedreht und sind aus grünem, blauem oder durchsichtigem Glas. Diese Armbänder aus Glas datieren aus dem XII. Jahrhundert. Geflochtene Armbänder fand man in Cuptoare und Gornea, die aus dem XII. Jahrhundert stammen.

Armbänder aus Platband wurden in Gornea, Ilidia—Cetate und in der Friedhöfen von XI.—XII. Jahrhundert entdeckt. Die Schmuckstücke weisen auf der Influenz der byzantinischen Werkstätten und auf einer Bindung der Zentren südlich der Donau mit dem Gebiet vom Norden der Donau im XI.—XIII. Jahrhundert hin.

⁵¹ I. Uzun, *op. cit.*, p. 224.

⁵² M. Matei Popescu, *Podoabe medievale în Țările Române*, 1970, p. 83—84.

⁵³ O. Toropu, *op. cit.*, p. 178, pl. 17/6.

⁵⁴ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 139, fig. 28.

⁵⁵ S. Ercegović-Pavlović, *op. cit.*, pl. V/5 și pl. VIII/5.

⁵⁶ M. Jančović, *op. cit.*, p. 240.

⁵⁷ D. Petrović, *op. cit.*, p. 287, fig. 35/7.

OBIECTE DE PODOABĂ DIN INVENTARUL UNUI MORMÎNT DESCOPERIT LA CLUJ

În cursul săpăturilor efectuate în anul 1911 cu ocazia lucrărilor de restaurare a bisericii reformate de pe str. M. Kogălniceanu, au fost dezvelite o serie de morminte datînd din sec. XVII—XVIII¹. Inventarul acestor morminte consta covîrșitor din rămășițe de textile, pe de o parte cu utilitate specială în ceremonia mortuară (giulgiu, blazoane mortuare pictate pe mătase etc.), îmbrăcăminte mortuară confecționată „ad hoc”; pe de alta, din îmbrăcăminte de uz curent, sau festiv, de paradă, piese păstrate integral ori numai fragmentar.

În privința obiectelor de podoabă, se remarcă inventarul unui mormînt (sicriul nr. 4) situat în cripta nr. 37, constînd din: 1. cataramă emailată, 2. fragment de cataramă (?) emailată, 3. aplici emailate².

1. Cataramă de formă dreptunghiulară, de 14,5×5,5 cm. Părțile ei componente au fost executate din argint aurit, aur și aur emailat. Catarama este compusă din două bare orizontale paralele, ușor arcuite, legate între ele printr-o a treia bară mediană realizată din aur, dispusă vertical, lată de aprox. 6 mm și avînd grosimea de 2 mm. Aproximativ la mijlocul acesteia a fost montat un ac din aur, lat de aprox. 4 mm la bază, îngustat treptat spre terminație. Latura exterioară a acului este ornamentată cu incrustații oblice, cea inferioară e netedă. Cele două bare orizontale, cea mediană și acul sînt realizate din plăci de aur relativ groase, masive, modelate la căldură prin forjare. Barele orizontale poartă ornamente gravate stilizate (lujeri), dispuse în flux continuu, iar în locurile de legătură cu terminațiile barei mediane este gravată cîte o floare cu șase petale. La ambele capete ale barelor orizontale s-a aplicat cîte un suport din argint aurit, ușor bombat (convex), avînd două laturi drepte care se închid formînd o acoladă. Laturile verticale ale suporturilor sînt arcuite, în axul orizontal de asemenea formate în acoladă. Marginile suporturilor au fost prevăzute cu cadru reliefat, purtînd incrustații verticale. În suporturile descrise au fost așezate două plăci, identice ca formă cu cea a suporturilor, emailate, fixate de suporturi cu ajutorul unor cuie mici. Plăcile poartă un strat, un fond, de email de culoare bleu-ciel, observîndu-se o ușoară deosebire de nuanță între fondul celor două plăci. Pe acest strat de email, relativ gros, se observă elemente ornamentale vegetale, florale, puternic reliefate, conturate cu email de diferite culori, suprafața motivelor fiind pictată, hașurată. Motivele pornesc dintr-o singură tulpină, fondul fiind dominat de o floare roșie, puternic reliefată, hașurată

¹ Săpătura a fost efectuată de către Kovács István, Roska Márton și Létay Balázs, angajați ai Muzeului Ardelean (cf. Pósta Béla, *Az Érem- és Régiségár jelentése*, în *ErdMúzevek*, 1911, p. 48—49).

² *MuzIstTrans*, nr. inv. F. 19.063, F. 18.938.

cu email (colorant) de nuanță albă. La cele două laturi sînt așezate simetric cîte două flori de rodie și de lălele realizate cu email alb, hașurate cu roșu și galben (pl. I, fig. 1; pl. V, fig. 1). Pe bara mediană se observă sigla de meșter constînd din literele: HIS, sau HIN (lectura ambelor variante este nesigură).

2. Fragment de cataramă (?) de $6,4 \times 6$ cm. Structural, compus din două plăci de metal și un suport median, în formă de casetă, avînd un cadru reliefat cu încreștături verticale. În această casetă sînt așezate două plăci ornamentate: cea inferioară (dorsală) din argint aurit, cea superioară emailată realizată din aur (pl. II, fig. 1—3; pl. VI, fig. 1). Plăcile sînt montate pe suport cu ajutorul unor cuie mici de aur. Obiectul descris este — probabil — fragmentul unei cataramă, similară ca formă cu cea de pe pl. I, fig. 1. Procedul de emailare, caracterul motivelor, maniera de execuție a detaliilor ornamentale, toate sînt de asemenea identice cu cele ale obiectului descris anterior. Observăm doar mici deosebiri în detalii și în dispunerea elementelor ornamentale. Placa inferioară (dorsală) a fragmentului poartă pe latura exterioară elemente ornamentale gravate, florale, vegetale, încadrate de un ornament linear, gravat (pl. II, fig. 3; pl. III, fig. 1).

3. Aplică, în formă de floare cu multe petale, cu diametrul de aprox. 2 cm, ușor bombat, realizată din aur. Centrul, cu un orificiu în care s-a montat un tub avînd diametrul de aprox. 2—3 mm, prevăzut cu un inel încreștat. Suprafața exterioară a plăcii de metal este emailată cu un strat gros alb, purtînd hașuri realizate cu un colorant roșietic și verde. Motivele stilizate, conturate din email, sînt puternic reliefate. Se observă și elemente ornamentale realizate cu ajutorul emailului aplicat în casete, avînd forme de lance. Cu ocazia săpăturilor amintite au fost găsite în total 7 bucăți de aplice avînd forma și dimensiunile amintite, două exemplare dintre ele păstrîndu-se aplicate pe niște bucăți de piele, putrezite (pl. III, fig. 2; pl. VI, fig. 2).

După însemnările de pe pachetele în care s-au păstrat obiectele descrise, în sicriul nr. 4 din cripta 37 a fost înmormîntat Székely László. Despre acesta știm că era unul din marii demnitari în timpul domniei principilor Mihail I și II Apafi, deținînd în 1678 funcția de consilier secret al principelui Mihail I Apafi, iar în anul 1690, printre altele, și funcția de prefect al comitatului Cluj³. Din epitaful păstrat în biserica amintită aflăm că el a decedat în anul 1692, la vîrsta de 48 de ani⁴. Aceste date ne permit să presupunem că obiectele prezentate au fost executate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, înainte de 1692.

Obiectele descoperite în sicriul amintit se disting în mai multe privințe.

1. Materialul folosit la executarea lor constă din argint, argint aurit și aur. Aplicele, placa emailată a fragmentului de cataramă, bara mediană a cataramei, acul fixat pe acesta au fost realizate din aur cu finețea de 750‰, părțile componente ale obiectelor realizate din argint avînd finețea de 800‰.

³ Herepei János, *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III, Budapest—Szeged, 1971, p. 50—52, 231, 526.

⁴ Epitaful poartă următoarea inscripție în limba latină: SP : A : GEN : D : LAD : SZEKELY D : B : JENOE, C : P : T : I : CON ;, T : I : P : PRAE ;, C : COL : COM : SUP : PR : CLA : S : CAP : OB : AET : S : 48 : D : 27 : FEB : A : 1692.

Materialul extrem de prețios ne indică că avem de-a face cu niște lucrări executate special, la comandă.

2. Pe obiectele prezentate surprindem un procedeu, o tehnică de emailare neobservată — după cunoștințele noastre — în argintăria transilvăneană, și anume reliefarea puternică a elementelor ornamentale conturate cu ajutorul emailului. Procedeu răspândit în a doua jumătate a secolului al XVII-lea era acela al emailului pictat, procedeu de origine occidentală. Esența acestei tehnici constă în următoarele: din plăci de metal (aramă sau argint) se realizează motivul (floare, frunză etc.), iar pe suprafața acestora se aplică emailul opac (frecvent, de culoare albă) într-un strat relativ gros. Suprafața emailului era apoi pictată, folosindu-se una sau două culori (coloranți) la hașurarea nervurilor, a petalelor etc. În cazul emailului pictat, desenul este întotdeauna plat.

3. Motivele vegetale și cele florale (frunze, lujeri, floarea de rodie, de lalea) observate, deși fac parte din repertoriul ornamental general folosit și în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, floarea de rodie și de lalea sînt mai rar întîlnite pe lucrările de argintărie, chiar și pe cele laice, aceste două motive fiind frecvente pe obiecte textile (în primul rînd pe broderii), precum și pe obiecte de ceramică etc., în diferite variante. Din această categorie de obiecte ne referim la ceramica habană din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pe care rodia (fructul și floarea), laleaua în varianta ei orientală, precum și floarea cu trei petale (identificată de obicei cu motivul de lalea) sînt poate cele mai des întrebuintate motive ornamentale. Frecvența atît pe textile (broderii) lucrate în Transilvania, cît și pe ceramica habană se pune în legătură cu influența obiectelor similare orientale (otomane).

Făcînd abstracție de felul motivelor și de natura obiectelor pe care apar ele (argintărie, bijuterii, podoabe, obiecte de ceramică, textile, de tîmplărie, fragmente arhitectonice etc.), caracteristica acestor motive este, în general, și în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, interpretarea stilizată⁵. Or, pe piesele descrise, atît floarea de rodie, cît și cea de lalea apar într-o interpretare naturalistică (aproape de realitatea botanică), iar motivele vegetale (frunze, lujeri) sînt stilizate.

4. Obiectele prezentate se remarcă și prin coloritul extrem de vioi și variat al elementelor realizate cu ajutorul emailului (galben, galben-portocaliu, verde, roșu, bleu, bleu-ciel, în mai multe nuanțe etc.). Caracteristica procedeelor de emailare aplicate în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVII-lea este, pe de o parte, nuanța redusă a culorilor (coloranților). Ca fond, în general domină culoarea albă, rar surprindem fondul bleu. La conturarea, delimitarea, hașurarea motivelor se foloseau culorile: maro-mangan, verde, galben (pe obiectele de argintărie culoarea galben-portocaliu nu se întrebuintează). Pe de altă parte, diferitele culori (coloranți) apar în nuanțe estompate.

În concluzie, procedeu de emailare, interpretarea motivelor ornamentale, coloritul vioi și variat al acestora, ne fac să credem în exercitarea influenței pieselor orientale (de ex. otomane) cu utilități similare asupra meșterului care a fost autorul podoabelor în cauză. Cine va fi fost acest meșter,

⁵ Balogh Jolán, *Kolozsvári reneszansz láda, 1776-ból*, în *EmiKel*, p. 16—23.

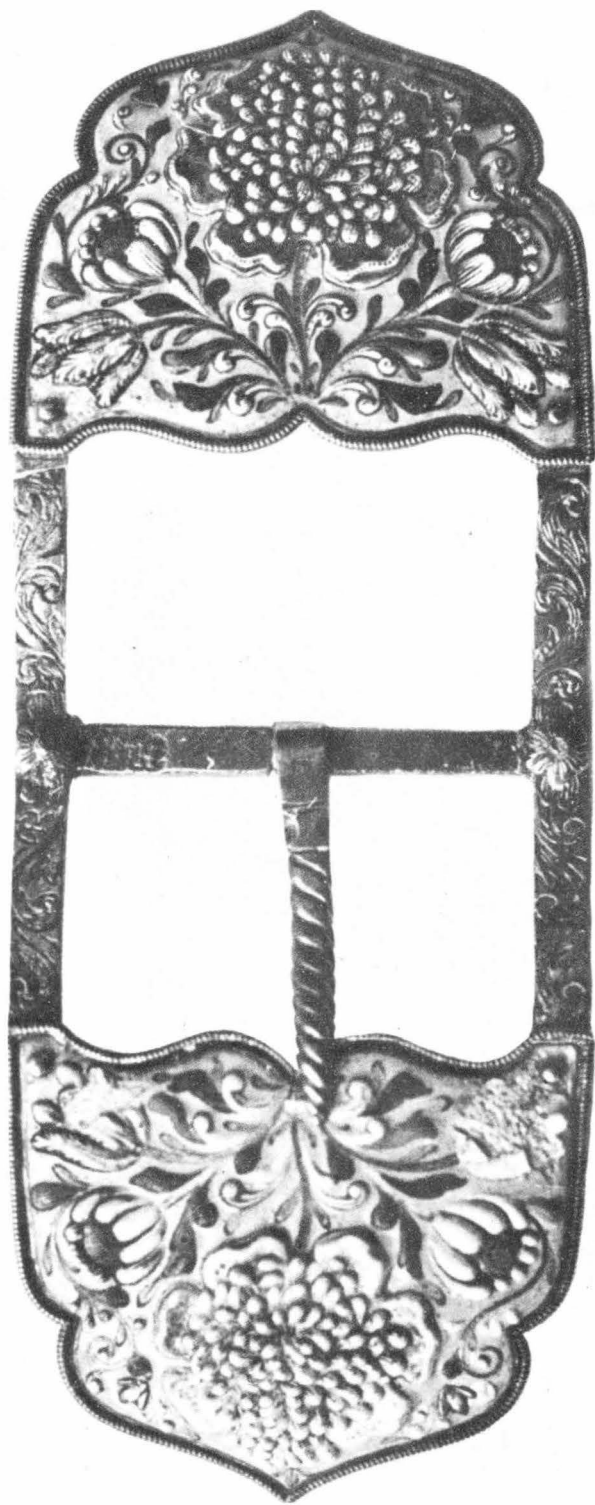
este o întrebare la care nu întrezărim deocamdată un răspuns cert. După cum am mai arătat, pe bara mediană a cataramii se poate observa o siglă de meșter constând din literele: HIS sau HIN, ceea ce ne face să presupunem că autorul a fost un meșter transilvănean. În cazul unui meșter oriental de origine, imprimarea siglei nu își avea rostul. Epitaful proprietarului podoabelor, păstrat în aceeași biserică până în zilele noastre, este o lucrare realizată din argint aurit, „au repoussé”, poate cea mai remarcabilă lucrare de acest gen păstrată și cunoscută în Transilvania, datînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea (pl. III, fig. 3). Calitatea execuției se remarcă a fi superioară chiar și celor două epitafuli ale copiilor principelui Mihail I Apafi, păstrate tot în această biserică. Va fi fost unul și același meșter autorul epitafului și al podoabelor?

Proprietarul podoabelor, Székely László, ca prefect al comitatului Cluj și ca locuitor al acestui oraș, deținînd o casă pe latura estică a pieții centrale a Clujului (azi Piața Libertății), va fi apelat la serviciile aurarilor din oraș. Lectura nesigură a siglei de meșter nu ne permite însă o identificare nici măcar probabilă. Proprietarul podoabelor locuind la Cluj și fiind înmormîntat aici, ca autor al epitafului putem presupune un meșter clujean⁶. Ca manieră de execuție, epitaful aruce cu lucrările purtînd sigla de meșter WM, identificată cu aurarul clujean Mathias Werner junior⁷. În această ipoteză, trebuie să avem în vedere doi meșteri diferiți pentru cele două lucrări, și, oricum, meșteri versați atît într-o anumită tehnică de emailare și în gravare, cît și în realizările „au repoussé”.

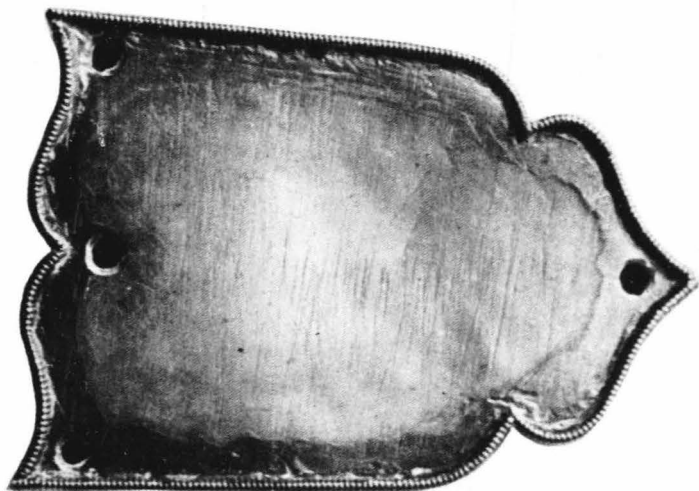
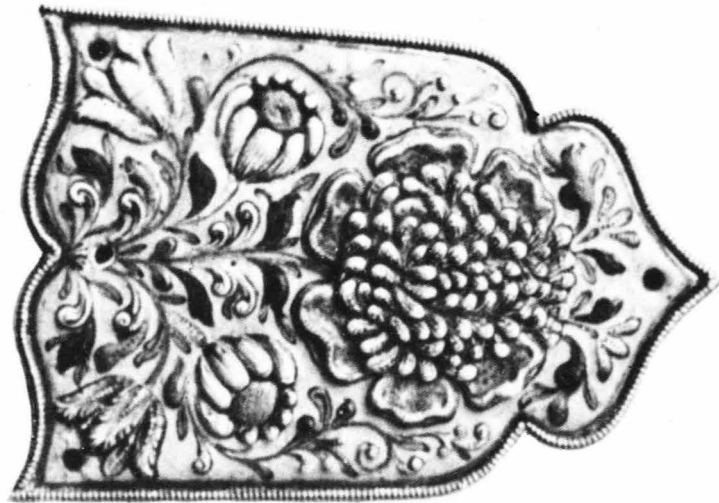
MAGDALENA BUNTA

⁶ Epitaful se păstrează într-un cadru (ramă), care nu permite observarea siglei de meșter.

⁷ Pe baza datelor culese din arhiva breslei aurarilor din Cluj, activ între anii 1690 (ianuarie) — 1700? (octombrie).

Pl. I

Pl. III

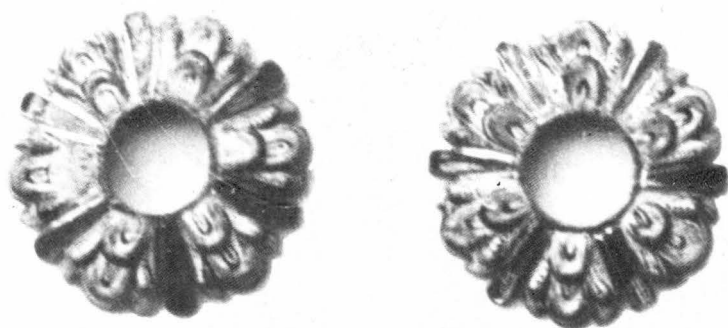
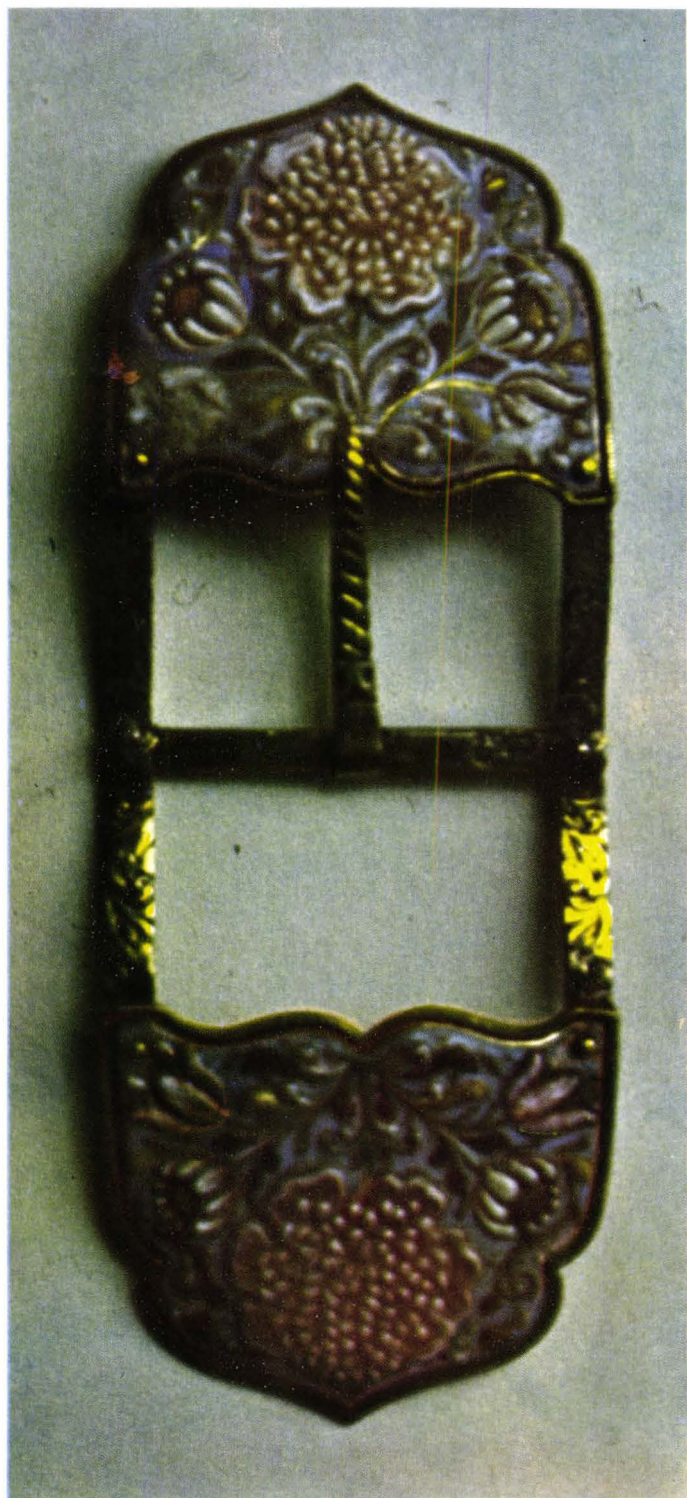
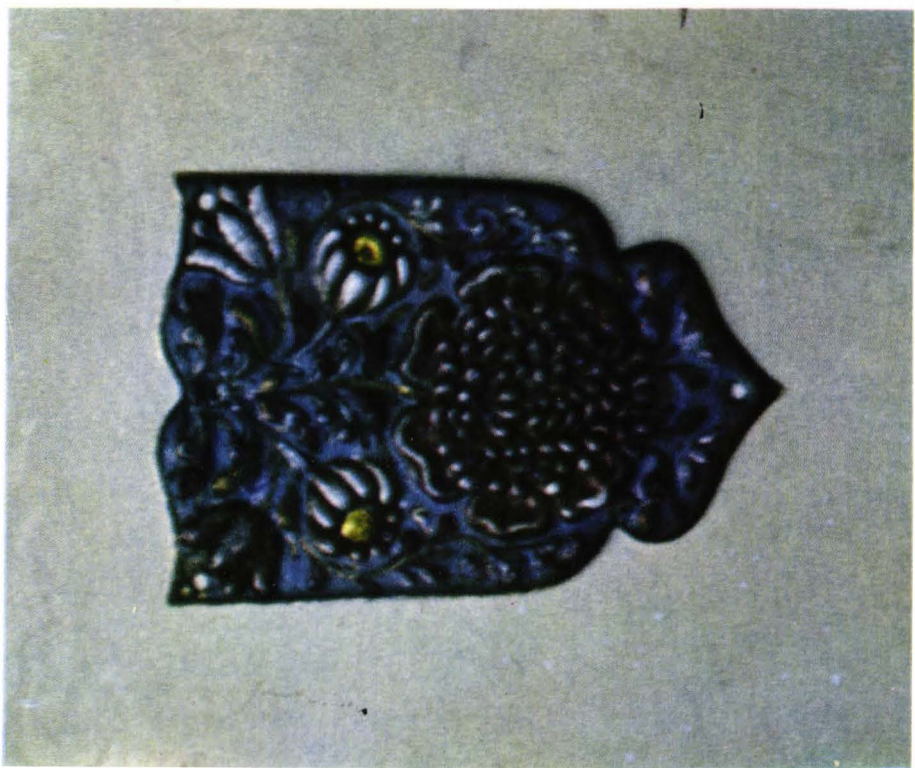
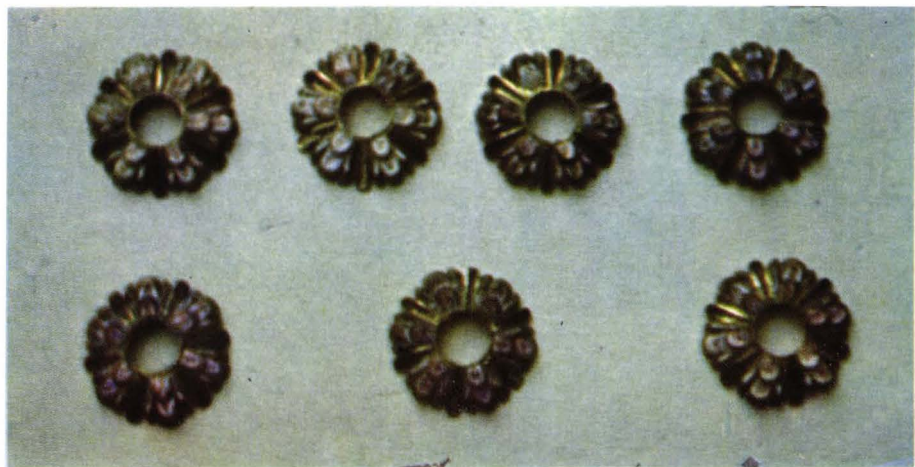

Fig. 1.

Pl. IV

URBARIUL SATULUI DICĂNEȘTI (POSSESSIO DECANYEST) LA 1772

Dicănești, azi sat în componența comunei Drăgești din județul Bihor, apare pentru prima dată în documente în 1508¹. Urbariul din 1722 apreciază că episcopia deținea proprietăți în Dicănești „ab antiquo”².

Populația. Urbariul înscrie în tabela sa numai unitățile de prestații, mai bine zis pe capii unității sau familiei impuse la sarcini feudale. Astfel găsim înscrși 10 iobagi (coloni de liberă migrație), 14 jeleri cu casă (inquilini) și 6 jeleri fără casă (subinquilini). În total 30 capi de familie. Cifra aceasta, înmulțită cu 5, cum se calculează obișnuit numărul sufletelor din acela al familiilor, obținem un număr de 150 suflete. Recensământul din 1785 dă 332 suflete și 73 familii. Diferența se explică prin sporul natural, în primul rând, dar și prin prezența, la 1722, a oaspeților de care pomeneste urbariul și pe care tabela nu-i înregistrează, apoi prezența unui aparat de curte pe care iarăși nu-l putem evalua, neavînd la îndemînă și alte izvoare referitoare la anul 1772, precum și existența a doi preoți (unul ortodox — de rit grec neunit, și altul greco-catolic — unit). Această populație de care pomeneste urbariul, dar neînregistrată în tabela urbarială, este greu de apreciat, deoarece nu știm numărul familiilor. În privința distincțiilor naționale, afirmăm de la început că toată populația înregistrată în tabela urbarială era compact românească. O demonstrează atît numele de familie cît și cel de botez, precum și prezența celor doi preoți români. În secolul al XVIII-lea, confesiunea religioasă constituia și ea un criteriu pentru definirea distincției naționale. Parcurgînd tabela urbarială, ne dăm seama imediat de prezența mare a unor nume de botez, în comparație cu cea a numelor de familie care este mai mică, ceea ce ar putea constitui indiciul unei prolificități relativ scăzute. Este adevărat că în cei 13 ani cîți s-au scurs de la reglementarea urbarială din 1772 pînă la recensământul din 1785 populația s-a dublat. Dar trebuie să ținem seama că la 1772 mai erau și oaspeți și aparatul de curte, bineînțeles cu familiile lor.

Categoriile sociale. Cele 30 familii înregistrate în tabela urbarială, cărora le corespundeau circa 150 suflete, erau încadrate de urbariu în următoarele categorii sociale:

- iobagi (coloni liberae migrationis) 10 capi de familie
- jeleri cu casă (inquilini) 14 capi de familie
- jeleri fără casă (subinquilini) 6 capi de familie.

¹ Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1968, p. 199.

² Arhivele Statului Bihor, Fond Prefectura Bihor, inv. 41—42, Dosar 658 și 334.

Reglementarea urbarială din 1772, încadrându-i pe iobagii din Dicănești în prevederile legii pe țară, îi găsește numai cu optimi de sesie. Cîtiva aveau și cîte două optimi. De aci nu mai era decît un pas ca optimea lor să nu mai poată fi calificată ca atare și să fie astfel reduși la starea de jeleri. Cu alte cuvinte, iobagii din Dicănești se aflau în momentul reglementării urbariale într-un stadiu avansat de jelerizare, adică, erau aproape de „libera migrație”. Devine astfel explicabil nu numai calificativul de iobagi liberi să se mute, cum îi definește tabela urbarială, dar și faptul că peste 13 ani, recensămîntul lui Iosif II înregistra 213 jeleri. Pînă în secolul al XVIII-lea, cînd pe domeniul feudal se vor individualiza cele două pămînturi separate, cel alodial și cel iobăgesc, acesta din urmă fiind purtător al tuturor sarcinilor feudale și publice deopotrivă, iobagul era șerbul supus veșnic și ereditar, legat de pămîntul său, deesia sa, rod al muncii sale³. În urbariul nostru, în textul tipărit în limba maghiară ei sînt numiți iobagi, iar în cel latin, scris cu mîna, ei sînt numiți coloni, termen care traducea pe cel popular de iobagi.

Jelerii, atît cei cu casă cît și cei fără casă, constituiau pătura mai săracă și prin urmare și sarcinile iobăgești erau mai reduse. Deși unii dintre ei aveau intravilan care întrecea în suprafață intravilanul multor iobagi, totuși ei erau calificați jeleri, deoarece n-aveau apartenențe nici în arătar și nici în fînaț care să atingă împreună calitatea unei optimi de sesie pentru a fi încadrați ca iobagi. Chiar dacă urbariul nostru nu înregistrează via, vitele și alte bunuri, de care obișnuit dispun jelerii, bănuim că unii jeleri din Dicănești aveau și alte posibilități de existență, nu numai din munca cu brațele, căci unii se diferențiază economic, avînd fiecare mai multe intravilane, iar alții avînd chiar apartenențe, însă fără ca acestea să atingă calitatea unei optimi de sesie. Ei puteau să prospere pînă la o anumită limită, dincolo de care să nu le fie afectată situația juridică de jeler, posibilitatea lor de mișcare.

Pămîntul iobăgesc. Urbariul nu ne dă nici o posibilitate să facem vreo estimatie asupra pămîntului alodial al episcopiei, în schimb, putem aprecia mai mult sau mai puțin exact pe cel iobăgesc, care apare sub denumirea de funduș în textul maghiar și sesie în cel latin. Înțelegem aci prin sesie intravilanul, căruia îi corespundeau apartenențele în arător și în fînaț, precum și dreptul la folosirea pășunii comunale. Potrivit legii pe întreaga țară, o sesie internă întreagă trebuia să aibă întinderea unei suprafețe de teren, care în pămîntul arător se însămînța cu două găleți de Bratislava (Pojon). În această suprafață se includea locul casei, al grădinii de zarzavat și al construcțiilor anexe. În Dicănești însă, erau numai subdiviziuni de sesie, ceea ce dă dreptul executorilor urbariali să-i califice pe iobagi ca ocultaiști. În acest caz ei trebuiau să aibă ca intravilan o suprafață egală cu un sfert de găleată de Bratislava. În realitate intravilanul lor era mai mare, la unii putînd atinge o suprafață echivalentă cu o găleată și jumătate de Bratislava. La unul era chiar de două găleți. Acest fapt ne dă imediat imaginea satului cu casele răsirate. Urbariul precizează că pămîntul fiind de calitatea I, suprafața însămînțată cu două găleți de Bratislava era echivalentă cu un iugăr, care la rîndul lui măsura 1100 stînjeni patrați de Viena. *Arătarul* era înregistrat în iugăre și totaliza o suprafață care întrecea intravilanul

³ D. Prodan, *Iobăgia*, I, București, 1967, p. 211 și urm.

cu 16 iugăre. Explicația constă în aceea că intravilanul fiind întins, executorii urbariali au scăzut din arător așa cum prevedeau instrucțiunile. Suprafața restrînsă a arătorului se mai explică și prin faptul că Dicăneștii e un sat de deal, teren puțin favorabil practicării agriculturii. Executorul urbarial menționează că arătorul fiind puțin, în viitor se interzice transformarea lui în grădini fructifere sau în livezi, care ar aduce pagube agriculturii. Repartizat pe capi de familie, arătorul varia de la un iugăr la trei iugăre, variațiune care se explică prin faptul că unii iobagi aveau cîte două optimi de sesie, iar unul 3 optimi. Ei erau însă toți octualiști. *Fînațul* este înregistrat în coase sau cosași, cîți oameni adică îl puteau cosi într-o zi. Fînațul era mult mai întins decît arătorul, ceea ce e o caracteristică a satelor de deal. Repartizat și el pe capi de familie, varia între trei coase și jumătate și opt coase.

Jelerii cu casă dispuneau de un intravilan egal cu al iobagilor, echivalent cu 23 găleți de Bratislava, adică 11 iugăre și jumătate. Dar, ca și iobagii, erau și ei diferențiați economic. Unii jeleri n-aveau casă, iar intravilanul celorlalți varia ca întindere între un sfert de iugăr și două iugăre, caz pe care nu-l întîlnisem în rîndul iobagilor. Nici un iobag nu avea intravilan de două iugăre. Arătorul jelerilor cu casă totaliza trei iugăre și jumătate. Zece n-aveau nimic, trei aveau fiecare cîte un iugăr, iar unul avea un iugăr și jumătate.

La „summa summarum”, obținem astfel: intravilanul iobagilor și al jelerilor era de 46 găleți și jumătate, adică 23 de iugăre, arătorul iobagilor și al jelerilor era de 20 de iugăre (mai restrîns decît intravilanul), iar fînațul, care era numai al iobagilor, era de 51 de coase, adică 51 de iugăre.

Urbariul, deși nu înregistrează vitele, pomenește însă de pășunea comună, pe care o declară îndestulătoare.

Obligațiile feudale. Baza prestațiilor feudale o constituia sesia de apartenențe și folosințele ei. Domeniul feudal este acum nu numai un domeniu aducător de venituri, ci și unul cu producție proprie. Această transformare a adus cu sine nu numai creșterea sarcinilor feudale, ci și o deplasare a raportului de greutate dintre ele, cu deosebire o creștere a prestațiilor în muncă.

1) *Robota.* Calculată la sesia întreagă, era, pe țară, o zi pe săptămînă cu carul cu 2 vite, iar la arat cu 4 vite, cu plugul și grapa iobagului. Dacă iobagul n-avea 4 vite de jug, el trebuia să se întovărășească cu altul, dar în acest caz el trebuia să facă, în locul unei zile de arătură, două zile. Aceasta, precizează urbariul, numai o singură dată la fiecare arat. Prin urmare, pentru iobagul cu sesia întreagă, obligația era de 52 zile pe an. Stăpînul avea însă dreptul să convertească robota cu vitele în robotă cu brațele, dublînd-o. Legea pe țară impunîndu-se și în Dicănești unde iobagii erau actualiști, teoretic înseamnă că ei trebuiau să facă anual 6 zile și jumătate. În realitate, această cantitate de robotă o făceau numai 4 din cei 10 capi de familie iobăgești. Robota celorlalți creștea proporțional cu întinderea subdiviziunii de sesie pe care o aveau. Iar pentru a înscrie cît mai multe subdiviziuni, executorul urbarial operează cu numitori mari: 42 la rubrica robota cu vitele și 21 la cea cu brațele ($6\frac{15}{42}$ cu vitele sau în locul ei $13\frac{13}{21}$ cu brațele). În total, cei 10 capi de familie iobăgești trebuiau să presteze epis-

copiei 90 zile de robotă cu vitele sau 180 cu brațele. Jelerii trebuiau să presteze, fiecare cap de familie, câte 18 zile anual cu brațele. Robota jelerilor totaliza un număr de 360 zile cu brațele. Urbariul nu precizează dacă episcopia pretindea în natură toate aceste zile de muncă, sau dacă le convertea în bani. Obștea întreagă mai trebuia să presteze 12 zile de cărașie.

2) *Nona*. Iobagii, dar și jelerii trebuiau să dea episcopiei nona din toate produsele, inclusiv cînepa și inul. Unitatea de măsură „atît pentru lucrurile lichide cît și pentru uscate” — precizează urbariul — este metreta (găleata) de Pojon (Bratislava) care, în comitatul Bihor, avea semnul autentic al comitatului. Găleata de Bratislava era obișnuită în părțile apusene ale țării noastre și era egală cu 65,53 l. Ea era mai mică decît găleata de Oradea, care măsura 80 litri.

3) *Censul*. Fiecare cap de familie iobăgească, dar și de jeleri, trebuia să dea anual episcopiei cîte un florin plătibil în două rate, potrivit obiceiului: la Sfîntul Gheorghe și la Sfîntul Mihail.

4) *Daturile*. Le dădeau numai iobagii. Raportate la sesia întreagă, ele erau: un stînjien de lemne de foc, o măsură de unt fiert (itze), 2 pui, 2 claponi, 12 ouă. Cum iobagii din Dicănești erau octualiști, fracțiunile din aceste daturi sînt atît de mici, încît par imposibile de realizat la concret: $\frac{1}{168}$ la stînjienul de lemne și la măsura de unt, $\frac{1}{84}$ la pui și claponi și $\frac{1}{42}$ la ouă.

Toți cei 12 capi de familie iobăgești trebuiau să dea anual episcopiei aproape 2 stînjieni de lemne de foc, aproape două cupe de unt, 3 claponi, 3 pui și 12 ouă. Foarte probabil, daturile erau convertite în bani.

Concluzii. Legea pe țară privind reglementarea urbarială, aplicîndu-se și în Dicănești, unde califică pe iobagi ca octualiști, se face în funcție de întinderea subdiviziunilor de sesie, la care sînt raportate sarcinile iobăgești. Pentru a face o cît mai echitabilă repartizare a acestor sarcini, executorii urbariali operează cu fracțiuni foarte mici. Era intenția regimului, care, călăuzit de principiile fiziocratismului, tindea să pună capăt abuzurilor feudale și să transforme pe supuși în contribuabili solvabili față de stat.

Reglementarea urbarială, prin multele lucrări și operațiuni pe care le-a comportat, constituie un argument puternic ce se adaugă multor altora care atestă permanența elementului românesc pe acele meleaguri. O demonstrează în primul rînd tabela urbarială în care toți înscriși sînt români. Reglementarea urbarială din 1772 a înregistrat în Dicănești un proces avansat de jelerizare, apropiat de libera migrație.

I. BRATU

L'URBAIRE DU VILLAGE DICĂNEȘTI

(Résumé)

Dans l'étude de ci-dessus, l'auteur, en analysant l'urbaire du village Dicănești, arrive à la conclusion principale concernant la permanence des Roumains dans les contrées du district Bihor. La réduction „des sessions“ des serfs de la glèbe, qui rapetissent de plus en plus, on les avance vers la libre migration.

SIGILII SĂTEȘTI BĂNĂȚENE PE UN DOCUMENT DIN 1826*

Un izvor istoric demn de luat în considerare îl constituie și sigiliul sătesc. Sigilarea constituia o condiție indispensabilă pentru puterea probatorie a unui document. Împreună cu iscălitura sînt mijloace de autentificare a unui document, constituind o dovadă de autenticitate și perfectare a unui act scris¹.

Sigiliile sătești prezentate în lucrare autentifică, alături de cele ale autorităților districtuale și comitatense, actele privind stabilirea hotarelor satului Românești în raport cu satele vecine². Este vorba despre satele Curtea, Breazova, Brănești, Jupînești, Baloșești, Goizești³, Tomești și Fărășești din fostul comitat Caraș, azi județul Timiș⁴. Constatările rezultate în urma cercetărilor și măsurătorilor efectuate între 21—22 iunie 1826 sînt trecute în instrumentul de protocol la litera A și se întind pe opt pagini, fiind redactate în limba germană. Măsurarea hotarelor a fost efectuată din însărcinarea administrației camerale a districtului Lugoj cu concursul autorităților comitatense. Măsurătoarea s-a făcut în stînjeni și pași prin punctele de hotar naturale care poartă denumiri tipice românești: „la fîntîna rece“, „la moara popii“, „la dumbrava“, „la căprioru“, „gomila (movila) din poiana cu mesteceni“⁵. În final este prezentat în stînjeni și pași totalul hotarului, constatare certificată de autorități și împuterniciții satelor implicate, prin sigilii și semnături. Concluzia, redactată în limba latină și datată 23 iunie 1826, sublinia

* Pe această cale aducem sincere mulțumiri cercetătorului Kiss Andrei de la Arhivele Statului Cluj-Napoca, pentru amabilitatea de a ne fi pus la dispoziție documentul în discuție.

¹ N. Grămadă, *Vechile peceti sătești bucovinene (1783—1900)*, în *Codrul Cosminului*, vol. X, 1936—1939, Cernăuți, 1940, p. 217—218; E. Vîrtosu, *Sigilii împărțite și sigilii sătești*, în *SCN*, vol. I, 1957, p. 360—365; M. Andrișoiu, M. Cerghedeian, *Sigilii sătești în comitatele Hunedoara și Zarand*, în *Revista Arhivelor*, an. XLVIII, vol. XXXIII, nr. 1, 1971, p. 2—26; I. Pleșa, *Sigiliile din colecția Filialei Arhivelor Statului a județului Alba*, în *Apulum*, vol. XII, 1974, p. 405—429; M. Dogariu, *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric*, București, 1976; M. Kovács, *Colecția de sigilii a Filialei Arhivelor Statului, județul Arad*, în *Ziridava*, vol. VI, 1976, p. 499—504; M. M. Jude, N. Cordoș, *Sigilii sătești transilvănene din sec. al XIX-lea*, în *ActaMN*, vol. XV, 1978, p. 467—479; M. M. Jude, A. Hopârtean, *Sigilii sătești transilvănene în Muzeul de istorie din Turda*, în *ActaMN*, vol. XVI, 1979, p. 691—697.

² *Arhivele Statului Timișoara*, Colecția de documente fond 52, inv. nr. 226, poz. 4, *Übergabs- und Übernahms- Instrument, 1826 privind posesiunea Românești din comitatul Caraș*.

³ C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, București, 1967, p. 268; azi este înglobat în comuna Românești.

⁴ Identificarea numelor de localități a fost realizată după C. Suciu, *op. cit.*, vol. I—II, 1967, 1968; *Legea nr. 2/1968 privind organizarea administrativă a teritoriului R.S.R.*, în *Colecția de legi, decrete, hotărîri și alte acte normative 1968 (1 noiembrie — 31 decembrie)*, București, 1970, p. 523—1011; I. Iordan, P. Giștescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, București, 1974.

⁵ *Arhivele Statului Timișoara. Übergabs- und Übernahms- Instrument, 1826 privind posesiunea Românești din comitatul Caraș*.

faptul că toți au conșcris la ea, neînvindându-se nici o opoziție care ar încerca să conteste actul.

Sigiliile localităților amintite sînt aplicate în ceară roșie în dreptul numelui localităților și al semnăturilor primarului, juratului și ale altor fruntași ai satului. În alte cazuri apare numai semnătura primarului urmată de cea a fruntașilor satului, iar alteori numai semnătura juratului urmată de cea a fruntașilor satului. Aceasta era practica obișnuită atunci cînd era vorba de interesele întregii comunități⁶.

Ca majoritatea sigiliilor sătești, și cele amintite sînt de formă rotundă sau ovală, încadrîndu-se în categoria sigiliilor mijlocii, avînd un diametru cuprins între 2,9—3,3 cm⁷. Cîmpul sigilar cuprinde legenda și simbolul ales de fiecare comună. Legenda conține numele așezării, al comitatului reprezentat prin inițiale sau prescurtat și formularea de sat sau localitate, termenul de sigiliu apărînd doar în legenda satelor Tomești și Brănești. Legenda este scrisă cu majuscule, în limba germană, denumirile de localități fiind scrise așa cum se pronunțau la data respectivă, simțîndu-se o influență maghiară în notarea unor sunete.

Partea cea mai interesantă a unui sigiliu sătesc este simbolul, care nu era ales în mod arbitrar, ci el avea o strînsă legătură cu ocupațiile locuitorilor, cu flora sau fauna, cu realitatea rurală din acea vreme. Și în cazul sigiliilor în discuție simbolul a fost ales în funcție de aceste considerente. Creșterea animalelor domestice apare reprezentată în cazul a două sigilii, a localităților Curtea și Fărășești. Apele cu pești sînt reprezentate pe sigiliul localității Breazova. Așezările din zonele deluroase, muntoase aleg ca simbol pomul fructifer sau bradul, cum apar pe sigiliile localităților Jupînești și Baloșești. Comuna Tomești își alege ca simbol un cuptor de topit sau recopt sticla, și nu întîmplător, deoarece în această localitate exista o hută de sticlărie la începutul secolului al XIX-lea⁸.

Datorită stării de conservare precare, nu la toate sigiliile s-a realizat o descriere completă, în unele cazuri nu se distinge simbolul, în altele legenda apare parțial. În continuare sigiliile vor fi prezentate în ordinea în care au fost aplicate pe document, ea fiind respectată și în prezentarea ilustrativă.

SIGILIUL COMUNEI CURTEA (Fig. 2)

D=3,3 cm.

Sigiliu rotund. În exerga marcată de un cerc perlat este legenda KURTYA K(ARASCHER) C(OMITAT). În centrul cîmpului sigilar, pe o terasă, este reprezentat un cocoș conturnat.

SIGILIUL SATULUI BREAZOVA, COMUNA MARGINA (Fig. 3)

D=3,2 cm

Sigiliu rotund. În exerga marcată de un cerc perlat se vede parțial legenda K(ARASCHER) C(OMITAT) ORTH B(RA)ZOVA. În cîmpul sigilar este reprezentat un rîu cu un pește.

⁶ Vezi figurile 1, 5; I. Kovács, N. Cordoș, *Un memoriu din anul 1870 al comunelor din scaunele filiale Săliște și Tălmăciu*, în *Crisia*, 1979, p. 439—442.

⁷ M. Dogaru, *op. cit.*, p. 12.

⁸ G. Borzdog, *Industria sticlăriei din Transilvania și Banat*, Cluj, 1927, p. 192—194; C. Popescu, *File din istoricul sticlăriei românești*, în *Industria ușoară*, nr. 8, 1964, p. 422—430.

SIGILIUL SATULUI BRĂNEȘTI, COMUNA FĂGET (Fig. 4)

D=2,9 cm

d=2,5 cm

Sigiliu oval. În exergă și partea inferioară a câmpului sigilar apare parțial legenda BRA(NY)EST D(ORF) S(IEGEL). Simbolul nu se distinge.

SIGILIUL SATULUI JUPÎNEȘTI, COMUNA FĂGET (Fig. 6)

D=3,2 cm

Sigiliu rotund. În exerga marcată de un cerc perlat este legenda KARAS CO(MITAT) ORTH ZS(UPUNY)EST. În centrul câmpului sigilar este reprezentat un pom cu fructe.

SIGILIUL SATULUI BALOȘEȘTI, COMUNA TOMEȘTI (Fig. 7)

D=3 cm

Sigiliu rotund. În exerga marcată de un cerc perlat apare parțial legenda BALL(OTES)T D(ORF) K(ARASCHER) C(OMITAT). În câmpul sigilar, pe munte, sînt reprezentați trei brazi.

SIGILIUL SATULUI GOIZEȘTI (AZI ÎNGLOBAT COMUNEI ROMĂNEȘTI (Fig. 8)

D=3 cm

d=2,8 cm

Sigiliu oval. Din cauza uzurii nu se poate reconstitui legenda și simbolul.

SIGILIUL COMUNEI TOMEȘTI (Fig. 9)

D=3,4 cm

Sigiliu rotund. În exerga marcată de un cerc liniar este legenda* SIGILL(UM) DES DORF THOMEST. În centrul câmpului sigilar este reprezentat un cuptor de sticlărie, iar sub el inițialele comitatului Caraș.

SIGILIUL SATULUI FĂRĂȘEȘTI, COMUNA PIETROASA (Fig. 10)

D=3 cm

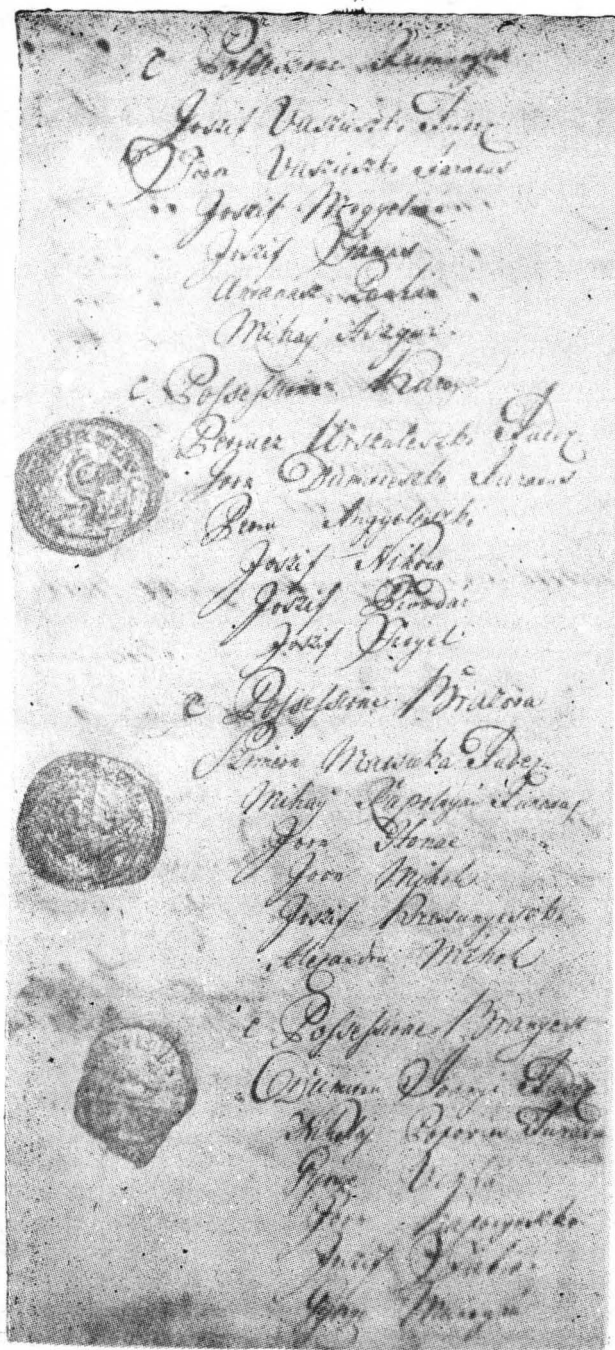
Sigiliu rotund. În exergă, cuprinsă între două cercuri perlate, este legenda KA(RASCHER) CO(MITAT) ORTH FOR(A)SH(EST). În câmpul sigilar, pe o terasă, sînt reprezentate trei vite, în partea stîngă superioară, soarele cu șase raze.

MARIA MAGDALENA JUDE

BANATER DORFSIEGEL AUF EINEM AKTENSTÜCK
AUS DEM JAHRE 1826

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin befasst sich mit acht Dorfsiegel, die einem Aktenstück, dass das Landgut der Siedlung Românești gegenüber den Nachbarortschaften Curtea, Breazova, Brănești, Jupînești, Balošesti, Goizești, Tomești und Fărășesti aus dem ehemaligen Komitat Karasch (heute Kreis Temesch) abgrenzt, die Echtheit bescheinigt. Es wird auf die Merkmale und Symbole in Zusammenhang mit der dorfmässigen Wirklichkeit eingegangen. Bestimmung der Symbole war die bezeichnenden Eigenschaften der jeweiligen Dorfschaft ausdrucksvoll zu gestalten.

2

3

4

Fig. 1-4.

Fig. 5-10.

ŞASE DOCUMENTE REFERITOARE LA ACTIVITATEA LUI TIMOTEI CIPARIU DIN ANII 1849—1852

Cinci din documentele pe care le publicăm mai jos sînt scrisori trimise de Timotei Cipariu canonicului de la Blaj, Bazil Rațiu, fie de la Sibiu, fie de la Viena. Cel de al șaselea, păstrat în ciornă, în limba germană și fără titlu, se pare că este un discurs rostit de Cipariu în 1850 în fața asociației „România”, formată din tineri români care studiau în instituțiile de învățămînt superior din capitala Imperiului austriac, dar și un articol de ziar pentru un organ de presă vienez. Toate șase se păstrează la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj, în arhiva personală a lui T. Cipariu și poartă nr. de inventar: 11.251, 1331, 1271, 3433, 11.288 și 2249.

Primele patru documente oglindesc preocupările lui Timotei Cipariu față de instituțiile școlare și bisericești ale românilor greco-catolici transilvăneni, precum și activitatea depusă de el în anii imediat următori înfrîngerii revoluției burghezo-democratice pentru apărarea și dezvoltarea lor. Întrucît războiul civil, în care s-a transformat revoluția din toamna anului 1848, a provocat, pînă în august 1849, nu numai perturbări și mari pagube materiale acestor instituții, ci și pierderi de mii de vieți omenești, cea dintîi scrisoare reflectă grija lui Cipariu de a asigura înlocuirea cel puțin parțială a intelectualilor ce și-au sacrificat viața în slujba apărării și afirmării ființei naționale a poporului român din Transilvania. Forțat să rămînă la Sibiu, deoarece casa din Blaj continua să-i fie ocupată de soldați austrieci, Cipariu îi scrie în acest sens canonicului Rațiu, în octombrie 1849. Totodată îi recomandă să susțină în fața Capitlului episcopal acordarea burselor din fondul Romanței unor tineri merituosi, care studiau medicina, științele juridice și alte discipline la universitatea din Viena. Printre cei pe care el îi înșiră figurează și Iosif Hodos, Nicolae Ursu, Iosif Șuluțiu și Matei Nicola. Aceștia se vor afirma în a doua jumătate a veacului al XIX-lea și la începutul celui următor, fie pe linie culturală, fie în activitatea politică, aducîndu-și aportul în promovarea și apărarea intereselor românilor transilvăneni. Fiind la Sibiu, Cipariu are posibilitatea să informeze Capitlul episcopal că și-au reluat activitatea casele de depuneri din acest oraș. Prin urmare, se puteau scoate dobînzile ce reveneau după fundația Romanței, din care se acordau bursele școlare. Pentru a fi ajutați cu adevărat tinerii cei mai vrednici și mai îndreptățiți, Cipariu atrage atenția atît asupra unora din bursierii de dinainte de revoluție, care în timpul războiului civil acționaseră împotriva intereselor propriului lor popor, cît și asupra acelora ce deveniseră între timp funcționari de stat. În cea de a treia scrisoare revine asupra urgentării acordării burselor pe seama mediciniștilor Cincerianu și Ursu, pe care i-a găsit la Viena, zbătîndu-se în mari greutăți materiale. Dealtfel, în această scrisoare mărturisește că el însuși are greutăți financiare. De aceea îl roagă pe Bazil

Rațiu să-i trimită salariul și banii pe care i-i datorau Axente Sever și Gerendi.

O lumină edificatoare asupra sacrificiilor făcute de Cipariu pentru interesele naționale, în anii 1849—1850, aruncă scrisoarea a doua. Din cuprinsul ei rezultă că Cipariu n-a pregetat să plece în plină iarnă la Viena, pentru a se alătura acelor care se străduiau să convingă Curtea imperială să-și îndeplinească promisiunile făcute românilor transilvăneni în timpul războiului civil. Trebuind să facă drumul prin Bucovina și Galiția, el arată că și-a periclitat sănătatea și așa destul de fragilă. În plus, a trebuit să cheltuiască din punga proprie peste 100 florini, care în condițiile de atunci reprezentau o valoare destul de mare. Toate aceste sacrificii le-ar trece cu vederea, dacă ele s-ar dovedi folositoare pentru cauza națională. Cu o evidentă notă de pesimism, el pune sub semnul întrebării eficiența sacrificiilor și strădaniilor românilor în fața unei curți imperiale nerecunoscătoare și bănuitoare. Singura concesie făcută românilor o consideră numirea a doi reprezentanți de-ai lor într-o comisie oficială, care avea menirea de a contribui la formularea unei terminologii juridice românești. Cu tot pesimismul pe care-l mărturisește lui Rațiu, în fiecare din cele dintâi patru scrisori recomanda Capitlului episcopal să acorde o atenție deosebită apărării instituțiilor școlare și bisericești. Referitor la problema instituțiilor de învățământ, în prima scrisoare, din octombrie 1849, îi reproșează consistoriului blăjean că nu s-a pus de acord cu delegația trimisă de la Viena, pentru a susține în fața Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice doleanța redeschiderii grabnice a școlilor și cea a înființării unei facultăți juridice cu limba de predare română. În cea de a doua scrisoare abordează și problema numirii unui inspector român pentru reglementarea funcționării școlilor românești, subliniind că deocamdată ministerul de resort l-a numit numai pe profesorul Schuller din Sibiu în calitate de comisar adjunct.

Cipariu acordă însă un spațiu mult mai mare în scrisorile sale problemelor privind autonomia bisericii greco-catolice și fondurilor ei. În condițiile legislației școlare în vigoare în Imperiul habsburgic încă din veacul al XVIII-lea, biserica patrona, controla și îndruma școlile confesionale, a căror limbă de predare era cea maternă. Iată de ce reproșează episcopului Erdely și canonicilor lui de la Oradea, pentru că l-au numit pe arhiepiscopul romano-catolic de la Strigoniu „mitropolit românesc”. Cipariu recomandă cu insistență consistoriului blăjean să pretindă prin toate mijloacele Curții din Viena să restabilească mitropolia românească și să-i acorde dreptul de a convoca un sinod sau congres. Sinodul sau congresul urma să aleagă în mod liber noul episcop ori mitropolit al bisericii greco-catolice și totodată să reglementeze chestiunea fondurilor bănești și cea a salarizării preoților. În noile condiții de după revoluție, preoții urmau să devină și ei salariați ai statului. Pentru fixarea salariilor parohiale, guvernul nu trebuia să se atingă de fondurile bănești ale episcopiei, deoarece ele nu erau publice, ci private. Sugerînd Capitlului episcopal de la Blaj să invoce în fața autorităților habsburgice astfel de argumente, Cipariu îndeamnă să se plîngă, în memoriul ce urma să-l înainteze guvernatorului, că manipularea și administrarea fondurilor eparhiale de către stat nu era legală. Ele trebuiau să revină episcopiei. Dînd astfel de sugestii, Cipariu se gîdea, firește, la întărirea bazei materiale a bisericii greco-catolice. Aceasta putea servi, cel puțin în parte, la

acoperirea cheltuielilor legate de întreținerea școlilor, menite să contribuie, într-o măsură mai însemnată decât înainte de 1848, la educarea și culturalizarea maselor de țărani români.

Prin atenția și preocuparea constantă față de instituțiile școlare și bisericești, Cipariu demonstra atașamentul lui față de poporul al cărui fiu era, față de asigurarea condițiilor materiale și spirituale necesare emancipării lui. Dorința de a contribui la emanciparea politică și progresul general al națiunii române o exprimă clar în urarea pe care i-o face într-o propoziție din scrisoarea a doua.

Mult mai convingător își exprimă atașamentul și dragostea față de propriul popor în documentul al cincilea, despre care am amintit la început că s-ar putea să fi fost un discurs rostit în fața tinerilor studioși din Viena ori un articol de ziar. El este dedicat combaterii denigrărilor pe care reprezentanții aristocrațiilor unguri și ai patricienilor sași le vehiculau în presă și prin viu grai la adresa românilor. Reprezentanții aristocrațiilor — arată Cipariu — încercau să convingă opinia publică din capitala imperiului că înainte de revoluție între foștii stăpâni feudali maghiari și foștii iobagi români ar fi existat raporturi idilice, patriarhale. De asemenea că masele de iobagi români n-ar fi fost mature, nici pentru a se elibera de dependența feudală, nici pentru a se emancipa din punct de vedere politic. Amăgiți de ideile de libertate propagate de organizatorii adunării de la B.aj, țărânii români s-ar fi datat, deci, fără motiv real la jafuri și pustiiri în timpul războiului civil. Cipariu arată mai departe că aristocrații denigratori nu aminteau nimic de represiunile puse la cale de reprezentanții lor care au dus la măcelul de la Mihalț și de la Luna Arieșului, nici de persecuțiile de la Cluj și de la Târgu-Mureș, provocând astfel mereu spiritul de revoltă al românilor. Reprezentanții aristocrațiilor omiteau să precizeze că românii au pus mâna pe arme pentru a se apăra numai după ce persecuțiile și execuțiile pe care le-au suportat timp de cinci luni i-au adus la disperare. Disperarea și dorința de a-și apăra ființa națională i-au determinat să acționeze, în prima fază a războiului civil, alături de armata imperială împotriva acțiunilor reprimatoare ale grănicerilor secuiei. Tot disperarea și hotărârea de a-și câștiga drepturile politice prin luptă i-au determinat să reziste în Munții Apuseni, sub conducerea lui Avram Iancu, trupelor de represiune ale lui Hatvani, Kemény, Vasvári și Csutak, trimise de către generalul Bem, după ce el a cucerit cea mai mare parte a Transilvaniei. Cipariu nu neagă că și dintre maghiari mulți au pățimit fără să fie vinovați. Dar opinia publică a ajuns să fie informată și de suferințele pe care le-au îndurat românii din partea ungarilor și secuilor. Ajungând cu expunerea lui la aceste argumente, el arată că înțelept ar fi fost să se înceteze de ambele părți recriminările și fiecare „să privească în tăcere îndoliată cele împlinite și să evite plîngerile care contribuie numai la ura între naționalități“.

În ultima parte a documentului al cincilea, Cipariu dă expresie sentimentelor de dezamăgire și regret față de propaganda dușmănoasă anti-românească desfășurată de reprezentanții patriciatului săsesc. Căutând să explice această atitudine, el o atribuie fricii patriciatului de concurența românilor la funcții în așa-zisa „țară a sașilor“, în cazul egalei lor îndreptățiri. În realitate nu sașii ar trebui să fie nemulțumiți de români, ci românii de sași, deoarece patriciatul a inclus în „pământul săsesc“ teritorii românești

încă din veacul al XVIII-lea, cum a fost cazul cu scaunul filial Săliște. În timpul revoluției, cu concursul generalului Puchner, a înglobat apoi și enclavale românești din comitatul Alba de Sus, situate între scaunele sasești. Sașii și-au rotunjit astfel teritoriul autonom cu 50.000 de români. Drept urmare, numărul românilor a ajuns la aproape 300.000 față de 160—165.000 sași. În așa-numita „țară a sașilor”, reprezentanții patriciatului urmăreau să-i mențină pe cei 300.000 de români în situația de tolerați sau excluși de la viața politică, așa cum au fost înainte de revoluție. Urmărind atare scopuri, reprezentanții patriciatului îi denigrau pe români, etichetându-i, ca și aristocrații unguri, cu tot felul de denumiri jignitoare. Ei uitau că în timpul revoluției nu s-au opus decât formal uniunii, iar după ce ea a fost impusă de aristocrați, au acceptat-o fără să mai schițeze vreo împotrivire. În încheierea referirilor sale la atitudinea ostilă a patricienilor sași față de revendicările juste ale românilor, Cipariu conchide: „nici dușmanii noștri nu sînt sfinți”. Desigur, ideile de mai sus purtau și amprenta momentului cînd au fost expuse. Suferințele uriașe aduse poporului român de operațiunile militare din timpul războiului civil — care le-au întrecut cu mult pe cele ale maghiarilor și sașilor — fiind încă proaspete în mintea lui Cipariu, l-au putut determina să adopte un ton mai sever, chiar acuzator, la adresa acelor care le-au provocat. Dar nu-i mai puțin adevărat că ideile expuse de Cipariu reflectă grija lui față de viitorul incert al propriului popor, care, deși a sacrificat zeci de mii de vieți și imense bunuri materiale, nu-și vedea realizate nici măcar drepturile politice minime, în condițiile regimului reacționar restaurat după înfrîngerea revoluției.

Așadar, cinci din documentele pe care le încredințăm luminii tiparului, deși se referă la activitatea lui Cipariu, prezintă importanță, pentru că relevă aspecte ale dificultăților pe care le-au avut de întâmpinat românii, în strădaniile lor de a obține drepturi politice și de a-și apăra instituțiile școlare și bisericești, din partea Curtii din Viena, a exponenților aristocrației maghiare și ai patriciatului săsesc. Totodată, cele cinci documente reliefează eforturile și sacrificiile făcute de Cipariu, împreună cu alți intelectuali români, de a antrena conducerea bisericii greco-catolice și a tinerilor studioși de la Viena în lupta grea, plină de obstacole, pentru emanciparea politică și progresul cultural al poporului român. Documentele întregesc informațiile privitoare la istoria românilor transilvăneni din anii imediat următori revoluției burghezo-democratice de la 1848—1849. Ele conțin bineînțeles și unele informații referitoare la viața personală a lui Timotei Cipariu. Astfel de informații conține și cel de al șaselea document, scris în limba latină. El demonstrează că Cipariu n-a uitat și neglijat nici preocupările lui științifice, chiar dacă țelul pentru care s-a deplasat în 1850 la Viena a fost în primul rînd de natură politică. Sînd timp mai îndelungat în capitala imperiului, el nu și-a neglijat nici sănătatea, căutînd să-și trateze reumatismul, care-i provoca suferințe.

Cel de al șaselea document reprezintă conceptul unei scrisori a lui Cipariu, în limba latină, adresată unui destinatar neidentificat, se pare a fi un savant, în domeniul studiilor orientale, din Gotha. Pentru importanța conținutului ei ne îngăduim să redăm, pentru cei interesați, traducerea liberă a textului. Astfel Cipariu arată că: 1) Revenind după mai bine de un an la Viena, arde de nerăbdare să-l întîlnească pe acest distins savant al litera-

turilor orientale care aduce contribuții atât de importante, în special, studiilor de arabistică; 2) De multe ori se simțea tentat ca să înceapă cu dînsul o corespondență legată de probleme din amintitul domeniu, însă — judecînd la rece — și-a dat seama că obligațiile sale cecamdata nu-i permit preocupări atât de îndepărtate de actualitatea zilei; 3) S-a resemnat, deci, să aștepte împrejurări mai propice pentru fructificarea studiilor sale în folosul literaturii arabe; 4) Cu toate acestea, adesea ar fi dorit să se consulte cu ilustrul său confrate cu privire la problemele mult îndrăgitei literaturi arabe, dar marea îndepărtare în spațiu i-a zădărnicit planul; 5) Bunăoară, de mult se pregătea ca să-i comunice că ar avea nevoie de o copie exactă de pe acel codice din Gotha care conține poeziile celor mai vechi poeți arabi, deoarece copia pe care el însuși a făcut-o la repezeală, fără de a o colaționa cu originalul, nu numai că este lacunară, dar se strecuraseră în ea ici-colo și greșeli de transcriere. Pe lângă aceasta, manuscrisul utilizat de el la Viena nu conține toate textele poetice cuprinse în codicele de la Gotha, așa încît nu poate să facă pe baza acestuia corecturile de rigoare; 6) La drept vorbind, cea mai importantă piedică în fața propășirii filologiei arabe este, după părerea sa, că tezaurul poetic vechi a rămas în mare parte necunoscut, deși acest material de limbă s-ar cuveni să aibă ponderea cea mai mare în studierea limbii arabe; 7) Cu toate că are tot temeiul să presupună că însuși celebrul lexicograf Djawhari omisese mulți dintre poeziile epocii premergătoare califilor abbasizi, întreaga arabistică resimte lipsa unei ediții critice Djawhari (latinizat Gauhari, Geuhari); 8) Pe lângă Djawhari, filologia arabă ar avea nevoie arzătoare de ediția celor șase antologii (poeți) de seamă care reprezintă veriga de legătură între epoca pagină și perioada timpurie a islamului. Oare filologia clasică (greco-romană) — pune întrebarea Cipariu — ar fi putut să atingă un grad atât de înalt de dezvoltare în cazul cînd umaniștii renascentiști s-ar fi mulțumit numai cu studiul materialului lingvistic medieval și contemporan? Pornind pe panta minimei rezistențe, arabistica contemporană stagnează, de vreme ce edițiile din Halima (O mie una de nopți) și alte compilații tîrzii nu-i pot aduce nici un profit; 9) Ar fi de dorit ca destinatarul acestei scrisori să-și realizeze în timpul cel mai scurt posibil proiectele sale științifice, întrucît ele sînt așteptate de multă vreme cu nerăbdare în lumea filo-arabă; Cipariu conchide exprimîndu-și regretul că nu-i poate acorda concursul la această muncă.

IOANA BOTEZAN — ILEANA CUIBUS

[ANEXA I]

[Timotei Cipariu către canonicul Bazil Rațiu]

[Sibiu, 17/29 octombrie 1849]

Reverendissime!

D[omnul] Alexandru Pop, venind de la Blasiu, mi-a spus, că a cerut o fundațiune dintr-ale lui Romanțai la Viena, rugîndu-mă, că deoarece i s-a spus că nu e altă împiedecare decît necunoașterea stării fundațiunei, în care se află Capitlul în privinția banilor, să vă înștiințez despre aceea, că dacă sunt bani, numaidecît să i se aplacideze. Fiind însă că în astă privinția, io nu luai neci o împărtășire în scris, mă îndreptez cătră r[everendisi]ma d[omnia] voastră, rogîndu-vă ca să descoperiți Capitlului, cum că deoarece banii despre anul trecut, afară de pușini, pre octo[m]br[i]e și no[i]em[brie] și de pre anul 1849 nu e-au scos din casă, așa dni partea banilor nu e neci o împiedecare pentru a se asigura

stipendiuri concurenților, numai casa să fie în stare a plăti. Casele au sosit și toamna azi voiam a merge să întreb dacă se pot lua bani, ci o mulțime de oameni ce mi-au venit mi-au luat timpul dinainte de amiază, de care cu atât-mi pare mai rău, căci expresul lui P. Alexandru, carele va duce scrisoarea, poate va pleca mâine dimineață înainte de deschiderea oficiului solutoriu și cu o cale ași fi vrut să vă pocu scrie pre când se pot scoate bani, precum și dlui Boer i-am fost apromis. Ci dacă nu mine, vă voi scrie cînd mai cînd cu altă ocaziune.

În privința fundațiunei romanțiane vă roagă frații de [a]ici, ca fundațiunea lui Pinte, carele s-a purtat foarte rău supt domnia maghiarilor — și a lui Boer de la Clusiu, căci tată-său e în stare — să li se tragă. Vă [re]comandă însă și pre Hodoș, carele vie împreună cu Pop Alexandru la Viena, ca pre un tînăr pre[a] cu talent și portare bună. Pentru Viena vă mai [re]comandă încă pre un studente de medicină anume Cincerianu pentru tot cursul ce-i mai rămîne înainte, iar pre Ursul numai pre acest an, ca să poată pune doctoratul din medicină, deoarece banii, ce-i are ca cantor la S. Barbara, abia-i ajung pentru trăul vieții. Pre Cincerianul însă așa, ca să dea 100 fl. lui Păscu, carele nu-mai 168 fl.m.c. are pre an de la regiment.

De unde afară de Paul Romanțai, Pop Aaron — schemnițianul — din cele 6 stipendiuri cu 300 fl., celelalte 4 ar fi a se da lui Pop Alexandru, Hodoș, Cincerianul și Ursul; nu știu însă dacă Vajda Lad[islav] s-a aplacdat în serviciu cum se aude, au vrea a merge la Viena, cum avea de cuget; în cazul din urmă și frații de aici sunt de părere a i se da fundațiunea pentru meritele părintelui său către națiune.

Din cei cu cite 80 și 60 fl.m.c. încă mai toate vin vacante, pre cari vi-i însemnez pre o notă separată cu observațiile fraților, să le luați la băgare de seamă. Din parte-mi nu mai observez alta, decît că după testament fiind datoriu fiecare stipendist în tot anul a recurre cu testimoniuiri și atestate în est timp, asta cu auit e mai de lipsă, cu cît mulți dintre stipendiați au au perit, au s-au făcut nevrednici, au s-au aplecat în deregătorii. Io cel puțin nu-mi ținiu de datorie a nu da nimănui neci un ban, care mai antaiu nu va recurre la Capitlu și-si va dobîndi expresa aplicadare nouă de stipendiu; iau afară pe Romanțai de la Viena, care e tot în serviciul mai dinainte și Theod. Borza, care e tot lingă mine și dacă nu au și putut frecventa tot anul, dar nu au pierdut timpul în deșert.

Mi-au împărțășit aceiași frați și scrisoarea Consistoriului către administratură în privința școalelor din 10/22 oct.; dumealor nu se află nici într-un chin mulțamiți neci cu argumentul, neci cu forma stilistică a conceptului și ales că nu s-a arătat mai cu soliditate și într-un stil mai bărbătesc trebuința de deschiderea acelor școale cît mai curînd pre temeul doririlor naționale cu îmbunătățirile trebuincioase și adăugarea de o facultate juridică. D[um]nealor încă în Viena la 1 sept. a.c. au dat la ministeriu o petițiune într-această privință și așa [i]ese rău, că Consistoriul nu și-a arătat asemenea dorire mai ales în privința cursului juridic, prin care apoi se poate deschide ușa unor inimici ai clerului nostru, ca să lucre mai cu efect întru nimicirea acestui scop. Într-asta privința era bine a ne înțelegere înainte de a da răspunsuri unilaterali, din cauze precum crediu destul de bene cunoscut.

Potirul și celelalte doar le va găta săptămîna asta și ori io le voi aduce, de voi putea să viu — au de nu vă voi înștiința cînd să trimiteți după ele, că meșterii se făcură toți mincinoși ca croitorii și nu vă pocu scrie să trimiteți expres, pînă nu le voi avea amină, ca să nu vie în deșert.

Vă mai trimit gazete, să fiți sănătoși.

Sabinu, 17/29 oct. [1]849

T. Cipariu

P.S. Pentru vasele și vestimintele besericești pierdute [în timpul revoluției n.n.], de veți voi voi face un cerculariu mic să se tipărească lingă „Bothe“ în Intelligenzblatt și voi ruga și poliția să le curenteze, — ci se înțelege că tipărirea cerculariului trebe plătit, plăti-lu-veți? Scrieți-mi.

T. Cipariu m.p.

Romanțai Paul à 300 fl.

Pop Aaron „ „

Pop Alex. „ „

Hodoș Joseph „ „

Ursu N. „ „

Cincerian N. „ „

Rátz Jos. „ „

Șipotar Jos. à 300 fl.

Pop Andrei „ „

Ciaclan Georg. 80 fl.

Maior Jos. „ „

Pál Iacob „ „

Demeter Ioan „ „

Mezei Steph. à 60 fl.
 Borza Theod. " "
 Romanțai Greg. " "
 Pop Gábor " "
 Fülep Benj. " "

Șulț Ioseph. 60 fl.
 Mateiu Nicola " "

[ANEXA II]

[Timotei Cipariu către Bazil Rațiu]

Viena, 25 mart./6 apr. 1850

Reverendissime.

Nu v-am scris pîn'acum de cînd am plecat de la Bistrița, ci cred că veți fi primit scrisoarea mea de acolo, și mai încolo că am trecut prin Cernăuți, veți fi cetit din prea lingușitoarea înștiințare din *Bucovina*. Și ce să vă fi scris alta de aici, decît că am sosit adevărat în pace, ci zdrobit și frînt de greutatea acelei călătorii, împreunate cu cheltuieli afară de toată închipuirea. Să mă credeți, că numai pentru căraușia de la Sibiu pînă în Viena, lăsînd toate celelalte cheltuieli, mi-a suit preste 100 fl.m., cînd în temp de vară și prin Ungaria abia mi-ar fi costat a 3-a parte. Apoi frigul prin Bucovina și mai ales prin Galicia, neodihna de ziua și de noapte, imbulziales, nesecuritatea în carul de poștia, cînd pre tot minutul eram în pericol nu numai noaptea, ci și ziua să ne răsturnăm, cum se umplă prea des, pentru zăpada ce astupase toate căile, apoi nesomnul și fragilitatea complexiunii mele. Și în urmă, ce a fost tot folosul acestei alergări, sau ce va să fie? Zaped mult, folos ca nemica. Sosind, ne adunărăm cîți mai eram pre aici, mai scriserăm o petițiune ca un ursoriu și o [a]sternurăm maiestatei sale în corpore. Punctum. Ce va să mai urmeze din acest pașiu al nostru nu mai putem prevedea. Dumnezeu dea ca să urmeze tot bine pentru săraca națiunea noastră. Tot ce vă mai pociu adăuga e, că unele națiuni, cum e a rutenilor din Galicia, ciștigară foarte mult, și de aci ar putea să spereze cineva că poate să ciștigăm și noi puțin. Cel mai nou ciștig este, că la *Reichsblatt*, ce ese și românește, s-a pus și din români doi indivizi și că se denumi o comisiune de 7 indivizi pentru formarea unei terminologii juridice românești. Așia, deși nu e mult, dar tot este ceva. Pentru regularea școalelor s-a trames în Transilvania de aici de la ministeriu un comisariu (adjunct lîngă acesta e trames de aici unde pîn'acum se afla prof. *Schuller* din Sabiu). Ministrul, la cererea ca și din partea românilor să se tramită cineva, răspunse că comisariul își va lua de acolo pre cineva — ci pîn'atunci d[omnul] *Schuller* e adlatus, și acolo cine știe pre cine va să ee.

Frații de aici se socoliră să vă provoace și pre d[omni] v[oastră], că arătînd lipsele diecezelui, carele negreșit nu sunt mai puțin acum la noi decît la neuniți, să cereți de la gubernatoriul sinod diecezan. Io cred, că și pîn'acum veți fi luat de mai multe părți asemenea provocări, poate că veți fi și cerut acel sinod — ci încît e și părerea mea, necăutînd la rezultatul ce va fi fost poate avînd cererea aceea, io încă v-așiu sfătui să faceți acel pașiu, cu atîta mai virtos, căci și mainainte astfelu de poftă era foarte generală, iar acum după ținerea sinodului, neunit va să fie într-un grad și mai înalt. Într-un memorial ce vi se va tramite totdeodată cu provocarea, veți afla și obiectele ce ar trebui să se pertracteze, încă poate și cam cu ce direcțiune. Regularea, organizarea, dotarea clerului negreșit sunt obiectele mai de frunte a unui atare sinod. Ci libera alegere a episcopului după vechia dată, restatoria metropoliei și asigurarea fondurilor diecezane, ce acum sunt trase de supt manipulara diecezană, după a mea părere sunt obiectele cele mai de frunte. Neuniții încă cer mitropolit (firește neunit), ci asta nu împiedecă nemica, încă poate va ajuta la cererea noastră, mai ales la băgare de seamă pericolul pentru unire dacă numai neuniții români vor avea mitropolit naționale, care pericol nu e fantastic, ci reale numaidecît după aplicarea de mitropolit *neunit* român. Asta trebuia să o ia cu băgare de seamă mai bine și orădienii și să nu dea scandal așia mare românilor și prilegiu neprietinilor unirei, nomind pre ar[hiepiscopul] Strigoniului mitropolit românesc. Io nu mă îndoiesc, că domnii de la Oradia sunt prea călduroși uniți și poate după părerea domniilor sale încă mai buni uniți decît mine, ci eventual vă arată că sunt răi politicoși. De fondurile diecezane și de școale n-am ce să mai zic, că trebuie îngrijit de bună oară, cu atît mai virtos, că fondurile diecezane sunt bunuri *private*, nu ale statului au de la stat și dacă statul are datoria de a dota clerurile, precum întreține pre alți servitori publici, asta datorie e generală și nu are de a întrebuința fondurile private, carele se făcură numai în timpurile cînd statul nu-și recunoaște a

și datorie. Faceți cunoscute aceste și celorlalți d[omni] frați, cărora le tramit multă închinăciune.

Apropiindu-se 1 mai, fii bun scoate-mi banii numaidecît, ca să-i aibi gata pre cînd în scurt voui face dispozițiune să mi se tramită aicea, căci pînă cătră sfîrșitul lui maiu nu pociu să mă întorc și pîn'atunci îmi trebuiesc bani. Poștește-mi și cei de la *Axentie și Gerendi*, ca numaidecît să vi-i trimită, că am trebuință, fiind toate foarte scumpe, și avînd a plăti nește conturi pentru cărți, măcar mi-s perite.

Scrisorile ce vor fi adunate pentru mine le trimite cu adresă ca mai gios.

Romanov, prin un fecior al său ce merge la Lipsia, mă roagă de nou să-i trimit cărțile poftite. Tramite-i dară cît se poate mai curînd 20 minee și 15 Ostae cu obste cu tot, nelegate la *Thallmayer* în Sabinu, care are comisiune să i le tramitia la București.

Și cu acestea, poftindu-vă multă sănătate, remainu

Al r[everendis]mei d[omniei] voastre

prea plecat

T. Cipariu m.pr.

Wien, Stadt, nr. 426.

[ANEXA III]

[Timotei Cipariu către Bazil Rațiu]

Viena, 7/19 apr. 1850

Reverendissime.

Alăturat vă trimit r[everendis]mei d.voastre în frustrate originarie cererile și actele de dinsele țiitoare a lui *Ursul* și *Cinciarianul* către Consistoriu. Ei precum și io tot așteptăm, că doar-doar le va veni ceva de la Sibiu și fără de a mai trebui să vă mai supere cu atîtea scrieri, ci se vede treaba că de nu va mai mișca cineva, alții neci că-și vor mai aduce amente. De aci le și trimit r[everendis]mei d.v. cu acea rogare și din partea mea, ca să prezentați și le recomandați Consistoriului cît mai ferbinte; că ei sunt lipsiți și cu așteptarea ce au avut pîn'acum s-au stricat în calculii lor și mai rău. Și iertați, că nu Consistoriului de-adreptul, ci rmd.v. vi le trimet din pricină că nu știu dacă s-ar putea trimite fără taxă poștală de la o persoană privată, deși membru al consistoriului, iar să trimit franco la un oficiu public încă nu-mi vine cu cale. De aceea, dacă e de plătit, mai bine scriu la privat.

M[aiestatea] sa a sosit aici încă miercuri și pînă azi se află tot în ospătăria la Erzherzog Karl. Ce socotiți, au nu aveți de cuget să cereți a se da diecezei un sinod cît mai curînd spre alegere de episcop?

Io mă aflu tot cam pătîmind de durere de picioare și sînt silit să mă duc la o scăldătorie, că mai nu pociu ambla și de âmbulu parcă mi se rump picioarele de durere.

Ce să vă scriu nou, nu am, că ce ar fi nou le veți ști negreșit togma așia de bine din gazete, ca și cînd vi le-ași scrie io. Poate știți, că mult se vorbește că Primatele ar stăru mult să se mai redice două episcopii românești unite, una la Baia M[are] și alta la Lugosiu, ci io nu o cred. Mai crediu însă, că se va mai face o vacanția din cele [ce] sunt. Neuniți de la Arad încă au luat voie de a ține sinod ca și cei din Ardeal. Bine ar fi, cînd s-ar face ceva bun și pentru diecezul nostru cît mai curînd, căci așia cum stăm, nu stăm bene.

Domnului Boeriu spuneți multă închinăciune de la mine și că dacă vrea să-i procurez vestimentele bisericesti și potiriul să mă înștiințeze de nou, căci după stările în care se afla pre cînd am plecat de acasă, nu știu dacă nu și-a schimbat cugetul au totu-l mai ține. La toată templarea roagă-l să-ți admanueze și rata mea, despre care vă voui scrie preste puțin.

Pentru scrisori și acum vă rog să mi le trimiteți, tot cum v-am scris, supt adresa mea: Wien, Stadt Spenglergasse nr. 426.

Și poftindu-vă mult fericita sănătate remainu

Al Dvoastre

prea plecat

T. Cipariu m.pr.

[ANEXA IV]

[T. Cipariu către Bazil Rațiu]

Viena, 19/31 iul/ie/ 1850

Reverendissime.

Din nenorocire scrisorile m[ăriei] tale, neci una n-a sosit aici pînă în 15 maiu, cînd io am plecat la băi în Germania. Adevărat, că n-am plecat cu cugetu să petrec de-ît 2—3 săptămîni, și așa credeam de prisos a vă mai scrie că plec și unde plec, socotind că pîn[ă] veți primi și răspunde la scrisoarea mea, io voiu fi și înturnat înapoi. Ci altmentrea s-a templat, parte că fui bolnav pre drum, parte în unele orașe petrecui mai mult decît-mi propoșesem, ci mulțimit lui Dumnezeu, că m-am întors în pace, numai cu piciorul sting o duc tot rău, de cînd mi-a înghețat și nu mă pociu mîntui de reumatism.

De aceea au rămas și scrisorile m[ăriei] tale și a Consistoriului din 8 maiu fără răspuns. Socotesc, că dacă vă veți fi urît cu așteptatul răspunsului, veți fi răspuns lui Wohlgemuth și fără mine. Io răspundiu Consistoriului astăzi, precum vă poate destul fi cunoscut, că după ce comisiunea de astă iarnă toată manipulațiunea și administrarea fundațiunei a luat-o din mîna noastră, e de mirare cum poate să ne mai întrebe despre statul de acum al fundațiunei. Rămînînd vorba între noi, oamenii aceia pîn'astăzi nu s-au mai orientat în lucrările lor, și nu-și aduc amente neci de ce au poruncit, neci de [ce] au efectuat înșiși. Astfeluia atîtea întrebări crucișe-curmezișe ce vin de acolo mi-s cu totul ne[e]xplicate. De aci urmează și starea fundațiunilor clerului nostru, carii ei pînă astăzi nu le cunosc cum stau, cu toate că au toate documentele amină, ci tot întreabă și nu cutează a face nemica, ca să nu vină în pagubă.

Despre starea banilor și a salariului încă nu m-am bucurat de ce am cetit, ci din maiu pîn'acum poate se va fi schimbat lucrurile pre altă față. Ci una mă supără, că nu pociu plăți librariului, cu toate că chiar cărțile cele mai multe neplătite, au fost tramise în zilele începutului revoluțiunei, precum Corpus hist. Byzantinae și chiar acelea au perit mai vițos. D[omnul] Munteanu din Oradia, care mi-a dus cărțile din Sabiu, nu vrea să știe nemica de a mi le reîntoarce și așa sunt cu paguba curată, că io trebuie să plătesc și altu-mi ține cărțile furate sau negate.

Văziu încă și aceea, că despotismul militarîu în privinția casei mele n-a mai încetat și că tot ce am acasă e de pradă și de jaf. Așa cum v-am mai scris altă dată, dacă nu e în stare Capitlul de a apăra drepturile învederate ale comembrilor săi, mai bine nu mai tramită deputați. Io pre credinția mea vă mărturisesc, că de nu erau frații, carii tot cîrteau, că ce nu tramite și Capitlul pre cineva, nu mă încumetam în cap de iarnă să mă traped atîta, convins dealtmentrea că e numai osteneală pierdută. Ci om va fi cine mă va mai purta de nas. Lîngă aste străpături și pagube, apoi mulțimit'ami sunt clevețele neîncetate și prepusurile cele mai ridicule în lume. Io nu voiu să vă mai pomenesc clevețele, poate veți fi auzit din Rusu și alții; măcar mă doare la inimă, cînd vediu atîta răutate în minciuna ascunsă; ci numai vă rog, să asigurați dîndu-vi-se privilegiu pre familia sacră cu toate apertinențele ei, că io de ce se tem ei, și s-au temut, io neci nu am visat, necum să fiu cugetat cîndva treaz fiind. Fie ei și viția lor și amicii lor episcopi de episcopi, pîn'vor sta munții Ardealului, io neci le-am pîzmituit acea norocire, nici am lucrat spre stricarea lor, neci nu mă voiu bate în veci după astfelu de ambițiuni. Ei negreșit, [i]mi scornesc atîtea numai cu scop să mă strice sau mai bine să împiedece nu știu ce, de ce se tem. În deșiert, căci ei nu mă cunosc și nu știu în ce stă ambițiunea și dorirea inimei mele. Interim și dacă clevețesc, clevețească cu d[racu], că mie tot atîta-mi pasă. Numai am vrut a-ți atinge, ca să știți că și io știu ce fac ei și cînd ași vrea a-mi răzbuna, zău că nu s-ar spăla cu amîndouă Tîrnavele de ce le-ași minji pre față nu cu menciuini, ci cu adevăruri. Ci io nu mi-am aflat neciodată desfătare în mîngituri și tot ce mă atinge din astfelu de slăbiciuni ale oamenilor, e că-mi fac și io citeodată o voia bună și ridiu. Ei însă se pare că vor să o ducă chiar la seriozitate; n-au la ce, că cauza lipsește cu totul.

[Pe verso-ul filei a doua a acestei scrisori se află conceptul răspunsului lui Cipariu, în limba latină, către Capitlul din Blaj, în problema administrării fundației Romanțai:]

Ven. Capitulum.

Ad requisitionem V. Capituli de 8 maji a.c. circa dandam de statu praesenti foundationis Romantianae pleniorum informationem, post longiorem mei absentiam nunc tantum respondere quo et quidem, prouti V. Capitulo ex iis quae mense Ian. a.c. cum omnibus cassis nostris fundationalibus, contigerunt, cassam quoque hujus foundationis cum omnibus eo pertinentibus adhuc reperiri queuntibus actis et documentis per exmissam tuncspris.

Commissionem occupatam atque Cibinium abductam fuisse, adeo ut aliam quam quae id temporis de statu praenominatae foundationis a me data fuerat uberior informatio, dare nequeam, sed ea aut ex Protocollo praetactae Commissionis eruenda, aut circa recentiorum manipulationem ab officio quopiam Cameratico, cui hujus foundationis administratio concredita fuerit, expetenda restet.

Quod vero propius stipendium Alexandri Papii spectat, accessione ejusdem Commissionis expogneram, eidem ad conclusum Ven. Capituli 100 flm. pro primo quadametsi anni currentis scholastici e meo exsolutos, et in consequentiam hujus reliquas pro hoc anno eidem competentes ratas ad Vienne quodpiam solutorium officium adsignatas fuisse.

Qui in reliquo fraternis affectibus comendatus persisto.

V. Capituli

humillimus ex profrates
T.C.

[ANEXA V]

Wien, 4 Mai [1850]

Es weht durch die Resistenzblätter jüngster Tage ein frostiger Wind wie durch die Strassen und Prateralleen unserer gelbsüchtigen Frühlings- Maytagen. Der Wind aber kommt stromaufwärts aus den entfernten Saharafluren der stolzen AnpadsKinder und dem hochgekronten Goldlande der unerschütterlich treuen Hermannssöhne. Traurig muss es in den reichgesegneten Ländern aussehen wenn auch die tapfersten und treuesten der österreichische[n] Völker nur Elend und Beeinträchtigung in ihrer wohlervordenen, verbrieft und mit Eide besiegelten Rechten, soweit das Auge reicht sehen. Es hat den Anschein, dass die Vorsehung diese bisher mit beneidenswerther Bevorzugung begünstigte, auserwählte Menschengeschlechter nun mit einmal zurückstossen und dass ganze Füllhorn ihrer Beglückungsschätze einer Früher ganz unbeachteten, sogar verabscheuten halb Thier- halb Menschen-Race zuwenden zu wollen. Die Regierung Siebenbürgens, mit einem Schwarm ausländischen Brodbeamten hermets verschlossen, giebt der uneigennütigen Einflüsterung und nichts als von Einstättlichen [einstaatlichen?] Ideen gesättigten Rathschlägen aus der überfüllten Vorräthen der Uner-schütterlichkeit und Treue kein Ohr mehr. Die Romanen hingegen, dieses rohe, aller sittlichen Gefühlen entbehrende, aber überkühne Masse mordet, schändet, plündert immerfort, dass kein Leben, kein Eigenthum, keine Ehre mehr vor dieser grausamen Tartarenartigen Schlangenbrut sicher ist. Die Magyaren und Sachsen in Verzweiflung darüber machen grosse Vorbereitungen, die jene um die Rückkehr in die vor tausend Jahren verlassenen vaterländischen Steppen an Ethel, diese nach den heragnischen Wälder und Teutoburgs Gauen anzutreten. Die Regierung findet sich in absoluter Machtlosigkeit die armen verfolgten zu schützen, und den Raubzügen und Schandthaten der Unbändigen ein Ende zu machen. Man lese die neusten Correspondenz-Artikeln in der Wiener Presse, und man wird sich vollständig überzeugen, dass in der vorausgeschickten Schilderung der trostlosen Lage unseres Vaterlandes keine Übertreibung sich findet.

Eins ist nur bei allen denen unbegreiflich, wie es doch kommt, dass die Central-Regierung in Wien, die von diesem Status quo des armen Siebenbürgens vollständig informiert sein muss, nicht alle die disponiblen Streitkräfte dazu verwendet um die Urheber so unerhörter Skandale unnachsichtlich nach Verdienste zu züchtigen oder sogar mit Bausche und Stiele auszurotten. Ist aber Österreich doch nicht im Stande durch ihre eigene militärische Kräfte auszuwirken, warum predigt man nicht Kreuzzug gegen diese Unmenschen wie es in früheren Jahrhunderten gegen die Griechen, Araber und Türken geeifert wurde, oder wie es noch heut zu Tage gegen die Rothhäute in America mit sehr gutem Erfolge gearbeitet wird? In letzter Instanz, wenn auch diese einheimische Mittel an der unbezwingbaren Hartnäckigkeit dieser neuen Barbaren scheitern sollte, läge es nicht wohl im Interesse des Staats und der Menschheit selbst eine auswärtige Hülfe herbeizurufen? Den die erste Pflicht

des Staates ist die Sicherstellung des Staates selbst, und die Vertheidigung der misachteten Menschenwürde durch alle erdenklichen Mittel zu erwecken.

Wohl lesen wir keine oder nicht sehr viele speziellen Fälle angeführt, die zu diesen herzerreissenden Klagschreien Anlass geben sollten. Die Correspondenten stehen ohnehin in sehr wohl verdienter Glaubenswürdigkeit vor der Zeitungsleserwelt, denn sie fliessen aus der achtbaren Feder zweier Schwester-Nationen in Siebenbürgen, die nicht nur sie selbst sehr frei waren, sondern von ihren Freiheiten auch nur den besten Gebrauch machten, wie es weltbekannt ist. Wenn wir mit unparteiischen Augen die Geschichte der verschwundenen Jahrhunderte dieser Länder lesen, so stossen wir auf jeder Seite, jeder Zeile und jeder Sylbe nur an Beweisen der höchsten Menschenliebe gegen dieses undankbare Volk, das sich, oh Grausen, noch Romanen von undenklichen Zeiten zu nennen wagten, und um mit diesem Namen benannt zu werden, auch von [der] Central-Regierung mit leichter Mühe erzwangen, indem nun das verbriefte Sachsenland in die Reihe der verbotenen Gebrauch Artikel einz verzeichnet wurde. Wohl hatten die Romanen keine bürgerliche und Besitzrechte gehabt, aber das patriarchalische Verhältniss zwischen den besitzenden Magyaren und den nicht einmal Leibeigenen Romanen war so zärtlich, das Leben so süß, dass die hitzköpfigen Schwärmer, die für die Befreiung ihrer Brüder als Moses und Aaron auftraten, als ebensoviele Feinde ihres eigenen Blutes betrachten mussten, die das sich so wohl befindende Volk aus den süßen Träumen des paradiesischen Lebens aufzurütteln wagten und ihm ein unabhängiges, freies aber freudenloses Loos vor ihren Augen in Aussicht stellten. Wir, die dieses Verhältniss aus eigener Erfahrung, und die Trennungsschmerzen nicht aus sentimentalen Büchern zu erlernen brauchen, begreifen, wie schauerlich unseren Beschützern auch nur die Idee einer so unnatürlichen Trennung vorkommen sein müsste. Sie waren ja unsere Väter, die uns zum Erdrücken geliebt hatten. Heisse Tränen flossen aus den unser sich erbarmenden Augen dieser natürlichen Väter, als sie vernahmen, das ihre Kinder, ihre Seele und Körper, berauscht von dem Freiheit[s]trunke, den alle Völker Europas geschlüpft, und verachtend die neuste beglückende Gesetze, die ihnen jüngst von den Väterlichen Händen wie stets vorbereitet ins Leben traten sollten, sich in einer Monstre-Versammlung zu Blasendorf einfanden, um ihre Volljährigkeit vor Gott und Welt zu verlangen. Wohl waren wir in den Augen unserer Väter, auch nach zurückgelegten tausend Jahren der Vormundschaft nicht reif genug, um aus der Vaterhand entlassen und unser eigenes Haus begründen zu können. Dafür sollten wir aufrecht bald die züchtigende Ruthe aus der väterlichen Hand auf unseren Rücken spüren, wenn wir nicht unsere Unbesonnenheit einsehen und in zerknirschter Demuth unserer Freiheitsgelüster entsagen wollen. Die mörderische[n] Angriffe der Szekler auf din wehrlosen Mihaltzier, die Dragonade bei Lona, die militärischen Executionen im Oberalbense Comitatz, die Henkereien in Clausenburg und M. Vászrhely gegen mehreren [?] unsere[r] Stammgenossen, und sogar einem ehrwürdige[n] Erzpriester im Laufe von fünf Monathen, von der Mitte May bis zum 16. Oct. [1]848, waren nur das Vorspiel des sich zu entwickelnden tragischen Dramas das wir von der Zuchtruthe unserer liebenden Vormünder erleben sollten. Fünf volle Monathe liessen wir die schwere Hand dieser Henker ungestraft über uns walten; kein Messer zuckte von unserer Seite um diese Freveltthaten zu strafen, keinen Eingriff in das mit unserm Schweiss erworbene fremde Eigenthum erlaubten wir uns, in Verzweiflung sahen wir, wie auch die kaiserliche Militz gegen unsere Gemeinde[n], die keine Recruten für das ungarische Ministerium stellen wollten, verwendet wurde. Als aber die lauernde Rebellionshydra ihren Kopf gegen die Monarchie ungehindert erhob, und der Aufruf zur Vertheidigung des Thrones durch die weiten Gauen des Vaterlandes erklang, so raselte die Fieber der Entrüstung in den Pulsadern der gesammten Nation wie ein electrischer Schlag, und die Stunde der Rache und Vergeltung hat geschlagen.

Ein verzweifelter Kampf entstand nun zwischen den rebellischen und treugesinnnten Völker; Raub, Mord und Brandlegung bezeichneten beinahe überall im Lande die Schritte der streitenden Partheien. Die Entwaffnung der ungarischen Edelleute ging rasch durch den Landsturm vor sich, die Stadt Karlsburg ergab sich und unsere Freischaaren zogen durch die eroberten N. Enyed, und Thorda bis nach V. Hunyad. Die Szekler, die nach der Einäscherung der sächsischen Reen, unter Apor die ganze Maroscher Gegend bis nach Csucs mit Schwert und Feuer verwüstete[n], sind durch Gedeon gezüchtigt und mit Freibriefen ins Szeklerland zurückgeschickt. Clausenburg wurde eingenommen, und die verwüstenden Schaaren aus Ungarn unter Katona, sind durch Urban bis nach N. Bány zurückgedrängt. Das rebellische Element im Lande war beinahe überall besiegt oder zum Ergeben bereit, als plötzlich der böse Genius Siebenbürgens einen seiner treuen Werkzeuge, den General Bem nachschickte, und alle unsere Errungenschaften wie Schnee verschmolzen.

Nun gaben unsere Herrn [das] erlittene Ungemach mit zehnfachen Wucher zurück. Fünf volle Monathe schall[te]ten und wallten in unserm Blute und haben ungehindert. Nur ein kleiner Theil Siebenbürgens, wo unserer Jancu mit seinen tapfern Scharen lag, blieb vor der rachenden Hand des magyarischen Grosses gesichert. Als Wardener von Banfi H. ohne Aufhalt bis nach Karlsburg vor dem mörderischen Feuer der Bemschen Kanonen im panischen Schrecken sich zurückzog, und auch die übrigen k.k. Truppen, mit Ausnahme der Karlsburger Garnison, bald das weite in der Walachei suchte, verzagte diese treue, von allen Hülfsmitteln entblösste Schaar nicht, und züchtigte fürchterlich die kecke Verwegenheit des Vásvári, Hetvani, und Kemény István, die sich in die Schluchten und Berge des westlichen Gebirges einzudringen versuchten.

Der Krieg wurde durch die bekannte Intervention beendet. Der Feind ward theils gefangen, theils flüchtete sich in bösen Bewusstsein über die genomme Rache nach allen Seiten. Der Landsturm gab seine Waffen, die sich selbst verschaff[te] oder erobert, an die neuingesetzte Regierung ab, und jeder kehrte zu seinen früheren friedlichen Beschäftigungen nach Hause, wo er öfters nur die Asche seines väterlichen Herdes vorfand, zurück. Und nun fangen diese Herrn, die volle Musse hatten während der rebellischen Landesoccupation ihre Rache und Forderung im Blute und allerlei Entschädigung zu erkühlen, vom Neuen an, Herzerreissende Wehklagen gegen die Roman[en] anzustimmen. Wir kennen aber diese Stimmen, die über die Einäscherung von Abrudbánya, N. Enyed und Zalathna so laut klagen, als trügen die ungarischen Rebellen an diesen Verheerungen gar kein Schuld. Sie verschweigen absichtlich vor der mit dem Laufe nicht genau bekannten Welt: [dass] Abrudbánya in Folge des Hatvanische[n] Feldzuges litt, dass Zalathna für die Teulosigkeit Nemegyeis büsste, und dass der Brand von N. Enyed nur eine Folge der Rachennahme der obdachloser Bewohner von Mesina, Cacova, Hidas Sz. Király, Inok, Dése, N. Lak, und and[er]e Ortsch[afte]n aus der Umgehung N. Enyed [war] die durch die N. Enyeder ungarischen national Garde unter der Aufführung des Kemény István und theilweise selbst mit Beihülfe der in N. Enyed stationirten drei Compagnien Carl-Ferdinands in Brand gesteckt un verwüstet wurden. Die Anklagführer scheinen ignor[ir]en zu wollen, dass alles dies während des blühtigsten Racenkriegs geschehen ist, wo die Ereignisse nicht mehr vereinzelt sondern verkettet dastehen, und füglich nur in diesem ein[zi]gen Zusammen[han]ge unparteiisch beurtheilt werden dürfen.

Wir leugnen nicht, dass in diesem Kriege auch von Seite der magyarischen Nation viele Unschuldige gelitten haben mögen, wie es auch nicht anders möglich wird; stellen sich aber die Magyaren gaar so unschuldig als wäre alles Grausame, und Unerlaubte nur durch die Romanen geschehen, so glauben sie die Welt allzu dumm, um nicht zu wissen oder sich nicht mehr zu erinnern, was sie entweder aus Erfahrung gekannt oder in den öffentlichen Blättern gelesen hat. Wohl war Ungarn und Siebenbürgen lange Zeit eine terra poen[ae] incognita vor das übrige Europa, man täuschte aber sich wahrscheinlich wenn man glaubte, dass Europa in diesen letzten zwei ereignissvollen Jahren diesen Ländern nicht die Aufmerksamkeit die sie verdienten, geschenkt hatte. Es tauchen von Zeit zu Zeit auch jetzt bemerkenswerthe Bruchstücke aus der ungarischen Heldenkriege, wie human die ungarischen Krieger mit dem Leben, Eigenthum und der Ehre in der eroberten Städten und Dörfern gewirtschaftet haben, und es werden in der Zukunft gewiss noch manche auftauchen. Gescheider aber wäre vielmehr, dass jede Parthei über das Geschehene still trauern, und mit keiner offener Anklage gegen die andern Parthei auftreten soll. Die Folgen dergleichen Anklagen können auch nicht anders als sehr übel ausfallen, indem sie nur die Gemüther mehr gegen einander aufreizten und das Feuer der Zwietracht und des nationalen Hasses unterhalten.

Was aber die Sachsen in Siebenbürgen so feindlich gegen die Romanen anstimmt, ist wahrlich unbegreiflich, und uns ist unmöglich die Ursache dieser stetter Anfeindungssucht anderswo als in Brodtneide aufzufinden. Sie befürchten vielleicht, dass durch die zur Wahrheit werdende Gleichberechtigung unserer Stammesgenossen im neuen Sachsenden, ihren Kindern das Brodt vor dem Munde geraubt werden könnte, und in dem sie dies glaubten, aus menschlicher Lüster[n]heit gelockt lassen sie sich gerade zur solchen Thaten verführen, die dies befürchtete traurige Ereigniss noch beschleunigen dürfte[n]. Wir wollen uns nicht in weitläufige Auseinandersetzung aller der Mittel einlassen, durch welche sie in frühern Zeiten in den Besitz mehrern rein romanischen Gebiete wie des Szelistyer Stuhls etc. gekommen sind, die zur Zeit ihrer Verbriefung durch Andreas II. zur provincia Cibiniensis nicht gehörten, wir beschränken uns nur der allerjüngsten Eroberungen, die sie auf friedlichen Wegen gemacht, Erwähnung zu thun. Unter der Regierung v. Puchner, bekam das Sachsenland als integrierenden Theil sämmtliche Ortschaften des Oberalbenser Komitats die als

enclaven im Sachsenlande zerstreut lagen, ebenso bekam es auch die 13 so genannten Dörfer aus den Kockelburger Comitaten, dessen einer der Adjunct Commissäre Ludwig Roth war, wodurch dem Sachsenlande ausser ein Paar tausend Sachsen 50.000 romanische Einwohner zuwuch[s]en. Die jetzige Regierung thut noch mehr, sie abrundete die übrigen sächsischen Stühle aus den nächstliegenden Komitaten und schaff[f]te zu Gunsten des sächsischen Elements einen ganzen District in der Mitte des Retteger Kreises; selbst Blasendorf, dieser verrufene Sitz des Romanenthums war bedroht von sächsischen Abrundungsgelüster verschluckt zu werden, und wäre ihm durch Szantsal nicht ein Durchgang zugelassen, so hätte Blasendorf nur durch die Wellen der beiden Kockel einen Weg gefunden, um sich hinüber nach Unteralbenger oder Kockelburger Comitaten davor zu retten. Zählte nun das frühern Autonominische Sachsenland nur 160.000 sächsische und 240.000 romanische Seelen, so dass die Sach[s]en 2/5 der ganzen Bevölkerung ausmache[n] so stellt sich gegenwärtig das Verhältniss viel ungünstiger, wie 2/6.

Um die augenscheinliche Gefahr für das sächs[is]che Element einigermaasse[n] abzuleiten, glaubt ein Theil der Nation das sicherste Mittel darin gefunden zu haben, indem das so geschaffene Sach[s]enland zu einem Kronlande gestempelt werden sollte. Dadurch würde das Ganze so sauber erworbene Gebi[e]th quasi per Modum Novae donationis als Belohnung für die weltberühmte sächsische Treue ein ausschliessliches Eigenthum der Sachsen erklärt und für ewige Zeiten verbrieft. Die nächste natürliche Folge davon wäre die romanische Bevölkerung hinfort als eine auf fremden Boden ansässige Colonia zu betrachten und zu behandeln. Der von den Romanen bewohnte Boden wäre nur ein sächsischer Boden, ein Lehen; das bürgerliche Recht wäre nur ein sächsisches Recht, und nur für die Sachsen oder unter sächsischen Namen beansprucht zu werden. Es würde sich gewiss mit der Zeit auch Mittel auffinden, durch die der unrechtlich besessene Boden den Romanen entzogen, und zum Wohle des sächsischen Staates zu andern nationalen z.B. deutschen Colonisation verwendet werden. Man sieht, dass die Sachsen nicht so auf den Kopf gefallen sind, als sie diese Begünstigung ansprechen; und erfinderisch sind sie auch genug um die Mittel zu erfinden die zum Zwecke führen.

Man beurtheile nun, ob es gerecht, ob billig, ob constitutionsmässig von der sächs[ischen] Nat[ion] ist, solche inhaltsschwere Begünstigung von der Regierung zu erbetteln? Wenn 165.000 Seelen für ihre Treue nicht nur ihren Boden, den sie wirklich besitzen, sondern auch den Boden und das Eigenthum der 300.000 romanischen Bewohner beansprechen dürfen, dürfte nicht mit noch mehr Recht die zweimal zahlreichere Romanische Bevölkerung eben für dergleichen Treue, worinn sie gewiss nicht der sächsischen Nation nachsteht, das ganze Sachsenland für sich asprechen? Oder haben die Sachsen auch für die neuzugewachsenen Gebietserweiterungen ein historisches Recht in die Wagschale zu legen?

Wir wollen diese besitzsucht, diese Aneignungslüsterheit des fremden Eigenthums, u[nd] die Ersleichungswege um zu diesem Besitze zu kommen, nicht näher bezeichnen. Die Auseinandersetzung des fraglichen Gegenstandes giebt der Sache von sich selbst den wahren Namen an.

Es wird auch jetzt in dieser Constitutionel seinsollenden Zeit nur von den Wünschen, der Treue, der erlittenen Leiden eines Theils, des kleineren, der Bevölkerung dieses Landgebietes; von denen des grösseren Theiles wird wohlweislich verschwiegen; oder thun sie den Muth auf, um auch über diesen Theil zu sprechen, so strömt aus diesen Kehlen nichts nichts als bittere Klagen, gegen die Viehdiebställen, Waldfrevel etc. als bestünde diese Zahl von 300.000 Einwohner aus nichts weniger als eben sovielen Dieben, Räuber und Gott weiss noch welchen Unmenschen, die nicht verdienten auf dem sächsischen Boden zu wohnen. Nun sind die Sachsen auch in minderer Zahl, aber was der numerische Vol[ll]ichtigkeit abgeht wird durch die Moralische Kraft ersetzt: hier die Sachsen *treu*, heldenmuthig, die Gut und Blut für den Thron einsetzen, *Bildung*, denn sie sind die Träger der deutschen Cultur, das Bollwerk gegen Ostbarbarei etc. lauter Tugenden, nichts als Tugenden; wohlverstanden, dass sie wenn sie vor dem Throne sprechen, eines sich zu zühnen vergessen, das der Gesell[ig]schaft unendlich viel [zählte], des Protestantismus n[ä]mlich. Von der andern stehen wir: als *Diebe*, *Waldfreveler*, *Communisten*, rohe Masse etc. etc., nicht vergessen was von der andern Parthei uns vorgeworfen wird: *Mörder*, also lauter Laster, um die ganze Welt mit Abscheu gegen uns zu erfüllen. Die Wirkung, die sie von ihrer Selbstpreisung und unserer Beschimpfung erwarten, ist unermesslich, und wir gestehen, dass wenn alles das u. so wäre was u. wie über uns gesagt wird so verdienten wir gewiss kein anderes Loos als auf die Galeeren, und weil diese nicht uns alle auffassen konnte[n], nach Guiana, oder nach Kamtschatka in Ketten abgeführt werden. Aber, Gott Lob! sind weder unsere

Gegner so heilig, wie sie sich anrühren, noch sind wir gar so arge Sünder, wie man uns verschwärzen möchte.

Beschauen [wir] zuerst die allberühmte sächsische *Treue*. Nun wollen wir nicht, im Ernst gesprochen, die Nation der Untreue bezichtigen. Die Geschichte belehrt uns dass sie stets gut gesinnt gegen ihre Könige und Kayser gewesen sind, wenn auch sie dann und [wann] vom Strom der Zeiten fortgerissen wankelten, nur wundern wir uns, da die Absichten der Ungarischen Bewegung niemanden ein Geheimniß war, wie doch das treue Sachsenvolk gleichzeitig drei Deputationen in Frankfurt, Wien und Pest in [1]848 unterhalten konnte; wie kam es, dass der H[er]mannstädter Stuhl, erschrocken über Annahme der Union durch seinen Abgeordneten, denselben zwar augenblicklich nach Herma[n]nstadt] zur Verantwortung ruft, dennoch gleich nach Clausenburg und später nach Pesth in derselben Eigenschaft zurückschicken konnte ohne ihn zum Widerruf der gegebenen Einwilligung zur Union zu verhalten.

[ANEXA VI]

[Conceptul scrisorii lui Cipariu către un destinatar neidentificat, se pare a fi un savant din Gotha, Wilhelm Pertsch¹]

Clarissime Domine!*

Quum Viennam post decursum prope unius anni redierim, temperare mihi non potui quin Claritatem Vestram, dum personaliter non liceret, medio saltem literarum salutarem, *summopere*, desiderans ut pro incremento literarum Orientalium, praecipue vero Arabicarum, quas ego quoque *summopere* amo, diu prospereque vitam agat. Eheu, quam saepe cogitavi aliquid Claritati Vestrae in hoc obiecto perscribere, sed considerans quam inanis omnis opera sit rebus occupari quae in meis adjunctis non ultra temporis dispendium proficere possunt, substiti rursus, momentum expectans fortunatoris temporis, quo soniae [?] occupationis fructum aliquem indubitatum pro literis Arabicis sperare possem. Multa tamen, pro amore quo in has literas ducor, communicare desiderarem, forte et opem Claritatis Vestrae implorarem, nisi ingens loci distantia insuperabiles fere obices poneret. Diu etiam est, quod Claritatem Vestram rogare volebam, quo apographum Codicis Gothani. Carnina sed poetarum antiquissimorum continentis, ut promittere dignabatur, ope cuiuspiam suorum discipulorum descriptum mecum communicaret, apographum enim quod ego ex eo desumsi, non modo ea solummodo Carmina complectitur quae necdum edita sunt, verum in reliquorum etiam descriptione ob temporis brevitatem non nisi textum omissis notis marginalibus et interlinearibus, ut taceam apographum ipsum neque etiam cum originali collatum, quo fit ut hinc inde etsi rarius non diacritica tantum puncta sed quandoque voces etiam omissae fuerint, uti id ex seriori apographi relectione ad tractas leges redigendo apparuit, qui vero defectus praeprimis in carminibus illorum poetarum molestus mihi est, quos Viennensis Codex non habet. Ut enim verum fatear, in cognitione linguae Arabicae id summum reputo impedimentum, quod classica opera veterum poetarum, maximam partem adhuc incognita sint; licet enim certus sim, plurima quae a veteribus grammaticis pro genuinis habita sunt, spuria suppositaque esse, antiqua tamen satis esse ut ex iis antiquis linguae Arabicae usus cognoscatur, longaeque praeferaenda iis, quae recentiores ex aevo Abassidarum descendunt; qua in parte recte statuisses, censeo Geuharium² aliosque, qui testimonia pro usu linguae nominetenus nonnisi ex carminibus pro-Abassidicis in medium producant, licet ab alia parte vel ex paucis illis antiquis carminibus quae ipse congegi, innotuit mihi, quam multa Geuharii ipse omiserit in suo opere. Doleo etiam permultum plane in hac parte iam exiguum praesturi ab hodiernis linguae Arabicae cultoribus, non modo enim editione adhuc Geuharii caremus, quem tamen prae caeteris mihi cognitis Arabicis Lexicographis aestimo

¹ Credem a fi Wilhelm Pertsch (1832—1899), care între anii 1859—1893 a publicat Catalogul complet al manuscriselor orientale (3400 titluri) aflate în Biblioteca princiară din Gotha.

* Aducem mulțumirile noastre și pe această cale cercetătorului și colegului Engel Carol pentru sprijinul pe care ni l-a acordat în publicarea acestei scrisori (colajonare, note, traducere).

² Djawhari (Gauhari, Geuhari. Secolul X—XI). Savant iranian (persan) de expresie arabă.

et sine cuius auxilio profundior linguae Arabicae mea opinione acquiri non potest, sed etiam editione sex illorum poetarum, Hamasae³ Bahtorianae, Hudseiliciorum, Mofoaedalianorum⁴, praeterea [ope]ra Geriri⁵, Ferazdaki⁶ et nostri Achali⁷. Christiani tantae apud Geuharium caeterosque veteres grammaticos promerito auctoritatis, quorum tamen fere omnium codices in Bibliothecis Europaeis extant. Certe, si neglectis antiquis graecis et latinis auctoribus, solis scriptoribus mediae et infimae latinitatis et graecaeque linguae quam modo Arabicae humaniorum restauratores, haud meliorem latinae graecaeque linguae quam modo Arabicae haberemus notitiam. Hinc puto etiam studium linguae Arabicae editione mille et unius noctium similiumque operum haud multum promoveri, dum opera classica aut penitus negliguntur, aut edita solum repetuntur, vel quod peius est in excerptis t[an]tum malisque versionibus communicantur. Utinam aliquando Claritas V[estra] otium haberet, id quod orbi philarabo promisit, hac in parte exsequendi, quod mecum certo plures imo plurimi ardentem desiderant. Eheu quam libenter ego quoque aliquid huc contribuerem nisi media huc facientia, quae Claritati V[estrae] abunde supperunt, me destituerent. Caeterum vires otiumque Claritati V[estrae] ex corde exoptando, has meas literas claudio exorans ut haec qualicumque mea dicti aequi bonique consulat.

SIX DOCUMENTS REFERRING TO THE ACTIVITY OF TIMOTEI CIPARIU IN THE YEARS 1849—1852

(Abstract)

The six documents published here are preserved in the State Archives of Cluj-Napoca, the Blaj collection, personal archive of Timotei Cipariu, c.n. 11251, 1331, 1271, 3433, 11288 and 2249. Though referring to Cipariu's activity, the documents releave aspects of the hardships the Transylvanian Romanians had to endure in their endeavours to obtain political rights and to defend their educational and religious institutions against the Court of Vienna, the exponents of the Hungarian aristocracy and of the Saxon patriciate. The documents contain additional information as to the history of Transylvania in the years following the bourgeois-democratic revolution of 1848—1849.

³ Hamasa — titlul unor antologii de poezie: *Hamasa* compusă de al Buhturi (sec. IX), conținând cântecele confederației de triburi Hudhayl din nordul Arabiei.

⁴ *Mufaddaliyat* = Ode alese. Antologie alcătuită de Muffaddal al Dabbi (sec. VIII) care conține 128 poezii din epoca pre-islamică.

⁵ Djarir (Garir, Gerir. Sec. VII). Celebru panegirist și autor de satire.

⁶ Farazdak (Ferazdag. Sec. VIII). Panegirist și autor de satire, rivalul lui Djarir.

⁷ Al Akhtal (sec. VII—VIII). Poet creștin din Damasc, reprezentant al vechilor tradiții arabe în cultura islamică timpurie.

CONSIDERAȚII PRIVIND ÎNFIINȚAREA SOCIETĂȚILOR CULTURALE TRANSILVĂNENE ASTRA ȘI ASOCIAȚIA MUZEULUI ARDELEAN

Regimul absolutist instaurat în imperiul habsburgic după revoluția de la 1848 înăbușea aspirațiile politice, naționale și culturale ale popoarelor din acest stat. Libertatea de asociere este suspendată, este reintrodusă cenzura, iar în administrație și învățământ limba obligatorie devine cea germană. În aceste condiții, și viața culturală din Transilvania este practic paralizată.

Sfârșitul deceniului al 6-lea al secolului XIX va marca însă o cotitură în sistemul politic din imperiul habsburgic.

Pacea de la Zürich din 1859 în urma războiului Franței și Sardiniei împotriva Austriei, slăbirea pozițiilor politice și teritoriale ale imperiului habsburgic, au convins conducătorii statului că în interesul menținerii acestuia este necesară introducerea unor forme de guvernământ mai liberale.

Diploma imperială din 20 octombrie 1860 și Constituția din 1861 proclamă — formal cel puțin — drepturi egale pe seama naționalităților, ale căror frământări înregistrează acum o intensificare generală. De conjunctura favorabilă creată au căutat să se folosească toate naționalitățile și toate forțele progresiste ale imperiului.

În acești ani, toate cercurile românești își intensifică lupta, viața politică ia avânt, iar ideile și aspirațiile ajung la un numitor comun.

Parte componentă a acestor frământări și năzuințe, aspirațiile pe plan cultural promovate de toate forțele progresiste din Transilvania cunosc un deosebit reviriment. Acum sînt reluate pe un plan superior, mai conștient și decis, proiectele pentru instituirea unor forme organizatorice menite să promoveze dezvoltarea culturii naționale, răspîndirea ei în cercuri cît mai largi.

Străduințele în acest sens atît din partea română cît și maghiară datează încă din secolul XVIII. Fruntașii intelectuali români care au promovat în 1789 ideea societății literaților din Sibiu sau proiectul Societății Filozoficești a neamului românesc în marele principat al Ardealului, în 1795, sau care au avut mai tîrziu gîndul unei Academii, au avut în vedere înființarea unor societăți care să promoveze dezvoltarea literaturii, a culturii naționale și a științei.

Din partea maghiarilor, omul de știință Bod Péter s-a ocupat încă în 1760 de ideea unei Academii, iar în 1780 episcopul Batthyányi Ignác elaborează proiectul unei societăți științifice, punînd totodată bazele vestitei biblioteci Batthyaneum din Alba Iulia. Intelectualul Aranka György depune din 1791 strădanii de înființare a unei societăți pentru cultivarea limbii, care să se ocupe și cu colecționarea de cărți și documente, extinzînd apoi aceste preocupări și asupra unor colecții de rarități, tablouri, monede, inscrip-

ții, dar împăratul austriac nu aprobă finanțarea ei din fondul de stat. Autorul planului își începe însă mai târziu activitatea de colecționar cu mijloace proprii, obiectele adunate de el vor intra apoi în patrimoniul Muzeului Ardelean.

Totuși majoritatea acestor preocupări vor rămâne doar încercări. In-succesele înregistrate pe tărâm cultural și științific își au motivația atât în politica națională promovată de cercurile guvernamentale de la Viena, cât și în rămânerea în urmă generală a Transilvaniei pe plan cultural, științific și economic. Mișcările culturale înfiripate în prima jumătate a secolului al XIX-lea dovedesc acest lucru.

Abia în perioada liberală, ideile și proiectele promovate mai înainte devin în parte realitate.

Este de neîgăduit că atât înființarea Astei (1861), cât și a Asociației Muzeului Ardelean (1859) a fost rezultatul unor aspirații naționale, constituind în același timp și preocupări culturale, științifice. Aceste două laturi erau indisolubil legate în condițiile istorice concrete ale epocii, cum arată și Andrei Bârseanu la jubileul de 50 de ani al Asociațiunii: „Orice manifestare politică fiind pe atunci împiedicată, energia națională își caută și-si află alt câmp de acțiune, un câmp mai neted și mai mănos: câmpul nesfârșit și veșnic roditor al culturii”¹. Ele erau manifestări de emancipare culturală și națională mai ales din partea românilor, deoarece o formă de luptă și apărare împotriva dublei asuprii o reprezenta educarea maselor, strângerea lor în jurul unui centru cultural, spiritual, care constituia totodată un factor comun ce depășea diferențele religioase. Cultura însemna cunoaștere, folosirea și cultivarea limbii naționale, însemna o armă în lupta națională, politică. „Asociațiunea este menită să deștepte, să nutrească și să conserve simțul național, să scrutească și să cultive limba și prin aceasta existența națională”², arată Vasile Popu la Adunarea generală a Astei de la Sebeș din anul 1872.

Aspirațiile culturale aveau un caracter național și la maghiari, ele însemnau posibilități de asociere, de folosire a limbii materne. Națiunile și-au dat seama că cunoașterea reprezintă o armă, rămânerea în urmă fiind egală cu înfrângerea, cu nimicirea.

Scopul declarat al ambelor asociații era promovarea culturii populare și academice, răspândirea cunoștințelor în cercuri cât mai largi.

Anumite trăsături comune, paralelisme, găsim și în împrejurările constituirii celor două instituții culturale. În perioada premergătoare înființării Astei, în presa română se duce o susținută campanie; în Telegraful Român articolele lui Zaharie Boiu, Ion Pușcariu, Ioan Rus, în Gazeta Transilvaniei cele ale lui George Barițiu militau în cuvinte înălțătoare sau cu critici amare pentru urgentarea înființării unei societăți culturale românești. Tot așa și în coloanele presei maghiare, cum a fost Kolozsvári Közlöny, se succed chemările referitoare la organizarea unei asociații pentru promovarea culturii și aprecierile despre importanța ei.

¹ Andrei Bârseanu, *La jubileu de cincizeci de ani de la Asociațiunii*, în *Transilvania*, nr. 4 jubiliar din 1911, p. 317.

² Ion Lupaș, *Înființarea „Asociațiunii” și conducătorii ei*, în *Transilvania*, nr. 4 jubiliar din 1911, p. 338.

Proiectul de statut privind înființarea Asociației Muzeului Ardelean este înaintat spre aprobare în 1856. Autoritățile au cerut în câteva rînduri noi și noi modificări ale proiectului, precum și documente referitoare la situația materială a Asociației, ca nu cumva întreținerea acesteia să cadă în sarcina statului austriac. Abia în 1859 s-a aprobat constituirea Asociației Muzeului Ardelean.

Prin aceeași tortură birocratică au trecut și actul de constituire și statutele Astrei. În 1860 a fost refuzată de la bun început aprobarea pentru ținerea adunării constituante, sub motivul că lipsește proiectul de statut și nu se poate aproba organizarea unei asociații cu tendințe pur naționale care s-ar izola de celelalte naționalități ale statului. Aprobarea proiectului de statut, înaintat încă în anul 1860, a sosit abia în anul următor.

Guvernul de la Viena a atras în mod special atenția în ambele cazuri că aceste instituții culturale trebuie să se abțină, în sensul statutelor lor, de la orice amestec în probleme politice. Această atitudine este semnificativă, în fond, pentru slăbiciunea curții vieneze, care nu îndrăznește să interzică categoric dreptul de asociere a naționalităților, dar căuta să le pună în cale cît mai multe piedici.

Între cele două instituții culturale au existat de la început relații favorabile. Presa română salută constituirea Asociației Muzeului Ardelean. Astfel, *Telegraful Român* publică un articol în legătură cu înființarea ei, apreciind pozitiv această instituție³, iar *Gazeta Transilvaniei* aduce aceeași știre, apelînd la români, să facă pașii necesari pentru cultivarea și propagarea științei și a culturii naționale. Ziarul clujean *Kolozsvári Közlöny*⁴ publică în 1860 lista acelor care au sprijinit prin contribuții bănești Asociația Muzeului Ardelean. Printre ei figurează numele lui Al. Sterca Șuluțiu, Andrei Șaguna (cu 500 de florini), Timotei Cipariu, Grigore Vicol. Pe de altă parte, la înființarea Astrei au fost primiți, ca membri onorifici, Csáky György, Kecskeméti Aurél, Zsiga Miklós și, firește, Mikó Imre. Andrei Șaguna îl înștiințează personal pe acesta într-o scrisoare, căreia îi este anexat documentul autentic despre alegerea sa ca membru onorific al Astrei. În scrisoarea sa de răspuns, Mikó mulțumește călduros pentru cinstea acordată, rugînd să se transmită aceasta tuturor membrilor Astrei. Le trimite 500 de florini pentru sporirea capitalului de bază al Asociațiunii. Totodată apreciază scopul măreț al Astrei și dorește mult succes pentru realizarea lui⁵. În principiu, ambele asociații culturale primeau membri onorifici din rîndul celorlalte, astfel în 1860 Timotei Cipariu devine membru al secției istorice al Asociației Muzeului Ardelean, care, dealtfel, în ședința de constituire a exprimat deviza nobilă a unei societăți care să reprezinte toate națiunile Transilvaniei din punct de vedere cultural. În continuare, arhivele de la Blaj conțin numeroase scrisori care oglindesc existența unor relații de colaborare științifică între cele două instituții culturale transilvănene⁶.

Atît Astra, cît și Asociația Muzeului Ardelean organizează secții de specialitate în cadrul cărora își vor desfășura activitatea științifică. Ambele

³ *Telegraful Român*, nr. 14 din 17 septembrie 1859, p. 150.

⁴ *Kolozsvári Közlöny*, nr. 14 din 16 februarie 1860, p. 1.

⁵ *ErDM*, S.N., I, XXXV, 1—3, 1930.

⁶ Kovács Ferenc, *Timotei Cipariu magyar levelezése*, în *Utunk*, nr. 6 din 8 februarie 1980, p. 1—2.

vor edita publicații proprii, sub titlul de „Transilvania“, respectiv „Erdélyi Múzeum“, în care vor vedea lumina tiparului lucrările științifice redactate în cadrul secțiilor. În 1898, între Astra și Muzeul Ardelean se inițiază un schimb de publicații cu caracter retroactiv⁷.

Cele două instituții erau preocupate și de colecționarea și valorificarea patrimoniului cultural al Transilvaniei. Muzeul Ardelean era de la început într-o situație mai fericită, preluând încă de la înființarea sa colecții valoroase de științele naturii, de antichități și numismatică, precum și un mare fond de cărți. Cu toate acestea, deschiderea unor expoziții permanente, mai ales la unele din aceste colecții, s-a lovit și aici de mari greutăți. Expoziția definitivă a secției de antichități și numismatică, de exemplu, și-a deschis porțile pentru public abia în 1904. În aceeași perioadă, numai cu un an mai târziu, se inaugurează la Sibiu muzeul Astrei. Asociația era animată de aceste preocupări încă de la înființarea ei. George Barițiu propune în 1861 să se colecționeze material folcloric, inscripții romane și documente. În 1867—1868 este pomenit un muzeu, desigur modest încă, a cărui reorganizare este propusă în 1880—1881, dar acesta s-a putut realiza abia după construirea unui edificiu propriu, corespunzător, care putea adăposti cele două secții, cea de istorie și cea de etnografie⁸.

Accentul, în cazul Astrei, s-a pus pe oglindirea culturii populare naționale și această colecție, cu peste 15.000 de obiecte, a devenit cea mai bogată colecție etnografică din Transilvania. În același timp, Astra organizează și mai multe expoziții temporare⁹ și paralel funcționa și o însemnată bibliotecă cu peste 25.000 de volume.

Trebuie să subliniem aici greutățile materiale, lipsa de spațiu corespunzător și de fonduri bănești cu care s-au luptat ambele instituții. Astra fiind complet lipsită de ajutor din partea statului, se putea baza doar pe puterile ei proprii și pe ajutorul dezinteresat al personalităților de frunte și al întregului popor român din Transilvania.

Asociația Muzeului Ardelean, deși din 1872 beneficia, prin intermediul universității, de subvenții din partea statului, acestea fiind insuficiente, avea de luptat și ea cu multe griji materiale, cum o dovedesc numeroasele memorii și petiții redactate de-a lungul anilor.

După cum observăm, între cele două instituții au existat, mai ales în perioada de început, o serie de trăsături comune, dar au existat și deosebiri, diferențe esențiale, în caracterul, orientarea și obiectivele lor.

Dictate fiind de starea de înapoiere culturală a Transilvaniei, atât în sînul Astrei, cât și al Muzeului Ardelean s-au ridicat dispute în jurul problemei dacă este cazul să se ocupe cu prioritate de activități științifice la nivel înalt, sau să propage cu precădere cunoștințe științifice și culturale în rîndurile maselor largi. La înființare, ambele instituții au avut un caracter și preocupări academice, cu toate că s-au pronunțat și pentru răspîndirea largă a culturii în popor, înscriind acest deziderat în chiar statutele lor. Pe parcurs însă, numai Astra a fost aceea care a urmat consecvent și ne-

⁷ *Magyar Polgár*, nr. 84 din 14 aprilie 1898, p. 2.

⁸ Corioian Petranu, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, București, 1922, p. 93.

⁹ *Idem*, p. 95.

abătut această linie, desfășurînd o vastă și extrem de variată activitate culturală și educativă în rîndurile poporului român.

Această orientare își avea rădăcinile și motivația în însăși componența lor socială. Dacă analizăm compoziția socială a celor două instituții, observăm că Astra avea un caracter mult mai progresist din chiar momentul înființării ei. În jurul Asociației Muzeului Ardelean găsim nobilimea cu idei liberale și intelectualitatea, ceea ce și-a pus amprenta pe orientarea activității ei, care a avut un caracter mai înohis, desfășurîndu-se într-un cadru academic mai rigid. Ea nu se sprijinea pe masele largi și nu reușea să promoveze forme de ieșire în rîndurile acestora.

Astra, în schimb, era inițiată de o burghezie, o intelectualitate mult mai progresistă prin însăși situația ei în imperiul habsburgic și în Transilvania și, strîns legată de popor, ea se sprijinea pe masele largi ale poporului român, mai ales ale țărănimii, orientîndu-și și punîndu-și activitatea în slujba ridicării acestuia. Formele specifice de activitate desfășurate de Astra dovedesc acest lucru. Preocupările pentru înființarea de școli de toate gradele și profilele, forme specifice de învățămînt în mediul rural pentru ridicarea nivelului agriculturii în cadrul micilor gospodării țărănești, organizarea despărțămîntelor teritoriale cu mare penetrație în mediul sătesc, bibliotecile populare, conferințele și prelegerile organizate la țară, sînt numai cîteva din preocupările în acest sens ale Astrei. Asociația trebuia și căuta să suplinească activități culturale care nu aveau, în cazul poporului român din Transilvania, un alt cadru, sprijinit de stat. Faptul că activitatea pur științifică nu era nici ea neglijată, îl dovedesc cu prisosință materialele publicate în coloanele revistei „Transilvania”.

În același timp — și în aceasta constă marele ei merit istoric —, Astra a militat consecvent pentru idealurile naționale românești. Ea a reușit, promovînd activități specifice culturale, să țină treze aceste idealuri în masele largi românești, să le antreneze în lupta pentru înfăptuirea dezideratului unității naționale, pentru realizarea statului național unitar român, reprezentînd una din cele mai puternice și eficiente forme de organizare ale poporului român din Transilvania în această perioadă.

ANNA MARIA ARDOS — MARIA MIREL

BETRACHTUNGEN ÜBER DIE GRÜNDUNG SIEBENBÜRGER KULTURELLER VEREINE: DIE „ASTRA“ UND DER „SIEBENBÜRGISCHE MUSEUMSVEREIN“

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit ziehen die Verfasser eine Parallele zwischen zwei kulturellen Institutionen welche in Siebenbürgen, in der gleich auf den Absolutismus folgenden Zeitspanne ins Leben gerufen wurden: die „Astra“ und der Siebenbürgische Museumsverein.

Als einen gemeinsamen Zug, durch denselben historischen Umständen bedingt, unterstreichen wir den Moment des Erwachens der unter österreichischer Herrschaft befindlichen

rumänischen und ungarischen Nationen nach 1848 und den darauffolgenden Jahren des Absolutismus, welchen die zeitgenössische Presse beider Nationen weitläufig widerspiegelt. Sodann den unter nationalem Geist reifenden Vereinssinn sowie die Schwierigkeiten welche die Bürokratie des Habsburgerreiches ihrem Entstehen in den Weg stellte; der Verbot politischer Zielsetzungen und Beschäftigungen und der Versag jedwelcher materieller Unterstützung von Seiten des Staates.

Beide Vereine hatten einen ausgesprochenen nationalen Charakter. Trotzdem waren die gegenseitigen Beziehungen gut. Das Ziel beider kultureller Vereine war die Pflege und Verbreitung der Wissenschaft und Kultur. Diesem Zweck dienten auch die wissenschaftlichen Zeitschriften der zwei Gesellschaften. Ebenso waren beide mit der Sammlung von Kulturgütern beschäftigt und gründeten Museen, in Sibiu, bzw. Cluj.

Zwischen den beiden Siebenbürger Kulturvereine gab es jedoch auch grundlegende Unterschiede. Diese wurzeln in ihrer sozialen Basis welche im Falle der rumänischen „Astra“ viel fortschrittlicher war. Während der Siebenbürgische Museumsverein fast ausschliesslich auf das wissenschaftliche Niveau seiner Tätigkeit Gewicht legte, setzte sich die „Astra“ daneben auch besonders die Hebung des allgemeinen kulturellen Standes des rumänischen Volkes zum Ziel und entwickelte besondere Aktivitätsformen in den Reihen der breiten Volksmassen auf die sie sich stützte.

PETIȚIA JURIȘTILOR ROMÂNI TRANSILVĂNENI DIN 1880

Pactul dualist din 1867 a avut pentru Transilvania, pe lângă semnificația sa politică, și una de ordin social-economic. S-a introdus un sistem de exploatare specific, caracterizat prin abuzuri, nerespectarea prevederilor legilor anterioare, brutalități și silnicii. Practica veche a moșierilor maghiari — privilegiați în noua conjunctură statală — de răpire a pământurilor țărănești, alungarea familiilor de la sate, reînființarea tribunalelor urbariale, era sprijinită prin legile și măsurile arbitrare aduse în parlamentul maghiar. Moșierimea a trecut cu un zel deosebit la lărgirea posesiunilor sale prin noi răpiri de pământuri țărănești, fiind protejată de cercurile conducătoare maghiare, care au dat acestor acțiuni cadrul juridic prin legile emise în perioada anilor 1871—1880¹.

Parlamentul, forul suprem al clasei dominante maghiare, a reluat prevederile legii agrare din 1848 și ale patentelor din 1853/1854, modificându-le în favoarea moșierilor. A trăgănat rezolvarea tuturor problemelor legate de pământ cu scopul de a menține rămășițele raporturilor vechi, în favoarea gospodăriilor mari, obișnuite cu munca gratuită a țăranilor și prestată cu inventariul propriu al acestora². Această intenție n-a rămas neobservată de către intelectualitatea românească, care o caracteriza ca: „... iobăgie de gradul al doilea, ... ce nu se ștersă încă prin vreo lege”³. Referitor la noțiunea de „noua iobăgie”, George Barițiu spunea: „... prin iobăgia nouă înțelegem aceea ce vedem și noi cu ochii noștri, că adică poporul pierde pe fiecare an din pământul câștigat cu sudoarea multor generații și cu sângele vărsat, iar pentru cât îi mai rămase în posesiune se află încurecat în multe mii de judecăți, a căror parte cea mai mare curge de câte 15—20 ani”⁴.

Majoritatea ziarelor românești au luat poziție în paginile lor cu privire la problema agrară, consemnând că țăranul român din Transilvania a fost lăsat la bunăvoința celor ce aveau interesul și puterea de a-l despuia. Organele politico-administrative din țară n-au fost niciodată binevoitoare cu țăranul român, el fiind împroprietărit numai pe jumătate, ceea ce îl va împinge într-un șir de procese urbariale cu foștii proprietari, din care mai bine de 20.000 își așteaptă rezolvarea. Spiritul de netoleranță, de persecuție,

¹ *Memorial compus și publicat din însărcinarea conferinței generale a reprezentanților alegătorilor români, adunați la Sibiu în zilele de 12, 13, 14 mai st. n. 1881, prin comitetul său emis cu acea ocaziune*, ed. a II-a, Sibiu, 1883, p. 111—112; I. Kovács, *Desfășurarea relațiilor feudale în Transilvania*, Cluj, 1973, p. 134—135.

² I. Kovács, *Despre problema proprietății funciare din Transilvania în lumina legislației (1848—1918)*, în *Studia*, 1972, nr. 1, p. 45.

³ A. Sever, *Despre cauzele mizeriei poporului românesc, urmările ei și încercarea de a le delătura* (I), în *Transilvania*, nr. 20 din 15 octombrie 1874, p. 237.

⁴ G. Barițiu, *Scrieri social-politice*, București, 1962, p. 282.

de exploatare a țăranilor nu numai români, acea lăcomie de a le răpi toate drepturile civile și politice, naționale și sociale, de a-i restrânge din toate drepturile lor, se vedea și după 32 de ani de la desființarea iobăgiei⁵.

O atare măsură preconizată de marii proprietari subzistă tocmai în proiectul de lege inițiat în 1880 de guvernul maghiar⁶, care amenința: „... pe țăranul român cu pierderea ultimei bucățele de pământ, ce a mai putut scăpa de nefasta epocă a proceselor urbariale”⁷.

Apariția proiectului noii legi agrare din 1880 a determinat intelectualitatea românească din Transilvania să ia o atitudine hotărâtă față de prevederile lui și să protesteze contra noilor încercări de asuprire social-economică sub scutul absolutismului parlamentar. Atitudinea promptă a tinerei burghezii române față de proiectul de lege din 1880 se explică prin aceea că unele din prevederile acestuia au mai fost ridicate încă în 1876 de către *Asociația agronomică maghiară* întrunită la Deva, avînd drept scop regularea referințelor urbariale⁸. Hotărîrile de aici au fost înaintate Ministerului Justiției și parlamentului pentru a decide și efectua cît mai urgent procesele și operațiunile de segregare a pădurilor și pășunilor și de a comasa hotarele. S-a făcut apel și la municipiile și societățile agronomice săsești pentru a sprijini hotărîrile de la Deva. În ședința de la Sibiu, proprietarii sași de aici și din comunele învecinate au respins proiectele de la Deva. Cu toate acestea parlamentul a dispus efectuarea unei anchete de către o comisie compusă din deputații transilvăneni, maghiari după naționalitate. Prin presă s-a făcut apel la Consiliile municipale și la cei cu experiență pentru a-și da părerea în scris cu privire la prevederile hotărîrii de la Deva, în acest scop fiind formulate cîteva întrebări, al căror conținut îl vom regăsi în prevederile proiectului de lege din 1880⁹.

Iosif Sterca Șuluțiu, bazat pe o experiență de 28 de ani, 14 ani ca funcționar administrativ și 14 ani ca judecător, răspunde întrebărilor, întocmind un memoriu pe care-l trimite și deputatului Lukács, președintele anchetei. Răspunsul lui a fost plin de rezerve și foarte bine argumentat¹⁰. Publicarea lui în ziarul „*Observatoriul*” tocmai în anul 1880, în preajma apariției proiectului de lege, este astfel explicată: „... de la nefericita rezolvare a cauzei agrare depinde nefericirea neamului românesc din această țară”¹¹. După publicarea acestui memoriu Iosif Sterca Șuluțiu face apel la intelectualitatea românească: „... oare poporul român din Transilvania n-are dreptul a pretinde de la fiii săi azi-mîine nici un fel de ajutor? — Nu cumva ar putea și el să aștepte, ca acei vreo 100 de avocați, dintre care

⁵ *Observatoriul*, 1880, nr. 12—14, 19; *GazTrans*, 1880, nr. 26.

⁶ A se vedea principalele lucrări care s-au ocupat de acest proiect: P. Cosma, *Datele referitoare la regularea de posesiune în Transilvania și părțile adnece*, Sibiu, 1880; G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, vol. III, Sibiu, 1891, p. 498—499; T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. VI, Sibiu, 1910, p. 856—907; V. Dobrescu, *Contribuții privind atitudinea burgheziei române transilvănene față de problema agrară în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Studia*, 1968, nr. 2, p. 27—40; I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, Cluj, 1973, p. 153—159.

⁷ *GazTrans*, nr. 33 din 24 aprilie/6 mai 1880, p. 1.

⁸ *Observatoriul*, nr. 14 din 16/28 februarie 1880, p. 53.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Idem*, 1880, nr. 14—16.

¹¹ *Idem*, nr. 14 din 16/28 februarie 1880, p. 53.

mulți au studiat cu obolii adunați de la popor în diverse fonduri, și chiar astăzi în calitate de avocați se susțin tot numai de cătră popor, să mai facă și ei ceva pentru el, cel puțin atîta...¹². În concluzie se propune ținerea unei conferințe a avocaților români cunoscuți ca apărători ai țăranilor, care: „ar da cel mai bun material la un memorandum, și credem că ar și avea rezultat bun”¹³.

Proiectul de lege despre simplificarea și accelerarea regulării afacerilor de proprietate din Transilvania precum și din teritoriile comitatelor de odinioară Crasna, Solnocul de mijloc și Zarand și al districtului Cetății de Piatră, întocmit de ministrul justiției Tivadar Pauler, a fost prezentat parlamentului maghiar la 1 martie 1880. Parlamentul l-a înaintat comisiei sale juridice spre cenzurare înaintea dezbaterii în plen¹⁴. Ziarele românești din Transilvania publică imediat acest proiect și iau poziție față de prevederile lui¹⁵. În „Telegraful român” se aprecia că: „Proiectul acesta de altminteră, după cum se vede îndată din § 1, este numai o continuare a unei și aceleiași opere, care a trecut de la 1848 prin fazele altor legi anterioare, care toate s-au ocupat cu regularea proprietății”¹⁶.

În aceste condiții întrunirea juriștilor români era iminentă. Ioan Rațiu, în scrisoarea către George Barițiu datată 21 martie 1880, preciza că la sfîrșitul lunii martie se va ține conferința juriștilor români, rugîndu-l să pregătească o schiță de memorandum, anunțînd totodată că a făcut observațiile solicitate de deputații din Budapesta în cauza agrară: „Memorandumul ar trebui să fie cap de operă, și să fie împărțit în două părți, una politico-națională, alta juridică, pe aceasta din urmă ași face-o io, dar pentru cea dintîi nu mă simt harnic. Așia io te rog să faci bine să pregătești o schiță de memorandum pentru mine, căci știu că pe mine va cădea sarcina de a face ceva”¹⁷.

În 28 martie 1880 avocații români din Cluj au convocat o consfătuire unde au fost invitați toți juriștii români din Transilvania, avînd drept scop stabilirea atitudinii față de proiectul de lege amintit. Consfătuirea a dezbătut proiectul de lege, stabilindu-se motivele și principiile care să servească de bază la redactarea unui proiect de memorandum. Au fost prezenți la Cluj în numele a 34 de avocați: A. Isac, A. Pop, I. Petreanu, I. Coroianu și Almășan din Cluj; A. Moldovan și I. Rațiu din Turda; Lica din Bistrița; Stețiu din Gherla și în numele sibiienilor P. Cosma¹⁸.

La această conferință s-a ales o comisie care trebuia să întocmească proiectul de memorandum ce urma a fi dezbătut în cadrul unei conferințe a tuturor juriștilor români interesați de soarta țăranilor transilvăneni a căror existență era periclitată de amintitul proiect de lege. Pentru acest scop președintele și notarul consfătuirii ce la Cluj, I. Rațiu și A. Isac, sînt însărcinați să convoace prin intermediul presei și al corespondenței pentru data de 11 aprilie 1880 conferința avocaților români din Sibiu, care să ia în

¹² *Idem*, nr. 16 din 23 februarie/6 martie 1880, p. 61.

¹³ *Ibidem*. A se vedea și nr. 45 din 4/16 iunie 1880, p. 178.

¹⁴ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 857.

¹⁵ A se vedea: *Telegraful român*, 1880, nr. 29—30; *GazTrans*, 1880, nr. 26; P. Cosma, *op. cit.*, p. IX—XII.

¹⁶ *Telegraful român*, nr. 29 din 8 martie 1880, p. 103.

¹⁷ Arhivele Statului Cluj-Napoca. Arhiva istorică a Bibliotecii Academiei R.S.R. filiala Cluj, *fondul G. Barițiu*, doc. nr. 645.

¹⁸ *Telegraful român*, 1880, nr. 30, 33; *Observatorul*, 1880, nr. 24

dezbateri proiectul de memorandum întocmit la Cluj¹⁹. Imediat în presa transilvăneană apare apelul tip semnat de I. Rațiu și A. Isac prin care avocații români sînt chemați la conferința ce urma să se țină la Sibiu în 11 aprilie 1880, urmată de anunțul că ea se va ține în localurile *Astreii*²⁰.

La Sibiu, în zilele de 11—12 aprilie 1880, în localul *Astreii* se desfășoară lucrările conferinței avocaților români din Transilvania. Au participat 29 de avocați români cu drept de vot, după cum urmează: Simeon Damian, Ioan Lengeru, Iosif Pușcariu, Octavian Sorescu din Brașov; Ilariu Duvlea și Ioan Roman din Făgăraș; Iacob Bologa, Ioan Borcea, Aurel Brote, Partenie Cosma, Paul Dunca, Elie Măcelariu, Ioan Nemeșiu, Nicolae Olariu, Ioan Popa, Ioan Pop, Ioan de Preda, Demetriu Răcuciu, Iosif Sterca Șuluțiu, Anania Trombitaș din Sibiu; Ludovic Csato din Blaj; Alexandru Filip din Abrud; Nicolae Barbu și Rubin Patiția din Alba Iulia; Avram Tincu din Orăștie; Patriciu Barbu din Reghin; Anania Moldovan și Ioan Rațiu din Turda; Iuliu Coroianu din Cluj²¹.

În calitate de președinte al conferinței prealabile ținute la Cluj, Ioan Rațiu, salutînd pe cei prezenți, expune pe scurt cele petrecute aici, deschizînd lucrările conferinței prin alegerea unui birou de lucru. Ca președinte este ales Iacob Bologa, iar ca secretari Partenie Cosma și Iuliu Coroianu.

La primul punct al ordinii de zi se dă citire procesului verbal al consfățuirii de la Cluj și proiectului de memorandum elaborat de avocații clujeni și prezentat aici de Iuliu Coroianu ca unul din referenții săi, servind ca bază de discuții în dezbaterile acestei conferințe. În urma celor prezentate, conferința hotărăște ca din sînul ei să se aleagă o comisie de 9 membri care pînă la ședința de a doua zi să dea forma definitivă proiectului de memorandum. Din această comisie făceau parte: Nicolae Barbu, Iuliu Coroianu, Partenie Cosma, Ludovic Csato, Alexandru Filip, Rubin Patiția, Ioan Roman, Ioan Rațiu și Anania Trombitaș²².

A doua zi, 12 aprilie 1880, Ioan Rațiu președinte și Partenie Cosma notar al acestei comisii au prezentat dezbaterile pe seama proiectului de memorandum, ele fiind interesante și instructive, deoarece erau bazate pe cunoașterea faptelor și pe o lungă și vastă experiență practică. Se dă citire proiectului de memorandum și după mai multe ore de dezbateri el primește forma definitivă. S-a hotărît ca textului să i se dea forma unei petiții adresate parlamentului de la Budapesta, pentru ca acesta să respingă proiectul de lege amintit, sau să binevoiască a lua în: „... dreaptă considerare cererile expuse în petițiunea juriconsulților români din Transilvania”²³. Cu redactarea definitivă și înaintarea petiției parlamentului din Budapesta se însărcinează biroul conferinței.

Cu scopul de a informa atît publicul român, cît și deputații parlamentului despre cuprinsul petiției, conferința de la Sibiu a decis ca textul să se tipărească și să se difuzeze în limbile română și maghiară, traducerea ei în

¹⁹ *Telegraful român*, 1880, nr. 33; *Observatorul*, 1880, nr. 24; *GazTrans*, 1880, nr. 26; P. Cosma, *op. cit.*, p. XIII—XVII.

²⁰ *Telegraful român*, 1880, nr. 34, 37; *GazTrans*, 1880, nr. 23; *Observatorul*, 1880, nr. 24; *Amicul familiei*, 1880, nr. 12—13.

²¹ *Observatorul*, nr. 27 din 2/14 aprilie 1880, p. 105.

²² *Ibidem*; *GazTrans*, nr. 28 din 6/18 aprilie 1880, p. 2; P. Cosma, *op. cit.*, p. XIII—XX.

²³ *Observatorul*, nr. 27 din 2/14 aprilie 1880, p. 105; P. Cosma, *op. cit.*, p. XXI.

limba statului încredințându-se lui Partenie Cosma, Iuliu Coroianu și Iosif Sterca Șuluțiu²⁴. Pentru acoperirea cheltuielilor efectuate de biroul conferinței se deschide o colectă a avocaților români, la care se vor mai adăuga banii obținuți prin tipărirea și distribuirea petiției, cu strângerea lor fiind însărcinat Partenie Cosma²⁵.

Petiția a fost tipărită în ambele limbi, iar textul maghiar a fost expediat spre publicare tuturor ziarelor maghiare din Cluj și Budapesta, care, după cum remarcă Partenie Cosma: „... n-a luat nici măcar notiță despre el... jurnalistica întreagă a fost angajată pentru punctul de vedere combătut în memorandumul nostru, și nu i-a venit bine la socoteală, ca opiniunea publică să cunoască și partea inversă a cestiunii”²⁶.

Petiția redactată în limba maghiară, semnată de Iacob Bologa ca președinte și Partenie Cosma ca notarul conferinței din 11—12 aprilie 1880, a fost înaintată la 17 aprilie 1880 deputatului român Nicolae Strevoiu pentru a fi prezentată președintelui parlamentului. În 20 aprilie petiția a fost adusă la cunoștința membrilor parlamentului care o înaintează comisiei sale juridice spre raportare la proiectul de lege amintit²⁷.

Textul petiției a fost publicat în cursul lunii aprilie 1880 numai de ziarurile românești din Transilvania²⁸ și apoi de Partenie Cosma în binecunoscuta lucrare ce cuprindea întreaga problemă agrară a zilei: *Datele referitoare la regularea de posesiune în Transilvania și părțile adnece*, tipărită la Sibiu probabil în iulie 1880 în Tipografia arhiepiscopiei, după ce au luat sfârșit dezbaterile parlamentare din acel an²⁹.

După ce, în prealabil, relevă liberalismul reglementărilor legale anterioare în materie, petiția examinează „expunerea de motive” a proiectului de lege și concludă în sensul că adoptarea acestuia ar echivala cu o flagrantă lezare a drepturilor dobândite de foștii iobagi și micii proprietari, în același timp, ar arunca o umbră asupra reputației pe care dreptul din Transilvania și-l câștigase în străinătate: „Acest proiect de lege a atras asupra-și și atenția subscrișilor. Noi studiindu-l cu deamănuntul, ne ținem de datorință patriotică a desfășura toate motivele de drept, economie națională și politică care pledează contra lui. Pentru că, dacă proiectul, cu desconsiderarea acestor motive, ar deveni lege, sîntem convinși că nu numai ar aduce la sapă de lemn pe cea mai mare parte a foștilor iobagi, — ceea ce nu poate fi în interesul bine priceput al patriei noastre, — dar, considerînd, ca din dispozițiile sale esențiale trece peste marginile echității și dreptății, ba atacă chiar și dreptul, ar paraliza și în străinătate reputațiunea ce abea începuse patria noastră a și-o câștiga pe terenul referințelor de drept. Această convingere a noastră se bazează pe o experiență de mai mulți ani, pe cunoștin-

²⁴ P. Cosma, *op. cit.*, p. XXI—XXII. *Observatorul*, 1880, nr. 27 și *GazTrans*, 1880, nr. 28 consemnează că petiția trebuia să fie tipărită în mai multe sute de exemplare, și în limba germană.

²⁵ P. Cosma, *op. cit.*, p. XXII.

²⁶ *Idem*, p. V.

²⁷ *Idem*, p. III—V; T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 857.

²⁸ *Telegraful român*, 1880, nr. 47—51; *Observatorul*, 1880, nr. 33—37; *GazTrans*, 1880, nr. 36—39, cu titlul: *Petițiunea juriștilor români din Transilvania prezentată camerei deputaților în ședința de la 20 aprilie st. n.a.c. în chestiunea referințelor urbariale*.

²⁹ P. Cosma, *op. cit.*, p. V—VI, VIII, 1—24. Ea a mai fost reproducă integral după presa timpului de T. V. Păcățian în *op. cit.*, p. 858—872.

tele ce ni le-am câștigat printr-un studiu serios al cauzelor urbariale, și pe însăși praxa pe acest teren; căci ca apărători ai foștilor iobagi mai în toate cauzele urbariale, ne aflăm în atingere zilnică cu ei, — noi pricepem și cunoaștem interesele lor³⁰.

Argumentele logico-juridice ale petiției critice în totalitate prevederile proiectului, dar în special reglementările inserate în paragrafele 5, 6 și 8.

Instituirea procedurii inchizitoriale în virtutea căreia administrarea dovezilor se face din oficiu — conferă judecătorului o putere discreționară, privind foștii iobagi de posibilitatea exercitării dreptului la apărare prin asistarea lor de către avocați.

Este subtilă și de o deosebită finețe juridică constatarea pe care o fac juriștii români referitoare la neconcordanța, lipsa de consecvență a autorilor proiectului de lege: cu toate că în expunerea de motive se face mențiunea că judecătorii din Transilvania nu au capacitatea profesională și rutina necesară soluționării unor atare procese, totuși în § 1 lor li se atribuie putere discreționară în judecarea cauzelor³¹.

Restringerea dreptului de apărare a proprietății de către micii proprietari — care derivă din prevederile § 3 — este scoasă în relief în petiție și argumentată cu închiderea posibilității exercitării unei căi de atac contra hotărârilor. În adevăr, prevederea din proiect, care arată că două sentințe egale (cu aceeași dispoziție) nu pot fi apelate, barează părții interesate dreptul de a se adresa instanței supreme în acest gen de procese, cu toate că în alte cauze, minore ca importanță, nu există o atare interdicție³².

Simpla lectură a paragrafelor 5 și 6 ale proiectului lasă, fără echivoc, concluzia unei flagrante violări a dreptului de liberă dispoziție asupra proprietății. În pofida practicii constante a țărilor civilizate, reducând cantitatea posesiunii celor care solicită comasarea la 1/4 a teritoriului de comasat și intenționând a mai computa la această cotă și realitățile statului, bisericilor, a fondurilor celor aflați sub tutelă sau curatelă, practic se impune majorității voința minorității³³.

Critici justificate se aduc și paragrafului 7 și pe drept cuvânt juriștii români sesizează că textul acesta contravine însăși scopului principal al legii care vizează terminarea definitivă a proceselor de această natură. Firește că acest scop nu este realizat prin posibilitatea efectuării unor comasări ulterioare³⁴.

Petiția se pronunță vehement împotriva prevederilor paragrafului 8, prin care, instituindu-se dreptul de expropriere pentru singuraticii proprietari, se deschide o cale legală pentru despuierea locuitorilor din munți de terenurile câștigate și cultivate de secole de strămoși, care au devenit proprietatea lor prin eliberare. În ideea prevenirii unei totale deposedări, juriștii români sugerează introducerea unui amendament prin care să se fixeze maximum teritoriului care poate fi schimbat³⁵.

³⁰ *Telegraful român*, nr. 47 din 19 aprilie 1880, p. 186.

³¹ *Idem*, nr. 48 din 24 aprilie 1880, p. 190.

³² *Ibidem*.

³³ *Idem*, nr. 49 din 26 aprilie 1880, p. 194.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

Referitor la paragraful 9, petiția exprimă temerea că nici instrucțiunile ministerului ce urmează a se da, nu vor satisface așteptările cu privire la desemnarea experților (inginerilor), dat fiind numărul mare al acestora și absența unei calificări profesionale corespunzătoare³⁶.

Prevederile paragrafului 10 paralizează practic principiul separării justiției de administrație. Este exactă această remarcă din petiție, întrucât desemnarea experților de către comisiile administrative ar duce, implicit, la ingerințe în soluționarea proceselor de către organele administrative³⁷. În mod judicios juriștii români propun modificarea proiectului în sensul ca dreptul de a alege experți să aparțină părților litigante ale procesului.

Proiectul de lege este deficitar și prin modul în care stabilește suportarea cheltuielilor ocazionate de aceste procese, după cum se prevede în paragrafele 11 și 12³⁸. Dispozițiunea că aceste cheltuieli se suportă deopotrivă de foștii iobagi și foștii proprietari este evident defavorabilă primilor pentru mai multe considerente: foștii proprietari au fost despăgubiți de stat pentru terenurile date iobagilor; operațiunile de reglementări urbariale sînt favorabile numai foștilor proprietari prin sporirea valorii fondurilor lor (înlăturarea servituților, comasarea terenurilor), iar foștii iobagi prestează zile de lucru și cărașii ca o obligație personală.

În finalul petiției se conchide că proiectul de lege nu accelerează și nici nu simplifică procedura soluționării acestor procese. Stagnarea afacerilor urbariale — susțin juriștii români — trebuie căutată în carențele de ordin organizatoric ale tribunalelor unde aceste cauze se repartizează unui număr mic de referenți care le tergiversează în mod nejustificat³⁹.

Comisia juridică a parlamentului maghiar a respins proiectul de lege în-tocmit de ministrul justiției Tivadar Pauler, încredințînd deputatului de Cluj Bokross Elek redactarea unui nou proiect. Acest al doilea proiect a întrunit sufragiile comisiei, el fiind discutat, modificat și întregit în 23 de ședințe, după care, la 1 iunie 1880, a fost prezentat parlamentului spre aprobare⁴⁰.

Petiția juriștilor români a fost analizată de către comisia juridică în paralel cu examinarea celui de-al doilea proiect de lege, în perioada 11 mai — 1 iunie 1880⁴¹. În raportul de la 1 iunie 1880 prin care se înainta parlamentului noul proiect de lege, comisia juridică nu uita să noteze că: „... petițiunea conferinței juriștilor de naționalitate română din Transilvania, ținută la Sibiu, pentru delăturarea, eventual modificarea proiectului de lege, prezentată Casei, și prin deciziunea nr. 3564 transpusă la comisiune, s-a citit atît la pertractarea generală a proiectului în toată extinderea sa, cît și la pertractările speciale de repetite ori la §.§. respectivi, și părerile și expunerile dezvoltate într-însa s-au luat în considerațiune. Fiind rezolvată petițiunea aceasta în sînul comisiei, prin textul proiectului de lege sub % ne luăm voia a o subșterne sub 2% cu acea recomandățiune, ca spre scopul de a o putea citi membrii On. Case, să binevoiți a o depune în cancelaria

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Idem*, nr. 50 din 29 aprilie 1880, p. 198.

³⁸ *Ibidem*, p. 199.

³⁹ *Idem*, nr. 51 din 1 mai 1880, p. 202—203.

⁴⁰ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 857.

⁴¹ P. Cosma, *op. cit.*, p. IV.

casei"⁴². Așa ajung exemplarele în limba maghiară din petiția juriștilor români să fie distribuite deputaților parlamentari, la 3 iunie 1880⁴³.

Dezbaterile parlamentului asupra proiectului de lege agrară au durat trei zile (5, 6 și 8 iunie), ziarele din Budapesta consemnând pe scurt adoptarea și sancționarea legii cu nr. XLV/1880⁴⁴.

În pofida eforturilor depuse de juriștii români în motivarea petiției, legea a fost adoptată în linii generale conform celui de-al doilea proiect, unele modificări aduse acestuia vizînd probleme de amănunt și nu de esență, așa cum se cerea în petiție⁴⁵. Este edificator în acest sens regretul manifestat de Ioan Rațiu în scrisoarea trimisă lui George Barițiu la 2 iulie 1880, în care spunea că: „Legea agrară s-a făcut, memorandumul nostru, informațiunile ce le-am dat io în persoană lui Theleczki, lupta bărbătească a deputaților români au ajutat ceva, dar tot n-am scăpat de multe dispozițiuni draconice, care cu mijloacele noastre de pînă aci, nu se vor putea de-lătura”⁴⁶.

Nerezolvarea problemei agrare în Transilvania nici prin noua lege din 1880 va ocupa un loc aparte, distinct în *Memorialul* lui George Barițiu din 1882, dar mai ales în *Memorandumul* din 1892.

NICOLAE CORDOȘ — MARIA MAGDALENA JUDE

LA PÉTITION DES JURISTES ROUMAINS DE TRANSYLVANIE DE 1880

(Résumé)

Les lois agraires issues entre 1871—1880 ont contribué à la liquidation des rapports féodaux en Transylvanie, mais, en même temps, elles ont devenu un important moyen pour les propriétaires fonciers hongrois d'augmenter leurs domaines et l'économie extensive au détriment des terres des anciens serfs et „colons” urbairiaux. La loi XLV/1880 prévoyait de mesures par lesquelles le gouvernement bourgeois-nobiliaire hongrois règlementait par contrainte la propriété foncière, donnant aux latifondiers la possibilité de s'approprier de nouvelles possessions des paysans. Cette loi a provoqué la vive protestation de la jeune bourgeoisie roumaine. Ce mouvement protestataire (qui fait l'objet du présent article) s'est matérialisé par une opposition dans la presse, par l'organisation de conférences à Cluj et Sibiu, par d'interpellations au parlement hongrois, par le rédigerment d'une pétition adressée au forum législatif de Budapest — tout cela dans l'idée de former une propriété paysanne forte et indépendante en Transylvanie.

⁴² *Idem*, p. IV—V; *Observatoriul*, 1880, nr. 44—45.

⁴³ P. Cosma, *op. cit.*, p. V, 192—193.

⁴⁴ *Idem*, p. VI, 25—192; *Observatoriul*, 1880, nr. 44—61; T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 872—907; K. Hitchins, L. Maior, *Correspondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu. 1861—1892*, Cluj, 1970, p. 221—222.

⁴⁵ P. Cosma, *op. cit.*, p. VII—VIII, 193—215; *Observatoriul*, 1880, nr. 44—45.

⁴⁶ K. Hitchins, L. Maior, *op. cit.*, p. 222.

DEMERSURILE PENTRU CONSTITUIREA REUNIUNII ÎNVĂȚĂTORILOR ROMÂNI DIN BIHOR (1888—1891)

În anul 1888 se înregistrează în Transilvania și Banat preocupări mai insistente în direcția constituirii de reuniuni ale învățătorilor români. Această realitate se extinde și în Bihor, unde interesul pentru asemenea factori culturali se finalizează. Mai întâi este aleasă o comisie — cu prilejul conferinței din acest an a învățătorilor români din districtul școlar orădean —, care avea sarcina de a concepe statutele viitoarei reuniuni „tractuale”, adică a reuniunii învățătorilor din inspectoratul școlar al Orăzii, care cuprindea în sfera ei de influențare satele din apropierea orașului de pe Crișul Repede. Așa cum se menționează într-un document inedit, reuniunea „înființândă” a și ținut deja două ședințe, colectându-se banii pentru aceasta și fiind elaborate statutele ei¹. Este evidentă deci împrejurarea că primele demersuri pentru organizarea unei reuniuni învățătoresci în Bihor au fost efectuate în anul 1888, iar până în toamna anului 1889 au fost cristalizate prevederile statutare, în vederea validării lor de adunarea generală a învățătorilor.

La 30 septembrie 1889 au început lucrările conferinței învățătorilor din districtul școlar orădean, prezidată de Toma Păcală, inspectorul școlar. În ședința din după amiaza aceleiași zile au fost prezentate, de Iosif Crăciun, statutele reuniunii. Conferința s-a declarat de acord cu conținutul acestora, pretinzând unele mici completări (la paragrafele 21, 26 și 29), care nu schimbau esențial lucrurile².

Depistând în fondurile documentare păstrate la filiala din Oradea a Arhivelor Statului *textul acestor prime statute*, avem posibilitatea de a descifra modul în care au conceput inițiatorii ei funcționarea reuniunii, rolul care i se conferă și alte realități demne de interes științific. *Reuniunea învățătorilor români din tractul* (inspectoratul) *Orăzii Mari* avea ca scop: „înaintarea învățământului, promovarea culturii poporale, lățirea cunoștințelor și experiențelor celor mai practice pe terenul științific pedagogic, lățirea celui mai corespunzător metod de propunere, îmbunătățirea stărei materiale a învățătorilor și înființarea unui fond învățătoresc, din care să se poată sprijini înaintarea învățământului și ajutarea învățătorii neputincioși de a purta oficiul, precum și văduvile și orfanii acelora”. Prioritatea o constituia, cum era și firesc, preocuparea pentru perfecționarea învățământului și asigurarea unor condiții omenești de viață pentru învățători și familiile lor, chiar și pentru cei în vârstă — care erau incapabili să mai profeseze —, dar nu sînt excluse nici manifestările culturale, menite să ridice nivelul cultural al locuitorilor rurali.

¹ Arhivele Statului Oradea, *fond Episcopia ortodoxă română din Oradea*, dos. 207, f. 76—79.

² *Ibidem*.

Se urmărea dinamizarea activității învățătorilor, adevărații animatori ai vieții culturale a satelor românești. Se constată că reuniunea își propunea obiective cu caracter specific, de evidentă factură profesională, concomitent cu cele impuse de desfășurarea unor acțiuni de apărare națională, de cultivare a sentimentelor patriotice. Asemenea finalitate era, de altfel, vizată și de celelalte asociații ale învățătorilor români din Transilvania, Banat și Maramureș, existând deci o concordanță de intenții și preocupări, important fiind faptul că reuniunile deveneau instrumente de preparare a progresului, atât în viața așezămintelor școlare, cât și în cea culturală-locală.

Reuniunea avea patru categorii de membri: ordinari, fondatori, ajutori și onorari. Membri *ordinari* erau absolut toți învățătorii, învățătoarele și „subînvățătorii” din inspectoratul școlar al Orăzii Mari, adică din Oradea și următoarele sate: Alparea, Apateul unguresc, Apateul românesc, Boge, Buciumi-Topești, Bucuroaia, Calea Mare, Cheresig, Cheri, Chiraleu, Chiribiș, Chișlaz, Chișirid, Cotiglet, Cuzap, Darvaș, Diosig, Dornișoara, Fâncica, Felcheriu, Fughiu, Giriș, Hidișelul de Jos, Hidișelul de Sus, Iteu, Lazuri, Leș, Marginea, Mierlău, Oșorhei, Parhida, Peterd, Păuș, Rontău, Săcal, Satu Barbă, Sîntelec, Șumugiu, Șusturogi, Săldăbagiu, Spurcani, Suiug, Stracoș, Tărian, Tășad, Toboliu, Varviz, Borumblaca, Veherd, Velența, Voivozi și Saca. În situația că vreunul dintre învățători se va transfera în altă parte și dorește să rămână membru al reuniunii, este destul să achite taxa de membru pentru a-și păstra această calitate. Drepturile membrilor erau multiple: de a face diverse propuneri constructive în cadrul adunărilor generale, de a interpela și participa la alegerea conducătorilor reuniunii, precum și de a susține lucrări cu conținut metodic-pedagogic și cultural. Acei membri care nu vor avea un comportament moral vor fi excluși din reuniune, după ce în prealabil li se vor face trei „dojeniri”.

Referitor la membrii fondatori, statutele precizează că pot fi „toți acei indivizi nepătați și trecuți de cel puțin 20 de ani”, care însă vor achita suma de 20 florini. Membrii ajutatori pot fi nu numai persoane, ci și „comunele, corporațiile cetățenești” — adică satele și unele instituții și societăți — care vor „contribui după bunăvoință la fondul reuniunii”. Membri onorari însă nu puteau fi decât acei care erau aleși în adunarea generală, pentru importante merite pedagogice și științifice, sau în ce privește susținerea materială și morală a reuniunii.

În mod obișnuit reuniunea a fost prezentă în viața publică prin două adunări generale anuale (una pe parcursul anului școlar și cealaltă în timpul vacanței mari), putând fi convocate și adunări „extraordinare”, impuse de necesitățile zilei. Toți membrii ordinari ai reuniunii erau obligați să fie prezenți la aceste adunări, cei absenți (fără motive temeinice) fiind amendați, sumele provenite intrând în fondul reuniunii.

Adunările generale erau, așadar, *principalele manifestări ale reuniunii*, adevărate evenimente, la care participau majoritatea învățătorilor, cu scopul de a se informa asupra unor probleme de interes didactic, social, cultural și chiar politic. În cadrul adunărilor „se vor pertracta teme diverse, ... se vor face notiuni și reflexiuni asupra metodei de propunere, recenzii asupra cărților școlare”. Tot în contextul acestora vor fi justificate cheltuielile reuniunii, modul de folosire a fondurilor ei, care se alcătuiau în principal din taxe și contribuțiile benevole ale membrilor, precum și ale unor generoși

susținători. Dealul, taxa de membru era deja stabilită, câte 1 florin pentru fiecare sută de florini din retribuția anuală a învățătorilor.

Cu totul deosebită ni se pare precizarea din statute care se referă la unele intenții ale reuniunii, de a asigura — cu mijloace proprii — noi posibilități de perfecționare a activității didactice. Astfel, cînd „îi vor concede împrejurările”, reuniunea va trimite trei membri ca să „cerceteze școalele, institutele și reuniunile cele mai renumite” din monarhie, dar și din „străinătate”, adică din România, spre care se îndreptau privirile tuturor românilor de dincoace de Carpați și al cărei sistem de învățămînt îi interesa, cu justificare, pe românii bihoreni. Cheltuielile erau susținute de reuniune, urmînd ca, după efectuarea acestei deplasări, cei care au avut un asemenea prilej să prezinte — în cadrul adunărilor generale — „cunoștințele și experiențele făcute”. Cu alte cuvinte, să fie comunicate rezultatele unui autentic schimb de experiență profesională. Este cea dintîi mențiune documentară care atestă propuneri avînd ca obiect realizarea unor utile contacte profesionale între învățătorii bihoreni și ceilalți învățători români, îndeosebi cu cei din țara liberă.

În fruntea reuniunii se aflau mai mulți așa-zisi „oficiali”: președintele, doi vicepreședinți, un casier, un controlor, doi notari și un avocat. Ei sînt aleși, în mod democratic, odată la trei ani, în cadrul adunărilor generale. Există și o conducere „administrativă” a reuniunii, care aparține unui comitet din șase membri, cu domiciliul în Oradea. În sarcina acestuia cădeau chestiunile curente, ca încasarea taxelor de membru, organizarea adunărilor generale (anunțarea lor din vreme în presa timpului), elaborarea de „proiecte” și altele. Comitetul urma să facă anual o informare despre propria-i activitate. Toate aceste îndatoriri sînt prestate în chip gratuit, ele intrînd în atribuțiile conducerii reuniunii.

Reuniunea va dispune de un sigiliu propriu, pe care va figura titulatura integrală a acesteia. *Statutele* nu pot fi modificate decît în adunarea generală, „prin majoritatea voturilor”³, adică numai cu adeziunea unui număr important al membrilor ei.

În conferința învățătorilor români din districtul Orăzii, de la 30 septembrie 1889, după ce au fost aprobate de cei prezenți statutele reuniunii, casierul acesteia a făcut cunoscut faptul că în anul precedent s-a constituit fondul ei din 15 florini. Tot atunci au fost aleși „oficianții” reuniunii (ca președinte — Toma Păcală, inspector școlar; vicepreședinți — Elia Bochiș, învățător în Oradea și Teodor Flutur, învățător în Apateu; casier — Petru Vașadi, învățător în Cheresig; controlor — Gavril Pal, învățător în Tășad; notar — Iosif Crăciun, învățător în Diosig; notar II — Nicolae Indrieș, învățător în Parhida) și totodată membrii comitetului ei (Paul Boțco, învățător în Darvaș; Ștefan Tulvan, învățător în Velența, cartier al orașului Oradea; Ioan Horvath — învățător în Toboliu și Pantelie Bugariu, învățător în Satu-Barbă).

Membri ordinari ai Reuniunii învățătorilor români din „tractul” Orăzii Mari puteau fi cei 45 de învățători care funcționau la școlile existente în satele ce aparțineau acestuia. De menționat faptul că opt școli n-aveau învățător (Buciumi-Topești, Bucuroaia, Chiribiș, Cotiglet, Hidișelul de Sus, Hidișelul de Jos, Sîntelec și Șușturogiu), ceea ce era un fenomen larg răspîndit în

³ *Idem*, f. 59—62.

Bihor. Referindu-se la însemnătatea acestei conferințe învățătoresci — care a contribuit decisiv la înființarea unei reuniuni profesionale și a analizat și alte probleme, asupra cărora nu mai stăruim — un participant nu ignora împrejurarea că lipsa de învățători în Bihor, unde funcționa un important gimnaziu superior românesc, „este — după cum însuși consideră — un fenomen nenatural, că chiar în aceste părți nici până astăzi nu s-au putut deplini toate stațiunile învățătoresci cu învățători calificați”⁴. Apreciind, pe bună dreptate, eficiența neobișnuită a conferinței din toamna anului 1889, autorul unui material publicistic formula astfel de considerații: „Acest rezultat ne este scump, pentru că el ne dovedește că în corpur învățătoresc a început a [se] dezvolta tot mai mult spiritul conștiinței istorice și al sublimității chemării învățătoresci”⁵.

Luînd act de împrejurarea că „învățătorii noștri întruniți în conferința” de la Oradea „au decis a înființa o reuniune învățătorescă particulară și au votat și statute pentru acea reuniune”, autoritățile confesionale apreciază însă — cu deplin temei — că „scopul unei astfel de reuniuni s-ar putea realiza mai ușor prin înființarea unei *reuniuni generale pentru învățătorii noștri din întreg districtul*”⁶ (subl. ns.) orădean, altfel spus de pe întreg teritoriul fostului comitat Bihor. Pentru a fi analizată situația, era necesară organizarea unor „conferințe înguste” (restrînse) în toate inspectoratele districtului, pentru ca învățătorii să se pronunțe „asupra modului înființării unei reuniuni generale învățătoresci” și în legătură cu conținutul statutelor la care ne-am referit (trimise în copie). Consultarea celor mai buni învățători din întreg districtul era utilă, deoarece dintr-o discuție colectivă se putea obține o soluție mai potrivită momentului, chiar dacă unele interpretări se vor dovedi depășite și inadecvate. Semnificativ rămîne totuși modul cum au înțeles organele de conducere a învățămîntului românesc din Bihor finalizarea încercărilor de constituire a unei reuniuni profesionale a învățătorilor.

Conform „ordinațiunii” primite, în toate inspectoratele au avut loc consfătuiri asupra chestiunii amintite, în cadrul cărora au fost formulate diverse opinii. Le consemnăm pe cele mai interesante, pentru a fi cunoscut procesul de constituire a reuniunii districtuale a învățătorilor bihoreni, ca o etapă superioară stadiului de până atunci, cînd se optase pentru o reuniune cu caracter local, cum ar fi fost cea din Oradea.

La 30 ianuarie 1890 s-a organizat în Cefa „adunanza mai multor învățători” din inspectoratul Tinței, prezidată fiind de Iosif Vesa, cu care prilej au fost îndeplinite cerințele din circulara primită. Concluzia conferinței este următoarea: „Scopul reuniunii înființîndu fiind salutar, în ce privește însă modul înființării reuniunii, învățătorii din inspectoratul Tinței, ca și pînă acuma în conferințele tractuale, așa și de astă dată, *află mai consult a se înființa o reuniune învățătorescă districtuală* (subl. ns.) cu titlul: „Reuniunea învățătorilor gr. or. români din districtul Orăzii Mari”⁷. Din protocolul acestei conferințe reiese faptul că statutele au fost „în consonanță”⁸ cu textul

⁴ O conferință învățătorescă, în *Biserica și școala*, 1889, nr. 49, p. 385—386.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Arh. St. O., fond Ep. Ort. Rom., dos. 207, f. 63—65.

⁷ *Idem*, f. 58.

⁸ *Ibidem*.

altor statute, care au fost prezentate în conferința din anul 1888 a inspectoratului școlar al Tinței (după care au fost transmise organului ierarhic), ca atare sînt acceptate, cu mențiunea ca toate prevederile lor să țină cont de faptul că este vorba de o reuniune districtuală. Se mai pretinde ca numai atunci să se acorde ajutoare de către reuniune, cînd fondurile ei vor crește considerabil și din dobînzile obținute după capitalizarea lor (adică depunerea în bancă) vor fi acoperite solicitările de acest fel. De reținut și propunerea ca taxa de membru să fie de doi florini pe an. Deoarece unul din scopurile reuniunii este acela de a contribui la „promovarea culturii poporale”, se impunea ca aceasta să-și întemeieze — din mijloace proprii — o bibliotecă cu „opuri corespunzătoare, din care membrii să poată împrumuta cărți gratuite”, iar alte persoane numai după ce vor achita o taxă.

Conferința din tractul Peșteșului a avut loc în Aleșd la 13 februarie 1890, dezbătîndu-se pe larg „ceștiunea” reuniunii. Învățătorul Avram Igna a făcut o „critică serioasă” statutelor, la care s-a asociat și Teodor Filip, inspectorul școlar. Avram Igna apreciază că scopul reuniunii este „salutar”, însă crede că trebuie eliminată partea care se referă la „ajutorarea văduvelor și orfanilor rămași după învățători”¹⁰, deoarece această cheștiune cade în sarcina legii de „pensiune”. Cît privește textul statutelor, el consideră că trebuie amplificate, sau altfel zis transformate în fond și formă, astfel ca „părțile superflue [să] se lase afară”. Prin urmare, Avram Igna „vine cu un alt proiect de statute menite pentru întreg districtul”, care este recunoscut ca bun de către cei prezenți și, în consecință, este trimis la Oradea pentru validare.

Statutele acestea sînt compune din cinci capitole și 35 paragrafe. Ele conțin unele deosebiri față de cele ale orădenilor, fiind mai sistematic elaborate. Dintre datoriile membrilor reținem următoarea: ei trebuie să militeze pentru „propășirea reuniunii și realizarea scopului” acesteia, „împărtaşind adunării vederile și experiențele”¹¹ lor. Toți membrii reuniunii au însă dreptul de a lua „parte activă la desbateri în adunările generale, făcînd propuneri și interpretări”, lărgindu-se astfel posibilitățile lor de a se manifesta în cadrul organizat oferit de asociație.

Capitolul intitulat *Mijloacele spre ajungerea scopului* fixează, în termeni mai severi, modul cum va fi încasată taxa de membru. Comunelor li se pretindea să-i „provadă pe învățătorii săi la timp cu spese de călătorie [la conferințele și adunările generale ale reuniunii — n.n.] și diurnele prescise”, de 50 creițari pe zi. Era un lucru nou, care arunca sarcini financiare în contul sătenilor, care și așa susțineau materialmente școala și biserica, mai mult, achitau și salariile învățătorilor. Fără îndoială că învățătorii aveau mijloace reduse de existență și că trebuia să li se restituie cheltuielile de deplasare, dar nu de țărani, ci eventual de organele ecleziastice orădene, dacă nu de autoritățile administrative.

Interesantă este precizarea că adunarea generală va trimite — atunci cînd îi vor „concede împrejurările” — doi sau trei membri ai săi, ca „să cerceteze reuniunile din patrie sau la vr-un curs de industrie de casă (împletit, cioplit, văpsit, surărit etc)”, pentru ca după ce se vor reîntoarce să comunice „cunoștințele și experiențele” lor și să deschidă, în perioada vacanței de vară,

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Idem*, f. 50—51.

¹¹ *Idem*, f. 52—54.

cursuri practice pentru învățători. Față de primele statute, în acestea sînt menționi mai clare referitoare la crearea de posibilități în vederea perfecționării și completării activității învățătorilor. Pentru sfîrșitul veacului trecut este, neîndoiește, o orientare modernă, cu mari perspective. Concretizarea ei depindea însă de mijloacele materiale de care va dispune reuniunea.

Statutele la care ne referim conțin și propunerea ca reuniunea să fie împărțită în *subreuniuni*, adică în fiecare tract (inspectorat școlar) să existe o filială, în frunte cu un președinte, un notar, un bibliotecar și 5 membri (într-un comitet). Subreuniunile vor fi convocate în două adunări în timpul vacanțelor scurte. Rezultatele activității lor urmează să fie aduse la cunoștința adunărilor proprii, dar și conducerii centrale a reuniunii.

În capitolul al V-lea al statutelor sînt cuprinse prevederile care au ca obiect atribuțiile adunării generale (principalul factor de conducere a reuniunii), comitetului și „oficialilor” asociației. De reținut interzicerea discuțiilor politice în cadrul adunărilor generale, impusă, desigur, de autorități, care nu admiteau ca reuniunile să devină instrumente ale luptei pentru drepturi politice și culturale, cum s-a întîmplat și în cazul altor societăți culturale bihorene, oînd funcționarii administrativi locali și reprezentanții guvernului au intervenit direct pentru a fi inclusă în statute o asemenea interdicție. Faptul era cunoscut de către autorul proiectului de statute și el, de la bun început, a inclus prevederea respectivă, pentru a evita discuții ulterioare.

Conferința învățătorilor din inspectoratul școlar Beliu, care a avut loc în Ucușiș (la 17 februarie 1890), s-a pronunțat în legătură cu utilitatea reuniunilor¹², dar — din motive diverse — a ajuns la concluzia ca, pînă la „timpuri mai favorabile”, să se facă recomandări învățătorilor din districtul orădean, ca aceștia să devină membri ai reuniunii existente în Arad. Deci, un punct de vedere defensiv, exprimat de învățătorii mai apropiați de Arad decît de Oradea și care înclinau să participe mai degrabă la adunările asociației învățătorilor cu sediul la Arad.

Peste cîteva luni, în 17 iulie 1890, s-a desfășurat conferința „îngustă” a învățătorilor din Vascău și împrejurimi, sub președinția lui Vasile Papp. Cei prezenți, „după dezbateri miritorii”, s-au pronunțat „în principiu, și respective își dă opiniunea într-acolo ca reuniunea învățătoarească să fie generală pentru întreg districtul”¹³ orădean. Se avansează propuneri folositoare, ca în conducerea reuniunii districtuale să figureze și membri din „provință”, iar adunările ei generale să fie „ambulante”, adică să se desfășoare în diferite așezări bihorene, pentru ca astfel să se mobilizeze la o activitate mai dinamică întregul corp de cadre didactice de la școlile elementare (primare) românești din Bihor.

La 13 noiembrie 1890, sub conducerea inspectorului școlar Ioan Moga, s-au desfășurat lucrările conferinței învățătorilor din „tractul” Beiușului, care „îmbrățișează” ideea ca reuniunea să fie împărțită „în mai multe subcercuri”¹⁴, adică în fiecare inspectorat școlar, pentru că numai astfel „instrucțiunea școlară se va putea controla mai bine și cu ușurință”. De asemenea, conferința „consimte cu înființarea unei reuniuni învățătoarești generale pentru

¹² *Idem*, f. 56.

¹³ *Idem*, f. 47.

¹⁴ *Idem*, f. 173.

învățătorii din întregul district¹⁵ al Orăzii Mari. În ce privește conținutul statutenor, conferința declară că „nu se simte în stare a crea mai bune sau compune mai potrivite” și, ca atare, „decide a le primi de bune și pentru învățătorii din acest inspectorat”, al Beiușului.

Până în vara anului 1890 au fost efectuate demersurile necesare clarificării tuturor inspectoratelor școlare asupra rosturilor unei asociații generale districtuale a învățătorilor. S-a constatat faptul că majoritatea absolută a acestora au subscris la ideea că este imperios necesară constituirea acestei reuniuni. Așadar, de la stadiul de organizare a unei reuniuni „tractuale” — care să-și desfășoare activitatea doar într-un singur inspectorat școlar — s-a ajuns la decizia de a se înființa o asociație mai cuprinzătoare, în care să intre toți învățătorii români din Bihor. A fost un real progres în modul de înțelegere a importanței asociațiilor profesionale de către toți cei implicați în hotărîrea finală. Pe baza acesteia au urmat noi pași în direcția organizării reuniunii, de data aceasta pornindu-se de la etapa constituirii de subreuniuni (despărțăminte sau filiale) în fiecare inspectorat școlar, din care s-a alcătuit apoi reuniunea generală districtuală, care s-a adăugat celorlalte două reuniuni ce ființau în eparhia Aradului, una în părțile „banatice” și cealaltă în zona din apropierea Aradului¹⁶.

La 20 noiembrie 1890 a avut loc, în localitatea Cefa, conferința învățătorilor români din inspectoratul școlar al Tinței, cu prilejul căreia s-a constituit „despărțămîntul cercual al reuniunii districtuale învățătoarești”¹⁷, alegîndu-se „oficialii” acesteia (pe o perioadă de trei ani), după cum urmează: — președinte Iosif Silaghi (învățător în Mădăraș); — vicepreședinte Ioan Costa (învățător în Inand); — notari Ioan Mihișiu (Cefa) și Paul Pop (Ciurmediu); — casier Sofroniu Popa (Tulca); — controlor Roman Popoviciu (Micherechiu) și bibliotecar Pantelie Bugariu (Roit). Conferința și-a „exprimat dorința de a convoca adunarea generală constituantă a reuniunii învățătorilor din districtul orădan pe zilele ultime ale lunii aprilie”¹⁸ 1891, cînd despărțămîntul din Tinca va prezenta un regulament intern de funcționare, precum și un „elaborat pentru constituirea despărțămîntului în secțiuni teritoriale”.

Învățătorii din „tractul” Peșteșului au înființat „despărțămînt[ul] cercual al reuniunii generale învățătoarești”¹⁹ la 24 noiembrie 1890, cînd au fost aleși conducătorii acestuia: președinte Avram Igna, vicepreședinte Alexandru Popescu, notari Simion Butiri și Iosif Crainic, casier Aron Bulzan, controlor Ioan Antonescu și bibliotecar Teodor Tonț. Cu prilejul conferinței, Avram Igna propune ca — în vederea elaborării „vreunei cărți” — fiecare învățător să prezinte adunării reuniunii cîte o lucrare („de cel puțin o coală”) avînd ca obiect experiența personală²⁰.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Avis învățătorilor din diecesa Aradului*, în *Familia*, 1890, nr. 33, p. 398, nr. 34, p. 411.

¹⁷ *Arh. St. O., fond Ep. Ort. Rom.*, dos. 207, f. 167—168; Ioan Mihișiu, *Despre conferința tractuală a învățătorilor din tractul protopresbiteral al Tinței*, în *Biserica și școala*, 1890, nr. 51, p. 408—409.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Arh. St. O., fond Ep. Ort. Rom.*, dos. 207, f. 142.

²⁰ *Ibidem*.

Conferința învățătorilor români din inspectoratul Beiușului a fost în aceeași zi, ea decidând constituirea despărțământului „cercual” al reuniunii generale învățărești, în frunte cu: Nicolau Ciavici (președinte), Teodor Barbuș (vicepreședinte), Iacob Popa, Ioan Buda (notari), Demetriu Seliștean (casier), Elia Lucan (controlor) și Georgiu Goina (bibliotecar²¹). În legătură cu data când ar trebui să se organizeze adunarea generală a reuniunii, conferința apreciază că aceasta ar putea fi numai în „careva zi” a lunii august din anul 1891, timp pînă la care vor fi primite „concluzele de la toate” despărțăminte cercuale ale acesteia.

Învățătorii din inspectoratul Vașcăului au încercat să se întrînească tot în ziua de 20 noiembrie 1890, conform indicațiilor primite, însă vremea a fost nefavorabilă, astfel că au amînat conferința lor pînă la 28 decembrie 1890, cînd s-a stabilit ca despărțământul cercual al reuniunii să fie condus de: Petru Bogdan (președinte), Ioan Pinter (vicepreședinte), Vasiliu Sala, Nicolau Ciura (notari), Petru Gavra (casier), Nicolau Chișiu (controlor) și Nicolau Bortos (bibliotecar²²).

Fără îndoială că și în inspectoratul Beliu s-a desfășurat o asemenea conferință de constituire a despărțământului local al reuniunii, de vreme ce la 30 aprilie 1891 a avut loc o ședință a comitetului acesteia, prezidată de Paul Gavrillette²³, președintele despărțământului.

Așadar, la sfîrșitul anului 1890 luaseră ființă despărțăminte Reuniunii învățătorilor români din Bihor, temeiul și componentele ei, care vor deveni factori ai activității de perfecționare didactică. De remarcat împrejurarea că aceste filiale ale reuniunii au procedat la acțiuni proprii, care anticipează întemeierea reuniunii, cum a fost prima adunare cercuală a despărțământului Peșteș, convocată pentru 5 martie 1891²⁴. La adunarea acestuia au fost invitați nu numai membrii reuniunii, ci „și toți amicii și binevoitorii cauzei școlare”²⁵. Într-adevăr, adunarea s-a ținut la data anunțată, în școala din Ineu, prezenți fiind 18 învățători²⁶.

Pentru istoria despărțământului Peșteș al reuniunii a fost un moment notabil, fiindcă atunci s-au pus bazele bibliotecii acestuia prin donațiile făcute de membrii ei, după cum urmează: președintele Avram Igna — 5 cărți și 1 florin, Vasiliu Giurgiu — 4 cărți, Aron Bulzan — 2 florini, Iosif Crainic — 2 florini, Ioan Antonescu — 2 florini, Constantin Marușca — 3 florini, Teodor Tonț — 2 florini, Ion Trip — 1 florin, Nicolae Cîmpian — 1 florin, Antoniu Măruț — 2 cărți și 1 florin, Mihail Iacob — 2 cărți și 1 florin, Georgiu Groza — 1 florin, Florian Cîmpian — 2 florini, Ioan Mudura — 1 florin, Georgiu Lal — 1 florin, Pantelimon Matiuș — 2 florini²⁷. Biblioteca s-a înfiripat, deci, din donațiile a 16 învățători, care au constatat în 15 cărți și 23 florini (din care vor fi procurate alte cărți). Este cea dintîi bibliotecă constituită în cadrul Reuniunii învățătorilor români din Bihor, din contribuțiile generoase ale membrilor despărțământului Peșteș, așa cum, dealtfel, s-a

²¹ *Idem*, f. 161—162.

²² *Idem*, f. 148—149.

²³ *Idem*, dos. 232, f. 124—125.

²⁴ *Convocare*, în *Biserica și școala*, 1891, nr. 6, p. 48.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Arh. St. O., fond Ep. Ort. Rom., dos. 207, f. 108—109.

²⁷ *Ibidem*.

întîmplat cu toate bibliotecile societăților culturale românești, a căror existență s-a datorat exclusiv spiritului de sacrificiu în folosul cauzei luminării și al progresului cultural național. Conform unei practici pe deplin verificate în viața publică a românilor transilvăneni, conducerea despărțămîntului Peștes al reuniunii a făcut apel, prin intermediul presei, la sprijin colectiv în vederea sporirii cărților din bibliotecă. Cum textul publicat este caracteristic și pentru alte inițiative similare, îl reproducem: „Reuniunea învățătorilor... din inspectoratul Peștesului — districtul orădean..., cu ocaziunea primei sale ședințe cercuale..., prin contribuiriile stimatilor membri, a pus baza unei biblioteci. Fiind însă, că acestea contribuiri deocamdată sunt prea neînsemnate spre a cumpăra opuri pentru acest salutar scop, subscriși (Avram Igna, ca președinte, și Teodor Tony, ca bibliotecar — n.n.), în numele reuniunii, ne permitem a recurge la mărinimositatea Preaonoratului public român, rugîndu-l ca, precum prin sprijinirea altor instituțiuni a dovedit cît de mult îi zace la inimă cultura poporului român, așa să binevoiască a-și arăta mărinimositatea și față de biblioteka noastră. Contribuiriile în cărți sau bani sunt a se adresa”²⁸ bibliotecarului despărțămîntului.

Pregătirile din anii 1888—1889 și înființarea, în 1890, a filialelor reuniunii au fost *etape necesare* în direcția constituirii unei asociații a tuturor învățătorilor români din Bihor²⁹, eveniment care s-a petrecut în *zina de 6 mai 1891*, la Oradea, cînd a avut loc adunarea generală a reuniunii învățătorilor din districtul orădean. Protocolul acesteia a fost dat publicității³⁰, astfel că avem posibilitatea de a ne informa despre ceea ce s-a întîmplat. Adunarea generală a fost „deschisă” de Toma Păcală (comisar consistorial), „prin o cuvîntare potrivită” momentului. La „ordinea” de zi figura, ca punct principal, constituirea reuniunii. A fost aleasă o comisie care să propună „funcționarii” asociației. În componența acestei comisii au intrat învățătorii: Elia Bochiș, Ioan Pinter, Vasile Sala, Avram Igna, N. Ciavici, Iosif Silaghi, Ilie Lucanu, Petre Bogdan, Iosif Crăciun, Ioan Mihișiu, I. Antonescu și I. Tura³¹. După „o serioasă consultare”, comisia a anunțat — prin raportorul Vasile Sala — comitetul de conducere al reuniunii, alcătuit din: Nicolae Zigre (președinte), Petru Bogdan (vicepreședinte), Avram Igna, Paul Pop (notari), I. Pinter (casier), Iosif Silaghi (controlor), Elia Bochiș (bibliotecar). Participanții la adunarea generală — în număr de 114 (adică 37 învățători din inspectoratul Orășii Mari, 20 din cel al Peștesului, 25 din cel al Tinței, 19 din al Beiușului, 12 din al Vașcăului și numai 1 din cel al Beliului) — „în unanimitate primesc propunerile comisiei”³², deci subscriu la instalarea în fruntea reuniunii a celor deja menționați.

Elia Bochiș citește „un proiect de regulament” pentru „afacerile interne” ale asociației, pe care adunarea îl acceptă, cu precizarea că va fi utilizat ca „material pentru proiectarea... altui regulament, care să se compună pentru adunarea generală proximă, de către comitetul acestei adunări”³³. La punctul 8 al programului adunării generale au fost discutate probleme referitoare la

²⁸ *Apel*, în *Biserica și școala*, 1891, nr. 11, p. 87.

²⁹ Ne referim numai la învățătorii de confesiune greco-orientală (ortodoxă).

³⁰ *GazTrans*, 1891, nr. 134, p. 5; *Biserica și școala*, 1891, nr. 25, p. 19.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

componența *comitetului central* al reuniunii, mai exact cei amintiți deja (considerați „birou“ al reuniunii) și încă 6 membri: V. Sala, N. Indrieș, D. Sime, T. Fluture, I. Buz și Petru Leucuța. Din trei în trei ani era ales alt comitet central, în sensul că în acesta erau introduși conducătorii (președinții) despărțămintelor și încă șase membri.

S-au fixat, totodată, taxele de membru: 20 florini pentru membrii pe viață, 2 florini pentru membrii ordinari și 50 creițari pentru membrii ajutători. Președinții despărțămintelor orădean (Elia Bochiș) și al Peștesului (Avram Igna) ale reuniunii au prezentat, cu această ocazie, „protocoalele despre activitatea“ lor de pînă atunci, luîndu-se hotărîrea ca pe viitor, cu cel puțin o lună înainte de adunarea generală a asociației, să se „substearnă“ protocoalele despre activitatea lor la prezidiul adunării districtuale, pentru a fi mai temeinic analizate. Învățătorul din Inand, Ioan Costa, a dat „cetire“ dizertațiunii intitulată *Importanța reuniunilor de cultură*, iar Iosif Silaghi (învățător în Mădăraș) prezintă lucrarea: *Cum își poate învățătorul îmbunătăți starea materială și spirituală*. Comitetul central al reuniunii a fost însărcinat să se ocupe de „încartiruirea“ învățătorilor care vor fi prezenți la adunarea generală, ce va avea loc tot la Oradea. Fiecărui învățător i se va pune la dispoziție „regulamentul pentru conferințe și reuniuni“, cu scopul de a cunoaște preocupările acestora. Un fapt demn de relevat este acela că s-au înscris, ca membri ai reuniunii, doi învățători care nu locuiau în Bihor.

Se cuvine a fi subliniată împrejurarea că, deși este vorba de o reuniune districtuală a învățătorilor, președinte al acesteia a fost ales avocatul dr. Nicolae Zigre, personalitate a vieții culturale și politice a românilor bihoreni, cunoscut din acțiunile sale anterioare ca un fervent patriot, fost el însuși, în anii de studiu al Academia de drept din Oradea, membru activ al Societății de lectură din Oradea, după care a sprijinit toate inițiativele tineretului român și s-a integrat mișcării naționale, cîștigîndu-și o mare autoritate în viața publică orădeană.

Integrîndu-se acțiunii intelectualilor români de creare a numeroase reuniuni învățătoresci în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, demersurile organizatorice ale românilor bihoreni — circumscrise perioadei dintre anii 1888—1891 — au avut ca finalitate constituirea unei asemenea asociații profesionale, ale cărei forme de activitate le vom prezenta într-o lucrare separată, deoarece mai sînt necesare investigații documentare pentru a fi cît mai cuprinzător reconstituite.

RAFILE FAUR — VIOREL FAUR

PAGINI INEDITE DIN JURNALUL DE TINEREȚE AL LUI VASILE GOLDIȘ¹

În anul 1880, pe cînd frecventa clasa a VII-a a liceului din Arad, Vasile Goldiș a început să-și noteze fragmentele ce i se păreau mai interesante din lecturile pe care le făcea. La 5 februarie 1886, în ultimul an² al Facultății de litere și filozofie din Budapesta, Goldiș a intercalat printre fragmentele literare și notații cu caracter de jurnal, pe care le-a condus cu mari întreruperi, pînă la 25 septembrie 1887, cînd funcționa ca profesor la Institutul Pedagogic diecezan din Caransebeș. Din anul 1880 și pînă la 15 februarie 1886, însemnările sînt făcute în limba maghiară, iar de atunci și pînă la 27 octombrie 1886 ele alternează în limba română și maghiară. De la 27 octombrie 1886 și pînă la 25 septembrie 1887, jurnalul a fost condus exclusiv în limba română.

Începînd cu toamna anului 1887³, Vasile Goldiș nu mai trece în jurnal întâmplări și discuții cotidiene, ci notează, în schimb, extrase din „Convorbiri literare”, un studiu personal despre „Codicele voronețean”, expresii arhaice din basmele lui Petre Ispirescu și poezii populare culese din Banat și Bihor⁴. Mai sînt reproduse în fine, în jurnal, și titlurile cărților și poeziilor citite, dintre care remarcăm scrierile lui Constantin Negruzzi, Alexandru Odobescu, Psaltirea în versuri a mitropolitului Dosoftei, Viața lui Iuliu Cezar, lucrările lui B. P. Hașdeu, scrierile lui Titu Maiorescu, Alecu Russo, Ioan Slavici, Mihail Kogălniceanu, Barbu Ștefănescu Delavrancea, Dinicu Golescu, Iosif Vulcan, Ion Brătianu, P. P. Carp, Nicolae Bălcescu, Miron Pompiliu, Teodor Burada, A. D. Xenopol, Ion Creangă. Dintre poezii preferați notează pe Mihai Eminescu, Vasile Alecsandri, Veronica Micle, Anton Pann, Alexandru Vlahuță, precum și multe cărți de gramatică românească, memorii și discursuri politice, cărți de istorie și teorie literară, clasicii literaturii universale și multe altele. Iată din ce fel de izvoare căuta să-și îmbogățească acum cultura și cunoașterea limbii materne.

Pentru valorificarea cît mai autentică a jurnalului am ales textul original și am omis însemnările din lecturile pe care le făcea. Astfel, jurnalul pe care-l publicăm cuprinde numai perioada budapestană (1885—1886) și

¹ Jurnalul poartă titlul: Goldiș László, Jegyzetek, 1880 (VII. osztály) (Insemnări, 1880, clasa a VII-a liceală) și se află în posesia tovarășei Eugenia Pintilescu din Arad, nepoata lui Vasile Goldiș, care ni l-a pus la dispoziție cu multă amabilitate.

² Precizăm că Vasile Goldiș a studiat la universitățile din Budapesta și Viena 5 ani și nu 4, cum greșit se mai afirmă în unele lucrări recente: 1881—1882 la Budapesta 1882—1884 la Viena și din nou la Budapesta între 1884—1886.

³ Din septembrie 1887, p. 158.

⁴ Goldiș a cules și notat în jurnalul său 14 poezii populare, p. 221—230.

primii ani de profesorat la Caransebeș (1886—1887). Omisiunile făcute nu sînt de natură să micșoreze valoarea documentară a jurnalului.

Jurnalul lui Vasile Goldiș, cu mici omisiuni, apare acum pentru întâia oară, sub semnătura noastră.

*

Document de mare importanță privind personalitatea lui Vasile Goldiș, jurnalul din tinerețe ne oferă informații de mare utilitate pentru reconstituirea obiectivă a biografiei sale, momente inedite dintr-o viață atît de bogată în fapte. Jurnalul ne vorbește despre o lume de gânduri și întâmplări din care rezultă trăsăturile de caracter ale viitorului om politic român. Ceea ce surprinde și încintă în jurnal este obiectivitatea cu care sînt notate evenimentele și întâmplările, sinceritatea și aerul proaspăt pe care ni-l aduce după fiecare notație, desăvîrșita lui curățenie morală etc. Goldiș își ordonează jurnalul și vine în fața noastră cu atmosfera unei epoci pe care el o analizează critic. Multe din ideile sale poartă forța generalizatoare și expresivă a aforismelor, căci gîndirea autorului lor e mereu în concordanță cu realitatea.

Publicînd jurnalul din tinerețe al lui Vasile Goldiș, luptător democrat pentru cauza națională, ni se pare omagiul cel mai drept și mai cîstit cu putință.

GHEORGHE ȘORA

ANEXA

Goldiș Vasile, *Însemnări, 1880, clasa a VII-a liceală*

[...] Socialismul

La fel ca înainte de furtună cerul este liniștit dar acolo în adîncul orizontului se află un fel de ceață deasă și un nouaș întunecat ca funinginea.

Vă distrați? Ah, omul nu uită niciodată acest lucru. În timpul celor mai crîncene valuri ale revoluției franceze s-au organizat cele mai reușite bătălii.

Socialismul este cunoscut de multă lume în teorie, dar puțini, foarte puțini îl înțeleg. Se știe de exemplu că în Rusia sînt nihiști, în Germania și în alte țări socialiști, în Franța anarhiști. În Anglia și în America, negrii sînt foarte săraci. Ei sînt tratați neomeneste. În India 15 milioane de oameni trăiesc în mizerie, sîngele lor e supt de 50 de mii de negustori englezi foarte rafinați. Dar cine caută legătura între toate acestea, cauzele? Pentru că legături și cauze sînt.

Eram la Viena cînd l-au spînzurat pe Kammerer din cauza adeziunii sale la mișcarea socialistă și anarhistă și încă pentru motivul că a evadat de trei ori din armată, respectiv din robie. Eram acolo și am văzut pe buzele lui acel zîmbet batjocoritor cînd mergea cu pași apăsați spre locul execuției, unde era streangul și i-am auzit ultimele cuvinte: „Nu există Dumnezeu!” Repede [să-l spînzurăm — n.n.]. Săracul. A și mers repede. În cinci minute a fost și nu mai este. Prietenii lui l-au numit „fratele zîmbitor”, pentru că întotdeauna era bine dispus deși la șapte oameni le-a luat viața. De fapt acest lucru nu este un păcat atît de mare. Există ceva în atmosferă, ceva care va erupe în mod categoric și va acoperi această lume ca și cum n-ar fi fost.

Mulți îl consideră pe Bismarck ca pe cel mai mare om de stat. Și lumea are dreptate. El este primul dintre toți bărbații de stat din Europa care a observat cu groază tendința prezentului care va crea o era nouă de care se sperie lumea care se află deasupra pământului. Pentru că mai jos, sub pământ, există și o altă lume care trăiește în locuințe mizerabile, în pivnițe mucegăite, unde apa curată este un lux, unde mizeria, bolile și griile sînt un musafir obișnuit. Această lume este ignorată de lumea vizibilă care n-a vrut s-o recunoască ca o realitate. Să fim atenți! Să fim atenți!

Grija este o rudă apropiată cu gîndirea și dacă nu eliminăm griile atunci ruda ei, gîndirea, are să ne facă nouă griji, ne va pune în mare dificultate. Nu observați semnalmente furtunii? Nu vedeți cum încep să se miște frunzele copacilor? Nu auziți tunetele profunde?

Eu l-am văzut pe Kammerer, murind, cu zîmbetul pe buze. Și la acel zîmbet batjocoritor m-au trecut fiorii de parcă aș fi auzit sunînd: „Acest om a murit pentru un ideal“.

Pentru că, pentru fiecare ideal, este nevoie de un martir, e nevoie de sînge pentru stropirea lui, ca să încolțească planta nobilă.

De fapt știți că pentru idealul cel mai nobil al lumii, pentru al nostru creștinism scump și-au vărsat sîngele mii și mii de oameni, care au murit ori în lupte aprige, ori sub paloșul călăului.

Să nu uitați că ideea de bază a acestei religii este: „să-ți iubești semenul ca pe tine însuși“ și imediat [...] „fără faptă credința e moartă“. Cît de mult ne-am îndepărtat de ideea de bază a creștinismului.

Este semnificativ că astăzi oamenii îi spun banului „Isus Cristos“ fiindcă banul este atotputernic și poți rezolva cu el totul. Această stare de lucruri este ceva caracteristic pentru epoca noastră. Și cine a descoperit această denumire pentru ban? S-a născut singură, fiindcă a avut mediul prielnic pentru aceasta.

La teatru se joacă piesa „Povestea unei femei“ unde se vorbește deschis despre principiul iubirii libere în această societate care nu se mai poate menține în normele unei morale. Și presa recunoaște un talent mare tînărului dramaturg, de la care ne putem aștepta multe.

Da, da, de la astfel de oameni ne putem aștepta la multe.

Rákosi aduce în piesă păcatul și lumea elegantă aplaudă frenetic pe artista Magdalena plină de vicii. „Panem et circenses“ era zicala Romei antice, dar Roma a căzut. Lucrătorii din fabrici renunță la partea a doua a zicalei, dar cer cu atît mai frenetic pîinea. Și acest singur cuvînt va schimba lumea.

Cine știe cum va fi aceea?

În sculptură, poezie, modă, în concepția despre lume, peste tot, începe să domine naturalismul. Și acest naturalism care nu trebuie confundat cu naturalismul filozofic, este foarte apropiat, este foarte înrudit cu anarhismul, cu socialismul.

Este o diferență uriașă între naturalismul filozofic și acel naturalism care se propagă în zilele noastre în loc de „tatăl nostru“ de fiecare domnișor, filifizon și blătat.

Care de ce ar trebui ca acest filifizon să-și bată capul pentru a afla de fapt ce este naturalismul?

Nici eu nu am știut la 6 ani la ce-mi servește acel „Tatăl nostru“ și totuși a trebuit să-l spun cel puțin de 3 ori pe zi, pentru că altfel nu am primit de mâncare. Ce nu face omul pentru o bucățică de pâine.

Cine studiază istoria poate observa în societate un fenomen aparte, a cărui cunoaștere în anumite situații îl face proroc.

În vremurile străvechi Egiptul a fost mult mai izolat de lumea de atunci, decât este acum în fața noastră. Și țara respectivă a existat și a înflorit timp de milenii până ce a venit un rege nenorocit, care tare i-a îndrăgit pe grecii fini și picanți. Și lumea egipteană s-a pornit după exemplul regelui și „a fi grec“ a devenit modă.

Iar apoi Egiptul n-a mai existat!

În epoca sălbatică a împăraților romani lucrul cel mai la modă a fost să pozezi sclavi germani, iar damele romane au dat comori pentru părul blond al femeilor germane după care tineretul înnebunea.

Și după scurt timp, ei slujeau pe germani! . . .

Are acest lucru, mă rog, o importanță mai profundă. Doar e un lucru cunoscut că pericolul are o forță de atracție magică asupra omului.

De multe ori simte omul că ar dori să se afle în mijlocul primejdiilor, dar nu poate spune de ce.

Aș avea curajul să pariez că cel mai citit scriitor din lume este Emile Zola, apostolul socialismului. În Ungaria cei mai mulți cititori îl are „Pikáns Lapok“ [Foile picante] — desigur numai așa la prima vedere.

E fantastic de mare această tabără, este îngrozitor de mare provizia ce s-a adunat, este uriaș acel material exploziv care va aprinde această revoluție sîngeroasă care va fi chemată pentru a crea o nouă ordine, o nouă lege și o nouă religie în locul lucrurilor înspăimîntătoare în care lumea se rătăcește în prezent.

Marele Bismarck a recunoscut această forță faptică și a considerat demn să se ocupe de socialism, în timp ce epigonii lui rîdeau de micul Bismarck.

La această atitudine a lui Bismarck socialismul răspunde prin dictonul: „Cine rîde la urmă rîde mai bine“.

Însă pînă la urmă și marele Bismarck s-a speriat probabil văzînd cu ce forțe fantastice au apărut socialiștii la ultimele alegeri.

Și cîți încă se mai află în cazemate, în fabricile de plumb [. . .], cîți sînt furioși și înfometati, cîți trăiesc în neagră mizerie și așteaptă doar semnalul pentru a se spăla de toate acestea cu sînge. Gîndul pe care-l găsim în marea masă, Rouget de Lisle l-a transformat într-o melodie și într-un ritm mobilizator, în imnul sau marșul de la Marsilia care este compoziția cea mai norocoasă din cîte s-au născut în lume.

Oare cîți sînt cei care se roagă zilnic să vie și pentru ei o zi mai bună? Sînt foarte mulți. Și ce se va întîmpla dacă găsesc ascultare? Va fi vai de lume atunci.

Să nu vă bateți joc de acești nenorociți care la Paris țin ședințe sîngeroase, nu lucrează nimic, dar le place să facă politică și strigă după pâine. Nu vă bateți joc de ei pentru că odată se pot inversa rolurile.

Și această bătaie de joc va fi necruțătoare.

Marat a spus tînărului Barbaroux cu un prilej: „Dați-mi 200 de bravi din Neapole, fiecare cu o sabie, și în mîinile lor sîngi cîte un scut de fier:

cu ei voi cutreiera Franța și voi înfăptui revoluția". Poporul l-a botezat Cassandra-Marat.

Bravo! Un Marat se poate naște foarte ușor.

Atunci îl putem revedea (dacă se naște acest Marat) pe Robespierre, un Kalat, un Carrieret, ca și pe marele Danton.

Cu astfel de personaje se poate pune în mișcare noaptea subterană.

Este întunecat drumul eternității, cum se reflectă în această lume a timpului. Budapesta, 1885 [fără dată]⁵.

[...] Creștinismul a recurs la cruzime mai mult decât necreștinii. Episcopii au dominat spiritele nu numai asupra clerului, ci și asupra omenirii. Biserica romană a folosit excomunicarea și inchiziția, a transformat politica de pace și binefacere în teroare. Biserica catolică a ucis foarte mulți creștini care au intrat în conflict cu ea... Budapesta, 1855 [fără dată]⁶.

[...] Oamenii trăiesc greu, în mizerie, mai ales femeile, iar alții o duc în desfrâu, în chef și în trândăvie. Colibele săracilor erau un adăpost mai sigur decât haremurile persiene unde ajungeau femeile care se vindeau... Budapesta, 1885 [fără dată]⁷.

Roma antică abia a fost în stare să umple funcțiile celor șase Veste, primul cler în schimb era plin de persoane de ambe sexe, care au jurat castitate veșnică.

Virginele Africii fierbinți s-au opus cu curaj tentațiilor, împărțindu-și culcușul cu preoții, încât flacăra curățeniei lor se contura și mai strălucitor.

Firea omenească trece imediat în cursul ei normal după un entuziasm provocat de un triumf momentan sau după subjugare, și din nou îmbracă acele forme care-i sînt cele mai adecvate poziției sociale prezente.

Nici cea mai exaltată egalitate nu poate exista fără conducerea de către un for superior și astfel Sfaturile comune repede au dus la înființarea funcției de președinte.

Creșterea prestigiului clerului a dus la nașterea diferențelor dintre cei „muritori” și preoți, pe care romanii și grecii nu o cunoșteau. Budapesta, 1886 [fără dată]⁸.

[...] O caracteristică nobilă a omenirii este sinceritatea și curajul... Budapesta, 1885 [fără dată]⁹.

[...] Aristocrația trăia în lux, corupție și chefuri, în timp ce poporul era ignorat și asuprit... Budapesta, 1885 [fără dată]¹⁰.

[...] Femeile ușuratece sînt mai viclene... Budapesta, 1886 [fără dată]¹¹.

[...] De fapt, sentimentele, dragostea sînt o marfă, se vînd... Budapesta, 1885 [fără dată]¹².

⁵ Goldiș László, *Jegyzetek*, 1880 (VII. osztály), p. 18—28. Notația cu titlul „Socialismul” reflectă interesul pe care Vasile Goldiș îl manifesta față de doctrina socialismului, simpatia, pentru cei aflați în suferință, încrederea lui într-o lume mai bună, deși cele menționate nu au un fundament științific, ci mai mult o confesiune de credință.

⁶ Idem, p. 30.

⁷ Idem, p. 31—32.

⁸ Idem, p. 32.

⁹ Idem, p. 35.

¹⁰ Idem, p. 36.

¹¹ Idem, p. 41.

¹² Idem, p. 42.

[...] Sclavii în antichitate erau mai puțin prețuiți decât animalele. Istoria omenirii este o continuă curgere. Omul este mereu în căutarea binei... Cermei, 2 mai 1885¹³.

[...] Schorschmidt Francisc a avut minte mare [...] dar fiind prea idealist nu a avut de loc simțul practic și astfel nu a putut să-și îngrijească sănătatea. La Viena, mânca dimineata, săptămîni de-a rîndul, numai oîte o franzeluță, iar la prînz lua masa la bucătăria populară pentru 8 cruceri. Budapesta, 5 februarie 1886¹⁴.

[...] Actualmente sînt meditator la prof. univ. Antal Gyula, deputat în Dietă. El are patru copii: Feri, Jeni, Lajos și Marghit pe care trebuie să-i plimb prin oraș și să-i meditez. El e un om cam mediocru, ea [nevasta acestuia — n.n.] e cu totul proastă și din fapta [categoria — n.n.] oamenilor din Evul mediu. Azi m-a vătămat [insultat — n.n.] grozav, dar sufăr toate, numai să-mi pot ajunge odată scopul. Azi am primit epistolă de la taica, unde-mi scrie că a fost la noi unchiul Simion și Ignat Pop din Arad.

Tot azi plec la președintele comisiei de examinare a profesorilor, membru în Camera magnaților. Dar nu m-am dus ca să nu pierd studiul individual.

În viitor mă voi strădui să nu promit ceea ce nu pot realiza. Azi am scris și taichii. Mai învăț ceva și pe urmă mă culc... Budapesta, 15 februarie 1886¹⁵.

[...] Am primit de la Episcopia din Arad disertația mea de doctorat cu mențiunea că nu o pot tipări. Mi-au trimis și 52 forinți taxa de examen. Am fost la un coleg care învață febril pentru a-și lua și el doctoratul. Budapesta, 18 februarie 1886¹⁶.

I-am scris lui Suciu pentru strîngerea semnăturilor intelectualilor români ca să le dăm deputatului maghiar Mocsáry Lajos care a vorbit frumos în parlament în problema minorităților. Mă pregătesc intens pentru a-mi lua examenul de doctorat. Budapesta, 19 februarie 1886¹⁷.

Azi l-am vizitat pe Emil care dormea. El era foarte bucuros că și-a luat examenele. Am primit vești bune de acasă.

Sînt foarte obosit.

Doamne dă-mi putere ca să nu apuc pe căi greșite.

Mă simt foarte slab și bolnav sufletește. Budapesta, 21 februarie 1886¹⁸.

M-am sculat la ora 6.30 și am citit ziarul la cafenea. Am învățat la istoria antică pînă la ora 12.

Popovici Ioan a căzut la rigorosul al treilea [...] Azi am pus la loterie. Doamne dă să dobîndesc.

Acuma-mi adusă Tresca plata pe luna viitoare. Azi nu mi s-a întîmplat nimic ceva de însemnat. așadară, adio ziar [jurnal — n.n.].

¹³ Idem, p. 49—52.

¹⁴ Idem, p. 63.

¹⁵ Idem, p. 65—67.

¹⁶ Idem, p. 68.

¹⁷ Idem, p. 69.

¹⁸ Idem, p. 71.

Am citit nuvela tradusă de pe nemțește de Nelli lui Ioan Cornea, dar cred că ar fi mai bine dacă s-ar ocupa de treburile cășii [gospodărie — n.n.] ca de literatură. Apare în foaia Tribunei. Budapesta, 22 februarie 1886¹⁹.

Am primit scrisoare de la taica. El îmi scrie că un cizmar din Cermei și-a omorât soția, numai din motivul că n-a vrut să vină acasă cu toate că o iubea foarte mult. Budapesta, 27 februarie 1886²⁰.

Am fost la cursuri la istoria antică, după masă cu copiii, seara am mers la bal mascat. La ora 11 a izbucnit un incendiu la pod iar publicul a fost mult. Budapesta, 28 februarie 1886²¹.

Am venit acasă după ora 2 noaptea. Am dormit pînă la ora 8.30. După masă m-am dus la cafenea și acolo am stat pînă la ora 17.30. Azi m-am purtat rău că am învățat tare puțin. Azi nici n-am fost la prelegerea lui Kerékgyártó.

Vasile, să nu apuci pe calea rea.

Tot azi am trimis la iubita mea, decupat din ziar, evenimentul cu balul ratat, de la redută. Seara am învățat și am dat lecții (meditații). Este ora 9 seara și am băut doar o ceașcă de ceai.

Azi am depus și cererea pentru examenul de profesor. Budapesta, 1 martie 1886²².

Am primit scrisoarea de la taica. Între timp am fost la cafenea și apoi la conferința unui istoric, Marcalihor [sic!]. El nu a venit la conferință și atunci eu am venit acasă.

La ora 5 am asistat la un examen de doctorat. Un coleg de al meu a reușit. Budapesta, 3 martie 1886²³.

Am fost la baie de dimineată apoi am venit la prînz unde a fost prezent și Viznecher.

Azi am învățat prea puțin. Trebuie să depun un efort mai mare, trebuie să depun un efort sporit. Budapesta, 9 martie 1886²⁴.

Ieri Petru Truția a vorbit în cauza noastră națională cu puțin efect. Truția nu e omul care ar putea înainta sfînta noastră cauză. Babeș a îmbătrînit și mulți rîvnesc la pierderea popularității sale atunci cînd ar trebui să ne iertăm erorile individuale unul altuia și să lucrăm umăr la umăr pentru salvarea naționalității noastre, fiind atacați de toată lumea. Rău faci domnule Mureșan cînd dai năvală asupra lui Slavici și rău faci domnule Slavici cînd dai năvală asupra lui Mețianu, Roman (Alexandru) Goldiș [viitorul episcop al Aradului între 1899—1902 — n.n.]

Aceștia sînt români buni ca și dumneata și rău facem cu toții cînd ne înstrăinăm unii de alții prin personalități uricioase. Lăsați și hoții din temniță căci avem lipsă de ei în lupta groaznică ce ni-o oferă dușmanii puternici ai naționalității noastre, a limbii noastre materne!

A încetați lupta cu dreptul în mîină, provocarea la simțul de dreptate, a început lupta cu focul și cu pumnul. Hands off!

¹⁹ Idem, p. 72.

²⁰ Idem, p. 73.

²¹ Idem, p. 73.

²² Idem, p. 73—74.

²³ Idem, p. 75.

²⁴ Idem, p. 78.

Noapte bună scumpă nație! Budapesta, 11 martie 1886²⁵.

M-am trezit la ora 6.30. Între 7—8 am citit în cafeneaua lui Micsek vorbirea lui M. Kogălniceanu, care a făcut o impresiune strașnică asupra tuturor. tinerilor de aici. Ungurii nu voiesc să știe de ea. S-a făcut drept aceea propunerea din partea mea și a lui Țepeneag să o traducem în ungurește, să o tipărim și să o trimitem prin toată țara [Ungaria și Transilvania — n.n.] ca să audă și ungurii odată un sunet al adevărului. Nu știu vom putea prea împlini... Budapesta, 12 martie 1886²⁶.

Înainte de amiază am învățat. După amiază am fost de la 2—4 la prelegerea lui Kerékgyártó. Seara am propus și învățat. Acum mai scriu o epistolă la Viorica, apoi mă culc și mai citesc cîta [puțin — n.n.] în pat.

Am convenit azi cu Telescu care vine din Viena spre a merge de paști acasă la Arad. Mi-a povestit despre Tuducescu că e cu totul delăsător. Om cu talent literar, dar debilitatea voinței sufletești îl va doborî. Îmi pare rău; speram că are să îmbogățească literatura română cu ceva umor, de care ar fi lipsă avem. Că el a avut o vîină excelentă umoristică după cum m-am convins din cîteva [compoziții — n.n.] a lui care mi le citise pe cînd eram și eu voluntariu la Viena.

Se vede aceasta și de acolo că nu puteam vorbi cu el ca să nu zîmbesc mereu.

Telescu-mi povestește următoarea întâmplare: Eu eram dator unui croitor din Viena cu vreo 10 fl[orini]. Tot la acela era și Tuducescu dator. În lunile trecute convine croitorul cu Tuducescu și-l întreabă: — „Domnule Tuducescu nu cumva știți D-vs. ceva despre domnul Goldiș? Îmi datorează încă o mică sumă. Dar el nu dă semn de viață. Această sumă ar putea să mi-o trimită” — „Dar știți D-vs. domnule maistru, această sumă o să v-o plătească dragul Dumnezeu fiindcă prietenul meu Goldiș este de mult mort. În cer puteți să cereți banii de la dînsul”. — „Nu mai spuneți!? Acest bărbat tînăr, a murit într-adevăr? N-a! Asta într-adevăr ar fi păcat”.

Cu aceasta el a plecat, a luat carnetul și mi-a șters numele și datoria făcînd deasupra mea o cruce. Eu încă voi căuta să-i plătesc banii cît mai curînd și să-i dovedesc șvabului de omenie că morții pot învia și înainte de termenul sfintei scripturi. Budapesta, 12 martie 1886²⁷.

Am fost la cafeneaua Micsek și acolo am citit ziarul. După ora 10 am învățat.

După masă la ora 14.00 l-am ascultat pe [profesorul] Kerékgyártó și după ora 15 am dat examen la el din istoria modernă a Ungariei. Bătrînul a fost foarte mulțumit și m-a flatat spunîndu-mi: „Domnul Goldiș, ești pregătit ca întotdeauna”, după care am învățat la latină și i-am învățat pe copiii profesorului unde eram în gazdă. Doi colegi n-au luat examenul de drept. Acum mă culc dar mai înainte îi scriu Violei.

²⁵ Idem, p. 82—83. Rezultă cît de veche și puternică era detașarea lui de cultura și politica străină de neamul său.

²⁶ Idem, p. 84. Goldiș se referă la clasele exploatare reactionare maghiare și nu la poporul maghiar.

²⁷ Idem, p. 85—86.

Spre seară au fost pe la mine Deac și Aron. Budapesta, 13 martie 1886²⁸.

Dimineața am fost la cafenea, de unde ne-am dus cu Halic la croitor, unde ne-am comandat două rînduri de haine și un pardesiou cu 100 forinți. După masă m-am plimbat cu copiii pe care-i îngrijeam la profesor.

La ora 15 m-am dus la ședința societății „Petrul Maior” unde am ascultat prelegerea lui Vlaicu despre hîrțile de bani, bancnote, etc.

S-a iscat o dispută între dînsul și Tepeneag, Sîrbu și Dobrin, etc.

După ședință, la ora 6.30 [18.30] am venit acasă, am cinat și apoi m-am dus la Kammer, unde era strînsă [adunată — n.n.] tinerimea română pentru a discuta despre o serată muzicală-literară, care ar fi să se aranjeze încă în luna aceasta. A fost acolo și domnul Popovici, artist de la Opera din Viena, fiind în trecere către București.

A fost vorba să ia și el parte la concertul aranjat, dar fiindcă se întoarce din București prea tîrziu, s-a decis ca să aranjăm un concert fără dînsul.

S-a vorbit mult după datina românească. Am vorbit și eu accentuînd în contra părerii lui Suciuc, că terenul prezent nu e aplicat spre a putea atrage la petrecerea noastră și pe străini și așa să facem numai o petrecere pur românească. În urmă s-a ales un comitet de 12 membri între care sunt și eu.

De acolo, pe la orele 11 (23) ne-am dus la [cafeneaua] Micsek.

La 12 [24] apoi am venit acasă și m-am culcat. Budapesta, 14 martie 1886²⁹.

Azi dimineață m-am sculat la ora 7.30 fiind de ieri obosit. Am studiat pînă la 12. După amiază am fost la cafenea.

Azi a fost serbarea jubileului din 1848. 15 martie. Tinerimea universitară a aranjat o demonstrație mare. S-au văzut steaguri cu inscripțiunea „Éljen Kossuth Lajos”. Eu nu am participat. Alecsici a fost acolo. Budapesta, 15 martie 1886³⁰.

De la ora 8 am învățat metrica lui Horațiu. Între 14—15 am fost la prelegerea profesorului Kerékgyártó iar de la ora 15—16 la profesorul Balagy [sic!], după care am meditat copiii și am învățat apoi și eu. Budapesta, 16 martie 1886³¹.

Înainte de prînz am învățat. După masă am plimbat copiii iar seara am învățat din nou. Am mai fost la moară cu Feri să comandăm făină. Dl. m-a rugat să merg cu Feri. Marghit a alunecat și și-a scrîntit piciorul. Budapesta, 17 martie 1886³².

De la ora 9—12 am învățat, apoi pînă la 13 am dat meditații la copii. După masă am fost la cafenea, apoi la probă la croitor care m-a chemat pe sîmbătă seara. La ora 15 m-am dus la biblioteca universitară să ascult prelegerea lui Marcali [sic!], dar nici el și nici studenții n-au venit.

²⁸ Idem, p. 88. Goldiș citea la cafenea mai ales ziarele de sînga din imperiu. Viola este viitoarea lui soție. Ea va fi menționată în jurnal: Viola, Viorica, Vioricăi, cu inițiala V., și Vioara.

²⁹ Idem, p. 89—91. Goldiș era membru activ al societății „Petrul Maior” din Budapesta. La Viena a fost membru al societății „România jună”. Suciuc este viitorul organizator al adunării de la Alba-Iulia din 1 Decembrie 1918.

³⁰ Idem, p. 91.

³¹ Idem, p. 92.

³² Idem, p. 92.

M-am întors acasă, am citit și am meditat copiii.

Azi am primit scrisoare de la scumpa mea și i-am și răspuns.

Anexez la ziua de azi acea știre din „Pesti Hirlep“, în care este vorba de prințul moștenitor și de Ardeal. Mai copiez aici o poezie satirică dintr-o revistă germană.

Toată ziua a plouat, frigul se menține, Domnul [gazda — n.n.] aprecia că iar începe frigul.

Nu mai vine primăvara, o aștept atît de mult. Budapesta, 18 martie 1886³³.

Între ora 8—12 am învățat, după care am meditat copiii. Între orele 14—16 l-am audiat pe profesorul Kerékgyártó.

Azi am căpătat de la taica epistolă în care-mi scrie că ei sunt cu toții sănătoși și că Ionuț fuge în patru picioare dintr-un loc în celălalt și că toți se bucură de el. Dacă vede pe taica fuge din toată puterea și se maracă [urcă — n.n.] la el pe cizme, ca să-l ieie în brațe.

Îmi scrie taica că în ziua de 3/15 martie ungurii au serbat și în Cermi o mare sărbătoare; el la rugarea lor le-au dat trecurile [sic!] bisericii noastre, ca să facă larmă cu ele. Pușcă unguri-n vînt, dar cu toate demonstrațiunile lor pe noi, unguri nu ne-or face. Apa trece pietrele rămîn.

Am căpătat azi și de la unchiul Simion Cornea, preot în Răpsig o epistolă în care mă roagă să-i comunic ceva de prin bibliotecile de aici referitor la istoria comunei Răpsig sau a teritoriului aceuia.

M-a atras mult zicerea lui Széchenyi [sic!] care mi-am amintit-o: „Înainte de toate am ajuns la concluzia că omul cinstit n-are voie să asculte de vorbele lumii. Foarte adevărat, virtutea cea mai mare este să fii om de omenie, fără muzică, fără gălăgie. Ce păcat că omul este om“. Azi am citit cuvîntul președintelui, arhiepiscopului Simon, rostit la deschiderea asociației „Sfîntul Ștefan“. A fost o cuvîntare splendidă. Budapesta, 19 martie 1886³⁴.

După masă am mers la plimbare pe malul Dunării și m-am uitat la vapoarele ce mergeau în sus și în jos. Vremea a fost frumoasă.

M-a durut inima văzîndu-i pe săracii hamați care din zori și pînă-n seară cară la saci și nu primesc nici măcar atîta ca să se sature.

Doamne, Doamne, ce egoistă e lumea și ce imperfectă este.

Alta ar trebui să fie lumea. Budapesta, 20 martie 1886³⁵.

Am fost la plimbare cu copiii. Croitorul mi-a adus hainele acasă dar pardisiul l-am dat înapoi să-l refacă. Mai trebuie să-i dau 50 forinți. Am primit scrisoare de la Viola, îi răspund și mă culc.

Am observat că mă simt mai bine dacă nu beau vin. Doar de fumat să mă pot lăsa. Budapesta, 21 martie 1886³⁶.

Între 8—12 am studiat. A fost la mine Deac și am tradus „Odele lui Horațiu“. După masă am fost la cursuri, am meditat copiii și apoi am învățat.

Nu știu dacă aș fi greșit cu ceva. Budapesta, 22 martie 1886³⁷.

³³ Idem, p. 93—95.

³⁴ Idem, p. 96—98. Ionuț este fiul surorii lui Vasile Goldiș, Elena, căsătorită cu Vasile Jurca în comuna Cermi, unde era cu parohia și tatăl său.

³⁵ Idem, p. 99.

³⁶ Idem, p. 100.

³⁷ Idem, p. 101.

Între 7—8 am fost la cafenea. După 8 am citit. După masă am fost la Societatea „Petru Maior” ca să discutăm despre concert. Sînt foarte scumpe sălile. Dar totuși îl vom ține. Budapesta, 23 martie 1886³⁸.

Azi nu mi s-a înîmplat nimic de însemnat. Dimineața am fost de la 8—10 la Fejérpataky apoi de la ora 10 am studiat acasă. După amiază am fost cu pruncii la preumblare și apoi am citit scrierea lui Jókai: „Milyenek a nők?”. Budapesta, 27 martie 1886³⁹.

Azi am tradus „Oda lui Horațiu” și am fost la societatea „Petru Maior”. Oameni leneși, spiritul tîmpit. Cauza e că nu știe nici măcar unul perfect românește. Dar e și greu de a ști. Tot omul își formează după gustul său cuvinte din latină. Asta e o procedură cu totul rea și foarte periculoasă pentru limba română.

Latinismul ne strică frumusețea și originalitatea limbii. Unde ești Vörösmarty românesc, ca să ne dai o limbă originală și perfectă?

În Slavici am mare speranță, el vorbește și scrie mai frumos românește dintre toți românii ce trăiesc azi. Budapesta, 28 martie 1886⁴⁰.

Azi dimineață am trimis răspuns la consistoriu și la comanda militară.

După amiază am fost la preumblare, apoi am învățat cîta [puțin — n.n.]

Am fost de la ora 5—7 la ședința [societății] „Petru Maior”. Seara acasă. Budapesta, 29 martie 1886⁴¹.

Azi dimineață m-am sculat la ora 6,45, apoi de la 7.30 la 8.30 m-am preumblat pînă afară din oraș, unde miliția face exerciții. M-a picat foarte bine. Am luat și o doză de „Seidlity-Pulver” deoarece azi noapte am avut durere de cap. De la 8.30—12.00 am învățat. După amiază am fost la prelegere la Kerékgyártó și Ballagi. Seara am studiat. Azi am primit epistolă de la Viorica, i-am scris deloc napoi. Budapesta, 30 martie 1886⁴².

Mîine va fi concertul societății „Petru Maior”. Budapesta 1 aprilie 1886⁴³.

Am fost la profesor ca să mă examineze mai devreme ca să pot pleca în armată. Budapesta, 2 aprilie 1886⁴⁴.

Notițele aceste le scriu luni dimineața. Sîmbătă adeva am avut concertul împreună cu danș și așa de la 7.30 am fost acolo pînă dimineața la 5.30. Petrecerea a succes moralmente foarte bine, dar materialmente este vreo 30—40 fl(orini) deficit, ce avem să plătim noi, organizatorii. M-am petrecut foarte bine cu d-șoara Emilia Hațiegan, nepoata alu Marienescu. Nu e frumoasă nici decît, dar e foarte plăcută. Budapesta, 3 aprilie 1886⁴⁵.

Azi am dormit pînă la 8.30. Apoi m-am sculat și m-am dus la preumblare ca să mă răzbun [...]. După amiază de la 2.30—6.30 am fost cu pruncii pe muntele Gellért; era lume multă acolo, aerul plăcut, păcat că nu este nici o restaurație [sic!], i-ar merge bine acuma în primăvară. Sîmbătă am trimis epistolă Vioricei. Seara m-am culcat de timpuriu. Budapesta, 4 aprilie 1886⁴⁶.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Idem, p. 105.

⁴⁰ Idem, p. 105—106.

⁴¹ Idem, p. 106.

⁴² Idem, p. 107.

⁴³ Idem, p. 108.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Idem, p. 108—109.

⁴⁶ Idem, p. 110—111.

Dimineața am studiat, dar n-a mers bine, deoarece m-am simțit încă foarte oboșit. Ceva însemnat nu mi s-a întâmplat. Budapesta, 5 aprilie 1886⁴⁷.

Dimineața de la 8—12 am studiat, apoi după amiază la prelegere, seara m-am culcat de timpuriu. Am durere de cap. Timpul e minunat de frumos. Budapesta, 6 aprilie 1886⁴⁸.

Dimineața de la 8—9 am învățat acasă; apoi de la 9—11 am fost în biblioteca muzeului, unde am citit de la Bartal: „Latin és Görög Hangtan”.

E interesant pentru omul de specialitate, dar totuși cam sec. După amiază de la 13.30—14.30 am fost la preumblare cu copiii. Apoi am studiat acasă. după ce am fost și la Kerékgyártó la prelegere. Azi am epistolă de la taica, scrie că acasă nu stau lucrurile rău. Azi mai toată ziua a plouat, după amiază un vânt puternic și rece. Azi scriu încă taichii și lui Emil epistolă, apoi mă culc. Budapesta, 7 aprilie 1886⁴⁹.

Azi duminică, la 11 aprilie, scriu continuare; ceva de însemnat nici nu mi s-a întâmplat. Am învățat regulat și am trimis câteva epistole. Budapesta, 11 aprilie 1886⁵⁰.

Nimic nou. Mă scol regulat. Umblu la prelegere regulat. Azi am fost la scăldă [baie sau strand — n.n.] până la ora 9; apoi m-am ras. Am trimis epistolă la V[iorica]. Acu învăț istoria lui Lipot I. (1657—1705). Budapesta, 14 aprilie 1886⁵¹.

De acum înainte mă scol la ora 6 dimineața. Până la ora 8 am să fiu la cafenea, [de la] 8—12 am să studiez. Am fost la comisariat ca să mă ia la batalionul 44, fiindcă e mai aproape de mine.

Am fost la muzeu și am citit niște documente. Budapesta, 15 aprilie 1886⁵².

Am scris azi un articol împotriva cărții lui Frary și cu asta a trecut ziua. Budapesta, 19 aprilie 1886⁵³.

Sunt deja 8 zile de când nu am mai scris nimic în ziar [jurnal]. A fost săptămâna patimilor a D-lui nostru Isus Christos. Pe de o parte am fost ocupat cu studiul, pe de altă parte cauza nescrierii a fost lenea.

În săptămâna trecută am primit și trimis epistole.

Paștile (25 aprilie) le-am serbat în pace și sănătos cu bucurie. Timpul a fost minunat de frumos. La paști, dimineața am fost la biserică. Liturghia a fost românește. D-nul Antal încă, luni, nainte de paști a călătorit de acasă la Peci. Azi d-na, a sosit. Azi am auzit că doamna buleandră [femeie stricată — n.n.] și azi toată ziua a fost după amiază la drăguțu său care numai azi dimineața a sosit din provincie. Oare cu ce suflet poate accepta pe bărbatul său? Și are 3 feciori și o fată. Iartă-i doamne că nu știu ce fac.

⁴⁷ Idem, p. 111.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Idem, p. 111—112.

⁵⁰ Idem, p. 112.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Idem, p. 113. De la această dată. Goldiș se pregătește intens pentru examenul de licență, acordând mai multe ore pentru studiu; de dimineața de la ora șase până seara târziu.

⁵³ Idem, p. 115.

Azi dimineață am studiat. După amiază am fost pe muntele Gellért cu copiii, am dus cu mine notițele și acolo am studiat. Am căpătat de la Kerékgyártó mai multe notițe din istoria izvoarelor istorice ungurești.

Mîine capăt altele.

Timpul e foarte frumos; eu sănătos și voios, numai bunul Dumnezeu să-mi ajute a putea depune examenul special.

Am primit concesiunea de a putea servi la Regimentul 44 (Albrecht), în cazarma de pe strada [...] care este aproape de mine. Pe Paști am căpătat de la domnul [Antal — n.n.] un ban de 5 fl[orini], de la buleandra de doamnă am căpătat 3 perechi de ismene, 12 gulere și 6 perechi de manșete. Mer-ci! Imi pare că a fost azi pe muntele Gellért și Emilia Hațiegan. Budapesta, 27 aprilie 1886⁵⁴.

Azi dimineață am fost cu copiii pe așa numitul „Vérmező”, unde împăratul Francisc-Iosif I a adus toate trupele aici. A bătur un vînt mare, de ne-am umplut cu toți de praf. După amiază am mai citit una alta. A fost Alexici la mine. Am primit de la V[iorica] epistolă, i-am scris de loc napoi. Budapesta, 28 aprilie 1886⁵⁵.

Sînt bolnăvicios, mă doare peste tot, mie frică de moarte. Doamne iartă-mă că sînt tare păcătos. Budapesta, 3 mai 1886⁵⁶.

M-am sculat la ora 10. Sînt bolnav. Am primit scrisoare de la mama Violei. Mă roagă să mă tratez. Budapesta, 7 mai 1886⁵⁷.

Azi am fost afară la spitalul militar, dar nu am căpătat testimoniul că sum [sunt] morbus [bolnav — n.n.]. Au zis să mă duc la Platzkommando.

Azi primii epistolă de la V[iorica] în care-mi scrie și aceia că bietul Alessandru Tuducescu, universitar în Viena, alaltăieri, a murit acolo la părinții sei. Tată-seu a fost învățătoriu.

Mi-a fost amic bun și cruda moarte l-a răpit dintre noi prea tînăr. A fost copil de mare speranță și națiunea română pierde în el un fiu deștept și devotat cauzei naționale.

Odihnește în pace scumpe suflet, bunul Dumnezeu să-ți răsplătească dincolo de mormînt, ceea ce n-ai ajuns dincoace.

O, doamne, dă-mi sănătate căci mă tem să nu ajung și eu prea de cu grabă în mormînt. Am încă de a face una alta aici.

Dintre amicii tinerețelor mele Trandafir, Schorschmidt, Tuducescu sunt morți, toți din cauza lipsei materiale. Tuducescu în Viena odată trei zile nu a avut ce mânca. Înainte de asta cu vreo lună am uitat despre moartea mea. Acum sărmanul el întru adevăr e mort. Fie-i țărîna ușoară și memoria binecuvîntată. Budapesta, 9 mai 1886⁵⁸.

Azi primii epistolă de la V[iorica] în care-mi scrie că nu Tuducescu Sandu, ci frate-său preparandul a murit. Tableaux.

Eu am și trimis deja o epistolă de condoleanță lui Tata Tuducescu.

Azi a fost la mine înainte de amiază Meyer și Berecz și ne-am înțeles, că cine ce fel de cărți va duce cu sine la examenul scripturistic. Mai deu-

⁵⁴ Idem, p. 115—117.

⁵⁵ Idem, p. 117—118.

⁵⁶ Idem, p. 118.

⁵⁷ Idem, p. 123.

⁵⁸ Idem, p. 123—124.

năzi primii epistolă și de la taica, unde-mi scrie că ei cu toții sunt sănătoși și că au mare bucurie de Ionuț, care acum începe să umb'le. Barem atîta bucurie să aibă și ei, iubiții mei părinți, căci altcum viața lor e foarte unisonă.

Au sîmbătă, în 15 mai avem scripturistica [...] din special și apoi săptămîna viitoare examenul. Budapesta, 12 mai 1886⁵⁹.

În sfîrșit sînt gata, slavă domnului. Sîmbătă 15 l.c. am lucrat de dimineață de la 9—5 după amiază la cele două lucrări de istorie. Tema am primit-o din istoria lumii: „Demonstrarea detaliată a factorilor culturii elene”. Am lucrat la această pînă la ora 1 după amiază, cînd mi s-a dat tema din istoria maghiară: „Cum s-a dezvoltat viața publică în Ungaria în timpul lui Ferdinand al V-lea pînă la proclamarea legilor din 1848”.

În această după amiază am lucrat pînă la patru și jumătate, venindu-mi însă rău, a trebuit să las lucrarea baltă și să vin acasă cu trăsura. Duminică (în 16 mai), la 9 dimineața am lucrat pînă la 3.30 după masă, iar la latină am primit elegia scrisă de Propertius: „La moartea lui Paetus”. În introducerea latinească trebuia să se descrie activitatea literară a lui Propertius. La sfîrșit trebuiau explicate rîndurile subliniate.

Mi-a fost teamă că lucrarea din istoria maghiară va ieși proastă dar Kerekgyártó, în timpul examinării s-a aplecat spre mine și mi-a spus: „Degeaba v-ați scuzat, lucrarea este bună. Numai că ați uitat să faceți aprecieri asupra legilor privind limba maghiară”.

Lucrarea la latină era de asemenea bună. Iar cea referitoare la istoria universală profesorul examinator mi-a arătat-o la sfîrșitul examenului fiind scrisă pe ea: „lucrare lăudabilă scrisă într-o concepție excepțională și cu mare ușurință”.

Mai înainte am dat examenul oral la latină. În ordinea alfabetică eu am fost ultimul. Bartal mi-a pus următoarele întrebări: „Care este deosebirea între rădăcină și radicalul cuvîntului?”; „Ce este analiza morfologică și sintactică?”; „Cîte rădăcini de perfect sînt în latină?”; „Traducere din Aeneis, cartea a 4-a de Vergiliul: „Diserat ille patrii magni parere parabat imperium”.

Am răspuns excelent fără nici o greșeală la toate întrebările, traducerea am făcut-o fără nici o greșeală. Bartal era foarte mulțumit. După aceea am dat examen la istoria maghiară. Întrebările: 1. „Izvoarele lui Mátyás”, puține am știut, 2. „Situația limbii maghiare în epoca Arpazilor”, asta am știut, 3. „Ulászló al II-lea”, asta am știut oarecum, 4. „Iosif al II-lea”, asta am știut-o mai bine.

Bătrînul Kerekgyártó mi-a spus-o la sfîrșit: „Ai mers bine, dar putea să meargă și mai bine”.

La sfîrșit la istoria universală m-a examinat Chervan. Întrebări: 1. „Cosmogonia antică”; 2. „Spațiul istoriei în Evul mediu”; 3. „Cursul expansiunii arabe și granițele ei”; 4. „Situația creștinătății în Europa occidentală în sec. al 15-lea”; 5. „Sinodul de la Trident”; 6. „Etapale revoluției franceze”. La toate acestea am răspuns frumos.

⁵⁹ Idem, p. 125—126.

Examenul a început la ora 3 d.m. și Bartal a anunțat la ora 7 rezultatul. Al meu a fost cel mai bun. La fel din materiile principale ca și din cele secundare: meritoriu. Rare ori m-am bucurat în viață așa ca acum.

Pare-se că am câștigat simpatia lui Bartal. A doua zi întâmplător m-am întâlnit cu el pe stradă. Îl salut și vreau să merg mai departe, dar el se întoarce și îmi spune pe nume: „Domnule Goldiș, nu ai fi dispus să veniți la anul, la noi, să predați la școala de aplicație?” Firește că am răspuns cu da și l-am rugat să mă susțină. La care el a răspuns doar atât: „cereți numai”. Deci la anul voi veni la Budapesta la școala de aplicație. Voi primi 300 forinți pe 10 luni. Pe lângă asta mâncare și cazare gratuit și o plată suplimentară de cel puțin 20 forinți lunar. Mai mult nici n-aș putea dori.

Am telegrafiat la părinți rezultatul examenelor, i-am scris Violei și lui Emil.

De mine sînt soldat pentru patru săptămîni la batalionul 44 Albrecht. După aceasta mă voi duce acasă cîteva săptămîni și din nou la Budapesta. La anul cu ajutorul Domnului, doctoratul și diploma de profesor. Budapesta, 21 mai 1886⁶⁰.

De cînd n-am mai scris s-au întîmplat multe. Nu degeaba mi-a fost frică că n-am să rezist cu boala la armată. După 11 zile mi-a venit foarte rău. N-am știut de mine. A venit doctorul și m-a avertizat că pot face aprindere de plămîni.

Peste 5 zile m-am soulat din pat și m-am dus la profesorul Bartal cu cererea solicitîndu-l să-mi spună și condițiile pentru anul viitor. El m-a trimis imediat la groful Kornis, strada Sugár nr. 124, dar groful a călătorit chiar în aceeași zi. I-am scris și acum aștept răspunsul.

Ieri i-am scris profesorului Marcali [sic!] în problema condiției (acei 20 forinți pe lună pe care i-aș putea primi în plus), și cred că planul meu, la anul va reuși [...]

Ieri în problema Ianszki a fost bucluc mare. Un om a fost omorît de polițiști. Mai mulți au fost răniți. Toată treaba au făcut-o ziaristii [...] O cenzură dreaptă din partea organelor de stat este neapărat necesară. Morala o distrug ziarele în acest hal [...] Și presa din Ungaria, toată e pe mîna [speculanților — n.n.]. Dacă în Europa n-ar fi [...] [aceștia — n.n.] ne-am împăca cu mult mai bine. Budapesta, 7 iunie 1886⁶¹.

Am fost la universitate, dar a fost închis. De acolo am plecat la strand unde am citit în presă despre buclucul cu cel omorît de polițiști. Au fost răniți mai mulți polițiști. Semne proaste: Problema muncitorească! Socialismul! Budapesta, 9 iunie 1886⁶².

⁶⁰ Idem, p. 126—131. Rezultă că Vasile Goldiș și-a terminat studiile în vara anului 1886. Tot acum i se face propunerea de a accepta numirea lui la liceul de aplicație din Budapesta. Unii istorici afirmă greșit că Vasile Goldiș și-a terminat studiile în 1885, iar în 1886 ar fi obținut numirea de profesor la liceul de aplicație din Budapesta.

⁶¹ Idem, p. 131—133. Goldiș manifestă interes față de propunerea profesorului Bartal privitoare la numirea lui în funcția de profesor la liceul de aplicație începînd cu toamna anului 1886.

⁶² Idem, p. 134—135. Reținem interesul lui Goldiș pentru agitațiile muncitorești din imperiu.

Am citit cartea intitulată „Teoria tragediei“, distinsă de societatea de literatură maghiară cu un premiu de 50 forinți aur, un roman istoric despre Rákóczi și o carte tradusă din engleză despre „Istoria dezvoltării orașelor din Ungaria“.

Iar au fost demonstrații în oraș. Poliția a luat în jur de 700 înși. Abia aștept să merg la țară și Viola mă așteaptă. Nu mai am chef de citit. Budapesta, 11 iunie 1886⁶³.

Azi am primit înștiințarea că sînt scutit de armată (fiind bolnav). Mîine plec acasă. La 15 iunie voi fi la Cermei. Budapesta, 14 iunie 1886⁶⁴.

De o lună sunt la țară. Am fost la Viola de nenumărate ori. Cermei, 15 iulie 1886⁶⁵.

Sunt din nou la Budapesta. Am plecat din Cermei în 31 august cu trenul din Arad. Am umblat foarte mult să găsesc unde să mă pot așeza, fiindcă profesorul Antal Gyula nu a vrut să mă mai găzduiască. În 2 septembrie l-am căutat pe groful Kornîș în legătură cu numirea mea la școală de aplicație, promisă de Bartal. Groful Kornîș m-a poftit acasă la el, și, după ce m-a studiat din priviri, mi-a spus pe un ton politic: „Știți, numirea dumneavoastră la școală de aplicație nu este o problemă, dar implică devoțiunea totală față de cauza sfîntă a Ungariei“. A ținut să-mi amintească de toate avantajele, în plus posibilitatea să-mi iau doctoratul și să devin cu timpul secretar prezidențial. Eu i-am spus că trebuie să mă mai gîndesc și voi reveni după amiază cu răspunsul. Dar eu nu m-am mai dus, fiindcă nu-mi trădez scumpa mea nație și nici legea strămoșească. Mi-am dat seama că groful Kornîș vrea să-mi întindă o cursă. Dar nu s-a născut încă acela care să-mi poată cumpăra cugetul. Voi pleca din Buda, dar voi reveni și voi face totul ca de aici să rostesc răspicat dorința nației mele. Sărmana mea nație, multe nedreptăți mai ai încă de suferit.

Tot din Buda am citit despre un concurs pentru postul de profesor de limba maghiară și cea română de la Institutul pedagogico-teologic de la Caransebeș. M-am hotărît să plec acolo. Îmi pare bine că n-am acceptat să rămîn printre străini. Neamul meu are mare nevoie de mine și eu vreau să fiu la înălțimea veacului ce vine. Doamne dă să împlinesc această misie. Budapesta, 6 septembrie 1886⁶⁶.

Sînt cîteva luni, de cînd am întrerupt ziarul [jurnalul — n.n.] acesta. Cauzele întreruperii acesteia sînt mai multe. După ce am mers de acasă în 31 august st.n. la Pesta (fiind mai înainte cîteva zile la Lipova) acolo pînă ce m-am așezat nu m-a mai venit la socoteală să duc ziarul mai departe. Apoi am citit concursul pentru postul de profesor de limba maghiară și cea română la Institutul pedagogico-teologic din Caransebeș. M-am hotărît a

⁶³ Idem, p. 136—137.

⁶⁴ Idem, p. 138.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Idem, p. 139. Goldiș refuză numirea sa, în calitate de profesor, la liceul de aplicație din Budapesta din motive lesne de înțeles. În toamna anului 1886 el pleacă la Caransebeș ocupînd prin concurs postul de profesor la Preparandie. Facem această precizare, deoarece în unele lucrări Goldiș este menționat în mod greșit că a funcționat în 1886 ca profesor la liceul de aplicație din Budapesta.

recurge și în 8 septembrie st.n. am și căpătat denumirea de profesor. M-am dus acasă și la Viorica pe câteva zile apoi am venit înapoi. În 20 septembrie st.n. am ajuns la Caransebeș. Îmi place aici. Sunt profesor de clasă în cursul I și am de toate 23 de ore. Foarte mult. De când sunt aici, am trimis spre acoperirea datoriilor mele 85 fl.: am spersat puțin, nu am cruțat așa cum ar fi trebuit. Am spersat poate pe nimicuri, în două săptămâni mai mult cu 7 fl. Asta nu e economisire. Caransebeș, 27 octombrie 1886⁶⁷.

[...] Zilele trec ca vîntul. Sunt foarte ocupat, încît într-adevăr nu-mi pot dura timp pentru a mai nota ceva în ziar. La școală mai în toată zi cinci ore. Apoi am studiat „Geschichte der Philosophie” de Schwengler. Pe lângă toată presupunerea nu pot să nu am în toată ziua vreo 2 ore în violină. Mai cu societatea de ajutorare a pedagogilor, mai cu nuvela „Cum am pățit eu în pește” (care să o citesc în serată în miercurea viitoare), mai cu versul pentru anul nou la aria lui Bârsan [...]. Trebuie să-mi caut apoi și cîta distragere în societate pentru ca să nu mi se prea îngreioieze spiritul. Caransebeș, 27 noiembrie 1886⁶⁸.

E o viață grozav de blăstămată aceea de profesor. Pe zi cite 5 ore. Apoi, mai învață, mai lucrează ceva. Mizerie. Eri, am citit în Casină nuvela (dacă merită acest nume) intitulată „Cum am pățit eu în pește”. Un fleac. Dar a trebuit să o fac din considerații sociale. Am și cîntat cu Bârsan din Vioară câteva piese [...]. Azi am discutat în consorțiul nostru de mîncare cu Dr. [în teologie — n.n.] Popovici despre știință. E grozav de sedus de teoriile nebunești ale universităților [...]. Tot atît de puțin știe el despre Dumnezeu, că Dumnezeu nu este obiect de știință, și dacă ar fi după părerea doctorului atunci numai doctorii în teologie ar fi creștini. Este deja de mult constatat că credința nu este știință și nici nu este obiect de știință... Religiuinea nu este și nici nu este bine să fie știință...

Îmi aduc aminte din istoria literaturii române că în școlile fanarioilor se propune limba română în o gramatică de trei tomuri și studiau la ea 20 de ani. Învățați pe teologi liturghia și celelalte servicii bisericești scurtîndu-le, învățați-i să scrie și să cetească bine românește, computul, statutul organic, drepturile și datoriile civile, măiestria de a trăi și lăsați la o parte nărodeneile de teorii că ne înecăm în ele. Nu scrieți cărți ci dezvoltai pe cale naturală mintea naturală a omului, care a căpătat-o de la Dumnezeu și dați valbii teoriile căpătate de la nemți. Religiuinea să fie: munca. Știința cea mai adevărată este: a ști trăi. Asta este natura, Caransebeș, 11 decembrie 1886⁶⁹.

⁶⁷ Idem, p. 140—141.

⁶⁸ Idem, p. 141—142. La Caransebeș Goldiș va desfășura o bogată activitate didactică și extrașcolară. Tot aici își va preschimba dotarea culturală și cea spirituală odată cu lepădarea numelui de Ladislau, așa cum fusese trecut arbitrar în matricolele școlilor străine care practicau din oficiu această metodă de înstrăinare, redevenind Vasile, după cum a fost botezat la 13 noiembrie 1862 de către bunicul său, Teodor Goldiș, în satul Mocirla din județul Arad.

⁶⁹ Idem, p. 145—150. Interesant de observat este faptul că profesorul Goldiș depune eforturi sporite nu numai pentru pregătirea lui profesională, ci și pentru îmbunătățirea procesului de învățămînt. Dezbateri aprinse au loc pe marginea programelor școlare supraincărcate, inutilitatea disciplinelor cu caracter religios. El crede că elevii trebuie orientați

Pe de o parte, sînt ziua prea ocupat, seara apoi fiind că am durere de șale, nu prea pot să stau sus... În lunile trecute, am studiat psihologia și logica lui Pauer. Acum, mă apuc de pedagogie. Zilele trec ca vîntul în lucru pentru existență, în durere sfîșietoare pentru biata nație, în dorul de mîndră și cu durere în șale [...] Joia trecută sfîrșind cu examenele am fost toți profesorii la episcopul la prînz. S-a vorbit mult. Între altele ne-a povestit bătrînul Popazu despre înființarea școlilor din Brașov. Cînd a înființat cu mare greutate școlile normale, nu îi venea nimeni la școală. Bătrînul era amic bun cu un anume Dyck, care era căpitanul. Se plînge către acesta despre nevenirea copiilor la școală. „Lasă că ți-i aduc eu!” — Apoi [...] aduce pe vreo 30 de părinți în mijlocul piațului, îi pune pe deres [calul bălan — n.n.] și puf cu 25 în fundoi la ei. Lumea se minuna și se întreba, ce păcatul naibii vor fi făcînd bieții trocari de este silită partea inespriabilă a trupului lor să vină în o nu prea măgulitoare și prea aproape cunoștință cu vergeaua pandurului orășenesc. „Nu-și trimit copiii la școală” — a fost răspunsul. A treia zi se îmbulzeau copiii la școală — deoarece românul era convins, că școala e lucru foarte folositor.

Ne-a povestit mai multe despre fondarea gimnaziului de acolo — dar despre aceasta altă dată.

M-am cam necăjit pentru articolul lui Slavici despre bietul George Ale-xici și dr. V[incentiu] Babeș. Pinciu este preocupat de direcția tribunștilor, dar mie nu știu cum nu-mi prea place naționalismul acesta prea îngîmfat. Parcă nu mai este în țara aceasta om de omenie afară de Ioan Slavici. Vor fi avînd toți oamenii greșelile lor omenesti, dar fie ori și cum, a măscării pe toți românii cu oarecare nume produce numai o dezbinare foarte stricăcioasă între noi. Tot așa amărit am fost și joi, cînd Olariu și Dragalina criticau cu dispreț „Familia” lui Vulcan. Cică nu corespunde cerințelor moderne. Sînt nervos de cîte ori aud cuvîntul „modern” și poate aceasta m-a sedus de m-am exprimat prea aspru față cu Olariu, care este un om foarte cinstit, dar e prea sedus de frazele privitoare la cultură ale nemților. Dumnezeu să ferească pe români de cultura așa mare și să-i redea lui legea sa strămoșească, ca să se poată ruga din inimă curată [...] Acum mă culc și mai citesc puțin în pat. Ar trebui să duc regulat ziarul ca să mă mai deprind cu scrierea limbii maicii. Caransebeș, 28 februarie 1887⁷⁰.

În 29 august st.n. (luni) la 12 ore și 1/2 m-am cununat cu iubita mea soție Vioara la Lipova, în biserica greco-orientală deacolo. După ce iubita mea a fost trecută de la rom[ano-] catolici la legea noastră. Actul cununiei l-a săvîrșit protopopul Lipovei d. Voicu Hamsea, iar nănaș a fost domnul

spre activități practice, legate de necesitățile românești. De asemenea, el afirmă că elevii nu trebuie „împuiați” cu dogme religioase „care viciază sufletul lor tînăr”. Elevii trebuie învățați cum să trăiască, cum să devină buni gospodari. Interesantă ni se pare și afirmația despre natura religiei: „Religiunea nu este și nici nu este bine să fie știință” (p. 148). În *Mitropolia Banatului*, XVII, 1967, nr. 10—12, p. 704, Virgil Molin amintește greșit de „nuvela” umoristică a lui Vasile Goldiș, citată la „Casina română”. După cum se poate vedea, titlul nuvelei nu este „Ce-a pățit Varlaam cînd a umblat în peșit”, cum afirmă Virgil Molin, ci „Cum am pățit eu în peșite”, notată în jurnal de Vasile Goldiș.

⁷⁰ Idem, p. 150—154. Aduce o aspră critică la adresa compatrioților săi cu înclinații spre dezbinare și gilceavă. Este mereu preocupat de întărirea și dezvoltarea culturii naționale și ferire ei de influențele „negative” din afară. Se străduiește și depune efort pentru „ca să mai deprind cu scrierea limbii maicii”.

protopop al Radnei Vasile Beleş și soția lui. La cununie au fost de față și părinții mei din Cermei. Caransebeș, 25 septembrie 1887⁷¹.

„Un gând îmi frământă cre(ie)rrii

Cheia lumii s-o ghicesc. Caransebeș, 1887 [fără dată]⁷².

VASILE GOLDIȘ' JUGENDTAGEBUCH

(Zusammenfassung)

Der Verfasser schildert mit wenigen unwesentlichen Auslassungen das Jugendtagebuch von Vasile Goldiș, das den Titel trägt: „Goldiș László, Jegyzetek, 1880 (VII. osztály)“, übersetzt: „Goldiș Vasile, Aufzeichnungen, 1880, VII. Lyzealklasse“.

Das Tagebuch beinhaltet bedeutende Aufzeichnungen aus dem letzten Lyzeumsjahr, 1880—1881, aus den Jahren des Hochschulstudiums, 1881—1886, sowie aus den ersten drei Jahren seiner Lehrerlaufbahn in Karansebesch, 1886—1888. Sie bestehen aus Aufzeichnungen persönlichen Charakters, Nachrichten aus den sozial-politischen Geschehen der Zeit, philosophische Überlegungen sowie Meldungen aus seiner Tätigkeit innerhalb der Studentenvereinigungen „România jună“ (Jungrumänien) in Wien und „Petru Maior“ in Budapest. Interesse erwecken vor allem seine Aufzeichnungen über die Arbeiterbewegung in Österreich-Ungarn, über die politischen Kundgebungen der Arbeiterklasse sowie jene über seine berufliche und gemeinnützige Tätigkeit in Karansebesch.

Das Tagebuch ist eine Erstveröffentlichung und erscheint in der Betreuung Gheorghe Șora.

⁷¹ Idem, p. 157—158. Aici se termină însemnările cu caracter de jurnal. Vioara era Anyos Viola, pictoriță talentată și profesoară de pian, fiica „solgăbirăului” din Lipova. Căsnicia cu dinsa a durat numai pînă în anul 1902, mai ales din cauza inadapării ei la climatul vieții politice românești de la care Vasile Goldiș nu înțelegea să facă nici un fel de abdicare. În același an, el s-a recăsătorit cu Elena Luțai (1882—1963), o tînără și fermecătoare învățătoare din comuna Pecica, județul Arad, alături de care și-a petrecut tot restul vieții.

⁷² Idem, p. 293. Această notație apare izolată față de restul jurnalului și reflectă preocuparea pentru descoperirea legilor care guvernează natura și societatea și a sensului vieții.

TESTAMENTUL GENERALULUI ION DRĂGĂLINA

Cu toate că despre viața și activitatea eroică a generalului Ion Drăgălina, cunoscut nouă și sub numele de „eroul de la Cerna și Jiu”, s-a scris mult, considerăm că nu au fost epuizate toate sursele documentare; și mai mult, un studiu complet asupra activității sale de militar s-ar impune.

În cele ce urmează vom căuta să analizăm un document necunoscut pînă astăzi, un document care vine să întărească trăsăturile care l-au definit. Este vorba de testamentul celuiui care a fost Ion Drăgălina¹.

Documentul nu a fost scris în preajma sau în timpul primului război mondial, cînd am putea crede că vreun moment al luptei l-ar fi putut determina pe general să-și scrie ultimele dorințe.

Testamentul nu este datat și a fost scris cînd Ion Drăgălina avea gradul de locotenent-colonel, deci în perioada mai 1908—aprilie 1911, cînd se găsea, așa cum însuși arăta: „în deplină cunoștință a faptelor mele, sănătos la cap și la minte”.

Testamentul nu a fost scris într-un moment de disperare, ci mai de grabă din prevedere, după cum consemnează: „am hotărît ca pentru cazul neprevăzut să dispun”.

Documentul de a cărei descriere ne ocupăm a fost scris cînd locotenent-colonel Ion Drăgălina ocupa funcția de Comandant al școlii militare de infanterie din București².

Documentele vremii consemnează că ofițerul Ion Drăgălina în această perioadă a fost apreciat în muncă, dînd dovadă de mult tact pedagogic; era foarte mult stimat de ofițeri și iubit de elevi. Această afirmație este întărită și de faptul că în anul 1909 i se acordă decorația Steaua României clasa a V-a³.

Toate acestea ne îndreptățesc afirmația de mai sus, că Ion Drăgălina și-a scris testamentul nu în urma vreunui eveniment, ci din pură prevedere.

Înainte de a trece la analiza în detaliu a testamentului, am găsit de cuviință să amintim cîteva date biografice.

S-a născut în Caransebeș, la 16 decembrie 1860, dintr-o familie de militari descendentă din satul Borlova, comuna Turnu Ruieni, județul Caraș-Severin. După terminarea claselor elementare, urmează școala de ofițeri, după absolvirea căreia este repartizat la Regimentul 43 infanterie din Caransebeș.

¹ O copie după original se găsește în posesia autorului.

² N. Uică, *Istoricul școlii militare de infanterie de la anul 1847—1911*, București, 1911, p. 164, 208.

³ N. Popescu, *Generalul Ion Drăgălina*, București, 1967, p. 26.

În casa părintească s-a bucurat de o educație aleasă, primind multe informații despre România și frații de peste Carpați, unde, dealtfel, la Râmnicul-Vâlcea, a început primele clase primare. Sentimentele calde pe care le nutrea pentru români le găsim inserate într-o notiță dintr-un carnet personal, unde, în anul 1882, nota: „Plin de mândrie, cu speranța în piept că va veni momentul unde românii vor putea arăta lumii că sînt adevărați fii ai lui Traian, că în vinele lor curge sîngele lui Mihai”⁴.

La 3 decembrie 1885 se căsătorește cu Elena Giurginca din Caransebeș, descendentă dintr-o veche familie de români grăniceri.

La 1 decembrie 1887 demisionează din armata austro-ungară și trece în România, recunoscîndu-i-se vechimea și gradul avut.

În armata română ocupă mai multe funcții și datorită priceperii sale urcă ierarhia militară pînă la gradul de general.

Este momentul potrivit să arătăm care a fost părerea comandantului diviziei, scrisă pe caracterizarea de serviciu a lui Ion Drăgălina la 1 februarie 1888: „M-am încredințat în mai multe ocazii că locotenentul Drăgălina este un ofițer cu viitor. Ca ofițer de trupă cunoaște regulamentele prea bine și le aplică în mod inteligent. Are multe cunoștințe generale și este familiarizat cu lucrările de stat major. Conștiincios la serviciu și cu o conduită ireproșabilă, merită încrederea și atenția șefilor”⁵.

Din căsătoria cu Elena Giurginca a rezultat șase copii: doi băieți, Corneliu și Virgil, și patru fete, Aurora, Cornelia, Elena și Viorica.

Familia Drăgălina era încheată, tatăl avînd stimă și considerație față de soția și copiii lui, cărora le-a dat aceeași educație bazată pe dragostea față de țară, de pămîntul strămoșesc; a sădit în inimile lor cinstea, hărnicia și dragostea față de oameni.

Este semnificativ faptul că pe certificatul de naștere al celui de al doilea fiu, Virgil, Ion Drăgălina a scris: „Bindecuvîntarea mea să te însoțească toată viața. Crești și fă-te mare în credința strămoșească, respectă legile țării și pe mai marii tăi, păstrează recunoștința părinților tăi. Al tău tată locotenent Drăgălina”⁶.

Sudura care exista în familia Drăgălina reiese și dintr-un aliniat al testamentului, unde Ion Drăgălina se adresează celor doi fii: „Îi rog să fie ajutorul mamei și surorilor. Cea dintîi care cu dragoste s-a jertfit pentru creșterea lor, surorilor lor ca unele ființe care au trebuință încă de a fi ajutate și conduse”.

Cinstea de care a dat dovadă Ion Drăgălina a fost o caracteristică a lui și convingătoare pentru aceasta sînt părerile lui Take Ionescu, care, vorbind despre faptele eroice ale generalului, arăta printre altele: „În viață, nu-l văzusem niciodată. Pînă în 1915 nici după nume nu-l cunoscusem. Fără îndoială că acest om se închidea în viața lui de soldat și deși părinte al

⁴ R. Ancușă, *Generalul Ion Drăgălina*, în *Calendarul românului*, Caransebeș, anul XLVIII, 1936, p. 105.

⁵ Arhivele Statului, Filiala Caransebeș, Fond Liviu Groza (în continuare ASF Csebeș, după care urmează fondul și numărul documentului).

⁶ ASF Csebeș Fond Liviu Groza.

unei familii numeroase, nu solicita niciodată nimic nici pentru el, nici pentru ai lui⁷.

Pline de vibrație sufletească sînt cuvintele pe care Ion Drăgălina le așterne în testamentul său cu privire la cîntea de care a dat dovadă și pe care o cerea și de la copiii lui: „Le las un nume cinstit și nepătat, căci toată viața mea am jertfit-o pentru a-mi îndeplini serviciul conștiincios și pe cît omeneste mi-a fost posibil. N-am căutat să mă abat cu nimic de la calea binelui și a dreptății. Niciodată nu am avut altceva în vedere decît »îndeplinirea cinstită a datoriei«. Sărac am intrat în armată și sărac părăsesc această lume. Doresc din toată inima ca și ei să urmeze calea pe care am mers. Să nu se abată niciodată de la datorie și cîntea să le fie mai presus de toate. Astfel am căutat să fiu, astfel doresc să fie și ei“.

Era un militar desăvîrșit și un adevărat părinte pentru subordonați. Sînt multe exemple din viața lui care vin în sprijinul afirmației făcute. Ne vom referi doar la cîteva din perioada cît a fost comandantul școlii de ofițeri, perioadă care corespunde cu datarea testamentului. În această funcție a căutat să revoluționeze sistemul de educație și instruire al viitorilor ofițeri. În primul rînd căuta să realizeze între ofițeri și elevi o apropiere sufletească. În calitate de comandant nu abdică niciodată de la regulamente. În privința disciplinei militare avea o părere înaintată bazată pe înalte principii morale și respect față de om. „Disciplina militară — spunea el — trebuie altoită pe convingere, ținînd cont în executarea ordinelor de puterile omeneste. Omul, soldat sau ofițer, judecă chiar cînd se află în front sub comandă“⁸.

Penultimul aliniat din testament se adresează familiei și fiicei mezină Viorica, pentru care a avut întotdeauna o aleasă afecțiune. În familia Drăgălina, pentru Viorica se crease un adevărat cult. Sînt demne de luat în seamă informațiile primite de la Virgil Drăgălina, care, vorbind despre afecțiunea tatălui pentru Viorica, arăta printre altele: „era slăbiciunea tatii și noi, cum l-am respectat și iubit, am avut aceleași trăiri pentru sora noastră mai mică fără să existe în noi vreo pornire de ură sau invidie“⁹. Era firesc deci ca în testamentul său să-și fi găsit loc cuvenit pentru cel mai iubit copil, cu toate că Ion Drăgălina avea cuvinte alese și aceleași sentimente pentru fiii și fiicele lui, Viorica însă era mai plăpîndă, mai gingașă, mai atașată față de tată, fapt pentru care și afecțiunea lui pentru ea era mai mare. Așa se explică faptul că pentru ea a avut cuvinte aparte în testament: „Iubita mea fiică Viorica, fiind cea mai mică, are trebuință de indulgență și ajutorul tuturor fraților și surorilor ei. Cu toți să contribuie ca și ea să poată să-și facă o carieră“.

Prin testamentul său, Ion Drăgălina nu a lăsat soției și copiilor averi și valori. Valoarea cea mai de preț pe care a lăsat-o urmașilor a fost cîntea și dragostea față de familie, față de neam și pămîntul moștenit de la străbuni.

Din viața de toată ziua și viața de familie, Ion Drăgălina a făcut un tot unitar. Toți cei care l-au cunoscut aveau cuvinte aparte ca să-l caracteri-

⁷ Take Ionescu, *Generalul Ion Drăgălina*, în *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 350 din 29 iunie 1931.

⁸ N. Popescu, *op. cit.*, p. 20.

⁹ Informație primită în anul 1970 de la fiul generalului, comandorul Virgil Drăgălina.

zeze. „Era personificarea vieții simple și a muncii cinstită, asidue și dezinteresată. Era un caracter”¹⁰.

Nu trebuie să vedem deci în testamentul său expresia vreunui pesimism care l-ar fi caracterizat, căci generalul Ion Drăgălina, prin faptele sale, a dovedit că a fost un om cinstit, dîrz, curajos, ferm și gata de acțiune.

Prin eroismul său de pe cîmpul de luptă a demonstrat că a dat supremul tribut pentru cauza în slujba căreia s-a pus.

Generalul Ion Drăgălina constituie pentru noi o pildă grăitoare de oștean care și-a iubit țara pe care, la fel ca și camarazii lui, a dorit să o știe liberă și independentă.

LIVIU GROZA

ANEXA

TESTAMENT.

Subsemnatul, în deplină cunoștință a faptelor mele, sănătos la cap și la minte, am hotărît pentru cazul neprevăzut să dispun următoarele:

1. În caz de moarte las ce-mi aparține soției mele, Elena Drăgălina, născută Giurginca, ca unei ființe iubită și care cu credință, cu dragoste și statornicie m-a secondat și a căutat să-mi ușureze viața.

Ei îi las toată suma ce revine din asigurarea ce am contractat la „Generală” ca să dispună așa după cum crede că va fi în interesul ei și al iubitelor mele fete. Asemenea îi las toată suma ce am depus-o lunar la Casa de credit și ajutor a ofițerilor, la care a contribuit și dînsa, ușurîndu-mi, prin chiverniseala ei, a plăti cotizațiile.

2. Băieților, iubiților mei fii, Corneliu și Virgiliu pe lîngă binecuvîntarea le las biblioteca și armele mele și îi rog a se mulțumi cu atît, căci nu mi-a fost dat, cu toată munca ce am desfășurat, să agonisesc mai mult.

În schimb îi rog să fie în ajutorul mamei și surorilor lor. Cea dintîi care cu dragoste s-a jertfit pentru creșterea lor, surorilor lor ca unele ființe care au trebuință încă de a fi ajutate și conduse.

Le las un nume cinstit și nepătat căci toată viața mea am jertfit-o pentru a-mi îndeplini serviciul conștiințios și pe cît omeneste mi-a fost posibil. N-am căutat să mă abat cu nimic de la calea binelui și a dreptății. Niciodată nu am avut altceva în vedere decît „îndeplinirea cinstită a datoriei”. Sărac am intrat în armată și sărac părăsesc această lume.

Doresc din toată inima ca și ei să urmeze calea pe care am mers. Să nu se abată niciodată de la datorie și cinstea să le fie mai presus de toate. Astfel am căutat să fiu, astfel doresc să fie și ei.

3. Iubitelor mele fete Aurora, Cornelia, Elena și Viorica n-am ce să le las, decît iubirea mea și binecuvîntarea părintească. Să fie cinstitute să se devoteze cu toată dragostea unei cariere să nu uite niciodată numele nepătat ce le las. Să iubească pe mama lor, pe frații lor și să se iubească între ele.

¹⁰ R. Ancușă, *op. cit.*, p. 112.

Să asculte de mama lor care nici un moment nu le-a părăsit și care cu drag și-a dat tot pentru a le vedea fericite.

4. Doresc ca toți copiii mei să iubească, să venereze și să asculte de mama lor, pînă în a lor bătrînețe. Și atunci cînd își vor crea familia lor să nu uite că ceea ce sînt ei, datoresc mamei lor. Să se iubească între ei, să se ajute reciproc, să fie cuminți și să nu uite nici pe tata lor.

Iubita mea fiică Viiorica, fiind cea mai mică are trebuință de indulgență și ajutorul tuturor fraților și surorilor ei. Cu toți să contribuie ca și ea să poată să-și facă o carieră.

5. Tablourile și fotografiile mele să rămînă, cît trăiește scumpa mea soție la dînsa, după moartea ei să se împartă deopotrivă la toți.
Scris și semnat de mine

Lt. Colonel Drăgălina.

LE TESTAMENT DU GÉNÉRAL ION DRĂGĂLINA

(Résumé)

L'auteur décrit le testament du général Ion Drăgălina, rédigé pendant les années 1908—1911.

Le testament du général est un document d'un haut patriotisme qui met en évidence l'amour pour sa patrie aussi bien que l'affection pour sa famille.

Il ne faut pas voir dans ce testament un moment de pessimisme, mais plutôt de précaution, car ce qui a caractérisé le général Ion Drăgălina c'était l'optimisme, l'honneur et le courage.

Il est mort faisant preuve des plus hauts traits d'un soldat prêt au sacrifice suprême pour la liberté et l'indépendance de sa patrie.

ROMÂNI TRANSILVĂNENI ÎN LAGĂRUL DE PRIZONIERI DE LA SULMONA (ITALIA), ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

În timpul vizitei pe care am făcut-o în toamna anului trecut la Sulmona, locul de naștere al marelui poet latin Ovidiu, am căutat să elucidz și o chestiune ce-o aveam de mulți ani la inimă. Anume, în cursul uneia din vizitele precedente în partea Văii Peligne de la răsărit de oraș, am trecut pe lângă o clădire veche, despre care însoțitorii și prietenii mei sulmonezi mi-au spus că la început fusese o mănăstire (de unde și numele actual — „Badia Morronese“ — de la numele muntelui Morrone, care domină întreaga regiune).

În timpul primului război mondial, după intrarea Italiei în acțiune alături de Puterile Aliate (în mai 1915), această clădire și-a schimbat destinația, devenind lagăr pentru prizonierii proveniți din armata austro-ungară.

În timpul celui de al doilea război mondial, începînd cu anul 1943, clădirea și-a primit din nou această destinație, devenind lagăr pentru prizonierii englezi din Armata a VIII-a.

Actualmente ea este închisoare a Tribunalului din Sulmona.

Cum armata austro-ungară din primul război mondial era formată din toate popoarele subjugate de monarhia habsburgică, am presupus că, printre prizonieri, vor fi fost și români transilvăneni. De aici interesul meu pentru acest lagăr de prizonieri. Dar abia acum am ajuns să mă ocup cu această chestiune.

Interesîndu-mă de arhiva primului lagăr de prizonieri, informatorii mei mi-au comunicat că nu s-a mai păstrat nimic, fiind distrusă în timpul celui de al doilea război mondial. Singurul document ce-a mai rămas sînt plăcile de piatră de pe monumentul funerar ridicat în cimitirul orașului, cu numele celor care au murit în toamna anului 1918, secerați de cumplita epidemie de gripă spaniolă.

Urmărind cu atenție — și cu emoție — cele aproximativ 200 de nume, săpate pe șase plăci de piatră și fixate pe corpul central al monumentului funerar, am reținut, ca fiind cu foarte mare probabilitate românești, următoarele 27, presărate, în ordine alfabetică, printre celelalte, mult mai numeroase:

Adamovicz Janos
Avraam Ivan
Bacinski Todor
Bardi George
Bucz Constantin
Bulhos Miklos
Burda Jan

Cip Iosef
Csordas Sandor
Ferluga Anton
Fila Giovanni
Galan Jan
Herian Mathias
Horvath Ioan

Lojin Iosef	Moldovan Iohann
Manastirean Haralampie	Muntean Georg
Mihok Ianos	Onesik Gjorgj
Mohoric Iohann	Papu Grigori
Moiescu George	Storz Ian
Morutz Iohann	Surd Giorgio

Timis Stefan

Înainte de a arăta criteriile adoptate pentru stabilirea naționalității românești a purtătorilor acestor nume, consider necesar să precizăm că ele au suferit numeroase schimbări (să nu le zic „denaturări”) nu numai din partea lapicidului, ci încă de mai înainte, din timpul introducerii lor în registrele unității militare căreia titularii lor aparținuseră, din partea celui care le-a transcris; limba maternă a acestuia a jucat un mare rol la „crearea” noilor forme transmise.

Pe de altă parte, naționalitatea lapicidului, coroborată cu a celui care le-a înregistrat în scriptele unității militare, trebuie să fi jucat un rol preponderent. Cu deosebirea că, pe când lapicidul va fi fost același pentru toți, numărul celorlalți nu se poate stabili decât în funcție de variantele pe care le întâlnim la același element onomastic, fie el prenume sau nume.

Astfel, ca să începem cu prenumele, unele din ele apar o singură dată, altele de două sau mai multe ori. Dacă în primul caz nu avem decât să constatăm și să apreciem, pe baza lui, naționalitatea purtătorului, în cel de al doilea avem mai multe posibilități de interpretare. Din prima categorie fac parte prenume ca: Todor, Constantin, Anton, Mathias, Haralampie, Grigori, Stefan. Iată cum, cu două diferențe grafice mici, un sfert din acestea nu pun nici o problemă în ceea ce privește naționalitatea purtătorilor lor.

Unele discuții comportă, în schimb, prenumele ce apar de două sau de mai multe ori. Astfel, de două ori apare *Iosef*; dar numele de care sînt urmate, cu toată grafia denaturată a unuia (*Lojin*, pt. *Loghin*), constituie tot atîtea temeiuri în sprijinul ipotezei că acestea sînt autentice românești.

Unele prenume apar sub o formă neaoș românească, dar și sub forme străine: *George* (de două ori), *Georg* (odată), *Gjorgj* (odată) și *Giorgio* (odată). În cazul acesta, în favoarea prenumelui românesc pledează numele de care sînt urmate celelalte (*Muntean*, *Onesik*, *Surd*).

Mai variate sînt formele sub care apare *Ioan* (odată), și anume: *Ian* (de trei ori), *Ivan* (odată), *Iohann* (de trei ori), *Giovanni* (odată), *Janos* (de două ori). Lămuritoare sînt, și în aceste cazuri, numele de care sînt urmate: *Borda*, *Galan*, *Sturz* (pentru *Ian*), *Avram* (pentru *Ivan*), *Mohoric*, *Morutz*, *Moldovan* (pentru *Iohann*), *Fila* (pentru *Giovanni*), *Adamovicz* și *Mihok* (pentru *Janos*).

În sfîrșit, un caz aparte îl reprezintă prenumele *Miklos* (odată) și *Sandor* (odată). Numele care le urmează sînt și ele maghiarizate (*Bulhos* și *Csordas*). Deci, n-ar fi exclus ca purtătorii lor să fi făcut parte dintr-o unitate cu majoritatea componentilor de naționalitate maghiară.

În ceea ce privește numele acestor prizonieri, chestiunea s-a clarificat, cred, în bună parte din cele arătate mai sus în susținerea autenticității românești a prenumelor. Evident, cu unele modificări de grafie, făcute de lapicizi,

precum și cu formele maghiare amintite la prenume, se poate generaliza caracterul lor autentic. De aceea, consider de prisos să mai stăruie asupra fiecărui nume în parte.

Din lista analizată mai sus, se pare, totuși, că numărul prizonierilor austro-ungari de origine română din lagărul de la Sulmona a fost, în general, mai redus, în comparație cu alte lagăre. Așa s-ar explica și cauza pentru care nu se amintește nici într-un document că și din acest lagăr ar fi fost recrutați voluntari pentru legiunile organizate în anii 1917—1918, voluntari al căror număr s-a ridicat la 18.000 pe întreg teritoriul Italiei. Cu toate acestea, am considerat oportun și drept să fie amintiți și acești luptători care și-au sacrificat viața sub faldurile unui steag al opresiunii și robiei și care n-au mai avut fericirea să vadă împlinit, la 1 decembrie 1918, visul de veacuri al Neamului lor.

N. LASCU

OPINIA PUBLICĂ DESPRE MARELE PROCES MUNCITORESC DIN 1928 DE LA CLUJ (ASPECTE DIN PRESA VREMII)*

III

La dezbaterile de la Tribunalul Militar din Cluj, s-au înșiruit ca martori ai apărării politicieni de frunte, profesori universitari, înalți magistrați, avocați renumiți, ziariști, dovedind pînă în detalii nevalabilitatea afirmațiilor din cuprinsul rechizitoriului. Numărul martorilor la acest proces-monstru s-a ridicat la aproape 500.

Constantin Vicol, reprezentant al apărării, a dezvăluit esența procesului, arătînd că acesta era rezultatul unei prezentări artificiale a lucrurilor, urmărind, de fapt, nimicirea Sindicatelor unitare. Întrucît tribunalele civile au achitat peste tot Sindicatele unitare, reacțiunea încearcă acum la instanțele judecătorești militare să obțină împotriva lor sentința de condamnare. Acest proces nu constituie nicidecum un fenomen izolat, ci o verigă a unui lanț trist. Deja de 10 ani, avocații apărători ai progresului și dreptății fac încontinuu drumuri de la un proces muncitoresc la altul. Aceste procese muncitorești par nesfîrșite. În lipsa unor fapte, a unor acuzații concrete, discuțiile în fața Tribunalului se transformă în polemici ideologice. Acuzația neavînd de adus nici un fapt, nici o dovadă concretă împotriva celor implicați în acest proces, apărarea n-a avut ce să combată. În consecință, apărătorul Constantin Vicol nu a cerut nici achitarea acuzaților, nici măcar bună-voință din partea Tribunalului, ci respectarea legalității în pronunțarea sentinței.

Un alt apărător, Petre Zissu, a analizat din punct de vedere juridic și al științelor sociale acuzațiile împotriva Sindicatelor unitare, punînd astfel sub semnul îndoielii esența rechizitoriului. Referindu-se la apariția industriei moderne și a proletariatului industrial, Zissu a arătat că lupta de clasă este o realitate ce nu poate fi ignorată și care nu poate fi îngrădită prin măsuri penale. Interesele proletariatului industrial, neluînd în considerare deosebirile ideologice, sînt identice, astfel deci este firească tendința de a crea un front unic al mișcărilor sindicale; așadar, acuzarea, atunci cînd vrea să prezinte problema unificării ca „o activitate secretă de subminare“, plutește în vid.

În apărarea acuzaților au mai vorbit apărătorii: Nicolae Stătesou (în legătură cu acțiunea grevistă a metalurgiștilor de la fabrica „Phoebus“), dr. Vasile Kindriș (în apărarea lui Victor Aradi și în legătură cu activitatea Ajutorului Roșu Internațional și a Ajutorului Muncitoresc Român), dr. Adam Popa (în apărarea instituțiilor de cultură muncitorească), dr. Ilarion Popescu, dr. Carol Körner, Toma Dragu, Constantin Paraschivescu-Bălăceanu, dr. Aurel Lazăr, decanul Camerei avocaților din Oradea și Dem. Dobrescu,

* Partea I-a și a II-a vezi în *ActaMN*, XVI, 1979, respectiv XVII, 1980.

președintele Asociației Naționale a Avocaților. Menționăm că majoritatea apărătorilor, deși nu împărtășeau convingerile politice ale acuzaților, s-au ridicat cu fermitate în apărarea lor, vorbind în numele unei asemănări de idei cu ale acelor pe care s-au oferit să-i apere. Ei pledau în numele respectării unor drepturi cetățenești în România, în numele unei democrații burgheze pe care Constituția României din 1923 o proclama. „Am mai spus că în acest proces noi nu apărăm comunismul — declara Dem. Dobrescu într-o scrisoare trimisă redacției „Dimineața” —, ci legalitatea față de comuniști, și legalitatea este a țării, ea este cinstea Statului nostru.”

În apărarea celor mai grav acuzați a luat cuvântul tânărul avocat comunist Lucrețiu Pătrășcanu, devenit ulterior militant de seamă al P.C.R. În cuvântarea sa, bine documentată și logic construită, Lucrețiu Pătrășcanu s-a ocupat de problema ascuțirii luptei de clasă. El a enumerat date statistice pentru a dovedi că, paralel cu adâncirea crizei generale a capitalismului, a crescut neîncetat profitul marilor bănci. Acest profit — arăta Lucrețiu Pătrășcanu — este atât de disproportionat de mare, încât depășește până și visurile celor mai lacomi capitaliști din trecutul apropiat. Gradul înalt de concentrare a capitalului constituie cauza creșterii mizeriei muncitorimii, a prigoanei neîncetate împotriva sindicatelor și a instituțiilor muncitorești, fiind în ultimă instanță și explicația acestui proces. Cele înșirate în cuprinsul rechizitoriului împotriva acuzaților nu sînt decît episoade ale luptei de apărare a clasei muncitoare — sublinia Pătrășcanu.

Pentru susținerea apărării s-au prezentat ca martori și au intrat în acțiune și personalități de mare autoritate de peste hotare. Printre alții, dr. Hertzfeld, avocat berlinez, deputat în Reichstag, consulul german dr. Josef Kauntz, ca și publicistul englez R. W. Seton Watson (în scrisoarea adresată primarului Clujului, dr. Teodor Mihali, citată la proces de apărătorul dr. Vasile Kindriș), s-au ridicat în apărarea inculpaților. Marele proces antimuncitoresc de la Cluj din 1928 a stîrnit ecouri și în presa internațională, iar Liga Drepturilor Omului, în frunte cu Romain Rolland și Albert Einstein, și-a ridicat glasul de protest împotriva arestărilor în masă și a metodelor aplicate de organele represive ale statului burghezo-moșieresc. „Dezbaterile procesului actual din Cluj — se arată în telegrama din Paris, semnată de Henri Barbusse, d-na de Saint Prix, d-na Severing și Marcel Wilard — se bazează pe acuzații fanteziste. Acest proces este încă un proces de opinie și un nou atac contra libertății de a gândi. Comitetul pentru combaterea eventualei condamnări a acuzaților care nu s-au lăsat aserviți de dictatura actualului regim, în numele respectului drepturilor omului, pretinde liberarea celor 112 acuzați”.

Presa vremii care s-a ocupat pe larg de acest proces „monstru” a publicat și pledoariile avocaților apărării. În cele ce urmează, spicuim din aceste pledoarii.

Procesul muncitorilor de la Cluj, ziua a VI-a

Cluj 15. La orele 8 și jumătate dimineața au fost reluate dezbaterile procesului muncitoresc. Prezidează d. col. Păcală, comisar regal fiind d. căp. Negulescu.

D. avocat Stătescu ridică un incident de incompetență după care d. avoc. Adam Popa apărătorul lui Victor Aradi ridică un alt incident dovedind că scrierile lui Victor Aradi au fost răspândite în străinătate, iar nu în zona stărei de asediu.

D. av. Petre Zissu ridică alte două incidente, cu privire la existența stărei de asediu la Cluj. Al doilea incident se referă la acuzatul Simó Géza al cărui delict s-a consumat la Tg. Mureș unde nu există stare de asediu.

D. av. Pătrășcanu a cerut achitarea acuzaților, întrucît nu se poate trece la judecarea fondului procesului dacă faptele ce li se impută acestora nu sînt prevăzute în ordonanța definitivă.

Dă ca exemplu pe arestații din Oradea în frunte cu d. Lénárd. Acesta din urmă este acuzat că a șapirografiat un ziar clandestin. În ordonanța definitivă nu se vorbește însă de colportarea ziarului. Arată că syndicatele unitare sînt legal constituite și deci a face parte dintr-un sindicat unitar nu constituie nici un delict.

Arată că d-nii Ghempeți și Avramescu cari fac parte din comitetul ajutor roșu nu pot fi condamnați întrucît instituția acestora de ajutor moral, material și juridic lucrează pentru deținuții politici.

Amintește cazul scriitorului Aradi și cere consiliului să ia act că procesul acesta nu poate fi judecat deoarece nu există alt text de lege decît art. 130 din C.S.M. și 10 proc. penală cari duc la absolvirea acuzaților și la clasarea dosarului.

Comisarul regal în replică a combătut cu vehemență incidentele apărării, cerînd respingerea lor.

D. av. Zissu a demonstrat că textele de legi aplicate acuzaților sînt siluite de ordonanța definitivă. Cere Consiliului să dea un verdict de achitare. D. av. Pătrășcanu a rostit o interesantă pledoarie [...]

I. Ionescu

DIMINEAȚA, an. XXIV, nr. 7820 din 17 septembrie 1928, p. 13, București.

*Fostul prim-ministru a depus ca martor în procesul
de la Cluj*

Ieri au continuat la Cluj dezbaterile marelui proces muncitoresc. Au fost ascultați mai mulți martori printre cari și d. Alexandru Vaida-Voevod, care a declarat, vorbind despre Victor Aradi, următoarele:

După cum în trecut Aradi a fost, în vechea monarhie austro-ungară, pentru drepturile muncitorilor subjugăți, astăzi îmi explic de ce este pentru cei slabi și pentru masele muncitorilor.

Vorbind despre „Ajutorul muncitoresc” d. Vaida spune că atîta vreme cît există constituția care permite activarea cu un anumit program, nimeni nu poate interveni împotriva.

„Eu, continuă d. Vaida, dacă aș fi la guvern, aș guverna prin legi împotriva comuniștilor. Astăzi țara noastră se face de rîs în străinătate”.

La întrebarea inculpatului Aradi dacă d. Vaida știe că au fost schingiuiți oameni în beciurile Siguranței pentru că au luptat împotriva ilegalităților, fostul prim-ministru a răspuns:

E de datoria fiecărui cetățean cinstit să lupte în contra acestor abuzuri!

ADEVĂRUL, an. 41, nr. 13.733 din 26 septembrie 1928, p. 4, București.

*Depozițiile d-lui Ion Clopoțel,
directorul ziarului „Patria” în procesul Victor Aradi*

Cluj, 2 oct. — Consiliul de război se întrunește la ora 9 sub președinția dlui general Păcală. Cel dintâi martor este directorul ziarului nostru, care declară sub jurământ următoarele:

Eram redactor la Românul din Arad când în 1912 ne-a sosit proaspăta senzație de la Budapesta: volumul intitulat românește Catarina Doamna Noastră.

L-am citit dintr-o răsuflare și am rămas ca vrăjiți de energia cu care erau osîndite persecuțiile guvernului maghiar și de dragostea învăpăiată față de robii munților apuseni: de moți. În entuziasmul său, șeful-redactor a tradus o serie de fragmente din carte. D. Aradi Victor ne cucerise. Era o competență în problema de naționalitate.

L-am urmărit regulat apoi în paginile revistei de sociologie a dlui Jászi Huszadik Század și am observat, că d. Aradi în decursul peregrinărilor din curiozitate publicistică s-a specializat ca nimeni altul în două probleme cardinale românești: problema moșilor și problema maramurășenilor. A blamat ruina pricinuită de administrațiunile domeniiale ale episcopiei de Alba-Iulia și ale „erarului” în regiunea moșilor, și satrapia lui Pap Simon din Maramurăș. Figura lui Avram Iancu răsare luminoasă, nu ca a unui general al răzvrătiților, ci ca a unui genial om politic. În procesul religios din 1913 din Maramurăș d. Aradi a înțeles perfect sufletul năcăjit al rutenilor cari nu voiau să se lapede de ortodoxie.

În 1921 m-am stabilit în Cluj ca redactor la *Adevărul* și ca profesor.

Am căutat să cunosc pe d. Aradi și multe zile admirabile am petrecut în nesfârșite discuții asupra problemelor contimporane. Pasiunea de a cerceta viața moșilor n-a slăbit. Aceeași afecțiune față de cei săraci și nevoiași.

După ce am întemeiat în 1924 *Societatea de mine*, revistă cu program inițial de cercetări sociografice, am luat colaborarea Aradi. Timp de 2 ani d. Aradi a fost un colaborator marcant îndeosebi la stabilirea chestionarelor de monografii sociografice.

Pe urmă dsa a întemeiat revista sa *Jövő Társadalom* și drumurile ni s-au despărțit.

D. Victor Aradi este un adevărat om de știință, un sociolog idealist, un om capabil de orice jertfă de sine numai să fie în stare a produce vreo îmbunătățire socială. Este un umanitar de o nobleță perfectă, de o bunătate negrăită. Se emoționează pînă la lacrimi de cea mai mică mizerie socială. În sufletul său bate de 20 de ani o caldă inimă pentru suferințele poporului român, cu ale cărui idealuri s-a familiarizat desăvîrșit. Poporul român întreg

ii datorează o recunoștință de totdeauna. Orice persecuție și șicană contra acestui om care n-a cerut nimic nimănui și știe brava o neagră mizerie, este o greșeală de neîngăduit.

Președintele, avocatul dr. Adam Popa, d. Victor Aradi și un muncitor ungur adresează o mare sumă de întrebări martorului Ion Clopoșel cu privire la activitatea dlui Victor Aradi în ultima vreme, la cari d. Clopoșel răspunde în esență:

— Am participat la conferința dlui Aradi la clubul social-democrat despre Avram Iancu și revoluția din 1848, în decursul căreia a citit documente de rară valoare, cari ar face mândria oricărei biblioteci a Statului.

— D. Victor Aradi va avea curajul să-și exprime opinia, fără teamă.

— Un sentimentalism organic îl face pe d. Aradi să rămână stăruitor același prieten al celor suferinzi.

— Ca om de știință d. Aradi are dreptul să se informeze din orice cărți și ziare, așa cum și în biblioteca mea se găsesc cărți puse la index de unguri. În lipsa unei publicități, nu se pot ști cari sînt publicațiunile interzise, iar pentru omul de știință toate prezintă interes.

Îl cred pe d. Aradi complet nevinovat și incapabil să se dedea la acțiuni subversive.

Depozițiile dlui Clopoșel au durat o oră.

DEPOZIȚIA ZIARISTULUI

Dr. KÁDÁR IMRE

A depus apoi ca martor ziaristul d. dr. Kádár Imre, directorul foii *Mai Világ*. Dsa a arătat, că Aradi Victor a contribuit esențial în vechea Ungarie la era nouă de a da importanță mare problemei de naționalitate română. Într-o conferință la Budapesta în 1918 a criticat violent stările din Rusia bolșevică. Aradi nu este nici socialist, nici comunist, nici anarhist, ci criticist, profesează o filosofie a sa proprie de atitudine critică față de capitalism.

PATRIA, an. 10, nr. 215 din 3 octombrie 1928, p. 6, Cluj.

Pledoaria d-lui avocat C. Vicol

În atențiunea încordată a sălei președintele consiliului dă cuvîntul d-lui avocat C. Vicol, care deschide șirul pledoariilor.

„Misiunea avocaților în acest proces, începe d. Vicol, este foarte dificilă deoarece trebuie să facem cunoscut acestei înalte instanțe judecătorești mentalitatea proletarietului, o clasă cu totul străină de sufletul și concepțiunea de viață a d-voastră.

Numai dacă veți privi prin această prismă, veți putea aduce o soluționare dreaptă a acestui proces și în conformitate cu jurămîntul pe care l-ați depus.

Scopul ce se urmărește în acest proces, nu este cel obișnuit într-un proces penal, adică pedepsirea unui infractor, pentru infracțiunea comisă de el. Aci se urmărește un scop dincolo de consecințele firești ale unei sentințe judecătorești. Nu este nimic altceva decît o cursă ce se întinde acestei instanțe judecătorești, de a constata ceea ce tribunalele ordinare n-au putut

constata timp de zece ani, că sindicatele unitare fac politică de partid, și prin aceasta a se justifica o dizolvare a lor pe cale administrativă.

Acest proces nu este în consecință, decît încercarea unei coterii politice, care departe de-a apăra interesele permanente ale neamului nostru, apără epoca acumulării primitive a capitalului.

Acuzații din diverse orașe ale țării sînt tîrîți în fața aceleiași instanțe și confundați sub aceleași învinuiri, fără nici o selecționare a probelor, și fără nici o cunoștință oricît de elementară de aspirațiunile și manifestările proletariatului.

După această introducere d. avocat C. Vicol face o lungă demonstrațiune a procesului de dezvoltare a proletariatului, arătînd cît de firești sînt luptele muncitorimei și cît de juste sînt revendicările sale economice.

Parte din acești acuzați, continuă d-sa, sînt aduși aci pentru ideile lor politice.

Se încearcă a se opune gîndirei, silnicia și brutalitatea închisorilor, însă nimeni nu poate crede că prin aceasta se va tăia firul dezvoltării etice proletare.

Timpul este destinat să hotărască dacă ideile ce acești oameni au propagat, au fost cele juste sau nu.

Nici o lege nu poate împiedeca fireasca dezvoltare a unei clase ce-și afirmă existența. Dealtfel constituția, oricît de criticată ar fi, garantează tuturor prin art. 25 libera propagare a ideilor sale.

„A fost aci un martor, spune vorbitorul, fost prim-ministru al țării, d. Vaida, care a cerut o lege care să oprească pe orice comunist să-și propage ideile.

A recunoscut deci că actualmente nu există nici o lege în acest sens.

Martorul a greșit pentru că nu este un om de legi. Ar fi știut altfel, că atît timp cît avem un monarh minor, Constituția nu se poate schimba și în consecință nici o lege nu se poate face care să poată opri libera propagare a ideilor, fără ca ea să nu fie anticonstituțională.

DIMINEAȚA, an. XXIV, nr. 7845 din 12 octombrie 1928, p. 10, București.

*În procesul de la Cluj, azi dimineață și-au susținut
pledoariile trei apărători*

Cluj. (De la corespondentul ziarului *Brassói Lapok*). Astăzi, la procesul-monstru comunist, în numele apărării și-a susținut pledoaria avocatul dr. Vasile Chindriș. Ca apărător al lui Aradi Viktor, el s-a referit în primul rînd la acuzațiile privitoare la acesta. A prezentat biografia și activitatea deosebită a lui Aradi, care a obținut realizări incontestabile, în interesul poporului român din Transilvania. Consideră ca imposibil că acuma acest om ar fi activat împotriva poporului și statului român. Accentuînd faptul că în privința vinovației lui Aradi nici ancheta și nici procesul nu au putut aduce probe, cere achitarea sa.

După aceasta, avocatul clujean Adam Popa și-a susținut marea sa pledoarie de trei ore. El a început prin a demonstra că nici în cazul lui

Aradi și nici în cazul celorlalți acuzați paragrafele unu și unsprezece din legea ordinii publice, invocate de către procuror, nu pot fi aplicate. În cursul procesului s-a dovedit nu faptul că Aradi și colegii săi au pregătit revoluție, ci tocmai contrarul. Acuzații au depus o activitate pentru ca, prin acordarea a diferite ajutoare muncitorești, să se canalizeze nemulțumirea generală de clasă.

A luat apoi rînd la rînd capetele de acuzație și a afirmat că acestea nu au fost rostite în baza legilor țării. Siguranța a prezentat împotriva lui Aradi, ca probă principală, o fotografie, care a apărut exact în mod identic în revista franceză l'Illustration. Toată lumea știe că l'Illustration intră liber în România, Aradi, prin urmare, este acuzat pentru faptul că a păstrat o asemenea fotografie, pe care orice cetățean ar fi putut-o procura, dacă și-ar fi dat silința să caute numărul respectiv al revistei la oricine care se ocupă cu difuzarea presei. Prezintă activitatea lui Aradi și citează o serie de exemple din care rezultă că activitatea similară a scriitorilor români nu a provocat procedură penală, ba dimpotrivă, a adus recunoștință respectivilor scriitori [...].

Următorul la cuvînt a fost tînărul avocat bucureștean Zissu, care, în decursul dezbaterilor, a fost cel mai activ dintre apărători și care, prin întrebările sale bine plasate, nu o dată l-a derutat chiar pe procurorul însuși. Zissu își începe pledoaria astfel:

„Fiat Justitia, pereat mundus!“ Nu vrea să vorbească mult, ci, de la bun început, cere tribunalului achitarea fără rezerve, chiar dacă se dărimă țara din această cauză. Nici nu e nevoie de prezentarea în amănunt a substanței procesului, deoarece acuzația se bazează pe temelii atît de labile, încît nici nu merită a fi prea vîrtos respinsă. Ridică probleme de ordin social, pe care le dezbate mai detaliat, iar la sfîrșitul analizei demonstrează că mișcările muncitorești sînt produse obiectiv necesare ale marii industrii moderne. Constată faptul că muncitorii tind să obțină o înmîurire asupra vieții politice, dar și aceasta numai pînă la a-și cîștiga drepturile. Nu există aici nici o acțiune condamnatibilă și, în consecință, pentru acestea tribunalul nici nu poate pronunța vreo sentință, cu cugetul curat. [...]

BRASSÓI LAPOK, an. XXXIV, nr. 234 din 13 octombrie 1928, p. 6, Brașov.

Procesul muncitoresc

— Strălucita pledoarie a d-lui avocat dr. Aurel Lazăr —

Cluj, 13. — Ședința se deschide la orele 9 a.m. D. avocat Bretan apără pe inculpatul inginer Francisc Ferud. Vorbesc dnii avocați Bartha și Paraschivescu-Bălăceanu, cari cer verdict de achitare.

PLEDOARIA DLUI dr. AUREL LAZĂR

D. avocat dr. Aurel Lazăr ia cuvîntul arătînd că în pledoaria ce o face nu va expune decît realitatea în adevăratele ei culori. Spune că se teme că în locul acuzațiilor de azi, pe banca acuzării viitorul să nu aducă în fața areopagului lumii demnitatea noastră națională.

Vorbește despre procesul memorandiștilor cari au fost condamnați pentru că trebuiau să devină martiri.

Dsa cere comisarului să arate probe, nu simple afirmații ca în rechizitoriu.

D. dr. Lazăr spune că dacă se studiază istoria muncitorimii, se constată că este istoria mizeriei și a tuturor opresiunilor.

În acest caz ochii judecătorului vor privi prin prisma milei. Insistă asupra concepțiilor marxiste.

Cel ce ridică esafodajul acestor procese, nu are simț românesc, nu cunoaște sufletul românesc [...]. Distinsul apărător citează din „Împărat și proletar” de Eminescu, afirmând că ce s-a spus aici în câteva versuri, cuprinde ceea ce a zis și Karl Marx, Engels și alții.

Mersul dezlegării marilor probleme sociale nu se poate opri.

În societatea omenească este o revoluție continuă, pe care n-o vedem, o revoluție condusă de legi eterne. D. dr. Aurel Lazăr, arătând apoi cum acuzații nu poartă nici o vină, achitarea lor impunându-se, își încheie strălucita pledoarie la orele 2 d.m.

PATRIA, an. 10, nr. 225 din 14 octombrie 1928, p. 6, Cluj.

Procesul muncitoresc

— *D. dr. Aurel Lazăr își termină strălucita pledoarie
Apărarea dlui Dem. Dobrescu —*

Cluj, 15. — Ședința se deschide la orele 9 a.m.

D. avocat dr. Aurel Lazăr își continuă pledoaria. Face caracterizări personale inculpaților pentru a le evidenția nevinovăția. Vorbește despre încăierarea produsă cu ocazia grevei de la fabrica „Phoebus”, arătând-o ca pe o simplă contravenție, iar nicidecum crimă. Dsa aduce la lumină activitatea drului Rozvan în calitate de jurisconsult muncitoresc, afirmă că toate faptele sale nu pot fi calificate ca în ordonanța definitivă. Rapoartele Siguranței nu pot fi luate drept dovezi, întrucât sînt făcute de oameni fără autoritate morală.

Depozițiile lui Keresturi Olteanu nu pot fi luate în considerare, căci este, pentru Oradea, un lepros al societății. Faptele inculpaților dr. Rozvan, Czeller, Ulmann nu sînt infracțiuni penale de lege.

D. dr. Lazăr susține completa nevinovăție a lui Victor Aradi, a cărui activitate filoromână este destul de cunoscută, iar la acest proces a fost subliniată de mulți martori buni români. Nu merită să figureze în proces. Achitarea lui se impune. Dr. Szántó și Kertész nu au la dosar nici o acuză întemeiată. Cere achitarea lor cît și a celorlalți inculpați.

După această strălucită apărare, ilustrul român dr. Aurel Lazăr își sfîrșește pledoaria cu cuvintele dlui Iuliu Maniu: „După război multe popoare s-au ridicat, numai poporul român s-a nefericit, din cauza sistemului guvernării partidului liberal”.

PLEDOARIA DLUI AVOCAT DEM. DOBRESCU

D. avocat Dem. Dobrescu declară de la început că acesta este procesul în care vede conspirator pe Rontău (factor poștal, cel mai puțin culpabil) și acuzator pe Keresturi Olteanu.

Noi am jurat — spune dsa — că vom păstra legalitatea și dacă nu vom păstra legalitatea, numai atunci vom ajunge la anarhie. Împotriva proceselor de acest fel, protestează națiunea română.

Muncitorimea este dată în judecată pentru că se organizează.

Muncitorimea totdeauna a luptat pentru a-și câștiga dreptul la viață. În țara românească ea este scoasă afară din lege, pentru că în țara noastră ilegalitatea este lege. Dacă cerem legalitate, sîntem bolșevici.

Pericolul este tocmai această mentalitate greșită a guvernului, de aceea s-a creat o atmosferă de simpatie în jurul acestui proces.

D. Dobrescu trece apoi la faptele inculpaților spunînd că prin nici o modalitate nu pot fi încadrate în articolele de lege menționate de acuzare. Pentru idei și visuri nimeni nu poate fi inculpat.

O teorie nu poate fi condamnată. Deci nici comunismul. Teoria revoluției nu poate fi pedepsită.

Cel mai mare revoluționar a fost Iisus Christos.

Apără pe singuraticii acuzați. Despre Victor Aradi spune, este un om al cinstei și al consecvenței, care sub unguri a fost considerat ca dușman al Ungariei, pentru filo-românismul său, iar azi, pe nedrept se găsește în acest proces deși nu are nici o vină.

Protestează în numele civilizației și al umanitarismului pentru acești oameni de pe băncile acuzării.

Onor. consiliu, — spune distinsul apărător d. Dem. Dobrescu — că țină cont strict de legalitate.

PATRIA, an. 10, nr. 227 din 17 octombrie 1928, p. 4, Cluj.

Procesul muncitoresc din Cluj

Cluj, 12. — Ședința se deschide la orele 8 și jumătate dimineața. Vorbește d. dr. Kindriș, după care se dă cuvîntul d-lui dr. Adam Pop — Cluj.

Acesta arată un număr din cunoscuta revistă franceză „Illustration”, în care este reproducă o fotografie, reprezentînd o scenă din revoluția chineză. O fotografie identică se află anexată și la dosar, constituind actul cel mai subversiv.

D. Pop termină pledoaria cerînd achitarea lui Victor Aradi și a celorlalți acuzați.

D. Petre V. Zissu, apărătorul lui Coloman Müller, al lui Dan Ștefan, Kahana Liliana, Czeler etc., arată că mecanismul ordonanței definitive este același întrebuintat în toate procesele muncitorești. Se face confuzie voită între diversele manifestări ale luptei de clasă.

Face o incursie în domeniul marxismului. Apoi arată că cele trei manifestări ale proletariatului: în ordine politică, economică și culturală, sînt toate bazate pe lupta de clasă.

Oricît s-ar încerca să se oprească proletariatul de a-și crea o cultură proprie, oricîți funcționari s-ar pune la vamă ca să oprească intrarea în țară a anumitor cărți socotite subversive, cultura proletară va învinge.

Arată apoi că sindicatele unitare au reușit să clădească în Transilvania șapte căminuri muncitorești, adevărate clădiri monumentale.

Se ocupă apoi de învinuirea că sindicatele sînt afiliate Moscovei. Este știut că o afiliere nu se poate face în secret, fără consultarea maselor muncitorești. Sindicatele unitare stau pe baza rezoluției luată în congresul de la Sibiu în 1922, cînd s-a hotărît independența față de orice partid politic.

D. avocat Petre Zissu începe apoi apărarea individuală a muncitorilor. Se ocupă de cele șapte capete de acuzare contra lui Coloman Müller, pe care le socoate lipsite de seriozitate. Între altele este acuzat că s-a afiliat comitetului anglo-rus pe timpul cînd acest comitet nici nu mai exista. De altfel comitetul acesta n-a avut scopuri politice, ci numai economice.

Kahana Iuliana nu are altă vină decît că este soția unui revoluționar închis la Doftana. Ea a scris în străinătate, cerînd ajutor pentru soțul său. Aceasta s-a interpretat ca o asociere cu persoane din străinătate spre a răsturna ordinea în stat.

Apărătorul termină, cerînd achitarea muncitorilor.

DIMINEAȚA, an. XXIV, nr. 7847 din 14 octombrie 1928, p. 4, București.

Procesul muncitoresc din Cluj

Ședința se deschide la orele 8 jum. sub președinția d-lui general Păcală.

D. avocat dr. L. D. Pătrășcanu își începe pledoaria în atenția încordată a sălei. D-sa pledează pentru cel mai interesant grup din proces — grupul comuniștilor „Clandestiniști” reprezentați prin Imbri Petre, profesoara Haia Livsitz, Lénárd Árpád, soldatul Lázár Odön, Senkovici și alții.

D-sa declară că procesul care se desfășoară de 5 săptămîni în fața consiliului de război, este un proces pur politic și nu un „complot” bolșevic cum se înșinuează în fiecare zi.

În încheiere d. dr. L. D. Pătrășcanu se adresează consiliului, că față în față stau două clase sociale, se cere un verdict de condamnare împotriva reprezentanților muncitorimei, pentru a statua un exemplu, că împotriva regimului de exploatare și ilegalitate, nimeni și niciodată să nu îndrăznească să lupte.

D. Toma Dragu își începe pledoaria arătînd că în acest proces se apără drepturile cetățenești și libertățile proletariatului.

Procesul a fost înscenat de o categorie politică parazitară care ne guvernează: Partidul Liberal — care are în trecutul său crime împotriva muncitorimei; înseamnă astăzi încă una.

Demonstrează apoi cu numeroase și documentate texte juridice — care deșteaptă atenția întregii săli — cum trebuiesc interpretate legile penale și

arată caracterul lor restrictiv. Sînt sigur că mîine, cînd teoria va decide, proletariatul va conduce mult mai bine destinele omenirii.

Nu vă lăsați influențați de nimeni, și prin verdictul dv., stabiliți o eră de legalitate în această țară.

DIMINEAȚA, an. XXIV, nr. 7848 din 15 octombrie 1928, p. 7, București.

Marele proces muncitoresc de la Cluj

PLEDOARIA D-LUI DR. AUREL LAZĂR

D. Dr. AUREL LAZĂR începe prin a protesta împotriva „așa-zisei prese românești“, care caută să creeze o atmosferă ostilă acuzaților, voind să influențeze atît opinia publică, cît și conștiința judecătorilor. Este un sistem acesta, ca niciodată chestiunile muncitorești să nu fie discutate cu obiectivitate. S-a cerut o mie de ani închisoare pentru acuzați. Aceste vorbe nu sînt fraze simple.

Amintește că în aceeași sală s-a dezbătut marele proces al Memorandului. Și acela era proces de idei. Banca acuzaților este locul de încercare al ideilor noi. În trecutul nostru românesc am luat parte la multe procese — spune oratorul — și luptătorii au fost condamnați. Prin aceasta însă se creează martiri.

Din studierea dosarului, din ordonanța definitivă și din rechizitoriul comisarului regal nu se găsește nici un fapt care să intre în cadrul legilor noastre. Vorbitorul analizează ordonanța definitivă, arătînd numeroase contradicții.

CENZURA ȘI STAREA DE ASEDIU SÎNT ILEGALE

În altă ordine de idei spune că cenzura și starea de asediu sînt ilegale. Nu numai muncitorii, dar și țărani trebuie să vie la Cluj pentru a fi judecați de consiliile de război. La sistemul acesta de înfricoșare a țăranilor și muncitorilor se mai adaugă sistemul jandarmeriei și siguranței generale.

Acuzarea se întemeiază pe procesele verbale de la siguranță și pe depozițiile martorilor. Nici unele nici ceilalți nu pot forma însă o acuzație.

Mai departe d. Aurel Lazăr se ocupă de chestiunea muncitorească pe care o numește chestiune vitală a țării noastre. Face teoria științifică a revoluției. Vorbește de chestiunea sindicală și recunoaște dreptul pentru muncitori de a se organiza în syndicate pe baza luptei de clasă. Syndicatele trebuie controlate de ministerul muncii și nu de poliție. Vorbește de înscenările siguranței cînd un manifest fără tipografie, care formează însă corpul delict la dosar.

D. comisar regal protestează, spunînd că există o sentință pe baza acestui manifest.

Vorbînd de greva de la Phoebus, d. Aurel Lazăr prezintă un certificat oficial de la inspectoratul muncii, prin care se constată că muncitorii au declarat greva legal.

Mai departe vorbește despre d-nii dr. Rozvan, Czeller, dr. Santo, dr. Kertész, Ulmann și Blert, consilieri comunali în Oradia, membri ai blocului muncitoresc.

Face analiza juridică a procesului și spune: „Muncitorii astăzi stau mai mult pe banca acuzaților, decât la muncă”.

Termină, cerînd achitarea.

D. Aurel Lazăr a vorbit timp de șapte ore.

PLEDOARIA D-LUI DEM. DOBRESCU

Începe prin a arăta că prin procese de felul acesta se creează martiri. În alte țări în procesele comuniste se aduc acuzații serioase. La noi, copilării ridicole care revoltă lumea și aduc simpatii pentru comuniști.

Declară că va apăra pe acuzați în numele legalității și în numele ordinii juridice. Dacă procesul ar fi judecat de instanțele obișnuite, ar fi reclamat la ministerul de justiție pe procurorul care ar fi deschis acțiune pentru asemenea chestiuni neserioase.

Dealtfel de doi ani este pendinte la tribunalul Ilfov procesul pentru desființarea sindicatelor, dar ministerul nu îndrăznește să-l judece. De frica instanțelor ordinare a venit la consiliul de război, ca să tacă din armată călăii muncitorilor.

Face o caldă apărare pentru legalitate.

Procese de felul acesta au ridicat în contra noastră întreaga lume civilizată. Sînt procese spectaculoase, cu sute de acuzați, care nu fac alta decât să dea argumente vrăjmașilor noștri. Ei spun că noi nu putem ține noile provincii decât cu stare de asediu, pentru a înăbuși comploturi grozave.

Arată după aceea că în toate vremurile clasele guvernante au recurs la mijloace de asuprire a clasei oprite. Dar prin aceasta tocmai împingeau la revoluție.

Vorbește despre drepturile ce s-au dat în decursul vremurilor muncitorilor, tocmai pentru a-i împiedica de la revoluție. Burghezia inteligentă a văzut că trebuie să bată în retragere, în ordine.

Analizează legile pentru muncitori în țara noastră, unde ei sînt considerați ca animale. Acum muncitorii s-au organizat și au ajuns o forță politică către care s-au adresat toate partidele politice. Au fost însă refuzate, ca reacționare. Critică spiritul polițist care declară de bolșevic pe oricine cere legalitate față de muncitori. Toate noile provincii, pentru că au spirit de legalitate, sînt declarate bolșevice. Li se desființează sindicatele, grevele se persecută și legile muncitorești sînt călcate în picioare.

ACUZAȚIILE SÎNT NESERIOASE

Arată după aceea pentru ce motive sînt acuzați muncitorii în acest proces: unul pentru că a fost la Viena, altul pentru că a primit o scrisoare sau a avut întîlniri cu socialiști în străinătate. Nu se poate aduce nici o vină serioasă. Unii sînt dați în judecată ca revoluționari pentru că și-ar fi

botezat copiii în sens bolșevic ceea ce constituie o adevărată rușine pentru ordonanța definitivă.

Sînt dați în judecată și oameni cari au strîns ajutoare pentru familiile celor condamnați. După această concepție barbară, odată cu acuzații trebuie distruși copiii și familiile lor.

Ca o dovadă a ilegalității, d. Dem. Dobrescu comunică un fapt caracteristic. Siguranța din București a confiscat manuscrisul pledoariei avocatului C. Vicol, atacînd în felul acesta dreptul unui avocat. Declară că va protesta contra acestei ilegalități, mai cu seamă că avocatul fusese felicitat de d. general pentru pledoaria sa.

Mai spune că a auzit că s-a confiscat și rechizitoriul d-lui comisar regal.

D. Dem. Dobrescu termină amintind că procesul se judecă în sala Memorandului, unde o națiune comitea o nedreptate față de alta. Să nu se facă și acum o nedreptate asemănătoare, condamnîndu-se oameni nevinovați.

DOUA DECLARAȚII

D. dr. Herzfeld membru al Înaltei Curți de justiție politică din Lipsca prezintă apoi consiliului două declarații, una privitoare la organizarea ajutorului roșu în Germania, organizație din care fac parte cele mai distinse figuri ale științei și literaturii germane, între alții Max Reinhard, Albert Einstein, Heinrich Mann etc. Cealaltă din partea editurii Malik-Verlag din Berlin.

În ședința următoare va vorbi în replică d. comisar regal și apoi d. avocat Vicol. Pentru joi se așteaptă sentința.

DIMINEAȚA, an. XXIV, nr. 7851 din 18 octombrie 1928, p. 1C, București.

ÎNAINTE!

Sentința dată în procesul de la Cluj, este o sentință de răzbunare. Neputînd să lovească în organizațiunile de luptă ale clasei muncitoare, a lovit în militanții lor, care au avut curajul nu numai să se apere cu demnitate pe ei și convingerile lor, dar și să facă, de pe banca acuzării, procesul monstruoasei alcătuiri sociale de astăzi.

Acuzarea a capitulat rușinos în fața sindicatelor unitare, cerînd ea singură scoaterea lor din cauză. Și tot atît de rușinos a trebuit să capituleze și față de Blocul Muncitoresc-Țărănesc și de Ajutorul Muncitoresc Internațional, prin achitarea celor mai mulți din militanții lor.

Aceasta dovedește că intervenția energetică și solidarizarea muncitorimii din întreaga țară cu tovarășii de pe banca acuzării, a reținut mîna oligarhiei, ce se pregătea să lovească și mai tare.

Dar neputînd să izbească în organizațiunile legale, de masă și de clasă, ale muncitorimii, oligarhia a căutat să se răzbune, prin justiția ei de clasă și în măsura în care a putut împotriva celor mai valoroși militanți ai acestor organizațiuni. Și aceasta nu a fost prin cuantumul pedepsei cu închisoarea, cît

prin mulțimea anilor de interdicție în exercitarea drepturilor politice și prin zecile de mii de lei amendă pentru fiecare în parte.

Cu procedeul acesta, meschin și laș, oligarhia voiește să scoată din luptă pe conducătorii muncitorimii.

Dar o asigurăm că socotelile îi vor ieși pe dos. Loviturile pe care ea le crede nimicitoare, au tocmai darul contrariu de a face ca din sânul clasei muncitoare, exploatate și prigonite, să iasă noi și inepuizabile cohorte de luptători.

Împotriva Ajutorului Roșu, care duce o acțiune tenace contra terorii și exterminării revoluționarilor închiși, oligarhia s-a răzbunat de asemenea cu rigoare, condamnând pe tov. Avramescu la 3 ani, iar pe tov. Șt. Foriș, în contumacie, la 10 ani închisoare, plus zeci de ani de interdicție și zeci de mii de lei amendă pentru amândoi.

Dar și cu mai multă furie a lovit în Partidul Comunist și în Tineretul Comunist, ai căror reprezentanți pe banca acuzării au avut curajul să afirme cu tărie convingerile lor revoluționare și să apere aceste două organizațiuni, cărora de la 1924 încoace, oligarhia le-a răpit posibilitatea de activare pe căile legale. Pentru această demnă atitudine, acești tovarăși, printre care Haia Lipșiț, Imbre Petre, Sencovici, Matei Neuman, au primit de la 6—9 ani închisoare fiecare în afară de amenzi și interdicție.

Nu sîntem însă la prima sentință împotriva organizațiilor muncitorești, nu sîntem la prima întemnițare a militanților lor. Sentința de la Cluj e numai o verigă din vechiul și neîntreruptul lanț de prigonire a celor care pe frontul proletar, stau în primele rînduri ale luptei de clasă.

Dar după cum toate sentințele de pînă acum, cu toate jertfele costisitoare ce au trebuit să fie aduse, n-au putut să extermină mișcarea muncitorească din România, tot așa, sentința tribunalului militar de la Cluj, nu-și va ajunge ținta pe care și-a propus-o oligarhia. Rădăcinile acestei mișcări sînt prea adînc înfipte în structura nedreaptă a orînduirii sociale actuale, pentru ca sărmanele săgeți pornite din tabăra celor sortiți de Istorie ca în curînd să le apună steaua s-o poată clătina în temelile ei.

De aceea, trimițînd salutul nostru călduros și fratern tovarășilor care pășesc pe porțile închisorii în urma sentinței de clasă de la Cluj, îi asigurăm, că noi, cei rămași afară, vom duce înainte steagul pe care stă scris cu litere muiate în sîngele martirilor: dezrobirea clasei muncitoare de sub jugul mileriei exploatare.

PLEDOARIILE

Miercuri 9 octombrie au început pledoariile avocaților. Au ținut o săptămînă încheiată. S-au perindat la banca apărării figuri ilustre ale barourilor din Ardeal și București, demonstrînd cu mare bogăție de argumente — unii din punct de vedere juridic, alții din punct de vedere politic și social — că toate acuzațiile din ordonanța definitivă n-au nici o bază, de nici un fel, pe care să se poată sprijini o eventuală condamnare.

Avocații Vicol, Aurel Lazăr, Paraschivescu-Bălăceanu, Petre Zisu, tov. nostru L. P. Pătrășcanu, Toma Dragu, Dem. Dobrescu, au ținut cuvîntări de o înaltă elocvență și profunzime juridico-politică, sub care s-a năruit

întreaga înscenare din ordonanța definitivă, iar comisarul regal s-a văzut silit să declare în timpul pledoariilor că retrage multe din acuzațiile conținute în ordonanțe.

Sîntem cei dintîi care să regretăm că, din lipsă de spațiu, nu putem reda decît un succint rezumat al pledoariilor dezvoltate.

Apărătorii acumulării primitive a capitalului
Pledoaria avocatului C. VICOL

Seria pledoariilor a deschis-o avocatul Vicol, care, în două ședințe consecutive, a rostit o magistrală cuvîntare, pentru care a fost viu felicitat de numeroșii avocați prezenți și de public.

În esență, d-sa a spus următoarele:

Scopul ce se urmărește în acest proces, nu este cel obișnuit într-un proces penal, adică pedepsirea unui infractor, pentru infracțiunea comisă de el. Aci se urmărește un scop dincolo de consecințele firești ale unei sentințe judecătorești. Nu este nimic altceva decît o cursă ce se întinde acestei instanțe de a constata ceea ce tribunalele ordinare n-au putut constata timp de ani întregi, că syndicatele unitare fac politică de partid, și prin aceasta a se justifica o dizolvare a lor pe cale administrativă.

Acest proces nu este în consecință, decît încercarea unei coterii politice, care departe de-a apăra interesele permanente ale neamului, apără epoca acumulării primitive a capitalului.

Acuzați, din diverse orașe ale țării sînt vîrîți în fața aceleiași instanțe și confundați sub aceleași învinuiri, fără nici o selecționare a probelor, și fără nici o cunoștință oricît de elementară de aspirațiunile și manifestările proletariatului.

După această introducere, avocatul Vicol face o lungă demonstrațiune a procesului de dezvoltare a proletariatului, arătînd cît de firești sînt luptele muncitorimei și cît de juste sînt revendicările economice.

Acuzații, continuă d-sa, sînt aduși aci pentru ideile lor politice.

Se încearcă a se opune gîndirei, silnicia și brutalitatea închisorilor, însă nimeni nu poate crede că prin aceasta se va tăia firul dezvoltării etice a proletare.

Nici o lege nu poate împiedeca fireasca dezvoltare a unei clase ce-și afirmă existența. Dealtfel constituția, oricît de criticată ar fi, garantează tuturor prin art. 25 liberă propagare a ideilor ce împărtășesc.

Syndicatele unitare nu pot fi dizolvate
Pledoaria avocatului P. Zissu

Acest proces este un complot al exploatatorilor contra exploatatilor, contra celor care cred și luptă pentru o lume mai bună.

În ordonanța definitivă nu se cuprind decît vagi și confuze afirmațiuni principale. Într-un singur punct însă se merge drept la țintă: „Syndicatele Unitare trebuiesc dizolvate”. Cu o singură frază se demască complet scopul acestui proces.

Afirmațiunea d-lui comisar regal că lupta de clasă poate constitui o infracțiune este o naivitate, care ne dă măsura seriozității acuzațiunilor aduse în acest proces.

Cum se pot considera ca infracțiuni fenomenele naturale? Cum se pot pedepsi vântul, ploaia, furtuna și trăznetul? Tot așa și cu lupta de clasă, care este un fenomen inerent societății capitaliste.

Sindicatele își trag puterea de rezistență și de realizare din această luptă de clasă și dacă ele părăsesc acest drum, degenerază și pier. Dovadă, sindicatele amsterdamiste, care, conduse de șefi reformiști, lipsiți de încredere în puterea de realizare a muncitorimii degenerază, neîndeplinind alt rol decât acela de a opri proletariatul de la o luptă hotărâtă pentru revendicările sale.

În opoziție cu sindicatele amsterdamiste, syndicatele unitare duc o luptă intransigentă de clasă pentru apărarea intereselor muncitorimii. Syndicatele unitare nu disprețuiesc reforma, dar preferă s-o cucerească prin luptă, fiindcă numai astfel o pot menține și transforma în realitate. Pentru această atitudine hotărâtă și eficace a sindicatelor unitare, se cere dizolvarea lor, acuzându-le că ar fi afiliate Moscovei, că ar complota contra siguranței statului. Muncitorimea are dreptul să se organizeze cum vrea pe scară internațională, a fost însă întotdeauna împiedecată s-o facă. Numai cei ce vor, nu știu că syndicatele unitare sînt independente de orice partid politic și, deocamdată, de orice internațională sindicală. Aci în Cluj, conducătorii social-democrați cu ajutorul poliției și în contra maselor muncitorești au spart în 1923 unitatea sindicală, voind să aservească syndicatele politicii de partid și să le afilieze internaționalei reformiste de la Amsterdam.

Din aderarea sindicatelor unitare la comitetul Anglo-Rus, li se face un cap de acuzare. Dar ce era acest Comitet, decât o formație sindicală care avea ca bază și ca scop: lupta de clasă, independența față de orice partid politic și democrația muncitorească în sinul sindicatelor? Dar de aproape 2 ani de zile, comitetul Anglo-Rus s-a dizolvat, tot din vina conducătorilor reformiști. Cum se poate deci susține în ordonanța definitivă afilierea la un comitet inexistent?

S-a mai adus acuzația sindicatelor unitare că prin activitatea culturală ce o desfășoară, subminează ordinea în stat. Numai acei ce au o aversiune înăscută pentru litera scrisă, ignorează existența unei culturi proletare specifice, născută în mod firesc din lupta de clasă. Acei care pretind că și domeniul cultural poate fi încercuit în legi represive, vor fi cu siguranță zdrobiți de tendința spre progres a omenirii.

După ce analizează apoi în amănunțime capetele de acuzare aduse fiecărui muncitor în parte și demonstrează cu texte că ele nu pot fi încadrate în nici o lege penală existentă, avocatul Zissu arată gravitatea consecințelor ce le-ar avea o sentință de condamnare a conducătorilor mișcării sindicale.

Ea ar servi de paravan pentru dizolvarea sindicatelor unitare, singurele organizațiuni legale care mai apără muncitorimea și ar facilita exploatarea pînă la epuizare a producătorilor.

Acțiune clandestină și ilegalitate guvernamentală
— Pledoaria tov. avocat L. D. Pătrășcanu —

Tov. avocat L. D. PĂTRAȘCANU pledează pentru grupul comuniștilor „clandestiniști”, reprezentați prin Imbre Petre, profesoara Haia Lipsitz, Lénárd Árpád, soldatul Lázár Odón, Sencovici și alții.

Procesul care se desfășoară de 5 săptămâni în fața Consiliului de Război — începe tovarășul avocat, — este un proces pur politic și nu „complot” bolșevic cum se insinuează în fiecare zi.

Pe banca acuzării stau astăzi reprezentanții tuturor organizațiilor muncitorești politice și sindicale — de la partidul comunist ilegal, tineretul comunist, Ajutorul Roșu, Ajutorul muncitoresc și până la sindicatele unitare.

Nu se poate înțelege fundamentul acestui proces decât după o analiză a relațiilor de forță socială și a modului cum lupta de clasă se desfășoară la noi.

În vremea de după război, beneficiile băncilor și a capitalului financiar au atins cifre fantastice, în timp ce situația materială a categoriilor producătoare este caracterizată printr-o mizerie din ce în ce mai adâncă.

Tendința de acaparare a oligarhiei bancaro-financiare este așa de mare, încât chiar cu prețul degenerării maselor producătoare și a distrugerii organizațiilor muncitorești, ea este continuată mai departe.

În 4 ani — în epoca de după război — miliarde reprezintă creșterea depozitelor băncilor, în timp ce salariile au rămas de mizerie. Iată dar explicația procesului de astăzi. De aceea pentru a paraliza orice acțiune de organizare a maselor care ar pune stavilă exploatarea nemaipomenite din țara noastră, s-a înscenat procesul din Cluj.

S-au adus în instanță acuzațiuni prin care se condamnă lupta politică a muncitorimei. Clasa dominantă — se întreabă tov. Pătrășcanu — desfășoară numai o activitate economică împotriva muncitorimei și țărănimii? Nu! Cazul din Valea Mureșului, de la fabrica Lemaître, C.F.R., Valea Jiului — unde muncitorii și-au pretins numai revendicări pur economice — ilustrează, cum înțelege să ducă lupta reprezentanții clasei guvernante. Este mai mult decât o realitate — și un mare economist a formulat-o precis — că „politica nu este decât economia condensată”.

Al doilea cap de acuzare împotriva grupei comuniste este clandestinismul.

Acțiunea clandestină — continuă vorbitorul — nu înflorește decât acolo, unde este întronată ilegalitatea sau chiar unde legile opresc cele mai elementare drepturi cetățenești.

Analizează apoi regimul de ilegalitate, declarând că dizolvarea P.C. și T.C. prin simple ordonanțe militare, sînt fapte împotriva textului Constituției, care și el e destul de reacționar.

Pentru a arăta atmosfera de ilegalitate și de abuz, pe care siguranța o desfășoară în acest proces, vorbitorul citează propriul său caz, cînd în plin proces, pentru a se exercita presiune asupra sa i s-a intentat proces de ultraj, fără nici un fel de motivare și pentru simplul fapt de a fi făcut atent un comisar de siguranță asupra unei ilegalități contra unei acuzate din proces.

Față în față — încheie tovarășul avocat Pătrășcanu — stau două clase sociale; se cere un verdict de condamnare împotriva reprezentanților muncitorimei, pentru a statua un exemplu, că împotriva regimului de exploatare și ilegalitate, nimeni și nici o dată să nu îndrăznească să lupte.

Dar mersul istoric este mai presus de verdictul consiliului de război — și se va dovedi încă o dată că un curent social, nu ou o sentință poate fi împiedicat în mersul lui.

Deci, cer achitarea, pe motivul că simpla credință politică nu poate constitui un cap de acuzare.

Întreaga lume civilizată contra a astfel de procese.

Pledoaria d-lui Dem. Dobrescu

Voi apăra pe acuzați în numele legalității și în numele ordinii juridice. Dacă procesul ar fi judecat de instanțele obișnuite, aș fi reclamat la ministerul de justiție pe procurorul care ar fi deschis acțiune pentru asemenea chestiuni neserioase. Dealtfel de doi ani este pendinte la tribunalul Ilfov procesul pentru desființarea sindicatelor unitare din București, dar ministerul nu îndrăznește să-l judece. De frica instanțelor ordinare a venit la consiliul de război, ca să facă din armată călăii muncitorilor.

Procese de felul acesteia au ridicat în contra noastră întreaga lume civilizată.

În toate vremurile clasele guvernante au recurs la mijloace de asuprire a clasei oprimată. Dar tocmai prin aceasta, împingeau la revoluție.

Analizează legile pentru muncitori în țara noastră, unde ei sînt considerați ca animale. Acum muncitorii s-au organizat și au ajuns o forță politică către care s-au adresat toate partidele politice. Au fost însă refuzate ca reacționare. Critică spiritul polițist care declară de bolșevic pe oricine cere legalitate față de muncitori. Toate noile provincii, pentru că au spirit de legalitate sînt declarate bolșevice. Li se desființează sindicatele, grevele se persecută și legile muncitorești sînt călcate în picioare.

Pentru ce motive sînt acuzați muncitorii în acest proces? Unul pentru că a fost la Viena, altul pentru că a primit o scrisoare sau a avut întâlniri cu socialiștii în străinătate. Nu se poate aduce nici o vină serioasă. Unii sînt dați în judecată ca revoluționari pentru că și-ar fi botezat copiii în sens bolșevic, ceea ce constituie o adevărată rușine pentru ordonanța definitivă.

Sînt dați în judecată și oameni cari au strîns ajutoare pentru familiile celor condamnați. După această concepție barbară, odată cu acuzații trebuie distruși copiii și familiile lor.

Ca o dovadă a ilegalității, d. Dem. Dobrescu comunică un fapt caracteristic. Siguranța din București a confiscat manuscrisul pledoariei avocatului C. Vicol, atacînd în felul acesta dreptul unui avocat. Declară că va protesta contra acestei ilegalități.

D. Dem. Dobrescu termină, amintind că procesul se judecă în sala Memorandului, unde o națiune comitea o nedreptate față de alta. Să nu se facă și acum o nedreptate asemănătoare, condamnîndu-se oameni nevinovați.

LIBERALII ȘI CLASA MUNCITOARE

— *Pledoaria d-lui Toma Dragu* —

D. TOMA DRAGU își începe pledoaria arătând că în acest proces se apără drepturile cetățenești și libertățile proletariatului.

Procesul a fost înscenat de o categorie parazitară care ne guvernează: Partidul liberal, care are în trecutul său crime împotriva muncitorimei. Cea mai bună dovadă a slăbiciunii clasei stăpânitoare sînt tocmai aceste înscenări monstre și monstruoase.

Pretinsele comploturi trebuie să motiveze dictatura partidului liberal. Statul nu este al burgheziei, ci al milioanelor de muncitori și țărani, traduși prin reprezentanții lor în fața unei instanțe excepționale.

Nu există nici o lege care să fi dat drept guvernului liberal să dizolve partidul comunist. Împotriva legilor în vigoare, s-a comis un abuz contra dreptului de asociație.

Demonstrează apoi cu numeroase și documentate texte juridice — care deșteaptă atenția întregii săli — cum trebuie interpretate legile penale și arată caracterul lor restrictiv.

Consiliul are putere discreționară, dar tot pe baza faptelor și a textelor de legi, cari nu pot fi nesocotite, oricît de mare ar fi dorința reacționară a partidului liberal — astăzi la guvern.

Trebuie să respirăm cîteva clipe de libertate în această țară. Trebuie ca odată cetățenii să aibă garantate libertățile lor. Și mai ales clasa muncitoare — pentru că, cum spunea Clemenceau, uzina este o ocnă — trebuie să aibă dreptul de a se organiza în partid și în sindicate.

Și sînt sigur că mîine, cînd istoria va decide, proletariatul va conduce mult mai bine destinele omenirii.

Nu vă lăsați influențați de nimeni, și prin verdictul dv., stabiliți o eră de legalitate în această țară.

Acuzațiile nu se pot încadra în nici un text de lege

Pledoaria avoc. C. Paraschivescu-Bălăceanu

Acuzații de față — spune vorbitorul — sînt încadrați în art. 1 — „crimă contra persoanelor și proprietăților” — art. 11 — „afilierea la o asociație din străinătate care are de scop răsturnarea ordinii sociale din România”.

Care sînt crimele săvîrșite de acuzați? „Botezurile, întrunirile sindicale, conferința social-democrată din Sofia, emblemele după căminurile muncitorști, căsătoriile clandestine”, lupta împotriva militarismului etc.

Dar aceste nu sînt fapte subversive și sînt convinși că nu există în România un singur judecător — oricît de reacționar ar fi — care să condamne asemenea fapte.

Crimă contra persoanelor și proprietăților înseamnă: „ucide, dă foc, jefuiește” — aceste sînt faptele prevăzute de lege și discutate și stabilite chiar cu ocazia dezbaterilor acestei legi.

Nu se pot deci încadra în aceste articole decît fapte precise.

Dar faptele imputate nu există în nici un text de lege.

Privitor la Sindicatele Unitare, vorbitorul analizează legea Trancu-Iași și legea persoanelor juridice — citînd o mulțime de jurisprudențe române și străine — și dovedește că nici nu poate fi vorba de vreo acuzațiune „subversivă” adusă Sindicatelor. În primul rînd ministerul muncii, nu siguranța și poliția trebuie să controleze aceste organizațiuni.

Trece la analiza „Ajutorului Roșu”, „Ajutorul muncitoresc” și grupei clandestine și clarifică din punct de vedere juridic absurditatea aplicării art. 1 și 11 acuzațiilor din aceste organizațiuni.

Terminînd pledoaria vorbitorul spune: „N-am venit să pledez în acest proces, mînat de sentimente pur avocațești.

Am venit condus de o datorie mult mai înaltă: de datoria cetățenească ce obligă pe orice om cîstit să apere o realitate socială, împotriva fanteziilor și ilegalităților care se comit. Am venit să apăr pe muncitorii, intelectuali și muncitoarele cari au suferit pentru un ideal, pentru o credință sfîntă pentru ei. În numele realității sociale, în numele adevărului juridic, cer, domnilor judecători, să aduceți un verdict de achitare”.

Procesele verbale ale Siguranței nu pot constitui o dovadă

D. Dr. AUREL LAZĂR începe prin a protesta împotriva așa-zisei prese românești, care caută să creeze o atmosferă ostilă acuzațiilor, voind să influențeze atît opinia publică, cît și conștiința judecătorilor.

Amintește că în aceeași sală s-a dezbătut marele proces al Memorandului. Și acela era proces de idei. Banca acuzațiilor este locul de încercare al ideilor noi. În trecutul nostru românesc am luat parte la multe procese — spune oratorul — și luptătorii au fost condamnați. Prin aceasta însă se creează martiri.

Din studierea dosarului, din ordonanța definitivă și din rechizitoriul comisarului regal nu se găsește nici un fapt care să intre în cadrul legilor noastre. Vorbitorul analizează ordonanța definitivă, arătînd numeroase contradicții.

În altă ordine de idei spune că cenzura și starea de asediu sînt ilegale. Nu numai muncitorii, dar și țărani trebuie să vină la Cluj pentru a fi judecați de consiliile de război. La sistemul acesta de înfricoșare a țăranilor și muncitorilor se mai adaugă sistemul jandarmeriei și siguranței generale.

Acuzarea se întemeiază pe procesele verbale de la siguranță și pe depozitiile martorilor polițienești. Nici unele nici ceilalți nu pot forma o acuzație.

Mai departe d. Aurel Lazăr se ocupă de chestiunea muncitorească pe care o numește chestiunea vitală a țării noastre. Face teoria științifică a revoluției. Vorbește de chestiunea sindicală și recunoaște dreptul pentru muncitori de a se organiza în sindicate pe baza luptei de clasă. Sindicatele trebuie controlate de ministerul muncii și nu de poliție.

Vorbînd de greva de la Phoebus, d. Aurel Lazăr prezintă un certificat oficial de la inspectoratul muncii, prin care se constată că muncitorii au declarat greva legal.

Mai departe vorbește despre tov. dr. Rozvan, Czeller, dr. Santo, dr. Kertész, Ulmann și Bleit, consilieri comunali în Oradea și membri ai blocului muncitoresc-tărănesc, demonstrând că ar însemna o curată monstruoasă condamnarea lor pentru că au activat politicește înăuntrul Blocului Muncitoresc-Tărănesc.

VIATA MUNCITOARE, an. V, nr. 39 din 21 octombrie 1928, p. 1, București.

Sub presiunea protestelor din țară și din afara granițelor țării, sub influența acțiunii energice a acuzaților și a apărătorilor, precum și în urma dovedirii inconsistenței celor cuprinse în rechizitoriu, a lipsei dovezilor, Tribunalul Militar al Corpului 6 Armată a fost nevoit să renunțe la acuzațiile aduse împotriva organizațiilor legale ale clasei muncitoare: Sindicatele unitare și Ajutorul Muncitoresc Român. În cuvântul de încheiere al apărării, Lucrețiu Pătrășcanu, după ce a demonstrat netemeinicia celor rostite de procurorul militar în cuvântul său de încheiere, a stabilit pe bună dreptate: acuzarea pretinde că apărarea nu a dovedit nimic, pe când tocmai ea (acuzarea) ar fi fost obligată să o facă, dar totodată, sub influența acestui „nimic” a pronunțat acuzații atât de grave care constituiesc coloana vertebrală a acuzării. Dintre cei 76 de acuzați ai „Marelui proces comunist” de la Cluj, care a durat 37 de zile, Tribunalul Militar al Corpului 6 Armată a condamnat 37 de persoane. Sentințele însumau un total de 150 de ani închisoare și 273 ani de interdicție politică, precum și 715.500 lei amendă. Printre cei condamnați se aflau: David Avramescu (3 ani), Haia Lifschitz (8 ani), Alexandru Sencovici (7 ani), Lázár Odön (3 ani), Arcadie Lénárt (6 ani), Ernest Neumann-Máté (9 ani) etc. „Sentința a fost pronunțată! — scria „Lemnarul”, gazeta Uniunii Muncitorilor în Lemn din România —. Pedepse grele au primit aceia care crezuseră că tribunalul de clasă sancționează numai fapta, nu și ideea; s-au dat ani grei celor care, cunoscând „mila” jurisdicției burgheze, așteaptă zorile în exil. Dar nevățamate au ieșit din atacul concentrat Sindicatele unitare, înspre nimicirea cărora s-au îndreptat rafalele autorităților... Acuzația a fost înfrântă în urma atitudinii strălucite a muncitorimii conștiente care, ca un singur om, a protestat în modul cel mai energic în toată țara împotriva prigoanei, cerând cu hotărâre achitarea în proces a Sindicatelor unitare, reprezentante de luptă ale clasei muncitoare... Sentința a fost pronunțată! Au fost condamnați muncitori simpli, intelectuali și conducători ai muncitorimii. Clasa muncitoare însă își va cinsti martirii, așezându-i pe pedestalul etern al istoriei” (1 noiembrie 1928).

Marea campanie democratică din țară și de peste hotare împotriva acestei rușinoase înscenări la adresa clasei muncitoare din România, campanie în care se îngemănau în mod organic strădaniile apărătorilor și poziția neclințită a acuzaților, a determinat Consiliul de Război al Corpului 6 Armată din Cluj să achite dintre cei 76 acuzați 39 de persoane. Această victorie a fost plătită scump: Haia Lifschitz, implicată în proces, în urma tratamentului bestial aplicat în închisoare și a grevei foamei de peste 40 de zile, și-a pierdut viața în spitalul „Charité” (azi spitalul C.F.R. din strada Republicii nr. 18, Cluj-Napoca).

Cu peste 50 de ani în urmă, la Tribunalul militar din Cluj autoritățile claselor exploatatoare au judecat pe reprezentanții mișcării muncitorești și democratice din România. Marea majoritate a acuzaților, strânși într-un loc din toate părțile țării, au înfruntat această luptă, trecând chiar la contra-ofensivă împotriva regimului burghezo-moșieresc. În spatele acuzații se alinia întregul aparat represiv, iar al acuzaților se aflau masele muncitorești, forțele progresiste ale vieții sociale din țară și din toată lumea, încurajându-i și sprijinindu-i în luptă. Istoria a arătat de partea cui a fost dreptatea.

PETRU BUNTA

MUZELOGIE.

RESTAURARE — CONSERVARE.

OCROTIREA PATRIMONIULUI

MUZEAL

PIESE DE INTERIOR ORĂȘENESC TRANSILVĂNEAN DIN SECOLELE XVI—XVIII

(mobilier, covoare)

Una din principalele forme ale activității muzeale este aceea de cercetare și valorificare a patrimoniului național prin punerea lui în circuitul muzeistic. Pentru realizarea acestui obiectiv am organizat expoziția intitulată „*Piese de interior orășenesc transilvănean, secolele XVI—XVIII*“, într-o formă pe care am dorit-o atractivă și ușor asimilabilă pentru orice categorie de vizitatori.

Tematica, ca atare, ni s-a părut interesantă pentru că locuința, ca arhitectură exterioară și aranjament interior, oferă o bogată și diversificată sursă de informații referitoare atât la aspectul economico-social al vieții din Transilvania, cât și la latura ei artistică, dându-ne în același timp posibilitatea încadrării artei transilvănene în contextul european.

Am ales ca punct de plecare al expoziției secolul al XVI-lea, pe de o parte deoarece pentru secolele anterioare nu dispunem de piese care s-ar încadra tematicii, iar pe de altă parte din considerente de ordin istoric. Față de începutul dezvoltării orașelor în Transilvania medievală, când interioarele se rezumau la minimul strict necesar, în secolul al XVI-lea, perioadă de înflorire a vieții urbane, odată cu diferențierea economică, cu creșterea prosperității vîrfurilor orășenești, și gusturile devin mai rafinate, sporesc nevoile de confort și apar chiar pretenții de lux. În cazul Clujului de exemplu, pornește un puternic proces de urbanizare în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când s-a format deja aspectul renescentist al orașului.

Am intitulat expoziția „*Piese de interior...*“ și nu „*Interioare orășenești...*“ pentru că nu am dispus de toate tipurile de piese ce compuneau odinioară un interior, dar fotografiile unor obiecte de epocă, folosite ca material complementar, vin să suplinească aspectele neexemplificate cu piese originale.

Ambientul folosit ca loc de expunere a fost lapidarul feudal, considerat ca cel mai adecvat să adăpostească niște interioare de epocă, dat fiind faptul că ancadramentele, portalurile, consolele și căminele au completat în mod fericit această ambianță. Chiar dacă majoritatea pieselor arhitectonice datează din secolul al XVI-lea și provin din Cluj, nu am găsit distonantă reconstituirea și a unor interioare de secol XVII sau XVIII, știut fiind faptul că construcțiile și-au schimbat caracterul lent. De pildă, arhitectura civilă a Clujului și-a păstrat caracterul renescentist pînă în ultimul sfert al veacului XVIII, în timp ce decorația interioară se adapta cu mai multă ușurință modei timpului.

În ceea ce privește materialul și modalitățile de expunere, am recurs, pe lîngă aranjarea liberă a unor piese originale, și la sistemul expunerii lor în vitrine, pe de o parte pentru asigurarea securității acestor obiecte, iar

pe de altă parte pentru că ne lipsesc piese de mobilier de epocă, care altă dată ofereau loc de etalare micilor obiecte de artă decorativă (bahut, dres-soir etc.). După cum am mai arătat, fotografiile ne-au ajutat să întregim imaginea locuinței orășenești transilvănene mai ales pentru secolul XVI (lăzi de zestre, dulapuri, paturi).

Covoarele, elemente esențiale în arta amenajării interioarelor, au fost etalate pe suporturi metalice atît pentru a da posibilitatea unei priviri de ansamblu, cît și pentru a îndeplini condiții de conservare, prin atîrnarea lor pe direcția firului.

*

De-a lungul întregii sale evoluții, tipul de locuință, arhitectura sa generală, a influențat stilul interiorului. Acesta la rîndul său este o reflectare fidelă a gradului de civilizație, a evoluției spirituale de idei, dar în același timp arta amenajării interioarelor este în concordanță cu materialele și tehnicile de care a dispus societatea în diverse etape istorice. Creația decorativă explică și ne face să înțelegem, o dată cu nivelul material, și pe cel spiritual al unui moment din istoria culturii, căci ceea ce dă vigoare și face viabil un stil este determinat de gradul de originalitate cu care artiștii își reflectă timpul.

Depășind faza goticului târziu, care nu intră în sfera interesului nostru, ne oprim la secolul XVI transilvănean, care deși mai păstrează elemente ce amintesc vechiul stil, mai ales prin accentele sale arhitecturale, promovează un spirit novator, atît în privința structurii cît și a ornamenticii.

Concepție realistă despre lume, zămislită în special în ambianța orășenească europeană în cursul secolului al XV-lea, arta Renașterii a fost de la început purtătoarea unei orientări profane, grefată însă în toate țările europene pe tradiția culturii medievale religioase. Expansiunea Renașterii din centrele urbane italiene, împletirea ei cu formele artistice locale, explică caracterul specific al Renașterii în fiecare țară în parte, Renașterea transilvăneană constituindu-și și ea treptat o fizionomie proprie.

Pătrunderea Renașterii în Transilvania a fost favorizată și de arta cultivată la curtea lui Matei Corvin, care în urma căsătoriei sale (1476) cu Beatrice de Aragon, se înconjurase cu meșteri și curteni italieni.

Ca structură și înfățișare, casa patricianului, durată din zidărie trinitică, diferă nu numai de casele epocii anterioare, ci și de cele contemporane ale păturii neînstărite. Ea se adaptează necesităților impuse de îndelnicirile proprietarului, reflectînd nivelul material și exigențele proprii unei păтури sociale privilegiate. Noul tip de locuință este zidit în mod uzual din cărămidă, doar ancadramele ușilor și ferestrelor sînt cioplite din piatră. Din pricina climei aspre camerele erau relativ joase, pentru a se ușura încălzirea, care se face cu ajutorul sobelor de cahle sau a căminelor de modă italiană, mai elegante, ce înlocuiesc arhaicele vetre¹.

Ancadramele, consolele ornamentale și căminele, opere de o certă calitate artistică, erau lucrate de meșteri specializați, de pietrari italieni sau transilvăneni, solicitați în mai toate centrele importante ale Transilvaniei².

¹ Șt. Pascu, V. Marica, *Clujul medieval*, București, 1969, p. 70.

² *Ibidem*.

menea, des menționate sînt aceste covoare ca obiecte de tranzacție între municipalitate și alte oficialități⁹.

Covoarele anatoliene, căci în principal despre ele este vorba, erau aduse în Transilvania la început de negustorii de aici (îndeosebi sași) și din Țara Românească, pentru ca din secolul XVII comerțul cu covoare să fie efectuat prin companii comerciale, în special grecești. Aceste covoare erau trecute mai ales prin vama orașului Brașov, orașul percepînd în cazul unor negustori angroșiști în loc de taxă vamală, covoare¹⁰.

Fără a intra în detalii de strictă specialitate, deoarece problema covoarelor nu a intrat în sfera preocupărilor mele în afara acestei expoziții, sînt totuși necesare unele precizări legate de covoarele anatoliene. Considerăm că aceasta este originea așa-ziselor „covoare de Transilvania” de care dispune muzeul nostru, avînd în vedere motivistica și coloritul acestora. Este evidentă preferința meșterilor turci pentru motive ornamentale geometrice și florale stilizate, alături de ornamente cu valori simbolice, iar dintre culorile predilectate amintim roșul, albul și galbenul, pentru ca mai tîrziu, în secolele XVII—XVIII, albastrul și verdele să predominie. În cazul acestor covoare exista o relație de subordonare a ornamentului față de canon. Constatăm lipsa reprezentărilor antropomorfe și zoomorfe, fiind interzise de Coran, după cum o cercetare minuțioasă a acestor piese scoate la iveală, în pofida aspectului general, o asimetrie chiar dacă se referă la niște elemente ornamentale minore.

Din punct de vedere tehnic, covoarele care ne interesează fac parte din categoria covoarelor cu noduri realizate prin tehnica înnodării firelor pe suportul textil creat prin urzeală și băteală, iar apoi prin tăierea acestora pentru a se obține o anumită grosime și aspectul plușat. În ceea ce privește sistemul de legare a nodurilor, covorarii turci folosesc nodul dublu, care dă covoare mai groase și deci mai puțin fine.

Pentru a se conferi valoare artistică unui covor, ornamentația sa trebuie să se supună unor principii de natură compozițională, în funcție de aceste ornamente (florale, vegetale, zoomorfe, arhitectonice sau simbolice) făcîndu-se și o tipologie a acestuia. Cîmpul central, care reprezintă elementul cel mai bogat ornamentat și cu cea mai mare varietate cromatică, este de obicei cel care dă tonul în tipologizarea covoarelor¹¹.

Covoarele pe care le avem în patrimoniul muzeului nostru se încadrează în special tipului cu nișă dublă și mai puțin sînt cele de rugăciune. Cromatică lor este destul de variată, predominînd însă roșul, albul, galbenul și albastrul. Motivistica este preponderent geometrică sau vegetal stilizată și mai puțin simbolică. Descrierea pieselor va fi făcută în contextul expozițional.

Dintre diversele și multiplele aspecte ale artei decorative, mobilierul se pretează poate cel mai rapid schimbărilor stilistice, avînd în vedere corelația sa cu arhitectura, mobilierul caracterizînd în același timp și o epocă de cultură, căci fiecare piesă este creată cu preocuparea de a o face expresie artistică pentru o perioadă dată. Piese, luate fie izolat, fie în ansamblu,

⁹ A. Kertész-Badrus, *Covoare anatoliene*, Sibiu, 1978, p. 13.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Idem*, p. 9.

orășenii posedau veselă de lux din argint, uneori chiar aurit, dar mai ales din cositor și aramă. Volumul acestor piese pare a fi fost atât de important, încât erau împrumutate cu prilejul nunților nobiliare și chiar princiare. În schimb, vesela din ceramică, sticlăria și cristalele erau rare.

Pentru decorarea și încălzirea interioarelor erau folosite tapiserii, la început ele fiind apanajul curților regale și al marilor nobili.

Însemnările de la curtea lui Matei Corvin vorbesc despre bogăția tapiseriilor etalate cu ocazia diferitelor serbări din palatul regal⁴, tapiserii ce reprezentau tablouri alegorice, scene istoriate sau biblice. Tapiseriile cu subiect istoriat erau mai ales de proveniență italiană și flamandă.

Nicolae Olahus, care a trăit pînă în 1542 la curtea din Bruxelles, amintește în testamentul său 25—30 de tapiserii aduse din Flandra⁵.

Principele Gabriel Bethlen avea o serie de tapiserii venețiene pe care se desfășurau, cu deosebit meșteșug, diferite istorii romane. Din registrele lui de socoteli⁶, aflăm că misiții săi cumpără pentru el mai multe rînduri de gobelinuri flamande. Soția sa, Ecaterina de Brandenburg, cerea la 1631 de la Gheorghe Rákóczi I cele 12 tapiserii flamande de mari dimensiuni; o parte dintre ele, care înfățișau istoria lui Alexandru Macedon, valorau 15000 de taleri. În testamentul lui Gabriel Bethlen aceste tapiserii erau numite „îmbrăcăminte de perete“.

În secolul al XVIII-lea, Francisc Rákóczi al II-lea dispunea de asemenea de o bogată colecție de tapiserii și covoare de perete, dar într-un inventar din timpul său se vorbește și despre două tapiserii pentru călătorie (cînd se deplasa cu curtea sa), tapiserii pictate pe pînză, cu subiecte biblice și mitologice, care sînt însă producții locale, imitate după gobelinuri⁷.

Tot pentru decorarea interioarelor și pentru păstrarea căldurii căminelor erau folosite și covoarele orientale. Ele erau rareori așezate pe padiment, în majoritatea cazurilor împodobind pereții și alte piese de mobilier.

Pentru covoarele orientale existente în Transilvania s-a încetățenit denumirea de „covoare de Transilvania“, ceea ce ar putea duce la concluzia că ele erau confecționate de artizani locali (de fapt sînt unii autori care le consideră ca atare⁸). Este însă vorba de covoare importate aici mai ales din Turcia, căci nobilimea și orășenimea (în special cea săsească) agreau aceste covoare, care-și găsesc într-adevăr o largă arie de răspîndire în Transilvania. Pe de o parte ele erau apanajul aristocrației, pe de altă parte, începînd cu mijlocul secolului al XVI-lea, le găsim în bisericile reformate, ca acoperitoare de strane, simbolizînd tot fastul unei anumite clase sociale. De ase-

³ *Idem*, p. 81.

⁴ P. Voit, *Régi magyar otthonok*, Budapeșt, 1943, p. 136.

⁵ *Idem*, p. 137.

⁶ *Idem*, p. 138.

⁷ *Ibidem*.

⁸ S. Căscanian, *Covoare manuale*, București, 1972, p. 5.

interesează înainte de toate ca lucrări de artă. Dar prin însăși natura sa, mobila rămâne de asemenea un obiect de uz, care trebuie să-și aibă locul în decorul interior. Reflecând gustul epocii, mobilierul concretizează în aceeași măsură și o manieră de viață, la fel ca și stratificarea social-economică a populației. Cel care comanda o garnitură sau o piesă de mobilier își manifesta opțiunea pentru forma sau ornamentica lucrării respective, opțiune care definește, în ultimă instanță, și starea materială a comanditarului. Deci analiza acestor piese ne oferă atât posibilitatea interpretării lor artistice și stilistice, cât și pe aceea a cunoașterii situației materiale a ciferitelor categorii sociale.

Camerele de locuit, în Renaștere, potrivit uzanțelor vremii, erau mobilate cu paturi, mese, mobilier de șezut, lăzi și dulapuri.

În Transilvania, ca și în alte zone europene, cel mai important și veritabilul precursor al mobilierului renescentist trebuie considerat cel din goticul târziu. Tipurile funcționale de piese din secolul al XVI-lea sînt o continuare a celor din perioada precedentă, deosebirea constă însă în tratarea lor, mai ales sub aspect ornamental, dar se sesizează și modificări structurale.

Alături de ladă, destinată a fi o piesă mobilă, dulapul, care este sedentar, este cea mai veche dintre mobilele evului mediu, inițial făcînd parte din mobilierul bisericesc și fiind simple chesoane verticale închise de uși. Mutația intervine în secolul al XVI-lea¹², cînd dulapurile apar în mobilierul civil pentru o societate feudală de acum stabilită, iar destinația le conferă o demnitate care se manifestă prin bogăția decorului.

Aceste piese, care la origine trebuie să se fi compus din două cutii suprapuse, divizate de o bandă ce marca delimitarea celor două corpuri, au evoluat apoi către suprafețe compacte unitar sculptate, separate de montanți, fusuri și pilaștri.

La începuturile ei, societatea feudală în continuă deplasare nu a avut mult timp altă mobilă decît chesoanele pentru păstrarea veșmintelor, a documentelor și a averii. Erau construcții masive, lungi, adînci, închise de un capac. Stabilizată, societatea va păstra aceste lăzi pentru decorarea pereților sau în anticamere pentru a servi la șezut.

Din secolul al XVI-lea apare uzanța de a oferi tinerilor căsătoriți dota închisă într-un cufăr lung, frumos ornamentat — lada de zestre. Plasată atît la perete, cît și la picioarele patului, lada, prin construcția ei, reproduce în mod cert prototipuri inspirate după sarcofagul greco-roman.

În general, în secolul al XVI-lea în Transilvania piesele de mobilier erau lucrate de tîmplari, cu excepția lăzilor care erau confecționate de dulgheri. Abia din secolul XVII lăzile de dulgher, care în documentele vremii apar sub numele de „ácsolt láda”¹³, încep să fie înlocuite de lăzile de tîmplar, „asztalos láda”¹⁴, cele confecționate de dulgheri fiind folosite acum în cămări pentru păstrarea alimentelor. Mai târziu ele se perpetuează în mobilierul țărănesc cu o funcție de strictă utilitate.

¹² G. Janneau, *Dictionnaire des styles*, Larousse, p. 24—25.

¹³ H. Szabolcsi, *Régi magyar bútorok*, Budapest, 1954, p. 25.

¹⁴ *Ibidem*.

Chiar dacă unele piese de mobilier erau lucrate de artizani locali, altele erau importate de orașeni, mai ales paturile cu polog, considerate ca fiind piesele cele mai de preț¹⁵. Moda lor este adoptată din Germania, de unde se aduc și primele modele. La sfârșitul secolului al XVI-lea piesele acestea fastuoase, cu băuștrii lucrați la strung, ce susțineau baldachinele din catifele și mătăsurile grele, sînt executate și de către tîmplarii transilvăneni.

Scaunele nu au servit întotdeauna comodității conversației. În evul mediu, scaunul a fost un atribut al rangului social: într-o societate, stăpînul singur se așeza, iar scaunul său era supraînălțat. Și mai tîrziu, în secolele următoare, înălțimea, lărgimea, forma spătarului și numărul ornamentelor reflectă situația socială a proprietarului, fiind în ultimă instanță tot un simbol ierarhic.

În secolele XIV—XV mobilierul se îmbogățește cu noi forme de piese de șezut, forme pe care apoi le preia Renașterea și care vor coexista cu unele genuri create de aceasta, fiecare țară adoptînd modele convenabile spiritului său. Dacă în Franța renașcentistă era răspîndit scaunul cu brațe, scaunul numit „à vertugadin“, fără brațe și destinat femeilor, „caquetoire“-ul, scaun cu spătar înalt „în care se pălăvrăgește cu plăcere în colțul caminului“¹⁶, în Renașterea italiană nota de originalitate o dă scaunul de inspirație romană înfîlțit în două variante: „sedia Dantesca“ format din două X-uri curbate și ovalizate și „sedia Savonarda“, în aceeași linie, dar confecționat din bare, alături de care este răspîndit și acel model numit „sgabello“. În structura sa cea mai simplă, el este adesea fără spătar, cu trei și mai rar cu patru picioare puternic profilate, sau cu spătar drept, strîmt, sculptat și decorat. Existau însă și scaune „sgabello“ alcătuite din două panouri sculptate în plin, puse unul în fața celuilalt, puțin distanțate jos, cu spătar strîmt, ușor înclinat, de asemenea sculptat.

Unele dintre piesele cele mai răspîndite în interioarele patriciene din secolul al XVI-lea din Europa, dar în aceeași măsură și din Transilvania, sînt mesele prezente acum într-o diversitate de tipuri, tipuri despre care fac mențiune și conscripțiile și inventarele de moștenire¹⁷: cu blatul rotund sau hexagonal, alonjabile, sau cu tăblie glisantă dreptunghiulară.

În evul mediu, masa era considerată nu ca un obiect de valoare, ci ca unul provizoriu, care se punea cu prilejul ospetelor, iar la nevoie se prelungea cu accesorii. Mai tîrziu, masa a ajuns în mijlocul sălii, ca să cuprindă întreaga familie, sau stătea într-un colț între două bănci zidite. Stăpînii casei mînoau la o masă mai arătoasă, ceilalți la una mai simplă¹⁸.

Îndeobște mesele erau acoperite cu catifea, covoare sau broderii; pe tăblie puteau fi așezate diferite piese ornamentale, lădițe intarsiate ca loc de păstrare a scrisorilor, bibelouriilor și bijuteriilor, sau lădițe de scriere în care se găseau accesoriile necesare scrisului.

Un tip de masă de factură mai veche, răspîndit în Transilvania, poate fi considerată „masa cu lacă“, caracteristică sfîrșitului secolului al XV-lea

¹⁵ Șt. Pascu, V. Marica, *op. cit.*, p. 83.

¹⁶ G. Janneau, *op. cit.*, p. 14.

¹⁷ Zs. Jakó, *Az otthon és művészete a XVI.—XVII. századi Kolozsváron*, în *Emlékek*, Cluj, 1957, p. 378—379; M. B. Nagy, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, București, 1971, p. 137—138.

¹⁸ E. Vadász, *Ungarische Kastentische*, în *Ars Decorativa*, Budapeșt, 1976, p. 7.

și secolului al XVI-lea, trecînd și răspîndindu-se ca tip de masă populară în secolele următoare¹⁹.

După destinație aceste mese puteau fi sau nu prevăzute cu zăvor. În cele cu zăvor se păstrau probabil diferite obiecte de valoare, iar în cele fără zăvor alimente, fețe de masă sau alte obiecte de uz casnic.

O variantă a meselor cu ladă este cea în care picioarele au dispuse între ele, pe cele patru laturi, cîte o placă de forma unui leagăn, fapt pentru care sînt numite „mese leagăn“.

Pentru a atenua austeritatea acestor piese, de o arhitectură gotică tîrzie, artizanii secolului al XVI-lea folosesc decorul aplicat pe frizele lăzilor și pe leagăne, decor care, alături de fizionomia structurală specifică, definește obiectul, îl înscrie într-o anume viziune conceptuală. Repertoriul ornamental, chiar dacă nu ne oferă o bogăție motivistică (decorul vegetal este preponderent) și nici o varietate de tehnici sculpturale (predomină relieful plat — *Flachschnitt*-ul), reușește totuși să individualizeze piesele, să nu dea impresia unei monotonii convenționale.

Această manieră decorativă nu este proprie numai meselor, ci o regăsim și pe alte piese sculptate în lemn din Transilvania, cum este bunăoară ușa sacristiei bisericii din Sînvășii, din jurul anilor 1520—1530, aflată în Muzeul de istorie al Transilvaniei, ușa păstrată în muzeul din Sighișoara, datînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea²⁰, sau o serie de piese de cult: strana cu 14 locuri din biserica evanghelică din Sighișoara²¹, datată la 1523, stallum-ul mare de la Prejmer, datînd probabil din 1526²², sau strana cu 3 locuri marcate provenind de la Șumuleu-Ciuc (1530—40), aflată în Muzeul de istorie al Transilvaniei.

Concepția și factura respectivelor piese nu reprezintă însă o manifestare artistică specific transilvăneană, ci, așa cum am mai arătat²³, se circumscrie unei destul de largi arii culturale, respectiv spațiului ce cuprinde în principal Germania sudică, Elveția, Austria și Tirolul.

*

După cum am arătat și în partea introductivă, am optat pentru spațiul oferit de lapidarul medieval, ca loc de expunere, considerîndu-l ca cel mai adecvat pentru a imprima personalitate unor interioare orășenești.

Sala ce a găzduit piese de interior din secolul al XVI-lea conține fragmente arhitectonice chiar din această perioadă, provenind de la casa Wolfphard-Kakas din Cluj: portaluri, ancadrame de uși și ferestre, console decorative (pl. I).

Prima piesă de mobilier expusă este o masă cu ladă sculptată în relief plat (nr. inv. F 2877; dimensiuni: $\hat{h}$ =79,5 cm; L=117 cm; l=104 cm), avînd pe două laturi ale lăzii cîte un blazon tip Renaștere: unul prevăzut cu un zăvor (ulterior, lucrat în stil baroc), celălalt purtînd gravat anul 1555

¹⁹ H. Szabolcsi, *op. cit.*, p. 16.

²⁰ J. Balogh, *Az erdélyi Renaissance*, I, Kolozsvár, 1943, fig. 255.

²¹ *Idem*, fig. 253.

²² *Idem*, fig. 257.

²³ V. Pop, *Influențe stilistice în mobilierul transilvănean din secolul al XVI-lea*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 547.

și însemnele Sibiului (2 săbii încrucișate, o coroană regală și 3 frunze lobate legate în triunghi). Frizele sînt decorate cu motive vegetale și florale: frunze de stejar stilizate, rozete, flori de foioase.

Pe masă este așezat un mic covor oriental (nr. inv. F 6714; dimensiuni: L=110 cm; l=75 cm) avînd în cîmpul central pe fond galben două mihraburi, unul mare și altul mai mic, cu marginile zimțate, de culoare albastră. Bordura lată, are pe fondul albastru flori mari zimțate galbene. Cele două chenare marginale sînt decorate cu flori mici, stilizate.

Dat fiind faptul că ne lipsesc o serie de piese ce compuneau altă dată un interior orășenesc, am încercat să suplinim această lipsă prin niște imagini fotografiate panotate, credem noi sugestive: în centrul panoului, expus într-un ancadrament renascentist, este reprezentat un interior de secol XVI, anturat de cîteva piese esențiale într-un ambient de epocă: un dulap, un pat cu po'log, lăzi de zestre, toate lucrate în aceeași manieră decorativă a Flachschnitt-ului.

Alături de masă este plasat un scaun (nr. inv. 5065/18315; dimensiuni: î=108 cm) tip „sgabello”, lucrat în maniera Renașterii. Nedispunînd de o piesă originală, am recurs la această copie de secol XIX, copie destul de fidelă a unui gen de scaun italian din secolul al XVI-lea. Ca și la alte copii renascentiste, și la această piesă se remarcă unele neconcordanțe între părțile tratate după linia secolului XVI și decorul deja de un gust baroc, piesa apărînd destul de greoaie datorită concentrării decorului.

Ca structură, scaunul are panourile de susținere ușor înclinate către exterior, dispuse lateral și unite printr-o bară strunjită. Șezutul este patru-later, iar spătarul, înalt și ușor înclinat, are contururi neregulate rotunjite, fiind mult evazat în partea superioară. Tehnica decorării este traforul, sculptura și incizia ce crează motive florale, vrejuri și ghirlande, unele pictate policrom. În centrul spătarului, în decupajul creat de traforuri este plasat un scut de blazon, de formă triunghiulară, pictat în roșu, care are reprezentat pe el un leu heraldic în poziție rampantă.

Fără a aprofunda în mod deosebit această problemă de heraldică, rămîne un fapt dovedit perpetuarea ca simbol heraldic a leului în diferite ipostaze în blazoanele multora dintre familiile nobiliare din Transilvania. Dat fiind că piesa noastră a aparținut lui Kuún Géza, putem presupune că sculptarea și pictarea ei au fost realizate de soția sa Kemény Vilma, în jurul anului 1885, știut fiind faptul că reprezentarea heraldică a leului rampant ca și smartul scutului a aparținut strămoșilor lui Kuún Géza.

În continuare este expus pe un panou un covor cu nișă dublă „de Transilvania” (nr. inv. II 7215/F 6721), de relativ mari dimensiuni (L=173 cm; l=119 cm). Cîmpul nișei duble este pe fond roșu ornamentat cu două vase de flori galbene și motive geometrice stilizate. În colțurile cîmpului central, pe fond albastru, sînt dispuse oîte o rozetă mare, albă și cîte o pasăre cu aripile deschise deasupra fiecăreia. Bordura, pe fond roșu, este decorată cu cartușe ornamentale cu fond roșu și medalion în interior. Chenarul central, identic cu cel marginal, este decorat cu mici romburi roșii pe fond alb.

Urmînd circuitul firesc, între două ancadrame, pe colț, este așezată o altă masă, de aceeași factură cu prima, adică arhitectonică gotică tîrzie, sculptură în Flachschnitt a frizelor lăzii, tăblie ce depășește cu mult rama pe

care se sprijină. Și această piesă este datată, într-un blazon mic, tip Renaștere, fiind gravat anul 1538. Cît privește repertoriul ornamental, ca și în cazul precedentei mese, întâlnim o îmbinare de elemente decorative gotice cu elemente de Renaștere.

În ancadramentul pe care se profilează masa sînt expuse două fotografii reprezentînd fațada și planul casei Wolphard-Kakas, iar de planșeul ce suportă cornișa am fixat un candelabru din fier forjat, datînd de la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, alcătuit din mai multe brațe, etajate, ce susțin suporturi de luminări.

Alăturat este plasat un alt scaun (nr. inv. 5C66/F 18314; $\bar{h}$ =109 cm), tot copie de secol XIX a unui tip ce „sgabello”, piesă masivă, bogat ornamentată. Ca și pandantul său, piesa aceasta are panourile de susținere așezate față în față, ușor înclinate spre exterior și terminate în labe de leu; spătarul avînd și el un unghi de înclinare, este foarte bogat ornamentat prin traforare și sculptare: vrejurile în volute, rodiile, cerbii lucrați într-o manieră mai rustică, crează o compoziție simetrică, ordonată axial. Porțiunea ce surmontează spătarul reprezintă un armorial de familie. Este vorba de stema familiei Kemény, într-o prezentare iconografică de ansamblu asemănătoare cu stema principelui Ioan Kemény (1661—1662), așa cum apare ea pe reversul talerului emis în 1661. Locul central îl ocupă scutul patruleter pe care este reprezentat un cerb în poziție rampantă, avînd plasată între coarne o stea, iar în față luna crai-nou. Animalul heraldic este plasat deasupra unei coroane deschise cu cinci fleuroane perlate. Scutul este timbrat de un coif cu vizieră, închisă cu trei grile și de lambrechini care se așează pe scut.

Bogat ornamentat este și piciorul din față al scaunului. Pe spatele șezutului este o inscripție în limba maghiară care datează piesa la 1877 și o atestă pe Kemény Vilma din Eliseni ca autoare a sculpturii și picturii piesei. Este numele viitoareii soții a lui Kuún Géza, piesa făcînd parte din dota pe care a adus-o în căsătoria contractată în 1885.

Circuitul acestei prime săli este închis de un alt panou pe care este expus un covor de rugăciune „de Transilvania” (nr. inv. F 6708; dimensiuni: L=175 cm; $\bar{h}$ =125 cm). Mihrabul, pe fond roșu neornamentat, prezintă o prelungire vegetală. În cele două colțuri ale oîmpului central, pe fond albastru, apar frunze puternic zimțate. Chenarul central are ornamente geometrice, bordura galbenă ornamentată cu rozete mari roșii, între frunze stilizate sub formă de paranteze, iar chenarul marginal este identic cu cel central.

*

În general în secolul al XVII-lea asistăm în mică măsură la noi experimentări decorative. Transilvania mult timp s-a arătat ostilă barocului, secolul XVII continuînd vechile tradiții renascentiste. Mai curînd este vorba de o reluare a morfologiei încercată în variante diversificate, dar cu multă moderație. Îndeosebi în a doua jumătate a secolului, înfinit mai săracă în realizări, un fel de stagnare se face simțită, datorită dealtfel vitregiei împrejurărilor economice și de ordin politic, ce împiedică pentru o vreme dezvoltarea artistică.

Mobilierul transilvănean din secolul al XVII-lea urmează, cu rare excepții, aceleași tipuri ca și în secolul precedent.

Mesele, care pierd din caracterul monumental, dar greoi, rămân, cel puțin la început, simple planșete glisante așezate pe suporturi în formă de capră. Este și cazul exemplarului aflat în muzeul nostru, de o morfologie atât de caracteristică tipului ce-l reprezintă pentru secolul XVII, încât îl găsim înfățișat și pe tabla de breaslă a tâmplarilor din această vreme.

Scaunele de lemn continuă tipul anterior de „sgabello” fără brațe, altele cu aceste accesorii tip „caquetoire”, care era și acum propriu stăpînilor casei și altor personaje privilegiate (această mentalitate fiind o reminiscență medievală), unele cu șezut și spătar de piele decorată, altele cu spătar bogat sculptat.

Secolul al XVII-lea a făcut din dulap o piesă fastuoasă, fiind plasată în încăperea destinată a fi sală de recepții. În marile centre dăătoare de ton stilistic, dulapul va fi mai redus ca dimensiuni, își va modifica poziția, diminuându-i solemnitatea printr-o marchetărie lejeră și va substitui cornișa clasică printr-un coronament mai redus²⁴. În provincii însă, dulapul va rămîne fidel tradiției, adică piese mari cu preponderență în ambianța interiorului, rămînînd în această situație pînă în plină epocă rococo, decorul conciliind diferite formule ale centrelor directoare cu persistențe locale.

În acest secol, compoziția arhitectonică, care apare în mod special pe dulapuri, rămîne elementul determinant conform tradiției Renașterii, dar formele sînt acum constituite din planuri mai largi. Se crează astfel impresia existenței a două stiluri în această epocă, acela al Renașterii și barocul. Treptat simetria dispozițiilor nu mai este respectată, iar decorarea devine exuberantă pînă la a anula structura mobilei, accentele arhitectonice fiind subtil subliniate prin festoane de flori dispuse pe pilaștri. Mobilierul privat, chiar dacă era destinat a avea o utilizare precisă, este considerat mai degrabă ca un obiect ornamental.

Și în secolul XVII lăzile continuă să facă parte din interioarele orașenești, păstrînd atît morfologia cît și ornamentica renascentistă. Se constată însă o prezentare mai denaturată, mai stilizată a elementelor ornamentale din perioada precedentă. Amintim doar cîteva dintre ele: motivul „pavilionul urechii”, așa cum îl întîlnim pe lada de zestre a lui Bethlen Kata din 1695²⁵, ornament care dealtfel este primul făurit mecanic în Renașterea germană²⁶, motivul cochiliei²⁷, sau motivul „ulciorului italian” cu flori, apărut în Transilvania încă din secolul XV, în timpul lui Matei Corvin²⁸ și răspîndit și în secolele XVI—XVII, cînd apare în cartea meșterilor tâmplari din Cluj²⁹. De asemenea, tipul casetelor, tip de influență italiană³⁰, este des întîlnit în sculptura în lemn din Transilvania. El apare nu numai la lăzi, dar constituie motiv decorativ și pe unele uși, cum sînt cele din castelul

²⁴ G. Janneau, *op. cit.*, p. 24—25.

²⁵ P. Voit, *op. cit.*, p. 167.

²⁶ H. Szabolcsi, *op. cit.*, p. 25.

²⁷ P. Voit, *op. cit.*, p. 167.

²⁸ J. Balogh, *Kolozsvári reneszánsz láda*, în *Emelkel*, Cluj, 1957, p. 12.

²⁹ V. Pop, *Lăzi de zestre din secolele XVII—XVIII în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, în *ActaMN*, XV, 1978, pl. I, fig. 1.

³⁰ P. Voit, *op. cit.*, p. 167.

Kornis de la Mănăstirea³¹, lucrate probabil la 1673 de meșterul clujean Molnár Albert³².

O piesă de mobilier foarte agreată în tot cursul secolului al XVII-lea este cabinetul, care, pe lângă calitățile sale funcționale, oferea și un pretext de etalare a calităților artistice ale ebeniștilor. Cabinetele își schimbau, prin declanșarea unor resorturi și închideri secrete, interiorul compartimentelor. Ele erau utilizate pentru manuscrise și cărți, obiecte prețioase de toaletă, instrumente științifice sau monede.

După cum îl definesc și dicționarele de specialitate³³, cabinetul, apărut deja din secolul XVI, venind din Italia și Germania, era o mobilă mică, cu uși și sertare, îmbogățită cu ornamente prețioase și așezată pe un suport în formă de masă cu picioare în torsadă sau colonete și pilaștri.

Moda cabinetelor era răspândită în toată Europa și la ele lucrau mulți artiști în lemn, dar fiecare popor a adaptat-o gustului și tehnicii sale. Din ceea ce cunoaștem pentru Transilvania, sîntem înclinați să considerăm piesele existente aici ca fiind de influență germană. În arta decorativă, excepționalul simț de observație îmbinat cu naturala înclinare a artistului german pentru detalii vor conduce la lucrări de mare minuțiozitate, vizibilă în sculptura lemnului, în finețea inciziilor, în excelente miniaturi pictate. Dar această măiestrie ebeniștii germani, spre deosebire de cei din Franța și Italia, o etalau pe fațadele pieselor, pe care le voiau somptuoase, neglijînd celelalte suprafețe. Pentru zonele culturale de influență germană este caracteristică ornamentarea acestor fațade cu tablouri arhitectonice, alcătuite dintr-o aglomerare de arcuri și cuburi suprapuse, decoruri realizate în tehnica intarsiei. În aceeași tehnică este realizat și un alt fel de decor: sub arcade susținute de pilaștri sînt plasate personaje în costume de epocă proiectate într-un decor vegetal. În această manieră sînt lucrate și piesele aflate în Transilvania.

Tot pentru secolul al XVII-lea se impun cîteva precizări în legătură cu un element foarte răspîndit în arta mobilierului. Este vorba despre coloana în torsadă care era utilizată nu numai ca factor decorativ, dar mai ales de structură. Ea apare fie la paturi ca suporti de baldachin, fie ca pilaștri la dulapuri și cabinete, fie ca picioare de masă. Recepționată în Transilvania în acest secol ca element baroc, ea se perpetuează și în secolul următor, chiar dacă uneori într-o formă schematizată, simplificată, fie reprezentată pictural.

Ca tehnică de lucru, în secolul al XVII-lea se utilizează tot mai mult strunjirea, în special în confecționarea elementelor de susținere ale pieselor (picioare de mese, de dulapuri, mai ales sub formă de bule mai mult sau mai puțin aplatizate), dar și a unor elemente cu rol pur decorativ (pilaștri și colonete la dulapuri, lăzi sau cabinete).

Apariția mobilierului pictat la noi este legată de o serie de factori social-economici, originea picturii de mobilier trebuind căutată în Europa centrală, unde a apărut în secolele XV—XVI ca o imitație a decorului de intarsie. Înflorirea acestui meșteșug se datorează în mare parte faptului că, supra-

³¹ V. Pop, *Lăzi de zestre din secolele XVII—XVIII în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, în *ActaMN*, XV, 1978, pl. II, fig. 7.

³² P. Voit, *op. cit.*, p. 135.

³³ G. Janneau, *op. cit.*, p. 55.

fața piesei fiind acoperită cu o culoare, s-a putut folosi și lemnul de esență moale. Acest curent general a pătruns în Transilvania pe diferite căi, dintre care cea mai importantă este desigur marea circulație a meșterilor din secolele XVI—XVII. Astfel s-au așezat în Transilvania tâmplari și pictori din multe părți ale Europei centrale, pe oînd meșteri de aici, pentru a învăța meserie, luau calea inversă, ajungînd pînă la Nürnberg.

În Transilvania pictura pe lemn este atestată încă din secolul al XVI-lea, cînd ea era executată la galeriile și stranele bisericilor protestante și calvine, pictura iconografică murală fiind interzisă în urma Reformei. Dar totodată se practică și decorarea în aceeași tehnică a mobilierului patricienilor din orașele transilvane, mai ales în secolul al XVII-lea. Treptat însă pictura este înlocuită la orașe, cu furnir și meșterii care lucrau pentru mediul sătesc au preluat întrebuintărea culorii ca mijloc de decorare.

Sala a doua a micii noastre expoziții (pl. II) conține piese de interior din secolul al XVII-lea, circuitul începînd cu o masă pictată (nr. inv. I 6152/F 2879; dimensiuni: $\hat{h}$ =67 cm; L=113 cm; l=103 cm), cu picioare traforate sub formă de acolade continue, piesă datată la 1649. Deși este o „masă a Domnului” din biserica reformată din Tg. Mureș, este specifică ca arhitectură pentru secolul XVII, căci o găsim aidoma reprezentată pe tabla breslei tâmplarilor din Cluj din acest secol.

Masa este acoperită cu un covor (nr. inv. F. 6720; dimensiuni: L=162 cm; l=150 cm), care are cîmpul central, pe fond gri, divizat de cinci coloane roșii. Chenarul central, lat, este decorat cu motive nedefinite, cel marginal cu motive geometrice roșii pe fond gri, iar bordura cu rozete roșii pe fond ocru, despărțite de romburi.

Alăturat mesei este expus un scaun de piele cu brațe și spătar înalt (nr. inv. 7888/F 2839; $\hat{h}$ =222 cm). Pielea cu care este tapitat șezutul, spătarul și brațele este prinsă de partea lemnoasă prin ținte cu floarea rotundă, a căror aranjament crează motive geometrice. Pielea este ornamentată prin cusături ce formează motive în relief. Motivul central îl reprezintă o rozetă cu mai multe petale, gen Renaștere, iar pe spătar, într-un dublu chenar, este înscris anul 1682. Picioarele sînt unite două câte două prin bare traforate în formă de ove. Se presupune că piesa a aparținut lui Teleki Mihály.

Pe o consolă aflată pe peretele opus am expus două spătare de scaun din lemn de stejar, bogat sculptate. Primul are un cadru de formă elipsoidală anturat de o cunună înfrunzită, cadru în mijlocul căruia este sculptat un crin avînd de ambele părți inițialele M M, iar în spațiul inferior este trecut anul 1690. Motivul central este flancat de busturile a două sirene în care s-au practicat orificii pentru brațe, accesorii care astăzi lipsesc. Figurile antropomorfe mai păstrează încă fizionomia renascentistă, dar cu o ușoară tentă barocizantă.

Al doilea spătar are cîmpul central oval, înconjurat de o cunună de lauri susținută de trei heruvimi. În cîmp sînt inițialele A G sub care este trecut anul 1698. Restul cîmpului este ocupat de un scut de blazon pe care este reprezentat un braț în armură ținînd o sulită, iar deasupra este plasat un coif cu vizieră din care se revarsă lambrechini.

Sub consolă, pe toată lungimea peretelui este așezată o ladă de zestre (nr. inv. I 7176/F 2867; dimensiuni: $\hat{a}$ =60 cm; L=117 cm; l=55 cm), din lemn de nuc, ladă care prin forma sa arhitecturală, profilul frizelor și ornamentică amintește lăzile de zestre italiene. Are o formă paralelipipedică, prevăzută cu mânere laterale pentru ușurarea transportului. Decorul părții frontale este sculptural, distribuit atât vertical cât și orizontal. În partea superioară este dispusă o friză cu așa-zisul motiv „rais de coeur”, lucrat într-o manieră stilizată. Fațada este compartimentată vertical în două registre prin trei casete cu profilatură în relief, casete anturate de frize decorate cu ove. În centrul fiecărui registru este aplicat, în relief, câte un romb înconjurat de șiruri perlate. Între cele trei suporturi de susținere a lăzii, suporturi ornate cu palmete, artistul a creat un fel de dantelărie, impresie creată atât de volutele traforate ce imaginează creste de valuri, cât și de motivul „ulciorului italian” din care se revarsă o abundență florală, motiv sculptat în relief plat.

În interior lada este compartimentată de un perete lateral, creindu-se astfel o casetă pentru păstrarea banilor sau bijuteriilor. Părțile metalice, balamalele și închizătorile, sînt simplu lucrate, fără o preocupare artistică specială. Lada este o frumoasă piesă de Renaștere târzie.

În partea stîngă a sălii sînt expuse pe două panouri două covoare „de Transilvania”. Primul este un covor cu nișă dublă al cărui câmp de culoare albastră este ornamentat cu un medalion central roșu, de formă romboidală ce închide la mijloc o floare geometrîzată în formă de cruce. Colțurile câmpului central au fondul roșu și prezintă câte o floare mare, frunze dințate și vrejuri ușor stilizate, geometrîzate.

Chenarul central are motive mici de forma unor identiculi roșii pe fond alb. Bordura, lată, prezintă cartușe ornamentale în interiorul cărora sînt medalioane geometrice. Chenarul marginal este decorat cu două șiruri complementare de crini negri pe fond roșu.

Al doilea covor este tot unul cu nișă dublă al cărui câmp pe fond roșu este ornamentat cu rozete albastre și crem. Colțurile câmpului central au fondul albastru și prezintă câte o floare mai zimțată albă și roșie. Chenarul central are motive geometrice, iar bordura lată este decorată cu cartușe ornamentale pe fond ocru ce închid medalioane maron și albastre. Chenarul marginal are dispusă pe un fond alb o friză de flori stilizate roșii și albastre.

*

Dacă în secolul al XVII-lea Transilvania a conservat în general vechile tradiții renascentiste, secolul al XVIII-lea înseamnă însă afirmarea barocului, ajuns stil oficial al Curții Habsburgice sub stăpînirea căreia Transilvania trecuse la sfîrșitul secolului precedent.

Breslele și-au însușit repede noul stil în mobilier și în general în decorația interioarelor, ele lucrînd mai ales la comenzi primite din partea reprezentanților burgheziei, piese care copiau modelele lucrate în atelierele de curte ale castelelor nobiliare³⁴.

³⁴ P. Voit, *op. cit.*, p. 195.

Țîmplării transilvănene, chiar dacă s-au acomodat modei timpului, aceasta nu a fost preluată totalitar, ci numai acele aspecte care se potriveau gustului autohton, motivele fiind preluate și integrate armonios formelor tradiționale. De aceea, spre deosebire de barocul european, care a manifestat predilecție pentru compoziții grandioase și complicate, arta barocă transilvăneană a avut tendința de simplificare a formelor și decorației, fenomen care se prelungește pînă în ambianța rurală, unde se asistă la o totală rusticizare a interpretărilor³⁵.

Pe plan european, barocul, chiar dacă este omogen, are însă unele particularități hotărîtoare care-l individualizează în fiecare țară. Franța în tot decursul secolelor XVII și XVIII este cea care dă tonul în decorația interioară și deci și în arta mobilierului, dar nu se exclud și alte influențe, engleze, italiene sau olandeze. Recepționarea tuturor acestor variante în celelalte țări europene se face în manieră proprie, diferențiat nu numai de la o zonă etnică la alta, dar chiar și în contexte geografice mai restrînse. În Germania de sud, de pildă, arta barocului stă mai mult sub influență italiană, ceea ce crează aici un baroc mai fastuos, mai exuberant, pe cînd în nord influența Țărilor de Jos și a Angliei este preponderentă. În această zonă s-a prelungit încă mult timp Renașterea, iar cînd a penetrat barocul, el s-a clasicizat, a evoluat într-o manieră mai sobră, fiind mai în acord cu produsele artistice locale. În general arta mobilierului baroc german se manifestă mai ales în varianta sa burheză.

În secolul al XVIII-lea în Transilvania, pe lîngă acel mobilier „d'apparat”, fastuos decorat sau pictat, importat de nobilimea transilvăneană, erau lucrate piese de mobilier la comandă, fie de către meșteșugarii breslași, fie de către Țîmplării de curte.

Ca și în secolele precedente, și acum meșterii autohtoni au arătat predilecție pentru varianta germană a barocului, ale cărui modele pătrundeau la noi prin mijlocirea protestanților care-și găsesc în Transilvania teren prielnic pentru desfășurarea activității lor.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, oînd este atît de caracteristic barocul pentru cultura locuințelor transilvănene, mobilierul fiind destul de greoi este adosat la pereți, numai puține piese fiind plasate în mijlocul încăperilor.

Lada, care era o piesă frecventă în interioarele epocilor precedente, pierde tot mai mult teren, acum apărînd mai mult sporadic. În schimb, camerele învecinate dormitorului, vestiarul și cabinetul de toaletă, sînt ocupate de dulapuri cu patru și apoi cu două uși, piese masive, adevărate opere arhitecturale cu coloane torsionate, pilaștri și cornișe. Unghiurile drepte sînt înlocuite cu profile atenuate și curbate.

Dintre piesele acestei perioade continuă să fie caracteristic cabinetul, dar și dulapul de scris, piese din a căror combinație va rezulta, pe la mijlocul acestui secol, o piesă monumentală, întotdeauna bogat ornamentată cu intarsia și mai puțin cu sculptură, așa-numitul tabernacol. Este alcătuit dintr-o comodă prevăzută în general cu trei sertare cu suprafețe bombate, surmontate de un fel de bufet ce comportă în partea centrală un tabernacol an-

³⁵ V. Drăguș, *Dicționar de artă medievală românească*, București, 1976, p. 45.

aturat de o serie de sertărașe. Între comodă și partea superioară se interpune un blat oblic care prin rabatare devine masă de soris.

Deși este o piesă preluată din baroc, tabernacolul va fi caracteristic și pentru rococo-ul din al treilea pătrar al secolului XVIII, făcând parte din așa-zisul stil „terezian“. Rococo-ul, pornind din Franța, trecând prin filieră germană, ajunge în Ungaria și Transilvania cu oarecare întârziere în timpul Mariei Tereza. Dealtfel tipul de piesă respectiv este preluat din Austria.

Alături de tabernacol, un nou tip de mobilă care cunoaște o mare fa-voare în această perioadă este comoda cu suprafață bombată, așezată pe picioare mai mult sau mai puțin înalte, în tot cazul curbate. Formula decorativă pe care ebeniștii o preferă în decorarea acestui gen de mobilier este intarsia care crează, prin combinarea unor esențe de lemn de nuanțe diferite, o mot-ivistică variată, fie florală, fie geometrică.

Mesele mari de sufragerie sînt puțin utilizate în această perioadă. În schimb, mesele mici se prezintă într-o varietate de forme fără a avea o des-tinație bine definită. Plasate adesea lângă scaune, ele serveau în special ca suporturi pentru cărți sau pentru cești de cafea. Erau piese gracile, cu pi-cioare subțiri și curbate, iar blaturile erau ornate cu flori policrome și de-coruri geometrice marchetate. Foarte la modă erau măsuțele de toaletă, „coif-feuses“ sau „poudreuses“, și măsuțele de noapte „liseuses“, care afectau forma generală a unui mic birou de damă.

Mobilierul de șezut este totdeauna primul care suferă modificări stilis-tice. Apar acum o serie de scaune, toate tapițate, confortabile, cu spătar drept sau curbat, fotolii lejere care, acompaniate de canapele, compun ansam-bluri.

După cum am văzut, în general arhitectura pieselor de mobilier, înce-pînd chiar dinaintea mijlocului secolului XVIII, devine mai mișcată, mai gra-țioasă și mai zveltă. În privința ornamentației, coexistă cele două tipuri de decor, sculptat și intarsiat. Mobilierul sculptat (predominînd cochilia, scoi-ca, frunza de acant), fiind mai ieftin și deci mai accesibil, s-a răspîndit mai repede și era așezat mai ales în camerele de locuit, pe oînd cel decorat în intarsie, fiind mai scump, mobilă mai ales saloanele. Ceea ce trebuie mențio-nat ca element decorativ, dar și ca element componistic în structura piese-lor, cu deosebire a celor de un fast deosebit, este folosirea bronzurilor, chiar aurite, fin cizelate, plasate la curbura picioarelor, la închizătorile sertarelor, sau pur și simplu motive de bronz aplicate pe diverse părți ale fațadelor pieselor.

Apariția acestor mici mobile determină modificări în aranjamentul inte-riorului, aranjament care crează impresia unui echilibru: unele piese mai mari sînt adosate, dulapul poate ocupa mijlocul unui perete, comoda se plasa de obicei între două ferestre, în timp ce o pereche de colțare umpleau cele două colțuri ale unui perete. În același timp, mijlocul încăperii era aran-jat cu o mare diversitate de măsuțe anurate de grupaje de scaune de forme diferite.

Rococo-ul, cel mai bogat și pretențios stil din istoria artei decorative, cu cît pătrunde în Ungaria și Transilvania, pierde din pompa Europei apusene, devenind mai moderat, mai funcțional și mai accesibil. Acest stil a fost folo-sit după necesitate și în mobilierul marilor castele, dar și în conacele micii nobilimi și în locuințele burgheziei.

Către anii 1760, în Franța, de pildă, se face mutația spre o nouă orientare stilistică, cu o tentă clasicizantă, ca urmare a pătrunderii iluminismului și în arta decorativă. Această perioadă de tranziție, care durează cam 10 ani, este o perioadă de tatonări, care va sfârși cu stilul Ludovic al XVI-lea, stil pur clasicist.

La noi stilul clasicist se impune în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, după ce în prealabil perioada de trecere s-a caracterizat prin mobilier rococo, dar cu decor clasicist.

Și acest stil ajunge în Transilvania prin filieră austriacă, în timpul lui Iosif al II-lea. Varianta germană și austriacă, denumită stilul „Zopf“, apare ca un stil burghez care va pune bazele stilului Biedermeier.

Imperiul habsburgic cunoaște propria sa variantă, care îmbină elemente locale cu influențe englezești și chiar franceze, ceea ce îi conferă un aspect mai puțin auster. Modelele englezești au pătruns în Austria și Ungaria nu în mod direct, ci prin intermediul revistelor germane³⁶, iar concordanța unor trăsături în arta decorativă de pe teritoriul Imperiului habsburgic își are sursa în obligativitatea învățării desenului de către toți artizanii³⁷.

Piesele acestui stil, aceleași tipuri ca și în stilul precedent, sînt în general mai sobre, au o arhitectonică mai grațioasă și zveltă, în care predomină linia dreaptă, dar care se completează armonios cu unele rotunjimi, motive ornamentale, chiar dacă sînt deja cunoscute, fiind preluate din stilurile anterioare, devin noi prin lejeritatea, simplitatea și fantezia cu care sînt tratate. În general piesele poartă ca ornamente compoziții de atribute alegorice: trofee militare (torțe arzînd, trompete, scuturi), atribute sentimentale (săgeți și tolbe cu săgeți), instrumente științifice, panglici înnodate și cununi de flori. Dealtfel se remarcă și preocuparea pentru protejarea punctelor vulnerabile ale pieselor prin aplicarea unor ornamente de bronz fin cizelate, în caneluri baghete, la margini încadramente, iar la colțuri motive florale și alegorice. În orice caz, decorul, fie intarsiat, fie aplicat în relief, nu sufocă silueta piesei, ci, dimpotrivă, vine să-i sublinieze structura.

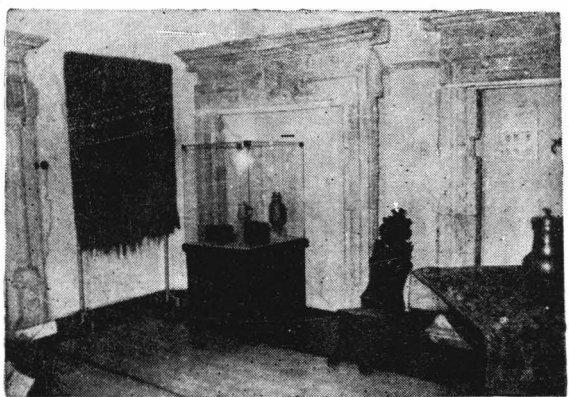
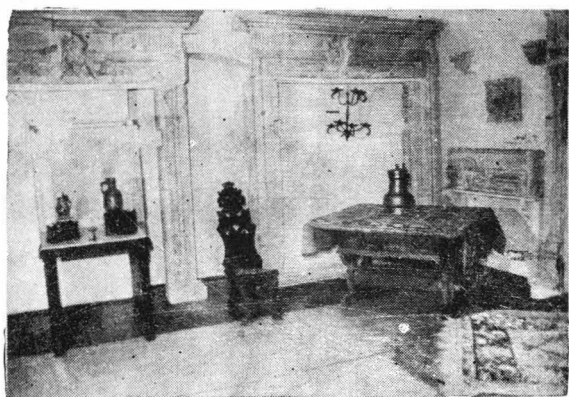
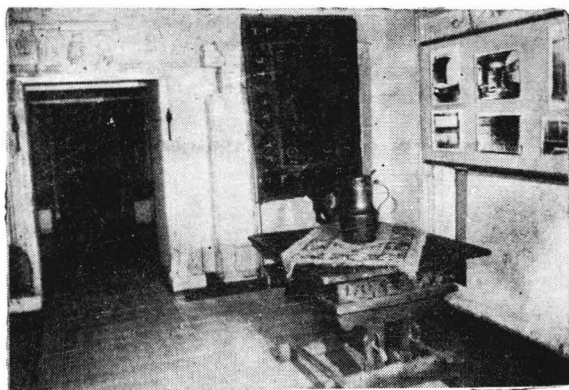
*

Pătrunzînd în a treia sală (pl. III), cea consacrată secolului al XVIII-lea, ne întîmpină o frumoasă ladă de zestre, expusă central, avînd ca fundal o tapiserie mare (350 cm × 250 cm), care, prin decorul său floral crem pe fond albastru, amintește o savonerie occidentală.

Ornamentica lăzii ține de domeniul picturii și mai puțin al sculpturii. Elementele care domină tîmpla lăzii sînt trei casete formate din linii frînte închise cu profilatură în relief. Nota dominantă însă o dă pictura. În casetele laterale este pictat motivul „ulciorului italian“ cu caneluri și două torți mari, din care se revarsă o abundență florală. În caseta centrală se descifrează un pitoresc peisaj rustic, o plăcută ambianță de decor vegetal și arhitectonic. Pictura din exteriorul casetelor este dominată de motivul „pavilionului urechii“ și motivul cochiliei albe cu striții roșii.

³⁶ H. Szabolcsi, *Réception et transformation en Hongrie des modèles occidentaux de l'art décoratif à la fin du XVIIIe siècle* (separatum).

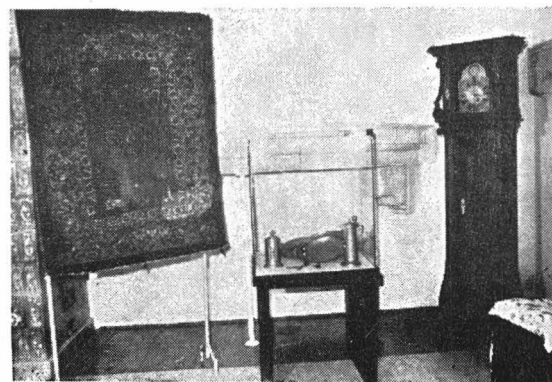
³⁷ *Ibidem*.

Planșa I — Aspecte din sala I: Piese de interior orășenesc transilvănean din secolul al XVI-lea.

Planșa II — Aspecte din sala II: Piese de interior orășenesc transilvănean din secolul al XVII-lea.

Planșa III — Aspecte din sala III: Piese de interior orășenesc transilvănean din secolul al XVIII-lea.

În partea interioară a capacului este o inscripție în limba germană din care reiese numele meșterului, Michael Hay, și anul execuției piesei (1788). Este o inscripție cu caracter simbolic, dat fiind că este vorba de o ladă de zestre.

În stînga sălii, pe colț, este plasat un ceas-stativ (nr. inv. F 2576; dimensiuni: $\hat{i}=198$ cm; $l=65$ cm; $a=40$ cm), piesă masivă din stejar, o reprezentativă piesă pentru barocul transilvănean, dar de certă influență germană. Este alcătuit din două părți: partea superioară care compoartă o ușă de sticlă ce face vizibil cadrantul ceasului are o cornișă profilată, cu colțuri aplatizate decorate cu volute sculptate; partea inferioară, care adăpostește mecanismul ceasului, se îngroașă și se bombează către bază, fiind decorată cu volute și rozete sculptate.

În partea dreaptă a sălii, în spațiul creat de un ancadrament, am expus o miniatură de tabernacol, foarte probabil folosit cîndva pentru păstrarea bijuteriilor. Este o piesă de relativ mici dimensiuni ($\hat{i}=45$ cm; $l=43$ cm; $a=17$ cm), furniruită și intarsiată, ce reprezintă de fapt partea superioară a piesei ca atare. Partea centrală are o ușiță ce dezvăluie un tabernacol, ușiță anturată pe patru părți de sertărașe cu profil bombat, decorate cu chenare intarsiate.

Orientarea clasicistă, așa cum au interpretat-o artiștii transilvăneni sau poate cei austrieci (s-ar putea ca aceste piese să fie importate), am reprezentat-o prin trei piese care cu siguranță au făcut parte dintr-un interior feminin.

Este vorba de un birou cu manșon semicilindric format din lamele longitudinale, cu tăblie de scris care prin rabatare dezvăluie un serre-papiers și cu un sertar care în momentul tragerii declanșează un resort ce permite rulara lamelor într-un sector de glisare practicat în partea posterioară a mobilei. Picioarele sînt canelate și protejate de glisoare metalice. Ornamentația este metalică: ciubuce în caneluri, denticuli și ornamente florale ca festoane, iar capacul biroului este decorat printr-o fină compoziție de attribute sentimentale: între ramuri de frunze și flori este plasat arcu și tolba cu săgeți, totul fiind prins într-un inel.

A doua piesă este o masuță extensibilă, cu blat dreptunghiular, prelungit cu două chepenguri rotunjite, rabatabile. Picioarele, în formă de colonete canelate, sînt legate aproape de bază prin stinghii în segment de arc, prinse în punctul de întretăiere cu o agrafă. Toate părțile componente ale mesei prezintă ornamente metalice de bronz sau alamă, intarsiate sau aplicate. Motivul tăbliei este o compoziție decorativă intarsiată ce apare sub forma unui arabesc fantezist, reprezentînd de fapt un vas cu flori stilizate. Decorurile de bronz, aplicate, sînt reușite attribute alegorice: trofee militare și simboluri sentimentale, totul legat cu o panglică și aureolat de o cunună de flori.

Astfel biroul cît și masuța sînt piese gracile, create în stilul clasicist al sfîrșitului de secol XVIII, cu ornamente intarsiate ce amintesc tehnica Boulle, dar care nu par de influență franceză, ci mai degrabă austriacă. Lipsa vreunei semnături lasă deschisă problema paternității pieselor, dar ne face să presupunem că meșterul sau atelierul care le-a confecționat nu era dintre cele mai renumite, deși lucra cu multă finețe și eleganță.

În sfârșit, ultima piesă de mobilier, o măsuță de cusut, este un splendid exemplar al genului. Pe patru picioare subțiri se sprijină o cutie ovală care se prelungește în jos printr-un coș din atlas plisat. Cutia de lucru are în interior un platou casetat pentru păstrarea ustensilelor de cusut. Piesa este frumos și fin pictată cu motive de ghirlande, panglici și flori, iar simetric și diametral opuse sînt dispuse două busturi feminine încadrate de medalioane perlate. Mijlocul capacului este ocupat tot de un medalion perlat ce prezintă o femeie într-un decor rustic. De data aceasta sursa de inspirație mi se pare mai degrabă franceză decît germană sau austriacă, așa cum am observat la majoritatea pieselor aflate în Transilvania.

Ultima piesă din expoziție este un covor „de Transilvania” (nr. inv. F 6707; dimensiuni L=165 cm; l=128 cm), cu nișă dublă și medalion central de culoare albastră, iar în colțurile cîmpului central, pe fondul roșu, se detașează arabescuri tot albastre. Chenarul central are dispuse pe fond galben flori și vrejuri roșii, bordura, foarte lată, este decorată cu vrejuri de flori roșii stilizate, iar chenarul marginal, roșu are flori și vrejuri galbene.

VIORICA POP

PIESE DE INTERIOR ORĂȘENESC TRANSILVĂNEAN DIN SECOLELE XVI—XVIII

(ceramică, metale, broderii)

Elementul care determină caracterul locuinței¹ este mobilierul, care înregistrează de-a lungul celor trei secole studiate schimbări în funcție de stilul și moda epocii. Strîns legată de mobilier este o a doua componentă a interiorului — covoarele și tapiseriile, așezate pe diverse piese de mobilier, respectiv împodobind pereții². Vasele, variate în ceea ce privește destinația lor și materialul din care sînt făcute (lemn, ceramică, metale comune sau prețioase, sticlă etc.), constituie un element component de interior care în cursul secolelor XVI—XVIII va înregistra modificări determinate de situația materială a proprietarului, de schimbările survenite în alimentație, de rafina-

¹ În reconstituirea interioarelor din secolele XVI—XVIII sînt indispensabile informațiile furnizate de inventarele de avere, foile de zestre, testamentele, registrele de vamă și de socoteli ale orașelor, precum și însemnările cronicarilor sau ale călătorilor care au trecut pe aceste meleaguri. Cu ajutorul lor reușim să stabilim organizarea internă a locuințelor, locul ocupat de elementele lor constitutive. Aceste date ne ajută în plasarea spațială de epocă a obiectelor de interior, păstrate pînă azi, totodată ne lămuresc și în legătură cu acelea care nu ne-au parvenit. Tabloul astfel schițat al interioarelor orășenești din secolele în discuție în componentele sale esențiale rămîne valabil pe tot parcursul celor trei secole. Schimbări vor interveni doar în forma sau ornamentația obiectelor făcînd parte din categoriile de componente ale interioarelor.

² Vezi partea *Mobilier, covoare*.

mentul progresiv ce se instalează în modul de viață etc³. Textilele, destinate mesei sau patului, sînt și ele nelipsite din structura interioarelor⁴, recepționînd de asemenea — ce-i drept, mult mai lent, caracterul conservator al repertoriului decorativ al textilelor fiind bine cunoscut — influența noilor direcții de evoluție, intervenite în cursul secolelor. Aspectul interioarelor se completează cu categoria dispozitivelor de iluminat și cea a ustensilelor de igienă corporală, diversificate mai ales ca material (aramă, alamă, bronz, fier etc.), evoluînd în funcție de sporirea pretențiilor ivite o dată cu noile preocupări și obiceiuri (nevoia de lumină mai multă, creșterea importanței acordate igienei corporale etc.)⁵. În afara acestor categorii cuprinzînd mai multe tipuri de obiecte ale interioarelor orășenești, mai înmulțim în locuințe și alte genuri de piese care, mai ales la început (secolul al XVI-lea), sînt mai puține la număr — ceasuri, tablouri, cărți —, dar sînt indispensabile pentru a sublinia fastul casei⁶.

Ceramica a jucat un rol important în interioarele orășenești transilvănene; s-au confecționat din lut ars, prelucrat în diferite tehnici, obiecte utilitare și decorative sau piese avînd ambele aceste destinații. Dealtfel, obiectele de ceramică, în marea lor majoritate, joacă acest dublu rol, deoarece cu excepția veselei comune de bucatărie, chiar și vasele de uz casnic contribuie, prin formă sau ornamentație, la decorarea interioarelor, îndeplinindu-și și chemarea utilitară. Nu ne stă în intenție — și nici nu este aici locul — de a face istoricul ceramicii, această ocupație ale cărei începuturi se conturează în epoca neolitică. Vom urmări doar cîteva aspecte generale ale ei, analizînd succint cîteva categorii de obiecte ceramice și locul lor în interioarele orășenești din Transilvania secolelor XVI—XVIII⁷.

Ceramica de uz casnic cuprinde două categorii mari: vesela de bucatărie și vesela de masă. În general, în tot cursul celor trei secole în discuție, ceramica destinată nevoilor bucătăriei (deci pentru gătitul și înmagazinarea mîncărilor) este o ceramică comună, din lut bine frămîntat și ars. Aceste

³ Kővári L., *A magyar család és közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából*, Pest, 1860 (în continuare: Kővári), p. 59; H. Havard, *L'art et le confort dans la vie moderne; le bon vieux temps*, Paris, 1904 (în continuare: Havard), p. 171; Jakó Zs., *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron*, în *Emlék*, București—Cluj, 1957 (în continuare: Jakó), p. 384; Fl. Dumitrescu, *Interioare și mobilier civil din Țara Românească și Moldova în secolele XVI—XVII*, în *SCIA*, V, 1958, nr. 1 (în continuare: Dumitrescu), p. 133; Bodó S., *Két miskolci vagyonleltár 1762-ből*, în *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, Miskolc, VIII, 1969 (în continuare: Bodó), p. 268, 270, 278; Șt. Pascu—V. Marica, *Clujul medieval*, București, 1969 (în continuare: Pascu-Marica), p. 81—82; B. Nagy M., *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiiek látták. XVII.—XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*, București, 1973 (în continuare: Nagy (1973)), p. 60 și urm.; *Istoria Clujului* (volum colectiv), Cluj-Napoca, 1974, (în continuare: *IstCluj*), p. 165.

⁴ Voit P., *Régi magyar otthonok*, Budapest, 1942 (în continuare: Voit), p. 87, 89, 146; Jakó, p. 374, 382—384; Bodó, p. 271, 278; B. Nagy M., *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970 (în continuare: Nagy (1970)), p. 134, 135; Nagy (1973), p. 53, 60 și urm.

⁵ Kővári, p. 9; Havard, p. 59; Jakó, p. 388, 389; Pascu—Marica, p. 81; Nagy (1970), p. 113; Nagy (1973), p. 60 și urm.

⁶ Jakó, p. 374—376, 387, 388; Date referitoare la structura interioarelor mai găsim și în: Bodó, p. 270, 278, 279; Nagy (1970), p. 110, 113; Nagy (1973), p. 60 și urm.; D. Askercz E., *Polgári otthonok a 17.—18. századi Sopronban*, în *Arrabona*, 18, 1976, p. 114—141.

⁷ Prezentarea materialului ceramic cuprins în tematica expoziției va constitui subiectul unui alt studiu.

vase (cenușii, gălbui, brun-roșcate) sînt smălțuite doar în interior, exteriorul rămînînd nesmălțuit sau este angobat. Uneori, pentru mărirea impermeabilității vaselor, li se dă un strat de smalt și în exterior. La smălțuire se folosește smaltul obișnuit de olar (smalt de plumb)⁸. Formele veselei de bucătărie sînt determinate de funcționalitatea lor și înregistrează relativ puține modificări în perioada studiată. Principalele forme sînt: oale, cratițe, capace, străchini și căni⁹.

În ceea ce privește vesela de masă, problemele se diversifică, deoarece la această categorie este relativ dificilă separarea destinației utilitare de rolul decorativ, căci, în majoritatea cazurilor, vesela de masă are importante valențe artistico-ornamentale. Formele principale sînt: tăvi, tarturii, cești, căni, ulcioare, cupe, pahare, forme-tip care se mențin în tot cursul secolelor XVI—XVIII, suferind însă modificări structurale și ornamentale, determinate de stilul și gustul epocii¹⁰. Ele de multe ori se inspiră din formele vaselor metalice. Acest procedeu de a prelua în ceramică structurile unor vase mult mai costisitoare (din cauza materialului din care au fost confecționate) poate fi constatat frecvent la olarii de la oraș. Aceștia, prin soluția amintită, satisfac cerințele unor orașeni mai puțin avuți, nedispunînd de banii necesari pentru a cumpăra „prototipurile” scumpe, dar care sînt dornici totuși de a deține obiecte frumoase¹¹.

Și în cazul veselei de masă avem un grup de produse din ceramică comună, de calitatea veselei de bucătărie, care au o destinație strict utilitară: de a fi folosite la consumarea hranei.

Alături de acest set de obiecte însă apar cele de lux, de producție locală sau de import. Vesela de masă de acest tip are ca materie primă tot lutul ars, dar în confecționarea ei intervin tehnici noi, superioare (de ardere, de smălțuire, de ornamentare etc.).

În primul rînd sînt prezente piesele confecționate din lut obișnuit, bine frământat, ars uniform și smălțuit cu smalt de olar monocrom sau policrom, cu ornamentație plană (pictată sau sgrafitată) sau cu decoruri plastice¹². Calitatea execuției artistice le ridică deasupra veselei comune, făcîndu-le potrivite pentru a împodobi masa și locuințele orașenilor.

⁸ Voit P.—Holl I., *Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye*, în *BudRég*, XVII, 1956 (în continuare: Voit-Holl), p. 75; B. Slătineanu, *Ceramica feudală românească și originile ei*, București, 1958 (în continuare: Slătineanu), p. 92, 94, 105; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958 (în continuare: Goldenberg), p. 116; Holl I., *Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII—XV. század)*, în *BudRég*, XX, 1963 (în continuare: Holl (1963)), p. 336, 349, 351, 352; Al. Andronic — Eug. Neamțu, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1956—1960*, în *ArhMold*, II—III, 1964 (în continuare: Andronic (1964)), p. 421, 427; Al. Andronic—Eug. Neamțu—M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iași*, în *ArhMold*, V, 1967 (în continuare: Andronic (1967)), p. 210, 219, 223, 226.

⁹ Goldenberg, p. 116; Holl (1963), p. 336, 339, 349, 351; Andronic (1964), p. 417; Andronic (1967), p. 214, 215, 226, 228; *IstCluj*, p. 119.

¹⁰ Goldenberg, p. 116; Holl (1963), p. 336, 339, 351, 352; Andronic (1964), p. 417; Andronic (1967), p. 215, 218, 226, 228; *IstCluj*, p. 119.

¹¹ Divald K., *A magyar iparművészet története*, Budapest, 1929 (în continuare: Divald), p. 226; Parádi N., *Ótvös- és üvegporakak későközépkori cseréputánzatai*, în *FolArch*, VIII, 1956, p. 166, 167; Holl (1963), p. 361, 362; Bunta M., *Az erdélyi habánkerámia*, Bukarest, 1973 (în continuare: Bunta (1973)), p. 51, 52.

¹² Slătineanu, p. 96, 108, 135, 138, 155, 156, 157; Holl (1963), p. 355; Andronic (1967), p. 218, 223.

În interioarele urbane din secolele XVI—XVIII există însă și obiecte de ceramică confecționate prin soluții tehnice superioare celor prezentate până acum, și anume piese de faianță¹³ și faianță tare¹⁴. Produsele de faianță au ajuns în locuințele orașenești transilvănene fie ca mărfuri de import, fie locale, confecționate de habanii¹⁵. Cele de faianță tare au fost aduse — în perioada discutată — din Germania și Moravia, avînd mai cu seamă destinație decorativă, neexcluzîndu-se nici folosirea lor efectivă ca veselă de masă.

Cahlele pentru sobe fac parte din categoria obiectelor de ceramică cu destinație dublă — utilitară și ornamentală. Apariția sobelor de cahle este în strînsă legătură cu evoluția arhitecturii feudale, și anume cu trecerea la locuirea la nivelul superior al unei clădiri. Locul de origine al sobelor de cahle europene este zona Alpilor elvețieni, primele reprezentări datînd din primul sfert al secolului al XIV-lea¹⁶. În cursul secolului următor sobele de cahle se vor răspîndi în toată Europa occidentală, centrală și central-răsăriteană. Ele constituie elemente de dotare interioară, avînd aîut un rol funcțional-utilitar (asigurarea încălzirii spațiului de locuit) cît și un rol decorativ (completarea prin efectele plastice și cromatice a ansamblului creat de celelalte tipuri de decorație interioară)¹⁷.

¹³ Materia de bază a faianței este un lut cu conținut ridicat de margă, bine curățat și frământat. După o primă ardere (la 850°—900°C) se aplică smalțul de coștor, peste care se pictează motivele decorative, apoi urmează o a doua ardere (la cca. 1.000°C). Această străveche tehnică orientală a fost preluată de italieni de la spaniolii din Mallorca, unde a ajuns colportată de olarii mauri. Vezi: O. Falke, *Majolika*, Berlin, 1907; Voit-Holl, p. 76, 87, 90, 92; M. Bunta—P. Gyulai, *Batiz. Monografia manufacturii de faianță fină*, Cluj, 1971, p. 2—3; Bunta (1973), p. 36—37; P. Brestyánszky L., *Ismerjük meg a kerámiát*, Budapest, 1976, p. 55.

¹⁴ Materia ei primă este un lut sărac în calcar (care arde la alb sau la cenușiu deschis), bine curățat și frământat. Vasele zvîntate și apoi decorate se ard la 1.300°—1.400° C, masa lor vitrificîndu-se. Spre sfîrșitul arderii se aruncă în cuptor sare de bucătărie, care acoperă obiectele cu un strat translucid, lăsînd să se vadă fondul albicios-cenușiu. Ornamentația este de obicei plastică (smalțul obișnuit nu rezistă la aceste temperaturi ridicate). Vezi: Holl I., *Külföldi kerámia Magyarországon, XIII—XVI. század*, în *BudRég*, XVI, 1955 (în continuare: Holl (1955)), p. 147, 149, 159; Voit-Holl, p. 76; J. Bielz, *Manufacturile de ceramică fină din Transilvania*, în *Studii și comunicări*, Sibiu, 4, 1956, p. 3; M. Bunta—P. Gyulai, *op. cit.*, p. 3.

¹⁵ Despre habanii transilvăneni vezi: J. Bielz, *Winzerkrüge*, în *KVSL*, 1927; Slătineanu, p. 106; *Istoria artelor plastice în România*, București, II, 1970 (în continuare: *IstArt*), p. 172; Nagy (1970), p. 153, 154, 155; M. Bunta, *Habani în Transilvania*, în *ActaMN*, VII, 1970; M. Bunta, *Faianța habană din Transilvania*, în *ActaMN*, VIII, 1971 (în continuare: Bunta (1971)); Bunta (1973); H. Klusch, *Die Habaner in Siebenbürgen*, în *FVL*, 2, 1968; idem, *Siebenbürgische Töpferkunst aus drei Jahrhunderten*, Bukarest, 1980.

¹⁶ Voit, p. 108; Holl I., *Középkori kályhasempék Magyarországon (XIV. század—XV. század közepe)*, în *BudRég*, XVIII, 1958 (în continuare: Holl (1958)), p. 211, fig. 1; 212, fig. 2; R. Popa—M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Măturii de civilizație medievală românească*, București, 1979 (în continuare: Popa-Mărgineanu), p. 129; N. Constantinescu — C. Ionescu, *Asupra habitatului urban de la Tirgoviște înainte de 1394. Repere din vatra Curtii domnești*, în *SCIVA*, 31, 1980, nr. 1 (în continuare: Constantinescu-Ionescu), p. 69, 70.

¹⁷ Voit, p. 108; Dumitrescu, p. 121; Holl (1958), p. 211; Nagy (1970), p. 98, 99; Bunta (1971), p. 232; Nagy (1973), p. 41, 60 și urm.; Popa-Mărgineanu, p. 97; Constantinescu-Ionescu, p. 63. Este de notat faptul că în Transilvania și Ungaria este foarte răspîndit, în perioada studiată, un tip de sobă de cahle, și anume cea susținută de picioare din piatră sculptată, din cărămizi sau din fier forjat. Vezi: Voit, p. 130; Nagy (1970), p. 98, 99; Bunta (1971), p. 234; Bunta (1973), p. 57.

Cahlele de sobă¹⁸, nesmălțuite, ori smălțuite monocrom sau policrom, se confecționează în tipare. Tiparele sînt în general din lemn executate de meșteri cioplitori pricepuți, asigurînd redarea unor detalii fine. Pentru ornamente complicate (mai ales cele în relief) se folosesc tipare de piatră sau de metal. Se mai utilizează și tipare de lut, dar acestea dau un decor de calitate slabă, grosolană¹⁹. Cahlele habane, foarte căutate pentru interioarele transilvănene în tot cursul secolelor XVI—XVIII, confecționate în tipare de lemn, se disting atît prin calitatea smălțului (de cositor, de plumb sau mixt), cît și prin frumusețea decorului. Pe ele se desfășoară un bogat decor vegetal și geometric, în soluție cromatică alb-albastru sau policromă (alb, verde, brun, albastru, galben)²⁰.

Înainte de a încheia capitoulul destinat ceramicii din interioarele orașenești transilvănene, trebuie să mai amintim și existența unei ultime categorii de obiecte de ceramică: cărămizile pavimentare, nesmălțuite sau smălțuite, de diverse forme (cu 4, 5, 6, 8 laturi)²¹.

*

Începînd din epoca cuprului, metalele devin inseparabile de evoluția societății omenеști, ele servind drept materie primă pentru confecționarea unei game extrem de largi de piese, pornind de la unelte, arme și obiecte de uz zilnic pînă la cele decorative. Această utilizare vastă și variată este posibilă datorită proprietăților fizice ale metalelor. Forțele intermoleculare mari existente în structura lor internă permit realizarea unor forme grațioase, dar rezistente. Greutatea lor moleculară mare le face potrivite pentru confecționarea unor obiecte durabile. Densitatea lor ridicată este izvorul unui luciu specific care le mărește mult efectele estetice. Rezistența lor față de umezeală este ridicată, respectiv cu metode foarte simple le poate fi asigurată. În prelucrarea metalelor pot fi aplicate diferite tehnici: metalele solide pot fi supuse aproape oricărui tip de prelucrare mecanică (martelare, laminare, trefilare, strunjire, gravare), iar cele înmuiate sau topite oferă și ele multe posibilități: forjare, sudare, respectiv turnare și aliere²².

¹⁸ Forma cahlelor înregistrează modificări în cursul secolelor. La început au fost folosite niște cahle rotunde, semănînd a vase (se și numesc cahle-oală), îngropate în corpul sobei, construită din lut. Apoi apar — după parcurgerea unor faze intermediare — cahlele dreptunghiulare, cu fața plină și plată. Această nouă formă permite o îmbunătățire structurală (marginile drepte se încheie mai bine, lutul acum fiind doar liant între cahle), ceea ce duce și la schimbări funcționale — la creșterea cantității de căldură emanată. Corespunzînd din plin cerințelor, acest tip de cahlă se va generaliza în secolul al XVI-lea și își va continua existența pînă azi. Vezi: Goldenberg, p. 116; Holl (1958), p. 212, 214; Constanținescu-Ionescu, p. 71.

¹⁹ Eri I., *A kisvárdai vár kályhacsempéi*, în *FolArch*, VI, 1954, p. 149, 150; Slătineanu, p. 160; Goldenberg, p. 116; Popa-Mărgineanu, p. 42, 43.

²⁰ Voit, p. 130, 132, 139; Nagy (1970), p. 151, 154; Bunta (1971), p. 234, 235; Bunta (1973), p. 66.

²¹ Fr. Schottmüller, *Wohnungskultur und Möbel des italienischen Renaissance*, Stuttgart, 1921, p. IX; Dumitrescu, p. 121; Andronic (1967), p. 208; Nagy (1970), p. 99; Bunta (1973), p. 58; Nagy (1973), p. 60 și urm.; *IstCluj*, p. 99.

²² *Az iparművészeti könyve*, Budapeșt, 1912, III (în continuare: *Iparműv*), p. 3—4. Tehnicile de prelucrare la rece sînt numeroase: a) tehnici de gravare: gravarea propriu-zisă, ajurarea, intarzierea, cizelarea, strunjirea; b) tehnici de martelare: „au repoussé”, stanțarea etc. Tehnicile de prelucrare la cald sînt: forjarea, sudarea, turnarea, Vezi: *Iparműv*, p. 18—24.

Polivalența metalelor explică pe deplin rolul și însemnătatea lor în organizarea și funcționarea interioarelor orășenești, ele intrând în structura mai multora din componentele locuințelor. După cum am văzut, printre elementele de bază ale interioarelor vasele ocupă un loc de seamă. Izvoarele documentare amintite (vezi *nota nr. 1*) arată ponderea copleșitoare a vaselor de metal în comparație cu cele de lemn (care sînt prezente, pentru uz comun, și în cele mai înstărite gospodării) și de ceramică, fără a mai vorbi de sticlărie²³.

Pentru confecționarea vaselor s-au folosit diferite metale sau aliaje. Prezentarea succintă a categoriilor de vase metalice o vom face în ordinea determinată de numărul și funcționalitatea lor, ceea ce nu exclude acordarea atenției cuvenite și acelor care au o însemnătate deosebită datorită materialului prețios din care sînt confecționate²⁴.

Cele mai numeroase sînt vasele de cositor²⁵. Această situație este datorată proprietăților materiei de bază. Cositorul, în general în aliaj cu plumbul sau cu antimoniu, este ușor de prelucrat și de curățat (criteriu important în cazul unor obiecte de uz curent), este trainic, rezistent față de influențele mediului, are o culoare și un luciu plăcut, o sonoritate apropiată de cea a argintului. În general, vasele de cositor sînt relativ ieftine, dar funcționale și prezentabile, cele mai multe dintre ele, alături de destinația utilitară bine delimitată, îndeplinind și un rol decorativ²⁶. Turnarea vaselor de cositor se făcea în tipare metalice (alamă sau fier), respectiv de ghips sau gresie (în cazul obiectelor de dimensiuni mari). Decorarea lor se făcea prin gravare sau prin aplicarea ornamentelor turnate, adeseori, apelîndu-se la ambele procedee decorative²⁷. Meșteșugul turnării de cositoare a luat un avînt deosebit din secolul al XIII-lea, odată cu descoperirea bogatelor zăcăminte de cositor din Silezia. Folosirea vaselor de cositor se va generaliza repede în Europa, din secolul al XIV-lea²⁸. În Transilvania acest meșteșug apare spre sfîrșitul secolului al XV-lea, luînd în scurtă vreme un mare avînt, primele bresle făcîndu-și apariția în secolul al XVI-lea²⁹. Gama cositoarelor este foarte variată ca forme și destinație: căni cu capac, farfurii, tăvi, cupe, pahare, tacîmuri etc.

²³ Vezi *nota nr. 3*. Sticlăria este rară, este mai degrabă decorativă decît de uz comun, fiind costisitoare. Acest lucru este valabil și pentru interioarele din apusul Europei. Vezi: Havard, p. 156; Jakó, p. 385; *IstCluj*, p. 165.

²⁴ Prezentarea pieselor de metal cuprinse în tematica expoziției va constitui subiectul unui alt studiu.

²⁵ În inventarele de avere sînt consemnate cantități mari de cositoare, dîndu-li-se fie greutatea, fie numărul. Astfel, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, începutul secolului al XVII-lea se înregistrează în casele unor orășeni din Cluj între 125 și 300 kg de vase de cositor. Vezi: Jakó, p. 384; Goldenberg, p. 83.

²⁶ *Iparműv*, p. 190—192; Jakó, p. 385; Pascu-Marica, p. 81—82; Weiner M., *Onművészég*, Budapest, 1971 (în continuare: Weiner (1971)), p. 6; *IstCluj*, p. 165; B. Włodarska, *Cyna*, Gdansk, 1975 (în continuare: Włodarska), p. 27, 28, 30, 31; P. Weiner, *Zinngiessereien in Ungarn. 16—19. Jahrhundert*, Budapest, 1978, p. 7, 9.

²⁷ *Iparműv*, p. 192; Weiner (1971), p. 8—10, 36—38; Włodarska, p. 28, 29, 30.

²⁸ *Iparműv*, p. 192; Weiner (1971), p. 7.

²⁹ Goldenberg, p. 83; Weiner M., *Onedények Borsod-Zemplén-Abaúj megyében*, în *Hermann Ottó Múzeum Emlékönyve*, VIII, 1969, p. 248; Weiner (1971), p. 21. Weiner P. subliniază numărul mare de cositoare transilvănene în circulație, insistînd și asupra valorii lor artistice.

Alături de cositoare, și vasele de aramă se remarcă prin numărul lor ridicat³⁰. Este de notat faptul că în marea lor majoritate au ajuns în interioarele transilvănene ca mărfuri de import, venite din Balcani și Turcia. Prelucrarea aramei are tradiții străvechi, proprietățile ei fizice făcând-o foarte potrivită pentru confectionarea diverselor obiecte. Este ușor de prelucrat, atât prin turnare cât și la rece, rezultând în ambele cazuri produse trainice și aspectuoase. Se oxidează, dar face patină („rugină nobilă”), care pe de o parte ridică frumusețea obiectului, pe de alta îl apără de deteriorări ulterioare³¹. Piesele de aramă sînt variate ca forme și destinație: veselă de bucătărie și de masă, dispozitive de iluminat, ustensile de igienă corporală etc.

În completarea celor spuse despre obiectele de aramă, trebuie să ne oprim și asupra celor de alamă, aliajul aramei cu zincul. Acest aliaj prezintă foarte calități, descoperite încă de grecii antici (prima mențiune documentară o întâlnim la Aristotel): se lucrează ușor și la cald și la rece, rezultând obiecte plăcute la vedere, dar totodată și rezistente din mai multe puncte de vedere³². Alama este materia de bază a mai multor piese utilitaro-decorative: dispozitive de iluminat și de igienă corporală, piese ornamentale, dar și funcționale de la uși, geamuri, mobilier etc.

Fierul, datorită calităților sale, este metalul cel mai important pentru evoluția civilizației umane. Nu se folosește în stare pură, ci în combinație cu carbonul. Din proporția variată a celor două componente rezultă diferite tipuri de fier: fontă, fier forjat, oțeluri, fiecare dintre ele oferind diverse avantaje. Prelucrarea fierului cunoaște mai multe tehnici, mai ales la cald, dar este posibilă și martelarea³³. Obiectele confectionate din fier înfățișează un variat sortiment: veselă de bucătărie, dispozitive de iluminat, dispozitive de închidere sau întărire a ușilor, geamurilor sau a mobilierului, cele din urmă avînd adesea și rol decorativ.

Piesele confectionate din metale prețioase ocupă un loc deosebit în interioarele orășenești transilvănene. Ele au multiple funcții (economice, sociale și artistice). Avînd valoare mare intrinsecă asociată unor dimensiuni relativ reduse, ele sînt foarte potrivite pentru tezaurizare. Totodată, prezența lor în număr mare în locuințele urbane oglindește situația socială a deținătorului. În fine, obiectele de metal prețios au și valoare artistică, ceea ce contează și ea în ochii omului renașcentist, iubitor de fast și de frumos³⁴.

Atît aurul, cât și argintul au proprietăți fizice superioare, făcîndu-le ante pentru confectionarea unei mari diversități de obiecte. Sînt ușor de prelucrat și la rece și la cald, este posibilă trefilarea sau laminarea lor foarte fină (păstrîndu-se și o rezistență ridicată), sînt rezistente la solvenți și nu se oxidează³⁵. Începuturile prelucrării metalelor prețioase trebuiesc căutate

³⁰ De multe ori chiar și marii nobili, cu reședința la Cluj, sau curtea princiară au împrumutat, cu ocazia marilor oșpețe ținute în oraș, de la patricienii clujeni asemenea vase, pe care aceștia le dețineau în număr mare. Vezi: Jakó, p. 384.

³¹ *Iparműv*, p. 7.

³² Aspectul lor plăcut le făcea foarte căutate, mai ales pe cele din așa-numitul „cuivre poli”, care are o culoare și un luciu asemănătoare cu aurul. Vezi: *Iparműv*, p. 9, 11.

³³ *Iparműv*, p. 13—15.

³⁴ *Iparműv*, p. 104; Jakó, p. 386, 387; Goldenberg, p. 86; C. Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XIV—XIX)*, București, 1968 (în continuare: Nicolescu (1968)), p. 33—34.

³⁵ *Iparműv*, p. 5—7.

în vremuri foarte îndepărtate. Și în Transilvania, arta metalelor prețioase are tradiții vechi, datorate bogăției de zăcăminte. Etapa ei de maximă înflorire începe în secolul al XIV-lea, când se trece la exploatarea intensă și sistematică a zăcămintelor aurifere și totodată are loc și organizarea aurarilor în bresle. Această etapă se va încheia în secolul al XVII-lea, când apar semnele unei decăderi, ceea ce nu împiedică ca acest meșteșug să-și păstreze un loc încă important până la sfârșitul secolului al XVIII-lea³⁶. Formele obiectelor din metale prețioase, tehnicile de prelucrare și decorare în cursul secolelor XVI—XVIII vor evolua și se vor schimba o dată cu stilul epocii respective³⁷. În ceea ce privește formele concrete ale produselor din metale prețioase (excluzând podoabele corporale), cele mai răspândite sînt: pocalele, cămile cu capac, paharele, răvile, farfuriile și tacîmurile. Ele au fost folosite efectiv ca veselă de masă, dar au servit și la împodobirea interioarelor, fiind așezate pe rafturi deschise sau servante³⁸.

Metalele constituie materia primă și a unor obiecte care fac parte dintr-o altă componentă a interiorului urban: dispozitivele de iluminat și ustensilele de igienă corporală. Lumina era asigurată în spațiile de locuit — în cursul celor trei secole puse în discuție — în general de lumînări de seu sau de ceară, așezate în sfeșnice sau candelabre, confectionate din bronz, aramă, alamă, fier, dar și din metale prețioase. Această soluție de iluminat se menține multă vreme, singurul progres ce se înregistrează va fi răspîndirea muncarnitelor începînd din secolul al XVII-lea³⁹.

În ceea ce privește ustensilele pentru întreținerea igienei corporale, cele mai răspîndite sînt bazinele, însoțite de oțete un ulcior cu cioc foarte lung. Cel mai adesea aceste piese sînt confectionate din aramă sau alamă. În perioada studiată vîile sînt o raritate⁴⁰.

Ansamblul interioarelor orașenești din secolele XVI—XVIII se întregeste cu categoria textilelor (tesături și broderii) care se înscriu armonios în ambianța definită de celelalte componente analizate pînă acum. Potrivit mărturiilor izvoarelor documentare amintite (vezi nota nr. 1), din gospodăriile urbane ale secolelor în discuție erau nelipsite textilele destinate fie nevoilor mesei, fie ale patului. Destinațiile diferite au generat o mare diversificare a acestei categorii de obiecte. Nevoile mesei au determinat apariția fețelor de masă, a bordurilor de masă, a ștergarelor și a șervetelor. Alături

³⁶ *Iparműv*, p. 38; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, I, p. 442—456, 865—885; Nicolescu (1968), p. 15, 17, 18.

³⁷ Vor fi deci prezente formele renascentiste, menținîndu-se pînă în secolul al XVIII-lea, alături de formele baroce. Tehnicile de prelucrare și ornamentare practicate în secolele XVI—XVIII sînt variate și ele: turnare, cizelare, gravare, tehnica „au repoussé”, ajurare, filigranare, emailare etc. Vezi: *Iparműv*, p. 97, 104; J. Bielz, *Arta aurarilor sași din Transilvania*, București, 1957, p. 17, 19, 21, 22, 23; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 877; Nicolescu (1968), p. 23, 24; *IstArt*, p. 170; M. M. Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970, p. 13.

³⁸ *Iparműv*, p. 60, 80, 109, 112, 119; C. Nicolescu, *Argintăria decorativă și de uz casnic (sec. XVI—XVIII) din Secția de artă feudală a Muzeului de artă R.P.R.*, în *Studii muzeale*, 1, 1957, p. 45, 49, 50, 51; Nicolescu (1968), p. 35—39; *IstArt*, p. 171.

³⁹ Vezi nota nr. 5.

⁴⁰ Havard, p. 90, 92; Voit, p. 79, 87; Jakó, p. 389; Apor P., *Metamorphosis Transilvaniae*, Bukarest, 1978 (în continuare: Apor), p. 35.

de ele sînt însă prezente și textilele folosite pentru făcutul și împodobitul patului: cearșafuri, fețe de pernă, căpătie de pat, de cele mai multe ori frumos brodate⁴¹.

În urma evoluției condițiilor de viață, a schimbărilor intervenite în obiceiurile legate de alimentație, albiturile de masă au înregistrat și ele modificări. Pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea masa era neacoperită în timpul oșpețelor. Mai exact, în dreptul oaspeților mai de seamă s-a întins o fișie de pînză (de obicei brodată), care lăsa descoperit restul suprafeței. Pentru a decora totuși masa și cu aceste ocazii, pe niște inele fixate de marginea mesei se prindeau borduri brodate sau confecționate din materiale mai de soi. În perioada amintită lipseau și șervetele. În locul lor era așezat la marginea mesei un ștergar mare, de care se foloseau în comun toți comensii. Prezența acestui obiect și lipsa feței de masă se explică prin numărul mic al veselei de masă (mai exact al tacîmurilor) și prin faptul că se mîncea mai mult cu mîna. O dată cu înmulțirea veselei și a tacîmurilor și, mai ales, în urma generalizării folosirii acestora apar fețe de masă care acoperă toată suprafața și fiecare oaspete o dată cu farfuria lui primește și un șervet. Fișia de pînză brodată va exista în continuare, avînd însă un rol pur decorativ, fiind întinsă deasupra feței de masă⁴². Albiturile de masă, în afara destinației utilitare, constituiau și podoabele mesei. Ele erau fie confecționate din țesături ornamentale, fie brodate. Foarte răspîndite erau țesăturile de în, cîneapă sau bumbac mai pline, lucrate cu alesături (fie din culoarea proprie, fie cu fir roșu, albastru sau uneori chiar cu fire metalice)⁴³. Cele mai de efect erau însă piesele brodate.

În ceea ce privește textilele destinate patului, locul principal îl ocupă broderiile (cearșafuri cu borduri brodate, fețe de pernă cu căpățiile cusute sau căpățiile de pat brodate care înlocuiau tăbliile de pat intarziate), secundate de plăpumile de brocart sau catifea⁴⁴.

Omul renascentist — ca o expresie a schimbărilor petrecute în conștiința epocii — iubește confortul, lumina, fastul și își modelează în acest spirit interioarele⁴⁵. Unul dintre principiile de bază care guvernează organizarea interioarelor, mai ales începînd din secolul al XVII-lea, este căutarea armoniei coloristice. De obicei, mobilierul, sobele de cahlă, tocurile ușilor și cercevelele au aceeași culoare. Totuși, interioarele nu sînt monotone, le înviorează cromatica vie a tapiseriilor, a covoarelor și a broderiilor⁴⁶.

⁴¹ *Iparműv*, p. 571; Jakó, p. 382, 384; Nagy (1970), p. 135; Nagy (1973), p. 53, 60 și urm.

⁴² *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*, Kolozsvár, 1941, p. 177; Dumitrescu, p. 130, 132, 133; Apor, p. 34; Th. Volbehr, *Führungen im Kaiser Friedrich Museum der Stadt Magdeburg*, Magdeburg, f. a., Heft 40, p. 3.

⁴³ Voit, p. 89; Jakó, p. 384.

⁴⁴ Schottmüller, *op. cit.*, p. XXVII; Voit, p. 174; Jakó, p. 382; Nagy (1970), p. 195. Plăpumile erau principalele expresii (în cadrul categoriei hainelor de pat) ale bunăstării proprietarului. Ele erau făcute, de obicei, din țesături scumpe, de import, valoarea lor ridicîndu-se uneori pînă la 25 de florini (deci se apropia de cea a covoarelor). Vezi: Jakó, p. 383. Pentru a putea aprecia această cifră, menționăm că la începutul secolului al XVII-lea 1 ciblă (cca 116 kg) de grîu se vindea cu 2 florini și 20 de denari, 1 bou costa 8 florini și 50 de denari. Vezi: Goldenberg, p. 321, 323, 358; *IstCluj*, p. 144.

⁴⁵ Nagy (1970), p. 85.

⁴⁶ Nagy (1970), p. 149.

Broderia artistică își atinge apogeul în Transilvania tocmai în acest secol XVII, păstrându-și nivelul tehnic și artistic și în cel următor. Drept material de fond (suport), broderiile secolelor XVII—XVIII au pînă topită de in (începînd cu varianta vaporeasă ce rivalizează cu borangicul, pînă la o pînă plină, groasă), țesături de mătase (borangic, satin, oțedată chiar și brocart) sau catifea. Pentru brodat se foloseau fire de mătase colorată (mai mult sau mai puțin răsucite, în funcție de efectele urmărite), fire și sîrmă de argint și de aur⁴⁷. Ca tehnică, cele mai răspîndite erau tipurile broderiei plate: punctul de broderie plat obișnuit, punctul de broderie plat decorat, punctul de broderie supraînălțat, punctul de „țesătură“, punctul „persan“ etc. Aceste puncte de broderie creau de obicei suprafețe mari, pline. Pentru contururi și tije se foloseau punctele de contur (sau „înaintea acului“) și punctul de „rămurică“. Pentru a aera suprafețele, se multe ori se apela la variante ale dantelei cusute: „punto tirato“, „punto tagliato“ (tehnică intermediară) și „punto in aria“. Pe așa-numitele broderii albe se întrebuintă frecvent punctul de „nodulețe“, amintind broderia cu perle⁴⁸.

Analizînd compoziția, repertoriul decorativ și cromatica broderiilor din secolele XVII—XVIII, putem constata prezența unor puternice influențe occidentale — venite din arta renașcentistă italiană — și orientale — venite din arta islamică a Asiei Mici⁴⁹. Influența renașcentistă se manifestă în primul rînd în compoziția broderiilor, caracterizată prin compartimentare simetrică, echilibru spațial, aranjament aerat. În ceea ce privește repertoriul ornamental, aici deja putem urmări ambele influențe. Cele mai frecvente și agregate sînt motivele florale-vegetale, inspirate din plin din ambele motivistici amintite. Și în cromatică putem urmări dubla influență occidentală-orientală. Folosirea nuanțelor fine, pastelate ne duce spre occident, culorile puternice, uneori aparent contrastante, îmbogățite cu strălucirea firelor metalice ne arată urmările ce au avut contactele cu arta orientală⁵⁰.

Broderiile selectate pentru expoziția noastră le-am așezat în frumoasa ladă de zestre din 1788, expusă în sala a III-a (vezi pl. III) încercînd o reconstituire de epocă. Deși broderiile datează din secolele XVII—XVIII, nu se crează nici o disonanță cu lada și cu celelalte exponate, toate datînd din secolul al XVIII-lea, pentru că — după cum bine se știe — motivele,

⁴⁷ Tápay-Szabó G., *Magyar úri hímzés*, Budapest, 1941 (în continuare: Tápay-Szabó), p. 7—8; M. A. Musicescu, *Broderia medievală românească*, București, 1969 (în continuare: Musicescu), p. 24; C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române, Secolele XIV—XVIII*, București, 1970 (în continuare: Nicolescu (1970)), p. 85; Vona A., *Olasz korsós mintá egy magyar úrihímzésen*, în *Folia Historica*, 4, 1976 (în continuare: Vona), p. 147.

⁴⁸ *La grande encyclopédie*, Paris, VIII, p. 97; *Iparműv*, p. 518—523, 539; Undi M., *Magyar hímvarró művészet*, Budapest, 1934, (în continuare: Undi), p. 76—90; Tápay-Szabó, p. 8—9; Voit, p. 146; Varjú-Ember M., *A 17. századi magyar hímzések motívumkincse*, în *Folia Historica*, 1, 1972 (în continuare: Varjú-Ember (1972)), p. 71—72; Vona, p. 151—152. Cele mai amănunțite informații dă însă: R. Boser—I. Müller, *Stückerei. Systematik der Stichformen*, Basel, 1968, 88 p.

⁴⁹ *Iparműv*, p. 570; Voit, p. 43, 117; *IstRom*, III, p. 568; Musicescu, p. 6; Varjú-Ember (1972), p. 45; Vona, p. 146. Această dublă influență se explică prin așezarea țării noastre la intersecția marilor civilizații, cea europeană-apuseană și cea orientală. Vezi: Voit, p. 117; Musicescu, p. 23.

⁵⁰ Nicolescu (1970), p. 83; Varjú-Ember M., *A textilyűjtemény új hímzései*, în *FolArch*, XXIII, 1971 (în continuare: Varjú-Ember (1971)), p. 226; Vona, p. 147.

compozițiile și tehnicile de execuție ale broderiilor dăinuiesc, uneori aproape neschimbate, secole de-a rândul⁵¹.

Pentru a ilustra textilele ca element component al interioarelor orășenești, am ales din bogata colecție a muzeului nostru câteva piese reprezentative pentru broderiile destinate patului.

1. *Căpătii de pat* (pl. IV/1). Piesa⁵² este confecționată din pânză de in fină, nealbită, pe care s-a brodat cu fir de aur și de mătase carmin, folosind punctul de broderie plat obișnuit și 2 variante ale lui: punctul de „rămurică” și punctul de „șesătură”, identice pe ambele fețe ale obiectului⁵³.

Decorul piesei, ce se sprijină pe o dungă îngustă — baza statică a motivelor — face parte din categoria medalionului vegetal (sau a vrejului în spirală). Punctul de plecare al motivelor este un cârcel (soluție foarte frecventă în cazul acestei categorii) care continuă cu o tijă scurtă purtând o pereche de frunze și trei buline. Acestea sînt surmontate de o frumoasă palmetă persană, din care orește vrejul în spirală ce înconjoară — ca o cunună — elementul decorativ principal: o rodie cu trei felii, dinamizată. Vrejul mai poartă cârceli, perechi de semipalmete lobate, perechi de frunze arcuite, rozete mici, boboci de rodie și două garoafe cu 5 petale care flanchează elementul ornamental central. Pentru umplerea spațiilor goale sînt presărate mici rozete cu 5 petale. Combinarea suprafețelor pline cu cele la care printre șirurile de puncte de broderie se vede materialul de fond, asocierea carminului cu strălucirea firului de aur mărește efectele artistico-estetice. Tehnica⁵⁴, compoziția⁵⁵ și elementele ornamentale⁵⁶ datează broderia la sfîrșitul secolului al XVII-lea, începutul secolului al XVIII-lea.

2. *Fragment de bordură de cearșaf* (pl. IV/2). Suportul broderiei⁵⁷ este o pânză de in fină, nealbită, pe care s-a cusut cu fir de aur și de mătase carmin, utilizînd punctul de „rămurică”, punctul de „șesătură” fals și punctul „persan” supraînnălțat (la suprafețele brodate cu aur).

Decorul piesei este dispus pe 2 registre. Registrul 1, format dintr-o dungă mai groasă de care atîrnă două tipuri de lălele cu 3 petale, constituie baza registrului 2. Acesta este format din „tulpini” statice, caracterul static fiind

⁵¹ Divald, p. 197; Palotay G., *Régi erdélyi hímzésinta-rajzok*, în *ErdM*, XLVI, 1941, fasc. 3—4 (în continuare: Palotay), p. 244; Tápay-Szabó, p. 10.

⁵² MuzIstTrans, nr. inv. F. 5823; dimensiuni: 72×40 cm.

⁵³ Această soluție tehnică este caracteristică celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, fiind însă agreată și în tot cursul celui următor. Vezi: Varjú-Ember (1971), p. 226.

⁵⁴ Vezi nota nr. 53.

⁵⁵ Medalionul vegetal este foarte frecvent pe broderiile din Transilvania începînd din secolul al XVII-lea; cârcelul ca punct de plecare al vrejului în spirală apare spre sfîrșitul aceluiași secol, generalizîndu-se în cel următor. Vezi: Balogh J., *Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból*, în *EmiKel*, p. 12; Varjú-Ember (1972), p. 66. Analogii brodate pentru acest tip de compoziție întîlnim începînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și pînă în ultimul sfert al celui următor. Vezi: Huszka J., *Magyarische Ornamentik*, Budapest, 1900 (în continuare: Huszka), pl. XXX; Lukinich I., *A. bethlemi gróf Bethlen család története*, Budapest, 1927 (în continuare: Lukinich), p. 439, fig. 316; Varjú-Ember (1972), fig. 39, 40; Palotay, p. 254, fig. 9; 255.

⁵⁶ Elementele ornamentale ale piesei fac parte din repertoriul decorativ al broderiilor transilvănene din secolele XVII—XVIII, fiind printre cele mai frecvent întîlnite. Pentru analogii vezi: Huszka, *Iparműv*, Lukinich, Divald, Tápay-Szabó, Varjú-Ember (1971), Varjú-Ember (1972), Vona.

⁵⁷ MuzIstTrans, nr. inv. F. 5764; dimensiuni: 119×33 cm. La unul din capete piesa a fost descusută, deci lungimea inițială a depășit 119 cm.

subliniat și de cele două semipalmete mari, zimțate, cu rol de suport, din care cresc „tulpinile”. Pe tije lor apar rodii cu trei felii, rozete mici cu 4 petale, lalele cu mai multe rînduri de petale, flori de clopoței, palmete persane și cîrcei. Pentru umplerea spațiilor goale se folosesc rodii mici, închise și semipalmete lobate.

„Tulpina” statică, de tipul prezentat aici, este una dintre compozițiile adesea alese pentru borduri începînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea⁵⁸. Rigiditatea compoziției este dizolvată de vrejurile arcuite, bogat decorate, motivul devenind din ce în ce mai aerat în partea superioară. Chiar și semipalmetele-bază sînt dinamizate prin boboci ieșind dintre lobi (soluție caracteristică pentru broderiile transilvănene și central-europene începînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea)⁵⁹. Alături de tipul de compoziție, și elementele componente ale decorului ne sugerează pentru datare a doua jumătate a secolului al XVII-lea, începutul celui următor⁶⁰.

3. *Bordură de cearșaf* (pl. IV/3). Broderia⁶¹ este confecționată din pînză de in mai plină, nealbită. Pe acest fond s-a lucrat cu fir de mătase verde intens, folosindu-se punctul de broderie plat obișnuit și punctul de „rămurică”, identice pe ambele fețe.

Piesa este ornamentată cu 7 motive identice, din categoria vrejului arcuit — formă de trecere de la „bucetul” înclinat la vrejul în spirală. Punctul de plecare este cordiform; din el crește o tijă scurtă, purtînd elementul decorativ principal: o rodie cu cinci felii, dinamizată. Din același punct de plecare pornește și un vrej puternic arcuit (descrie aproape un cerc întreg), flancînd rodia centrală. Vrejul poartă rodii mici, dinamizate, așezate chiar pe el, întrerupîndu-l ritmic⁶². Tehnica, soluția compozițională și tratarea elementelor decorative datează piesa în discuție în același interval de timp ca cele precedente⁶³.

4. *Garnitură de pat* (pl. V). Este formată din două borduri de cearșaf⁶⁴ și două fețe de pernă⁶⁵.

Bordurile de cearșaf sînt confecționate din pînză de in mai plină, nealbită, brodată cu fir de aur și de mătase nerăsucit, de un verde intens. Ca tehnică s-au folosit punctul de broderie „înaintea acului”, punctul de broderie plat obișnuit și punctul „persan”.

Decorul piesei se desfășoară pe 2 registre. Bordura (registrul 1) este formată din semicercuri care susțin, la punctele de întîlnire, cîte o lalea cu 3 petale. Registrele sînt delimitate de o dungă de 0,2 cm lățime, cusută cu

⁵⁸ Varjú-Ember (1971), p. 223; Varjú-Ember (1972), p. 59; fig. 22, 23; Vona, p. 147, 148.

⁵⁹ Lukinich, p. 439, fig. 316; Palotay, p. 256; Varjú-Ember (1971), p. 225.

⁶⁰ Vezi nota nr. 56. Contururile duble apar ca trăsături caracteristice în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Vezi: Palotay, p. 248.

⁶¹ MuzIstTrans, nr. inv. F. 5828; dimensiuni: 145×36 cm. În colecția de broderii a muzeului se află și perechea ei, cu nr. inv. F. 5827, identică cu prima, deosebindu-se doar prin dimensiuni: 128×36 cm.

⁶² Dispunerea elementelor decorative chiar pe vrej este un procedeu de origine orientală. Dealtfel, și forma rodii mici de pe lujer arată puternice influențe venite din aceleași zone. Vezi: Varjú-Ember (1972), p. 66; fig. 38.

⁶³ Vezi notele nr. 53 și 56.

⁶⁴ MuzIstTrans, nr. inv. F. 5772 și F. 5776; dimensiuni: 175×34 cm.

⁶⁵ MuzIstTrans, nr. inv. F. 5774 și F. 5775; dimensiuni: 82×60 cm.

mătase verde, constituind totodată și baza registrului 2. Acesta este alcătuit din 8 motive identice, care fac parte din categoria „bucetului” înclinat, purtând câte doi bujori și câte două rozete cu spițe, însoțite de frumoase palmete persane.

Fețele de pernă sînt confecționate din același material, utilizînd fire și tehnic identice cu cele întîlnite la bordurile de cearșaf. Decorul lor este de asemenea identic — ca tip de compoziție și ca elemente ornamentale — cu cel al bordurilor. Destinația pieselor însă a impus sporirea suprafețelor cusute: șirul de semicercuri cu lălele apare și pe laturile lungi ale pieselor, pe ambele lor fețe.

Identitatea ambelor fețe ale broderiilor⁶⁶, prezența „bucetului” înclinat — una dintre foarte răspînditele compoziții în broderiile transilvănene și central-europene din secolele XVII—XVIII⁶⁷ — repertoriul decorativ⁶⁸ ne îndreptățește în a atribui aceste piese perioadei cuprinse între mijlocul secolului al XVII-lea, începutul secolului al XVIII-lea.

5. *Căpății de pernă* (pl. VI/1). Piesa⁶⁹, partea brodată a unei fețe de pernă, este confecționată din pînză de in fină, nealbită. Pe acest material s-a brodat cu fir de aur și de mătase slab răsucit, de o frumoasă nuanță de carmin, folosind punctul de „rămurică”, punctul de „țesătură” fals și „persan” supraînălțat (pentru suprafețele cusute cu fir de aur).

Decorul se desfășoară pe 3 registre: 2 registre-borduri și un registru central. Registrele-borduri sînt constituite din fire de lălea cu 3 și cu 5 petale, alternîndu-se. Cîrcei mici umplu spațiile dintre ele. Decorul registrului central constă dintr-un vrej meandric⁷⁰, compus din perechi de palmete lobate, cu rodii închise și lălele mici crescînd dintre loburi. În punctele de întîlnire ale palmetelor se află câte o rozetă cu 8 petale cordiforme în jurul unui miez circular. Alternarea suprafețelor cusute cu aur cu cele de culoare carmin realizează frumoase efecte cromatice. Și căpățiul de pernă prezentat aici se rînduiește printre obiectele datate la sfîrșitul secolului al XVII-lea, începutul secolului al XVIII-lea⁷¹.

6. *Față de pernă* (pl. VI/2). Materialul de fond al piesei⁷² este o pînză de in fină, nealbită. Căpățiul ei este brodat cu fir de argint și de mătase carmin, cu punct de „rămurică”, cu punct de „țesătură” (pentru suprafețele carmin) și cu punct „persan” (pentru părțile cusute cu argint), toate identice pe ambele fețe.

⁶⁶ Vezi nota nr. 53.

⁶⁷ Tápay-Szabó, p. 11; fig. 1, 21; Varjú-Ember (1972), p. 64—65; fig. 34—37; Vona, 147, 148.

⁶⁸ Vezi nota nr. 56.

⁶⁹ MuzIstTrans, nr. inv. F. 5765; dimensiuni: 68×25 cm. În colecția de broderii a muzeului se mai află 2 căpății de pernă (nr. inv. F. 5766 și F. 6608), absolut identice cu prima.

⁷⁰ Vrejul meandric, susținînd flori mari (sau „tulpini”) este foarte căutat pentru realizarea unui decor continuu, simetric față de un ax median imaginar. În arta textilelor el apare din secolul al XIV-lea (pe brocarturile italiene mai cu seamă), pentru ca începînd din secolul al XVII-lea să intre și în repertoriul ornamental al broderiilor. Vezi: Varjú-Ember (1972), p. 63, 64; fig. 27, 28, 30—32; Tápay-Szabó, fig. 11—13.

⁷¹ Vezi notele nr. 56 și 70.

⁷² MuzIstTrans, nr. inv. F. 5902; dimensiuni: 95×65 cm. Este confecționată din trei bucăți: o bucată brodată (38×65 cm) — căpățiul (îndoit la mijloc) și două bucăți nebrodate (76×65 cm) — corpul feței de pernă. Bucățile sînt asamblate cu punct de saia.

Decorul este dispus pe 2 registre. Registrul 1 are ca bază o dungă îngustă de care atârnă tulpini mici formate din câte o lălea cu 3 petale, de tip „oriental” și câte două rozete cu 4 petale, alternând cu rodii dinamizate. Registrul 2 este format din motive aparținând categoriei „tulpinilor” legate prin vrejuri în S. Tijele motivului central poartă — ca element principal — o splendidă lălea cu mai multe petale, de tip „oriental” și câte un detaliu floral dezvoltat din palmetă. Tijele celor două motive laterale, identice între ele, poartă — ca element principal — câte o rodie dinamizată, respectiv semipalmete lobate, surmontate de garoafe cu 5 petale. Capetele vrejurilor în S țin rozete cu 5 petale, respectiv rodii dinamizate. Diversitatea tratării elementelor decorative, combinarea argintului cu carminul este de mare efect.

„Tulpinile” legate prin vrejuri în S fac parte dintre compozițiile tipice bordurilor și căpătiilor, fiind potrivite pentru ornamentarea unor suprafețe lungi, dar înguste. Ele sînt des întîlnite pe aceste categorii de broderii în tot cursul secolelor XVII—XVIII. O „specialitate” transilvăneană este folosirea — de la mijlocul secolului al XVII-lea — a inelului care prinde laolaltă firele „tulpinilor”⁷³. Alături de tehnica și compoziția broderiei, și componentele ansamblului decorativ indică drept perioadă de confecționare sfîrșitul secolului al XVII-lea, începutul secolului al XVIII-lea⁷⁴.

7. *Căpătii de pernă* (pl. VI/3). Suportul broderiei⁷⁵ este o pînză de in fină, pe care s-a brodat cu fir de mătase slab răsucit, alb și siniliu. Ca tehnică, au fost alese: punctul de „rămurică”, punctul de „țesătură” și punctul de broderie plat decorat (casetat și zigzagat). Pentru mărirea efectelor estetice, aceste puncte au fost combinate cu suprafețe cusute în tehnica „punto in aria” (un tip de dantelă cusută, în cazul de față cu motive geometrice)⁷⁶.

Decorul piesei se desfășoară pe 2 registre. Registrul 1, baza statică a registrului 2, este format dintr-o dungă îngustă de care atârnă alternativ lalele de tip „oriental” și rodii dinamizate, ambele cu miezurile rediate prin „punto in aria”. Ornamentul registrului 2 este compus din 3 „tulpini” (una centrală și două laterale, acestea din urmă identice între ele) legate prin vrejuri în S. La toate cele 3 „tulpini” tija centrală și ramificațiile sînt prinse laolaltă cu un inel⁷⁷. Pe tijele „tulpinilor” cresc flori de acant, rozete mari cu 6 petale lobate, frunze de strugure, frunze compuse, semipalmete lobate și cîrcei. Luînd în considerare reperele oferite de tehnica, tipul compozițional și elementele ornamentale alese de executantul broderiei, o putem încadra în categoria pieselor cusute la sfîrșitul secolului al XVII-lea, începutul celui următor⁷⁸.

⁷³ Huszka, pl. XXIX, XXXI, XLVIII; Lukinich, p. 439, fig. 316; Paloray, p. 247—249, fig. 3—5; Tápay-Szabó, fig. 14—15; Varjú-Ember (1971), p. 223; Varjú-Ember (1972), p. 59, 62; fig. 23—25, 29; Vona, p. 147.

⁷⁴ Vezi notele nr. 53 și 56. Este de menționat faptul că începînd din secolul al XVIII-lea apare un tip de lălea „orientală” cu mai multe petale (prin multiplicarea curburilor lirei). Vezi: Balogh, p. 21.

⁷⁵ MuzIstTrans, nr. inv. F. 6661; dimensiuni: 58×38 cm.

⁷⁶ Tehnica „punto in aria” a apărut în secolul al XVI-lea la Veneția de unde s-a răspîndit repede în toată Europa, fiind utilizată adesea și la broderiile transilvănene, începînd din secolul al XVII-lea. Vezi: *Iparmúv*, p. 539; Divald, p. 207; Varjú-Ember M., *Renaissance csipke*, în *FolArch*, VII, 1955, p. 176.

⁷⁷ Vezi nota nr. 73.

⁷⁸ Vezi notele nr. 56, 73 și 76.

Procedînd la analiza obiectelor de interior confecționate din ceramică, metale și textile, ne-am propus relevarea valențelor lor multiple: în primul rînd valoarea lor istorică-documentară, dar și calitățile lor artistice. Considerăm oportun a se acorda atenția cuvenită, în cadrul cercetării trecutului, și acestor aspecte, deoarece fără lămurirea lor nu este posibilă reconstituirea tabloului complex al societății secolelor XVI—XVIII.

ANA MARIA CIPAIANU

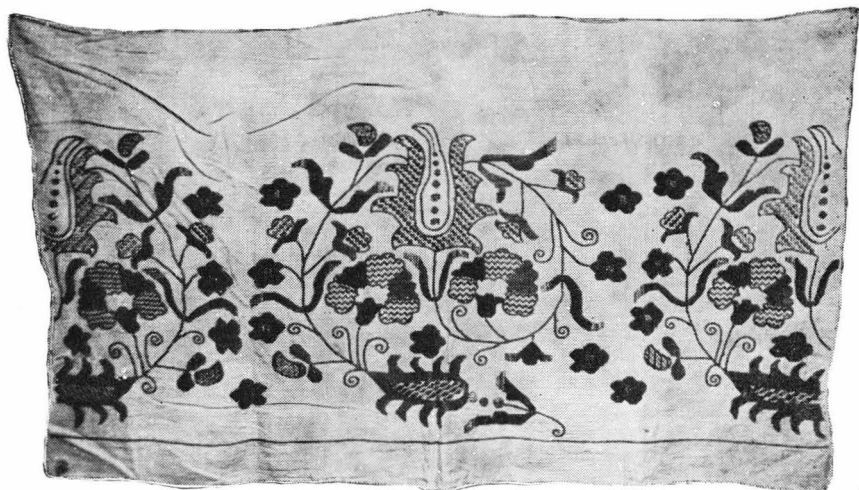
PIÈCES D'INTÉRIEUR URBAIN TRANSYLVAINES DES XVIe—XVIIIe SIÈCLES

(Résumé)

S'accordant avec la tendance générale de la muséographie contemporaine vers la mise en valeur toujours plus complexe et efficace du patrimoine muséal, les auteurs se sont proposé l'organisation de l'exposition temporaire „Pièces d'intérieur urbain transylvain des XVIe—XVIIIe siècles“. Cette exposition vient compléter celle de base de la section d'histoire moyenâgeuse illustrant certains aspects particuliers de l'évolution de la société féodale de Transylvanie, à savoir le cadre qui abritait le développement de la vie urbaine aux XVIe—XVIIIe siècles.

L'ambiance architecturale adéquate a été fournie à nos objets (pièces originales d'époque accompagnées par des photographies des pièces d'intérieur qui manquent dans notre musée) par trois des salles du lapidaire médiéval du Musée d'histoire de la Transylvanie de Cluj-Napoca.

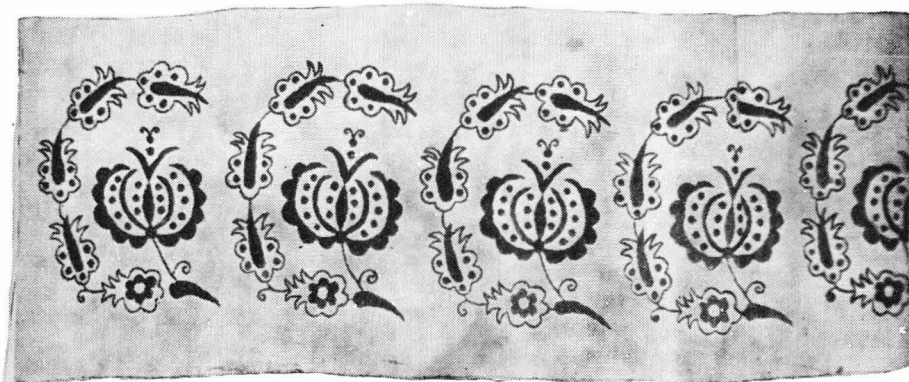
En exposant des meubles, des tapis, des objets en céramique et en métal, ainsi que des broderies des siècles XVIe—XVIIIe, on a essayé de documenter la vie urbaine transylvaine de ces siècles tout en la présentant de façon attractive et facile à comprendre pour toute catégorie de visiteurs, indifféremment de leur niveau d'instruction. On s'est proposé à la fois la popularisation d'une partie moins connue jusqu'à présent de notre patrimoine muséal, la majorité des pièces n'ayant pas encore été exposée.

1

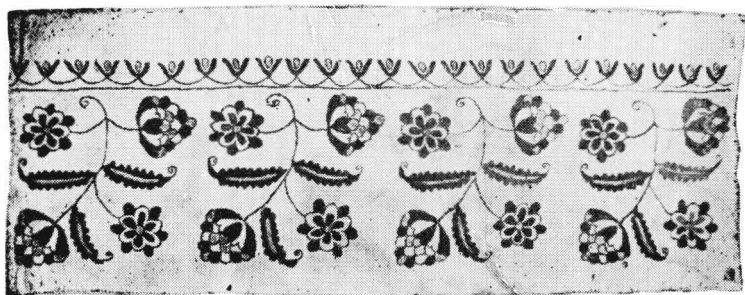
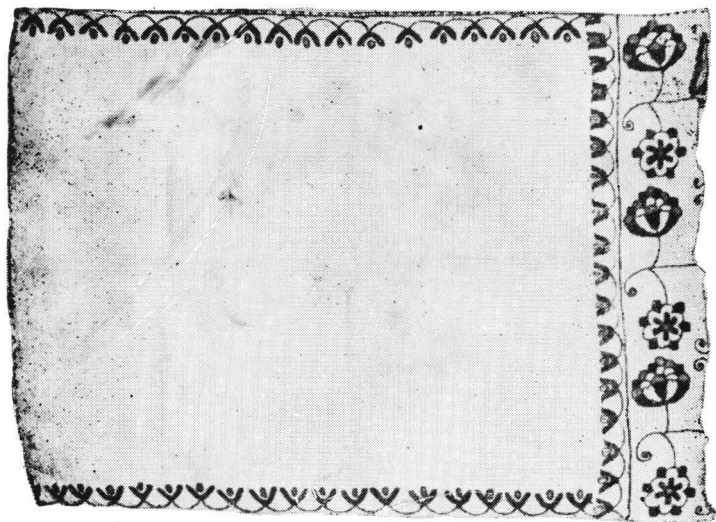

2

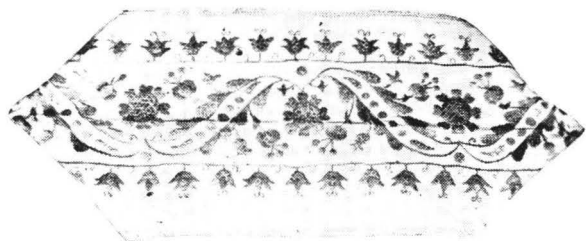

3

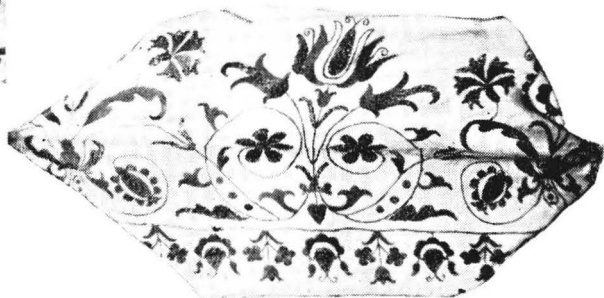
Planșa IV — Fig. 1: Căpății de pat; fig. 2: fragment de bordură de cearșaf; fig. 3: bordură de cearșaf.

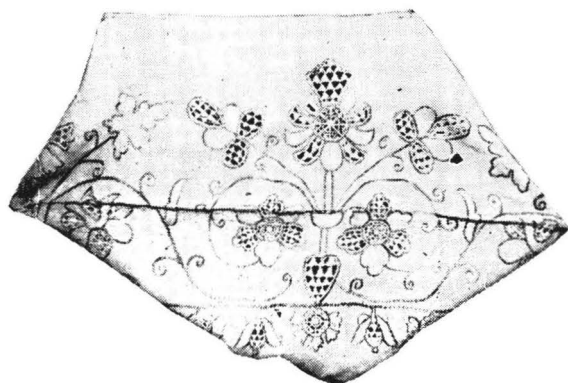
Planșa V — Garnitură de pat.

1

2

3

Planșa VI — Fig. 1: căpătii de pernă; fig. 2: față de pernă; fig. 3: căpătii de pernă.

BISERICA ADORMIREA MAICII DOMNULUI DIN LUGOJ — CTITORIE A CNEZILOR ROMÂNI DIN BANATUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Prin ocuparea Banatului de către austrieci în 1718 și transformarea lui într-o provincie imperială, condițiile economice prospere aduse de industrializarea rapidă și modernizarea agriculturii favorizează și ridicarea unei pături înstănite din rîndul populației românești. În primul rînd, este necesară sublinierea existenței unei populații românești nu numai covârșitoare ca număr, ci și constituită în comunități prospere, de țărani împroprietăriți încă din 1690 și de bogați meșteșugari și negustori stabiliți în orașe. Păstrătoare și purtătoare în același timp a unor tradiții culturale deloc neglijabile, neîncurajate, dar nici interzise de otomani, manifestate printr-o artă populară înfloritoare și o cultură de școală grupată în jurul vechilor mănăstiri, ea își păstrează caracterele specifice și în noua etapă politică, preluînd de la noii veniți ceea ce convenea și putea fi adaptat. Cu toate că pe parcursul secolului al XVIII-lea o mare parte a populației a fost strămutată de pe cele mai fertile pămînturi pentru a face loc coloniștilor, cu toate că exploatarea populației autohtone devine sistematică și organizată, la fel ca și politica de catolicizare, constatăm participarea românilor în această perioadă la societăți comerciale, la negoț și meșteșuguri, precum și la cumpărarea unor domenii ce duc la acordarea unor funcții oficiale și chiar la titluri nobiliare. „Toată această societate nouă, îmbogățită și rafinată, dar aparținînd legii ortodoxe, nu se mai mulțumea cu vechile lăcașuri de rugăciune... Ei aveau nevoie de clădiri mari, clădiri monumentale care să impresioneze și să impună legea lor ortodoxă”¹. De asemenea, după stingerea tulburărilor culminate cu răscoalele antihabsburgice din 1733 și 1737—1738, anii de pace, oprirea temporară a colonizărilor, înființarea regimentelor de graniță, precum și recunoașterea cultului ortodox de către împărăteasa Maria Terezia în 1759 favorizează o intensificare a avîntului edilitar al populației românești.

Deși, în majoritatea cazurilor, ctitoriile de biserici ortodoxe aparțin comunităților orășenești și rurale, înțîlnim pe parcursul secolului numeroase nume de cnezi și negustori români care subvenționează ridicarea unor monumente eclesiastice. Astfel, Ioan Raț de Mehadia, „supremum prefectum inclitorum” al districtelor Caransebeș, Lugoj și Lipova, ctitorește faza din 1726 a bisericii Sf. Nicolae din Lugoj². Negustorul de vite Marcu Muțiu³, ajuns jude al Timișoarei, ridică biserica mare de la Partoș în anii 1750—1753.

¹ I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 129.

² George Popoviciu, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 309.

³ I. B. Mureșianu, *Mănăstirea Partoș*, Timișoara, 1971; I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 128.

Cneazul Goșa Vucu⁴ ctitorește biserica din Lăpușnicul Mare, familia Vinătorilor (Izdrea, Trandafir și Andrei)⁵ pe cea de la Lugoje, Ieremia și Ion Gherguța⁶ pe cea de la Doman, „boierul” Ignatie Lavrinici⁷ pe cea de la Oloșag, iar Neda Mangea⁸ pe cea de la Ticvaniul Mare. Această succintă trecere în revistă a numelor cunoscute de ctitori ne relevă posibilitățile materiale prospere, pozițiile sociale mai mult decât onorabile ale unor reprezentanți ai românilor, precum și persistența cnezilor în formele lor de organizare.

Prin valoarea artistică și ca factor în menținerea conștiinței naționale a poporului român, ca cea mai importantă ctitorie a veacului al XVIII-lea bănățean se impune biserica Adormirea Maicii Domnului din Lugoje, oraș cu populație aproape exclusiv românească de-a lungul istoriei.

În urma contractului redactat în 18 mai 1759⁹ este însărcinat maistrul civil constructor Johannes Breutter din Timișoara, ajutat de maistrul zidar Bürgerl, cu ridicarea bisericii. Din partea comunei ortodoxe din Lugoje semnează Gavril Gurean, obercnez și tutore, Alisandru Petrașcu, obercnez, Mihail Faur, cnez, „dimpreună cu tot orașul”, Martin Olari și alți 41, cu mențiunea „înainte noastră trimisul domnului episcop, Gheorghe Ilievici protopresvi-

⁴ N. Cornean, *Monografia Episcopiei Caransebeș*, Caransebeș, 1940, p. 373—374; Coriolan Burac, *Cronica istorică a Almăjului*, în *Revista institutului social Banat—Crișana*, 1942, X, p. 225 et passim.

⁵ Cronica parohială amintește actul din 14 august 1777 găsit de pr. Petre Olde în globul turnului.

⁶ Ioachim Miloia, *Chestionar adresat preoților din Banat*, mss. la Muzeul Banatului, Secția de istorie.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Colecția muzeală a Protopopiatului ortodox român din Lugoje, nr. inv. 143; cuprinde 2 coli 38×24, scrise de mână cu cerneală sepie în germană cu litere gotice cursive, 45 de semnături în românește cu chirilice, 14 sigilii personale. Trad. pr. V. Muntean. Redăm aici actul în întregime: „Contract care s-a încheiat astăzi, sub data așezată la sfârșit între comunitatea ortodoxă din Lugoje și maistrul constructor civil timișorean Johannes Breutter, în vederea construirii unei biserici ce i s-a oferit, iar învoiala s-a statornicit neclintită, precum:

1. Maistrul zidar se legătuiește că va clădi această biserică nu numai potrivit proiectului acuratului creștin, ci în chip deosebit după intențiile și stilul arhitectonic apreciat de domnul episcop care conduce dieceza ortodoxă și se va realiza fără toate insistențele în lungime, lățime și înălțime și ca aspect și va chezași pentru construcție. Tot el se va îngriji de calfe de zidari necesare, iar după terminarea zidirii bisericii, anul și ziua, pentru toate stricăciunile, spargerile și pagubele săvârșite va garanta cu toată averea și cinstea sa; 2. Comunitatea lugojană se va înțelege asupra aprovizionării maistrului zidar sus-numit cu toate cele trebuitoare la clădire — materiale de construcție și rechizite, apoi să transporte toate acestea la locul de zidire și să le achite cu bani numerar. Pentru un stânjen de zidit și lucrat (toate ferestrele, ușile și alte goluri sînt pe deplin măsurate), începînd de la fundație și pînă la înălțimea corpului de clădire se plătesc 5 fl. (5); — pentru un stânjen de zid bisericesc boltit la care își are valabilitate măsuratul de la jumătate din lungime a șapte fl. (7); — pentru un stânjen construcție de turn începînd de la înălțimea corpului bisericii și totul măsurat, pentru fiecare opt fl. (8); — pentru un stânjen curent de construcție de cornișă principală în interiorul și exteriorul corpului clădirii și pe fațadă a două picioare trei poli pentru șase fl. (6); — pentru un stânjen pătrat de tencuială în interiorul construcției și muncă de quadratură patruzeci și cinci creșari (45); — pentru aceeași muncă, dar în exteriorul bisericii, treizeci și șase creșari (36); — pentru tencuială în relief doisprezece cr. (12). 3. Înainte de toate maistrul zidar trebuie să se înțeleagă cu autoritățile locale

ter¹⁰. Se cuvine să subliniem că, din costul total de 22.828 florini, cneazul Gavril Gurean a contribuit cu 5.038 florini, adăugând încă 1.012 fl. pentru școala de pe lângă biserică¹¹, pe când episcopul Ioan Georgevici al Vârșetului a subscris 208 florini, iar episcopii sârbi de la Timișoara și Buda doar cu cîte 12 florini¹².

Construcția bisericii situate astăzi pe str. Justiției Populare 2 a municipiului Lugoj a durat șapte ani, pînă la sfîntirea ei de către episcopul Vîrșetului, Ioan Georgevici, în 1766. Despre proiectul acestui monument nu avem date documentare precise, excepțînd remarca din punctul 1 al contractului de zidire din 1759, unde se menționează că „Maistrul zidar se legătuiește că va clădi această biserică nu numai potrivit proiectului acuratului creștin (?), ci în chip deosebit după intențiile și stilul arhitectonic apreciat de domnul episcop care conduce dieceza ortodoxă...“ Ne vine greu să credem că, așa cum afirmă unii cercetători¹³, „acuratul creștin“ ar fi Emmanuel Fischer von Erlach. Aducînd în sprijinul acestei afirmații analogia incontestabilă a decorației și compoziției fațadei de vest cu cea a bisericii Sf. Gheorghe, „domul“ din Timișoara, aceștia omit faptul că paternitatea ilustrului arhitect vienez asupra planului domului este foarte îndoielnică, fiind vorba de o atribuire tîrzie, nesustînută de dovezi documentare sau analogii artistice¹⁴. De asemenea, ni se pare prea puțin plauzibil ca recomandările episcopului de Vîrșet, prelat și nu arhitect, să fi trecut dincolo de anumite indicații generale privind stilul, evident foarte la modă în epocă, și adaptarea lui la necesitățile cultului ortodox. Presupunerea că episcopul ar fi impus imitarea catedralei ortodoxe din Vîrșet, care într-adevăr se apropie mult de biserica lugojană, nu poate fi susținută, deoarece aceasta a fost ridicată mai tîrziu, între anii 1770 și 1786, reluîndu-se aici o formă al cărei succes fusese deja confirmat prin realizări anterioare.

Cea mai verosimilă presupunere considerăm a fi aceea conform căreia Johannes Breutter, ca numeroși alți maiștri constructori și antreprenori ai provinciei din acea epocă (cunoaștem cazurile lui Kaspar Dissl și Johannes Lechner, ambii timișoreni) a creat un plan, inspirîndu-se din fațada princi-

cu privire la salariul lucrătorilor zilieri necesari și pricepuți la construcție și despre plata care se va efectua zilnic de către el însuși. 4. Comunitatea va prelua săparea de fundație pentru ridicarea bisericii, să umple locurile necesare cu moloz și să curețe terenul de iarbă cu ajutorul lucrătorilor voluntari. 5. Pentru ca maistrul zidar să poată continua în condiții bune și potrivit indicațiilor construcția, i se acordă un mic avans, dar îndestulător de care are nevoie, iar munca lui se va achita după terminarea edificiului, dar anual va căpăta o sumă conformă înțelegerii. În schimb 6. Maistrul zidar este obligat să examineze deseori lucrările de construcție a bisericii prin prezentare la fața locului, dar permanent să fie de față un șef de echipă care să conducă lucrările și să poarte grijă de aprovizionarea și folosirea materialelor de construcție și rechizite pentru care trebuie să garanteze. În sfîrșit 7. Se va asigura atît maiștrilor cît și oamenilor lor o locuință unde vor fi adăpostiți pe acest rîstimp — totul cu rațiune și fără pericol. Lugoj, la 18 mai 1759 ss.”

¹⁰ Mulțumim și pe această cale pr. Vasile Muntean pentru ajutorul acordat în întocmirea documentației.

¹¹ I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 130; I. B. Mureșianu, *Aspecte din trecutul culturii bănățene*, în *Mitropolia Banatului*, 1969, nr. 7—9, p. 409.

¹² Cum s-a zidit biserica ortodoxă din Lugoj?, Lugoj, 1859, p. 4—16; I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 130.

¹³ *Istoria artelor plastice în România*, vol. II, București, 1970, p. 180; Vasile Drăguș, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 192.

¹⁴ A. Buzilă, *Domul romano-catolic din Timișoara*, în *Tibiscus*, V, 1978, p. 248.

pală a domului din Timișoara, cea mai marcantă construcție contemporană a zonei și pe care, fiind el însuși localnic, o cunoștea bine. Ne referim bineînțeles la cunoașterea planurilor și releveelor, în formula lor definitivă, deci după ce proiectul original al Hofbauamt-ului a fost modificat și adaptat de Dissl și, foarte probabil, și de Alexander Steinlein și Theodor Kostka¹⁵, deoarece construcția părții de vest a catedralei catolice timișorene nu era terminată în anul 1759. În rest, proiectul este suficient de conformist pentru a putea fi atribuit unui meșter provincial, fără pregătire specială, fapt confirmat de păstrarea în arhivele vieneze a unui proiect de fațadă iscălit de omonimul său, Johann Lechner¹⁶. Se pare că conformarea la dorințele comanditarilor reali, adică ale cnezilor care au susținut material ridicarea construcției și nu ale episcopului Georgievici, s-a manifestat la crearea unei abside treflate, de o formă specifică, pe care o considerăm o variantă locală, inovatoare, pe care n-am întâlnit-o în exemple anterioare. Imitată la Mercina (1762), Ticvaniul Mare (1772), Broșteni și Răcăjdia (1778), Oravița (1784), Dognecea și Goruia (1795), toate sate românești, precum și la catedrala din Vârșet (1770—1786), ni se pare posibil ca cnezii români să fi pretins o formă care să amintească măcar aluziv de tipurile tradiționale, treflat sau triconc. Alături de noul monument se afla încă întreagă biserica veche, Sf. Nicolae, al cărei plan nu-l mai putem reconstitui astăzi, nemaipăstrându-se decât turnul din 1726 și situația actuală făcând imposibile orice sondaje arheologice, și este foarte plauzibil să se fi intenționat perpetuarea unei forme tradiționale românești și locale.

Proiectul realizat al bisericii ne prezintă o absidă treflată cu pilaștri interiori și exteriori la unghiuri, care susțin dublouri radiale convergente pe cheia arcului de triumf, separând trei mici semicalote continuate de triunghiuri sferice. Nava este împărțită în travee inegale prin dublouri susținute de perechi de pilaștri. Prima travee este lărgită în grosimea zidurilor, prezentând dublouri și în sensul longitudinal al navei; următoarele travee, flancate de încăperi joase practicate în grosimea pereților, au doar arcuri turtite longitudinale. Sistemul de arcuri crează trei bolți a vela de deschideri diferite. Pronaosul, separat prin stâlpii puternici ce susțin cafasul, este flancat de două încăperi dreptunghiulare joase, practicate în masa pereților turnurilor. Acestea, masive, ieșind din frontul fațadelor laterale, încadrează traveea vestică a pronaosului, boltit de calote.

În exterior, fațada principală, vestică, este formată din motivul central flancat de turnuri, fiind caracterizată prin alternanța motivelor curbe și unghiulare pe cele două registre verticale. Registrul inferior cuprinde portalul, deasupra căruia se găsește o fereastră cu o cornișă pronunțată formată de două volute afrontate, căreia îi corespund, la același nivel, la fel cu ferestrele laterale ale bazei turnurilor, două nișe puțin adânci terminate în arc în plin cintru. Separarea de registrul superior se face printr-o cornișă puternic profilată, care se continuă la același nivel, al acoperișului, și pe fațadele laterale și absidă, creînd elementul liant al decorăției exterioare, și descrie deasupra portalului de vest un fronton în arc de cerc. Registrul superior cuprinde turnurile, cu câte un corp cubic cu lunetă la

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Hans Diplich, *Die Domkirche in Temeswar*, München, 1972, fig. 68.

bază separat printr-o cornişă de corpul mai zvelt al părţii superioare, decorată cu perechi de pilaştri ionici la muchii, ferestre flancate de pilaştri aplatişti şi motivul ceasului. Motivul central, concav, ajungând pînă la jumătatea corpului turnurilor, este flancat de pilaştri ce susţin un fronton triunghiular.

Faţadele laterale, ritmate de perechi de pilaştri corespunzînd celor din interior, au cîte un portal lateral decorat cu cornişă în arc de cerc şi ferestre terminate în arc în plin cintru, cu pervazul sprijinit de consolete în formă de volute, identice şi la absidă.

Din decoraţia interioară, din păcate, nu putem menţiona ca autentice decît elementele de rezistenţă, respectiv perechile de pilaştri ce susţin dublourile, deoarece restaurarea executată în anii 1934—1935 de către aceeaşi echipă ca şi la Lipova nu prezintă nici un fel de garanţii în privinţa respectării elementelor originale. Pentru exterior ni se păstrează fotografii şi reprezentări plastice care ne atestă respectarea formelor iniţiale, dar interiorul este vizibil aglomerat de o decoraţie excesivă, cu elemente eterogene şi de factură recentă.

Biserica a fost ridicată din cărămidă, ca toate bisericile zonei de cîmpie, cu şarpantă de lemn, acoperiş de ţiglă. Învelitoarea turnurilor, recentă, aminteşte formele învelitorilor baroce şi se termină într-o fială, ca şi cea a bisericii sîrbe din Ciacova.

În decursul timpului, monumentul a suferit modificări care, fără a-i altera datele esenţiale, i-au schimbat unele elemente. Astfel, în 1803 turnurile au fost înălţate cu 25 de stînjeni, adăugîndu-se probabil motivul ceasului, iar acoperişul iniţial de şindrilă a fost înlocuit cu unul de ţiglă. În anul 1842, în urma unui incendiu, partea din lemn şi tablă a turnurilor se prăbuşeste, fiind refăcută provizoriu în formă de piramidă foarte turtită. La 15 iulie 1856, C. Udrea, ca episcop, a cerut refacerea învelitoarelor turnurilor în formă de baldachin, aşa ca cele ale catedralei catolice timişorene, dar membrii adunării bisericeşti nu au fost de acord. O restaurare radicală a fost efectuată în anii 1934—1935, documentaţia ei păstrîndu-se în arhiva parohială, şi a fost condusă de arh. Victor Vlad, secondat de arhitecţii Alex. Iorga la exterioare şi Constantin Purcariu la turnuri. Restaurarea aceasta nu intervine la structura de rezistenţă a monumentului şi la exterioare, decît refăcînd învelitoarea turnurilor în forma ei actuală, dar în interior operează transformări radicale şi neinspirate, alterînd-o iremediabil. În anul 1976, o echipă a Direcţiei patrimoniului cultural naţional execută o ultimă restaurare, aceasta din urmă corectă, rămîinînd la forma stabilită în 1935¹⁷.

Aparţinînd întru totul mediului artistic al Banatului, atît prin transformarea unor elemente de bază ale stilului baroc de către nişte meşteri locali, cît şi prin modificările impuse de gustul ctitorilor şi al episcopului de Vîrşeş, biserica Adormirea Maicii Domnului din Lugoj ne apare ca o creaţie originală, topind într-un tot unitar tradiţii diferite, materializate prin coexistenţa elementelor de stil baroc clasicizant cu cele ale reminiscenţelor vechi româneşti. De proporţii impozante, lungă de 43,23 m, lată de 20,92 m, cu

¹⁷ N. Stoicescu, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor medievale din Banat*, Timişoara, 1979, p. 95; T. Roşca, *Sfinţirea bisericii din Lugoj*, în *Foaia Diecezană*, 1945, nr. 1, p. 8—9; Virgil Turcan, *Un valoros monument istoric bănăţean: biserica Adormirea Maicii Domnului din Lugoj*, în *Mitropolia Banatului*, XVI, 1966, nr. 4—6, p. 294—306.

turnuri înalte de 57 m, ctitoria cnezilor din Lugoj se impune ca cel mai de seamă monument românesc de arhitectură al secolului al XVIII-lea din Banat și, în același timp, ca un monument al conștiinței noastre naționale pe aceste meleaguri.

ADRIANA BUZILA

L'ÉGLISE DE LA SAINTE VIERGE DE LUGOJ —
FONDATION DES „CNÈZES“ ROUMAINS DE BANAT
DU XVIII-ÈME SIÈCLE

(Résumé)

Elevée en 1759 aux frais des „cnèzes“ roumains de Lugoj, le plus important d'eux étant Gavril Gurean, la „grande“ église fut bâtie par le contremaître Johann Breutter de Timișoara. À la conception du plan, attribué par le contrat de construction à un certain „chrétien accurate“ (?), ont contribué les éléments stylistiques de l'époque, en particulier ceux empruntés du „dôme“ de Timișoara, les renseignements de l'évêque de Virșet et, supposons-nous, le goût des fondateurs. Ce dernier, à ce qu'il paraît, fut matérialisé dans la forme inédite de l'abside — une trèfle aux pilastres intérieurs et extérieurs aux angles, soutenant des doubles radiales convergents à la clef de l'arc de triomphe, séparant trois petites demicalottes continuées par de triangles sphériques. De cette assimilation a résulté une création originale, spécifique pour l'endroit et le temps, qui se relève comme le plus important monument de l'architecture roumaine du XVIII-ème siècle dans le Banat.

BISERICA ADORMIREA MAICII DOMNULUI LUGOJ

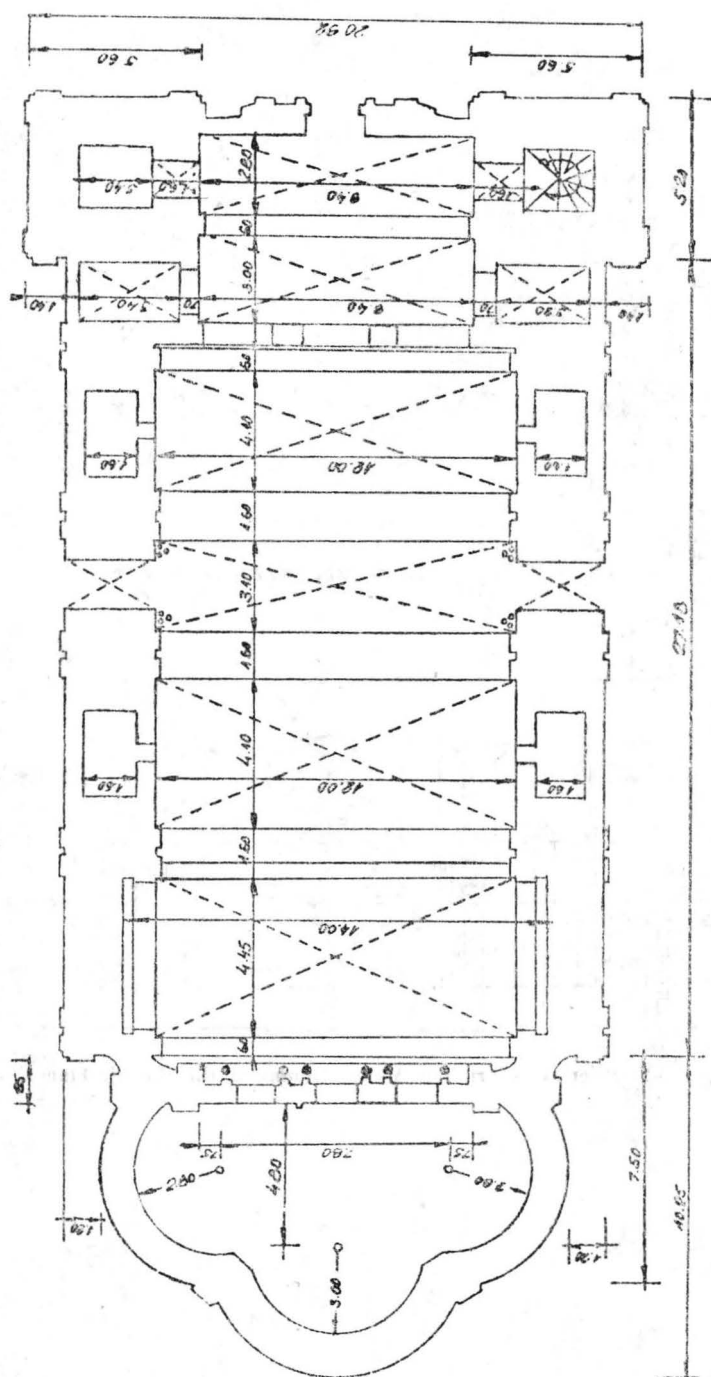

Fig. 3 — Imagine de după restaurarea din 1973.

Fig. 4 — V. Simionescu, Biserica din Lugoj, ulei/carton, 1911.

Fig. 5 — Anonim, Portret de prelat, ulei/pînză, sec. XIX (detaliu).

Fig. 6 — V. Simionescu, Portretul lui Gavril Gurean, ulei/peretele stîlpului de cafea din biserică — copie după vechea frescă.

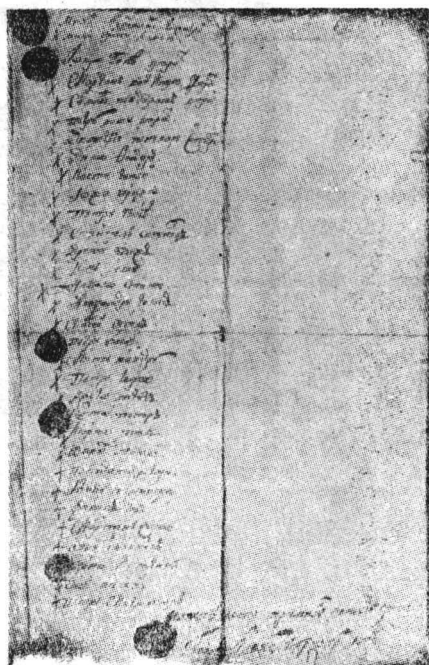

Fig. 7 — Pagina ultimă a contractului de zidire din 1759.

ARHITECTURA CIVILĂ SECESIONISTĂ ÎN CLUJ-NAPOCA

II

Secesiunea, care, la granița veacurilor, reprezintă un ultim stil încheiat în arhitectură și artele decorative, a lăsat și în Cluj numeroși martori. Studiul nostru, început în volumul XVII/1980 al publicației de față, prezintă realizările secesioniste în rezervația de arhitectură a Clujului, subliniind meritul arhitectural al clădirilor și contribuția lor la împlinirea peisajului urban. Continuăm studiul cu prezentarea fișelor de catalog. Se impune însă un comentariu pe marginea unei ierarhizări a valorii stilistice a imobilelor prezentate.

Ca în toate etapele de evoluție ale arhitecturii, momentele de vîrf nu se pot izola din lanțul întregii creații a unei perioade, pentru că numai prin comparații se poate urmări progresul, etapele de avînt sau declin. Stabilirea rigidă a unei ierarhizări valorice prezintă riscul menținerii numai a martorilor reprezentativi și înlăturarea celor cu valoare mai mică, neținîndu-se seama de valoarea de ansamblu a acestora, de importanța lor pentru caracterul și personalitatea ansamblului din care fac parte. Eliminarea unor verigi din lanțul evoluției unui stil va avea ca efect, pe lângă scăderea valorii și importanței monumentelor de vîrf, și îngreunarea înțelegerii monumentului, a contextului său istoric și cultural.

Studiul de față urmărește nu numai o prezentare a fenomenului arhitectural secesionist în rezervația de arhitectură a orașului, dar și o posibilă punere în valoare a acestui fenomen, prin măsuri de sistematizare vizînd această zonă. Considerăm, pe baza experienței acumulate pînă în prezent în ocrotirea monumentelor, că înpămîntenirea unei ierarhii este mult mai riscantă pentru o etapă a evoluției arhitecturii, decît lipsa unor aprecieri într-o lucrare de acest gen.

1. *Denumirea:* SEDIUL COMITETULUI JUDEȚEAN P.C.R.

Adresa: CLUJ-NAPOCA, PIAȚA VICTORIEI 12

Destinația inițială: SEDIUL CAMEREI DE COMERȚ ȘI INDUSTRIE

Datare: 1910

Autor: arh. HUBERT JÓZSEF

Caracterizare: Clădire de colț, cu trei fațade libere, compactă, organizată în jurul a două curți, avînd subsol, parter și două etaje.

Materiale: Zidărie de cărămidă, șarpantă de lemn cu învelitoare de țiglă trasă, tencuieli exterioare decorative, soclu mozaicat.

Descriere: Compoziție de mare plasticitate și dinamism, clădirea îmbină elemente de inspirație populară cu elemente de factură gotică, renaștere, maure și denotă înriurirea puternică a stilului Lechner. Traseul dominant este imprimat de linia sinuoasă a aticului, întreruptă în dreptul traveilor care adăpostesc intrările în imobil și de puternice accente curbilinii. Clădirea se ridică pe un soclu înalt din mozaic, cu partea superioară subliniind ferestrele demisolului. Parterul simplu, cu tencuială rusticată, este ritmat de șirul de fe-

restre dreptunghiulare geminate, întrerupt de intrările ample, încheiate în arce în miner de coș. Fațada principală este articulată la fațadele laterale prin corpuri semicilindrice ușor decroșate, cu acoperișuri cu tablă de plumb, amintind de pinacii gotici. Golurile etajelor superioare, din cîmp, sînt prinse în ancadramele din tencuială pieptănată, de factură populară. Parapetul ferestrelor etajului III este bogat decorat cu motive florale din tencuială. Motivul central al fațadei principale, alcătuit din trei travei, se detașează volumetric din întreaga compoziție. Ca și celelalte travei cu intrări, motivul central se remarcă prin profilatura bogată, curbiliile a golurilor și aticului, prin balcoanele semicirculare pe console cu parapet traforat, în formă de palmete, prin decorația florală a aticului. Toate aceste elemente contribuie la crearea viziunii sculpturale a compoziției, care se detașează din ansamblul pieții.

Stare de conservare: bună

Bibliografie: Arhiva orașului Cluj — acte ingineresti nr. 1055/1900; planurile clădirii aflate la Secția de arhitectură și sistematizare a Consiliului Popular Municipal

Analogii: casa din Kecskemét (Marcus Géza), imobilele din str. Patrioșilor nr. 4—6 Oradea (Jakab și Komor), complexul Vulturul Negru, Oradea.

2. Denumirea: IMOBIL DE LOCUINȚE

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. DR. P. GROZA 42

Destinația inițială: LOCUINȚE CU MAGAZINE LA PARTER

Deținător actual: GRUPUL ÎNTREPRINDERILOR DE GOSPODARIE COMUNALA ȘI LOCATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

Caracterizare: Clădire în formă de L, cu front îngust la stradă, dezvoltată pe trei nivele.

Materiale: Zidărie de cărămidă cu planșee de beton armat, șarpantă de lemn cu învelitoare de tablă.

Descriere: Fațada principală este în fapt suportul stilului. Decorul fațadei se prelungește prin gangul intrării la fațada spre curte cu ghirlande și panouri de tencuială periată, balustrade și grilaje din fier forjat cu motive vegetale stilizate. Gangul de intrare are cupolele pe arce dublouri. Motivul central al fațadei principale o împarte în două părți diferite ca dimensiuni și tratare plastică, accentuând puternic asimetria compoziției. Traseul dominant este curbiliu. Aticul sinuos, golurile în semicerc, turtite sau trilobate, ramele sinuoase ale panourilor parterului, ancadramele festonate din tencuială ale ferestrelor, alături de decorațiile stilizate de inspirație organică (fluturi, palmete, butoni) sînt elementele care atestă apartenența clădirii la stilul secesionist. Compoziția este completată cu un balcon de formă atectonică, susținut de cariatide, la etajul al doilea al traveii centrale.

Starea de conservare: bună.

Bibliografie: Ștefan Pascu și colab., *Clujul istorico-artistic*, 1974, p. 178.

Analogii: imobilul librăriei „Eminescu”, Oradea, (Sztaril).

3. Denumirea: IMOBIL DE LOCUINȚE

Adresa: CLUJ-NAPOCA, PIAȚA LIBERTĂȚII 21

Destinația inițială: LOCUINȚE CU MAGAZINE LA PARTER

Deținător actual: mixt (G.I.G.C.L. CLUJ și particulari)

Datare: 1910

Executant: ing. SPADA JÁNOS

Caracterizare: Clădire în formă de L, ridicată pe o casă renaștere, fost han, din care s-au menținut la refacere câteva elemente.

Materiale: Subsol cu bolți cilindrice și ziduri de piatră, zidărie de cărămidă în rest, planșee cu grinzi metalice, balcoane pe console metalice, șarpantă de lemn cu învelitoare de țiglă solzi.

Descriere: Compoziția echilibrată a fațadei principale se integrează armonios în frontul încheiat al pieții. Sinusoida aticului devine traseul dominant al unei compoziții asimetrice. Ritmul sinusoidal este subliniat de golurile dreptunghiulare și lobate ale ferestrelor. Traveea ușor decroșată, de acces, este marcată prin întreruperea aticului festonat și racordarea la un atic înalt triunghiular și prin singurul balcon cu parapet traforat ce protejează intrarea. Fațada devine suportul unei game bogate de decorații florale și geometrice din ceramică smălțuită verde și albă și al unei profilaturi puternice. Parterul este modificat în zona ocupată de magazinul de televizoare. Accesul se face printr-un gang boltit. Spre curte fațada este simplă, cu funcțiunea clar exprimată, singurele elemente de decor fiind balustradele de fier

forjat ale scărilor spre subsol și etaj. În apartamentul spre stradă, la primul etaj, două sobe de teracotă, una albă și alta verde, cu motive florale și pești, completează inventarul imobilului.

Starea de conservare: bună, cu excepția degradărilor la fațada spre curte, produse prin montarea cablului electric pentru magazinul de televizoare. De asemenea modificările din fațada principală distrug unitatea compozițională.

Analogii: imobilul din Aiud, str. Cuza Vodă 21.

4. Denumirea: SECȚIA DE NEURO-PSIHIATRIE INFANTILĂ

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. PASTEUR

Destinația inițială: LOCUINȚĂ

Datare: 1900

Autor: arh. LECHNER ODON

Caracterizare: Clădire cu parter, etaj și subsol, pe un plan încheșat neregulat, cu o volumetrie riguroasă și cu funcțiunea bine rezolvată exprimată în fațadă.

Materiale: Zidărie de cărămidă, planșee din beton armat, șarpantă de lemn cu învelitoare de țigle solzi smălțuite, finisaje exterioare din tencuială și placaj de cărămidă.

Descriere: Încadrându-se primei faze stilistice a artei secesioniste din Transilvania, clădirea se remarcă prin prezența principiilor compoziționale ale stilului Lechner. Traseul dominant curbiliniu este dat de brîul de cărămidă ce urmărește curbura golurilor pe cele patru fațade, precum și de aticul festonat al fațadei vestice, spre stradă. Jocul neașteptat al panourilor de tencuială, simple, cu rame de cărămidă între care se inserează ferestrele de diferite forme și dimensiuni, dau mobilitate compoziției, subliniind îmbinarea subtilă a diferitelor volume. Din tot acest joc se citește însă rigoarea structurală. Elementele de strictă funcționalitate, cum sînt coșurile, devin aici atît elemente de racordare între volume, cît și elemente decorative în sine. Soclul înalt, placat cu cărămidă, subliniază caracterul impozant al compoziției. Găsim în tratarea fațadei îmbinări de elemente orientale cu elemente folclorice (arce în acoladă, elemente ceramice smălțuite de factură organică). În fațada vestică, la partea superioară a aticului se găsesc blazonul și data execuției — 1900 — realizate în ceramică policromă. Utilizarea placajului de cărămidă în fațade contribuie din plin la integrarea clădirii în ansamblul clădirilor cliniciilor.

Starea de conservare: bună

Bibliografie: Arhiva orașului Cluj — acte ingineresti nr. 246/1899.

5. Denumirea: CLĂDIRE DE LOCUIT

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. A. MUREȘIANU 3

Destinația inițială: LOCUINȚĂ

Caracterizare: Clădire modestă, parter, pe un plan compact.

Materiale: Zidărie de cărămidă, șarpantă de lemn cu învelitoare de țiglă trasă.

Descriere: Plăstira fațadei este dominată de aticul puternic festonat. Deasupra fiecărei ferestre este prins un motiv floral din alamă. Axul de simetrie este marcat printr-o amplitudine mai mare a aticului care primește și un gol treflat.

Starea de conservare: bună.

Analogii: casele din Tîrgu-Mureș, str. Cuza Vodă 3 și 4.

6. Denumirea: IMOBIL DE LOCUINȚE

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. NAPOCA 12

Destinația inițială: CASĂ DE RAPORT

Deținător actual: GRUPUL ÎNTRERINDERILOR DE GOSPODARIE COMUNALĂ ȘI LOCATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

Datare: 1905

Executant: TORS & ORMAI

Caracterizare: Clădire de formă neregulată, organizată în jurul a două curți.

Materiale: Zidărie de cărămidă, șarpantă de lemn cu învelitoare de țiglă, decorații exterioare din tencuială.

Descriere: Fațada spre stradă, organizată pe registre în manieră geometrică, păstrează rigoarea arhitecturală, tectonică acuzată de pilaștri. Soclul înalt și parterul sînt tratate în asize în tencuială, asize ce continuă în traveile de capăt pe pilaștri, pe toată înălțimea nivelelor superioare. Un brîu sîmpleu profilat separă parterul de etaje. Gama decorațiilor cuprinde ghirlande, palmete cu tulpini, figuri de femei în altorelief ieșind dintr-un mănunchi de frunze, panouri geometrice simple, denticuli. Balustrada metalică a balconului din traveile

centrale, de inspirație florală, cu o mișcare curbilinie pronunțată, se înscrie în concepția Art Nouveau. În traveea laterală, stînga, cornișa se amplifică, căpătînd ornamente geometrice și florale, ce încadrează data terminării execuției — 1905.

Starea de conservare: bună

Bibliografie: Registrele de evidență a cererilor de construcție A.O.C., 4725/1905.

7. Denumirea: CLADIRE DE LOCUIT

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. 1 MAI 4

Destinația inițială: LOCUINȚE

Deținător actual: GRUPUL ÎNTREPRINDERILOR DE GOSPODARIE COMUNALA ȘI LOGATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

Datare: 1906—1907

Autor: arh. POLGARI ISTVAN

Caracterizare: Clădire în formă de pieptene cu subsol și trei nivele, cu o volumetrie simplă.

Materiale: Zidărie de cărămidă cu planșee din beton armat, scară din beton armat, șarpantă de lemn cu învelitoare din țiglă.

Descriere: Compoziția fațadei se organizează în jurul axei de simetrie marcate de intrarea în imobil și de ferestrele geminate de la nivelele superioare. Traveile laterale, ușor decroșate, sînt suportul unor decorații bogate. Întregul cîmp este tratat în asize marcate în tencuială, iar un brîu puternic separă parterul unitar de celelalte nivele, întrerupt doar de cele două balcoane ale traveilor laterale. La etajul întîi al traveilor laterale, un gol amplu, încheiat în arc turtit, deasupra căruia se dezvoltă un amplu motiv vegetal în care se împletesc lujeri cu frunze de stejar, dintre care se profilează o lebădă. La etajul al doilea, trei ferestre, grupate într-un singur ancadrament încheiat în arc turtit, sînt flancate de cîte un motiv floral reprezentînd floarea soarelui. În spațiul de deasupra ferestrelor pînă la ancadrament se desfășoară o scoică. Cornișa unitară cu profilatură bogată încheie compoziția fațadei. Imediat sub cornișă, în partea centrală, un motiv din tencuială zgriată urmărește profilul dreptunghiular al ferestrelor etajului doi. Compoziția fațadei este o îmbinare de elemente clasice (ove) și baroce (scoică) cu elemente zoomorfe și geometrice.

Starea de conservare: bună.

Bibliografie: A.O.C. Registrele de evidență a cererilor de construcție pe anul 1906.

8. Denumirea: TEATRUL NAȚIONAL

Adresa: CLUJ-NAPOCA, PLAȚA VICTORIEI

Destinația inițială: TEATRU

Datare: 1904—1905

Autori: FELLNER ȘI HELMER

Caracterizare: Clădire izolată de mari proporții, cu o volumetrie compactă, rațională.

Materiale: Zidărie de cărămidă, tencuieli exterioare decorative, pardoseli din mozaic, plăci de marmură, lemn, decorații interioare din ghips cu foiță de aur, planșee metalice, șarpantă de lemn cu învelitoare din tablă.

Descriere: Compoziția cu o volumetrie viguroasă, echilibrată, exprimă clar funcțiunea. Alături de volumetrie, tratarea fațadelor printr-un joc de panouri bidimensionale deasupra unui parter rusticat, cornișa puternică cu denticuli, scara amplă și cele două rampe ce conduc la intrarea principală sînt elementele care conferă clădirii monumentalitate. Fațada principală spre nord se compune în jurul arcadei majore a intrării, în care se sînt reflexele baroce. În această fațadă golurile sînt dispuse simetric față de axa centrală; cele din traveile intrării cu forme diferite se înscriu în arcada decroșată a intrării principale. Frontonul semicircular al intrării este flancat de două turnuri încununate cu trige trase de lei, executate în 1905 de atelierul budapestan Schlick. Două nișe semicirculare ce adăposteau sculpturi în ronde-bosse flanchează de asemenea intrarea. Fațadele laterale sînt mai simplu tratate, ritmate de registrele de goluri dreptunghiulare și semicirculare.

Interiorul se remarcă prin unitatea compozițională a volumului, decorației, mobilierului, corpurilor de iluminat. S-a realizat astfel o continuitate interior-exterior. Holul amplu, cu o scară monumentală de piatră, urmărește prin planimetria sa traseele curbe ale decorației baroce de pe pereți și tavane. Figuri umane încheie stîlpii care susțin balconul. Caracteristicile stilului se regăsesc și în corpurile de iluminat, oglinzile și mobilierul, amplasate în holuri și în sala de spectacol.

Sala de spectacol ovală, cu două nivele de loje și un balcon, este acoperită cu o cupolă pe traverse metalice. Gama elementelor decorative ale sălii cuprinde figuri umane.

ghirlande, perle, continuându-se apoi cu mobilierul realizat în același stil, la oglinzile lojilor de rangul I, la suporturile de umbrele. Totul dovedește o concepție stilistică încheiată, care n-a pierdut din vedere nici măcar cârligele de fixare a draperiilor de pe holuri.

Întreaga compoziție vădește încă o puternică înrîurire istoricistă, pe care, ca și în secesiunea vieneză, se grefează elementele noului stil.

Starea de conservare: bună, cu excepția grupurilor sculpturale de pe fațada nordică.

Bibliografie: Șt. Pascu și colab., *Istoria Clujului*, 1974, p. 362; Revașul, nr. 5/1904; 22/1904; *Művészeti Lexikon*, Budapest, 1967, vol. II, p. 39, 365; Șt. Pascu și colab., *Clujul istorico-artistic*, 1974, p. 156, 188; Arhiva orașului Cluj — acte ingineresti nr. 1055/1900.

9. Denumirea: TEATRUL MAGHIAR DE STAT

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. 1 MAI 26—28

Destinația inițială: TEATRU

Datare: 1909—1910

Autori: MARKUS GÉZA ȘI SPIEGEL FRIGYES

Caracterizare: Clădire cu o volumetrie armonios proporționată într-o compoziție ascendentă, marcând axa de simetrie.

Materiale: Structură mixtă, învelitoare din eternit și tablă.

Descrierea: „Modernizarea” executată în 1960 a transformat complet fațada principală, înbrăcînd-o într-o compoziție nouă, așa încît analiza s-a făcut pe ilustrate de epocă (1910) și dinaintea modificării. Compoziția volumetrică și plastica de fațadă vădesc înrîuririle secesiunii vieneze, cu elemente baroce. Corpurile se înlanțuiesc într-o mișcare sinusoidală pe forme baroce, care culminează în cupola sălii de spectacol. Parterul este vibrat prin tratare în rustica. Corpurile laterale, cilindrice, acoperite cu cupolete, puternic vitrate, adăposteau intrările laterale. Corpul principal este organizat în jurul motivului central al intrării. Două coloane canelate cu capiteluri compozite flanchează intrarea decroșată și susțin antablamentul și cornișa puternic profilată, cu decupaje curbilini. Golurile au forme și dimensiuni diferite corelate volumului pe care-l străpung (ovale, dreptunghiulare, încheiate în semicerc). Inițial cupola principală a avut o laternă care a fost înlocuită prin anii 1950 cu tabachere și coif de tablă. Gama elementelor decorative ale fațadei a fost foarte bogată, dar imaginile păstrate nu permit identificarea detaliului. Volumul se încheie la partea superioară cu turnul scenei, în două pante, tratat cu panouri simple din tencuială.

Interiorul, căruia i s-au adus modificări ample, păstrează încă în sala de spectacol decorații caracteristice stilului — motive vegetale și figuri umane. Forma golurilor din parapetul balconului urmărește curbura dominantă a întregii compoziții interioare.

Starea de conservare: bună, cu excepția zonei modificate în 1960, unde au apărut fisuri și deplasări ale structurii.

10. Denumirea: BIBLIOTECA UNIVERSITĂȚII „BABEȘ-BOLYAI”

Adresa: CLUJ-NAPOCA, PIAȚA PĂCII

Destinația inițială: BIBLIOTECA

Datare: 1906—1908

Autori: GIERGL KÁLMÁN ȘI KORB FLORIS NÁNDOR

Caracterizare: Clădire de colț de mari proporții, formînd unul din fronturile pieței Păcii, organizată compact în jurul unor curți interioare.

Materiale: Zidărie de cărămidă pe fundații de beton, planșee de beton armat, șarpantă de lemn cu învelitoare din eternit, placaj ceramic pe fațade.

Descriere: Clădirea, de viziune geometrică, este inspirată din secesiunea vieneză. Traseul geometric rectangular se subordonează exprimării structurii. Accentele apar în punctele de articulare a fațadelor prin decroșarea planului fațadei și individualizarea acoperișului. Cornișa dreaptă, bogat profilată, ritmată de butonii amplasați în interaxele golurilor, se amplifică în zonele de colț, unde ferestrele și brîul de deasupra capătă un traseu curbiliniu.

Decorația fațadei, organizată în registre, redă în cărămidă motive geometrice, de inspirație populară. Intrarea principală este marcată printr-un portal cu ancadrament amplu cu decor și profilatură bogată.

Starea de conservare: foarte bună.

Bibliografie: Arhiva orașului Cluj — registrele de evidență a cererilor de construcție pe anul 1906; Șt. Pascu și colab., *Clujul istorico-artistic*, 1974, p. 184; *Művészeti Lexikon*, Budapest, 1967, vol. II, p. 211, 679.

11. *Denumirea:* HOTEL „ASTORIA”*Adresa:* CLUJ-NAPOCA, STR. HOREA 3*Destinația inițială:* HOTEL*Caracterizare:* Clădire de colț pe patru nivele, impozantă, dezvoltată pe trei laturi ale unei curți trapezoidale.*Materiale:* Structură mixtă, șarpantă de lemn cu învelitoare din țigla, tencuieli exterioare decorative și simple, în panouri.*Descriere:* Compoziția volumetrică simplă a hotelului, organizată pe principiul simetriei, reușește să se integreze în frontul străzii format din clădiri de sec. XIX cu fațade bogat decorate. Rezalitele semicilindrice ce se ridică peste parter, pe înălțimea celor trei nivele se decroșează puternic, articulând fațadele laterale cu cea principală. Motivul loggiei este preluat de la clădirile învecinate și reprodus la ultimul nivel al acestor rezalite. Echilibrarea rezalitelor s-a făcut prin ușoara decroșare a traveilor de capăt ale fațadelor laterale. Cornișa puternic profilată capătă în dreptul rezalitelor elemente suplimentare (zimși, balustradă traforată), marcând astfel motivul central al fațadei principale.

Jocul plinurilor și golurilor subliniază verticalitatea compoziției. Gama decorațiilor cuprinde panouri geometrice din tencuială stropită sau cu caneluri, butoni, denticuli, semicoloane canelate cu capiteli dactice, plăci dreptunghiulare cu figuri umane în basorelief. Se simte și aici influența secesiunii austriece.

Interiorul păstrează doar câteva decorații florale în tencuială pe plafonul holului central.

Starea de conservare: bună12. *Denumirea:* SEDIUL BANCII NAȚIONALE*Adresa:* CLUJ-NAPOCA, PIAȚA LIBERTĂȚII 7*Destinația inițială:* BANCA*Autor:* arh. DVORSZAK*Caracterizare:* Clădire înaltă, pe cinci nivele, în formă de L, avînd un front îngust spre stradă.*Materiale:* Zidărie mixtă, planșee de beton armat, șarpantă de lemn cu învelitoare de tablă.*Descriere:* Compoziția dezvoltată pe trei travei este încă puternic legată de tradiție. Pilaștri majori marchează cele trei travei, încheindu-se cu capiteli cu figuri umane la etajul III, pentru ca să se reia cu figuri umane în altorelief la nivelul următor. Cornișa înaltă se ridică la nivelul clădirii învecinate, asigurînd integrarea armonioasă în compoziția unitară a pieței. Ultimul nivel preia în traveile laterale de la clădirea alăturată dimensiunile golurilor, ritmul lor, vibrînd întreaga compoziție. În dreptul traveii centrale cornișa se amplifică, căpătînd în același timp o decorație bogată. În gama ornamentelor se reia motivul liber interpretat al perlei de la clădirea vecină, alături de figuri umane, dragoni, motive florale și geometrice. Interiorul păstrează, în sala mare de relații cu publicul, decorația originală în bună stare. Deasupra spațiului rezervat birourilor, un luminator amplu cu o friză de sticlă cu decorații florale într-o gamă de culori calde (galben, brun) asigură luminarea naturală a întregului spațiu. Perimetral, luminatorul are o friză cu casete din mozaic cu motive geometrice. Aceleași casete se regăsesc pe stâlpi și pilaștri. Șemineul amplasat în axul peretelui vestic al sălii are un placaj de marmură albă și roz cu panouri din mozaic. Pilaștri plasați cu marmură roz, cu capiteli cu frunze de acant și figuri umane, completează compoziția interioară. În dreapta și stînga șemineului sînt două panouri ample din mozaic, reprezentînd scene alegorice, cu o mișcare a personajelor apropiată de cea a frescei. Expresivitatea și execuția deosebit de îngrijită, de bună calitate, sînt principalele caracteristici. Gîndirea unitară a ferestrelor și uși a utilizat geamuri ornament cu motive florale.*Starea de conservare:* bună.13. *Denumirea:* IMOBIL DE LOCUINȚE CU BIROURI ȘI MAGAZINE LA PARTER*Adresa:* CLUJ-NAPOCA, PIAȚA LIBERTĂȚII 8*Destinația inițială:* SOCIETATE DE ASIGURARE ȘI LOCUINȚE*Deținător actual:* GRUPUL ÎNTEPRINDERILOR DE GOSPODĂRIE COMUNALA ȘI LOCATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ*Date:* 1912—1913*Autori:* KÁRMÁN ALADAR ȘI ULLMANN GYULA*Executanți:* REMENYIK ȘI SEBESTYÉN

Caracterizare: Clădire de colț cu volum masiv, compact, organizat pe trei nivele în jurul unei curți interioare dreptunghiulare.

Descriere: Compoziția geometrică sobră poartă urme de ornamentație istoricistă, vădind influența Wiener Sezession-ului. Motivul central al fațadei spre piață care se decroșează ușor, acoperind cinci din cele șapte travei între nivelele III—V, este încununat cu un fronton cu decorație în altorelief. Un balcon cu parapet traforat, desfășurat pe lungimea celor cinci travei, susținut pe console duble, marchează motivul central. Două semicoloane colosale pe înălțimea a două nivele, canelate și cu capitele ionice, încadrează traveea mediană, încercând o subliniere a verticalității compoziției. Cornișa puternică și brîul dintre ultimele două nivele echilibrează această tendință, reușind integrarea fațadei în caracterul întregului sit, cu orizontala puternic marcată. Ornamentația bogată cuprinde elemente foarte diverse, mergînd de la amforele cornișei la motivele vegetale și perlele de deasupra ferestrelor, la frunzele de acant de pe consolele balconului și culminînd cu doi putti ținînd ghirlande și îndrăcind emblema din fronton.

Starea de conservare: bună

Bibliografie: Arhiva orașului Cluj — acte ingineresti nr. 5014/1914.

14. Denumirea: IMOBIL DE LOCUINȚE „URANIA”

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. HOREA 4

Destinația: LOCUINȚE, CINEMATOGRAF ȘI MAGAZINE

Deținător actual: GRUPUL ÎNTEPRINDERILOR DE GOSPODĂRIE COMUNALA ȘI LOCATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

Date: 1910

Autor: arh. KAPETER (informație de la arh. Debreczeni L.)

Caracterizare: Clădire înaltă de colț, de mari proporții cu un plan patruleter neregulat organizat în jurul unei curți trapezoidale.

Materiale: Structură de beton armat și cărămidă, învelitoare de țiglă trasă pe șarpantă de lemn.

Descriere: Compoziție rectilinie, geometrică, exprimînd limpede structura, vădește influența secesiunii austriece. În tratarea bidimensională a fațadelor și utilizarea cumpătată a ornamentelor, găsim totuși și folosirea unor elemente decorative cu putere de simbol. Patru atlânți pe cornișa colțului susțin cele două sfere metalice.

Cele trei travei laterale din str. Horea care cuprind la parter intrarea în cinematograful formează un volum ușor decroșat atît în planul fațadei cît și în acoperiș. Intrarea este protejată de o marchiză îngustă, semicirculară de sticlă prinsă în ramă metalică cu decorații florale. Două figuri umane îngenunchiate, într-o poziție sugerînd susținerea etajelor superioare. Un mascheron și două reprezentări de bărbați în poziții cuasimilare decorează aticul într-o compoziție triunghiulară. Ritmul și proporțiile plinurilor și golurilor accentuează verticalitatea compoziției.

Starea de conservare: sînt necesare lucrări de curățire și conservare a fațadelor.

Bibliografie: Șt. Pascu și colab., *Istoria Clujului*, 1974, p. 363.

15. Denumirea: IMOBIL DE LOCUINȚE

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. REPUBLICII 5

Destinația inițială: LOCUINȚĂ (FOSTĂ CASĂ LAZAR ISTVÁN)

Deținător actual: GRUPUL ÎNTEPRINDERILOR DE GOSPODĂRIE COMUNALA ȘI LOCATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

Caracterizare: Clădire în formă neregulată, cu două rezalite puternice pe fațada principală, flancînd corpul principal în intenția de a forma o curte de onoare. Clădirea are subsol, parter și două etaje.

Materiale: Zidărie de cărămidă, șarpantă de lemn cu învelitoare de țiglă solzi.

Descriere: Clădirea actuală reprezintă transformarea unei clădiri mai vechi adiacente zidului celei de a doua incinte medievale și bastionului cizmarilor. Parterul este înalt, tratat unitar în asize marcate în tencuială. Etajul întii se organizează în jurul motivului principal al corpului central, alcătuit dintr-o grupare de două ferestre înalte încadrînd trei uși. Golurile acestui nivel sînt dreptunghiulare cu colțurile superioare rotunjite. Corpul central primește încă un nivel ce se ridică la înălțimea acoperișurilor corpurilor laterale, racordîndu-se cu acestea. Plastica fațadei se rezumă la o gamă redusă de motive geometrice și florale. Verticalitatea este marcată de chenarele dreptunghiulare din tencuială pe care se găsesc ghirlande de flori. Panouri de tencuială periată, dispuse în două frize, se desfășoară la limitele ferestrelor etajului întii. La corpurile laterale, chenarele se unifică în aticul înalt,

împietindu-se cu panouri cu decorație florală și tencuială periată. Axul de simetrie este marcat de aticul elipsoidal și ghirlanda amplu dezvoltată. La interior, casa scării prezintă un interes deosebit pentru balustrada metalică și decorația în tencuială a pereților etajului întâi reprezentând lebede în zbor.

Starea de conservare: bună.

16. Denumirea: IMOBIL DE LOCUINȚE

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. F. JOLIOT-CURIE 3

Destinația inițială: LOCUINȚE

Deținător actual: GRUPUL ÎNTREPRINDERILOR DE GOSPODĂRIE COMUNALA ȘI LOCATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

Datare: 1925(?)

Caracterizare: Clădire în formă de L cu demisol, parter și etaj, cu volumetrie simplă, încheiată cu un acoperiș în două pante.

Materiale: Zidărie de cărămidă cu planșee de beton armat, șarpantă de lemn cu învelitoare din eternit.

Descriere: Fațada spre stradă este elementul care indică apartenența la mișcarea 1900. Funcționalitatea și structura se pot citi limpede. Tratarea bidimensională, geometrică a fațadei, cu panouri decorative ou plăcuțe ceramice smălțuite și motive decorative din tencuială, este întreruptă de balcoanele traveii centrale. Consolele balcoanelor și decupajul parapetelor se înscriu în aceeași familie de motive decorative geometrice. Ritmarea fațadei s-a realizat prin gruparea a două ferestre înalte în fiecare din cele trei travei, la toate nivelele. Compoziția se încheie la partea superioară prin racordarea frontoanelor poligonale ale travelor laterale la balustrada traforată a traveii centrale.

Starea de conservare: bună, cu excepția fațadei principale, ale cărei finisaje sînt degradate în proporție de 40%.

17. Denumirea: IMOBIL DE LOCUINȚE

Adresa: CLUJ-NAPOCA, BD. LENIN 34

Destinația inițială: LOCUINȚE

Deținător actual: GRUPUL ÎNTREPRINDERILOR DE GOSPODĂRIE COMUNALA ȘI LOCATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

Datare: 1920(?)

Caracterizare: Clădire în formă de E, cu fațadă îngustă spre stradă, cu o simetrie clasică.

Materiale: Zidărie de cărămidă, tencuieli exterioare simple, soclu mozaicat, șarpantă de lemn cu învelitoare de eternit.

Descriere: Clădirea păstrează aliniamentul străzii, ridicîndu-se însă peste nivelul clădirilor învecinate. Dimensiunile golurilor și ritmul lor se integrează armonios în frontul stradal. Motivul central al compoziției îl formează arcada pe două niveluri, în care sînt grupate trei ferestre înguste și balcoanele. Arcada este delimitată de o decorație geometrică, din tencuială, reliefată. Cele trei registre orizontale ale compoziției, curespunzînd celor trei nivele de locuire, diferă între ele prin mici detalii: la etaje apar balcoane mici cu balustrade metalice, ferestre încheiate în semicerc la etajul doi. Compoziția se încheie cu un atic vălurit, simplu, simetric. Limita sa superioară este marcată de o ghirlandă stilizată. Structura constructivă și funcțiunea sînt exprimate foarte clar, decorația discretă denotă influența secesiunii vieneze.

Starea de conservare: bună.

18. Denumirea: IMOBIL DE LOCUINȚE

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. A. MUREȘIANU 16

Destinația inițială: LOCUINȚE

Deținător actual: GRUPUL ÎNTREPRINDERILOR DE GOSPODĂRIE COMUNALA ȘI LOCATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

Datare: 1911

Caracterizare: Clădire compactă de mari proporții, avînd trei nivele — demisol, parter înălțat și etaj.

Materiale: Zidărie de cărămidă pe fundații de piatră, șarpantă de lemn cu învelitoare de azbociment.

Descriere: Adaptarea la terenul denivelat în două direcții s-a rezolvat printr-un demisol parțial. Fațada principală este cea în care se citesc elementele stilului: colțurile de nord

și sud au rezalite puternice semicirculare marcate și în șarpantă, panourile de tencuială stropită, se îmbină cu decoruri florale stilizate. Compoziția unitară este simetrică. Corpul median desfășurat pe trei travei ample are ferestre semicirculare la parter și dreptunghiulare la etaj. Un balcon unic, atecronic, leagă la etaj corpurile semicilindrice. Fațadele laterale sînt mult simplificate, decorul reducîndu-se la o intenție de rusticare a parterului și la panouri de tencuială pieptănată în registrul superior al fațadei. Golurile alternează ca formă. Întreaga compoziție denotă o influență a stilului englezului Mackintosh, ajuns aici probabil pe filieră germană.

Starea de conservare: bună.

19. Denumirea: IMOBIL DE LOCUINȚE

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. A. MUREȘIANU 20

Destinația inițială: LOCUINȚE

Deținător actual: GRUPUL ÎNTREPRINDERILOR DE GOSPODARIE COMUNALA ȘI LOCATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

Datare: 1906

Caracterizare: Clădire izolată, cu volumetrie simplă, avînd un plan în formă de cruce.

Materiale: Zidărie de cărămidă pe fundații de piatră, șarpantă de lemn cu învelitoare de țigă solzi.

Descriere: Amplasamentul de colț a impus o tratare îngrijită a fațadei de est și sud. Plastica fațadelor riguros geometrică, redată prin panouri de tencuială pieptănată și chenare cu motive florale la ferestrele etajului, este unitară. Streșina urmărește riguros conturul clădirii.

Starea de conservare: bună.

20. Denumirea: IMOBIL DE LOCUINȚE-INTERIOR

Adresa: CLUJ-NAPOCA, STR. 1 MAI 14

Destinația inițială: LOCUINȚĂ

Deținător actual: GRUPUL ÎNTREPRINDERILOR DE GOSPODARIE COMUNALA ȘI LOCATIVĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

Datare: 1904

Autor: PEIELLE ROBERT

Executant: Lucrările de tâmplărie executate în atelierul HEVESSY IOSIF

Caracterizare: Clădire de locuit, parter, modestă, adăpostind în cîteva încăperi decorația secesionistă.

Materiale: Plafon: reșea de lemn cu sticlă emailată sau casete; pereți: tapete de hîrtie și lambriuri din panouri de lemn cu incrustații; uși: ancadrame din lemn sau piatră sculptate, foi de lemn sculptate.

Descriere: Camera nr. 1 păstrează în întregime decorația de la 1904. Aceasta este subordonată caracterului unitar al interiorului, dîndu-i intimitate și căldură. Două puncte de interes dispuse pe diagonala mare a încăperii măresc efectul de spațialitate, asigurînd totodată continuitatea spre celelalte spații adiacente. Șemineul din colțul estic, amplasat între cele două uși ale căror ancadrame și foi sînt bogat sculptate cu motive geometrice și zoomorfe, concentrează compoziția zonei de primire și conversație. Opus acestuia, într-o nișă separată printr-o arcadă placată cu lemn și decorată cu mascheroane, se regăsește liniștea unui colț de studiu, lingă fereastră, cu o masă și banchetă fixă și o bibliotecă realizate în același spirit. Lambriul din panouri de lemn cu incrustații și tapetele de hîrtie cu motive florale acoperă în întregime pereții încăperii. Camera nr. 2, de dimensiuni mai mici, păstrează doar plafonul casetat, lambriul și ușa sculptată. O deschidere amplă face legătura cu cea de a treia încăpere, din a cărei amenajare s-a păstrat doar plafonul casetat și lambriul din panouri de lemn. Vestibulul tratat mai simplu continuă însă ideea de amenajare a celorlalte spații. Lambriul continuă pe toți pereții, iar ușile au căptușeli și cornișe de lemn, profilate simplu.

Inflexiuni gotice sînt introduse prin cele cîteva goluri spre stradă și spre curte a căror formă a fost, din păcate, modificată parțial.

Starea de conservare: bună.

Bibliografie: fotografii din 1912 aflate în posesia locatarului Kiss Ladislau.

MIHAELA STRIMBU

CÎTEVA PROIECTE PENTRU STATUIA ECVESTRĂ A LUI AVRAM IANCU DIN CLUJ (1924—1926)

Există preludii ale unor momente de răscruce din istoria unor popoare cînd din mijlocul acestora se detașează unele personalități care se remarcă nu numai ca luptători neînfricați pentru cauza națiunii lor, ci și ca prevestitori ai mărețelor fapte viitoare. Un astfel de har pare să-l fi cîvedit Alexandru Goleșcu Arăpila în rîndurile pline încă de o fervoare romantică, cuprinse într-o scrisoare, redactată în franceză și adresată vărului său, Ștefan G. Goleșcu, aflat la Karlsbad:

„Munții — sorie Alexandru Goleșcu referindu-se la Carpații noștri — ne comunică un năstiu ce de măreție și de energie sufletelor noastre, ne fac să nesocotim obstacolele și să înfruntăm primejdii. Privești-i pe elvețieni: ce popor a avut în acest sens mai frumoase pagini de istorie? privești-i de asemenea pe muntenii din toate țările: nu sînt ei, pretutindeni, cei din urmă îmblînziți și primii care se răscoală. Pretutindeni veți vedea la ei aceeași îndrăzneală și aceeași dragoste pentru libertate. (...) Să mergem, așadar, să ne oțelim pe piscuri (...); acolo, noi vom respira un aer mai tăios și mai pur, acolo vom întîlni noi, Români plini încă de vigoare și de energie (...). Iată de ce trebuie să pătrundem cît mai mult în munții noștri frumoși, numai acolo mai putem reîntîlni ceea ce se cheamă *Român verde*, numai acolo ni se va înfățișa, poate, într-o zi, monumentul de cuiț al unui Wilhelm Tell al nostru...! Și așa să fie!“¹.

Cuvintele acestea ce apar ca o emoționantă prevestire au fost ca un semn pe care anii l-au confirmat atît prin mormîntul de la Tebea al lui Avram Iancu, cît și prin statuia sa ecvestră de la Cîmpeni, devenite locuri și monumente de venerație obștească.

¹ Scrisoarea redactată „din mijlocul Alpilor“ Elveției, pe la 1841, desfășoară pe mai multe pagini un text foarte bogat în care autorul își mărturisește entuziasmul față de asemenea locuri; exaltă virtuțile locuitorilor de la munte și dă sfaturi românilor pentru cunoașterea munților (n.n. Carpaților), loc în care un popor își poate regăsi adevăratele virtuți. Semnatarul rîndurilor își dezvăluie gîndurile sale prietenești față de cei apropiați, dar și iubirea lui pentru țară. Reproducem în cele ce urmează textul original franțuzesc: „Les montagnes communiquent je ne sais quoi de grand et d'énergique à nos âmes, qui nous fait mépriser les obstacles et affronter les dangers. Voyez les Suisses: quel peuple a eu en ce genre de plus belles pages d'histoire? voyez aussi les montagnards de tous les pays: n'ont-ils pas été partout les derniers domptés et les premiers à la rebellion? Partout vous voyez la même audace et le même amour de la liberté. (...) Allons nous retremper au haut de ces sommités (*sic!*); nous y respirerons un air plus vif et plus pur et nous y trouverons des Roumains pleins encore de vigueur et d'énergie (...). Voilà pourquoi il faut s'enfoncer le plus fort qu'on peut dans nos belles montagnes, là seulement on retrouve ce qu'on appelle le *Român verde*, là aussi on montrera peut-être un jour la chapelle de notre Guillaume Tell...! Ainsi soit-il!“ (*Din vremea renașterii naționale a Țării Românești. Boierii Golești. Scrisori adnotate și publicate de George Fotino, II/1834—1849/, București, 1939, p. 131—132*).

Care au fost motivele ce au polarizat conștiința maselor populare în alegerea eroului lor național? Destăinuirile camarazilor, ale colaboratorilor, ale unor personalități ale vremii, îngemănate, ne creionează un portret grăitor al unei personalități înzestrate cu o mare putere persuasivă. Gh. Bariț scria: „Iancu se număra printre tinerii cei mai frumoși ai generației sale”². Frîncu și Candrea îl descriu în felul următor: „Statura Iancului era mijlocie, profilul lungăreț, nasul proporțional, iar părul și barba sa galbină. Ochii lui albaștri, ca viorelele înfățișau o privire blândă, însă cu caracter rezolut”³. Populara efigie pe care a realizat-o Barbu Iscovescu întărește această afirmație. Bălcescu îl preamărește în pagini de referință, iar generalul Alexandru Nicolaevici Lüders (1790—1874), în *Memoriul către Ministerul de Război din Petersburg*, asupra campaniei trupelor țariste în Transilvania și Ungaria, în 1849, remarcă cunoștințele strategice ale lui Iancu și lauda disciplina exemplară a moșilor, care își venerau comandantul⁴. Lüders scria în raportul său că Iancu și-a câștigat „prin simțul său de dreptate și de cinste încrederea conaționalilor... Iancu, sufletul revoluției române, și-a câștigat în popor încredere și iubire nemărginită”. O impresie asemănătoare își formase istoricul francez Elias Regnault, care în lucrarea închinată istoriei *Principatelor dunărene*, apărută la câțiva ani după evenimentele (Paris, 1855), scria: „Reputația lui Iancu crește din zi în zi. Nu i se mai spune deodată «Craii munților...»”.

Există mărturii care elogiază dîrzenia luptei de apărare, în perioada 1848—1849, a cetelor de moși conduse de Avram Iancu, împotriva unor forțe evident superioare. Consemnări maghiare din această vreme vorbesc despre generozitatea, spiritul cavaleresc și echitatea lui Avram Iancu⁵. Vasvári Pál aduce un elogiu comandantului scriind: „Iancu acesta e un om fără seamăn, cu sînge rece, destoinic, dar cînd vorbește despre suferințele neamului său e fanatic; îi scînteiază ochii și poți vedea într-însii faclia aprinsă a revoluției”. După ce a plecat pentru totdeauna dintre ai săi, ziarele românești au fost unanime în deplîngerea și glorificarea eroului din 1848—1849. Aprecieri laudative la adresa marelui dispărut au apărut și în organele de presă maghiare. *Hazánk és Külföld* scria: „Iancu cel onest și serios a fost inamicul faptelor neomenoase. Acei maghiari care au căutat scut la el, au avut cea mai onestă tratare. Acesta e un fapt pe care nimeni nu-l poate nega”.

Legende aruncă o punte de legătură și stabilesc o simetrie între portretul imaginat în creația populară orală și cel real-dat, immortalizat în cartioanele artiștilor sau pe plăcuțele de sticlă ale fotografiilor contemporani: Iancu este aproape invulnerabil precum eroii antici și medievali, fiind apărut de forțe oculte supraomenești; el este ostașul de nobiruit, un „Sf. Gheorghe

² G. Barițiu, *Avram Iancu*, în *Transilvania*, 5(1872), nr. 22 (15 noiembrie).

³ Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1968, p. 237.

⁴ Alexandru Nicolaevici Lüders, *Opisanije voynu v Transilvaniji v 1849 godu*. Sostavleno pri Ghenaralnom-Stabje 51-ogo pjechotnago Korpusa, St. Petersburg, 1858, p. 242, apud Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 290—291.

⁵ Vezi Cornelia Bodea, *Revoluția din 1848—1849 văzută de John Paget*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, 2 (1960), p. 206; Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 237; Ștefan Pascu, *Avram Iancu. Viața și faptele unui erou și martir*. București, 1972, p. 122—123.

Nou“ ce vine să izbăvească neamul de exploatare; el este predestinat să spulbere iobăgia⁶.

La granița dintre legendă și adevăr trebuie privit și înțeles supranumele Iancului de „Crai al munților“, desemnare aproape asemănătoare cu a lui Horea, care în tradiția populară este un „Rege al munților“. Și într-un caz și în celălalt funcția regală sau imperială reprezenta, în mentalitatea vremii, condiția omenească supremă posibilă⁷.

Aceste caracteristici, la care destinul a semnat și sfârșitul tragic al personajului, par să se apropie în chip frapant de datele arhetipului eroic elaborat în mitologia antică (eică). Eroul îngemănează în ființa și spiritul său o triplă funcție: agnostică, civică și etică⁸.

Astfel nemurirea memoriei lui Iancu au consfințit-o nu numai mărturiile contemporanilor, biografiile sale, cărțile de școală, tradiția populară orală și romanele istorice, ci și iconografia sa prilejuită în lucrările de grafică, pictură sau sculptură. Figura sa, se știe, a trezit interesul încă artiștilor contemporani: pictorul revoluționar Barbu Iscovescu, Ion Costandea-Răhălanul, profesor la Institutul Theresian din Sibiu, pictorul moldovean Petre Mateescu (n. la Tutova în 1825) sau artiști ca Hadlicka (1850), G. Venrich (1864), Rusz, Nemes și Katzler (1873) au immortalizat, în diferite tehnici (ulei pe pânză, desen cu penița, litografie etc.), chipul real sau idealizat al lui Avram Iancu⁹.

Evenimentele de la sfârșitul secolului trecut (1894—1900), desfășurate în jurul ideii lui Ioan Russu Șirianu de a se ridica un monument în cinstea eroului național Avram Iancu, au stîrnit un larg ecou și solidaritate nu numai din partea transilvănenilor, ci și a fraților de peste munți. Din păcate, intervenția brutală a autorităților de la Budapesta a înăbușit această laudabilă inițiativă¹⁰.

Abia după împlinirea năzuinței de veacuri a poporului român, desăvîrșirea procesului de făurire a statului unitar prin unirea Transilvaniei cu România, gândul lui Ioan Russu Șirianu și al atîtor alți compatrioți de a se ridica un monument în memoria lui Iancu putea fi realizat. Acesta a fost rostul *Comitetului Executiv pentru statuia lui Avram Iancu*, care a luat ființă la începutul anului 1921 la Cluj sub președinția generalului de divizie N. Petala. Cu acel prilej a fost lansat către țară un apel public pentru subscripții bănești, sumele donate urmînd să fie trimise pe adresa Primăriei

⁶ Vezi Horea și Iancu în tradițiile poporului. Ediție îngrijită de Ovidiu Bîrlea și Ioan Șerb. Prefață Ovidiu Bîrlea. București, 1972, p. 123, 125, 128, 129, 134, 135, 141, 149, 152—154, 155—157.

⁷ Vezi N. Bălcescu, *Opere. Corespondență, scrisori, memorii, adrese, documente, note și materiale*. Ediție critică de G. Zane, vol. IV, București, 1964, p. 205; la aceasta este de adăugat și mărturia, ceva mai tîrzie, a lui Alecu Russo (*Scrieri*, publicate de P. V. Haneș, București, 1908, p. 42).

⁸ Radu Niculescu, „Cîntecul Iancului“. Schiță a unei analize de text, în *Revista de istorie și teorie literară*, tom. 28, nr. 2, 1979, p. 256—257 și passim.

⁹ I. C. Băcilă, *Portretele lui Avram Iancu*, în *Transilvania*, LII (1921), p. 230; N. Sabău, *Portretele lui Avram Iancu*, în *Studia*, Series Historia, 14 (1969), fasc. I, p. 63—76.

¹⁰ Paul Abrudan, *Lupta pentru apărarea memoriei lui Avram Iancu*, în *Studii*, tom. 25, nr. 4, 1972, p. 701—710; Gheorghe Iancu, Costin Feneșan, *Un monument pentru Avram Iancu*, în *Echinox*, an. IV, nr. 4, Cluj, 1972, p. 21.

Municipiului Cluj. După doi ani (1923), Comitetul Executiv din Cluj publică concursul pentru realizarea statuii lui Avram Iancu.

Cajetul de sarcini redactat în această împrejurare menționa că statuia urma să fie turnată în bronz — material făcut să înfrunte eternitatea — iar „Craiu Munților” să fie reprezentat călare, „așa cum era în 1848—1849”. Statuia ecvestră trebuia să fie isprăvită pînă la 15 mai 1924 și înălțată între Teatrul Național din Cluj și Catedrala ortodoxă română ce se afla în construcție¹¹.

Concursul a stîrnit, cum era firesc, un larg interes nu numai în țară, ci și în străinătate. Lucrarea se vădea a fi o comandă importantă, dacă se ține seamă că aceasta reprezenta prima statuie ecvestră din Transilvania închinată unei personalități române. Semnificativ este faptul că concursul a stîrnit și interesul cercurilor artistice din tînărul stat cehoslovac.

În anul 1924, la 7 februarie, Comitetul Central al Astreii numește pe profesorul universitar dr. Coriolan Petranu, fost inspector al Muzeelor din Transilvania¹², ca membru al juriului ce urma să se instituie pentru examinarea machetelor prezentate de sculptorii înscriși la concurs.

Juriul s-a întrunit pe la mijlocul lunii februarie, după cum rezultă din scrisoarea expediată Astreii de profesorul universitar Coriolan Petranu: „(...), vă mulțumesc pentru cinstea ce mi-ați făcut-o de a vă reprezenta

¹¹ Paul Abrudan, *op. cit.*, p. 712.

¹² Coriolan Petranu s-a născut în anul 1893 la Siria (jud. Arad), ca fiu al profesorului de la Preparandia ortodoxă română din Arad, Dr. Ioan Petranu. După absolvirea liceului de stat din Arad a urmat cursurile de Istoria artelor și Estetică, mai întîi la Universitatea din Berlin (1912—1913), apoi la Universitatea din Viena (1913—1916). În anul 1917 s-a susținut teza de doctorat în cadrul promoției de doctor în filosofie (specialitatea Istoria artei). În vara anului 1918 Coriolan Petranu a fost numit funcționar de specialitate la Muzeul de Arte frumoase din Budapesta. În ianuarie 1919 a intrat în serviciul Statului Român; în același an, în luna septembrie, a fost numit conferențiar de Istoria artelor la Universitatea din Cluj, unde a organizat Seminarul de Istoria artelor, nou înființat. În ianuarie 1920 a fost ales inspector general al Muzeelor din Transilvania. După cinci ani C. Petranu este profesor agregat definitiv al Universității clujene. Istoricul de artă a participat, cu comunicări, la mai multe congrese internaționale de istoria artei (Stockholm, 1933; Berna, 1936), de științe istorice (Varșovia, 1933), de știința artei și estetică (Paris, 1937), de Studii Bizantine (Sofia, 1934). Coriolan Petranu a fost ales membru corespondent al Academiei germane din München. Activitatea pedagogică a profesorului C. Petranu s-a împletit în chip rodnic cu munca de cercetare științifică. Rezultatele acestor investigații asupra problemelor artei românești transilvănene (în special) s-au concretizat în cărțile, broșurile, studiile și articolele sale, publicate într-un răstimp de două decenii și jumătate de muncă, pînă la moartea lui survenită în anul 1945. Amintim mai jos cîteva dintre lucrările sale: *Inhaltsproblem und Kunstgeschichte*, Wien, 1921; *Muzele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, București, 1922; *Învățămintul istoriei artelor la Universitatea din Cluj*, București, 1924; *Rolul și scopul istoricului de artă român în Transilvania*, București, 1924; *Denkmäler Siebenbürgens*, Brașov, 1926; *Bisericile de lemn din jud. Arad, Sibiu*, 1927; *Die kunstgeschichtliche Stellung der rumänischen Denkmäler Siebenbürgens*, Brașov, 1926; *Monumente istorice ale jud. Bihor, I (Bisericile de lemn)*, Sibiu, 1931; *Bisericile de lemn ale românilor ardeleni, Die Holzkirchen der Siebenbürger Rumänen*, Sibiu, 1934; *Influence de l'art populaire des Roumains sur les autres peuples de Roumanie et sur les peuples voisins*, Bucarest, 1936; *Nowi cercetări și aprecieri asupra arhitecturii de lemn din Ardeal. Neue Untersuchungen und Würdigungen der Holzbaukunst Siebenbürgens*, Bukarest, 1936; *Die Stellung Siebenbürgens in der byzantinischen Kunstgeschichte*, Sofia, 1936; *Die alte kirchliche Kunst der Rumänen*, Königsberg, 1937; *L'Art Roumain de Transylvanie*, Bucarest, 1939; *Nowelles discussions sur l'architecture de bois de la Transylvanie*, Bucarest, 1939; *Arta română din Transilvania*, Sibiu, 1943; *Art Transilvaniae. Etudes d'histoire de l'art transylvain*, Sibiu, 1944.

în juriul pentru examinarea macheteilor pentru statuia lui Avram Iancu. Am studiat în amănunțime în mai multe zile machetele înainte de a vă face propunerea. Dealtcum întregul juriu a constatat unanim că cea mai bună lucrare este »Gata mă« și »No hai« dintre care prima fiindcă nu a ținut seama de condițiile concursului și din cauza unor inconveniente artistice a fost propusă pentru premiul II, iar »No hai« pentru premiul III. După cum s-a comunicat ulterior, prima ar fi macheta lui Medrea, a doua a lui Jalea. O remunerație de oște 10.000 lei s-a propus pentru »Libertatea«, »Munții noștri aur poartă« și »Cinstea moșilor« (...)»¹³

La concurs a participat și sculptorul Iordănescu cu lucrarea »Poporul în revoluție«. Juriul, ținând seama de calitatea artistică a machetelor (formă, stil, compoziție și modelaj), nu a socotit de cuviință să acorde premiul I.

Între timp se pare că s-au înscris în concurs și alți sculptori, de vreme ce în martie 1926, Astra este solicitată din nou să numească un reprezentant în juriul ce trebuia să se întrunească la 10 aprilie 1926, pentru a hotărî asupra machetelor prezentate de artiști. Este desemnat încă o dată, ca reprezentant al Astreii, profesorul universitar Coriolan Petranu. Acesta, împreună cu ceilalți șase membri ai juriului, după examinarea modelelor, au acceptat în unanimitate pe cel al sculptorului I. Dimitriu-Bîrlad. În această circumstanță a fost alcătuită o comisie în cadrul căreia se remarcă sculptorul Mirea (1864—1942)¹⁴, fratele mai mic al cunoscutului pictor George Demetrescu Mirea, profesor cu titlu provizoriu la Școala de Arte Frumoase din București, pictorul Alexandru Pop, fost mulți ani profesor la Academia de Arte din Budapesta și profesorul universitar Coriolan Petranu; comisia urma să propună distigătorului unele modificări la proiect.

Care au fost considerentele determinante în aprecierea finală a juriului, par a fi întrebări la care nici astăzi, după scurgerea a aproape șase decenii, nu putem da un răspuns mulțumitor. Probabil macheta sculptorului I. Dimitriu-Bîrlad a fost apreciată pentru factura »cuminte«, clasicizantă, a compoziției și pentru aspectul formal tradițional, conformist, mai apropiat de real și îndepărtat de o idealizare forțată obișnuită în astfel de întreprinderi de sculptură monumentală. Lucruri parțial izbutite, mai puțin însă impresia de monumentalitate, care atârna greu în cumpăna unei aprecieri atunci cînd este vorba despre o statuie ecvestră.

În lucrarea sculptorului Dimitriu, eroul a fost reprezentat așa cum îl știm din pictura lui Barbu Iscovescu, cu chipul frumos, cu privirea hotărîită, întărită prin gestul de chemare și îndemn la lupta de dezrobire socială și națională. Iancu este îmbrăcat în veșminte de bucioman, cu șerpar lat în care sînt înfipte haiducește două pistoale mari. Dar la gît poartă o legătură — lavaliera — asemenea celor ale tinerilor romantici din apus, care formează un contrast amuzant cu zeghea din aba țărănească și căciula rotundă¹⁵. Calul pe care-l călărește Iancu este de talie mai scundă, potrivit rasei

¹³ Arh. Stat. Sibiu, fond Astra. *Procese Verbale*, 38 pe anul 1924. Nr. scrisorii 193/1924.

¹⁴ Vezi Elena Mateescu, *Sculptorul Dimitrie Demetrescu Mirea*, în SCIA, 1, 1969, p. 121.

¹⁵ Dan Grigorescu, *Trei pictori de la 1848*, București, 1967, p. 205—206, 234—235.

locale, dar mușchii animalului trădează vînjoșenia, într-un trup bine proporționat. Hotărîrea de acțiune a calului s-a concentrat în gîtul arcuit scurt, purtînd semeț capul cu urechile drepte și ascuțite, dar și laba piciorului drept ridicată (fig. 1).

Reliefulurile de pe soclul statuii immortalizează scene de luptă în care o legiune de moți își urmează tribunul iubit — Simion Balint — ce pare a fi domnia unui demiurg antic dezlănțuit, dar și pe eroina neamului, luptătoarea de la Mărișelu, Pelaghia Roșu¹⁶.

Sculptorul I. Dimitriu-Bîrlad (1890—1964), un artist onest, însă fără caratele unui talent de excepție, prezenta, în maturitatea profesiei sale, pînă la data concursului, o serie de lucrări ce vedeau interesul său pentru sculptura națională și istorică. El a participat, în anul 1922, alături de alți confrăți (Gh. Dimitriu, Al. Călinescu, Gh. Tudor, M. Onofrei, D. D. Mirea) la concursul pentru monumentul Ecaterinei Teodoroiu. I. Dimitriu-Bîrlad este autorul unor piese figurative care proslăvesc curajul și spiritul de sacrificiu al soldatului român în primul război mondial: *Aruncătorul de grenade* (fig. 2), *Răzburarea camaradului* (fig. 3), *Monumentul soldatului necunoscut* etc. Prin statuia ecvestră a lui Avram Iancu, sculptorul I. Dimitriu-Bîrlad și-a cîștigat dreptul de a-și înscrie numele în repertoriul sculpturii noastre istorice naționale.

Cornel Medrea, ardelean, născut la 9 martie 1888 în comuna Miercurea, cu studii la Școala de Arte Frumoase din Budapesta (la clasa maestrului Ligety), era cunoscut, înaintea concursului pentru monumentul lui Avram Iancu, prin lucrarea *Refugiata*, piesă expusă la expoziția organizată la Iași (1917) la Marele Cartier General al armatei, prin busturile destinate holului Teatrului Național (*Molière*, *Victor Hugo* și *Aristide Demetriad în rolul lui Hamlet*), prin proiectele de fîntîni și macheta pentru *Monumentul aviatorilor* (1925)¹⁷.

Una dintre machetele lui Medrea, identificată într-o fotografie de proastă calitate, ne înfățișează o lucrare modelată cu multă vervă, care din punct de vedere schematic adună în compoziția sa mai multe personaje (fig. 4). În fața unui soclu de formă prismatică a fost imaginat un personaj simbolic, ce vrea să întruchipeze *Libertatea*, sub chipul unui țaran înlănțuit în fiarele iobăgiei și îngenunchiat de nemeșimea tirană. Figura cu trupul viguros, corect modelat, își întoarce capul spre cel care avea să o izbăvească din această robie: Avram Iancu.

De o parte și de alta a soclului machetei se ivesc cetele de țărani și băieți îndrumate de tribunul Simion Balint de la Roșia, care așteaptă semnalul Craișorului lor pentru a dezlănțui atacul.

Statuia ecvestră a lui Avram Iancu este mai puțin realizată în acest model. Există inconsecvențe și în aspectul formal al figurii umane, care ne apare rigidă, înțepenită într-un gest convențional. Calul, prin aspectul său morfologic, parcă copiază modelul cabalin al statuii ecvestre a împăratului Carol al VI-lea, ce încoronează poarta a treia a cetății de la Alba Iulia.

¹⁶ Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 227—228.

¹⁷ Tudor Vianu, *Medrea* (Art Roumanian Modern) „Collection Apollo”, București, 1935, p. 8; George Oprescu, *Sculptura românească*, București, 1965, p. 122—125; Petre Oprea, *Incursiuni în sculptura românească (sec. XIX—XX)*, București, 1974, p. 60—62.

Modelul lui *Jalea* nu l-am avut la îndemână. Sculptorul acesta născut la Casimcea (1887) în Dobrogea, dintr-o familie care își trăgea însă originea din Arceal, a moștenit toate virtuțile solide ale românilor transilvăneni: răbdarea, curajul, perseverența și seriozitatea în viață. Aspirația sa spre o sculptură monumentală este un semn al dragostei față de realism. Astfel se vădese a fi *Monumentul Eroilor* (1922) din Cismigiu, *Monumentul închinat românilor prizonieri*, morți de foame și mizerie în captivitatea germană, în primul război mondial (1923) și *Monumentul Infanteriei*, lucrări cunoscute, care-i cheazău capacitatea artistice în preajma concursului pentru statuia lui Avram Iancu¹⁸. Astfel îi va fi fost și macheta prezentată. Rezultatul îl cunoaștem: Ion Jalea a obținut premiul al treilea pentru modelul din concurs.

Între concurenții angajați în această competiție s-a numărat și sculptorul *Mihail Cara*. Lucrarea sa, de factură eclectică, reprezintă pe Avram Iancu călare pe un cal cabrat, zdrobind *Robia* și descătușând *Libertatea*, simbolizată de o femeie înveșmântată într-o tunică lungă, amplu drapată, care printr-un gest patetic își exprimă gratitudinea față de eliberator (fig. 5). Compoziția este interesantă prin contrastul existent între figura încordată a călărețului și a calului, pe de-o parte, apoi personajul alegoric — o siluetă liniștită — pe de altă parte. Sculpturile au fost înălțate pe un soclu de factură neoclasicizantă.

O lucrare de calitate mediocră ni se pare a fi aceea prezentată în concurs de sculptorii *E. Cristescu* și *A. Curagea*, cu titlul: *Cinste Moșilor*. Deasupra unui soclu prismatic, cu secțiunea plană poligonală, împodobit cu panouri figurative (personaje istorice prezentate frontal și izocefal) a fost plasată statuia ecvestră a lui Avram Iancu. Cal și călăreț au fost concepuți potrivit unei scheme compoziționale și formale care nu ajută cu nimic la sugestionarea unei atmosfere eroice mobilizatoare cum s-ar fi cerut de la un astfel de monument. Calul pare înțepenit, iar călărețul cu o pălărieuță de mocan pe cap nu poate în nici un chip să constituie o contribuție la iconografia lui Avram Iancu.

În macheta sculptorului *Iordănescu*, intitulată *Poporul în revoluție* (fig. 6), deslușim o seamă de repere formale inspirate parcă după statuia regelui Matei Corvin, realizată de Fadrusz János (1858—1903) în anul 1902, pentru orașul Cluj. Dispoziția celor două grupuri de tribuni, felul în care și aclamă conducătorul, tipologia soclului pe care se află reprezentat Iancu pregătit să încalece, constituie tot atâtea contingente formale vizibile.

Mai reușite ne apar cele două machete datorate lui *Johann Schmidt*, cunoscut în lumea artistică interbelică sub pseudonimul *Faur*. Artistul s-a născut la 8 mai 1883 la Znaim în Cehoslovacia. Urmează la început cursurile Școlii de ceramică și modelaj din Znaim. La vârsta de 18 ani, în anul 1901, s-a stabilit în România. În perioada 1920—1921, după ce a obținut o bursă de specializare, întreprinde o călătorie de studii și frecventează cursurile de sculptură și anatomie ale Academiei de Arte Frumoase din Viena. Diploma obținută aici i-a fost echivalată, în anul 1923, cu certificatul de absolvire a Școlii de Arte Frumoase din București.

¹⁸ G. Oprescu, *op. cit.*, p. 115—121.

Johann Schmidt deschide prima expoziție personală la București în anul 1922. Expune în continuare la Salonul Oficial, la expozițiile Tinerimii artistice (1926), la Salonul Ateneul Român din 1928 și 1929. Sculptorul J. Schmidt participă cu machetele sale la diferite concursuri de monumente comemorative: *Monumentul aviației din București*, *Monumentul eroilor* (fig. 7), *Monumentul Mihai Eminescu din Iași*, realizat între anii 1928—1929, *Monumentul eroilor de la 1916*, executat în anul 1934 pentru orașul Caracal, etc. J. Schmidt a avut și o meritorie activitate didactică, fiind profesor de modelaj la Școala superioară de arte și meserii din București. Moare în același oraș la 21 martie 1934*.

Prima dintre machetele realizate de Johann Schmidt-Faur, pentru monumentul din Cluj, reprezintă pe Avram Iancu călare pe un cal viguros de război (fig. 8). Conducătorul motilor este îmbrăcat într-o tunică de cavalerist împodobită cu brandenburguri, umerii îi sînt protejați de o mantie prinsă la gît cu o fibulă, iar pe cap poartă o pălărie cu borurile răsucite, împodobită cu penaj. În picioare are cizme cu cărîmbii înalți și strîmți. Iancu este surprins în clipa în care, cu sabia goală în pumn, cu un gest larg, grandilocvent, îndeamnă la atac detașamentele de moti.

Calul cu gîtul încurbat în strînsoarea frîului pare aproape cabrat, încătușînd o energie pe cale să se dezlanțuie.

Socul, de forma unui trunchi de piramidă, cu laturile curbe, cuprinde două reliefuri ce reprezintă scene de luptă. Lucrarea se remarcă prin calitatea modelajului și firescul proporțiilor. Schema compozițională-formală a fost influențată însă de desenul pictorului Ioan Costandea, care, probabil, a însoțit o vreme oastea revoluționarilor români și poate că, în aceeași vreme în care Iscovescu lua schițe pentru portretul „craiului munților“, el realiza compoziția cu Avram Iancu călare¹⁹.

În cea de a doua machetă sculptorul l-a reprezentat pe Avram Iancu îmbrăcat în cunoscutul său costum de buciuman, cu pistoale grele la brîu, cu o mîna pe frîul armăsarului, cu cealaltă ținînd sabia ce se profilează pe cer, poruncitor, ca un avertisment dat dușmanilor (fig. 9). Craișorul, aproape înălțat în scări, pare un stîlp al năzuințelor și destinului românilor transilvăneni.

Calul suplu, are gîtul încordat energic, iar gura îi este crispată de parcă ar vrea să-și rupă zăbala. Picioarul drept este ridicat ca pentru acțiune. Artistul a insistat aici asupra înțelegerii reciproce om-cal, în momentul de mare încordare sufletească ce precede orice bătălie.

Socul este de forma unei prisme cu laturile treptate curbe. Una dintre laturile scurte imită bosajul în rustica, pe cealaltă latură scurtă, în față, apar două personaje alegorice, în relief înalt: figura unui bărbat aproape nud, după cît se pare grav rănit (să fie o reprezentare a *Destinului*?) și imaginea unei femei așezate la picioarele rănitului, cu capul sprijinit a durere, pe mîna dreaptă, probabil o reprezentare simbolică a *Națiunii* care-i deplînge pe eroii căzuți în lupta pentru dobîndirea libertății. Alături de calitățile meritorii, în ce privește compoziția și aspectul formal, lucrarea se remarcă

* Mulțumim și pe această cale conservatorului pr. Rodica Matei, de la Muzeul de Artă al R. S. România, pentru informațiile date.

¹⁹ N. Sabău, *op. cit.*, p. 65, fig. 4.

și prin note evidente de monumentalitate, condiție dintre cele mai de seamă pentru un monument ecvestru comemorativ.

Sculptorul Dimitriu-Bîrlad a isprăvit statuia (modelul la scara 1/1, care urma să fie turnat în bronz) la sfîrșitul lui octombrie 1929, dar ridicarea monumentului în fața Catedralei ortodoxe române din Cluj a fost mereu amînată din pricina întîrzierii lucrărilor de construcție (fig. 10, 11). Edificiul de cult al Episcopiei ortodoxe române, o clădire monumentală în stil neobizantin — creație a arhitecților Constantin Pomponiu și George Cristinel — a reprezentat un efort financiar uriaș pentru comunitatea clujeană. Criza economică din perioada 1929—1933 a complicat și mai mult problemele de ordin financiar și material de pe șantierul de construcție al Catedralei. Lucrările prelungite peste termenul stabilit s-au isprăvit abia la 5 noiembrie 1933, dar între timp statuia a fost predată de sculptor *Comitetului de Inițiativă* din Tîrgu-Mureș, care comandase ce asemenea un monument al lui Avram Iancu, pentru orașul lor. Sculptorul Dimitriu-Bîrlad urma să realizeze un alt monument pentru clujeni. După cîțiva ani s-a ajuns însă la înțelegerea ca în orașul de pe Someșul Mic să se ridice statuia *Lupoaica cu Romulus și Remus*, iar statuia închinată memoriei lui Avram Iancu să rămîină aceea de la Tîrgu-Mureș.

Statuia ecvestră (modelul) a lui Avram Iancu a fost terminată de sculptorul Dimitriu-Bîrlad la începutul anului 1927 și apoi încredințată spre turnare *Fabricii de turnătorie V. V. Rășcanu* din București, una dintre cele mai prestigioase firme specializate în astfel de întreprinderi, fabrică aflată sub conducerea lui V. V. Rășcanu, meșter neîntrecut în turnarea unor statui monumentale, care cereau o deosebită pricepere tehnică. Dealtfel în această întreprindere s-au turnat în bronz o seamă de lucrări care mai pe urmă au împodobit piețele din numeroase orașe ale țării: *Monumentul cercetașilor* (1928) pentru Tecuci, *Monumentul Tudor Vladimirescu* de Teodor Jurcă, *Monumentul infanteriei* din București, *Monumentul corpului didactic* din București (1930), *Monumentul Cuza Vodă* din Alexandria (1928) etc²⁰.

La 10 mai 1930, în cadrul unor mari serbări naționale, a avut loc la Tîrgu-Mureș solemnitatea dezvelirii monumentului ecvestru al lui Avram Iancu.

După Dictatul de la Viena din 30 august 1940, pentru a proteja statuia, Prefectura județului Turda, împreună cu Pretura plasei Cîmpeni, au întocmit formele, necesare în acele circumstanțe, pentru a obține de la Primăria orașului Tîrgu-Mureș statuia lui Avram Iancu (septembrie 1940). Cînd s-a luat o nouă hotărîre potrivit căreia statuia ecvestră urma să fie înălțată la Cîmpeni „...unde este centrul moșilor pe care Craiul Munților i-a dus la izbîndă” în aștepta lupte²¹.

Astfel Avram Iancu, reprezentantul cel mai de seamă al revoluției române transilvănene, eroul îndrăgit și evocat de popor, revoluționarul a cărui virtute strălucește peste decenii ca un izvor luminos de mîndrie națională, s-a întors în munții săi dragi ca într-un adevărat *Pantheon*.

²⁰ Petre Oprea, *Istoricul turnătorilor artistice în bronz din București*, în *Rev.Muz.*, I,

²¹ Paul Abrudan, *op. cit.*, p. 716.

Dacă Clujul și clujenii din cauza vitregiei vremurilor nu au reușit să împlinească pentru orașul lor gândul lui Ioan Russu-Șirianu, ei toți, la fel cu toată seminția românească, i-au ridicat lui Avram Iancu un monument mai frumos și mai durabil în sufletul lor.

NICOLAE SABAU

SOME PROJECTS FOR AVRAM IANCU'S STATUE IN CLUJ (1924—1926)

(Abstract)

The author presents some unknown so far projects worked out in order to be submitted to a competitive examination organised by the „Executive Committee for Avram Iancu's statue in Cluj” in 1923. The projected monument was meant not only to render homage to the memory of the „soul of the Romanian revolution” of 1848, of the national hero so dear to all Romanians, but also to be a symbol of the struggle for national and social emancipation of our people.

The Central Committee of „Astra” named a board of specialists, consisting of some well-known masters of the Romanian fine arts between the two world wars and of a theorist, professor dr. Coriolan Petranu, specialist in the history of art, charged to examine the clay models put forth. The members of this board decided, after deliberation (1924, 1926), to accept the clay model offered by the sculptor I. Dimitriu-Birlad (1890—1964), as a project for the equestrian statue of Avram Iancu (pl. 1.). This statue was to be erected in Cluj, between the Romanian Orthodox Cathedral, whose construction was under way, and the National Theatre. Because of the protracted construction works, which went over the established term, the sculptor ceded the monument to the town of Tîrgu-Mureș. There it has been officially unveiled, in 1930 during the national festivities organised on this occasion.

In 1940 the equestrian statue of Avram Iancu has been moved to Cîmpeni, in the mountains where the „King of Mountains” led the mountaineers to victory in battle.

The author undertakes in what follows a brief analysis, in what regards the style and shape, of some of the projects presented to be examined, showing the efforts made by the sculptors in order to solve this problem, as well as the stylistic inconsistencies which lowered the value of those works. One examined the clay models of C. Medrea (pl. 4), M. Cara (pl. 5), Iordănescu (pl. 6) and J. Schmidt-Faur (pl. 8, 9).

Fig. 1 — I. Dimitriu-Bîrlad. Statuia ecvestră a lui Avram Iancu, 1927. Cîmpeni.

Fig. 2 — I. Dimitriu-Bîrlad. Aruncătorul de grenade.

Fig. 3 — I. Dimitriu-Bîrlad. Răzbunarea camaradului.

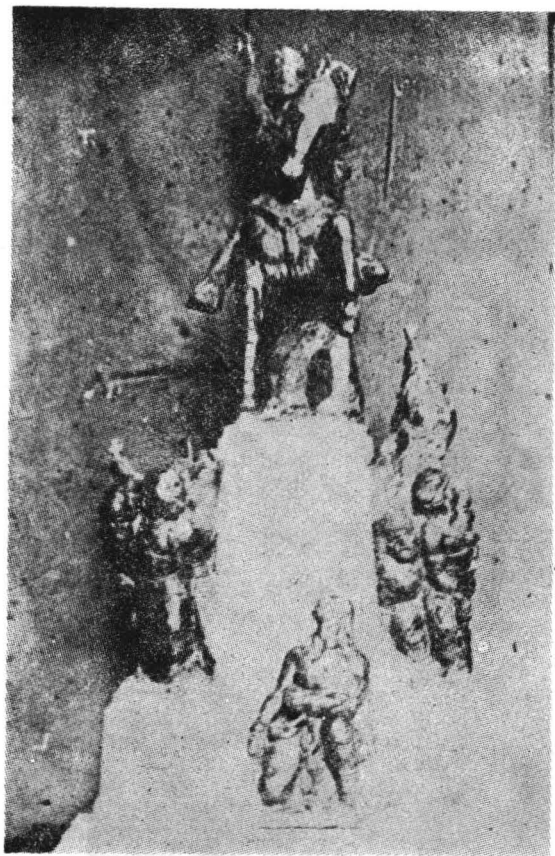

Fig. 4 — C. Medrea. Proiect pentru statuia ecvestră a lui Avram Iancu. 1924.

Fig. 5 — M. Cara. Proiect pentru statuia ecvestră a lui Avram Iancu. 1926.

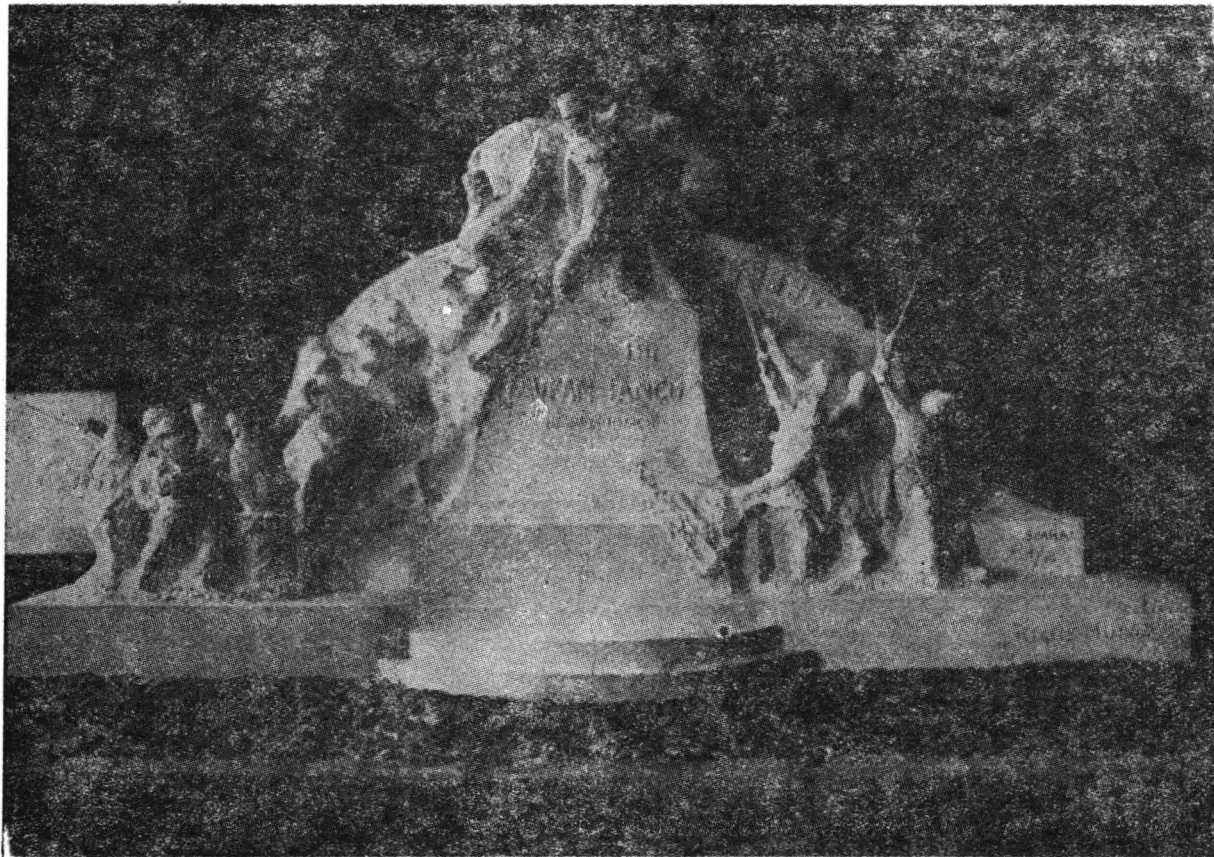

Fig. 6 — I. Iordănescu. Proiect pentru monumentul lui Avram Iancu, 1926.

Fig. 7 — J. Schmidt (Faur). Proiect pentru un Monument al eroilor.

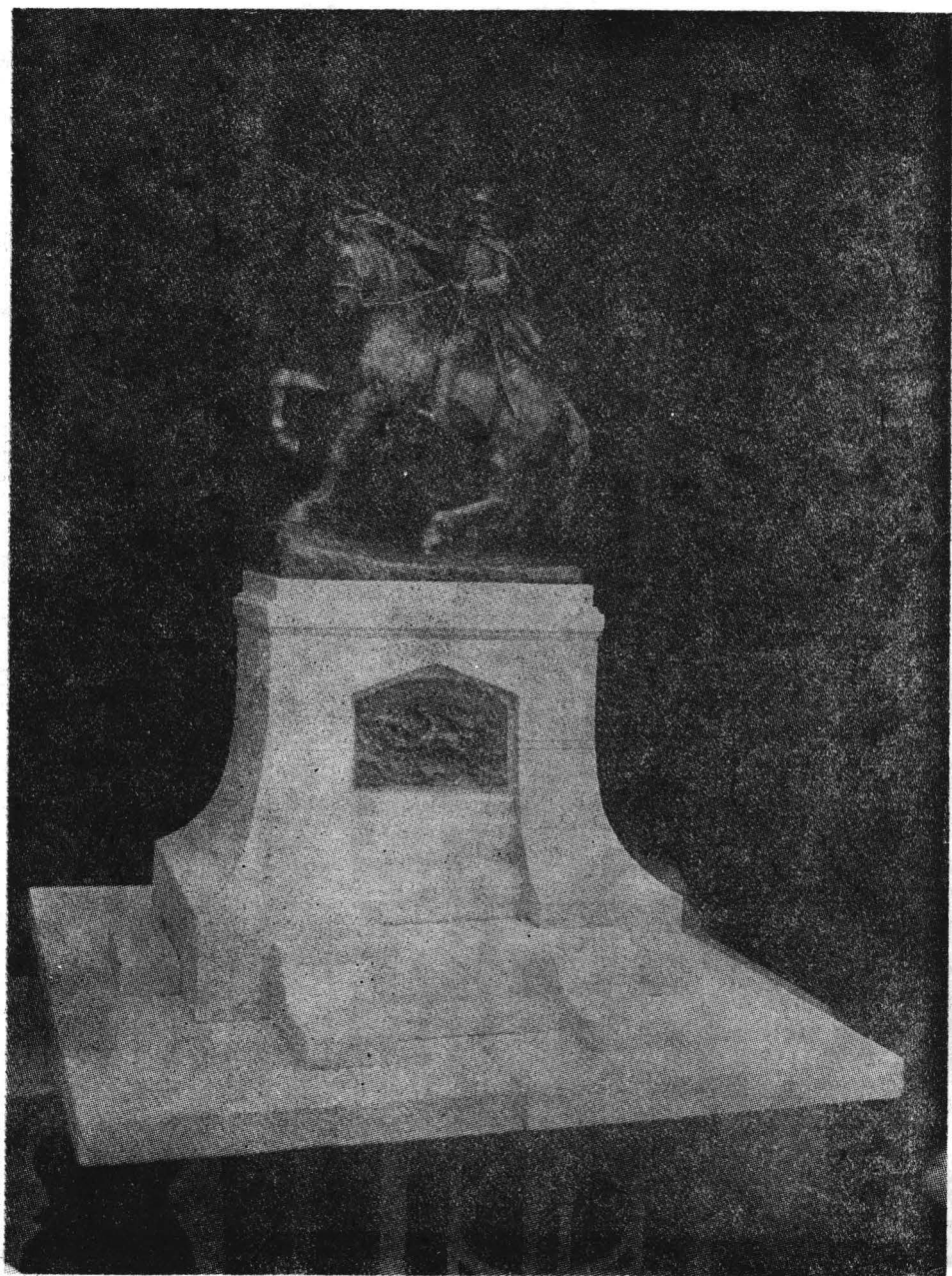

Fig. 8 — J. Schmidt (Faur). Proiect pentru statuia ecvestră a lui Avram Iancu, 1926.

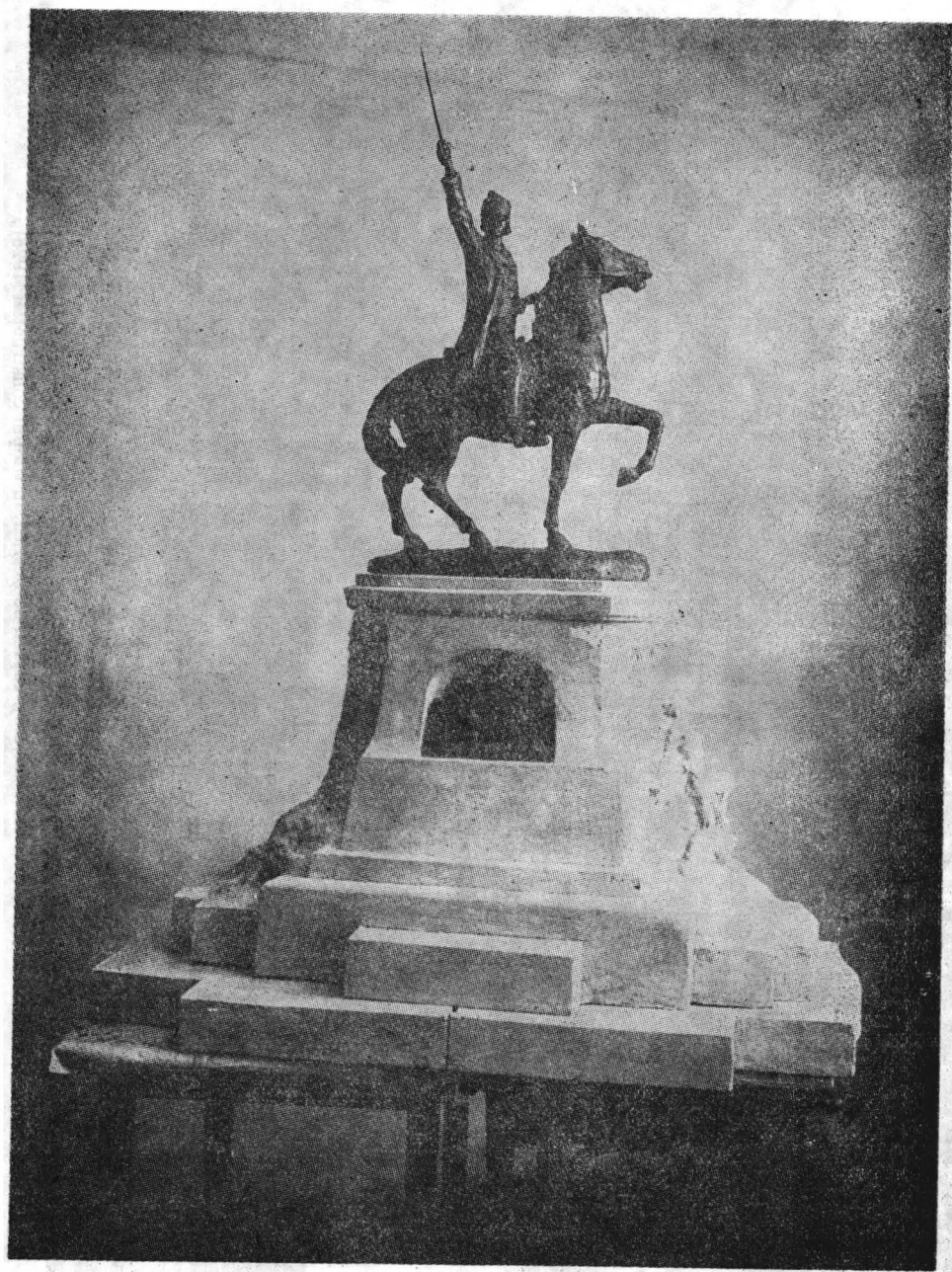

Fig. 9 — J. Schmidt (Faur). Proiect pentru statuia ecvestră a lui Avram Iancu, 1926.

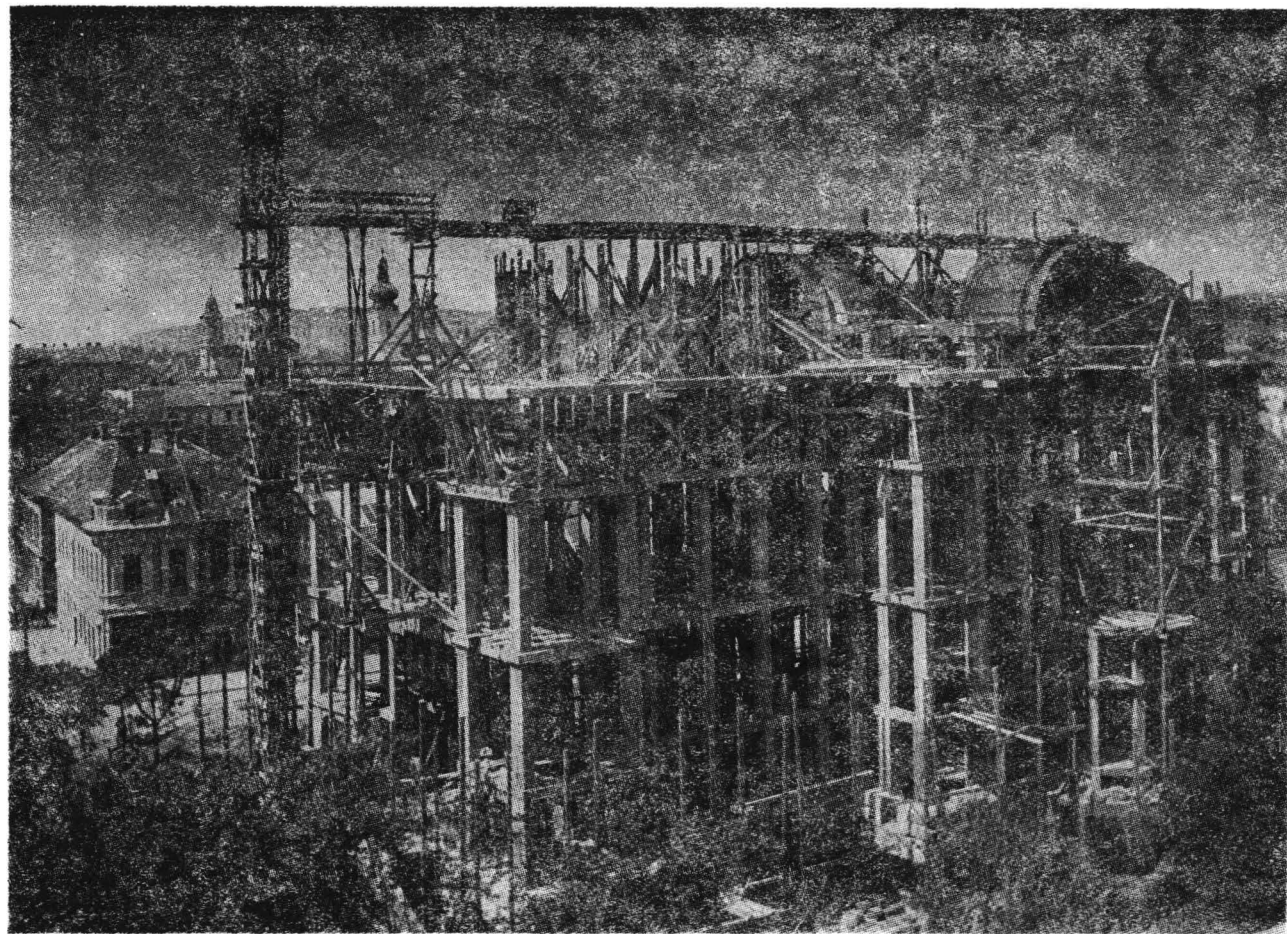

Fig. 10 — Catedrala ortodoxă română din Cluj, fațada sud-estică, în timpul construcției (1925).

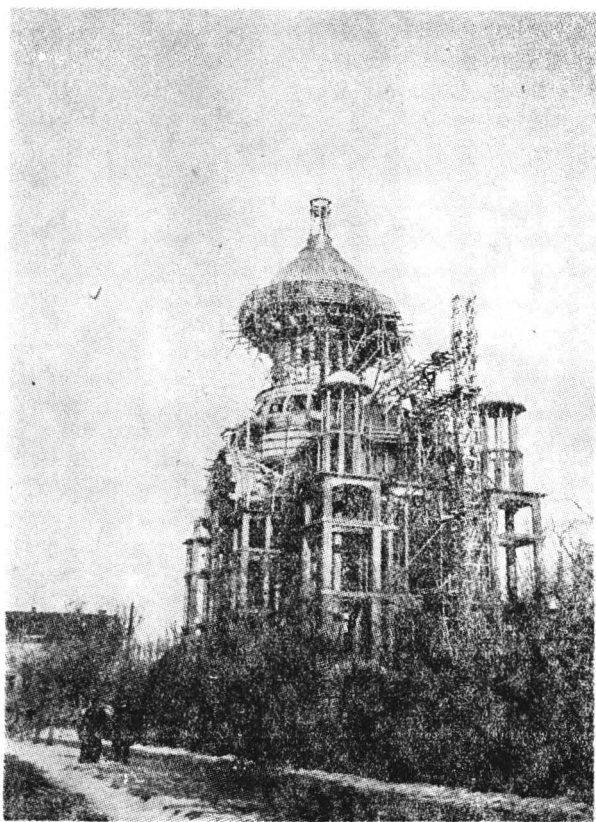

Fig. 11 — Catedrala ortodoxă română din Cluj în timpul construcției cupolei de peste naos (1926).

CIRCULAȚIA CĂRȚII VECHI ROMÂNEȘTI ÎN JUDEȚUL CLUJ (IV)

În partea a patra a lucrării noastre vom descrie cărțile vechi românești de la bisericile ortodoxe din: Bucea, Bunești, Ciubanca, Ciubăncuța, Cornești, Dîrja, Făureni, Petea, Plaiuri, Poieni, Pruni, Sînpaul, Sîntioana și Vechea.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Bucea

220. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu motive florale imprimate prin presare, fragmente de închizători.

Coperta întâi și primele trei file desprinse.

în—2° (27,4×18 cm); f. titlu lipsă; [3] f. + 415 f.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

f. l r. — 12 r.: însemnare cu caractere chirilice, nedată, prin care se arată că *popa Onu* donează cartea bisericii din Bucea.

f. 13 r. — 38 r. și 43 r. — 49 r.: însemnare cu caractere chirilice, dată 1800, autor *Ioan Popoviciu, paroh în Bucea*, spune că *popa Nușu* și doi veri primari din Beznea au vîndut cartea cu 14 florini lui *Gage Ioan* din Bucea.

f. 415 v.: însemnare cu caractere chirilice, dată *văleat* 1728, din care se înțelege că *Chiriadromionul* este al lui *popa Pătru den / Bezne[a] de sămîntă*.

221. *Octoih*, Rîmnic, 1742.

Legătura în hîrtie aplicată pe carton, cotorul și colțurile în pînză.

Conservată satisfăcător.

în—4° (20,1×15,1 cm); f. titlu și f. de la început lipsă; 126 f. (numerotate greșit 124).

BRV, II, nr. 227; [4] f. + 253 + 124 f.

222. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, cei patru evangheliști și chenar cu motive geometrice imprimate.

Cotorul lipsă, distrusă unitatea blocului de carte.

în—2° (35×22 cm); f. titlu + 246 f. (numerotate greșit 236).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

forzat; însemnare cu caractere chirilice prin care se arată că sătenii au cumpărat cartea cu 30 de florini.

f. l r. — 22 r.: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, dată 1795, din care reiese că *Triodionul* a fost cumpărat pentru biserica din Bucea și sînt amintiți cei care au contribuit cu bani în acest scop.

223. *Evangelie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, medalion cu o scenă religioasă greu vizibilă, cei patru evangheliști și chenar cu motive geometrice imprimate, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător, lipsă coperta a doua și parțial cotorul.

in—2° (33,2×21,5 cm); p. 5, 6 din *Minologhion*, Blaj, 1781; f. titlu + [3] f. + 344 p. + p. 1, 2 din *Minologhion*...

BRV, II, nr. 394; [4] f. + 344 p.

f. [2] v. — f. [3] r.: însemnare cu caractere chirilice, nedată, referitoare la cumpărarea cărții cu 14 zloți de către *Ilie Toderu* din Ciucea.

224. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, evangheliștii și chenar cu motive geometrice, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător, lipsă cotorul.

in—2° (35×22 cm); f. titlu + 187 p. + [1] f. din *Triodion*, Blaj, 1771.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

225. *Octoib*, Blaj, 1783.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu motive florale imprimate, în mijloc — Isus, fragmente de închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in—4° (21×17,1 cm); f. titlu + 448 p. + p. 451—478 + [1] f. + 224 p.

BRV, IV, nr. 179; [1] f. + 478 + 224 p.

226. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive vegetale și florale imprimate, o închizătoare și urmele celeilalte.

Primele file deteriorate mecanic, legătura perforată de anobiide.

in—2° (36,5×22 cm); f. titlu + 362 p.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

coperta întâi: însemnare cu caractere chirilice, nedată, referitoare la cumpărarea cărții de către săteni.

227. *Liturghii*, Sibiu, 1814.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale imprimate, o închizătoare și urmele celeilalte.

Cîteva file desprinse.

in—4° (22×18,4 cm); f. titlu + [1] f. + 316 p.

BRV, III, nr. 853; [2] f. + 316 p.

[1] f. v. — p. 6: însemnare cu caractere chirilice prin care se spune că în anul 1818 *Ivanu Ioanu* a cumpărat cartea cu 12 florini.

forțat: însemnare cu caractere chirilice, autor *Albu Petru* din Ciucea, care amintește că în luna decembrie 1848 l-a găzduit pe domnul *Sachiani din Tildeciu Micu* [?].

228. *Octoib cu catavasier*, Buda, 1826.

Legătura în piele neagră aplicată pe carton, o cruce și chenar cu ornamente tipografice aurite.

Deteriorată mecanic, distrusă unitatea cărții.

in—4° (21,3×18 cm); f. titlu + [7] f. + 48 f. + [1] f. + f. 49—141.

BRV, III, nr. 1284; [5] f. + 141 f.

f. [1] v.: însemnare cu caractere latine, autor *Mikhail Furkovits*, învățător în Bucea, arătând că Octoiul a fost dăruit bisericii de aici în anul 1830.
f. 141 v.: însemnare cu caractere latine: *Mikhail Furkovits / invatatoriu / in anul 1864/5 in Bucea*.

229. *Tipiconul*, Buda, 1826.

Legătura în piele neagră aplicată pe carton, o cruce și chenar cu ornamente tipografice aurite.

Distrusă unitatea cărții.

in—4° (21,3×18 cm); 73 f. cu f. titlu + [3] f.

BRV, III, nr. 1292; 73 + [3] f.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Bunești

230. *Apostol*, Râmnic, 1747.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și motive florale imprimate, o închizătoare și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător, lipsă cotorul, câteva file sînt restaurate.

in—4° (19,8×15 cm); f. titlu + [3] f. + 252 f. + f. 254, 255.

BRV, II, nr. 251; [4] f. + 256 f.

f. l r. — 9 r. și 11 r. — 25 r.: însemnare cu caractere chirilice, nedată, arătând că *Mo(ro)șan(n) Grigorie* a dat cartea popii *Andreiu*.

231. *Penticostarion*, Blaj, 1808.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale imprimate, urme de închizători.

Distrusă unitatea cărții, primele file desprinse.

in—2° (34,7×21 cm); f. titlu + 212 f.

BRV, III, nr. 746; [1] f. + 212 f.

232. *Triodion*, Blaj, 1813.

Legătura în pînză neagră aplicată pe lemn, o cruce imprimată prin presare și aurită.

Conservată satisfăcător, câteva file restaurate defectuos.

in—2° (32,9×21 cm); f. titlu + 208 p. + p. 215, 216 + p. 209—214 + p. 217—304 + p. 306, 305 + p. 319, 320 + p. 307—318 + p. 321—590 + p. 617—620 + p. 623—626 + p. 629, 630 + p. 627, 628 + p. 621, 622 + p. 591—616. —

BRV, III, nr. 836; [1] f. + 630 p.

f. titlu v. — p. 2: însemnare cu caractere chirilice ce atestă cumpărarea cărții cu 20 de zloți de către *Moholea Toader* pentru biserica Săplacului, în anul 1837.

p. 102: însemnare cu caractere chirilice referitoare la cumpărarea cărții cu 23 de zloți.

233. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce imprimată aurită și chenar cu motive florale.

Conservată satisfăcător.

in—2° (34×22 cm); f. titlu + 18 p. + p. 23—217.

BRV, III, nr. 947; 1 f. + 217 p.

forzat; însemnare cu caractere latine, datată 18 martie 1893, autor preotul *Ioanu Sonea*, care spune că sătenii din Săplacu au cumpărat cartea cu 3 florini și 78 de cruceri pentru biserica de aici.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Ciubanca

234. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, motive geometrice imprimate, fragmente de închizători.

Distrusă unitatea blocului de carte, filele liminare fragmentare, lipsă cotorul și pielea copertei a doua.

în—2° (26×17,2 cm); f. titlu + [1] f. + f. 3 + f. 5 — 415.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

f. 8 r. — 21 r.: însemnare cu caractere chirilice, fragmentară, datată 1809, 19 die aprilis, autor *Ioan Mezei*, dascăl la Vaad, arată că această carte aparține bisericii din Ciubanca Mică și a fost cumpărată de la *Pop Ghiorghe*.

235. *Evanghelie*, București, 1723.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente cu motive geometrice și florale aplicate, fragmente de închizători.

File pătate de ceară sau deteriorate mecanic.

în—2° (27,2×19,5 cm); f. titlu + [3] f. + 180 f.

BRV, II, nr. 182; [4] f. + 180 f.

f. titlu r. — 192 r.: însemnare cu caractere chirilice, autor *nemesul Țiple Ianoșu* // din Dăbica, atestă cumpărarea cărții cu 10 florini și 2 mărișii de către *Pate Ghio(r)ghie din Dăbica*, probabil în 1775.

coperta a doua: însemnare cu caractere latine, arătând că *Basilin Micle* a donat cartea bisericii din Ciubanca Inferioară în anul 1894.

coperta a doua: însemnare cu caractere latine prin care se spune că această *Evanghelie* a fost adusă din comuna Hășmaș de *Cristea Ileana* pentru parohia Ciubanca, deoarece *Evanghelia* folosită înainte era parțial arsă din 1894, fiind a ars și biserica de lemn.

236. *Octoih*, Blaj, 177C.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu motive geometrice imprimate, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător, filele liminare desprinse.

în—4° (20,8×15 cm); f. titlu + 211 f. + 100 f.

BRV, III, nr. 371; [2] f. + 211 f. + 104 f.

f. 89 v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1859, arătând că *Octoihul* este al lui *Michie Ilie*.

f. 1 v.: însemnare cu caractere chirilice, arătând că această carte este a lui ... [?] *Ilie*, probabil cumpărată cu 8 zloți.

237. *Evanghelie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, evangheliștii și motive florale imprimate.

Legătura și unele file restaurate, filele arse la colțul de sus, dreapta.

în—2° (31,5×18 cm); f. titlu + [3] f. + 344 p.

BRV, II, nr. 394; [4] f. + 344 p.

f. titlu v. — f. [3] v.: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, prin care se spune că *Mărian Samoilă* a luat cartea de la ... [?] *Găvrilă* din *Hășma[ș]*.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Ciubăncuța

238. *Evangelie*, Blaj, 1765.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, evangheliștii și chenar cu ornamente geometrice imprimare.

Legătura restaurată cu piele roșie, cotorul fragmentar.

în—2° (31,7×20,4 cm); f. titlu + [3] f. + 346 p. (numerotate greșit 363) + [1] p.

BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.

coperta întâi: este transcrisă inscripția de deasupra ușii bisericii din Ciubăncuța.

forzaț r.: este transcrisă inscripția din altarul bisericii din Ciubăncuța.

forzaț v.: însemnare cu caractere latine, amintește că la 26 aprilie 1941, la biserica din Ciubăncuța au fost puse ferestre noi.

f. [3] r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 811. 23 avg., arătând că *Evangelia* a fost cumpărată de *Filia* [?] *Pătru(f)* din Ciubăncuța și a dat-o bisericii de aici.

239. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

în—2° (33,2×20, 5 cm); f. titlu + 246 f. (numerotate greșit 236) + [1] f.

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

forzaț r.: însemnare cu caractere latine, datată 18 martie 1859, menționând că *Triodionul* este din *Fel[s]ő Csobánka*.

forzaț v.: însemnare cu caractere latine, datată 1849 în 24 iulie, din care reiese că sătenii din Ciubăncuța au cumpărat cartea cu 55 de florini de la preotul *Balateanu Dumitru* din același sat.

f. 82 r. — 86 r.: însemnare cu caractere chirilice, greu lizibilă datorită întregirii scrisului de către o altă persoană, arătând că *Triodionul* s-a dat din mila crăiască bisericii unite din Teocul ... prin ... *Iacob Aron* ...

coperta a doua: însemnare cu caractere chirilice atestând cumpărarea cărții de către *Crăciunaș Vilă* cu soția.

240. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în hîrtie aplicată pe carton, cotorul în piele maron.

File restaurate defectuos, file pătate de ceară.

în—2° (31×19,2 cm); f. titlu + 187 p.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

241. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu motive florale imprimate, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

în—2° (34,7×21,8 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

f. titlu r.: însemnare cu caractere chirilice prin care se spune că popa *Parol*, preotul satului trebuie să aibă grijă de carte.

f. titlu r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1802, / luna noemvrie în 10 zile, referitoare la cumpărarea cărții.

p. 1—29: însemnare cu caractere chirilice, datată ca mai sus, atestând cumpărarea cărții de către sătenii din Ciubanca Mică și dăruirea ei bisericii de aici.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Cornești

242. *Octoih*, Blaj, 1760.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu motive florale.

File restaurate defectuos, legătura refăcută și deteriorată mecanic.

în—4° (21,8×16,3 cm); f. titlu + 502 p. (numerotate greșit 498) + 218 p. (numerotate greșit 219) + 30 p. + p. 33, 34 + p. 31, 32 + p. 37, 38.

BRV, II, nr. 322; [1] f. + 498 + 219 + peste 36 p.

243. *Evanghelie*, Blaj, 1765.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, evangheliștii și chenar cu motive florale imprimate.

Legătura refăcută și deteriorată, filele liminare perforate de anobiide.

în—2° (32,8×21,5 cm); f. titlu + [3] f. + 346 p. (numerotate greșit 363) + [1] p.

BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.

f. [1] r. — p. 9: însemnare cu caractere latine, arătând că *Papp Onaciu* a cumpărat această carte pentru biserică.

244. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în pinză aplicată pe carton, o cruce și ornamente tipografice.

Conservată satisfăcător.

în—2° (32,3×21 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

f. titlu r.: însemnare cu caractere latine atestând cumpărarea cărții pentru biserică din Chendru.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Dirja

245. *Evanghelie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu ornamente florale aurite, fragmente ale unei închizători și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător.

în—2° (33,4×21,5 cm); [3] f. albe + f. titlu + [3] f. + 344 p.

BRV, II, nr. 394; [4] f. + 344 p.

coperta întâi: Cu caractere chirilice este notată o rețetă contra durerii de ochi și albeții, datată *Turda*, 22/4, 876.

246. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente geometrice imprimate, două închizători din metal și piele.

File restaurate defectuos, cotorul și câteva file desprinse.

in—2° (33,5×22,5 cm); f. titlu lipsă; 156 p. + [6] f. + p. 157—390 + p. 399—1140 (numerotate greșit 1149) + 63 p.

BRV, IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

p. 2—13: însemnare cu caractere chirilice, datată 1801, martie, 20, referitoare la donarea cărții bisericii din Dîrja.

247. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, medalion cu Bunavestire, fragmente de închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in—2° (34,5×21,3 cm); f. titlu + 630 p.

BRV, II, nr. 629; [1] f. + 630 p.

p. 5—55: însemnare cu caractere chirilice, datată 1808, arătând că *Merțan Mărie* a cumpărat cartea și a dat-o bisericii din Dîrja.

248. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice și un medalion cu fecioara cu pruncul, urme de închizători.

Conservată satisfăcător.

in—2° (33,7×21,7 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; 1 f. + 258 p.

forțat v.: însemnare cu caractere latine, consemnând seceta din toamna anului 1891.

249. *Penticostarion*, Blaj, 1808.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale imprimate, urme de închizători.

Conservată satisfăcător, 5 file sînt fragmentare.

in—2° (35×21 cm); f. titlu + 212 f.

BRV, III, nr. 746; [1] f. + 212 f.

coperta întâi: însemnare cu caractere latine, datată 1 iulie 1898, *Dergea*, autor *Ioannu Hatieganu*, descriind furtuna din seara zilei de 30 iunie 1898, cînd a fost trăznit *Ioann Marianu*.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Făureni

250. *Chiriadodromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urmele celor două încuietori.

Conservată satisfăcător, lipsă coperta a doua.

in—2° (26,4×16,4 cm); f. titlu lipsă; 415 f.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

coperta întâi: însemnare cu caractere latine, datată *Coacsu*, 1848, atestă cumpărarea cărții de către preotul *Vasilie* ... [?].

p. 122 r. — 126 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1797, menționează că popa *Ștefan* din Șuiteu a împrumutat cartea ca s-o citească.

251. *Liturgii*, Blaj, 1775.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente geometrice imprimate. Distrusă unitatea cărții, câteva file desprinse.

in—4° (21,2×16,7 cm); f. titlu + [1] f. + 223 p. (numerotate greșit 222) + [1] p.

BRV, II, nr. 391; [2] f. + 223 p. (recte 224).

252. *Octoib*, Blaj, 1792.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente geometrice și florale, fragmente de închizători.

Distrusă unitatea cărții și multe file desprinse.

in—4° (22×15,5 cm); f. titlu + 56 p. + p. 59—62 + p. 57, 58 + p. 63—160 + p. 163—184 + p. 161, 162 + p. 185—360 + p. 363—424 + 168 p. + p. 171—196.

BRV, II, nr. 556; [2] f. + 424 + 196 p.

253. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale imprimate, fragmente de închizători.

Distrusă unitatea cărții, file deteriorate mecanic.

in—2° (35,5×22 cm); f. titlu + 362 p.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Petea*254. *Adunarea cazaniilor*, Viena, 1793.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Conservată satisfăcător.

in—2° (36,7×22,4 cm); f. titlu + [4] f. + 94 f. + 88 f. (numerotate greșit 84) + 87 f.

BRV, II, nr. 558; [5] f. + 94 + 84 + 87 f.

forzat; însemnare cu caractere chirilice, menționând că *Țucra Gheorghe* a cumpărat cartea cu 9 zloți.

forzat v.: cu caractere chirilice este scrisă *Cîntarea feciorului celui ce se cîntă în țară strînă*.

f. titlu v.: însemnare cu caractere chirilice, datată *25 de zile, mai, în 1834*, autor *Țucra Iosif*, amintește că a început zidirea morii.

f. 1 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată *5 zile / februarie, anul 1836*, menționează seceta din 1834.

f. 67 v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 877, arată că *Țucra Gheorghe / din Bîrsa* este proprietarul cărții.

forzat v.: însemnare cu caractere chirilice, datată *în 22 de zile / luna lui mai, anu[l] / 1817*, autor *Ioanu Batrina aflătoriu / în satul Voivodeni*, arătînd că această carte aparține lui *Țucra Gheorghe* din Bîrsa, care a cumpărat-o la Arad cu 9 zloți.

255. *Triodion*, Blaj, 1813.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu motive vegetale imprimate, o închizătoare și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in—2° (34,2×20,5 cm); f. titlu + 506 p. + p. 511—630.

BRV, III, nr. 836; [1] f. + 630 p.

256. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu motive vegetale imprimate, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

in—2° (34,1×21 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

257. *Octoib*, Blaj, 1825.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive geometrice imprimate, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

in—4° (21,6×17 cm); f. titlu + 434 p. + 239 p. + [2] p.

BRV, III, nr. 1242; [1] f. + 434 p. + 239 + [2] p.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Plămuri*258. *Chiriadodromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale imprimate, fragmente de închizători.

File restaurate defectuos.

in—2° (25,4×17 cm); f. titlu + [2] f. + 256 f. + f. 261—408 + f. 257—260 + f. 409—413.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

f. 357 r. — 358 r., 361 r. — 362 r., 364 v. — 370 r: însemnare cu caractere chirilice, datată 1777, autor *Nuț, popa Todor*, cu privire la cumpărarea cărții.

259. *Octoib*, Blaj, 1760.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale imprimate, urme de închizători.

Conservată satisfăcător, primele trei file sînt fragmentare.

in—4° (19,5×14,4 cm); f. titlu + 506 p. (numerotate greșit) + 218 p. (numerotate greșit) + 34 p.

BRV, II, nr. 322; [1] f. + 498 + 219 + peste 26 p.

260. *Catavasier*, Blaj, 1769.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Lipsă coperta a doua, multe file desprinse.

in—8° (16,5×9,7 cm); f. titlu + [2] f. + 138 p. + 141—184 + p. 187—192 + p. 195—462 (numerotate greșit 463).

BRV, IV, nr. 364; [3] f. + 463 p.

261. *Liturghii*, Blaj, 1775.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente cu motive geometrice.

File restaurate defectuos, file perforate de anobiide.

in—4° (18,2×15,5 cm); f. titlu + [1] f. + 223 p. (numerotate greșit 222) + [1] p.

BRV, II, nr. 391; [2] f. + 223 p.

forțat r.: însemnare cu caractere latine, datată 857, *iunie, 30*, arătînd că

Nucz Vaszlie a legat cartea.

262. *Evanghelie*, Blaj, 1776.

Legătura lipsește, file desprinse.

in—2° (34,3×21,5 cm); f. titlu + [3] f. + 344 p.

BRV, II, nr. 394; [4] f. + 344 p.

263. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente florale imprimate, fragmente ale unei închizători și urmele celeilalte.

Lipsește cotorul, distrusă unitatea blocului de carte.

in—2° (34×22 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

p. 4—31: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, atestând cumpărarea cărții de câțiva săteni și donarea ei bisericii.

264. *Strastnic*, Blaj, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale, fragmente ale unei închizători și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in—2° (34,2×21,7 cm); f. titlu + 217 p. (numerotate greșit 218).

BRV, II, nr. 674; [1] f. + 218 p.

265. *Penticostarion*, Blaj, 1808.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente geometrice, urme de închizători.

Conservată satisfăcător, prima copertă lipsă.

in—2° (34,7×20 cm); f. titlu + 212 f.

BRV, III, nr. 746; [1] f. + 212 f.

266. *Triodion*, Blaj, 1813.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive geometrice, o închizătoare și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in—2° (33,2×21 cm); f. titlu + 630 p.

BRV, III, nr. 836; [1] f. + 630 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Poieni

267. *Apostol*, București, 1743.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu ornamente imprimate, o închizătoare și urmele celeilalte.

Legătura roasă, file pătate.

in—2° (30,4×20,9 cm); f. titlu + [1] f. + 178 f.

BRV, II, nr. 229; [2] f. + 178 f.

f. 25 v. — 58 r. și 60 r. — 63 r.: însemnare cu caractere chirilice, autor *popa Simio(n) di(n) Bologa*, datată *luna lui iulie în 29 de / zile // ... 1801*, amintind că *Ina Pasc* a cumpărat cartea cu 20 de florini și a dat-o bisericii din Bologa.

268. *Evangelie*, Râmnic, 1746.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, cei patru evangheliști și scena răstignirii, chenar cu motive florale, fragmente de închizători.

Legătura roasă, câteva file desprinse.

in—2° (30,7×20,6 cm); f. titlu + [3] f. + 159 f. (numerotate greșit 164).

BRV, II, nr. 246; [4] f. + 164 f.

f. 17 v. — 33 r.: însemnare cu caractere chirilice, autor *popa Ion* din Buteni, arătând că *Evangelia* a fost cumpărată de către *Dejeu* (?) *Toader* cu 17 florini și un miel, probabil la 14 martie 1760 și dată bisericii din Șebîș. f. 164 v.: însemnare cu caractere chirilice referitoare la vânzarea cărții.

269. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și urmele unui chenar imprimat prin presare, o închizătoare și urmele celeilalte.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in—2° (32,8×20,8 cm); f. titlu + [1] f. + 202 f.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

270. *Apostol*, Blaj, 1814.

Legătura în hârtie aplicată pe carton, cotorul și colțurile în piele.

Cîteva file desprinse, legătura deteriorată mecanic.

in—2° (34,8×22,5 cm); f. titlu + 264 p.

BRV, III, nr. 845; [1] f. + 264 p.

271. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, scena răstignirii și chenar cu motive florale imprimate prin presare.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in—2° (33,8×21,8 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Prvni*272. *Evangelie*, Snagov, 1697.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, cei patru evangheliști și chenar cu motive florale, fragmente de închizători.

Distrusă unitatea cărții, cotorul parțial lipsă.

in—2° (28,2×19 cm); f. titlu + [2] f. + 180 f.

BRV, I, nr. 103; [3] f. + 180 f.

coperta întâi: însemnare cu caractere chirilice, semnată *Moroșan Mihail / Moroșan Ioan*, amintește foametea din 1816.

273. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, o cruce și chenar cu motive geometrice.

Cîteva file desprinse, cotorul lipsă.

in—2° (30,3×19,9 cm); f. titlu + [1] f. + 187 p. (numerotate greșit 179).

BRV, IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

f. titlu r. — f. [1] v.: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, datată 1847, martie, 15, referitoare la cumpărarea cărții cu 4 zloți și donarea ei bisericii din Olpret.

p. 3: însemnare cu caractere chirilice, arătînd că Strastnicul a fost cumpărat de Crăciun Mateiu din Gîrbău.

274. *Euhologhion*, Blaj, 1784.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar, fragmente de închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte, deformare liniară.

in—4° (18,7×15,2 cm); [1] f. ilustrație + f. titlu + [2] f. + 607 p. + [1] p.

BRV, II, nr. 475; [4] f. + 606 p. + [4] f.

275. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fecioara cu pruncul și chenar cu motive florale imprimate.

Distrusă unitatea cărții, filele tăiate pentru noua legătură.

in—2° (29,8×19,2 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

p. 1—15: însemnare cu caractere chirilice, din care reiese că în 1800 *Mărian Urs* a cumpărat cartea și a dat-o bisericii din satul Pruni.

276. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce imprimată, fragmente de închizători.

Pielea legăturii rigidă și roasă, primele file deteriorate.

in—2° (34,6×20 cm); f. titlu + 2 p. + p. 5—362.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

p. 1—25: însemnare cu caractere chirilice, fragmentară, atestând cumpărarea cărții în anul 1806.

277. *Liturghii*, Blaj, 1807.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu motive geometrice, fragmente de închizători.

Cotorul lipsă, distrusă unitatea cărții.

in—4° (20,1×15,5 cm); f. titlu + [1] f. + 204 p.

BRV, II, nr. 721; [2] f. + 204 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Sînpaul

278. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente de închizători.

Distrusă unitatea cărții, cotorul fragmentar.

in—2° (32,8×20,5 cm); f. titlu + [1] f. + 186 p. (numerotate greșit 178).

BRV, IV, nr. 290; [2] + 179 f.

coperta întâi: trei însemnări cu caractere chirilice, date 1786, referitoare la niște împrumuturi de bani, la cumpărarea unui lot de pământ, și la o luare ca zălog.

forțat: însemnare cu caractere chirilice, dată 1772, referitoare la cumpărarea cărții cu 10 măriși de către *Cheta(n) Gabor*, care a dăruit-o bisericii din Sînpaul.

coperta a doua: însemnare cu caractere chirilice, autor popa *Vasilie* din Sînpaul, arătând că în 1773 bucatele au fost scumpe și amintește prețul lor.

coperta a doua: însemnare cu caractere chirilice, dată 1786, referitoare la angajarea unei slujnice și la plata acesteia.

279. *Octoih*, Blaj, 1770.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu motive florale imprimate, o închizătoare și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător, legătura restaurată.

in—4° (21,6×16,8 cm); f. titlu + 211 f. + 104 f.

BRV, III, nr. 371; [2] f. + 211 f. + 104 f.

280. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, medalion cu fecioara cu pruncul și chenar cu motive florale, fragmente de închizători.

Legătura roasă, câteva file desprinse.
in—2° (32,2×21 cm); f. titlu + 630 p.
BRV, II, nr. 629; [1] f. + 630 p.

281. *Euhologhion*, Blaj, 1815.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, medalion cu scena răstignirii și chenar cu motive geometrice imprimate, urme de închizători.

Legătura refăcută și deteriorată, câteva file restaurate defectuos.

in—4° (21,7×16,9 cm); f. titlu + [2] f. + 6 p. + p. 9—224 + p. 305, 306 + p. 225—304 + p. 307—610 + [4] f.

BRV, III, nr. 875; [2] f. + 600 p.

p. 374—38C: însemnare cu caractere latine referitoare la vreme, munca câmpului și sărbătorile din 1866.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Sîntioana

282. *Evangelit*, Blaj, 1765.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu ornamente florale imprimate, urme de închizători.

Conservată satisfăcător.

in—2° (32,3×20,4 cm); f. titlu + [1] f. de la sfîrșit + [3] f. + 346 p. (numerotate greșit 363).

BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.

p. 5—13: însemnare cu caractere chirilice, referitoare la cumpărarea cărții pentru biserica Cesariului.

283. *Apostol*, Blaj, 1767.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, o cruce și chenar cu ornamente florale imprimate.

Conservată satisfăcător.

in—2° (31,9×20,5 cm); f. titlu + 4 f. + f. 8, 9 + f. 6, 7 + f. 10—162 (numerotate greșit 138).

BRV, II, nr. 348; [1] f. + 140 f. numerotate greșit.

284. *Octoih*, Blaj, 1770.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, o cruce și chenar cu motive geometrice.

Conservată satisfăcător.

in—4° (20,9×16,7 cm); f. titlu + 211 f. + 104 f.

BRV, II, nr. 371; IV, nr. 271; [2] f. + 211 + 104 f.

285. *Triodion*, Blaj, 1813.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, scena răstignirii și chenar cu motive geometrice imprimate.

Conservată satisfăcător.

in—2° (35,8×21,8 cm); f. titlu + 630 p.

BRV, III, nr. 836; [1] f. + 630 p.

p. 3—11: însemnare cu caractere latine, arătînd că *Papp Petre* este proprietarul cărții.

286. *Strașnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, o cruce cu motive geometrice aurite și urme de chenar, fragmente de închizători.

File roase, unele desprinse.

in—2° (34,9×22 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Vechea

287. *Evangelie*, București, 1760.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu motive florale imprimate, urme de închizători.

Conservată satisfăcător.

in—2° (29,9×20,7 cm); f. titlu + [3] f. + f. 1 + f. 4—180.

BRV, II, nr. 319; [4] f. + 180 f.

f. [1] r. — 8 r.: însemnare cu caractere chirilice, fragmentară, referitoare la cumpărarea cărții.

288. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale imprimate, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

in—2° (34,8×21,8 cm); f. titlu + 187 p.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

p. 1—9: însemnare cu caractere chirilice referitoare la donarea cărții.

p. 48—69: însemnare cu caractere chirilice referitoare la vinderea cărții cu 4 florini.

p. 120—129: însemnare cu caractere chirilice, spunând că Strastnicul a fost cumpărat de *Măruță Toder* și *Lupu Nica* pentru biserică.

289. *Biblia*, Blaj, 1795.

Legătura lipsă, filele liminare sînt desprinse și fragmentare.

in—2° (38,7×25 cm); f. titlu lipsă; 1 f. fragmentară + p. 21—24 + p.

27—30 + 1 f. fragmentară + p. 49—72 + p. 75—282 + p. 291—294 +

p. 287—894 + 172 p. (numerotate greșit 170) + p. 175—188 + p. 237, 238.

BRV, II, nr. 595; [10] f. + 894 + 246 p.

290. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, cei patru evangheliști și chenar cu motive florale imprimate și aurite.

Distrusă unitatea cărții.

in—2° (34,4×22,5 cm); f. titlu + 258 p. (numerotate greșit 248).

BRV, II, nr. 644; f. titlu + 258 p.

p. 2—9: însemnare în limba latină (reluată în limba română între p. 10—15), arătînd că Apostolul este al lui *Alexie Graw*, care a dat-o bisericii... [?]

291. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, chenar cu motive florale imprimate și o cruce, o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in—2° (35,4×21,2 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

O TIPĂRITURĂ ROMÂNEASCĂ VECHIE ÎN CARE SE AFLĂ UN AUTOGRAF ATRIBUIT LUI POPA ȘAPCĂ

Nu rare sînt cazurile cînd istoriografului îi este dat să descopere pe filele unei tipărituri românești vechi neașteptate surse de informații documentare legate de momente importante ale istoriei și culturii românești, sau nume ale unor persoane acoperite de glorie, din trecutul zbuciumat al poporului nostru. Satisfacția cu care luăm în mîini asemenea exemplare crește invers proporțional cu vechimea tipăriturii și, firește, cu conținutul real al acesteia. Nu întotdeauna însă lucrurile pot fi lămurite, iar autenticitatea unor date olografice poate deruta sau reduce din spectaculozitatea simțămintelor inițiale, emoțiile fiind transformate în alte semnale, în somații. Este astfel și cu cazul unui exemplar al *Cazaniei* din 1748 de la Rîmnic, provenit de curînd de la Biblioteca Academiei R. S. România din București¹.

În legătură cu valoarea cărții, care, datorită inscripțiilor, este încărcată de semnificații istorice, în urma unei analize mai atente a motivelor care au făcut din acest exemplar obiectul prezentului articol, nu trebuie să surprindă că ne sînt suficient de neconcludente argumentele aduse în scopul susținerii afirmației că pe filele lui se află un autograf al lui Popa Șapcă.

Despre ce este vorba? Tipăritura este descrisă în volumul II al *Bibliografiei românești vechi*², după exemplarul aflat în posesia fostei Biblioteci a Academiei Române. Este neîndoios că această descriere a fost întocmită de Nerva Hodoș, între 1903—1910. Exemplarul primit de Biblioteca Academiei din Cluj-Napoca este defectuos, recompactat și recuperat, cu toate că un mare număr de file sînt deteriorate, avînd părți de text lipsă și multe file inversate. Pe de altă parte, în mijlocul exemplarului a fost compactată o filă din *Evangelia* tipărită în 1682 la București.

Pe partea interioară a primei coperti se află trei inscripții. În prima, scrisă cu creion roșu de mîna unui intelectual, este menționată știrea privitoare la localitatea de unde a fost luat exemplarul. Este vorba de comuna Celeiu (în județul Romanai de odinioară), la 21 iulie 1909.

A doua inscripție, scrisă cu peniță, este semnată de Ion Bianu, fost director al Academiei Române. Ea conține următoarea informație istoriografică: „Kiriacodromion, București, 17...?”, cu o notă autografă de preotul Radu Șapcă de la Celeiu, care la 1848 a binecuvîntat pornirea revoluției

¹ Exemplarul a figurat la poziția nr. 49 a Listei nr. 3157/1978, purtînd la Biblioteca Academiei poziția de inventar 1165. (Vezi și Titus Furdui, *Tipărituri românești vechi provenite de la Biblioteca Academiei R.S.R. București*, Cluj-Napoca 1979; Comunicare susținută la sesiunea științifică organizată de Biblioteca Academiei din București în zilele de 30 sept. — 2 oct. 1979. Manuscrisul este predat pentru publicare).

² Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche* II, București 1910 (B.R.V. II, 263).

de la Islaz, dăruită la 11 ianuarie 1919 de dl. Al. T. Dumitrescu. Vezi pro[cesul] verb[al] al ședinței Acad[emiei] din aceeași zi“. Semnat I[oa]n B[ianu].

Cea de a treia inscripție este o transliterare a inscripției ce se află pe f. 1^r numerotată, nu în întregime descifrată din cauza erodării hârtiei: prin urmare numai fragmentar redată: „1820 candu au fostu vrajbă la Drăgășani și Rîmnic ... Stan/Tudor cu Ipsilant și au... .. auzit Turcii și cu spaimă (?) /.../“

În continuare, pe reversul primei file de protecție întâlnim o altă inscripție (de notat, ulterioară celei ce urmează) care corectează eroarea identificării anterioare și pe care o atribuim, prezumtiv, ca aparținând lui Nerva Hodoș, — scrisă de astă dată cu stiloul:

„Cazanii [tipărită, n.n.] În sfînta Episcopie a Rîmnicului La anii 7256 [1748]“ (Bibliografia veche, II, pag. [105—107]). [Exemplar] „Dăruit în șed[ința] Acad[emiei], 11 Ian[uarie] 1919“. Cum am spus, este sub această inscripție o altă care conține următoarele: „Această sfîntă carte ce să chiamă *Chyriacodromion*, tipărită la anul 1748, mi-a fost încredințată de preotul V. Marinescu din Celeiu, spre a fi dăruită și păstrată la Academie, pentru că ea conține unica scrisoare de mîna a fostului preot Radu Șapcă din Celeiu, cel care a sfințit steagul revoluției din 1848. Al. T. Dumitrescu, bibliotecar-ajutor al Academiei, București 12/25 Dec. 1918“.

Avînd în vedere că pe filele exemplarului se află 20 inscripții olografice, cum și altă inscripție pe o foaie volantă (fila 170 din *Evangelia* bucureșteană la care ne-am referit, ce n-a fost încorporată în compactare și care — așa cum se va arăta — cuprinde cea de a doua inscripție în care se pomenește numele unui popă Radu), nu rezultă elemente certe privind vreun autograf al lui popa Radu Șapcă. În atare situație am recurs la *Memoriile Academiei din 1919*, spre a vedea dacă în ele găsim fila care prezintă respectiva inscripție. Iată ce citim acolo: „În ședința din 21 decembrie 1918 (3 ianuarie 1919) ținută sub președinția dlui Dr. V. Babeș [...], I[oa]n B[ianu] prezintă apoi darul arătat în următoarea scrisoare, primită de la Dl. Al. T. Dumitrescu, bibliotecar-ajutor al Academiei, acum bolnav: După datina celor bătrîni, pe care mai ales o practică fostul secretar al Academiei D. A. Sturza dăruind, și eu vă înaintez un manuscris și o carte (sublinierea noastră) veche românească tipărită. Trebuie să vă lămuresc că acest dar nu provine direct de la mine, ci de la un modest preot de sat care, fiind în viață, mi-a încredințat manuscrisul și cartea în 1909, cu dorința de a le da Academiei la o zi mare“.

„Manuscrisul este Pomelnicul bisericii din satul Celeiu jud[eu]l] Romani, zidită la 1832, prin osîrdia preotului Radu Șapcă, întîiul ctitor al bisericii, iar cartea este un Kiriacodromion tipărit la 1748, care conține pe filele sale unica scrisoare de mîna a aceluiași preot Radu Șapcă, cel care a sfințit steagul revoluției din 1848. La Pomelnic am adaos și o notiță a mea, incompletă, despre Popa Șapcă“.

„Pe lângă acest manuscris — scrie Ioan Bianu —, dl. Dumitrescu a trimis în dar cartea *Kiriacodromion* tipărită în București la 1748, exemplar defectuos dar avînd pe el scrierea autografă a preotului Radu Șapcă de

la Celeiu, cunoscut prin participarea lui la începutul revoluției din 1848³ (Vezi „Analele Academiei Române”, seria II, tomul XXXIX 1916—1919, partea administrativă și dezbaterile, p. 175, București, 1921).

Deci nici aici nu este menționată fila la care se găsește autograful lui Radu Șapcă, precum nici cuprinsul ei. Cum „scrisoarea este unică”, nu putem compara textele celor două inscripții cu nici un altul care să aparțină lui Radu Șapcă. Din nefericire nu avem nici semnătura lui popa Șapcă în serialul „Anul 1848 în Principatele Române” București 1902, p. [489] unde sînt date semnăturile unora dintre conducătorii revoluției din Țara Românească și unde este reproduș portretul lui popa Șapcă.

Să redăm și cele două inscripții ce cuprind numele de Radu. Prima (la f. 116^v) este scrisă de o mîină mai puțin dresată și formată în „ale scrisului”. În această privință, să revedem aprecierile lui Karl Marx din *Insemnări*⁴ care, referindu-se la epocă și oamenii ei, scria: „Preotul de sat în Moldo-Valahia împărtășește viața și havalile țărănilor. El nu știe să citească decît cărțile bisericești tipărite, să facă slujba religioasă și să recite evangheliile în limba națională. În 1848, el a luptat cot la cot cu țărănul”.

Cu deosebiri esențiale ce le diferențiază, este scrisă cea de a doua inscripție aflată pe foaia volantă, în care se poate citi: „Eu robu lui D[um]nezeu Radu Ereu am scris cu mîina de țărăină. Dară care carte nu e a mea. 1848, noiembrie 5”.

Nu știm care din aceste două inscripții, contrastante față de figura omului cu multă știință de carte a lui Popa Șapcă, ar putea fi atribuită acestuia. Dacă fila ar fi fost prinsă, ca cealaltă, în cotorul exemplarului și nu adausă ulterior, atunci s-ar putea vorbi de referirea la acesta. În acest caz s-ar fi putut adăuga o mențiune completă în plus, ceea ce nu s-a făcut nici de către „modestul” preot de sat V. Marinescu, nici de către Al. T. Dumitrescu, bibliotecarul-ajutor de la Biblioteca Academiei Române, care, cu siguranță, nu avea cunoștință decît de una din cele două inscripții. Acordînd creditul, Ioan Bianu acceptă identificarea eronată a tipăriturii și totodată existența autografului lui Popa Șapcă. Cînd Nerva Hodoș a făcut identificarea, probabil că atît V. Marinescu cît și Al. T. Dumitrescu nu mai erau în viață, motiv pentru care nici el nu a mai insistat asupra autografului. Mai mult, dacă ar fi fost atestat autograful, fără îndoială că direcțiunea Bibliotecii Academiei nu s-ar fi despărțit de exemplar, mai cu seamă că acesta conținea unicul autograf al revoluționarului ce la 1848 din Țara Românească.

Fără a împieta cu ceva asupra bunei credințe a celor trei protagoniști, este de subliniat că exemplarul cărăia i-a fost smulsă aureola rămîne totuși

³ În pledoaria sa, Popa Radu Șapcă referindu-se la drapelele revoluției, spunea printre altele: „... să filfăie pe calea bunei orînduiri și a adevăratei glorii”, cerind apoi lichidarea „clăcei” și a „ticăloasei iobăgii”; iar pentru poporul eliberat, „să se bucure de roadele muncii sale”.

⁴ „La chemarea lui Radu Șapcă din Celeiu, preot care se bucura de mare popularitate în rîndurile maselor țărănești, a lui Heliade și a multor fruntași revoluționari — se spune în lucrarea *Istoria românilor*, București 1969, p. 309 a lui Miron Constantinescu, Constantin Dăscoviciu și Ștefan Pascu —, sute de săteni și țigovești s-au strîns într-o mare adunare populară, pe Cîmpul Regenerării de lingă Izlaz”.

⁵ Karl Marx, *Insemnări despre români*. Manuscrise inedite, publicate de acad. A. Oțetea și S. Schwann, (București 1964) paginile 141 și 151.

un unicat, dat fiind că pe el se află câteva însemnări din care reiese cu certitudine proveniența sa din localitatea Celeiu. Aceasta ne îndreptățește supoziția că el a putut fi folosit de către Popa Șapcă la slujbele religioase. În acest caz trebuie să admitem că este vorba de un exemplar prețios, având în vedere și praviile ce sînt cuprinse în tipăritura rîmniceană. Este unicul exemplar de carte românească veche provenind din această localitate, singurul cunoscut în literatura de specialitate. Faptul acesta îi ridică semnificativ prezența în fondul de carte românească veche al Bibliotecii Academiei din București, de unde ne-a parvenit ca donație în 1978.

De asemenea importantă este pentru noi și împrejurarea că pe f. 1^r se află un scris de erudit, de astă dată o mină care trădează deplin rafinament în ale scrisului. Cărturarul este demn a fi socotit unul din marii învățați anonimi care au lăsat inscripția ca mărturie a anului 1821. Este anul cînd controversele dintre iobagii români și revoluționarii greci, în frunte cu Ipsilanti supuneau pe românii ce le-au oferit cîmp de acțiune în lupta lor pentru libertate. S-a produs în atare împrejurări întoarcerea împotriva celor care îi sprijineau, vînzîndu-l pînă la urmă turcilor pe Tudor din Vladimiri. Este important faptul că mențiunea privitoare la vrajba dintre Tudor și Ipsilanti a avut un puternic ecou în rîndurile românilor la Drăgășani și Rîmnice. Așa se explică unele aspecte cu grave consecințe, din timpul anului 1821.

Este de menționat, în încheiere, că exemplarul acesta reprezintă un al doilea care poartă, tot pe o foaie lipită, semnătura lui Ioan Bianu.

/CAZANII/, /Rîmnice, 1748/.

„Bibliografia românească veche” I, 263

Cota: C.R.V. 1081

2 f. nen. + 1—113; 115—200 f. (I); 1—13, 15—26, 27^{1/4}, 28—63, 64, 70—71, 73—74; 82—90, 91—104 f. (II), cu erori de foliere la 111(110, 162(165, 167(168, 199(197 (I); 91(90, 102(101, 103(102 (II)

(275×195)

Legătură cartonată de recompartare în piele ornamentată. Exemplar deteriorat și după recompartare, cu extrem de multe file zdrențuite, avînd părți de text lipsă. Lipsește foaia de titlu și f. 114 (I); 14, 65—69, 76—89 (II).

Inscripții:

1. Pe forțașul primei coperti se află o etichetă cu elementele:

a) B.A.R. „Bibliografia românească veche” 263 S. 1.

b) 1909, iulie 21

(cu litere latine, în creion roșu)

„Celeiu, 21 iulie 1909”

c) 1919, ianuarie 11

(cu litere latine)

„Kiriadodromion. București, 17...? cu notă autografă de preotul Radu Șapcă de la Celei, care la 1848 a binecuvîntat pornirea revoluției de la Islaz. Dăruit la 11 ianuarie 1919 de Dl. Al. T. Dumitrescu. Vezi procesul/ ver/bal/ al ședinței Acad/emiei Române/ din aceea zi. I/Ioan/ B/fianu/”.

d) /1918, decembrie 12/25/

(cu litere latine; — copie transliterată)

„1820 cîndu au fostu vrajbă la Drăgășani și Rîmnice... Stan Tudor cu Ipsilant și au... auzit Turcii și cu spaimă...”

2. Pe prima foaie de protecție reverso:

a) 1919, ianuarie 11

(cu litere latine)

„Cazanii În Sfînta Episcopie a Râmnicului La anii 7256. (1848). (Bibliografia veche, II, pag. 105—107). Dăruit de Șed./înța/ Acad./emiei/, 11 Ianuarie 1919“.

b) 1848

(cu litere latine)

„Această sfîntă carte ce să chiamă Chiriacodromion, tipărită la anul 1748, mi-a fost încredințată de preotul V. Marinescu din Celeiu, spre a fi dăruită și păstrată la Academie pentru că ea conține unica scrisoare de mină a fostului preot Radu Șapcă din Celeiu, cel care a sfîntit steagul revoluției din 1848. Al. T. Dumitrescu. Bibliotecar-ajutor al Academiei, București, 12/25 Dec. 1918“.

3. Pe f. 2r:

a) 1820

(cu litere cirilice)

„Să să /știe/. 1820 cîndu au fostu vrajbă la Drăgășani și la Râmnic /.../ Stan Tudor cu Ipsilant și au /.../ auzit Turcii și cu spaimă /.../ /Inscripția atribuită lui Radu Șapcă, n.n./“.

4. La f. 13v:

a) 1829, februarie 21

(cu litere cirilice)

„Scris-am eu Mihailovici; Leat 1821 /? febr. 21/“

5. La f. 116v:

a) 1824

(cu litere cirilice)

„+ Să să știe că m-am /? jurat/ preot eu Popa Radu leat /.../ martie 11 /.../ de /.../ 18/24/“.

6. La f. 117r—123r:

a) /sec. XIX/

(cu litere cirilice)

„Această însemnare pentru satul Celiu cînd s-au spart de ostă alu /.../ și s-au spart într-o /... / luna lui martie și era Domn în București Io Constandin Gheorghe /.../ Și au scris /... / /și au scris eu Flor /.../ Andor“.

7. La f. 131v:

a) 1825

(cu litere cirilice)

„Să să știe de cînd /.../“

8. La f. 134v—135v:

a) 1877, noiembrie 28

(cu litere latine)

„Să se știe de cînd au bătut România cu Rusia pe Turchia la 1877 și au căzut /în/ 1877 noiem/brie/ 28“.

9. La f. 137v—139r:

a) 1837, iunie 7

(cu litere cirilice)

„Cînd s-au apucat de /îreno/var de Sfînta Biserică /din/ satul Celiu ce să numește Cramul Sfîntului Nicolae // și Nicolae//.../“.

10. La f. 148v:

a) 1802, iunie 1

(cu litere cirilice)

„La anu 1802 cînd au venit în Celiu /.../ și s-au spart toată țara /.../ miercuri iunie 1“.

11. La f. 153v—155v:
(cu litere cirilice)
„În știință să știe că la 1850 martie în 10, au căzut zăpade“.
12. La f. 153r—164r:
a) /sec. XVIII/
(cu litere cirilice)
„Această sfântă carte ce să numește Cazanie iaste legată de Dascălul Amza și cu cheltuiala Popei /.../ 8 taler /.../ în luna lui iulie“.
13. La f. 169v—170r:
a) 1859
(cu litere cirilice)
„Ion Cheseriu /.../ botezat /.../1859“.
14. La f. 176v:
a) /sec. XVIII/
(cu litere cirilice)
„/.../ eu Mihailovici“
15. La f. 176r:
a) /sec. XIX/
(cu litere cirilice)
„Și această carte este a lui Ona Ion și au dăruit Bisericii/?“.
16. La f. 184v—187r:
a) /sec. XIX/
(cu litere cirilice)
„Să/ să știe cînd au bătut oastea împăratului pe Osmanu Pazvantuolu /... .. / și l-au ținut o vară și s-au făcut pace și s-au dat pămînt și că s-au poroncît /...//... .. / satele și /... .. /“ (fila tăiată la compactare).
17. La f. 188r:
a) /sec. XIX/
(cu litere cirilice)
„Să se știe de cînd au venit la popa Stan Sin Andrei al Popei“.
18. La f. 196r:
a) /sec. XIX/
(cu litere cirilice)
„Să să știe de cînd s-au spart satele în țară /... .. / //Să să știe de cînd s-au spart satele în țară Turcilor cînd au tăbărit (?) pe /.../ la Nicopole 1297 {sic}“.
19. La f. 11v (II):
a) 1789
(cu litere cirilice)
„Această sfântă carte Cazanie iaste cumpărată de popa Dragul și de popa Irimie și de popa Dumitru din Celu cu bani gata în 9 /.../ 30 la leatul 7257“.
20. La f. 39v—46r (II):
a) /sec. XIX/
(cu litere cirilice)
„Să să știe de cînd /am/ cumpărat pămînt cu 21 /... .. /“
21. (173v):
Pe o filă din *Sfînta și dumnezeiasca Evanghelie* (București, 1682), filă volantă rătăcită la sfîrșitul cărții, se află următoarea inscripție:
a) 1848, noiembrie 5
(cu litere cirilice)
„Eu robu lui D/um/n/ezeu Radu eu am scris cu mină de țărîină, dară cartea nu e a mea. 1848 noiembrie/ 5“.

Celeiu, 21 Iulie 1909

Kunawdromion

București 17... 3

cu nota autografa de Președinte

Radu Șapca dela Celei, care la 1848
a binecuvântat pornirea revolu-
ției la Islaz —

Dăruit la 11 Jan. 1919 de
Dl. Al. T. Dumitrescu

— vezi proc. verb. al sedinței
Acad. din aceeași zi —

.. 1820 cându au fost vrajba
la Drăgășani și Râmnic
.... Șan Tudor cu Ipsilanti și au
.... auzit Turcii și cu spaimă

Fig. 1.

Cazanii —

În Sfânta Episcopie a Râmnicului

La anii 7256 (1748)

(Bibliografia veche, II, pag.

Dăruit în s.d. febr. 11 Jan 1919

Această sfântă carte ce se cheamă

Chyriacodromion

tipărită la anul 1748,

mi-a fost încredințată de preotul

V Marinescu din Celem, spre a

fi dăruită și păstrată la Academie

pentru că ea conține unica scri-
soare de mână a fostului preot

Radu Lapcă din Celem,

cel care a sfîntit steagul revoluției

din 1848

M T Dumitrescu

Bibliotecar-ajutor al Academiei

București 12/25 Dec 1918

Qu se stie de conditiu au batut

10614

Romania cu Rusia pe Turchia
la 1878

118

si ca au caput 1877 decemb 29

CALE

4 curgie ut lu gramu 1878 20 de RADZAI
na 3n madi a' : ni de m' 1878

1878 18- 1878 1878 1878

apocryphic

1878 1878 1878

1878 1878 1878

1878 1878 1878

1878 1878 1878

Fig. 3

10 1349
ер и с / 820 11646 а 20с 100 100 100
ла 10 100 100 100 100 100
[.] 10 100 100 100 100 100
[.] 10 100 100 100 100 100

Fig. 4.

RECENZII

Virgil Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, în seria *Bibliotheca historica Romaniae*, București, 1980, 312 p., cu planșe și hărți în text.

Lucrarea cunoscutului numismat moldovean, rod al unei cercetări îndelungate, este primul studiu de sinteză despre monedele care au circulat din secolul I î.e.n. — V e.n. la est de Carpați.

Pe baza criteriului cronologic, materialul este divizat în trei grupe: a) pînă în anul 106 e.n. (Cap. III); b) în sec. II—III e.n. (pînă la Aurelian) (Cap. IV); c) secolele IV—V (Cap. V); într-un capitol aparte sînt examinate falsurile și imitațiile de monede romane (Cap. VI).

Pentru a integra problemele circulației monetare la est de Carpați în problematica istoriei universale și a sprijini concluziile istorice ce rezultă din analiza tezaurelor și a descoperirilor izolate de pe teritoriul Moldovei, autorul a excerptat din literatura de specialitate, în vederea stabilirii de analogii, depozitele similare din Imperiul roman și cele *extra fines imperii*, unde schimbul de mărfuri se desfășura tot prin intermediul monedelor emise la Roma.

Pentru fiecare categorie de monede, V.M.B. a întocmit cîte un tabel sinoptic (I—XLI);

I. Tezaure de monede republicane (p. 32).

II. Monede romane republicane din descoperiri izolate (p. 33).

III. Repartizarea monedelor provenite din tezaure după data emisiunii (p. 35).

IV. Tezaure ce se încheie cu monede de la primii împărați romani (p. 45).

V. Tezaure cu compoziție asemănătoare, descoperite în Moldova și în alte regiuni (p. 48—49).

VI. Tezaure monetare ce se încheie cu emisiuni din perioada Vespasian—Nerva (p. 52—54).

VII. Descoperiri izolate din sec. I e.n. (p. 57).

VIII. Monede din sec. I e.n. descoperite în așezarea și în castrul roman de la Bărboși (p. 58).

IX. Tezaure descoperite în așezări (p. 59).

X. Eșalonarea cronologică a monedelor descoperite în așezarea de la Poiana (p. 62).

XI. Descoperiri de monede sigure, tezaure și piese izolate (p. 63).

XII. Monede descoperite în așezări dacice (p. 66—67).

XIII. Tezaure de denari ce se încheie cu emisiuni de la Hadrianus până la Antoninus Pius (p. 76—77).

XIV. Tezaure de denari ce se încheie cu monede de la Marcus Aurelius (p. 82—84).

XV. Tezaure de denari ce se încheie cu emisiuni de la Commodus (p. 88—90).

XVI. Tezaure de denari ce se încheie cu emisiuni de la Septimius Severus (p. 94—96).

XVII. Tezaur monetar ce se încheie în timpul lui Caracalla (p. 101).

XVIII. Tezaure de denari ce se încheie cu monede de la Elagabal sau Severus Alexander (nu Septimius Severus, cum figurează în lucrare, p. 104, probabil din cauza unei erori de tipar).

XIX. Monede *subaerate* din secolele II—III e.n. (p. 107).

XX—XXII. Tezaure ce se încheie cu monede din secolele II—III e.n., cu date incomplete (p. 107—108).

XXIII—XXXII. Tezaure monetare descoperite pe teritoriul imperiului și *extra fines imperii* a căror dată finală coincide cu a celor descoperite în Moldova (p. 110—118; 120—130; 132—154; 156—160; 162—166; 168—183).

XXXIII. Monede romane din secolele II—III. Descoperiri izolate din Moldova (p. 184—189).

XXXIV. Tezaure monetare descoperite în așezările din secolele II—III în Moldova (p. 190).

XXXV. Greutatea medie a monedelor provenite din tezaurele descoperite în Moldova (p. 191).

XXXVI. Monede descoperite izolat în așezarea de la Bărboși (p. 192).

XXXVII. Monede descoperite izolat în așezări din secolele II—III în Moldova (p. 194—195).

XXXVIII. Monede romane descoperite în necropolele din secolele II—III în Moldova (p. 196).

XXXIX. Monedele coloniilor din secolele II—III e.n. descoperite în Moldova (p. 198—200).

XL. Monede romane „barbarizate” din secolele II—III descoperite în Moldova (p. 205).

XLI. Descoperiri izolate de monede din secolele IV—V de pe teritoriul Moldovei (p. 208—209).

Pe planșele I—IV și XI sînt reproduse monede originale, imitații și hibride, pe pl. V—VII, XII—XV vasele în care au fost găsite tezaurele monetare, pe pl. VIII—IX, obiecte de factură romană pătrunse în Moldova, pe pl. X, tezaurul de vase de argint (de la Muncelul de Sus). Aria de răspîndire a diferitelor categorii de monede este prezentată pe pl. XVI—XXI (p. 298—303). Numărul localităților de pe hărți corespunde cu cel din *cataloagele descoperirilor monetare*: Anexa I, p. 251—290 și Anexa II, p. 291—297, întocmite cu deosebită acurie, pe baza informațiilor din literatură și unor cercetări în muzee, consemnîndu-se astfel și descoperiri inedite.

Pentru a scoate în evidență rolul monedei romane pe teritoriul Moldovei — 55 de descoperiri de emisiuni romane republicane și 292 de monede imperiale — V.M.B. dezbată amplu problemele legate de „comerțul roman la est de Carpați” (Cap. VII, p. 222—234). Ultimul capitol (VIII, p. 235—250), „Concluzii generale asupra monedei romane imperiale la est de Carpați”,

cuprinde și constatări cu privire la moneda romană republicană, depășindu-se astfel sfera limitată prin titlu.

Tezele și ipotezele autorului prezintă un deosebit interes pentru istoria economică a Moldovei; unele sînt incontestabile, altele pot fi considerate, deocamdată, doar păreri personale, ce vor putea fi confirmate sau infirmate de cercetările viitoare.

Indexul localităților se dovedește foarte util pentru cei care consultă lucrarea.

Multiplele izvoare (numismatice, literare, epigrafice și arheologice), confruntate cu literatura modernă, au fost supuse de autor unei minuțioase analize, lărgind sensibil sfera informațiilor noastre despre viața economică a Moldovei în antichitate.

Pe lângă numeroase constatări convingătoare, judicios argumentate, se găsesc însă și unele discutabile; dintre acestea semnalăm următoarele:

— La p. 31, V.M.B. afirmă că tezaurul de la Pîngărești (24) a început să fie acumulat între 82 și 61 î.e.n., iar cel de la Vlădiceni între 85—84 î.e.n.; dar, după cum rezultă din Anexa II, din primul au fost determinate doar 6 (p. 294/24), iar din al doilea 3 monede (p. 296/44), număr insuficient pentru a trage concluzii cu privire la perioada de acumulare a acestor depozite, risipite în mare parte.

— Din faptul că „aproape o treime din denarii secolului I î.e.n. au contramărci”, autorul deduce că „tezaurile de denari romani republicani din Moldova au pătruns în loturi mari și la un interval de timp destul de mare după data emisiunii monedei celei mai recente” (p. 38, vezi și p. 39—43). Acestei păreri i se pot aduce însă următoarele obiecții: a) chiar dacă acceptăm că aplicarea contramărcilor a avut drept scop „verificarea greutății”, nu se exclude posibilitatea aplicării lor scurt timp după punerea în circulație a monedelor, pentru a controla dacă rondela avea greutatea reglementară, așa înouit ele nu pot constitui un argument convingător pentru pătrunderea acestor denari în „a doua jumătate a secolului I î.e.n., și, masiv, în secolul următor” (p. 235); b) confruntînd eşalonarea cronologică a monedelor din cinci depozite monetare, examinate de V.M.B. sub acest raport (descoperite la est de Carpați; p. 35), cu compoziția depozitelor din restul Daciei (vezi JNG, 17, 1967, p. 137—139; B. Mitrea, *Découvertes récentes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine*, în *Dacia*, N.S., 1958—1980), nu se constată deosebiri sensibile, procentul cel mai mare revenind emisiunilor din prima jumătate a secolului I î.e.n. Faptul că în Moldova cunoaștem numai un singur tezaur care se încheie în prima jumătate a secolului I î.e.n. nu implică pătrunderea pieselor la oîteva decenii după emiteră, ci vadește doar că această parte a Daciei s-a bucurat de o perioadă de pace în care nu se impunea îngroparea numerarului curent și că nici motive de ordin particular n-au dus la abandonarea unor averi mobile; c) în ceea ce privește descoperirile izolate, emise în a doua jumătate a secolului I î.e.n., ele sînt prea puține la număr pentru a putea fi concludente; dealtfel (la p. 34), au rămas în afara atenției autorului cele 10 piese datînd din sec. II pînă la mijlocul sec. I î.e.n., găsite în așezările de la Poiana și Răcătau (vezi Anexa I, p. 176/189, 277/194—195, 278/200; Anexa II, p. 294—295/28, 31, 32, 38).

Teoretic, pare acceptabil că teritoriul Moldovei să fi intrat mai târziu în contact cu comercianții care mînuiau denarul roman, dar, deocamdată, după părerea noastră, această teză nu își găsește argumente suficient de convingătoare.

— Ștanța de la Pecica servea pentru emiterea de monede dacice schifate, nu „pentru denari romani republicani” (p. 39; pe lângă bibliografia citată, a se vedea și I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 88, 94).

— Părerea că monedele daco-getice și grecești „au jucat un rol economic incomparabil mai redus” decât cele romane (p. 235) este discutabilă, căci pentru această perioadă nu cunoaștem nici numărul populației și nici volumul schimburilor comerciale deservite de fiecare categorie de monede; de altfel, potrivit aprecierii demografilor, populația a înregistrat și în antichitate o sporire succesivă, ceea ce ar justifica o creștere proporțională a numărului descoperirilor. Dar, chiar făcînd abstracție de factorii demografici (numărul populației putea, temporar, să stagneze sau chiar să fie în regres în urma războaielor, a epidemiilor etc.), teza lui V.M.B. întîmpină dificultăți la o examinare mai atentă a descoperirilor monetare, aūt sub raport numeric, cît și sub raportul valorii nominalelor. După cum arată însuși autorul, din totalul de peste 4.000 de monede descoperite în Moldova (p. 42, 237), circa 2.700 sînt dacice și grecești, și numai 1.324 romane republicane (p. 236, of. și 30, 33). Or, perioada de circulație a celor două grupe este aproximativ aceeași, iar prima grupă se găsește în netă superioritate. Ascendenta ei crește prin faptul că ea cuprinde peste 40% tetradrahme și didrahme, nominale cu o valoare de circa patru, respectiv de două ori mai mare decât a denarului roman. Cantitatea de monede aflate în circulație din a doua jumătate a secolului III î.e.n. pînă în primele decenii ale sec. I î.e.n. depășește, așadar, cu mult, cuantumul denarilor republicani care au deservit schimbul în secolele I î.e.n. — I e.n.

— În sprijinul afirmației că „dacii au început să primească subsidii de la romani, în calitate de *foederati*, sub Augustus” (p. 70), V.M.B. trimite la *Res gestae divi Augusti*, 30. Textul inscripției fiind însă cu totul altfel interpretat de V. Pârvan, (*Getica*, p. 94—96, 733—734), C. Daicoviciu (*IstRom*, I, p. 289—293), R. Vulpe (*Studia Thracologica*, București, 1976, p. 130—140, 151—152) și H. Daicoviciu (*Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 112—119), ar fi fost necesară o motivare a acestei optici schimbate.

— Peste 90% din obiectele de lux importate în Dacia fiind găsite în cetăți sau așezări cvasi-urbane (vezi I. Glodariu, *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World*, în *BAR*, Supplementary Series, 1976, p. 164—212), se poate vorbi de „ampluarea unei cerințe de produse de lux” (p. 71), mai ales din partea militarilor și a aristocrației tribale. Numărul mare de amfore (I. Glodariu, *op. cit.*, p. 132—158) nu poate constitui un indiciu concludent în sensul opiniei formulate de V.M.B., deoarece servind ca recipiente ele vădesc doar cerința de alimente de import.

— V.M.B. reia discuția asupra cauzelor ce au dus la îngroparea tezaurilor în sec. I î.e.n. — I e.n., insistînd asupra discrepantei existente între numărul depozitelor care se încheie în sec. I î.e.n. față de cele din sec. I e.n. (p. 72—74). Concluzia la care ajunge autorul este interesantă, fenomenul s-ar putea explica însă, în egală măsură, prin cerința crescîndă pentru produse romane, datorită căreia negustorii aveau nevoie, în tranzacțiile lor,

de o cantitate mai mică de monede. Viteza de circulație a putut avea, de asemenea, anumite repercusiuni, făcând necesară o cantitate mai mică de bani pentru desfășurarea schimburilor.

— Indicațiile privind condițiile în care a fost descoperită moneda de la Bodeștii de Jos (SCN, I, 1957, p. 476/15) nu sugerează apartenența la un tezaur risipit (p. 256/36); aceeași observație este valabilă și pentru cele două monede găsite în ani diferiți, la oarecare distanță între ele, în așezarea carpică de la Borniș (p. 256/38).

— Constatarea lui V.M.B. că „sub efectul legii Gresham, denarul pre-severian a fost sustras circulației, acumulat în interiorul imperiului și îngropat în teritoriile populațiilor libere” (p. 201/2) are în vedere numai una din posibilități. Populațiile libere, care aveau relații de schimb cu comer-cianții romani și care primeau subsidii de la împărații Romei în sec. II e.n., erau de asemenea în situația de a acumula denarul pre-severian.

— În legătură cu observația lui V.M.B.: I. Winkler afirmă că „te-zaurul [de la Gherghina] avea cu siguranță 337 de monede” (p. 253/11), facem precizarea că autorul a confundat indicația noastră (JNG, 17, 1967, p. 146/59) privind numărul pieselor determinate cu efectivul total al tezau-rului (517), pe care noi l-am indicat. Reexaminând piesele descrise de C. Se-vereanu (BSNR, XIV, 1919, p. 47—138) am constatat că, de fapt, el a determinat 329 de monede romane republicane, nu 324 cum am arătat în JNG. Este regretabil că Severeanu n-a dat informații mai detaliate despre celelalte piese ale tezaurului, ci s-a rezumat la mențiunea că multe sînt foarte uzate (excepție făcînd numai cele ale lui Augustus) și că toate au un aspect „rugos-mat”, de pe urma contactului cu focul (C. Severeanu, *op. cit.*, p. 71).

— La Sascut s-au găsit numai două tezaure: unul la care se referă C. Moisil (BSNR, XI, 1914, p. 24/34 = V.M.B. 265/103), iar al doilea semnalat de C. Moisil (BSNR, XI, 1914, p. 57/49 = V.M.B. p. 96/49) și V. Pârvan (*ArchAnz*, 1914, col. 432—433). Tezaurul care figurează la V.M.B., p. 292/12, reproduce cifra tezaurului de la p. 265/103, aplicîndu-i-se însă datarea și bibliografia tezaurului de la p. 296/40. Dealtfel, aici autorul tri-mite la tezaurul de la p. 292/12, cu mențiunea „probabil același tezaur”, deși efectivul celor două tezaure nu coincide, el fiind, de fapt, 68 sau 69, nu 73.

Observațiile de mai sus și altele care s-ar putea face nu diminuează importanța în ansamblu a lucrării, care se recomandă prin amploarea mate-rialului informativ, competența cercetărilor și numeroasele idei personale ale autorului, dintre care relevăm în primul rînd cele referitoare la căile de pătrundere a denarului roman republican *extra fines imperii* și la rolul mo-nedei la populațiile libere. Multe dintre remarcile interesante ale autorului (de exemplu: „monedele barbare nu sînt semnalate decît în tezaure prove-nite din teritorii libere” (p. 100/6) sau „examinarea atentă a pieselor și luarea în considerare a contextului arheologic sînt absolut necesare pentru a evita confundarea falsurilor moderne cu originalele antice”) sesizează just probleme ce oferă teren pentru cercetări viitoare.

V.M.B. a reușit să supună unei analize critice izvoarele, precum și stu-diile din ultimele decenii și să ne prezinte situația economică a Moldovei în

sec. I î.e.n. — V e.n. așa cum se reflectă în descoperirile monetare, obiectele de import și izvoarele literare.

Această monografie, prima lucrare de sinteză despre circulația monetară la populația carpică, dezbătând în toată complexitatea ei problematica istoriei economice a ținutului dintre Carpați și Prut, pentru care izvoarele sînt foarte puține și uneori neconcludente, se dovedește indispensabilă pentru toți cei care se ocupă de istoria antică.

Scrisă într-o limbă de circulație universală, lucrarea are avantajul de a face accesibil unui cerc foarte larg de specialiști materialul numismatic din muzeele locale și din reviste greu accesibile.

Distinsul cercetător moldovean a reușit să deschidă perspective noi în studierea descoperirilor monetare, atît prin ineditul metodelor folosite, cît, mai ales, prin concluziile sale.

IUDITA WINKLER

Hans Bögli, *La Suisse à l'époque romaine*, Berna, [1977], 88 pag., 81 fig.

Lucrarea este divizată în şase capitole, după cum urmează: 1. Civilizaţia urbană; 2. Populaţia rurală; 3. Comerţ şi economie; 4. Învăţământul şi cultura; 5. Religia; 6. Compendiu istoric. În primele cinci capitole sînt trecute în revistă cele mai importante descoperiri arheologice de epocă romană, din Elveţia, precum şi problemele romanizării triburilor celtice aflate sub dominaţia romană. Este scos apoi în evidenţă rolul important jucat de elementul autohton în evoluţia istorică a aşezărilor dintre Rhon şi Rhin. Prezenţa indigenilor este pregnantă, atît în viaţa spirituală, cît şi în viaţa socială. Divinităţile locale sînt adorate pe întreaga durată a stăpînirii romane. Numele lor a fost păstrat de inscripţii, iar imaginea lor a fost perpetuată secole de-a rîndul de frumoase statuete de bronz sau ceramică. Nu rareori celtul romanizat alătură, în inscripţii, numelui zeului roman numele zeului celt. Doar creştinismul, răspîndit la începutul secolului al IV-lea, va duce la uitarea zeilor „păgîni”.

Ultimul capitol este o scurtă prezentare a istoriei Elveţiei romane. Primele oraşe apar aici în timpul lui Caesar, dar integrarea totală în Imperiul roman are loc abia în anul 15 î.e.n. Elveţia de azi făcea parte, în antichitate, din mai multe provincii, ceea ce a influenţat într-un fel evoluţia ei istorică. De exemplu, Geneva era în Gallia Narbonensis, nordul în Germania Superior, estul în Raetia, iar în sud (pentru a proteja trecătorile dintre Italia de Nord şi valea Rhonului) împăratul Claudius a creat provincia *Alpes Graiae et Poeninae*.

La începutul secolului al IV-lea Roma renunţă la provinciile de peste Alpi. În această situaţie, germanii invadează partea de nord, iar burgunzii sudul. Acum s-a pus baza unei lungi evoluţii, care a dus la situaţia actuală, în care o parte a Elveţiei vorbeşte germana, iar cealaltă franceza. Concluzia autorului este că diversitatea în unitate este o caracteristică comună Elveţiei antice şi Elveţiei moderne.

Cartea poate fi considerată drept model pentru o lucrare de popularizare a unei epoci istorice. Istoria bogată a Elveţiei romane este sintetizată doar în 88 de pagini, surprinzîndu-se esenţialul, într-un stil sobru şi concis. Textul este însoţit de o ilustraţie bogată, de o calitate excepţională, în care fotografia aeriană alternează cu planuri de situaţie, iar piesele de bronz cu obiecte de ceramică sau sticlă, ceea ce contribuie din plin la o ţinută grafică deosebită a cărţii.

Lipseşte, din păcate, o listă bibliografică, necesară mai ales cercetătorului care doreşte amănunte într-o anumită problemă.

Nu putem să nu ne exprimăm regretul că pentru Dacia nu există o lucrare de acest gen, o lucrare, elaborată de un specialist, descătușată de amănunte greoaie și note numeroase, care să urmărească însă firul roșu al evoluției istorice a populației daco-romane, carte accesibilă studentului, elevului, nespecialistului.

DORIN ALICU

Sheppard Frere, *Britannia. A History of Roman Britain. Revised Edition.* Londres—Henley—Boston. Routledge and Kegan Paul, 1978, 487 p., 32 pl., 13 fig.

Prezenta ediție nu se deosebește structural de prima ediție, apărută în anul 1967. Autorul a inclus doar noile descoperiri, mai ales în capitolele care tratează problemele epocii romane, limitându-se, pentru epocile anterioare, să-și corecteze eventualele erori.

În primele rînduri este expusă ideea ce străbate apoi întreaga lucrare: „Civilizația britanică a fost o sinteză de elemente romane și celtice. Deși această civilizație datorează mult elementelor venite din afară, iar elementul ei cel mai important a fost importat din civilizația mediteraneeană, totuși ea își are rădăcinile pe pămîntul celt și s-a bucurat de contribuția elementelor băstinașe; romano-britanic nu este sinonim cu roman”.

Această sinteză asupra Britaniei romane a fost posibilă datorită bogăției informaționale oferită de o îndelungată și serioasă cercetare a civilizației romane din Anglia. Consistența și exactitatea știrilor, a hărților ce însoțesc textul, este cu totul impresionantă. Înainte de toate, avem de-a face cu o carte de istorie, în care descoperirile arheologice, epigrafice, numismatice, sînt interpretate din punctul de vedere al istoricului. Informațiile sintetizate sînt corelate între ele, evenimentele importante din istoria provinciei sînt analizate în profunzime, le sînt explicate cauzele ce le-au generat și comentate urmările. Nu rareori autorul face apel la izvoarele antice în care sînt reflectate anumite momente din istoria Britaniei.

O deficiență, la prima vedere, este cantitatea redusă de material ilustrativ, autorul vădind o anumită predilecție pentru fotografia aeriană. Spunem: la prima vedere, deoarece numeroasele lucrări monografice dedicate arheologiei Britaniei romane, la care autorul face permanent trimiteri, suplinesc aparenta lipsă a cărții, iar fotografiile aeriene sînt, în majoritate, inedite. Cu ajutorul lor sînt puse în evidență obiective necercetate sau parțial cercetate arheologic.

Prin modul în care este concepută, acoperind istoria Angliei de la sfîrșitul epocii fierului și pînă la începutul perioadei anglo-saxone, Istoria Britaniei romane va rămîna, pentru multă vreme, principala lucrare de referință asupra epocii respective.

DORIN ALICU

NOTE CRITICE ÎN LEGATURĂ CU LUCRAREA LUI NICOLAE BRANGA

URBANISMUL ÎN DACIA ROMANĂ, TIMIȘOARA, 1980

O „notă critică” făcută de noi lucrării *Aspecte și permanențe thraco-romane*, Timișoara, 1976, de același autor (Nicolae Branga) (cf. *Acta Musei Napocensis*, XVII, 1980, p. 879—886) purta inițial titlul „Nesciendi ars”. L-am suprimat atunci, din considerație față de cel vizat de notă. Am pornit la elaborarea notelor de față, de la premisa că toți sîntem supuși greșelii („errare humanum est”). Nimeni nu este infailibil. „Perseverare” este însă „diabolicum”. Și pentru că Nicolae Branga (de aici, înainte N.B.) a perseverat în același tip de greșeli, folosind aceleași procedee de lucru defectuoase pe care le mai semnalasem odată, ne-am întors și noi la un titlu asemănător celui vechi.

În mod normal, critica științifică ar trebui, să afecteze mai ales problemele de argumentare și interpretare ale unei lucrări și, drept urmare, poate permite un răspuns. *Pentru că în lucrarea la care ne referim nici nu poate fi vorba de argumentare și interpretare istorică, notele de față au detaliat și precizat erorile legate de maniera de lucru, modul de abordare și subiectului, și ignoranța în materie de limbă a autorului.* Citatele foarte dese înlătură, credem, orice posibilitate de interpretare greșită.

De la bun început dorim să precizăm că am lucrat aceste note *sine ira et studio*. Nici nu am avut îndrăzneala să numim rezultatul muncii noastre „recenzie”, pentru că obiectul unei atare lucrări ar fi trebuit să fie serios. *Lucrarea asupra căreia ne-am oprit acum ne lasă să afirmăm nu numai inutilitatea ei pentru istoria veche a patriei, dar și lipsurile instituțiilor și persoanelor care au facilitat apariția ei.* Mai mult, putem afirma că este neavenită. Iar dacă instituții cu grad universitar, edituri lasă să treacă cu vederea calitatea execrabilă a unei asemenea lucrări, în ciuda epocii pe care o parcurgem (cincinalul calității!), atunci nu mai este de făcut nimic decît să acționezi ca persoană particulară.

Introducerea de mai sus se referă direct la noul produs pseudo-istoric lansat de editura Facla din Timișoara (specializată se pare în publicarea unor asemenea „opere”), lucrarea „*Urbanismul în Dacia romană*”; are 209 p., 109 figuri în text și o hartă. Autorul este Nicolae Branga, lector la Facultatea de Istorie a Universității din Sibiu.

Nimeni nu-i poartă, credem, pică lui N.B. pentru slujba lui. Nimeni nu-l invidiază pentru săpăturile lui. Dealtfel acestea sînt anacronice și nepublicabile prin felul de execuție. În chip cu totul surprinzător executarea lor

poartă și pecetea unui mare... secret. Nici una din revistele științifice de profil, nici unul din rapoartele anuale despre săpăturile din R. S. România publicate în revista „Dacia” nu menționează ceva în legătură cu ele (cf. *Dacia* N.S. 19, 1975; 20, 1976; 21, 1977; 22, 1978; 23, 1979). N.B. nu apare nici la manifestările anuale ale arheologilor, acolo unde se dezbate metode, stiluri de săpătură și se discută rezultatele acestor săpături. Nimeni nu-l invidiază pe N.B. nici pentru suma (derizorie desigur) primită de la editura Facla. Știm și simțim conștienți de faptul că N.B. a încercat și încearcă (în felul lui) să scoată din inerție la Sibiu interesul pentru arheologia epocii romane, căzută acolo demult în desuetudine. *Deci nu avem nimic de împărțit cu dînsul, iar pînă la mai sus amintita notă critică* (cf. *Acta Musei Napocensis*, XVII, 1980) *în care atrăgeam atenția exact asupra procedeeilor, manierei de lucru și erorilor pe care le rediscutăm aici, puteam fi rumiți chiar buni colegi.* Noi sperăm să rămînem tot așa. Nu vrem deci ca aceste note critice să fie prilej de supărare. Dacă N.B. se poate supăra pe cineva, ar trebui să înceapă cu el însuși, căci este principalul vinovat pentru cele apărute. Ar putea să continue apoi cu referenții, care nu i-au atras atenția asupra greșelilor și cu redactorul secției de istorie a editurii. Și apoi se poate supăra și pe noi... la sfîrșit. Se știe că nimeni nu l-a criticat pe N.B. atunci cînd a încercat succesiv (și temerar am zice) lecturile țiglelor ștamplate cu caracter civil, oricît de forțată sau puțin probabilă ar fi fost lectura lor. Era (și a rămas) o muncă dificilă, unde în ciuda dubiilor și posibilităților diverse, efortul lui N.B. părea folositor. Din păcate însă pornind de la acest fapt N.B. a încercat pentru a doua oară să fabrice o „sinteză”. Rezultatul s-a dovedit profund amatoricesc și pseudo-istoric atît prin scrisul într-o manieră care face tagma istoricilor de rușine (prin prețiozitățile și erorile de limbă) cît și, mai ales, prin maniera de abordare a istoriei, stilul și metodele de lucru. *Toate acestea plasează „produsul” său în afara sferei științei istorice și chiar a literaturii istoricizante situîndu-l în mediul atît de puțin plăcut al pseudoistorismului provincial și al ziaristicii bombastice.* Asemenea caracteristici nu-și găsesc locul în atmosfera de seriozitate care domnește în rîndurile studiilor istoriei vechi și mai ales a celor care se ocupă cu perioada clasică, unde astfel de cazuri sînt rare, dacă nu chiar lipsesc cu totul.

Vom căuta să dovedim că cele afirmate cam dur mai sus reprezintă realitatea. Pentru aceasta vom folosi drept exemple propriile formulări ale lui N.B. Vom expune pe rînd și detaliat, fără a avea pretenția de înregistrare exhaustivă, toate lipsurile, contradicțiile și erorile care se țin lanț, încheind cu observații în legătură cu problemele de istorie și metoda de lucru. Nu ne-am apucat în aceste note să căutăm nod în papură, vinînd greșeli mărunte (trimiteri greșite, lecturi dubioase, greșeli de tipar, etc.). Ne-am ocupat de aspectele mai grave de interpretare și limbă, așa cum se va vedea mai jos.

Trebuie să menționăm faptul că, pentru a putea înțelege textul, am citit cartea lui N.B. alături cu: *Dicționarul limbii române literare contemporane*, București, 1957 (DLRLC), folosind după caz și alte instrumente similare: *Lexiconul Tehnic Român*, București, 1965 (LTR), *Dicționarul de neologisme*, București, 1978 (DN), *Dicționarul Enciclopedic Român*, București, 1952 (DER) și *Mic Dicționar de Filosofie*, București, 1969 (MDF).

Scopul produsului numit „*Urbanismul în Dacia romană*” este formulat de N.B. astfel: p. 5 „se impun (acum) cu necesitate elaborările exhaustive privind economia, viața social-politică și culturală a Daciei romane în vederea unei cât mai veridice cunoașteri a realităților istorice”; cum „Dacia romană oferă astăzi un câmp inepuizabil de studiu..., el trebuie abordat cu dezinvoltură, acribie și patriotism”. Și culmea, afirmația de mai sus este în mare parte justă! În afară de un așa zis patriotism (rău înțeles de N.B. și pe care mai bine l-ar fi folosit în altă parte) nu se poate găsi în cartea sa decât multă, chiar foarte multă dezinvoltură. Dar din păcate, acribia, exhaustivitatea și ineditul, corectitudinea necesară unei cărți de știință lipsesc cu totul.

Sumarul cărții (de care avem nevoie pentru a ne întregi demonstrația) se prezintă astfel: I. Urbanizarea și urbanistica. 1. premise dacice: habitatul; materiale de construcție; elemente de sistematică (p. 8—13); 2. aportul Romei: a. coordonate generale; b. urbanizarea; cadrul social și juridic; c. urbanistica-topografie, sisteme de construcție și edilitie; d. edili și constructori (p. 14—84). II. Industria tegulară. 1. resursele și tipurile materialelor de construcție (p. 84—91); 2. materiale tegulare: tipologie și chrologie — tehnologia — organizarea producției și regimul proprietății (p. 92—123). III. Figline și officine civile. 1. ștampilele (p. 124—125); 2. răspîndirea (p. 126—160); 3. domini și officinatores — structura social-etnică (p. 161); 3. cronologia producției tegulare și fazele urbanizării (p. 161—168). Lucrarea se încheie cu Abrevieri bibliografice (p. 169—174), note (p. 175—203), indice de termeni (p. 204—206) și un rezumat în limba germană.

I. Pornind de la definiția urbanismului (DLRLC, IV, p. 588) „știința și tehnica care se ocupă cu studiul, proiectarea și planificarea lucrărilor de construcție, sistematizarea și înfrumusețarea așezărilor, organizarea măsurilor social-economice și sanitare necesare bunului mers al unei așezări” se poate constata în chip foarte simplu (prin compararea sumarului, cărții cu definiția de mai sus) că nu există nici o legătură între urbanism și conținutul cărții lui N.B. N.B. nu se ocupă de fapt de urbanism. Nimic sau aproape nimic din ceea ce înseamnă urbanism nu e abordat în lucrare. (ne permiten să-i recomandăm lucrarea lui G. Mihailov, *Le processus d'urbanisation dans l'espace balcanique jusqu'à la fin de l'antiquité*, în *III-e Congrès International d'Etudes du Sud-Est européen*, București, 1974). Folosind drept pretext republicarea ștampilelor tegulare civile (pe care le reia aici a treia sau a patra oară exact în aceeași formă: cf. *Transilvania*, 4, 1975, p. 38—41; 11, 1975, p. 38—41; 7, 1976, p. 31—34; *Sargetia*, 11—12, p. 81—100; *Aspecte și permanențe thraco-romane*, Timișoara, 1976, p. 61—62, 72—77), N.B. le mai îmbracă cu descrierea orașelor din Dacia, luată din lucrările scrise de M. Macrea și D. Tudor, cu câteva date din sinteze, lucrări teoretice sau enciclopedii, informații în legătură cu producția tegulară și își închipuie că a rezolvat exhaustiv, cu acribie! problema urbanismului. *Cantitatea de tegule civile ștampilate, răspîndirea lor sînt pentru N.B. modalități de măsurare a urbanismului*; cf. p. 54 „cantitatea considerabilă a cărămizilor, de țigle și olane, frecvența fragmentelor de tegulae mammatae și tubuli pun în lumină certa factură urbană”; p. 57 „răsfrîngerile urbane asupra sistemelor de construcție și edilitie... au fost facilitate de valențele structurale și funcționale ale materialelor tegulare”; p. 92 „materialele de construcție din lut exprimă

elocvent urbanismul provinciei"; p. 79 „urbanismul său se remarcă în mulțimea așezărilor din teritorium-ul dependent"; p. 165 „numărul ștampilelor tegulare indică durata procesului de urbanizare, dezvoltarea urbanistică și penetrația elementelor de urbanism în mediul rural dependent". Se mai poate spune ceva? În precedenta „operă" (cf. *Aspecte*) la p. 62 afirma: „cărămizile sînt elemente materiale hotărîtoare în propagarea romanității în mediul rural dacic". Iată deci că aceste materiale tegulare se pot folosi după nevoi în demonstrația istorică la N.B., după cum este ceva de demonstrat. Nici nu ar fi fost rău dacă N.B. ar fi epuizat (exhaustiv!!) acest important domeniu al vieții economice al provinciei: producția de tegule. Din păcate însă, aplicînd aici din plin procedeul „dezinvolturii" specific stilului său de lucru, locul unei viziuni globale l-a luat un pseudo-produs. Subtitlurile de subcapitole (I, 1, 2b; II, 1, 2c; III, 4) nu trebuie să deruteze pe cititor pentru că ele nu cuprind nimic din titlul enunțat.

II. Neconcordanța între titlu și conținut nu este decât prima mare contradicție a cărții. *Cea mai generală și, am îndrăzni să afirmăm, cea mai catastrofală lipsă a cărții este limba folosită.* Acribia (care înseamnă „exactitate și rigurozitate în cercetarea științifică, dar și precizie în folosirea și alegerea cuvintelor" (DN, p. 23) lipsește cu totul. *Numeroasele greșeli grave de exprimare, folosirea unor cuvinte cu sensuri neadecvate, cuvintele necunoscute sau inventate ad-hoc, formulările proprii și epitetele bombastice fac din textul lui N.B. un model hilar al unei limbi cuasipăsărești, necunoscute la noi, nici în lucrări cu caracter de popularizare și cu atât mai puțin în știință. N.B. devine prin acest fel de a se exprima un fel de „cititor de limbă".*

a. Folosirea unor cuvinte cu sens neadecvat

P. 5 „el (cîmpul de studiu) trebuie tratat cu dezinvoltură". Dar dezinvoltura înseamnă de fapt atitudine degajată (DLRLC, II, p. 97) care nu este deloc caracteristică pentru cercetarea științifică, fie ea chiar istorică. P. 9 „înălțimi-acropole"; nu toate înălțimile sînt acropole; acropola constituie partea fortificată a unei așezări, situată pe o înălțime (DER, p. 22). P. 25 „eliminarea antinomiei cetate-castru"; p. 34 „antinomia cetate-castru". Ambele formulări sînt absurde pentru că antinomia este contradicția categorică între două teze care se exclud (DLRLC, I, p. 95); or termenii *cetate* și *castru* implică fortificații militare din epoci diferite, care nu se exclud deloc!. P. 27 „urbanismul urmează întocmai urbanizarea"; dar urbanizarea este de fapt punerea în aplicare a principiilor urbanismului (DLRLC, IV, p. 588) deci tocmai vice-versa!. P. 33 „sorginte"; pentru N.B. cuvîntul este folosit exclusiv ca origine; dar de fapt el înseamnă mai mult izvor, sursă de informații și numai în măsura în care merge pe această linie poate fi înțeles ca origine (DLRLC, IV, 177; ND, p. 1006). Cuvîntul *tectonică* (DLRLC, IV, p. 405) înseamnă „ramură a geologiei care se ocupă cu modificările provocate de mișcările scoarței pămîntului" (DN, p. 1061) sau „ansamblul de linii, mase și volume care umplu cîmpul unei opere de artă" (Dictionnaire d'art et d'archéologie, Paris, 1930, p. 446). Pentru N.B. cuvîntul acesta, extrem de mult folosit, capătă cele mai neașteptate utilizări și sensuri: p. 9 „corespondențe funcționale și tectonice" pentru dava geto-dacilor; p. 16 „acești factori naturali se îmbină armonios cu cei artificiali și tectonici"; p. 14 „abandonul (cetății dacice) s-a datorat anacronismului funcției și tectonicii sale";

p. 38 „aspectul urban al tectonicii”; p. 35 „tectonica și edificația fiind de pură răsfrângere urbană”; p. 35 „vilele rustice prezintă doar elemente de tectonică și edificație citadină”; p. 36 „puternicele influențe ale tectonicii, edificației și chiar sistematicii”; p. 44 „penetrația largă a tectonicii și edificației”; p. 38 „tectonica zidurilor de incintă”; p. 56 „larga adoptare a tectonicii și edificației urbane”; p. 92 „funcțiile edilitare ale materialelor regulate sînt mai largi decît cele strict tectonice” etc., etc. După cîte sensuri și utilizări are acest cuvînt la N.B. el pare ceva deosebit, un fel de cuvînt cu valoare similară unui Jolly Joker la rummy. Această „tectonică” a lui N.B. pare foarte comună pentru daco-romani și probabil constituia unul din elementele de continuitate nesesizat pînă acum!!! Păcat că limba română nu l-a înregistrat ca atare; p. 13 „sistemul hidrotehnic de la Blidaru... două conducte drenau apa către o cisternă”; p. 41 „resturi de lucrări hidrotehnice”; p. 56 „sistemul hidrotehnic al termelor”; p. 80 „instalații hidrotehnice”. Dar lucrări hidrotehnice înseamnă cu totul altceva (*DLRLC*, II, p. 455); hidrotehnica este o ramură a tehnicii care se ocupă cu folosirea apei, proiectarea și executarea unor construcții bazate pe energia apei. N.B. folosește acest cuvînt pentru a denumi simple lucrări de canalizare (aducțiune, evacuare). P. 23 „viața economică febrilă cîin cetate”; poate era mai bine dacă folosea cuvîntul intens; p. 36 „rămînerea Miciei în situația de pagus contrar înaltului său urbanism”; simpla prezență a unei băi, construcții din piatră, amfiteatru chiar nu înseamnă neapărat urbanism. P. 20 „situația a diversificat evident urbanistica lor”; p. 8 „urbanistica Daciei romane se regăsește tocmai în provinciile gallice”; p. 19 „urbanistica sa prezintă evidente particularități topografice”; p. 65 „expansiune urbanistică centrifugă pe atît de aerată, pe cît de anarhică”; p. 27 „marea așezare (dava) daco-getică era incompatibilă funcțional și tectonic cu orașul roman ca urmare aceste așezări au fost distruse”; p. 35 „unele așezări evidențiază elemente de sistematică urbană”. Fiecare din frazele citate mai sus cuprinde termenul de urbanistică, folosit diferit și foarte departe de conținutul definiției sale (*DLRLC*, IV, p. 588) și deci fără sens. Ne putem întreba cum a ajuns urbanistica Daciei tocmai în provinciile gallice? Mai ales că N.B. nu prezintă nici un argument pentru a-și susține afirmația; așa cum dacă într-adevăr așezările dacice au fost distruse numai pentru că erau incompatibile tectonic? p. 12 „are emplecton în opus incertum”; dar emplectonul este un element arhitectonic prin care se desemnează umplutura zidului de piatră (*DN*, p. 391); deci nu are o manieră de construcție care se poate defini; p. 24 „valențele pastoral-agrar ale împrejurimilor”; p. 40 „deluvial” sau „diluvial”; p. 21 „factor primar al romanizării”; nu merge; trebuia să scrie factor de prim ordin, căci primar înseamnă cu totul altceva; p. 47 „descompunerea vieții de tip urban”; p. 47 „ruralizarea sistemelor de construcție”. Topografia este descrierea terenului (*DLRLC*, IV, p. 455), iar topografic este un adjectiv derivat. N.B. folosește termenul complet aiurea, fără nici un sens: p. 15 „topografia noilor așezări a respectat cu strictete sistemul rutier”; p. 17 „ierarhie topografică”; p. 22 „limite topografice”; p. 26 „subdezvoltare topografică”; p. 23 „expansiune topografică”; p. 39 „repartiția topografică a clădirilor”; p. 27 „situația de la Porolissum verifică topografic teza noastră”; p. 8 „cercetările arheologice au reușit să precizeze atît topografia...”; p. 30 „cadrul topografic al cetății”; p. 31 „raportul topografic”; p. 39 „repartiția topografică a clă-

dirilor"; p. 126 „topografia descoperirilor arheologice”. Dialectica este știința care studiază legile generale de mișcare și dezvoltare a materiei, societății și gândirii (DLRLC, II, p. 107; MDF, p. 94—96), deci nu poate fi confundată cu interdeterminarea, dependența, legătura, așa cum crede N.B.; p. 13 „dialectica dintre nivelul organizării sociale și forma așezărilor”!. Cetate (DLRLC, I, p. 398) este o fortificație mai ales în epocile medievală și modernă. Așa că formulările de la p. 24 „cetatea își deschide porțile soldaților, ceea ce înainte era un sacrilegiu acum devine o regulă”, ca și folosirea în chip permanent a termenului „cetate” pentru a denumi orașele romane este complet contradictorie și greșită. Ne dăm seama că el s-a gândit la *civitas* care a dat în limba franceză *cit  *. Dar termenul francez se folosește pentru a defini o comunitate, căci fortarea  a are la ei alt nume. Cum se face oare că „  nainte” solda  ii stăteau în afara cetății, iar aceasta   i-a deschis porțile pentru ei numai prin secolul III? Fraza este uimitoare prin grotescul ei. Titular   nseamn   (DLRLC, IV, p. 434) o persoană care îndeplinește o funcție, ocupă un post. Deci nu un simplu posesor, constructor sau cine mai   tie ce   a cum reiese de la N.B.; p. 35 „titularii acestor ferme”; p. 197 nota 738: „Procili sînt titularii palatului Augustalilor”; p. 200 nota 825 „titularii stampilelor de legiune”; p. 104 „tabel cu chorologia tipurilor   i cuptoarelor”; chorologia este știința care se ocupă cu studiul r  sp  ndirii în spațiu a obiectelor (DN, p. 273)   i nu este identică cu simpla r  sp  ndire,   a cum apare la N.B.; etc.

b. Cuvinte necunoscute sau inventate

Sistematica este (DER, p. 422; DN, p. 998)   tiin  a identificării   i clasificării organismelor animale   i vegetale în funcție de relațiile lor filogenetice. N.B. folosește acest cuv  nt cu sensuri   i valori foarte diferite: p. 13 „elemente de sistematică”; „sistematica marilor a  ez  ri daco-getice”; p. 18 „regulele de sistematică ale urbanismului” etc.; termenul revine foarte des în cursul expunerii alături de tectonică   i edili  ie. *Edili  ie* este deasemenea un cuv  nt necunoscut. Dacă urmărim folosirea lui de către N.B.: p. 35 „elemente de tectonică   i edili  ie”; p. 44 „penetrația largă a tectonicii   i edili  iei”; p. 49 „edili  ia Romei s-a propagat în c  mpia romană”; p. 56 „adoptarea tectonicii   i edili  iei”; p. 74 „edili  ia orașului”; p. 77 „larga adoptare a tectonicii   i edili  iei urbane în diversele tipuri de a  ez  ri” constatăm că   i acest cuv  nt a fost utilizat cu mai multe   n  elesuri   i valori diferite. *Comparatistica* (p. 8) este metoda compara  i  tilor (DN, p. 235); *  incuit* (p. 11) poate veni de la   incvais (DN, p. 117) dar nu sîntem siguri de acest sens, numai dacă nu cumva înseamnă dat cu alb de zinc; *virtualitate* (de la virtualit   ile urbane, p. 23) nu sîntem siguri că îndeplinește defini  ia dată de dic  ionar (DN, p. 1145); *liat  * (p. 45) poate fi tradus în sensul de legată, lipită; *structiv* (p. 38 destinația structiv  ; etc.) este cuv  nt necunoscut în limba noastră; *promilitar* (p. 25 „context promilitar” p. 40 „organizare promilitar  ”) nu există; *n  ieri* (p. 27)   n loc de navigatori; *numerația* (p. 118); *oraș ortogonal* (p. 31); *turnuri în rezalit* (p. 79), rezalit   nsemn  nd altceva dec  t apare în combina  ia cu turnul; *secven  e cifrice* (p. 118); *scava  ii* (p. 5; etc.)   n loc de săpături (arheologice) sau excava  ii;

c. *Greșeli de exprimare*

p. 15 „Hadrianus a fost primul principe defetist”. Hadrianus însă nu a fost deloc defetist (*MDE*, p. 268). El a renunțat doar la ofensivă și la cuceriri trecând la fortificarea „științifică” a granițelor; p. 11 „uzitat” în loc de obișnuit, primul cuvânt însemnând altceva (*DLRLC*, IV, p. 608; *DN*, p. 1128); *grația*, înseamnă (*DLRLC*, II, p. 407) dragălașenie, finețe, mai ales în atitudine, spre deosebire de *grație*, care înseamnă mulțumită, datorită (cuiva). Deci nu „prin grația împăratului” cum scrie N.B. (p. 21) — care împărat putea avea dealtfel grație destulă —, ci... grație împăratului.; *a anihila* înseamnă a nimici, a reduce la nimic prin distrugere sau forță (*DLRLC*, I, p. 91); deci formularea „a anihilat impozitele” (p. 19) este incorectă; *exhaustiv* înseamnă ceva care epuizează un subiect (*DLRLC*, II, p. 235). Nu credem (și nu poate crede cineva) că săpăturile lui N.B. de la Apoldu-Mercurea sau altele despre care afirmă dînsul așa ceva (p. 44) sînt exhaustive; *monolit* (*DLRLC*, III, p. 274) face la plural monoliți, nu monolite; *cadru*, în forma de care are nevoie N.B. nu se folosește la plural: p. 11 „dacii trăiau în cadre incipient urbane”; p. 47 „cadrele vieții rurale” cf. *DLRLC*, I, p. 311—312; forma cadre este pluralul de la cadă care mai înseamnă și tablou, ramă de... Dealtfel prima expresie constituie și o greșeală istorică, căci nimeni în afară de N.B. nu a afirmat așa ceva despre daci; *prototipul* este un model reprezentînd tipul original (*DLRLC*, III, p. 1609) așa că „prototipul lor greco-pontic” (p. 12) nu se potrivește; *redanul* reprezintă o ieșitură în zidul unei fortificații (*DN*, p. 914) și nu, așa cum crede N.B., un zid (p. 12); *incantația* este un cuvînt magic la ceremonii rituale, o stare de extaz (*DN*, p. 559), așa că folosirea lui ca la p. 32 nu merge; *crepusculul* este sfîrșitul de zi, amurgul (*DLRLC*, I, p. 575); deci, a afirma că o acțiune se petrece în „contextul istoric crepuscular” (p. 167) nu este corect; p. 119 „transportat lesnicios” nu e bine, trebuie scris transportat lesne; p. 121 „pentru a fi accesibili” nu e corect; mai degrabă „pentru a se ajunge la ei”.

d. *termeni latini traduși, înțeleși sau folosiți greșit*

p. 12 „redanele în opus incertum cu cele în opus quadratum realizau un original opus mixtum”; p. 39 „zid cu plan neregulat lucrat din piatră diformă și cărămidă (opus mixtum)”. Dar *opus incertum*, *opus mixtum*, *opus signinum* (p. 13) nu înseamnă combinații (încrucișări) de ziduri; ele reprezintă sisteme de construcție aparte. Ele sînt foarte bine redade de G. Lugli, *La tecnica edilizia romana*, Roma și mai accesibil în cartea lui D. Tudor, *Arheologie romană*, București, 1978. P. 30 „groma = nivelă cu apă”. Dar groma este un instrument de vizare în cel mai rău caz (dar fără apă); mai este și un punct geometric situat la intersecția lor în castrametatio (cf. *RE*, VII, 2, 1912, col. 1882—1883 (Schulten) și fig. de pe coloana 1884; p. 30 „decumani și cardines” nu sînt „străzi secundare”; p. 35 „ordo decurionum (aristocrație funciară); ordo augustalium (aristocrație financiară)”. Aici ignoranța lui N.B. apare desăvîrșită. P. 70 „castellum = bazin de colectare”. N.B. trebuia să precizeze că informația a fost luată de la Vitruvius, dar că în epoca Daciei romane acest lucru însemna și altceva (cf. *RE*, VII, 2, 1912, col. 1754—1758 (Kubitschek); și oricum în arheologia noastră termenul castellum este folosit pentru a denumi o fortificație. P. 57 „opus

latericium = bolta zidită cu cărămizi liate cu var"; am zice însă (vezi mai sus) că acest opus înseamnă cu totul altceva. P. 38 „gurile de apă dispuse în exedra"; dar exedra (DA, II, 1, p. 880—882) este o parte a casei romane!; poate că N.B. a vrut să scrie că gurile de apă se aflau în interiorul exedrei; verbul „a dispune" la timpul folosit dînd cu totul alt sens. P. 72 horreum face la plural horrea, nu horrei; p. 112 „cărămidă de tipul sesquipedaes accidental"; p. 46 „cocciopesto este var bătut cu maiul"; dar cocciopesto este cuvînt italian care denumește *opus signinum*; el este format din două cuvinte: coccio (ceramică) și pesto (bătut, -ă). Deci nu poate însemna „var bătut cu maiul", care, dacă ar exista, ar trebuie să fie calciopesto! P. 15 „vici — așezări rurale; pagi — așezări oppidane; p. 20 „pagi — așezări quasi urbane"; p. 47 „cîteva așezări de tip vicus au reușit să devină pagi". Oare așa să fie? Aproape toată lumea știe că vici și pagi reprezintă același lucru (așezare mică, rurală dacă vrem) cu deosebirea că pagi sînt, se pare, cele așezate pe teritoriul unei colonii. P. 199, nota 778 „stampila este acceptată de D. Tudor" în loc de „lectura stampilei a fost acceptată de D. Tudor". Ar fi greu de crezut că D. Tudor să accepte stampile...

Cea mai grozavă traducere din latină se află totuși la p. 181, nota 201; citînd din SHA, Hadrianus, 18: „lavacra pro sexibus separavit". N.B. traduce: „Hadrianus dispune separarea băilor pe sexe"; deci de atunci există băi de sex masculin și băi de sex feminin!!! Un cunosător al limbii latine ar fi folosit o perifrază din care să rezulte ceea ce spune de fapt autorul antic.

e. Formulări proprii și folosirea epitetelor

P. 9 „Caesar este nestatornic cînd notează"... „dar a fost foarte subtil și exact observator" (o caracterizare inedită și... contradictorie făcută bietului dictator); p. 10 „se deosebeau radical, funcțional și structiv"; p. 23 „virtuabilitățile urbane ale micilor așezări"; p. 38 „vocația agrară a napocensilor cauzase revărsarea orașului peste ziduri"; p. 44 „fermă sclavagistă"; p. 47 „fundatie aruncată"; p. 70 „instalații viticole"; p. 155 „cvasi romanizat"; p. 40 „evoluție centrifugal anarhică"; p. 41 „aglomerări centripete"; p. 73 „sectorul vestic concentric castrului"; p. 78 „caracterul pregnant civic al urbanismului roman"; p. 16, 18 „orașe medio-moderne"; p. 18; „localități românești medio-moderne"

f. Exprimări confuze pînă la limita ilarității

p. 6 (tegulele private) „materiale sine qua non ale procesului istoric"; p. 11 „pietrele erau dotate cu scobituri"; p. 9 „la baza acestui tip de așezare (mari așezări dacice fortificate) stă pătura conducătoare... ei locuiau în semibordeie și bordeie aglomerate pe platforma inferioară a multor așezări de cîmpie sau în simple case de lemn dispuse pe lespezi de piatră pe terasele cetăților". N.B. a uitat pur și simplu că pornise de la davae și a ajuns la așezările de cîmpie și la cetăți!!!; p. 11 „dacii au dezvoltat sisteme superioare de construcție în pofida aspectului arhaic al vieții de cetate. Faptul derivă din deschiderea spiritului lor către influențele clasice". Iată cum aplică N.B. în chip practic dialectica!; p. 12 „putem afirma fără riscul exagerării că romanii cu faima lor de neîntrecuți constructori nu au reușit să depășească în Dacia eleganța sobră, de certă influență elenistică a zidurilor înălțate sub Burebista". Nu mai este nevoie de comentariu!; p. 16 „cetatea antică, mai

ales cea romană, a fost cadrul propice al unei vieți prin excelență civice". Cetatea, deci fortificația militară, locul unde se făcea și desfăcea războiul a fost pentru N.B. cadrul bun pentru viața civică. La așa ceva nu mai există comentariu. Este similar cu a afirma astăzi că la Aiton există un cadru excelent pentru activitatea Teatrului Național din Cluj-Napoca!; p. 16 „abundența resurselor, poziția rutieră sînt factori de prim ordin ai orașului. Romanii intuiau acest lucru și în consecință l-au asigurat". Deci, Romanii asigurau mai întîi unui loc abundența resurselor, poziția rutieră și apoi îl făceau oraș! Iată ce înseamnă spirit deschis la ei; p. 35 „romanii preferau viața urbană deși economia lor era prin excelență rurală. De aceea cîmpia (campania) începe imediat dincolo de porțile Romei". Formularea este extraordinară: deci cîmpia începea dincolo de porțile Romei nu pentru că așa era de la natură, ci pentru că romanii preferau viața urbană deși erau agricultori; p. 25 „un secol de strînse legături cu soldații și populația dacică de dincolo de limes asigură urbanizarea acestei așezări de tip vicus". Dacă legăturile cu dacii din afara Imperiului, care trăiau în bordeie și semibordeie asigura urbanizarea, putem deduce cu ușurință ce înseamnă urbanizare (odată în plus) pentru N.B.; p. 33 „amfiteatrul alcătuieste acel complex urbanistic înzins și unitar capabil să satisfacă extravaganțele cotidiene ale locuitorilor". În primul rînd spectacolele nu erau cotidiene. În al doilea rînd nu era nimic extravagant să mergi la spectacol (ca și cum a merge la un meci de fotbal ar avea ceva extravagant în sine!); p. 34 „drumul care vine de la Tibiscum și evoluează către Apulum". Evoluția drumului e bună dar numai ca direcție?!; p. 27 „noua așezare (dava) geto-dacică era incompatibilă funcțional și tectonic cu orașul roman. Ca urmare aceste așezări au fost distruse". De ce era incompatibilă funcțional? (căci incompatibilitatea (DN, p. 561) nu justifică distrugerea lor sistematică); p. 27 „afirmația (că multe orașe romane se suprapun pe tot atîtea vetre de așezări dacice) se verifică peste tot arheologic, dar și lingvistic în cazul Potaissei". Frază confuză, care contrazice afirmația de mai sus și rămîne de nedezlegat; p. 35 „la Sarmizegetusa pătrunderea cîmpiei în limitele coloniei se constată arheologic". Oare cum?; p. 23 „titlul de colonia nu l-a primit Romula — Malva de la Filip Arabul... ci anterior datei de 7 ianuarie 231... în această situație trebuie pus pe seama lui S. Severus". Iată ce înseamnă dezinvoltura: să declari cu degajare enormități. Ne mirăm însă că nu a dus în acest fel fondarea coloniei la Traianus!; p. 40 „la Drobeta se reușise să precizeze... cele două necropole așezate ca pretutindeni în estul și vestul orașului". Dar acest pretutindeni este complet fals; la Napoca (vezi fig. 4 la N.B.) necropola nu e așezată nici la vest, nici la est, iar la Porolissum la fel (fig. 2 la N.B.); p. 45 „accesul în interiorul cu padiment emplecton era marcat de un culoar litic îngust"; p. 45 „această constatare a poetului Marțial (că elevația și coloritul alb-expresiv al turnului anunța din depărtare prosperitatea unei vile) explică mobilul psiho-social al frecvenței turnurilor"; p. 47 „frunțașii municipalității... declinau virtuțile quiriților din disciplina austeră impusă de practicarea agriculturii"; p. 45 „turn de piatră etajat cu zid de piatră legată cu pămînt acoperit cu olane". Pe ce se bazează N.B. cînd afirmă că turnul avea etaj nu se știe. De ce construiau cu pămînt cînd „urbanismul" lui N.B. impune existența varului? Dealtfel și datarea unui zid mai prost păstrat al vilei de la Apold" „în primele două decenii de liniște ale secolului IV" este

curioasă; p. 46 „o magazie de atelaje al cărei antablament de țigle, olane și șarpantă era susținut de colonadă de bârne“. Antablamentul în arhitectura romană era așezat deasupra fațadei și se compunea din arhitravă-friză-cornișă; colonada este un șir de coloane așezate simetric în partea dinainte sau în jurul unei clădiri sau piețe. Astfel că descrierea lui N.B. ori nu reprezintă nimic, ori este complet greșită formulată; p. 96 „originea lor (a tegulelor *mammatae*) se află în eforturile lui C. Sergius Orata de a usca zidăriile edificiilor din Roma!; p. 97 „aceste adevărate rețele de calorifer (tubuli) sînt revoluționare din punct de vedere structiv și edilitar; p. 112 „harta așezărilor civile și pronunțat civile“; este însă greu să aflăm cu ce sînt mai civile cele mai „pronunțat civile“ decît cele „civile“; p. 47 „C. Iul. Valens și L. Ant. Secundus antrenati în viața rurală de la Micești“; p. 55 „abundența zgurii susține un atelier de fierar“. Nu știm dacă îl susținea dintr-o parte să nu se dărîme sau stătea chiar pe zgură să nu se scufunde!; p. 34 „complexe urbanistice de interes cultural (amfiteatre, sanctuare) și edilitar (necropole)“. Aflăm acum că cimitirul este un complex urbanistic de interes edilitar; p. 54 „urbanistica este mai clar evidențiată de edilitia stațiunii decît de topografia sa“. Probabil că în alte cazuri topografia evidențiază și urbanistica; p. 57 „răsfrîngerile urbane (apulense) asupra sistemelor și edilitiei din mediul rural au fost facilitate de valențele structurale și funcționale ale materialelor tegulare“; p. 54 „varul practicat aici ca liant“. Cum oare mai putea fi practicat varul; p. 55 „superioritatea tehnicii de construcție păstrase totuși cea mai mare parte din infrastructura edificiului“. Ne întrebăm dacă nu cumva infrastructura s-a păstrat pentru că era în pămînt și peste ea s-a dărîmat structura; p. 56 „sistemul hidrotehnic al termelor constă dintr-un puț și un apeduct“; p. 52 „în cifre bune distanța dintre Alba Iulia și Mercurea-băi este de 34 km“. Oare cît o fi în cifre reale sau în cele obișnuite; p. 67 „blocarea camerelor cu plăci de marmoră“. Să fi folosit marmora la blocarea încăperilor sau este o formulare greșită în loc de placarea camerelor; p. 176, nota 37 „ambele centre întruneau adunările provinciale“; nu ne spune însă dacă „le întruneau“ concomitent sau în momente diferite?!; p. 96 „aceste tegule *mammatae* nu-și negaseră funcția izolatoare nici în epoca lui Augustus“. Avem de-a face cu piese de tradiție...; p. 119—120 „în consecință materialul lemnos servea concomitent ca mijloc de transport, instalație de uscare și combustibil“. Dacă luăm sensul cuvîntului *concomitent* (DN, p. 244) atunci ne putem închipui cum se realiza această triplă funcționalitate: o căruță de lemn care arde în mers trecînd printre șirurile de cărămizi crude; dar numai dacă arde puternic îndeplinește condițiile cerute de afirmația lui N.B.!!; necunoașterea cuvîntului *concomitent* mai apare și din propoziția „interiorul camerei absdate servea concomitent pentru decantarea apeductului și ca baie de vaporii“; p. 165 „mărcile tegulare ale diferiților domini și officinatores se extind aici neîntrerupt“. Oare cum se extind?

III. Greșelilor de exprimare, inversiunilor și erorilor li se adaugă confuziile cu caracter istoric ca și ignoranța din acest domeniu:

P. 13, citatul după H. Daicoviciu („Dacia de la Burebista la cucerirea romană“, Cluj, 1972, p. 167) este interpretat cu totul altfel „construită după cea mai bună tehnică elenistică, fundul și pereții erau acoperiți cu mai multe straturi de ciment impermeabil“; iar la N. B. „o cisternă zidită în piatră...“

și căptușită cu mortar hidrofug (opus signinum) de evidentă inspirație romană"; p. 14, după ce expune premisele dacice ale urbanizării, afirmă că Dacia a început să se urbanizeze numai la școala Romei. Ce rost mai aveau atunci premisele dacice mai ales că davele au trebuit să fie distruse sistematic (după propria-i afirmație) pentru că nu corespundeau funcțional și tectonic?; p. 18—19 în legătură cu Ulpia Traiana greșelile sînt numeroase. N. B. afirmă: „primul și singurul oraș din Dacia întemeiat sub Traianus după toate regulile religioase juridice și de sistematică (? n.n.) ale urbanismului roman clasic”. Studii vechi și cercetările mai noi au demonstrat existența unui castru anterior orașului și dezvoltarea lor concomitentă atît *intra muros* cît și *extra muros*. Orașul fiind înființat pe locul unei tabere militare era aproape imposibil să se aplice stricto sensu întreaga procedură cunoscută pentru întemeierea unui oraș pe suprafețe de teren libere. Dealtfel, cîteva rînduri mai jos N. B. se contrazice pe el însuși: „ctitor de fapt n-a fost împăratul, cum prevedea legea, ci trimisul său de rang consular...”; în întreg paragraful referitor la nașterea orașului, pentru care nu citează decît IDR, III/2 (mss), pentru inscripția de întemeiere, înșiră deducții și judecăți de valoare pe care și le atribuie, ignorînd studiile serioase pe această temă ca de ex.: C. Daicoviciu (în *RE*); N. Gostar, în *Apulum*, 9, 1971, p. 305—322; H. Daicoviciu, în *Tibiscus*, 3, 1974, p. 101—104. Caracterul strict civil al orașelor Ulpia Traiana și Napoca este discutabil. Pentru Sarmizegetusa pentru perioada de început existența castrului pentru legiune, iar pentru Napoca țiglele cu ștampila ExDP și CPALP pot da de gîndit; revenind la întemeierea Ulpiei Traiane, imaginația lui N. B. se depărtează total de realitate; străzile principale ale orașului nu au fost încă descoperite, dar este aproape sigur că trama stradală a orașului nu corespunde de aceea a castrului. Terentius Scaurianus nu a putut delimita incinta orașului cu plugul, aceasta fiind delimitată în mare parte de valul castrului, construit mai înainte; scena de pe moneda emisă cu prilejul întemeierii este o imagine alegorică și trebuie interpretată ca atare; p. 31 asemănarea Ulpiei Traiane cu Tamugadi constă în „centuriația interioară și rotunjimea colțurilor”; trebuie însă să subliniem că nu se cunoaște încă centurația Sarmizegetusei; pentru for, vezi discuția din *Acta Musei Napocensis*, 17, 1980, p. 789 sqq); de asemenea decumanus maximus nu se suprapune peste artera imperială Tibiscum-Apulum; drumul trecea în afara zidului nordic al orașului, paralel cu acesta !!! (situație păstrată încă din timpul castrului); templul închinat mai multor divinități nu are cella tripartită; valedudinarium-ul, dacă există, se află la nord de templul lui Aesculap și nu în interiorul incintei; în ce privește templul lui Mithras, P. Király, care l-a cercetat, l-a reconstituit după o serie de temple de la Ostia, Hedderheim (dar în Germania Superior, cf. *ORL*, 27) și Dormagen; reconstituirea este însă mai mult decît ipotetică, am putea spune chiar fantezistă; planul a fost preluat totuși în literatura istorică, dar N. B., necunoscînd istoria problemei, nu și-a dat seama cum s-a născut asemănarea; înspre Clopotiva la circa 1 km de oraș începe necropola și nu cartierul meșteșugăresc (așa cum crede N. B.), acesta aflîndu-se de fapt la Sud-Est de oraș la 500 m de zidurile sale; în urma cercetărilor recente, denumirea de *villae suburbanae* pentru clădirile săpate în apropierea amfiteatrului și a zidurilor orașului a devenit perimată; ele fac parte din oraș și sînt ordonate după un sistem stradal; p. 31 „caracterul pre-

cumpănitor militar al noii provincii, l-a determinat pe D. Scaurianus să apeleze la topometria castrenă până și în cazul fondării coloniei". Fraza contrazice cu totul afirmațiile în legătură cu caracterul exclusiv civil al orașului; p. 167, nota 318 N. B. se referă la curia de la Ulpia Traiana, care de fapt nu a fost încă identificată; p. 231 „forul coloniei dacica amintește de un pretoriu de castru caracteristic perioadei Antoninilor și Severilor”; „forul pare a fi un pretoriu al vechiului castru”; asemănarea dintre for și pretoriile de tip principia". Această ultimă afirmație reflectă din plin ignoranța autorului și confirmă contradicțiile amintite mai sus între caracterul strict civil și militar — civil al orașului. Semnalasem confuzia dintre principia și praetorium (cf. *Acta Musei Napocensis*, 17, 1980, p. 789 sq); în primul citat sînt patru elemente distincte: forul construit sub Traianus — principia din timpul Antoninilor — principia din timpul Severilor și principia. Toate se deosebesc prin plan și organizare. Dar principiul, schema de construcție a rămas aceeași; identitatea dintre praetorium și principia nu există; praetorium reprezintă o anumită construcție; principia alta; explicarea destinației și planurilor acestor construcții a fost făcută demult: R. Egger, *Das Praetorium als Amtssitz und quartier römischer Spitzenfunctionäre*, Wien, 1966; A. von Domaszewski, în *Neue Heidelberger Jahrbücher*, 19, 1899, p. 141—143; R. Fellmann, *Die Principia des Legionslager Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg, 1958; p. 26 „sarmații din Pannonia cisdunăreană”; nimănui nu i-a trecut pînă acum prin minte ideea de a numi teritoriul dintre Dunăre și Tisa, Pannonia; p. 38 ne întrebăm de unde știe N. B. care era poziția decumanus-ului maximus la Napoca?; trasarea zidurilor orașului denotă dealtfel multă imaginație; p. 36. „Ulpia și Napoca au evoluat identic din punct de vedere topografic". Această afirmație se bazează pe faptul că „forul ambelor orașe (n.n. cel de la Napoca nu se cunoaște!) era pavat cu dale !!! Comentariul este de prisos; p. 21 „începutul Drobetei se leagă de castrul de la Schela Cladovei"; dar cam acum 15 ani R. Florescu scria despre existența unui castru de pămînt la Drobeta databil în epoca Flaviilor, cel puțin din timpul lui Domitianus (cf. *Limes 6 Stuttgart*, 1964, p. 144 sq.); castrul de la Schela Cladovei a fost datat numai din timpul războaielor cu dacii, deci... concluzia se formulează singulară...; p. 26 „Tibiscum... bastionul Banatului era expus atacurilor întreprinse de sarmații din Pannonia cisdunăreană"; dacă Tibiscum care se afla în interior era expus (în spatele liniei de forturi de pe Mureș și a celor posibile de pe Tisa), atunci înseamnă că N. B. se înscrie între cei care socotesc Banatul neocupat de romani; p. 38—39; este interesant că N. B. cunoaște canabae-le de la Gherla și Gilău, absolut necunoscute din punct de vedere arheologic, iar Românaș, Romița și Sutorul sînt stații rutiere; nimeni nu știe dacă au fost și stații rutiere, sigur însă că în toate trei punctele au fost castre romane; p. 71, la Porolissum nu există o arteră stradală cunoscută(!) care să lege Pometul de cimitirul de pe Ursoieș; dacă există atunci o cunoaște numai N. B. și colectivul de cercetare de la Moigrad i-ar mulțumi dacă le-ar arăta-o; amfiteatrul se află sud-vest de castru, iar terasa sanctualelor la nord; „cetatea Porolissum" (ca să folosim expresia lui N. B.) are mai multe fortificații, dar pentru a ști asta era de ajuns să citească temeinic pe M. Macrea (care știm că nu e agreat de N. B.) și chiar pe C. Daicoviciu (articolul din RE, care nici nu e amintit); N. B. vorbește despre un templu rotund închinat lui Liber; poate că există

un templu rotund, dar templul închinat lui Liber nu a fost acela; el a fost cercetat și publicat și nu e deloc rotund; p. 71, N. B. scrie că Porolissum⁴ este lipsit de ziduri de incintă⁵. Oare așa să fie? Atunci valul, valul dublu, zidurile care închid orașul spre vest, nord, nord-est ce sînt?; de mirare ni se pare că N. B. redă în plan o parte dintre ele, probabil fără a ști ce reprezintă; p. 68 nota 335 „atrium hexastil corinthic“ nu înseamnă „cu peste patru pilae sau coloane“; locuința numită de N. B. de tip italo-roman este de fapt locuința de tip pompeian dezvoltată în jurul unui atrium fără compluvium și impluvium; în prima jumătate a secolului II î.e.n. influența elenistică a dus la schimbări importante în arhitectura locuinței romane, al cărei plan ulterior s-a complicat; de aceea această nouă tip de locuință a fost numit greco-roman și se numește astfel chiar dacă unele elemente lipsesc, mai ales în provincii; N. B. confundă atrium-ul cu peristilum-ul, elemente strict distincte într-o locuință; impluvium nu înseamnă piscină (cf. N. Lascu, *Cum trăiau romanii*, București, 1965 — lectură care i-ar lămuri numeroase lucruri —); p. 72; afirmă că Buciumi și Bologa sînt stațiuni rurale din teritoriul administrativ al Porolissum-ului; afirmație foarte imprudentă deoarece cele două sînt cunoscute tocmai ca fortificații (printre cele mai cunoscute din Dacia !!); p. 77, afirmă că la Sucidava a fost construit un castru de pămînt; „în această fortificație aestiva — zice el — s-au așezat la scurt timp după cucerirea traiană diverși coloniști“; cazul ar fi unic; o locuire comună de soldați și coloniști în castru încă nu se mai cunoaște în Imperiul Roman!; de altfel D. Tudor a emis cu îndoieli existența unui castru de pămînt; p. 106. Lăpușnicel apare incert; la Iniăceni apare o villa rustica; p. 112 Bologa este vicus; Coronini (= Pescari) este vicus; Sînpaul așezare; p. 104 Zăvoi; p. 106 Cristești; p. 101 Mofleni; p. 110 Plugova; p. 111 Tia Mare sînt toate castru sau, mai precis, înregistrate drept castru; N. B. le încadrează în orice alt tip de așezare numai la castru nu; la Bologa s-au efectuat cercetări timp de 10 ani (E. Chirilă și N. Gudea), dar nu se știe nimic de existența unui vicus; p. 110 Puținei este o fortificație datînd din secolul IV e.n.!!; Plugova este una și aceeași fortificație cu cea de la Mehadia; pînă la C. Răileanu nimeni nu a auzit de existența identificată a unui pod peste Timiș; nu cumva este o exagerare preluată de N. B. cu prea multă ușurință?; p. 77 Ad Mediam nu este Mehadia; TIR, L. 34, p. 93 scrie că Mehadia este Praetorium!; p. 164 afirmă că „stampilele cu ancadrame duble și simple dreptunghiulare, alături de cele în tabula ansata cu aspect simetric (clasic) aparțin secolului II, iar cele lipsite de ancadrame sau în tabulae cu anse alungite datează din perioada Severilor“; afirmația nu este nici argumentată... nici adevărată.

IV. În legătură cu metoda de lucru folosită și procedeele tehnice

N. B. a încercat să-și definească singur metoda de lucru: p. 6 „numeroasele și variatele materiale de construcție care alcătuiesc principalul fond documentar al cărții devin astfel pentru prima oară în literatura noastră de specialitate izvoare arheologice primare în studiul urbanismului și a sistemelor de construcție“. Afirmația este în mare parte falsă și grosolan formulată. În primul rînd cărămizile nu pot fi izvoare primare (pleonasm)! În al doilea rînd ele au mai fost menționate; mai demult în CIL (care redă cel puțin 60% din cele analizate de N. B.) și apoi de V. Christescu și M. Macrea. Este adevărat că nici unii, nici alții nu s-au bazat în lecturi lașa frumoase ca N. B. (care le impută acest lucru la p. 125: „au lecturat doar cîteva cazuri

mai puțin dificilă") dar tot atât de adevărat este că lecturile lui N. B. sînt simple ipoteze de lucru ce urmează a fi verificate.

Care a fost în fond metoda lui de lucru (cf. p. 125)? N. B. a făcut o statistică a antroponimelor din Dacia și mai ales de la Ulpia Traiana. În raport cu frecvența numelor din această statistică a făcut să se potrivească ordinea numelor (praenomina, nomina, cognomina) cu prescurtările de pe țigle și cărămizi. Dacă acest lucru îi oferă lui siguranță (deși la p. 125 aproape că recunoaște că sînt ipotetice) nu este tot atât de sigur că pentru alții lecturile sale pot fi arme pentru a critica pe înaintași. Mania lui este de a-și considera ipotezele drept reale și în funcție de ele imaginația construiește restul.

Sînt cîteva observații în legătură cu informarea bibliografică; există lucrări foarte importante din acest domeniu pe care N. B. nici nu le cunoaște. Menționăm aici numai pe: W. Righini, *I bolli laterizi romani. La collezione di Bagno*, Bologna, 1971; M. Steinby, *La cronologia delle figline doliare urbane della fine del età repubblicana all'inizio del III secolo*, în *Bull. della Comm. Arch. di Roma*, 84, 1974; G. Alfonso-Mattei — L. Camili — C. Pavolini — F. Toglietti — G. Zara, *Contributo allo studio dei bolli laterizi del Museo Nazionale Romano*, în *Rendiconti della Clasice Scienze Morali Storiche e Filologiche dell'Accademia dei Lincei* (RAL), 28, 1974; P. Setälä, *Private domini brickstamps of the Empire*, Helsinki, 1977; A. Mc Whirr, *Roman brick and tile. Studies in manufacture, distribution and use in the Western Empire*, 1979. Aceste lipsuri bibliografice (referitoare mai ales la aspectele teoretice ale problemei) citate de noi aici numai în parte, au făcut ca N. B. să nu discute una din cele mai importante probleme legate de țigle: cronologia. La p. 164 el scrie că încadrările cronologice după criteriul formei stampilelor nu oferă certitudini. În aceeași măsură se explică acum confuzia pe care o face N. B. între *dominus* și *officinator*, care îl aduce la afirmația ambiguă de la p. 161 că din „52 mărci regulate 35 aparțineau cetățenilor (domini) ... iar 12 erau ateliere particulare exploatate de meșteri cărămidari”. Exprimarea este deosebit de clară!!! Nici nu mai vorbim aici de faptul că referitor la *ius italicum* studiul lui N. Gostar nu este citat și folosit (cf. *Alia Xenopol*, 6, 1969, p. 130), iar din vasta bibliografie consacrată orașului Apulum folosește doar D. Tudor, *Orașe, țirguri sate*; la construcțiile publice din Dacia nu citează pe D. Tudor (*Latomus*, 23, 1964, p. 271—301); de altfel și pentru Sucidava nu sînt citate cele două lucrări monografice ale lui D. Tudor (*Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie* (*Latomus*, LXXX, 1965) și *Sucidava, Craiova*, 1974; nu mai vorbim de faptul că N. B. a ocolit cu îndemînare (ca să nu spunem dezinvoltură!) problemele de organizare municipală, cele mai caracteristice pentru urbanism (cf. I. Piso, în *Studii Clasice*, 16, 1974, p. 234—245; R. Ardevan în *Sargetia*, 14, 1979, p. 185—190).

Tot în legătură cu metoda de lucru trebuie discutată și forma de prezentare. De mai mulți ani, în arheologie, s-a căutat și parțial s-au găsit modalități de prezentare a obiectelor (monumente, statui, piese de fier și bronz, ceramică, etc). Chiar și la noi a început publicarea după un sistem a diverselor categorii de obiecte (și nu i-am sugera lui N. B. decît să citească cu atenție IDR). Nu aflăm din repertoriul lui N. B. nimic despre țiglele ștampilate (dimensiuni, formă, aspect, locul de păstrare, nr. de inventar) fapt care suge-

rează că el nu a depășit deloc demult uitatul mod de publicare al CIL, ba chiar a făcut un pas înapoi și de la acela.

Menționăm câteva procedee de lucru mai puțin obișnuite și de loc științifice: a. la ilustrația provenind din alte lucrări, alți autori se obișnuiește (ca să nu spunem că este obligatoriu) să se precizeze locul unde a fost publicată; b. ilustrația dată de N. B. nu reflectă nici un fel de urbanism (de pildă la Porolissum lipsesc din plan chiar *insulae* pe care le citează pentru acest subiect; la Orșova, planul copiat rău după D. Benea, nu reprezintă Orșova nouă, ci invers, pe cea veche care acum nu mai există și a fost acoperită de apele lacului de acumulare al hidrocentralei „Porțile de Fier”; c. modul de abreviere este în principiu liber, dar în general se adoptă cel al revistelor centrale ale Academiei; introducerea unor prescurtări personale se face numai în măsura specificului lucrării; chiar și în acest caz există sistemul Harward (cu două variante) pentru modul de prescurtare. N. B. pare că nu a auzit (și în orice caz așa se vede) de aceste sisteme; d. trimiterea la figuri nu se face de obicei la note ci în text, mai ales când acesta se află pe aceeași pagină cu textul, iar notele la sfârșitul volumului; e. în numismatica noastră (chiar și aici!) determinările de monete după H. Cohen au încetat de mult a fi folosite. Dacă N. B. nu știe acest lucru este timpul să-l afle; să mai afle că sînt determinatoare moderne care oferă o precizie cronologică mult mai mare ca și alte avantaje (RIC, BMC, LRBC, etc).

N. B. manifestă o tendință destul de bine sesizată de a se erija în pionier al cercetării, mai ales prin voita evitare a menționării rezultatelor anterioare sau neglijarea lor. Exemplu: p. 18 „numai astfel poate fi subliniat faptul pe cît de important pe atît de nesubliniat la noi, că toate cele 10 orașe întemeiate de romani la noi funcționează și actualmente” Ciudat, nu? Faptul continuității (desigur nu în forma grosolană și agramată exprimată de N. B.) a fost „subliniat” și „răssubliniat” la noi; și totuși N. B. își arogă locul întâi. Nici nu mai amintim aici cît de numeroase sînt locurile unde se cereau trimiteri bibliografice și N. B. le-a evitat. Există câteva lucrări despre urbanizarea Daciei, pe care nu le citează ca Fr. Vittinghoff, *Die Bedeutung der Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und Dakien* (cf. *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Neumünster, 1968) unde putea găsi o parte din ideile care și le apropie. Deasemenea, fapt constatat și în lucrarea anterioară „*Aspecte și permanente thraco-romane*”, N.B. are sau i-a insuflat cineva un fel de pornire anti M. Macrea cu totul nejustificată la el și nepermisă etic și moral. Nu stă deloc bine unui tînar să trateze în acest fel lucrările celui care mai rămîne încă astăzi cel mai complet cercetător al Daciei romane. Și chiar dacă nu-i place, citarea nu este o chestiune sentimentală. Cu dezinvolvura care-l caracterizează și îi constituie deviza N. B. uită de multe ori (zicem noi că uită) să menționeze prima sursă, iar de alte foarte multe ori informațiile lui se opresc la o dată care trece de 50 de ani. Am aminti aici de pildă că informațiile despre Napoca sînt mult și demult depășite. Datele despre acest oraș au fost strînse recent de H. Daicoviciu și publicate în *ANRW*, II, 6, 1977, p. 919—949; la: p. 152 vorbind despre trupele auxiliare de la Porolissum îi citează pe I. I. Russu, nementionînd pe J. Szilágyi care le dăduse pe toate mai înainte și din care s-a informat și I. I. Russu; el citează pe I. I. Russu chiar și atunci cînd menționează date în legătură cu trupele în legătură cu care acest autor nu cunoștea ștampile (cf. I. Brittonum); drept ur-

mare a lipsei de informații recente nici nu știe de stampilele de legiuni descoperite aici). N. B. mai manifestă tendința de a minimaliza rezultatul muncii predecesorilor pentru a se scoate în evidență pe sine: p. 23 „după cum susține nesigur D. Tudor”; p. 33 „palatul de la Ulpia este singurul edificiu din zona intramurană cercetat pe baze cu adevărat științifice”. Oare așa să fie? Tot la Ulpia vorbește și despre „starea defectuoasă a cercetărilor arheologice”. Dar celelalte cercetări cum au fost sau cum sînt? Nu cumva sînt mai puțin științifice decît la Apold, unde totul e atît de exhaustiv încît nimeni nu știe nimic?! p. 26. La procedeele pe care le-am numit din considerente de decență „neobișnuite”, se adaugă însă forme crase de plagiat, ca să nu zicem furt științific. Cazul pe care îl ilustrăm nu poate fi calificat altfel: la p. 120, fig. 44 cu legenda „semne numerice și de controlul calității atestate pe materiale tegulare daco-romane” reprezintă de fapt fig. 4 de la p. 85 din lucrarea lui G. Spitzlberger, *Die römischen Ziegelstempel aus dem nördlichen Teil der Provinz Raetien, die Saalburg Jahrbuch*, XXV, 1968 (p. 65—184) cu legenda „Im Katalog aufgeführte Handmarken etwas schematisiert”. În aceeași figură N.B. mai adaugă și cîteva semne „preluate” din fig. 3 a aceleiași lucrări. Un procedeu identic, căruia i se poate da același calificativ a fost folosit și în cazul fig. 36/1—8 de la p. 99 „împrumutată” integral de la p. 104, fig. 10 a lucrării germane mai sus citate.

V. *Intrebarea de bază, cea mai importantă pentru aprecierea lucrării este: ce ne aduce nou cartea lui N. B.? care este aportul științific (din punct de vedere al informației, al interpretării)? cum au măsurat acest aport cei care au dat referatele științifice și editorii?* Iată cîteva întrebări, determinante pentru evaluarea unei cărți de istorie. Căci atunci cînd ai în față o carte de istorie mai ales, primul lucru care interesează este de a vedea scopul urmărit de autor, pe ce informație s-a bazat pentru a-l atinge și care este contribuția la partea de istorie de care se ocupă. Un scop și-a propus N. B. L-am văzut și citat. *Dar subiectul propus a fost eludat cu o dezinvolvură depășind, credem, cele mai optimiste previziuni ale autorului* (în ce privește dezinvolvura)! Actul de patriotism de care face caz N. B. este departe de a fi fost atins, ba din contră...

Să vedem ce a făcut și pe ce s-a bazat N. B. pentru a atinge acest scop: a. toate problemele discutate la partea I (p. 8—14) se găsesc în întregime (și chiar mai bine formulate) la H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1974 și I. H. Crișan *Burebista*, București, 1977; b. partea II-a (p. 18—27, 27, 79) cuprinde informații prezentate mai frumos, mai corect și mai complet de D. Tudor (Orașe, tîrguri, sate în Dacia romană) și M. Macrea (*Viața în Dacia romană*). *În tot acest spațiu scris numai cîteva pagini reprezentînd imagini de la săpăturile proprii de la Mercurea și cîteva date în legătură cu ele constituie aportul lui N. B.* c. p. 92—99 cuprind informații din literatura generală; excepție face p. 94 care reprezintă un tabel cu tipurile de cărămizi și p. 93 cu fotografiile de cărămizi; d. de la p. 99—113 avem fotografii de cărămizi, țigle, olane, tubuli, etc, desene de urme de animale și un tabel cu localitățile unde s-au descoperit cărămizi și cuptoare (plin cu greșeli așa cum am arătat mai sus); am mai menționa doar că la p. 101 o tegula mammata de acel tip este nemaivăzută în Dacia: fig. 36/5); e. p. 112—123 cuprind informații exclusiv din manuale de arheologie și enciclopedii. Este ciudat în acest caz faptul că N. B. nu a consultat manualul de arheologie al lui R. Cagnat

și pe cel recent al lui D. Tudor; f. la p. 124—158 *sînt prezentate pentru a treia oară exact în aceeași formă stampilele producătorilor civili*; g. p. 159—160 tabelul cu numele producătorilor este o realizare proprie; h. p. 161—164 despre structura socială și etnică a producătorilor, date pe care le găsim în lucrări de a scris în legătură cu populația provinciei; j. p. 164—167 se întitulează cronologia producției, tegulare — dar conținutul nu prea corespunde cu titlul.

Și cam atît! Socotind procentual, contribuția originală a autorului nu depășește 5% din spațiul scris, iar ineditul lipsește cu totul. Singurele realizări bune sînt tabelele, dar pentru ele era deajuns un articol într-o revistă de specialitate.

Nici nu mai știm dacă să punem pe seama autorului numeroasele greșeli de tipar, scăpări de litere; unele sînt însă de subliniat: Király Pal apare cînd K. Pal cînd K. Paz (p. 138; 188 nota 5); B. Kuzsinski (p. 198, nota 709); J. F. Neigebaur (nota 749), Plinius Secundus (nota 438) etc, etc.

Sîntem nevoiți să atragem pentru a doua oară atenția că re-publicarea și reproducerea unor date și informații deja cunoscute, oricît de importantă ar părea și de către oricine ar fi făcută nu sînt în măsură să rezolve problemele istoriei noastre în epoca romană; în aceeași măsură abordarea istoriei vechi cu o asemenea dezinvoltură și lipsă de control (am zice chiar de responsabilitate) constituie un pericol pentru problemele importante pe care epoca le ridică epoca (romanizarea, formarea limbii și a poporului român).

Dacă Nicolae Branga (sau alții ca el) va persevera pe această cale, dacă nu vor fi excluse posibilitățile teoretice de apariție a unor astfel de lucrări, dacă lucrările de istorie nu vor fi sobre, (purificate de formulări prețioase, bombastice, frazeologie și ignoranță) și bazate pe informație sigură, dacă stilul și metodele de lucru nu vor fi conforme eticii și mai ales eticii științifice, atunci astfel de apariții vor ruina și puținul cîștig realizat cu trudă și sudoare, iar scrisul istoric românesc nu va progresa așa cum i se cere.

DORIN ALICU — NICOLAE GUDEA

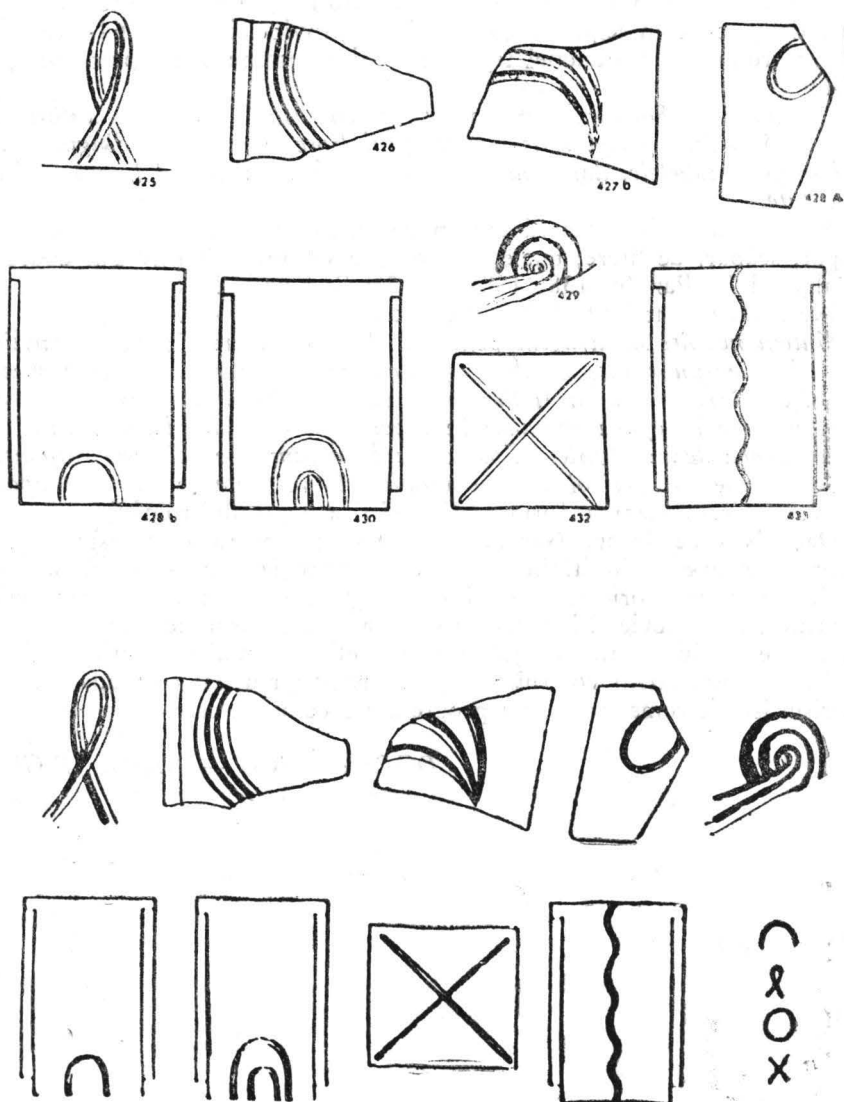

Fig.1 a. desenele din lucrarea lui G.Spitzlberger
 b. „semne numerice daco-romane” la N.Branga.

Eszter B. Vágó — István Bóna, *DIE GRÄBERFELDER VON INTERCISA. Der spätromische Südostfriedhof*, Budapest, 1976, 245 p.; ilustrații în text; 30 planșe desenate, 48 planșe fotografiate.

Lucrarea pe care ne-am propus să o prezentăm cititorilor s-a impus de la început în cercurile de specialitate, atât (și nu numai) prin detaliile tehnice de săpătură și prin materialul arheologic foarte numeros pus în circulația științifică, cât, și mai ales, prin metoda de lucru, stilul de prezentare și prin concluziile sale. Ea constituie o primă contribuție privind rezultatele săpăturilor arheologice sistematice și de salvare executate la Intercisa (Dunaújváros; Ungaria). Un al doilea volum, care va prezenta cimitirul din secolele II—III e.n., și un al treilea volum, care va analiza cimitirul din zona de vest, sînt în curs de elaborare. Acest prim volum constituie, în același timp, și prima monografie a unui cimitir de mai multe sute de morminte din Pannonia epocii tîrzii, intenția autorilor fiind aceea (p. 129) de a oferi o bază largă pentru analogii celorlalte cercetări privind epoca romană tîrzie. Autorii lucrării, Eszter B. Vágó și István Bóna au fost ajutați la executarea săpăturilor și chiar la întocmirea lucrării de un grup mai larg de cercetători, fie prin prezența la săpături, fie prin executarea unor desene, fotografii etc. (p. 14).

Cuprinsul lucrării se prezintă astfel:

Cuvînt înainte (p. 7—); prescurtări bibliografice (p. 9—); I. Săpăturile arheologice (p. 11—14); II. Cimitirul din partea de sud-est (prezentarea mormintelor) (p. 15—121); III. Cronologia și pe ce se bazează ea (p. 131—140); IV. Mormintele și înmormîntările (p. 141—148); V. Topografia cimitirului (p. 122—130); VI. Morminte jefuite (p. 149—156); VII. Ritul de înmormîntare (p. 157—167); VIII. Problema etnicului populației (p. 168—174); IX. Orientarea mormintelor tîrzii (p. 175—181); X. Lista descoperirilor (p. 182—195); XI. Despre așa zisele obiecte barbare (p. 196—206); Concluzii (p. 207—240). Anexă: Gizela Erdélyi, *Relieful cu Diana în baie, descoperit la Intercisa* (p. 241—244). Urmează, în ordinea așezării, planșele (desenate și fotografiate) și apoi trei planuri detaliate ale cimitirului, cu fazele cercetărilor.

Este suficient să parcurgi sumarul mai sus citat (mult mai detaliat însă prin subpărțile fiecărui capitol în parte) pentru a putea constata, chiar și numai la acest prim contact, contribuția deosebită pe care au adus-o autorii la istoria epocii romane tîrzii și a stabili valoarea deosebită a lucrării din punct de vedere arheologic și istoric. Lectura cărții, pătrunderea în mecanismul de argumentare, în metoda de lucru, completează și întărește această impresie.

Săpăturile executate în cimitirele din jurul orașului antic Intercisa (Dunaújváros) în anii 1952—1954 și 1962—1967 s-au datorat, într-o bună mă-

sură, și lucrărilor edilitare de extindere a orașului. Dar ele au depășit acest cadru strîmt al săpăturilor de salvare, impunîndu-se prin ritmul și caracterul științific. Săpăturile recente nu au constituit un inedit la Intercisa. Ele au urmat (oarecum firesc) unor cercetări mai vechi, de la începutul secolului nostru, care identificaseră, la vremea lor, cimitirul (p. 125—126).

Din punctul nostru personal de vedere, cele mai importante părți ale lucrării, le alcătuiesc capitolele care prezintă descrierea cimitirului (cap. II) și care analizează materialul arheologic (cap. X). Desigur că această preferință nu ne face să neglijăm importanța celorlalte părți ale lucrării, dar care sînt urmări firești ale acestor două. Primul capitol care interesează, cel ce prezintă detaliat fiecare mormînt în parte, constituie un model, atît în ce privește săpătura, cît și modul de prezentare. Cel de al doilea (capitolul X), atît prin analiză, cît, și mai ales, prin ilustrația care îl însoțește, fie pe morminte în parte, fie (mai puțin, din păcate) pe categorii de obiecte, fac din lucrarea scrisă de E. B. Vagó și I. Bóna un instrument extrem de necesar pentru cercetătorii care se ocupă cu studiul și evoluția culturii materiale romane tîrzii din oricare altă provincie a Imperiului roman.

Pentru ceea ce a urmărit lucrarea, pentru importanța istorică pe care o prezintă pentru studiul epocii respective, aceste două capitole rămîn deci deosebit de interesante. În general, autorii au dat, atît prin succesiunea sumarului, cît și prin modul de prezentare, o tentă metodică întregii lucrări. Organizarea sumarului, stilul de prezentare a mormintelor (descriere, conținut, desen, fotografie), analiza fiecărei categorii de material arheologic, constituie caracteristici de lucru care se impun.

Celelalte părți ale lucrării se referă la cronologia cimitirului, la problemele legate de etnicul morților, structura socială, etc. Stabilirea cronologiei cimitirului s-a bazat mai ales pe descoperirile monetare și de țigle stampilate. Celelalte categorii de piese databile (fibule, cataramă, sticlă, etc.) și analogiile din alte provincii au conturat și mai bine acest cadru. S-a putut stabili astfel că cimitirul a început să funcționeze la începutul secolului IV e.n. (în jurul anului 313) și a fost folosit pînă la sfîrșitul acestui secol și începutul (primele două decenii) ale secolului V e.n. Acest cadru limitat oferă matreialului arheologic o valoare și mai mare, atunci cînd este folosit pentru analogii. Sistemul de înmormîntare predominant este inhumatia (în sarcophage de piatră, de cărămidă, ciste, cutii de lemn), dar există și înmormîntări prin incinerare. Tipurile mormintelor, conținutul lor, orientarea morților (și, deci, a mormintelor) au permis să se stabilească etnicul populației. S-a putut preciza (și cu ajutorul unor analize antropometrice) că morții reprezintă toate tipurile de locuitori care sînt caracteristice Imperiului, deci reflectă din plin mixtura etnică a acestuia. În același timp, ritul de înmormîntare atestă apariția unor fenomene sociale tipice epocii romane tîrzii (ca, de pildă, creștinismul). Poziția cimitirului, în raport cu orașul antic, inventarul mormintelor, analogiile, au permis să poată fi precizat faptul că el a aparținut orașului.

Au fost identificate arheologic și alte fenomene sociale, ca diferențierile sociale, procentajele de nașteri și decese, desfășurarea unor catastrofe. A fost identificat, de asemenea, jaful practicat asupra unor morminte încă în antichitate. Dacă adăugăm la acest ultim fenomen și aceleași practici din timpurile moderne, ne putem imagina distrugerile care au afectat cimitirul.

Ilustrația desenată în text cuprinde inventarul pe morminte. Planșele fotografiate prezintă aspecte de săpătură, mormintele mai bine conservate.

Este dificil să cauți sau să găsești cusururi unei asemenea cărți. Pentru cititorul străin însă, autorii ar fi trebuit să pună o hartă a Pannoniei II (= Valeria), pe care să fie precizată poziția orașului Intercisa. De asemenea, harta orașului antic (fig. 156) putea fi mai detaliată, precizând nu numai locul cimitirelor, canabelor și fortificației, ci, eventual, și orientările mormintelor. Ar fi fost interesantă, de asemenea, gruparea pe categorii a materialului și ordonarea tipologică în cadrul fiecărei categorii, fapt care ar fi permis posibilitatea folosirii din plin a analogiilor pe care aceste categorii bine date le oferă.

Cartea se recomandă deci singură, mai ales ca bază de analogie, pentru cercetătorii care studiază epoca romană târzie de pretutindeni.

NICOLAE GUDEA

Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română 1701—1847*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1981, 351 p. + 16 ilustrații

Repertoriul întocmit de A. Răduțiu și L. Gyémánt atenționează asupra unei categorii de izvoare prea puțin luate în considerare sau uneori chiar ignorate în reconstituirea trăsăturilor majore ale culturii române din secolul al XVIII-lea: actele oficiale tipărite în limba română pentru românii din Transilvania. Chiar dacă practica tipăririi de acte oficiale în limba română este mai veche, abia în veacul al XVIII-lea devine semnificativă pentru mutațiile intervenite atât în situația românilor transilvăneni, cât și în teoria conducerii și practica guvernării. Repertoriul reunește în 617 de poziții toate actele și textele cu caracter oficial tipărite în limba română în perioada 1701—1847, emise de „organele legislative, de instituțiile politico-administrative și militare, de autoritățile bisericești și de unele instituții de interes public”, excluzându-se formularele tipărite pentru diferite categorii de acte, cuvântările ocazionale etc. Conceput ca un instrument de documentare și informare bibliografică, repertoriul nu se rezumă la o simplă catalogare, ci este, realmente, potrivit intenției autorilor, o ediție de documente (acte) în regeste și o bibliografie tematică a secolului al XVIII-lea. Alături de elementele descriptive, la fiecare act se indică locurile de păstrare, bibliografia de referință ca tipăritură și cea privitoare la conținut.

Introducerea (p. 9—47) oferă mult mai mult decât ceea ce se vrea îndeobște capitolul de început al unei lucrări de acest gen: adică doar o prezentare a noțiunilor fundamentale necesare unei înțelegeri adecvate și utilizării operaționale a unei bibliografii. Informațiilor despre structura formală a mesajului (emitenți, tipografie, tematică, seria cronologică a actelor) li se adaugă considerații consistente de sociologia comunicării (traducere, tipărire, tiraj, cheltuieli de tipărire, preț de vânzare, ediții multilingve, reeditări și publicarea și aplicarea actelor). Judecățile sînt întemeiate cantitativ prin tabelele statistice anexate.

Seria continuă a actelor relevă un interes constant al stăpînirii pentru români. Curtea imperială încearcă deja începînd cu preluarea principatului să limiteze influența preponderentă a nobilimii, stimulînd o participare a românilor la viața politică. Autorii deosebesc patru perioade ale activității emitenților: 1) 1701—1780, 2) 1781—1789, 3) 1790—1815, 4) 1816—1847. Iosefinismul a contribuit decisiv la instituționalizarea fermă a practicii de publicare a actelor oficiale în limba română. Interesat să intervină direct asupra mentalității cetățenilor săi spre a-i lumina și angaja în sensul dorit, să canalizeze

aspirațiile românilor, reformismul imperial vizează o publicitate asiduă. În acest sens, actele oficiale constituie un vehicul de bază prin care ideile luminate au pătruns în masele largi. Practica publicării de acte în limba română învederează modernizarea sistemului de conducere, care (în spiritul absolutismului luminat) dorea să fie mai puțin legal, și prin urmare, în acord cu constituționalismul exclusivist al „națiunilor recunoscute”, cât legitim, în concordanță cu noile raporturi de forță în devenire (prin constituirea mișcării naționale a românilor).

Valoarea ca izvor a acestor acte oficiale este evidențiată în numeroase sugestii vizînd posibile direcții de cercetare și constituirea de noi problematici. La nivelul puterii centrale actele pot lămuri aspecte legate de acțiunea politică (mecanismele ce decizie și control), după cum la nivelul mișcării naționale românești ele oferă posibilitatea unei situări mai exacte în „contextul juridic oficial în limtele căruia evoluează și la care se raportează” (p. 42). O astfel de investigație va conduce în mod cert pe o cale mai puțin bătătorită până în prezent. Efectele publicității în planul mentalității sociale se impun de la prima vedere. Analize de detaliu pot indica, în ce fel aceste acte au contribuit la constituirea și încetățenirea la nivelul maselor a unei terminologii politice, modalitatea în care au intrat în circuitul românesc concepte noi. Se va rupe astfel cercul în care imobilizase orientarea exclusivă asupra istoriei cărții astfel de cercetări.

I. WOLF

Csetri Elek, Imreh István, *Erdély változó társadalma 1767—1821* (Societatea ardeleană în perioada 1767—1821), Bukarest, Kriterion, 1980, 141 p.

Departa de a fi o descoperire tardivă în științele istorice și sociale, cuantificarea este o poziție de mult elaborată. Veacul al XVIII-lea, cu concepția lui sumativă despre societate, înțeleasă ca un agregat mecanic de indivizi, a impus în istoriografie genul statistic — în Transilvania orientat mai mult spre statistica descriptivă germană, decît spre aritmetica politică engleză — iar teoria statului a reclamat instituționalizarea oficială în epocă a preocupărilor de statistică. Există, desigur, diferențe considerabile între metodele de cuantificare contemporane și tehnicile statistice ale epocii de pionierat, astfel încît apelel celor doi autori la Marc Bloch sau Maurice Druon reprezintă un recurs la un punct de vedere ce se bucură de notorietate în primul rînd în istoriografia franceză, de la care au plecat, de altfel, impulsurile decisive înspre o nouă conștientizare metodologică a metodelor cantitative.

Sîntem deprinși cu un anumit schematism al analizelor de structură socială. Istoricii operează îndeobște cu caracterizări globale de proveniență sociologică ce pornesc de la supoziții abstracte, întemeiate pe realități sociale constituite, maturizate și stabile. Nu de puține ori, aceste schematizări au un caracter speculativ și nu concordă cu realul concret. Analizele de structură socială cu care ne-am obișnuit ne dezvăluie mecanismul de funcționare a unei societăți feudale constituite în mod exclusiv din nobili și iobagi. Din punct de vedere so-

ciologic, se poate face, desigur, abstracție de varietatea diferențierilor sociale din cadrul unei societăți, pentru a desprinde realitatea unui proces comun. Anumite grupuri sociale reprezintă un caracter semnificativ, deoarece dinamica lor este orientată spre o structurare globală a societății. În acest sens, în evul mediu, nobilii și iobagii constituie, desigur, elementele hotărâtoare ale vieții sociale. Cele două grupuri sociale mențin echilibrul de ansamblu între variatele grupuri constitutive societății totale. Cele două grupuri justifică un interes privilegiat, deoarece ele constituie chiar clasele sociale ce generează structura fundamentală a societății. Din punct de vedere istoric însă, pentru fiecare caz particular este pus în discuție gradul său specific de identitate cu structura socială fundamentală. De aceea, nu putem decât subscrie la imperativul formulat și de această cercetare că orice considerații generale cu privire la structuri sociale trebuie subordonate analizei empirice. Analiza istoricului trebuie să opereze cu un concept istoric de structură și nu cu unul sociologic, de consonanță statică, iar atenția trebuie, prin urmare, acordată tuturor categoriilor sociale.

Intenția autorilor este aceea de a întemeia judecățile noastre despre feudalismul târziu în Transilvania pe date și modele statistice. Pornind de la conscripțiile de dare din anii 1767, 1791, 1808 și 1821 și datele furnizate de literatura statistică a epocii, autorii ne oferă o imagine diferențiată pe unități politico-administrative (comitatele ardelenne și districtul Făgăraș, comitatele din Partium și districtul Kővár, scaunele săsești, scaunele secuiești și câteva locuri taxale reprezentative). Cele 58 de tabele din anexă și numeroase grafice reconstituie structurile formale în epocă. Interpretarea datelor reclamă prudență, ele comportând discuții și precizări metodologice: în analiza vieții sociale, indicatorii juridico-politici care determină structura categorială au un inevitabil caracter deformant. Ne găsim în fața unor procese de durată medie, dinamismul social înfățișându-se astfel deosebit de complex. În aparență, datele ne indică mai degrabă o autoreglare decât o dezintegrare a sistemului, elementele de de structurare, de depărtare de la vechile structuri fiind puține, dar semnificative pentru structura socială aflată într-o devenire capitalistă lentă, dar continuă. Interpretările autorilor tind spre o imagine renovată a structurilor sociale. Investigare laborioasă, ce a solicitat un volum imens de muncă, propunând judecăți mai nuanțate și întemeiate științific și cuprinzând numeroase sugestii, cartea lui Csetri E. și Imreh I. constituie sub aspect metodologic un nou punct de reper în cercetarea perioadei de tranziție de la feudalism la capitalism.

I. WOLF

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- AAR (MSȘt)** = *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice*. București, Ser. III, Tom. I (1923) — XIX (1944).
- ACMIT** = *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania*, Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
- ActaAnt** = *Acta Antiqua*. Budapest, I (1952) și urm.
- ActaArchBp** = *Acta Archaeologica*. Budapest, I (1951) și urm.
- ActaArchCarp** = *Acta Archaeologica Carpathica*. Kraków.
- ActaClDebr** = *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*. Debrecen, 1965 și urm.
- ActaMN** = *Acta Musei Napocensis*. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
- ActaMP** = *Acta Musei Porolissensis*. Zalău, I (1977) și urm.
- ActMuz** = *Din activitatea muzeelor*. Cluj, 1955, 1956.
- AEM** = *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen*. Wien, I (1877)—XX (1896).
- AIIA** = *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* (continuare a publicației AIIC) (= AIAC; AIACN).
- AIIC** = *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*. Cluj, I (1958) și urm.
- AIIN** = *Anuarul Institutului de Istorie Națională*. Cluj.
- AIIP** = *Analele Institutului de Istorie a Partidului*. București, I (1955) și urm.
- AISC** = *Anuarul Institutului de Studii Clasice*. Cluj, I (1928) — V (1949).
- ISIS** = *Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R.* București.
- AnnEp** = *Année Épigraphique*. Paris.
- Apulum** = *Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia*. Alba Iulia, I (1939—1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= *Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis*, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1—2 (1968—1969), VIII (1970), IX (1971), X (1972), XI (1973), XII (1974), XIII (1975), XIV (1976), XV (1977), XVI (1978), XVII (1979), XVIII (1980).
- AR** = *Archeologické rozhledy*. Praha, 1949 și urm.
- ArchAnz** = *Archäologischer Anzeiger*. Berlin, I (1889) și urm.
- ArchAustr** = *Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs*. Wien, I (1948) și urm.
- ArchÉrt** = *Archaeologiai Értesítő*. Budapest, 1869 și urm.
- ArchHung** = *Archaeologia Hungarica*. Budapest, I (1926) și urm.
- ArhMold** = *Arheologia Moldovei*. București, I (1961) și urm.
- Banatica** = *Banatica*. Reșița, I (1971) și urm.
- BAR** = *British Archaeological Reports*. Oxford.
- BCMI** = *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
- BerRGK** = *Bericht der römisch-germanischen Kommission*. Frankfurt a.M., I (1904) și urm.

- BMI = Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
- Civiltà = Civiltà romana in Romania. Roma, 1970.
- CMO = Centenar muzeal orădean. Oradea, 1972.
- Crisia = Crisia. Oradea, I (1971) și urm.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N.S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
- DACL = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol—Leclercq). Paris.
- Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919) (= DolgCluj).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
- ErdM = Erdélyi Múzeum, Cluj, I (1860) — L (1945) (= ErdMúz).
- ErdMúzÉvk = Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Cluj, 1874—1914.
- ErdRep = Erdély régészeti repertoriuma. I Óskor (Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum. Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
- FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- FVL = Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu.
- GazTrans = Gazeta Transilvaniei. Brașov.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) și urm.
- HTRTÉ = Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest — Déva, I (1880) — XXIII (1913).
- IDR = I.I. Russu, Inscriptiile Daciei romane. București.
- ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau. Berlin, I (1892) — III (1916).
- IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- Jahrb.RGZM = Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz, I (1954) și urm.
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940) — IV (1944) (= KözlCluj).
- KVSL = Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu, I (1878) — LIII (1930).
- LexMyth = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — VI (1937).
- Materiale = Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) și urm.
- MuzIstTrans = Muzeul de istorie al Transilvaniei (= MAC, MIC, MuzIstCluj).
- OmD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
- RE = Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.

- Reinach, RépStat** = S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
- RÉSEE** = Revue des études sud-est européennes. București.
- RevMuz** = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RevMuzMon** = Revista Muzeelor și Monumentelor. București.
- RevRHist** = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
- RömRum** = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
- Sargetia** = Sargetia. Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
- SCIA** = Studii și cercetări de istoria artei. București.
- SCIV** = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) — 24 (1973). Vezi și SCIVA.
- SCIVA** = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
- SCN** = Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957) și urm.
- SlovArch** = Slovenská Archeologia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava, 1953 și urm.
- SMIM** = Studii și materiale de istorie medie. București, I (1956)—V (1962).
- StCl** = Studii clasice. București, I (1959) și urm.
- StCom** = Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
- StComSatu Mare** = Studii și comunicări Satu Mare. Satu Mare, I (1969) și urm.
- Studia** = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.
- ŠZ AÚSAV** = Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (= Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
- Tibiscus** = Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
- T.I.R.** = Tabula Imperii Romani. L 34, Budapest, 1968; L 35, București, 1969.
- TransAnt** = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
- UISPP, IX** = IXe Congrès de l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et
Cgr. 1976 Protohistoriques. Nice, 1976.

